

**Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995**

ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ

НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ

Гидеон Грајф, Израел (Предсједник)

Јуки Оса, Јапан (Потпредсједник)

Стивен Мејер, Сједињене Америчке Државе (Члан Комисије)

Лоренс Арманд Френч, Сједињене Америчке Државе (Члан Комисије)

Роџер В. Бајард, Аустралија (Члан Комисије)

Марија Ђурић, Република Србија (Члан Комисије)

Аденреле Шинаба, Савезна Република Нигерија (Члан Комисије)

Бузене Закарија, Република Италија (Члан Комисије)

Валтер Маношек, Република Аустрија (Члан Комисије)

Маркус Голдбах, Савезна Република Њемачка (Члан Комисије)

САДРЖАЈ

УВОД	15
У СПОМЕН	19
ПРЕДГОВОР	21
ПОГЛАВЉЕ 1	
Валтер Маношек (Walter Manoschek)	
Судске одлуке у вези са сребреничком регијом: квантитативна анализа	23
1. Увод	23
2. У вези са класификацијом злочина почињених у Сребреници као „геноцида“	26
3. Судске одлуке у вези са сребреничком регијом	28
Прилози	31
<i>Прилог 1</i> Поступци пред Судом БиХ у вези са сребреничком регијом	31
<i>Прилог 2</i> Геноцид, Члан 171.	46
<i>Прилог 3</i> Злочини против човјечности, Члан 172.	47
Листа акронима	49
Библиографија	50
ПОГЛАВЉЕ 2	
Маркус Голдбах (Markus Goldbach)	
Правни налази о Сребреници	53
1. Увод у Конвенцију о геноциду	53
2. Правна анализа: Уништење знатног дијела групе	55
2.1. Уништење	55
2.1.1. Група	55
2.1.2 Знатан дио	56
2.1.3. Значајан дио прије него знатан дио?	58
2.1.4. Важан дио прије него знатан дио?	62
2.1.4.1. Стратешка позиција Сребренице	63

2.1.4.2. Снажан примјер свим Муслиманима	63
2.2. Намјера уништења	64
3. Позадинске чињенице	68
3.1. Војни конфликт	68
3.1.1. Хронологија напада на српска села око Сребренице 1992-1995.	69
3.1.2. Издавање Директива бр. 7 и 7/1	72
3.1.3. Контекст и садржај Директиве бр. 7	72
3.1.4. Закључак	73
3.2. Мировни преговори	73
3.2.1. Закључак	74
3.3. Војни напад на Сребреницу	74
3.3.1. Закључак	75
3.4. Младићев ултиматум 11. и 12. јула 1995.	75
3.4.1. Закључак	76
3.5. Војна колона	76
3.5.1. Закључак	76
3.6. Број убијених људи	77
3.6.1. Закључак	77
3.7. Реакције међународне заједнице на план за напад на Сребреницу	78
3.7.1. Закључак	80
4. Закључак о намјери	80
5. Геноцид као такав	81
6. Завршни закључак	82
Листа акронима	85
Библиографија	86

ПОГЛАВЉЕ 3

Гидеон Грајф (Gideon Greif)

Сребреница и Средње Подриње – Историјски контекст	93
1. Увод	93
2. Сребреница и Средње Подриње у предмодерном периоду	94
2.1. Период средњег вијека	94
2.2. Османски притисак и окупација	102
3. Сребреница и Средње Подриње у модерном периоду	111
3.1. Крај османске власти	111

3.2. Аустроугарски период 1878-1918.	114
3.3. Период Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије	122
3.4. Сребреница у Другом свјетском рату	125
3.5. Априлски рат 1941.	131
3.6. Подјела Југославије	134
3.7. НДХ и геноцид	135
3.8. Логори	148
3.9. Устанци	154
3.10. Комунистички период	166
Листа акронима	196
Библиографија	198

ПОГЛАВЉЕ 4

Гидеон Грајф (Gideon Greif)

Хронологија догађаја на простору Средњег Подриња до 6. јула 1995. Године	207
1945-1971.	207
1970.	208
1980-е	209
1983.	209
1985.	209
1989.	209
1990.	210
1991.	212
1992.	218
1993.	233
1994.	238
1995.	239
Листа акронима	246
Библиографија	248

ПОГЛАВЉЕ 5

Аденреле Шинаба (Adenrele Shinaba)

Случај Сребренице: Реконструкција – Из угла криминалистичке истраге	253
1. Увод	253
2. Методологија и садржина	263
3. Колона/пробој – војна формација	265

3.1. Окупљање 28. дивизије за пробој – изјаве свједока	273
3.2. Учесници у колони / изјаве свједока	292
4. Борбе/губици	296
4.1. Борбе и страдања од Шушњара/Јаглића до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље	298
4.2. Борбе и страдања од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до територије под контролом Армије БиХ	323
4.3. Самоубиства / међусобни обрачуни	336
4.4. Каменица / Побуђе / Ћугум	337
4.5. Крижевачке њиве / Баљковица / Пандурица	340
5. Ратни заробљеници и масовна убиства	342
5.1. Ратни затвореници	345
5.1.1. Сандић	345
5.1.2. Нова Касаба	347
5.2. Ситуациона убиства током предаје ратних заробљеника	351
5.3. Масовна убиства ратних заробљеника	352
5.3.1. Кравица	353
5.3.2. Ораховац / школа у Грбавцима	354
5.3.3. Школа у Петковцима и брана Петковци	354
5.3.4. Школа у Рођевићу и Козлук	355
5.3.5. Пилица и Војна економија Брањево	356
5.4. Ситуациона убиства ратних заробљеника и ратни заробљеници након пробоја	356
5.4.1. Ситуациона убиства ратних заробљеника након пробоја	356
5.4.2. Ратни заробљеници након пробоја	357
6. Процјене губитака	361
6.1. Становништво енклаве Сребреница јули 1995 – цивили vs. учесници у пробоју	361
6.2. Нестале/настрадале особе из енклаве Сребреница	362
6.3. Полна структура несталих/страдалих	363
6.4. Старосна структура несталих/страдалих	363
6.5. Вријеме нестанка особа	365
6.6. Страдали према статусу лица – цивил/војник	366
6.7. Страдали у масовним стријељањима у односу на укупан број страдалих у другим околностима ⁴⁹⁶ (минимална и максимална процјена)	367
6.8. Страдали према странама у сукобу	367

6.9. Интегритет спискова несталих/ страдалих (ICMP, Тужилаштво МКСЈ, Меморијални центар Сребреница)	367
6.9.1. ICMP и списак Тужилаштва МКСЈ	367
6.10. Асанација терена након пробоја	385
7. Закључци	386
Листа акронима	402
Библиографија	405

ПОГЛАВЉЕ 6

Марија Ђурић и Роџер В. Бајард (Roger W. Byard)

Сребреница: Форензичка археологија, антропологија и патологија	417
1. Сажетак	417
1.1. Увод	417
1.2. Материјал и методе	417
1.3 Резултати и закључци	418
2 Извјештај	422
2.1.1. Како су се смрти догодиле? Постоје неслагања око броја и узрока смрти	422
2.1.2. Позадина догађаја	422
2.1.3. Могућности	423
2.1.4. Посебна питања	426
2.2.1. Демографска питања и основа за наводни геноцид	428
2.2.2. Демографска структура	433
2.3. Анализа примарних масовних гробница и питање броја погубљених особа	439
2.3.1. Примарне масовне гробнице у Глогови	439
2.3.2. Примарна масовна гробница на војној фарми Брањево	456
2.3.3. Примарна масовна гробница Црвена брана (брана код Петковаца)	470
2.3.4. Примарне масовне гробнице Лажете	481
2.3.5. Примарне масовне гробнице у Козлуку	490
2.3.6. Примарне непоремећене масовне гробнице	502
2.3.7. Закључак: процијењени број сахрањених лица у примарним масовним гробовима Сребренице	506
2.4. Докази из ДНК веза између локалитета са гробницама	508
2.5. Претпостављене жртве војне акције током пробоја 28. дивизије Армије БиХ из Сребренице у Тузлу, 11–19. јула 1995.	515

2.5.1. Површински људски остаци прикупљени у Сребреници, Братунцу, Милићима, Власеници и Зворнику	516
2.5.2. Индивидуалне и мале групне гробнице из догађаја око Сребренице 1995.	524
2.5.3. Предложени број особа које су вјероватно погинуле у војној борби током пробоја из обруча	526
2.6. Докази из обдукцијских извјештаја: шта нам могу рећи о начину смрти	528
2.7. Шта би степен дезартикулације људских остатака могао да каже о начину смрти и о <i>post mortem</i> поступању са тијелима: статистички приступ	531
2.8. Могућности да масовне гробнице у региону Сребренице садрже особе из различитих контекста: студија случаја Бљечева 1	536
2.9. Ограничења тумачења догађаја повезаних са Сребреницом	543
3. Закључак	545
Листа акронима	548
Литература	551

ПОГЛАВЉЕ 7

Јуки Оса (Yukie Osa)

Сребреница и МКСЈ	561
1. Увод	561
2. МКСЈ као орган којег је основао Савјет безбједности	563
3. Неслагања између пресуђене чињенице бр. 1476 и броја погинулих у борби	564
3.1. Војни губици колоне и законитост акције	567
3.2. Тенденције да се избјегава указивање на војну природу колоне	568
3.3. Ефекат занемаривања војне акције	570
3.3.1. Испитивање броја убијених на мјестима масовних погубљења којег је утврдио МКСЈ: Војна економија Браћево	571
3.3.2. Опис злочина од стране Дражена Ердемовића	572
4. Природа злочина	575
4.1. Командни ланац	575
4.2. Јединствена природа 10. диверзантског одреда	578
4.3. Учешће на добровољној бази током одсуства	579
4.4. Необичан командни ланац	579
4.5. Структура и командни ланац ВРС	580
5. Преиспитивање аутентичности историје коју је установио МКСЈ	582
5.1. Из којег разлога је фокус на пресуди у предмету Толимир	582
5.2. Питања о УЗП-у убиства	583

5.3. Иницијативе изван војске да се регрутују „добровољци“ за погубљења	583
5.4. Изостанак учешћа 65. заштитног пука	584
5.5. Питања у вези са свеобухватним планом убијања којег је усвојило руководство ВРС и самог постојања листе ратних злочинаца	584
5.6. Питања у вези са поузданошћу изјава свједока у вријеме потврдог изјашњавања о кривици, између осталих, Момира Николића ¹¹⁰ и Дражена Ердемовића	585
6. Механизам масовног погубљења	586
6.1. Удруживање ради масовног погубљења – веза између оружаних сукоба и масовних убистава	586
6.2. Да ли је план скован од стране Главног штаба	587
6.3. Различити циљеви и мотиви иза спорадичних, опортунистичких убистава и убистава великих размјера / масовних погубљења	588
6.3.1. Мотиви у вези са локацијама спорадичних/опортунистичких убистава– освета	588
6.3.2. Локације опортунистичких убистава великих размјера	589
6.3.3. Организовано масовно погубљење	589
6.4. Циљеви и мотиви оних који су испланирали масовно погубљење	590
7. Могући разлози за масовну погубљење: Освета за једну другу Сребреницу из периода 11992-1993. Године	592
8. За иградњу мира и рецепти за спрјечавање злочина у будућности	595
Прилог 1	597
Листа акронима	599
Библиографија	600

ПОГЛАВЉЕ 8

Стивен Е. Мејер (Steven E. Meyer)

Међународни кривични суд за бившу Југославију:

<i>Да ли је Суд био инструмент правде?</i>	607
1. Увод	607
2. Темелји	608
3. Пречишћавања, додаци, изузеци и одступања	609
4. Утицај историје на ратове током распада Југославије и на Сребреницу	620
5. „Сигурна подручја“, Сребреница и обавјештајни и политички неуспјех	623
6. Питања легитимитета и правде	626
6.1. Да ли је напад на Сребреницу био легитимна војна акција?	626

6.2. Да ли су методе које је користила ВРС након војне акције против источне енклаве биле легитимне?	628
6.3. Да ли се међународно право односи на акцију и убиства у источним енклавама и Сребреници?	630
7. Рад суда	632
7.1. Одговорност и командни ланац	633
8. Закључци и препоруке	637
Листа акронима	641
Библиографија	643
ПОГЛАВЉЕ 9	
Лоренс Арманд Френч (Laurence Armand French)	
Сребреница: Оспоравање стигме Геноцида	647
1. Увод	647
2. Етика и правда	648
3. Међународни кривичноправни појмови	650
4. Модели правде	651
4.1. Разлози за регулисање људског и друштвеног понашања	651
4.2. Модел адверсаријалног поступка	652
4.3. Модел ресторативне правде	661
4.4. Крвна освета племена Чероки	662
4.5. Индијанско племе Навахо из атапасканске језичке породице	663
4.6. Хармонија врлина сијукског ратничког племена	664
5. Међународни судови	667
5.1. Пристрасност побједничке стране	674
5.2. Грешке својствене адверсаријалном кривичном поступку	677
6. Стигма оптужбе за геноцид и њене контаминирајуће латентне функције	678
6.1. Судска атрибуциона пристрасност	678
6.2. Оптужнице Хашког трибунала (ICTY)	680
7. Савремена дешавања	682
8. Модел ресторативне (социјалне) правде	684
Прилози	687
Прилог 1 Препоруке из извјештаја стручњака Фулбрајтовог програма из 2016. Године ..	687
Прилог 2 Одабране библиографске јединице: историја, култура и клиничка питања	691
Листа акронима	728
Библиографија	729

ПОГЛАВЉЕ 10

Ћузепе Закарија (Guiseppe Zaccaria)

Улога медија	733
Сажетак	733
1. Увод	734
2. Позадина: кључне историјске и политичке чињенице	739
2.1. Хладни рат: кратак преглед	740
2.2. Културни Хладни рат	748
2.3. Медији у измијењеним глобалним околностима	754
2.4. Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије	759
2.4.1. Политичка економија и политички контекст окончања „југословенског експеримента“	768
2.5. Глобални политички контекст 90-их	770
2.6. Неуспјех превентивне дипломатије и улога медија прије и након рата	778
2.6.1. Европска заједница	778
2.6.2. Сједињене Америчке Државе	779
2.7. Продавање рата	782
2.7.1. Кризне комуникације и односи с јавношћу	787
2.7.2. „Срби су криви“	790
2.8. Сребреница кроз очи шире јавности	800
2.8.1. Извјештавање америчких медија о Сребреници, анализирано од стране професора Едварда С. Хермана (април 1993 – новембар 2004)	801
2.8.2. Извјештавање британских медија о Сребреници, анализирано од стране Филипа Хамонда (јул 1995 – 2001)	805
3. Анализа медијског садржаја	817
3.1. Први дио: Шест мјесеци прије избијања непријатељстава у бившој Социјалистичкој Републици Југославији	817
3.1.1. Словенија и Хрватска (1991): Извјештавање медија из Европске заједнице током напора превентивне дипломатије	819
3.1.1.1. Анализа садржаја	820
3.1.2. Босна и Херцеговина (1992): Извјештавање америчких медија током напора превентивне дипломатије	835
3.1.2.1. Анализа садржаја	835
3.2. Други дио: Анализа медијског садржаја: Догађаји који су претходили рату и сам рат у Сребреници (1992–1995)	843

3.2.1. Методологија истраживања	843
3.2.2. Анализа резултата	847
3.2.2.1. Поступак анализе података	847
3.2.2.2. Квантитативна анализа комплетне базе података састављене од чланака о БиХ објављених у периоду од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. Године	848
3.2.2.3. Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ - <i>Њујорк тајмс</i>	849
3.2.2.4. Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ - <i>Гардијан</i>	852
3.2.2.5. Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ - Закључак	855
3.2.3. Критеријум за одабир чланака и проблема	856
3.2.3.1. Сребреница: јул и август 1995.	857
3.2.3.2. Сребреница: јул и август 1995. године – Закључак	873
3.2.3.3. Сребреница: април и мај 1993. Године	875
3.2.3.4. Сребреница: април и мај 1993. године – Закључак	883
3.2.3.5. Сребреница: период између априла 1992. и марта 1993. Године	885
3.2.3.6. Сребреница: период између априла 1992. и марта 1993. године – Закључак	892
3.2.3.7. Сребреница: општа слика	893
3.2.3.8. Сребреница: општа слика – Закључак	903
4. Општи закључак	904
Листа акронима	907
Библиографија	910
ПОГЛАВЉЕ 11	
Генерални закључци	927
Историјски контекст	929
Предратне године и почетак оружаног сукоба	936
Перспектива из угла криминалистичке истраге	943
Форензичко – антрополошка анализа	958
Међународни и локални трибунали и судови	962
Правна перспектива	967
Прилози	975
Биографије чланова Комисије	1029

УВОД

Независна међународна комисија за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992–1995. године (Комисија) основана је Закључком Народне скупштине Републике Српске број 02/1-021-847/18, од 14. августа 2018. године, а у складу са Закључком Владе Републике Српске број 04/1-012-2-2164/18, од 18. августа 2018. године, и Закључком Владе Републике Српске број 04/1-012-2-2715/18, од 11. октобра 2018. године. Комисија је именована Рјешењем Владе Републике Српске број 04/1-012-2-345/19, од 7. фебруара 2019. године. Циљ и мандат Комисије су сљедећи: „Да кроз цјеловито и истинито сагледавање догађаја у Сребреници и сребреничкој регији у периоду 1992–1995. године, а због јачања повјерења и толеранције међу народима у Босни и Херцеговини, те коначног помирења и суживота садашњих и будућих генерација, на објективан и непристрасан начин утврди чињенице о страдању свих народа“.

Битно је рећи да је Комисија састављена од стручњака који су бирали на основу својих професионалних експертиза, те личног и професионалног интегритета.

Вођена премисом да је научно и стручно истраживање свих важних питања и феномена у нашој цивилизацији, па чак и оних болних и контроверзних, напосто неопходност, као и свјесношћу да су научним путем документоване чињенице најбољи лијек за манипулацију, Комисија је приступила овом сложенем истраживању.

С обзиром на сложеност и обим посла који је у дефинисаном року требало да буде завршен, чланови Комисије су бирали помоћнике по свом избору, који су им олакшавали посао бавећи се прикупљањем материјала, логистичким и техничким задацима. Једнако ефикасну помоћ и подршку константно им је пружало техничко и секретарско особље Секретаријата.

Иако је Комисија основана и њен рад финансиран од стране Владе Републике Српске, морамо истакнути да, упркос техничкој подршци коју су њена тијела пружала Комисији, Комисија је задржала непристрасност и независност. На првој сједници Комисије одређене су теме и оне су подијељене између чланова Комисије, на основу сродности са њиховим професионалним пољима. Чланови Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992–1995. године су:

- предсједник Гидеон Грајф (Gideon Greif) аутор је поглавља број 3 и 4.
- потпредсједник Јуки Оса (Yukie Osa) аутор је поглавља број 7.
- Стивен Мајер (Steven Meyer) аутор је поглавља број 8.
- Лоренс Арманд Френч (Laurence Armand French) аутор је поглавља број 9.
- Роџер Бајард (Roger Byard) аутор је поглавља број 6.

- Марија Ђурић аутор је поглавља број 6.
- Аденреле Шинаба (Adenrele Shinaba) аутор је поглавља број 5.
- Ђузепе Закарија (Giuseppe Zaccaria) аутор је поглавља број 10.
- Валтер Маносчек (Walter Manoschek) аутор је поглавља број 1.
- Маркус Голдбах (Markus Goldbach) аутор је поглавља број 2.

Упркос дефинисаном временском року, који је био продужен за шест мјесеци, чланови Комисије успјели су да своја досадашња открића и запажања темељно представе у Завршном извјештају. Морамо напоменути да ми као чланови Комисије схватамо комплексност и бол коју и само помињање грађанског рата изазива код свих народа у Босни и Херцеговини. Наш циљ је био да на објективан начин истражимо и представимо страдање свих народа у сребреничкој регији. Дубоко се саосјећамо са жртвама и породицама жртава које су страдале током застрашујућег грађанског рата у Босни и Херцеговини, те изражавамо велико поштовање према њима. Схватамо да је таква бол непролазна и сматрамо да све жртве треба да буду једнако поштоване и запамћене. Разумијемо да постоји могућност да ће различите стране различито тумачити наш завршни извјештај, али још једном напомињемо да је циљ овог извјештаја истраживање главних догађаја у мјери могућег и уравнотежен приказ страдања свих народа у сребреничкој регији. У циљу помирења страдалих страна, битно је да се не умањује страдање и патња било које од њих.

Овом приликом констатујемо да смо, иако нам је Влада Републике Српске пружила техничку подршку у спровођењу научностручног истраживања и омогућила нам да прикупимо материјал од значаја по нашим потребама и нахођењу, задржали дистанцу од свих погледа и политике било које званичне институције, како бисмо одржали своју строгу неутралност и независност. Захваљујемо свим институцијама и организацијама чије смо архиве и изворе користили у нашем раду. Члановима Комисије исплаћиване су накнаде за трошкове путовања и смјештаја, као и дневнице, али они нису примали плату, чиме је ојачан њихов неутралан положај.

Током истраживања, Комисија је створила опсежну архиву записа, службених докумената и материјала који су се користили као додатни докази и извори за припрему Извјештаја. Сви ови записи и материјали архивирани су у званичној бази података Комисије. Електронска верзија ове базе података постојаће на службеној веб-страници Комисије, у облику електронске библиотеке, и постаће трајно доступна свим заинтересованим странама и будућим генерацијама, сходно, наравно, степену доступности сваког од елемената у њој.

Приликом прикупљања података за анализу, веома брзо је постало очигледно да многи примарни документи имају одступања или једноставно нису доступни за преглед. Из тог разлога, немогуће је било у овом временском року утврдити апсолутно тачан број жртава, било да се то односи на њихов укупан број или на број жртава страдалих на различитим ратиштима, те се стога у најбољем случају може говорити о процјенама. Број жртава се, такође, ажурира из године у годину. Управо из тог разлога, могу постојати разлике везане за исте случајеве обрађене у различитим поглављима. Ово не представља недоследно или погрешно прикупљање података, већ је то одраз огромне сложености која настаје у покушају разоткривања догађаја из Сребренице. Поред тога, овај Извештај ни на који начин није коначна ријеч – напротив, он је тек један покушај да се разјасне одређена питања, а који би требало да служи као темељ за будућа истраживања и анализе.

У СПОМЕН

ЂУЗЕПЕ “БЕПЕ” ЗАКАРИЈА

(1950-2020)

Током рада на овом Извјештају напустио нас је угледни и омиљени члан Комисије Ђузепе “Бепе” Закарија (Giuseppe “Beppe” Zaccaria). Био је то велики ударац за наш тим, како у стручном тако и у људском погледу. Рођен у Барију, по образовању правник, човјек широког образовања, разноврсних интересовања и несмиреног трагалачког темперамента, своју животну вокацију пронашао је у новинарству, коме се страсно и без остатка посветио. Био је један од великих италијанских новинара чије су се репортаже и анализе памтиле и које су помно ослушкивале и политика и дипломатија. Закарија је био искусни познавалац свјетских збивања, а ситуације и искушења кроз које га је богата каријера водила учинили су да добро упозна технологију произвођења вијести, али и аксиом поштеног новинарства да истина мора увијек имати предност над сваком другом консидарацијом или интересом. Новинар старе школе, прекаљени ратни извјештач најутицајнијих италијанских листова са многих меријана у пламену, од Румуније, Пољске, Чехословачке и Мађарске, преко свих неуралгичних тачака Блиског истока, до источног Тимора, дошао је почетком деведесетих на Балкан, да прати збивања у Југославији која се бурно и болно распадала. Кренуо је да ради онако како је то увијек чинио и због чега му се вјеровало, да покуша да види и сазна све што се догађа, да разумије, и што тачније и занимљивије извијести, *sine ira et studio*. И да никада не изгуби из вида да су сви учесници и страдалници у рату људи. Управо такав однос према стварности, као и суверено познавање ратних и друштвених прилика на простору бивше Југославије, а посебно у Босни и Херцеговини, као и овладалост најсавременијим медијским средствима и методима информисања, али и дезинформисања, међународне јавности препоручили су Бепеа за драгоценог члана наше Комисије, коме је повјерен изузетно осетљив и важан домен истраживања медијског покривања догађаја на босанскохерцеговачком ратишту, са тежиштем на теми Сребренице. Његов допринос раду и резултатима Комисије, односно њеном Извјештају је огроман, у што ће се моћи увјерити сви који га буду читали.

Чланови Комисије су били привилеговани колегијалном сарадњом и пријатељским дружењем са Ђузепеом “Бепеом” Закаријом.

ПРЕДГОВОР

Према члану 2. Пословника који је усвојила Независна међународна комисија за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992–1995. године (Комисија), на сједници одржаној 1. априла 2019. године, успостављање, овлашћење, начин избора чланова, структура и мандат Комисије утврђени су Закључком Народне скупштине Републике Српске број 02/1-021-847/18, од 14. августа 2018. године, Закључком Владе Републике Српске број 04/1-012-2-2164/18, од 18. августа 2018. године, и Закључком Владе Републике Српске број 04/1-012-2-2715/18, од 11. октобра 2018. године, те Рјешењем Владе Републике Српске број 04/1-012-2-346/19, од 7. фебруара 2019. године.

Комисија се састоји од стручњака изабраних на основу професионалне експертизе и регионалне равнотеже, те укључује представнике из Сједињених Америчких Држава, Израела, Јапана, Аустралије, Србије, Нигерије, Њемачке, Аустрије и Италије. Као што је наведено у члану 3. став 1. Пословника о раду који је Комисија усвојила, Комисија има предсједника и замјеника предсједника. Предсједник је именован Одлуком Владе Републике Српске, у складу са чланом 3. став 2. Пословника, а замјеника предсједника изабрали су чланови Комисије.

Члан 26. став 1. Пословника осигурава да координацију активности у вези са припремом сједница Комисије, достављање материјала, комуникацију између чланова Комисије, сарадњу са другим тијелима и друге логистичке задатке неопходне за рад Комисије обавља Секретаријат Комисије.

Извјештај је припремио предсједник заједно са осталим члановима Комисије, након што су га прегледали, дорадили по потреби, одобрили и потписали сви чланови Комисије. Закључни извјештај усвојен је на завршној сједници Комисије консензусом свих чланова, узимајући у обзир сва лична виђења и становишта у оквиру коначне формулације текста. У том смислу, поред чињенице да су за свако поглавље били задужени одређени чланови, текст Извјештаја има колективно ауторство цијеле Комисије. Како је Извјештај резултат независног истраживања чланова појединачно и Комисије у цијелости, он је стога само примљен к знању на сједници Владе Републике Српске 11. 06. 2021. године.

ПОГЛАВЉЕ 1

Валтер Маношек (Walter Manoschek) Судске одлуке у вези са сребреничком регијом: квантитативна анализа

1. Увод

Сребреница је постала симбол зла, и то конкретно српског зла. Редовно је описују као хорор без премца у историји Европе након Другог свјетског рата, поприште хладнокрвног убиства „више од 10.000 муслиманских мушкараца од стране српских стрељачких водава.“¹ Спорни догађаји одвијали су се у близини града Сребренице од 10. до 19. јула 1995. године.

То је већ 25 година општеприхваћена слика догађаја који су се у том региону одвијали 1995. године. Али тај поједностављени приказ хладнокрвно испланираног убиства и до 10.000 Муслимана не може да се одржи под лупом детаљног истраживања и критичке процјене. Само име „Сребреница“ постало је синоним за непојмљив варварски чин какав сам разум може једино да посматра у тишини и шоку. Било шта друго имплицирало би кривицу кроз саучесништво са починиоцима умјесто исказивања солидарности са жртвама такозваног најгорег злочина против човјечности у Европи од доба нациста. На тај начин, Сребреница је постала мит и секуларно питање вјере, а било каква критика тог мита тумачи се као табу тема и као таква се ригорозно одбацује. Како у међународним медијима тако и у политичкој и академској заједници, у обзир се узимају само они ставови и чињенице који потврђују и подржавају ту представу. Не обраћа се пажња на чињеничне неподударности, занемарују се политички интереси различитих актера, лажни закључци се не исправљају, а сви који изразе сумњу у званичну верзију догађаја, по кратком поступку се прогласе ревизионистима.

Потешкоће у откривању истине о Сребреници почињу са чињеницом да је и прије него што су било какве солидне информације постале доступне, Сребреница већ постала утицајан симбол, мит о стварању бошњачког народа, те незаустављиво политичко оружје.

Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ) у холандском граду Хагу одговоран је за утемељење стандардног наратива о сребреничком масакру.

¹ На примјер: Jan Willem Honig and Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime* (New York: Penguin Books, 1996) [одломак на корицама књиге].

Што се тиче објективности судских процеса у вези са догађајима из јула 1995. године, најчешће се преиспитују наредне три ставке:

- 1) категоризација тих дешавања као „геноцида“,
- 2) тачност наведеног броја жртава,
- 3) недовољно разматрање тога да су напади које су јединице муслиманске Армије Републике Босне и Херцеговине (АР БиХ) изводиле из саме сребреничке енклаве на околна села и засеке још од 1992. године па надаље могли бити мотив за дешавања око Сребренице из јула 1995. године.

Окупацији „заштићене зоне“ Сребреница од стране Срба, редова Војске Републике Српске, 1995. године претходио је историјат у трајању дужем од три године. Српско становништво напустило је град већ у мају 1992. године, чиме је Сребреница постала енклава са више од 35.000 људи муслиманске националности. Насер Орић постао је командант 28. дивизије АР БиХ на подручју Сребренице, те је отпочео запрепашћујуће бруталне нападе на околна српска села. Један од најбруталнијих напада одиграо се 7. јануара 1993. године, на дан када Српска православна црква обиљежава Божић. Насер Орић је предводио тај изненадни напад на село Кравица, у коме је, како се процјењује, учествовало више хиљада муслиманских војника, док је у одбрану села Кравица стало свега неколико стотина његових становника. Током тог напада, сви Срби из тог подручја су протјерани, а преко 50 цивила и припадника сеоских стража, који су бранили село, смртно је страдало. Већ у прољеће 1993. године, Војска Републике Српске (ВРС) замало је окупирали енклаву, и то због провокација од стране Орићеве војске. Међународним посматрачима било је јасно да би то ван сваке сумње довело до катастрофалних посљедица за цивиле који су живјели на подручју енклаве. И тадашњи специјални изасланик Европске уније Дејвид Овен и француски командант снага Уједињених нација у Босни генерал Филип Моријон били су сагласни, као свједоци на суђењу Слободану Милошевићу, да је Милошевић у то вријеме користио свој утицај да убиједи вође Војске Републике Српске да одустану од напада на енклаву у прољеће 1993. године. „Према америчком аналитичару за националну безбједност Џону Шиндлеру, војници 28. дивизије АР БиХ убили су око 3.000 Срба у периоду од априла 1992. до јула 1995. године, од којих су половина били ненаоружани цивили, жене, старци и дјеца.“² Према бази података Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, тај број је нешто нижи, те се наводи број од око 2.600 лица.³ Значајан дио анимозитета локалних Срба према становништву Сребренице развио се у баш том периоду рата.⁴

Америчке обавјештајне службе биле су добро упознате са Орићевим активностима. Док је Стејт департмент (State Department) Сједињених Држава избацивао саопштења и конфе-

2 Dominique Delawarde и Viktor Bezruchenko, *Military analysis of Srebrenica region events 1992-1995* (Бања Лука, Босна и Херцеговина, Архив РЦИРЗ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина, и тражење несталих лица]: 2020), 163.

3 Затворена база података РЦИРЗ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица].

4 Упореди: Honig и Both, *Srebrenica*, 125–128.

ренције за штампу на којима су говорили о насиљу које Срби врше над Муслиманима, владавина терора Насера Орића практично се није спомињала на конференцијама за штампу нити у извјештајима о људским правима.

Сребреница је у априлу 1993. године постала једна од шест такозваних „заштићених зона“ које су штитиле снаге Уједињених нација. Међутим, Сребреница никад није успјешно демилитаризована: „Муслимани су у складу са тим предали око 300 комада оружја, од којих је велики број био неупотребљив; предали су и мању количину тешког наоружања за које нису ни имали значајну залиху муниције. Доста лаког ручног оружја су склонили и сакрили изван града.“⁵ Муслиманске снаге – које су у то вријеме имале око 5.800 војника – наставиле су са нападима на српску територију, упућеним како против српске војске тако и против цивила. Орић је 1994. и 1995. године позивао стране репортере да им покаже своје *ратне трофеје*: видео-касете са снимцима својих војних подухвата на којима су приказане одрубљене главе и тијела Срба, спаљене куће и хрпе лешева.

Злодјела која је починила муслиманска дивизија под командом Насера Орића темељно су забиљежена. Кад је МКСЈ напoкон подигао оптужницу против Орића у марту 2003. године, с тим да је и то врло вјероватно урађено како би се створио привид судске непристрасности, оптужили су га за убиства тек седам Срба, који су мучени и насмрт претучени након што су их његови војници заробили, те за „безобзирно уништавање“ оближњих села. Без обзира на то што се он отворено хвалисао у западним медијима о клању српских цивила, МКСЈ наводно „није пронашао доказе да је било цивилних жртава у нападима на српска села у зони његовог дејствовања.“⁶ Орић није лично осуђен ни за један злочин, а пресуда је била прикладно блага: Орић је 2006. године осуђен на затворску казну у трајању од двије године. Пошто му је урачунато и вријеме које је већ провео у притвору прије почетка суђења, одмах је ослобођен, а муслиманско становништво у Босни дочекало га је и прославило као ратног хероја.

Поред видно благе пресуде МКСЈ-а, упадљиво се истиче и то што су злочини Орића и његове војске избачени из контекста дешавања у сребреничкој регији у јулу 1995. године. Подигавши оптужницу која не обухвата Орићеве скандалозне злочине прије јула 1995. године, МКСЈ је избјегао њихово довођење у везу са масакром у Сребреници. То би највјероватније довело у сумњу верзију према којој су дешавања у Сребреници била случај планираног геноцида.

Генерал Моријон, који је као командант снага Уједињених нација у Босни био добро упућен у ситуацију, изјавио је у фебруару 2004. године да чисто сумња да се радило о планираном геноциду. У својству свједока на суђењу Слободану Милошевићу, Моријон је изјавио да је страховао да ће Орићеви злочини довести до крвавог чина освете Срба из Сребренице и околних мјеста: „Моријон: Страховао сам да ће локални Срби . . . хтјети да се освете за оно што су приписивали Насеру Орићу. Није само Насер Орић био мета њихове освете. Хтјели су

5 Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 78.

6 „No evidence of civilian casualties in operations by Bosnian commander“, *BBC Monitoring: International Reports*, 11. април 2003; за преглед Орићевог дејствовања и критичку анализу одлуке МКСЈ-а, у: Carl Savitch, *Srebrenica: The untold story* (critical analysis), цитирано у: Edward S. Herman, *The politics of the Srebrenica massacre* (b.m.: b.i., b.d.). Преузето са www.srebrenica-report.com.

да се освете и за смрт страдалих на православни Божић (7. јануара 1993).” Судија Робинсон је затим покушао да разјасни да ли је Моријон хтио да каже да је „оно што се дешавало (у јулу) 1995. било директна реакција на оно што је Насер Орић урадио Србима двије године раније.“ Моријон је недвосмислено одговорио: „Јесте. Јесте, часни суде. Убијеђен сам да је тако. То не значи да починиоци тих злочина треба да буду ослобођени нити да њихову одговорност треба умањивати, али убијеђен сам у то, да.“⁷ Западни медији нису били заинтересовани за Моријонов исказ.

2. У вези са класификацијом злочина почињених у Сребреници као „геноцида“

МКСЈ је у августу 2001. године донио одлуку да дешавања у Сребреници у јулу 1995. представљају „геноцид“.⁸ Статут МКСЈ-а „геноцид“ дефинише овим ријечима:

„Геноцид представља било који од наведених чинова почињених са циљем да се национална, етничка, расна или вјерска групација дјелимично или у потпуности уништи.“⁹

Имајући у виду чињеницу да су муслиманске жене и дјецу припадници Војске Републике Српске депортовали из енклаве живе, поставља се питање да ли дјела Војске Републике Српске одговарају дефиницији МКСЈ-а, или је ситуација ипак била компликованија, као што је изјавио бивши командант Заштитних снага УН-а у Босни генерал Макензи: „То је неукусан аргумент, али треба напоменути да свакако не бисте пустили жене да оду ако већ спроводите геноцид, будући да су оне кључна ставка за опстанак те групе коју настојите да истријебите.“¹⁰

Како год, наводећи катастрофалне посљедице депортације жена и дјеце, уз истовремено убијање више генерација мушког становништва, МКСЈ је установио да околности испуњавају дефиницију „геноцида“ у тумачењу да је постојала намјера да се [групација] уништи дјелимично или у цијелости. Компликована конструкција доказа и логике аргумената којима се подржава оптужба за „геноцид“ – по мишљењу критичара – само је судијама пружила прилику да потврде пресуду коју је западна међународна заједница већ донијела.¹¹ Поред тога, оптужба за геноцид употријебљена је као оправдање за бомбардовање Србије од стране НАТО-а 1999. године, у склопу сукоба са Косовом: аргументација се ослањала на принцип да ће бомбардовање спријечити нови геноцид налик на онај у Сребреници.

7 Prosecutor v. Milosevic. Case no.IT-02-54, ICTY (Tr. at 31975:19-31975:25, February 12, 2004). Преузето са: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/040212ED.htm.

8 Prosecutor v. Radislav Krstic, Case no.IT-98-33, “Srebrenica-Drina Corps” Trial Chamber Judgment, (August 2, 2001). Преузето са: www.un.org/icty/krstic/TrialC/judgement/index.htm.

9 Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Article 4, Paragraph 2.

10 Lewis Mackenzie, „The real story behind Srebrenica,“ *Toronto Globe and Mail*, 14. јул 2005.

11 Werner Sauer, „Srebrenica: Bemerkungen gegen den Strich,“ у *Europa und die Dynamik der globalen Krise: Friedensbericht 2006: Ergebnisse der State-of-Peace-Konferenz 2006*, ed. Österreichisches Studienzentrum für Frieden und Konfliktforschung, 241–262. Münster, 2006.

У моменту када су српске снаге ушле у Сребреницу, у граду се налазило око 7.000 војника 28. дивизије АР БиХ.¹² Многи војници су заробљени, али још већи број њих успјело је да побјегне. Међународни комитет Црвеног крста два мјесеца касније објавио је да настоји да добије информације од српских власти о 3.000 лица за која свједоци тврде да су заробљена, а од муслиманских о око 5.000 лица која су напустила Сребреницу, од којих су нека стигла до централне Босне. Укупни збир те двије цифре је изворни број из кога је изведена често понављана процјена да је извршен покољ над више од 8.000 Муслимана. Међутим,

[Б]осански Срби, војници Дринског корпуса Војске Републике Српске, и босански Муслимани, војници 28. дивизије Армије Републике БиХ, спроводили су легитимна војна дејства: Дрински корпус Војске Републике Српске – офанзивне и дефанзивне активности и блокаду противника, а 28. дивизија Војске Републике БиХ спроводила је повлачење и пробој из окружења. . . 28. дивизија претрпјела је енормне губитке током пробоја, који се процјењују цифром од 4.500 до 5.000 војника погинулих у борби.¹³

Вјероватно је око 5.000 лица изгубило животе током недјељу дана бруталних засједа и сукоба у шумама, уз путеве и на ливадама између Сребренице и подручја Тузле.¹⁴ Такође, било је добро познато да су на хиљаде оних који су напустили Сребреницу, те се водили као „нестали“, стигли до територије под бошњачком контролом. Међутим, напосто се претпостављало да су нестала лица поубијана. Томе је допринијело одбијање муслиманског руководства да наведе имена и бројно стање лица која су стигла до безбједне територије, али западни естаблишмент показао се као запањујуће спреман да занемари не само оне који су дошли на сигурно, него и оне који су страдали у сукобима, те да се послужи посмртним остацима страдалих у сукобима као доказом да су та лица убијена.

Број посмртних остатака који су пронађени не прилази ни близу укупног броја жртава који МКСЈ наводи (за увид у тренутне цифре, погледати Поглавље IV, Поглавље V и Поглавље VI). Умјесто да поново процијени те цифре, МКСЈ претпоставља да „постоје остаци жртава који још нису пронађени“, те надаље тврди да што је год потрага за тим тијелима неуспјешнија, „то је злоба и поквареност починилаца ужаснија, те својим злодјелима жртвама ускраћују чак и мјесто вјечног починка.“¹⁵

Српски Дрински корпус и Зворничка бригада заробили су око 2.000 – 3.000 војника АР БиХ. Чета Војне полиције Зворничке бригаде имала је свега 69 припадника и није могла да изађе на крај са чувањем заробљеника.¹⁶ Избили су оружани сукоби, те је 13. и 14. јула у Кравици и на још неколико локација гдје су заробљеници држани стријељан још неутврђен број заробљеника (за актуелне цифре, погледати Поглавље V и Поглавље VI).¹⁷ Ту се несумњиво

12 Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 114.

13 Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 162.

14 Carl Bildt, *Peace journey: The struggle for peace in Bosnia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1998), 66. Карл Билт, бивши премијер Шведске, служио је као медијатор током ратова у Југославији, као и специјални изасланик Европске уније у Босни и Херцеговини од јуна 1995. надаље.

15 Sauer, *Srebrenica: Bemerkungen gegen den Strich*, 260.

16 Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 156.

17 За више информација о погубљењу муслиманских ратних заробљеника, погледати Поглавље V.

ради о ратном злочину, пошто „убијање или онеспособљавање противничких војника који више не пружају отпор и јасно испољавају спремност на предају *ни у којим околностима није допуштено* [наглашено у изворном тексту], и противно је легитимном војном дејству узимања заробљеника током сукоба.“¹⁸

Са своје стране, Срби не поричу да је злочина било. Међутим, да ли су они били дио плана за геноцид? За то нема никаквих доказа.

3. Судске одлуке у вези са сребреничком регијом

Ово поглавље нема задатак да анализира или критикује квалитет управљања било којим судским процесом, већ је циљ да се квантитативно упореде пресуде за злочине над бошњачким, односно српским жртвама на подручју сребреничке регије. Наиме, поменута регија се састоји од пет општина (Сребреница, Братунац, Зворник, Милићи и Власеница), од којих су неке биле у саставу енклаве Сребреница, а на неке је вршен напад из поменуте енклаве. Дакле, сребреничка регија не представља географски појам, већ геостратешки термин који се користи за боље разумијевање ратних дешавања, јер ако ову регију посматрамо у том контексту, јасно је да је представљала једну цјелину у којој су поменуте општине добрим дијелом биле концентрисане једна ка другој.

Суд Босне и Херцеговине процесуирао је већи број предмета, односно 137 лица за злочине који су територијално везани за сребреничку регију. За злочине над српским становништвом ове регије процесуирано је десет лица. Сва оптужена лица теретила су се за ратни злочин против цивилног становништва и/или ратни злочин против ратних заробљеника. Конкретно, за ратни злочин против цивилног становништва, према КЗ СФРЈ (члан 142), оптужено је четири лица; за ратни злочин против цивилног становништва, према КЗ БиХ (члан 173), два лица; за ратни злочин против ратних заробљеника, према КЗ СФРЈ (члан 144), два лица; и још два лица за ратни злочин против цивилног становништва и ратни злочин против ратних заробљеника, према КЗ БиХ (члан 173. и 175). Поступак је окончан против девет оптужених, те је њих троје правоснажно осуђено на 22 године затвора (једно лице за ратни злочин против цивилног становништва и ратни злочин против ратних заробљеника, према КЗ БиХ; а два лица за ратни злочин против цивилног становништва, према КЗ СФРЈ), пет оптужених је ослобођено кривице, а један оптужени је преминуо током поступка. Против једног лица поступак је у току.¹⁹

За злочине над бошњачким становништвом на подручју сребреничке регије, пред Судом БиХ оптужено је 127 лица. За кривично дјело геноцид, према КЗ БиХ (члан 171), оптужено је

18 Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 153.

19 Информације преузете са званичне интернет странице Суда Босне и Херцеговине (прегледано 25. јула 2020): <http://www.sudbih.gov.ba/>.

47 лица; за злочин против човјечности (ово дјело није било прописано у КЗ СФРЈ), према КЗ БиХ (члан 172), 64 лица; за ратни злочин против цивилног становништва, према КЗ БиХ (члан 173), 12 лица; и за ратни злочин против цивилног становништва, према КЗ СФРЈ (члан 142), четири лица. Поступак је окончан против 65 лица, од чега је 35 правоснажно осуђено на 526 година затвора (13 лица за геноцид, према КЗ СФРЈ; 16 лица за злочин против човјечности, према КЗ БиХ; и шест лица за ратни злочин против цивилног становништва, према КЗ СФРЈ), 25 лица је ослобођено, а против пет лица поступак је обустављен због смрти оптужених. У току је поступак против 57 лица, док су предмети против још пет лица пренесени на друге судове.²⁰

Квантитативни подаци у анализи за злочине почињене на подручју сребреничке регије пред Судом БиХ су:

1. Највећи број лица је оптужен и осуђен за злочине над бошњачким становништвом и то до сада њих 127 оптужено, од чега је 35 правоснажно осуђено на 526 година затвора; истовремено, за злочине над српским становништвом до сада је оптужено десет лица, од чега је њих троје осуђено на 22 године затвора.
2. Посматрајући висину изречене казне, видљиво је да је Суд БиХ за злочине над бошњачким жртвама изрицао казне у просјеку од 15 година, а за злочине над Србима у просјеку од 7,33 године.
3. Оптужнице за кривична дјела геноцид и злочин против човјечности потврђиване су искључиво за злочине над бошњачким становништвом. До сада још није подигнута ниједна оптужница за злочине над Србима у вези кривичних дјела геноцид и злочин против човјечности.

Након Суда БиХ, осврнућемо се на предмете пред МКСЈ, који су везани за сребреничку регију.

Када је ријеч о злочинима над српским становништвом ове регије, пред МКСЈ је вођен поступак само против Насера Орића. Пресудом Претресног вијећа из 2006. године, Орић је неправоснажно осуђен на двије године затвора, зато што није извршио своју дужност надређеног да предузме неопходне и разумне мјере да спријечи појаву убиства од 27. децембра 1992. до 20. марта 1993. године, у складу са члановима 3. и 7. (3) Статута, односно да није извршио своју дужност надређеног да предузме неопходне и разумне мјере да спријечи појаву окрутног поступања од 27. децембра 1992. до 20. марта 1993, у складу са члановима 3. и 7. (3) Статута.²¹ Међутим, пресудом Жалбеног вијећа из 2008. године, уважена је жалба одбране и Насер Орић је правоснажно ослобођен по свим тачкама оптужнице.²²

Дакле, једини предмет који је вођен пред МКСЈ за злочине над српским становништвом у сребреничкој регији је претходно поменути предмет против Насера Орића. С обзиром на

20 Ibid.

21 Prosecutor v. Naser Orić, Case no.IT-03-68-T, ICTY. Преузето са: <https://www.icty.org/x/cases/oric/tjug/en/ori-jud060630e.pdf>

22 Prosecutor v. Naser Orić, Case no.IT-03-68-T, ICTY. Преузето са: <https://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>.

све злочине које је његова јединица починила над српским цивилима, а у неке од њих је био и лично умијешан, чини се да нема смисла што је овај предмет након жалбеног поступка завршио ослобађајућом пресудом.

За злочине над бошњачким становништвом на подручју сребреничке регије, пред МКСЈ до сада је вођен поступак против 27 лица, од чега је њих 20 правоснажно осуђено на четири доживотне казне и 272 године затвора (с тим да треба имати у виду да су нека од ових лица оптужена и осуђена за злочине на подручју више општина у БиХ, а не само за злочине на подручју сребреничке регије).²³

У сребреничкој регији, како је већ наведено, у периоду од априла 1992. до јуна 1995. године, убијено је од стране 28. дивизије АРБиХ око 2.600 Срба, од којих су половина били ненаоружани цивили, жене, старци и дјеца. До сада су пред Судом БиХ и МКСЈ само три лица осуђена на 22 године затвора за ове злочине.

23 Информације преузете са званичне интернет странице МКСЈ-а (прегледано 25. јуна 2020): <https://www.icty.org/en>.

Прилози

Прилог 1

Поступци пред Судом БиХ у вези са сребреничком регијом.

Текст написан у редовима који *нису осјенчени* односи се на све поступке који су се водили или се воде против Срба, а који су у вези са сребреничком регијом.

Текст написан у редовима који су *осјенчени свијетло-сивом* бојом односи се на све поступке који су се водили или се воде против Бошњака, а који су у вези са сребреничком регијом.

№	Претоме и име	Националност	Број случаја	Датум поднјетог оптужнице	Статус поступка	Кривично дело и примјени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртава	Војни чин	Место и година злочина
1.	Јаковљевич, Слободан	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе. Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	40 / 28 / Другостепена пресуда укључује 2013. године / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални полицајци Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шеховићи	Сребреница (Кравница), 1995. година
2.	Трифунковић, Милево	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 20, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе. Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	40 / 33 / исто / 20	Бошњаци / Муслимани	командир трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шеховићи	Сребреница (Кравница), 1995. година
3.	Цинић, Брани	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе. Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	42 / 32 / исто / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални полицајци Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шеховићи	Сребреница (Кравница), 1995. година
4.	Разовановић, Александар	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе	42 / 32 / исто / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални полицајци Трећег вода Скелани у	Сребреница (Кравница), 1995. година

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Р.Б.	Презиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђивања оптужнице	Статус поступка	Каково дрско и примјеном закон	Трајање затворско казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Мјесто и година догађаја
						Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије			саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	
5.	Медан, Бранислав	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	40 / 28 / исто / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални војнички Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кривича), 1995. година
6.	Максимовић, Велибор	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда	Бошњаци / Муслимани	специјални војнички Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кривича), 1995. година
7.	Живковић, Драгиша	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда	Бошњаци / Муслимани	специјални војнички Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда	Сребреница (Кривича), 1995. година
									Специјалне полиције Шековићи	
8.	Матић, Милош	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђивање првостепене пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Сребреница (Кривича), 1995. година
9.	Ступар, Милош	Србин	X-05/24-3	децембар 2005. године	окончан 2008, 2010. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	40 / ослобађајућа пресуда	Бошњаци / Муслимани	командант Другог одреда специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кривича), 1995. година
10.	Митровић, Петар	Србин	SI 1 K 014264	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	38 / 28 / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални војнички Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кривича), 1995. година
11.	Стевановић, Милан	Србин	X-05/24-2	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	Acquittal/First instance sentence confirmed	Бошњаци / Муслимани	специјални војнички Трећег вода Скелани у саставу Другог одреда Специјалне полиције	Сребреница (Кривича), 1995. година

ВАЛТЕР МАНОШЕК (WALTER MANOSCHEK)
СУДСКЕ ОДЛУКЕ У ВЕЗИ СА СРЕБРЕНИЧКОМ РЕГИЈОМ: КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

№	Преступи и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Казнено дело и примјена закона	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војни чини	Мјесто и година злочина
									Шексмић	
12	Јанковић, Јоран	Србин	X-06/234	новембар 2006. године	окончан 2007, 2007. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Зворник (Снагово), Калесија, 1992. година
13	Божид, Зоран	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаке бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
14	Благосавић, Младен	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	7 / 7	Босњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаке бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
15	Зарић, Желко	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаке бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
									бригаде Војске Републике Српске	
16	Живковић, Јоран	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. година	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаке бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
17	Тодоровић, Марко	Србин	X-07/382	јуни 2007. године	окончан 2008, 2009. година	Члан 172. Кривичног закона БиХ	17 / 13	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Братунац – Брковић, 1992. година
18	Радић, Милош	Србин	X-07/382	јуни 2007. године	окончан 2008, 2009. година	Члан 172. Кривичног закона БиХ	17 / 12	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Братунац – Брковић, 1992. година
19	Трбић, Милорад	Србин	S1 I K 017791	јуни 2007. године	окончан 2009, 2010, 2015. година	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе. Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	30 / потврђена привремена пресуда / 20	Босњаци / Муслимани	официр за безбедност Зворничке бригаде Војске Републике Српске	Сребреница, 1995. година (Ораховић, Петковић, Рочић)
20	Лазаревић, Сретен	Србин	S1 I K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010, 2015. година	Члан 173. Кривичног закона БиХ	10 / 9 / 7	Босњаци / Муслимани	припадник резервног састава	Зворник – „Нова кичор“

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

№	Претиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптужнице	Статус поступка	Каково дрско и примјерени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Мјесто и година хапшења
						након жалбе, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије			полицаје при Станица јавне безбедности у Зворнику	1992-1993. година
21.	Станојевић, Драган	Србин	SI I K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010, 2015. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	7 / 7 / 5	Босњацин / Муслиманин	припадник резервног састава полицаје при Станица јавне безбедности у Зворнику	Зворник – „Нови извор“, 1992-1993. година
22.	Остојић, Слободан	Србин	SI I K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010, 2015. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	5 / 5 / 3,5	Босњацин / Муслиманин	припадник резервног састава полицаје при Станица јавне безбедности у Зворнику	Зворник – „Нови извор“, 1992-1993. година
23.	Марковић, Миле	Србин	SI I K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	5 / ослобађајућа пресуда	Босњацин / Муслиманин	припадник резервног састава полицаје при Станица јавне безбедности у Зворнику	Зворник – „Нови извор“, 1992-1993. година
24.	Брелић, Веко	Босњак / Муслиманин	X-07/430-1	новембар 2007. године	окончан 2008. године, признање кривичног	Чланови 173. и 175. Кривичног закона БиХ	шест по претплати кривичног	Србин	чувар извора „Штук“	Власеница – Церска, 1992-1993. година
25.	Хаџић, Фериз	Босњак / Муслиманин	X-07/430	новембар 2007. године	окончан 2009, 2010. године	Чланови 173. и 175. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Србин	командант Територијалне одбране општине Власеница	Власеница – Церска, 1992-1993. година
26.	Бастах, Предраг	Србин	X-05/122	април 2008. године	окончан 2010, 2011. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	22 / 22	несрбин	припадник резервног састава МУП-а Републике Српске, Служба јавне безбедности Власеница	Власеница, 1992. година
27.	Вучковић, Горан	Србин	X-05/122	април 2008. године	окончан 2010, 2011. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	18 / 18	несрбин	припадник Војске Републике Српске	Власеница, 1992. година
28.	Башић, Весели	Србин	X-05/122-1	април 2008. године	обустављен – преминуо 2018. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	поступак преступит 2011. године због болести / смрти	несрбин	припадник резервног састава МУП-а Републике Српске, управник логора Сушница	Власеница, – логор Сушница, 1992. година

ВАЛТЕР МАНОШЕК (WALTER MANOSCHEK)
СУДСКЕ ОДЛУКЕ У ВЕЗИ СА СРЕБРЕНИЧКОМ РЕГИЈОМ: КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

№	Претиме и име	Националност	Број случаја	Датум осуђивања оптужнице	Статус поступка	Кажњено дело и примјена закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Мјесто и година злочина
29	Тодоровић, Висо	Србин	X-06/180-I	јуни 2008. године	окончан 2008. године, признање кривине	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након изрицане пресуде, Члан 172. Кривичног закона БиХ	шест по признању кривине	Босњаци / Муслимани	специјални полицајци Другог одреда Специјалне полиције Шексковића, МУП Републике Српске	Сребреница – Поточари, Савићи, Кравица, 95
30	Газић, Милосав	Србин	S1-I-K-002827	јуни 2008. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	замјеник командира Полицијске станице у Сребреници, МУП Републике Српске	Сребреница, 1995. година
31	Томић, Јоран	Србин	S1-I-K-006124	август 2008. године	окончан 2010, 2012. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	31 / ослобађајућа пресуда	Босњаци / Муслимани	специјални полицајци Другог одреда Специјалне полиције Шексковића, МУП Републике Српске	Сребреница – Кравица, 1995. година
32	Вуковић, Радослав	Србин	S1-I-K-006124	септембар 2008. године	окончан 2010, 2012, 2015. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141.	31 / 31 / 20	Босњаци / Муслимани	специјални полицајци Другог одреда Специјалне полиције Шексковића, МУП Републике Српске	Сребреница – Кравица, 1995. година
						Кривичног закона бивше Југославије			полиције Шексковића, МУП Републике Српске	
33	Пелевић, Момчи	Србин	S1-I-K-003379	новембар 2008. године	окончан 2011, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	10 / ослобађајућа пресуда	Босњаци / Муслимани	замјеник команданта и начелник штаба Првог батаљона ВРС	Сребреница – Краљево, 1995. година
34	Перић, Славо	Србин	S1-I-K-003379	новембар 2008. године	окончан 2013, 2012. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	19 / 11	Босњаци / Муслимани	помоћник команданта за безбједност у Зворничкој бригади	Сребреница – Краљево, 1995. година
35	Томић, Лубо	Србин	X-07/346	април 2009. године	окончан 2010, 2011. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Зворник – Колушек, 1992. година
36	Јосиф, Крсто	Србин	X-07/346	април 2009. године	окончан 2010, 2011. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Зворник – Колушек, 1992. година
37	Ивановић, Жељко	Србин	S1-I-K-003442	јуни 2009. године	окончан 2012, 2013, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе	13 / 24 / 20	Босњаци / Муслимани	припадник Другог одреда Специјалне полиције	Сребреница – Кравица, 1995. година

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Р.б.	Претиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђења оптужнице	Статус поступка	Како се дошло до оптужнице и примјени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чина	Мјесто и година злочина
						Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије			политије Шеховићи	
38.	Степановић, Новак*	Србин	SI I K 002928	новембар 2009. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Британске бригаде ВРС	Братунац – Боровац, 1992. година
39.	Јевтић, Душко	Србин	SI I K 003417	јануар 2010. године	окончан 2012, 2013, 2017. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ; након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	32 / 32 / 20	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку при Специјалној бригади МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година
40.	Ђурић, Милош	Србин	SI I K 003417	јануар 2010. године	окончан 2012, 2013, 2017. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ; након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	30 / 28 / 20	Босњаци / Муслимани	командант Прве чете Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година
41.	Марковић, Горан	Србин	SI I K 003417	јануар 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	командир Прве чете Друге чете Центра за обуку Јасенова, МУП Републике Српске	Сребреница, 1995. година
42.	Павић, Небо	Србин	SI I K 003417	март 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	командир Друге чете Центра за обуку Јасенова, МУП Републике Српске	Сребреница, 1995. година
43.	Босић, Марко	Србин (Хрват)	X-10/928	јул 2010. године	окончан 2010. године, призивање кривиче	Члан 172. Кривичног закона БиХ	Досет по пријаву кривиче	Босњаци / Муслимани	припадник Досетог дивизијског одреда ВРС	Сребреница – Брљено, 1995. година
44.	Кос, Франц	Србин (Словенци)	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ; након пријаве пресуде, Члан 172. Кривичног закона БиХ	49 / 35	Босњаци / Муслимани	командир вода Досетог дивизијског одреда Главног штаба ВРС	Сребреница – Брљено, 1995. година
45.	Кејић, Станко	Србин	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ; након пријаве пресуде, Члан 172. Кривичног закона БиХ	43 / 32	Босњаци / Муслимани	припадник Досетог дивизијског одреда Главног штаба ВРС	Сребреница – Брљено, 1995. година
46.	Голубић, Властимир	Србин	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	19 / 15	Босњаци / Муслимани	припадник Досетог дивизијског	Сребреница – Брљено, 1995. година

ВАЛТЕР МАНОШЕК (WALTER MANOSCHEK)
СУДСКЕ ОДЛУКЕ У ВЕЗИ СА СРЕБРЕНИЧКОМ РЕГИЈОМ: КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

№	Претиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Касово дело и примјена закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Мјесто и година злочина
						након прицапа пресуда, Члан 172. Кривичног закона БиХ			одреза Главне штаба ВРС	
47	Гороња, Зоран	Србин	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након прицапа пресуда, Члан 172. Кривичног закона БиХ	40 / 30	Босњаци / Муслимани	припадник Десетог дивизијског одреда Главне штаба ВРС	Сребреница – Брањено, 1995. година
48	Ђурић, Милан	Србин	X-10/1029	септембар 2010. године	окончан 2010. године, признање кривиче	Члан 172. Кривичног закона БиХ	пет по признању кривиче	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде полиције МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
49	Нешиковић, Драган	Србин	SI I K 002995	септембар 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде полиције МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
50	Нинић, Зоран	Србин	SI I K 002995	септембар 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
51	Црногорац, Драган	Србин	SI I K 005805	децембар 2010. године	окончан 2011. године, признање кривиче	Члан 172. Кривичног закона БиХ	13 по признању кривиче	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница – Сандић, 1995. година
52	Кулеца, Божидар	Србин	SI I K 004050	март 2011. године	окончан 2013, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након прицапа пресуда, Члан 172. Кривичног закона БиХ	20 / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Другог војног Прве чете Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година
53	Кулић, Зоран	Србин	SI I K 004837	март 2011. године	окончан 2011. године	Члан 172. Кривичног	пет по признању	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за	Сребреница – Крајина

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

№	Претиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптужнице	Статус поступка	Кажњено дело и припојени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чина	Мјесто и година злочина
					признање кривнице	закон БиХ	кривнице		обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	1995. година
54	Грујић, Слободан	Србин	S11 K 008433	децембар 2011. године	окончан 2013, 2013. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Бошњаци / Муслимани	примарник Војске Републике Српске	Зворник, 1992. година
55	Бабић, Саво	Србин	S11 K 003897	јул 2012. године	окончан 2013, 2015. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	несрбн	командант Војне полиције	Братунац – Основна школа „Бух Карарић“, 1992. година
56	Милосављевић, Вељко	Србин	S11 K 010287	јул 2012. године	није доступан (суђење у Србији)	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командант Друге чете Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
57	Гозићанин, Алекса	Србин	S11 K 010287	јул 2012. године	није доступан (суђење у Србији)	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командант Прве чете Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
58	Радојевић, Дејан	Србин	S11 K 001091	август 2012. године	пребајен у Окружни суд у Бијелици 2012. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Треће воде Друге чете Центра за обуку Јахорина МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година (шеста Братунац – Коњаник Поље)
59	Млађеновић, Најдан	Србин	S11 K 009947	август 2012. године	окончан 2014, 2014. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ, члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	3,5 / потврђена привремена пресуда	несрбн	примарник Територијалне одбране Братунац	Братунац – Храча, 1992. година
60	Жикић, Саво	Србин	S11 K 009947	август 2012. године	окончан 2014, 2014. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	несрбн	примарник Територијалне одбране Братунац	Братунац – Храча, 1992. година
61	Станковић, Остоја	Србин	S11 K 010315	август 2012. године	окончан 2017, 2017, 2018. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, члан 141. Кривичног закона бивше	11 / 3	Бошњаци / Муслимани	командант Шестог батаљона Зворничке бригаде	Сребреница, 1995. година (Петковићи, Тузла – општина Зворник)

ВАЛТЕР МАНОШЕК (WALTER MANOSCHEK)
СУДСКЕ ОДЛУКЕ У ВЕЗИ СА СРЕБРЕНИЧКОМ РЕГИЈОМ: КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

№	Претиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Казнено дело и примена закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Место и година злочина
62	Мисошевић, Марко	Србин	SI I K 010315	август 2012. године	окончан 2017, 2017. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	најранији командант Шестог батаљона Застричке бригаде	Сребреница, 1995. година (Петковића, Булаћи – општина Зворник)
63	Сарић, Горан	Србин	SI I K 007949	септембар 2013. године	окончан 2018, 2018. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	командант Специјалне бригаде Полиције Републике Српске	Сребреница, 1995. година
64	Цвјетковић, Александар	Србин	SI I K 013789	септембар 2013. године	окончан 2015, 2016. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњаци / Муслимани	Десетог дивизијског одреда Главног штаба ВРС	Сребреница – Брњача, 1995. година
65	Јасеновић, Милош	Србин	SI I K 017057	октобар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Станице јавне безбедности Братунац	Сребреница, 1995. година (Потоцари)
66	Тезић, Бранимир	Србин	SI I K 017057	октобар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	најранији командир Полицијске станице Братунац	Сребреница, 1995. година (Потоцари)
67	Бонковић, Срећко	Србин	SI I K 017133	новембар 2014. године	окончан 2015, 2016. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ, закон о начелу пресуде; Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	10 : 8	Босњаци / Муслимани	шпион	Зворник – Булаћи, 1995. година (локација Црвена брвна)
68	Насић, Драгомир	Србин	SI I K 017057	децембар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Штаба војничких снага Зворник	Сребреница, 1995. година (Котлух, Брњача, Писаца итд.)
69	Золдић, Данило	Србин	SI I K 017057	децембар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Посебних јединица полиције	Сребреница, 1995. година (Котлух, Брњача, Писаца итд.)
70	Павић, Радослав*	Србин	SI I K 017057	децембар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Прве чете Посебних јединица полиције	Сребреница, 1995. година (Котлух, Брњача, Писаца итд.)
71	Милошевић, Радослав	Србин	SI I K 017958	јануар 2015. године	пробачен у Окружни суд у Београду, 2015. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Хрвати	припадник Војске Републике Српске	Сребреница – Сасе, 1992. година

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

№	Претме и пис	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптужнице	Статус поступка	Како се дошло до оптужнице	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чина	Мјесто и година злочина
72	Ђорђевић, Радивоје	Србин	S1 I K 018563	фебруар 2015. године	обустављен – преминуо 2015. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Интерних јединица полиције	Зворник – Локан, 1992. година
73	Максимовић, Горан	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Интерних јединица полиције у Угљевуку	Зворник – Локан, 1992. година
74	Митровић, Ђилан	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Локанске чете Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Локан, 1992. година
75	Перић, Саванко	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Локанске чете Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Локан, 1992. година
76	Вујчевић, Миле	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
77	Драшковић, Вукантин	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
78	Степановић, Ђорџо	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
79	Манојловић, Мило	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
80	Љазаревић, Рајо	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
81	Поповић, Џејко	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	обустављен – преминуо 2016. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
82	Максимовић, Далибор*	Србин	S1 I K 013906	април 2015. године	пребаčen у Србију 2016. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Братунац – Реновац, 1992. година
83	Костјерица, Алек	Бошњак / Муслиман	S1 I K 013560	април 2015. године	главни претрес	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Срби	припадник Војне полиције Муслиманске бригаде Зворник Армије БиХ	Зворник, 1992. година
84	Новковић, Јован	Србин	S1 I K 018607	април 2015. године	пребаčen у Србију 2018. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	несрби	командир Чете Мештанства Трешторске оаброне Братунац	Братунац, 1992. година (фудбалски стадион Сука, Основна школа „Вук Караџић“)
85	Ордић, Насер	Бошњак / Муслиман	S1 I K 014977	септембар 2015. године	окончан 2017, 2018. године	Члан 144. Кривичног закона бивше Југославије	ослобађајућа пресуда / потврђена простепена пресуда	Срби	командант снага Армије БиХ у Сребреници	Братунац, Сребреница, 1992. година (Захује, Лопћина, Кумбурци)
86	Мухоић, Сабихудин	Бошњак / Муслиман	S1 I K 014977	септембар 2015. године	окончан 2017, 2018. године	Члан 144. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда /	Срби	припадник Армије БиХ	Братунац, Сребреница,

ВАЛТЕР МАНОШЕК (WALTER MANOSCHEK)
СУДСКЕ ОДЛУКЕ У ВЕЗИ СА СРЕБРЕНИЧКОМ РЕГИЈОМ: КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

№	Препоне и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Кривично дело и примјени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војни чин	Мјесто и година злочина
					године	закон бивше Југославије	потврђена првостепена пресуда			1992. година (Залашје, Лосићи, Куњерац)
87	Алимовић, Срђко	Србин	S11 K 020200	децембар 2015. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Другог батаљона Јаворничке бригаде	Сребреница – Зворник, 1993. година (Котљук)
88	Богдановић, Милан	Србин	S11 K 019818	јануар 2016. године	обустављен – преминуо 2019. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ		Босњаци / Муслимани	командир Шесте чете Посебних јединица полиције Зворник	Сребреница, 1993. година (Нова Касаба, Кушлат)
89	Јанковић, Радољуб	Србин	S11 K 020442	јануар 2016. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	обавјештајни официр у Главном штабу ВРС	Сребреница, 1995. година
90	Арафковић, Изет	Босњак / Муслиман	S11 K 020519	март 2016. године	2018. године (првостепена пресуда – 10 година), обустављен – преминуо 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	10 / судски поступак прекинут због смрти	Срби	припадник Армије БиХ у Сребреници	Сребреница – Залашје и Раковоци, 1992. година
91	Смајловић, Суз	Босњак / Муслиман	S11 K 020519	март 2016. године	својерачно 2018, 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	(1,2) / 3	Срби	припадник Армије БиХ у Сребреници	Сребреница – Залашје и Раковоци, 1992. година
92	Саликовић, Амир	Босњак / Муслиман	S11 K 020519	март 2016. године	својерачно 2018, 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	ослобађајућа пресуда / потврђена	Срби	припадник Армије БиХ у	Сребреница – Залашје и Раковоци, 1992. година
						Југославије				Сребреница 1992. година
93	Маринковић, Драган	Србин	S11 K 017741	март 2016. године	својерачно 2016, 2017. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	8 / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Територијалне одбране Милића	Милићи – Жутница, 1992. година
94	Лазид, Војко	Србин	S11 K 020395	септембар 2016. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Полицијске станице Угљевик	Зворник – Дољак, 1992. година
95	Пастаћ, Радомир*	Србин	S11 K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Полицијске станице у Милићима	Милићи – Заслопача, 1992. година
96	Лешид, Никола	Србин	S11 K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслопача, 1992. година
97	Јосовић, Бранико	Србин	S11 K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслопача, 1992. година
98	Милошевић, Миломир	Србин	S11 K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник полиције у Милићима	Милићи – Заслопача, 1992. година
99	Вукотић, Немад	Србин	S11 K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслопача, 1992. година
100	Војводић, Благоје	Србин	S11 K 025184	новембар 2016. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслопача, 1992. година
101	Босичевић	Србин	S11 K	новембар	није	Члан 172.	-	Босњаци /	припадник	Милићи –

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

№	Презиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђења оптужнице	Статус поступка	Кажњено дело и примјена закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Мјесто и година злочина
	Чедо		025184	2016. године	доступно	Кривичног закона БиХ		Муслимани	Војске Републике Српске	Заклонча, 1992. година
102	Косорић, Светозар	Србин	S1 I K 023998	децембар 2016. године	није доступно	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Одјела за опште послове и члан Штаба Дринског корпуса ВРС	Сребреница, 1995. година
103	Миловаковић, Славко	Србин	S1 I K 023868	децембар 2016. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	Ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник резервног састава Полицијске станице Скељани	Сребреница – Скељани, 1992. година
104	Алимовић, Вишња	Српкиња	S1 I K 024299	фебруар 2017. године	није доступно	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Власеница – Мрачни До, 1992. година
105	Цвекловић, Саша	Србин	S1 I K 023242	април 2017. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	12 / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	занимљ	Критунац, Сребреница, 1992. година
106	Халиловић, Сабир	Босњак / Муслиман	S1 I K 020147	мај 2017. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена	Срби	командант Дивизијског вода хрватских јединица „Диније-Каменница“	Зворник – Каменница, 1992. година (Бајрићи – Ново Село)
107	Весели, Елфета	Босњак / Муслиманка	S1 I K 020147	мај 2017. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ; након изрицања пресуде, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	10 / 13	Срби	припадник Дивизијског вода хрватских јединица „Диније-Каменница“	Зворник – Каменница, 1992. година (Бајрићи – Ново Село)
108	Степановић, Богдан	Србин	S1 I K 024995	јул 2017. године	није доступно	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Полицијске станице Скељани и члан Кривог атаба српске општине Скељани	Сребреница – Скељани, 1992. година (Скељани, Ренагићи, Горње Липовиће и Доње Липовиће, Високица – Глушци, Добрич, Далековица, Жабовац, Пева)
109	Лукић, Тиводан	Србин	S1 I K 026305	новембар 2017. године	обустављен - преминуо 2018. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заклонча, 1992. година
110	Марковић, Марослав	Србин	S1 I K 027074	децембар 2017. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Локалне чете Зворничке бригаде	Зворник – Локал, 1992. година

ВАЛТЕР МАНОШЕК (WALTER MANOSCHEK)
СУДСКЕ ОДЛУКЕ У ВЕЗИ СА СРЕБРЕНИЧКОМ РЕГИЈОМ: КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

№	Претме и име	Националност	Број случаја	Датум оптврђења оптужнице	Статус поступка	Казнено дело и примједљиви закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војни чин	Мјесто и година злочина
									ВРС	
111	Клиан, Томислав	Србин	S11 K 027292	јануар 2018. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	чијешки Министар унутрашњих послова Републике Српске	Сребреница, Жепча, 1995. година
112	Косерић, Миле	Србин	S11 K 027404	јануар 2018. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Власеничке бригаде ВРС	Сребреница, 1995. година
113	Тешћ, Момчило	Србин	S11 K 027404	јануар 2018. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Воде Војне полиције Власеничке бригаде	Сребреница, 1995. година
114	Стојнић, Борислав	Србин	S11 K 028563	јануар 2018. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Власеничке бригаде ВРС	Сребреница, 1995. година
115	Дракулић, Рајко	Србин	S11 K 028563	јануар 2018. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Власеничке бригаде ВРС	Сребреница, 1995. година
116	Степановић, Немак*	Србин	S11 K 026153	јануар 2018. године	није доступан	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Босњаци / Муслимани	припадник Братуначке бригаде ВРС	Братунац, 1992. година
117	Ђурић, Миле	Србин	S11 K 033859	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Полицијске станице у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
118	Станић, Радзико	Србин	S11 K 024866	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Полицијске станице у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
119	Краљевећ, Милош	Србин	S11 K 024866	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Специјалне воде полиције у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
120	Гарић, Горан	Србин	S11 K 024866	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Полиције у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
121	Максимовић, Далибор*	Србин	S11 K 027342	март 2018. године	пречачен у Србију 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Зворник – Караџ, Глогова, 1992. година
122	Гарић, Раде	Србин	S11 K 029228	август 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Интервентне воде Власеничке бригаде ВРС	Власеница, 1992. година, Сребреница, 1995. година
123	Стефан, Симо	Србин	S11 K 030755	новембар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Полиције у Власеници	Власеница, Целинац, Аполинц, Градина, дигор Сушица, 1992. година

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

№	Претоме и име	Националност	Број случаја	Датум постављеног оптужнице	Статус поступка	Казнено дело и припадност закону	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чина	Мјесто и година злочина
124	Тешовић, Зоран	Србин	S1 I K 030715	новембар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Полиције у Власеници	Власеница, Цампацин, Алихочићин, Градина, логор Сушица, 1992. година
125	Тешовић, Зоран	Србин	S1 I K 030715	новембар 2018. године	није доступно	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Власеница, Цампацин, Алихочићин, Градина, логор Сушица, 1992. година
126	Ступар, Зоран	Србин	S1 I K 030715	новембар 2018. године	није доступно	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Власеница, Цампацин, Алихочићин, Градина, логор Сушица, 1992. година
127	Томашевић, Цвијан	Србин	S1 I K 031003	децембар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци, Албанци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник, 1992. година
128	Спасојевић, Душан	Србин	S1 I K 031053	децембар 2018. године	није доступно	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Територијалне одбране Малиновић	Зворник – Јусиди, 1992. година
129	Тршић, Милан	Србин	S1 I K 034450	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Територијалне одбране	Братуница, 1992. година
									Братуница, касније припадник Братуничке бригаде ВРС	
130	Савковић, Миломир	Србин	S1 I K 034456	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант 65. заштитно-актерискавог пука ВРС	Сребреница, 1995. година
131	Радић, Перо	Србин	S1 I K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година
132	Видковић, Ђоко	Србин	S1 I K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година
133	Томић, Петко	Србин	S1 I K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година
134	Стуџић, Бранко	Србин	S1 I K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година
135	Ристановић, Владо	Србин	S1 I K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година
136	Милић, Милан	Србин	S1 I K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година
137	Спасојевић, Душан	Србин	S1 I K 035144	јануар 2020. године	није доступно	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусиди, 1992. година

БиХ – Босна и Херцеговина

ВРС – Војска Републике Српске

Кривични закон Босне и Херцеговине

Члан 171. Геноцид

Члан 172. Злочини против човјечности

Члан 173. Ратни злочин против цивилног становништва

Члан 174. Ратни злочин против рањеника и болесника

Члан 175. Ратни злочин против ратних заробљеника

Кривични закон Савезне Републике Југославије

Члан 141. Геноцид

Члан 142. Ратни злочин против цивилног становништва

Прилог 2

Геноцид, Члан 171.

Ко у циљу да потпуно или дјелимично истријеби националну, етничку, расну или вјерску скупину људи нареди учињење или учини које од ових дјела:

1. а) убијање припадника скупине људи;
 2. б) наношење тешке тјелесне озљеде или душевне повреде припадницима скупине људи;
 3. ц) смишљено наметање скупини људи или заједници таквих животних услова који би могли посљедовати њеним потпуним или дјелимичним истребљењем;
 4. д) увођење мјера којима је циљ спречавање рађања унутар скупине људи;
 5. е) присилно пресељење дјеце из те у другу скупину људи;
- казниће се казном затвора најмање десет година или казном дуготрајног затвора

Прилог 3

Злочини против човјечности, Члан 172.

- (1) Ко, као дио широког или систематског напада усмјереног било против којег цивилног становништва, знајући за такав напад, учини које од ових дјела:
- а) лишење другог лица живота (убиство);
 - б) истребљење;
 - ц) одвођење у ропство;
 - д) депортација или присилно пресељење становништва;
 - е) затварање или друго тешко одузимање физичке слободе супротно основним правилима међународног права;
 - ф) мучење;
 - г) присиљавање другог лица, на сексуални однос или с њим изједначену сексуалну радњу (силовање), сексуално ропство, присилну проституцију, присилну трудноћу, присилну стерилизацију или било који други облик тешког сексуалног насиља;
 - х) прогон било које групе људи или колектива на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, вјерској, полној или другој основи која је универзално прихваћена као недопустива по међународном праву, у вези с било којим кривичним дјелом из овог става овог члана, било којим кривичним дјелом прописаним у овом закону или било којим кривичним дјелом у надлежности Суда Босне и Херцеговине;
 - и) присилни нестанак лица;
 - ј) злочин апартхејда;
 - к) друга нечовјечна дјела сличне природе, учињена у намјери наношења велике патње или озбиљне физичке или психичке повреде или нарушења здравља, казниће се казном затвора најмање десет година или казном дуготрајног затвора.
- (2) У смислу става 1. овог члана слједећи појмови имају ово значење:
- а) *Напад усмјерен против цивилног становништва* јест понашање које укључује вишеструко чињење дјела из става 1. овог члана било против којег цивилног становништва на основу или у циљу државне политике или политике неке организације да се учини такав напад.
 - б) *Истребљење* укључује намјерно наметање таквих животних услова, а посебно ускраћивање приступа храни и лијековима, који могу послједовати уништењем дијела становништва.
 - ц) *Одвођење у ропство* јест вршење над лицем било којег или свих овлаштења иначе везаних за право својине, укључујући вршење таквог овлаштења при трговању људима, посебно женама и дјецом.

- д) *Депортација или присилно пресељење становништва* јест присилно исељење лица с територије на којој су законито присутна протјеривањем или другим мјерама присиле, без основа допуштених по међународном праву.
- е) *Мучење* јест намјерно наношење снажног тјелесног или душевног бола или патње лицу задржаном од стране починиоца или под напором починилаца, изузимајући бол или патњу која је последица искључиво извршења законитих санкција.
- ф) *Присилна трудноћа* јест незаконито заточеништво жене којој је присилно проузрокована трудноћа, с намјером да се утиче на етнички састав било којег становништва или да се учине друге тешке повреде међународног права.
- г) *Прогон* јест намјерно и тешко, међународном праву супротно ускраћивање основних права због припадности скупини људи или заједници.
- х) *Присилни нестанак лица* јест хапшење, притварање, или отимање лица, од стране или с допуштењем, подршком или пристанком државе или политичке организације, уз одбијање да се призна такво лишење слободе или да се пружи информација о судбини или о мјесту гђе се налазе таква лица, с намјером да се уклоне од заштите закона на дуже вријеме.
- и) *Злочин апартхејда* су нечовјечне радње сличне природе радњама из става 1. овог члана, учињене у контексту институционализованог режима систематског потлачивања и доминације једне расне скупине над било којом другом расном скупином или скупинама људи, учињене с намјером одржавања таквог режима.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
АР БиХ	Армија Босне и Херцеговине
БиХ	Босна и Херцеговина
ВРС	Војска Републике Српске
КЗ БиХ	Кривични закон Босне и Херцеговине
КЗ СФРЈ	Кривични закон Социјалистичке Федеративне Републике Југославије
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
НАТО	Организација Сјеверноатланског споразума или Сјеверноатлански савез
УН	Уједињене нације

Библиографија

- Bildt, Carl. *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia* [Mirovno putovanje: Borba za mir u Bosni]. (London, UK: Weidenfeld and Nicolson, 1998).
- Delawarde, Dominique, i Bezruchenko, Viktor. *Military analysis of Srebrenica region events 1992-1995* [Vojna analiza dešavanja u srebreničkoj regiji od 1992-1995]. (Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Arhiv RCIRZ [Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina, i traženje nestalih lica], 2020).
- Honig, Jan Willem, i Both, Norbert. *Srebrenica: Record of a War Crime* [Srebrenica: Zabilješka o ratnom zločinu]. (New York, NY-US: Penguin Books, 1996).
- Mackenzie, Lewis. „The Real Story Behind Srebrenica [Prava priča iza Srebrenice].“ *Toronto Globe and Mail*, 14. jul 2005.
- „No Evidence of Civilian Casualties in operations by Bosnian commander [Nema dokaza o civilnim žrtvama u dejstvima bosanskog komandanta].“ (April 11, 2003). *BBC Monitoring: International Reports*, 11. april 2003.
- Prosecutor v. Milosevic. Case no.IT-02-54, ICTY (Tr. at 31975:19-31975:25, February 12, 2004).
Preuzeto sa: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/040212ED.htm
- Prosecutor v. Naser Orić, Case no. IT-03-68-T, ICTY. Preuzeto sa: <https://www.icty.org/x/cases/oric/tjug/en/ori-jud060630e.pdf>
- Prosecutor v. Naser Orić, Case no.IT-03-68-T, ICTY. Preuzeto sa: <https://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>
- Prosecutor v. Radislav Krstic, Case no.IT-98-33, “Srebrenica-Drina Corps” Trial Chamber Judgment, (August 2, 2001). Preuzeto sa: www.un.org/icty/krstic/TrialC!/judgement/index.htm
- Sauer, Werner, „Srebrenica: Bemerkungen gegen den Strich [Srebrenica: Komentari van glavne struje].“ U *Europa und die Dynamik der globalen Krise: Friedensbericht 2006: Ergebnisse der State-of-Peace-Konferenz 2006* [Evropa i dinamika globalne krize: mirovni izvještaj 2006.: rezultati konferencije o stanju mira 2006], uređuje Österreichisches Studienzentrum für Frieden und Konfliktforschung. Münster, 2006.
- Savitch, Carl, *Srebrenica: The Untold Story* (critical analysis) [Srebrenica: neispričana priča (kritička analiza)], citirano u Edward S. Herman, *The Politics of the Srebrenica Massacre* [Politika masakra u Srebrenici]. (b.m: b.i., b.d.). Preuzeto sa: www.srebrenica-report.com
- Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Article 4, Paragraph 2 [Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, 4. član, 2. paragraf].

Електронски извори:

Информације преузете са званичне интернет странице МКСЈ-а [Међународни кривични трибунал за бившу Југославију] (прегледано 25. јула 2020.): <https://www.icty.org/en>

Информације преузете са званичне интернет странице Суда Босне и Херцеговине (прегледано 25. јула 2020.): <http://www.sudbih.gov.ba/>

ПОГЛАВЉЕ 2

Маркус Голдбах (Markus Goldbach)

Правни налази о Сребреници

Неколико хиљада војно способних мушкараца и дјеце старије од 12 година убијено је у региону Сребренице у периоду између 11. и 19. јула 1995. године. У очима многих посматрача, ова убиства наликују геноцидним злочинима које су починили Нацисти систематски одвајајући Јевреје и друге мањине од остатка популације, да би их затим убили.

Чак и прије овог догађаја, посматрачи ратова на Балкану дискутовали су о томе да ли масовна убиства и етничка чишћења у овом региону, каква се у Европи нису видјела од завршетка Другог свјетског рата, представљају злочин геноцида. Након што је МКСЈ изрекао осуђујуће пресуде за злочин геноцида српском генералу Радиславу Крстићу, а касније и Младићу и Караџићу, чинило се да је неоспорна чињеница да је у Сребреници почињен злочин геноцида.

Међутим, када се поближе погледа, одлука у предмету Крстић као и све наредне одлуке (које се заснивају на одлуци у предмету Крстић) проблематичне су. У овом раду се износи мишљење да је одлука Трибунала да догађаје у Сребреници назове геноцидом била неисправна, иако су сами догађаји вјероватно били у складу са неким аспектима закона о геноциду.

1. Увод у Конвенцију о геноциду

Према „Оксфордском приручнику за студије о геноциду“, „геноцид је, нажалост, свеprisутан, пречесто дословно као покушај уништавања група људи, али и реторички, у облику ријечи која је истовремено и универзално позната и на коју се често позива – можда зато што се често погрешно схвата.¹

Иако је појам „геноцид“ општепознат, он није постојао прије владавине нацистичког режима. Године 1941, Винстон Черчил (Winston Churchill) описао је нацистичка звјерства

¹ Donald Bloxham i A. Dirk Moses, „Introduction“, u *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, prir. Donald Bloxham i A. Dirk Moses (Oxford: Oxford University Press, 2010).

почињена током инвазије на Русију 1941. године као „злочин без имена“. Тек 1944. године, пољски правник, Јеврејин, Рафаел Лемкин (Raphael Lemkin) (1900-1959), представио је појам „геноцид“ у својој књизи *Владавина сила Осовине у окупираној Европи* (Axis Rule in Occupied Europe) у којој је документувано уништавање националних и етничких група, укључујући масовна убиства европских Јевреја. Појам је формирао комбиновањем ријечи *гено-*, од грчке ријечи за расу или племе, и *-цид*, од латинске ријечи за убијање.

Лемкин је геноцид дефинисао као „координисани план различитих акција чији је циљ уништавање основних темеља живота националних група, с циљем истребљења тих истих група“, „стару праксу у свом савременом облику“.² Године 1945. Међународни војни суд, чија су суђења одржана у Нирнбергу у Њемачкој, оптужио је нацисте на високим положајима за „злочине против човјечности“. Ријеч „геноцид“ била је дио оптужнице као описни, а не правни појам.³

Генерална скупштина Уједињених нација је у својој Резолуцији 96 (I) од 11. децембра 1946. године прогласила да је геноцид по међународном праву злочин који се коси са духом и циљевима Уједињених нација и који цивилизовани свијет осуђује.

Двије године касније, Генерална скупштина Уједињених нација је 9. децембра 1948. године Резолуцијом 260 једногласно усвојила Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Конвенција је ступила на снагу 12. јануара 1951. године. Свим земљама учесницама у Конвенцији налаже се да спријече и казне геноцидне радње, како током рата тако и током мира.

Члан 2. Конвенције геноцид дефинише као:

У овој Конвенцији, под геноцидом се подразумејева било које од ниже наведених дјела, почињених у намјери да се потпуно или дјелимично уништи нека национална, етничка, расна или религијска група:

- (а) убиство чланова групе;
- (б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе;
- (в) намјерно подвргавање групе таквим животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или дјелимичног уништења;
- (г) мјере усмјерене ка спречавању рађања у оквиру групе;
- (д) принудно премјештање дјеце из једне групе у другу.

Према том члану, геноцид садржи два саставна елемента: физички елемент, наиме само почињено дјело или *actus reus*, и ментални елемент, или *mens rea*. Иако су аналитички различита, ова два елемента су повезана. „Намјера да се потпуно или дјелимично уништи нека национална, етничка, расна или религијска група“ суштинска је карактеристика геноцида, која га разликује од осталих тешких злочина.⁴

2 ²Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), 79.

3 *Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg*, 14 November 1945 – 1 October 1946 (listing charges in indictment) (Nuremberg: Int'l Mil. Tribunal, 1946-49), 27-92.

4 I.C.J. Reports 2007 (I), 121, par. 187.

Што се тиче налаза МКСЈ-а, овај рад ће се прво фокусирати на значење уништења знатног дијела групе, а друго на оно што представља доказ о *dolus specialis*-у.

Надаље, овдје ће се испитати да ли налази Трибунала о злочину геноцида указују на то да се чињенични геноцид заиста догодио. Ово је релевантно јер кривично дјело геноцида не захтијева резултат, а судови не морају утврђивати да ли је стварна метода добро изабрана.⁵ Другим ријечима: да би се злочин окарактерисао као геноцид, није неопходно да буде много убистава, али чак и масовна убиства представљају злочин геноцида само ако су таква убиства извршена са посебном намјером да се уништи знатан физички дио заштићене групе.

2. Правна анализа: Уништење знатног дијела групе

2.1. Уништење

Ствараоци Конвенције о геноциду првобитно су у њу укључили двије врсте геноцида, физички или биолошки геноцид и културни геноцид. Концепт културног геноцида је на концу одбачен и одлучено је да се подручје примјене Конвенције ограничи на физичко или биолошко уништавање групе.⁶

„Наношење тешких менталних повреда члановима групе” у смислу члана II (б), чак и ако се не односи директно на физичко или биолошко уништавање чланова групе, мора се сматрати као да обухвата само дјела која су извршена са намјером да се постигне физичко или биолошко уништење групе, у цјелини или дјелимично.

„Присилно премјештање дјеце из једне групе у другу“ у смислу члана II (е), такође мора да буде са намјером да се група физички уништи, у цијелости или дјелимично, с обзиром на то да може имати посљедице по капацитет групе да се обнови, а тиме и да осигура свој дугорочни опстанак.

2.1.1. Група

У члану 4. Статута МКСЈ стоји да се геноцид састоји од намјерног уништења „националне, етничке, расне или вјерске групе”.

5 William A. Schabas, “Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia”, *Fordham International Law Journal* 25 (2001): 23, 47.

6 United Nations, “Report of the ad hoc Committee on Genocide, 5 April to 10 May 1948”, u *Proceedings of the Economic and Social Council*, 7th Session, Supplement No. 6, dok. E/794 (1948). United Nations, *Official Documents of the General Assembly, Part I*, 3rd Session, Sixth Committee, Minutes of the Eighty-Third Meeting, dok. A/C.6/SR.83, 193-207. United Nations, “Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10”, u *Yearbook of the ILC*, том 2, други дио, dok. A/51/10 (1996), 45-46, par. 12, citirano u presudi Suda iz 2007. godine, тј. I.C.J. Reports 2007 (I), 186, par. 344.

Ово је један од најконтроверзнијих аспеката дефиниције геноцида. Критичари су се жалили на ограничени опсег дефиниције и њено искључивање политичких и других група, и предложили су да се она измијени како би се проширио њен опсег, или су тврдили да судије треба да одреде динамичко тумачење одредбе.⁷

Међутим, када су државе добиле прилику да ревидирају дефиницију геноцида на Римској конференцији, која се одржала у јуну и јулу 1998. године, одлучиле су да поново потврде текст који је Генерална скупштина Уједињених нација усвојила педесетак година раније.⁸

2.1.2 Знатан дио

Добро је утврђено да тамо гдје се пресуда за геноцид ослања на намјеру да се заштићена група „дјелимично” уништи, тај дио мора бити знатан дио те групе.

Циљ Конвенције о геноциду је да се спријечи намјерно уништавање читавих група људи, а циљани дио мора бити довољно значајан да има утицаја на групу у цјелини.⁹ До истог закључка дошло је и Претресно вијеће у случају Сикирица: „Овај дио дефиниције захтијева доказе о намјери да се уништи... знатан број у односу на укупну популацију групе”.¹⁰

Као што су објаснила ова претресна вијећа, услов знатног дијела дефинише карактер геноцида као злочина масовних размјера и одражава бригу Конвенције о томе какав ће утицај уништавање циљаног дијела имати на општи опстанак групе.¹¹

Ово питање су такође разматрала и претресна вијећа МКСР-а, чији Статут садржи идентичну дефиницију злочина геноцида. Ова вијећа дошла су до истог закључка. У предмету Кајишема (Kayishema), Претресно вијеће је закључило, након што је агитовало власти које тумаче Конвенцију о геноциду, да израз „дјелимично” захтијева да постоји намјера да се уништи знатан број појединаца који су дио групе.¹²

7 Lori Lyman Bruun, “Beyond the 1948 Convention - Emerging Principles of Genocide in Customary International Law”, *Maryland Journal of International Law* 17, br. 2 (1993): 193, 210-218. Beth Van Schaack, “The Crime of Political Genocide: Repairing the Genocide Convention’s Blind Spot”, *Yale Law Journal* 106 (1997): 2259, 2280-2282.

8 United Nations, *Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court: Compilation of Proposals*, U.N. General Assembly Official Records, 51st Session, U.N. dok. A/51/22 (1996), tom 1, par. 61.

9 United Nations, “Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10”, u *Yearbook of the ILC*, tom 2, други дио, dok. A/51/10 (1996), 89. Nehemiah Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary* (New York: Institute of Jewish Affairs, 1960), 63. U.S. Senate, *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations*, 18. jul 1981, 22.

10 *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 65.

11 *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82. *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 77.

12 *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, Case No. ICTR-95-1-T, Trial Judgement, 21 May 1999, par. 97.

Ову дефиницију су прихватила и усавршила претресна вијећа у предметима Багилишема (Bagilishema) и Семанза (Semanza), која су изјавила да намјера уништавања мора бити барем намјера да се уништи знатан дио групе.¹³ Ово тумачење поткрепљено је научним мишљењем.

Први коментатори Конвенције о геноциду нагласили су да термин „дјелимично” садржи услов да то буде знатан дио. Рафаел Лемкин, истакнути међународни правник за кривична дјела који је сковао термин „геноцид” и одиграо важну улогу у изради нацрта Конвенције о геноциду, позабавио се тим питањем током расправе 1950. године у Сенату Сједињених Држава приликом ратификације Конвенције. Лемкин је објаснио да „дјелимично уништавање мора бити уништавање знатног дијела како би утицало на цјелину”.¹⁴ Даље је. . . [појаснио] да „је Конвенција примјењива само на радње масовних размјера”.¹⁵

Још један рани коментатор, Нехемаја Робинсон (Nehemiah Robinson), поновио је овај став, објашњавајући да починилац геноцида мора имати намјеру да уништи знатан број појединаца који чине циљану групу.¹⁶

Говорећи о овом услову, Робинсон је нагласио, баш као и Лемкин, да „радња мора бити усмјерена на уништење *групе*”, а ова је формулација циљ Конвенције.¹⁷

Новији коментатори такође су се приклонили овом ставу. Комисија за међународно право, којој је Генерална скупштина УН повјерила израду свеобухватног скупа злочина забрањених међународним правом, изјавила је да „злочин геноцида по самој својој природи захтијева постојање намјере да се уништи барем знатан дио одређене групе”.¹⁸

13 *Prosecutor v. Laurent Semanza*, Case No. ICTR-97-20-T, Trial Judgement and Sentence, 15 May 2003, par. 316 („Намјера уништавања мора бити барем да се уништи знатан дио групе”) (цитирано из *Prosecutor v. Ignace Bagilishema*, Case No. ICTR-95-1A-T, Trial Judgement, 7 June 2001, par. 64). *Prosecutor v. Ignace Bagilishema*, Case No. ICTR-95-1A-T, Trial Judgement, 7 June 2001, par. 64 („намјера да се уништи мора циљати барем знатан дио групе”) (цитирано из *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, Case No. ICTR-95-1-T, Trial Judgement, 21 May 1999, par. 97). Иако се у случају Кајишема користио израз „поприличан број” умјесто „знатан дио”, у предметима Семанза и Багилишема јасно је да у предмету Кајишема није било намјере да се усвоји другачији стандард у односу на дефиницију појма „дио”. Стандард који су усвојила претресна вијећа МКСР стога је у складу са судском праксом овог међународног суда.

14 *Dvije Executive Sessions of the Senate Foreign Relations Committee (Historical Series)*, 4 тома (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976), 370. Такође видјети *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82. William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 238.

15 *Dvije Executive Sessions*, 370, citirano u Schabas, *Genocide in International Law*, 238.

16 Robinson, *The Genocide Convention*, 63.

17 Исто, 58.

18 United Nations, “Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10,” u *Yearbook of the ILC*, том 2, други дио, док. A/51/10 (1996), 89. Нацрт закона о злочинима против мира и сигурности човјечанства (Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind), који је усвојила Комисија за међународно право, садржи забрану кривичног дјела геноцида суштински сличну забрани присутној у Конвенцији о геноциду. Нацрт закона није обавезујући по питању међународног права, али је мјеродаван инструмент чији дијелови могу представљати доказ међународног обичајног права, разјаснити обичајна правила или, у најмању руку, „бити индикативни за правна гледишта еминентно квалификованих публициста који представљају главне правне системе свијета”. *Prosecutor v. Anto Furundzija*, Case No. IT-95-17/1-T, Trial Judgement, 10 December 1998, par. 227.

Исто тумачење усвојено је раније у извјештају Бенцамина Витакера (Benjamin Whitaker) из 1985. године, специјалног извјестиоца Поткомисије Уједињених нација за спречавање дискриминације и заштити мањина.¹⁹

Пуки увид у бројке, рекло би се, већ доводи у питање то да ли је убиствима неколико хиљада мушкараца уништен знатан дио муслиманског становништва у Босни. Према наводима демографске јединице МКСЈ-а, процјењује се да су 69,8% или 25.609 цивила погинулих у босанском рату били Муслимани (уз 42.501 погинулих војника), док су Срби имали 7.480 цивилних жртава (15.299 погинулих војника), а Хрвати 1.675 цивилних жртава (7.183 погинулих војника), што износи укупно 104.732 жртава, а у процентима Хрвата 8,5%, Срба 21,7%, Муслимана 65%, и осталих 4,8%.²⁰

Током читавог рата у Босни, убијено је само 1,32% Муслимана. У Сребреници је убијено мање од 0,4% муслиманског становништва. Проценат Муслимана у укупном становништву Босне и Херцеговине чак је порастао током рата.

Било је отприлике двоструко више војних смрти од цивилних смрти и на српској и на муслиманској страни, док је тај однос био још већи на хрватској страни. Ово јасно говори против било ког облика геноцида, јер би геноцид захтијевао много веће укупне стопе смртности и много више цивилних смрти.

2.1.3. Значајан дио прије него знатан дио?

Посљедњих година водиле су се дискусије о томе да се заштићена група може дефинисати квалитативно баш као и квантитативно, или, другим ријечима, да је неопходно да буде циљан „значајан”, а не „знатан” дио групе.

Овај приступ дефиницији геноцида појавио се у извјештају Комисије експерата коју је основао Савјет безбједности 1992. године са циљем истраживања кршења међународног хуманитарног права у бившој Југославији.

Како наводи један од њених чланова, професор Шериф Басиони (Cherif Bassiouni), Комисија је сматрала да је дефиниција у Конвенцији „довољно флексибилна да обухвати не само циљање читаве групе, како је наведено у Конвенцији, већ и циљање одређених сегмената групе, попут муслиманске елите или Муслиманки”.²¹

Комисија је изјавила:

19 ECOSOC, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Prepared by Mr. B. Whitaker, U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2. jul 1985, par. 29 („'Дјелимично' би требало да подразумева разумно значајан број у односу на укупан број чланова групе у цјелини, или пак значајан дио групе, као што је њено руководство.”). Такође видјети *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 65 (цитиран извјештај). *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 587 (исто).

20 Друге базе података имају мало другачије, али углавном упоредиве бројке.

21 M. Cherif Bassiouni, “The Commission of Experts Established pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia”, *Criminal Law Forum* 5 (1994): 279, 323.

Ако се суштински циља цијелокупно вођство групе, то би такође могло представљати геноцид. Такво вођство укључује политичке и административне вође, вјерске вође, академике и интелектуалце, пословне лидере и друге – оваква укупност сама по себи може бити снажан показатељ геноцида, без обзира на стварни број убијених. Потврђујући аргумент биће судбина остатка групе. Карактер напада на руководство мора се посматрати у контексту судбине или онога што се догодило остатку групе. Ако је истрејебљено вођство групе, а истовремено или непосредно након тога убијен релативно велик број чланова групе или подвргнут другим гнусним радњама, на примјер депортован у великом обиму или присиљен на бијег, скуп прекршаја требало би размотрити у цијелини, како би се одредбе Конвенције протумачиле у духу који је у складу са њеном сврхом.²²

Овакав став се огледа у одлуци у предмету Крстић:

Стога је задовољен услов намјере геноцида према члану 4. Статута, када докази показују да је наводни починилац намјеравао да уништи барем знатан дио заштићене групе. Процес утврђивања да ли је циљани дио довољно знатан да испуни овај захтјев може укључивати низ фактора. Бројност циљаног дијела групе је неопходно и важно полазиште, мада није у свим случајевима и крајња тачка испитивања. Број циљаних појединаца треба процјењивати не само у апсолутном смислу, већ и у односу на укупну величину цијеле групе. Поред бројности циљаног дијела, било би важно узети у обзир и његово истакнуто мјесто у групи. Ако је одређени дио групе представник цијелокупне групе, или је исти од суштинског значаја за њено преживљавање, може се поткријепити налаз да се тај дио квалификује као знатан.

Претресна вијећа у предметима Јелисић и Сикирица такође су се осврнула на овај фактор, сматрајући га независним показатељем који је сам по себи довољан да задовољи услов знатности.²³

Претресно вијеће у предмету Јелисић расправљало је о овом приступу када је разматрало аргументе тужиоца.²⁴ Према Претресном вијећу, можда би било могуће закључити да је постојала потребна намјера геноцида из „жељеног уништења ограниченијег броја особа одабраних због утицаја који би њихов нестанак имао на опстанак групе као такве”.²⁵

На крају се утврдило да није могуће „ван сваке оправдане сумње закључити да је избор жртава произашао из прецизне логике да се униште најрепрезентативније личности муслиманске заједнице у Брчком до те мјере да угрозе опстанак те заједнице”.²⁶

Исти сценарио релативно малог броја убистава у концентрационим логорима вратио се у предмету Сикирица, али опет, судије нису примијетиле ниједан образац убистава у лого-

22 *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, U.N. Security Council Official Records, U.N. dok. S/1994/674 (1994), par 94 [у даљем тексту Expert Report]. Идеја да се „дјелимично“ односи на „значајан дио“ потиче од специјалног извјестиоца Поткомисије за људска права Бенџамина Витакера. Видјети ECOSOC, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Prepared by Mr. B. Whitaker, U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2. jul 1985, par. 29.

23 *Prosecutor v. Goran Jelasic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82. *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 65.

24 *Prosecutor v. Goran Jelasic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82.

25 Исто.

26 Исто, par. 93.

рима који би сугерисао намјеру да се уништи „значајан” дио локалне муслиманске заједнице како би се угрозио њен опстанак.²⁷

Претресно вијеће је примијетило да „изгледа да то нису биле особе које су имале било какав посебан значај за своју заједницу, осим у оној мјери у којој су неки од њих били војно способни, па би због тога могли добити позив за војску”.²⁸

Приступ „значајног дијела” неизбјежно доводи до спекулација о томе шта ће убиство једне друштвене структуре у заједници учинити њеном опстанку.

Али логичније би можда било да би се неко ко се намјерио да уништи групу усредсредно на дјecu или жене, јер они осигуравају опстанак групе. А резултат тога су вриједносне процјене о томе колико је једна или друга група важна за опстанак заједнице.

У предмету Крстић, тужилац је тврдио:

[О]но што је остало од сребреничке заједнице преживљава у многим случајевима само у биолошком смислу, ништа више. То је заједница у очају; то је заједница која се држи успомена; то је заједница којој недостаје вођство; то је заједница која је сјенка онога што је некада била.²⁹

Чини се да је Претресно вијеће прихватило тврдњу тужиоца да је намјера иза убијања мушкараца и младића у годинама за регрутацију била да се елиминише заједница у цјелини. Ово је имало велики утицај због тога што су масакрирани мушкарци и младићи у годинама за регрутацију били или активни војници или потенцијални непријатељски борци.

Па ипак, наводна намјера починилаца – ово је заиста неоспорно у пресуди – била је да „етнички очисте” регион од Муслимана, а не да униште групу у физичком смислу. Чини се да је Претресно вијеће прихватило тврдњу тужиоца да је намјера убијања мушкараца и младића у годинама за регрутацију била да се елиминише заједница у цјелини.

Ријечима стручњака Вилијама Шабаса (William Schabas):

Зар не могу постојати друга вјеродостојна објашњења за уништење 7.000 мушкараца и младића у Сребреници? Зар они нису могли бити циљани управо зато што су били у годинама за регрутацију, а тиме и стварни или потенцијални борци? Да ли би се неко ко се намјерио да физички уништи групу, и ко је довољно хладнокрван да убије више од 7.000 беспомоћних мушкараца и младића, толико својски потрудио око организације превоза како би жене, дјеца и старци могли бити евакуисани? Свакако је запањујуће да је друго Претресно вијеће у предмету Сикирица одбацило аргумент „значајног дијела” након што је утврдило да је заједнички именитељ жртава то што су они били мушкарци у годинама за регрутацију и ништа више, као да је та чињеница недовољна.³⁰

27 *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 80.

28 Исто.

29 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001, par. 592.

30 *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 81, citirano u Schabas, “Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina?” 46.

У пресуди у предмету Крстић даље стоји:

Додуше, систематски су масакрирани само мушкарци војне доби, али је значајно да су се ти масакри догодили у вријеме када је присилно премјештање остатка босанског муслиманског становништва било увелико у току. Снаге босанских Срба нису могле да не знају, до тренутка кад су одлучиле да убију све мушкарце, да ће ово селективно уништавање групе имати трајни утицај на цијелу групу. Њихова смрт спријечила је било какав ефикасан покушај босанских Муслимана да поврате територију. Надаље, снаге босанских Срба морале су бити свјесне катастрофалног утицаја који би нестанак двије или три генерације мушкараца имао на опстанак традиционално патријархалног друштва, што је Вијеће претходно детаљно описало. Снаге босанских Срба су знале, до тренутка када су одлучиле да убију све војно остарјеле мушкарце, да ће комбинација тих убистава са присилним премјештањем жена, дјеце и старца неизбежно довести до физичког нестанка босанског муслиманског становништва у Сребреници.³¹

А опет ријечима Вилијама Шабаса:

Огромна је разлика између физичког уништавања групе и „трајног утицаја” на заједницу. Ако су српске снаге имале намјеру да „имају трајни утицај” на Муслимане из Сребренице, онда нису намјеравали да униште заједницу. Класични геноциди двадесетог вијека, над Јеврејима Европе и Тутсијима Руанде, одликују се инсистирањем на убијању жена и дјеце, управо како би се обезбиједило ефективно уништење групе. Међутим, ствар није у томе да ли је масакр мушкараца и младића у годинама за регрутацију заиста представљао ефективно уништење сребреничких Муслимана. За злочин геноцида није потребан резултат, а судови не морају утврђивати да ли је стварна метода добро изабрана. Ипак, у мјери у којој је геноцидна техника непотпуна и можда нелогична, ово ће бацити сумњу на то да ли је постојала права истинска намјера или не. Злочини који су почињени јула 1995. у Сребреници дефинитивно се могу оквалификовати као „злочини против човјечности”. Међутим, ако се сврстају у категорију „геноцида”, тада се сама дефиниција геноцида неразумно искривљује.

Даље, из историјских примјера геноцида произилази да треба размотрити подручје дјеловања и контроле починилаца, као и могући обим њиховог досега.

Нацистичка Њемачка је можда само намјеравала да елиминира Јевреје једино у Европи; та амбиција се вјероватно није проширила, чак ни на врхунцу њихове моћи, на глобални ниво (иако су Нијемци били увјерени да се група „америчких Јевреја” никада неће опоравити од губитка својих европских рођака). Исто тако, починиоци геноцида у Руанди такође нису озбиљно размишљали о елиминацији становништва Тутсија изван граница земље.³²

Намјера уништења коју има починилац геноцида увијек ће бити ограничена могућношћу која се пружи том починиоцу. Иако овај фактор сам по себи неће указати на то да ли је циљана група знатан дио, он може – у комбинацији са другим факторима – пружити више детаља за анализу.

У предмету Крстић, Вијеће је тврдило да је за њега становништво Сребренице било једина муслиманска заједница која му је била приступачна, те да је то довољно:

31 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001, par. 595.

32 За детаљнију дискусију о овим примјерима, видјети Schabas, *Genocide in International Law*, 235.

Супротно томе, убиство свих чланова дијела групе која се налази на малом географском подручју, иако је резултирало мањим бројем жртава, квалификовало би се као геноцид ако се изврши с намјером да се уништи дио групе као такве, који се налази на том малом географском подручју. Заправо, физичко уништавање може циљати само дио групе географски ограниченог дијела веће групе, јер починиоци геноцида сматрају планирано уништавање довољним да униште групу као засебну цјелину на дотичном географском подручју”.

Чини се чудним да је овај разлог подржало Жалбено вијеће у предмету Крстић, које је утврдило да сам Крстић није имао намјеру да почини геноцид и да је помагао и подржавао вишу команду:

Коначно, домен геноцидног подухвата у овом случају ограничен је на подручје Сребренице. Иако је Главни штаб ВРС био надлежан широм Босне, надлежност снага босанских Срба оптужених за заузимање Сребренице није се протезала даље од региона Средњег Подриња. Из перспективе снага босанских Срба, за које се тврди да су имале геноцидну намјеру у овом случају, Муслимани Сребренице били су једини дио групе босанских Муслимана који је био унутар подручја под њиховом контролом.

Овај основ је такође био – неоправдано – дио аргумената у предметима против Карацића и Младића, јер су обојица имали контролу над отприлике 70 одсто територије Босне и због тога су могли да нападну муслиманско становништво у Босни у много ширем обиму.

Све ово заједно показује да је проблематично дефинисати питање знатног или значајног дијела групе према намјери и потенцијалном домету починиоца. Да ли је становништво Сребренице могло да се дефинише као знатан дио укупног муслиманског становништва због Крстићевог ограниченог домета, а да исти тај дио не буде знатан (али можда из других разлога значајан) дио у случају Младића?

Такође, чак и ако је само дио укупне групе био у домету починилаца, да ли је постојао разлог да се вјерује да би уништење тог опсега имало утицаја на цјелокупну заштићену групу? Ово не звучи вјероватно.

2.1.4. Важан дио прије него знатан дио?

Жалбено вијеће у предмету Крстић имало је следећи приступ:

Број босанског муслиманског становништва у Сребреници, прије него што су снаге ВРС заузеле град 1995. године, износио је приближно четрдесет хиљада људи. Иако је ово становништво чинило само мали проценат укупне муслиманске популације Босне и Херцеговине у то вријеме, значај муслиманске заједнице у Сребреници не лежи само у њеној величини... Сребреница (и околни регион Средњег Подриња) били су од неизмјерног стратешког значаја за руководство босанских Срба. Без Сребренице, етнички српска држава Република Српска коју су жељели да створе остала би подијељена на два неповезана дијела, а њен приступ Србији би био прекинут. Заузимање и етничко чишћење Сребренице стога би озбиљно поткопало војне напоре босанске муслиманске државе да осигура своју одрживост, што је последица коју је муслиманско руководство у потпуности схватило и настојало да спријечи. Контрола над подручјем Сребренице била је стога пресудна за остваривање циља неких босанских српских лидера да формирају одржив политички ентитет у Босни, као и за даљи опстанак босанског

муслиманског народа. Будући да је до 1995. године већина муслиманских становника региона потражила уточиште у сребреничкој енклави, елиминацијом те енклаве био би постигнут циљ чишћења читавог региона од муслиманског становништва.

Поред тога, Сребреница је била важна због своје истакнутости у очима како босанских Муслимана тако и међународне заједнице. Град Сребреница био је највидљивији од „сигурних подручја” које је у Босни успоставио Савјет безбједности УН. До 1995. године добијао је значајну пажњу међународних медија. Савјет безбједности је у својој резолуцији, којом је Сребреницу прогласио сигурним подручјем, објавио да то подручје „треба бити поштеђено сваког оружаног напада или било којег другог чина агресије“... Елиминација муслиманског становништва у Сребреници, упркос увјеравањима међународне заједнице, свим босанским Муслиманима послужила би као снажан примјер њихове рањивости и незаштићености пред српским војним снагама. Судбина босанских Муслимана у Сребреници била би симбол судбине свих босанских Муслимана.³³

2.1.4.1. Стратешка позиција Сребренице

Овај аргумент још је удаљенији од изворног значења израза „знатан”. Иако чак и сам описни израз „значајан” значи да би уништење мањег дијела групе имало већу тежину због саме важности тог погођеног дијела за цјелокупну групу, утицај уништавања „важног” дијела групе или њене територије не осјећа нужно и остатак групе. Треба имати на уму да по дефиницији геноцид значи *физичко уништење* групе. Модификовањем дефиниције групе знатне величине, повећава се јаз између чињеничног геноцида и злочина геноцида.

Јасно је да дефиниција групе знатне величине коју је дало Апелационо вијеће у предмету Крстић и која се налазила у каснијим пресудама не указује на то да се у Сребреници догодио прави геноцид. Штавише, показано је да је масакр у Сребреници био усмјерен против заштићене групе свих Муслимана у Босни, али да није имао никаквих посљедица.

Још горе, сада се „битност” не односи чак ни на одговарајућу групу сребреничких Муслимана, већ на стратешку вриједност дијела територије на којој су они живјели.

А још више је проблематично то што сребреничка регија и околни регион Средњег Подриња чак нису ни били од стратешког значаја за муслиманске становнике, већ за српско руководство.

Исти овај проблематични приступ може се видјети и у другом дијелу аргумента, који Сребреницу описује као уточиште за муслиманске становнике региона. Без овог сигурног подручја, регион би био „очишћен” од муслиманског становништва. Овај аргумент се добро уклапа у дефиницију етничког чишћења, али нема никакав значај када је у питању законска дефиниција геноцида.

2.1.4.2. Снажан примјер свим Муслиманима

Ево везе између судбине Муслимана Сребренице и заштићене групе Муслимана: судбина сребреничких Муслимана била би симбол судбине свих Муслимана у Босни и Херцеговини.

33 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-A, Appeal Judgment, 19 April 2004, par. 15-16.

Међутим, остаје нејасно на који начин би се такав примјер односио на заштићену групу. Да ли би ово довело до уништења групе?

Или би се група спремала за сличне нападе и тражила подршку међународне заједнице? Зар ВРС није – а ово је само дио намјере – добро знала за предстојећи напад ХВО и АРБиХ и зар није ВРС – у вези са Директивом 7 – намјеровала да успостави бољи одбрамбени положај? Све ово остаје нејасно, али стварање таквог примјера било би од значаја само ако би починиоци имали намјеру да покрену друге масакре попут оног у Сребреници. Таква намјера се не помиње ни у једној пресуди Трибунала. Таква намјера такође не би могла објаснити зашто је ВРС сакрила масакре.

Према томе, Комисија не може имати исто мишљење као Трибунал да је – упркос својој малој величини – становништво Сребренице чинило знатан дио укупног муслиманског становништва Босне и Херцеговине, јер је а) Сребреница била „од значајног стратешког значаја за српско руководство” или б) јер је Сребреница такође постала уточиште за Муслимане из региона, посебно када је проглашена заштићеним подручјем УН.

Ако се масакр извршава да би се демонстрирала коначна судбина много веће групе, онда треба на тај начин према њему и да се опходи.

У таквом случају могао би се користити опис „симболичког геноцида” или „регионалног геноцида”, с обзиром на то да је такав регионални догађај почињен са посебном намјером да једна регионална заједница уништи „као таква”.

2. 2. Намјера уништења

Геноцидно дјело може постојати само под условима дефинисаним законом који је утврђен Конвенцијом. Дјела набројана у члану II, у подставовима (а) до (е), нису геноцидна дјела сама по себи, већ иста само представљају физички или материјални израз одређене, геноцидне намјере.³⁴

У одсуству директне везе са геноцидном намјером, дјела наведена у члану II Конвенције су једноставно кажњива дјела која спадају у дјелокруг других злочина, као на примјер ратног злочина или злочина против човјечности.

Другим ријечима: геноцидна намјера је истинске природе. Не чини га једноставно крив ум, већ ум крив за уништавање религиозне, етничке, националне или расне групе као такве. Карактеристична одлика геноцидне намјере није у томе што је дискриминаторна, јер је то само најопштија карактеристика те намјере, те је тако заједничка њој и, на примјер, злочинима против човјечности.

У случају геноцида, намјера убиства мора бити праћена јединственом намјером да се дјелимично или у потпуности уништи група којој жртве припадају, док у случају прогона,

34 UN General Assembly, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Greca), 9. decembar 1948.

као злочина против човечности, дискриминаторна намјера може да се манифестује на разне начине и да се покаже кроз разне чинове, укључујући чин убиства.³⁵

Стога геноцид као засебан злочин карактерише субјективни елемент (*mens rea*) – намјера да се уништи национална, етничка, расна и вјерска група као фундаментални елемент који представља кључну разлику која раздваја геноцид од осталих међународних злочина са којима он дијели у суштини исти објективни елемент.³⁶

„*Mens rea*“ у домену злочина геноцида је сложен и не смије се свести на стандардни облик *mens rea* који је неопходан за кривична дјела. Геноцидно дјело има два одвојена ментална елемента: општи који би се могао назвати „општа намјера“ или „*dolus*“, и додатни елемент, „намјеру уништења“.³⁷

„*Mens rea* иде заједно са *actus reus*-ом, тј. чином који представља геноцид у складу са чланом II (потпара. (а), (б), (ц), (д) или (е)). ‘Намјера уништења’ односи се на заштићену групу као такву, специфичну намјеру својствену геноциду“.³⁸

Што се тиче степена, намјера да се уништи група, као *dolus specialis*, налази се на самом врху хијерархије кривих менталних стања. Као такав, он искључује кривицу (*culpa*), непромишљеност (*dolus eventualis*) или немар.³⁹

У предмету Тужилац против Камбанде, Претресно вијеће МКСП-а примијетило је: „Злочин геноцида јединствен је по свом елементу посебне намјере (*dolus specialis*) који захтијева да се злочин почини с намјером ‘да се у потпуности или дјелимично уништи државна, етничка, расна или вјерска група као таква’.“⁴⁰

Али утврђивање ове намјере је, у већини случајева, врло тежак задатак за судије, као и за тужиоца, с обзиром на то да у већини случајева „директни докази о геноцидној намјери нису доступни“.⁴¹

35 *Prosecutor v. Zoran Kupreskic, Mirjan Kupreskic, Vlatko Kupreskic, Drago Josipovic, Dragan Papic and Vladimir Santic*, Case No. IT-95-16-T, Trial Judgment, 14 January 2000, par. 636.

36 Robinson, *The Genocide Convention*, 15. Pieter N. Drost, *The Crime of State*, том 2, *Genocide* (Leyden: A. W. Sythoff, 1959), 82. ECOSOC, *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Study Prepared by Mr. Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur*, dok. E/CN.4/Sub.2/416, 4. jul 1978, par. 96. ECOSOC, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Prepared by Mr. B. Whitaker*, U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2. jul 1985, par. 38-39.

37 Такође видјети United Nations, *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General: Pursuant to Security Council Resolution 1564 of 18 September 2004*, 25. januar 2005, Annex to Letter Dated 31 January 2005 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council, dok. S/2005/60, 1. februar 2005, par. 491. *Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, Case No. ICC-02/05-01/09, Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir, 4 March 2009, par. 139. William A. Schabas, "The Jelisić Case and the *Mens Rea* of the Crime of Genocide", *Leiden Journal of International Law* 14, br. 1 (2001): 129. Robert Cryer, "The Definitions of International Crimes in the Al Bashir Arrest Warrant Decision", *Journal of International Criminal Justice* 7, br. 2 (2009): 293.

38 Otto Triffterer, "Genocide, Its Particular Intent to Destroy in Whole or in Part the Group as Such", *Leiden Journal of International Law* 14, br. 2 (2001): 400.

39 Antonio Cassese, "Genocide", u *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*, прир. Antonio Cassese, Paola Gaeta i John R.W.D. Jones, том 1 (Oxford: Oxford University Press, 2002), 338.

40 *Prosecutor v. Jean Kambanda*, Case No. ICTR 97-23-S, Judgment and Sentence, 4 September 1998, par. 16.

41 Robert Cryer, *An Introduction to Criminal Law and Procedure*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 225.

У предмету Јелисић, Претресно вијеће МКСЈ-а користило је израз само једном, у ефективно закључном параграфу пресуде од 14. децембра: „Претресно вијеће стога закључује да није ван сваке разумне сумње доказано да је оптужени мотивисан посебном намјером за злочин геноцида”.⁴² Претресно вијеће је у образложењу рекло да је „убијао произвољно, а не са јасном намјером да уништи групу”.⁴³

Можда је ова потешкоћа на коју се наишло приликом доказивања посебне намјере најбоље описана ријечима МКСП-а у случају Акајесу, када је Суд требало да се позабави посебном намјером господина Акајесуа. Овдје је Суд изјавио да је „намјера ментални фактор који је тешко, чак и немогуће утврдити”⁴⁴ и, из тог разлога, „у одсуству признања оптуженог, његова намјера се може закључити из одређеног броја претпоставки чињеница”.⁴⁵

На примјер, „у вријеме сукоба, гдје постоји намјера да се побиједи противничка страна, можда ће бити тешко процијенити да ли масовна убиства долазе са геноцидном намјером или са намјером да се побиједи у рату”.⁴⁶

У таквим околностима, судије морају „дедукцијом” закључити постојање или непостојање ове намјере из свих доказа које су им предочили тужилац, одбрана и жртве.

Такви „посредни докази” могу се састојати од службених докумената, поступака, исказа свједока, односа према различитим ситуацијама, па чак и ријечи оптуженог. Сви ови фактори морају се довести у равнотежу са претпоставком невиности оптуженог.⁴⁷

Судови се стога могу суочити са тешким избором између ослобађајуће пресуде због недостатка доказа о посебној намјери у складу са нормалним дефиницијама и „увлачења двосмислених образаца чињеница у парадигму посебне намјере”.

Супротно томе, Трибунал је у предмету Крстић кренуо другачијим путем и наизглед је ишао од дјела уназад да би пронашао одговарајућу намјеру:

Намјера је стање духа. Материјализује се у дјелима које је та особа починила, нешто након што се намјера развила у њеном уму. Оно што суд мора учинити у случају када је показивање намјере можда важније од стварних радњи које су проистекле из тога јесте да се врати уназад; да погледа резултат и извуче одговарајући закључак у вези са намјером која стоји иза резултата.

Доказ менталног стања у вези са извршењем основног дјела може послужити као доказ на темељу којег истраживач може извући даљњи закључак да је оптужени имао посебну намјеру за уништење.⁴⁸

Друга вијећа Трибунала су наизглед користила ове резултате и ослањала се на налазе из предмета Крстић:

42 *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 108.

43 Исто.

44 *Prosecutor v. Jean Paul Akayesu*, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement, 2 September 1998, par. 523.

45 Исто.

46 Cryer, *An Introduction*, 224.

47 Tendaiwo Peter Maregere, “Reconciliation, Truth and Justice: Confronting the Dilemmas”, *Conflict Trends*, br. 1 (2009): 46, http://www.humansecuritygateway.com/documents/ACCORD_Reconciliation_Truth_Justice_ConfrontingDilemmas.pdf

48 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-A, Appeal Judgment, 19 April 2004, par. 20.

Приликом процјене доказа о геноцидној намјери, Вијеће би требало да размотри да ли „сви докази, ако се размотре заједно, показују геноцидно ментално стање”, умјесто да [доказе] разматра одвојено. ... Ови фактори... могу укључивати, али се не ограничавају на, општи контекст, размјере злочина, систематско циљање жртава због њиховог чланства у одређеној групи, понављање деструктивних и дискриминаторних дјела или постојање плана или политике.⁴⁹

Фактори релевантни за ову анализу могу укључивати... да ли је оптужени имао намјеру да уништи заштићену групу кроз свако од релевантних дјела геноцида.

Тамо гдје изостају директни докази о геноцидној намјери, намјера се и даље може закључити из свих чињеница и околности... Показивање намјере кроз јавне говоре или на састанцима такође може пружити подршку закључку о потребној посебној намјери.⁵⁰

На примјер, Претресно вијеће у предмету Крстић утврдило је да би уништавање поприличног броја мушкараца неизбежно би за резултат имало физички нестанак муслиманског становништва у Сребреници. Жалбено вијеће је у том случају подржало овај закључак, наводећи:

„Физичко уништавање мушкараца имало је, дакле, озбиљне посљедице на размножавање за муслиманску заједницу у Сребреници, што би могло довести до истребљења заједнице”. Жалбено вијеће у предмету Крстић даље је сматрало да је „[н]алаз да су неки припадници Главног штаба ВРС осмислили убиства заробљеника са пуним знањем штетних посљедица које би таква убиства даље имала по физички опстанак заједнице босанских Муслимана у Сребреници, даље подржава закључак Претресног вијећа да су покретачи те операције имали потребну геноцидну намјеру”.⁵¹

Сходно томе, утисак Комисије је да су вијећа Трибунала имала сувише ограничен поглед на догађаје који су довели до масакара у Сребреници. Мало се или уопште не узимају у обзир сви темељни фактори.

Примјењујући добро утврђена правила тумачења споразума, која само секундарно зависе од историје израде нацрта, вијеће у предмету Крстић вјероватно је могло посветити мало пажње мотиву и примијенити заједнички стандард намјере у одлуци о геноциду. Дјелимично због тога што Конвенција о геноциду не укључује мотив изричито, „убичајено значење” одређених израза у конвенцији „у свјетлу циља и сврхе [споразума] прилично је непрецизно, а историја израде не даје коначне смјернице. Ове смјернице не даје ни властита јуриспруденција МКСЈ-а. Сугестија у предмету Јелисић, на примјер, да се „геноцид закључи из низа чињеница и околности” прилично је отворена и нејасна. Међутим, након даљег испитивања, начин размишљања вијећа у овом случају, изузимајући разматрања мотива, има чудне и потенцијално негативне посљедице.

У мјери у којој су такви резултати у супротности са циљевима интерпретативних принципа у Бечкој конвенцији о закону о споразумима, мишљења у предмету Крстић су незадовољавајућа, те се мора идентификовати и примијенити алтернативно, функционалније разумијевање намјере за злочин геноцида.

49 *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-T, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, 24 March 2016, par. 550.

50 Исто.

51 Исто, par. 552.

3. Позадинске чињенице

3.1. Војни конфликт

Као што је наведено у разним пресудама Трибунала, Сребреница и околна подручја у региону Средњег Подриња били су од великог стратешког значаја за руководство Републике Српске. „За босанске Србе, контрола над тим регионом била је неопходна за постизање њиховог минималног циља да створе политички ентитет у Босни и Херцеговини.“⁵² Генерал Радован Радиновић, српски војни експерт, изјавио је у свом свједочењу пред МКСЈ-ом: „Срби су схватили да... [б]ез подручја Средњег Подриња, неће бити ни Републике Српске, неће бити територијалног интегритета етнички српских територија; умјесто тога, српско становништво било би присиљено прихватити такозвани статус енклаве на својим етничким територијама.“⁵³

Дана 12. маја 1992. године, Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини расправљала је о „Одлуци о стратешким циљевима српског народа“, која је садржавала и један циљ у вези са подручјем Сребренице, конкретно, да се „устпостави коридор у Подрињу, односно да се уклони граница преко Дрине која раздваја српске државе“. Ту одлуку званично је потписао Момчило Крајишник, предсједник Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, у јесен 1993. године.⁵⁴

Дана 19. новембра 1992. године, након што су муслиманске групе напредовале до територије под српском контролом у околини Сребренице, Младић је издао оперативну Директиву бр. 4. Младић је изјавио да муслиманске снаге и ХВО имају циљ да „истријебе Србе, прије свега у бившој БиХ, а затим и на Балкану“. Како би то спријечио, он је започео офанзивна дејства, те је навео да је циљ свих јединица ВРС-а да крену у офанзивна дејства „како би разбили веће групације ХВО и Муслимана на територији РС и присилили их на безусловну предају оружја или их уништили“.⁵⁵

У јануару 1993, муслиманске снаге нападе су српско село Кравица. У то вријеме, сребреничка енклава имала је површину од 900 квадратних километара.

Придржавајући се циљева Директиве бр. 4, Младић је наредио, између осталог, да снаге Дринског корпуса у ширем подручју Подриња треба да крену у контраофанзиву. Младић је тада наредио да његове јединице униште војно способне и наоружане мушкарце који одбију да се разоружају.⁵⁶

52 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2321.

53 *Prosecutor v. Radislav Krstić*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001, General Radovan Radinovic, Transcript at pages 7812-7813 [Transkript na stranicama 7812-7813].

54 *Prosecutor v. Vujadin Popović*, Case No. IT-02-57-I, Indictment, 26 March 2002, item 7.

55 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2323.

56 Glavni štab VRS, Direktiva op. br. 4, strogo povjerljivo br. 02/05-210, 19. novembar 1992, 6. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Младић им је наредио да исцрпе непријатеља, „наносећи му што веће губитке и присиле га да са муслиманским становништвом напусти просторе Бирача, Жепе и Горажда”.⁵⁷

Прије отпочињања било какве операције, чланове тих јединица требало је обавијестити о „кључном значају” те операције по „реализацију циља српског народа, конкретно, стварања и успостављања српске државе”.⁵⁸

„Стискање” енклаве пратило је извјестан шаблон: „Мањи број села је гранатиран, па га је након два до три дана напало нешто пјешадинаца са пар тенкова и оклопних транспортера; међутим, због претходног гранатирања, већина цивилног становништва већ је отишла прије таквих напада.”⁵⁹

Међуагенцијска радна група Централне обавјештајне агенције за Балкан извршила је сљедећу процјену борби у региону Подриња:

Срби уклањају преостале пријетње из региона у коме су одавно успоставили општу контролу. Муслиманске снаге које дјелују из више цепова у источној Босни извршиле су низ напада на Србе у децембру и јануару. Извојевали су неколико значајних побједа, те су – како Срби тврде – починили разна злодјела прије него што су присиљени на повлачење. Срби се надају да ће узвраћањем на нападе у децембру и јануару примјеном незаушастљиве силе спријечити сличне нападе на другим локацијама и убиједити Муслимане да се не могу надати постизању војног успјеха.⁶⁰

3.1.1. Хронологија напада на српска села око Сребренице 1992-1995

Армија Републике БиХ такође је нанијела бројне губитке српском цивилном становништву у околини Сребренице. Комисија је указала на разне случајеве у периоду од 1992. до 1995. године који се односе на страдање српског народа, као и да је су истом те патње биле намјенски наношене како би се српске снаге морале груписати у том подручју.

Централна обавјештајна агенција указала је на лошу дисциплину бораца Армије Републике БиХ, који су „превасходно спроводили нападе на оближња села под српском контролом и подручја у позадини ВРС”.⁶¹ То је често доводило до чинова необузданог насиља и окрутности. Треба споменути да је Армија Републике БиХ у своје редове довела значајан број афричких и азијских бораца муџахедина и добро познатих исламских терориста, те да је Тужилаштво МКСЈ-а указало на то да „само присуство и ангажовање муџахедина и одреда Ел Муџахид у

Примједба преводиоца: Преводац је имао увид у оригиналне документе, па се из тог разлога број страница у овом преводу поглавља на српски језик односи на број страница у тим оригиналним документима, те се из тог разлога не подудара са бројем страница наведеним у изворном тексту поглавља на енглеском језику код чијег састављања су се користили енглески преводи поменутих докумената припремљени за потребе комисије.

57 Исто.

58 Исто.

59 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2324.

60 DCI Interagency Balkan Task Force, *Serb War Aims*, 23. mart 1993.

61 DCI Interagency Balkan Task Force, *The Bosnian Army in Srebrenica: What Happened?* 18. jul 1995.

борбама током рата у БиХ баца тешку сумњу на искреност наводног циља Армије Републике БиХ да одржи секуларну и мултиетничку Босну, гдје сви народи могу да живе у миру”.⁶²

Напади Армије Републике БиХ детаљно су описани у сљедећој хронологији:

7. мај 1992. године – Осмаче (засједа на путу Сребреница-Скелани). Прогон српског народа настављен је постављањем организованих засједа у Осмачама и у близини Старог Града, гдје је укупно 10 људи страдало у нападима. Наредног дана, члан Скупштине БиХ, Горан Зекић, убијен је у засједи у Видиковцу недалеко од Сребренице. Та дешавања само су наговјестила будуће масовно страдање Срба на територији општине Сребреница током 1992. и 1993. године.

15. мај 1992. године – Међе. Село Међе напали су из правца шуме Карангај припадници ТО Сребреница из оближњих муслиманских села Осмаче, Гребен и Карачићи. У том нападу погинуло је седам лица српске националности. Поред погинулих Срба, још десет лица је заробљено и пребачено у муслиманско село Гребен, а одатле у затвор у Сребреници (у бившој згради ТО), иза зграде Основног суда. Подвргнута неиздрживом физичком мучењу, Љубица Гагић, која је такође одведена притвор у Сребреници, послије тог оружаног напада починила је самоубиство испијањем сирћетне киселине.

21. јун 1992. године – Ратковићи. У недјељу, 21. јуна 1992. године, око 5 часова ујутро, јединице муслиманских Оружаних снага Сребренице из села Познановићи, Дедићи, Поткоријен, Осмаче, Моћевићи и Стожерско напали су село Ратковићи и насеља Дучић, Двориште, Рачице и Полимци. Нападаци су прво опколили село тако што су пуцали из артиљеријског, а затим из пјешадијског оружја. У том добро испланираном, организованом и систематском нападу погинуло је 18 лица српске националности.

30. јун 1992. године – Брежани. Безбједносна ситуација српског становништва у том селу нарочито се погоршала након већег броја оружаних засједа на путу Сребреница-Скелани, као и напада у Подосмачама 7. маја 1992, у коме је погинуло седам лица. Након тог догађаја, прецизније, након 20. јуна 1992. године, Муслимани су у потпуности блокирали село Брежани, у коме се налазило око 40 лица, укључујући 7 жена и 15 старијих лица који нису жељели да напусте село. Пред свитање, око 04.50 часова, на то село које је претходно опкољено са свих страна, испаљен је већи број граната из правца Осмача, а онда је из тог правца и правца Сребренице извршен напад пјешадијским оружјем. Напад је трајао до 10 часова, а неки од преживјелих бранилаца села успјели су да дођу до села Факовићи кроз шуму. Једна група сељана успјела је да побјегне кроз Прибићевац у село Спат, док је друга, мања група побјегла у Подравање. Муслимани су село спалили до темеља и у потпуности опљачкали (између осталог, основну школу и мјесну заједницу), а споменици на гробљу су оскрнављени. У том нападу погинуло је 19 лица српске националности.

5. јул 1992. године – Крњићи. У послјеподневним сатима, око 14.40, муслиманске оружане снаге из села Токољак и засеока Катанића, Радовчића и Мошића нападе су ово село. Том нападу претходила је засједа у близини села Радовчићи 3. јула 1992. године, у којој је

62 *Prosecutor v. Rasim Delic*, Case No. IT-04-83-T, Prosecution's Final Trial Brief (public redacted version), 13 June 2008, par. 15.

цивил Недељко Симић погинуо на трактору, а Драган Јовановић и Станимир Мићић су рањени. По изјавама свједока, пензионисани сеоски учитељ Васо Парача, који је био непокретан, жив је спаљен у стамбеном дијелу основне школе. Преживјело српско становништво спасило се бијегом кроз села Ћосићи и Костоломци у Склане, након чега су до темеља спаљене све куће, као и помоћне зграде и велика здања у том селу, у које се убрајају и зграде старе и нове основне школе, као и објекти пољопривредне задруге. Све покретно власништво је опљачкано, а црква је уништена и оскрнављена. Није било аутопсије лешева зато што безбједносне околности нису то дозвољавале. Након тог напада, кроз период од око пола године, породице погинулих одлазиле су у село да пронађу њихове посмртне остатке, након чега су их сахрањивали на више локација. У том нападу погинуло је 19 лица српске националности.

12. јул 1992. године – Залазје. Након првог напада који се одиграо 8. јуна 1992. године, на српски православни празник Петровдан, 12. јула 1992. у 09.30 часова, чланови Армије Републике БиХ и ТО Сребреница извели су још један планиран, организован и систематски напад на сеоце Залазје и сусједна села Радоњиће и Азлиће. То село нападнуто је из више праваца. Погинуо је велики број становника и бранилаца тог села. Село је до темеља спаљено, а имовина је покрадена. У том нападу погинуло је 45 лица српске националности.

24. септембар 1992. године – Подравање. Око 08.30 часова, јединице муслиманских оружаних снага ТО Сребренице извеле су напад из правца Кутузера, Бијелог Поља, Бучја и Палежа (села у општини Сребреница), и села Ћила у општини Власеница. У вријеме напада у том селу налазио се и одређен број српских избјеглица са подручја општине Сребреница. Напад на то село трајао је готово читавог дана. Схвативши да полако губе битку против муслиманских снага, браниоци села почели су да се повлаче према руднику Гуњаци у правцу општине Милићи. Поред укупно 73 куће које су се налазиле у селу, основна школа, дом културе, продавница, занатска радња и административна зграда површинског рудника „Шумарница” у том селу спаљени су до темеља, као и механичка опрема у власништву д.д. „Боксит” Милићи. У том нападу погинуло је 31 лице српске националности.

7. јануар 1993. године – Кравица. На православни Божић, велики празник, муслиманске јединице из Сребренице започеле су напад на село Кравица и села која гравитирају ка МЗ Кравица. По процјенама, у том нападу учествовало је 3.000 – 4.000 муслиманских војника, док је Кравицу бранило свега неколико стотина њених становника и становника околних села. У том нападу погинуло је 51 лице српске националности, а једно лице је заробљено.

16. јануар 1993. године – Склани. Јединице муслиманских оружаних снага из Сребренице напале су подручје Склана око 05.00 часова 16. јануара 1993. Напад је почео из више праваца према Костоломцима, као и засеокима Кушићи и Ћосићи, а онда према Жабоковици и засеоку Калиманићи, као и према центру насеља Склани. До вечерњих часова, Муслимани су заузели готово цијело подручје. Цивилно српско становништво у том подручју опкољено је са свих страна, а под притиском су прогнани у правцу Бајине Баште у Србији (једини излаз био је преко моста на ријеци Дрини). Они који нису успјели да пређу преко ријеке, поубијани су у селима, а неки од њих су заробљени и пребачени у затвор у Сребреници. Пуцало се из

снајпера на мост на Дрини, преко кога су цивили бјежали у Србију. И цивили који су се покушавали спасити пливањем у Дрини су поубијани из снајпера. Најмлађе жртве тог напада били су петогодишњи Александар Димитријевић и његов дванаестогодишњи брат Радисав, који су убијени кад су прелазили преко моста у Бајину Башту, те шеснаестогодишњи Мићо Ристић из села Кушићи, који се до дана данашњег води као нестало лице. Велики број Срба заробљен је у нападу муслиманских оружаних снага на Склане и потом одведен у притворске објекте у Станици јавне безбједности у Сребреници и згради бивше ТО у Сребреници. У том нападу погинуло је 57 лица српске националности.

До краја 1992. године, 8. оперативна група Армије Републике БиХ, која је дјеловала у сребреничкој регији, бројала је и до 6.000 војника.⁶³ Почетком 1995. године, 2. корпус Армије Републике БиХ имао је Команду корпуса и пет дивизија (21, 22, 24, 25, и 28), које су се састојале из моторизованих и лаких пјешадијских бригада, као и борбених јединица и јединица за логистичку подршку. 28. дивизија (Сребреница) имала је шест бригада и један самостални брдски батаљон.⁶⁴

3.1.2. Издавање Директива бр. 7 и 7/1

Дана 8. марта 1995. године, генерал Младић издао је строго повјерљиву „Директиву за даља дејства, Оператива бр. 7” („Директива бр. 7”), у којој се анализира војна и политичка ситуација након Споразума о прекиду непријатељстава.⁶⁵ Директивом бр. 7 наређено је да Дрински корпус изврши „потпуно физичко одвајање Сребренице и Жепе... што прије, те спријечи чак и комуникацију између појединаца из ових енклава”, као и да „планским и осмишљеним борбеним активностима створи услове тоталне несигурности, неподношљивости и бесперспективности даљег опстанка и живота мјештана у Сребреници и Жепи”. Директива даље говори да у случају одласка снага УНПРОФОР-а из Жепе и Сребренице, Команда Дринског корпуса треба „испланирати операцију под називом „Јадар“ са задатком разбијања и уништења муслиманских снага у овим енклавама и дефинитивног ослобађања Подриња”.⁶⁶

3.1.3. Контекст и садржај Директиве бр. 7

Према Ричарду Батлеру (Richard Butler), руководство ВРС схватило је већ у марту 1995. да ће морати или припремити терен за преговоре о споразуму који би им ишао у корист или војно окончати конфликт прије краја године.⁶⁷ Било је назнака да ће хрватско-муслимански

63 *Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990-1995*, том. 2 (Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, 2003), 336.

64 Dominique Delawarde i Viktor Bezruchenko, “Military Analysis of Srebrenica Region Events 1992-1995” (neobjavljeni rukopis, 2020), Архив Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

65 *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-T, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, 24 March 2016, par. 4983.

66 Врховна команда Оружаних снага Републике Српске, Директива за даља дејства, Оператива бр. 7, бр. 2/2-11, 8. март 1995, 9. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

67 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2367.

савез престати поштовати тренутни прекид ватре, те да се исти припрема за низ већих офанзива против Републике Српске и Републике Српске Крајине.⁶⁸ Према Батлеру, та процјена се одражавала у Директиви бр. 7.⁶⁹

Батлер у свједочењу наводи:

У Директиви бр. 7 [је] Врховна команда ВРС сажела четири основна приоритета оружаных снага за надлазећи период: (i) одсудним офанзивним и дефанзивним војним активностима наметнути војну ситуацију коју ће међународна заједница бити принуђена да прихвати; (ii) побољшати оперативни и стратешки положај ВРС; (iii) скратити линију фронта и створити услове за оживљавање привреде Републике босанских Срба враћањем дијела војних обвезника кућама; и (iv) обезбиједити што повољније услове државно политичком руководству за вођење мировних преговора и остварење стратешких циљева рата.⁷⁰

3.1.4. Закључак

Постојао је дугорочни план да српско руководство преузме контролу над енклавом и околним подручјима у Сребреници. Ово је почело 1992. године и представља логичан закључак чињенице да је то подручје од великог војног значаја зато што спаја српске територије унутар Босне. Показало се да српске снаге морају имати контролу над тим подручјем које су држали оружани батаљони Армије Републике БиХ. Трупe под командом Насера Орића представљале су сталну пријетњу. Те трупе не само да су извојевале војне побједе, него су и починиле ратне злочине над становништвом српских села.

Директиве бр. 7 и 7/1 донесене су због пријетње од напада хрватских и муслиманских снага, која се заправо и остварила у виду операције „Олуја“, у којој је српска војска изгубила огромне дијелове територије коју је претходно држала.

На крају, постаје јасно да је напад на енклаву био заснован на војној неопходности. Поред тога, показана метода гранатирања мањих села како би цивили напустили подручје прије него што се одигра већи напад указује на то да, уопште говорећи, није било намјере да се Муслимани заробљавају или убијају.

Постојање истински демилитаризоване енклаве под заштитом УН било би прикладно за циљеве војног руководства Срба да своје војне трупе ангажују на другим локацијама, а да не нападају град Сребреницу и трупе УН.

3. 2. Мировни преговори

Идеја уједињења три републике, једне са муслиманском већином, друге са хрватском и треће са српском, заговарана је од 1993. године (Венс–Овенов план / Овен–Столтенбергов ми-

68 Исто.

69 Исто.

70 Исто, par. 2368.

ровни план).⁷¹ Према УН, Срби су тај план подржавали у принципу, али противили су се намјерама за Сребреницу и Жепу, за које су из стратешких разлога жељели да се нађу на територији са српском већином. Срби су предлагали размјену територија са муслиманским руководством. По том плану, Сребреница и Жепа биле би препуштене републици са српском већином, у замјену за извјесне територије под српском контролом у околини Сарајева, које би се нашле у републици са муслиманском већином.⁷² Дана 28. и 29. септембра 1993. године представници муслиманске заједнице расправљали су о том приједлогу са делегацијом муслимана из Сребренице који су били против тог приједлога. Муслиманска скупштина касније је одржала сједницу у пуном сазиву и изгласала одбацивање таквог споразума, те позвала на враћање свих силом преузетих територија.⁷³ У каснијем мировном споразуму⁷⁴, Сребреница и Жепа поново су се нашле на територији са муслиманском већином. Ти преговори коначно су пропали у јануару 1994.⁷⁵

3.2.1. Закључак

Мировни преговори указују на то да је српско руководство било вољно да размијени дио своје територије за територију Сребренице и Жепе. То је још један чинилац који показује намјеру не да се становништво Сребренице уништи, него да им се понуде друге територије у близини Сарајева. Не постоје никакве индикације које би указале на било какву намјеру да се становништво Сребренице уништи на било какав физички начин.

3.3. Војни напад на Сребреницу

Оперативни циљ операције „Криваја-95” наведен је у оперативним документима Команде Дринског корпуса ВРС: „Изненадним нападом у потпуности раздвојити и смањити енклаве Сребреницу и Жепу, побољшати тактичке положаје снага дубоко унутар зоне, свести границе сребреничке енклаве на урбани дио града и створити услове за елиминацију енклава”.

Ограничен опсег те операције јасно је наглашен у четвртм пасусу Наређења Дринског корпуса ВРС од 2. јула 1995, у коме се детаљно говори о активностима изван града Сребренице.⁷⁶ Поред тога, Дрински корпус никако није могао да предвиди да ће 28. дивизија Армије Републике БиХ покушати да изведе пробој из окружења. Нападачке снаге Дринског корпуса ВРС састојале су се од свега 4.000 војника.⁷⁷ То је мање од половине броја војника Армије Републике БиХ и њихових резервних снага унутар Сребренице.

71 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35*, 54th session, Agenda item 42, 15. novembar 1999.

72 Исто.

73 Steven L. Burg i Paul S. Shoup, *Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk: M. E. Sharpe, 1999), 277.

74 Исто. European Union Action Plan [Акцијски план Европске уније].

75 Исто.

76 Delawarde i Bezruchenko, “Military Analysis”, 113, 163, Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

77 Исто, 114, 115.

Команда ВРС је тек током ноћи између 9. и 10. јула 1995. одлучила да прошири активности како би заузела град Сребреницу и „у потпуности демилитаризовала Сребреничку енклаву”.⁷⁸

Дана 10. јула, Ратно предсједништво у Сребреници и Команда 28. дивизије прво су примили наређење од премијера Републике БиХ Хариса Силајџића да се не предају и да се боре „до последњег метка”. Силајџић је и обећао да „помоћ стиже”.

Међутим, шведски дипломата Карл Билт (Carl Bildt) у свом свједочењу је изјавио да је то наређење поништено следећим наређењем команданата у Сарајеву „да не бране Сребреницу, него да се са својом војском, становништвом, и војним и политичким руководством покушају пробити у правцу подручја Тузле. Жене и дјецу требало је да препусте снагама УН да их штите и евакуишу.”⁷⁹

3.3.1. Закључак

Војни план показује да руководство Срба на почетку уопште није планирало да заузме град Сребреницу, већ да створи неподношљиве услове живота и тиме изнуди одлазак становништва које је било под надзором УН. То значи да никакав план за погубљење свих војно способних мушкараца није могао да постоји прије 10. јула 1995.

3. 4. Младићев ултиматум 11. и 12. јула 1995.

Као што је већ речено, генерал Младић је у својој Директиви бр. 4 од 19. новембра 1992. издао наређење својим јединицама да војно способним и наоружаним мушкарцима понуде да се разоружају, а ако одбију, онда да их униште.⁸⁰

На снимцима начињеним током Младићевих састанака са официрима Холандског батаљона УНПРОФОР-а и представницима сребреничких Муслимана, који су одржавани у хотелу „Фонтана” у Братунцу 11. и 12. јула 1995. године, Младић је изјавио да гарантује да ће сви они који предају оружје преживјети, као и да жели да помогне цивилном становништву, које није мета. Како би донио одлуку, Младић је 11. јула позвао представнике Муслимана да му доставе одговор до наредног јутра. „Можете или преживјети или нестати“, Младић је рекао сребреничким Муслиманима на другом састанку који је одржан ујутро 12. јула. Он је истакао да је за преживљавање неопходно да сви њихови војници предају оружје, јер нема потребе да изгину.

Дјелује као да постоји могућност да су се Младићеве ријечи односиле на чланове 28. дивизије Армије Републике БиХ, као и на цивиле који се нису предали ВРС, него наставили са својим пробојем ка Тузли кроз шуму, с обзиром на то да је такав избор већ помињан у његовој Директиви бр. 4 од 19. новембра 1992.

78 Glavni štab VRS, Izvođenje borbenih dejstava oko Srebrenice, strogo povjerljivo br. 12/46-501/95, 9. jul 1995, 1, par. 2. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

79 Carl Bildt, *Peace Journey: The struggle for Peace in Bosnia* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1998), 57, 120.

80 Glavni štab VRS, Direktiva op. br. 4, strogo povjerljivo br. 02/05-210, 19. novembar 1992, 6. Arhiv RCIRZ.

3.4.1. Закључак

Садржај Директиве бр. 4, као и Младићевих забиљежених изјава, нуди доказе да Младић није планирао да безусловно погуби војно способне мушкарце у Сребреници. По логици ултиматума који је Младић дао представницима Муслимана на састанку, погубљење учесника у колони могло је да буде наређено касније у току дана 12. јула, будући да се учесници у колони нису предали.

То указује да је Младић колону сматрао војним циљем. Он је могао одлучити да почини ратни злочин и/или убиство тиме што је наредио погубљење војника и/или цивила који су заробљени или су се предали. С друге стране, имајући у виду бројне понуде да се омогући слободан пролаз учесницима у колонама који бјеже, могуће је и да је то био трик да се брже дочепа свих војно способних мушкараца.

3. 5. Војна колона

Формирање војне колоне и њена каснија судбина у детаље су описани у војној анализи дешавања у сребреничкој регији 1992–1995. коју су извршили генерал Доминик Делаварде (Dominique Delawarde) и пуковник Виктор Безрученко (Viktor Bezruchenko),⁸¹ као и у поглављу посвећеном криминалистичкој истрази коју је спровео генерал Аденреле Шинаба (Adenrele Shinaba). Слични описи могу се пронаћи и у разним изјавама свједока пред МКСЈ-ом.

По тим истрагама и пресудама, колона је била сачињена од око 7.000 војника и официра 28. дивизије Армије Републике БиХ, до 6.000 чланова резервних снага који су мобилизовани да се придруже 28. дивизији и одређен број цивила, међу којима је било и неколико жена. Неки војници нису били наоружани, а неки цивили јесу.

ВРС није могла да разликује цивиле од војника. То подржава класификацију колоне од стране ВРС-а као војне колоне.

Војни сукоб са колоном такође указује на то да су у колони били садржани снажни војни елементи. Из војних разлога, било је неопходно отворити коридор, будући да војне снаге ВРС нису биле довољно бројне да издрже нападе од стране колоне.

3.5.1. Закључак

Не може се пронаћи никаква намјера да се погубе сви војно способни мушкарци цивили из Сребренице у вези са нападима на колону. Даље, чини се да колона представља оличење војне пријетње која је и раније виђена у присуству 28. дивизије у Сребреници.

Поред тога, велики број учесника у колони јасно указује на то да се она није искључиво састојала од војно способних становника Сребренице.

81 Delawarde i Bezruchenko, "Military Analysis", 119, 163, Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

У њој је учествовао велики број бораца из 28. дивизије, као и страних исламских бораца које за то подручје не везује никакво етничко поријекло. Напад на те војне фигуре не би имао никаквог утицаја на становништво Сребренице.

Нема никакве назнаке да напади на колону нису били оправдани пред међународним правом или да су имали икакву другу сврху осим да смање војну пријетњу у току војног сукоба.

3. 6. Број убијених људи

У извјештају форензичког тима Комисије наводи се да је укупан број људи пронађених у масовним гробницама (како је наведено у поглављу посвећеном извјештају форензичког тима Комисије) био сљедећи: 565 идентификованих појединаца пронађених у свим неопљачканим примарним масовним гробницама, 1.207 појединаца пронађених нетакнутих у опљачканим примарним масовним гробницама, 4.213 појединаца идентификованих у свим секундарним масовним гробницама (са 386 ДНК веза са примарним гробницама, што је разлог због којег се овај број одузима од укупног броја појединаца пронађених у секундарним масовним гробницама), те најмање 1.047 појединаца пронађених као површински остаци или у малим/индивидуалним гробовима, док 130 појединачних остатака имају јединствени ДНК профил који се не подудара ни са једном особом са списка несталих и отприлике још 1.000 лица нису идентификована ДНК анализом и још увијек се воде као нестала.

Укупан број износи до 7.776 тијела. Надаље, постоје индикације да је најмање 2.055 појединаца, од 4.213 њих пронађених у секундарним гробницама, пристигло ту из алтернативних контекста, другачијих од масовних погубљења. Када се овај број појединаца дода минималном броју од 1.047 појединаца пронађених као површински остаци или у малим/индивидуалним гробовима, укупан број појединаца који нису погубљени износи најмање 3.102.

Ове бројке звуче вјеродостојно због вишедневних гранатирања и пуцњаве, као и због војних сукоба са српским снагама. Такође, изгледа да се ове бројке подударају са подацима МКСЈ-а и УН.

Број људи убијених у Поточарима износи између 700 и 1.000 мушкараца. Ова цифра је укључена у горе приказане бројеве. Постоји неколико извјештаја о броју мушкараца на подручју базе.

Неколико свједока је изјавило да су и након заробљавања чланова колоне дјечаци млађи од 14 година пуштени јер нису представљали војну пријетњу.

3.6.1. Закључак

Из правне перспективе, није од интереса тачан однос између људи убијених током изласка колоне и заробљених и убијених. Ипак, велик број људи погинулих у борбама ствара слику динамичног обрачуна војника ВРС са колоном.

Према томе, сасвим је вјероватно да су неки од 200 чланова колоне који нису били војно способни (видјети поглавље члана Комисије Аденрелеа Шинабе посвећено криминалистичкој истрази) погинули током борби или да су ови појединци убијени у неповезаном контексту.

Ово је важно јер је Трибунал негирао могућност да су убиства војно способних мушкараца из Сребренице извршена да би се постигла предност у војном обрачуна са непријатељским снагама на терену. Трибунал је истакао да је у масовним гробницама било особа које нису биле у стању да се боре.

Како је током борби погинуо велики број људи, а затвореници су убијени само неколико сати или дана касније, постоји снажна веза између страдања током војног сукоба и убистава која су услједила након сукоба.

Како снаге ВРС нису могле да разликују војне и цивилне чланове колоне, може се претпоставити да су српске снаге војно способне мушкарце обучене у цивилну одјећу видјеле као резервне снаге активног војног кадра.

Стога се не може без сумње утврдити да је постојала посебна намјера да се ратни заробљеници убију као дио сребреничке заједнице.

3. 7. Реакције међународне заједнице на план за напад на Сребреницу

Међународна заједница је унапријед знала о нападу на енклаву. Истог дана када је издата Директива 7, 8. марта 1995. године, „Младић се у хотелу ‘Панорама’ у ‘очишћеној’ Власеници састао са британским генералом Рупертом Смитом (Rupert Smith), командант мировних снага УН у Босни. Према наводима Смитовог војног савјетника, потпуковника Џејмса Бакстера (James Baxter), ‘Младић је извадио мапу и на њој парајући загребао сваку од енклава’.“

Током марта, каже тадашњи руководилац за војно планирање у одјељењу за мировне операције УН, генерал Манфред Ајзеле (Manfred Eisele), само одјељење, као и Холандија као држава, тражили су појачање за холандске трупе у Сребреници. Сједињене Државе су, каже он, одбиле приједлог, јер су енклаве биле „неодрживе“, а амерички хеликоптери би се користили за превоз појачања.⁸²

Амерички Одбор руководиоца за креирање политике, на састанку 19. маја, изразио је своје становиште: „Једина реална опција је да се тражи савезничка подршка за повлачење УНПРОФОР-а из рањивих положаја – дакле, сигурних подручја – ‘заједно са снажнијим спровођењем преосталог мандата, укључујући ваздушне нападе НАТО-а’.“⁸³

82 Florence Hartmann i Ed Vulliamy, “How Britain and the US Decided to Abandon Srebrenica to Its Fate”, *The Guardian*, 4. jul 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/how-britain-and-us-abandoned-srebrenica-massacre-1995>

83 Hartmann i Vulliamy, “How Britain and the US Decided to Abandon Srebrenica”.

Ни руководство Муслимана ни међународна заједница нису показали интерес да помогну или подрже угрожену муслиманску заједницу у Сребреници у мјесецима уочи напада на енклаву. У априлу 1995. године, предсједништво Муслимана позвало је 15 војних команданата из Сребренице у град Тузлу, који је био контролом владе, и забранило им да се врате.

Тада је већ било јасно да се услови живота погоршавају и да је можда у току велики напад на енклаву. Надаље, муслиманско руководство није искористило разне понуде са српске стране, као ни понуде међународних преговарача да размијене територију или да ставе новништво Сребренице превезу на сигурно.

Француски генерал Бернар Жанвије (Bernard Janvier), командант свих трупа УН на терену, рекао је 24. маја државама чланицама Савјета безбједности: „Енклаве су неодбрањиве, а статус кво је неодржив“. Рекао је да су трупе УН превише рањиве у сигурним подручјима и да би их требало ојачати или повући да би се направило мјеста за ваздушне нападе.

Како стоји у јавно доступном архиву националне безбједности САД-а, Одбор руководиоца је 28. маја формализовао одлуку, очигледно донијету током телефонског позива, „да се у догледно вријеме обустави употреба НАТО ваздушних удара на Србе“.

У меморандуму предсједнику, Лејк (Lake) је истакао потребу за тајношћу: „Приватно ћемо прихватити да направимо паузу у даљим ваздушним нападима, али нећемо дати никакву јавну изјаву таквог садржаја“.

„Обавјештајне службе најмање двије од пет сталних чланица Савета безбједности УН знале су већ почетком јуна 1995 – мјесец и по дана прије напада – да Срби наредних седмица намјеравају да заузму три источне енклаве – значи Сребреницу, Жепу и Горажде“, каже Ворхуве (Voorhoeve). „Ове двије велике земље имале су претходно знање о српским војним плановима и нису га подијелиле са Холандијом“. Британски лист *Обзервер* (The Observer) то је независно потврдио, а те двије земље су биле САД и Велика Британија.

Такође, 8. јула, Акаши (Akashi) и генерали Смит и Жанвије састали су се у сједишту УН у Женеви. Смиту је речено да се врати на одмор на хрватско острво Корчула, док је Акаши, једини човјек на Балкану који је имао овлашћење да нареди ваздушне нападе, отишао на дводневни одмор у Дубровник. Чак и током масакара који су трајали, те били откривени већ 13. јула, било је тек мало противљења од стране Уједињених нација или САД. На састанку 14. јула са генералом Младићем, шведски представник УН Карл Билт и француски генерал Берtrand де ла Пресл (Bertrand de la Presle) само су изразили недефинисану забринутост због заробљених Муслимана у Братунцу и затражили да се „учини нешто“ током викенда.

Иако је већ 13. јула постало јасно да су војно способни мушкарци одвојени од својих породица у Поточарима и да су заробљени војници и цивили из колоне погубљени по кратком поступку, свијет је ћутао.

3.7.1. Закључак

Пад Сребренице мјесецима су очекивали и народи укључени у сукоб и Уједињене нације. Руководству Срба постало је очигледно да нико из Уједињених нација није сматрао становништво Сребренице знатним дијелом муслиманског становништва у Босни и Херцеговини нити се осјећао обавезним да и даље штити енклаву. Чак је и руководство Муслимана повукло војну команду из града, чиме је показало да неће покушати да одбрани енклаву.

За српско руководство, као и за касније организаторе масакара, ово је могло само створити утисак да енклава Сребреница није била од суштинског значаја за главну групу Муслимана.

4. Закључак о намјери

Након процјене чињеница у вези са масакром, не може се наћи посебна намјера да се уништи становништво Сребренице као такво. Није видљива посебна намјера да се уништи цјелокупно муслиманско становништво. Убијање војно способних мушкараца Сребренице не би донијело општу предност српском руководству јер је руководство очекивало да се територија енклаве присаједини територији Републике Српске током мировних преговора који су трајали. То би ионако одвратило муслиманско становништво од повратка у Сребреницу, чак и у случају да су војно способни мушкарци из енклаве остали неоповријеђени. Велики број чланова колоне даље указује на то да је било много бораца из других подручја осим Сребренице, тако да колоне не представља групу војно способних мушкараца Сребренице.

Даље, утврђена је чињеница да до 12. јула 1995. године није постојала директива да се убију сви заробљени Муслимани. Вијећа Трибунала увјерена су да је таква директива морала бити издата сљедећег дана.

Ово је у снажној вези са ултиматумом генерала Младића, који је изјавио да је за опстанак неопходно „да сви војници предају оружје, јер нема потребе да умиру“. Пракса давања ултиматума за предају или уништавање потиче из садржаја Директиве 4, коју је Младић издао већ новембра 1992. године.

Запањујућа је логика да је Младић наредио убиства као посљедицу одбијања да прихвати његов ултиматум. Овакво размишљање, додуше, не упућује на то да се могло очекивати да би војници који су се предали убрзо били пуштени, јер би они и даље представљали војну пријетњу и стога би највјероватније били заробљени под тешким условима. Такође се чини вјероватно да би неки или чак многи затвореници били мучени или убијени. Нехумано поступање са затвореницима дио је оптужнице против Младића и Караџића, али је утврђено да не доказује геноцидну намјеру. Такође се не може искључити могућност да би припадници колоне ионако били убијени, али бар нема назнака да је Младић кршио оно што је предочено у другим ултиматумима из ранијих година.

Како је намјера да се уништи знатан дио заштићене групе Муслимана доведена у питање, нема индиција да је становништво Сребренице било или симбол таквог дијела или да је само било тај дио.

Међународна заједница већ је одустала од енклаве Сребреница у мјесецима који су претходили војном нападу. Није било напора да се спаси цивилно становништво и само је војном руководством 28. дивизије наређено да се из Сребренице склони на сигурно. Ово је српском руководству дало наговјештај да судбина становништва Сребренице није била од великог значаја за укупну групу Муслимана. Иако је у том тренутку међународна заједница могла предвидјети масакр над војно способним мушкарцима, будући да се цијелокупно становништво Сребренице уопште није сматрало знатним дијелом укупног муслиманског становништва, ово није могло промијенити чињеницу да су сви војно способни мушкарци касније погубљени или погинули у борби.

Поступак погубљења заробљених чланова колоне даље указује на то да су на мети били само дјечаци старији од 12 година, а самим тим и војно способна лица. Постоје извјештаји да су дјеца и дјечаци млађи од 12 година чак одведени на сигурно након што су припадници колоне заробљени и када су почела погубљења. Такво понашање говори јасно и неоспорно против посебне намјере да се група као таква уништи.

Иако би преживјели дијелови популације трпјели због губитка већине припадника двије генерације војно способних мушкараца, нова генерација мушке дјеце између 1 и 12 година јасно би обезбиједила опстанак групе као такве.

С обзиром на главни циљ да се преговори о миру успјешно заврше исте године и на циљ да се заврши етничко чишћење прије краја преговора, нема назнака да су убиства била увод у напад на друге дијелове муслиманског становништва у Босни и Херцеговини. Због прикривеног карактера масовних погубљења мора се закључити да на страни Срба није постојала намјера да се ово масовно убиство разоткрије, а камоли да да дође до оптужби за геноцид. Све изјаве за јавност током напада на Сребреницу требало је да покажу добар и правилан третман муслиманског становништва. Из тог разлога, не постоји могућност да су масакри у Сребреници икада били замишљени као знак свим Муслиманима Босне и Херцеговине да ће на крају доживјети исту судбину као људи убијени у Сребреници. Наравно, такође не постоје никакви документи нити транскрипти који би приказали такву намјеру.

5. Геноцид као такав

Како се није могла пронаћи посебна геноцидна намјера, остаје питање да ли се геноцид као такав могао догодити у Сребреници.

Опште је познато да се злочин геноцида може догодити и без стварног геноцида. То значи да оптужба за геноцид никако не подразумеијева да се геноцид као такав догодио. И

МКСЈ и МСП пресудили су само на основу Конвенције о геноциду која се бави појединачним злочином геноцида. Трибунал као и МСП утврдили су да су се догодила „дјела геноцида“.

Геноцид као такав није се могао догодити у Босни. Како злочин геноцида по самој својој природи захтијева намјеру да се уништи барем знатан дио одређене групе, геноцид као такав може се догодити само ако се знатан дио одређене групе физички уништи. Ово уништавање мора се утврдити као објективна чињеница.

Као што је горе речено, „знатан дио“ се не мора мјерити у укупним бројевима, иако ће ово увијек бити први ствар која ће се испитати. Уништавање мање од 0,4% муслиманског становништва Босне и Херцеговине не значи да се догодио геноцид над цијелом групом.

Остали индикатори такође не упућују на никакав суштински значај муслиманске заједнице у Сребреници за опстанак заштићене групе Муслимана у Босни као такве.

Сам Трибунал је значај за муслиманску заједницу извео само из чињенице да је то подручје било од стратешког значаја за Србе. Сребреница је била планински град са мање од 10.000 становника и није било од културног или вјерског значаја. Уништење града и муслиманске заједнице стога не би могло имати значаја за опстанак групе као такве.

Ово се огледа и у пресудама Трибунала. Што се тиче „знатног дијела“, Трибунал је само са сигурношћу утврдио да су „људи убијени“. Није утврдио да је „знатан дио“ заштићене групе уништен.

Према томе, пресуде МКСЈ-а, као и пресуда МСП-а, не утврђују чињеницу да се у Сребреници догодио геноцид (а не: злочин геноцида) и нема других индикација да се геноцид десио над групом Муслимана.

6. Завршни закључак

Закључак након детаљне истраге је да се у Сребреници није догодио нити појединачни злочин геноцида нити геноцид уопште. Као што је горе размотрено у одјелцима (IV) и (V), нема назнака да је постојала посебна намјера за извршење геноцида. Даље, није уништен знатан дио заштићене групе Муслимана из Босне.

Треба упутити критику вијећима МКСЈ-а јер су имала сувише ограничен поглед на догађаје из јула 1995. године. Не може се дијелити гледиште Трибунала да је – упркос својој малој величини – становништво Сребренице чинило знатан дио укупног муслиманског становништва Босне и Херцеговине и да је постојала посебна намјера за уништавање заштићене групе Муслимана као такве.

Поред тога, проширивање значења одређених појмова по дефиницији, као што је „знатан дио“ групе и „уништење“, такође наговјештава погрешну примјену ријечи „геноцид“.

Трибунал је појам „знатан дио“ групе протумачио додавши му алтернативни појам „значајан“ на начин који неоправдано мијења само првобитно значење. Према Рафаелу Лемкину, „дјелимично уништење“ мора по природи да обухвата знатан дио како би утицало на цјелину, јер се Конвенција примјењује само на дјела масовних размјера. Један од њених првих коментатора, Нехемаја Робинсон, и сам је прихватио овај став, објашњавајући да починилац геноцида мора имати намјеру да уништи знатан број појединаца који чине циљану групу. Нема разлога да се Конвенција тумачи на било који други начин.

Усвајањем тумачења геноцида које се не може универзално примијенити, Трибунал је проширио значење појма. Међутим, разматрајући и друге факторе попут војног значаја те регије за Србе или „симболичког уништења“ заштићене муслиманске територије, Трибунал је чак проширио сопствену дефиницију појма „значајан дио“. Према дефиницији Трибунала, напад на одређени дио групе може бити значајан ако тај дио заузима истакнуто мјесто у заштићеној групи и ако би његово уништење имало озбиљан утицај на остатак групе. Напад на Сребреницу не може се подвести под ову дефиницију.

Постојање енклаве Сребреница није било од пресудног значаја за Муслимане из Босне. Преговарачи са свих страна сукоба су се слагали већ од 1993. године па надаље да није имало смисла инсистирати на одржавању изолованих енклава Сребренице и Тузле. Предсједник Изетбеговић затражио је од представника сребреничке регије да размијене Сребреницу и Жепу за територију у околини Сарајева која је тада била под контролом Срба. Такође, Срби су у неколико наврата саопштили своју одлуку да нападну и униште енклаве, почев од 8. марта 1995. године, три мјесеца прије стварног напада. Међународна заједница није ни на какав начин реаговала, што је сугерисало да се иста неће укључити у било какве напоре да заустави предстојећи напад. САД су обуставиле сваку ваздушну подршку енклави. УН су се суздржале од пружања појачања својим трупима у регији. Босанско руководство повукло је регионалне војне вође из енклаве.

Ова реакција међународне заједнице, као и босанског руководства, јасно показује да град Сребреница није представљао репрезентативан или чак значајан дио заштићеног муслиманског становништва у Босни.

Такође, Трибунал није успио да докаже да си испуњени критеријуми за постојањњ посебне геноцидне намјер. Нарочито у случајевима војних сукоба, суд из свих доказа које су им предочили тужилац, одбрана и жртве треба да „дедукује“ намјеру или одсуство намјере за почињење геноцида.

Изузевши разматрање мотива починилаца за убиство ових војно способних мушкараца, попут покушаја елиминисања војне пријетње или покушаја кажњавања чланова војне колоне због одбијања да прихвате Младићев ултиматум, Трибунал је сажео двосмислене чињеничне обрасце у парадигму посебне намјере. Стога, стандард Трибунала за утврђивање посебне намјере да се Муслимани униште, у цјелини или дијелом, није био потпун.

Након одлуке у предмету Крстић, неки академски стручњаци за проучавање геноцида попут Ерика Маркузена (Eric Markusen), вишег истраживача на Данском институту за међународне студије, посматрали су пресуду из своје перспективе:

Баш као што убиство може имати више облика, а и даље се може сматрати убиством, геноцид такође може бити у различитим облицима, почев од убијања седам хиљада људи кроз период од неколико дана, као што се догодило у Сребреници, до скоро једног милиона убијених у Руанди или шест милиона који су страдали у Холокаусту.

Ако се такво правно разумијевање оствари у будућности, наводни геноциди постали би редовни пратиоци сваке војске, те би такође постали заједнички за сукобе у свакој средини. „Злочин без имена“, како је Винстон Черчил назвао њемачки геноцид, постао би назив за многе злочине – и носио би врло мале посљедице.

Из тог разлога, неопходно је остати унутар оквира дефиниције геноцида коју су предложили Рафаел Лемкин и његове колеге као реакцију на иначе неописиве чинове масовног убиства које је починио нацистички режим током Другог свјетског рата.

Ова геноцидна „суштина“ може се наћи у биографским забиљешкама Рудолфа Хеса, а које је цитирао тадашњи тужилац Габриел Бах: „Читао сам Хесов опис тога како су много дана морали да убијају хиљаду јеврејске дјеце дневно и како су дјеца понекад клечала тражећи да их поштеде, а он је написао ‘када смо моје колеге и ја морали да угурамо дјецу у гасне коморе, кољена би ми мало заклецала’. Али, додао је: ‘Увијек сам се стидио ове своје слабости након што сам разговарао са Оберштурмбанфирером Адолфом Ајхманом, јер је Ајхман објаснио да нема логике у убијању генерације одраслих ако у животу оставите генерацију потенцијалних осветника који би поново створили ту расу’.”⁸⁴

84 Gabriel Bach, “The Eichmann Trial”, u *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* 34 (2012), <https://digitalcommons.lmu.edu/ilr/vol34/iss3/3/>

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
АРБиХ	Армија Републике Босне и Херцеговине
БиХ	Босна и Херцеговина
ВРС	Војска Републике Српске
д.д.	дионичарско друштво
ДК	Дрински корпус
ДНК	дезоксирибонуклеинска киселина
D.C.	Дистрикт Колумбија (District of Columbia)
DCI	директор Централне обавјештајне агенције (Director of Central Intelligence)
ECOSOC	Економски и социјални савјет (Economic and Social Council)
ILC	International Law Commission
I.C.J.	Међународни суд правде (International Court of Justice)
КМП	Комисија за међународно право
МКСР	Међународни кривични суд за Руанду
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МЗ	Мјесна заједница
НАТО	Сјеверноатлантски савез
РС	Република Српска
РЦИРЗ / RCIRZ	Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица
САД	Сједињене Америчке Државе
ТО	Територијална одбрана
УН / U.N.	Уједињене нације (United Nations)
УНПРОФОР	Снаге заштите Уједињених нација
US / U.S.	Сједињене Државе (United States)
ХВО	Хрватско вијеће одбране

Библиографија

- Врховна команда Оружаних снага Републике Српске, Директива за даља дејства, Оператива бр. 7, бр. 2/2-11, 8. март 1995. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Glavni štab VRS, Direktiva op. br. 4, strogo povjerljivo br. 02/05-210, 19. novembar 1992. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Glavni štab VRS, Izvođenje borbenih dejstava oko Srebrenice, strogo povjerljivo br. 12/46-501/95, 9. jul 1995. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bach, Gabriel. "The Eichmann Trial [Суђење Ајхману]." U *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* 34 (2012). <https://digitalcommons.lmu.edu/ilr/vol34/iss3/3/>.
- Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990-1995* [Балканска ратишта: Војна историја југословенског конфликта 1990-1995]. Том 2. Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, 2003.
- Bassiouni, M. Cherif. "The Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia [Експертска комисија успостављена на основу Резолуције 780 Савјета безбедности: Истраживање кршења међународног хуманитарног права у бившој Југославији]", *Criminal Law Forum* 5 (1994): 279-340.
- Bildt, Carl. *Peace Journey: The struggle for Peace in Bosnia* [Мировно путовање: Борба за мир у Босни]. London: Weidenfeld & Nicolson, 1998.
- Bloxham, Donald i A. Dirk Moses. "Introduction [Увод]". U *The Oxford Handbook of Genocide Studies* [Оксфордски приручник за студије о геноциду], priredili Donald Bloxham i A. Dirk Moses. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Burg, Steven L. i Paul S. Shoup. *Ethnic Conflict and International Intervention* [Етнички сукоб и међународна интервенција]. Armonk: M. E. Sharpe, 1999.
- Cassese, Antonio. "Genocide [Геноцид]". U *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary* [Римски статут Међународног кривичног суда: Коментари], priredili Antonio Cassese, Paola Gaeta i John R.W.D. Jones. Том 1. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Cryer, Robert. "The Definitions of International Crimes in the Al Bashir Arrest Warrant Decision [Дефиниције међународних злочина у Одлуци о налогу за хапшење Ал Башира]". *Journal of International Criminal Justice* 7, br. 2 (2009): 283-296.
- Cryer, Robert. *An Introduction to Criminal Law and Procedure* [Увод у кривично право и поступак]. 2nd ed [Друго издање]. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- DCI Interagency Balkan Task Force. *Serb War Aims* [Ратни циљеви Срба]. 23. mart 1993.

- DCI Interagency Balkan Task Force. *The Bosnian Army in Srebrenica: What Happened?* [Босанска војска у Сребреници: Шта се десило?] 18. јул 1995.
- Delawarde, Dominique and Viktor Bezruchenko. "Military Analysis of Srebrenica Region Events 1992-1995 [Војна анализа дешавања у сребреничкој регији у периоду 1992-1995.]" . Neobjavljeni rukopis, 2020. Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Drost, Pieter N. *The Crime of State* [Државни злочин]. Том 2, *Genocide* [Геноцид]. Leyden: A. W. Sythoff, 1959.
- Dvije *Executive Sessions of the Senate Foreign Relations Committee (Historical Series)* [Извршне сједнице Одбора америчког Сената за вањске послове]. 4 тома. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976.
- ECOSOC. *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Prepared by Mr. B. Whitaker* [Ревидирани и ажурирани извјештај о питању спрјечавања и кажњавања злочина геноцида, припремљен од г. Б. Витакера]. U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6. 2. јул 1985.
- ECOSOC. *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Study Prepared by Mr. Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur* [Проучавање питања спрјечавања и кажњавања злочина геноцида: Студија израђена од г. Никодеме Рухашјанкикоа, специјалног извјестиоца]. Dok. E/CN.4/Sub.2/416. 4. јул 1978.
- Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)* [Коначни извјештај Експертске комисије успостављене на основу Резолуције 780 (1992) Савјета безбједности]. U.N. Security Council Official Records [Службени документи Савјета безбједности]. U.N. dok. S/1994/674 (1994).
- Hartmann, Florence i Ed Vulliamy. "How Britain and the US Decided to Abandon Srebrenica to Its Fate [Како су Британија и САД одлучиле да Сребреницу препусте судбини]". *The Guardian*, 4. јул 2015. <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/how-britain-and-us-abandoned-srebrenica-massacre-1995>
- I.C.J. Reports 2007 [Извјештаји Међународног суда правде из 2007. године] (I).
- Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress* [Владавина сила Осовине у окупираној Европи: Закони окупације, Анализа владе, приједлог правног лијека]. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.
- Lyman Bruun, Lori. "Beyond the 1948 Convention - Emerging Principles of Genocide in Customary International Law [Даље од Конвенције из 1948. године – Новонастала начела геноцида у међународном обичајном праву]". *Maryland Journal of International Law* 17, br. 2 (1993): 193-225.

- Maregere, Tendaiwo Peter, "Reconciliation, Truth and Justice: Confronting the Dilemmas [Помирење, истина и правда: Суочавање са дилемама]". *Conflict Trends*, br. 1, (2009): 41-47.
http://www.humansecuritygateway.com/documents/ACCORD_Reconciliation_Truth_Justice
- Prosecutor v. Anto Furundzija*, Case No. IT-95-17/1-T, Trial Judgement, 10 December 1998.
- Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, Case No. ICTR-95-1-T, Trial Judgement, 21 May 1999.
- Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3. September 2001.
- Prosecutor v. Goran Jelasic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999.
- Prosecutor v. Ignace Bagilishema*, Case No. ICTR-95-1A-T, Trial Judgement, 7 June 2001.
- Prosecutor v. Jean Kambanda*, Case No. ICTR 97-23-S, Judgment and Sentence, 4 September 1998.
- Prosecutor v. Jean Paul Akayesu*, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement, 2 September 1998.
- Prosecutor v. Laurent Semanza*, Case No. ICTR-97-20-T, Trial Judgement and Sentence, 15 May 2003.
- Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, Case No. ICC-02/05-01/09, Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir, 4 March 2009.
- Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-A, Appeal Judgment, 19 April 2004.
- Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001.
- Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-T, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, 24 March 2016.
- Prosecutor v. Rasim Delic*, Case No. IT-04-83-T, Prosecution's Final Trial Brief (public redacted version), 13 June 2008.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017.
- Prosecutor v. Vujadin Popovic*, Case No. IT-02-57-I, Indictment, 26 March 2002.
- Prosecutor v. Zoran Kupreskic, Mirjan Kupreskic, Vlatko Kupreskic, Drago Josipovic, Dragan Papic and Vladimir Santic*, Case No. IT-95-16-T, Trial Judgment, 14 January 2000.
- Robinson, Nehemiah. *The Genocide Convention: A Commentary* [Конвенција о геноциду: Коментар]. New York: Institute of Jewish Affairs, 1960.
- Schabas, William A. *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes* [Геноцид у међународном праву: Злочини над злочинима]. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Schabas, William A. "The *Jelisić* Case and the *Mens Rea* of the Crime of Genocide [Предмет Јелисић и *mens rea* злочина геноцида]". *Leiden Journal of International Law* 14, br. 1, (2001): 125-139.

- Schabas, William A. "Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Да ли је почињен геноцид у Босни и Херцеговини? Прве пресуде Међународног кривичног суда за бившу Југославију]". *Fordham International Law Journal* 25 (2001): 23-53.
- Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal* [Суђења највећим ратним злочинцима пред Међународним војним судом]. Nuremberg, November 14, 1945 – October 1, 1946 (listing charges in indictment) [Нирнберг, 14. новембар 1945 – 1. октобар 1946 (навођење оптужби у оптужници)]. Nuremberg: Int'l Mil. Tribunal, 1946-1949.
- Triffterer, Otto. "Genocide, Its Particular Intent to Destroy in Whole or in Part the Group as Such [Геноцид, његова посебна намјера да у потпуности или дјелимично уништи групу као такву]". *Leiden Journal of International Law* 14, br. 2 (2001): 399-408.
- United Nations. *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General: Pursuant to Security Council Resolution 1564 of 18 September 2004* [Извјештај Међународне истражне комисије о Дарфуру генералном секретару Организације уједињених нација: У складу са Резолуцијом 1564 Савјета безбједности од 18. септембра 2004.], 25. januar 2005, Annex to Letter Dated 31 January 2005 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council [Прилог допису од 31. јануара 2005. године којег је генерални секретар упутио предсједавајућем Савјета безбједности]. Dok. S/2005/60, 1. februar 2005.
- United Nations. "Report of the ad hoc Committee on Genocide, 5 April to 10 May 1948 [Извјештај *ad hoc* Одбора о геноциду, 5. априла - 10. маја 1948.]". U *Proceedings of the Economic and Social Council* [Поступци Економског и социјалног савјета], 7th Session [7. сједница], Supplement No. 6 [Додатак бр. 6]. Dok. E/794 (1948).
- United Nations. "Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10 [Извјештај Комисије за међународно право о раду на четрдесет осмој сједници, 6. маја - 26. јула 1996. године, Службени записници Генералне скупштине, 51. сједница, Додатак бр. 10]". U *Yearbook of the ILC* [Годишњак Комисије за међународно право]. Том 2, други дио. Dok. A/51/10 (1996).
- United Nations. *Official Documents of the General Assembly, Part I* [Службени документи Генералне скупштине, Дио I]. 3rd Session [3. сједница], Sixth Committee [Шести одбор], Minutes of the Eighty-Third Meeting [Записник са осамдесет трећег састанка]. Dok. A/C.6/SR.83.
- United Nations. *Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court: Compilation of Proposals* [Извјештај Припремног одбора о успостављању Међународног кривичног суда: Скуп приједлога]. U.N. General Assembly Official Records [Службени записници Генералне скупштине], 51st Session [51. сједница]. U.N. dok. A/51/22 (1996). Том 1.

United Nations General Assembly. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* [Конвенција о спрјечавању и кажњавању злочина геноцида] (Greca). 9. decembar 1948.

United Nations General Assembly. *Report of the Secretary General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35* [Извјештај Генералног секретара у складу са Резолуцијом 53/35 Генералне скупштине], 54th Session [54. сједница], Agenda item 42 [Тачка 42. агенде]. 15. novembar 1999.

U.S. Senate. *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations* [Конвенција о геноциду, Извјештај комитета за спољне послове]. 18. jul 1981.

Van Schaack, Beth. "The Crime of Political Genocide: Repairing the Genocide Convention's Blind Spot [Злочин политичког геноцида: Покривање мртвих углова Конвенције о геноциду]". *Yale Law Journal* 106 (1997): 2259-2291.

ПОГЛАВЉЕ 3

Гидеон Грајф (Gideon Greif)

Сребреница и Средње Подриње – Историјски контекст

1. Увод

Како Сребреница и Средње Подриње представљају тек једну мању регију, није их било могуће изоловати и посматрати као засебан територијални ентитет. Зато смо се одлучили да у најкраћим цртама представимо друштвене и државне системе којима је Сребреница припадала. Са друге стране, током свих ратова вођених на овим просторима током 20. вијека, а тиме и посљедњег рата, на површину је као основни проблем доспјело национално питање. Пошто национално питање, као историјска тема, припада корпусу тема модерне историје, било је за очекивати да се бавимо само модерним периодом. Модерни историјски период на овом подручју почиње окупацијом Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије, а управо у овом периоду су дефинисане неке константе националних политика које су наставиле живјети и након нестанка велике Монархије. Иако је процес формулисања националних политика текао неравномјерно и имао различите развојне динамике, без обзира на ову чињеницу, период аустроугарске окупације представља период у којем су дефинисани дугорочни национални и политички циљеви. Пошто процес дефинисања сваке нације у Европи има неколико фаза, а углавном је базиран на откривању и тумачењу средњовјековне историје, Босна и Херцеговина је у овом периоду добила три различита, неријетко и међусобно супротстављена, тумачења прошлости, због чега смо сматрали потребним да и најстаријем периоду, предмодерном добу које сеже у период досељавања Словена на Балкан, посветимо дужну пажњу.

Сходно напријед реченом, овај извјештај је хронолошки подијељен на предмодерни период, чији временски захват иде од досељавања словенског становништва на Балканско полуострво и прве помене Босне, па преко средњовјековне босанске државе и периода османске окупације до 19. вијека. Другом дијелу припада период краја османске окупације, даље аустроугарске власти у Босни и Херцеговини 1878–1918, затим период Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1945. са периодом Другог свјетског рата, на крају, период социјалистичке Југославије 1945–1992.

2. Сребреница и Средње Подриње у предмодерном периоду

2.1. Период средњег вијека

Под Средњим Подрињем подразумејемо територију данашњих општина Сребреница, Братунац, Зворник, Власеница и Милићи. Братунац и Милићи су градска насеља новијег датума, настали у двадесетом вијеку. Братунац је настао издвајањем из Сребреничког среза, а Милићи су, прије свега неколико деценија, настали издвајањем из општине Власеница. Иако је њихова управна самосталност новијег датума, историја самих насеља сеже дубоко у прошлост. Братунац се у историјским изворима први пут јавља 1381. године, као мјесто на путу код Црнче на Дрини, а 1399. се јавља као насељено сребреничко село.¹ На мјесту данашње Власенице налазила се средњовјековна област Бирач, у власништву феудалне породице Павловић, која је имала посједе од данашњег Сарајева до Вишеграда. Само име Власеница се јавља нешто касније под османском влашћу, али обухвата исту територију коју је обухватао средњовјековни Бирач.² Подручје општине Милићи било је саставни дио територије Власенице до пред крај 20. вијека.³ Зворник се у историјским изворима јавља 1410. године под именом Звоник. Име је добио највјероватније по неком упечатљивом звонику који је у њему постојао и видео се са велике удаљености, а који није сачуван до модерног историјског периода. У читавом историјском периоду до османских освајања овог подручја средином 15. вијека, читаво подручје се развијало под утицајем Сребренице и њених рудника. Сва ова мјеста настала су око путева који су водили од Сребренице на сјевер ка Сирмијуму или касније Сремској Митровици, или ка југу и западу према Нарони, односно према Врхбосни у централним дијеловима земље.⁴ Након османских освајања, примат је од Сребренице преузео Зворник, јер је он од 1480. године постао сједиште санцака.⁵

Први пут у историјским изворима Сребреница се под овим именом помиње 16. августа 1352. године, у једном дубровачком документу, у којем два дубровачка трговца помињу једног златара из Сребренице.⁶ Име је без сумње добила по богатим рудницима сребра који су експлоатисани у овом периоду, а о чему ћемо свједочанства наћи и узнатно старијим периодима.

Наиме, још у античко доба, у данашњим Сасама постојало је насеље Домавиа (Domavia), а читаво подручје носило је име Аргентариус (Argentarius), што у преводу значи *сребрен*.⁷ Експлоатацију руда сребра и олова у овом подручју налазимо још у 1. и 2. вијеку.⁸ У овом

1 Слободан Ристановић, прир., *Река Дрина и Подриње* (Београд: б.и. [без издавача], 2000), 232.

2 Ристановић, *Река Дрина*, 287.

3 Исто, 276-278.

4 Исто, 310.

5 Исто, 311.

6 Исто, 246.

7 Жељко Теофиловић, *Православље у Сребреници* (Сребреница: б.и., 2010), 9.

8 Теофиловић, *Православље*, 9.

периоду, Домавиа је имала статус *victusa*, што би значило мањег насеља, али већ почетком следећег 3. вијека, Домавиа је постала *manicipium*. Средином 3. вијека, Домавиа је добила статус *colonia* и тако постала једно од најзначајнијих средишта балканског подручја и административно-управни рударски центар за Далмацију и Панонију.⁹ Из периода касне антике (5. и 6. вијек), на овом простору пронађени су остаци ранохришћанских базилика у Скланима и Староглавицама.¹⁰ Важно је знати да ријеч Домавиа није латинског већ највјероватније келтског поријекла, што би значило да је ово подручје било насељено и у предримско вријеме, што не чуди уколико знамо да је читаво подручје Средњег Подриња веома богато шумом и плодним земљиштем, а и да се наслања на пловну ријеку богату рибом.¹¹ У римско вријеме, подручје Аргентариуса је било изузетно насељено и са развијеном путном инфраструктуром. Од Домавије је један пут водио према Сирмијуму (данас Сремска Митровица), гдје се налазила ковница новца снабдијевана металом из Домавије, а други пут је водио до Нароне (данас село Вид код Метковића), тада најважније јадранске луке и трговишта.¹²

Бурни период сеобе народа оставио је трага и на овај значајни рударски центар Римског царства. Доласком Словена на Балкан, *Domavia* је порушена и поплаћена, највјероватније 582. године, када је порушен и Сирмијум.¹³ Опште је познато да су словенска племена населила Балкан у првој половини 7. вијека, у вријеме власти византијског цара Ираклија (610–641). Наиме, велика маса словенског свијета на обалама Дунава била је присутна већ у 6. вијеку. И поред упада мањих словенских одреда, насељавање Балкана у том периоду спречавао је ефикасан византијски одбрамбени систем на Дунаву. Овај систем је запуштен почетком 7. вијека, након чега долази до првих већих провала Словена и Авара на балканско полуострво.¹⁴ Снага словенско-аварског налета преко Дунава видљива је и у чињеници да су словенско-аварске јединице биле у стању да у свега неколико година опсједну два најважнија града у европском дијелу царства, Солун, а затим и саму престоницу Константинопољ.¹⁵ Војни неуспјеси код ових опсада имали су за посљедицу са једне стране ослобађање словенских племена од превласти Авара, а са друге, како Византија у овом периоду није била довољно снажна да спријечи провале Словена, њихово насељавање на подручју између Саве и Дунава на сјеверу и Јадранског мора на југу.

Најважнији извор који говори о овом периоду, а настао је неколико вјекова касније, јесте спис *О управљању народима* (*De administrando imperio*) византијског цара Константина VII Порфирогенита. Говорећи о областима на Балкану у којима живе Срби, он поред приморских области Паганије, Травуније, Захумља и Дукље, од којих прве три чине простор данашње Херцеговине, помиње и „крштену Србију“, у оквиру које се налази и област Босна. Ради се о области смјештеној у централни дио данашње Босне, која је тада обухватала подручје горњег

9 Исто.

10 Исто, 11.

11 Ристановић, *Река Дрина*, 247.

12 Исто, 248.

13 Исто.

14 Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, 2. издање (Београд: б.и., 1998), 9.

15 Ћирковић, *Срби у средњем веку*, 9-11.

и средњег тока ријеке Босне и горњи дио тока ријеке Врбас. Дакле, према Порфиригениту, територија насељена Србима обухвата подручје од ушћа ријеке Цетине у јадранском приморју до ушћа ријеке Бојане на Скадарском језеру на југу и од долине ријеке Ибар до долине ријеке Врбас или чак нешто западније од ње.¹⁶

Доласком на Балкан Срби су формирали неки вид државне организације која је обухватала простор „крштене Србије“, како је назива Порфиригенит, и трајала је у периоду од 8. до друге половине 10. вијека.¹⁷ Судаћи по његовим подацима, нема сумње да је у овом периоду у састав Србије улазила и област Босна.

Нешто више од једног вијека раније у односу на Порфиригеново дјело, у једном франачком извору имамо помен Срба на подручју Босне, иако се Босна као област не помиње. Наиме, 822. године, биограф франачког цара Карла Великог, Ајнхард описује франачки поход на кнеза Људевита Посавског, због којег је Људевит био присиљен да се повуче из свог утврђеног града Сиска, и каже да се склонио код Срба „који држе велики дио Далмације“.¹⁸ С обзиром на то да је под Далмацијом у том периоду подразумијевана читава област која се налазила између Саве и Јадранског мора, нема сумње да се Људевит склонио код Срба на територији касније Босне, дакле на територију која је била најближа његовој области, а која није била у домету франачких јединица.

Овдје је интересантно да Ајнхард не зна за постојање области Босна, а Порфиригенит је помиње око вијек и по касније. О томе шта се догодило, што је за последицу имало обликовање једне области на западу српске државе, можемо само претпостављати на темељу скромних података о друштвеном развоју, о чему ће ријечи бити нешто касније.

Смрћу Порфиригеновог савременика кнеза Часлава средином 10. вијека, са историјске позорнице је нестала и династија Властимировића. У овом периоду у српској држави нестаје централне, државне власти, тако да је политички простор уситњен, а у различитим крајевима појављују се локални господари.¹⁹

Крајем 10. или почетком 11. вијека српске земље су биле у саставу Самуиловог царства, са центром на територији данашње Македоније.²⁰ Након краха Самуиловог царства, које је нестало под оружјем византијског цара Василија II Бугароубице, простор српских земаља, а самим тим и области Босне, нашао се у саставу Византије.²¹ Непуне двије деценије након уласка у састав Византије, на територији данашње Црне Горе, у области око Скадарског језера и на запад до Боке Которске, јавила се нова српска држава коју је створио кнез Војислав. Постепеним ширењем ове државе у другој половини 11. вијека, у њеном саставу се нашла и босанска област. Војиславов унук Константин Бодин је 1083. године у Босну послао кнеза Стефана.²²

16 Душан Т. Батаковић, прир., *Нова историја српског народа*, 4. издање (Београд: б.и., 2010), 7.

17 Батаковић, *Нова историја*, 8.

18 Сима Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе* (Београд: б.и., 1964), 39.

19 Батаковић, *Нова историја*, 8.

20 Михајло Ј. Динић, *Из српске историје средњег века* (Београд: б.и., 2003), 120.

21 Динић, *Из српске историје*, 120.

22 Исто.

Почетком 12. вијека биљежимо догађај који је најзначајније утицао на даљи живот босанске области и касније средњовјековне босанске државе. Ријеч је о угарској окупацији хрватских територија.²³ У наредном периоду је осјетан, поред константног византијског, и све већи угарски утицај на српске земље, прије свега на њене западне области. Утицаји ове двије велике силе су се смјењивали кроз читав 12. вијек, да би крајем овог и почетком 13. вијека, прије свега смрћу византијског цара Манојла Комнина 1180. године и првим падом Византије, коју су освојили крсташи током Четвртог крсташког рата 1204. године, у западном дијелу српских земаља угарски утицај и дефинитивно однио историјску превагу. О самим унутрашњим приликама у Босни током 12. вијека и даље имамо само фрагментарне и мјестимичне изворне податке. Средином овог вијека као владар Босне помиње се бан Борић, који је уједно био и славонски племић, што упућује на закључак да је Босна у том периоду потпадала под власт Угарске круне.²⁴ Од средине шездесетих година 12. вијека, у периоду похода византијског цара Манојла Комнина на српске земље, и босанска област је највјероватније потпадала под византијску власт, али се у посљедњим деценијама 12. вијека рађа посебан облик државности у Босни, под влашћу бана Кулина, који је у првим годинама владавине морао бити подложен византијској власти.²⁵ Друга половина 12. вијека представља историјски период када се међу српским земљама рађају двије одвојене државе, Рашка и Босна, које ће свој засебан државни развој имати до краја њиховог постојања у другој половини 15. вијека.

Главна обиљежје 13. вијека, кад је у питању политички положај средњовјековне босанске државе, чинио је стални притисак Угарске, који се огледао у захтјеву за признавањем угарске врховне власти и римокатоличке вјере и који се одвијао под патронатом папе. Овај утицај Угарске постао је од кључне важности у периоду 13. вијека, када је током његове прве половине, у вријеме бана Матеја Нинослава, вођено неколико ратова против средњовјековне босанске државе, да би током друге половине 13. вијека на босанском престолу имала свог експонента у виду бана Пријезде, који је владао до пред крај вијека.²⁶ У првој половини овог вијека, источна граница средњовјековне босанске државе изашла је на ријеку Дрину у подручју Средњег Подриња, што значи да се од овог периода у њој нашло и касније сребреничко подручје, односно подручје античког Аргентариуса.

Пред крај 13. вијека, борбе око престола у Угарској условиле су међусобне борбе локалних феудалаца у Далмацији, међу којима се издвојила породица брибирских кнежева Шубића. Најмоћнији међу њима Павле Шубић се већ 1299. године помиње као господар Босне. Управу над територијом средњовјековне босанске државе добио је Павлов брат Младен I Шубић.²⁷ Превласт хрватске властеле у Босни са собом је носила и појачан утицај римокатоличке цркве, због чега су се у земљи јављали отпори које је водио Пријездин син Стефан. У немирима у Босни страдао је и сам Младен I Шубић. У историјским изворима није до

23 Исто, 121. Упоредити са: Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 2. izdanje (Zagreb: b.i., 1975), 31-32.

24 Динић, *Из српске историје*, 121.

25 Исто.

26 Исто, 122-123.

27 Исто, 124.

краја јасно шта се десило са Стефаном I. Након смрти Младена I, на чело Босне дошао је Павлов син Младен II. Вјероватно је под његовим патронатом Босном почео да влада Стефан II Котроманић, који је пуну власт у Босни преузео након пада Шубића у борбама хрватских великаша 1322. године, а у чијем периоду се обнавља рад сребреничких рудника и долази до првог помена Сребренице.²⁸

Период власти Стефана II Котроманића (1322–1353) карактеришу стабилне прилике у земљи, значајан раст економске снаге државе и готово удвостручење државне територије. Као вјешт владар, Стефан II је водио рачуна о потребама и интересима властеле, чиме је обезбједио дугорочну унутрашњу стабилност у земљи. Све за државу важније одлуке доношене су на државном сабору „станку“, на којем су били присутни представници властеле.²⁹ Економско јачање земље базирано је на стабилним унутрашњим приликама и на огромном увећању државне територије. Непосредно након преузимања власти, нови бан је на западу земље запосјео Доње краје. Затим је, користећи се немирима и династичким борбама у Рашкој након смрти краља Милутина, али и смрћу Милутиновог брата Драгутина, Стефан II прво загосподарио Усором и Соли на сјеверу, чиме је средњовјековна босанска држава изашла на десну обалу ријеке Саве. Затим је на југу и југозападу од Рашке преотео простор данашње западне Херцеговине, простор који је лежао на десној обали Неретве.³⁰ Оваквим проширењем држава је постала једно значајно тржиште, више интересантно страним трговцима. Са друге стране, у самој Босни је дошло до раста производње оних намирница које су биле потребне приморским градовима, а у овом периоду, Босна је биљежила и раст прихода стечених из области рударства.

Обнова рударства у српским земљама уско је везана за долазак саских рудара који су у српске земље стигли средином 13. вијека. Као вјешти рудари, Саси су у ове крајеве донијели и одређене вјештине из области рударства, што је у друштвеном животу за посљедицу имало успон градова, развој заната, а посљедично и значајно увећање прихода владара.³¹

Сребреница је у вријеме владавине бана Стјепана II Котроманића издигнута изнад других рударских центара у земљи јер је у односу на њих доносила и до три пута веће приходе. Под њеним утицајем у овом периоду развијали су се и други центри као што је Звоник (данас Зворник). Почев од овог периода па у наредних стотињак година, у средњовјековној Босни је развијена и занатска активност. Било је присутно 34 врсте заната од којих је 15 егзистирало у Сребреници.³²

Бана Стефана II Котроманића наслиједио је синовац Твртко I (1353–1391), под чијом влашћу је средњовјековна босанска држава додатно територијално проширена и доживјела свој историјски врхунац. Током првих деценију и по, нови бан је имао озбиљних проблема са побунама властеле са једне стране, а са друге, са појачаним притиском Угарске. У овом периоду чак је једном, 1366. године, накратко био свргнут са власти на коју се вратио уз по-

28 Исто.

29 Исто, 125.

30 Исто.

31 Исто, 126.

32 Теофиловић, *Православље*, 24.

моћ Угарске чији је дужник остао за неко вријеме.³³ Након сређивања унутрашњих прилика у земљи крајем шездесетих година 14. вијека, Твртко се окренуо ширењу државне територије, махом користећи се лошом унутрашњом ситуацијом у сусједним земљама. Нестанак централне власти смрћу последњег српског цара Уроша, чиме је и угашена династија Немањића, која је некадашњу рашку државу толико проширила за два вијека власти да је средином 13. вијека подигнута у ранг царства, Твртко је загосподарио територијом данашње источне Херцеговине. Прво је 1373. загосподарио горњим дијелом Херцеговине, а 1377. године је заузео и приморске жупе Требиње, Конавле и Драчевицу.³⁴ Овим освајањима један значајан дио територије некадашње државе Немањића ушао је у састав средњовјековне босанске државе. Истичући и своје породичне везе са изумрлом династијом Немањића, Твртко је одлучио да своју државу уздигне на ранг краљевства и крунише се старом круном Немањића којом је крунисан Стефан Првовјенчани, први краљ из ове српске династије. Крунисање је обављено у православном манастиру Милешева у којем су тада биле похрањене мошти Светога Саве, првог архиепископа самосталне српске Жичке архиепископије.³⁵ На територији некадашње немањићке Рашке тада је доминирало неколико обласних господара, крупних феудалаца тог времена. Међу њима су најважнији и најугледнији били кнез Лазар Хребељановић који се највише трудио око обнове државности немањићке државе, господин Вук Бранковић, и на крајњем југу Балшићи. Према мишљењима неких историчара, кнез Лазар и Вук Бранковић су присуствовали крунисању. Поуздано се зна да су признали Тврткову врховну власт коју су признавали и током читаве следеће деценије. Постигавши ове успјехе, краљ Твртко је почео трагати за могућностима нових територијалних проширења своје државе. Користећи се кризом у коју је све више западала угарска држава, нови краљ је почео вршити притисак и на угарске територије. Да би га одобровољили и одвратили од освајачких похода, Угари су му 1385. године даровали крад Котор, најважнију јадранску луку на југу.³⁶ Недуго затим, Твртко је извршио војни поход на дио хрватских земаља под влашћу Угарске и 1387. освојио Клис и Островицу који су се налазили у непосредном залеђу далматинских градова међу којима су најзначајнији били Сплит и Задар.³⁷ Одмах након ових освајања, започет је и притисак на ове градове у циљу њиховог уврштавања у састав босанске краљевине. Ове планове су за кратко омели све чешћи упади Турака Османлија на територију српских земаља. Већ започети преговори са далматинским градовима су одгођени због припреме за Косовску битку у којој је 1389. погинуо кнез Лазар Хребељановић, а након битке, његова област дошла у вазални положај у односу на Османско царство. Након Косовске битке, краљ Твртко је 1390. године извојевао предају и далматинских градова.³⁸ Овим освајањима средњовјековна босанска држава остварила је свој највећи територијални опсег, а смрћу краља Твртка I Котроманића окончан је њен златни историјски период који је почео почетком владавине Твртковог претходника.

33 Динић, *Из српске историје*, 131.

34 Исто, 132.

35 Исто.

36 Исто, 133.

37 Исто.

38 Исто.

Након Тврткове смрти, на историјској позорници су се показале слабости државе које су биле узроковане општим друштвеним кретањима, за које је било карактеристично стално јачање феудалних господара на рачун централне власти. Овај процес у Босни био је додатно поспјешен и одређеним друштвеним специфичностима које су се јављале у периоду у којем се и средњовјековна босанска држава појавила као самостална. Прва и изузетно важна специфичност јавила се крајем 12. и почетком 13. вијека. Тад се појављују прве вијести о засебном облику црквене организације у средњовјековној босанској држави. О крстјанима или о Цркви босанској, како је познају оновремени извори, писано је много у посљедњих вијек и по. Почети истраживања овог феномена дошли су у сферу интересовања научника у 19. вијеку, отприлике у оном периоду када је Аустроугарска монархија тражила могућност да загосподари овим подручјем и да га искористи за даљи продор на исток, а у главни научни ток ушла је у периоду стварања Земаљског музеја Босне и Херцеговине, о чему ће ријечи бити нешто касније. Дакле, ријеч је о јеретичком учењу, како су га сматрале обје правовјерне цркве тог времена, које се на територији средњовјековне босанске државе појавило крајем 12. и почетком 13. вијека. Управо у то вријеме, у сусједној Рашкој појавили су се богумили, дуалистичка јерес настала на подручју данашње Македоније и Бугарске, а који се вјероватно појављују и у Босни бана Кулина.³⁹ Због ове чињенице, први истраживачи су ставили знак једнакости између богумила и Цркве босанске или босанских крстјана или бабуна, како их виде оновремени извори. Касније је, с обзиром на то да је ово била политички искористива тема, овакав приступ уведен у централни ток науке која се бавила историјом средњовјековне босанске државе, да би се, све до посљедње четвртине 20. вијека, некритички задржала у науци. Прекретницу у изучавању овог питања направио је српски филолог и историчар Драгољуб Драгојловић у студији *Крстјани и јеретичка Црква босанска*.⁴⁰ Он је детаљно проучио све домаће и стране изворе који говоре о јеретичима у средњовјековној босанској држави, затим и изворе дуалистичких јереси на истоку и западу и дошао до закључка да Црква босанска није имала дуалистичко учење специфично за источне богумиле и западне катарје. Бавећи се историјом цркве, дао је јасан преглед о процесу њеног настанка. С обзиром на то, како је већ и речено, да је Босна већ у 10. вијеку сматрана дијелом крштене Србије, можемо закључити да је у њој тада било прихваћено хришћанско учење, а истовремено је као област била издвојена са slabим утицајима који би долазили са стране, у њој нису проведене реформе монашког начина живота које су са закашњењем дошле и у остале српске земље тек крајем 11. и током 12. вијека. Тако је средњовјековну босанску државу заобишла реформа којом је успостављено монашко општежиће у манастирским заједницама, што је условило задржање анахоретског (пустињачког) начина живота. Како ни писменост није била на нивоу земаља у окружењу, из оваквог начина живота развила су се одређена јеретичка учења која су дијелила припаднике Цркве босанске на „крстјане“ и на „мирске људе“. Како је у питању била јерес која се развила из источног, православног дијела хришћанства, то је она значила и додатно подозрење римских папа, што је угарској држави, као моћном сусједу средњовјековне босан-

39 Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, прир., *Лексикон српског средњег века* (Београд: б.и., 1999), 63.

40 Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска* (Београд: б.и., 1987).

ске државе, стављало у изглед могућност територијалног ширења према југу. У том свијетлу треба посматрати низ „крсташких“ ратова које су предузели заједно папа и угарски краљеви против Босне. Дакле, ријеч је о јеретичком учењу израслом из источног, православног хришћанства, услед изолованости територије средњовјековне државе.⁴¹

Појава засебне, специфичне црквене организације, у којој владар није могао имати морални ослонац какав су чиниле правовјерне цркве у државама у којима су оне доминирале, имала је за посљедицу и нешто специфичнији однос владара и властеле. Владари су, немајући ослонаца у цркви, били приморани на споразумијевање са властелом код доношења одлука код свих за државу важнијих питања, а под влашћу их је могао имати само карактеран владар какви су били Стефан II и Твртко I. Овакво стање узроковало је стално слабење унутрашње кохезије друштва и централне власти у држави, толико да се она у периоду зрелог феудализма није ни осјећала. Све ово је знатно олакшало османска освајања и коначан нестанак државе.⁴²

Како је средњовјековна босанска држава кроз читав 13. вијек била изложена непосредним нападима и доминацији Угарске, то је и динамика друштвеног развоја била унеколико успоренија. За разлику од сусједне Рашке, у којој је процес затварања друштвених слојева довршен већ у првој половини 14. вијека, у средњовјековној босанској држави овај процес није довршен. Још пред сам пад државе под османску власт, у Босни ћемо наћи слободне сељаке, што свакако излази из оквира препознатљивих друштвених кретања у средњем вијеку.⁴³

Деценије након Тврткове смрти представљале су период пун искушења у којем је доминирала властела, док се централна власт једва осјећала у држави, што је знатно умањило државну одбрамбену моћ. Освајањима изведеним током 14. вијека, поред државе, значајно је јачала и властела са којом је владар морао усклађивати државне интересе. До краја Тврткове власти, издвојиле су се неколике властеоске породице чија снага је досезала снагу самог владара државе.⁴⁴ Такву властелу на окупу је могла држати само ванредно јака личност која би стајала на челу државне, централне власти, а такву личност након Тврткове смрти, па до коначног слома, средњовјековна босанска држава није имала.

Период од Тврткове смрти па до пада средњовјековне босанске државе под османску власт можемо подијелити на два дијела. Први дио иде од 1391. до 1411. године, а други дио од 1411. до пада под османску власт 1463. године. Први дио карактерише константан угарски притисак, у којем су се претенденти на угарски престо борили за подршку босанског владара и властеле. Како је босанска држава у том периоду имала слабе владаре и међусобно непријатељски расположену властелу, и подршка која је долазила из Босне била је подијељена. Крајњи резултат овог периода огледа се у томе да је угарски краљ Жигмунд, обезбиједивши превагу у борби за престо, 1411. године напао Босну, освојио сјеверне крајеве Усору и Соли и

41 Драгојловић, *Крстјани*, 252-255.

42 Динић, *Из српске историје*, 141.

43 Исто, 135-138.

44 Исто, 142-145.

Сребреницу на Дрини. Сјеверни дио државе је остао у посједу Угара све до турских освајања, а Сребреницу је предао српском деспоту Стефану Лазаревићу.⁴⁵

2.2. Османски притисак и окупација

Свега неколико година касније, наступа много интензивнији период притисака Османског царства. Наиме, ступањем на престо Мехмеда I 1413. завршен је период унутрашњих немира насталих након пораза у бици код Ангоре 1402. године и пада у ропство султана Бајазита I. У овом периоду међувлашћа османске трупе биле су закупљене унутрашњим немирима и нису биле у стању да врше било какав притисак на сусједе. Чак се непосредно након ангорске битке и Стефан Лазаревић ослободио вазалног односа и своју државу подигао у ранг деспотовине.⁴⁶

Освајачка стратегија османског царства била је добро осмишљена и наслоњена на систем крајишта. Крајишта су територијалне јединице формиране у граничним областима из којих је вршен стални притисак на оне територије које су улазиле у освајачке планове султана. Османски крајишници су краткотрајним војним упадима на хришћанску територију вршили пљачке и насиља у циљу дугорочног слабљења одбрамбене моћи сусједних владара и ширења панике код становништва. Поред тога, ови напади су имали за циљ и придобијање неких феудалних господара, што би им у каснијем периоду олакшало процес окупације. Када се стекну одговарајући услови за освајање одређене територије, предузиман је већи војни поход, а новоосвојене земље прикључене постојећем или у њима основано ново крајиште.⁴⁷

Након сређивања унутрашњих прилика у Османском царству, створили су се услови за даље походе на територије хришћанских сусједа. Од средине друге деценије 15. вијека, биљежимо веома честе пљачкашке упаде османских граничарских трупа на територију босанске краљевине. Значајну улогу у присуству османских трупа на босанској територији имали су и унутрашњи сукоби феудалаца који су повремено у помоћ доводили и османске војне трупе. Тако су већ тридесетих година 15. вијека Турци у Босни, и то у њеном централном дијелу у околини данашњег Сарајева, имали своју сталну базу у тадашњој тврђави Ходидјед у жупи Врхбосна, коју су трајно освојили већ 1435. године.⁴⁸ Константнији притисак на српске земље од стране Османског царства јачао је од почетка педесетих година 15. вијека, односно од 1451. године, када је на османски престо дошао Мехмед II Освајач. Двије године након његовог ступања на престо, освојен је Константинопољ⁴⁹, византијска престоница. Сљедећих неколико година трајао је процес освајања деспотовине која је под турску власт пала падом Смедерева 1459. године.⁵⁰ Након пада Смедерева, пут ка Босни био је отворен и она је окупи-

45 Исто, 146.

46 Исто, 148. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, 187-188.

47 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: b.i., 1959), 16-17.

48 Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 27.

49 Робер Мантран, прир., *Историја Османског царства*, прев. Ема Миљковић-Бојанић (Београд: б.и., 2002), 101.

50 Мантран, *Историја Османског царства*, 109.

рана 1463. године⁵¹, а двадесетак година касније, пала је и Херцеговина турским освајањем Новог (данас Херцег Нови у Црној Гори) 1482. године. Османско освајање Босне угрожавало је угарске границе тако да је угарска војска у наредним годинама ослободила сјеверне и западне дијелове поражене краљевине и од њих створила одбрамбени штит за угарске територије и даљи османски продор на запад. Сједишта ових одбрамбених територија које су се налазиле на босанској територији били су Јајце на западу и Сребреник на сјеверу земље.⁵²

Кроз читав 14. вијек, Сребреница се константно развијала. Сребренички рудници су 1390. године краљу Твртку давали 850 литара чистог сребра. Турбулентни период првих деценија након Тврткове смрти утицао је и на привремену стагнацију Сребренице, али је ситуација донекле стабилизована под влашћу деспота Стефана Лазаревића. У састав српске деспотовине ушла је 1412, а само пет година касније добила је и ковницу новца. У овом периоду Стефановој држави нашла су се два ондашња најважнија рударска центра, Ново Брдо и Сребреница, од којих је убирао годишњи приход у износу од 250.000 дуката.⁵³ Колику је важност Сребреница имала за деспота Стефана говори и чињеница да је 1426. године баш у њој сазвао државни сабор на којем је за насљедника прогласио сестрића Ђурађа Бранковића.⁵⁴

Годину дана након што је Сребреница ушла у састав деспотовине, 1413. године, деспот Стефан је у њој изградио цркву са личном молионицом. Поред овог храма, у околини Сребренице је постојао још манастир Свете Тројице у Сасама, чије подизање је везано за краља Стефана Уроша. У развијеном рударском периоду, овај манастир је имао и љекаре задужене за лијечење рудара.⁵⁵

Продор Османлија на Балкан утицао је и на развој Сребренице. Турци су је први пут освојили 1439. године, али је враћена већ пет година касније. У овом периоду, до њеног коначног пада под турску власт, Сребреница је у више наврата мијењала господара, што је свакако утицало на њен развој, а под турску власт Сребреница је пала двије године прије коначног пада средњовјековне босанске државе.⁵⁶

Унутрашњи проблеми у Османском царству и поменути одбрамбени штит, након освајања Херцеговине, за неколико деценија су одложили даље османско напредовање према централној Европи. Напротив, током посљедњих деценија 15. вијека, угарске трупе су, користећи се позицијама у сребреничкој и јајачкој бановини, често упадале на османску територију. Чак је 1476. године српски деспот у угарској служби упао у Сребреницу и заробио око 500 Турака и значајне количине сребра.⁵⁷ Тек је султан Сулејман I током двадесетих година 16. вијека имао озбиљних освајачких успјеха. Он је угарској војсци 1526. нанео одлучујући пораз у бици на Мохачу, чиме је угарска постала вазална земља, а од 1541. исоставни дио Османског

51 Исто, 112.

52 Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 48.

53 Теофиловић, *Православље*, 26.

54 Исто, 26-30.

55 *Православни манастири у Босни и Херцеговини* (Београд: б.и., 2008), 130.

56 Ристановић, *Река Дрина*, 250.

57 Исто.

царства.⁵⁸ Током 16. вијека, османске трупе су значајно прошириле територију царства и на микро плану, уз границу некадашње босанске државе, освајањем дијела далматинског залеђа и Лике на западу, а на сјеверу већег дијела Славоније. Територија данашње Босне је освојена падом Бихаћа 1592. године.⁵⁹ Крајем 1480. године, формиран је и Босански пашалук као територијално-административна јединица Османског царства, који је обухватао, поред територије данашње Босне и Херцеговине, још и територије у непосредном окружењу, у Славонији и Лици, окупиране током 16. вијека. Током Дугог рата (1593–1606) вођеног између Османског царства и Хабзбуршке монархије, Срби су први пут након потпуног освајања српских земаља ступили на историјску позорницу, подижући устанке у Банату 1594. и Херцеговини 1597, због којих је патријарх Јован Кантул 1614. задављен у Цариграду. До завршетка Бечког рата (1683–1699), територија некадашње босанске државе није била директно на граници царства. У овом рату Османлије су изгубили позиције у Лици и Славонији, што је подручје Босанског пашалука довело у позицију пограничне области у царству.⁶⁰ Учешће Срба и у овом рату на страни Хабзбурга довело је до повлачења српског становништва са југа на сјевер⁶¹, а са друге стране, османски губитак Славоније и Лике учинио је да се немала маса муслиманског становништва из изгубљених области насели у Босанском пашалуку. Након овог рата, Османско царство је почело да показује слабости, што је условило отварање Источног питања, које је затворено његовим нестанком и формирањем републике након Првог свјетског рата.⁶² Током 18. вијека, Срби су узимали учешћа у ратовима европских сила против Османског царства (1714–1718, 1736–1739. и 1788–1791), а у последњем, Дубичком рату, и последњи пут су се борили за интересе друге државе, док су се у низу буна и устанака борили за оснивање сопствене државе.⁶³

Формирање Сребреничке бановине као дијела угарског одбрамбеног штита, све чешћи упади угарских трупа на османску територију у првим деценијама након окупације Босне, условили су помјерање средишта ове регије из Сребренице у Зворник, који је 1480. године постао сједиште санџака због чега је, уз стални пад производње, Сребреница све више губила на значају.⁶⁴

Османска освајања су унијела значајне промјене и у друштвени живот и структуру становништва. У почетку су у новоосвојеним земљама потврђиване старе привилегије представницима горњег слоја друштва док се државна администрација не устали на тој територији или док сама територија са стратешког аспекта не постане мање значајна за даље ширење царства. У сљедећој фази хришћански феудални господари би губили стара права и привилегије ако не би прешли на ислам.⁶⁵ Овдје је важно имати на уму да је османско освајање

58 Мантран, *Историја Османског царства*, 182.

59 Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 83.

60 Мантран, *Историја Османског царства*, 300.

61 Батаковић, *Нова историја*, 117.

62 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, 2. издање (Београд: б.и., 2008), 74.

63 Батаковић, *Нова историја*, 118–119.

64 Ристановић, *Река Дрина*, 311.

65 Adem Handžić, *Studije o Bosni* (Istanbul: б.и., 1994), 39.

хришћанских земаља са собом носило и суштински другачији феудални поредак у односу на онај постојећи у хришћанској Европи. Док је у европском феудалном систему земљиште било у власништву феудалних господара са којим су могли поступати по личном нахођењу, у османском систему, сва земља је била у власништву султана. Земљишни посједи у турском царству додјељивани су као бенефиције службеницима, тј султановим поданицима. На овим посједима живјели су кметови који су били обавезни да уживаоцу права дају дио свих производа добијених обрадом земље.⁶⁶ Приходима од ових посједа издржавана је војска и финансирана даља освајања. Са друге стране, они земљишни посједи који су се налазили у домену бегова називали су се беглуци и они су били ослобођени кметова, другим ријечима, налазили су се ван кметских селишта. Беглуци су одржавани кметовском радном снагом, пошто је сваки кмет био дужан да најмање три дана седмично бесплатно ради на беговском земљишту.⁶⁷ Кметовска селишта су се углавном налазила у домену спахија, којима су кметови били дужни да плаћају деветину. Кметови су по закону насљедно обрађивали земљу. Насљеђивали су је од оца и није било потребно да се обнови тапија на земљу. Спахијска земља се није могла продати или уступити другоме, али исто тако ни спахија није могао да одузме земљу кмету, сем у случају да је није обрађивао три године.⁶⁸ Током периода слабљења Османског царства дошло је до процеса читлучења, односно бесправног претварања дијелова земље у приватно власништво, а са тим и до појаве новог слоја, према којем је сељак био обавезан на одређена давања. Како је сам процес почивао на насиљу читлук-сахибија, давања више нису износила деветину већ четвртину, трећину или чак и половину укупних годишњих производа, у зависности од тога шта је у датом моменту било могуће наметнути зависном сељаку, чивчији.⁶⁹

Какву улогу је имала османска окупација у Сребреници можемо видјети из, истина оскудних, података о промјенама у области рударства, што је за последицу имало и промјене у друштву. Како је Сребреница била најзначајнији рударски центар овог подручја, сав привредни живот у граду био је у најужој зависности од рударства. Тако је одмах након освајања од Османлија, Сребреница добила статус нахије, а недуго затим постала и сједиште кадилука.⁷⁰ Рудник Сребреница спадао је у царски хас. Свега петнаестак година након пада Сребренице, 1477. године, рудари су изгубили повлашћен статуси сврстани су у ред обичне раје, што је за последицу имало њихово бјекство. Тако је рецимо 1519. године у руднику Сасе радило 28 рудара, а рудник је доносио приход од 220.000 акчи, док је непуних петнаест година касније, 1533. године, исти рудник имао 17 рудара, са годишњим приходом од 103.200 акчи, да би се приходи 1548. свели на 82.000 акчи. У руднику Мартинци 1533. радило је 8, а у Хлаповићима 10 рудара. У сребреничким рудницима је 1519. године био укупно 101 рудар, а 1533. свега њих 60. Укупан приход рудника Сребреница 1519. био је 477.000 акчи, а 1533. 92.000 акчи. Приход

66 Јоко Спаравало, „Аграрни односи у Босни и Херцеговини у периоду турске и аустроугарске окупације и њихово разрешење аграрном реформом од 1919. до 1931. године,“ *Зборник радова Економског факултета*, бр. 5 (2011): 31-50, 36-37.

67 Спаравало, „Аграрни односи,“ 37.

68 Исто, 38.

69 Исто.

70 Ристановић, *Река Дрина*, 255.

од сребреничке топионице је 1483. износио 4.000 акчи, а 1533. године 1.000 акчи. До 1559. године, у Сребрениције постојала ковница новца, а тад је премјештена у Сарајево.⁷¹

Кад је ријеч о промјенама у вјерској структури становништва, обично се сматра да османска империја до краја 15. вијека није водила политику исламизације. У беглербеглуку Румелија, којем је до 1541. године припадало и босанско подручје, током 16. вијека муслиманско становништво је у укупном броју становника партиципирало са око 18%.⁷² Рачуна се да је 1489. године у Босни живјело 4.500 муслиманских наспрам 25.000 хришћанских породица.⁷³ Из података који указују на овакав омјер није јасно колики број међу муслиманима отпада на исламизовано домаће становништво, а колико на досељене муслимане у периоду окупације.

Већ је речено да у првим страним поменима Босне или територије на којој је касније настала у случају Ајнхарда, писци за становништво изричито тврде да су Срби. На сличне описе ћемо наићи и касније. У 12. вијеку византијски писац Јован Кинам каже да ријека Дрина одваја Босну од остале Србије.⁷⁴ На истовјетан однос ћемо наићи и код страних извора западне провенијенције. Папска канцеларија од 1187. па до средине 13. вијека за средњовјековну босанску државу каже да је „*regnum Servilie, quod est Bosna*“⁷⁵ (краљевина Србија, која је Босна). Оно што је важније јесте какав однос према питању етничког састава становништва имају домаћи извори. На први помен народног имена у дипломатичким списима средњовјековне босанске државе наилазимо у првој половини 13. вијека у повељама бана Матије Нинослава. У неколико повеља којима Дубровчанима потврђује старе и даје нове повластице у трговини на територији његове државе разликује дубровачко од домаћег становништва и за Дубровчане каже да су Власи, а за становништво у својој држави каже да су Срби.⁷⁶ У првој половини 14. вијека, у повељама бана Стјепана II Котроманића наићи ћемо на назив језика којим се говорило у средњовјековној босанској држави. Закључујући уговор са Дубровчанима, на крају документа се каже да су састављена четири истовјетна примјерка, од којих два на латинском а два на српском језику.⁷⁷ Стефанов насљедник бан, а од 1377. краљ, Твртко I је у краљевску титулу унио име народа над којим је владао. Сматрајући себе насљедником изумрле династије Немањића, Твртко је крунисан у манастиру Милешева над моштима светог Саве, првог српског архиепископа, са титулом краљ Срба, Босне и Поморја.⁷⁸ У каснијем периоду и код каснијих владара, ова титула се мијењала у зависности од тога којим земљама су владали, али је до османског освајања средњовјековне босанске државе у титули остало име народа над којим је владар владао. Истини за вољу, током 14. и 15. вијека у изворима се

71 Теофиловић, *Православље*, 49.

72 Мантран, *Историја Османског царства*, 361.

73 Исто, 360.

74 Невен Исаиловић, „Помен српског имена у средњовековним босанским исправама,“ у зборнику радова *Српско писано наслеђе и историја средњовјековне Босне и Хума* (Бања Лука – Источно Сарајево: б.и., 2018), 261-282.

75 Исаиловић, „Помен српског имена“, 261-282.

76 Исто, 264.

77 Исто, 274.

78 Сима Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 136-137.

помињу и „добри Бошњани“, али како се у истим изворима помињу и „добри Усорани“, рецимо, ријеч је несумњиво о називу за властелу из поменутих области, који су се појављивали као свјedoци одређених владарских одлука, а никако о етничком имену становништва.⁷⁹ На основу овога можемо закључити да сви доступни извори, домаћи и страни, како источни тако и западни, тврде да у средњовјековној босанској држави живи српско становништво. Зато ћемо при анализи процеса исламизације као процеса промјене вјероисповијести, који се одвијао унутар једног народа, досљедно користити имена којима је одређен вјерски идентитет.

У Османском царству, канонско право шеријат је гарантовао зимијама, односно Јеврејима и хришћанима као народу Свете књиге, право на слободно исповиједање вјере, али је постојао читав низ мјера који их је сврставао у ред поданика другог реда, који су били подређени муслиманском „правовјерном“ становништву са статусом поданика првог реда.⁸⁰ Уз сва давања у складу са пореским системом Османског царства, зимије су биле оптерећене посебним пореским давањима у виду главарине која је називана харач или цизија и која је износила једну и по испенцу и саме испенце која је износила 25 акчи. У случају преласка на ислам, хришћанин или Јеврејин су престајали плаћати главарину, а испенца је била замијењена другом пореском обавезом која је износила 22 акче. Поред ових додатних пореских намета, Јевреји и хришћани су били подвргнути, данашњим рјечником речено, низу дискриминационих мјера којима је изражаван њихов инфериорни положај. Они нису смјели да јашу коња и да носе оружје. Морали су да носе другачију одјећу у односу на муслимане, при чему су одређени дијелови ношње и одређене боје били резервисани само за муслиманско становништво. Једном ријечју, морали су да се одрекну сваке ознаке луксуза и раскоши. Хришћански храмови нису смјели висински да надилазе муслиманске богомоље. Било им је забрањено да граде нове цркве, а за поправку старих морали су обезбиједити посебну дозволу. При прослављању празника и светковина, морали су да се понашају скромно. Није била дозвољена употреба звона нити организација процесација или било каквих спектакуларних манифестација. Све ово је имало за посљедицу обликовање одређених психолошких образаца при погледу на другог. Припадници муслиманске вјере, којој је припадао и владар, а која је обезбјеђивала повољнији друштвени статус и уопште положај у друштву, према сљедбеницима толерисаних религија показивали су осјећање супериорности и презира.⁸¹ Са друге стране, овакве законите позиције хришћана и Јевреја уживале су гаранције централне власти, али су подразумијевале апсолутну и беспоговорну потчињеност султану. У случају кад би се хришћани или Јевреји побунили против султановог суверенитета, или кад би централна власт ослабила, њихова судбина би била препуштена самовољи локалних носилаца османске власти.⁸² Ово можемо видјети у честим насиљима према зимијама у периоду опадања османске моћи током 18. и 19. вијека.

Први преласци на ислам у Босни забиљежени су већ у периоду у којем су Турци окупирали Ходидјед у Врхбосни, 1435. године. Ипак, све до краја 15. вијека, прелази на ислам

79 Исаиловић, „Помен српског имена“, 261–282.

80 Мантран, *Историја Османског царства*, 195.

81 Исто, 361.

82 Исто, 362.

били су појединачни.⁸³ Освајањем средњовјековне босанске државе Турци су у своју службу примали представнике постојеће хришћанске властеле и посаде градова који су се предали без борбе, додјељујући им спахилуке. Један значајан дио ових нових спахија је у наредном периоду примио ислам.⁸⁴ Први појединачни прелази на ислам током 15. вијека углавном су везани за градове, док су први прелази код сеоског становништва регистровани у посљедњој четвртини вијека, а ни они нису били масовни. О томе свједочи први поименични попис становништва на подручју Средњег Подриња из 1476. године, који је обухватао градове Сребреница, Кушлат, Перин и Зворник. У 83 села, 3 мезре и граду Зворнику регистровано је укупно 1.211 кућа. Само у једном селу (околина данашње Нове Касабе код Сребренице) са укупно 44 куће, пописано је 14 кућа муслимана. С обзиром на то да је ријеч о блиским рођацима хришћанског спахије, у чијем спахилуку се налазило ово село, можемо закључити да се ради о примању ислама због добијања одређених привилегија.⁸⁵

За процес исламизације кључан је период прве половине 16. вијека. Већ почетком 16. вијека у Босни је било примјетно уситњавање хришћанских спахилука. Постало је јасно да Турци имају пуно повјерење само у спахије муслимане, тако да су хришћанске спахије које су хтјеле сачувати свој друштвени статус и стећи пуно повјерење османске власти морале прећи на ислам.⁸⁶ Сељак је преласком на ислам значајно мијењао друштвени статус. Био је ослобођен дијела пореских обавеза резервисаних за хришћане и статусно прелазио у повлаштени слој поданика царства.⁸⁷ На динамику исламизације свакако су утицали и војни успјеси Османског царства, а прије свих угарски пораз у бици на Мохачу 1526. и освајање Будима 1541. године, због којих се чинило да је обнова хришћанске државе на овом подручју безнадежна.

У Зворничком санцаку су у првој половини 16. вијека проведена 3 пописа пореских обвезника на основу којих је могуће пратити динамику исламизације и процијенити друштвене услове у оквиру којих је проведена.

Током 1528. године, извршен је попис влашких, сточарских породица, затим су 1533. и 1548. године извршени пописи свих пореских обвезника. Први од ових пописа, колико год био неадекватан за доношење закључака о самом процесу исламизације, јер је био ограничен на само једну социјалну групу, ипак указује на неке трендове на овом подручју. У 11 нахија пописана су 103 влашка села у којима је, посматрано појединачно исламизацијом било захваћено између 18% и 63% влашког становништва. Анализом сумарних резултата овог пописа 1528. од укупно 2.743 влашке породице, исламизовано је укупно 756 или 27,56%.⁸⁸

Пописом 1533. године у 15 нахија Зворничког санцака пописано је становништво из 243 села и насеља. Треба имати у виду да су влашке породице које су пописане 1528. године у периоду до 1533. изгубиле влашки статус и да су ушле у овај попис. На овом простору живјело

83 Handžić, *Studije o Bosni*, 41.

84 Исто.

85 Исто, 42.

86 Исто, 39.

87 Исто, 40.

88 Исто, 46-48.

је укупно 7.996 породица пореских обвезника, међу којима су муслиманске породице партиципирале са 1.906 породица или 23,83%.⁸⁹ Нешто нижи проценат исламизованих породица у попису из 1533. је резултат чињенице да је њиме било пописано цјелокупно становништво Зворничког санцака, за разлику од пописа само влашког становништва 1528, самим тим је пописан и вишеструко већи број породица. Из овога можемо закључити да је исламизација била знатно успјешнија код покретљивог сточарског становништва него код стареника, старосједилаца као пољопривредног становништва везаног за земљу.

У попису из 1548. видљив је пораст броја становништва који се не може довести у везу са природним прираштајем већ је највјероватније резултат миграција у којима је доминирао повратак старосједилачког становништва које је из Зворничког санцака отишло у периоду кад је он био погранични санцак. У периоду између претходног и овог пописа, видимо прогресиван раст броја муслиманског становништва, које је у укупном броју домаћинстава партиципирало са 37,9%, са увећањем за нешто више од 14%.⁹⁰ У овом периоду, исламизација је била најдинамичнија у нахијама Сребреник (муслимана 1548 – 63,5%; 1533 – 42%)⁹¹, Зворник (муслимана 1548 – 57%; 1533 – 36%)⁹², Соко (муслимана 1548 – 51%; 1533 – 34%)⁹³ и Сребреница (муслимани 1548 – 30%; 1533 – 16,2%)⁹⁴. У наредним деценијама, динамика процеса исламизације је опала, што је могуће довести у везу са једне стране са обновом Пећке патријаршије 1557. године, чиме је православно становништво обновило свој црквени живот који деценијама након османске окупације није постојао, а са друге, са турским војним поразима у другој половини 16. вијека, који су подгријавали наду у могуће ослобођење. Током друге половине 16. вијека, исламско становништво је увећано за око 2,5%.

За нашу анализу важно је приказати динамику исламизације на подручјима Зворника и Сребренице због важности ових градова, али и због специфичности самог процеса у њима.

На првом попису који је проведен на овом подручју деценију и по након османске окупације, дакле 1476.⁹⁵ године, немамо податке о исламизацији у Зворнику. Нешто више од пола вијека касније, када су 1528. године пописивани Власи Зворничког санцака, у зворничкој нахији налазимо 293 влашке куће, међу којима 81 муслиманску, дакле 28% исламизованих Владах.⁹⁶ Пет година касније, када је пописано цијело пољопривредно становништво, а у међувремену су и Власи изгубили влашке повластице и претворени у кметове, у Зворничкој нахији налазимо 640 домаћинстава, међу којима 230 муслиманских, дакле 36%, док је у самој вароши Зворник живјело 113 муслиманских и 17 хришћанских породица.⁹⁷ Као што

89 Исто, 50-54.

90 Исто, 57-61.

91 Исто, 59.

92 Исто.

93 Исто, 60.

94 Исто, 59-60.

95 Исто, 42-43.

96 Исто, 46.

97 Исто, 59.

видимо, у вароши Зворник живјела је готово половина муслиманског становништва нахије, а у укупном броју становника учествовала са удјелом од 86,9%. Пописом из 1548. године, у зворничкој нахији налазимо 1.077 кућа, међу којима 623 муслиманске, 57%, у самој вароши је живјело 432 муслиманска и 30 хришћанских домаћинстава, 93,5%.⁹⁸ Нема сумње да је овакав прогресиван раст броја муслимана био везан за чињеницу да је само четири године након првог пописа, 1480. године, Зворник постао сједиште пограничног санцака. На ову одлуку утицало је свакако формирање бановине са сједиштем у Сребренику, која је била саставни дио угарског пограничног штита. Због сталних сукоба на граници, а како су османске власти пуно повјерење имале само у муслиманске поданике, овдје је притисак на хришћанске спахије морао доћи нешто раније у односу на остале крајеве у Босни. Њиховом исламизацијом, уз остале чиниоце, међу којима је најважнији био константан егзистенцијални притисак, формирана је одређена инерција која је поговарала оваквој динамици исламизације. Из резултата посљедња два пописа видимо да је у првој половини 16. вијека свега половина исламизованог становништва живјела на селу и бавила се пољопривредом, а друга половина је живјела у граду, док је удио хришћана у градском становништву био миноран. Ово упућује на закључак о изузетно регресивној улози османске окупације на живот хришћана на овом подручју.

У Сребреници је динамика исламизације била нешто спорија. Нема сумње да су и на сребреничко, као и на зворничко подручје, након окупације досељени Власи. Ово становништво је прије пописа Влаха 1528. године изгубило влашки статус и претворено у земљораднички слој, те стога и није ушло у овај попис. Пописом из 1533. године у сребреничкој нахији регистровано је укупно 576 домаћинстава, од чега 81 муслиманско, 16,2%.⁹⁹ У градским насељима живјело је 178 хришћанских и 36 муслиманских домаћинстава. Петнаест година касније, према попису из 1548. године, сребреничка нахија имала је укупно 658 домаћинстава, међу којима 197 муслиманских, 30%. Сам град Сребреница у овом периоду имао је 192 хришћанска и 106 муслиманских домаћинстава.¹⁰⁰ Пола вијека касније, у попису из 1604. године, видјећемо да Сребреница први пут има муслиманску већину. Овим пописом у градском средишту Сребренице регистроване су 182 муслиманске и 151 хришћанска кућа.¹⁰¹ Иако је Сребреница у првој половини 16. вијека задржала хришћанску већину становништва, она се већ од периода стабилизације турске власти у првим деценијама 16. вијека почела претварати у оријентални град на основу повлашћеног положаја муслиманског становништва. Узроке споријег процеса исламизације у Сребреници у односу на Зворник треба тражити у изграђеној традицији Сребренице као рударског центра у овом подручју, из које је исходила и самосвијест њених становника. Са друге стране, нешто убрзанији процес исламизације током друге половине 16. вијека резултат је помјерања средишта области из Сребренице у Зворник и још важније, константног слабљења Сребренице као привредног центра. Тешко је претпоставити да је готово

98 Исто.

99 Исто, 54.

100 Исто, 59-60.

101 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini* (Tešanj: b.i., 2005), 196-198.

прогресиван раст муслиманског становништва поткрај 15. и у првој половини 16. вијека, и поред разлика у социјалном положају, представљао природну реакцију домаћег становништва на присуство нове религије те да је, без насиља, унутар једне генерације за свега 15 година могло доћи до утростручења броја муслиманског становништва.

У истом периоду у којем је забиљежен прогресиван раст муслиманског становништва, значај Сребренице је постепено опадао, да био на до краја 16. вијека постала привредно и политички безначајна средина. Додатни ударац Сребреница је доживјела током Бечког рата, крајем седамнаестог вијека, кад су је Турци, повлачећи се пред трупама Свете алијансе, 1688. године, до темеља спалили.¹⁰² У овом периоду спаљене су и хришћанске богомоље које су преживјеле период турског освајања овог подручја. Становништво је већим дијелом расељено у подручја на десној обали Дрине. Овај велики пожар је од Сребренице створио оријенталну касабу и заувјек запечатио њен привредни развој, док је политички значај овог подручја обновљен у 19. вијеку. Са друге стране, Зворник је као сједиште санџака имао нешто бољи положај. Ова варош се крајем 15. и у првим деценијама 16. вијека убрзано развијала, да би од друге половине 16. па до краја 17. вијека, како сам санџак није био у граничној области, дошло до одређене стагнације. Током Бечког рата, јединице Свете алијансе су га накратко освојиле 1688. године.¹⁰³ Зворник је и у наредним ратовима био под опсадом европских војски (1717. и 1737), али су се османске трупе у овим ситуацијама успјеле одбрани.¹⁰⁴ Од периода почетка стагнације у другој половини 16. вијека, Зворник, као и читаво Средње Подриње, обновиће стратешки и политички значај у периоду избијања Српске револуције, када је постао сједиште граничне области и када је аустроугарска балканска политика имала кључан утицај на историјске процесе на овом подручју.

3. Сребреница и Средње Подриње у модерном периоду

3.1. Крај османске власти

Најелементарније клице модернизацијских друштвених процеса на Балкану појављују се почетком 19. вијека. Основни елементи ових процеса били су ослобођење од османске окупације, ликвидација феудалних односа и формирање националних држава.

На овом подручју, 19. вијек карактеришу компликовани, испреплетени односи различитих политичких фактора, како великих сила тако и српског националног покрета, који управо на Балкану траже задовољење својих интереса. Прије свега, Османско царство је тражило могућности за опстанак кроз провођење реформи. На Балкану су се преплитали руски и аустријски интереси.

¹⁰² Теофиловић, *Православље*, 51.

¹⁰³ Ристановић, *Река Дрина*, 311.

¹⁰⁴ Исто.

Османско царство се суочавало са застарјелим системом државне администрације, дубоким социјалним проблемима насталим злоупотребом аграрних односа и неефикасном војском, због чега је крајем 18. вијека покренут сет реформи. Реформе су наишле на снажан муслимански отпор у пограничним областима царства у којима је одметнути дио османског племства и војске вршио притиске на домаће становништво. Све ово је за посљедицу имало и низ народних устанака. Најважнији међу њима избио је 1804. године као буна против дахија у Београдском пашалуку, а само неколико година касније, претворио се у српску националну револуцију. Кнежевина Србија је почетком тридесетих година 19. вијека ликвидирала феудалне односе и постала земља малог сељачког посједа, што је утицало на замах српског националног покрета и на оним територијама које су остале под османском влашћу.¹⁰⁵

Утицај Русије на прилике на Балкану имао је изворишта у Кучук-Кајнарџијском миру којим је окончан руско-турски рат 1768–1774. Према овом уговору, Руси су постали заштитници православних хришћана у Цариграду, али су убрзо ову одредбу проширили на цијело Османско царство.¹⁰⁶ Овим је Русија добила могућност да остварује своје интересе у европском дијелу Османског царства и да утиче на ослободилачке националне покрете прије свих Срба, Бугара и Грка.

Овакве могућности Русије нису одговарале европским великим силама, а на првом мјесту Хабзбуршком царству. Евентуална подршка Русије православним народима у Османском царству, која би резултовала стварањем националних држава, реметила је хабзбуршке планове према истоку са једне стране, а са друге је могла довести до сличних захтјева словенског становништва у самој монархији. Због овога је, према замислима канцелара Метерниха, трајни интерес Монархије био политика очувања Османског царства, од које је Аустрија (од 1867. Аустроугарска) одустајала само онда кад је била сигурна да тиме не могу бити угрожени њени интереси.¹⁰⁷

На самом подручју данашње Босне и Херцеговине, од почетка 18. вијека, међу малобројним хришћанским становништвом, развијао се малобројан али финансијски снажан трговачки и занатски слој Срба који је био организован у еснафе. Они су у градовима били организовани у црквене општине, у којима су расправљана и према могућностима рјешавана сва важнија питања религијског и социјалног положаја српског становништва. Ове црквене општине су постале замеци националног покрета Срба на овом простору.¹⁰⁸

Већ у периоду планирања буне на дахије у Београдском пашалуку, вођени су преговори да се истовремено подигне српски устанак и у Босанском пашалуку. Овакви планови су се показали као неоствариви. Први устанак у Босни догодио се у Подрињу 1807. године, након побједе српских устаника на десној обали Дрине над османском војском на Мишару 1806, што је била прва побједа раје над регуларним османским трупама, али је за кратко вријеме угушен.¹⁰⁹

105 Батаковић, *Нова историја*, 144-147.

106 Мантран, *Историја Османског царства*, 323-325.

107 Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)* (Sarajevo: b.i., 1987), 18-20.

108 Батаковић, *Нова историја*, 113-114.

109 Исто, 201.

За одмазду, спаљено је неколико села и манастир Тавна. Сљедећи је избио у Босанској Крајини 1809, али је и он брзо неутралисан.¹¹⁰ Сви ови устанци, као и Српска револуција, у почетку су истицали социјалне захтјеве али су се веома брзо претварали у национални покрет.

Упоредо са српским побунама и устанцима, дошло је током 19. вијека и до побуна муслиманског племства на подручју данашње Босне и Херцеговине. Изузетно конзервативно, увјерено да чува древне османске традиције, османско племство се овдје бунило против углавном свих реформи које су доношене у периоду танзимата. Крајње неприхватљиво им је дјеловала војна реформа, не само зато што је оформила војску која је била најдиректније подређена централној власти већ и зато што је нова униформа османског војника скројена према узору на униформе европских војски. Ипак, највећи отпор имала је одлука назначена у Хатишерифу од Гилхане 1839, који је проширен реформским ферманом из 1856. године, а којим је немуслиманско становништво формално изједначено са муслиманским у правима вјероисповиједања и пореске политике.¹¹¹ Османско племство стасало на граници царства није жељело да се одрекне престижа и није прихватало назначену једнакост са дојучерашњим кметовима. Због овога су у неколико наврата избијали муслимански устанци, од којих је најобимнији био устанак из периода 1849–1851, који је угушен интервенцијом регуларних војних снага.¹¹²

Сламање муслиманског отпора отворило је могућност провођења реформи, што је узроковало додатне трошкове администрације, а посљедично и додатни притисак на зависно сељаштво. Одговор на овај притисак били су низ нових српских устанака. Најзначајнији на територији Босне био је устанак 1857–1858. који се из Босанске Крајине проширио Посавином.¹¹³ Убрзо је сломљен интервенцијом регуларних османских снага, а као посљедица муслиманско становништво, под оптужбом за пасивност, из пограничних крајева према Аустрији и Србији је расељено, а на њихово мјесто доведено ново. Истовремено, трајао је устанак херцеговачких Срба (1852–1862), који је био помаган од стране Црне Горе.¹¹⁴ Овај устанак је пропао након црногорског пораза у борби са регуларним османским трупима.

Након нешто више од једне деценије, у љето 1875. године, дошло је до новог устаничког таласа који је започет у Херцеговини, у околини Невесиња, а затим се проширио и на босанско подручје и захватио већи дио Босанске Крајине. Устанак је био изазван насиљем закупаца пореза који су од сељака, који су већ кроз порезе давали двије трећине укупног прихода, тражили да дају и десетину. Поред социјалних захтјева који су се огледали у захтјеву за укидање наметнутих пореза, слободе вјере, једнакост пред судовима, испољен је и национални захтјев, сједињење са сусједном Црном Гором.¹¹⁵ Устанак се убрзо проширио и на подручје Босанске Крајине. У љето 1875, формиран је *Главни одбор босанског устанка за ослобођење*, а за кратко вријеме ослобођена је територија Козаре и Поткозарја.

110 Исто.

111 Mantran, *Историја Османског царства*, 555-604.

112 Батаковић, *Нова историја*, 203.

113 Исто, 204.

114 Исто, 204-206.

115 Исто, 208.

У оба случаја, устанци су избили као социјални бунт, да би се ускоро претворили у борбу за национално ослобођење. Српски устаници су током јуна и јула 1876. на неколико мјеста прогласили сједињење Босне са Србијом, док су херцеговачки устанци у јуну прогласили уједињење са Црном Гором.¹¹⁶

Српски устанци у Херцеговини и Босни, а затим и са њима везан српско-турски рат, отворили су Источно питање, које је обухватило рјешавање српског питања, али и питања положаја других хришћанских народа у Османском царству. Оно је рјешавано на Берлинском конгресу европских сила на којем је донесена одлука о међународном признању независности Србије и Црне Горе, чиме је и формално окончан вишевијековни султанов суверенитет над овим дијелом српске територије, а Босна и Херцеговина су предане на управу Аустроугарској монархији, док је овдје султан остао формални суверен. Током Источне кризе, Босна и Херцеговина су изгубиле око 150.000 становника, углавном Срба и дио домаћих муслимана.¹¹⁷

3.2. Аустроугарски период 1878-1918.

Балканска политика Хабзбуршке монархије била је инспирисана потребом за доминацијом над балканским народима, а само подручје Балкана отварало јој је могућност да потврди статус велике силе. Из овог општег разлога, Монархија је имала значајан утицај на креирање политика балканских народа. То ју је донекле довело у сукоб са интересима Русије, која је такође била заинтересована за утицај на Балкану. Извјесна предност Русије огледала се у одређеној националној, а дијелом и религијској сродности са балканским Словенима. Руски утицаји на Балкану у Хабзбуршкој монархији су креирали страх од евентуалне руске превласти, јер је у том случају пријетила опасност од појаве пансловенског покрета који би, с обзиром на то да у самој Монархији живи значајан број Словена, у питање могао довести сам опстанак Монархије. Ово је узроковало развој русофобије у Хабзбуршкој монархији, а након избијања Првог српског устанка, и србофобије. Први српски устанак је показао све слабости Османског царства, због чега је његова судбина постала једно од основних питања у односу Хабзбуршке монархије и Русије. Настајућа српска држава је сматрана природним непријатељем Монархије јер је стајала на путу њене експанзије на исток са једне стране, а са друге, могла је постати стожер око којег ће се окупљати како Срби који су живјели у преосталим османским провинцијама тако и они који су живјели на њеној територији. Због овога се Монархија одлучила на политику одржања Османског царства, од које је одустајала само у оним ситуацијама у којима је била сигурна да то не може угрозити њене интересе.

Већ од четрдесетих година 19. вијека, развијана је теорија о неопходности хабзбуршког ширења на исток. Италијански идеолог либералног католицизма Чезаре Балбо је, залажући

116 Исто.

117 Исто, 209.

се за италијанско уједињење, сматрао да би Хабзбуршка монархија требало да напусти италијанске покрајине Ломбардију и Венецију, али и одлучујући утицај у савезу њемачких држава, а компензације за те територије потражити на турском Балкану. Ово би према њему донијело добит на више страна. Хабзбуршком експанзијом на исток био би потиснут руски, преовлађујући утицај на националне покрете балканских народа са једне стране, а са друге, Монархија би имала могућност изласка на топло море, као и могућност колонизације вишка свог пољопривредног становништва. Према његовим замислима, Хабзбуршка монархија је преко колонизације свог становништва и германизације постојећег могла вршити цивилизаторску мисију на Балкану.¹¹⁸

Хабзбуршка монархија је након губитка италијанских провинција и превласти међу њемачким државама, од 1866. године, у потпуности преузела Балбову теорију о могућем ширењу на исток. Тако су српски устанци у Херцеговини и Босни постали одлична прилика за реализацију ових теоријских поставки. Одлукама Берлинског конгреса био је остварен први стратешки циљ. Поред окупације Босне и Херцеговине, аустроугарска дипломатија је издејствовала и задржање Старе Србије (Косово и Метохија и дио Македоније) са Новопазарским сандаком у саставу Османског царства, чиме је османска територија раздвајала територије новопризнатих српских држава Србије и Црне Горе.

Како је до окупације Босне и Херцеговине дошло свега једну деценију након аустроугарске нагодбе 1867. године, новоосвојене земље нису припале ниједној од уговорених страна већ су сачињавале својеврсни *corpus separatum* који се налазио под управом Заједничког министарства финансија. Аустроугарска управа у БиХ била је условљена са једне стране стратешким интересима експанзије на исток, због чега је БиХ требало видјети као одскочну даску, што је неизоставно значило одвајање од Србије и Црне Горе, а са друге стране, изузетно сложенем социјалном, вјерском и националном структуром становништва.

Према првом модерном попису који је проведен годину дана након аустроугарске окупације, у Босни и Херцеговини је живјело 1.158.164 становника. Овај број је тек приближно тачан јер је попис извршен у условима у којима се још није стабилизovala ситуација. У вријеме српског устанка, БиХ су изгубиле око 150.000 становника, у највећој мјери Срба и мањи дио домаћих муслимана, са друге стране, непосредно након окупације у БиХ је усељен дио становништва из Далмације и Славоније, углавном католика, а са окупационим властима је усељен и дио становништва који је обављао чиновничке послове.¹¹⁹

Попис је извршен према конфесионалном критеријуму и у земљи је живјело 496.761 (42,88%) православних, 448.613 (38,73%) муслимана, 209.391 (18,08%) римокатолика, 3.426 (0,29%) Јевреја и 249 (0,02%) припадника осталих религија.¹²⁰ Као што видимо, ниједна конфесија није имала апсолутну већину у земљи. Посебну карактеристику конфесионалне

118 Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 206, 225–226, 317.

119 Kraljačić, *Kalajev režim*, 14.

120 Исто.

структуре становништва представља чињеница о измијешаности у свим крајевима земље. Према попису из 1885. године, православно становништво је представљало већину у 25, муслиманско у 14, а римокатоличко у 12 срезова. Кад је ријеч о окрузима, ширим територијално-управним јединицама, само у два округа је постојала апсолутна већина једне конфесије. Били су то бањалучки и бихаћки, са апсолутном православном већином, док су у сарајевском и тузланском муслимани, а у мостарском и травничком римокатолици имали релативну већину. Важну чињеницу, кад говоримо о конфесионалној структури у земљи, представља податак да је муслиманско становништво имало већину у градовима. Према попису из 1885, у БиХ је било 47 градова, а муслимани су били апсолутна већина у 40 и релативна у 2 града.¹²¹

Ако посматрамо социјалну структуру становништва, видјећемо да је БиХ непосредно након окупације била изузетно заостала феудална земља. Према попису из 1879. године, у градовима је живјело 135.139 становника, а у селима 1.023.005. Дакле, у градовима је живјело 11,67%, а у селима 88,23% становништва. Ако овоме додамо чињеницу да је према попису из 1885. године у градовима живјело 30% пољопривредног становништва, онда долазимо до закључка да је учешће пољопривредног становништва у цјелокупном становништву износило око 92%.¹²²

На почетку окупације у БиХ је живјело 6.000–7.000 ага и бегова, око 77.000 породица слободних сељака и око 85.000 породица кметова. Кметови су, према попису из 1895. године, учествовали са високим процентом у укупном броју становништва са 38,25%. С обзиром на то да се један број кметова откупио у међувремену, можемо закључити да у моменту окупације тај проценат није био испод 40% од укупног становништва у БиХ.¹²³

Друштвени проблеми у БиХ били су додатно заоштрени чињеницом да се социјална структура становништва у главним линијама поклапала са конфесионалном. Све велепосједничке породице, 6.000–7.000 велепосједника, били су муслимани, као и огромна већина од 77.000 породица слободних сељака, међу којима је на хришћане отпадало свега 5%. Сасвим другачија ситуација је била кад говоримо о зависним сељацима, кметовима. Од око 85.000 кметских породица, њих око 60.000 били су православни и око 25.000 римокатолици. Број муслиманских кметских породица био је занемарив.¹²⁴

Национално питање у БиХ током аустроугарске окупације постало је једно од најважнијих питања и од њега је зависила комплетна окупациона политика. За остваривање стратешке политике, према којој су БиХ требале бити база за даљи продор на исток, поред сложене конфесионалне и социјалне структуре у земљи, ситуација је компликована и чињеницом да су двије српске државе добиле међународно признање. Због тога је основни циљ био изоловање БиХ од Србије и Црне Горе, што је рађено са једне стране ригорозном контролом граница, а са друге стране посебном националном политиком у БиХ.

121 Исто.

122 Исто, 15.

123 Исто, 15-16.

124 Исто, 16.

Према замислима Беџамина Калаја, заједничког министра финансија, који је нешто више од двије деценије управљао БиХ, овдје је требало стварати нов идентитет који би био у стању трајно одвојити БиХ од сусједних слободних држава. Ово је рађено језичком политиком, строгим контролом штампе и усмерењем научне продукције.

Непосредно након окупације БиХ, национална, а тиме и језичка политика Аустроугарске монархије, била је прохрватска, али након свега годину дана, отпочели су одређени експерименти са увођењем „босанског језика“. У јуну 1879, као наставни језик у школама одређен је хрватски, али већ у септембру исте године је одређено да се језик у школама зове „босански земаљски језик“.¹²⁵ Ова пометња била је израз тренутног несналажења аустроугарске бирократије у земљи и постепеног напуштања прохрватског курса у намјери протежирања „босанског“ имена у језичкој политици.

У истом периоду је настала теорија да треба избјегавати српско или хрватско име јер би то становништво БиХ сврстало у српскохрватску заједницу. Наспрам тога, постојала је идеја да се херцеговачки дијалект подигне у ранг посебног језика и да се он назове „босанским именом“.¹²⁶ С обзиром на то да је херцеговачки дијалект представљао основу српског и хрватског језика, њима би био придодан трећи, „босански језик“, а овим би „посебна босанска самосвијест“ добила санкцију у употреби језика са „босанским“ предзнаком. Истовремено, код расправа о правопису, аустроугарска управа се одлучила за примјену фонетског правописа, у нади да би се преко њега форсирало латинично писмо, што би довело до потискивања ћирилице као битног српског обиљежја окупираних земаља.¹²⁷ Иако је на ћириличном писму настало комплетно писано наслеђе БиХ, постојала је процјена да код муслиманског и римокатоличког становништва потискивање ћирилице неће представљати проблем. Примјена фонетског правописа требало је у првом реду да наметне латиницу православном становништву. У истом циљу управа је ушла и у поступак израде граматике „босанског језика“. Израда самог уџбеника је повјерена Францу Вулетићу. Како Вулетић није признавао „босански језик“ као посебан, инсистирао је на напомену да је назив „ГраMATика босанског језика“ приједлог Владе. Објављивањем уџбеника под овим називом довело је до тога да је „босански језик“ добио коначну санкцију. Да би назив језика ушао у све школе па и српске конфесионалне, Влада је издала формуларе за годишње извјештаје свих школа. Српски отпор оваквој језичкој политици учинио је да она не ухвати дубљег коријена у БиХ, тако да се од овакве језичке политике морало одустати већ почетком 20. вијека.¹²⁸

Језичка политика, колико год била важна, није била довољна за изградњу пројектоване конструкције „босанске нације“. Због овога је идеолошкој конструкцији, према којој су се током историјског трајања развиле три сродне, али ипак засебне националне заједнице – српска, хрватска и босанска, било потребно „научно утемељење“. Из ових разлога, аустроугарска управа у БиХ је 1888. године формирала *Земаљски музеј Босне и Херцеговине*.¹²⁹ Музеј је имао два основна

125 Исто, 231.

126 Исто.

127 Исто, 232-233.

128 Исто, 241-242.

129 Исто, 266.

одјелења, археолошко-историјско и одјелење природних наука. Годину дана касније, покренут је и часопис *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине*.¹³⁰ И Земаљски музеј и његов часопис имали су функцију у националној политици аустроугарске политике у БиХ, која се огледала у изучавању „посебности“ БиХ. Анализа надгробних споменика, названих стећцима, имала је озбиљан потенцијал за провођење режимске националне политике. Овдје је преовлађивала „богумилска теорија“ о настанку и специфичности стећака, која је од почетка сугерисана истраживачима. Према овој теорији су у средњовјековној Босни живјели богумили, као засебна, јеретичка религијска заједница која је као таква нестала током османске окупације Босне углавном преласком на ислам. Према овој теорији, босански муслимани су њихови директни насљедници и самим тим, аутохтоно становништво у БиХ, док су стећци дио њиховог ексклузивног материјалног културног наслеђа. Британски историчар Мариен Венцел је истражујући стећке у другој половини 20. вијека закључила: „Послије дугих разматрања, морам признати, нисам открила ништа што би било искључиво или убједљиво везано за било коју херетичку религију или увјерење.“¹³¹

Да би све ово дјеловало убједљиво, пренаглашавана је посебност ћириличног писма употребљаваног на територији БиХ. Од првих појава писмености, на овом простору је било присутно ћирилично писмо, на којем је сачувана комплетна изворна грађа настала на територији данашње БиХ, било да се ради о рукописним књигама или дипломатичкој грађи.¹³² До успоставе краљевске канцеларије Твртка I, у дипломатичкој грађи срећемо само мајускулно писмо, док је након њене успоставе, у употреби била и ћирилична минускула пренесена из традиције рашке дворске канцеларије.¹³³ Како је ова ћирилична минускула имала одређене специфичности у односу на до тада важћи мајускулни стандард у канцеларији српских средњовјековних владара, то је послужило идеолозима „босанске нације“ да граде конструкцију о посебном писму које је названо „босанчица“. Под аустроугарском управом развијана је теорија да је „босанчица“ сасвим различито писмо у односу на ћирилицу, те да ова два писма имају везу само у заједничком предлошку који је виђен у грчком алфabetу.¹³⁴ Оваква теорија је развијана као вид потискивања осјећаја заједништва међу Србима у БиХ и Србима у слободним српским земљама, али и као подлога теорије према којој су Срби досељеници на територију БиХ у вријеме османске окупације земље.¹³⁵

До сада наведени елементи националне политике аустроугарске окупационе власти у БиХ били су ограничени на административни ниво и узак круг интелектуалаца. Поред овога, основне премисе националне политике требало је спустити у обичан народ. На овом пољу је рађено већ у периоду припрема окупације. Аустроугарски конзул Конрад Васић је у предвечерје окупације ступио у контакт са Мехмед-бегом Капетановићем, који је већ био познат као аустрофил, у циљу сузбијања отпора аустроугарској окупацији. Капетановић је био први

130 Исто.

131 Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, prev. Nada Miletic (Sarajevo: b.i., 1965), 15.

132 Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице: Палеографско-филолошки прилози*, 3. издање (Београд: б.и., 1990), 129-132.

133 Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 129-132. Исаиловић, „Помен српског имена“, 261-282, 267-268.

134 Kraljačić, *Kalajev režim*, 267-268.

135 Исто, 266-267.

муслиман са ових простора који је у једном новинском тексту из 1879. године изнио став о потреби дистанцирања муслимана из БиХ од османске државне идеје.¹³⁶ У брошури *Шта мисле мухамеданци у Босни*, објављеној 1886. године, он је подробније образложио своје идеје. Сматрао је да сви становници БиХ у националном погледу припадају једној, бошњачкој нацији, али би, према њему, у будућем развоју БиХ водећу улогу требали имати муслимани, или још уже, муслиманско племство као „чувар државне традиције“ и као елемент који због свог „богумилског поријекла“ представља „спону“ са босанским средњим вијеком.¹³⁷ Он је посебно наглашавао улогу османског беговата као „потомака босанских богумила“ у БиХ, јер су према његовим ријечима они вјерно служили султану па ће вјерно служити и Аустроугарској. Био је први муслиман који је инсистирао на „богумилском поријеклу“ муслиманског племства у БиХ. Инсистирање на овим тезама имало је више циљева. Први је свакако потврда привилегованог положаја и у новој држави, други одвајање муслимана од турске државне идеје, и треће оживљавање код муслимана „босанске средњовјековне традиције“. Са његовим ставовима био је сагласан и један значајан број муслиманских бегова, тако да је владин орган „Боснише пост“ објављивао њихове ставове подршке Мехмед-беговим погледима.¹³⁸

На истој линији владине националне политике налазио се и Коста Херман, владин службеник који је сакупио и објавио муслиманске народне пјесме. Како је Херманова активност била усмјерена из Владе и Заједничког министарства финансија, говори нам њихова преписка везана за финансирање штампања овог дјела. Представници Заједничког министарства финансија су одлучили да се дјело штампа о државном трошку јер би то, сматрали су, код муслиманског становништва створило утисак да власт брине о духовном наслеђу. Дубљи смисао владине дарежљивости, кад је овај пројекат у питању, можемо видјети у препорукама како да се напише предговор овој збирци. Требало је нагласити да се штампају само муслиманске пјесме јер су оне биле непознате, за разлику од хришћанских, које су до тада већ биле објављене. Требало их је представити као наслеђе групе која представља, услед босанског поријекла муслимана, спој старог босанског наслеђа и муслиманских обичаја. Основна премиса оваквих сугестија била је на трагу оживљавања „босанске предисламске традиције“ која у споју са исламом даје посебну националну скупину у БиХ.¹³⁹

Поред свега овога, постојала је потреба за покретањем часописа који би био на линији владине националне политике. Овај посао повјерен је Мехмед-бегу Капетановићу. Али прије покретања таквог часописа, било је потребно формирати повољну друштвену климу у којој ће владина политика имати најбољи могући пријем. Крајем осамдесетих година 19. вијека почињао се осјећати нов талас српског националног покрета. Разлог овом новом замаху треба видјети у све учесталијим српско-хрватским споровима који су вођени у самој монархији, али прије свега у смјени генерација у самој БиХ. Генерација српских националних дјелатника која је изнијела терет устанка била је потрошена и своју активност је свела углавном на очување

136 Исто, 196.

137 Исто, 196-197.

138 Исто, 197.

139 Исто, 198-199.

постојећих националних обиљежја, попут борбе за национално име језика и употребу ћириличног писма, док за неки даљи национални рад није имала снаге. Управо у ово вријеме, на сцену је ступала генерација која је долазила из другачијег социјалног окружења, из истина танког слоја српског грађанства, углавном из трговачких породица. Ова генерација је била више заинтересована за конкретнији политички рад са знатно јаснијим националним програмима.¹⁴⁰ Са друге стране, од јачања српског националног покрета зависило је и држање представника муслимана и римокатолика у БиХ. Дио њихових првака је себе видио као дио српске националне заједнице, док је други дио, углавном на темељу религијске искључивости код римокатолика, а уз њу и социјалне предрасуде наслијеђене из османског периода код муслимана, имао потребу да се што више дистанцира од Срба. Управо ове чињенице су обликовале климу у оквиру које је било могуће водити босанску националну политику. Да би предуприједио утицаје споља, аустроугарски окупациони режим је дозволио покретање српског политичког листа „Напредак“.¹⁴¹ Истовремено, режим је појачао субвенције хрватском политичком гласилу „Гласу Херцеговца“.¹⁴² Између ова два листа вођене су беспопштедне расправе са националним темама, које су за посљедицу имале продубљивање јаза међу овим заједницама, али и потврду владиног става да рјешење националног питања треба тражити ван српске националне варијанте.

У овако креираној политичкој атмосфери, 1891. године покренут је лист „Бошњак“¹⁴³, који је имао за циљ да сузбије српски национални покрет мимо граница православног становништва и да укаже на постојање алтернативе српском националном покрету као до тада једином са коријеном у предаустроугарском периоду. Основна функција „Бошњака“ била је ширење босанске националне идеологије. У националном погледу, „Бошњак“ је заступао став према којем су сви становници БиХ Бошњаци, али да муслиманима као „наследницима средњовјековних богумила“ припада првенство. Појава „Бошњака“ била је усмјерена на подршку владиној политици сузбијања српског националног покрета, који је требало, у најмању руку, каналисати у границама БиХ и Монархије, тако да се не може ширити ван православног становништва. Уређивачка политика била је усмјерена тако да фаворизује позитивну слику прилика у БиХ. Са друге стране, „Бошњак“ је извјештавао готово искључиво о негативним појавама у Србији и Црној Гори, а када би била ријеч о појавама које се истовремено одвијају у Србији и БиХ, као рецимо суша и њене посљедице на пољопривреду, уредништво је на једној страни фаворизовало мјере аустроугарске управе које су предузимане са циљем ублажавања посљедица, док су са друге стране о Србији доносиле вијести као да државних мјера тамо није било. Уредништво је у другом броју листа објавило програмску пјесму Сафет-бега Башагића која је постала константа бошњачке политике у наредним деценијама.¹⁴⁴ Основни интерес за стварање босанске нације „Бошњак“ је видио и у очувању

140 Исто, 217-218.

141 Исто, 220-223.

142 Исто, 223.

143 Исто, 224.

144 „Znaš Bošnjake nije davno bilo / Sveg mi sv'jeta nema petn'est ljeta / Kad u našoj Bosni ponositoj / I junačkoj zemlji Hercegovoj / Od Trebinja do brodskih Vrata / Nije bilo Srba ni Hrvata / A sada se kroza svoje hire / Oba stranca kò u svome šire / I još nešto čemu oko v'ješto / Hrabri ponos i srce junačko / Nada sve se začuditi mora

социјалних привилегија наслијеђених из османског периода, што је видљиво из става да босанску националност треба чувати да се муслиманима, као вјековним господарима земље, не би десило да постану „слуге својих некадашњих слугу и кметова“¹⁴⁵

Нова генерација српских политичара након деценије борбе издејствовала је црквено-школску аутономију, а у оквиру ове борбе, учинила значајан помак на пољу споразумијевања са дијелом муслиманских елита који нису били задовољни са владином идентитетском политиком.¹⁴⁶ Због овога је окупациона управа била приморана да почетком 20. вијека одустане од онако ригидне политике босанске нације, али и да тражи нове видове супротстављања српском националном покрету. Већ тад је било јасно да је рат против Србије неминовност, тако да је тражен одговарајући повод за напад. Чинило се да ће до рата доћи 1903. године, након Мајског преврата у којем је убијен краљ Александар Обреновић и на власт дошла породица Карађорђевић. Затим се чинило да је период анексионе кризе 1908–1909. имао ратни потенцијал. На крају је ситуација била веома заоштрена у вријеме балканских ратова. У свим овим ситуацијама, аустроугарска дипломатија се кретала ивицом ножа, а рат је избјегнут захваљујући попустљивости царске Русије. За све ово вријеме, односно пред крај прве деценије 20. вијека, у БиХ је на сцену ступила генерација одшколована на великим европским универзитетима, која је нагињала ка југословенском концепту рјешења националног питања, а у том процесу била је спремна на употребу револуционарних средстава и политичког насиља. Управо ова генерација, углавном српских ђака и студената, организовала је и извршила Сарајевски атентат на надвојводу Франца Фердинанда, на Видовдан, 28. јуна 1914. године.¹⁴⁷

Сарајевски атентат је војним структурама у Аустроугарској монархији послужио као повод за напад на Краљевину Србију. У ратним плановима напада на Србију, војни кругови у Монархији су рачунали на могући српски устанак у БиХ и зато су још 1906. године одлучили да будући напад на Србију мора ићи преко Дрине, иако је овај правац неупоредиво неповољнији у односу на онај преко Саве и Дунава.¹⁴⁸ У основи овакве одлуке стајао је и политички циљ, требало је искористити ситуацију у којој би се нашло становништво у моменту кад Подриње постане зона непосредних војних операција за прогон српског становништва. Управо тако се и десило. Када се аустроугарска војска повлачила након пораза на Церу, основни задатак шуцкора био је да не дозволе српском становништву из Подриња да се са војском повлачи према централној Босни. Када је услиједила аустроугарска контраофанзива и дошло до повлачења српске војске из Босне, шуцкори су насиљем натјерали знатан дио српског становништва да се са српском војском повуче на десну обалу Дрине.¹⁴⁹ Овакво понашање током Првог свјетског рата постало је својеврстан образац и за касније периоде.

/ Oba su nas gosta saletila / Da nam otmu najsvetije blago / Naše ime ponosno i drago“. S[afet-beg] B[ašagić], „Bošnjaku“, Bošnjak br. 2, 9. jul 1891. godine.

145 Kraljačić, *Kalajev režim*, 227.

146 Исто, 267-429.

147 Батаковић, *Нова историја*, 245-247.

148 Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 354.

149 Исто.

Одмах након атентата услиједила су хапшења свих угледнијих Срба у БиХ који су послужили као таоци који се имају стрелјати уколико дође до неког масовнијег српског покрета. За кратко вријеме ухапшени су сви атентатори и људи који су на било који начин помогли извршењу атентата. Судски процес њима је организован у октобру 1914. године у Сарајеву.¹⁵⁰ Ово је био тек први од седамнаест судских процеса у којима су суђени Срби са оптужбом за велеиздају државе. Најпознатији међу овим велеиздајничким процесима одржан је у Бањој Луци, годину дана касније, на којем је суђено 156 истакнутих српских политичких и културних радника.¹⁵¹ Поред ових колективних суђења, аустроугарске власти су провеле и читав низ појединачних судских процеса. Значајан феномен у овим процесима представљао је суђење малољетницима или чак и дјеци за просте увреде изречене на рачун цара или државе. Према овим поступцима, читав феномен је у историографији назван „аустроугарски страх од дјецe“.¹⁵²

Посебан вид мјера усмјерених против Срба у БиХ представљали су концентрациони логори у које су, поред ратних заробљеника, слани и жене и дјеца, а неријетко и читаве породице. Најпознатији логор за Србе током Првог свјетског рата био је Арад у данашњој Румунији.¹⁵³ У БиХ је од децембра 1915. до јула 1917. постојао логор у Добоју.¹⁵⁴ Након краха српске одбране током јесени 1914. године, њемачке и аустроугарске трупе су окупирале Србију, а у јануару 1916. године капитулирала је војска Црне Горе. Како се у Србији и Црној Гори нашао велики број српских избјеглица из БиХ протјераних из пограничних крајева, Подриња и источне Херцеговине, на самом почетку рата или оних који су побјегли у Србију да не би били мобилисани у аустроугарске формације и послани на српски фронт, након окупације Србије и Црне Горе, ови људи су похапшени и протјерани у добојски логор. Дио њих је отпремљен даље, у друге логоре на територији Монархије. Рачуна се да је у периоду постојања логора у Добоју кроз њега прошло више од 45.000 људи, а да је у њему изгубило живот више од 12.000 људи, међу њима хиљаде жена и дјеце.¹⁵⁵ У стању овако тешког ратног наслеђа, религијске искључивости, социјалне дистанце наслијеђене из османског периода, БиХ су ушле у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

3.3. Период Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије

Нова држава настала је пред крај 1918. године на југословенској идеји. Наиме, током посљедњих деценија 19. вијека, упоредо са развојем националних идеја, развијала се и идеја о заједништву јужнословенских племена која чине један југословенски народ, а према којој је основна разлика међу њима била религијске природе. Како је крах Аустроугарске монар-

150 Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918* (Banja Luka: b.i., 2011), 85.

151 Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 19.

152 Боривоје Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату* (Андрићград – Вишеград: б.и., 2016), 69-71.

153 Милошевић, *Српска православна црква*, 113-120.

154 Исто, 107-113.

155 Исто.

хије постајао све ближи, тако је и југословенска идеја постајала све популарнија, прије свега, међу омладином, да би на самом почетку рата њена реализација постала кључни ратни циљ Краљевине Србије.

Нова држава се суочила са читавим низом проблема. На њеним границама постојале су двије ревизионистичке државе, Мађарска и Италија, које су, незадовољне исходом мировних преговора, претендовале на дијелове југословенске територије. На унутрашњем плану, проблеми су били веома слојевити. Дио земље био је разорен ратним дејствима и рђавом окупационом управом, подручје Србије имало је огромне ратне губитке у људству, дијелови земље били су заостали усљед вишевијековне османске окупационе управе. Ови проблеми били су додатно оптерећени и националним хрватским питањем. Наиме, међуратни период је истовремено период у којем је хрватски национализам прелазио из елитног у масовни тип. Настао на темељима правашке идеологије, према којој је хрватска држава имала право на територије које су у било којем периоду припадале угарској круни, а на којима је могао постојати само хрватски политички народ, хрватски национализам је прошао кроз неколико фаза. Прва фаза која је обухватала период до краја деветнаестог вијека протекла је у знаку формулисања и промоције идеја у круговима малобројне средње класе и дијела ђачке и студентске омладине. Друга фаза обухвата период од почетка двадесетог вијека до краја Првог свјетског рата и то је период коалирања Странке права са хрватским клерикалцима, што је за последицу имало спуштање у народ овако формулисане националне идеологије и уградњу правашких идеја у политичке програме свих политичких партија које су тежиле оснивању самосталне хрватске државе. Трећи период је испуњавала борба за издвајање „хрватских земаља“ из Краљевине СХС/Југославије и формирање хрватске државе. Носилац хрватског национализма у овом периоду била је Хрватска сељачка странка (ХСС).¹⁵⁶ Истовремено је, незадовољан начином рјешавања хрватског питања унутар заједничке државе, један од лидера Хрватске странке права, Анте Павелић, емигрирао и у иностранству формирао терористичку организацију усташа. Уточиште су му пружили Мађарска и Италија, у којима су несметано формиран кампови за терористичку обуку. Ова организација је покушала извршити неколико терористичких аката на југословенској територији, али су они остали без успјеха. Највећи и најважнији њихов терористички чин било је убиство краља Александра Карађорђевића у Марсеју 1934. године.¹⁵⁷

Период између два свјетска рата, када је ријеч о простору БиХ, обиљежила је аграрна реформа, којом су коначно развлашћени остаци османског беговата на овим просторима, али су политичке традиције муслимана сада надограђене панисламским идејама „Муслиманске браће“, идејама које су обиљежиле муслиманско политичко дјеловање у периоду до краја 20. вијека.¹⁵⁸ Колико је ова тема имала политички значај, говори и чињеница да је муслиманска

156 Душан Берић, *Хрватско право и Срби* (Нови Сад: б.и., 2005). Василије Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске* (Јагодина: б.и., 2002).

157 Срђа Трифковић, *Усташе – балканско срце таме на европској политичкој сцени* (Београд: б.и., 1999).

158 Након нестанка османске империје и стварања републике у Турској, исламски вјерски образовни центар пресељен је из Истанбула у Каиро, на један од најпрестижнијих исламских факултета Ел Азхар. Овдје је

интелектуална и политичка елита, у моменту када је већ постајало јасно да централне силе губе рат, од мађарског парламента тражила да БиХ постану саставни дио мађарске територије, увјерени да би преко евентуално аутономног статуса сачували своја привилегована права.¹⁵⁹

Сами и на револуционаран начин, сељаци су у БиХ, крајем 1918. године, покушали ријешити аграрно питање, што је довело до анархије и насиља у појединим дијеловима државе. Народно вијеће, непризнате државе Словенаца, Хрвата и Срба, која је егзистирала свега мјесец дана на јужнословенском подручју које се до тада налазило у саставу Аустроугарске монархије, 26. новембра 1918. године, донијело је одлуку о укидању кметства. Са стварањем националне државе и уласком српске војске на простор Босне и Херцеговине, сељаци су сматрали да је ријешено национално питање, а самим тим и аграрно, те су национално ослобођење поистовијетили са економском слободом. Одустали су од плаћања хака, палили су беговске чардаке и уништавали њихову имовину. Дешавали су се и случајеви насиља у којима су муслимански феудалци изгубили живот. Рјешење аграрног питања поставило се као приоритет у новооснованој Краљевини.¹⁶⁰ Нова власт је на све начине покушала да спријечи анархију, те је регент Александар Карађорђевић 6. јануара 1919. године позвао сељаке да мирно сачекају аграрну реформу која је требало да убрзо услиједи. У „Службеним новинама“ Краљевства СХС, 27. фебруара 1919. године, објављена је Одредба за припрему аграрне реформе којом су укинута феудални односи у БиХ, а кметови проглашени власницима земље коју су обрађивали. Поменутом одредбом држава се обавезала да дотадашњим агама и беговима исплати одштету.¹⁶¹ Краљева влада је почетком 1921. договорила рјешење кметског питања са ЈМО тако што је ријешила да исплати бившим феудалцима накнаду у износу од 255.000.000 динара, од тога 125.000.000 у готовом новцу и 130.000.000 у државним обвезницама. Ову своту Аграрна дирекција Босне и Херцеговине у потпуности је исплатила за кметовска селишта површине 6.800.000 дунума у корист 68.000 кметова. Много теже је било питање беглукче земље, за коју је требало да се издвоји duplo више новца. Влада је маја 1921. издала уредбу којом је требало да се ријеша питање беговске земље,

формирана и организација „Муслиманска браћа“, која је имала за циљ да све муслимане свијета обједини у једну идентитетску цјелину. Са подручја данашње БиХ, на овом универзитету, у том периоду образовано је неколико веома важних вјерских и политичких дјелатника који су по повратку у земљу формирали удружење „Ел Хидаје“, а у оквиру њега, и омладинску секцију под називом „Млади муслимани“. У првој генерацији студената који су касније имали и највећи утицај на развој исламске мисли у БиХ били су: Шабан Хоџић, Алија Агановић, Мустафа Ђива, Бесим Коркут, Дервиш Коркут, Мехмед Ханџић, Мухамед Фочак, Касим Добрача, Ахмед Смајловић, Акиф Ханџић, Фадил Чокић, Бахрија Мулабдић и Ахмед Џемал Дервишевић. Само из ове прве генерације, скоро сви до једнога су били повезани кроз организацију „Ел Хидаја“ и кроз међусобне односе и функције у Ријасету исламске заједнице у Краљевини СХС, НДХ и касније Југославији. Из друге генерације студената на Ел Азхару, издвојио се Хусеин ефендија Ђозо, такође један од оснивача „Ел Хидаје“, у рату познати имам 13. СС „Ханцар“ дивизије, а послије рата један од истакнутих модернистичких исламских мислилаца и Титов преводилац за арапски језик на путовањима по Блиском истоку. У омладинској секцији „Млади муслимани“ веома важну улогу је имао Алија Изетбеговић, који је као млад човјек формиран на идејним принципима „Муслиманске браће“, али и који је своју цјелокупну политичку активност усмјерио на остварење идеја радикалног ислама.

159 Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Sarajevo: b.i., 1987), 10.

160 Ђорђе Микић, „Аграрна реформа у Босни и Херцеговини“, *Енциклопедија Републике Српске*, том 1 (Бања Лука: б.и., 2017), 43.

161 Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata* (Beograd: б.и., 1988), 275–277.

тима што би влада издвојила дио новца за откуп земље, док би и сами сељаци-беглучари требало да, у споразуму са феудалцима, откупе дио земље. Ова уредба се показала као половична, тако да је већи дио беглучких посједа и даље остао у власништву феудалаца.¹⁶²

Представници аграрном реформом развлашћеног османског беговата, окупљени углавном у Југословенску муслиманску организацију, након смрти њеног оснивача и дугогодишњег предсједника Мехмеда Спаха, почели су прилазити ХСС како би у новој хрватској држави повратили економски и политички положај и готово по правилу су чинили њено десно оријентисано крило, које је у периоду стварања Независне Државе Хрватске углавном пришло усташком покрету. Овако смо добили својеврсну фузију двије идеологије које су остварење својих циљева видјеле у нестанку Краљевине СХС/Југославије.

У периоду од почетка 19. вијека па до почетка Другог свјетског рата, подручје Средњег Подриња је прошло кроз неколико фаза. Након вишевијековног губитка значаја током османске окупације, значај овог подручја као пограничног обновљен је током трајања Српске револуције. Како је постојала идеја заштите преостале османске територије, а како се показало и борбе против српског националног покрета, уз границу су насељавани муслимани који су према споразумима морали напустити територију обновљене српске државе. Дио тог становништва насељен је и у овом подручју.¹⁶³ Ово је за последицу имало јачање муслиманског елемента уз границу и разбијање хомогене, већински српске територије у Подрињу. Исто је настављено и у периоду аустроугарске окупације са насељавањем углавном римокатоличког пољопривредног становништва што је представљало један од стратешких циљева окупације и окосницу окупаторске окупационе политике. Већ је поменуто да је напад на Србију ишао преко Дрине, да предупреди евентуални српски устанак, али и да изврши етничко чишћење Подриња од Срба.¹⁶⁴ Све ове мјере које су предузете од стране окупационих власти имале су за последицу продубљивање дистанце међу припадницима различитих религија на подручју Средњег Подриња. Кад се овоме додају немири и незадовољства везана за провођење аграрне реформе у БиХ, којом су развлашћени остаци османског беговата, за шта су углавном оптуживани Срби, схватићемо да је период од почетка 19. вијека па до почетка Првог свјетског рата проведен у сталним тензијама са тенденцијом раста.

3.4. Сребреница у Другом свјетском рату

У Сребреници је уочи рата живио исти број Срба и Муслимана.¹⁶⁵ Њемачка војска је ушла у Сребреницу половином априла 1941. године, а недуго потом, у град је ушао и један одред домобрана које је муслиманско становништво дочекало са одушевлјењем, док је поз-

162 Микић, „Аграрна реформа“, 43.

163 Ристановић, *Река Дрина*, 260.

164 Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 352.

165 Према попису из 1931. године, у котару Сребреница живјело је укупно 35.210 становника, од чега је било 17.766 православних (50,46%), 17.332 припадника исламске вјероисповијести (49,23%) и 109 припадника осталих и непознатих вјероисповијести (0,31%). Драган Цветковић, „Сребреница у Другом светском рату – нумеричка анализа стварних људских губитака“, *Токови историје*, бр. 3 (2019): 65.

дравни говор одржао мјесни хоџа и бивши народни посланик Исмет Бекташевић.¹⁶⁶ Исти дочек Нијемцима је приређен и у Братунцу. Након успоставе НДХ, сву власт у Сребреничком срезу чинили су локални муслимани у којима је новостворена држава нашла јак ослонац, такође, и новоформиране јединице у Сребреници и Братунцу водили су и чинили локални муслимани. У Сребреници се на удару прво нашла СПЦ. Парохијски дом је претворен у усташку команду, а наређено је да се сруши споменик српском команданту из Првог свјетског рата.¹⁶⁷ Свештеницима је било забрањено да врше службу, а у мају је започело њихово протјеривање, хапшење и одвођење у логор „Цапраг“. Православно свештенство је било изложено сталној тортури. Пет свештеника је убијено, а посебно је сурово било убиство свештеника Драгомира Максијевића, којем су усташе извадиле очи, одсјекле уши и згулиле кожу са леђа.¹⁶⁸

Паралелно са злостављањем свештенства, започео је терор и над виђенијим Србима. Хапшења, пљачка, убиства и одвођење Срба у логоре постале су свакодневна појава, често са бестијалним и психопатолошким изливима мржње, а све је то било праћено вјерским испољавањем и симболичком форсираног идентитета. Муслиманске усташе се нису зауставиле само на овоме, под изговором да траже оружје и четнике, упадали су у српска села, пљачкали и силовали и убијали дјецу, жене и старце. Само у Подравању, муслиманске усташе предвођене Јашаром Ибрахимовићем убиле су 30 Срба.¹⁶⁹ За разлику од других дијелова Независне Државе Хрватске, гдје је Србима било понуђено да пређу у римокатоличанство, у Сребреничком срезу им је било понуђено да пређу на ислам, и да на тај начин спасе своје животе.

У првој половини августа, у селу Дрињача, у магази земљорадничке задруге, над једним буретом, усташе су заклали неколико десетина виђенијих Срба из Дрињаче и околине. Иако је Дрињача припадала Зворничком срезу, у овом злочину су већином страдали Срби из Сребреничког среза. Жртве су натјеране да се скину, а затим су довођени изнад бурета, гдје су клани док су усташе у буре хватале њихову крв. Намјера кољача, према свједочењима, била је да се то буре пошаље као дар поглавнику Павелићу. Након што су устаничке снаге 18. августа 1941. ослободиле накратко Сребреницу и околину, устаници су ушли у магазу гдје су затекли стравичан приказ: „Цијела просторија, па и плафон, била је испрскана људском крвљу. Крај магацина налази се једно овеће отворено храстово буре, у коме се затекло око 150 литара људске крви.“¹⁷⁰

166 За више о дјеловању локалних исламских вођа и посланика Бекташевића, погледати: Цветко Стојкановић, „Страдање српског народа Осата у Великом рату 1914–1918. године,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку* (Сребреница: б.и., 2014), 13–27.

167 За више о страдању Срба у Сребреничком срезу током Првог свјетског рата, погледати: Гојко Маловић, „Неки случајеви нетрпељивости и злочина муслимана према Србима у Сребреничком срезу између два свјетска рата,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку* (Сребреница: б.и., 2014), 29–33.

168 Радован Пилиповић, „Извештаји српских избеглица из Сребреничког среза 1941–1943. године у Архиву Српске православне цркве,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку* (Сребреница: б.и., 2014), 49, 51.

169 Драга Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,“ у зборнику радова са шесте међународне конференције *Јасеновац: Геноцид и злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату* (Бања Лука: б.и., 2014), 409–413.

170 Бојан Ђокић, „Покољ у магацину Земљорадничке задруге у Дрињачи 1941. године – над буретом крви,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку* (Сребреница: б.и., 2014), 37–38.

Даље усташке злочине накратко је спријечило избијање устанка. У околини Сребренице формиран је четнички одред који је предводио поручник Каменко Јефтић. Овај одред је у садејству са Власеничким четничким одредом 22. септембра 1941. накратко ослободио и Зворник. Како гушење устанка није било успјешно, њемачка команда у другој половини јануара 1942. покреће офанзиву у Подрињу, у којој учествују 342. и 718. пјешадијска дивизија. Већ 17. јануара, дијелови 342. дивизије улазе у Сребреницу. Током ове офанзиве усташе су у Подрињу починиле бројне злочине, а преко 5.000 Срба је избјегло преко Дрине у Србију, гдје су нашли уточиште. Ипак, ова офанзива није успјела да угуши устанак. Устанак је посебно био активан у Средњем Подрињу, око Сребренице и Братунца. Устаницима се придружио и Церски одред јачине око 1.000 четника које је предводио Драгослав Рачић. Они су прешли Дрину са циљем да спријече страдање Срба. Већ 3. фебруара четници ослобађају Нову Касабу. Бројне устаничке акције на овој територији трајале су све до прве половине марта. Ипак почетком 1942. долази до јачег раслојавања устаника на партизане и четнике, које је прерасло у међусобне сукобе. Ово је додатно ослабило снагу устаника. Партизани су спровели своју офанзиву против четника који су били под командом мајора Јездимира Дангића у периоду од 4. до 20. марта 1942.¹⁷¹ Пролетерска ударна група (2. пролетерска НОУ бригада и три батаљона 1. пролетерске НОУ бригаде), током офанзиве разбила је Вишеградски, Крајишки, Рогатички, Сребренички, Власенички и Зворнички четнички одред и ослободила више мјеста (Власеницу, Сребреницу, Братунац). У Сребреници, од дијелова разбијеног Сребреничког четничког одреда, партизани су формирали Сребренички народноослободилачки добровољачки одред.

Нова непријатељска офанзива под називом „Трио“ започела је 15. априла 1942. године.¹⁷² Подијељени устаници нису били способни пружити јачи и ефикаснији отпор. Непосредно прије ове операције, усташка „Црна легија“ под командом Јуре Францетића започиње своју операцију чишћења источне Босне. Почетком априла, „Црна легија“ долази у Сребренички срез. Током здружене њемачко-усташке офанзиве, у року од мјесец дана, извршен је покољ српског становништва првенствено немоћних, односно жена, дјеце и стараца. Становништво из Сребренице се бјежећи спојило са избјеглицама са територија Рогатичког, Власеничког и Кладањског среза. Избјеглице су покушале да пређу Дрину. Већину избјеглица усташе су сустигле на Дрини и немилосрдно поубијали. Тачан број становништва који је током априла и маја страдао на Дрини никад није утврђен али се процјене крећу између 4.000 и 6.000 Срба. О овоме је писао и њемачки генералштабни пуковник Кевис у свом извјештају:

Прелазак српских избеглица, скоро искључиво жена и деце, преко Дрине у Србију није се делимично могао спречити због слабо поседнуте границе на Дрини. Хрватске

171 Стефан Станојевић, „Продор Францетићеве Црне легије ка Дрини и покољи у Братуначком и Сребреничком крају у прољеће 1942. године,“ у зборнику радова *Злочини „Црне легије“ 1942-1943. године у источној Босни* (Сребреница: б.и., 2016), 20-23.

172 „Instrukcije komandanta Operativnog štaba Borbene grupe Bader od 10. aprila 1942. potčinjenim nemačko-italijansko-ustaškim jedinicama za preduzimanje i vođenje zajedničkih operacija Trio protiv NOP i DV Jugoslavije u istočnoj Bosni,“ у *Zbornik dokumenata i podataka NOR-a: Knjiga 2: Dokumenti njemačkog Rajha 1942.*, том 12 (Београд: б.и., 1976), 285.

ушашке и милицијске јединице поклате су велик број избеглица који су хрлили ка Дрини, а делимично их побацале у реку. Међу онима који су побегли у Србију хара глад и пегави тифус.¹⁷³

Повлачењем четничких, партизанских и добровољачких јединица, које нису могле да се супротставе усташама и Нијемцима, незаштићени народ био је препуштен злочинима „Црне легије“, која је на свом походу према Дрини масакрирала збјегове и стоку, не остављајући готово никога у животу. У редовима „црнокошуљаша“ било је и усташа муслимана, који у звјерствима нису заостајали за Хрватима. У близини села Бјеловац 13. априла 1942. усташе су пристигле избеглице жене, дјецу и старце и ту су покалали њих неколико стотина. Већина лешева је бачена у ријеку Дрину, неке су жртве тјеране да полуживи скачу у Дрину, гдје их је чекала сигурна смрт. Избјеглице које су већ избјегле у Србију усташе су гађале митраљеском и артиљеријском ватром. На самој ријеци, поготком из минобацача потопљен је чамац у којем је било деветоро дјеце, шест жена и четири сплавара. Након два дана, официр, припадник Недићеве државне страже, обишао је обје обале Дрине око села Бјеловац и извијестио да је идући уз ријеку наилазио на остатке искасапљених лешева жена и дјеце, као и на псе који су разносили дијелове тијела. Према прикупљеним подацима, између 12. и 16. априла 1942. године, само на обали Дрине од Зворника до села Бјеловца убијено је 2.462 лица (искључиво жене, дјеца испод десет година и старци).¹⁷⁴

Одмах након уласка у Сребреницу, ликвидирани су сви Срби који нису избјегли, запаљена су и оближња српска села Поточари и Вијогор. Затим су се на удару наша и остала сребреничка села. На подручју Сућеске поубијано је 50 жена, дјеце и старца, на подручју Хранче у селу Загони запаљено је 17 кућа, а у једну запаљену кућу убачене су три жене и једно дијете старо годину дана. Убиства су извршена и на подручју села Сасе, Осатица, Црвица и Ратковићи. У Факовићима је побијено око 200 људи, након чега су бачени у двије јаме. У селу Карно ликвидирају сав преостали народ, а нису поштеђена ни дјеца у колијевци. У селу Склани убијено је 58 Срба. На подручју села Бањевићи усташе су на ливади из митраљеза поубијали 100 Срба. Затим су кроз село наишли и све редом поубијали. Уколико су у кући затекли болесно или непокретно лице, нису га убијали већ су кућу палили. На овај начин убијено је око 60 Срба. На подручју Кравица попаљена су сва села, а заклано је 111 Срба.¹⁷⁵ Да би помогли у што бржем и ефикаснијем извођењу злочина, „Црној легији“ су водичи били локални муслимани. Неријетко су се и они придруживали у вршењу злочина. Најстрашнији покољ у кривичкој општини доживјело је село Јежештица, о чему се у документима Земаљске комисије каже следеће:

173 „Desetodnevni izveštaj komandujućeg generala i komandanta u Srbiji od 20. aprila 1942. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti partizana i obostranim gubicima u Srbiji i u Bosni,“ у *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 2: Dokumenti njemačkog Rajha 1942.*, том 12 (Београд: б.и., 1976), 307.

174 Ђорђе Пилчевић, „Избјеглице у Рачанском срезу 1941. и 1942. године и злочини усташке Црне легије у источној Босни,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 57-58.

175 Пилчевић, „Избјеглице у Рачанском срезу,“ 60-62.

У Жежештици усташе су том приликом извршиле највећи покољ по броју жртава. Усташе су по дану купили људе из села, па су их ноћу водили на поток и тамо клали. Жртве су претходно ужасно мучили, дјевојкама су резали дојке, људима су одсијецали дјелове тијела, а затим би их преклали. У томе селу су усташе поклали људе у више махова, те би увијек људе изводили на разна мјеста код потока и тамо извршили своје крваво дјело. У једном таквом покољу остала је случајно жива само једна стара жена од 75 г., која се сва избодена од усташке каме скотрљала у ријеку, па је живјела још 24 сата и могла да опише сам покољ. У овоме селу овај покољ извршили су домаће усташе тзв. легија „Шушњарска“, којом су командовали Мустафа и Атиф Адемовић из Шушњара.¹⁷⁶

Након проласка „Црне легије“, сребреничка села су готово опустјела. Међутим, ни одлазак „Црне легије“ није зауставио страдања села. Током цијеле 1942. села су била изложена сталној тортури муслиманских милиција. По злу је била посебно чувена муслиманска јединица којом је командовао Омер Мустафић. Ова јединица је извршила бројна клања, убијања, силовања и пљачку над преживјелим сребреничким Србима.

Нови котарски предстојник Никола Млађеновић је након офанзиве настојао да спроведе „политику унутрашњег смиривања“ коју је под притиском Нијемаца спроводила НДХ. Издао је наредбу да се поново отворе православне цркве иако у њима није имао ко да врши службу. У Сребреницу и околину се вратио један број избјеглих Срба којима је гарантована сигурност. Међутим, ову политику нису спроводиле и муслиманске милиције, које су, како смо навели, и даље вршиле злочине. Међутим, командант стајаће бојне која се налазила у Сребреници након Францетићевог одласка, натпоручник Јосип Курелац, са предстојником општине Суљом Хајдаром и командантом усташке омладине Вером Франц, спремао је уништење преосталих Срба.¹⁷⁷ Повод за ове злочине био је партизански напад на Сребреницу 11. јуна 1943. Након цјелоноћне борбе, партизани су успјели да ослободе Сребреницу, из које су се повукли 14. јуна без икакве борбе. У напуштени град ушла је бојна којом је командовао Курелец. Одмах је започело убијање српског становништва „било пушком, било ножевима било сјекиром“. Убијено је око 70 Срба, предсједник котарског суда Агановић,¹⁷⁸ његова супруга и двоје дјеце, као и

176 Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,“ 418.

177 Драга Мاستиловић, „Масакр Срба у Сребреници, Залазју, Брежанима и Витловцу 14. и 15. јуна 1943. године,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 68.

178 Ријеч је о Мухамеду Агановићу. Његов пунац Живојин Тричковић свједочи о овом злочину: „Том приликом отсело је код мог зета неколико партизана. Ускоро затим наишле су усташе и партизани су се повукли. Кад су усташе наишле, мој зет био је у дворишту са синчићем од седам година. Мајор Корелац, чим га је видео, потегла је пушку и на месту убио и мог зета и његовог синчића. У томе је изашла моја кћи Злата са малим дететом од тринаест месеци на рукама и викнула 'Зликовци, зашто ми убисте мужа и дете?'. На то је мајор Корелац потегла пушку и на њу и убио на месту и њу и мало дете. Кад је то чула служавка Ката, која је била у кући са ћеркицом мог зета Цаком, која је имала пет година, она је ухватила исту и потрчала да бежи, али је овај зликовац припуцао и на њих, те служавку Катку ранио у руку, а малу Цаку убио на месту. На тај начин овај усташки крвник затро је целу породицу мог зета и кћери и то својом сопственом руком. Значи жртве овог злочина су мој зет Мухамед Агановић, 34 године стар, рођен у Јајцу, вере мухамеданске, Југословен, по занимању судија, отац троје деце. Моја кћи Злата, жена Мухамеда Агановића, стара 31. годину, рођена у Белој Паланци, вере православне, Југословенка. Мој унук Есад, дете од седам година, моја унука Цаца, дете од пет година, моја друга унука од 13 месеци...“ Свједочење Живојина Тричковића, б.д. [без датума], кут. 204, инв. бр. 7186/1, фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Босна и Херцеговина.

једина преостала јеврејска породица.¹⁷⁹ Убијани су и муслимани којима је једини гријех био што су ожењени Српкињама. Нису поштеђена ни дјеца. Два дијела ове бојне су прошла кроз села Залазје и Витловац и у тим селима поубијали 105 људи, међу којима је било жена и дјеце. На крају је у Сребреницу доведено 22 мушкарца из села Брежани који су ту поубијани.¹⁸⁰

О злочинима у Сребреници писао је и локални џематски имам реис улеми у Сарајеву:

Исти дан су наше Усташе унишле у Сребреницу и починили су страшно крвопролиће. Све Српкиње жене и дјецу су побили и оно што је било мушко Срба. Затим су убили старјешину суда Агановића Мухамеда и његову жену и дјецу те поштанског приправника Џемала П. из Сарајева. Иза тога кренули су у села да поубијају остатак србског живља. Сребреница је опет опљачкана и доживјела је опет голготу.

У писму имам констатује да неће смјети остати у Сребреници ни он ни његова породица „јер ће због крвопролића бити одмазда и то само над нама муслиманима”.¹⁸¹ Након ових злочина проведена је истрага против поручника Курелца и његових потчињених и то пред Војним судом у Сарајеву, а суд у Сарајеву је ослободио све окривљене, иако је вођен веома обиман истражни поступак и представљени необориви докази о њиховим злочинима. Током 14. и 15. јуна 1943. године у Сребреници, Залазју, Брежанима и Витловцу припадници 29. стајаће дјелатне бојне убили су најмање 228 особа. Међу жртвама је било осамдесеторо дјеце старости од једне до шеснаест година.

Појединачна или групна страдања Срба наставила су се током 1943. и 1944. године. Посебно су окупне биле усташке муслиманске милиције. Најчешће су страдавали Срби повратници, који су притиснути глађу покушавали да обраде своја имања. Поједини дијелови Сребреничког среза су се у овим годинама налазили час у рукама партизана, четника или усташа. Смјена власти зараћених страна доводила је до нових страдања сребреничких Срба. Ситуација се за Србе додатно погоршала када је на мјесто команданта једног дијела „Црне легије“ у источној Босни дошао по злу чувени Фрањо Судар. У фебруару 1944, његове усташе су једне ноћи упале у село Станатовићи и убили Радишу Симића, његову супругу и троје малолетне дјеце. Исте вечери у селу Млечва заклана је петочлана породица Јовић, док су у селу Мандре убили Обренију Субашић. Судареve усташе су у јуну исте године након неколико убистава почињених у сребреничким селима након мучења силовали Виду Продановић која је недуго након овога преминула од посљедица злостављања. У селима Оправдићи и Брана Бачић заклано је или живо спаљено 80 Срба. Овај злочин извршила је усташка јединица под командом Мује Омерчевића. Једно усташко одјељење под командом Омера Мустафића је у селу Блажијевићи мучило и убило седам Срба. Скоро да нема села око Сребренице

179 Ријеч је о породици зубара Самике Сиона. Убиство ове породице је било стравично. У њихову кућу, праћен усташама, упао је усташки водник Мијо Мијачевић, а затим наредио да зубар, његова супруга Сојка и још двоје дјеце (брат и сестра Монико и Села) полијежу на под, након чега их је живе исјекао сјекиром, прво дјецу и жену, а затим и самог Самику. Мاستиловић, „Масакр Срба у Сребреници, Залазју, Брежанима и Витловцу,” 71-72.

180 „Izvještaj zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora od 27. juna 1943. god. o ustaškim zvjerstvima prema stanovništvu u Srebrenici,” u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 14: Borbe u Bosni i Hercegovini: Jun 1943*, tom 4 (Beograd: b.i., 1956), 526.

181 Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,” 425-426.

гдје усташе током 1944. нису извршили неки већи злочин или појединачно убиство.¹⁸² Током августа мјесеца на простору Сребреничког среза дјелује и 13. СС „Ханцар“ дивизија. Иако је било јасно да ће се рат окончати побједом Савезника и пропашћу Трећег рајха и његових сателита, сребренички муслимани су и даље већином били против партизана односно против антифашистичких покрета отпора. Превасходно што су се у тим јединицама већином налазили Срби. Тако се у једном извјештају 17. народноослободилачке ударне дивизије о стању у Сребреничком партизанском одреду каже: „Има изгледа да ће се Сребренички одред ојачати и већим дијелом попуњен је до сада Србима. Карактеристично је да муслимани и даље задржавају свој пасиван став и не ступају у одред.“¹⁸³ Ситуација се мало побољшала марта 1945. јер су тада, према партизанима, „муслимани, услед новонастале ситуације у овом крају, много су сношљивији и излазе нам у сусрет. До сада они су били крвљу везани са усташама, јер су већином њихови синови. Према изјавама појединих муслимана усташе би се делом и предале, али се боје одговорности“.¹⁸⁴ Ослобађањем Сребренице 11. јануара 1945. од стране Народноослободилачке војске Југославије¹⁸⁵ злостављање и убијање Срба је престало. Након четири године крвавог страдања, преостали сребренички Срби су дочекали слободу.

Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача пописала је у Сребреници у Другом свјетском рату 2.262 српске жртве, који су убијени од усташа. Од тог броја, њих 1.186 су дјеца, жене и старци, а највећи број њих, 1.115, убијен је ножем, сјекиром и тупим предметом.¹⁸⁶

3.5. Априлски рат 1941.

Првих година Другог свјетског рата, Влада Краљевине Југославије је водила неутралну политику. Међутим, како је Хитлер наумио да Балкан стави под своју контролу, оваква политика виша није била могућа. Стављањем Балкана под своју контролу, нацистичка Њемачка би осигурала десни бок својој војсци у предстојећем нападу на Совјетски Савез (СССР), самим тим би био и онемогућен евентуални британски продор. Краљевска југословенска влада је пратећи развој дешавања у Европи и освајања нацистичке Њемачке оправдано очекивала да би она могла бити нападнута. Зато је тражен начин на који би се избјегао потенцијални сукоб. Намјеснику кнезу Павлу, Хитлер је јасно ставио до знања да бира или рат или пакт. У то вријеме је Краљевина Југославија била већ одавно окружена чланицама Тројног пакта.

182 Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,“ 429-431.

183 „Izvještaj Štaba Sedamnaeste NOU divizije od 2. marta 1944. Štabu Trećeg korpusa NOVJ o situaciji na sektoru Srebrenice,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 23: Borbe u Bosni i Hercegovini: Mart 1944.*, tom 4 (Beograd: b.i., 1962), 56.

184 „Izvještaj Štaba Srebreničkog NOP odreda od 17. marta 1945. Štabu 3. korpusa JA o situaciji na prostoru Srebrenica – Bratunac,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 34: Borbe u Bosni i Hercegovini: Mart-maj 1945.*, tom 4 (Beograd: b.i., 1974), 312–313.

185 „Izvještaj Štaba 27. divizije od 1. februara 1945. Štabu 3. korpusa NOVJ za drugu polovinu januara o dejstvima na prostoru Vlasenica – Han Pijesak – Srebrenica,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 33: Borbe u Bosni i Hercegovini: Feburar 1945.*, tom 4 (Beograd: b.i., 1962), 39.

186 Мастиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,“ 431.

На британску помоћ се није могло рачунати. Све ове околности су довеле до потписивања пакта са Њемачком. У Бечу је 25. марта предсједник југословенске владе Драгиша Цветковић потписао протокол о приступању. Иако су услови због којих је Краљевина Југославија приступила Тројном пакту били повољни (гарантовано је да се неће тражити да Југославија учествује у ратним операцијама, нити ће војне снаге Тројног пакта да прелазе преко територије Краљевине), народ, првенствено српски, није био задовољан овом одлуком.¹⁸⁷

За Србе, којима су још увијек била свјежа велика страдања из Првог свјетског рата, било каква сарадња са нацистима је била неприхватљива. Такав дух је владао и у војсци. Група официра ваздухопловства предвођена генералима Боривојем Мирковићем и Душаном Симовићем у ноћи између 26. и 27. марта 1941. извела је војни пуч, срушена је влада Драгише Цветковића, свргнуто намјесништво регента кнеза Павла. На престо је доведен престолонаследник Петар II Карађорђевић, који је проглашен пунољетним.¹⁸⁸ Премијер Уједињеног Краљевства сер Винстон Черчил је реагујући на пуч изјавио да је Југославија „нашла своју душу”.¹⁸⁹ САД су такође поздравиле догађаје у Београду.¹⁹⁰ Сутрадан, 27. марта, широм Краљевине, а највише у мјестима гдје су у већини били Срби, избиле су демонстрације подршке младом краљу и новој влади. Најчешће су се узвикивале пароле „Боље гроб, него роб” и „Боље рат, него пакт”.¹⁹¹ Овакав развој ситуације одложио је планове Адолфа Хитлера о нападу на Совјетски Савез.

Пажња је била усмјерена на Краљевину Југославију, којој се желио осветити због овог „вјероломства”. У ноћи између 5. и 6. априла 1941. године, потписан је уговор између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза. Краљевина Југославија је признала Совјетски Савез, заузврат је поштована територијална независност и правни суверенитет Краљевине Југославије. Такође, Совјетски Савез се обавезао да ће у случају напада Њемачке на Краљевину Југославију стати на страну Краљевине.¹⁹²

На догађаје од 27. марта Хитлер је реаговао крајње одлучно, са намјером да казни пучисте у Београду. Њемачки дипломати су га обавјештавали да су догађаји у Београду имали изразито српско обиљежје. У подухват кажњавања Краљевине Југославије Хитлер је уносио и свој лични бијес и србофобију, наслијеђену из Првог свјетског рата, али и жељу да обезбиједи мир у позадини и надокнади изгубљено вријеме предвиђено за напад на Совјетски Савез. Новоформирана влада у Београду је одбацила Тројни пакт, била је састављена од британских присталица и везана за Велику Британију. Осим тога, пријатељство између српског и грчког народа били су основа за формирање јужног фронта према нацистичкој Њемачкој. Хитлер је одлучио да нападне

187 *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945: Књига 1: Од слома Кралјевине Југославије до другог заседанја AVNOJ-a* (Београд: б.и., 1957), 13-15.

188 *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945: Књига 1*, 16.

189 Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Vinston Čerčil o 27. martu,” *Jugoslavija 1918-1988: Tematska zbirka dokumenata*, 162.

190 Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Ruzveltova poslanica kralju Petru II,” *Jugoslavija 1918-1988: Tematska zbirka dokumenata*, 162.

191 *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945: Књига 1*, 16.

192 Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Pakt o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR i Kraljevine Jugoslavije,” *Jugoslavija 1918-1988: Tematska zbirka dokumenata*, 459.

Краљевину Југославију. Рачунао је на помоћ Италије, Мађарске и Бугарске у разбијању Краљевине Југославије.¹⁹³ Свака од ових земаља је и раније испољавала територијалне претензије према дијеловима Краљевине Југославије. Поред тога, ослањали су се и на помоћ сепаратистичких покрета (хрватског, албанског и македонског), као и на њемачку, италијанску, мађарску и бугарску националну мањину која се налазила на територији Краљевине Југославије. Тако је већ 28. марта фашистички диктатор Бенито Мусолини примио вођу хрватског сепаратистичког покрета Анту Павелића, дајући му потребне инструкције. У директиви начелника њемачке Врховне команде, фелдмаршала Вилијема Кајтела, за непријатеља је проглашена искључиво „српска влада”. Такође, Нијемци су стављали до знања да њихова војска не долази као непријатељ Хрвата, Босанаца (мисли се на босанске и херцеговачке муслимане) и Македонаца, већ као пријатељ који ће их заштити од „српског шовинизма”. Хитлер је у дневној заповијести говорио са расистичким призивом о Србима као субјектима ниже вриједности, и позивао Нијемце да буду храбри као њихови очеви који су се под маршалом Макензеном борили у јесен 1915. на српском тлу.

Напад нацистичке Њемачке на Краљевину Југославију (паралелно је нападнута и Грчка) започео је у ноћи између 5. и 6. априла, заузимањем Сипа на Дунаву. У зору 6. априла 1941. бомбардован је Београд. Током бомбардовања погинуло је више хиљада цивила (процјене се крећу од 2.000 до 4.000) јер су систематски гађане стамбене четврти и цивилни објекти. Порушена је и Народна библиотека Србије у којој је изгорјела библиотечка грађа од непроцјењиве вриједности. Нападнути су и већи градови попут Ниша, Лесковца, Крагујевца, Новог Сада, Сарајева, Мостара, Бање Луке... Циљеви су били прецизно погађани највише захваљујући мрежи фолксдојчера, али и пребјегу из Југословенског краљевског ратног ваздухопловства (ЈКРВ) капетану Владимиру Крену (који ће касније постати припадник ратног ваздухопловства Независне Државе Хрватске), који је доставио планове распореда ваздухопловства у цијелој земљи. Посебан допринос одбрани дала је Прва ваздухопловна ловачка бригада ЈКРВ, чији су се припадници изнад Београда сукобили са нацистичком авијацијом. Југословенска влада је издала прокламацију о почетку рата са Њемачком и одлуку о општој мобилизацији. Очигледно сувише касно. Координисаним нападима из више праваца њемачке, италијанске, мађарске и бугарске трупе су за неколико дана сломиле одбрамбену моћ Краљевине Југославије.¹⁹⁴

Паралелно са војничким сломом, текла је и криза југословенске владе на чијем се челу налазио Душан Симовић. Српски министри су кривили Хрвате за пораз Југословенске војске. Хрватски министри предвођени Владком Мачеком напуштају владу 8. априла. Владу је напустио и лидер муслимана Џафер Куленовић. На сједници владе 13. априла 1941. на Палама код Сарајева одлучено је да се ради сигурности влада евакуише за Никшић. На последњој сједници владе у Никшићу, одлучено је да Југославија неће капитулирати као држава, односно да ће капитулирати само војска,

193 „Zapisnik sa konferencije o situaciji u Jugoslaviji održane 27. marta 1941. u Operativnom štabu Vermahta sa planom o napadu na nju i njenom munjevitom razbijanju uz pomoć saveznika Italije, Mađarske, Bugarskei Hrvata, koji bi zauzvrat imali teritorijalnu dobit, a Hrvatska autonomiju,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 1.

194 *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 97-101. Petar V. Brajović Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu* (Beograd: b.i., 1986), 33.

док влада и краљ одлазе у иностранство да би наставили борбу. Краљ и влада су наредног дана одлетјели из земље, преко Грчке, за Јерусалим. Из Јерусалима се влада пребацила за Лондон.¹⁹⁵

Иако потпуно војнички сломљени, поједини војници и официри нису показивали тежњу за капитулацијом и наставили су да воде борбу. На више мјеста, припадници остатака јединица Југословенске војске који су избјегли заробљавање самоиницијативно су пружили отпор. Начелник Оперативног одељења 2. армије пуковник Драгољуб Михаиловић је избјегао заробљавање у Сарајеву и, водећи борбе са Нијемцима, пробијао се према Добоју. Застава 41. пјешадијског пука у Осијеку, коју је наредник Божа Петровић понио са собом, постала је застава Југословенске војске у отаџбини, националног покрета отпора.

Према истраживањима Велимира Терзића, заробљено је преко 398.000 официра, подофицира и војника Краљевине Југославије. У суштини, прави заробљеници били су Срби (око 90% свих заробљеника), дио Словенаца и сви они за које су окупационе власти имале сазнања да су југословенски оријентисани. Након ослобађања разних категорија заробљеника, посебно Хрвата као грађана новоуспостављене НДХ, у заробљеничке логоре је интернирано око 210.000 официра и војника.¹⁹⁶

Опуномоћеници Врховне команде југословенске владе, бивши министар спољних послова Александар Цинцар Марковић и генерал Радивоје Јанковић, потписали су у згради чехословачке амбасаде у Београду акт о капитулацији оружаних снага Краљевине Југославије, који им је издиктирао њемачки командант генерал Максимилијан фон Вајкс. Трећи рајх је наметнуо безусловну, потпуну, неограничену капитулацију, Југословенска војска је углавном одведена у заробљеништво, а земља је подијељена између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске. Југословенска ратна морнарица припала је Италији.¹⁹⁷

3.6. Подјела Југославије

Одмах након окупације, територија Краљевине Југославије подијељена је између Њемачке, Бугарске, Мађарске и Италије. На централном дијелу територије Краљевине Југославије формирана је НДХ, која је обухватала територије Хрватске, Славоније, Далмације (без дијела морске обале), Босну, Херцеговину и дио Срема са Земуном. Власт у НДХ предана је припадницима усташког покрета. Сама територија Краљевине била је подијељена на интересне сфере нацистичке Њемачке и фашистичке Италије. Демаркациона линија се протезала углавном правцем између Сиска и Карловца, затим на линији Босански Нови – Сански Мост – Мркоњић Град – Доњи Вакуф – Сарајево – Устипрача па преко Горажда на Лим према Приштини и на крају Врање. Ова линија је коначно устаљена тек другом половином маја, и остала је на важности све до капитулације Италије, 8. септембра 1943, када су њемачке оружане снаге преузеле цјелокупну окупациону власт на југословенској државној територији.¹⁹⁸

195 Velimir Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posljedice poraza: Knjiga 2* (Beograd: b.i., 1983), 472.

196 Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posljedice poraza: Knjiga 2*, 472.

197 Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posljedice poraza: Knjiga 2*, 462-465.

198 Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posljedice poraza: Knjiga 2*, 547-560.

3.7. НДХ и геноцид

Још током априлског рата, дијелови хрватске елите су подстицали хрватски народ да дезертирају и врше нападе на Југословенску краљевску војску и да не пружају отпор њемачкој војној сили. У овоме се највише истицала Римокатоличка црква у Хрватској и Чиста католичка акција. Шеф кабинета хрватског бана (који је са владом напустио земљу) је изашао да дочека њемачку војску пред Загребом. Већ у Априлском рату почињу прва хапшења и ликвидације Срба и Јевреја. Независна Држава Хрватска проглашена је 10. априла 1941.¹⁹⁹ Први усташки одред формиран је само дан након тога у Загребу, а ускоро ће у Загреб доћи (15. априла) и Анте Павелић и око 300 усташа које су прије рата обучавани у камповима у Краљевини Италији. Већина хрватског народа повела се за својом црквом. Новоформирана хрватска држава ослонац је нашла и у оружаним формацијама Хрватске сељачке странке.²⁰⁰ Свеукупно гледано, слом југословенске државе био је тријумф хрватског сепаратизма.

Павелић је 16. априла 1941. издао одредбу о именовању прве Хрватске државне владе.²⁰¹ НДХ су признале Њемачка²⁰² и Италија, као и све сателитске државе. НДХ се изграђивала по узору на већ постојеће фашистичке системе. По узору на некадашње уређење Хрватске у оквиру Хабзбуршке монархије, цјелокупна територија НДХ подијељена је на 22 велике жупе, на челу са великим жупанима.²⁰³ Велики жупани су, као повјереници владе, репрезентовали врховну државну власт у својим жупама. У организационом погледу, усташка власт је била успостављена на принципима строге парламентарне хијерархије са поглавником на челу. Поглавник се налази на челу Главног усташког стана, највише установе покрета, коју сачињавају

199 „Proglas Slavka Kvaternika od 10. aprila 1941. o uspostavljanju kvistlinške Nezavisne Države Hrvatske,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 6.

200 „Proglasi Kvaternika i Mačeka povodom proglašenja NDH 10 travnja 1941 godine,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Borbe u Hrvatskoj: Knjiga 1: Godina 1941.*, tom 5 (Beograd: b.i. 1952), 497.

201 Павелић је имао функцију предсједника владе и министра вањских послова. За потпредсједника владе именован је др Осман Куленовић, као представник муслимана; за замјеника поглавника и заповједника војске и министра Хрватског домобранства, именован је Славко Кватерник; министар правосуђа био је др Мирко Пук; министар унутрашњих послова др Андрија Артуковић; министар здравља Иван Петрић; министар народног gospodarства Ловро Сушић; министар богоштовља и наставе доктор Миле Будак; министар шума и руда Ивица Фрковић; министар удружбе Јозо Думанчић; министар законодавног повјеренства Милован Жанић. Послије прве реконструкције владе, њен састав почетком 1942. био је сљедећи: др Џафер Куленовић, потпредсједник, др Младен Лорковић министар иностраних послова, доглавник Славко Кватерник министар домобранства, др Мирко Пук министар правосуђа и богоштовља, др Андрија Артуковић, министар унутрашњих послова, др Владимир Кошак, ризничар, инж. Хилмија Бешлагић министар промета и јавних радова, др Иво Петрић министар здравства, Јосип Думанчић министар сељачког gospodarства, др Драгутин Тот министар обрта, велеобрта и трговине, инж. Ивица Фрковић министар шумарства и рударства, др Ловро Сушић министар удружбе, др Милован Жанић министар при предсједништву владе. *Fikreta Jelić Butić, Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945* (Zagreb: b.i., 1977), 80.

202 „Telegram Adolfa Hitlera od 15. aprila 1941. dr Anti Paveliću, kojim mu zahvaljuje za njegov i telegram generala Kvaternika i priznaje NDH od strane Nemačkog Rajha,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 15.

203 Посебном одредбом 10. јуна 1941. формиране су сљедеће Велике жупе: Барања, Билогора, Брибир– Сидрага, Дубрава, Плива–Рама, Хум, Крбава–Псат, Лашва–Глаж, Лика–Гацка, Ливац–Запоња, Модруш, Покупје, Посавје, Пригорје, Сана–Лука, Усори–Сори, Винодол–Подгорје, Врхбосна, Вука и Загорје. *Jelić Butić, Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 101.

доглавници и главни побочници.²⁰⁴ Одлуком „о ускладби усташке организације са државним властима” од 29. априла 1941, усташама је повјерена организација цјелокупне државне власти. За учвршћивање своје власти, усташе су искористиле ауторитет хрватске католичке цркве.²⁰⁵ Подршка највиших представника католичке цркве у Хрватској, као и учествовање једног дијела свештенства у усташкој власти, давала је тој власти легитимитет у очима јавности.

Право на територију коју је добила, НДХ је заснивала на историјским и националним правима, што није имало историјског основа. Према италијанским изворима, у НДХ је живјело 4.800.000 Хрвата (римокатолика и муслимана), а Срба 1.850.000 хиљада. Од тога, на просторима Босне и Херцеговине живјело је 830.000 Срба (око 44%), 620.000 муслимана (31%) и Хрвата 440.000 (23%).²⁰⁶ Њемачки извори дају процјену да у НДХ живи 3. 300 000 Хрвата, Срба 2. 200 000 и муслимана 800 000.²⁰⁷ Војни изасланик Њемачке у НДХ генерал фон Хорстернау даје можда и најреалнију процјену по којој је у НДХ живјело 3.069.000 Хрвата (50,78%), Срба 1.847.000 (30,56%) и муслимана 717.000 (11,86%).²⁰⁸ Остатак су представљале националне мањине, од којих је најбројнија била њемачка. Руководство НДХ је своје планове о стварању хрватског националног простора темељило само на једној чињеници – уништењу српског народа. Усташки покрет, чија је окосница државног програма по узору на нацисте била „Један народ, једна земља, један вођа”, предвиђао је прије свега истребљење Срба, а затим Јевреја и Рома²⁰⁹ на територији НДХ, у циљу стварања „чистог хрватског простора” ради егзистенције „чисте хрватске нације”. Сматрали су да је наступио повољан моменат да се српско питање ријеши једном заувјек. Држава је формулисала циљ: да се један дио Срба побије, један дио преведе у римокатоличку вјеру, а трећи протјера у Србију.²¹⁰

За постигнуће овог политичког циља, редовна административна средства била су неефикасна. Хрватска државна власт је одмах, у првим мјесецима свога постојања, приступила примјени серије најоштријих принудних мјера. Донесен је цијели низ законских одредби и наредби које су Србе материјално и политички-правно обесправили и ставили их ван закона. На овај начин, усташки пројекат геноцида против Срба добио је легализацију у очима јавности. Већ првог дана по проглашењу НДХ, донесена је наредба по којој је забрањено уписивање православаца на универзитет, осим ако су се одрекли православља прије 10. априла 1941.

204 Доглавника је било дванаест, а поглавних побочника седам (ови бројеви имају своје историјско значење; дванаест доглавника је успомена на дванаест хрватских племена које је довело, по предању, петоро браће и двије сестре и стога има седам поглавних побочника). Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 106.

205 Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 100.

206 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, том 1 (Београд: б.и., 2008), 240.

207 Igor Vuković, „Poredak zločina – krivično pravo Nezavisne države Hrvatske,” u zborniku radova *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, prir. Boris Begović i Zoran S. Mirković (Београд: б.и., 2018), 177.

208 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:241.

209 Роми су за усташе били безвриједни људски материјал, да на њега није било потребно трошити пуно ријечи. За НДХ је уништење Цигана било толико природна ствар, нешто што се подразумева. За њих су већ у првим данима издаване наредбе о ликвидацији. На интервенцију муслиманских вјерских вођа и политичара, од прогона су били изузети једино Цигани муслиманске вјероисповијести. Они су називани бијелим Циганима. Ипак, на терену се често дешавало да без обзира на вјерску припадност буду ликвидирани или пребачени у логор смрти Јасеновац, гдје су ликвидирани.

210 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:372.

године. Ускоро је донесена одредба о ограничењу кретања Срба и Јевреја.²¹¹ Најава терора и злочина био је текст „Законске одредбе за одбрану народа и државе” од 17. априла 1941. године. Он је представљао темељ геноцидног нормирања у НДХ. У одредби је предвиђена смртна казна за злочин велеиздаје, али шта појам обухвата није објашњено, па је остављено пријеким судовима да их тумаче по свом нахођењу.²¹² Услиједила је и забрана писања ћирилицом,²¹³ затим укидање свих српских вјерских и народних школа и забавишта.²¹⁴ Србима и Јеврејима је забрањено да се служе тротоаром. Срби у НДХ нису могли бити држављани већ само државни припадници.²¹⁵ Такође, по угледу на Јевреје, били су дужни носити траку (бијелу, плаву, жуту) са словом П (православац), или црвену на којој је писало Србин.²¹⁶

У градовима се често могао видјети истакнут натпис који је забрањивао улаз у јавне просторе Србима, Јеврејима и циганима. По угледу на нацистичко законодавство, донијете су: „Законска одредба о расној припадности” од 30. априла 1941²¹⁷ и „Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа”.²¹⁸ На основу тих одредби, омогућено је вршење

-
- 211 Према Јеврејима примијењен је нарочит режим који је имао за циљ да их потпуно истрејеби и доведе до физичке и економске пропасти. Одређено је обавезно пријављивање Јевреја. Они суморали носити жуте траке око руке, које су сами морали набавити и платити. Јеврејским радњама забрањен је рад и постављени су им одређени комесари. Вршена је свакодневна пљачка јеврејских предузећа и кућа. Забрањена им је посјета кафанам, а на пијавцу смјели изаћи тек после 9 сати прије подне, када више није билоничег да се купи. У септембру 1941. године почела је апропријација јеврејске имовине без накнаде. „Naredba ministra unutrašnjih poslova od 4. juna 1941. o promeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtki,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 74. „Zakonska odredba poglavnika od 5. juna 1941. o obaveznoj prijavi židovske imovine i židovskih preduzeća,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1, 81.
- 212 „Zakonska odredba poglavnika od 17. aprila 1941 za odbranu naroda i države,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1, 16.
- 213 „Zakonska odredba poglavnika od 25. aprila 1941. o zabrani upotrebe ćirilice na celoj teritoriji NDH,” u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 16. „Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova od 25. aprila 1941. za sprovođenje zakonske odredbe o zabrani ćirilice na celoj teritoriji NDH,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 17.
- 214 „Odluka ministra bogoštovlja i nastave od 14. juna 1941. o ukidanju svih srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 104.
- 215 „Zakonska odredba poglavnika od 30. aprila 1941. o državljanstvu pripadnika NDH,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 22.
- 216 „Naredba Ustaškog stana Požega od 12. maja 1941. Općinskom poglavarstvu Velika da pravoslavci moraju na levoj ruci nositi belu traku sa latiničnim natpisom „pravoslavac,”“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 44.
- 217 „Zakonska odredba poglavnika od 30. aprila 1941. o rasnoj pripadnosti žitelja NDH,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 23.
- 218 „Zakonska odredba poglavnika od 30. aprila 1941. o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 62.

злочина према Србима и Јеврејима и то тако да све што се врши не представља акт појединца, него одређен систем, чије је извршење дириговано од врха. Срби и Јевреји су отпуштани са посла, забрањено им је судјеловање у јавном и културном животу. Усташка власт 18. јула 1941. доноси наредбу по којој се забрањује назив „Српска православна вјера” и да се умјесто тога користи назив „грчко-источна вјера”. Ово није био први закон који се тицао православне вјере. Још 3. маја 1941, донијета је Законска одредба о преласку из једне вјере у другу.²¹⁹ Иза овог закона се скривала масовна акција власти и цркве за превођење Срба на римокатоличанство. Римокатоличка црква је ову одредбу, као и све друге, у потпуности прихватила и унијела је у своја интерна права.²²⁰ Римокатоличка црква је прихватила усташки режим као државни поредак и дала легалност усташкој влади НДХ.

Тако је загребачки надбискуп Алојзије Степинац пожurio да Кватернику честита прогласење НДХ већ 12. априла, Анту Павелића је званично посетио 16. априла, а затим је у свом двору приредио свечани пријем у част усташа емиграната – повратника. Убрзо су ти Степинчеви симболични поступци добили и званичну форму. У посланици од 28. априла 1941. године, он се обраћа читавом свештенству у НДХ „као представник цркве“, с позивом „на узвишени рад око чувања и унапређења НДХ“. У њој наглашава: „Познавајући мужеве који данас управљају судбином хрватског народа, ми смо дубоко увјерени, да ће наш рад наићи на пуно разумијевање и помоћ. Ми вјерујемо и очекујемо, да ће Црква у ускрсној Држави Хрватској моћи у пуној слободи навијештати необориве принципе вјечне Истине и Правде.“ Изражавајући вјеру у божје провиђење Павелића „напуни духом мудрости, како би узвишену и толико одговорну службу вршио Богу на част и народу на спас у правди и истини“, Степинац је потом позвао свештенство да испуни „своју дужност према младој држави Хрватској“.²²¹ Многи римокатолички свештеници су се укључили у вршење терора над Србима.

Тако је жупник Мате Могуш изјавио: „Досад смо за католичку вјеру радили молитвеником икрстом, а сада је дошло вријеме да радимо пушком и револвером.“²²² Фра Дионисије Јуричев на једном скупу говорио је:

У овој земљи не може више нико да живи осим Хрвата, јер ово је земља Хрватска, а тко се неће покрстити, ми знадемо шта и куда ћемо с њим. Ја сам у овим горе крајевима давао очистити од пилета до старца, а ако буде потреба, учинит ћу то и овдје јер данас није грехота убити ни мало дијете у колијевци које смета нашем усташком покрету. Немојте мислити што сам ја у свјеђеничкој одори, али да знате да ја када је потребно узмем стројницу усвоје руке и таманим све што је против усташке власти и државе.²²³

219 „Zakonska odredba poglavnika od 3. maja 1941. o prelasku iz jedne vere u drugu,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 27.

220 „Objava duhovnog stola u Zagrebu od 9. maja 1941. o primanju inoveraca u katoličku crkvu,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 31.

221 Tanasije Marinković, „„Takozvana“ Nezavisna država Hrvatska“ u zborniku radova *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, prir. Boris Begović i Zoran S. Mirković (Beograd: b.i., 2018), 92.

222 Viktor Novak, *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Beograd: b.i., 1986), 610.

223 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:370.

Активност римокатоличког свештенства није се само зауставила на подстицању, многи су свештеници директно учествовали у злочинима над српским народом. У злочинима су се нарочито истицали: Драгутин Камбер,²²⁴ Фра Мирослав Филиповић Мајсторовић,²²⁵ фра Зовко Липовац и Зовко Чулина, велечасни Звонимир Брекало, Божо Шимлеша, дон Илија Томас, фра Срећко Перић, Антун Ђурић и други. И прије омасовљеног покоља над Србима, започело се са уништавањем храмова или су они постајали римокатолички храмови. Као што видимо, циљ је био разорити културни, духовни и национални идентитет Срба, Јевреја и Рома јер су, према новом поретку, припадали друштвено и ментално инфериорнијим категоријама. Током рата посебно је страдало свештенство СПЦ. Према Извештају Светог архијерејског синода Српске православне цркве из 1947. године, усташе (и други хрватски органи и постројбе) убили су 171 српског свештеника. Међу убијенима су и архијереји: митрополит дабробосански Петар (Зимоњић), епископ бањалучки Платон (Јовановић), епископ горњокарловачки Сава (Трлајић), док је митрополит загребачки Доситеј (Васић) умро од посљедица усташког злостављања. Само у комплексу госпићке групе логора убијен је, према истраживању Ђуре Затезала, 71 свештеник Српске православне цркве, међу њима и двојица владика. Истраживачи наводе да је срушено око 450, а оштећено око 800 српских храмова.²²⁶ Вољом власти НДХ, основана је 1942. године „Хрватска православна црква“

Сав овај процес дехуманизације жртава био је праћен јаком пропагандом која је била институционализована. Пропагандом је руководио Уред за промицбу Главног усташког стана. Преко радија, дневне штампе, плаката константно је говорено против Срба, Јевреја и Рома. Понављало се да у „Хрватској не може бити ни Срба ни православаца“. Народ је позиван на обрачун са непријатељима државе и хрватског народа. На јавним скуповима представници система и Римокатоличке цркве, успостављајући непосредан однос са народом, позивали су на истребљење Срба и Јевреја.²²⁷ Кампања се сводила на поруку која гласи да док је Срба и Јевреја, за Хрвате нема

224 Усташки повјереник за срез Добој наредио је масовна хапшења и ликвидације Срба у добојском срезу. Novak, *Magnum crimen*, 754-755.

225 Учествовао у организацији и извршењу злочина над Србима у селима Дракулић, Шарговац и Мотике код Бање Луке. Једно вријеме је био и командант логора смрти Јасеновац.

226 Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској* (Београд: б.и., 2016), стр. 6.

227 Генерални секретар Председништва владе проф. Александар Зајц поставио је проблем на шири план, изјавивши: „жидовско-српска, капиталистичко-демократска фронта мора заувјек нестати из цијелог свијета, па и из наше Хрватске.“ Католички свештеник Фрањо Калик позвао је народ да престане са „глупим“ учењем да се против зла може борити у рукавицама, „на фин, отмјен начин“, већ спремношћу на обрачун „јаком руком“. У Вуковару је Миле Будак 8. Јуна 1941. назвао Србе „дотепенцима с истока“ и додао: „Нека знају да је наша лозинка: Или се поклони, или уклони.“ Др Мирко Пук, на збору у Крижевцима 6. јула 1941. назвао је Србе „пљачкашима, талогом и смећем Балкана“ које треба odstraniti. Др Младен Лорковић био је категоричан у Доњем Михољцу 27. јула 1941, стављајући задатак хрватском народу да „очисти“ своју земљу, „од оних елемената који су за тај народ несрећа, који су му туђи и страни, који том народу затварају његове здраве снаге“. А то су Срби и Жидови. „Др Милован Занић, председник Усташког законодавног повереништва, на великој јавној усташкој скупштини у Новој Градишци, одржаној 1. јуна 1941, рекао је пред цијелим скупом: „Ово има бити земља Хрвата и никога другог и нема те методе коју ми нећемо као усташе употребити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба, који су нас стотине година угрожавали и који би нас угрозили првом згодом. Ми то не тајимо, то је политика ове државе и то кад извршимо, извршит ћемо само оно што пише у усташким начелима...“ Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:316.

опстанка. И намјера да се ова два народа физички униште уопште није била сакривана, напротив, то је представљано као једино и најпожељније рјешење. Створена је клима у којој је било олакшано вршење колективног злочина. За разлику од нацистичке Њемачке, која је формирала индустријски систем безличног убијања, гдје је целат у већини случајева био без односа са жртвом, код усташа је било другачије. Убиства су често праћена садистичким мучењем и иживљавањем.

Геноцид у НДХ био је у првом реду саставни дио државне политике, у чију су реализацију биле укључене различите гране државне машинерије, са хиљадама професионалаца различитог профила. На попису будућих жртава, одвођењу у сабирне центре, одузимању имовине и низу других „техничких” послова био је ангажован огроман бирократски апарат. Хрватска жељезница и остала саобраћајна средства имали су велику улогу у депортацији жртава на одредиште егзекуције. Завршни чин, одузимање живота, био је привилегија људи најоданијих усташкој ствари.

Прва системска мјера коју су усташе примјењивале против Срба у НДХ, ради стварања чистог животног простора, било је присиљавање Срба да напуштају своја огњишта и да напусте територије на којима су вијековима живјели. Повод усташама за овакав вид дјеловања дали су Нијемци који су вршили депортацију Словенаца са територија Можичке долине, Штајерске и Горењске. Циљ је био да се ови простори германизују. Трећи рајх је првобитно желио да Словенце исели у Србију, што је дјеломично и урађено. Поред разних потешкоћа, спровођење овог плана омео је устанак који је српски народ подигао као одговор на усташки терор којем је био изложен. Због оваквих околности, јавила се идеја да се Словенци иселавају на територију НДХ, док би са територије НДХ у Србију био депортован приближан број Срба. Тако су се њемачки планови о германизацији дијелова Словеније који су ушли у састав Трећег рајха покlopили са усташким плановима о стварању чистог животног простора за хрватску нацију. Програм масовног иселавања Срба био је утврђен на Конференцији њемачких и усташких власти у Загребу 4. јуна 1941. године. Према споразуму који је постигнут, власти НДХ су прихватиле да се на њиховој територији насели око 170.000 Словенаца, а да се из НДХ исели приближно исти број Срба у окупирану Србију. Иселавање становништва требало је да се реализује у периоду од 7. јуна до 31. октобра 1941. године, у три етапе.²²⁸

Већ 7. јуна 1941. године, усташе су издале наредбу којом се позивају сви Срби насељени на подручје НДХ после 1. јануара 1900. године, као и њихови потомци, ма ког звања били, да се у року од 10 дана пријаве властима у мјесту свог боравка, ради иселавања у Србију.²²⁹ Сви они који се не би одазвали овом позиву су сматрани ратним заробљеницима. За

228 „Zapisnik sa sednice nemačkog poslanstva u Zagrebu održane 4. juna 1941. pod vodstvom poslanika Kašea u vezi sa preseljavanjem Slovenaca iz Rajha u Hrvatsku i Srbiju, odnosno Srba iz Hrvatske u Srbiju”, u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, том 1 (Beograd: b.i., 1993), 78. Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 2. dopunjeno izdanje (Zagreb: b.i., 2002), 181.

229 „Naredba ministra unutrašnjih poslova od 7. juna 1941. o obaveznoj prijavi Srbijanaca”, u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, том 1 (Beograd: b.i., 1993), 93–94. „Oglas Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu kojim se pozivaju svi „Srbijanci” u gradu Zagrebu da se prijave kod tog ravnateljstva”, u *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.: Knjiga I: Ožujak – prosinac 1941.* (Zagreb:

спровођење споразума усташе су формирале „Државно равнатељство за понову”.²³⁰ На челу Равнатељства налазио се Јосип Ражановић. Задачи овог равнатељства били су да скупља све потребне податке о особама које треба иселити и о томе да издаје посебне одлуке и да их извршава, а преузимало је сву покретну и непокретну имовину иселених особа „коју предаје Заводу за колонизацију”, обавља и послове око усељавања и смјештаја усељеника (Словенаца). Под управом овог равнатељства налазила се читава територија НДХ. За привремени смештај лица одређених за исељење оснивана су сабиралишта и логори. Усташке власти одређивале су ко ће бити упућен у ове логоре. Након одвођења већег броја људи у сабиралишта, они су отпремани у сабирне логоре, а одатле у Србију. Највећи сабирни логори налазили су се у Цапрагу код Сиска, Бјеловару, Славонској Пожеги и Загребу.

Исељавање српског становништва требало је да буде организовано, али је често добијало облик хајке и присиљавања овог становништва да бјежи из земље. На основу одлуке Равнатељства за понову, вршена су хапшења и одвођења људи. Током спровођења, усташе су вршиле бројна злостављања Срба. Депортирци су били изложени свим свирепостима, од батинања до убијања. Током спровођења акције исељавања, усташе су пребациле велики број Срба у Србију. Исељеници су присилно пребацивани на прелазима Бадовинци, Салаш Црнобарски, Црна Бара, Равње, Засавица и Мала Митровица. Овакво неконтролисано пребацивање изазвало је бројне протесте Нијемаца који нису имали контролу над оваквим пресељавањем, посебно јер је Србија захваћена народним устанком, па су избјеглице у таквој ситуацији могле бити нови фактор у ширењу отпора њемачком окупатору. Један представник њемачких окупационих власти је описао стање српских избјеглица: „Овдје долазе хиљаде и десетине хиљада избјеглица које су усташе отјерале из Хрватске, изгладњели и премлаћени. Великој већини је пригодном прелаза границе све одузето, па чак и ципеле. Усташе, као и више власти које су ово радиле, за мене су још ниже од болшевика”. Новим преговорима у јулу 1941, између представника Трећег рајха и НДХ, договорено је да једина прелазна станица буде Земун. Овим се жељело онемогућити илегално пребацивање Срба у Србију. Број избјеглица у Србији је стално растао. У Србији је формиран Комесаријат за избјеглице који је водио Томо Максимовић. Исељавање Срба завршено је прије предвиђеног рока. Укупно су била организована тридесет и два транспорта српског становништва, подијељена у четири етапе. Према подацима Комесаријата за избјеглице у Београду, крајем септембра 1941. године, број избјеглица из НДХ био је око 200.000. Укупан број избјеглица, из НДХ и Словеније, регистрованих у Србији 1943. године, прелазио је 400.000, као и 89.000 дјеце без родитеља.²³¹

Масовна убиства Срба у НДХ почела су одмах по њеном оснивању. Још током Априлског рата, Андрија Артуковић, један од усташких вођа и будући министар унутрашњих послова, путем радио-преноса који су се 9. априла емитовали у Хрватској из хотела Кајзехоф у

b.i., 1981), 60-61.

230 „Zakonska odredba poglavnika od 24. juna 1941. o osnivanju Državnog ravnateljstva za ponovu, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 133.

231 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:366.

Берлину, позивао је Хрвате да убијају Србе. Законским одредбама против Срба и Јевреја широко су отворена врата усташком терору, са циљем да се НДХ етнички очисти од нехрватског елемента. Усташка држава 17. маја 1941. године озаконила је убиства Срба преко Законске одредбе о оснивању „Пријекних судова“ који су без судских процедура изрицали смртне казне.²³² Крајем јуна 1941, формиран је систем „Покретних пријекних судова“, који су пресуђивали на лицу мјеста. План је био да се прво хапсе и ликвидирају угледни Срби, да би се на тај начин обезглавио српски народ, затим све мушкарце које би могли пружити оружани отпор и на крају преостали народ, да би се на тај начин заувјек избрисао српски народ.²³³

Прва хапшења извршена су у Госпићу 10. априла 1941. Најраније акције против српских цивила у НДХ извршене су 13. априла 1941. године, у Плашком и Огулину, гдје се Павелић зауставио да одржи говор. Усташка масовна убиства цивила су 28. априла 1941. године већ увелико била у току, у Хрватској, око Вуковара, Гудовца, Брезовца, Туке и других мјеста која су била насељена српским становништвом. Талас злочина ескалирао је током периода мај–август на простору цијеле НДХ. Ове масовне покоље често су предводили римокатолички свештеници. Бројни су примјери када су римокатолички свештеници подстицали националну и вјерску мржњу према Србима. Тако је усташки повјереник за котар Удбину свештеник Мате Мугош непосредно пред сам злочин над удбинским Србима изјавио: „Иселит ћемо и истребити српски народ у Хрватској и бит ћу сретан када будем могао дијелити српску земљу Хрватима ... Народе, погледај ових 16.000 усташа који имају 16.000 метака икоји ће побити 16.000 Срба, послје чега ћемо дијелити Мутилачко и Крбавско поље“.²³⁴ Убиства Срба са подручја Книна извршавала су се по наређењу фратра из фрањевачког реда Вјекослава Шимића из Книнског поља.²³⁵ Сматра се да је до краја јула 1941. у Книнском срезу страдало више стотина Срба. Срби су убијани и у својим црквама.²³⁶

Једну од најмасовнијих ликвидација Срба са подручја Глине и Вргин Моста усташе су извршиле 4. и 5. августа 1941. године у православној цркви у Глини. Становништво је било доведено под тобожњим позивом за покрштавање. Сви сакупљени Срби, њих око 2.200 људи, из Вргин Моста били су пребачени у православну цркву у Глини. Група од око 1.000 Срба је прво покрштена, а одмах затим и ликвидирана клањем, преостали Срби су одведени у Чемер-

232 „Zakonska odredba poglavnika od 17. maja 1941. o prijekim sudovima,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 86.

233 „Odredba ministra pravosuđa od 21. maja 1941. o proglašenju prijekog suda za područje Sudbenog stola u Sarajevu,“ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 89. „Odredba ministra pravosuđa od 27. maja 1941. o proglašenju prijekog suda za područje Sudbenog stola u Gospiću,“ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 101.

234 Novak, *Magnum crimen*, 780.

235 Исто, 665.

236 Досадашњим истраживањем утврђено је 48 храмова СПЦ у којима су извршени злочини (клање, убиства из ватреног оружја, убиства тврдим предметима, спаљивање живих људи, силовања, убиства деце), међу којима су, по броју убијених, углавном жена, дјеце и стараца, најмасовнија страдања била су црквама у Глини, Садилловцу (Слуњ), Коларићу (Војнић), Драксенићу (Босанска / Козарска Дубица), Великој Кладуши, Лежмиру (Сремска Митровица) и Кусоњама (Пакрац). Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 6-7.

ницу и Хаџер код Прекопа, гдје су мучени, убијани и закопани у већ унапријед ископане јаме.²³⁷ Први покољ у Глинској цркви десио се 29/30. јула. Ту су доведени Срби који су пар дана раније похватани на територијама општина Топуско и Грачаница одакле су вагонима за превоз стоке допремљени на жељезничку станицу у Глини. Од станице су уз разна физичка злостављања и појединачне ликвидације доведени у цркву гдје су провели цијели дан без хране и воде. Усташе су у цркву дошле предвече. Затвореним Србима наређивано је да кличу усташком поглавнику и држави, затим су их тјерали да легну и устану, тако више пута, а затим да сви легну, а затим су газили по њима, пуцали изнад њих, тукли их кундацима, бацали по њима црквене предмете који су тада оштећени и разбацани. На крају су им наредиле да скину сву одећу са себе до доњег веша, да је баце у угао цркве и да се лицем окрену према зиду. Затим су почеле почеле са клањем Срба. Клање је успио да преживи само један Србин – Љубан Једнак.²³⁸ У овим клањима у глинској цркви учествовао је и Хиллија Берберовић који је септембру 1941. о овоме дао исказ у полицији у Београду гдје је описао начин на који је извршен злочин.²³⁹

И територије Херцеговине и Босне такође су се нашле на удару. Договором између Италије и Њемачке, који је потврђен на Бечкој конференцији 21. и 22. априла 1941, ове двије регије припале су НДХ. Усташка власт у почетку није успостављена у источном дијелу Херцеговине. Тек након потписивања „Римских споразума“ 18. маја 1941. између НДХ и Краљевине Италије, усташка власт се проширила на цијелу Херцеговину. Источни дио Херцеговине дат је НДХ као накнада за дио Јадранске обале која је припала Краљевини Италији.²⁴⁰ Херцеговина се налазила у саставу двије жупе: Дубрава и Хум. Павао Цанки је био усташки повјереник за западни дио, док је Алија Шуљак био повјереник за источни дио Херцеговине. Они су били организатори усташке власти и организатори покоља Срба у Херцеговини.²⁴¹

237 Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у Глинској цркви* (Београд: б.и., 2010), 102-103, 216.

238 Аралица, *Усташки покољи Срба*, 64-69.

239 Овдје доносимо дио његове изјаве: „Убијање је вршено на неколико начина. Неке су затварали управно-славној цркви у Глини, гдје је могло стати око 1.000 душа. Тада је командир одредио из наше сатније 15 људи који ће извршити клање. Прије поласка на овај посао давао им је пиће, и то неком рума, а неком љуту ракију, па кад се напију онда су их слали с ножевима унутра. За вријеме клања, пред црквом је била постављена стража, јер су се неки православци пењали у звонару и скакали са врха звоника у порту. Сви они који су скакали били су побијени у порти од стране стражара. Ја сам био одређен да у три маха вршим клање у цркви. . . . Убијање је вршено на тај начин што смо неке ударали ножем право у срце, неке клали преко врата, а неке ударали гдје стигнемо. Ако неки Србин не би био готов од првог ударца, тога би усташе преклале ножем. За вријеме овога клања није горјело свјетло у цркви већ су били одређени нарочити војници који су у рукама држали батеријску лампу и тиме освјетљавали просторије. У више махова десило се да је неки Србин насрнуо на нас, или пак некога ударио ногом у стомак, али тај је био одмах ис-каспаљен. За вријеме овога клања, била је велика галама у цркви... Ово клање у цркви десило се 7-8 пута, а ја сам учествовао три пута. За вријеме клања увијек смо били упрљани крвљу толико да се униформа није могла очистити, већ смо је замијенили у магацину. У прво вријеме су довођени само мушкарци, а доцније и жене од 15 до 50 година. Приликом овога довођења, видео сам у више махова да су усташе и неки моји другови војници најприје силовали жене и дјевојке, па их затим одводили у Глину – у затвор“. Берберовић је још изјавио да су послје сваког клања прали цркву. „Zapisnik sa saslušanja Hilmije Berberovića, učesnika u pokolju u Glinskoj crkvi septembra 1941, u policiji grada Beograda,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, том 1 (Београд: б.и., 1993), 763.

240 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:232.

241 Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, (Београд: б.и., 1991), 16-19.

Прва убиства Срба започела су крајем маја и почетком јуна у Требињу.²⁴² Велики број Срба из Требињског среза је убијен и бачен у јаме Придворичку, Ржани До, Хутово, Чаваш и Кошћелицу. У Љубинском срезу покољи Срба почели су 3. јуна 1941. Српско становништво је убијано и бацано у јаме Гувно и Лазине. Масовна убиства Срба на подручју среза Столац усташе отпочињу почетком јуна 1941. Убијене Србе усташе су бациле у јаме Горњу и Доњу Кукашу, Бивоље Брдо, Бодирогину јаму, јаму Гавраница, јаму Голубинку и друге. На територији Љубушког среза су Срби у потпуности истребљени. Захваљујући томе што је већински био насељен Србима, Билећки срез је избјегао масовне покоље Срба. Убиства Срба вршена су и у Мостарском и Невесињском срезу. Други талас масовних ликвидација Срба у Херцеговини започиње након инвазије Њемачке на СССР. Први су се на удару нашли Гацко и Чапљина.²⁴³

Устанак који је крајем јуна избио у Херцеговини накратко је зауставио покоље у јуну. Након тога је покренута офанзива на устаничке снаге. Посебно се на удару нашао Берковачки срез. У овој општини усташе су испољиле невиђену бруталност и садизам. Срби су убијани тупим предметима и касапљени ножевима, жене су мрцварене, а малу дјецу усташе су набијали на бајонете узвикујући: „Не треба оставити ни српску мачку, а камоли дијете“.²⁴⁴ У извјештају о војно-политичкој ситуацији у источној Херцеговини, који је Угљеша Даниловић 17. септембра 1941. упутио Светозару Вукомановићу Темпу, стоји: „Прича се да су усташе на Берковићима кували децу и нагнали њихове мајке да их једу, а послје их убијали, силовали дјевојке и жене итд. Кажу: бити убијен метком, то је значило срећу. Сви злочинци који су починили та дјела били су домаћи муслимани, а готово у свим дијеловима источне Херцеговине муслимани су масовно пристајали уз усташе“.²⁴⁵

У овом таласу покоља, познатом као Илиндански покољ, посебно је страдало херцеговачко село Пребиловци у Чапљинском срезу. Прије рата, ово село је имало нешто више од 1.000 становника, од чега 994 српске националности. Усташе су у село ушле 4. августа 1941. и код кућа затекле само жене, дјецу и старце, док су мушкарци спас потражили у оближњим брдима, рачунајући да немоћне људе усташе неће дирати. Дио затченог становништва усташе су скупиле и затвориле у локалну школу. Већ у школи, усташе су поубијали све старе који нису могли да пјешаче. Одатле су их спровели, уз батинање, до моста на ријеци Брегави, гдје су потрпани на четири камиона, а затим су превезени у оближње Тасовчиће. Ту су преноћили, а све вријеме им је ускраћена вода и храна, а усташе су често долазиле и одводиле љепше дјевојке да би их силовали. Наредног дана, под изговором да их пресељавају у Србију, усташе су у Пребиловцима скупиле преостале жене и дјецу. Ова група је била изложена

242 „Izveštaj Krilnog zapovjedništva Bileća od 1. juna 1941. Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije o hapšenju i streljanju Srba u Trebinju od strane ustaša,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 67–69.

243 Опширније погледати: Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba* '41.

244 Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba* '41, 132.

245 „Izveštaj Uglješe Danilovića od 17 septembra 1941 god. Svetozaru Vukmanoviću Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 1*, tom 4 (b.m.: b.i., b.d.), 442–453.

стравичном иживљавању, посебно су се на удару нашле младе дјевојке. Ухваћени мушкарци били су мучени, а затим ликвидирани. Испред школе, после силовања и мучења, убијене су Стана Арнаут, сеоска учитељица и Славица Булут, Словенка, раније католичка часна сестра, која није хтјела да се одрекне мужа Жарка. Ова група је спроведена директно у Чапљину на жељезничку станицу, гдје су спојене са првом групом која је допремљена из Тасовчића. Одатле су у сточним вагонима превезени према Шурманцима. Тамо их је сачекала група усташа из Чапљине и околине. Уз помоћ дрвених кочева, усташе су истјерале народ из вагона и у мањим групама их потјерали уз брдо. На око километар од јаме Голубинка (позната као и Шурмановачка јама), групе су претресане и пљачкане а затим су тјерани према јамама.²⁴⁶

У јаму су гурани уз помоћ кочева, док су мању дјецу бацали у вис изнад отвора јаме. Само из Пребиловаца у ову јаму бачено је око 500 жена, дјевојака и дјеце. Већина их је преживјела пад у јаму, са преломима или без њих, а пад су ублажавали и лешеве Срба из Сарајева, који су претходних мјесеци довођени и бацани у ову јаму. Усташе су затим бацале камење да би дотукле преживјеле, а у јаму је бачено и неколико бомби. Све ово није имало већег ефекта јер су се јауци и крици из јама могли чути и наредних дана. Наредних дана и недјеља у Пребиловцима и околном терену усташе су вршиле хајке на преостале Србе. Ухваћени Срби су били одмах убијани. Само на мјесту Морин оток код Брегаве заклано је 50 Пребиловчана који су се добровољно предали утучени сазнањем да су им цијеле породице бачене у Шурмановачку јаму. Према подацима хрватског оружаних снага (жандармерије), усташе су у августу 1941. убиле 820 Срба из Пребиловаца. Из 51 породице нико није преживио, а преживјело је укупно њих 170, од чега су њих 15 жене, девојке и дјеца млађа од 15 година.²⁴⁷ Усташе су тријумфално пјевале: „Павелићу, шта ћемо од Срба? Веж у ланце, бацај у Шурманце!“²⁴⁸

Овај талас покоља погодио је Столачки, Мостарски и Коњички срез. Сматрајући да је усташка геноцидна политика основни разлог отпора који је избио на територији Херцеговине, Италија је прво спровела низ мјера, а затим извршила реокупацију ове зоне. Усташки терор над српским становништвом изазвао је страх у народу и довео до оружаног отпора. Због свега овога су били чести иступи италијанских и њемачких представника да се престане са масовним покољима Срба.

На територији Босне налазиле су се велике жупе: Крбава–Псат, Лашва–Глаж, Плива–Рама, Посавје, Сана–Лука, Усора–Соли, Врхбосна. Злочини на територији Босне почињу непосредно по успостављању НДХ. Како је сјеверозападни дио Босне – Босанска Крајина, претежно био насељен српским становништвом, а налазио се у самом центру НДХ, овај дио се нашао под посебним ударом усташких власти. Босанска Крајина је преименована у Хрватску Крајину. Усташки повјереник за Босанску Крајину био је др Виктор Гутић.²⁴⁹ Пошто је

246 Драга Мاستиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку* (Београд: б.и., 2017), 97-101.

247 Мастиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини*, 97-101.

248 Novak, *Magnum crimen*, 195.

249 Виктор Гутић је на јавним скуповима износио планове за уништење Срба а то су преносила и штампана гласила: „Без сумње подузет ће се најстроже и најенергичније мјере, које се уопће могу и даду извести. Оно што сам до сада подузео тек је ситница, једна таква маленкост, која се може само микроскопски ви-

удио Хрвата на подручју Босанске Крајине био сразмјерно слабији него у другим областима, самим тим је и усташких јединица било мање. Зато су се усташке власти трудиле да у општу хајку на Србе укључе што већи број муслимана западне Босне. У томе су и успјели, увукавши у усташке редове нарочито муслимане Цазина, Бихаћа, Велике Кладуше и Кулен Вакуфа. Ту су српска села окружена муслиманским насељима највише страдала. Масовне ликвидације Срба у Бањој Луци и околини почињу Гутићевим доласком 17. априла 1941. у Бању Луку.²⁵⁰

Најприје је страдало српско свештенство. Већина православних свештеника на територији Босанске Крајине је похапшена до средине 1941. и спроведена у логор „Цапраг“, а одатле су послје два мјесеца протјерани у Србију. Многи свештеници су ликвидирани и мучени на најстрашније начине.²⁵¹ У Бањој Луци 5. маја усташе убијају владику бањалучког Платона и протојереја Душана Суботића.²⁵² Убијен је и митрополит дабробосански Петар Зимоњић чије је сједиште било у Сарајеву. Убијање свештеника пратило је и уништавање православних храмова.²⁵³ Талас покоља ова подручја захватио је током јула и августа 1941. На удару су се посебно нашли Срби у и око Бање Луке, Санског Моста, Бихаћа, Приједора...

До првог оружаног отпора долази 6. маја 1941, на велики православни празник Ђурђевдан, који је у српском народу јако поштован. Хрватске и муслиманске усташе упале су у српско село Кијево код Санског Моста и започели са малтретирањем српског становништва, посебно се обрушивши на симболе славе који су за српски народ велика светиња. На овај начин усташе су жељеле да понизе и увриједе вјерска осјећања Срба. При повратку, ове усташе су оружаном нападу и растјеране. Исти дан, овог пута бројније, усташе покушавају да нападу ова села, али су успјешно одбијена. Наредног дана, усташе, потпомогнуте Нијемцима, покушавају да продру у српска села али су и овај пут одбијени. Тек 8. маја, усташко-њемачке јединице успијевају да продру у село Кијево. Заселак Сјенокос је у потпуности спаљен, 450 сељака је ухапшено, од којих је 27. стрељано, а њихова тијела су објешена у Санском Мосту.²⁵⁴

дјети, па онда можемо помислити што још чека непријатеље НДХ у нашој питомој Босанској Крајини. У том погледу имам одријешене руке. Хоћу да служим божијој и народној вољи. Они непожељни елементи бит ће у нашој Крајини у најкраћем року искоријењени, тако да ће им се затрти сваки траг, а једино што ће остати бит ће зло сјећање на њих“. На усташком збору у Бањој Луци: „Пуцат ће кичма. Поручите то нашим непријатељима. Поручите им, пуцат ће кичма... Настат ће чишћење... Нема милосрђа... Поглавник и хрватски министри једва чекају да дођу у очишћену Бању Луку, а то ће бити брзо, брзо ћемо и ми радити. Ја ћу бити овдје гвоздена метла... и ја кажем, нека ми ниједан не долази молити за наше душмане“. Novak, *Magnit crimen*, 622.

250 Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini* (Beograd: b.i., 1967), 51-53.

251 Убиство свештеника Милана Бањца из Дрвара је један од примјера усташког иживљавања над православним свештенством. Убијен 16. јуна у околини Босанског Петровца. Приликом мучења резали су му руке, уши и нос. Док су му сјекли нос и уши, гурали су му одсјечене дијелове и говорили „Лижипопе, твоју пасју крв“. Заједно са њима у исту јаму је тада бачен и свештеник Милан Голубовић. Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 405.

252 Њих двојца су из затвора у Бањој Луци отпремљени аутом изван града, у правцу Котор Вароша. Ту су након мучења и иживљавања бачени у ријеку Врбању. Њихова тијела пронађена су неколико дана касније. Убиство су извршили муслиман Асим Ђелић и Хрвати Мирко Ковачевић и Нино Чондрић. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 377, 385.

253 Опширније погледати: Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*.

254 Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, 60. Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945. godine*, tom 2 (Sanski Most: b.i., 1980), 9-11.

Масовни злочини усташа у Бихаћу почињу доласком Љубе Кватерника крајем маја 1941. године. нешто касније, 17. јуна 1941, формиран је Пријеки суд при Судбеном столу у Бихаћу.²⁵⁵ У ноћи између 23. и 24. јуна 1941, сви Срби и Јевреји, под претњом пријеког суда, истјерани су из својих кућа у Бихаћу, а затим пребачени у Кулен Вакуф, гдје су побијени. Срби бихаћке околине су најмасовније страдали на мјесту званом Гаравица. На овом мјесту, убиства су трајала од 3. јула до 3. септембра 1941. године. Тачан број страдалих на овом мјесту није познат, али према процјенама, ријеч је о преко десет хиљада. На Гаравицама су страдали становници Бихаћа, Босанске Крупе, Босанског Петровца, Цазина, Велике Кладуше, али и личких мјеста Доњег Лапца, Коренице и Слуња.²⁵⁶

Један од најстрашнијих покоља десио се у бањалучким селима Дракулић, Шарговац и Мотике. Злочин у овим насељима представља највећи покољ у само једном дану. Усташе су кобног дана убиле више од 2.300 српских цивила, од којих 551 дијете. Према списку Драгоја Лукића, у Дракулићу је убијено 294 дјеце, у Мотикама 207, а у Шарговцу 50. Укупно 551 дијете млађе од 12 година у ова три насеља. Исти дан у школи, у насељу Шарговац, извршен је покољ 52 српска ђака. Учитељица Добрила Мартиновић после рата је дала драгоцену изјаву Лазару Лукајићу, описујући догађаје у овој школи:

У учионицу је изненада за вријеме часа ушао фратар Мирослав Филиповић са 12 својих усташа, опонашајући Исуса Христа и 12 његових апостола. Њега сам одраније добро познавала. Познавала су га и дјеца, јер је фратар често пролазио кроз Дракулић, Шарговац и Мотике. Био је обучен у нову усташку униформу. Усташе су стале поред катедре и школске табле, окренути према клупама и дјечи... Затим је фра Филиповић замолио учитељицу да изведе из клупе једно српско дијете. Учитељица, не слутећи шта ће бити, извела је љепушкасту и уредну девојчицу Радојку Гламочанин, ћерку угледног домаћина Ђуре Гламочанина, који је тада био у заробљеништву у Њемачкој, и на тај начин преживио рат. Фратар је њежно прихватио дијете, подигао га на катедру и онда почео полако, натенане, да га коље пред осталом дјецом, учитељицом и усташама. У учионици је настала вриска и паника. Ужаснута дјеца су вриштала и скакала. А Филиповић се смирено и језуитски достојанствено обратио својим усташама: „Усташе, ово ја у име Бога покрштавам ове изроде, а ви слиједите мој пут. Ја први примам сав гријех на моју душу, а вас ћу исповједити и разријешити свих гријеха.“ Онда је фра Филиповић наредио учитељици да сву српску дјецу изведе у двориште. Потом је отишао у другу учионицу, па је и учитељици Мари Туњић наредио да изведе сву српску дјецу. У дворишту је, на утабаном снијегу, укруг поставио усташе, па наредио дјечи да трче поред њих. Како које дијете налети, усташа га прикоље и измрцвари. И све тако док сва дјеца нису поклана.²⁵⁷

Највеће страдање српског становништва десио се у љето 1942, након њемачко-усташке офанзиве против партизана који су се налазили на планини Козари. Ова операција је трајала од 10. јуна до 17. јула 1942. Партизани су успјели да се извуку из обруча али је бијес искаљен

255 „Odredba Ministarstva pravosuđa od 17. juna 1941. o proglašenju Prijekog suda za područje Sudbenog stola u Bihaću,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 110–111.

256 Опширније погледати: Први округли сто „Гаравице 1941“ (Бања Лука: б.и., 2010).

257 Опширније погледати: Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу: Злочини и сведоци: Покољ Срба у селима код Бање Луке, Дракулићу, Шарговцу и Мотикама 7. фебруара и Пискавици Ивањској 5. и 12. фебруара 1942. године* (Београд: б.и., 2005).

на становништву Поткозарја.²⁵⁸ Сав народ који је похапшен је отпремљен у логоре, махом Јасеновац, или је расељен по другим крајевима. Процијењено је да је нешто мање од 68.500 људи отјерано у логоре, од чега је око 23.858 дјеце.²⁵⁹

3.8. Логори

У Загребу је априла мјесеца 1941. године основана „Усташка надзорна служба“ чији је „Уред III“ био задужен за организовање концентрационих логора широм НДХ. На челу „Уреда III“ налазио се Еуген Дидо Кватерник.²⁶⁰ Систем логора у НДХ грађен је у принципу по узору на нацистичке логоре. Планове за изградњу логора, према њемачким изворима, сачинио је Кватерник, још у емиграцији. Након формирања НДХ, Кватерник је упућен у Њемачку како би се боље упознао са организацијом логора.²⁶¹ У логору, затвореници су ликвидирани на разне начине: од ватреног оружја, преко вјешања, па до убијања дрвеним маљевима, гвозденим пећима и пољопривредне алатке која је служила за брање снопова, а која је у логору употребљавана за клање логораша и која је добила свој нови назив „србосјек“.²⁶² Нису изостала ни убиства батинањем логораша, као и ускраћивањем хране и воде. Термичка средства убијања успиједила су нешто касније, када се због повећаног броја затвореника морало прећи на друге начине истребљења. Спаљивани су лешеве, али и живи људи у специјалним тунелима.²⁶³ О томе говори запис доктора Самуела Пинта, који је игром случаја остао жив:

Убијали су их на тај начин да су жртвама ножем распарали трбух и ударили их маљевима у главу, а понекад још живе бацали у пећи циглане... Дешавало се да су усташе хтјеле установити капацитет тих пећи ако их ложе људима умјесто обичним горивом, па су стога спаљивали само маљем омамљене заточенике.

Пећи је пројектовао и њиховим радом руководио инжењер Доминик Хинко Пићили.²⁶⁴ Формирање посебних концентрационих логора за дјецу представља јединствен примјер у историји, а тај бестијални чин припада НДХ. У Јастребарском и Горњој Ријеци у близини Крижеваца постојали су такви логори под називом „Сабиралишта за дјецу“. Дјечији логор у Јастребарском, један од највећих, био је под управом часних сестара конгрегације Светог Винка. На подручју НДХ, Нијемци су од децембра 1941. под својом управом имали *Judenlager Semlin* – Јеврејски логор у Земуну, а од почетка 1943, логоре у Сиску, Винковцима и Јанкомину покрај Загреба. На територији НДХ, која је била под италијанском управом, били су осно-

258 Антун Милетић, „Неке мере и дејства вермахта на Козари 1941-1942. године,“ у *Козара у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941-1945): Радови са научног скупа одржаног на Козари (Мраковица) 27. и 28. октобра 1977* (Приједор: б.и., 1980), 208-209.

259 „Драгоје Лукић: Родитељ покошеног нараштаја,“ у *Годишњак Музеја жртва геноцида*, тематски број (Београд: б.и., 2008), 20.

260 Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 185. Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 186.

261 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:354-355.

262 Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 22-23.

263 Страхиња Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима 1941-1945* (Београд: б.и., 1993), 10.

264 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941-1945, 1991...*, 1:359.

вани сабирни логори за Јевреје у Краљевици, на острву Брачу, у граду Хвару као и у Гужу, Купарима и на Лопуду покрај Дубровника.²⁶⁵

У самом формирању система усташких логора било је више фаза. Прва фаза било је оснивање тзв. „сабиралишта“, познатијих и под другим именима: сабирни логори, иселенички логори, зборишта. То су, заправо, била мјеста привременог боравка ухапшених, махом Срба и Јевреја, одакле су се вршиле депортације. Било их је у разним подручјима, а најпознатији и највећи су били логор „Даница“ код Копривнице, „Цапраг“ код Сиска, те логори у Бјеловару, Славонској Пожеги, Крушчици, Лобограду итд. Друга фаза, која је временски текла упоредо са првом, била је подизање концентracионих логора познатих као „логори смрти“. Први је основан био логор „Даница“ код Копривнице. Касније настаје систем логора Јадовно–Госпић–Паг, као и систем логора Јасеновац. Оснивањем првих логора руководи непосредно Еуген Дидо Кватерник, а њихов шеф је био Мијо Бабић Ћовани, а кад је он погинуо, Вјекослав Лубурић Макс, који, уз неке мање прекиде, то остаје до краја НДХ.²⁶⁶

Један од првих логора, који је био смјештен у некадашњем хемијском постројењу „Даница“, које се налазило у Дрњу, био је на око 3 километра од града Копривнице. Ова творница је поред великих објеката у свом кругу имала и жељезничку пругу. Логор је постојао од 15. априла 1941. до 1. септембра 1942. Кроз овај логор, према посљедњим истраживањима, прошло је 4.348 логораша чија су имена утврђена. Павелић је већ 15. априла именовао за политичког логорника Стјепана Пижету, да би три дана касније за организацијског заповједника логора „Даница“ постављен усташки поручник Мартин Немец. Прва група логораша, односно 530 Срба, који су под оптужбом да припремају устанак, допремљена је из Грубишиног поља 29. априла. Иако је прво било планирано да се Јевреји са копривничког котара смјесте у посебан јеврејски логор, од ове идеје се одустало, па су кроз логор пролазили и Јевреји који су одатле слани у логоре смрти Јадовно и Јасеновац. Од наведеног броја логораша, страдало је њих 3.723 или 64 посто логораша, од којих чак 2.167 за које се зна у логору Јадовно. Затим слиједе логори Јасеновац и Стара Градишка с око 770 страдалих логораша из „Данице“, углавном Рома, Јевреја и Срба, али и Хрвата. Око 300 логораша „Данице“, углавном Јевреја, изгубило је живот у њемачким логорима, посебно концентрационом логору Аушвицу. У самом логору није било већих убијања. Поименично су утврђена свега три убиства, док се за још десет претпоставља. Један од разлога је вјероватно и близина града.²⁶⁷

Логор Јадовно налазио се у шумама на планини Велебит. Локацију за овај логор одабрали су Јурица Фрковић и Јуцо Рукавина, који су били учесници усташког устанка на Велебиту 1932. и који су добро познавали овај терен. Сама локација логора је била на неприступачном терену. Куриозитет овог логора је да у сам логор никада није стигао ни један пакет помоћи нити је из

265 Опширније погледати: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: b.i., 1980).

266 Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 185-186. Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 186-187.

267 Zdravko Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941.–1942.“, *Časopis za suvremenu povijest* 34, br. 2, (2002): 377-406. Franjo Horvatić, „Logor Danica u Koprivnici“, *Podravski zbornik*, br. 1 (1975): 43-55. Franjo Horvatić, „Koncentracijski logor „Danica“,“ *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB* (Varaždin: b.i., 1976), 869-883.

логора икада упућено писмо. Изолација овог логора је била потпуна и само високи дужносници усташког покрета су имали приступ овом логору. Главни сабирни и транзитни центар за логор Јадовно била је казнионица суда у Госпићу. У њој је увијек било између 2.000 и 4.000 затвореника. Саслушавања затвореника праћена су разноврсним тортурама. Након саслушања, вршена је ликвидација затвореника или су упућивани у логоре на Пагу, Јадовну или на некадашње пољопривредно имање Овчара код Госпића. За Паг су затвореници транспортовани камионом. Било је и случајева да су затвореници под пратњом морали да пјешаче до логора, али је таквих мало стизало до Карлобага. Обично су убијани и бацани у крашке јаме. Први логораша у Јадовно стижу 26. јуна 1941. Били су то Јевреји из Загреба, њих око 200. Они су натјерани да жицом ограда плато Чачић долац гдје су били смјештени. Након овога, почињу да пристижу и друге бројније групе логораша. Логораша су били смјештени, по националности, испод надстрешница које су сами изградили, док су бараке биле за смјештај усташа. Приликом уласка у логор, од логораша су одузимане драгоцености. Логор Јадовно постојао је око два мјесеца, а живот у њему заснивао се на напорном и исцрпљујућем раду. Храна је била мизерна, нешто граха и вруће каше, једном на дан. Ноћи су биле несношљиве због влажности шуме и врло ниских температура. Логораша су препуштени окрутної судбини, радећи на бесмисленим пословима који су водили само већој изнурености и беспомоћности. Усташе су свакодневно доводиле затворенике у великим групама из затвора у Госпићу, затим су их убијали и бацали у оближње крашке јаме (за 33 јаме на Велебиту је утврђено да су у њих бацани затвореници). Због неприступачности, већина ових јама није истражена или је тек у скорије вријеме лоцирана. На стратиштима Јадовног убијена су 73 православна свештеника – сваки трећи ликвидирани свештеник СПЦ у НДХ. У необиљеженим јамама почивају и кости епископа горњокарловачког Саве Трлајића и митрополита сарајевског Петра Зимоњића, са којима су се усташе посебно брутално обрачунавале. Логори Слана и Метајна на јадранском острву Пагу су такође служили за ликвидацију затвореника. Услови у овим логорима су били ужасни. Само острво је каменито без икакве вегетације. Затвореници су били изложени јаком сунцу, постојао је само један мали извор полуслане воде коју су затвореници пили. Поред тога, затвореници су били изложени разним тортурама, али и тешким физичким пословима. Радило се између 10 и 12 сати дневно. За доручак су логораша добијали липов чај, а за ручак и вечеру чорбу од кромпира са пар зрна граха. Хигијенски услови су били очајни: тоалети су били на отвореном, 30 метара од барака, тако да се убрзо појавила и дизентерија. Први дјечији логор налазио се у Метајни. Најмлађој жртви Јадовна било је само шест мјесеци. Др Ђуро Затезало је број жртава процијенио на најмање 40.123. Од овог броја, њих 32.103 је страдало у Јадовну, а 8.020 на подручју Слане и Метајне.²⁶⁸

Логор Крушчица код Травника је функционисао од јуна до септембра 1941. Логором је заповиједао Мате Мандушић. Могао је да прими до 4.000 затвореника. У њему су били затворени искључиво Срби и Јевреји. Након расформирања логора, сви мушкарци старији од 14 година су послани у Јасеновац, а жене и дјеца Лоборград.²⁶⁹

268 Опширније погледати: Ђуро Затезало, *Јадовно: Комплекс усташких логора 1941.* (Београд: б.и., 2007). Драган Шућур, *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве 1941. године* (Бања Лука: б.и., 2014).

269 Mišo Deverić i Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.* (Zagreb: б.и., 2008). 47-49.

Концентрациони логор Јастребарско био је логор поред Јастребарског, који је радио током 1942. године и био је намијењен искључиво за дјецу. У логор су највише допремана дјеца након њемачко-усташке офанзиве на Козару. У напуштене бараке италијанске војске, у двораци грофова Ердеди и фрањевачки самостан крај Јастребарског, стигли су средином јула 1942. први транспорти дјеце из логора у Старој Градишци, њих око 650, да би након два дана дошао транспорт с још 770 дјеце. Услови су били лоши, дјеца исцрпљена, болесна и гладна, па је неколико десетина дјеце преминуло током ова два транспорта. Затим су доведена дјеца с логорских економија у Јабланцу и Млаки (дијелови логора смрти Јасеновац), њих 1.650. У село Горња Ријека, удаљено три километра од Јастребарског, доведено је око 2.000 деце. Дјеца су трпана у вагоне и транспортована на те локације, где су ошишана и обучена у усташке униформе. Спавали су у баракама на слами, а у систем логора биле су укључене и часне сестре конгрегације Св. Винка Паулског. У овом логору су, под изговором збрињавања ратне сирочади (иако је велики број ове дјеце отет од својих родитеља у логору), усташе уз помоћ часних сестара створиле своју верзију Хитлерјунгдена. Њихов циљ је био да се у овим логорима створе од српске дјеце нове политички и расно погодне генерације. Дјеци је узиман идентитет и даван им је нови. Учени су да буду одани Независној Држави Хрватској, облачени су у усташке униформе, подучавани су католичком вјеронауку и васпитавани у фашистичком духу. Све је ово праћено страховитим малтретирањем дјеце, посебно физичким. Дјеца су била изгладњивана и нису имала никакву медицинску заштиту.²⁷⁰ Некадашњи дијете-логораш Михајло Вељић присјећа се:

Часне су се сестре држале лоше, иако не могу рећи да су убијале дјецу, али су их малтретирале и тукле... Смртност је била велика, па је свакодневно долазио мјесни гробар и дјечја тијела покапао на ливади, на којој су се покапали Жидови и неки жандари, јер по тадашњим законима православна дјеца нису могла бити покопана на мјесном гробљу.²⁷¹

Партизанске јединице, тачније Четврта кордунашка бригада, 26. августа 1942. године ослободила је логор Јастребарско. Том приликом је у самом логору затечено 727 дјеце. Никола Видовић, командант бригаде, оставио је запис о ослобађању овог логора и сусрету са дјецом:

У мемљивим зидинама старог дворца налазило се 727 дјечака и дјевојчица, углавном предшколског узраста. Њих су „преваспитавале“ часне сестре. Наравно, то преваспитавање било је у усташком духу. Хтјеле су у неку руку да створе нове „јањичаре“. Сирота дјеца су на капама или реверима носила слово „У“, живјела су под невјероватно тешким околностима. Због глади, болести и начина „васпитања“ дневно је умирало по неколико дјечака и дјевојчица. Чим су ти мали измучени сужњи усташке самовласти чули пуцњаву и видјели партизане, неизмјерна радост испунила их је надом да ће бити ослобођени. Касније смо дознали од њих како су се усплахирили сви подједнако од страха због пуцњаве и због узбуђења да би их неко могао ослободити. Ганули су нас повици и чежњиви погледи дјеце начичкане иза решетака закључаног логора. Партизани су брзо отворили врата и дјеца су јурнула на сунце. Од радости су скакала и вјешала се о вратове бораца, својих ослободилаца. Општа врева и граја потрајала је неколико часака. Неколико најисцрпљенијих онесвијестило се на дневном свјетлу

270 Ivan Fumić, *Djeca – žrtve ustaškog režima* (Zagreb: b.i., 2011). 52-56, 62-63.

271 Nenad Jovanović, „Kako sam preživio dječji logor“, *Portal Novosti*, 8. март 2012. године, <https://arhiva.portalnovosti.com/2012/07/kako-sam-prezivio-djecji-logor/>

и сунцу... Неки борци 4. кордунашке бригаде пронашли су међу заробљеном дјецом своју, неко сина или кћер, или дјецу својих рођака или комшија. То одушевљење ослобођених малих логораша врло је тешко описати...²⁷²

У логору је према подацима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача НР Хрватске било затворено 3.336 дјеце, углавном поријеклом са подручја Козаре и Кордуна. Према истим подацима, у логору је до краја августа 1942. умрло најмање 449 дјеце.

Од септембра 1941. до јесени 1942, постојао је концентрациони логор у Лоборграду, недалеко од Златар Бистрице, у Хрватском Загорју. У њему је, поред једног броја Српкиња, било заточено око 1.300 Јеврејки, већином пребачених из Крушчице, заједно са дјецом.²⁷³ Децембра 1941. основан је логор у Ђакову, намијењен првенствено јеврејским женама и деци, којих је било око 3.000. Од њих, велики број био је погубљен. У јулу 1942. логор је укинут, а преостали затвореници одведени у Јасеновац. У јуну 1942. основан је привремени логор Тења у Осијеку.²⁷⁴ У њему су били заточени готово сви преостали Јевреји, баш тада и похапшени у Осијеку, те неким другим славонским мјестима, а било је заточено око 3.000 особа. Средином августа, започела је њихова масовна ликвидација, углавном у Јасеновцу. Почетком 1942. основан је логор у Сиску. Ту је доведен дио српског становништва с Козаре, заробљен последице њемачко-усташке офанзиве.²⁷⁵ Поред Сиска се налазио и логор „Цапраг“ који је функционисао од јула до септембра 1941. године. Куриозитет је представљао да су у овај логор у почетку довођени углавном свештеници Српске православне цркве и чланови њихових породица. Касније су у логор довођени и други Срби који су затим протјеривани у Србију.²⁷⁶

Највећи и најстрашнији од свих био је логор смрти Јасеновац којег са правом називају и балкански Аушвиц.²⁷⁷ Изградња логора почела је у јулу 1941, а први логораша су допремљени крајем августа. Први логораша су допремани у логор I – Брочице и логор II – Крапје, који су у почетку били дио логора Јасеновац, укључујући и централни дио који је назван логор III – Циглана. Ова два логора су након краћег периода затворена, а већина логораша је убијена, док је мањи дио пребачен у Циглану. Бројни логораша који су допремани нису ни регистровани јер су одмах вођени на губилиште у Доњу Градину или су одмах убијени у Доњој Градини никада не ушавши у логор. Доња Градина је била највеће губилиште у логору Ја-

272 Nikola Vidović, „Četvrta kordunaška brigada u borbama za oslobođenje Bihaća,“ u zborniku radova *Bihaćka republika*, tom 1 (Bihać: b.i., 1965), 152.

273 Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945.*, 106–108.

274 Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945.*, 109–111.

275 Fumić, *Djeca*, 57–59.

276 „Okružnica Državnog ravnateljstva za ponovu od 9. avgusta 1941. sa uputstvima za hapšenje pravoslavnih sveštenika i njihovih porodica i otpremanje u logor Sisak,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 479. „Spisak pravoslavnih sveštenika iz kotara Sarajevo koji su otpremljeni u logor Caprag kraj Siska 12. avgusta 1941. godine,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 494. Аврамов, *Геноцид у Југославију, 1941–1945, 1991...*, 1:356.

277 Milan Bulajić, *Jasenovac „Balkan Auschwitz“* (Beograd: b.i., 2001). Gideon Greif, *Jasenovac Auschwitz of the Balkans* (Beograd: b.i., 2018).

сеновац. Прве масовније ликвидације почињу већ у октобру 1941. Логораши су убијани најчешће тупим предметима, хладним оружјем и вјешањем, док се коришћење ватреног оружја избјегавало да се не узбуди хрватско становништво које се налазило у близини. Поред тога, затвореници су били изложени физичким тортурама и незамисливим садистичким мучењима попут паљења осетљивих дијелова тијела, вађења ноктију или очију, тјерања пацова у стомак, резања и сољења коже итд.²⁷⁸

Затвореници у логору Циглана су најчешће боравили на пољани, дио их је био смјештен под надстрешницама, а мањи број је био смјештен у баракама. Исхрана је била јако слаба и недовољна, што је доводило до појаве канибализма међу самим логорашима. Велики број логораша је умирао од глади, хладноће, болести и других ствари изазваних боравком у нехуманим условима, као и тешким и исцрпљујућим физичким радом. Мало бољи третман су имали логораши који су били потребни за функционисање индустријских постројења и самог логора. По монструозности и злочинима у логору највише су се истакли Љубо Милош, Перо Брзица, Макс Лубурић, фра Мирослав Филиповић (који је због великог броја убистава и начина убијања називан мајстором, па је свом презимену као титулу додао и Мајсторовић), Нада Шакић, Ивица Матковић, Маринко Полић, Анто Маричић, Драгутин Пудић, Јосип Фригановић и други.²⁷⁹ Највеће масовне ликвидације логораша наступиле су по завршетку њемачко-ушашко-домобранске операције „чишћења“ планине Козаре од партизана. Ликвидације допремљеног народа вршене су углавном у Доњој Градини.

Јасеновачки логор смрти је несметано радио током цијелог рата. Када су усташе почеле са ликвидирањем логора, самим тим и ликвидацијама преосталих група логораша, дио логораша је одлучио да се пробојем из логора спасе. Дан прије пробоја ликвидирана је посљедња група жена, њих око 700. Логораши су пробој извршили 22. априла 1945, из логора су се пробијале, независно једна од друге, двије групе. Једна се пробијала из логора „Кожара“ а друга већа из логора „Циглана“. Обје групе су биле ненаоружане. Претпоставља се да је број логораша у обје групе износио око 800 логораша. Само њих 169 је успјело да се домогне слободе, остали су страдали. У напуштени и разрушени логор Јасеновац су тек 2. маја 1945. ушле снаге Југословенске армије. Број убијених у логору Јасеновац – Стара Градишка никада није тачно утврђен, јер су логорска картотека и друга документација логора уништавани у више наврата, како би се прикрили подаци, а као што је речено, многи логораши никада нису регистровани. Процјене су се кретале од неколико десетина хиљада, које најчешће наводе хрватски ревизионисти па до милион и више, које ничим нису поткрепљене.²⁸⁰ У највећем броју случајева, наводи се процјена од 700.000 убијених од којих је 500.000 Срба, 40.000 Рома 33.000 Јевреја и 127.000 припадника других народа са простора Краљевине Југославије. Сматра се да је током рада логора Јасеновац страдало око 20.000 дјеце.²⁸¹

278 Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:358–361.

279 Исто, 358–361.

280 Опширније погледати: Ђорђе Mihovilić i Dejan Motl, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima* (Jasenovac: b.i., 2015).

281 Подаци из Спомен подручја Доња Градина.

Током 1942. Анте Павелић је дозволио да усташки официри који нису у могућности да имају дјецу могу да удоме логорашку дјецу под условом да буду васпитавана у хрватском и усташком духу, да би се на тај начин затро сваки траг о њиховом поријеклу. Многа дјеца су одрасла са промијењеним идентитетом и никада нису сазнала истину о своме поријеклу, вјери или идентитету. „Законска одредба о уређивању правног положаја државне сирочади“ усташки је акт који је имао за циљ уништење идентитета дјеце логораша. У складу са том одредбом, српској дјеци су давана хрватска имена, одређивала им се завичајност као и вјерска припадност. Уколико је била непозната година рођења, лекар је утврђивао доб, док се као датум рођења уписивао 10. април, односно дан кад је основана НДХ. У љето 1942. „на одгој и опскрбу“ у хрватске породице послано је 1.738 српске дјеце млађе од три године. Највише их је било са ознаком „НН“.

Покретач и организатор спашавања дјеце из логора била је хуманитарка аустријског поријекла Диана Будисављевић, супруга православног Србина др Јулија Будисављевића, угледног хирурга и професора Медицинског факултета у Загребу. По њој је читава ова акција названа – „Акција Диане Будисављевић“. Читаву акцију Диана је описала у своме дневнику, који је водила на њемачком језику од 23. октобра 1941. до 13. августа 1945. године. Њени дневнички записи представљају највјернију слику страдања дјеце у усташким логорима. Диана Будисављевић и професор Камило Бреслер, начелник у Министарству удружбе и социјалне скрби НДХ, били су кључне личности у избављењу деце из јасеновачких логора. Диана је успјела да преко њемачких војних представника у Загребу издејствује одобрење да са својом екипом 9. и 10. јула 1942. посјети тзв. „дјечју болницу“ и друге „дјечје настамбе“ у логору Стара Градишка. Од 9. јула до 3. августа 1942, у шест наврата је одлазила са својим сарадницима по дјецу у Стару Градишку, Јабланац и Млаку, и из ових логора избавила 10.536 дечака и девојчица, од којих је 3.200 умрло на рукама спасилаца од посљедица заточеништва у усташким логорима. Да би сачувала податке о идентитету дјеце избављене из јасеновачких логора, Диана је са најближим сарадницима формирала картотеку у којој је регистровано више од 12.000 малих логораша. Ова акција је била једна од најтежих и по броју спашених најобимнија хуманитарна акција везана за концентрационе логоре у Другом свјетском рату.²⁸²

3.9. Устанци

Устанак је избио у оним крајевима који су већином или већим дијелом насељени српским становништвом (Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, простори некадашње Војне Крајине). И док је у Србији устанак настао као посљедица да се земља ослободи од окупатора, у НДХ била је то првенствено реакција на усташки геноцид. Током рата створена су два антифашистичка покрета отпора која су у почетку дјеловали заједно, да би убрзо због различитих поли-

282 Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne države Hrvatske* (Zagreb: b.i., 2013), 15-16, 31-33, 41-46.

тичких погледа дошло до раздвајања, а затим и до отвореног сукоба. Један покрет су предводили официри регуларне Југословенске краљеве војске који су одбили капитулацију и одлучили да наставе борбу. Њих је предводио пуковник, а касније генерал Драгољуб Дража Михаиловић. Штаб овог покрета налазио се на огранку планине Сувобор – Равној Гори. Група официра и војника предвођених Михаиловићем стигли су на Равну Гору 8. маја 1941. Овај датум се узима као почетак устанка под командом ЈВуО. Овај покрет је имао званични назив Југословенска војска у отаџбини, иако је током цијелог рата био познат под називом четнички или Равногорски покрет. ЈВуО је признавао краљ Петар II и влада у изbjеглиштву. Да би му дали легитимитет, они су пуковника Михаиловића унаприједили у генералски чин и именовали га за министра војног. Генерал Михаиловић је све до краја рата био признат и од стране западних савезника. У јавности тих земаља је слављен и имао је статус хероја. Михаиловићев покрет се борио за ослобођење Југославије и за очување монархистичког уређења. По карактеру овај покрет је био антифашистички, национални и демократски. Четничке вође из других српских крајева су га признавале за свог вођу, али сам покрет никада није дјеловао као једна цјелина. Најчешће је томе био узрок тренутна ситуација на терену, лоша повезаност, самовоља појединих старјешина и сл. Покушаји да се овај покрет прошири и на крајеве који нису већински српски није дао значајније резултате па је покрет до краја рата остао већински српски.²⁸³

Други покрет је био окупљен око Комунистичке партије Југославије. Иако је званични назив био Народноослободилачки покрет, познатији је под називом партизански, јер су се припадници овог покрета називали партизани. На челу овог покрета био је Јосип Броз Тито који је вршио дужност генералног секретара КПЈ. Иако су се у Краљевини Југославији борили за разбијање Југославије, у новим околностима одлучено је да се та идеја напусти. Комунистички покрет се на устанак дигао 22. јуна 1941,²⁸⁴ односно након што је престао да важи споразум Рибентроп–Молотов, услед напада нацистичке Њемачке на СССР. У овом покрету је владала чврста дисциплина. Сам покрет је базиран на републиканским и комунистичким основама. Паралелно са ослободилачким ратом, комунисти су спроводили и револуцију која је у неким крајевима (посебно у Херцеговини и Црној Гори) довела до тога да је један број људи ликвидиран без суда. Једина кривица им је била да су потенцијални непријатељи револуције. Циљ револуције је био да се успостави систем какав је био у СССР. Партизански покрет је такође био већински српски, иако су се често на руководећим положајима налазили и муслимани и Хрвати. То су били предратни чланови КПЈ који нису имали могућност да остану у својим крајевима, јер би као комунисти били хапшени. Тек у другој половини рата, овом покрету приступиће већи број муслимана и Хрвата. Ово је било узроковано тиме што је постајало све изгледније да ће Силе осовине изгубити рат, а да ће НДХ нестати.

Устанак на територијама Босне и Херцеговине је избијао у различито вријеме. До прве побуне у Херцеговини је дошло у Невесињском срезу 2. јуна 1941, као одговор на усташке злочине.

283 Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату у Југославији 1941-1943*. (Београд: б.и., 2008), 39-45.

284 „Proglas CK KPJ povodom napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez,“ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 1; Borbe u Srbiji: 1941, tom 1* (np., ni., nd.), 11.

Устанак је избио 5/6. јуна у Гатачком срезу и брзо се проширио и на остале херцеговачке срезове, Билећки и Требињски. Устаницима у Херцеговини су се прикључивале и наоружане групе из Србије и Црне Горе.²⁸⁵ На територији западне Босне народ се, такође, склањао од усташког терора. Највећи усташки покољи Срба су се десили у Бихаћу, Босанској Крупи, Цазину, Босанском Новом, Босанском Петровцу, Приједору и Санском Мосту. Збјегове народа чувале су, међусобно неповезане и неорганизоване, наоружане групе људи. Уочи устанка већ је било формирано доста устаничких група и одреда широм западне Босне. Устанак је избио 27. јула 1941. на тремеђи Босне, Лике и Далмације, када устанички одреди нападају на варош Дрвар и ослобађају је, а сламају усташки контранапад.²⁸⁶ Наредног дана, ослобођени су Гламоч, Ливно, Босански Петровац и Босанско Грахово. Устанак се даље проширио на Грмеч, Мањачу и Козару. Слободна територија се створила и на подручју Пљеве, Јања и Купреса. До половине августа, устаници су ослободили већи дио Крајине. Неослобођени су остали само неки већи градови и муслиманска или хрватска села. Народ Озрена и сусједних српских простора дигао се на устанак против окупатора у зору, 23. августа 1941, када је извршен напад на Добој.²⁸⁷ На територији источне Босне су и прије почетка устанка дјеловале групе људи које су нападале на усташе. Овдје је устанак имао већински четнички карактер, највише захваљујући близини Србије. Средином августа, четничких одреда на овом дијелу, поред неколико самосталних батаљона и чета, било је пет (Вишеградски, Кладањски, Сребренички, Власенички и Тузлански). Четнички одреди на овом подручју су опсједали Зворник и Хан Пијесак. Власеница је ослобођена 31. августа. Поред четничких, на подручју источне Босне дјеловали су и партизански одреди. У шест партизанских одреда (Мајевички, Озренски, Бирчански, Романијски, Калиновачки и Звијезда), борило се 7.300 бораца.²⁸⁸

Устанак у Херцеговини и Босни је био искључиво одговор усташким злочинима. Није подигнут ни од стране Комунистичке партије Југославије ни од стране Југословенске војске у отаџбини. Они су се касније наметали у вођству устанка, па су тако многе устаничке јединице крајем 1941. и почетком 1942. године поцијепане на партизанске и четничке. Већина бораца били су сељаци, неупућени у дугорочне политичке циљеве. Општенародни устанак избио је у Црној Гори 13. јула 1941. године. У првом налету ослобођена је цијела Црна Гора, сем већих градова. Италијани су довели велика појачања и у августу потиснули поколебане устанике у планине.²⁸⁹

У западној Србији, током љета и јесени, заједничким дјеловањем оба покрета, створена је велика слободна територија. Током овог периода, на два састанка између представника оба покрета отпора, дошло је до договора о заједничкој сарадњи која суштински никада није заживјела на терену. Различити циљеви и начини борбе проузроковали су међусобни сукоб крајем октобра. Новонастали сукоб и подјеле довели су до бржег и лакшег сламања устанка.

285 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1941*, том 1 (Београд: б.и., 2000), 14. Алекса Тепавчевић, *Борба за слободу: Сећање на четничку борбу 1941-1950*, 2. издање (Гацко: б.и., 2002), 39-41.

286 Божидар Соколовић, *Илија Десница јунак са Оштреља: Уначка долина у борби за опстанак* (Milwaukee: б.и., 1988), 12.

287 Миленко Максимовић, *Синови Озрена* (Добој – Озрен: б.и., 1996), 61-63.

288 Вељко Ђ. Ђурић, *Мајор Дангић* (Крагујевац: б.и., 2001), 15.

289 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945* (Beograd: б.и., 1988), 88.

Допремивши у Србију већа појачања, Нијемци крајем године заузимају Ужице које су биле центар слободне партизанске територије познате под називом „Ужичка република“, такође, заузета је и територија коју је контролисала ЈВуО са центром на Равној Гори.²⁹⁰

Сламање устанка праћено је страховитим одмаздама над недужним становништвом. У септембру је њемачка команда у Србији издала наредбу по којој је за сваког убијеног Нијемца стријељано 100 Срба, а за сваког рањеног 50. У Крагујевцу и околини, Нијемци су 21. октобра 1941. године стријељали око 2.800 људи, међу којима и 230 ђака тамошње гимназије. Окупатор је у Србији основао више логора, од којих су најзлогласнији били Бањица и Сајмиште у Београду и Црвени крст у Нишу.

Михаиловић се накратко склања у Црну Гору. Због страховитих казних мјера окупатора и узевши у обзир искуство страдања Срба у Првом свјетском рату, Михаиловић се определио за стратегију чекања исхода рата на великим фронтовима. За то вријеме, припремао је свој покрет за масовни устанак у тренутку када савезничке војске стигну надомак Југославије. Међутим, пасивна стратегија доводила је до слабљења борбеног полета, као и до колаборације четничких јединица са окупатором, нарочито италијанским. Разлаз са партизанским покретом био је коначан и претворио се у братоубилачки рат. Четници су због злочина над Србима у НДХ вршили одмазде над муслиманским и хрватским становништвом. Важно је напоменути да ово никада није била званична политика ЈВуО нити је врховна команда подржавала овакве акције. Напротив, Михаиловић и Врховна команда су овакве испаде осуђивали, али је често удаљеност и недовољна повезаност била недовољна да се казне и примијене. Са друге стране, константно је рађено на томе да се муслиманско и хрватско становништво укључи у заједничку борбу против непријатеља.²⁹¹

Руководство партизанског покрета је све своје снаге из Србије пребацило на територије Босне и Херцеговине. У очекивању доласка Црвене армије на Балкан након заустављања њемачке офанзиве на Москву, поред ослободилачке, прешла је на револуционарну фазу рата. Започет је крвави обрачун са свим присталицама четничког покрета, али и онима који су сматрани за буржоазију односно за класне непријатеље.²⁹² По угледу на СССР, оснивају се „пролетерске бригаде“ које су биле ударне јединице овог покрета. Увидјевши да од скорог доласка Црвене армије неће бити ништа, руководство покрета се враћа политици прикривеног револуционарног дјеловања и истицања антифашистичког и ослободилачког карактера своје борбе, који се огледао у пароли „Смрт фашизму! Слобода народу!“

Упориште партизанског покрета било је у западном дијелу Босне, на територији Босанске Крајине. Ова регија је већински била насељена Србима и трпјела је највеће усташке нападе и злочине. Акције које су партизанске јединице вршиле са планине Козаре угрожавале

290 Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941* (Београд: б.и., 1975), 242-284. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1: Против нацизма, фашизма и комунизма* (Београд: б.и., 2014), 157-164.

291 Опширније погледати: Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1*. Драгољуб Михаиловић, *Рат и мир ђенерала: Изабрани ратни списи*, томови 1 и 2 (Београд: б.и., 1998).

292 Опширније погледати: Василије Куљић, *Злочини комуниста у Херцеговини 1941-1958* (Београд: б.и., 2010). Вучета Реџић, *Пасје гробље код Колашина* (Београд: б.и., 1999).

су околне градове, саобраћај и рад рудника. Због тога је њемачка војска, ојачана усташама и домобранима, покренула и извела велику офанзиву на Козару током јуна и јула 1942. године. Дио партизанских јединица и нешто народа који се налазио у збјеговима успио је да се извуче из обруча током борби. Остатак је препуштен непријатељским репресалијама. Непријатељ је похватао народ у збјеговима и побио при томе већи број људи, жена и дјеце. Око 68.500 Срба, већином нејачи, спроведено је са Козаре и из Поткозарја: мањи број на принудни рад у Њемачку, а већина у систем логора Јасеновац, гдје их је већина страдала.²⁹³

За то вријеме, пролетерске бригаде из источног дијела БиХ се пребацују у Босанску Крајину, гдје се налазила велика слободна територија, чији је центар био град Бихаћ. Ова територија је позната под називом „Бихаћка република“. Овдје је одржано и прво засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), највишег органа нове власти.²⁹⁴

Са друге стране, након подјеле устаничких снага и враћања команде ЈВуО назад у Србију, против четника је покренуто неколико офанзива са циљем да се они униште. Неке од ових операција су истовремено укључивале и операције против партизана (попут операција „Вишеград „ и „Трио“).²⁹⁵ Највеће операције против четника у овом периоду биле су операција „Бадер“, која је била усмјерена против јединица у источној Босни, које су биле под командом мајора Јездимира Дангића.²⁹⁶ Док су у Србији изведене операције „Форстрат“ (у овој операцији је први пут употребљен 800. специјални пук Брандербург који ће касније прерасти у дивизију), која је за циљ имала уништење Михаиловића и његовог штаба, док је друга операција под називом „Копеоник“, која је за циљ имала уништење Расинског корпуса подкомандом пуковника Драгутина Кесеровића, изведена заједничким дјеловањем новоосноване 7. СС „Принц Еуген“ дивизије и дијелова Бугарског окупационог корпуса. О важности ове операције говори и чињеница да је током ове операције Краљево посетио лично Хајнрих Химлер. Ово је био највиши функционер који је током рата посетио Србију. Ова чињеница је често прешућивана у послеријатној историографији.²⁹⁷ Током 1942. године и почетком 1943. године, по Михаиловићевом наређењу, изведене су бројне диверзије и саботаже на пругама широм Србије. Ово је прије свега имало за циљ да се олакшају савезнички напори у сјеверној Африци, који су вршени против генерала Ервина Ромела и његовог Њемачког афричког корпуса. Наиме, снабдијевање њемачких јединица на афричком континенту ишло је већим дијелом преко Србије и то пругама Београд–Софија и Београд–Солун. Дио ових саботажа је извршен и на територијама сусједне Бугарске, Мађарске и Румуније, у циљу спречавања репресалија над српским становништвом. Да је ово свакако имало основа, видљиво је из пријетњи да ће се за сваки срушени мост у Србији ликвидирати 1.000 Срба. Након слома Ромелових снага у Африци, америчка јавност је уврстила генерала Михаиловића међу три најславнија савезнич-

293 „Драгоје Лукић: Родитељ покошеног нараштаја,“ 20. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 224-228.

294 *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 276-279, 331-338.

295 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1*, 325-329.

296 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945: Књига 1*, 310-317. Ђурић, *Мајор Дангић*, 30-37.

297 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945: Књига 1*, 128-131. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 2: Србија под окупацијом* (Београд: б.и., 2014), 126-127.

ка команданта, поред Дагласа Мекартура и Семјона Тимошенка. Поред тога, Михаиловићу и његовим борцима одавано је признање из свих западних савезничких земаља.²⁹⁸

И док су у Србији четници водили борбу са нацистима, у Босни и Херцеговини ситуација је била скроз другачија. Четници су на овим територијама првенствено покушавали да сачувају српски народ од биолошког нестанка. Подјелом устаничких снага на партизане и четнике они су добили још један фронт који је само додатно отежавао ситуацију. Посебно поглавље рата на територијама Босне и Херцеговине представљао је однос четника према НДХ и усташама, као и према муслиманима. Срби су успостављање НДХ дочекали мирно, али их је усташки терор приморао на устанак.²⁹⁹ Однос према НДХ био је двојак. Онај дио четника који је иза себе имао Италијане је и даље водио борбу против свих осталих оружаних формација у НДХ. У дијелу који се налазио под њемачком контролом, гдје четници нису имали савезника, било је потребно да се пред новим непријатељем у виду комуниста осигура мир са НДХ, која је и даље била непријатељ. Због тога долази до споразума четника из Босне са представницима НДХ. Ови споразуми су били куповање мира. Једна тактичка варка. НДХ је призната формално, али не и суштински. Нити су четници припадали њеним формацијама нити је НДХ имала било какву власт на четничкој територији. Двије зарађене стране су привремено склопиле примирје које је често нарушавано. Ово није значило и колаборацију.³⁰⁰

Са друге стране, четници који су се налазили у зони коју је контролисала Италија (Далмација, Херцеговина, Црна Гора) били су узети под заштиту Италијана, који су спречавали усташе у њиховим настојањима да униште Србе, а са друге стране су наоружавали четнике и подстицали их на борбу против НДХ. Италијани су, незадовољни подјелом и њемачком прохрватском политиком, почели да потпомажу Србе. Остало је неразјашњено њихово помагање у подизању самог устанка. Срби су се устанком у великом дијелу Босне и Херцеговине ослободили од усташа и њиховог терора, а Италијани су добили могућност да прошире своју зону. Током рата настала је једна врста симбиозе између Италијана и четника. Италијани су добили мир, а четници су заузврат добијали неопходно оружје, муницију и друге потрепштине. Захваљујући четницима, Италијани су чували становништво од усташа, снабдијевали га храном итд. Такође, ово је на дјелу био италијански принцип „завади па владај“, оног момента кад би четници постајали исувише јаки, Италијани би против њих окретали муслиманске милиције или би дозвољавали усташама нападе. Уколико би муслиманске милиције постајале јаке, Италијани би на њих окретали четнике.³⁰¹

У погледу муслимана, четници су водили посебну политику. Циљ је био да се привуче што већи број муслимана у четничке редове. До четничке одмазде над муслиманима долазило је као чин освете, а не као спровођење неког великог плана. Ипак, појединачни инциденти

298 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 2*, 131–132. Опширније погледати: Новица С. Стевановић и Живомир Р. Подовац, *Равногорска прва победа: Савезничка противосовинско-логистичка операција (1941–1943)* (Београд: б.и., 2010).

299 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 322.

300 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 370–376.

301 Опширније погледати: Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату*.

који су некад попримали размјере и масовних злочина имали су за посљедицу да је незнатан број муслимана прилазио четницима.

На ове споразуме са НДХ и односе са Италијанима Врховна команда није гледала благонаклоно али није имала механизме ни да ријеши ситуацију па је све то морала да прихвати као нужно зло. Ипак, ови поступци дали су партизанима материјал за партизанску пропаганду против њих. Четници су приказивани као слуге окупатора и сарадници усташа. Братоубилачки рат који је избио између два покрета отпора свакако представља једну велику трагедију. Срби су, поред великих прогона којима су били изложени, почели и да ратују међусобно.

Кључна година за дешавања на територијама Босне и Херцеговине била је ратна 1943. Након напредовања западних савезника на ратишту сјеверној Африци, 1943. године, било је сасвим могуће искрцавање њихових трупа на Балканском полуострву. У том случају, јаке снаге партизана и четника у планинском залеђу Јадранског мора угрожавале су успјешну одбрану Нијемаца и њихових савезника. Због тога су Нијемци разрадили план о уништењу оба покрета отпора. Операција против партизана названа је „Вајс“ (бијело) а против четника „Шварц“ (црно). Њемачке снаге су уз помоћ италијанских, усташких и домобранских снага, као и муслиманске милиције, нападе партизанске снаге које су биле концентрисане на простору који је био стациониран на слободној територији познатој под називом „Бихаћка република“. Одлучено је да се изврши повлачење у правцу Херцеговине. Оперативну снагу партизана ометао је велики број рањеника за које није било лијекова нити транспортних средстава. Сем тога, уз војску се кретао и велики број цивила које је требало штитити. Најтеже борбе вођене су на падинама планине Грмеч. Партизанске снаге су се извукле и вршиле покрет према Неретви, ослобађајући успут поједине вароши и насељена мјеста. У долини ријеке Неретве дошло је до велике битке. У овој бици су учествовали и четници јер је четничка команда сматрала да је то повољан моменат да се униште партизани, да четничке снаге избију на обалу Јадранског мора и дочекају савезничко искрцавање. Ова операција је у послеријатној историографији називана и Битка за рањенике или Битка на Неретви. Под специфичним околностима, дошло је до битке између партизана и четника. Партизанске трупе су успјеле да надвладају четничке снаге које су бројале око 20.000 бораца и да се пробију према источној Босни. Ниједна од двије сукобљене снаге није успјела да постигне свој циљ. Партизани су жељели да се пробију у Херцеговину и касније да се споје са својим снагама у Црној Гори, док су четници жељели једном за свагда да униште партизански покрет. Неиспуњавању четничког циља највише су допринијели њихова разједињеност, као и различити интереси и стратегије појединих команданата.³⁰² Током битке на Неретви, партизанска команда је послала делегацију у Загреб да преговара са њемачком командом. Ови преговори, познати као Мартовски преговори, имали су за циљ размјену ратних заробљеника и признавање партизана као легитимне зараћене стране. Током преговора, успостављено је шестонедјељно примирје, а постигнут је и споразум да њемачка војска допусти партизанима да се повуку у италијанску окупациону зону и да се обрачунају са

302 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II*, 239-251. Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope: Treći deo: 1941-1945*. (Beograd: b.i., 1987), 288-289, 419-443. Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*. (Beograd: b.i., 1978), 89-100.

четницима. Партизански изасланици су дали гаранције да уколико би дошло до савезничког искрцавања без одобрења Главног штаба, да би се борили против Савезника.³⁰³

Паралелно са операцијом „Вајс“ у средњој Босни, на планини Озрену покренута је једна мања операција која је имала за циљ да се уништи Озренски четнички одред јачине 2.500 бораца, којим је командовао Цвијетин Тодић. Операција названа „Тојфел“ почела је 9. априла 1943. Операција је завршена без успјеха јер су озренски четници успјели да се извуку из окружења.³⁰⁴

Почетком маја 1943. њемачке снаге започињу са извођењем операције „Шварц“. Циљ ове операције било је уништење снага ЈВуО и заробљавање и ликвидација генерала Михаиловића и његове Врховне команде. Овај план је држан у тајности чак и од савезничких италијанских снага у Црној Гори. Нападом 14. маја 1943. једне њемачке борбене групе на шири рејон Колашина, гдје се налазило четничко средиште са око 2.500 бораца под командом пуковника Павла Ђуришића, Михаиловићевог команданта за Црну Гору и Санџак, започиње операција „Шварц“. Затечени изненадном појавом њемачких снага, пружили су спорадичан и слаб отпор и заробљено је око 2.000 четника. Након краћих преговора и ултиматума да ће се примијенити репресивне мјере према цивилном становништву, предаје се и Ђуришић са већим дијелом команде. Главни циљ операције, заробљавање генерала Михаиловића, није остварен.³⁰⁵ Након ових борби, њемачке снаге настављају даље наступање и свој напад усмјеравају према партизанима. Партизани су у жестоким борбама били опкољени, али се већи дио јединица са својим Врховним штабом пробио почетком јуна на ријеци Сутјесци и преко Зеленгоре извукао из обруча.³⁰⁶

Поред ових операција, које су најобимније и за даљу судбину Југославије најзначајније, непријатељ је покретао још операција и подоперација, са циљем да се униште покрети отпора у Југославији. Само на територији Србије током 1943. Вермахт је против четника спровео 14 операција.³⁰⁷ Поред тога, њемачка команда је расписала појединачне потјернице за Михаиловићем и Титом у вриједности од 100.000 рајхсмарака у злату.³⁰⁸

Почетком септембра 1943. године, Италија је капитулирала. Врховна команда ЈВуО одлучује да покрене већу антиосовинску офанзиву која је имала за циљ да се уз помоћ оружја, које би се преузело од Италијана, изврши напад према Сарајеву и да се оно ослободи. Савезничке мисије које су се налазиле у штабу, прије свега енглеске, савјетовале су Михаиловића да не дира Италијане јер ће се њихове снаге, наводно, приклонити Савезничкој борби. Показало се, ови савјети били су само дио савезничке политике која је полако напуштала, због својих интереса, легитимну ЈВуО и своју подршку давала партизанском покрету. Због овакве политике, већину наоружања ће преузети партизани, чиме су стекли велику надмоћ у оружју насупротив четника. Четници су успјели да дођу само до мањег дијела неопходног оружја.³⁰⁹ Ипак, и поред свих до-

303 Опширније погледати: Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943* (Београд: б.и., 1985).

304 Максимовић, *Синови Озрена*, 132-140.

305 Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату*, 422-425.

306 Strugar, *Jugoslavija 1941-1945.*, 100-115.

307 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 2*, 138-168.

308 Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944* (Београд: б.и., 2001), 236-237.

309 Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату*, 433-436.

гађаја, од ове офанзиве се није одустало. Ослобођени су градови Вишеград, Рогатица, започето је напредовање према Сарајеву. Сарајево се већ дјеломично налазило у окружењу и очекивао се напад четника на град. Међутим, до овог напада није дошло јер су четнике са леђа нападе јакe партизанске снаге. Четници су били присиљени да се под борбом повуку до Вишеграда.³¹⁰

Битке на Неретви и Сутјесци, у првој половини 1943. године, биле су највеће операције од избијања устанка. Касније, Нијемци нису имали снага за офанзиве таквих размјера. У септембру 1943. године, након капитулације Италије, партизани су успјели да разоружају бројне италијанске јединице. Њима се од тада масовније прикључује хрватско и муслиманско становништво, као и војне формације које су се тада налазиле у саставу војних снага НДХ и поједине муслиманске милиције. Партизански покрет јачао је у свим дијеловима Југославије.

Овако оснажен, партизански покрет је крајем 1943. године народима Југославије и силама Антифашистичке коалиције предочио основе уређења нове Југославије. У Јајцу, које је већ три мјесеца било под партизанском контролом, одржано је Друго засједање АВНОЈ-а.³¹¹ Паралелно са дешавањима у Јајцу, у Техерану је од 28. новембра до 1. децембра одржана конференција савезничких вођа на којима су се први пут састали премијер Уједињеног Краљевства Винстон Черчил, председник САД Френклин Рузвелт и Јосиф Стаљин. На овој конференцији је коначно признат партизански покрет, а одлучено је да се напусти снабдијевање Михаиловића, које је и до тада било слабо и нередовно.³¹² Ипак, савезничке мисије у штабу Михаиловића остаће све до почетка 1945. године. У позадини ове одлуке био је договор између Винстона Черчила и Јосифа Стаљина да Југославија након рата потпадне под совјетску интересну сферу. Заузврат, Стаљин се одрекао претензија према Грчкој. Наравно, оваквој одлуци је допринијела и бескомпромисна борба партизанских јединица на терену и мања борбеност четника у односу на партизански покрет. Ипак, и овако „пасиван“, четнички покрет је својом борбеношћу и масивношћу предњачио над другим покретима отпора у окупираној Европи.

Као одговор на одлуке АВНОЈ-а, ЈВуО је одржала састанак у селу Ба, које се налазило на падинама Равне Горе. Конгрес је одржан 27. јануара 1944. на велики православни празник Светог Саву, па је зато и познат под називом Светосавски конгрес. Конгрес је осудио дјелатност КПЈ и одбацио насилну промјену државног и друштвеног поретка. Заложиио се за уставну, парламентарну, федеративну и демократску монархију на челу са краљем Петром II. Будућу југословенску федерацију требало је да чине српска, хрватска и словеначка федерална јединица.³¹³

310 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 598-599.

311 Засједање је одржано у ноћи 29. на 30 новембар. Током овог засједања, донесене су наредне одлуке: 1) АВНОЈ се конституише у законодавно и извршно представничко тијело Југославије, као врховни представник народа и успоставља се Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), са свим обиљежјима народне владе, преко кога ће АВНОЈ остваривати своју извршну функцију; 2) да се створи федерална Југославија, заснована на праву о самоопредјељењу, у којој је планирано да пет јужнословенских народа: Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и Црногорци живе у шест федералних јединица: Србија, Хрватска, „Словеначка“, Македонија и Црна Гора и Босна и Херцеговина са једнаким правима; 3) да се пониште одлуке југословенске владе у егзилу; 4) да се краљу Петру II Карађорђевићу забрани повратак у земљу док се на референдуму не одлучи државно уређење будуће земље (монархија или република); 5) да се националним мањинама у Југославији обезбиједе сва национална права. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II*, 280-290. Brajović-Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*, 131-132.

312 Brajović-Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*, 132.

313 *Књига о Дражи*, том 2 (Windsor: б.и., 1956), 5-28. Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1*, 249-252.

У првој половини 1944, њемачке трупе су настојале да одрже власт у приморским градовима због могућности савезничке инвазије, али и над значајнијим саобраћајницама и рударским центрима. Да би олакшали свој положај, Нијемци покушавају да задају теже ударе и једном и другом покрету отпора. Ипак, због јачања и саме борбености, у овом периоду веће операције се подузимају против партизанског покрета. Четнички покрет, који је и даље бројан и јак противник, полако почиње да стагнира. Ипак, четници ће и даље водити мање борбе са усташама, Нијемцима и муслиманским јединицама.

Почетком 1944, партизански Главни штаб је под њемачким притиском морао да напусти Јајце и пређе у Дрвар. У Дрвару су били поштеђени од њемачких напада неколико мјесеци, што им је дало прилику да припремају даље операције на четнике у источној Босни, како би се олакшао партизански напад на Србију која је од краја 1941, уз мањи број изузетака, готово сва била под контролом четничког покрета. У то вријеме, у Србији поново започиње цијели низ диверзија и напада четника на њемачке положаје, како би се отежало извлачење њемачких снага. Током овог периода, у партизански штаб стиже и прва совјетска мисија као и Черчилов син – Рендолф Черчил. Настављају се тајни преговори са Нијемцима око размјене заробљеника. Ствара се и претеча будуће тајне полиције, која је имала за циљ обрачунавање са „петом колоном“ односно са противницима будућег комунистичког режима.

Њемачка команда је одлучила да брзим нападом десантних падобранских јединица, уз подршку оклопно механизованих група, обезглави партизански покрет. Ваздушни десант на Дрвар извршен је 25. маја 1944. године. Након десанта, њемачки падобранци су наишли на жесток отпор. Партизанска команда је успјела да се извуче, а Тито је евакуисан из земље. Ипак, његов боравак у Барију није дуго трајао, јер није желио да води борбу из емиграције, па је транспортован на острво Вис. Њемачка офанзива је завршена неуспјехом 6. јуна 1944.³¹⁴

Паралелно са борбом у земљи, партизански покрет је водио и борбу и за међународно признање. Иако су их савезници признавали након Техеранске конференције као реалност, и даље је Краљевској влади у Лондону даван пуни легитимитет и међународна подршка. У покушају да очува монархистички покрет у земљи, Черчил је посредовао да дође до споразума између Краљевске владе и Националног комитета ослобођења Југославије, односно привремене партизанске владе. Дошло је до преговора између Тита и др Ивана Шубашића, бившег бана Хрватске бановине у Краљевини Југославији, новог председника Краљевске владе. Јуна 1944. склопљен је први споразум Тито–Шубашић, којим је избјегличка влада морала прихватити одлуке Другог засједања АВНОЈ-а, и обавезавши се да ће код Савезника радити на повећању помоћи Југославији, као и да до краја рата неће покретати питање монархије. Августа 1944. Тито је успио да избјегне Черчилов приједлог о формирању заједничке југословенске владе. Већ у септембру 1944, када се Црвена армија налазила на границама Југославије, Тито одлази у Москву, гдје је дозволио да јединице Црвене армије уђу на територију Југославије ради заједничке борбе и коју би напустиле након ослобођења земље. Почетком новембра, у ослобођеном Београду склопљен је нови споразум Тито–Шубашић, чиме је формирана заједничка влада, а Краљ је предао власт

314 Brajović-Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*, 150-152.

намјесништву док се на слободним изборима не одлучи о облику владавине. Намјесништво је 5. марта 1945. дало мандат за састав владе Демократске Федеративне Републике Југославије. Влада је формирана 7. марта 1945. Владу су признале владе Савезничких земаља.³¹⁵

Охрабрена чињеницом да је Црвена армија на границама, партизанска команда покреће напад на Србију, која је доминантно прочетнички оријентисана. Ово је такође први пут од 1942. да територије Босне и Херцеговине нису средиште ратовања герилских снага. Током јула и августа партизани напредују у две колоне. Једна колона продире у Црну Гору, а друга у Србију. У Србији долази до великих борби са четничким јединицама које нису нису успјеле да пруже дуготрајан отпор и полако почиње напредовање партизанских снага, које су се у међувремену спојиле са партизанским снагама које су напредовале преко Црне Горе. Септембра 1944. године краљ Петар II је смијенио Михаиловића и позвао његове снаге да се придруже јединицама НОВ-а. Црвена армија прелази границе Југославије и, заједничким дјеловањем са партизанским снагама, 25. октобра 1944. године ослобођен је Београд.

Главнина четничких снага предвођена Михаиловићем прелази Дрину и одлази у сјеверну Босну. Повлачење четника из Србије и Црне Горе (црногорске четничке снаге предводио је Ђуришић који је успио да изађе из логора Стриј у Пољској и врати се у Црну Гору) током зиме 1944. било је праћено ниским температурама, сталним борбама са усташама и Нијемцима, такође, у четничким јединицама се појавио тифус и владала је глад. Ово је додатно исцрпило четничке снаге, изгубљен је добар дио људства, а преостале снаге, изнурене и деморалисане, сконцентрисале су се на планини Озрен. Почетком 1945. велики дио сјеверозападне Босне је под Михаиловићевом командом. Михаиловић је имао у плану окупљање свих антикомунистичких снага (српских, хрватских, словеначких и муслиманских) и њихово заједничко наступање према партизанском напредовању. На планини Вучијаку долази до раскола између Михаиловића и Ђуришића. Михаиловић је заговарао повратак у Србију, док је Ђуришић желио да се настави даље повлачење према Словенији. Праћен својим јединицама, махом из Црне Горе и Херцеговине, Ђуришић је кренуо у правцу Босанске Градишке. Ипак, његове јединице ће се наћи прикљештене између партизанских јединица са југа и усташких снага са сјевера. Почетком априла 1945. долази до главног сукоба између Ђуришићевих снага и усташа на Лијевче пољу. Четничке снаге су разбијене а главнина је заробљена. Ђуришић и већина чланова штаба, као и бораца, одведенису у Јасеновац и ликвидирани.³¹⁶ Са преосталим снагама, Михаиловић ће покушати да се врати у Србију. На темељу погрешних информација, сматрао је да ће се народ, који се налази 6 мјесеци под комунистичком диктатуром, дигнути на устанак. Преостале четничке снаге су 13. априла 1945. кренуле према западу да би се убрзо почеле спуштати према југу. Циљ је био да се преко Зеленгоре спусте на Дрину, а затим даље кроз Санџак у Србију. Четничке снаге су током свог наступања имале константне окршаје са хрватском војском, муслиманским милицијама и партизанима. На Зеленгори су се четници 12. и 13. маја 1945. године сукобили са Југословенском армијом, како су тада називане јединице прерасле из

315 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II*, 316-319. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 2: Od drugog zasedanja AVNOJ-a do konačne pobjede* (Београд: б.и., 1965), 330-336. Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1*, 283-285, 303-306, 401-402.

316 Опширније погледати: Бојан Димитријевић, *Голгота четника* (Београд: б.и., 2019).

партизанског покрета. Четници исцрпљени глађу, болешћу, борбама и деморалисани били су слаб противник за добро опремљене снаге, које је пратила артиљерија, оклопно механизоване јединице као и авијације, поражени су и разбијени у мање групе. Неке од ових група су ипак успјеле да се пребаце у Србију, са жељом да подигну устанак и наставе борбу, али су углавном неутралисане. Сам Михаиловић се са малом групом својих присталица скривао у околини Вишеграда, гдје је и ухваћен 13. марта 1946. године и одведен у Београд. У Београду му је одржано суђење од 10. јуна до 15. јула 1946, гдје је осуђен за велеиздају и ратне злочине. Погубљен је на непознатој локацији 17. јула 1946. Ни до данас није позната локација гдје је сахрањен.³¹⁷ Иако су из западних земаља долазиле поруке да Михаиловић буде поштеђен и кажњен блажом казном, ипак је био превелика пријетња за нову комунистичку власт. Амерички председник Хари Труман га је постхумно одликовао Легијом заслуга првог степена 29. марта 1948.

Током марта и априла интензивирани су борбе за ослобођење преосталих дијелова окупиране Југославије. Њемачке снаге су се стабилизовале у Срему, гдје је формиран такозвани Сремски фронт. Иако у повлачењу, ове јединице су пружале добар отпор. Са друге стране, нападе су вршили најчешће новомобилисани борци из Србије и Македоније који нису имали ратног искуства, па су у почетку јединице Југословенске армије имале велике губитке.³¹⁸ Завршна офанзива Југословенске армије за ослобођење западних крајева Југославије започела је 20. марта 1945. Четврта армија је пробила непријатељски фронт у Лици и до средине априла ослобођена је Лика, и дио западне Босне, Горског котара и хрватског приморја. Крајем априла ослобођени су Ријека, Кварнерска острва, Истра, Словеначко приморје, а 1. маја јединице ЈА су ушле у Трст.³¹⁹ Крајем марта кренула је и офанзива Друге армије. Њен главни циљ било је ослобођење Сарајева јер су се тим правцем повлачили Нијемци. Сарајево је ослобођено 6. априла, а затим се Друга армија спојила са јединицама Прве армије у долини Саве.³²⁰ Прва армија је последице жестоких борби пробила Сремски фронт 12. априла.³²¹ Усклађујући своје операције Прва, Друга и Трећа армија су продирале кроз Босну и Хрватску приближавајући се Загребу који је ослобођен 9. маја. Јединице Седмог корпуса, које су ратовале у позадини непријатеља, ослободиле су Љубљану истог дана када је био ослобођен Загреб. Борбе су настављене и после капитулације Њемачке 9. маја 1945. и трајале су све до 15. маја, јер су њемачке и квислиншке јединице одбијале капитулацију.

Дио јединица ЈА је прешла и на територију Аустрије, гдје су опкољени дијелови њемаче групације „Е“, као и велики број квислиншких формација (усташа, домобрана, словеначких домобрана, руских белогардејаца, припадника оружаних формација из Србије које су потпадале под команду Милана Недића и Димитрија Љотића, црногорских сепаратистичких снага под командом Секуле Дрљевића, у чијим се редовима након катастрофе на Лијељче пољу нашао и знатан број црногорских и херцеговачких четника) које су покушале да се пробију у Аустрију и да се предају западним савезницима. Дио је успио да се извуче из обруча, од којих су већину савезници предали југословенским властима.

317 Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 481.

318 Опширније погледати: Љубивоје Пајовић, Душан Узелац и Милован Џелебџић, *Сремски фронт 1944–1945* (Београд: б.и., 1979).

319 *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945* (Београд: б.и., 1957), 473–514.

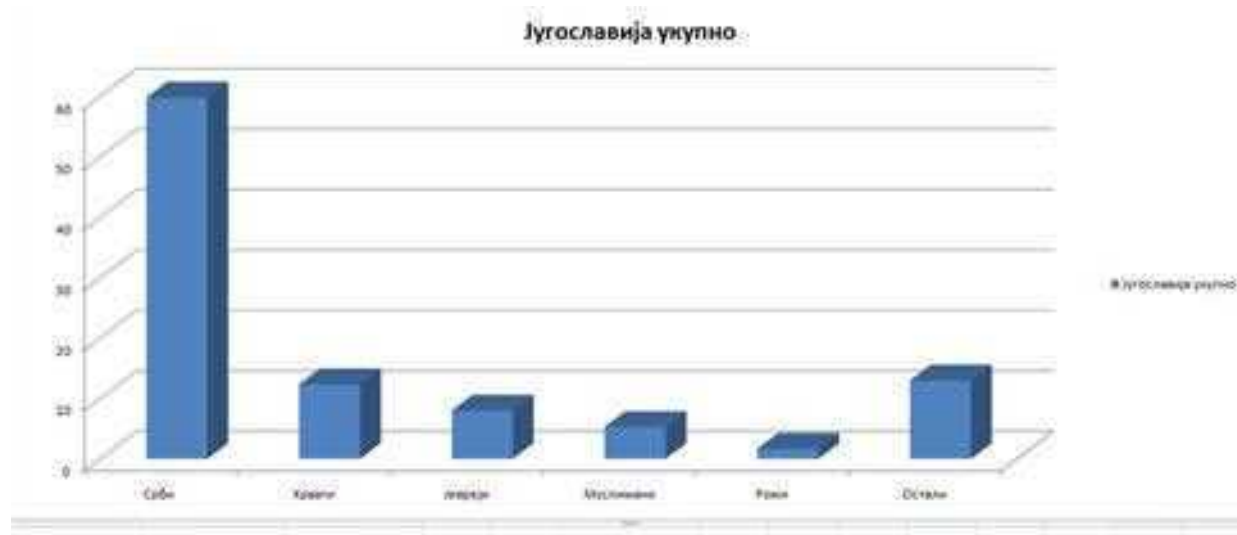
320 *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, 516–533.

321 Исто, 545–549.

У завршним операцијама дошло је и до сарадње ЈА са совјетским и британским трупима. Међутим, дошло је и до неспоразума са владом Енглеске и командом око југословенског запосједања Трста, Истре и Корушке, који су били ослобођени, а који је ријешен повлачењем трупа ЈА из Трста. Трупe Александра фон Лера су опкољене у Словенији. Заробљено је око 300.000 Нијемаца и квислинга, заплијењен је огроман ратни материјал.³²² Петнаестог маја генерал Коста Нађ телеграмом је обавијестио Тита да је рат на територији Југославије побједоносно завршен.

3.10. Комунистички период

Крај Другог свјетског рата и фашистичке окупације у цијелој Југославији је дочекан са олакшањем. За разлику од Првог свјетског рата, гдје је Србија претрпјела највеће људске губитке, у Другом свјетском рату управо је Босна и Херцеговина имала највећи број жртава. Узроци страдања нису само били ограничени на бојно поље, већ је велики број људи страдао у Холокаусту и геноциду који је над Србима и Ромима спроводила Независна Држава Хрватаска³²³. Овдје свакако није на одмет напоменути да је на територији НДХ постојала јасна намјера за уништење поменутих народа, не само изражена кроз излагање разних усташких функционера, већ је и држава у то била инкорпорирана путем организације и легитимизације институција за уништење људи. До прецизног броја страдалих, како у Југославији тако и у Босни и Херцеговини, веома је тешко доћи, што због дугог временског периода који је прошао, као и због чињенице да велики број страдалих није покопан у гробнице, већ су бацани у ријеке или спаљивани. Поред тога, постоје подаци да су усташе, како се рат приближавао крају, да би сакрили своје злочине, откопавали постојеће гробнице уклањајући лешеве који су се у њима налазили.³²⁴

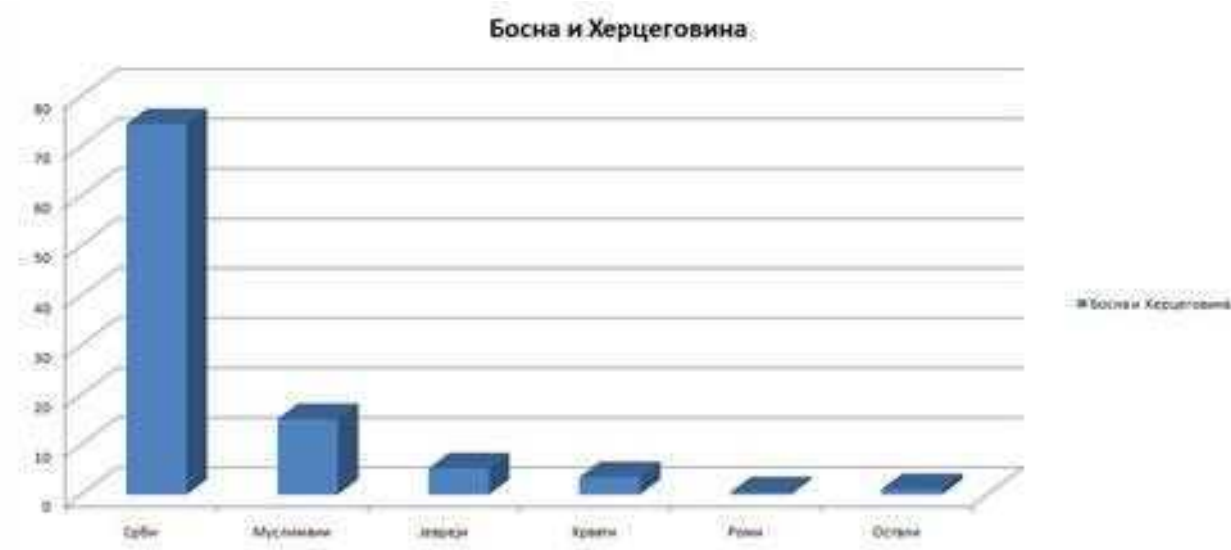

322 Исто, 724.

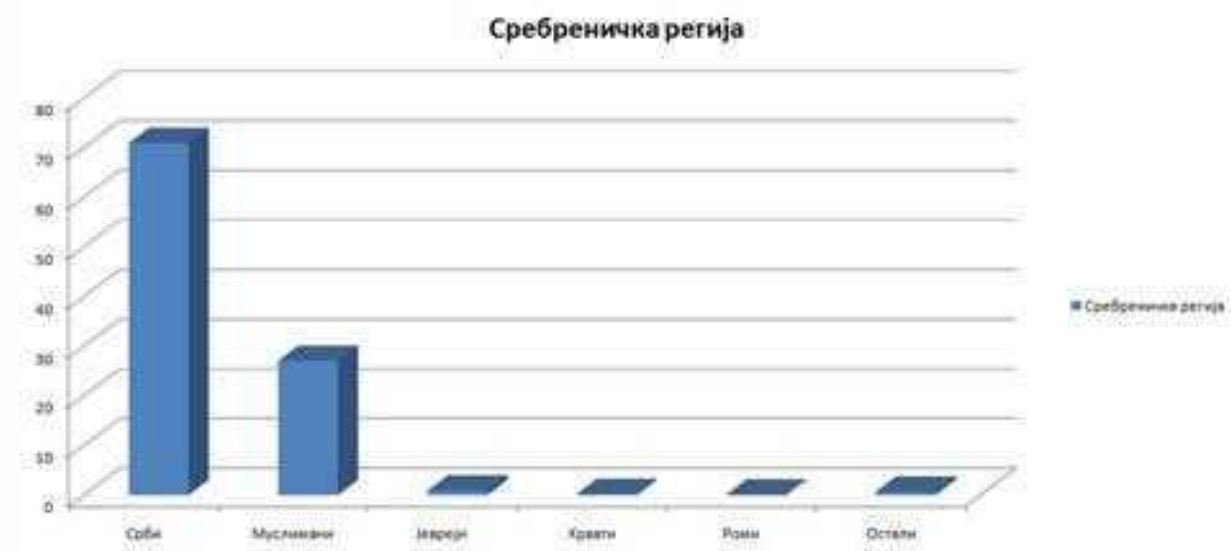
323 У даљем тексту: НДХ.

324 „Ekskluzivno: Otkriven ključni zračni dokaz masovnih zločina u Jasenovcu,” *Nacional*, 15. januar 2019. godine, <https://www.nacional.hr/ekskluzivno-otkriven-kljucni-zracni-dokaz-masovnih-zlocina-u-jasenovcu/>

Према горенаведеном графикону, од укупног броја страдалих у Југославији, можемо видјети да 59,77% чине Срби, након њих су Хрвати са 12,32%, потом Јевреји са 7,99%, муслимани са 5,28%, Роми 1,66%, док проценат страдања осталих народа износи 12,16%.

У овом случају је приказан графикон страдања на територији Босне и Херцеговине, чије становништво је током протеклог рата највише страдало. Више је него очигледно да је највише страдао српски народ који чини 74,40% укупног броја страдалих, потом запажамо страдање муслимана са 15,18%, Јевреја 5,27%, Хрвата 3,55%, Рома 1,66% и осталих народа у проценту 1,12%.

Што се тиче страдања у сребреничкој регији током Другог свјетског рата, опет запажамо да предњачи број српских жртава у проценту од 70,97%, затим муслимани са 27,07%, Јевреји 0,90%, Хрвати 0,25%, Роми 0,10% и остали 0,86%.³²⁵

325 „Попис жртава рата 1941-1945: Табеларни преглед сачињен послје непотпуне ревизије,“ *Музеј жртава геноцида*, <http://www.muzejgenocida.rs/images/rTabPregled.pdf>.

Поред тога, период завршетака Другог свјетског рата у Босни и Херцеговини обиљежен је био и подршком новој комунистичкој власти, што је било и логично зато што је наступио након окупационог режима. Свакако је важно споменути да су се највећи дио рата партизански Главни штаб и руководство Комунистичке партије Југославије³²⁶ управо налазили на територији Босне и Херцеговине.³²⁷ Такође, на истом терену ударени су и темељи нове државе, преко успостављања АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а. У том периоду се Босна и Херцеговина, као и остале федералне јединице комунистичке Југославије, развијала као интегрисан дио јединствене државе која је била под командом КПЈ. Статус федералне јединице добила је 1945. године, након расправе у самој партији, јер је један дио вођства сматрао да због српске већине треба да буде покрајина унутар Републике Србије.³²⁸

Прецизније, како се крај Другог свјетског рата приближавао, КПЈ је завршавала процес конституисања власти. У Босни и Херцеговини је поменути процес завршен Трећим засједањем ЗАВНОБиХ-а, који је одржан од 26. до 28. априла 1945. године у Сарајеву. Том приликом је донијета Одлука о измјенама и допунама Одлуке о конституисању Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине. Наиме, одлука која је измијењена и допуњена донесена је годину дана раније и њом се ЗАВНОБиХ конституисао у Народну скупштину Босне и Херцеговине, самим тим, Треће засједање је на неки начин представљало почетак рада Народне скупштине Босне и Херцеговине.³²⁹ Наредни кораку изградњи југословенске, па самим тим и босанскохерцеговачке државне организације било је Треће засједање АВНОЈ-а, које је одржано 10. августа 1945. године, и том приликом се преобликовало у Привремену народну скупштину Југославије. Како би се потврдиле све донесене одлуке, у циљу организовања југословенске државе, сазвани су избори за 11. новембар 1945. године. Изборни закон омогућавао је једнако право гласа свим грађанима Југославије са навршених 18 година живота без обзира на пол, расу, вјероисповијест, образовање и мјесто становања. Међутим, овако постављено широко изборно право је ипак ограничено доношењем Закона о бирачким списковима, којим су брисани сви они за које је сматрано да су се на било који начин компромитовали у односу на народноослободилачку борбу и њене принципе организовања револуционарног типа власти. На изборима су се појавиле двије кутије, једна у коју су се убацивали гласови за листу Народног фронта Југославије, чији је носилац био Јосип Броз Тито, која је добила 90,48% гласова, док је друга кутија, позната као „ћорава“, била без листе, са 9,52% освојених гласова. Народна Скупштина Босне и Херцеговине, настала из ЗАВНОБиХ-а, у то вријеме је обављала задатке учвршћивања нове народне власти, обнове земље и припремања услова за избор и састав Уставотворне скупштине, која је у складу са законодавством нове Југославије требала да донесе нови устав БиХ. Поменути избори одржани су 13. октобра 1946. године, а и на њима су такође постојале двије кутије, једна за листу Народног фронта и друга „ћорава“. Након одржаних избора, Уставотворна скупштина

326 У даљем тексту: КПЈ.

327 Чedomир Антић и Ненад Кеcмановић, *Историја Републике Српске* (Београд: б.и., 2016), 209-210.

328 Антић и Кеcмановић, *Историја Републике Српске*, 211-212.

329 *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: б.и., 2010), 55.

Босне и Херцеговине је сазвана за 11. новембар 1946. године, када је потврдила све акте донесене од стране ЗАВНОБиХ-а, односно Народне скупштине Босне и Херцеговине. У коначници, 31. децембра 1946. године усвојила је и прогласила Устав Народне Републике Босне и Херцеговине, чиме је заокружено формирање свих институција потребних за стварање једне од шест федералних јединица у Федеративној Народној Републици Југославији.³³⁰

Новодонесени устав, вјерна копија совјетског устава усвојеног десет година раније, грађанима Југославије је обећавао равноправност без обзира на расу, националну припадност, језик, вјероисповијест, образовање и друштвени положај.³³¹ Гарантовао је појединачне слободе, као што су слобода вјере и увјерење, слобода говора, штампе, окупљања и удруживања, као и право на приватну својину и приватно предузетништво.³³² Међутим, у пракси ситуација није била баш таква, па иако су неке слободе биле уставно загарантоване, није их било могуће остварити због државног монопола. Прецизније, устав је промовисао административно-централистички систем власти у савезним органима, по совјетском моделу, чиме је југословенски патриотизам требало да буде изнад републичке припадности, класна идентификација изнад националне, а однос према вјерским заједницама рестриктиван, у складу са идеологијом атеизма.³³³ Комунисти су се трудили да наметну принцип националне једнакости који се темељио на лажној слици о једнаком страдању Срба, Хрвата и муслимана у борби против окупатора. Прављена је и вјештачка симетрија у представљању ратне улоге усташа и четника, јер су у потпуности идеолошки изједначавани приписивањем квислиншких атрибута четницима.

Некако је ситуација са Босном и Херцеговином била најизраженија у пропагирању националне једнакости, јер је она била једина република без већинског народа. Управо због тога комунисти су покушавали да је представе као републику која није била ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, а истовремено је требало да буде република свих њих на крилима идеологије југословенства. Стога су врло брзо почели да је називају „Југославија у малом“ или „Мала Југославија“. Са друге стране, у модел централизоване федерације, гдје је републичке границе требало посматрати искључиво као административне, Босна и Херцеговина се много боље уклапала од осталих република јер, за разлику од Србије и Црне Горе, није имала живу традицију државне самосталности, а за разлику од Хрватске и Словеније, њено становништво није ни маштало да је стекне. То је допринијело и чињеници да политичко руководство Народне Републике Босне и Херцеговине више стави акценат на вођење савезне (југословенске), него републичке (босанскохерцеговачке) политике.³³⁴

Након што су обезбиједили законски мир новим уставом, комунисти су се још више ослободили и постало је јасно да су одлучили да склоне све своје пређашње и новонастале непријатеље. Најприје су неутрализовали све политичке партије осим Комунистичке, а ушли су и сукоб са Римокатоличком и Српском православном црквом. Сукоб државе са Српском

330 *Parlamentarna skupština*, 57-58.

331 Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (New York: b.i., 1993), 262.

332 Henry M. Christman, *The Essential Tito* (Newton Abbot: David and Charles, 1971), 56-58.

333 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 210.

334 Исто, 212.

православном црквом није био толиког интензитета као са Римокатоличком, што свакако има своје објашњење. Наиме, у Босни и Херцеговини утицај православне цркве је већ био ослабљен због губитка свештенства и уништења имовине за вријеме НДХ током Другог свјетског рата. Што се тиче муслиманске заједнице, комунисти су се у почетку трудили да их ни са чим не повриједе, али су ипак 1946. године укинули исламске судове, искључиво због тога што им није одговарало да постоји алтернативни правосудни систем.³³⁵

Поред тога, у првим послјератним годинама почела је, по совјетском моделу, друштвена трансформација у социјалистичкој Југославији, гдје је главни акценат стављен на привредно планирање у које је била укључена држава. Активно се спроводила експропријација имовине окупатора и његових сарадника, као и порез на ратну добит. На тај начин је дошло до значајних промјена у унутрашњости Југославије, па је на примјер један дио Срба из Босне и Херцеговине пресељен у Војводину, која је постала област друштвеног и етничког експеримента широких размјера, у коју су углавном доселили Србе. У периоду 1945–1948. године, Босну и Херцеговину напустило је око 100.000 Срба, што је трајно промијенило демографску, а самим тим националну структуру Републике.³³⁶ У том периоду изгласан је и Закон о аграрној реформи, који је почивао на начелу да земља треба да припадне ономе ко је обрађује.³³⁷ Једноставније, велика имања која су била у власништву банака, великих предузећа, цркава, манастира, добротворних фондација и слично, дата су у закуп. Дакле, прве године послје рата биле су обиљежене социјалистичким ударништвом, па су у Босни и Херцеговини организоване и прве добровољне омладинске радне акције, у циљу изградње жељезничких пруга, а обновљени погони у индустријским центрима довели су до пресељења сеоске популације у урбане средине, што је довело до промјене животне културе.³³⁸ Суштински, током 1945. године комунисти су онемогућили повратак краља у Југославију, неутрализовали су и ликвидирали највећи број својих унутрашњих политичких противника и започели су друштвену трансформацију која имала за циљ да уништи приватно власништво и из земље прогони страни капитал, након чега је успједила консолидација и институционализација поменутих промјена.³³⁹

Што се тиче спољне политике Југославије, у првим годинама након рата најупечатљивији је био однос са Савезом Совјетских Социјалистичких Република³⁴⁰, односно однос између Тита и Стаљина. Наиме, поменута два лидера се нису познавала прије избијања Другог свјетског рата, али се може рећи да је Тито био Стаљинов вјерни сљедбеник у том раздобљу. Чињеница је да је боравио у Москви током велике чистке у којој је био ликвидираан његов претходник на челу југословенских комуниста Милан Грокић, али се том приликом засигурно није срео са совјетским лидером.³⁴¹ Имајући поменуто у виду, може се тврдити да је њихов

335 Richard J. Crampton, *The Balkans since the Second World War* (New York: b.i., 2002), 43-45.

336 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 214.

337 Crampton, *The Balkans*, 46-47.

338 Malcolm, *Bosnia*, 261.

339 Crampton, *The Balkans*, 37.

340 У даљем тексту: СССР.

341 Vojislav G. Pavlović, „Stalinism Without Stalin: The Soviet Origins of Tito's Yugoslavia 1937-1948,” у *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 14-18.

однос започео током партизанске борбе у самом рату, односно у периоду када су Совјети почели да обраћају пажњу на то шта се догађа у Југославији. Управо од тог периода је Стаљин почео да размишља о југословенским партизанима, међутим, ни тада у потпуности није био задовољан чињеницом да је Тито поред народноослободилачке борбе хтио да оствари и револуционарни преврат, сматрајући да би и он на неки посредан начин могао бити повезан са револуционарним тежњама.

Пратећи историјски ток догађаја, може се рећи да је крајем 1944. године Тито постао „добра удавача“ јер је тада имао два „просца“ – Стаљина и британског премијера Винстона Черчила, што је несумњиво допринијело да учврсти свој положај. Наиме, на савезничкој конференцији у Техерану новембра 1943. године, Черчил је донио одлуку да се савезничка помоћ са Драгољуба Драже Михаиловића и Југословенске војске у отаџбини преусмјери на Тита.³⁴² Он је тај положај успио да сачува до краја рата, искористивши га да из рата изађе са једном од најмасовнијих герилских војски у Европи. Са друге стране, користио је и помоћ од Совјета, па је 1944. године са делегацијом отпутовао у Москву како би остварио договоре о уласку совјетских армија у Југославију, у циљу ослобођења одређених региона.³⁴³ Послије ослобађања Београда 20. новембра 1944. године од стране Црвене армије, Тито се искључиво окренуо СССР и Стаљину. У том периоду је потписан и Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послјератној сарадњи између Југославије и СССР.³⁴⁴ То је суштински био међународни правни акт на којем се темељила послјератна безбједност у Европи.

Као што је раније наведено, након рата стање у држави је било лоше, била је у рушевинама, а просјечни доходак био је један од најнижих у Европи. За обнову земље били су неопходни кадрови, које није имала, па је совјетска помоћ подразумијевала и слање стручњака из разних области у Југославију. У том тренутку је престиж СССР у свијету био на врхунцу, али не задуго. Наиме, убрзо је дошло до захлађења односа између Совјета и Велике Британије, а тај процес се може пратити од 1946. године, када је британски премијер Черчил јавно упозорио на растући утицај комунизма и бојазан од његових експанзионистичких намјера.³⁴⁵ То је, условно речено, означило почетак Хладног рата, а довело је и до мијешања Сједињених Америчких Држава у економско јачање Европе, са јасно израженим позадинским циљем борбе против комунизма. У складу са односима који су тада владали, Москва је одбацила амерички економски план „Маршалов план“.³⁴⁶ Слиједећи Совјете, исто је учинила и Југославија, иако је тада била у јеку припрема раније поменутог петогодишњег плана развоја. Дакле, јасно је да је Југославији у том тренутку у даљем развоју остало да се једино ослони

342 Ljubodrag Dimić, „Yugoslav-Soviet Relations: The View of the Western Diplomats (1944-1946),“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 109–111.

343 Bojan Dimitrijević, „Yugoslav-Soviet Military Relations,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 142.

344 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III: Socijalistička Jugoslavija 1945-1988* (Beograd: b.i., 1988), 162.

345 Britta Bjornlund, *The Cold War* (San Diego: b.i., 2002), 32-33.

346 John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York: b.i, 2005), 30-32.

на СССР и источне земље попут Пољске, Румуније, Бугарске, Чехословачке и Албаније. Управо због тога, склопљен је и низ пријатељских савеза са поменутим државама, путем којег је Југославија ушла у један блок који је стајао насупрот капиталистичком систему.³⁴⁷

Све то заједно указује на то да је након 1945. године Тито био најоданији стаљинист, а процеси стаљинизације су били пуно агресивнији у Југославији него у било којој другој земљи блока. У прилог томе иде чињеница што се сам југословенски лидер понашао у том периоду као да је Југославија дио СССР. Чак је у јуну 1946. године, када је посјетио Москву, све изгледало беспрекорно у односу два лидера и изгледало је да је практично немогуће да између њих дође до разлаза. Међутим, у наредних неколико година, све више је долазило до изражаја јачање црте југословенских комуниста које је подразумевало понос због успјеха у протеклом рату и све већу тенденцију одбијања слуганског односа према Москви, што је за Стаљина било неприхватљиво. Додуше, на практичном плану до сукоба је дошло око других ствари, прецизније због Титовог односа према Бугарској и Албанији, као и због његове подршке партизанима у грчком грађанском рату.³⁴⁸ Поред тога, Тито је свакако осјетио да има упориште у партији и заједно су сматрали да могу да буду нека врста стожера, односно господара, на подручју које је у ширем смислу обухватало Балканско полуострво. То је водило ка покушајима југословенског лидера да води самосталну политику у односима са Италијом, Грчком и Албанијом. Са друге стране, Стаљину је то највише сметало јер му је урушавало односе са западним савезницима из рата и у једну руку могло је представљати варницу новог великог сукоба.³⁴⁹ Поједностављено речено, Тито није поштовао хијерархију, а Коминтерна је почивала на врло строгим односима, у којима је Комунистичка партија СССР била на врху, а све остале су јој биле потчињене и биле су дужне да спроводе наређења. У овом контексту треба споменути да је крајем 1947. године већ увелико био жив процес стварања балканске федерације са Бугарском и Албанијом, којег је југословенски лидер иницирао мимо знања и контроле Москве.³⁵⁰ Управо о свим овим дешавањима Стаљин је желио да поразговара са југословенском и бугарском делегацијом, па их је позвао у Кремљ. Међутим, не жељевши да оде, Тито је нашао дипломатски изговор, па је само послао своје представнике Едварда Кардеља и Милована Ђиласа.³⁵¹ То је био јасан знак да нешто није у реду у доскорашњем поприлично добром односу, а додатно се продубило лоше стање препискама Централних комитета, када су стигле јасне оптужбе на рачун КПЈ.

347 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III*, 172-181.

348 Leonid Gibianskii, „Federative Projects of The Balkan Communists, and The USSR Policy During Secon World War an at The Beginning of The Cold War,” u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 44-60.

349 То се највише односи на мијешање југословенског лидера Јосипа Броза Тита у грчки грађански рат и његово пружање подршке грчким партизанима. Стаљин је био против таквог става јер је сматрао да то може да доведе до погоршања односа са бившим савезницима и до новог потенцијалног рата за који СССР у том тренутку није био спреман. Anatoly Anikeev, „The Idea for a Balkan Federation: The Civil War in Greece and Soviet-Yugoslav Conflict 1949,” u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011).

350 Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York: b.i., 1968), 130-135.

351 Andrey Edemskii, „The Role of Milovan Djilas in Soviet-Yugoslav Relations 1944-1954,” u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 193.

Након тога је дошло до прекида трговинског савеза између двије државе, да би на концу Титу стигло Стаљиново писмо у ком је јасно нагласио да КПЈ води погрешну политику унутар своје земље. Сматрао је да у партији нема демократије, да су Југословени ревизионисти, да гријеше у многим одлукама везаним за комунистичку идеологију, а нарочито је у писму нагласио да су са таквим ставом себе позиционирали као непријатеља СССР. Убрзо је Стаљин упутио позив југословенском лидеру да дође на састанак како би се горући проблем ријешо пред Информбироом, али је Тито одбио уз образложење да аргументи његове партије и руководства више ништа не могу да промијене.³⁵² Самим тим, без Југословена, представници осталих комунистичких партија донијели су Резолуцију Информбироа, објављену 28. јула 1948. године, којом је КПЈ оптужена за антисовјетизам и тражена је смјена руководства.³⁵³

Становништву Југославије је та вијест дошла изненада, а главни проблем се јавио због тога што су југословенски комунисти његовали, поред Титовог пута, истовремено и пут Стаљина, као великог заштитника и побједника у Другом свјетском рату. Дошло је до тога да се пред њих поставља избор, што је довело до расцјепа унутар партије, а самим тим и до подијељености становништва. Како је Тито, условно речено, рекао „НЕ“ Стаљину, сви про-совјетски оријентисани комунисти постали су главни непријатељи у Југославији. Партија је морала брзо реаговати, стога је негдје око осам и по хиљада присталица Информбироа из цијеле земље Управа државне безбједности³⁵⁴ интернирала у логоре широм земље, од којих је био најпознатији онај на Голом отоку. Оваква ситуација је довела и до несугласица у партијском руководству БиХ. Наиме, читаво руководство градског комитета Сарајева стало је на страну Информбироа, па су сви завршили управо на Голом отоку. Са друге стране, републичко партијско руководство није било тако категорично и колебало се, што се такође сматрало издајом, па их је половином јула 1948. године Тито позвао у Карађорђево на састанак. Послије вишедневног убјеђивања, сви су се задовољни вратили на исте положаје у главном граду, са јаком жељом да докажу лојалност лидеру Југославије.³⁵⁵

Убрзо се појавила таква прилика. Наиме, као што је раније напоменуто, комунисти су до 1948. године привреду темељили по совјетском узору, стога је сељачко становништво било присиљено ући у сељачке задруге, а држава је прописала квоте пољопривредних производа које су морали испоручивати. Упркос свом ентузијазму и присили за спровођење прописаних мјера, нове власти ни до 1950. године нису успјеле постићи ни половину пољопривредне производње Краљевине Југославије. Имајући све то у виду, нарочито период од раскида са СССР, земљи је увелико пријетила глад. Као одговор на то, власти су одлучиле да појачају квоте, што је изазвало револт међу сељацима у цијелој Југославији. Људи су упркос оштрим казнама радије убијали своју стоку и палили жито него да га предају држави. Незадовољство

352 „The Letter that Ended Yugoslavia's Links to Soviet Union,” *BBC News*, 24. jun 2015. godine, <https://www.bbc.com/news/av/magazine-33185017/the-letter-that-ended-yugoslavia-s-links-to-soviet-union>

353 Rinna Elina Kullaa, „Origins of the Tito-Stalin Split Within the Wider Set of Yugoslav-Soviet Relations (1941-1948),“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 87-88.

354 У даљем тексту: УДБ.

355 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 214-215.

државном пљачком кулминирало је оружаном устанком у Цазинској Крајини.³⁵⁶ Члан КПЈ и партизански првоборац Милан Божић није се могао носити са неправдом према сељаштву па је одлучио кренути у устанак. У борби су му се придружили и неки бивши саборци, муслиманска села из Крајине, као и они комунисти који су подржавали СССР у сукобу Тито–Стаљин. Устаници су 28. јуна 1950. године ушли у Цазин, при томе уништавајући више народних одбора и палећи документацију везану за сељачке дохотке. Међутим, ни републичко партијско руководство Босне и Херцеговине није сједјело прекрштених руку, видјевши добру прилику да покажу своју оданост Титу. Из Бање Луке су одмах послали тенковску бригаду која је у кратком року разбила устанике, при чему је више од 30 сељака убијено, док их је више од 700 ухапшено. По хитном поступку основани су судови пред којима је суђено устаницима, па су неки осуђени на смрт, а већина је добила затворску казну.³⁵⁷ Некима су се светили тако што су их заједно са породицама пресељавали из Цазинске Крајине у друга мјеста, што је свакако био још један од доприноса промјене демографске слике која ће се касније примијетити.³⁵⁸ Комунистичко вођство је устанак покушавало да прикаже као контрареволуцију или побуну оних који су били простаљинистички оријентисани, прикривајући чињеницу да су се против њих углавном побунили бивши партизани, дојучерашњи саборци.

У првим годинама након раскола између Тита и Стаљина, „совјетски државни социјализам“ није више био основа за конструисање новог југословенског идентитета. Ову промјену југословенски комунисти су правдали чињеницом да су Совјети погрешно разумјели социјалистичку визију будућности Карла Маркса, називајући сада они њих „ревизионистима“, док су наводили да су они одувјек били на правом путу.³⁵⁹ У суштини, између њих је главни проблем био различит поглед на развој државе у социјализму, јер су совјетски комунисти, за разлику од југословенских, сматрали да је држава и те како потребна и сходно томе ју је требало јачати, а не слабити. На унутрашњем плану, југословенски руководиоци су били озбиљно дезоријентисани прекидом веза са Совјетским Савезом 1948. године. Намјера им је била да изграде социјализам по совјетском узору, а онда су одједном морали да заштите партију и саму државу од совјетског преврата, чије су се трупе гомилале на границама државе. Почети самоуправљања се називу у другој половини 1949. године, када је Титова влада спровела низ мјера по којима је југословенска варијанта социјализма почела да се разликује од совјетске.³⁶⁰ Процес новог обликовања Југославије није могао да се заврши све док су државне установе опстајале као незамјенљиве. Најмоћнија институција, Комунистичка партија Југославије, претрпјела је озбиљну реконструкцију у новембру 1952. године, када је и преименована у Савез комуниста Југославије³⁶¹, како би се и на тај начин разликовала од совјетских партија. У истом циљу, преименована партија је тврдила да игра „идејну“, а не

356 Vera Križnik-Bukić, *Cazinska buna 1950* (Sarajevo: b.i., 1991), 34-37.

357 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III*, 225-226.

358 Križnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, 383-399.

359 Vaclav Havel, *Open Letters*, (London: Faber and Faber, 1991), 377-389.

360 Crampton, *The Balkans*, 165.

361 У даљем тексту: СКЈ.

„руководећу“ улогу у држави и друштву. Идеологија самоуправљања била је дјело Титових најближих сарадника Едварда Кардеља и Милована Ђиласа.³⁶² Прелазак на самоуправљање био је специфичан пројекат југословенског пута у социјализам, који је много више обећавао него што је реално могао да буде остварен.³⁶³ Овакав пут је требало да осигура нови устав из 1953. године, који је донио одређене промјене у држави, партији и друштвеним структурама. Циљ му је био да подвуче још већу разлику између Југославије и совјетског блока, као и да нови појам „радничког самоуправљања“ усади у коријене политике. Од тада су главни органи државне власти постали Народни одбори по општинама и срезовима, док је на другом крају државе требало да буде предсједник, а то је управо био Тито.³⁶⁴ У суштини, све те промјене у пракси су се свеле на нешто више тржишта, приватне својине, личне потрошње, те више демократије и слободе него у СССР. Међутим, да није било баш толико демократије и слободе говора показује се на примјеру Милована Ђиласа, једног од најближих Титових сарадника, који је између осталог био познат као и херој народноослободилачке борбе. Наиме, због чланка које је објавио и у којима је критиковао партијско руководство да се претвара у касту која мисли само да задовољи своје потребе, оптужен је 1954. године на пленуму Централног комитета и избачен је из партије. Двије године након тога је објавио чланке на западу у којима је подржавао Мађарску револуцију, због чега је ухапшен и осуђен за затворску казну.³⁶⁵

Југословенско-совјетски разлаз био је од свјетског значаја. За Југославију, он је значио проналажење новог пута, пута који ће и даље имати основне одлике социјализма, али се више неће ослањати на СССР и његове трабанте. Титово „НЕ“ Стаљину, као и дистанцирање од комунистичког блока, а самим тим приближавање Западу, допринијело је томе да се Југославија у тим годинама фаворизује у очима свјетских државника. Непосредно након Резолуције ИБ, Тито није желио да се обрати одмах Западу за помоћ јер се надао да ће наћи подршку у кинеским комунистима. Али веома брзо, у септембру 1949, Београд је пристао на прву новчану позајмицу, а 1950. године, прихватили су и војну помоћ, јер је југословенско руководство страховало од избијања рата у Кореји, који би Стаљин могао да искористи и нападне их.³⁶⁶ Било је и покушаја да се Југославија приближи НАТО-у³⁶⁷ и у фебруару 1953. године потписан је споразум о пријатељству и сарадњи са Грчком и Турском, да би неколико мјесеци касније, томе био додат и војни споразум који је потписан у Бледу, у Словенији.³⁶⁸ Са друге стране, након смрти Стаљина, и однос са СССР се поправљао, нарочито након посјете предсједника Никите Хрушчова

362 Crampton, *The Balkans*, 165.

363 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 215.

364 Crampton, *The Balkans*, 168.

365 Edemskii, „The Role of Milovan Djilas,“ 211–219.

366 Gaddis, *The Cold War*, 32.

367 Организација сјеверноатланског споразума је војни савез заснован на поменутом споразуму потписаном 4. априла 1949. године.

368 Dragan Bogetić, „Conflict with the Cominform and Shaping of a New Yugoslav Foreign Policy Orientation,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, priredio Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 229–230.

Југославији 1956. године, када је упутио жаљење због одлуке Коминтерне.³⁶⁹ Сва поменута дешавања на одређен начин су Тита опила славом јер је сматрао да је једини државник који је током Хладног рата једнако цијењен и у САД и СССР. Надао се да ће постати лидер „Пете интернационале“, односно да ће преко социјалистичког самоуправљања окупити дисидентске земље совјетског лагера. Убрзо је дошло до сукоба Совјета са Мађарском, гдје је Тито такође дао допринос на свој начин, али по свој прилици није било довољно, па је његов план самоуправљања у Источној Европи доживио крах, стога је одлучио да се окрене Африци и Азији.

У ситуацији опште међународне затегнутости, појавила се идеја о формирању организације која неће припадати ни једном ни другом блоку. Након Другог свјетског рата, настао је велики број нових, самосталних држава које нису жељеле да буду сврстане у постојеће блокове.³⁷⁰ Главни покретачи политике несврстаних били су југословенски предсједник, индијски премијер и египатски предсједник. Током 1955. године, југословенски лидер је посјетио индијског премијера Џавахарлала Нехруа и египатског предсједника Гамала Абдел Насера. Идуће године, њих двојица, заједно са индонежанским предсједником Сукарном, дошли су у Југославију, гдје је на Брионима потписана декларација о „позитивној неутралности“. Основни постулати „несврстаних“ били су борба за попуштање затегнутости у свијету, превазилажење односа Хладног рата и залагање за општу сарадњу на принципима повеље Уједињених нација. Тако је отпочела југословенска политика несврставања која је допринијела неутралном позиционирању у свјетским догађајима, а без сумње је годила Титовој поприличној таштини.³⁷¹

Несврставање је у суштини био логичан пут нове политике југословенског лидера, која је била пројектована ка земљама Трећег свијета³⁷² јер се управо ту осликавао југословенски значај и доминација.³⁷³ Са тим потезом, Тито је хтио себе да стави на чело земаља Трећег свијета и тако оствари утицај у свјетској политици. За своје ојачавање у Покрету несврстаних, гдје су доминирале исламске земље, Тито је искористио босанскохерцеговачке муслимане. Односно, посредством њихове улоге у Југославији градио је имиџ, а у каснијем периоду ће постати јасно да су и они ситуацију у којој су се нашли поприлично добро искористили. У том периоду, све чешће приликом дочека државника из несврстаних држава почео се појављивати реис-ул-улема, највиши исламски представник земље. Поред тога се готово у свим државним и партијским рукама повећао број муслимана, а та улога коју су добили у унутрашњој и спољашњој политици, босанскохерцеговачким муслиманима дала је импулс колективног самопоуздања. Од тог периода је муслиманска вјерска припадност постала препорука свакоме ко се надао напредовању у дипломатији, па је забиљежено да су средином седме деценије истакнутији муслимани из Босне и Херцеговине у својству дипломата боравили у више арапских држава. Јасно

369 Milan Terzić, „Preservation of Ideological identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin's Death,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, priredio: Vojislav G. Pavlović (Beograd: b.i., 2011), 238-241.

370 Edvard Kardelj, *The Historical Roots of Non-Alignment* (Washington D.C.: b.i., 1980), 6-12.

371 Crampton, *The Balkans*, 173.

372 Трећи свијет је појам који потиче из Хладног рата и односи се на земље које су процесу економског развоја, док се у хладноратовско вријеме односио највише на земље које су формирале Покрет несврстаних.

373 Kardelj, *The Historical Roots*, 1-6.

је да су сви они били чланови СКЈ који су се у складу са идеологијом партије требали одрећи религије, али то се није чинило битно, јер је једино важно за југословенску политику било то да су они муслимани.³⁷⁴ Из истих разлога, у том раздобљу је изабран за савезног премијера Џемал Биједић, што је на одређен начин означило почетак периода уздицања босанскохерцеговачких муслимана и њихово јаче позиционирање истовремено у Југославији и Босни и Херцеговини.

Шездесете године у очима југословенских руководилаца требало је да донесу позитиван утицај на зближавање југословенских народа. СКЈ је заступао идеју југословенства и званична је идеологија, по Марксу, вјеровала да ће национализам одумријети оног тренутка када радничка класа дође на власт.³⁷⁵ Да су они те године сматрали врхунцем југословенства, свједочи објава са Седмог конгреса СКЈ одржаног у априлу 1958. године, у којој је наведено да будућност националних односа лежи у развоју друштвених односа и развоју социјалистичке југословенске свијести.³⁷⁶ Ипак, југословенство није искључивало децентрализацију и постепено се смањивао утицај савезне власти у корист републичких у различитим сферама. Самим тим, видљиво је да се и руководство у том раздобљу колебало између демократизације и централизације и улоге партије у друштву и држави. Чини се да је њихов децентралистички циљ суштински подразумевао пренос управних или неких других овлашћења на локалне челнике или партијске организације, али дефинитивно не стварно повлачење СКЈ из власти, јер је партија и даље морала имати све конце у својим рукама.³⁷⁷

Сами почетак наредне декаде, у југословенским оквирима, донио је поприлично оптимистичан став руководства по питању унутрашње политике. У односима са религијским заједницама, дошло је до одређеног побољшања. Додуше нешто раније, 1958. године, Српска православна црква изабрала је новог патријарха Германа, који је показао блажи став према комунистичком режиму. Поред тога, кардинал Степинац умро је 1960. године, што је, уз избор новог папе, допринијело смањењу напетости са Римокатоличком црквом, што су они знали да искористе у будућности.³⁷⁸ Истовремено, у духу политике несврстаних, муслимани из Босне и Херцеговине, који у периоду између 1948. и 1953. године нису пристајали да се декларишу као један од признатих југословенских народа, добили су могућност да се изјасне као „неопредијељени муслимани“. Послије 1953, ова категорија је измијењена у „неопредијељене Југословене“, да би им 1961. године било дозвољено да се пријаве као „муслимани у етничком смислу“. Свјесни своје улоге у спољној политици југословенског лидера Тита, они нису били задовољни ни са овим, па им је десет година касније додијељена категорија „муслиман као национално опредјељење“, а веома брзо потом категорија „Муслиман“, која је без ближих одређења призната као националност.³⁷⁹ Њихов статус постаће јаснији читаоцу у наредним пасусима, гдје ће бити анализирани пописи становништва у Босни и Херцеговини кроз графички приказ.

374 Malcolm, *Bosnia*, 265.

375 Crampton, *The Balkans*, 174.

376 Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment* (London: b.i., 1977), 106.

377 Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005* (Zagreb: b.i., 2009), 272-275.

378 Crampton, *The Balkans*, 176.

379 Shoup, *Communism*, 216.

Такође, период од 1961. године јачао је потребу за привредном, као и политичко-уставном реформом, што је заједно довело до једног јединственог реформског покрета од стране СКЈ, са јасним знацима да ће доћи до идеолошке заокретнице. У привредном смислу, Босна и Херцеговина је тада службено проглашена најнеразвијенијом републиком, јер је имала најнижу стопу економског раста и национални доходак био је знатно нижи од југословенског просјека.³⁸⁰ Отпочињање привредне реформе, која је била потребна цјелокупној држави, доњијело је нове сукобе јер су неки видјели одговор у повратку на социјалистички курс, односно централизацију и планирање, док су други видјели спас у приближавању слободном тржишту и што већем удаљавању од доктрине социјализма. У суштини, привредна реформа је имала за циљ јачање улога република, што је представљено као даљи развој самоуправљања. Важно је напоменути да је, у југословенском контексту, децентрализам изједначаван са либерализмом, у крајњем исходу деетатизмом. Између осталог, дошло је до сукоба око пруге Београд–Бар у коме је либерална фракција ојачала, што је јасан примјер сложености и осјетљивости југословенског државног система у тим годинама.³⁸¹

Да је утицај либерала ојачао и у политичкој сфери показивао је и нови савезни устав, који је усвојен 7. априла 1963. године. По новом уставу промијењено је име државе у Социјалистичка Федеративна Република Југославија³⁸² и он је јасно подржавао даље одвајање партије од државе. Једино је Тито, дијелом као предсједник, а дијелом као личност, могао да има функције на обје стране.³⁸³ Након савезног, усвајани су и републички устави, тако да је Устав Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине усвојен 10. априла 1963. па је потом дограђиван уставним амандманима 1967, 1969. и 1972. године. Устав је популарно називан „Повељом самоуправљања“, јер су идејни творци сматрали да је у Југославији нестало друштвене класе, а остали само друштвени слојеви према врстама рада, попут радника у производњи, школству, здравству итд. Иако је овим чином неспорно дошло до демократских искорака у држави, ипак, СКЈ се није у најзначајнијем облику одвојио од државе. Наиме, партија је утврдила по именима заступнике у свим скупштинама република и федерацији, као и саставе влада свих република, преко своје комисије на чијем челу је био Александар Ранковић.³⁸⁴

Све ово што се дешавало утицало је на све сфере живота, како у Југославији, тако и у Босни и Херцеговини. Тада су почела да се отварају многа питања на која је деценијама чекало да се ријеше или је о њима само расправљано на састанцима најужих партијских руководства. Међу најзначајнијим били су муслиманско и хрватско национално питање, као и односи републичких органа власти према југословенској федерацији.³⁸⁵ Управо Осми конгрес СКЈ, одржан од 7. до 13. децембра 1964. године, отворио је национално питање унутар државе, што је било од великог значаја за наредне деценије. Том приликом се разговарало о економским

380 Malcolm, *Bosnia*, 271.

381 Crampton, *The Balkans*, 177.

382 У даљем тексту: Југославија.

383 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963.

384 *Parlamentarna skupština*, 62-64.

385 Husnija Kamberović, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća* (Sarajevo: b.i., 2011), 150.

узроцима националне неравноправности и узрочној повезаности бирократизма са национализмом.³⁸⁶ Важно је напоменути да је босанскохерцеговачко руководство било веома активно у процесу отварања националног питања у Југославији унутар властите републике. Подржавајући основна полазишта усвојена на Осмом конгресу, одржан је Четврти конгрес Савеза комуниста Босне и Херцеговине од 2. до 5. марта 1965. године у Сарајеву, који је продубио међунационалне односе у босанскохерцеговачком друштву. Расправе на ову тему вођене су и путем организовања различитих савјетовања, а једно од најзначајнијих је одржано у Мостару. Тада је дошло до укидања срезова у циљу рјешавања хрватског питања и слабљења моћи до тадашњих политичких центара.³⁸⁷ Отварању националног питања приступио је и Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине на сједници која је одржана 22. септембра 1965. године, када је одлучено да се изradi опширна анализа о политичком стању у Херцеговини.³⁸⁸ Након што је написан обиман документ са поменутом садржином, одржано је савјетовање тек 30. јуна 1966. године. До пролонгирања овог савјетовања је вјероватно дошло због одржавања пленарне сједнице Централног комитета СКЈ, када је на Брионима дошло до пада Александра Ранковића, симбола централизма и унитаризма. Наиме, то је представљено на начин да привредна реформа није дала очекиване резултате, економска ситуација у цијелој земљи се погоршала, па је Ранковић као одговоран за ту ситуацију скинут са свих функција и искључен из СКЈ-а.³⁸⁹ Суштински, Ранковић се залагао за јачи систем јер је већ тада као шеф Службе државне безбједности примјећивао да су у замаху републички сепаратизми, а он је био против тога. Сви ти догађаји који ће услједити, о којима ће свакако бити ријечи, могли су да се наслуте у првој половини седме деценије, јер је југословенска федерација ишла лаганим кораком ка децентрализацији, па и конфедерализацији. Ранковић у својим ставовима није био усамљен јер је такође велики број српских кадрова био против децентрализације, сматрајући да само централизована држава може да буде јака и сачувана. Гледајући са ове дистанце, јасно је да су се ти кадрови борили за опстанак југословенске државе, а не за њено рушење.

Руководство СК Босне и Херцеговине слиједило је брионске закључке о привредним реформама, али су и даље активно наставили са радом на рјешавању националног питања које су започели. Колико је ова проблематика у Босни и Херцеговини прихваћена озбиљно, свједочи чињеница да су на једном од савјетовања учествовали и чланови Централног комитета СКЈ, подручни руководиоци, генерали Југословенске народне армије, као и разни републички политички активисти. На савјетовању су разматрана бројна питања, а једно од најзначајнијих је било кадровско, чиме су покушавали да повећају број муслимана и Хрвата у институцијама власти и школству, јер су до тада већину сачињавали Срби. Тај омјер је остао још након рата јер су Срби већином били носиоци народноослободилачке борбе и самим тим сачињавали већину у партизанском покрету, што се касније пренијело на партијске кадрове. Да не би испало да су само о овој тематици говорили, забиљежено је да се водила дискусија и о привредним реформама,

386 Shoup, *Communism*, 224-225.

387 Kamberović, *Hod po trnju*, 150-151.

388 Исто, 161.

389 Crampton, *The Balkans*, 182-183.

наводећи да је привредна заосталост, нарочито херцеговачких крајева, уско везана са националним питањем. Наиме, навели су да Хрвати из тих крајева не могу довољно просперирати због недовољне заступљености у покрајинским кадровима.³⁹⁰ Анализом овог савјетовања видимо да су у оквирима Босне и Херцеговине јасно била отворена национална питања муслимана и Хрвата, док је важно напоменути да српски кадрови нису износили своје проблеме, сматрајући да их у том тренутку немају, уз то дајући допринос у рјешавању поменутих.

Када се говори о хрватском питању у оквирима Босне и Херцеговине, неопходно је појаснити да је њихов положај био посебан јер су из Другог свјетског рата изашли обиљежени као поражена држава у којој су се масовно убијали Срби, Јевреји и Роми. Како је већ наведено, квислиншка НДХ обухватала је цијелу територију Босне и Херцеговине, стога је и логично да је у антифашистичкој борби на овом простору најмање учествовало Хрвата. Може се рећи да је једино судјеловао мали број предратних комуниста који су били концентрисани на највишим нивоима партијске и војне хијерархије, док су остали били мобилисани у редове домобранске регуларне војске, прећутно подржавајући усташку идеологију. Штавише, велики број водећих личности НДХ били су родом из Херцеговине, попут Анте Павелића и министра унутрашњих послова Андрије Артуковића. Управо због тога, у новој држави херцеговачки Хрвати, окарактерисани као фашисти, нису у почетку били миљеници комунистичке власти. У бољем положају су били њихови сународници из средње Босне и Посавине, као и они из већих индустријских градова. Важно је напоменути да ни они сами нису прихватили Титову политику, па самим тим нису ни били заступљени у партијским и руководећим кадровима све до отварања националних питања. Међутим, од тог периода, када се кренуло у трагање за формулом равноправности, дошло је до преокрета. Одједном је бити Хрват постала предност јер су комунисти масовно почели да их таже како би попунили кадровску трећину. Био је то и период успона у врх републичке власти Бранка Микулића, Хрвата, који се трудио да се дистанцира од хрватског национализма и тиме стекао повјерење Тита. Он је са собом повукао и друге сународнике које је увео у високу политику. Тада су шансу добили и бивши домобрани и потомци усташа, чак и када је била ријеч о политичким функцијама.³⁹¹

Раније је већ поменуто да су муслимани од 1961. године добили прилику да се изјасне на пописима као „муслимани у етничком смислу“, што је у Босни и Херцеговини означило почетак процеса признања дефинитивног националног идентитета у служби рјешавања националног питања. Убрзо су покренуте и дебате на ту тему у оквиру политичких структура, које су се веома брзо пребациле на научне кругове. Сматрали су да је на науци да докаже муслимански национални идентитет и онда су политички кадрови требали само да прихвате оно што је наука доказала.³⁹² Очито је нова политика југословенског руководства дала вјетар у леђа кадровима у Босни и Херцеговини за коначно рјешавање муслиманског питања, што је без сумње подразумијевало идентитетску афирмацију. У Сарајеву су се тада организовале разне расправе на поменуто тему, међу којима је било оних заиста научно утемељених, попут Пуритативне

390 Kamberović, *Hod po trnju*, 178.

391 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 230-233.

392 Muhamed Filipović, *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca* (Sarajevo: b.i., 2008), 169.

студије о Југословенској муслиманској организацији, која није успјела доказати посебност муслиманског националног идентитета, већ само посебност муслиманског политичког организовања. Са друге стране, било је и оних политичких расправа о језику, садржају идентитета између муслиманства, босанства, бошњаштва и југословенства, које се нису заснивале на научној платформи.³⁹³ Сви ови процеси су се одвијали уз снажну подршку босанскохерцеговачког политичког руководства, а оно је имало подршку већег дијела југословенске политичке елите.

Да су се муслимани кроз разне организације припремали за процесе које су у овом раздобљу почели да спроводе у дјело, свједочи и организација „Млади муслимани“, која је формирана почетком 1941. године на подручју Босне и Херцеговине. У суштини, то је била организација под утицајем исламског клера, нарочито бивших студената теолошког факултета Ал Азхар из Каира, који су у земљу донијели идеје о панисламу и препороду ислама.³⁹⁴ Њихова програмска начела су се темељила на идеологији проповиједања и ширења „чистог ислама“, по узору на националистички политичко-вјерски покрет „Муслиманска браћа“, који је дјеловао у Египту, Сирији, Ираку и Јордану. Основни циљеви „Младих муслимана“ били су борба против свих неисламских појава, потпуна примјена исламских принципа у животу појединца и заједнице, као и политичко ослобођење и уједињење свих исламских земаља. Сједиште организације је било у Сарајеву, а имала је и одређену врсту „продужница“ у другим градовима Босне и Херцеговине, за које је било карактеристично да су их у свим мјестима организовали вјерски учитељи – хоџе. О каквој организацији је ријеч најбоље показује чињеница да су њени чланови на окупацију земље у Другом свјетском рату гледали са одушевљењем јер су очекивали да ће то ићи наруку њиховом концепту аутономне и исламске Босне и Херцеговине.³⁹⁵ Међутим, усташке власти тадашње НДХ одбиле су идеје „Младих муслимана“, сматрајући да је муслиманској омладини искључиво мјесто у „усташкој младежи“ говорећи им да су „сви муслимани Хрвати и цвијеће хрватског народа“.³⁹⁶ Тако је руководство престало да дјелује до 1943. године, али ипак, у оквиру „Ел Хидаје“, поједини чланови су успјели да се инфилтрирају у друга муслиманска удружења и да на тај начин заинтересују дио омладине за своје идеје.³⁹⁷ На крају рата, младомуслимани се нису могли помирити са принципима социјалистичке револуције, па су на илегалним састанцима 1947. и 1948. године разматрали питања на који начин да спријече утицај комунизма на муслиманску омладину. Поред тога, радили су на ширењу својих чланова и све јачем инфилтрирању у друштво „Препород“, које је објединило сва дотадашња муслиманска културна и просвјетна друштва. За овај период је карактеристично такође и актуелизовање идеје панисламизма, а на „пленуму“ организације, који је одржан у стану једног од чланова фебруара 1949. године, донијете су одлуке о поопштравању дјеловања у илегали. На тај начин су постали савремена терористичка организација, о чему свједоче њени главни циљеви, као и припремање чланства за оружану борбу и терористичке акције

393 Kamberović, *Hod po trnju*, 181-182.

394 Armina Omerika, „Bosnian Young Muslims 1991,“ *ISIM Newsletter* 11/02 (2002), 11.

395 Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo *Indikatori bezbjednosti* (1981):1-3.

396 Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbjednosti, II Odjeljenje, Sarajevo, *Materijali o terorističkoj organizaciji „Mladi Muslimani“* (b.d.):5.

397 Omerika, *Bosnian Young Muslims 1991*, 11.

преко брошура које је издавала („Наш покрет“, „Како ћемо се борити“, „Правила организације“) и илегалног листа „Муцахид“. Поред тога, заговарали су и покушавали су да изврше конкретне терористичке акције према официрима ЈНА и служби безбједности, од којих су узимали оружје и вршили ликвидацију. Ова дјелатност је прекинута до 1952. године примјеном репресивних и других мјера од стране комунистичког режима. Током седме деценије је већи дио чланства наставио са својим дјеловањем у складу са поменутих идејама. Међутим, један дио формално бивших чланова, под крилатицом да су схватили грешку и подржавају комунистички систем, заузимао је одговорне положаје у привреди и здравству. На тај начин, злоупотребљавајући положај, тражили су истомишљенике које би на крају повезивали са организацијом.³⁹⁸

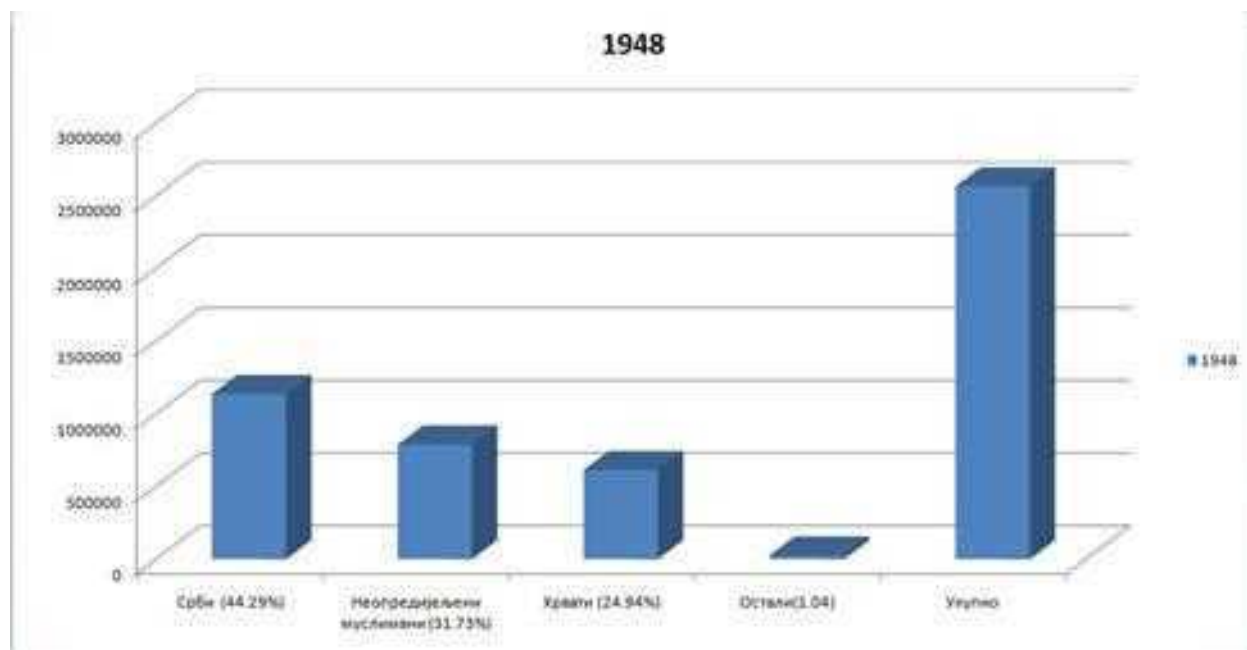
Један од активнијих чланова организације „Млади муслимани“ био је и Алија Изетбеговић, који је чак почетком марта 1946. године био ухапшен са још неким истомишљеницима. Током истраге, неки од њих су одавали информације о дјеловању, док Изетбеговић није ништа признавао и најчвршће се држао током испитивања. У овом процесу није откривено ништа о „пленуму“, нити о штампању „Муцахида“, јер су о томе сви ћутали, свјесни да би то показало праву слику њиховог дјеловања. Послије истраге, сви су били затворени у једну собу војно-судског затвора у Сарајеву, гдје су се договарали како се бранити. Када је дошло до суђења, једино је Изетбеговић остао досљедан својим младомуслиманским схватањима, па је чак и објашњавао идеолошке ставове организације, па је стога и највише од свих провео у затвору – 3 године.³⁹⁹ Управо током те казне, он је почео писање „Исламске декларације“, о којој ће касније бити више ријечи.

На трећој страни су били Срби који су, како је раније наглашено, на почетку били најзаступљенији у партијским републичким кадровима. Кадровске промјене које су дошле отварањем националних питања смањиле су број Срба у руководством, међутим, у Босни и Херцеговини није запажено да је дошло до неке веће побуне српског чланства поводом тог питања. Поред тога, они једини у Босни и Херцеговини нису заговарали било какве промјене јер су били најоданији југословенској држави и једини проблем који су могли имати је тај везан за урушавање државе. При томе, занемаривали су демографске, а донекле и политичке проблеме који су били и више него очигледни и који се могу пратити кроз пописе становништва. Наиме, како се може видјети на графикону испод текста, Срби су на послеријатном попису становништва из 1948. године сачињавали већину становништва у Босни и Херцеговини са 44,29%, и поред тога што су имали највећи број страдалих у рату. Затим, након њих су били „неопредијељени муслимани“ 31,73% и Хрвати са 24,94%. Овдје је неопходно нагласити да се у овај проценат Срба добровољно укључио и одређен број муслиманских вјерника, као што их се мањи број национално декларисао као Хрвати. Да није постојало политичких притисака у том погледу, потврђује и статистичка национална категорија „неопредијељен муслиман“, у коју су се свакако уписивали многи од њих, што потврђује и сам проценат. На сљедећа два пописа 1953. и 1961. године, увидом у графикон, можемо да видимо да су Срби и даље сачињавали већину становништва у Босни и Херцеговини,

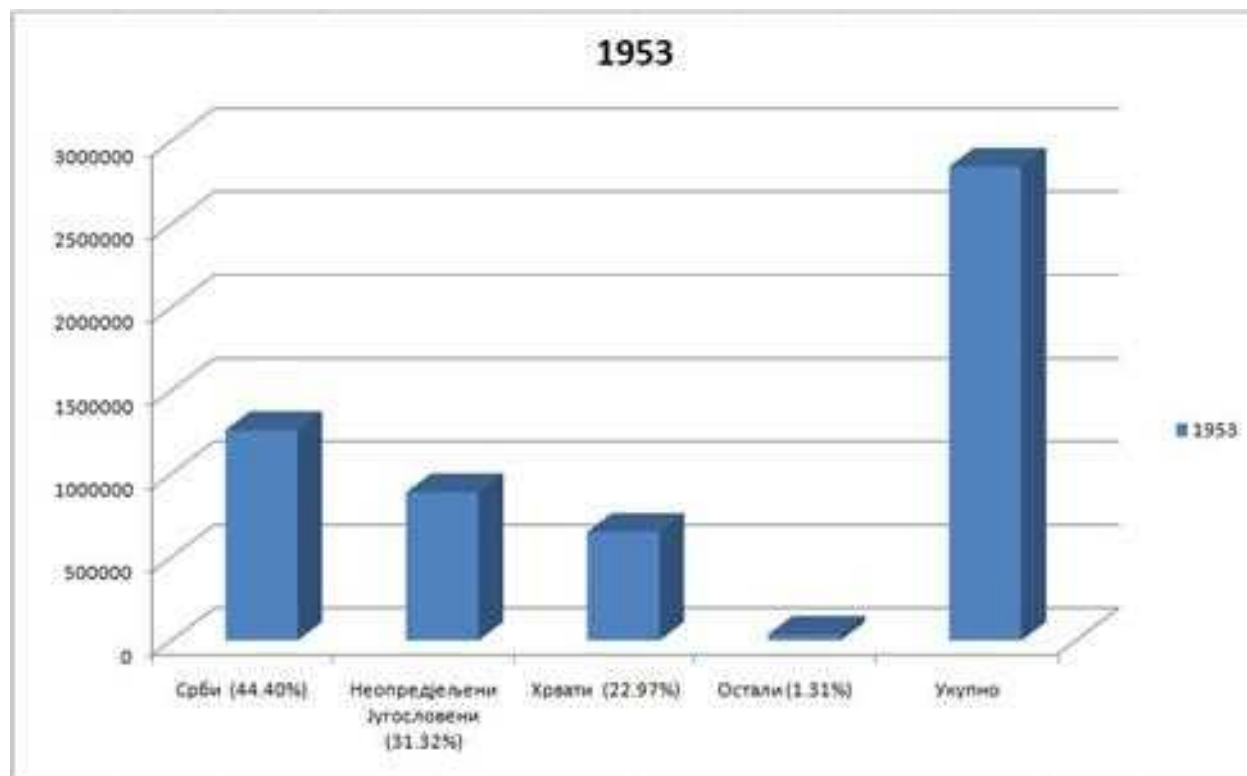
398 Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo *Indikatori bezbjednosti* (1981):3-9.

399 Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbjednosti II Odjeljenje, Sarajevo, *Materijali o terorističkoj organizaciji „Mladi Muslimani“*, 27.

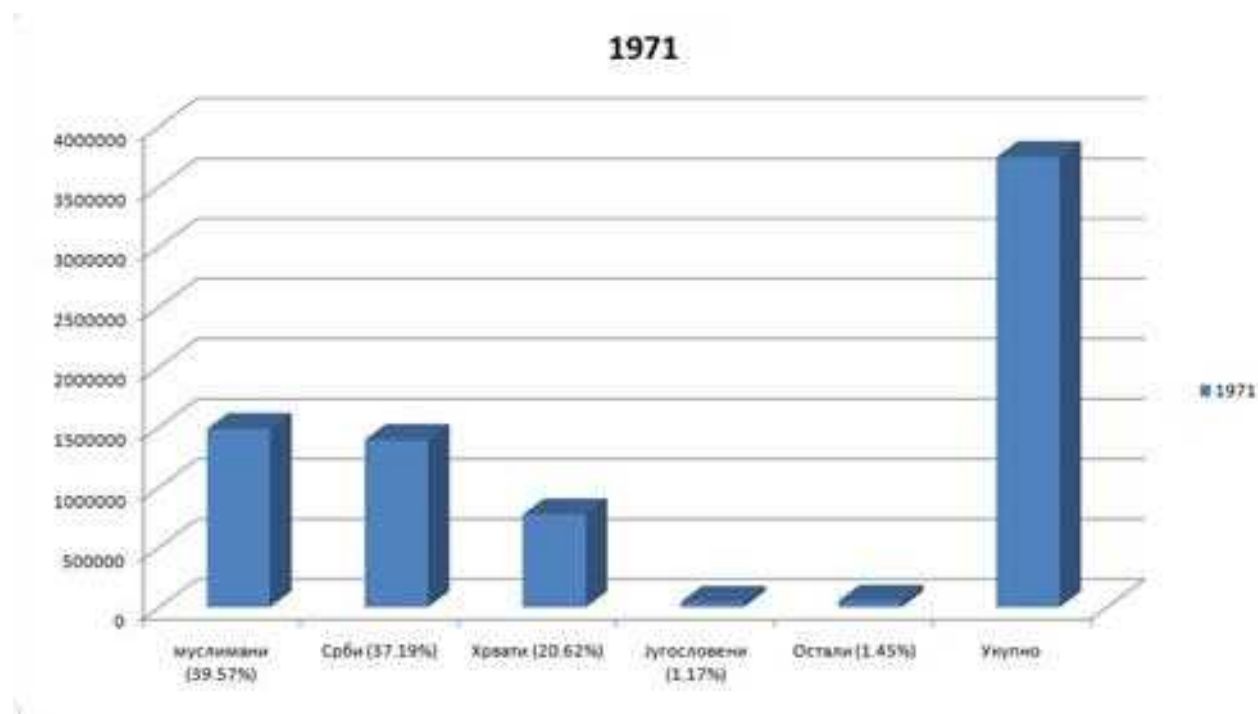
иако се проценат 1961. године минимално смањио на 42,89%. Једина разлика која се примјећује на поменутих пописима јесте да се промијенила категорија којом се означаваало муслиманско становништво – најприје у „неопредијељен Југословен“, а 1961. године, у складу са догађајима у самој републици, у „муслиман“ без ближе одреднице. Да је и самом становништву било нејасно како да се изјасне, свједочи проценат „муслимана“ из 1961. године, који се смањио на 25,69%.

Извор: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1948. godini.

Извор: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1953. godini.

Извор: Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1961. godini.

Важно је напоменути да су у том периоду, након пада Ранковића, на цијелој територији југословенске државе постале видљиве разне аномалије које су довеле до првих отворених манифестација задовољства. Социјално раслојавање и незадовољство начином живота тзв. „дрвене буржоазије“ проузроковало је избијање немира широм државе. Најприје је букнуло на универзитетима, па су најзапаженије биле студентске демонстрације у Београду 1968. године, што се проширило на Љубљану, Загреб и остале студенске центре. Студенти су се побунили због очајних услова живота, неједнакости које је донијела нова реформа, тражећи веће слободе и једнакост. На Филозофском факултету у Београду проглашен је „црвени универзитет Карл Маркс“, одакле су студенти тражили и очекивали подршку предсједника Југославије против отуђене бирократије. Након тога, Универзитет у Београду је означен као легло непријатељских снага, иако је, као што је наведено, демонстрација било и на другим универзитетима. Овај догађај је допринио и томе да се на универзитетима широм државе уписује већи број студената, како би се створила интелигенција одана режиму, иако је са тим проблем запошљавања додатно погоршан.⁴⁰⁰

Међутим, овако лако се није могла смирити побуна Албанаца на Косову и Метохији, која је избила исте године. Двије деценије након завршетка Другог свјетског рата, Албанци су у овој покрајини вршили константан притисак на преостали српски живаљ. Њихова политичка елита, инкорпорирана у СКЈ, настојала је на све начине да уставним амандманима створи аутономну покрајину, коју је требало уздићи у ранг републике са смањеним правима за Србе. Студентска побуна из 1968. године свађена је као идеална прилика за коначан обрачун са Србима, па су демонстрације почеле у новембру, на национални празник сусједне

⁴⁰⁰ Crampton, *The Balkans*, 183-184.

државе Албаније. Тих дана се на Косову и Метохији клицало албанском диктатору Енвер Хоџи и узвикивала се парола „Смрт српским угњетачима!“ Јаке војне и полицијске снаге успјеле су да спријече ескалацију насиља али политички захтјеви Албанаца уграђени су у рјешење Устава из 1974. године. Овога пута су заиста морали да се учине поприлично велики уступци, попут оног да се Приштински универзитет одвоји од Београдског и да се пристане на одвијање наставе на албанском језику, како на факултетима тако и у средњим школама. Уставним амандманима, Косово и Војводина изједначени су као конститутивни федерални чиниоци, Албанцима је дозвољено да истичу своје националне симболе као што је албанска црвено-црна заставица са двоглавим орлом.⁴⁰¹ Догађаји на Косову су потврдили још једном да су тих година национална питања један од главних и горућих проблема Југославије.

Политичка и културна атмосфера се мијењала и у Хрватској, на шта, између осталог, указује и податак да је за католички Божић 1967. године најбоље продавана плоча са божићним пјесмама коју је издала Римокатоличка црква, што је прије само неколико година раније било незамисливо у комунистичком режиму. Поред тога, оживио је и рад Матице хрватске, која је исте године са још неким организацијама и истакнутим личностима потписала Декларацију о имену и положају хрватског књижевног језика. Тиме је пригушена национална фрустрација кристализована око питања језика, јер је поменута Декларација изазвала огромну навалу националних осјећања, па је Комунистичка партија Хрватске⁴⁰² морала да реагује. Хрватски национални покрет је примирен због могуће спољне опасности југословенске државе када су Совјети упали у Чехословачку.⁴⁰³ Када је нестало страха, покрет је наставио са својим дјеловањем, па су се до 1970. године појавили догађаји и чиниоци који ће касније бити познати као „масовни покрет“ или скраћено „мас-пок“. Главни покретачи били су Матица хрватска, студенти који су организовали први независни студентски покрет у Југославији и на крају реформски елементи у КПХ, који су себе називали либералнима.⁴⁰⁴ Главни предводник реформске партијске струје била је Савка Дабчевић Кучар, која је на 10. пленуму КПХ нападала Милоша Жанка који је предводио оне кругове који су сматрали да пораст национализма води ка дестабилизацији Југославије и уништењу социјализма. Интересантна је чињеница да је госпођа Дабчевић Кучар путем телефонског позива добила дозволу од југословенског лидера Тита да нападне Жанка. Пораз Жанка и одлука СКЈ, од априла 1970. године, којом је признат суверенитет република и покрајина у свему што није везано за савезне институције дали су вјетар у леђа хрватском национализму. Матица хрватска је ширила своју дјелатност много јаче него раније, а национално претјеривање претварало се у непријатељске испаде према другима, нарочито Србима. Као за вријеме усташког режима НДХ, поново су брисани или уништавани ћирилични натписи.⁴⁰⁵ Тек почетком 1971. године, савезни партијски руко-

401 Исто, 184-186.

402 У даљем тексту: КПХ.

403 Crampton, *The Balkans*, 187-188.

404 Antonija Petrušić i Mitja Žagar, *Country Specific Report on Actors and Processes of Ethno-Mobilization, Violent Conflicts and Consequences: Croatia* [научна експертиза] (b.m [bez mjesta].: European Academy of Bozen/Bolzano, 2017), 5.

405 Crampton, *The Balkans*, 189.

водиоци почели су да брину, а тек у јулу исте године, Тито је отишао у Хрватску, гдје га је хрватско руководство увјерило да све држи под контролом. Међутим, Матица хрватске није заустављала своје дјелатности, па је одлучила да оснује огранке и у другим републикама, посебно у Босни и Херцеговини, јер су сматрали да су на том подручју Хрватима ускраћена права. Након тога, организација је објавила нови програм и тражила је право гласа у политичким, привредним и културним питањима. Затим је тражено да се Хрватска прогласи сувереном државом хрватског народа, како би добила мјесто у Уједињеним нацијама. У суштини, сви захтјеви су водили ка независности Хрватске.⁴⁰⁶ Због свега тога, Централни комитет је одлучио да се састане 5. новембра 1971. године, а хрватско руководство их је и даље увјеравало да нема потребе за интервенцијом и да је у питању социјалистички покрет који не угрожава опстанак федерације. Након тога, 1. децембра исте године, Тито их је позвао на састанак у Карађорђево, када је извршен велики притисак на њих да поднесу оставке. Поред тога је затворена и Матица хрватска и почела је чистка великих размјера, што је допринијело смиривању ситуације у Хрватској.

Као противтежа чишћења у хрватском руководству, у Србији су нађени тзв. либерали, оличени у представницима највишег руководства Комунистичке партије Србије, Марку Никезићу и Латинки Перовић. За разлику од Хрвата који су се залагали за националну државу, српски комунисти су се трудили да политички и економски модернизују Србију. Њихова девиза била је сарадња са осталим републикама а не конфронтација. Такође им је на терет стављан опортунистички однос према опозиционом дјеловању у култури и на Универзитету, као и технократски однос и запостављање марксистичког образовања. Ради политичке симетрије, српски либерали су проглашени анархолибералима и на наговор Тита смијењени су 1972. године. Чистка није извршена само у партијским апаратима већ су уклоњени и уредници угледних београдских новина „НИН“ и „Политика“, који су замијењени подобнијим кадровима.⁴⁰⁷

Сви поменути догађаји морали су се на одређен начин рефлектовати и на територију Босне и Херцеговине. Већ раније је поменуто да је партијско руководство отворило проблематику националних питања и у духу догађаја на савезном нивоу у другој половини седме деценије, почело се активно радити на процесу афирмације муслиманског националног идентитета. Једна од значајнијих личности у том периоду био је Авдо Хумо, који је од 1966. године био члан Централног комитета СКЈ и са те позиције активно радио на поменутом процесу. Једнако значајан је био и Џемал Биједић, који је од 1967. до 1971. године био предсједник Скупштине Босне и Херцеговине.⁴⁰⁸ О томе свједочи састанак Комисије за међунационалне односе Централног комитета СК Босне и Херцеговине, одржан 15. марта 1966. године, гдје је Биједић током дискусије одлучно заступао идеју муслиманске нације, одбацујући

406 Jill Irvine, „The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia,“ u *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, прir. Jasna Dragović Soso (West Lafayette: Purdue University Press, 2007), 149-173.

407 Crampton, *The Balkans*, 192.

408 Kamberović, *Hod po trnju*, 194-195.

идеју југословенства. Том приликом је изнио мишљење да се за „југословенство“ по правилу залажу они којима унитаризам доноси корист или пак они који ненаучно размишљају о тој проблематици. Пошто је и сам био свјестан да је постојао одређен број муслимана који се залагао за идеју коју је сам критиковао, не чуди чињеница да је њихов став сматрао „бијегом у југословенство“ због спасавања индивидуалности.⁴⁰⁹ Расправе о националним питањима нарочито су се заоштриле током сједнице Комисије за међунационалне односе 1968. године, када је направљена посебна информација под именом „О неким питањима међунационалних односа“. У поменутој информацији се највећим дијелом говорило о култури, сматрајући да стваралашто из поменуте области нетреба сматрати као дио југословенске цјелине већ треба имати одређене посебности попут других структура у републици. Овим чином је подвучена јасна црта подијељености у оквирима Босне и Херцеговине, јер се од културних стваралаца захтијевало да се изричито определијеле да ли су припадници српског, односно хрватског културног живота како би своје радове објављивали у Србији, односно Хрватској. Такође, постојала су схватања код муслиманске интелигенције, па и чланова партије, да нека дјела Иве Андрића, због начина на који је писао о Турцима, не доприносе складном рјешавању међунационалних односа у републици. Сходно горенаведеној информацији, Андрић се определијелио за српску књижевност и српски језик, чини се да је управо због тога био главна мета напада муслиманских интелектуалних и политичких кругова. Сличан је случај и са дјелом „Горски вијенац“ Петра II Петровића Његоша, јер су сматрали да представља дискриминацију и обезвређује муслимански народи епос.⁴¹⁰ На тај начин, корак по корак, партијски органи Босне и Херцеговине су ишли ка томе да се обликује националност муслимана са вјерским идентитетом који би најприје био дио културно-политичке доктрине. Управо због тога су органи СК Босне и Херцеговине 1968. године донијели одлуку о установљењу муслиманске нације.⁴¹¹ Било је појединаца из политичког или интелектуалног живота који су реаговали на овакве одлуке указујући на то да процес води у урушавање националног јединства, међутим, брзом интервенцијом партије и партијских органа, били су скрајнути.

Био је то период афирмације „босанскохерцеговачке“ традиције на све могуће начине, који је спровођен преко републичког руководства. Велика буџетска средства су улагана за пројекте „Историја Босне и Херцеговине“, „Књижевност Босне и Херцеговине“, „Енциклопедија Босне и Херцеговине“ и слично, које су требали да спроводе различити тимови из одговарајуће научне области. Међутим, веома брзо су се поменути тимови распадали јер нису могли да се сложе у идеолошким схватањима, тако да никада започети посао нису ни довели до краја. Интересантно је што су тих година републичка признања за научни или умјетнички рад добијали појединци који су истраживали или славили било шта везано за Босну. Поред тога, на културном пољу заиста је било много полемика везаних за то да ли остварења неког писца рођеног на територији Босне и Херцеговине треба да припадају тој културној башти-

409 Husnija Kamberović, „Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina u Bosni i Hercegovini,“ *Godišnjak BZK Preporod VII* (Sarajevo: b.i., 2017), 356–361.

410 Kamberović, *Hod po trnju*, 201.

411 Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970: Други део 1954–1970* (Београд: б.и., 2002), 617–619.

ни или српској, односно хрватској, у складу са оним како су се ти исти писци декларисали. Најжешће расправе су биле везане за муслиманске писце попут Меше Селимовића који се изјаснио да је Србин и Мака Диздара који се изјаснио као Хрват, што се косило са логиком републичког руководства.⁴¹²

Након ових дискусија, у којима је јасно назначено да босанскохерцеговачко руководство, са Цвијетином Мијатовићем на челу, сматра да је погрешна комунистичка политика национализовања муслимана у српском и хрватском духу јер су они „посебан народ“, процес афирмације муслиманског питања се и даље наставио. Проблематика се уздигла и на савезни ниво, па је делегација СК Босне и Херцеговине на Брионима 23. јануара 1969. године о томе разговарала и са југословенским лидером. Свакако је овај разговор уприличен као један у низу које је Тито обављао са републичким руководством у циљу припреме одржавања 9. Конгреса СКЈ. Овом приликом је Цвијетин Мијатовић упознао Тита о претходним дискусијама и чињеницом да се веома мали број муслимана на попису изјаснио као „Југословен“. Тито је то мирно прихватио наводећи да им таква ситуација одговара због спољне политике са арапским земљама, при том занемарујући колико би ова проблематика могла донијети проблема у будућности. Током 1970. и 1971. године, расправе о овом питању су се заостриле, како у политичким круговима тако и међу обичним људима. У циљу припрема пописа становништва, на састанцима босанскохерцеговачког руководства све више се говорило о идејно-политичким проблемима, односно о томе како треба осигурати потпуну слободу грађана да се национално определијеле. Ту се прије свега мислило на муслимане којима је требало осигурати да се искажу као нација. Расправљало се и онима који се изјасне као Југословени, сматрајући да они могу бити само третирано као национално неопредијељени или без националности, јер су јасно стављали до знања да југословенско није национална категорија. Уско везано са националним питањем је и питање језика, па је руководство и тој проблематици посвећивало пажњу. Наводећи чињеницу да се у Босни и Херцеговини не говори ни српска ни хрватска варијанта српско-хрватског језика, сматрали су да се то у самом попису мора навести јер „југословенски језик“ не постоји. Све наведено су уобличили у материјал под називом „Нека идејно-политичка питања пописа становништва“ који су послали Предсједништву СКЈ. Као одговор на овај материјал, Централном комитету СК Босне и Херцеговине је скренута пажња да на одређен начин раде против југословенског социјалистичког патриотизма и јединства. Даље су наводили да они сматрају да је само руководство непотребно форсирало питање националне индивидуалности муслимана и тиме пробудило муслимански национализам.⁴¹³ Међутим, осим ових и оваквих опаски, Централни комитет СКЈ није ништа друго урадио по овом питању и муслиманима је на попису 1971. године дозвољено да се изјасне као муслимани без даље одреднице.

Током седме деценије, такође је примјетна активност организације „Млади муслимани“, који су на почетку покушавали да обнове свој рад, па је у том циљу организовано и неколико

412 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 239-241.

413 Kamberović, *Hod po trnju*, 201-206.

илегалних састанака. Тада су младомуслиманци истицали да им тадашња друштвено-политичка ситуација у земљи и међународни положај Југославије у покрету несврстаних пружа повољнију шансу за дјеловање. Њима је било јасно да им процес афирмације муслиманског националног питања и југословенска подршка неким арапским земљама у блискоисточном сукобу пружају сигурност да се против њих неће водити процеси као што је раније наведено. Сходно томе, почели су да се боље организују, односно да се јаче повезују најекстремнији чланови који су живјели по различитим градовима Босне и Херцеговине. И даље је Сарајево било најактивније, па су главни центри њиховог окупљања биле просторије Удружења илмије, редакција листа „Препород“, Царева џамија, као и други вјерски објекти, гдје се углавном окупљао један број млађих чланова. Директан подстицај да опет активно крену са својим дјеловањем био је период ескалације хрватског национализма, па су, дјелујући са позиције Маспока и пружајући им подршку, саставили „документ“ који је упућен крајем 1971. године Матици хрватској и Извршном вијећу Савезне Републике Хрватске. У том „документу“ су истакли да „Муслимани БиХ никада не могу заборавити помоћ коју им је хрватски народ пружио у Првом и Другом свјетском рату на заштити од Срба“, и да због тога остају вјерни „хрватском католицизму“.⁴¹⁴ Сви ови догађаји инспирисали су један број бивших чланова организације да заједно са екстремним дијелом клера Исламске заједнице крену у активности око трансформисања листа „Препород“ у матицу у којој би се одвијала национална еманципација муслиманског становништва. Они су наводили да ће лист третирати само вјерску и културно-просвјетну проблематику, међутим, нису се могла сакрити настојања да се кроз „Препород“ пласирају идеје и ставови који су били главна обиљежја управо младомуслимана. Њихова дјелатност је у овом периоду још више била изражена и имали су тијесну повезаност са реакционим дијелом клера, муслиманским националистима, екстремном муслиманском емиграцијом и реакционим круговима у иностранству. До те везе је дошло због идентичних ставова у контексту којих су нападали заједничку југословенску државу, протурајући тезе да су једино муслимани аутохтони народ у Босни и Херцеговини, у циљу стварања аутономне исламске државе.⁴¹⁵

У складу са идеологијом организације „Младих муслимана“ дјеловао је и Алија Изетбеговић, један од истакнутијих чланова. Већ је наведено да је он средином пете деценије, док је боравио у затвору, отпочео са писањем радикално програмског документа под називом „Исламска декларација“. Према сјећањима Изетбеговића, нацрт за текст настао је 1969. године, да би коначно био припремљен и послан у дистрибуцију 1970. године.⁴¹⁶ Заправо, „Исламска декларација“ је илегално умножавана и онда се од руке до руке преносила по муслиманским срединама Босне и Херцеговине и код њихове емиграције као једна врста идеолошког приручника. У самој „Декларацији“, након уводног дијела, гдје је прецизно

414 Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, *Indikatori bezbjednosti* (1981):11.

415 Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, *Indikatori bezbjednosti* (1981):9-17.

416 Alija Izetbegović, *Sjećanja: Autobiografski zapis* (Sarajevo: b.i., 2001), 35.

објаснио појам ислама и муслимана, Изетбеговић је позвао све муслимане у акцију стварања „исламске заједнице од Марока до Индонезије“⁴¹⁷. За главне противнике остваривања ове панисламичке идеје аутор је навео западне државе и конзервативне теологе, који су ислам деградирали само на вјеру.⁴¹⁸ У циљу што бољег убјеђивања читаоца у своје ставове, позивајући се на Куран, Изетбеговић објашњава да ислам представља јединство политичке и духовне власти, изводећи закључак да као такав треба да буде основа за срце исламске државе у средишту Европе. На сљедећим странцима документа наилазимо на тврдње да не може и не смије бити коегзистенције између исламске вјере и неисламских друштвених и политичких институција, јасно указујући на то да муслимани не би требало да поштују државне оквире у којима живе.⁴¹⁹ Надаље, све чешће запажамо закључке у којима аутор наводи да су сви муслимани на свијету браћа јер, по његовим ријечима, „ислам није националност, али јесте наднационалност“⁴²⁰. Изетбеговић је без устезања у овом радикално програмском тексту подржавао панисламизам надајући се његовој свјетској владавини и осуђујући све оне који га одбацују. По његовом схватању, ислам представља „врхунски акт демократије“⁴²¹ и муслиманима широм свијета није потребна прозападњачка варијанта. Колико се његови ставови могу довести у везу са данашњим радикалним исламистима који дјелују широм свијета, свједочи сам цитат из „Декларације“: „Муслиман може гинути само са именом Алаха и у славу ислама...“⁴²² Кроз ову кратку анализу „Исламске декларације“, може се запазити да је аутор у овом документу јасно изнио своја размишљања о уједињењу муслимана на крилима панисламизма, као и да је цио текст писан у ноти како би се читалац убиједио да су његове идеје исправне и у складу са постулатима ислама и Курана. Приликом изношења својих идеја, аутор није схватао да су прилично нереалне, а то се најбоље показује на примјеру помињања исламске заједнице од Марока до Индонезије. Наиме, поставља се логично питање зашто би било ко желио да изгуби свој национални идентитет због чињенице да је у том периоду у Босни и Херцеговини постојала тежња да муслимани постану нација. Факат је да у поменутом документу Изетбеговић нигдје није поменуо Босну и Херцеговину, па ни Југославију, али имајући у виду дух времена у којем је настајала „Декларација“, није тешко закључити да је један од њених основних циљева био процес афирмисања муслимана као нације на платформи панисламизма. У прилог томе иде и то да је сам аутор био један од најжешћих присталица идеологије организације „Младих муслимана“, која је раније објашњена. Такође, примјећујемо да се у цијелом тексту форсира концепт да ислам учи људе да се не разликују по етничкој, расној и другим припадностима, већ да је једина релевантна одредница идентитета управо вјера. Ако то имамо у виду, парадоксално је да је неколико деценија касније управо Алија Изетбеговић био

417 Alija Izetbegovic, *The Islamic Declaration: A Programme for the Islamization of Muslims and the Muslim Peoples* (Sarajevo: b.i., 1990), 4.

418 Izetbegovic, *The Islamic Declaration*, 8.

419 Исто, 14-20.

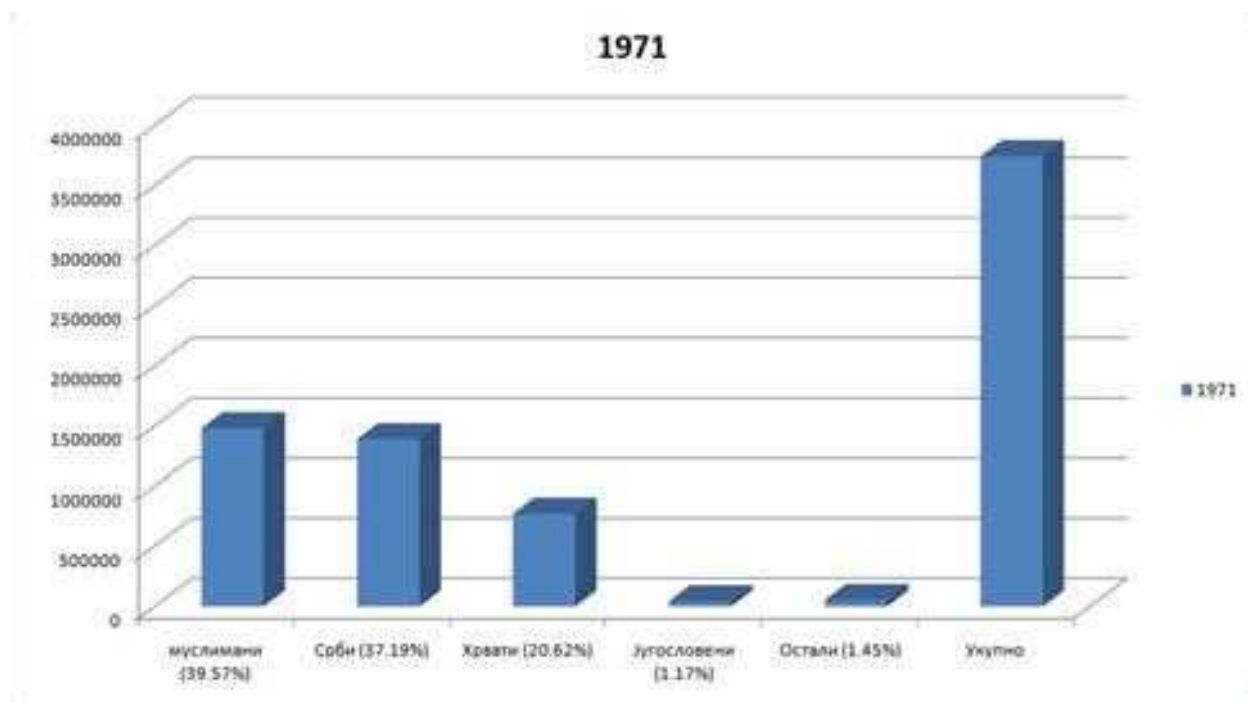
420 Исто, 36.

421 Исто, 42.

422 Исто, 6.

муслимански лидер у Босни и Херцеговини када је дошло до националне афирмације или буђења Бошњака.

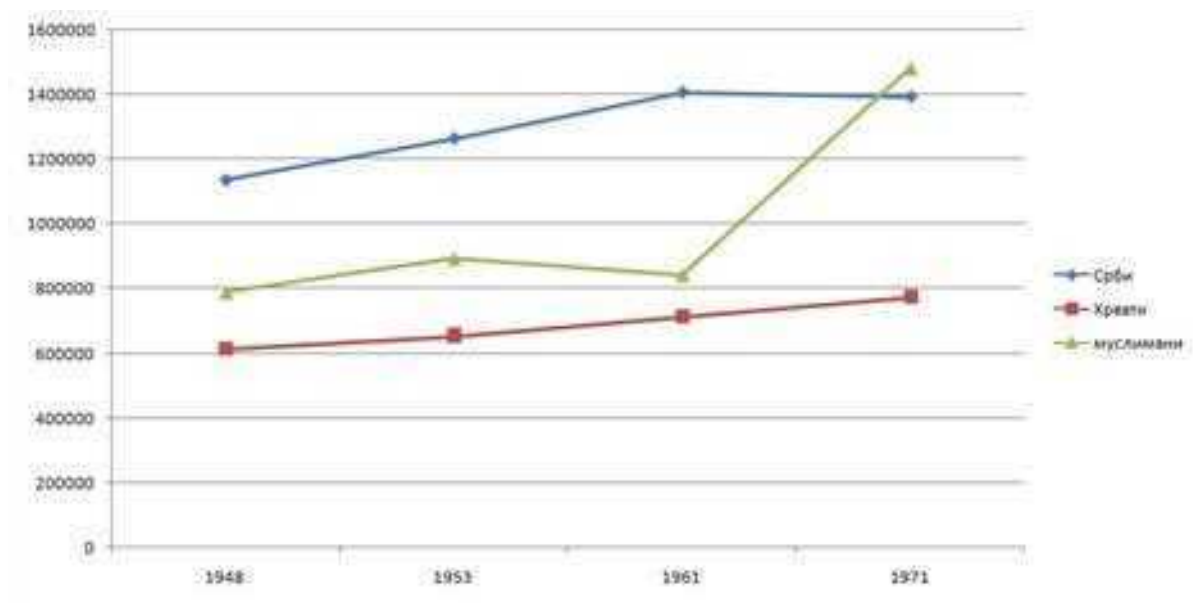
Коначно је 1971. године дошло до новог пописа становништва који је јасно показао да је дошло до промјена. Наиме, по признавању муслиманске нације, Срби су изгубили статус већинског народа у Босни и Херцеговини. Према првом графикону, можемо видјети да су муслимани сачињавали већину са 39,57%, затим су били Срби са 37,19% и Хрвати са 20,62%. Такође, на другом графикону можемо уочити линију кретања становништва путем које се увиђа да број Срба од пописа 1961. године стагнира, док се број муслимана рапидно увећао.

Извор: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini.

На такав слијед догађаја утицало је више фактора. Прије свега, поменута масовна колонизација Војводине захватила је углавном српско становништво, затим је ту и процес афирмације муслимана у нацију, који је и довео до њиховог скока у проценту становништва, јер се годинама притискало становништво да се изјасне као муслимани. Свакако треба споменути да се током поменутог процеса и велики број српских и хрватских интелектуалаца иселио са простора Босне и Херцеговине јер је руководство вршило притисак на њих да њихови радови буду дио културне и интелектуалне босанскохерцеговачке баштине коју нису доживљавали као своју. Поред тога, Босна и Херцеговина је имала највећу стопу миграције унутар саме Југославије, пасе на десетине хиљада људи током педесетих и шездесетих иселавао из републике. Већина тих миграната били су Срби, који су одлазили живјети у Србију.⁴²³

423 Malcolm, *Bosnia*, 271-272.

Рјешење проблема у које је запала комунистичка Југославија тражено је у већем осамостаљивању република и аутономних покрајина. Осамостаљивање федералних јединица објашњавано је борбом противунитаризма и централизма. Нови устав донесен је 21. фебруара 1974. године и назван „Повељом самоуправног друштва“. Убрзо су донесени републички и покрајински уставни. Уставом из 1974. године омогућено је даље јачање самосталности република и покрајина, а дошло је и до слабљења заједништва, парцелизације економије и поткопавања Југославије као заједничке државе. Покрајине су добиле широка овлашћења у законодавној и извршној власти, а Србија као република која се једина састојала из покрајина, добила је елементе конфедерализма. Наиме, покрајине су добиле права да равноправно са републикама одлучују о пословима федерације по принципу консензуса, тако да се без њиховог гласа одлуке нису могле доносити. Аутори су се све вријеме док су стварали устав водили девизом „слаба Србија јака Југославија“. Државу је на окупу још увијек држала само Титова харизма и ауторитет и снага ЈНА.⁴²⁴ Неколико дана касније, у складу са савезним Уставом, одржана је сједница скупштинских вијећа на којој је усвојен Устав Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Овај републички устав је донио неколико новина од којих се прва тицала увођења новог колективног предсједничког органа. Наиме, неколико година раније, југословенски лидер Тито је дао приједлог да на његово мјесто предсједника дође колективно предсједништво састављено од представника република и покрајина, што је уставно прихваћено 1974. године. Друга новина се односила на муслимане, који су од тада уставно признати као равноправна нација у Босни и Херцеговини.⁴²⁵

Када је 4. маја 1980. године умро Јосип Броз Тито, предсједник СФРЈ, завршила се једна епоха.⁴²⁶ Тајна његове политичке дуговјечности била је прије свега у успјешној спољној политици која се ослањала на трајност блоковске подјеле и способност одржавања равнотеже у

424 Crampton, *The Balkans*, 193-194.

425 *Parlamentarna skupština*, 64.

426 Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999* (New York, b.i., 2000), 622.

национално и етнички подијељеној држави. Опозиција режиму сведена је на маргиналне националистичке групе, малобројне мигранте и интелектуалце са малим утицајем. Титов култ, упуном смислу те ријечи, почео је да се развија након раскида са Стаљином и одласком комунистичке партије у нови вид социјализма. У југословенском друштву све је било подређено култу личности југословенског предсједника, наиме, све оно што су комунисти замјерали религијама, у смислу да су опијум за масе, они су примијенили много више са поменутим култом и односом према партији.

Године 1983. у жижу јавности је поново дошао Алија Изетбеговић, односно његова „Исламска декларација“. Наиме, овај документ је у почетку био познат само ужим круговима истомишљеника, а ширу пажњу јавности привукао је управо 1983. године, када се његовом аутору судило на судском процесу против исламских фундаменталиста у Сарајеву. Тај процес је познатији под називом „Сарајевски процес“ и на њему је главни оптужени био управо Алија Изетбеговић, са још тројицом некадашњих чланова „Младих муслимана“. Главни доказ против Изетбеговића био је текст његовог радикалног програмског документа, који је по мишљењу јавног тужитеља био манифест који је имао за циљ стварање етнички чисте исламске државе у Босни и Херцеговини. Изетбеговић се бранио истичући да се у тексту нигдје не помиње Босна и Херцеговина, у чему је начелно био у праву, али није порицао да је по најдубљим увјерењима исламиста. И поред свега тога, он је осуђен на 14 година затвора, из којег је пуштен 1988. године. Све то заједно показује да је и код тужилаштва, у таквим промијењеним друштвеним и политичким односима који су владали у земљи, овај манифест изазивао нејасноће и недоумице, што указује да се сам судски процес не може прихватити као нарочито озбиљан. Може се рећи да је његова најзначајнија улога била у томе што је на одређен начин на неколико година успорио рад муслиманских вјерских активиста у Босни и Херцеговини и учврстио позиције муслиманских комунистичких руководиоца, као што је био Хамдија Поздерац, потпредсједник Предсједништва СФРЈ. У суштини, њихов циљ је био исти, обје стране су се бориле за муслимански национални идентитет, само што су комунисти наводили да се залажу за идентитет свјетовне нарави.⁴²⁷

Један од најзначајнијих догађаја који је обиљежио наредне године била је „афера Агрокомерц“, односно банкарски скандал који је у Босни и Херцеговини избио 1987. године. Наиме, неколико деценија раније, Цазинска Крајина, о којој је у претходним пасусима било ријечи, била је један од најсиромашнијих дијелова Југославије. Може се слободно рећи да је економска ситуација која је владала у том предјелу створила услове да су људи били задовољни само са основним животним намирницама, међутим, Фикрет Абдић звани Бабо успио је да уради знатно више. Почетком девете деценије, цијела Југославија је препричавала привредно чудо из Велике Кладуше, јер је тада „Агрокомерц“ био на врхунцу свога рада, будући да је имао велики број фабрика, стварао је на тоне хране, што је свакако поспјешивало и велики међународни извоз. На тај начин, „Агрокомерц“ са Абдићем на челу постао је највећи прехранбени гигант у цијелој земљи, што ни у ком случају не би било могуће без подршке

427 Malcolm, *Bosnia*, 278-279.

политичког руководства из Сарајева. Браћа Хамдија и Хакија Поздерац, који су се налазили у самом партијском врху, били су родом из тих крајева, па не чуди и да су они били везани са поменутиим комбинатом. Управо веза са њима двојицом, Абдића је смјестила у затвор 1987. године, када је избила афера. Наиме, те године „Агрокомерц“ је оптужен да је издавао мјенице без финансијског покрића у вриједности од неколико стотина милиона долара. Реакције народа из тих крајева су биле бурне јер је за њих било незамисливо да Фикрет Абдић, кога су сматрали творцем свега позитивног, заврши у затвору због проневјере. Сам Абдић је током судског процеса упорно тврдио и доказивао да је у његовим пословима све чисто, што су медији преносили из дана у дан. Све је више почело да се сумња да је ријеч о политичком суђењу и говорило се да је главни циљ био да се сруши Хамдија Поздерац.⁴²⁸ На крају суђења, Абдић је био ослобођен оптужби за контрареволуционарно дјеловање, међутим, добио је затворску казну за злоупотребу службеног положаја. Поздерац је, такође, без обзира на високе политичке функције, веома брзо смијењен, чиме је на одређен начин отпочео процес дугорочне дестабилизације монолита републичке власти. Тај период карактерише и велики број оставки, међу којима је тешко било разликовати оптужене од оних који су напосто схватили да је „афера Агрокомерц“ само повод за шири демократски процес и да је њихово вријеме прошло, како би се успоставили нови кадрови.⁴²⁹

Да је криза у Босни и Херцеговини била дубља него што се мислило, указала је и нова „афера Неум“, која је избила средином наредне 1988. године. Наиме, општина Неум је формирана на босанскохерцеговачкој обали Јадранског мора како би се из Савезног фонда за неразвијена подручја повукла велика средства за изградњу инфраструктуре. Поред тога, државни руководиоци су добијали кредите да би градили викендице на том подручју, што је управо био окидач за избијање афере. Таква ситуација представљала је одличан повод за медијску компромитацију преосталих чланова политичког руководства. Након другог таласа отказа који је дошао са овом афером, може се рећи да готово нико није остао из старе гарнитуре Бранка Микулића, укључујући и њега самог. Међутим, комунистичка номенклатура се није још увијек дала поразити, па је на упражњене положаје поставила своје али мање експониране чланове попут Николе Филиповића, Абдулаха Мутапчића, Златана Каравидића и друге, преко којих је дискретно владала политичким животом све до вишестраначких избора 1990. године.⁴³⁰ Био је то заправо почетак краја једне политичке концепције која је постепено исцрпила све своје потенцијале.

Сви ови догађаји су показивали да је привредна криза у Босни и Херцеговини, па и у цијелој Југославији, била све упечатљивија. У земљи је било много фабрика које су пословале са губитком, па самим тим нису могле отплаћивати дугове са каматама. Један од примјера је фабрика алуминијума у Зворнику која је подигнута да би прерађивала локални боксит, али када је почела радити, схватили су да тај боксит није довољно доброг квалитета, па су га 1987.

428 Исто, 279-280.

429 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 248.

430 Исто, 250.

године почели увозити из Африке. Цијели комунистички самоуправни систем био је пред крахом због све већег опадања реалних зарада са једне стране и порастом изостанка са посла због штрајкова са друге. Како би се ситуација поправила, уведене су строге мјере штедње, али није било велике користи ако имамо у виду да је 1987. годишња стопа инфлације порасла на 120%, а већ 1988. године, на 250%.⁴³¹ Јасно је да је народ био све сиромашнији, па самим тим и незадовољнији, што је била одлична подлога за још више ширење националних тежњи, уз слаткорјечиве говоре демагога који су надлазили.

Све већи број штрајкова карактерише овај период, како на републичком тако и савезном нивоу, чиме су почетком 1989. године изнуђене оставке свих чланова Политбироа. Ту ситуацију је искористио Слободан Милошевић, који је најприје постао вођа Комунистичке партије Србије, а у мају 1989. године, предсједник Предсједништва СР Србије.⁴³² Тако се на политичкој сцени појавио политичар коме је било јасно да се национална питања у земљи заостравају, па је одлучио да главни циљ његовог дјеловања буде ојачавање Србије, као носиоца националних интереса српског народа. Са друге стране, и на хрватској политичкој сцени све активније се појављивао бивши партизански и југословенски генерал Фрањо Туђман, који је подржавао дугогодишње хрватске тежње везане за независност.⁴³³ Савезна скупштина је тих година постала „ринг“ забрињавајућих политичких сукоба посланика из различитих дијелова југословенске државе, али још увијек је већина главних ослонаца за очување државе видјела у партији и ЈНА. Међутим, идеолошка сукобљења су била јача од заједништва, тако да се поред свега слутио почетак краја. У јануару 1990. године, дошло је до последњег Четрнаестог Конгреса СКЈ, који су напустили представници Словеније и Хрватске. Наредни корак у чину сепаратизма била је словеначка одлука да повуче своје регруте из ЈНА, за шта су имали прећутну подршку хрватског руководства. Руководство Босне и Херцеговине, као и Србије, Црне Горе и Македоније, било је заинтересовано тих година за очување СФРЈ, и у томе је уживало подршку српског и муслиманског становништва.⁴³⁴

431 Malcolm, *Bosnia*, 280-281.

432 Hal Marcovitz, *The Blakans: People in Conflict* (Philadelphia: b.i., 2002), 42-50.

433 Malcolm, *Bosnia*, 286.

434 Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 252.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
СХС	Срба, Хрвата и Словенаца (у контексту Краљевине Срба Хрвата и Словенаца)
ХСС	Хрватска сељачка странка
НДХ / NDH	Независна држава Хрватска
СПЦ	Српска православна црква
НОУ / NOU	народно-ослободилачка ударна (у контексту војних јединица)
СС / SS	Заштитни одред (Schutzstaffel)
СССР / SSSR	Савез Совјетских Социјалистичких Република
САД	Сједињене Америчке Државе
НР	народна република
НН	име непознато (nomen nescio)
НОВ	Народно-ослободилачка војска
ИБ	Информбиро
НАТО	Организација Сјеверноатлантског споразума (North Atlantic Treaty Organization)
СК	Савез комуниста
СКЈ	Савез комуниста Југославије
КПХ	Комунистичка партија Хрватске
НИН	Недељне информативне новине
СР	Савезна република
ЈНА	Југословенска народна армија
СФРЈ	Социјалистичка федеративна република Југославија
БиХ	Босна и Херцеговина
КПЈ	Комунистичка партија Југославије
ЗАВНОБиХ	Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Босне и Херцеговине

ABHOJ / AVNOJ	Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије
HKOJ	Национални комитет ослобођења Југославије
JByO	Југословенска војска у отаџбини
NOP	Народно-ослободилачки покрет
DV	Добровољачка војска
NOR	Народно-ослободилачки рат
NOVJ	Народно-ослободилачка војска Југославије
JA	Југословенска армија
NOB	Народно-ослободилачка борба
CK KPJ	Централни комитет Комунистичке партије Југославије
NKOJ	Национални комитет ослобођења Југославије
BBC	Британска радиодифузна корпорација (British Broadcasting Corporation)
UDB	Управа државне безбједности
CKJ / SKJ	Савез комуниста Југославије
ISIM	Међународни институт за проучавање Ислама у модерном свијету (International Institute for the Study of Islam in the Modern World)
BZK	Бошњачка заједница културе

Библиографија

- Аврамов, Смиља. *Геноцид у Југославији 1941-1945, 1991 ...*. Том 1. Београд: б.и., 2008.
- Антић, Чедомир и Ненад Кецмановић. *Историја Републике Српске*. Београд: б.и., 2016.
- Аралица, Ђуро. *Усташки покољи Срба у Глинској цркви*. Београд: б.и., 2010.
- Батаковић, Душан Т., прир. *Нова историја српског народа*, четврто издање. Београд: б.и., 2010.
- В[ашагић], S[афет-бег]. “Вошњаку.” *Вошњак*, br. 2, 9. jul 1891. godine.
- Берић, Душан. *Хрватско правоштво и Срби*. Нови Сад: б.и., 2005.
- Bokan, Branko J. *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945. godine*. Том 2. Sanski Most: б.и., 1980.
- Brajiović-Ђуро, Petar V. *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*. Београд: б.и., 1986.
- Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*, prev. Nada Miletić. Sarajevo: б.и., 1965.
- Видовић, Никола. „Четврта кордунашка бригада у борбама за ослобођење Бихаћа.“ У зборнику *Бихаћка република*. Том 1. Бихаћ: б.и., 1965.
- Vuković, Igor. „Poredak zločina – krivično pravo Nezavisne države Hrvatske.“ У зборнику *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, priredili Boris Begović i Zoran S. Mirković. Београд: б.и., 2018.
- Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvaskoj 1941–1994: Knjiga I: Ožujak-prosinac 1941*. Zagreb: б.и., 1981.
- Deverić, Mišo i Ivan Fumić. *Hrvatska u logorima 1941–1945*, Zagreb: б.и., 2008.
- Dizdar, Zdravko. „Ljudski gubici logora „Danica” kraj Koprivnice 1941–1942.” *Časopis za suvremenu povijest* 34, br. 2 (2002): 377-406.
- Димитријевић, Бојан. *Голгота четника*. Београд: б.и., 2019.
- Динић, Михајло Ј. *Из српске историје средњег века*. Београд: б.и., 2003.
- „Драгоје Лукић – родитељ покошеног нараштаја.“ У *Годишњак Музеја жртва геноцида*, тематски број. Београд: б.и., 2008.
- Драгојловић, Драгољуб. *Крстјани и јеретичка црква босанска*. Београд: б.и., 1987.
- Ђокић, Бојан. „Покољ у магацину Земљорадничке задруге у Дрињачи 1941. године – над буретом крви.“ У зборнику *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*. Сребреница: б.и., 2014.
- Ђорђић, Петар, *Историја српске ћирилице, палеографско-филолошки прилози*, треће издање. Београд: б.и., 1990.
- Ђурић, Вељко Ђ. *Мајор Дангић*. Крагујевац: б.и., 2001.
- Екмечић, Милорад. *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, друго издање. Београд: б.и., 2008.

- “Ekskluzivno: Otkriven ključni zračni dokaz masovnih zločina u Jasenovcu.” *Nacional*, January 15, 2019. godine. <https://www.nacional.hr/ekskluzivno-otkriven-kljucni-zracni-dokaz-masovnih-zlocina-u-jasenovcu/>
- Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945*. Beograd: b.i., 1957.
- Затезало, Ђуро. *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*. Београд: б.и., 2007.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*. Tomovi 1-14. Beograd: b.i., 1950-1981.
- Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом светском рату: Зbornik dokumenata: Knjiga 1: Злочини Независне Државе Хрватске 1941.-1945. Том 1. Beograd: b.i., 1993.
- Izetbegović, Alija. *Sjećanja: Autobiografski zapis*. Sarajevo: b.i., 2001.
- Исаиловић, Невен. „Помен српског имена у средњовековним босанским исправама.“ У *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*. Бања Лука – Источно Сарајево: б.и., 2018.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: b.i., 1977.
- Jovanović, Nenad. “Kako sam preživio dječji logor.” *Portal Novosti*, 8. mart 2012. godine. <https://arhiva.portalnovosti.com/2012/07/kako-sam-prezivio-djecji-logor/>
- Kamberović, Husnija, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: b.i., 2011.
- Kamberović, Husnija. „Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina u Bosni i Hercegovini.“ *Godišnjak BZK Preporod VII*. Sarajevo: b.i., 2017.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, drugo izdanje. Zagreb: b.i., 1975.
- Књига о Дражи. Том 2. Windsor: б.и., 1956.
- Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: b.i., 1987.
- Крестић, Василије. *Геноцидом до велике Хрватске*. Јагодина: б.и., 2002.
- Križišnik-Bukić, Vera. *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: b.i., 1991.
- Куљић, Василије. *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*. Београд: б.и., 2010.
- Курдулија, Страхиња. *Атлас усташког геноцида над Србима 1941-1945*. Београд: б.и., 1993.
- Leković, Mišo. *Martovski pregovori 1943*. Beograd: b.i., 1985.
- Лукајић, Лазар. *Фратри и усташе кољу – злочини и сведоци – покољ Срба у селима код Бање Луке, Дракулићу, Шарговцу и Мотикама 7. фебруара и Пискавици и Ивањској 5. и 12. фебруара 1942. године*. Београд: б.и., 2005.
- Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj Krajini*. Beograd: b.i., 1967.
- Lukač, Dušan. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945: Treći deo*. Beograd: b.i., 1987.
- Максимовић, Миленко. *Синови Озрена*. Добој – Озрен: б.и., 1996.

- Маловић, Гојко. „Неки случајеви нетрпељивости и злочина муслимана према Србима у Сребреничком срезу између два свјетска рата.“ у зборнику *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*. Сребреница: б.и., 2014.
- Marinković, Tanasije. „„Takozvana“ Nezavisna država Hrvatska.“U *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, priredili Boris Begović i Zoran S. Mirković. Beograd: б.и., 2018.
- Мастиловић, Драга. „Масакр Срба у Сребреници, Залазју, Брежанима и Витловцу 14. и 15. јуна 1943. године.“ У зборнику *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*. Сребреница: б.и., 2014.
- Мастиловић, Драга. „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату.“ У зборнику радова са 6. међународне конференције *Јасеновац: Геноцид и злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату*. Бања Лука: б.и., 2014.
- Мастиловић, Драга. *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: б.и., 2017.
- Mataušić, Nataša. *Žene u logorima Nezavisne države Hrvatske*. Zagreb: б.и., 2013.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, друго dpounjeno izdanje. Zagreb: б.и., 2002.
- Mikić, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*. Banja Luka: б.и., 2011.
- Микић, Ђорђе. „Аграрна реформа у Босни и Херцеговини.“ *Енциклопедија Републике Српске*. Том 1. Бања Лука: б.и., 2017.
- Милетић, Антун. „Неке мере и дејства Вермахта на Козари 1941-1942. године.“ У *Козара у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941-1945): Радови са научног скупа одржаног на Козари (Мраковица) 27. и 28. октобра 1977*. Приједор: б.и. 1977.
- Милошевић, Боривоје. *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград – Вишеград, 2016.
- Мирковић, Јован. *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*. Београд: б.и., 2016.
- Митровић, Дојчило. *Западна Србија 1941*. Београд: б.и., 1975.
- Михаиловић, Драгољуб. *Рат и мир ђенерала: Изабрани ратни списи*. Томови 1 и 2. Београд: б.и., 1998.
- Mihovilović, Đorđe i Dejan Motl. *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*. Jasenovac: б.и., 2015.
- Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbjednosti II Odjeljenje, Sarajevo, *Materijali o terorističkoj organizaciji „Mladi Muslimani“*, b.d.
- Николић, Коста. *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*. Београд: б.и., 2001.
- Николић, Коста. *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату у Југославији 1941–1943*. Београд: б.и., 2008.

- Николић, Коста. *Историја Равногорског покрета 1941–1945: Књига 1: Против нацизма, фашизма и комунизма*. Београд: б.и., 2014.
- Николић, Коста. *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 2: Србија под окупацијом*. Београд: б.и., 2014.
- Novak, Viktor. *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Београд: б.и., 1986.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1: Od sloma stare Jugoslavije do drugog zasedanja AVNOJ-a*. Београд: б.и., 1957.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 2: Od drugog zasedanja Avnoj-a do konačne pobeде*. Београд: б.и., 1965.
- Пајовић, Љубивоје, Душан Узелац и Милован Целебцић. *Сремски фронт 1944-1945* Београд: б.и., 1979.
- Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: б.и., 2010.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*. Београд: б.и., 1988.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Београд: б.и., 1988.
- Petranović, Branko i Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*. Београд: б.и., 1988.
- Пилиповић, Радован. „Извештаји српских избеглица из Сребреничког среза 1941–1943. године у Архиву Српске православне цркве.“ У зборнику *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*. Сребреница: б.и., 2014.
- Пилчевић, Ђорђе. „Избјеглице у Рачанском срезу 1941. и 1942. години и злочини усташке Црне легије у Источној Босни.“ У зборнику *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*. Сребреница: б.и., 2014.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1948. godini.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1953. godini.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1961. godini.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1971. godini.
- „Попис жртава рата 1941-1945: Табеларни преглед сачињен после непотпуне ревизије.“ *Музеј жртава геноцида*. <http://www.muzejgenocida.rs/images/rTabPregled.pdf>
- Православни манастири у Босни и Херцеговини*. Београд: б.и., 2008.
- Prvi okrugli sto “Garavice 1941”*. Banja Luka: б.и., 2010.
- Радић, Радмила. *Држава и верске заједнице 1945–1970: Други део 1954-1970*. Београд: б.и., 2002.

- Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005*. Zagreb: b.i. 2009.
- Реџић, Вучета. *Пасје гробље код Колашина*. Београд: б.и., 1999.
- Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: b.i., 1987.
- Ристановић, Слободан, прир. *Река Дрина и Подриње*. Београд: б.и., 2000).
- Робер Мантран, прир. *Историја Османског царства*, прев. Ема Миљковић-Бојанић. Београд: б.и., 2002.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: b.i., 1980.
- Свједочење Живојина Тричковића, б.д. Кут. 204, инв. бр. 7186/1. Фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Босна и Херцеговина.
- Skoko, Savo. *Pokolji hercegovačkih Srba '41*. Beograd: b.i., 1991.
- Скоко, Саво. *Крваво коло херцеговачко 1941-1941*. Томови 1 и 2. Београд: б.и., 2000.
- Соколовић, Божидар. *Илија Десница јунак са Оштреља: Уначка долина у борби за опстанак*. Milwaukee: б.и., 1988.
- Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, *Indikatori bezbjednosti*, 1981.
- Спаравало, Јоко. „Аграрни односи у Босни и Херцеговини у периоду турске и аустроугарске окупације и њихово разрјешење аграрном реформом од 1919. до 1931. године.“ *Зборник радова Економског факултета*, бр. 5 (2011).
- Станојевић, Стефан. „Продор Францетићеве Црне легије ка Дрини и покољи у Братуначком и Сребреничком крају у прољеће 1942. године.“ У зборнику *Злочини „Црне легије“ 1942–1943. године у Источној Босни*. Сребреница: б.и., 2016.
- Stevanović, Novica S. i Živomir R. Podovac. *Ravnogorska prva pobjeda: Saveznička protivosovinsko-logistička operacija 1941-1943*. Beograd: b.i., 2010.
- Стојкановић, Цветко. „Страдање српског народа Осата у Великом рату 1914–1918. године.“ у зборнику *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*. Сребреница б.и., 2014.
- Strugar, Vlado. *Jugoslavija 1941-1945*. Beograd: b.i., 1978.
- Теофиловић, Жељко. *Православље у Сребреници*. Сребреница: б.и., 2010.
- Тепавчевић, Алекса. *Борба за слободу: Сећање на четничку борбу 1941–1950*. Гацко: б.и., 2002.
- Terzić, Velimir. *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posljedice poraza: Knjiga 2*. Beograd: b.i., 1983.
- Трифковић, Срђа, *Усташе: Балканско срце таме на европској политичкој сцени*. Београд: б.и., 1999.

- Ћирковић, Сима. *Историја средњовјековне босанске државе*. Београд: б.и., 1964.
- Ћирковић, Сима. *Срби у средњем веку*, друго издање. Београд: б.и., 1998.
- Ћирковић, Сима и Раде Михаљчић, прир. *Лексикон српског средњег века*. Београд: б.и., 1999.
- Filipović, Muhamed. *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: б.и., 2008.
- Filipović, Nedim. *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*. Tešanj: б.и., 2005.
- Fumić, Ivan. *Djeca – žrtve ustaškog režima*. Zagreb: б.и., 2011.
- Handžić, Adem. *Studije o Bosni*. Istanbul: б.и., 1994.
- Horvatić, Franjo. „Logor Danica u Koprivnici.“ *Podravski zbornik*, br. 1 (1975).
- Horvatić, Franjo. „Koncentracioni logor Danica.“ *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB*. Varaždin: б.и., 1976.
- Цветковић, Драган, „Сребреница у Другом светском рату – нумеричка анализа стварних људских губитака.“ *Токови историје*, бр. 3 (2019).
- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: б.и., 1959.
- Шућур, Драган. *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве 1941. године*. Бања Лука: б.и., 2014.
- Anikeev, Anatoly, „The Idea for a Balkan Federation: The Civil War in Greece and Soviet-Yugoslav Conflict 1949 [Zamisao o balkanskoj federaciji: Građanski rat u Grčkoj i sovjetsko-jugoslovenski konflikt 1949. godine].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116* [Balkan tokom Hladnog rata: Balkanske federacije, Kominform, jugoslovensko-sovjetski konflikt, posebno izdanje 116], priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: б.и., 2011.
- Bjornlund, Britta. *The Cold War* [Hladni rat]. San Diego: б.и., 2002.
- Bogetić, Dragan. „Conflict with the Cominform and Shaping of a New Yugoslav Foreign Policy Orientation [Konflikt sa Kominformom i oblikovanje nove orijentacije u jugoslovenskoj spoljnoj politici].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: б.и., 2011.
- Bulajić, Milan. *Jasenovac „Balkan Auschwitz“* [Jasenovac „Aušvic Balkana“]. Beograd: б.и., 2001.
- Christman, Henry M. *The Essential Tito* [Osnove o Titu], David and Charles 1971.
- Crampton, Richard J. *The Balkans since the Second World War* [Balkan od Drugog svjetskog rata]. New York: б.и., 2002.
- Dimić, Ljubodrag. „Yugoslav-Soviet Relations: The View of the Western Diplomats (1944-1946) [Jugoslovensko-sovjetski odnosi: Gledište zapadnih diplomata (1944-1946)].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: б.и., 2011.

- Dimitrijević, Bojan. „Yugoslav-Soviet Military Relations [Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Edemskii, Andrey. „The Role of Milovan Djilas in Soviet-Yugoslav Relations 1944-1954 [Uloga Milovana Đilasa u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima 1944-1954].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Gaddis, John Lewis. *The Cold War: A New History* [Hladni rat: Nova istorija]. New York: b.i., 2005.
- Gibianskii, Leonid. „Federative projects of the Balkan Communists, and the USSR Policy During Second World War and at the Beginning of the Cold War [Federalni projekti balkanskih komunista i politika SSSR-a tokom Drugog svjetskog rata i početkom Hladnog rata].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Glenny, Misha. *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804-1999* [Balkan: Nacionalizam, rat i velike sile, 1804-1999]. New York: b.i., 2000.
- Greif, Gideon. *Jasenovac: Auschwitz of the Balkans* [Jasenovac: Aušvic Balkana]. Beograd: b.i., 2018.
- Havel, Vaclav. *Open Letters* [otvorena pisma]. London: b.i., 1991.
- Irvine, Jill. „The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia [Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije].“ U *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration* [Raspad države u jugoistočnoj Evropi: Novi pogledi na raspad Jugoslavije], priredila Jasna Sragović Soso, 149-178. West Lafayette: Purdue University Press, 2007.
- Izetbegović, Alija. *The Islamic Declaration: A Programme for the Islamization of Muslims and the Muslim Peoples* [Islamska deklaracija: Jedan program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda]. Sarajevo: b.i., 1990.
- Kardelj, Edvard. *The Historical Roots of Non-Alignment* [Istorijski korijeni nesvrstanih], Washington D.C. 1980.
- Kullaa, Rinna Elina. „Origins of the Tito-Stalin Split Within the Wider Set of Yugoslav-Soviet Relations (1941–1948) [Izvori raskola između Tata i Staljina u širem kontekstu jugoslovensko-sovjetskih odnosa].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Malcolm, Noel. *Bosnia: A Short History* [Bosna: Kratka istorija]. New York: b.i., 1993.
- Marcovitz, Hal. *The Balkans: People in Conflict* [Balkan: Ljudi u konfliktu]. Philadelphia: b.i., 2002.
- Omerika, Armina. „Bosnian Young Muslims 1991 [Bosanski Mladi Muslimani 1991. godine].“ *ISIM Newsletter* 11/02.

- Pavlović, Vojislav G. „Stalinism Without Stalin: The Soviet Origins of Tito’s Yugoslavia 1937–1948 [Staljinizam bez Staljina: Sovjetski izvori Titotve Jugoslavije 1937-1948].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Petrušić, Antonija i Mitja Žagar. *Country Specific Report on Actors and Processes of Ethno-Mobilization, Violent Conflicts and Consequences: Croatia* [Specifični izvještaj o učesnicima i procesima etno-mobilizacije, nasilnim konfliktima i posljedicama: Hrvatska] [naučna ekspertiza]. b.m.: European Academy of Bozen/Bolzano, 2017.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment* [Jugoslovenski eksperiment]. London: b.i., 1977.
- Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav National Question* [Komunizam i jugoslovensko nacionalno pitanje]. New York: b.i., 1968.
- Terzić, Milan. „Preservation of Ideological Identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin’s Death [Očuvanje ideološkog identiteta: Normalizacija sovjetsko-jugoslovenskih odnosa nakon Staljinove smrti].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- “The Letter that Ended Yugoslavia’s Links to Soviet Union [Pismo koje je okončalo veze Jugoslavije sa Sovjetskim savezom].” *BBC News*, June 24, 2015. godine. <https://www.bbc.com/news/av/magazine-33185017/the-letter-that-ended-yugoslavia-s-links-to-soviet-union>

ПОГЛАВЉЕ 4

Гидеон Грајф (Gideon Greif)

Хронологија догађаја на простору Средњег Подриња до 6. јула 1995. године

1945-1971.

- На првих неколико проведених пописа у СФР Југославији (1948, 1953, 1961.), није било могуће утврдити тачан број муслимана, из разлога што је становништво пописивано према националној одредници, те су се муслимани изјашњавали и као Срби и као Југословени или као неопредијељени. Због улоге Хрвата у Другом свјетском рату, муслимани су избјегавали да се изјашњавају као Хрвати, мада је несумњиво било и таквих случајева. На попису 1971. године, муслимани су први пут пописани као народ. Према овом попису, у четири општине које данас сматрамо Средњим Подрињем (уз напомену да је 1992. године формирана општина Милићи), живјела су 147.403 становника. У Сребреници 33.357 становника, од тога 20.968 (62,9%) били су Муслимани, 11.918 (35,7%) Срби, остало Хрвати и мањине; Братунцу 26.513 становника, 13.428 (50,6%) Муслимани, 12.820 (48,4%) Срби, остало Хрвати и мањине; Зворнику 60.910 становника, 32.504 (53,4%) Муслимани, 27.769 (45,6%) Срби, остало Хрвати и мањине; Власеници 26.623 становника, 13.431 (50,4%) Срби, 12.881 (48,4%) Муслимани, остало Хрвати и мањине.¹

Важно је напоменути да према попису из 1971. Срби по први пут, откада се организују савремени пописи, нису били већински народ у БиХ, него то постају Муслимани са 39,6%.²

Оно што је трајно промијенило националну структуру у Босни и Херцеговини, поред кључних дешавања за вријеме геноцида у НДХ, јесте то што је у периоду 1945–1948, под руководством централних комунистичких власти, извршен процес колонизације Војводине, односно пресељавања сеоског становништва са простора Босанске Крајине и Херцеговине на плодне оранице у Банату, које су милом или силом напустиле фолксдојчерске и мађарске породице. Босну и Херцеговину напустило је тада око 100.000 Срба.

1 *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1971.* (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1971), 27.

2 Драга Мاستиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку* (Београд: б.и. [без издавача], 2007), 193.

Промјена демографске слике настављена је и у сљедећем периоду. Педесетих и шездесетих година је из Босне и Херцеговине одлазило у просјеку 16 хиљада становника годишње. Приликом уставних реформи у Југославији, до половине 70-их година, републикама су безмало дате, како су то неки сматрали, карактеристике држава, а то је посебно негативно утицало на Србе, који су живјели колико у Србији толико и у Босни и Херцеговини, Хрватској и Црној Гори. Дијелење Југославије унутрашњим републичким, као парадржавним границама, доживјели су као прекидање свога територијално-етничког континуитета, а и као могућност понављања нових страдања, са јасном слутњом да ће тим процесом, прије или касније, бити одвојени међународно признатим државним границама и да ће се наћи у позицији угрожене националне мањине. Изазвало је то и талас егзодуса, који је тако добио на новом замаху, посебно међу националном елитом, која је с једне стране била најобразованија и најбоље препознавала политичке трендове, а с друге, професионално најквалификованија и утолико најпокретљивија. Већина тих унутрашњих југословенских миграната из БиХ били су Срби који су одлазили живјети у Србију. Усред таквих дешавања, као и у процесу покушаја формирања „босанскохерцеговачког“ идентитета, Сарајево постаје једна врста агресивне средине према изражавању другачијих идентитетских мишљења, прије свега у односу на постојање српског и хрватског идентитета на овим просторима.³

1970.

- Са стварањем муслиманске нације, током 60-их и 70-их година, долази и до јачања муслиманског национализма, који је на Босну и Херцеговину гледао као на искључиво своју државу, а на Србе као на реметилачки фактор. Муслимани су гласно и јавно говорили да „Срби треба да иду у Србију, а да је Босна земља Муслимана.“ У таквим условима, долази до све већег испољавања нетрпељивости према Србима у Сребреници и Братунцу. Док се враћао са посла из Милића, Муслимани су 1970. убили Раду Лазића, који је у Коњевић Пољу чекао превоз за Кравицу. Исте године, Хасан Дедић, у припитом стању, дошао је у Кравицу, чисто српско село, те ножем насрнуо на власника кафане у том селу, Душана Цвјетиновића, који је, у самоодбрани, из пиштоља убио Хасана. Након тога, велики број Муслимана се окупио на улазу у Кравицу, псујући Србима „четничку мајку“ и захтијевајући освету. Благовременом интервенцијом полиције, стање се привидно смирило.⁴
- Појавила се у рукопису књига „Исламска декларација“ аутора Алије Изетбеговића, у којој је представљен програм исламизације Муслимана и муслиманских народа, како стоји у самом поднаслову. У самој књизи, која је у ствари политички памфлет, стоји да нема „мира

3 Ненад Кецмановић и Чедомир Антић, *Историја Републике Српске* (Београд: б.и., 2015), 178-187.

4 Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, b.d. [без датума], Arhiv RCIRZ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица], Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

и коегзистенције између исламске вјере и неисламских друштвених и политичких институција.“ Према аутору, исламско друштво је могуће само у оним државама у којима су Муслимани апсолутна већина, тј. у којим представљају више од 50% становништва. Своје штампано издање дјело је доживјело 1990. године, непосредно пред избијање сукоба у БиХ, као и непосредно пред одржавање пописа становништва, на којем су Муслимани на све начине покушавали да пређу бројку од 50,01%, што би им, према њиховом мишљењу, дало и апсолутно и ексклузивно право на Босну и Херцеговину.⁵

1980-е

- Велики број Срба са подручја Сребренице и Братунца, услед тихог притиска, купује плацеве у сусједној Србији и тамо одлази са цијелим породицама.⁶

1983.

- Због „напада на социјализам“ и жеље „да гради исламску државу у Босни“, Алија Изетбеговић осуђен је на 14 година затвора. Казна је касније редукована, тако да је Алија боравио у затвору око пет година.⁷

1985.

- Националне тензије на подручју Средњег Подриња, посебно Сребренице и Братунца, током 80-их година биле су изразито високе. О томе свједочи и један инцидент из јесени 1985. године. Током нелегалног рибарења са експлозивом (динамитом) на ријеци Дрини, рањен је један младић, Муслиман, из села Добрака. Да би прикрили своју нелегалну активност, младићи који су учествовали у риболову оптужили су Србе из Србије да су пуцали на рибаре на босанској страни. О самом догађају писао је и лист „Ослобођење“. У тензијама које су доживјеле врхунац, поједини Муслимани су добављали Србима да „није ово 1941.“ Све се смирило након неколико дана када је младић признао да је сам крив за своје ране, које су настале нестручним руковањем динамитом.⁸

1989.

- Београдски лист „Нин“ у неколико наврата писао је о угрожености српског народа на подручју Сребренице и Братунца, те о присилном исељавању Срба са тог подручја. У

5 Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija* (Sarajevo: b.i., 1990), 25.

6 Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, Arhiv RCIRZ.

7 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2* (Beograd: b.i., 2011), 534-536.

8 Besim Ibišević, *Srebrenica 1987-1992* (Amsterdam: b.i., 1999), 8.

писму 14 српских бораца из Другог свјетског рата, које су упутили Предсједништву ЦК СК Босне и Херцеговине, стајало је како у њиховим селима ништа није изграђено од Другог свјетског рата, те да су Срби приморани своју дјецу школовати у Љубовији или у Бајиној Башти (у Србији).⁹

- Након писања о угрожености Срба на подручју Сребренице и Братунца, у новембру исте године, одржана је у Сребреници трибина поводом овог питања. На самој трибини присуствовали су у великом броју и Срби и Муслимани, а националне тензије биле су достигле тачку кључања.¹⁰

1990.

26. мај

- Основана је прва национално-конфесионална странка у БиХ, Странка демократске акције. За првог предсједника странке изабран је Алија Изетбеговић, док је странка формално била дефинисана као странка грађана Југославије који припадају муслиманском историјско-културном кругу.¹¹

јун

- Због изразито високих тензија међу Муслиманима и Србима, југословенске власти донијеле су одлуку о измјештању наоружања територијалне одбране са подручја општине Сребреница и Братунац. Око 1.300 пушака и других материјално-техничких средстава из општине Сребреница, и одређена количина из општине Братунац, измјештено је у касарне Југословенске народне армије и Територијалне одбране. Највећи дио овог наоружања завршио је у касарни у Тузли, из разлога што су општински штабови ТО Братунца и Сребренице припадали регионалном центру у Тузли. На суђењу Слободану Милошевићу, поједини свједоци су изразили сумњу да је оружје завршило у Тузли, те да је можда завршило у некој од касарни на територији Србије. Овај поступак југословенских власти међу Муслиманима у Сребреници схваћен је као њихово разоружање.¹²

12. јул

- У Сарајеву је одржана оснивачка скупштина Српске демократске странке Босне и Херцеговине. На оснивачкој скупштини, предсједник Иницијативног одбора за оснивање странке

9 Ibišević, *Srebrenica*, 27.

10 Исто, 31.

11 Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992: Tematska zbirka dokumenata* (Beograd: b.i., 2011), 11.

12 Ibišević, *Srebrenica*, 40.

Радован Караџић је изјавио „да неће бити реваншизма нити антикомунизма, те да странка никоме не оспорава право на политички живот, изборну трку и учешће у власти“. Између осталог, на скупу је речено да је основни циљ странке пуна и безусловна грађанска, национална, културна, вјерска и економска равноправност Срба у БиХ. Оснивачкој скупштини присуствовао је и Алија Изетбеговић, који је том приликом одржао кратак говор.¹³

31. јул

- Уставним амандманима донесеним у Скупштини Босне и Херцеговине омогућено је одржавање првих вишестраначких избора након Другог свјетског рата.¹⁴

2. август

- Основана је прва паравојна муслиманска организација у Подрињу, у Устиколини, код Фоче. Припадници те екстремне групе заклели су се на „Куран да ће се, у име Алаха, борити за одбрану вјере“.¹⁵

18. август

- Након низа договора и иницијатива, на састанку 18. августа 1990. у Сарајеву, формално је основана Хрватска демократска заједница Босне и Херцеговине (ХДЗ БиХ). Фактички посматрајући, она је настала још почетком 1990, као огранак истоимене странке која је постојала у Хрватској.

19. август

- Истога дана, у Сребреници су одржане оснивачке скупштине Странке демократске акције (СДА) и Српске демократске странке (СДС). Тог дана у Глогови (општина Братунац) и Поточарима (општина Сребреница) каменицама су нападнути аутобуси у којима су се налазили Срби, који су се били упутили на оснивачку скупштину СДС-а. Посљедица напада биле су да је аутобус оштећен, прозори поразбијани, а путници задобили повреде најчешће главе¹⁶
- Након завршених оснивачких скупштина, које су биле својеврсни народни митинзи, и сукоба у Глогови и Поточарима, у појединим селима у Братунцу и Сребреници освајале су барикаде и наоружане сеоске страже, без обзира на то да ли су села већински била српска или муслиманска.¹⁷

13 Хронологија 1990-1995 (Бања Лука: б.и., 2002), 13.

14 Ivica Lučić, „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja“, *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 1 (2008): 109.

15 Šefko Hodžić, *Bosanski ratnici* (Sarajevo: б.и., 1998), 248. Борис Радаковић, „Формирање муслиманских паравојних формација“, у *Република Српска у одбрамбено-отаџбинском рату*, прир. Предраг Лозо (Бања Лука: б.и., 2018), 43.

16 Ibran Mustafić, *Planirani haos 1990-1996* (Sarajevo, б.и., 2008), 46.

17 Ibišević, *Srebrenica*, 49.

септембар

- На иницијативу Мирослава Дeroњића, првог човјека СДС-а из Братунца, одржан је састанак са члановима СДА из Сребренице, са циљем да се уклоне барикаде и да дође до помирења између Срба и Муслимана, а прије свега мјештана села Кравица и мјештана села Поточари. Након договора који је постигнут, осјетило се олакшање у међунационалним односима на подручју ове двије општине.¹⁸

18. новембар

- Одржани су први вишестраначки избори у Босни и Херцеговини. Странке са националним предзнаком – СДА, СДС, ХДЗ – убједљиво су побједиле на изборима, освојивши 84% мандата у Скупштини. Странци демократске акције припало је 86 мандата, Српској демократској странци 72, Хрватској демократској заједници 44, док је осталих седам парламентарних странака укупно освојило 24 мандата. Наведене странке су заједно формирале власт након избора, међутим, због неслагања око будућности Босне и Херцеговине, убрзо након избора, постале су политички противници.¹⁹
- Од 70 одборничких мјеста у Скупштини Сребренице, 45 припали су СДА, а 15 СДС. Осталих десет одборничких мјеста подијелиле су странке са минорним утицајем. У Скупштину БиХ из Сребренице су изабрани: испред СДА Ибран Мустафић, а испред СДС-а Горан Зекић. Поштујући формулу која је постављена на републичком нивоу, СДА и СДС су формирале коалицију у Скупштини Сребренице.²⁰

1991.

31. март

- Почетком 1991. од стране СДА је основана „Патриотска лига“, најорганизованија и најмасовнија муслиманска паравојна формација. Један од војних огранака „Патриотске лиге“ биле су и „Зелене беретке“, основане у Сарајеву 31. марта. У рад и дјеловање „Патриотске лиге“ били су укључени и чланови СДА из Сребренице, предсједник Скупштине општине Бесим Ибишевић, народни посланик у Скупштини БиХ Ибран Мустафић, као и начелник Станице јавне безбједности Сребренице Хамед Салиховић.²¹

прољеће

- Током прољећа 1991. године, проведен је посљедњи попис становништва у СФР Југославији. У периоду када су међунационалне тензије биле на врхунцу, сваки од кон-

18 Исто, 53.

19 Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 13-15.

20 Ibišević, *Srebrenica*, 81.

21 Mustafić, *Planirani kaos*, 114.

ститутивних народа покушавао је да повећа број припадника свог народа. Због свега наведеног, попис из 1991. никада није прошао кроз Народну скупштину СФР Југославије, која је убрзо престала да постоји, те данас имамо најмање двије редакције тог пописа. Према хрватској редакцији пописа, објављеној 1994. године, коју је преузела Федерација Босне и Херцеговине, у Босни и Херцеговини пописана су 4.377.033 становника, од тога 1.902.956 (43,5%) Муслимани, 1.366.104 (31,2 %) Срби, 760.852 (17,4%) Хрвати, 242.648 (5,5%) Југословени и 104.439 остали.²² Према српској редакцији пописа у Босни и Херцеговини, пописана су 4.364.649 становника, од тога 1.905.274 (43,65%) Муслимани, 1.369.883 (31,38%) Срби, 755.883 (17,3%) Хрвати, 239.857 (5,5%) Југословени и 93.752 остали.²³

Када говоримо о Средњем Подрињу, највећа размимоилажења у попису налазимо баш у Сребреници. Док су у Зворнику, Братунцу и Власеници (заједно са Милићима) размимоилажења минорна, те не ремете проценте и структуру становништва у овим општина, у Сребреници је највећа разлика међу пописаним Србима. Према српској редакцији пописа, у општини Сребреница је живјело 37.211 становника, од тога 27.118 (72,88%) Муслимани, 9.381 (25,21%) Срби, осталих 712 отпада на оне који су се изјаснили или као Хрвати, Југословени или као остали. Према хрватској редакцији, у општини Сребреница је живјело 36.666 становника, од тога 27.575 (75,2%) Муслимани, 8.315 (22,7%) Срби, осталих 779 отпада на оне који су се изјаснили или као Хрвати, Југословени, или као остали. Интересантно је да су први резултати пописа, такоређи прелиминарни, које је у својој монографији о Сребреници објавио Бесим Ибишевић, који је као предсједник општине преузео податке са терена, идентични оним резултатима које је објавила српска редакција.²⁴

Етничка структура Средњег Подриња, према српској редакцији, изгледала је овако: Од укупно 185.714 становника, 115.558 (62,22%) Муслимани, 66.055 (35,56%) Срби, остало Хрвати, Југословени и друге мањине.

Према хрватској редакцији, у Средњем Подрињу је живјело 185.522 становника, од тога: 115.936 (62,49%) Муслимани, 64.832 (34,94%) Срби, остало Хрвати, Југословени и друге мањине.

мај

- На иницијативу предсједника Скупштине општине Сребреница Бесима Ибишевића, а по директиви СДА, из њеног сарајевског центра, започела је јавна кампања бојкота службе војног рока у Југословенској народној армији од стране Муслимана у овој општини.²⁵

22 Подаци преузети 12. јануара 2020. године са званичне интернет странице Статистика: <http://www.statistika.ba/>

23 *Попис становништва 1991.* (Београд: Савезни завод за статистику, 1998). [Електронски извор].

24 Ibišević, *Srebrenica*, 13.

25 Исто, 109.

ЉЕТО

- Након опсежних дипломатских припрема, као и формирања и наоружавања паравојних снага, 25. јуна 1991, Словенија и Хрватска су прогласиле независност, чиме је започет југословенски рат или рат за југословенско наслеђе. Након проглашења независности Словеније, снаге Југословенске народне армије су кренуле на граничне прелазе како би спријечиле замјену табли са називом државе. Након овога, услиједили су напади словеначких територијалаца на јединице ЈНА. Краткотрајни рат у Словенији завршен је за свега десетак дана, одлуком руководства ЈНА да се повуку са територије Словеније. Упоредо са овим догађајима, заоштравани су односи и у Хрватској. Након низа појединачних напада на Србе који се нису мирили са одузимањем конститутивног статуса, који им је ускраћен новим уставом СР Хрватске, донесеним 22. 12. 1990. године, током септембра 1991. почели су међунационални сукоби између паравојних хрватских снага са једне стране и локалних Срба и ЈНА са друге стране. Борбе су углавном услиједиле када су хрватске паравојне снаге покушавале завести систем самопроглашене хрватске државе у мјестима са доминантном српском већином, као и када су вршени напади на касарне ЈНА, тада још увијек легалне војне силе у Хрватској. Борбе којима је започет рат у Хрватској вођене су током септембра 1991. у Вуковару, Бјеловару и у дијеловима Книнске Крајине. Атмосфера рата из Хрватске је релативно лако пренесена на територију БиХ.
- Служба државне безбједности БиХ дошла је до података да се у муслиманском селу Глогова налази наоружана група од око 100 људи, потпуно униформисаних, са береткама и црним униформама, те да је та група спремна, у било ком тренутку, да крене у напад на српска села. Група је била дио већег плана СДА о оспособљавању и припремању Муслимана за предстојећи рат.²⁶
- Једна од главних тема љета 1991. на подручју Сребренице била је изградња српске православне цркве у Скланима. Срби су тврдили да су Муслимани на територији општине од 1945. подигли 15 цамија, док они нису смјели ниједну цркву. Поред тога што су истакнути представници СДА били против градње, на одржаној скупштини општине ипак се дошло до консензуса и Србима је било дозвољено да подигну цркву.²⁷
- Као одговор на наводну пучњаву из појединих села са територије Србије, према селима на босанској страни, истакнути представници СДА, на челу са предсједником Скупштине општине Бесимом Ибишевићем, и послаником у Скупштини БиХ Ибраһимом Мустафићем, а по директиви централе СДА из Сарајева, започели су отворену кампању наоружавања Муслимана на територији општине.²⁸

26 Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 1. avgust 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

27 Ibišević, *Srebrenica*, 112.

28 Исто, 115.

- За потребе наоружавања Муслимана Сребренице, према свједочењима двојице наведених представника СДА, кориштена су средства, између осталог, и из друштвених предузећа на чијем челу су се налазили директори Муслимани.²⁹
- Након јавне отворене кампање за наоружавање Муслимана, и грађани српске националности, уз подршку посланика Горана Зекића, почели су да набављају оружје за српска села у окружењу.³⁰
- У овом периоду, група од 949 муслиманских и хрватских младића са територије СР БиХ послана је на наводну полицијску обуку у Хрватску, у којој су већ увелико вођене ратне операције. Из општине Сребреница, чланови СДА пробрали су 26 Муслимана, који су након обуке требали да буду окосница резервног састава полиције. Срби су овај чин схватили као обуку и припрему за предстојећи рат.³¹
- Једне јулске ноћи чула се јача пучњава у близини села Згуња. Као одговор на ову ноћну пучњаву, Муслимани су блокирали мост у Скланима, а Срби улаз у село Калиманићи. Тек након узајамних преговора, договорено је да се обје барикаде уклоне.³²

17. јул

- Свега неколико дана након што су уклоњене барикаде у Скланима и Калиманићима, постављене су нове. Муслимани из околине Склана јавно су тражили да им се подијели оружје, док је под окриљем СДА из полицијске станице у Скланима оружје резервног састава полиције транспортовано у Сребреницу. Све ово довело је до узнемирења код Срба, који су подигли нове барикаде и организовали протесте. У Сребреници се 17. јула састао Савјет за народну одбрану, који је имао задатак да смири тензије на територији општине. Тада је договорено да се организује један састанак између муслиманских и српских представника.³³

Задња седмица јула

- На састанку који је одржан са циљем да дође до помирења међу двије водеће националне заједнице на подручју Сребренице, десило се сасвим супротно. Различити ставови представника Муслимана и Срба додатно су погоршали међунационалне односе.³⁴

29 Mustafić, *Planirani haos*, 83.

30 Dokument Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

31 Ibišević, *Srebrenica*, 121.

32 Исто, 123.

33 Исто, 124.

34 Исто, 126.

август

- Половином августа, два официра ЈНА дошла су у Сребреницу да преузму војну картотеку и да се распитају зашто регрути из Сребренице не одговарају на позиве ЈНА. Тек што су ушли у зграду општине, официри су, према наређењу предсједника Скупштине, били пресретнути од стране двојице Муслимана, полицајаца наоружаних калашњиковима, и уз пријетњу оружјем протјерани из општине Сребреница.³⁵

30. август

- Официри ЈНА покушали су да преузму војну картотеку у Братунцу, након чега су били опкољени од муслиманске гомиле, која им је пријетила лишавањем живота, док је Мевлудин Синановић, екстремиста из села Глогова, држао двије бомбе у рукама и пријетио активирањем. Уз помоћ полиције и Срба, који су официрима ЈНА пружили подршку, они су успјели да се повуку са територије општине Братунац. Тог дана је поменути Синановић пуцао на једног полицајца Станице јавне безбједности Братунац.³⁶

31. август

- Група од око 30-ак Муслимана из села Вољавице дошла је у хотел „Фонтана“, у центру Братунца, те захтијевала да сви Срби напусте хотелске просторије. Након што се томе успротивио један Србин, био је претучен и насилно избачен из хотела. Након тога, иста група се запутила пред скупштину општине, гдје је пуцала из аутоматских пушака уз урлање и пријетње. Након овог догађаја, по српским селима масовно су се појавиле наоружане страже и барикаде.³⁷

3. септембар

- У касним вечерњим сатима, четири младића муслиманске националности предвођени Мевлудином Синановићем из Глогове, у аутомобилу, запутила су се кроз Кравицу, српско село у Братунцу. Они су и неколико претходних ноћи пролазили кроз Кравицу, провоцирајући са муслиманском заставом, пуштајући гласну музику, понекад пуцајући у ваздух из пиштоља. На улазу у село налазила се једна патрола полицајаца српске националности, која је, у складу са политиком СЈБ Братунац, чувала мир у овом дијелу општине, на чији знак „СТОП“ муслимански младићи нису реаговали, него су повећали брзину и наставили да возе даље у село. Када су у селу наишли на наоружану српску сеоску стражу, на њих је отворена ватра из пушака, након чега су двојица смртно страдала. Овај догађај је цијело Подриње

35 Исто, 129.

36 Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

37 Исто.

ставио у приправност. Цијелу ноћ чула се пуцњава у Кравици и околним селима. Иако није било директних обрачуна, а ни нових страдања, мјештани из муслиманских села пуцали су на Кравицу, као и обратно. Муслимани су захтијевали освету, а српско становништво, бојећи се те освете, масовно је почело да прелази ријеку Дрину и одлази у Србију.³⁸

5. септембар

- Да би смирили тензије које су достигле тачку кључања, Братунац су посјетили Ејуп Ганић и Никола Кољевић, Муслимански и српски члан Предсједништва БиХ, који су апеловали да се страсти смире, те да се починиоци казне.³⁹

15. октобар

- Уз противљење српских посланика и без њиховог присуства, Скупштина БиХ усвојила је *Меморандум СДА о „суверености“ БиХ и Платформу Предсједништва БиХ*, чиме је погажена конститутивност српског народа. Наиме, предсједник Скупштине Момчило Крајишник завршио је сједницу, с образложењем да је Парламент раније донио закључак да се у Скупштини не може прегласавати о капиталним питањима за три конститутивна народа ове републике. Међутим, послје сат времена након што су српски посланици напустили сједницу, посланици СДА, којих је у оба вијећа било 86, и 42 заступника ХДЗ-а БиХ наставили су сједницу претходно се не консултујући са српским посланицима. Сједницом је предсједавао потпредсједник Скупштине БиХ Мариофил Љубић (ХДЗ) на којој су усвојени поменути документи, упркос свијести да таква одлука води БиХ у грађански рат.⁴⁰

24. октобар

- Као одговор на усвајање Меморандума СДА о „суверености“ БиХ, српски посланици основали су Скупштину српског народа Босне и Херцеговине, која је истог дана расписала референдум на којем се одлучивало о остајању БиХ у Југославији.⁴¹

9. и 10. новембар

- На референдуму који је расписала Скупштина српског народа Босне и Херцеговине, 1.162.032 грађана српске националности изјаснило се за останак у Југославији. Поред Срба, и 48.895 грађана других националности изјаснило се за останак у Југославији, док је против било 396 грађана.⁴²

38 Ibišević, *Srebrenica*, 133. Mustafić, *Planirani haos*, 84.

39 Ibišević, *Srebrenica*, 135.

40 Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992*, 49.

41 Исто.

42 *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, број 1, 8-9, 15. јануар 1992. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина. *Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i*

17. децембар

- Савјет министара ЕЗ усвојио је Декларацију о Југославији, којом је позвао све југословенске републике које желе да се пријаве за признање да то учине до 23. децембра. У том позиву постављено је неколико захтјева за признање нових држава:
 - 1) Поштовање одредбе Повеље Уједињених нација и обавеза преузетих на основу завршног акта из Хелсинкија и Париске повеље, посебно када су у питању правне државе, демократија и људска права;
 - 2) Гарантовање права етничким и националним групама у складу са обавезама потписаним у оквиру КЕБС-а;
 - 3) Поштовање неповредивости свих граница које могу бити мијењане само мирољубивим путем и заједничким договором;
 - 4) Обавеза да се сва питања која се односе на правно наслеђе држава и регионалне спорове рјешавају договором, укључујући и арбитражу, тамо гдје је то потребно.⁴³

20. децембар

- Предсједништво БиХ, уз противљење и прегласавање српских чланова у Предсједништву, донијело је одлуку да од Европске заједнице затражи признавање независности Босне и Херцеговине.⁴⁴

21. децембар

- Полазећи од уставног права народа на самоопредјелење и самоорганизовање, Скупштина српског народа у БиХ, на одржаној сједници у Сарајеву, донијела је одлуку да приступи формирању Републике Српске Босне и Херцеговине.⁴⁵

23. децембар

- Након признања од стране Украјине и Исланда, Словенију и Хрватску званично је признала и Њемачка.⁴⁶

1992.

8. јануар

Hercegovini, Sarajevo, 16, 21. novembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

43 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“ (необјављени рукопис, 2018), 114-115, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

44 Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 59.

45 *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, број 1, 9-10, 15. јануар 1992. године, Архив РЦИРЗ.

46 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 117, Архив РЦИРЗ.

- У Шековићима је одржана оснивачка скупштина Аутономне регије Бирач, као аутономно-територијалне јединице грађана и народа, у саставу савезне државе Југославије, како се каже у оснивачком акту. Аутономну регију Бирач, по одлуци српских одборника из осам комуна, треба да чине општине Шековићи и Власеница, те дијелови општина Братунац, Зворник, Сребреница, Калесија, Кладањ и Живинице.⁴⁷

9. јануар

- Скупштина српског народа БиХ, коју су чинили посланици Скупштине БиХ из реда српског народа, је у Сарајеву прогласила Републику српског народа БиХ. У декларацији о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине, између осталог, писало је:
На подручјима српских аутономних регија и области и других српских етничких цјелина у Босни и Херцеговини, укључујући и подручја на којима је српски народ остао у мањини због геноцида који је над њим извршен у Другом свјетском рату, а на основу плебисцита одржаног 9. и 10. новембра 1991. године, на коме се српски народ изјаснио за останак у заједничкој држави Југославији, оснива се и проглашава Република српског народа Босне и Херцеговине, која се налази у саставу савезне државе Југославије као њена федерална јединица.⁴⁸

11. јануар

- Абритражна (Бадинтерова) комисија упутила је Међународној конференцији о Југославији правна мишљења (од два до седам) о међународноправном статусу СФРЈ, у којима, између осталог, пише:

Предсједник Арбитражне комисије Роберт Бадинтер примио је 20. новембра 1991. године писмо којим се предсједник Конференције за мир у Југославији лорд Питер Карингтон обраћа Комисији за мишљење о сљедећем питању које је поставила Република Србија: „Да ли српско становништво из Хрватске и БиХ као конститутиван народ Југославије ужива право на самоопредјељење?“

Сходно томе, Арбитражна комисија сматра:

„... да српско становништво у Босни и Херцеговини и Хрватској има право да ужива сва права призната *мањинама* и етничким групама међународним правом и одредбама Нацрта конвенције Конференције за мир у Југославији од 4. новембра 1991. године, на чије су се спровођење обавезале републике Босна и Херцеговина и Хрватска.“

Комисија је између осталог одлучила да признавање БиХ мора бити условљено одржавањем референдума грађана БиХ о независности.⁴⁹

47 Исто, 122.

48 *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, број 2, 14, 27. јануар 1992. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

49 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 123, Архив РЦИРЗ.

26. јануар

- Скупштина Републике српског народа БиХ, на сједници одржаној у Сарајеву, усвојила је закључке о расписивању референдума о независности БиХ, у којем стоји:

„Одлука о расписивању референдума грађана БиХ, који би био основа за претварање БиХ у независну државу, донесена је на нерегуларан начин и без присуства српских посланика. Као акт легалних представника муслиманског и хрватског народа у БиХ, она може евентуално обавезивати само припаднике ова два народа. За српски народ БиХ, ова одлука је ништавна и директно уперена против његових егзистенцијалних интереса. Ништавне су и необавезујуће и одлуке којима се забрањује даљи рад представницима БиХ у свим савезним (југославенским) органима и институцијама“.⁵⁰

6. фебруара

- Турска је признала независност Босне и Херцеговине.

21. фебруар

- Посљедњи покушај да се криза у Босни и Херцеговини ријеши на миран начин дошао је од стране португалског амбасадора при Европској заједници Жозеа Кутиљера (Jose Cutileiro), који је предложио текст изјаве о новом уређењу БиХ, према којем је БиХ требало да постане независна држава подијељена на три ентитета. Иако ниједна страна није била у потпуности задовољна, предложени текст следећег дана усвојиле су све три националне странке. СДС је овим споразумом потврдио интегритет и недјеливост БиХ, док су СДА и ХДЗ прихватиле реорганизацију и стварање ентитета.⁵¹

29. фебруар – 1. март

- Упркос противљењу званичних политичких представника једног од три конститутивна народа, тј. српског, у организацији СДА је одржан референдум за независност БиХ. Овај чин је са српске стране виђен као поништење њихове конститутивности и кршење устава. На референдуму се изјаснило 63,4% грађана БиХ, што је мање од двије трећине, колико је требало да буде излазност да би референдум био валидан. Поред тога, од стране СДА, референдум је проглашен валидним и покренути су сви механизми за проглашење независности БиХ.⁵² У општини Сребреница нико од Срба није изашао на референдум.⁵³

50 Исто, 127.

51 Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 45-60.

52 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 136, Архив РЦИРЗ.

53 Ibišević, *Srebrenica*, 164.

15. март

- Проглашена је Српска општина Зворник, док је за предсједника општине изабран Јово Мијатовић. Српска општина Зворник требало је да обухвата оне дијелове општине Зворник у којима су Срби чинили већину.⁵⁴

18. март

- Након пете рунде преговора, лидери три националне странке, СДА, ХДЗ и СДС, потписали су изјаву о принципима нових уставних рјешења за БиХ (Кутиљеров план). Према том документу, БиХ би остала у садашњим границама као децентрализована држава с три конститутивне јединице, базиране на националном принципу. Према попуњеним картама, Муслиманима би припале 42 општине и површине 44%, Хрватима 20 општине и 12% површине, а Србима 37 општине и 44% површине. Изван националне заједнице остало би живјети 18% Муслимана, 59% Хрвата и 50% Срба.⁵⁵

24–25. март

- Представници ХДЗ и СДА одлучили су једнострано да одбаце Кутиљеров план, те да покрену механизме за стварање унитарне Босне и Херцеговине.⁵⁶

26–27. март – 3. април

- Ратни сукоби са територије Хрватске пренесени су и на територију БиХ. Оружане снаге из Хрватске прешле су у БиХ и извршиле су нападе и злочине над српским становништвом Сијековца код Босанског Брода (област сјеверна Босна – Посавина) и у области града Купреса (југозападна Босна). У овим злочинима убијено је више десетина српских цивила.⁵⁷

1. април

- У Бијељини су започели сукоби између муслиманских јединица Територијалне одбране и Територијалне одбране САО Семберија и Мајевица, уз које су се налазиле и паравојне јединице Жељка Ражнатовића Аркана.⁵⁸

3. април

- Одлуком предсједника Предсједништва Алије Изетбеговића, а упркос противљењу српског члана Предсједништва, наређена је мобилизација јединица ТО свих општина и града Сарајево.⁵⁹

54 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 132, Архив РЦИРЗ.

55 Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 45–60.

56 Исто.

57 База РЦИРЗ: Српске жртве Средњег Подриња.

58 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 146, Архив РЦИРЗ.

59 Исто, 147.

4. април

- Према упутствима председника Председништва Алије Изетбеговића, започела је мобилизација муслиманског становништва на територији општине Зворник.⁶⁰
- Кризни штаб Српске општине Зворник повукао се у Каракај, 3 км од Зворника, док је контрола над Зворником остала у рукама муслиманских територијалаца.⁶¹

5. април

- Како су сукоби на територији општине Зворник бивали све изгледнији, велики број становника српске националности одлучио је да избјегне преко ријеке Дрине у Србију.⁶²

6. април

- У Луксембургу, владе Европске заједнице одлучиле су да признају Босну и Херцеговину као независну државу, упркос противљењу једног конститутивног народа, Срба.⁶³

7. април

- Након једностраног проглашења независности БиХ, Скупштина српског народа у БиХ прогласила је независност Републике српског народа у БиХ, која „може ступати у заједнице са другим субјективитетима у Југославији“.⁶⁴
- Сједињене Америчке Државе признале су независност Босне и Херцеговине.⁶⁵

9. април

- Послије вишесатних борби, српске снаге су потисле муслиманске снаге из урбаног дијела Зворника. Значајне муслиманске снаге повукле су се на Кула град, предграђе Зворника и средњовјековну тврђаву, која доминира изнад града. Са ове доминантне позиције, муслимански снајпери су држали град под сталном опсадом, те је борба за Кула град постала и битка за Зворник. Пред борбама које су односиле жртве на обје стране, масовно су избјегли цивили, и Муслимани и Срби.⁶⁶
- У овом периоду, српске власти у општини Зворник позвале су добровољце да помогну напоре Српске општине Зворник да успостави власт и мир на свом подручју. На позив

60 Пресуда Бранку Грујићу и Бранку Поповићу од стране Вишег суда у Београду, Одељење за ратне злочине, 20, 22. новембар 2010. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

61 Пресуда Бранку Грујићу и Бранку Поповићу, 20.

62 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 148, Архив РЦИРЗ.

63 Исто.

64 Исто.

65 Исто.

66 Исто, 149.

се одазвао велики број добровољаца, који су убрзо формирали неколико паравојних јединица. Позив који су упутиле власти Српске општине Зворник показао се као мач са двије оштрице, јер су убрзо новоформиране паравојне јединице, од људи сумњиве прошлости, почеле да злостављају и убијају не само Муслимане него и Србе који би им се успротивили. Међу првима на својој кожи нетрпељивост осционих добровољаца осјетио је Јово Мијатовић, предсједник Српске општине Зворник, који је био претучен од стране Арканових добровољаца.⁶⁷

10. април

- Широм општине Сребренице оснивају се муслиманске ратне станице милиције. Организују се први водови територијалне одбране, искључиво састављени од Муслимана.⁶⁸

14. април

- На територији мјесне заједнице Склани, основана је Српска општина Склани, која је остала у саставу Републике српског народа у БиХ. У договору са муслиманским представницима из Сребренице, 14. априла одржан је састанак на којем је покушано да се договоре границе нове општине и разграничење са општином Сребреница. У исто вријеме, отворено се појављују наоружане муслиманске групе широм општине Сребреница, док су у српским селима наоружане сеоске страже на барикадама.⁶⁹

18. април

- Дописник ТАНЈУГ-а јавио је да су почеле жестоке борбе на територији општине Сребреница између Југословенске народне армије и територијалне одбране састављене од Срба са једне и муслиманских снага ТО са друге стране. Истог дана, јединице ЈНА су ушле градско подручје Сребренице и Братунца.⁷⁰

20. април

- Из засједе у селу Поточари, под командом Насера Орића, једна група муслиманских војника извршила је препад на колону ЈНА, у којој су се налазили и добровољци, те убила пет припадника. У борбама које су вођене тих дана широм општине било је мртвих и на једној и на другој страни.⁷¹

67 Пресуда Бранку Грујићу и Бранку Поповићу, 20.

68 Ratni kalendar 281. brigade, 1, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

69 Ibišević, *Srebrenica*, 197-199.

70 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 151, Архив РЦИРЗ.

71 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“ (необјављени рукопис, 2013), 115, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

25. април

- Јединице ЈНА, уз подршку појединих паравојних српских јединица, извршиле су напад на велико муслиманско село Каменицу (прецизније три села – Доњу Каменицу, Горњу Каменицу и Глоди). Овај напад извршен је у координацији са напорима да се овлада Кула градом, пошто је значајан број Каменичана, најмање један вод, учествовао у одбрани Кула града.⁷²

26. април

- Након дугих и тешких борби, припадници ЈНА, уз подршку српских добровољаца, сломили су отпор муслиманских снага у Кула граду и преузели контролу над овим приградским зворничким насељем. Након губитка Кула града, почело је масовно исељавање Муслимана у правцу Тузле.⁷³
- Истог дана када су јединице ЈНА и српски добровољци преузели контролу над Кула градом, савладан је и отпор мјештана Каменице. Током ових борби, било је цивилних жртава међу мјештанима (Муслиманима) села Каменице.⁷⁴

29. април

- У селу Снагово, које се наслања на Кула град, и које је већински насељено Србима, српске паравојне јединице починиле су злочин када су стријељале 36 заробљених цивила муслиманске националности.⁷⁵

1. мај

- Воде се жестоке борбе широм територије општине Сребреница. Муслиманске снаге углавном изводе диверзантске акције по јединицама ЈНА.⁷⁶

2. мај

- У селу Хранча, недалеко од самог Братунца, дошло је до борбе између колоне ЈНА, која се враћала са техником и опремом из Хрватске, те се извлачила према Србији и муслиманских јединица Територијалне одбране. У овим борбама било је мртвих на обје стране.⁷⁷

3. мај

- Извршен је масакр над припадницима Југословенске народне армије у Добровољачкој улици у Сарајеву од стране припадника муслиманских ратних формација, након чега

72 Muhammed Omerović, *Kamenica u paklu opsade* (Tuzla: b.i., 2017), 59.

73 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 122, Архив РЦИРЗ.

74 Omerović, *Kamenica*, 66.

75 Исто, 90-92.

76 Ratni kalendar 281. brigade, 1-2, b.d., Arhiv RCIRZ.

77 Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 5, Arhiv RCIRZ.

је Предсједништво Југославије једнострано одлучило да до 19. маја повуче са територије БиХ све јединице ЈНА.

6. мај

- На православни празник Ђурђевдан, муслиманске јединице Територијалне одбране нападе су село Бљечева у општини Братунац, и село Гниона у општини Сребреница, које су спалили, а том приликом убили су пет цивила српске националности, које су затекли у селу.⁷⁸

7. мај

- Извршено је неколико напада на Србе у самој Сребреници или непосредној околини, у којима је убијено 10 цивила и припадника српских стража.⁷⁹

8. мај

- У Сребреници је из засједе убијен посланик у Скупштини БиХ, и првак СДС-а у Средњем Подрињу, адвокат Горан Зекић. Убиство Горана Зекића, првог Србина Подриња, покренуло је низ реакција широм Сребренице и Братунца. Убиство и напад на Зекића организовале су муслиманске јединице ТО Сребреница.⁸⁰
- Након убиства Зекића, Срби из самог урбаног дијела Сребренице одлучују да напусте град, те масовно бјеже из града.⁸¹
- Као одговор на убиство Горана Зекића, његов најближи сарадник Мирослав Дероњић наредио је напад на село Глогове, најјаче и највеће муслиманско и СДА упориште на територији општине Братунац.⁸²

9. мај

- Муслиманске формације под још увијек неформалном командом Насера Орића, након повлачења војске и већине српског становништва из урбаног језгра Сребренице, преузимају контролу над градом те протјерују и убијају малобројне преостале Србе.⁸³
- У нападу на село Глогове, које су извршиле српске јединице под командом Мирослава Дероњића, у којима су дјеловале и паравојне јединице, убијене су 64 особе, док је међу њима било и цивила. У Хашком трибуналу Мирослав Дероњић је због овог

78 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 35, 115, Архив РЦИРЗ.

79 Исто, 116-118.

80 Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 5, Arhiv RCIRZ.

81 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 16, 15. novembar 1999, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

82 Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 5, Arhiv RCIRZ.

83 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 16, Arhiv RCIRZ.

злочина осуђен на казну од 10 година затвора. Дероњић се у Трибуналу бранио да је наредио напад на Глогове као војну мету, али не и убијање цивила, које су углавном извршиле паравојне јединице, које су аутономно дјеловале, те нису примале ничија наређења.⁸⁴

10. мај

- У нападу на српско село Баљковицу у општини Зворник, припадници муслиманских формација убили су пет цивила и припадника сеоских стража.⁸⁵

12. мај

- У условима када се ЈНА повлачила са територије Босне и Херцеговине у Србију, српски народ је остао без једине војне силе у коју је имао повјерење, те је из тог разлога покренуо иницијативу за стварањем Војске Српске Републике Босне и Херцеговине, која је касније преименована у Војску Републике Српске. ВРС је била посљедња велика ратна формација која је формирана на територији Босне и Херцеговине.⁸⁶

15. мај

- Паравојна јединица која се након избијања сукоба појавила на територији општина Братунац и Сребреница направила је велике невоље не само муслиманском становништву у овим општинама него и домицилном српском становништву. Након што су муслимански територијалци 20. априла из засједе убили команданта ове јединице, услиједила је одмазда над муслиманским становништвом. У периоду до 15. маја убијено је неколико десетина муслиманских цивила на територији ове двије општине, које су чланови ове јединице сматрали кривим за погибију њиховог команданта, док је међу убијеним у том периоду било и око 10 Срба, оптужених да су издајници. Тек са стварањем Војске Републике Српске и уређењем полицијске станице Републике Српске у Братунцу, а залагањем војних и цивилних власти, ова јединица је протјерана са територије општина Братунац и Сребреница. Такође, око 400 мушкараца Муслимана, које су припадници ове јединице држали у заробљеништву на градском стадиону и у основној школи „Вук Караџић“, превезено је 17. маја на Пале, одакле су размијењени за заробљене српске цивиле и борце.⁸⁷
- Муслимани из села Осмаче, Гребен и Карачићи извршили су напад на већински српско село Међе када је убијено седам цивила и припадника сеоских стража, а 10 их је

84 *Prosecutor v. Miroslav Deronjić*, Case No. ICTY, IT-02-61-S, Sentencing judgment, 30. mart 2004. godine.

85 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 156, Архив РЦИРЗ. База РЦИРЗ: Српске жртве Средњег Подриња.

86 Група аутора, *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату* (Бања Лука: б.и., 2017), 85.

87 Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 6, Arhiv RCIRZ.

одведено у заробљеништво, у сусједно село Гребен, а одатле у сребренички затвор. Заточени Срби су били изложени свакодневном злостављању, а Љубица Гагић, не могући више трпјети тортуру, извршила је самоубиство у заточеништву. Након преговора са српском страном, 13. августа 1992. године организована је размјена у којој су остали заробљеници пуштени на слободу.⁸⁸

16. мај

- У нападу српских јединица на село Заклопача у општини Милићи убијено је 68 цивила муслиманске националности.⁸⁹

21. мај

- У засједи муслиманских јединица у селу Жутица, данас у општини Милићи, убијено је осам цивила и припадника сеоских стража српске националности.⁹⁰
- У нападу српских јединица на село Нова Касаба у општини Милићи, убијено је 29 цивила и припадника сеоских стража муслиманске националности.⁹¹
- Током напада српских јединица на територију села Доњи Грбавци у општини Зворник, убијено је 69 цивила и припадника сеоских стража муслиманске националности.⁹²

27. мај

- На магистралном путу Зворник – Милићи – Сарајево, код Коњевић Поља у општини Братунац, муслиманске јединице извршиле су напад на раднике ДД „Боксит“ из Милића, и том приликом убили пет лица српске националности.⁹³
- Припадници Територијалне одбране Зворник, коју су чиниле углавном паравојне јединице, приликом евакуације и премјештања око 500 Муслимана села Дивич у општини Зворник на муслиманску територију у Тузли, издвојили су 174 војноспособна мушкарца, која су наводно требали да послуже као размјена за заробљене Србе у околини Тузле. Од ове групе, само су 83 заробљена мушкарца размијењена, док су остали ликвидирани од стране паравојних јединица.⁹⁴

88 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 119, Архив РЦИРЗ.

89 Grupa autora, *Zločinci i žrtve* (Živinice: b.i., 1995), 55.

90 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 225, Архив РЦИРЗ.

91 Komanda 8. OG Srebrenica, упућује dopis Sektoru za moral II korpusa, broj 69/94, 7. mart 1994. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

92 Izvještaj Amora Mašovića, Sarajevo, 7, 2003. godina, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

93 Исто, 38.

94 Пресуда Бранку Грујићу и Бранку Поповићу, 4.

30. мај

- У селу Дрињача, општина Зворник, убијено је 35 муслиманских цивила, мушкараца, од стране српских јединица које су се налазиле на том подручју.⁹⁵

Јун

- У овом периоду још увијек не постоје јасно дефинисани фронтови између зараћених страна. Из тог разлога долази до већих страдања и са једне и са друге стране. Могло би се рећи да су поједина села била утврђене тачке које су се браниле углавном властитим средствима, тј. сеоским стражама, наоружаним углавном пјешадијским оружјем, док су путне комуникације припадале оној војној сили која се у том тренутку њима кретала.

1. јун

- Кршећи претходни договор, према којем су мјештани муслиманских села општине Зворник: Клис, Ђулићи, Грбавци, Кучић Кула, Гребе, Шетићи, Челимшани, Радаве, Сјенокоса требали да се иселе на територију под контролом муслиманских јединица, припадници ТО Зворник узели су за таоце око 700 мушкараца из ових села, војноспособних, са изговором да их желе размијенити за заробљене Србе у околини Тузле.⁹⁶

10. јун

- Муслиманске јединице ТО са подручја Церска, Сребреница, Коњевић Поља и Касабе извршиле су напад на српско село Рупово Брдо, данас у општини Милићи. Том приликом спаљено је 25 кућа, док је погинуло осам цивила и припадника сеоских стража.⁹⁷

21. јун

- На православни празник Свете Тројице, у раним јутарњим часовима, муслиманске јединице из Сребренице извршиле су напад на српско село Ратковићи убили 18 цивила и припадника сеоских стража српске националности.⁹⁸

28. јун

- По уобичајеној шеми, да се велики напади на Србе организују на значајне хришћанске и националне празнике, на Видовдан, највећи вјерско-национални празник Срба, 1992.

95 „Report on the Results of Interviews with war Refugees Staying in Austria on Violations of Humanitarian International Law and the Human Rights in former Yugoslavia“ (Vienna: b.i., 1993), 20-21, Архив RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

96 Исто, 5.

97 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 228, Архив РЦИРЗ.

98 Исто, 127.

Муслиманске јединице из Сребренице упале су на територију села Лознице, општина Братунац, и убиле 10 цивила и припадника сеоске страже, српске националности.⁹⁹

30. јун

- Од стране муслиманских јединица из Сребренице, у ране јутарње часове, извршен је напад на српско село Брежани, које је у нападу до темеља спаљено, а српско становништво које није убијено било је протјерано. Тог дана у селу је убијено 19 цивила и припадника сеоске страже, а поједина тијела убијених до данас нису пронађена.¹⁰⁰

1. јул

- Припадници муслиманских територијалних јединица убили су пет цивила и припадника сеоских стража српске националности у селу Рожањ у општини Зворник.¹⁰¹

5. јул

- Од стране муслиманских територијалаца, нападнуто је српско село Крњићи. У Крњићима је у непосредној близини цркве убијен свештеник Слободан Лазаревић, а према свједочењима преживјелих Срба, стари и непокретни сеоски учитељ у пензији Васо Парача жив је спаљен у својој кући. Тог дана у Крњићима је убијено 19 цивила и припадника сеоских стража.¹⁰²
- Истога дана када су нападнути Крњићи, нападнуто је и српско село у општини Братунац, Загони, гдје је убијено 14 цивила и припадника сеоских стража.¹⁰³

12. јул

- На дан када Срби прослављају хришћански празник Светог апостола Петра и Павла, муслиманске формације ТО извршиле су напад на српско село Залазје, у општини Сребреница, које је у потпуности спаљено. Тог дана убијено је 18 цивила и припадника сеоских стража српске националности. Истог дана, муслиманске јединице заробиле су и 20 припадника сеоских стража који су бранили село, за које се до данас не зна тачна судбина. Посљедње што се зна јесте да су заробљеници били одведени у правцу Поточара. Тако да је укупан број убијених Срба на Петровдан, велики хришћански празник, 45.¹⁰⁴

99 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 45, Архив РЦИРЗ.

100 Исто, 131.

101 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 172, Архив РЦИРЗ.

102 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 134, Архив РЦИРЗ.

103 Исто, 47.

104 Исто, 137.

20. јул

- Муслиманске формације ТО из Поточара, Чизмића и Бљечеве нападе су село Магашећи у општини Братунац. Тада је убијено осам цивила, од тога шест жена и једно дијете српске националности. Село је спаљено, а имовина опљачкана.¹⁰⁵

29-30. јул

- Након што је сломљен муслимански отпор на Кула граду, започело је масовно исељавање муслиманског становништва са простора зворничке општине. У исто вријеме, почетком маја, Југословенска народна армија је започела повлачење са територије БиХ, те су паравојне јединице, формиране од стране добровољаца, искористиле вакуум моћи и преузеле добрим дијелом власт у своје руке. На територији општине Зворник посебно су се истицале паравојне јединице „Жуте осе“ и „Пиварски“, које су заједно бројале око 100-ињак добро наоружаних добровољаца, углавном из Србије, и које су дјеловале у оквиру Територијалне одбране Зворник. За дјеловање ових јединица вежу се и велики ратни злочини над муслиманским становништвом неколико зворничких села: Клис, Ђулићи, Грбавци, Кучић Кула, Гребе, Шетићи, Челимшани, Радаве, Сјенокоса (погледати одредницу под датумом 1. јун). Према судовима у Србији, који су процесуирали и оптужили ову групу, припадницима ових паравојних јединица приписује се ликвидација најмање 352 муслиманских лица (војноспособних мушкараца). Колико су ове двије паравојне јединице биле ван контроле, свједочи и то да су министра за информације у влади Српске Републике Босне и Херцеговине Велибора Остојића биле заробиле на једном пункту који су држали на улазу у град те га понижавале и тјерале да пасе траву. Специјално обучене српске јединице МУП-а са Пала су 29–30. јула извршиле хапшење и протјеривање свих припадника ових јединица са територије Српске Републике БиХ. На судовима у Србији и у Републици Српској, велики број чланова ових јединица осуђен је на вишегодишње казне затвора.¹⁰⁶

8. август

- Село Јежештица, општина Братунац, са засецима Кијевићи, Ђермани и Јечмишта, било је настањено искључиво српским становништвом. У 12.00 часова, јединице ТО Сребреница из Поточара извршиле су напад на ово село, када је убијено, укључујући и одсјецање глава жртвама, осам цивила и припадника сеоских стража, а спаљено је 55 кућа, док је сва покретна имовина опљачкана.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Исто, 54.

¹⁰⁶ Пресуда Бранку Грујићу и Бранку Поповићу, 220-230.

¹⁰⁷ „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 59, Архив РЦИРЗ.

15. август

- Муслиманске оружане формације из села Церска нападе су српско село Шадићи Горњи у општини Власеница и убиле 11 цивила и припадника сеоских стража, док су српска домаћинства опљачкана и демолирана.¹⁰⁸

24. август

- Припадници Територијалне одбране Церска и Каменица Армије БиХ убили су пет цивила и припадника српских сеоских стража у селу Каменица Горња.¹⁰⁹

26-27. август

- Одржана је Лондонска конференција о мирном рјешењу југословенске кризе, којом су председавали Генерални секретар УН Бутрос Гали (Boutros Boutros-Ghali) и премијер Велике Британије Џон Мејдор (John Major). Конференција није дала никакве конкретне резултате, те су се зарађене стране разишле без договора.¹¹⁰

9. септембар

- Око шест хиљада муслиманских цивила, војника и рањеника, покушало је да изврши пробој преко Снагова и Баљковица за Тузлу. Припадници ВРС су открили ову колону и онемогућили јој пробој према Тузли. Током борби, један дио муслиманских цивила и војника је изгубио живот. Највећи број цивила се вратио на полазну тачку према Сребреници.¹¹¹

16. септембар

- Под командом Насера Орића, из правца Поточара, нападно је српско село Залужје у општини Братунац, када је убијено осам цивила и припадника сеоских стража.¹¹²

17. септембар

- Припадници Армије БиХ (ТО Церска) убили су у селу Кочање – Ново Село у општини Зворник 7 цивила српске националности, од тога 5 из породице Илић.¹¹³

108 Исто, 198.

109 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 172, Архив РЦИРЗ.

110 Momir Stojković, prir., *Balkanski ugovorni odnosi: 1876–1996, dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама: III том (1946–1996)* (Београд: б.и., 1999), 612.

111 Komanda 8. OG Srebrenica, упућује dopis Sektoru za moral II korpusa, broj 69/94, 7. mart 1994. godine, Arhiv RCIRZ.

112 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 64, Архив РЦИРЗ.

113 База РЦИРЗ: Српске жртве Средњег Подриња.

24. септембар

- Од стране муслиманске ТО АБиХ, нападнуто је једно од највећих српских села у општини Сребреница, Подравање. Тог дана у селу је убијен 31 цивил и припадник сеоске страже, док је пет одведено у заробљеништво, од чега су само два лица размијењена. Село је опљачкано и спаљено.¹¹⁴

26. септембар

- У раним јутарњим часовима, од стране муслиманске ТО из Церске, нападнуто је мало српско село Рогосија у општини Власеница. Тог дана село је спаљено и опљачкано, а убијено је 29 припадника ВРС и припадника сеоских стража.¹¹⁵

5. октобар

- Нападнуто је српско село Факовићи у општини Братунац. Напад су извршиле муслиманске јединице ТО из Сребренице. Приликом напада, одређени број мјештана, старца, жена и дјеце успио је да побјегне у Србију, међутим, муслиманске јединице су их и тамо гађале минобацачким гранатама. У нападу је убијено 28 лица српске националности, од тога 12 жена, док је преко 120 кућа било спаљено.¹¹⁶

8. октобар

- Припадници АРБиХ убили су у селима Шетићи и Малешаји у општини Зворник 14 цивила и припадника сеоских стража српске националности.¹¹⁷

1. новембар

- Последњи корпус који је формиран у ВРС био је Дрински корпус. Иако је наредбом команданта ГШ ВРС, од 3. јула 1992. године, наређено формирање ДК, он је заживио 1. новембра 1992. године. Корпус је формиран на простору Романијског платоа, Бирча, Горњег, Средњег и Доњег Подриња. Зона ДК обухватила је дио дотадашње територије СРК, ИБК и ХК. У састав корпуса ушле су одређене јединице ИБК (Зворничка и Бирчанска бригада), СРК (2. романијска и Рогатичка бригада) и ХК (Чајничка и Руђанска бригада), и новоформиране јединице (приштапске јединице и Милићка, Братуначка, Власеничка, Вишеградска). Зона корпуса је обухватала подручја општина Зворник, Шековићи, Власеница, Милићи, Хан Пијесак, Соколац, Рогатица, Вишеград, Рудо, Чајниче и Српско Горажде. Први командант корпуса, од формирања до јула 1995. го-

114 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 148, Архив РЦИРЗ.

115 Исто, 203.

116 Исто, 66.

117 База РЦИРЗ: Српске жртве Средњег Подриња.

дине, био је генерал-мајор Миленко Живановић, а други командант генерал Радислав Крстић до краја рата. У зависности од одређених промјена у бројности војних снага, имао је у просјеку од 18.000 до 20.000 бораца.¹¹⁸

6. новембар

- Припадници ОС Сребреница и ТО Церска АБиХ убили су у селу Каменица, општина Зворник, 51 војника ВРС.¹¹⁹

7. децембар

- Предсједник РС Радован Караџић упутио је писмо команданту УНПРОФОР-а у БиХ француском генералу Филипу Мориону (Philippe Morillon), у којем каже: „Муслимани из подручја Сребренице извршили су 3. децембра 1992. год. брутални напад на одређене локације у општини Милићи. У току напада на објекте предузећа 'Боксит', погинуло је 11, а рањено 21 запослено лице. Код неких погинулих нападача пронађени су оружје и муниција произведени у арапским земљама и неколико УНПРОФОР-ових пакета. Оштро протестујемо због овог напада, чије су жртве цивили, и тражимо од вас да провјерите да ли УНПРОФОР-ови пакети имају везе са посљедњим конвојем за Сребреницу“.¹²⁰

14. децембар

- Извршен је велики напад оружаних снага АБиХ из Сребренице на српска села Бјеловац, Сикирићи и Лозница у општини Братунац. У овом нападу убијена су 62 лица српске националности, док су многи Срби, углавном жене и дјеца, одведени у заробљеништво. Једна група жена и дјеце, њих 17, размијењена је 6. фебруара 1993. године.¹²¹

1993.

7. јануар

- На велики хришћански празник Божић муслиманске јединице из Сребренице започеле су опсежан напад на српска села у општини Братунац, посебно циљајући село Кравица, и села која гравитирају мјесној заједници Кравица (Јежештица, Кајић, Шилковић, Оправдићи, Поповићи, Мандићи, Бањевићи, Оћеновићи, Русићи, Долови и Јасиковача). Према процјенама, напад је изводило између три и четири хиљаде муслиманских

118 Улога старјешина ВРС у стварању и одбрани Републике Српске у Одбрамбено-отаџбинском рату: Зборник радова (Бања Лука: б.и., 2018), 163.

119 База РЦИРЗ: Српске жртве Средњег Подриња.

120 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 200, Архив РЦИРЗ.

121 „Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“, 74, Архив РЦИРЗ.

војника, док је у одбрани било свега неколико стотина мјештана Кравице и сусједних села. Том приликом прогнан је сав српски живаљ, док су села била разрушена, попаљена и опљачкана. У нападу је убијен 51 цивил и припадник сеоских стража. Један дио Срба је заробљен и одведен у Сребреницу. Циљ самог напада било је даље напредовање муслиманских јединица према граду Братунцу, након чијег би освајања Република Српска била пресјечена на два дијела.¹²²

16. јануар

- Извршен је напад оружаних снага АБиХ на подручје села Склани, тада општине. Српско цивилно становништво на овом подручју било је окружено са три стране, те је под притиском протјерано у правцу Бајине Баште и Србије, јединим излазним путем, преко моста на ријеци Дрини, који се налазио под константном снајперском ватром муслиманских снага. Они који нису могли да пређу мост, покушавали су да препливају ријеку. У нападу је убијено 57 цивила и припадника сеоских стража, док су најмлађе жртве били петогодишњи Александар Димитријевић и његов дванаестогодишњи брат Радисав Димитријевић који су страдали са другим цивилима од снајперске ватре приликом преласка моста.¹²³

17. јануар

- Муслиманске јединице АБиХ из Сребренице, са више од 1.000 војника, нападе су српске положаје дуж цијелог фронта у рејону Склана и Бајине Баште, која се налази у Републици Србији. Неколико граната испаљено је и на Бајину Башту (Србија), неколико на Перућац у близини хидроцентрале, двадесетак метара од бетонске бране. Са обале Дрине муслиманске снаге су отвориле ватру на карауле Војске Југославије у Перућцу и Јагоштици. Како је саопштила команда Ужичког корпуса, припадници ове јединице су одговорили на напад.¹²⁴

Јануар–март

- Нападом на Склане заокружена је територија муслиманске енклаве Сребреница, у том тренутку етнички најчистијег подручја у ратној Босни и Херцеговини. У овом периоду енклава је доживјела и свој највећи обим од око 900 км², те је обухватала пет општина (Сребреница, Братунац, Власеница, Зворник, Милићи). До овог периода, муслиманске јединице су на овом простору извршиле комплетно етничко чишћење у којем је убијено око 2.000 цивила и припадника сеоских стража српске националности. Након напада на Кравицу, а посебно на Склане, и великих покоља српског цивилног становништва, Војска Републике Српске покренула је велику контрафан-

122 Исто, 88.

123 Исто, 154.

124 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 211, Архив РЦИРЗ.

живу према муслиманским јединицама у Сребреници. За свега неколико седмица, муслиманске снаге су биле у потпуности поражене, и сведене само на градско језгро у Сребреници.¹²⁵ Током ове контраофанзиве српских снага, жестоко је гранатирана сама Сребреница, у којој су се налазиле муслиманске формације АБиХ, а приликом којих је, према свједочењу Ибрана Мустафића, страдало неколико десетина муслиманских цивила.¹²⁶

11. март

- Командант снага УНПРОФОР-а у БиХ генерал Филип Морион, заједно са конвојем УН, ушао је у Сребреницу ради преговора о прекиду ватре и омогућавања доласка хуманитарног конвоја, са чиме се сложио и Главни штаб ВРС са генералом Младићем на челу.¹²⁷

13. март

- Муслиманске власти у Сребреници су привремено биле задржале команданта мировних снага УНПРОФОР-а у БиХ, француског генерала Филипа Мориона. Према њиховој изјави, одлучили су се на овакав потез да би извршили притисак на српску и међународну јавност да дозволи допремање хуманитарних конвоја у Сребреницу.¹²⁸

19. март

- У Сребреницу је ушао УНХЦР и довезао велике количине хуманитарне помоћи. Истовремено је почела евакуација цивилног муслиманског становништва према Тузли.¹²⁹

21. март

- Власти Републике Српске су дале дозволу да се тежи рањеници муслиманских снага у Сребреници евакуишу хеликоптерима, али исто тако су навеле да то не значи успостављање сталног ваздушног моста.¹³⁰

22. март

- Делегација Републике Српске, која се налазила на преговорима у Њујорку, обавијестила је Савјет безбједности УН да се на ратишту око Сребренице обустављају све војне активности те да српска страна гарантује ваздушни и копнени коридор за пружање хуманитарне помоћи.¹³¹

125 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 17, Arhiv RCIRZ.

126 Mustafić, *Planirani haos*, 247.

127 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 219, Архив РЦИРЗ.

128 Исто.

129 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 17, Arhiv RCIRZ.

130 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 219, Архив РЦИРЗ.

131 Исто, 220.

2. април

- До 2. априла, из Сребренице је било евакуисано око 8–9 хиљада муслиманских цивила према Тузли, када су снаге под командом Насера Орића, а по директиви из своје команде из Сарајева, забраниле даљу евакуацију становништва. Иако је међу цивилима постојала велика жеља да се пребаце у Тузлу, на подручје које је тада контролисала Армија Босне и Херцеговине, даља евакуација је била заустављена, те су они практично постали таоци политике СДА.¹³²

12–15. април

- Борбе око Сребренице су се интензивирале између ВРС и муслиманских припадника ТО из Сребренице, који су покушали да изведу контраофанзиву на српске позиције око града.¹³³ Током тих борби и у Сребреници као браћеном граду је страдао одређен број цивила.

16. април

- Савјет безбједности УН донио је Резолуцију под бројем 819, у којој стоји да се одмах прекину сви оружани напади на Сребреницу, те да се снаге ВРС повуку са подручја око Сребренице. Између осталог, у Резолуцији стоји „да све стране и остали поступају према Сребреници и њеној околини као према заштићеној зони од сваког оружаног напада или било којег непријатељског чина“. Истог дана, Главни штаб ВРС наредио је обуставу дејстава према муслиманским јединицама у Сребреници, и омогућавање пролаза свим хуманитарним конвојима.¹³⁴
- Државни секретар Сједињених Америчких Држава Ворен Кристофер (Warren Christopher) обавијестио је Москву да ће САД, у случају пада Сребренице у српске руке, тражити поопштрење санкција против СР Југославије.¹³⁵

18. април

- Постигнут је споразум о демилитаризацији Сребренице, а потписали су га представници УН, ВРС и АРБиХ.¹³⁶

1. мај

- Услјед великих притисака којима је био изложен, предсједник Републике Српске Радован Караџић је потписао Венс–Овенов план, којим је Босна и Херцеговина требало

132 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 18, Arhiv RCIRZ.

133 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 222, Архив РЦИРЗ.

134 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 23, Arhiv RCIRZ.

135 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 222, Архив РЦИРЗ.

136 Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 24, Arhiv RCIRZ.

да постане децентрализована држава са десет аутономних провинција које би имале обиљежје већинских заједница.¹³⁷

5. мај

- Одржана је посебна сједница Народне скупштине Републике Српске, на којој је проглашен Карацићев потпис на Венс–Оенов (Vance-Owen) план неважећим, те је позван народ на референдум да се изјасни о поменутом питању.¹³⁸

6. мај

- Савјет безбједности усвојио је Резолуцију 824, у којој стоји да су Сарајево, Тузла, Жепа, Горажде, Бихаћ и Сребреница заштићене зоне од свих страна у сукобу.¹³⁹

15-16. мај

- У Републици Српској одржан је референдум на који је изашло 92% становништва, од чега се 96% изјаснило против усвајања Венс–Оеновог плана (Кољевић, 192–196).¹⁴⁰

23. мај

- Тројна комисија, састављена од представника међународне заједнице, припадника ВРС и муслиманских снага из Сребренице, утврдила је да подручје Сребренице и Жепе, упркос споразуму, још увијек није било демилитаризовано.¹⁴¹

30. јул

- На мировној конференцији у Женеви представљен је Овен–Столтенбергов (Owen-Stoltenberg) план, према којем је Босна и Херцеговина требало да постане унија три ентитета: Републике Српске, Херцег Босне и Републике Босне. У сљедећих неколико седмица, овај план је у потпуности одбачен од свих зараћених страна.¹⁴²

29. август

- Према информацијама ВРС, током априла из Сребренице је евакуисано око 12.500 муслиманских цивила и 489 рањених муслиманских војника.¹⁴³

137 Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске*, том 1 (Бања Лука: б.и., 2008), 181-190.

138 Кољевић, *Стварање Републике Српске*, 192-193.

139 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 226, Архив РЦИРЗ.

140 Кољевић, *Стварање Републике Српске*, 192-196.

141 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 228, Архив РЦИРЗ.

142 Исто, 237.

143 Исто, 241.

3. октобар

- Према наређењу Команданта 2. корпуса Армије БиХ, Штаб Територијалне одбране Сребреница преформирао се у 8. Оперативну групу Сребреница.¹⁴⁴

1994.

26. јануар

- Представници Француске, САД и Велике Британије тражили су од генералног секретара УН Бутроса Галија да што прије достави комплетан план извођења ваздушних операција против ВРС, ради стварања могућности за отварање тузланског аеродрома и смјене мировних снага у Сребреници.¹⁴⁵

18. март

- Вашингтонским споразумом, под покровитељством Сједињених Америчких Држава, створена је муслиманско-хрватска федерација Босне и Херцеговине. Овим споразумом је утврђен мир међу двије зараћене стране, које су водиле тешке оружане борбе често и до истријебљења од краја 1992. године. Једна од тачака предвиђала је и могућу конфедерацију са Републиком Хрватском.¹⁴⁶

25. мај

- Командант 8. оперативне групе Армије БиХ Насер Орић затражио је у личном писму од команданта 2. корпуса Армије БиХ да и припадници 8. ОГ, тј. борци из Сребренице, узму учешће у „ослобађању земље“ тако што би изводили борбена дејства у „позадини агресора“.¹⁴⁷

12. јул

- Из заштићене енклаве УН, припадници 8. ОГ извршили су артиљеријски напад на гробље у Братунцу, током помена за убијене Србе на том подручју.¹⁴⁸

144 Štab VK OS RBiH, str.pov.br.14/76-8, od 03.10.1993.godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

145 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 259, Архив РЦИРЗ.

146 Miroslav Tuđman i Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995* (Zagreb: b.i., 2005), 442-444.

147 Komandant 8. OG Naser Orić, lično komandantu 2. korpusa, akt br. 130-01-23/94, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

148 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 287, Архив РЦИРЗ.

30. октобар

- Командант 8. ОГ Армије БиХ Насер Орић доставио је начелнику Штаба ВК Армије БиХ план за пресијецање територије Републике Српске у зони Подриња и спајање са муслиманским снагама у Тузли, уз активно учествовање и допринос 8. ОГ. Током октобра и новембра започела су интензивнија дејства извиђачко-диверзантских група из Сребренице према српским положајима.¹⁴⁹

14. новембар

- Извиђачко-диверзантска група 281. бригаде 8. ОГ извршила је из енклаве Сребреница акцију на српске положаје у околини Сребренице, у којој су убијена три српска војника.¹⁵⁰

15. новембар

- Командант 8. ОГ Насер Орић хитно од својих надређених тражи извођење операције пресијецања Републике Српске у Подрињу, образлажући то да је морал војника у енклави под заштитом УН-а Сребреница на веома високом нивоу и да би се одлагањем овакве операције десио нагли пад морала и самоиницијативни одлазак војника према Тузли.¹⁵¹

1995.

28. јануар

- Припадници 8. оперативне групе Армије БиХ у Сребреници заробили су 99 припадника Холандског батаљона у склопу Уједињених нација.¹⁵²

1. фебруар

- Бригадни генерал Ридерстад (Ridderstad), командант Сектора сјевероисток УНПРО-ФОР-а упутио је протестно писмо генералу Сеаду Делићу, команданту 2. корпуса Армије БиХ, у којем, између осталог, стоји „Сребреница је била отворена заштићена зона дефинисана Резолуцијом СБ УН 819. од 16. априла 1993. године. УН чини прве кораке на стварању сребреничке енклаве као „Заштићене зоне“ УН, али је то било осујећено. Члан о „Споразуму демилитаризације Сребренице“ од 8. маја никада није

149 Zamisao dejstva za izvršenje zadatka, Komanda 8. OG dostavlja N/R Komandanta OG 6. br. 01/130-204/94, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

150 Redovni sedmični izvještaj 8. OG, br. 130-13-104/94, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

151 Osnovna zamisao za izvršenje zadatka, mišljenje, komandant 8. OG na ruke generalu Enveru Hadžihasanoviću br. 01/130-125, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

152 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 350, Архив РЦИРЗ.

био испуњен са обје зараћене стране. Војне активности и кршење примирја са обје стране ВРС вањске, и Армије БиХ унутрашње, настављене су несмањено“.¹⁵³

4. март

- Представници УН оптужили су српску страну да онемогућава редовно снабдијевање Холандског батаљона који се налази у Сребреници, који је са залихама хране остао свега на неколико дана. У исто вријеме, запријетили су ако се ометања наставе, да ће уз подршку НАТО снага, хеликоптерима, бити достављена потребна средства припадницима УН.¹⁵⁴

8. март

- Врховна команда Републике Српске издала је Директиву за даља дејства ОП. бр. 7, која је путем Главног штаба упућена свим корпусима ВРС. Први задатак ВРС је био крајње упорном одбраном на свим дијеловима ратишта одбрани територију РС. У задатку Дринском корпусу се наводило:

„Крајње упорном и активном одбраном, у садејству са делом снага СРК, на с/з делу ратишта и око енклава, спречити продоре непријатеља на изабраним оперативно-тактичким правцима. Демонстративним и активним б/д уз примену мера оперативно-тактичког маскирања, везивати што јаче снаге за себе, на с/з делу ратишта, а према енклави Сребреница и Жепа што пре извршити потпуно физичко одвајање Сребренице од Жепе, чиме спречити и појединачно комуницирање између енклава. Свакодневним планским и осмишљеним борбеним активностима створити услове тоталне несигурности, неподношљивости и бесперспективности даљег опстанка и живота у Сребреници и Жепи.“

Команда ДК је 20. марта разрадила задатке из Директиве и послала их потчињеним јединицама. Због промијењених околности, изазваних офанзивом Армије БиХ на положаје ВРС у више области у БиХ, 31. марта Главни штаб ВРС издао је своју Директиву за даља дејства ОП. бр. 7/1, у којој се за ДК не помиње наведена реченица, него се истиче да „упорном одбраном и активна б/д на с/з делу ратишта и око енклава, спречи продор непријатеља на изабраним оперативно-тактичким правцима, а демонстративним дејствима и применом мера оперативно-тактичког маскирања везивати му што јаче снаге“.¹⁵⁵

15. март

- Према новој шеми реорганизације Армије БиХ 8. ОГ Сребреница преименована је, и устројена као 28. дивизија са сједиштем у Сребреници.¹⁵⁶

153 Исто.

154 Исто, 357.

155 Врховна команда Републике Српске, Директива бр. 7, Дт. Бр. 2/2-11, 8. март 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина. Заповест ДК, стр. пов. бр.03/277-2, 20. март 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина. Директива ГШ ВРС, Дт. бр. 02/2-15, 5, тачка 5.3, 31. март 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

156 Sead Selimović i Izet Šabotić, *Monografija Drugog korpusa Armije BiH* (b.m. [без мјеста]: b.i., 2017), 66.

5. мај

- Команда 28. дивизије АРБиХ упутила је команди 2. корпуса „Извјештај о стању морала за мјесец април 95. године“ у којем, између осталог, стоји:

Коначно је делегација 28. дивизије на челу са командантом отишла у команду 2. корпуса да са вишим претпостављеним изврши коректну припрему ослобађања Сребренице и њено повезивање са преосталим дијеловима слободне територије РБиХ. Борци и цјелокупни народ на овој слободној територији од овог путовања очекују много. Цјелокупни дио становништва са зебњом очекују да се нешто уради на плану ослобођења Сребренице. У противном, доћи ће до новог таласа одлазака најспособнијег људства без обзира на којој се дужности налази, да ли у органима цивилне власти, или АРБиХ. . . . У свим јединицама дошло је до спровођења новог дијела обуке. Завршен први круг назван општа обука и у току је специјалистички круг. Проблеми у вези обуке везани су за исхрану бораца. Сва исхрана овисна је од пристиглих конвоја УНХЦР-а. Узимањем хране за обуку војника одмах се умањи народу и тако се ствара нови проблем. . . . Случајним путем наш преводилац код УНПРОФОР-а дошао је до увида у документ по коме команда УНПРОФОР-а за сјевероисток у Тузли обавјештава своју команду у Сребреници да се у Тузли налази бригадир Насер Орић и да са властима у Тузли и 2. корпусом уговара борбена дејства у Сребреници...¹⁵⁷

17. мај

- Орган безбједности 285. бригаде АБиХ Жепа извијестио је бригадног генерала Енвера Хаџихасановића и команду 28. дивизије Сребреница о активностима муслиманске војске из званично демилитаризоване енклаве, у којем се наводи да је извршен диверзантски напад у рејону Садиков Чајир на путу Поцепље – Хан Пијесак и да су том приликом убијена два припадника ВРС.¹⁵⁸

25. мај

- НАТО авиони извршили су жестоко бомбардовање у ширем рејону Пала, у којем је причињена велика материјална штета на цивилним објектима, док страдалих није било. Као одговор на ово бомбардовање, српске снаге су гранатирале заштићене зоне УН, између њих и Сребреницу.¹⁵⁹

3. јун

- Након захтијева ВРС УНПРОФОР-у да спријечи сталне диверзантске нападе муслиманских снага из енклаве на путној комуникацији којом је транспортована руда из оближњег рудника, или да измјесте своје осматрачко мјесто, српске снаге су 3. јуна зау-

157 Izvještaj o stanju morala za mjesec april 1995. godine, Komanda 2. korpusa Tuzla odjeljenje za moral, br. 04-60/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

158 Izvještaj organa bezbjednosti 285. brigade upućen generalu Enveru Hadžihasanoviću, br. 08-13-52/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

159 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 377, Архив РЦИРЗ.

зеле осматрачко мјесто Е. Ова акција заузимања осматрачког мјеста Е у јужном дијелу енклаве је изазвала оштре протесте УНПРОФОР-а и међународне заједнице у БиХ.

6. јун

- Интезивирале су се борбе између јединица ВРС и припадника 28. дивизије АРБиХ из Сребренице, у рејону Јасенова.¹⁶⁰

17. јун

- Командант ГШ АРБиХ, армијски генерал Расим Делић, издао је наређење 28. дивизији Сребреница и 285. бригади Жепа, које гласи:

На основу усменог наређења К-данта ГША РБиХ, армијског генерала Расима Делића, а поводом великих успјеха које постижу јединице АРБиХ у ширем рејону око Сарајева и Горажда, те на основу обавјештајних података да команда А/С „Заштитног пука“ у Хан Пијеску држи у резерви дио јединица како би интервенисали у случају напада наших снага из Жепе,

Н А Р Е Ђ У Ј Е М

1. У К-ди 28. див. КоВ извршити све припреме за извођење офанзивних б/д у циљу ослобађања територије РБиХ, развлачења и наношења губитака А/С, чиме садејствовати снагама АРБиХ које изводе б/д у ш. р. Сарајева.
2. Планирати реалне задатке, који ће постићи сигуран успјех на основу правилне процјене и могућности наших снага у Сребреници и Жепи. ГША РБиХ ће регулисати својим наређењем почетак извођења офанзивних б/д, у з/о 28. див. КоВ.¹⁶¹

22. јун

- Јединице 28. дивизије АБиХ извршиле су диверзантску операцију на путу Крагљиводе – Зелени Јадар, у којој су убијена четири војника ВРС.¹⁶²

23. јун

- У складу са наређењима Главног штаба Армије БиХ, јединице 28. дивизије из Сребренице интезивирале су извођење извиђачко диверзантских операција по дубини, те су тако у рејону села Симићи убили три лица српске националности.¹⁶³

27. јун

- Према борбеном извјештају 28. дивизије, који је упутила команди 2. корпуса Армије БиХ, у пријеподневним часовима јединице 28. дивизије извршиле су напад на више

160 Исто, 382.

161 Naređenje komandanta glavnog štaba ARBiH Rasima Delića, 28. diviziji i 285. brigadi, br. 1/825-84, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

162 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 386, Архив РЦИРЗ.

163 Исто, 387.

праваца те и у рејону Караула. Између осталог у тим операцијама око три чете извиђачко-диверзантских јединица 28. дивизије АБиХ успјели су директно да угрозе и ГШВРС. Према њиховим процјенама, нанијели су губитак српској страни од 40 војника, једног заробљеног и једног рањеног, те заробиле већу количину материјално-техничких средстава.¹⁶⁴

30. јун

- Заступник команданта 28. дивизије АРБиХ мајор Рамиз Бећиревић је „Одјељењу за морал“ команде 2. корпуса упутио извјештај, а у којем се наводи:

1. Борци 28. дивизије КоВ лоциране у енклавама Сребреница и Жепа, и ако опсједнути великим проблемима везаним за исхрану и обавезу чувања л/о слободне територије коју држе одлучили су да дају што већи допринос АБиХ у борби са агресором те су у ту сврху појачале своју дјелатност у дубини ПЗТ од стране агресора. Приликом извиђања ПЗТ ИДГ 28. дивизије КоВ сусреле су се у више наврата са агресорским ИДГ и тих прилика отварале ватру у овом извиђачком периоду постигнути су слиједећи резултати:– ликвидирано је 13 четника...– рањено је више десетина четника

Наши губици у овим б/д били су 2 погинула и 3 рањена борца.

2. У циљу спречавања непријатељских снага да са подручја око Сребренице и Жепе не упућују додатне снаге на Сарајевско ратиште изведене су двије диверзије у близини Сребренице и то: 23. 6. 1995. године у мјесту Осмаче и 23. 6. 1995. године у мјесту Бијело Стијење код Копривна и те прилике постигнути су слиједећи резултати:– ликвидирано је 7 четника...

3. У циљу одвраћања непријатељских снага од Сарајевског ратишта и њихово развлачење према Сребреници и Жепи дана 26. 6. 1995. године изведено је више успјешних диверзија у дубини ПЗТ под агресорском контролом од 20–40 км на подручју општина Хан Пијесак и Власеница на слиједећим локалитетима:

- а) Насеље Вишњица и утврђење Бајте
- б) Рејон Црне Ријеке (споменик код раскршћа)
- ц) Рејон Црне Ријеке (Бојчино Брдо)
- д) Објекат Врани камен

У свим овим локалитетима успјешно је извршена диверзија искључиво на непријатељску живу силу и при том су постигнути слиједећи резултати:– Ликвидирано је по нашим процјенама више од 40 четника, мада располажемо непровјереним подацима РИ да је агресор претрпио губитке од 71 војника.– Заробљен је један непријатељски војник...– Заплијењено је више десетина ситне и крупне стоке

У насељу Вишњица дошло се до већих количина муниције али због преморености бораца није се могло више изнијети, али је иста уништена, као и сви важнији објекти које агресор може користити у ратне сврхе.

4. Непријатељ је након ових изведених б/д појачао концентрацију својих снага око Сребренице и Жепе, те са ових подручја престао да шаље нове снаге у Сарајево, а дио снага из унутрашњости довео око Сребренице и Жепе...¹⁶⁵

164 Borbeni izvještaj, br. 2/2-13-484, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

165 Operativni izvještaj, pomoć boraca Srebrenice i Žepe AbiH upućeno odjeljenju za moral komande 2. korpusa Armije BiH, br. 04-114/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

2. јул

- Команда Дринског корпуса издала је Припремно наређење Оп. бр. 1, које је упућено свим јединицама ДК изузев приштапских јединица, у „циљу припреме за предстојећа дејства“. За ово наређење до сада су бројни појединци тврдили да је то припремно наређење за извођење „Криваје-95“, што је само дјелимично тачно, јер оно то није било у моменту издавања, него је постало тек након издавања Заповијести за активна дејства б/д Оп. бр. 1, које је Команда ДК издала истог дана, под шифрованим називом „Криваја-95“.¹⁶⁶

5. јул

- Предсједник Ратног предсједништва Сребреница Осман Суљић, заједно са заступником команданта 28. дивизије Рамизом Бећировићем, послао је писмо Алији Изетбеговићу, Харису Силајџићу, Расиму Делићу и команди 2. корпуса у Тузлу, као резултат састанка ова два тијела који је одржан након што су схватили да се око њихових енклава групишу снаге ВРС. У писму између осталог стоји:

Унутар енклаве и у њеном окружењу ситуација је експлозивна. У недостатку право-времене и ефикасне ваше помоћи, коју ми с правом и тражимо и очекујемо, могуће је да народ крене у рјешавање своје судбине према свом виђењу и нахођењу, а то би засигурно било наша катастрофа и десило би се оно што најмање користи интересима РБиХ и муслиманског народа у њој. Узимамо себи за право да, по вашим поступцима према нашим захтјевима, цијенимо врсту и карактер судбине намијењене нама у Сребреници. Сматрамо да је крајње вријеме да се погледамо очи у очи и отворено кажемо једни другима истину. Збиља и тренутак то захтијевају.¹⁶⁷

6. јул

- У 04. часа и 30 минута, снаге ВРС кренуле су са извођењем акције кодног назива „Криваја-95“, којом је било предвиђено раздвајање званично демилитаризованих зона Сребреница и Жепа, циљ је био свести дејство муслиманске војске на градско подручје и на тај начин зауставити ИДГ и њихова дејства у дубини територије Републике Српске.¹⁶⁸

9. јул

- Генерал Крстић (тада још увек начелник Штаба корпуса) телеграмом је обавијестио Главни штаб, у коме је очигледно затекао генерала Толимира, али не и генерала Младића, да је „ближи задатак“ извршен, и да ће веома брзо бити извршен и сљедећи за-

166 „Глава IV: Рад команде на припреми и организацији б/д“, у *Упутство за рад команди – штабова* (б.м.: б.и., 1983), 46-47, тачка 85 и 86, 69-70, тачка 127.

167 Pismo ratnog predsjedništva Srebrenice, poslano Aliji Izetbegoviću, br. 01-101/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

168 „Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“, 390, Архив РЦИРЗ.

датак, а тиме и оперативни циљ „Криваје-95“. Тим телеграмом, по форми и хитности очигледно ванредним, генерал Крстић извјештава да је уочио неочекиване промјене на терену, да му се отварају могућности да уђе у саму варош, и очито је да очекује мишљење и евентуално сагласност. Толимир је као одговор пренио сагласност врховног команданта Радована Караџића на нову одлуку команде ДК – да уђе у град.¹⁶⁹

10. јул

- Послије сламања противнапада снага 28. дивизије, све снаге Дринског корпуса ангажоване у извођењу „Криваје-95“ практично су извршиле постављени задатак у духу заповијести команданта Дринског корпуса. Овим је основни циљ б/д „Криваја-95“ био остварен. У пријеподневним сатима 11. јула, начелник Штаба Дринског корпуса, генерал-мајор Радислав Крстић, усмено је издао задатке потчињеним јединицама за продужење напада ка граду, са задатком да се уђе у град Сребреницу.¹⁷⁰

169 Извођење б/д око Сребренице, стр. пов. бр. 12/46-501/95, ГШ ВРС, 9. јул 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина. Радован Радиновић, *Војна експертиза за Сребреницу* (б.м.: б.и., б.д.), 31.

170 Винко Пандуревић, *Живот се брани истином* (Београд: б.и., 2015), 528.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
А/С	агресорске снаге
АБиХ / АРБиХ	Армија Републике Босне и Херцеговине
б/д	борбена дејства
б.д. / b.d.	без датума
б.и. / b.i.	без издавача
б.м. / b.m.	без мјеста
БиХ	Босна и Херцеговина
ВК	Врховна команда
ВРС	Војска Републике Српске
ГШ	Главни штаб
ГША	Главни штаб Армије
ДД	Дионичарско друштво
див	дивизија
ДК	Дрински корпус
ЕУ	Европска унија
з/о	зона одговорности
ИБК	Источнобосански корпус
ИДГ	Извиђачко-диверзантска група
ИСТУ	Међународни кривични суд за бившу Југославију (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia)
ЈНА	Југословенска народна армија
КоВ	Копнена војска
КЕБС	Конференција за европску безбједност и сарадњу
л/о	линија одбране
МУП	Министарство унутрашњих послова
Н/Р	на руке
НАТО	Организација Сјеверноатлантског споразума (North Atlantic Treaty Organization)

НДХ	Независна Држава Хрватска
ОГ	Оперативна група
ОП, Оп	Операција
ОС	Оружансе снаге
ПЗТ	привремено заузета територија
РИ	радио-извиђање
РС	Република Српска
РБиХ	Република Босна и Херцеговина
РЦИРЗ	Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица
САД	Сједињене Америчке Државе
САО	Српска аутономна област
СБ	Савјет безбједности
СДА	Странка демократске акције
СДС	Српска демократска странка
с/з	сјеверо-запад
СЈБ	Станица јавне безбједности
СК	Савез комуниста
СР	Свезна Република
СРК	Сарајевско-романијски корпус
СФР	Социјалистичка Федеративна Република
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
ТАНЈУГ	Телеграфска агенција нове Југославије
ТО	Територијална одбрана
УН	Уједињене нације
УНХЦР	Високи комесаријат Организације уједињених нација за избјеглице (United Nations High Commissioner for Refugees)
УНПРОФОР	Снаге заштите Организације уједињених нација (United Nations Protection Force)
ХДЗ	Хрватска демократска заједница
ХК	Херцеговачки корпус
ЦК	Централни комитет

Библиографија

База РЦИРЗ: Српске жртве Средњег Подриња.

Borbeni izvještaj, br. 2/2-13-484, b.d. [без датума] Arhiv RCIRZ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица], Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Врховна команда Републике Српске, Директива бр. 7, Дт. Бр. 2/2-11, 8. март 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

„Глава IV: Рад команде на припреми и организацији б/д“. У *Унутштво за рад команди – штабова*. б.м. [без мјеста]: б.и. [без издавача], 1983.

Grupa autora. *Zločinci i žrtve*. Živinice: б.и., 1995.

Група аутора. *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*. Бања Лука: б.и., 2017.

Директива ГШ ВРС, Дт. бр. 02/2-15, 31. март 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Dokument Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Zamisao dejstva za izvršenje zadatka, Komanda 8. OG dostavlja N/R Komandanta OG 6. br. 01/130-204/94, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Заповест ДК, стр. пов. бр.03/277-2, 20. март 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Ibišević, Besim. *Srebrenica 1987-1992*. Amsterdam: б.и., 1999.

Izetbegović, Alija. *Islamska deklaracija*. Sarajevo: б.и., 1990.

Izvještaj Amora Mašovića, Sarajevo, 2003. godina. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 15. novembar 1999. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Izvještaj o stanju morala za mjesec april 1995. godine, Komanda 2. korpusa Tuzla odjeljenje za moral, br. 04-60/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Izvještaj organa bezbjednosti 285. brigade upućen generalu Enveru Hadžihasanoviću, br. 08-13-52/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Извођење б/д око Сребренице, стр. пов. бр. 12/46-501/95, ГШ ВРС, 9. јул 1995. године. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Кецмановић, Ненад и Чедомир Антић. *Историја Републике Српске*. Београд: б.и., 2015.

Кољевић, Никола. *Стварање Републике Српске*. Том 1. Бања Лука: б.и., 2008.

Komanda 8. OG Srebrenica, upućuje dopis Sektoru za moral II korpusa, broj 69/94, 7. mart 1994. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Komandant 8. OG Naser Orić, lično komandantu 2. korpusa, akt br. 130-01-23/94, b.d. Arhiv RCIRZ.
- Lučić, Ivica. „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 1 (2008).
- Мастиловић, Драга. *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: б.и., 2007.
- Mustafić, Ibran. *Planirani haos 1990-1996*. Sarajevo, b.i., 2008.
- Naređenje komandanta glavnog štaba ARBiH Rasima Delića, 28. diviziji i 285. brigadi, br. 1/825-84, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971.
- Nikolić, Kosta. *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992: Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: b.i., 2011.
- Omerović, Muhamed. *Kamenica u paklu opsade*. Tuzla: b.i., 2017.
- Operativni izvještaj, pomoć boraca Srebrenice i Žepe AbiH upućeno odjeljenju za moral komande 2. korpusa Armije BiH, br. 04-114/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Osnovna zamisao za izvršenje zadatka, mišljenje, komandant 8. OG na ruke generalu Enveru Hadžihasanoviću br. 01/130-125, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Пандуревић, Винко. *Живот се брани истином*. Београд: б.и., 2015.
- Pismo ratnog predsjedništva Srebrenice, poslano Aliji Izetbegoviću, br. 01-101/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Попис становништва 1991*. Београд: Савезни завод за статистику, 1998. [Електронски извор].
- Пресуда Бранку Грујићу и Бранку Поповићу од стране Вишег суда у Београду. Одељење за ратне злочине, 22. новембар 2010. године. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Радаковић, Борис. „Формирање муслиманских паравојних формација“. У *Република Српска у одбрамбено-отаџбинском рату*, приредио Предраг Лозо. Бања Лука: б.и., 2018.
- Радиновић, Радован. *Војна експертиза за Сребреницу*. б.м.: б.и., б.д.
- Ratni kalendar 281. brigade, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Redovni sedmični izvještaj 8. OG, br. 130-13-104/94, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Selimović, Sead i Izet Šabotić. *Monografija Drugog korpusa Armije BiH*. b.m.: b.i., 2017.
- Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 1. avgust 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, број 1, 15. јануар 1992. године. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, број 2, 27. јануар 1992. године. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 21. novembar 1991. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Stojković, Momir, prir. *Balkanski ugovorni odnosi: 1876–1996, dvostrani i višestрани međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama: III tom (1946–1996)*. Beograd: b.i., 1999.

Tuđman, Miroslav i Ivan Bilić. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*. Zagreb: b.i., 2005.

Улога старјешина ВРС у стварању и одбрани Републике Српске у Одбрамбено-отаџбинском рату: Зборник радова. Бања Лука: б.и., 2018.

Hodžić, Šefko. *Bosanski ratnici*. Sarajevo: b.i., 1998.

„Хроника страдања српских цивила и војника у сребреничкој регији“. Необјављени рукопис, 2013. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Хронологија 1990-1995. Бања Лука: б.и., 2002.

„Хронологија догађаја на простору бивше СФРЈ 1989-1995“. Необјављени рукопис, 2018. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2*. Beograd: b.i., 2011.

Štab VK OS RBiH, str.pov.br.14/76-8, od 03.10.1993.godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Prosecutor v. Miroslav Deronjić. Case No. ICTY, IT-02-61-S. Sentencing judgment [Пресуда о казни], 30. mart 2004. godine.

„Report on the Results of Interviews with war Refugees Staying in Austria on Violations of Humanitarian International Law and the Human Rights in former Yugoslavia [Извјештај о резултатима разговора са ратним избјеглицама које тренутно бораве у Аустрији о кршењима међународног хуманитарног права и људских права у бившој Југославији]“. Vienna: b.i., 1993. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

ПОГЛАВЉЕ 5

Аденреле Шинаба (Adenrele Shinaba)

Случај Сребренице:

Реконструкција – Из угла криминалистичке истраге

1. Увод

Дешавања у Сребреници у јулу 1995. године по свом значају, тежини и посљедицама заслужују посебну пажњу. Анализа тих догађаја чини окосницу овог извјештаја. Међутим, дешавања у Сребреници морају се посматрати не само од 11. јула 1995. већ од много ранијег периода. Етнички конфликт на том подручју има дуготрајну позадину. Сваки злочин има жртве, починиоце и узроке који су до њега довели. Ако желимо да схватимо контекст трагедије у Сребреници која се десила у јулу 1995. године, анализа дешавања од 1992. године није довољна, јер је ријеч о краткој временској дистанци. Од изузетног је значаја разумјети динамику крвавог етничког конфликта који је посебну дубину, тежину и размјере добио на подручју Сребренице у јулу 1995. године.

У овом извјештају обрадили смо догађаје након уласка српских снага у енклаву Сребреница 11. јула 1995. године. Ријеч је о реконструкцији догађаја на основу доступних извора. Посебан значај дат је аспектима кривичне истраге.

Наиме, први истражитељи Тужилаштва МКСЈ стигли су у Босну и Херцеговину, у Тузлу, 20. јула 1995. године.¹ Истражни тим Тужилаштва МКСЈ имао је три кључна задатка. Први задатак био је да се утврди шта се десило у Сребреници након уласка српских снага у енклаву. Други задатак био је да се ексхумирају гробови и прикупе материјални докази. Трећи задатак истраге односио се на проналажење одговорних особа за извршена кривична дјела. Имајући у виду чињеницу да је током ратних дешавања у јулу 1995. године страдао велики број људи, пред истражним тимом налазила се велика одговорност, да на објективан начин утврди чињенице и да прикупи доказе о почињеним злочинима. Ријеч је о врло комплексној истрази која захтијева првенствено објективан приступ, стручан и довољно бројан тим, који би био способан да истражи све релевантне аспекте догађаја који су се десили након уласка

¹ Jean-Rene Ruez, "The ICTY Investigations". In *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, "The ICTY Investigations"), eds. Isabelle Delpla, Xavier Bougarel and Jean-Louis Fournel (New York: Berghahn Books, 2012), 23.

српских снага у енклаву, укључујући и дешавања током пробоја 28. дивизије Другог корпуса Армије БиХ ка територији под контролом Армије БиХ. Свеобухватна криминалистичка истрага је од суштинског значаја за разумијевање контекста дешавања, посљедица, броја страдалих, као и одговорних за почињене злочине. На чело истражног тима Тужилаштва МКСЈ именован је Жан-Рене Руез (Jean-Rene Ruez), полицијски комесар из Француске.

Рекли смо да је за комплексан случај као што је Сребреница, поред објективности, стручности, потребан и довољно бројан тим који би био у стању да спроведе детаљну истрагу. Питање објективности и стручности нећемо сада анализирати, под претпоставком да не доводимо у питање професионални интегритет тима. Објективност или пристрасност тима потврдиће или оповргнути чињенице до којих смо дошли током истраживања. Међутим, овдје ћемо се осврнути на капацитете истражног тима, у смислу броја људи који су у њему били ангажовани. Један од значајних изазова су ограничени људски ресурси који су стављени тиму на располагање. Генерално посматрајући, Тужилаштво МКСЈ је за све злочине почињене на простору бивше СФРЈ, за коју је МКСЈ надлежан, располагало са минималним бројем људи у односу на стварне потребе, посебно оних са полицијским искуством. Шеф истражног тима Тужилаштва МКСЈ Жан-Рене Руез о томе говори сљедеће:

Да се иједно од мјеста злочина о којима дискутујемо налази у Паризу, Лондону или Њујорку, оно би засигурно постало питање од државне важности. На примјер, 1995. године, чак три стотине белгијских истражитеља ангажовано је само у истрази случаја Дутру [Dutroux].² Истовремено, у Тужилаштву је било само деведесет људи, међу којима је тек тридесет њих имало полицијско искуство, који су покривали све аспекте криминалистичке истраге конфликта који је почео 1992. године и у то вријеме још трајао, будући да рат тада још није био завршен и нико није знао када ће завршити.³

Када је ријеч о бројности истражног тима за злочине почињене у Сребреници, ситуација је била значајно неповољнија. Истражни тим је располагао врло ограниченим бројем људи, посебно у првим годинама након окончања рата у Босни и Херцеговини. Тек 1998. године, како Жан-Рене Руез наводи, у ствари је формиран тим који би се условно могао назвати „истражним тимом“, имајући у виду његове капацитете:

Без обзира на то води ли вођа групе двоје људи или десет људи, његова се улога не мијења. Међутим, ако нема довољно ресурса или људства, на крају ће се морати почети понашати као једночлани оркестар прије него диригент. На почетку ове истраге, морам признати, имали смо двоје, а не десет људи. Тек је 1998. године међународни суд окупио оно што би се разумно могло назвати „истражним тимом“, како га дефинише МКСЈ, односно тим који укључује координатора, судског савјетника, неколико истражитеља, неколико аналитичара, сталног тумача и секретара. Што се вјештина тиче, оне зависе од ситуације у којој се налазите.⁴

2 Дана 13. августа 1996. године белгијска полиција ухапсила је Марка Дутруа (Marc Dutroux), његову супругу Мишел Мартин и њиховог сарадника Мишела Лелиевра (Michel Lelièvre). Они су оптужени за отмицу и злостављање шест дјевојчица старости од 8 до 19 година, од којих су четири умрле. Током суђења су откривене бројне слабости у полицијском и правосудном систему, и довеле су до великог незадовољства јавности. Истрага о тим слабостима резултирала је институционалним реформама у Белгији (опширније види: Stealreave Sophie и Paoul t' Hart, 2008).

3 Ruez, "The ICTY Investigations", 31.

4 Ruez, "The ICTY Investigations", 30.

Имајући то у виду, тек 1998. године створени су минимални услови да тим изузетно ограниченог капацитета, у смислу људства, истражује догађаје у вези са Сребреницом. Наглашавамо да у криминалистичкој истрази проток времена увијек има негативне импликације на прикупљање материјалних доказа, и свакако и личних, првенствено у виду свједочења особа које су учествовале у тим догађајима. Тако је почела, вођена и окончана истрага крвопролића у регији Сребренице.

Прије елаборације кључних аспеката истраге, неопходно је сагледати чиме се бавио истражни тим Тужилаштва, односно који је био њихов мандат. Истрага се није односила на узроке пада енклаве и дешавања прије 11. јула 1995. године. Поред тога, у складу са међународним хуманитарним правом, истрага се није односила на војне операције или судбину бораца, већ на судбину оних који нису борци, без обзира на то да ли су првобитно били припадници војске или не, односно на оне који више нису били у позицији да се боре.⁵

Ово је значајан аспект истраге. Дакле, у складу са оваквим тумачењем, Тужилаштво МКСЈ прихватило је листу несталих ICMP⁶ као званичан документ страдалих у сребреничким догађајима, и према тумачењу Тужилаштва, а касније и Суда у правоснажним пресудама, 7.692 особе⁷ званично су прихваћене као жртве, односно да је ријеч о страдалим особама које се не могу сматрати борцима или више нису били у позицији да се боре. Ту настаје велика празнина у истрази Руезовог тима. Чињеница је да је значајан број учесника у колони заробљен и да је касније стријељан. У складу са међународним хуманитарним правом, ријеч је о особама које више нису биле у позицији да се боре, и не могу се сматрати борцима, без обзира на њихов првобитни војни статус (*noncombatants*). Истрага Руезовог тима није се темељно бавила истраживањем броја заробљених особа. Међутим, значајан број учесника у колони страдао је у борбама, међусобним обрачунима или почињеним самоубиствима, о чему детаљно говоримо у наставку извјештаја. Позиција тих особа не може се изједначити са судбином заробљених. Они су били у позицији да се боре, или су се *де факто* борили са српским снагама које су, у војном смислу, имале значајну тактичку надмоћ на терену, иако су располагале са знатно мањим бројем бораца у односу на бошњачку страну. Истраживачки тим Тужилаштва МКСЈ није имао у виду те круцијалне чињенице нити је то било предмет њихове истраге. Такав приступ довео је до недовољно и нетачно утврђеног чињеничног стања у вези са дешавањима у Сребреници у јулу 1995. године. Такав пропуст у (не)спровођењу истраге потврдио је вјештак Тужилаштва МКСЈ, уједно и истражитељ тима, Душан Јанц, који је свједочио пред МКСЈ у поступку против Радована Караџића, ратног лидера Срба у Босни и Херцеговини. Притом, Душан Јанц изјавио је да истражни тим није спроводио истрагу у вези са околностима страдања особа које се налазе на списку ICMP-а, који је МКСЈ прихватио као званични списак страдалих у

5 Ruez, "The ICTY Investigations", 25

6 Међународна комисија за нестале особе (International Commission on Missing Persons – ICMP). Опширније види: <https://www.icmp.int/>.

7 Helge Brunborg, Ewa Tabeau и Arve Hetland, *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing Including a Progress Report on the DNA-Based Identification* (у даљем тексту: Brunborg et al., *The 2009 Integrated Report*), April 9, 2009, приступљено 20. 9. 2020, <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/lasting-consequences/sg-7-01-ekspertski-en.pdf>.

предмету Сребреница. Јанц је том приликом рекао да истражни тим није урадио ништа више него што је учинио Демографски одјел Тужилаштва, који нема надлежности за спровођење истраге. Дакле, истрага о околностима страдања никада није спроведена.⁸

Посљедице таквог приступа су правне, политичке и првенствено историјске, јер су омогућиле стварање дискурса о Сребреници – да су у тим догађајима страдали искључиво цивили, односно особе које нису биле у позицији да се боре. Догађаји у вези са Сребреницом имају другачију позадину, а задатак овог истраживања је да опише, објасни и докаже шта се заиста десило након уласка српских снага у енклаву, укључујући и дешавања која су након тога слиједила.

Сада ћемо се вратити на три кључна аспекта истраге истражног тима Тужилаштва МКСЈ.

Први задатак био је да утврди шта се десило у Сребреници након уласка српских снага у енклаву. Свједоци догађаја су најпоузданији извор информација. Истражни тим МКСЈ није обављао детаљне интервјуе са тим особама, већ се у селектовању кључних свједока ослањао примарно на подршку бошњачке полиције и АИД-а, бошњачке обавјештајне службе, односно служби безбједности једне од страна у сукобу. На основу тих података, истражни тим Тужилаштва МКСЈ вршио је селекцију свједока високог приоритета. У том контексту, Рuez наводи сљедеће:

Надаље, огроман напор на прикупљању изјава свједока подузели су тузланска полиција и АИД, Агенција за информације и документацију, односно босанска тајна служба. Зато смо морали да анализирамо те већ постојеће податке, како бисмо одабрали свједоке високог приоритета.⁹

Бошњачке цивилне и војне службе безбједности обављале су детаљне интервјуе са свједоцима догађаја, учесницима у пробоју. Ти документи представљају драгоцјене изворе за истрагу у вези са дешавањима у јулу 1995. године, након уласка српских снага у енклаву. Документовани интервјуи са свједоцима спадају у изворе високе поузданости. Прво са аспекта органа који је узимао изјаве, а то су, како је наведено, бошњачки органи безбједности. По природи ствари, они су били врло заинтересована страна да сазнају шта се десило са 28. дивизијом Армије БиХ током пробоја. Затим, значај тих докумената процјењујемо из перспективе интервјуисаних особа. Ријеч је о учесницима догађаја и њихова сазнања и описи дешавања од изузетне су важности. Трећи аспект односи се на вријеме давања изјава. Највећи број изјава узет је од свједока непосредно након пробоја или у кратком периоду након тога. То указује на вјеродостојност садржаја и опис детаља који су најсвјежији након самог догађаја. Значај те изворне документације је тај што су то прве, највјеродостојније изјаве, које нису оптерећене забором или мијењањем садржаја услед утицаја трећих лица на свједоке, како би из разних разлога и мотива утицали на ток кривичних поступака који су се водили пред МКСЈ. Ту су и изјаве, у знатно мањој мјери, које потичу од свједока догађаја а које су узете од стране МУП-а Републике Српске и истражилаца МКСЈ. Изјаве свједока који су пре-

8 *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Cross-examination of Dušan Janc, Transcript, March 28, 2012, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120328ED.htm>, 27031-32.

9 Ruez, "The ICTY Investigations", 30.

живјели пробој и стријељања представљају највреднију грађу за реконструкцију догађаја из јула 1995. године. Та грађа представља основ истраге и требало би да буде транспарентна и доступна међународној стручној и широј јавности. Наведене изјаве садрже круцијалне информације на основу којих можемо, у великој мјери, добити вјеродостојну слику о догађајима који су се десили након уласка српских снага у Сребреницу у јулу 1995. године. Чињеница је да су бошњачке цивилне обавјештајне службе, као и војни органи безбједности, узели изјаве од већине особа, учесника колоне, који су се успјели пробити то Тузле. Оправдано можемо поставити питање шефу истражног тима Руезу, и његовом тиму у цјелини, да ли су тражили све изјаве и ако јесу, гдје се оне налазе и зашто нису употребљене у овако значајној истрази? И на крају, зашто нису доступне јавности?

Комисија је упутила захтјев за приступ информацијама надлежним институцијама у Босни и Херцеговини, који би у својој архиви требало да имају наведену документацију, са јасним упитом да је ставе на располагање Комисији за истраживање страдања свих народа у Сребреници (у даљем тексту Комисија). Међутим, одговори који су стигли негирају постојање такве документације, односно добили смо одговоре да нису надлежни, или да нису у могућности, или да не желе да поступе по упућеном захтјеву.¹⁰

Само мањи дио те документације налази се у архиви МКСЈ. У питању су записници интервјуа са учесницима у пробоју, који су сачињени на локалном језику и том приликом нисмо нашли преводе ових докумената на енглески језик¹¹, нити смо успјели утврдити да ли су те изјаве кориштене у поступцима пред МКСЈ¹². Можемо примијетити да Жан-Рене Руез са тако малобројним тимом објективно није могао да обави детаљне разговоре са свим потенцијалним свједоцима, а да су бошњачки органи безбједности имали велики утицај на селекцију и припремање потенцијалних свједока који су свједочили пред МКСЈ. Жан-Рене Руез о томе говори на сљедећи начин:

Када смо крајем јула стигли на то подручје, идентификовали смо популацију од 1.200 потенцијалних свједока, чије смо изјаве имали у облику сажетака дужине од пола странице до једне странице. Да бисте реконструисали чињенице, морате им приступити са више страна истовремено, почевши од онога што се догодило у Поточарима 12. и 13. јула. Поточари су мјесто злочина број један. Затим, морамо знати шта

10 Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo unutrašnjih poslova, Federalna uprava policije Sarajevo, *Rješenje*, br. 09-45-1-653/20, 30. 3. 2020; Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Tuzlanski kanton, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava policije Tuzla, *Obavijest*, br. 08-06/3-1-03.2-3-1043/20/kn; Меморијални центар Сребреница – Поточари спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године, *Одговор на ваш захтјев* број: 08/4.01/773-75-165/18; Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, kрFederalni zavod za mirovinsko i invalidsko osiguranje, *Obavijest br. FZ1/3-04-7-152-2/20*, Sarajevo, 14. 4. 2020; Bosna i Hercegovina, Ministarstvo odbrene, *Rješenje*, br. UP –I-14-35-2-10-4/20; Република Српска, Министарство правде, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, бр. 08/4.01/773-75-162/18, дана 27. 2. 2020. године; Обавјештајно-безбједносна агенција БИХ, Мехмеда Спахе 7, Сарајево 71 000, Предмет: Захтјев за уступање информација.

11 Наведене изјаве су на захтјев Комисије преведене са локалног на енглески језик. Напомена преводиоца: Преводилац је имао увид у изјаве на српском језику, па су у српској верзији употријебљени оригинални цитати са свим граматичким грешкама (једино су због лакше читљивости умјесто симбола на које се наишло кориштена слова).

12 Изузев изјава особа које су преживјеле масовна стријељања.

се догађало током присилног премјештања. У стварности постоје стотине ситуација, стотине свједока очевидаца и догађаја. Надаље, има оних који су преживјели у шуми и сами прешли преко линија прије зиме 1995. Коначно, врло је мали број оних који су преживјели масовне егзекуције.¹³

Жан-Рене Руез са правом говори о различитим димензијама догађаја, односно о различитим мјестима на која се истражни тим морао фокусирати. Посебно истичемо категорију свједока, оних који су „преживјели у шуми и прешли линију самостално прије зиме 1995”. Управо тај аспект није обрађен, и та празнина крије околности дешавања у колони током пробоја. Руезов тим то није имао у виду и у његовој истрази овом важном питању није посвећена пажња. У томе се налазе одговори на бројна питања на која, између осталих, дајемо одговор у овом истраживачком извјештају. Та су питања изузетно важна јер нас враћају на мандат истражног тима МКСЈ који истражује искључиво цивилне жртве, док страдали у борбама нису били предмет њиховог интересовања. Управо према тим нерасвијетљеним околностима, Руез (погрешно) наводи разлику између војног и цивилног дијела колоне:

Ова колона стигла је до раскршћа цесте која се налази у Коњевић Пољу. Пратећи војнике који су предводили, око осам хиљада људи прешло је овај рејон увече 12. Нећу ништа даље рећи о судбини ове војне колоне, јер то није дио истраге: њих шест хиљада придружило се босанским снагама након што су 16. јула пробили линије близу Зворника, што је епизода која припада војној историји, а не казненој евиденцији. Будући да нисмо у могућности да докажемо да се ради о убиствима, лица која су погинула у покушају бијега из енклаве морају се сматрати борбеним губицима и зато се не убрајају у жртве које су погубљене док су биле задржане од стране Војске Републике Српске.¹⁴

Поред погрешно утврђеног чињеничног стања, да је осам хиљада људи прешло путну комуникацију Коњевић Поље – Нова Касаба увече 12. јула 1995. и да су продужили ка Тузли¹⁵, Руез, о том дијелу колоне и страдалима, сматра да се ради о војницима страдалим у пробоју, и наводи да је њих 6.000 стигло 16. јула у Тузлу. По његовом мишљењу, остатак колоне који се није пробио на територију под контролом Армије БиХ представља цивилне жртве. Та тврдња је спорна и то је предмет нашег истраживања. Потребно је истражити оно што истражни тим Тужилаштва МКСЈ није истражио, а то се односи на питања ко је сачињавао колону и шта се све у њој дешавало током пробоја од Шушњара/Јаглића до територије под контролом Армије БиХ, тачније Незука у близини Тузле. Чињеница је да су људи страдали, и то је утврђено, оно што је у великој мјери остало неутврђено јесу околности страдања. Сагледавајући тај аспект, прелиминарном истрагом дошли смо до поузданих сазнања да су учесници у колони која се пробијала са простора Сребренице ка Тузли страдали на различите начине. Поред страдалих у масовним стријељањима, значајан број страдао је у борбама са српским снагама током пробоја. Одређени број учесника колоне страдао је у међусобним обрачунима припадника 28. дивизије Армије БиХ. Такође, у колони је током пробоја, услед

13 Ruez, “The ICTY Investigations”, 30.

14 Ruez, “The ICTY Investigations”, 25.

15 То се десило током ноћи 13. јула и процјена од осам хиљада није тачна. У раним јутарњим часовима, 13. јула 1995. године, од 04.00 до 08.00, јединице 28. дивизије Армије БиХ прелазе преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље.

колективне панике, одређени број учесника у колони извршио самоубиство. Категоризација страдалих с обзиром на околности страдања је од значаја јер је, поред стријељаних, велики број учесника у колони погинуо у борбама, тиме и њихов статус треба третирати у складу са контекстом догађаја. Фокус у овој реконструкцији догађаја био је утврдити околности страдања, посебно доћи до врло приближне процјене броја заробљених учесника у пробоју који су убијени у масовним стријељањима. Анализа губитака важан је сегмент овог извјештаја. Анализирали смо спискове страдалих и другу документацију, у циљу да добијемо увид у број, полну и старосну структуру страдалих, те њихов статус, односно да ли су били припадници војне формације или су били цивили.

Други задатак био је ексхумирање гробница и прикупљање материјалних доказа. Руетз наводи форензичка истраживања као један од стубова истраге. О значају ексхумација страдалих, он наводи сљедеће:

За управљање пројектом ове врсте потребне су три врсте експертиза. Под прву спадају медицинско-правни експерти који управљају свим аспектима ексхумације, што је нажалост основна димензија овог случаја. Поред онога што се назива „научном полицијском” анализом стратишта, свако мјесто злочина је гигантска масовна гробница. Без тијела немате злочин, а ово истраживање започело је као злочин без иједног тијела.¹⁶

Значајан дио истраге МКСЈ односио се на проналажење и идентификацију несталих особа. На основу форензичке анализе тијела (дијелова тијела) страдалих, имамо доказ да је кривично дјело извршено. У име и за рачун МКСЈ, тај посао повјерен је ICMP-у, која је у основи ДНК лабораторија и њен мандат је идентификација несталих лица на основу узорака ДНК. Такође, иако је форензичко-антрополошки аспект кључан за истрагу, у овом извјештају ми се нисмо бавили овим питањем, пошто то излази из домена наше експертизе. За тај аспект расвјетљавања догађаја упућујемо на налазе форензичко-антрополошког тима Комисије, односно на експерте који су стручни за утврђивање форензичких веза између примарних и секундарних гробница у којима се налазе посмртни остаци страдалих у сребреничким догађајима. Међутим, овдје ћемо се осврнути на питање ексхумација у контексту истраге. Вратићемо се на мандат истражног тима. Да поновимо, истрага се није односила на војне операције или судбину бораца већ на судбину оних који нису борци, без обзира на то да ли су првобитно били припадници војске или не, односно на оне који више нису били у позицији да се боре.¹⁷

Експерти судске медицине над ексхумираним тијелима утврђују могућ узрок смрти. Утврђивање околности страдања, односно, да ли су те повреде настале стријељањем, у борби или другим околностима, није надлежност нити стручност стручњака судске медицине, већ оних који спроводе криминалистичку истрагу. Наравно да су од важности нађени предмети у гробницама, посебно чауре од испаљених метака, фрагменти минско-експлозивних средстава, затим положај тијела, лигатуре и сл. Они указују на могући контекст страдања, али се то мора провјерити и обезбиједити доказ истражним радњама од стране квалификованих лица криминалистичке струке.

¹⁶ Ruez, “The ICTY Investigations”, 31.

¹⁷ Ruez, “The ICTY Investigations”, 25.

ICMP нема мандат да истражује околности страдања, а истражни тим околности страдања није истраживао – за шта је био надлежан. Све страдале, без обзира на околности страдања, Тужилаштво је сврстало у исту категорију, односно да су страдали као неборци, тј. особе које више нису биле у позицији да се боре. Тужилаштво МКСЈ и Суд у поступцима који су слиједили прихватили су ICMP списак као релевантан, односно списак жртава ратних злочина. Они који су били борци, који су се борили или били у позицији да се боре, изједначени су са онима који нису били у тој позицији, тј. ратним заробљеницима који су послје убијени у масовним егзекуцијама.

Експерти судске медицине који су вршили ексхумације и који су послје свједочили пред МКСЈ изјавили су да никада нису упознати од стране Тужилаштва да су особе страдале на други начин осим стријељањем. Такође, свједочили су да они на основу своје експертизе не могу да утврде околности страдања већ само природу повреда. Као аргумент за те тврдње, наводимо свједочење вјештака Тужилаштва Ричарда Рајта (Richard Wright)¹⁸, патолога судске медицине у унакрсном испитивању у предмету *Поповић и други*, затим ту је и свједочење, у истом предмету, вјештака Тужилаштва Трибунала, патолога судске медицине доктора Кристофера Лавренса (Christopher Lawrence).¹⁹ Даље, као аргумент овој тврдњи наводимо и свједочење у предмету Карацић патолога судске медицине Вилијама Хаглунда (William Haglund).²⁰ Ту је и свједочење Томаса Парсонса (Thomas Parsons), директора форензичког одјела у ICMP-у, у предмету Карацић, гдје је јасно указао да ICMP није надлежан за утврђивање околности страдања, и да околности страдања нису утицале на сачињавање ICMP листе несталих особа.²¹

Трећи задатак у истрази био је пронаћи одговорне особе за извршена кривична дјела. Руез наводи да су почетком 1998. године кренули „у лов на извршиоце”.²² Када говоримо о извршиоцима, откривању учесника догађаја и њиховој одговорности, истражни тим Тужилаштва ослањао се на војну анализу Ричарда Батлера (Richard Butler), војног стручњака из САД, који је био главни свједок Тужилаштва у вези са војним аспектима догађаја у вези са Сребреницом.²³ Војна анализа је значајан дио истраге јер даје одговор на питања о распореду војних јединица, те улози актера у тим догађајима и њиховој одговорности. Те чињенице су углавном (тачно или погрешно) утврђене током кривичних поступака пред МКСЈ. У вези са војним аспектима операције ВРС „Криваја-95”, упућујемо на извјештај који су сачинили војни експерти Комисије.

18 *Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Richard Wright, February 21, 2007, стр. 7463, 7458, 7490, 7491, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.

19 *Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Christopher Lawrence, February 21, 2007, стр. 7519, 7521, 7528, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.

20 *Prosecutor v. Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of William Haglund, January 31, 2012, стр. 23943, 23953, 27057, 27088, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120131IT.htm>.

21 *Prosecutor v. Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of Thomas Parsons, March 22, 2012, стр. 26633–26634, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120322ED.htm>.

22 Ruez, “The ICTY Investigations,” 31.

23 Ruez, “The ICTY Investigations,” 31.

Наредни сегмент из кога је истражни тим Тужилаштва „црпио“ информације у вези са извршиоцима јесу транскрипти радио-комуникације које је пресрела Армија БиХ током операције Војске Републике Српске под кодним називом „Криваја-95”. Руез, шеф истражног тима Тужилаштва, о томе говори слjedeће:

Слједећи корак био је анализа транскрипата радио-комуникација које је Армија Републике Босне и Херцеговине пресрела. Ти су транскрипти од користи за реконструирање чињеница и утврђивање тога које су јединице биле укључене у догађаје, што нам омогућава да утврдимо ко је одиграо коју улогу у ланцу команде и самим тим да идентификујемо починиоце.²⁴

Предаја документације пресретнуте радио-комуникације која се налазила у посједу АИД-а (Агенција за истраживање и документацију), бошњачке обавјештајне службе, тражена је од Тужилаштва МКСЈ службеним путем 13. новембра 1996. године.²⁵ Бошњачка страна је одговорила на захтјев тек у марту 1998. године, када су 24. и 25. марта доставили представницима МКСЈ Тужилаштва 135 свезака, транскрипата и 19 магнетофонских трака, тонских записа пресретнутих разговора. Годину дана послје, 24. марта 1999. године, бошњачка страна је на захтјев Тужилаштва доставила 57 свезака, транскрипата пресретнутих разговора који су остали иницијално у њиховом посједу након посјете представника Тужилаштва у марту 1998. године.

У вези са овом важном документацијом, постављамо слjedeћа питања: Зашто је бошњачким службама безбједности требало годину и четири мјесеца да Тужилаштву доставе тражене транскрипте?²⁶ Зашто је истражни тим тражио транскрипте а не оригиналне аудио-снимке који би се тачно транскрибовали од стране непристрасног истражног тима? Зашто нису тражили аудио-снимке и транскрипте од обавјештајних служби појединих земаља чланица НАТО-а, имајући у виду њихове велике обавјештајне капацитете и велику покривеност током рата у Босни и Херцеговини SIGINT-ом?²⁷ Зашто је коришћена документација само једне стране у сукобу?

Истрагом нисмо били у могућности утврдити разлоге касног достављања транскрипата, али можемо констатовати да је ријеч о страни, учесници сукоба, која је била мотивисана да представи своју интерпретацију догађаја, и да можемо претпоставити да је мијењање садржаја транскрипата било могуће, у складу са интересима једне стране у сукобу, у овом случају бошњачке. Истражни тим МКСЈ није провјеравао аутентичност транскрипата, већ их је користио у истрази као извор високе поузданости. На основу тих транскрипата, утврђивана је улога учесника на терену, и њихове одговорности као починилаца кривичних дјела за које су оптужени и касније осуђени од стране МКСЈ. На основу поступака пред МКСЈ, створен је широко прихваћен дискурс о дешавањима у вези са падом Сребренице.

24 Ruez, “The ICTY Investigations,” 32.

25 Declaration of Jean-René Ruez outlining requests made by the office of the prosecutor for intercept material [Изјава Жан-Ренеа Руеза, у којој се наводе захтјеви Тужилаштва за достављање пресретнуте комуникације], ICTY 0200867, Архив РЦИРЗ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица], Бања Лука, Република Српска Босна и Херцеговина.

26 Остали транскрипти су предани још касније.

27 SIGINT (*Signals intelligence*) је скупљање обавјештајних података кроз анализу сигнала комуникационих и информационих система.

Циљ ове реконструкције догађаја у јулу 1995. године на подручју Сребренице јесте да се у мјери у којој је могуће, имајући у виду временску дистанцу и расположиве изворе, одговори на „златна питања“ криминалистике, како бисмо добили јасну слику о тим догађајима.

- **Шта (се догодило).** Од кључне важности је одговорити на питање шта се десило у Сребреници и на другим локацијама током пробоја. Дакле, ријеч је о околностима страдања. У том смислу, потребно је утврдити број становника у енклави Сребренице 1995. године, затим сачинити процјену учесника у колони током пробоја, као и број људи који су евакуисани након уласка српских снага у енклаву у Кладањ, територију под контролом Армије БиХ. У том контексту, потребно је утврдити приближан број особа које су погинуле у борбама са српским снагама дуж линије пробоја. Затим, ту су особе које су страдале у међусобним обрачунима припадника 28. дивизије током пробоја, и особе које су извршиле самоубиство. Оно што је најзначајније јесте утврдити околности заробљавања и масовног стријељања ратних заробљеника.
- **Гдје (се догодило).** У реконструкцији догађаја нужно је било утврдити мјеста страдања, односно тачне локације дуж линије пробоја од Шушњара–Јаглића ка Тузли. Такође, посебно је значајно утврдити локације на којима су учесници колоне заробљени, мјеста на којима су држани и убијани, те локације масовних гробница.
- **Када (*tempore criminis* или тачно вријеме извршења кривичног дјела).** Вријеме догађаја је значајно како бисмо утврдили цјелокупан контекст дешавања. За утврђивање догађаја у вези са Сребреницом, потребно је сагледати два периода, то је период од 11. до 19. јула 1995. године. Тај период називамо „критични период”, имајући у виду чињеницу да је Војска Републике Српске 11. јула 1995. године ушла у Сребреницу. Такође, до 19. јула 1995. године, већина преживјелих припадника 28. дивизије Армије БиХ пробила се кроз линије разграничења и прешла на територију под контролом Армије БиХ. Са друге стране имамо особе које су страдале прије и после критичног периода и у ужем смислу њих не можемо посматрати у контексту ових дешавања.
- **Како (*modus operandi* или како се догодило).** Овдје је ријеч о околностима страдања. Генерално, имамо више категорија особа која су страдале под различитим околностима. Хронолошки гледано, када је колона кренула у пробој, велики број учесника страдао је у оружаним борбама са Војском Републике Српске. Утврдили смо да су вођене и међусобне оружане борбе између припадника 28. дивизије, између оних који су пристали на предају и оних су се томе жестоко противили и из освете пуцали у оне који су се одлучили на предају. Друга група су заробљени припадници 28. дивизије Армије БиХ, који су жртве масовног стријељања. Трећу групу чине особе које су извршиле самоубиство у колони, и четврту групу чине ситуациона, појединачна убиства учесника у колони, која су се дешавала углавном током предаје или током заробљеништва.
- **Чиме (средства која је починилац употребио / су починиоци употребили за извршење кривичног дјела).** Да ли су убијени из ватреног оружја, минско-експлозивних

средстава, или је смрт наступила као посљедица рањавања или на други начин, попут самоубиства ватреним оружјем, ручним бомбама, вјешањем.

- **Ко (је то извршио) и са ким** (ако постоје, ко су били саучесници који су помогли главном извршиоцу). Овај дио се односи на извршиоце, односно на војне и полицијске јединице које су учествовале, командни кадар, непосредне извршиоце, итд. Истражни МКСЈ тим је био ангажован на том послу, од војне анализе, до анализе транскрипата пресретнутих разговора учесника на терену у тим догађајима, ради утврђивања њихове улоге у тим дешавањима.
- **Зашто (мотив).** Уопштено, мотив ратних операција јесте поразити непријатеља. Да ли је мотив војне операције Војске Републике Српске „Криваја-95” уништење читаве етничке групе? Ако јесте, можемо поставити питање зашто су цивили евакуисани, а страдало је војно способно становништво које је одбило да се преда српским снагама и које је формирало борбену формацију?
- **Ко (је жртва).** Ово је одговор на кључно питање. Ко су жртве? Посебно је значајно утврдити њихов број, пол и старосну доб, затим њихов статус: да ли су припадници војске или су цивили. Од велике важности за расвјетљавање догађаја у вези са Сребреницом јесте укупан број страдалих који се води на списку ICMP, у *Меморијалном центру Сребреница – Поточари спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године* (у даљем тексту Меморијални центар Сребреница). Затим, број који је нестао у критичном периоду, број који је нестао ван критичног периода, број који се води на списковима а не може се довести у везу са јулским дешавањима 1995. године јер су страдали раније, 1992, 1993, 1994. године, или прије јула 1995. године, а воде се као страдали у јулу 1995. године. Посебно је важно утврдити број страдалог војно способног становништва. Утврђивање тачног списка страдалих и утврђивање околности страдања чини срж реконструкције догађаја.

2. Методологија и садржина

У методолошком смислу, најзначајније је било одредити изворе на основу којих је могуће реконструисати догађај. Најважнији критеријум који смо одредили јесте да су за ово истраживање најрелевантнији примарни извори. Они представљају грађу на основу које је сачињена реконструкција догађаја у вези са Сребреницом. У мањој мјери смо се ослањали на секундарне изворе, само тамо гдје је било неопходно, првенствено на информације садржане у пресудама МКСЈ. Научне радове, монографије, књиге и извјештаје о Сребреници – нисмо користили као грађу за саму реконструкцију догађаја. Тамо гдје су кориштени, ријеч је само о широј елаборацији питања која смо обрађивали.

Након претраживања изузетно обимне документације, наредни проблем се односио на селектовање примарних извора, тј. докумената који садрже битне информације о догађајима. Руководили смо се принципом да документи које ћемо користити буду високе поузданости. Под тим критеријумом сматрамо да је првенствено ријеч о документима који су настали током или непосредно након догађаја, или бар не у великој временској дистанци. Други критеријум био је извор који је сачинио документацију. Најрелевантнији су извори које су сачиниле стране у сукобу. Дакле, ријеч је у највећој мјери о документима које су сачинили органи војне или цивилне безбједности страна у сукобу, или страна које су посматрале сукоб и чији су представници располагали информацијама са терена. Трећи и најзначајнији критеријум био је да се у документима налазе информације о догађајима који потичу од стране самих учесника догађаја.

Документа која смо користили налазе се у архиви МКСЈ, укључујући и архиву Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Владе Републике Српске. У маси докумената, највреднија грађа за реконструкцију догађаја јесу изјаве преживјелих учесника у колони. Поред остале документације, те су изјаве анализиране према критеријумима времена и мјеста догађаја. Сваки аспект тих дешавања поткријепљен је изјавама више учесника-свједока. На основу тог приступа, могуће је добити прилично потпуне информације о томе шта се дешавало у колони током пробоја.

Основну документацију за реконструкцију чине изјаве свједока које су сачиниле бошњачке службе безбједности, које су обавиле разговоре са преживјелим учесницима у пробоју. Већина докумената има ознаку тајности из ратног периода.²⁸

Такође, користили смо изјаве преживјелих учесника догађаја које су сачинили истражитељи Тужилаштва МКСЈ, као и припадници МУП-а Републике Српске.

Настојали смо да из масе докумената селекујемо највреднију грађу и да је презентујемо на јасан и разумљив начин, како би сваки заинтересовани читалац могао са лакоћом да провјери цитиране изворе и валидност наведених чињеница. Наредни значајан извор за нашу анализу потиче из базе ICMР и Меморијалног центра Сребреница. Ови извори су од примарног значаја за рад на анализи спискова страдалих у тим догађајима.

Наведени приступ је неопходан због велике осјетљивости теме. Свјесни смо да ће резултати овог истраживања „узбуркати” јавност – од политичких елита, породица страдалих, медија, разних удружења и др. Ово истраживање првенствено има циљ да се на објективан и систематичан начин истраже догађаји који су слиједили након уласка српских снага у енклаву Сребреница. Такође, намјера је да се прикажу до сада мање познате или великом дијелу међународне јавности непознате чињенице у вези са дешавањима у јулу 1995. на подручју Сребренице. Поред тих трагичних догађаја, приказали смо, у могућој мјери, страдања свих народа на том подручју од 1992. до окончања рата 1995. године.

28 Документација се налази у архиви ICTY и архиви Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Владе Републике Српске. Свака страница документа има свој ICTY број. У навођењу референци, наводили смо само број прве странице документа, тако да заинтересовани читаоци под тим бројем могу да провјере њихову аутентичност. Документа су доступна јавности.

Грађа је систематизована у пет одјељака.

У првом одјељку обрађујемо догађаје 11. јула 1995. године, након уласка српских снага у енклаву. Тежиште у овом поглављу је на формирању двије колоне, једне са цивилима који су се упутили ка бази Уједињених нација (УН) у бази у Поточарима, и друге колоне припадника активног и резервног састава 28. дивизије Армије БиХ, која је кренула у пробој ка територији под контролом Армије БиХ.

У другом одјељку обрађена су дешавања током пробоја 28. дивизије Армије БиХ кроз територију под контролом српских снага. Руту кретања колоне подијелили смо на два дијела. Први дио руте је од полазне локације у селима Шушњари и Јаглић до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Други дио руте је од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до територије под контролом Армије БиХ. Посебна пажња је посвећена околностима страдања током пробоја.

Трећи одјељак посвећен је питању ратних заробљеника. Овдје су обрађене локације заробљавања и сачињена је процјена броја заробљених учесника колоне, као и ситуациона убиства која су се десила током заробљавања. Посебно значајан дио поглавља односи се на масовна стријељања заробљеника. Такође, у овом одјељку обрадили смо и ситуациона убиства након пробоја, као и статус преживјелих ратних заробљеника у кампу Батковић.

Четврти одјељак бави се процјенама страдалих у предмету Сребреница. Са тим у вези, урађене су процјене броја становника у енклави Сребреница у јулу 1995. године, затим су извршене анализе полне и старосне структуре несталих/страдалих, затим вријеме њиховог нестанка, анализиран је њихов статус на основу доступне документације с обзиром на то да ли су били припадници војске или цивили. Такође, у овом одјељку урађене су анализе и процјене страдалих у масовним стријељањима у односу на укупан број страдалих у другим околностима. Поред тога, урађена је анализа страдалих према националној припадности у операцији Војске Републике Српске „Криваја-95”. На крају одјељка, анализирани су спискови несталих/страдалих Међународне комисије за нестале особе (ICMP), Тужилаштва МКСЈ и Меморијалног центра Сребреница, у циљу утврђивања њихове комплетности и тачности.

3. Колона/пробој – војна формација

На основу анализе прикупљених извора, даћемо преглед стања 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ²⁹, која је 11. јула 1995. кренула у пробој (у војној колони) са подручја Сребренице ка Тузли, односно територији под контролом Армије Босне и Херцеговине.³⁰ Прије елаборације природе колоне, наводимо опште демографске показатеље у енклави Сребреница. Према документу који је Заводу за

29 Ранији назив ове ратне јединице је 8. оперативна група „Сребреница“. Одлуком Предсједништва РБиХ од 24. 10. 1994. године формирана је 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ. То је период када је Сребреница „демилитаризована“ у складу са Резолуцијом 819 Савјета безбједности Уједињених нација, и за вријеме када су у заштићеној зони Сребреница распоређене мировне снаге Уједињених нација, чија улога је спровођење Резолуције на терену (Павловић, 2019).

30 Општина Сребреница, Завод за статистику Републике Босне и Херцеговине, *Podaci o broju stanovnika na području opštine Srebrenica*, br. 01-06/94, 11. 1. 1994, Arhiv RCIRZ.

статистику Босне и Херцеговине доставио предсједник Предсједништва општине Сребреница Салиховић Фахрудин, на подручју општине Сребреница у јануару 1994. године укупан број становника износио је 37.255. Од тога броја, 9.791 је локално становништво из Сребренице, 10.756 локално становништво дислоцирано са својих огњишта у оквиру општине Сребреница, и 16.708 прогнано становништво са других општина у Подрињу.³¹ Број становника у енклави смањивао се услед иселјавања због тешког стања и укупних друштвених (не)прилика. Званичних података нема, али можемо претпоставити да је број становника у енклави до јула 1995. износио око 35.500. Након пода Сребренице 11. јула 1995, око 23.000 цивила³² окупило се на простору испред базе Уједињених нација (УН) у Поточарима и одређени број њих у самој бази. Та група цивила, углавном жена, дјеце и старца, евакуисана је дана 12. и 13. јула 1995. године у Кладањ, територију под контролом Армије БиХ. Евакуација цивила спроводила се на основу постигнутог споразума између представника УН, представника цивилних власти енклаве Сребреница и комесара за цивилна питања у Сребреници, испред српске стране³³, након што је Војска Републике Српске ушла у енклаву. Евакуација је договорена и спроведена на молбу представника УН и представника бошњачког цивилног становништва. Поред цивилног становништва (жене, дјеца и старци), испред и у самој бази УН у Поточарима нашао се одређени број војно способних мушкараца који су затражили заштиту мировних снага. Евидентиран број, према извјештају УН, износио је 239, док је 60 особа одбило дати имена. Та лица се воде као нестала – и за претпоставити је да су убијена од стране српских снага.³⁴ За једну од тих особа смо успјели утврдити да је превезена у камп у Батковићу, и да је касније размијењена.³⁵

На основу тих показатеља, можемо са великом вјероватноћом претпоставити, узимајући у обзир изјаве свједока, да је колона у пробоју ка Тузли бројала око 12.500 људи.

Да бисмо добили увид о војно способном становништву у енклави и процјену броја људи који су кренули са мјеста окупљања у пробој, дајемо приказ релевантних извора о бројном стању јединице прије јула 1995. и стању борбених јединица у енклави Сребреница. Навешћемо неке.

У документу са ознаком „Војна тајна – строго повјерљиво” Штаба оружаних снага Сребреница, број: 664/93, од 19. 9. 1993. године, који је достављен Команди 2. корпуса Армије БиХ од стране начелника за обавјештајно-безбједносне послове Бектић Нецада, наводи се да је крајем 1992. године бројно стање јединица било 10.913 војника.³⁶

31 У документу који садржи наведене податке сугерише се да се они задрже за интерну употребу, јер се пред међународним организацијама калкулише са бројем од 45.000 становника.

32 Central Intelligence Agency (у даљем тексту: CIA), *H/W Support Cable for European Brief OCPAS EUR 95/165 for 18 July 1995*, приступљено 20. 8. 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000444666>.

33 Изјава представника цивилних власти енклаве Сребреница у вези са реализацијом договора о евакуацији цивилног становништва из енклаве, Република Српска, Комесар за цивилна питања у Сребреници, бр-07-27/95, ICTY 00845445, 17. 7. 1995, Архив РЦИРЗ.

34 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* [Извештај генералног секретара сходно резолуцији Генералне скупштине 53/35: Пад Сребренице], November 15, 1999, стр. 74, приступљено 20. 9. 2020, <https://digitallibrary.un.org/record/372298>.

35 Statement of Ibran Mustafić given to the ICTY Investigators on 18 February 2001 and 20 March 2001 [Изјава Ибрана Мустафића дата истражитељима МКСЈ 18. 2. 2001. и 20. 3. 2001. године], ICTY 02015277, Архив RCIRZ, 5.

36 Republika Bosna i Hercegovina, Štab oružanih snaga Srebrenice, *Dostava podataka o pregledu formacijskog ustrojstva OS Srebrenica u proteklom periodu*, бр. 664/93, 19. 09.1993, Архив RCIRZ

У монографији 28. дивизије КоВ 2. корпуса Армије БиХ наводи се да је број бораца 1992. године био око 9.350 а 1993. године 11.400. Након демилитаризације, број је смањен на 5.700, колико је износио 1994. године. У 1995. години, 28. дивизија је бројала 6.011 бораца, припадника активног састава.³⁷ Након пробоја на територију Тузланског кантона, извршена је консолидација 28. дивизије. У августу 1995. године, извршена је смотра јединица од стране команданта Главног штаба Армије БиХ. У строју је било присутно 3.634 припадника активног састава³⁸, пошто је дивизија имала велике губитке у људству током пробоја ка Тузли.

Документ са ознаком „Војна тајна – Строго повјерљиво“, који је сачинила Команда 28. дивизије 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине 4. маја 1995. године, о процјени стања морала у јединицама 28. дивизије, садржи податке о броју активних припадника те војне јединице. У документу се наводи:

Негативно по морал утиче лоша логистичка снабдјевеност, посебно са храном, одјећом и обућом. Изузетно нам пада тешко што је војска у потпуности гола и боса, а ми немамо могућности да им помогнемо. У пар пошилићи добили смо око 700 униформи од ГШ Армије Р БиХ, али још нисмо у могућности да направимо кључ прерасподјеле, а да неизазовемо општи бунт. Како 700 пари распоредити на 6.200 војника, а да недође до општег бунта и пада б/м (борбеног морала).³⁹

Важан документ који говори о бројном стању војних обвезника у Сребреници јесте извјештај упућен Министарству одбране, Секретаријату одбране у Тузли, од стране начелника одјељења одбране у Сребреници Суље Хасановића 1. јуна 1995. године. У прилогу слиједи сегмент извјештаја:

Овом приликом се још једном обраћамо Секретаријату и тражимо поново конкретну помоћ за формирање картотеке војних обвезника и МТС⁴⁰ и поново подвлачимо да немамо картотеку због тога што немамо прописаних образаца да би могли формирати картотеку. Схватимо и ситуацију да нам се тешко могу доставити обрасци, с обзиром да се ради о цифри од 12.000 В/О⁴¹ што није занемарљиво. И овом приликом инсистирам, ако је то могуће, да нам што хитније доставите прописане обрасце за 15.000 војних обвезника ради отварања картотеке. Рад са списковима је веома тежак, доста неажуран и нетачан, па нам је потребна Ваша помоћ.⁴²

Документ потврђује да је у том периоду (1. јун 1995. године) у Сребреници било 12.000 војних обвезника.

Документ са ознаком „Војна тајна – Строго повјерљиво – Хитно“, који је потписао мајор Рамиз Бећировић, начелник Штаба 28. дивизије 2. корпуса Армије Босне и Херцегови-

37 Armija Bosne i Hercegovine, 8. Operativna grupa Srebrenica, 28. divizija kopnene vojske, *Monografija* (у даљем тексту: АРБиХ, *Монографија*), ICTY Y0312626, Arhiv RCIRZ, 13.

38 АРБиХ, *Монографија*, 4.

39 Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, str. pov. br. 04-72/95 Srebrenica, *Procjena stanja morala u jedinicama 28. divizije*, Srebrenica, 20.5.1995, Arhiv RCIRZ.

40 МТС – Материјално техничка средства.

41 В/О – војних обвезника.

42 Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izvještaj po naredbi*, str. pov. br.: Sekretarijat odbrane Tuzla 11.6-164/95 od 06.04.1995. godine, str. pov. broj: 03-102-3/95 Srebrenica, 01.06.1995. godine, Arhiv RCIRZ.

не 4. јуна 1995. У документу се потражују од Генералштаба Армије БиХ пушке 3.000 комада, 7.000 униформи и 7.000 пари обуће за опремање јединица 28. дивизије.⁴³

У транскрипту свједочења генерала Армије БиХ Енвера Хаџихасановића, на суђењу генералу Војске Републике Српске Радиславу Крстићу, Хаџихасановић каже да је у Сребреници било 5.803 припадника 28. дивизије.⁴⁴

На основу тих извора, можемо закључити да је 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ до демилитаризације у априлу 1993. бројала између 10.900 и 11.500 људи. Након демилитаризације, број активних припадника дивизије процјењује се између 5.700 и 6.200 бораца. Демилитаризација заштићене зоне никада није извршена. Армија БиХ предала је само мањи дио наоружања припадницима УН, док ВРС није повукла тешко наоружање у подручју око заштићене зоне. У прилогу наводимо изјаву **Салиховић Хусе**, команданта 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ од 1. јануара 1994. до 18. фебруара 1995. године, у којој се наводи стање након проглашења Сребренице демилитаризованом зоном Резолуцијом Савјета безбједности 819 од 16. априла 1993. године:

...УНПРОФОР долази и да је Сребреница демилитаризована зона, тако да су обустављена сва обострана б/д.

Нама, к-дантима јединица је дошла од Насера⁴⁵ Наредба да једно 10% најлошијег наоружања предамо УНПРОФОР-у што је и урађено. Приликом демилитаризације Сребренице један дио слободне територије остаје недемилитаризован и то подручје Јасенова, Љилиен До, Љесковик и Котљевац, који се веже до језера Перућац. **Да би се организовала одбрана тог подручја добија се Наредба од К-данта и Начелника штаба да сваки батаљон формира активан вод до 40 бораца, који ће бити ангажован на том дијелу.** То подручје је уједно повезивало Сребреницу са жепом.⁴⁶

Приликом демилитаризације Сребренице почиње да долази и хуманитарна помоћ у храни, одјећи, обући и лијековима. Ту помоћ довлачи УНХЦР, коју предаје општинским органима и ускладиштава се у магацине Робне куће. Сву бригу о расподјели те помоћи преузимају општинске службе, а главни је био Мекић Азиз, као руководилац складишта. По мом сазнању, од укупне пристигле помоћи око 20%, се издваја за текућу исхрану војске и та количина хране се из Робне куће пребацује у штабски магацин који се налази у једној мањој згради која се везује за зграду суда. Пошто војска тада није имала никакве активности, нису биле војничке кухиње него је нешто од тога дијељено војницима а добар дио је продаван за Насера⁴⁷ и најужи круг његових сарадника.

Ја сма имао среће да приликом формирања к-де моје бригаде добијем најбоље људе у к-ди, како писмене тако и поштене, способне и доказане борце. Ми смо у својој бригади завели ред и дисциплину, устројили евиденцију наоружања и опреме, сачинили

43 Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, *MTS-a, potražuje se*, str. pov. br. 01-74/95, Srebrenica 4.6.1995; Republika BiH, Federacija BiH, Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, *Odjeljenje u općini Srebrenica, Izvještaj po naredbi*, str. pov. br. 11.6-164/95 od 6. 4. 1995, Sekretarijat odbrane Tuzla, str. pov. br. 11.6-164/95, Srebrenica 1.6.1995, Arhiv RCIRZ.

44 *Prosecutor v. Krstić*, Case No. ICTY IT-98-33, Testimony of Enver Hadžihasanović, General of the ABiH, April 5, 2001, стр. 9514, приступљено 20. 9. 2020, <http://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/010405it.htm>. У транскрипту се не наводи тачан датум, али је ријеч о дешавањима прије пада Сребренице.

45 Насер Орић, командант 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ.

46 Izjava Husa Salihovića, RBiH, MUP, AR BiH, br. 06-101-197/95, ICTY 02966935, Tuzla, 20.08.1995, Arhiv RCIRZ. 4.

47 Насер Орић, командант 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ.

план обуке бораца и старјешина, док у (нечитљиво) им јединицама то уопште није било и био је општи јавашлук.⁴⁸

Ми смо у (нечитљиво) бригаде имали радно вријеме док поред осталих јединица тога није било чак ни у ОГ него у К-ду ОГ дође пар људи, задржи се сат-два, ту једу и оду. К-дант Насер дође можда једном седмично, потпише неке акте и оде. Доста времена је проводио на разним фештама и бавио се политиком, односно постављањем својих људи у општинске структуре. **Ја сам завео дисциплину и почео кажњавати борце који не оду на стражу или напуштају демилитаризовану зону.** Међутим, за такве моје поступке наилазим на опструкцију и од самог К-данта Насера, једноставно им је сметало што ми тако радимо јер се почело отворено причати да смо бољи и од ОГ. Ради примјера, из других јединица борци не иду на стражу или продају своје наоружање а нико не одговара. Тако сам наилазио на проблеме код својих бораца који су се бунили зашто се предузимају дисциплинске мјере само у нашој бригади, а у другим нико ни за шта не одговара.

По Наређењу К-данта ОГ-8⁴⁹ били смо дужни да све бригаде ускладиште сво наоружање, што смо ми учинили 95% док је у осталим бригадама слабо спроведено а неке нису ни покушале. У октобру 1994. године К-дант Насер одобрава цивилном лицу Харбаш Амиру из Даљегошта, општина Сребреница, да изузме ПМ М-53 из нашег магацина, без образложења нити писмене наредбе.⁵⁰

Након демилитаризације, људство које је смањено за готово 5.000 распоређено је у резервни састав који се активира по потреби.⁵¹ Документ са ознаком „Строго повјерљиво” говори о формирању резервног састава на основу Одлуке Предсједништва Републике Босне и Херцеговине о формирању резервних јединица Армије Републике Босне и Херцеговине, ПР: број 1797/95, од 12. 4. 1995. године и заједничког Наређења Министарства одбране и Генералштаба Армије РБиХ, стр. пов. број: 03-123-1/95, од 19. 4. 1995. године.⁵² Наведеним документом наређује се формирање резервне Армије БиХ на слободним територијама и свим општинама под контролом Армије БиХ. Даље, у документу се наводи да је у попуни јединица које се формирају на територијалном принципу потребно ангажовати војне обвезнике, добровољце без обзира на пол и године старости, младиће 16–19 година старости, који су уведени у војну евиденцију или регрутовани а нису упућени на одслужење војног рока. Сребреница, као територија под контролом Армије БиХ до 11. јула 1995. године, спроводила је политику војног и политичког руководства Муслимана. На подручју Сребренице била је на снази општа мобилизација коју је прогласио предсједник ратног Предсједништва општине Сребреница Хајрудин Авдић. Авдић је наредбу донио на основу Наредбе Предсједништва Републике БиХ. У наредби стоји да се ОДМАХ изврши општа мобилизација свих способних грађана од 16 до 60 година, ради укључивања у јединице територијалне одбране, станице јавне безбједности, јединице цивилне заштите и на радну обавезу. У наредби се такође наводи да грађани са собом донесу лично наоружање.⁵³

48 Izjava Husa Salihovića, 4.

49 Скраћеница за 8. оперативну групу.

50 Izjava Husa Salihovića, 5.

51 Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda Garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naredenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06.1995, Arhiv RCIRZ.

52 Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naredenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06. 1995, Arhiv RCIRZ.

53 Opština Srebrenica. *Naredba za opštu mobilizaciju u opštini Srebrenica*, ICTY 03572687, Arhiv RCIRZ.

Након уласка српских снага у енклаву 11. јула 1995. године, становништво Сребренице се евакуише у двије велике колоне. Једну колону чини 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ, у чијем саставу се налазе активни припадници и припадници резервног састава који су се јавили по наредби Комаде 28. дивизије на мјесто окупљања. Другу колону чини цивилно становништво, како је већ речено, у којој су се налазиле жене, дјеца, старци, као и одређени број мушког, војно способног становништва који је затражио заштиту припадника УН. Релевантни извори, првенствено документи војне и цивилне безбједности Републике БиХ потврђују војни статус колоне. На примјер, у документу Владе БиХ од дана 28. 8. 1995. године, са ознаком „строго повјерљиво“, достављеном Одјељењу службе војне безбједности у Команди 2. корпуса Армије БиХ, затим Служби државне безбједности, Сектор Тузла, те Генералштабу Армије БиХ – Управи безбједности, наводи се сљедеће:

...приликом формирања колоне и кретања није утврђивано бројно стање колоне која је кренула то вече, али по неким процјенама у колони је било између 10.000 и 15.000 људи, међу којима је било око 6.000 наоружаних бораца, не рачунајући борце из Жепе. У колони није било пуно жена и дјеце. Могуће да је било десетак жена. Приликом кретања колоне, команданти су добили инструкције, а међу тим инструкцијама је, наводно, било и то да се мртви борци остављају, а да се рањеници морају носити.⁵⁴

Ричард Ј. Батлер (Richard J. Butler), експерт Тужилаштва Хашког трибунала, у исказу о војним догађањима у Сребреници, наводи да је током вечери 10. јула 1995. године главнина јединица муслиманске 28. пјешадијске дивизије напустила град, крећући се према сјеверозападном углу енклаве, како би се припремили за пробијање према Тузли. Жене, дјеца, старији и изнемогли почели су се кретати према бази УН у Сребреници и Поточарима. Даље, Ричард Батлер наводи да избјеглице које су се кретале према бази УН у Поточарима ни у ком случају нису представљале све Муслимане који су остали у енклави. Од вечери 11. јула 1995. године, војници Армије БиХ и мушкарци Муслимани окупљали су се у подручју села Шушњари и Јаглићи. Ово подручје, у сјеверозападном углу сребреничке „заштићене зоне“, било је полазна тачка кроз минска поља ВРС и најдиректнији пут према територији под контролом АРБиХ близу Тузле. У зависности од извора информација, од 10.000 до 15.000 људи формирало је „мјешовиту“ (војну и цивилну) колону која је покушала да побјегне овим путем.⁵⁵ Иако је Батлер говорио о мјешовитој војној и цивилној колони, докази говоре да је ријеч о војној колони која се постројила по бригадама прије пробоја, гдје су добили јасна наређења Команде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ. Резервни састав био је слабо наоружан, углавном личним војним наоружањем, ловачким пушкама и ручним бомбама. Велики број учесника у колони није имао униформе, што је био константан проблем слабе опремљености 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ.

54 Armija BiH, 2. korpus, Odjeljenje službe vojne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, *Pad Srebrenice*, ICTY R 1100576, 28.08.1995, Arhiv RCIRZ, 6.

55 Richard J. Butler, *Expertise on Military Events in Srebrenica (Revised)*, Operation “Krivaja 95” (“Third Report”), [Експертиза о војним догађајима у Сребреници (ревидирано), Операција „Криваја 95“ („Трећи извјештај“), Expert Report to the ICTY, November 1, 2002.

Извјештај Генералног секретара у складу са резолуцијом Генералне скупштине 53/35 (*Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly Resolution 53/35*) говори о војној природи колоне, борбама 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ са српским снагама, погибијама од нагазних мина и самоубиствима, заробљавању. Наводимо параграф из извјештаја:

387. Сљедећи дан, многи од ових мушкараца су почели долазити на подручје Тузле, тражећи своје породице. **Бошњачка власт је преживјеле разоружала** и транспортовала у колективни смјештај у ширем подручју Тузле. Припадници УНПРОФОР-а су били у прилици да интервјуишу неколико њих и да то рапортирају руководству мисије. **Мушкарци који су интервјуисани, процијенили су да је око 3.000, од између 12 – 15.000 људи у колони, убијено у борби са Војском Републике Српске или док су прелазили преко мина, док се неодређен број предао Војсци Републике Српске.** Нису знали да ли су други и даље живи или су негдје задржани (заточени?). Одређен број је починио самоубиство. Њихова груба процјена је да је нестало између 4.000 и 7.500 мушкараца и младића из колоне.⁵⁶

Документ који потврђује војну природу колоне и борбе које су се водиле током пробоја јесте и депеша Стејт департмента САД од 18. јула 1995. године. У депеши се наводи да је градоначелник Тузле објавио да је неких 6.000 Муслимана, укључујући 3.500 бораца, побјегло из Сребренице пјешце. Како се у депеши (*cable*) даље наводи, они су се борили током преласка кроз територију под контролом Срба прије него што су стигли у подручје под контролом Владе БиХ, југоисточно од Тузле. Око 35.000 људи напустило је Сребреницу.⁵⁷

МКСЈ документ⁵⁸, интерни меморандум, број: ЛРТ/ЕТ/071-08 (0636-1547-0636-1556-БЦСТ/пријевод), од 24. јула 2008. године, који је сачинила Ева Табо (Ewa Tabeau), демограф, Тим за истраге о руководством / Одјељење за демографију (ЛРТ/ДУ). Предмет меморандума насловљен је „Подаци из војне документације Армије БиХ који се подударају са списковима несталих особа из Сребренице који је Тужилаштво сачинило 2005. године”. Прималац овог меморандума је Питер Маклоски (Peter McCloskey), виши заступник Тужилаштва, преко Патрика Ј. Тринора (Patrick J. Treanor), Тим за истраге о руководством. Резултат анализе, како се наводи у документу, цитирамо: „**То значи да се укрштањем података из документације АРБиХ и података Тужилаштва добија 5.371 подударни случај.** То чини око 70% случајева са списка Тужилаштва”⁵⁹. Наведена анализа потврђује да су **70.1% страдалих у пробоју из Сребренице ка Тузли били припадници Армије БиХ.** Даље, у документу Ева Табо наводи да Одјељење за демографију МКСЈ процјењује да подаци у списковима Армије БиХ нису поуздани, јер су сачињени *пост мортем*, за потребе остваривања права на пензију, и да је то мотивисано финансијским разлозима. Аутор документа, Ева Табо, не нуди аргументе, нити доказе неке од званичних институција БиХ за ову тврдњу, већ наводи да та претпоставка по-

56 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, стр. 84.

57 CIA, *H/W Support Cable for European Brief OCPAS EUR 95/165 for 18 July 1995*.

58 Интерни меморандум који је сачинила Ева Табо (Ewa Tabeau) 24. јула 2008. године, ICTY, LRT/ET/071-08 (0636-1547-0636-1556-BCST/пријевод).

59 Ева Табо је укрстила евиденције Армије БиХ са списком које је Тужилаштво сачинило 2005. године, на коме се налази 7.661 особа, 2.

чива на њеној личној преписци са проф. Смаилом Чекићем⁶⁰, Мирсадом Токачом⁶¹ и људима из невладиних организација и са преводиоцима. Поред тога, на крају меморандума доставља доказни материјал који је користила у својој анализи, који наводимо у цјелини:

- D000-0613-D000-0619: Документација АРБиХ (Списак убијених војника Армије БиХ и другог војног особља)
- D000-2372-D000-2372: Идентификовани према подацима МКНО, ажурирано јула 2008. године.
- 0501-6180-0501-6209, доказни предмет бр. P02413: Експертски извјештај Брунборга и др., 16. новембар 2005. године.
- 0501-5985-0501-6177, доказни предмет бр. P02414: Нестали из Сребренице, списак Тужилаштва из 2005. године.
- R089-6474-R089-6490, доказни предмет бр. P02416, Експертски извјештај Брунборга и др., 16. новембар 2005. године.
- 0626-5765-0626-5781: Експертски извјештај Табо и Хетланда, 11. јануар 2008. године.
- 0634-6600-0634-6607: Захтјев за помоћ Тужилаштва МКСЈ-а упућен Министарству одбране Федерације Босне и Херцеговине.
- 360-4878-360-5022: Одговор на 0634-6600-0634-6607 примљен од Федералног министарства одбране Федерације Босне и Херцеговине.

Документ Федералног министарства одбране Босне и Херцеговине упућен шефу теренске канцеларије МКСЈ у Сарајеву Јану Ван Хеку (Jan Van Neske) 4. августа 2004. године такође потврђује тврдњу да је колона у пробоју војна формација. У том документу, са ознаком „Службена тајна – Строго повјерљиво”, министар Федералног министарства одбране Мирослав Николић доставља документацију на основу захтјева главног тужиоца Џефрија Најса (Geoffrey Nice), у ком он тражи документацију за 142 припадника Армије БиХ и других лица која су смртно страдали или нестали после заузимања зоне Сребреница од стране снага Војске Републике Српске. Достављени су подаци за 135 од тражене документације за 142 особе. У прилогу документа налази се списак 135 лица, те фотокопије увјерења о мјесту и времену страдања за 135 лица. Од 135 потврда, 132 садрже експлицитно податак да је страдали био припадник Армије БиХ и да је погинуо на ЗАДАТКУ током пробоја ка Тузли.⁶²

Од укупног броја пријављених особа које се налазе списку ICMP (7.692), према доступним војним евиденцијама (дијелу архиве) 28. дивизије Армије БиХ, као и до сада анализираној грађи, током истраживања утврдили смо да се 2.880 особа налази у тим евиденцијама као припадници војске.⁶³

60 Проф. др Смаил Чекић, редовни професор Факултета политичких наука Универзитета у Сарајеву.

61 Директор Истраживачко-документационог центра (ИДЦ) из Сарајева.

62 Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, br. 06-01/6-4.4.-498-4/04, Sarajevo, 4. 8. 2004. године, *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54 [Тужилац против Слободана Милошевића, бр. предмета IT-02-54], *Podaci o nestanku – smrti 142 pripadnika ARBiH i drugih lica*.

63 Види опширније у одјелку 5. Процјене губитака.

У тексту који слиједи наводимо изјаве свједока из колоне који су преживјели пробој. Текст је подијељен у двије цјелине. У првом дијелу се описује окупљање 28. дивизије за пробој са једне стране, и са друге, формирање колоне цивила који су се упутили у базу УН у Поточарима. У другом дијелу поглавља наведене су неке изјаве учесника који свједоче о војној природи колоне.

3.1. Окупљање 28. дивизије за пробој – изјаве свједока

Изјава **Илијаз Пилав**⁶⁴, син Едхема, рођен 13. 12. 1964. у Гладовићима, општина Сребреница, по занимању доктор медицине. Дана 18. августа 1995. дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Др Пилав у изјави објашњава околности пада Сребренице и напуштање становништва у двије одвојене групе. У првој групи су цивили (жене, дјеца, старци, болесни и војно неспособни) који су се упутили у базу УН у селу Поточари. Друга група је сачињена од активних припадника 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, те других војно способних мушкараца, који су у евиденцијама Армије БиХ распоређени у резервни састав након проглашења Сребренице заштићеном зоном у априлу 1993. године. Др Илијаз Пилав описује та дешавања на следећи начин:

Послије тога не сјећам се тачног времена знам да је било непосредно пред полазак лично сам звао Сарајево, не знам шта ми је одговорено углавном поново нисмо могли добити предсједника на везу, тако да сам оном лицу које се јавило рекао да „овог трена напуштамо град” на што је Осман Суљић додао „маса људи креће према Тузли”. Занимљиво је да смо исто то вече **на транзистору, кога је имао неко у колони на Радиу БиХ чули вијест да се велика колона војске и цивила из Сребренице креће према Тузли. Исти дан 11.07. када је велика колона углавном војно способних лица кренула према шуми, жене и дјеца су пошли у правцу Поточара, односно у базу УНПРОФОР-а, међутим то је толика пометња, паника, пуцање, настала тако да се добар дио војно способних људи вратио у град и отишао такође према УНПРОФОР-у.**⁶⁵

Даље, свједок догађаја, др Илијаз Пилав, наставља о околностима формирања војне формације, наводећи локације, бројност, назив бригаде, мјеста из којих су били борци, борбени план, правац кретања војне формације, вријеме покрета борбених јединица:

Међутим кад смо дошли до села Слатина, срели смо се Хакијом Мехољићем, начелником СЈБ⁶⁶ у Сребреници и **дијелом војске из 282. бригаде и ту је изненада кроз колону прошла вијест** не знам од кога и како, да је Жепа већ пала тако да смо аутоматски промијенили план кренули пут Тузле. **Одатле са тог мјеста кренуло је 10-12 хиљада људи према селу Шушњари, гдје су нам се придружили борци из Сућеске и Поточара. Исте вечери у једној кући у Шушњарима направљен је план кретања за Тузлу, одређена маршрута кретања, распоред кретањ бригада, У 1 сат после поноћи 12.07. чело колоне је кренуло за Тузлу.**⁶⁷

64 Izjava Ilijaza Pilava, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1514, ICTY 02966958, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, 2.

65 Izjava Ilijaza Pilava.

66 Шеф полиције у Сребреници.

67 Izjava Ilijaza Pilava..

Суада Салкић, кћи Алије Алиспахића (отац), рођена 6. септембра 1968. у Сребреници, са сталним пребивалиштем у Јошави, општина Сребреница. Суада Салкић дала је изјаву Служби државне безбједности, Сектор Тузла, дана 24. јула 1995. године о околностима пада Сребренице и боравку у бази УН у Поточарима. У овој изјави, Суада Салкић говори о околностима заузимања Сребренице од стране Војске Републике Српске. Том приликом наводи да је на путу наишао непознати војник Армије БиХ, курир, и да је позивао све војно способне и наоружане мушкарце да понесу наоружање и да се кроз шуму упуте на зборно мјесто у праву села Липа (пут за Шушњаре), а цивили у правцу УН базе у селу Поточари. Наведена изјава јасно указује на дистинкцију правца кретања двије колоне различитог статуса. Једна су цивили који су се упутили у базу УН у селу Поточари. Друга је војна формација која укључује све војно способне мушкарце да се упуте у правцу села Липа, односно близину подручја гдје је вршено постројавање бригада у саставу 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ. Сљедећи сегмент изјаве поткрепљује наведене тврдње:

Дана 11.07.1995. године око 17,00 сати док су четници⁶⁸ палили Бојну и улазили у Сребреницу из правца Зеленог Јадра, мени непознат **војник - курир је са пута позивао све способне и наоружане мушкарце да са оружјем иду преко шума у правцу села Липе**, а жене и дјеца да иду у правцу Поточара у базу УН-а.⁶⁹

Хасан Алић⁷⁰, син Хамеда (отац) и Алије (мајка), рођена Османовић, рођен 24. октобра 1969. године у мјесту Рађеновићи, општина Сребреница. Хасан Алић је свједок догађаја, припадник 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ. У изјави датој оперативцима Службе државне безбједности, Сектор Тузла, 9. октобра 1995. године, говори о кретању цивила, чланова његове породице – мајке, жене и три кћерке у правцу базе УН у Поточарима, док се он, по команди, упутио у своју ратну јединицу. Слиједи сегмент његове изјаве:

Након уласка четника у град Сребреницу извор са супругом З умретом, кћеркама Мирнесом, Мирелом и Мерсијом, као и мајком Алијом, одлази до пункта УН-а, гдје се растаје са њима, с обзиром да је добио наређење од команде да се одмах јави у јединицу. По доласку у јединицу одмах су кренули ка Сућески, а потом продужава са својом јединицом у Буљин. У Буљину је било договорено да ће се извршити постројавање свих војно способних мушкараца у циљу формирања колоне за пробој према слободној територији. Извор нам је истакао да је истог дана око 24,00 часа извршено постројавање по бригадама. По извршеном постројавању бригаде издата је наредба да бригада по бригада у краћим размацама настави са кретањем ка слободној територији.⁷¹

68 Припадник Југословенске војске у отаџбини, која се борила током Другог свјетског рата. Муслимани су га користили као погрдан надимак за Србе током 1990-их.

69 Izjava Suada Salkića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-68/95, ICTY 01007645, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

70 Izjava Hasana Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1753, ICTY 00371752, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

Алић Хасан, (АРБиХ), син Хамеда, рођен 24. 10. 1969. године у мјесту Рађеновићи, МЗ Осатица, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница. Лични ВЕС: пјешадија. Нишанција на РБРО – 90 мм, у десетини РБРО – 90 мм, пратећег вода, 4. ЛПЧ, 282. ИБЛБР Сребреница (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, Spisak pripadnika, (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 34).

71 Izjava Hasana Alića, 1.

Хакија Хусејиновић⁷², син Алије (отац) и Хасније (мајка), рођена Бегих, рођен 17. 2. 1944. у Буђиновићима, Сућеска, општина Сребреница, члан АРБиХ, Јединица 6339 Сребреница, 27. октобра 1995. године дао је изјаву Служби државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Свједок догађаја описује дешавања након пада Сребренице. У вези са околностима напуштања Сребренице, Хакија Хусејиновић говорио је о двије колоне. У једној су жене и дјеца који су се упутили ка бази УН у Поточарима, а друга, војна колона, постројена је у селу Јаглићи 12. јула 1995, одакле су се упутили у пробој у правцу Тузле. Свједок догађаја Хакија Хусејиновић наведена дешавања описује на сљедећи начин:

Дана 11.07.1995. године након што су српске агресорске јединице нападе на заштићену зону УН-а Сребреницу, **ја сам заједно са осталим мушкарцима из мог села Буђиновићи кренуо у правцу Буљима, са намјером да се пробијемо до слободне територије у правцу Тузле. У исто вријеме су жене, дјеца и изнемогли кренули у базу УН-а у Поточарима.**

Дана 12.07.1995. године у раним јутарњим сатима стигли смо у село Јаглићи гдје је по мојој процјени било око 18.000 људи из свих дијелова сребреничке општине. **До око 12,00 сати трајало је постројавање и формирање колоне које су се кретале у правцу Буљима и даље према Коњевић Пољу.** Ја сам се кретао међу посљедњима. Негдје око 3 сата послје подне силазећи низ брдо Буљим сазнали смо да смо изгубили контакт са челом колоне због чега смо се зауставили у шуми крај неког потока.⁷³

У војној колони 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, према изјавама свједока, био је само мањи број жена, које се углавном нису хтјеле раздвајати од своје браће или мушкараца.⁷⁴ Један од примјера је **Зумра Хафизовић**⁷⁵, кћи Шабана (отац) и Сабре (мајка), рођена Муратовић, рођена 30. 1. 1973. у Поточарима, општина Сребреница. Свједок догађаја Зумра Хафизовић говори о евакуацији цивила, тј. жена и дјеце у базу УН у Поточарима, док су се војно способни мушкарци упутили ка зборном мјесту 28. дивизије Армије БиХ у селу Шушњари/Јаглићи. Зумра Хафизовић, по властитој изјави коју је дала војним органима безбједности Армије БиХ, одбила је да се прикључи колони цивила која се кретала у правцу УН базе, већ је одлучила да иде у пробој са војском, са својим братом и рођаком, на мјесто окупљања у селу Шушњари:

Из свог мјеста Поточари, односно из своје куће кренула сам 11.07.1995. године око 17.00 сати. Прије него што ћу кренути из своје куће, око 13.00 сати тај дан дошао је мој зет Сулејман и моја сестра Шевала и питали ме да ли ћу и ја са својом породицом бјежати јер су они своје ствари већ попаковао и и били су спремни за пут. Ја сам почела плакати и рекла сам им да ја нећу из своје куће никуда, испратила сам зета и сестру њиховој кући и отишла код тетке Хатице те гледала некакав филм на телевизији до око 14.30 сати. **Вратила сам се кући да би око 16.30 сати дошао еф.Алија Јусић који је**

72 Izjava Hakije Husejinovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-247/95, ICTY 00371781, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

73 Izjava Hakije Husejinovića, 1.

74 Анализом списка несталих лица ICMP из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих су 65 жене или 0,84%, у односу на укупан број несталих на списку ICMP. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

75 Izjava Zumre Hafizović, Zapisnik o uzimanju izjave, Republika Bosna i Hercegovina, Komanda 212. brdske brigade, br. 06-399-1/95, ICTY 02631623, 14. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

становео у другом дијелу кућекод мог амице и рекао да војно способни мушкарци иду преко шуме а жене и дјеца да иду у камп код УНПРОФОР-а у Поточарима. Он нам је рекао да је био у нашој команди и да су му рекли да ће УНПРОФОР организовати конвоје за превоз цивилног становништва за Кладањ. Ја сам одбила ићи са женама и дјецом него сам рекла да ћу ићи са војском тј.са својим братом, амицићом Нихадом и са њим. Одмах по завршетку тог нашег разговора на брзину смо попаковали нешто мало хране и одјеће и кренули према Шушњарима на зборно мјесто.⁷⁶

Даље, свједок догађаја Зумра Хафизовић описује дешавања на путу ка Шушњарима, мјесту које је Команда 28. дивизије одредила као зборно мјесто прије почетка пробоја:

Идући ка Шушњарима примијетила сам доста народа (жена, дјеце и старијих мушкараца) који су ишли у супротном смијеру, тј. према кампу УНПРОФОР-а. Успут ме је једна дјевојчица по имену Хава Гермић питала зашто и ја неидем ка кампу него идем преко шуме, на шта сам јој ја одговорила да ја без брата неидем никуда. За вријеме нашег пута ка шуми, односно Шушњарима и њиховог ка кампу четници су нас гранатирани минобацачима из правца Братунца, али ја неznam која је то четничка јединица била нити којој је командант. Када смо дошли у Шушњаре код куће Адемовић Сидика, који је био ПК⁷⁷ за безбједност у 280. лбр. **Ту смо се постројили по бригадама тако да сам ја била у строју 280. лбр. те смо након постројавања кренули око пола ноћи у колони по два ка Буљиму. Испред нас је ишла војска а ми смо били на зачељу колоне.** Углавном смо се тако организовали да је у колони свако био са својим ближњим рођацима или комшијама, да би се могли спашавати и испомагати у току пробијања ка Кладњу.⁷⁸

Осман Халиловић⁷⁹ у изјави датој истражитељима МКСЈ 14. 15. и 16. августа 1995. године говори о двије колоне које су се формирале након пада Сребренице. Према изјави свједока догађаја Османа Халиловића, војни обвезници су добили наређење да се упуте на зборно мјесто 28. дивизије у селу Шушњари. У другој колони су били цивили који су упућени у Поточаре, у базу УН. Та наредба, према изјави Халиловића, дошла је из команде у Сребреници:

Дана 11. јула, када је јављено да је Сребреница пала, био сам у Сучески. Не знам одакле је дошла та информација, али људи су се успаничили. **Свим војним обвезницима и другима који су могли на ногама изићи из села наређено је да иду у Шушњаре. Жене су требале ићи у Поточаре. Мислим да је наређење стигло од заповједништва босанске Владе (БиХ) у Сребреници. Ишли смо ми заједно, мушјаци и жене, док нисмо стигли до села Леховићи гдје смо се одвојили.**⁸⁰

Даље у изјави, Осман Халиловић описује кретање ка Шушњарима, даје процјену бројног стања колоне, број војника, процјену наоружања, заступљеност старијих особа, малолетника и жена.⁸¹ Халиловић наводи следеће:

76 Izjave Zumre Hafizović, 1.

77 Помоћник команданта.

78 Izjava Zumre Hafizović, 3.

79 Statement of Osman Halilović given to the ICTY investigators on August 14, 15, and 16, 1995 [Изјава Османа Халиловића дата истражитељима МКСЈ 14. 15. и 16. августа 1995. године], ICTY 00818527, Архив РЦИРЗ, 2.

80 Statement of Osman Halilović 2.

81 Statement of Osman Halilović, 2.

Мушкарци су наставили ходати према Шушњарима. У Шушњаре су дошли и људи из других села. Одлучено је ће се сви људи кретати у колони, с обзиром да смо сумњали да су шуме минирале. Процјењује се да се тамо окупило око 15 000 мушкараца с подручја Сребренице. **Мислим да је ова процјена направљена на темељу већ постојећих показатеља о броју мушкараца на том подручју. За 13 000 мушкараца се знало да су у доби војних обавезника, док су преостале 2 000 били старији мушкарци и дјечаџи.**⁸² За овај податак од 15 000 мушкараца чуо сам од општинских власти, али не вјерујем да је итко бројао људе прије нашег одласка. Разговарао сам с неким мјесним војним вођама из других села и они су ми рекли да нитко није остао у селима. Избројао сам 57 мушкараца из мог села (Суческа). **Око 1/3 колоне била је наоружана пушкама. Били су то углавном људи на челу колоне.**

Колона је морала прећи око 70 километара прије да би стигла до слободне територије. Почео сам ходати из Шушњара око 01:30 сати 12. јула. Они на челу колоне почели су ходати још прије тога. Ја сам био у предњем дијелу средњег дијела колоне. Колона је била дуга око 10 километара. **У колони је био мањи број млађих жена, углавном неудатих. Мислим да су те младе жене остале уз своје момке.** На мапи сам отприлике означио положај стазе коју смо утрли пролазећи кроз шуму.⁸³

Енвер Авдић⁸⁴, син Сада (отац) и Хамиде Халиловић (мајка), рођен је 7. 7. 1977. године у Гладовићима, општина Сребреница, гдје је стално и становао. Енвер Авдић 27. октобра 1995. године дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Енвер Хамдић је војник који је заробљен током пробоја од стране српских снага, гдје је са групом осталих ратних заробљеника спроведен у камп Батковић, општина Бијељина. Свједок догађаја Енвер Авдић говори о раздвајању цивила који су се упутили у Поточаре у базу УН и војно способних мушкараца који су се по наредби Штаба 28. дивизије Армије БиХ упутили на зборно мјесто на подручју Буљима (Шушњари, Јаглић). Авдић у изјави наводи постројавање бригада 28. дивизије Армије БиХ, даје процјену бројног стања. Такође, наводи да су у колони, као припадници 282. бригаде, били његов отац Авић Садо и брат Авдић Хамдија, које је тада посљедњи пут видео. Енвер Авдић у изјави наводи између осталог сљедеће:

На почетку информативног разговора извор нам је истакао да га је пад Сребренице од стране четника дана 11.07.1995. године затекао у Видиковцу код Сребренице с а породицом, тачније са оцем Садом, мајком Хамидом, дједом Назифом, неном Фетијом, сестром Садетом и братом Хамдијом. На Видиковцу се **Енвер, његов отац Садо**⁸⁵ **и брат Хамди растају од породице и настављају пут према Јоглици**⁸⁶ **и Буљиму, док остали чланови породице одлазе у базу Умпрофора у Поточаре.** Доласком из-

82 Анализом ICMP списка несталих лица из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих 80 млађе од 16 година, што износи 1,04% у односу на укупан број несталих. Утврђено је да је 701 особа старијих од 60 година или 9,11%, у односу на укупан број несталих. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

83 Statement of Osman Halilović, 2.

84 Izjava Envera Avdića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1852, ICTY 00371746, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

85 Авдић Садо, син Назифа, рођ. 1953. године, нестало 20. 7. 1995, Побуђе. Врло вјероватно је да је Садо надимак од Садик, пошто се у базама несталих особа води под оба имена.

86 Јаглић, једно од мјеста окупљања 28. дивизије Армије БиХ.

вора, Саде⁸⁷ и Хамдије⁸⁸ у Буљин, негдје око 03 часа дана 12.7.1995. године, како извор истиче, извршено је **постројавање припадника А Р.Би по бригадама. На постројавању у Буљиму како нам је Енвер истакао било је око 15.000 војника и цивила.**⁸⁹ **Након извршеног постројавања издата је наредба о покрету. Том приликом прва је кренула 285. бригада а затим 282. у којој се налазио његов отац Садо и брат Хамдија за чију судбину од тада ништа незна.**⁹⁰

Мевлид Алић⁹¹, син Абида (отац) и Смије (мајка), рођен 28. 9. 1961. у селу Пољак, општина Сребреница, у изјави коју је дао припадницима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 6. октобра 1995. године, говори о околностима након пада Сребренице. Мевлид Алић наводи да су се након пада Сребренице формирале двије колоне. У једној су били цивили (жене, дјеца, старци) који су се упутили у базу УН у Поточарима, док су у другој војно способни мушкарци. Свједок догађаја говори о раздвајању са својом женом и дјецом, те о свом прикључивању, са групом других мушкараца, 282. бригади на подручју села Шушњари. Слиједи сегмент његове изјаве:

На почетку разговора извор нам је истакао да га је пад Сребрениц од стране четника, дана 11.7.1995. године затекао са породицом у стану у Сребреници, одакле потом чувши за улазак четника у град са супруг Тимом, кћеркама, Алмом, Мерсом и сином Елкериним одлази према Д. Поточарима. **На путу ка Поточарима растаје се од породице и са групом мушкараца одлази према Сушњарима, гдје се придружује припадницима 282.бригаде са којом наставља даљи пут ка Коњевић Пољу.**⁹²

Сеад Карамујић, име оца Вејсило, у изјави датој органима војне безбједности Армије БиХ 6. августа 1995. године, наводи да је био борац извиђачко-диверзионог вода 280. источнобосанске лаке бригаде 28. дивизије.⁹³ Такође, Сеад Карамујић у својој изјави говори о цивилима који су стизали у Поточаре у базу УН, док је војска добила наређење да се повуче у правцу села Јаглић и Буљим. Затим, говори о свом задужењу током пробоја, те о бројном стању колоне током пробоја ка Тузли:

87 Авдић Садик, (АРБиХ), син Назифа, рођен 2. 12. 1953. године у мјесту Гладовићи, МЗ Осатица, општина Сребреница, живио у мјесту Видиковац, МЗ Гостиљ, општина Сребреница. Лични ВЕС: пјешадија. Припадник резервне чете, 282. ИБЛБР Сребреница (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, Spisak pripadnika, (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 60).

88 Авдић Хамдија, син Садика, рођен 1975, нестало 12. 7. 1995. Кравица, према евиденцијама ICMP. У бази Института за нестале БиХ, име оца Авдић Хамдије се води као Авдић Садо. (Brunborg et al., *The 2009 Integrated Report*).

89 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

90 Izjava Envera Avdića, 1.

91 Izjava Mevlida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1737, ICTY 00371771, 6. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

92 Izjava Mevlida Alića, 1.

93 Сеад Карамујић се води у евиденцији 28. дивизије Армије БиХ као њен припадник: Карамујић Сеад, (АР-БиХ), син Вејсила, рођен 4. 12. 1962. године у мјесту Братунац, живио у мјесту Јошева, МЗ Гостиљ, општина Сребреница. У АРБиХ дужио КАЛ. Радио-ометач у десетини за ПЕБ (противелектронску борбу), 280. ИБЛБР Поточари, ротиран на дужност нишанције у мјешовитој десетини ДИВ-а 280. ИБЛБР Поточари, пионир у 2. десетини, 2. вода ДИЧ, 280. ИБЛБР Поточари (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Potocari, Spisak pripadnika, 6, 9, 12).

Нисмо знали ништа да су четници ушли у Сребреницу док народ није почео пристизати у Поточаре према к-ди УНПРОФОР-а. Тек касније смо сазнали да је наређено повлачење свих јединица према Јаглићима и Буљиму одакле ће се вршити пробој према Слободној територији 2.к .

Дана 11. 7. 1995. године кренули смо преко Буљима у пробој. Добио сам одређени задатак а то је лична пратња Насеровог⁹⁴ оца и мајке Џеме и Фате . Добио сам тај задатак зато што познајем тај терен јер сам сам пролазио више пута до Незука . Наређење сам добио од к-данта 280.бр Манџић Ибрахима и к-дира вода Мунира.

Пошто сам имао тај задатак са још пар бораца нисам био у ситуацији пратити остала збивања и догађаје око колоне која се пробијала према Незуку. Било је негдје око 12,000 до 13,000 бораца и цивила⁹⁵ у колони која се пробијала . Колона је могла бити дуга око 7 до 8 км, можда и више .

По распореду када смо кренули за Буљим, на челу је ишла 284. бр . Највише жртава је било други дан пробоја приликом преласка асвалта у Коњевић Пољу .⁹⁶

Бехадија Крџић⁹⁷, учесник у пробоју ка Тузли, дао је изјаву припадницима војне безбједности Армије БиХ 18. августа 1995, у којој се наводи његова припадност Армији Босне и Херцеговине.⁹⁸ Слиједи сегмент изјаве:

Сачињен дана 18.08.1995. године, а након обављеног ИР-а са КРЦИЋ БЕХАДИЈОМ син Алије, рођен 02.08.1963. године у с. Осмаче, општина Сребреница, Р БиХ,....., припадник А РБиХ, на служби у 282. бригади, 28. д. КоВ.⁹⁹

Даље у изјави, Бехадија Крџић описује сам пад Сребренице, евакуацију становништва и одлазак војно способног становништва на договорену локацију ради пробоја ка Тузли:

Дана 06.07.1995. године четници су почели нападати Сребреницу из правца Зеленог Јадра. У тим нападима користили су сво расположиво наоружање осим авијације. Прије напада на неколико дана из правца Бајне Баште примијећена је колона аутобуса и камиона који су довозили из Србије војску. Четницима је на Љубисавићима пружен отпор али су 07.07.1995. године ушли у Љубисавиће. Дана 10.07.1995. године четници су преко Пусмулића и Казана ушли у град односно дио града. УНПРОФОР није предузимао ништа у циљу заштите цивилног становништва, него се повлачио у правцу центра града и Поточара, а један дио УНПРОФОР-а се са техником и наоружањем предао четницима. Технику коју су отели од УНПРОФОР-а четници су касније користили у заузимању града. **Цивилно становништво се повлачило у центар града код УНПРОФОР-а, а други дио према Поточарима, такође према бази УНПРОФОР-а, сматрајући да ће са њихове стране бити заштићени. УНПРО-**

94 Насер Орић, командант 28. дивизије Армије БиХ, који није био у енклави за вријеме пада Сребренице.

95 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

96 Izjava Seada Karamujića data organima vojne bezbjednosti 2. korpusa Armije BiH, ICTY 02631678, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

97 Izjava Behadija Krdžić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, br. str. pov. 06-101-160/95-17, ICTY 00371774, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

98 Крџић Бехадија, (АРБиХ), син Алије, рођен 2. 8. 1963. године у мјесту Осмаче, МЗ Брежани, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница. Лични чин: десетар. Лични ВЕС: пјешадија. Помоћник нишанције у митраљеској десетини, пратећег вода, 2. ЛПЧ, 282. ИБЛБР Сребреница (Армија БиХ, 28. дивизија, 282. ИБЛБР Сребреница, *Списак припадника* (01837702-01837761), 23).

99 Izjava Behadija Krdžić, 1.

ФОР ништа није подузимао у смислу заштите цивилног становништва него је чак дозволио агресорским војницима улазак у базу. Војска и један дио цивилног становништва¹⁰⁰ који се нису смјели поуздати у заштиту УНПРОФОР-а повукли су се у Сућеску гдје је одлучено да се преко брда Буљим крене ка слободној територији. Колона се кретала даље у правцу с.Каменице, а одатле у правцу села Коњевић Поље.¹⁰¹

Изјава **Хасмира Механовића¹⁰²**, син Назифа и Адиле (мајка), рођена Параганлић, рођен 24. 1. 1979. у селу Сулице, општина Сребреница, учесника у пробоју ка Тузли, припадник 28. дивизије Армије БиХ, потврђује формирање двије колоне након пада Сребренице. У једној колони су цивили који су се упутили у базу УН у Поточаре, а друга, војна колона, упутила се по наредби Команде 28. дивизије у правцу Буљима (Јаглић, Шушњари). Слиједи дио изјаве:

На почетку информативног разговора извор нам је истакао да га је пад Сребренице од стране четника, дана 11.07.1995. године затекао у селу Сулице, општина Сребреница, одаклен потом чувши за улазак четника у град, напушта село Сулице са својим познаницима Ђанић Мерсадом син Латифа, 1980. годиште из Пећи, Кадрић Мидхадом син Фикрета 1978. годиште из Буковика и извјесним Дахмом старосне доби око 30. година, родом из Пећи, одлази са војском у пробој ка слободној територији Тузла. **Прије поласка са војском извор истиче да се растаје од оца Назифа и мајке Адиле, који су са осталим мјештанима кренули у правцу Доњи Поточара. Извор нам је истакао да су њих четворица са војском стигли у Буљин¹⁰³ у ноћним сатима, гдје су остали до ујутру. Међутим, 12.07.1995. године, одмах је отпочело гранатирање по придошлом цивилном становништву¹⁰⁴ и припадницима Армије Р.БиХ, који су се у том моменту затекли у Буљину.¹⁰⁵**

Командир 1. вода Муцахединске чете, која је дејствовала у саставу 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, **Бего Муминовић¹⁰⁶** (син Ђамила), рођен 20. 6. 1954. у Каменици, општина Зворник, свједочи о околностима непосредно прије пада Сребренице, стању током и након пада Сребренице. Свједок догађаја Бего Муминовић дао је изјаву оперативцу Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, дана 22. јула 1995. Имајући у виду да је Сребреница у складу са Резолуцијом Савјета безбједности УН 819 проглашена демилитаризованом зоном, изјава Беге Муминовића потврђује да заштићена зона Сребренице није била демилитаризована.

100 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

101 Izjava Behadija Krdžić. 2.

102 Izjava Hasmira Mehanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1738, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

103 Буљим.

104 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

105 Izjava Hasmira Mehanovića, 1.

106 Izjava Bega Muminovića, komandir 1. voda čete mudžahedina 283. manevarske brigade, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-65/95, ICTY 01008151, 22. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, 1

Бего Муминовић је био припадник ОС РБиХ од априла 1992. године, а током пробоја ка Тузли, био је ангажован у саставу 28. дивизије Армије БиХ као командир 1. вода Чете муцахедина, која је била у саставу 283. маневарске бригаде.

таризована и да су у њој биле активне војне формације, којима је и сам припадао. Свједок говори о борбама са Војском Републике Српске након што су српске снаге покренуле војну акцију „Криваја-95” почетком јула 1995. године. Током тих борби, 28. дивизија имала је значајне губитке у људству, о чему говори у изјави:

Након артиљеријске припреме наше положаје нападе су механизоване јединице (нечитљиво: прекрижено) агресорске војске тако да сам само у једном тренутку видео 10 тенкова и доста транспортера и прага¹⁰⁷. Након њих наступиле су пјешадијске јединице а са наших положаја у правцу Зеленог Јадра видео сам групу од око 500 агресорских војника који су ишли иза тенкова. Припадници УН са наведеног пункта су се предали тако да су поједини дијелови јединица армије РБИХ морале повучи према Љубисавићима, Зеленом Јадру и Слаповићима. Моја јединица је остала на Јовином Брду изнад Подравања одсјечена од осталих јединица. На том положају који се (нечитљиво) 5 км испред наших линија остали смо око 24 сата. Услјед жестоких агресорских напада на коту Јовино Брдо Бећировић Рамиз командант дивизије издао је наредбу за повлачење. **бранећи положаје на наведеној коти имали смо доста губитака у живој сили тако да је само из моје чете погинуло 7 бораца**, поред задатка да се повучемо према Сребреници јединица је добила задатак да својим активним дјеловањем успорава напредовање агресора у циљу омогућавања извлачења (ручно дописано) цивила из Сребренице. Комплетна моја јединица успјела се извући према Ковачици изнад Слаповића, међутим, услједили су нови агресорски напади тако да смо се након 5-6 сати морали повући према Бајрамовићима. Успјели смо редове консолидовати и пружити отпор агресору који је нападао из правца Слаповића, Зеленог Јадра и Ковачице, наше положаје на Бајрамовићима поред артиљеријске припреме нападали су тенковима и пјешадијом. У наредна 24 сата успјели смо одбранити наведене положаје **али смо имали 42 погинула борца**. И бранећи положаје на Бајрамовићима јединица је дошла у тотално окружење тако да је од стране Ђановића Хазима издата наредба да се покушамо пробити према Бојној која се налази изнад самог средишта града Сребренице. Приликом тог повлачења честе су биле борбе прса у прса а уласком у градско подручје услједиле су и водиле уличне борбе. Сукоби на Бојној били су једни од најкрвавијих јер су се наше јединице у самом граду судариле са агресорским војницима који су са јужне стране из правца Петрића већ биле ушле у град.¹⁰⁸

Командир 1. вода Муцахединске чете 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ Бего Муминовић у својој изјави описује стање дезорганизације које је владало у редовима Муслимана након што су српске снаге заузеле Сребреницу. Посебно наглашава у којој мјери су биле неорганизоване цивилне власти, које су се, умјесто да се буду са цивилним становништвом, помијешале са припадницима Армије БиХ, од којих су неки заједно са војском стигли на територију под контролом Армије БиХ:

Такође није ми познато дали се ико од званичних цивилних власти обратио народу Сребренице са било каквим конкретним упутама шта да се у датом моменту ради. Међутим, познато ми је да су официри УН обећавали народу Сребренице да ће их они узети под своју заштиту те им обезбиједити евакуацију жељеним правцима. **Колико је цивилна власт у тим тренуцима била неорганизована говори и чињеница да су се њени представници умјесто са народом умијешали са припадницима армије РБИХ а неки од њих заједно са нама успјели доћи до слободних територија.**¹⁰⁹

107 Прага - чехословачки самоходни противавионски топ развијен крајем 1950-их.

108 Izjava Bega Muminovića, 3.

109 Izjava Bega Muminovića, 2.

Посебно значајан сегмент изјаве командира вода Муцахединске чете **Бега Муминовића** односи се на постројавање на подручју села Јаглић, са намјером пробоја ка територији под контролом Муслимана. Свједок догађаја говори о ланцу командовања и специфичним задужењима борбених јединица током пробоја:

Дана 12.7.1995. год. у Јаглићима се окупило око 15.000 војника и цивила¹¹⁰ са намјером пробоја према слободним територијама у правцу Тузле. Над том формацијом главну команду је преузео **Бећировић Рамиз** уз сагласност свих команданата бригада и команданта самосталног батаљона. Прије почетка пробоја све јединице су добиле задатак да у свој састав приме пристигле цивиле тако да је међу нама борцима било и дјеце¹¹¹ и старца који су нам помагали. Такође све јединице су добиле конкретне задатке и обавезе приликом пробијања. Моја јединица – чета „Муцахедин” из састава маневарске бригаде заједно са инжињерцима добила је задатак да прва крене у пробој....¹¹²

Колона је кренула у пробој са мјеста окупљања на подручју Јалића и Шушњара. Када су стигли до села Каменица, које се налази око 10 километара од полазног мјеста окупљања, старјешине војних јединица извршиле су поновно постројавање својих јединица, након чега је слиједио минобачачки напад од стране српских снага. Том приликом забиљежени су велики губици у људству 28. дивизије Армије БиХ:

У Каменици у једној великој шуми сакупили смо се сви у циљу пребројавања и усмјеравања на даљњи правац пробоја. **Команданти јединице су престојавали и своје јединице и давали наредне задатке али углавном су били исти као и они који су давани у Јаглићима.** Незнам на који начин су агресорски војници сазнали да смо се сви концентрисали у наведеној шуми али је недуго затим започело жестоко гранатирање из свих праваца. Према мојој процјени **приликом тог напада погинуло је око 300 бораца и цивила....**¹¹³

Халид Алић¹¹⁴, преживјели војник у пробоју, у изјави датој 17. октобра 1995. године оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, говори о војној природи колоне. Халид Алић је био припадник 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, у чијој се евиденцији налази.¹¹⁵ Он у изјави потврђује раније тврдње да су сви војно способни мушкарци мобилисани од стране војног руководства Сребренице. Војне власти су спречавале самовољни одлазак припадника војске и нису дале да војно способни мушкарци напусте Сребреницу.

110 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

111 Анализом ICMP списка несталих лица из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих 80 млађе од 16 година, што износи 1,04% у односу на укупан број несталих. Утврђено је да је 701 особа старијих од 60 година или 9,11%, у односу на укупан број несталих. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

112 Izjava Bega Muminovića, 3.

113 Izjava Bega Muminovića, 3–4.

114 Izjava Halida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br.. 14-1765, ICTY R1100644, 17. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

115 Алић Халид, (АРБиХ), син Мехмеда, рођен 2. 1. 1967. године у мјесту Рађеновићи, МЗ Осатица, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница. Лични чин: разводник. Лични ВЕС: САА. Стријелац противав. у десетини ракета С – 2М, ЛАРВ ПВО, 282. ИБЛБР Сребреница (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 49).

Према изјави Халида Алића, колона је била организована војна формација, са руководством, бригадама, ланцем командовања. У прилог тврдњи, наводимо сегменте изјаве преживјелог Халида Алића, коју је дао оперативцима Службе државне безбједности БиХ, Сектор Тузла:

На почетку разговора извор нам је истакао да га је пад Сребренице од стране четника на дан 11.7.1995. године затекао у граду Сребреница, одакле потом чувши за улазак четника напушта стан са супругом Рабијом, кћеркама Нарелом, Динелом и сином Хамедом, одлази до пункта УН-а, који се налазио у непосредној близини Поште. Доласком до пункта УН-а са породицом, ту затиче предсједника општине Османа Суљића, команданта 281. бригаде Зулфу Турсуновића са војном полицијом, који су били постављени ради забране изласка војно способним мушкарцима и војницима, враћајући исте пред команду у центар града, под изговором да сачекају даље наређење.¹¹⁶

У тексту изјаве која слиједи, свједок догађаја Халид Алић наводи да су добили поруку од гласника да се сви војно способни мушкарци старости од 15 до 60 година јаве у команду 28. дивизије АРБиХ:

Извор нас је информисао да је у граду остао до 22 часа, када се одлучује да потражи супругу и дјecu, који су отишли у правцу Фабрике конфекције. Доласком у Фабрику конфекције проналази супругу и дјecu, са којима остаје цијелу ноћ. Дана 12.7.1995.¹¹⁷ године око 9,00 часова, долази курир и обавјештава да сви војно способни мушкарци од 15-60 година, врате се пред команду, гдје се растаје од породице и долази пред команду која се налазила у Кутлећа ријеци. По доласку у Кутлећа ријеку, краће вријеме се задржавају, а потом одлазе у правцу Буљина на једну ливаду. По окупљању војно способних мушкараца и припадника А Р.БиХ, извршена је смотра по бригадама. По изворовој процјени на постројавању је било око 15,000 људи, међу којима је запазио извјестан број млађих жена и дјевојака.¹¹⁸

Свједок догађаја Халид Алић у пробоју даље наводи поновно постројавање борбених формација у мјесту Буљим 13. јула 1995:

У Буљину на ливади остају цијели дан и ноћ, чекајући даља наређења више команде. Међутим како извор истиче на дан 13.7.1995.¹¹⁹ године око 03 часа после поноћи поново се врши постројавање по бригадама, а затим се издаје наређење за покрет и пробој ка слободној територији.

Извор нам је надаље истакао да је његова 282. бригада из Буљина кренула тек око 13,00 часова, у правцу ка слободне територије.¹²⁰

Исад Мујановић¹²¹, син Авдулаха и мајке Мејре, р. Ајамовић, рођен 4. 4. 1972. у Самарима, СО¹²² Зворник, по националности Муслиман, припадник АРБиХ од 8. 4. 1992, распоређен у 284. ббр. Сребреница. Исад Мујановић у изјави говори о околностима након пада Сребренице, придруживању својој бригади, те постројавању бригада 28. дивизије Армије БиХ у мјесту Јаглић. Исад Мујановић наводи сљедеће:

116 Izjava Halida Alića, 1.

117 Наведени догађај се десио 11. јула 1995. не 12. јула 1995. године.

118 Izjava Halida Alića, 1.

119 Наведени догађај се десио 12. јула 1995. не 13. јула 1995. године.

120 Izjava Halida Alića, 1.

121 Izjava Isada Mujanovića data organu bezbjednosti 14. septembra 1995. godine, ICTY 02631965, Arhiv RCIRZ.

122 Односи се на општину Зворник.

Супруга и дијете су ми евакуисани прије самог пада Сребренице и не знам гдје се тренутно налазе. **По паду Сребренице ја сам се прикључио својој бригади која је била постројена на Јаглићу заједно са осталим бригадама, а то је по мојој процјени било око 15000 људи.** До доласка на одредиште није било веће пометње јер су четници радили на чишћењу терена те се нису били умијешали међу нас. Међутим када смо у колонама кренули према слободној територији одмах је настао хаос јер су се и четници умијешали међу људство те су том приликом поједине убијали, поједине клали¹²³, а ја сам успут видео три заклане особе које нисам познавао, док сам од сапутника сазнао да их је било много више.¹²⁴

Након пада Сребренице, на основу наредбе Команде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, војска се упутила на мјесто окупљања на подручју Шушњара и Јаглића. Након формалне демилитаризације Сребренице, која на основу бројних извора¹²⁵ никада није реализована у пракси, пошто је у активном саставу остало преко 6.000 војника. Поред активног састава, 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ након демилитаризације имала је и резервни састав који се активирао према потребама, како је већ раније наведено. Управо је резервни састав активан након дешавања у Сребреници у јулу 1995. године. Том приликом им је наређено да се припадници резервног састава 28. дивизије Армије БиХ јаве на зборно мјесто како би учествовали у пробоју ка Тузли. Један од примјера је **Исмет Ханџић**¹²⁶, припадник Армије БиХ од 1992. године, а након тога је по проглашењу Сребренице и Жепе заштићеним зонама од стране Савјета безбједности Уједињених нација, у априлу 1993. године, распоређен у резервни састав. Ова чињеница је од суштинског значаја за разумијевање природе колоне, њеног састава са аспекта припадника војске и цивила. У колони се налазио велики број припадника резервног састава 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ који су се јавили на дужност по наредби команде 28. дивизије. Дио изјаве **Исмета Ханџића** коју је дао органима војне безбједности Армије Републике Босне и Херцеговине, Команда 2. корпуса у Тузли, 24. 9. 1995. поткрепљује наведену тврдњу:

Исмет Ханџић, син Јусе и мајке Абиде, дјевојачко Јакубовић, рођен 27.07.1960. године у Осмачама, општина Сребреница, гдј еј ебио и настањен до априла 1993. године, када је са осталим становништвом протјеран у Сребреницу, а затим у дијелу Сребренице зв. Црни Губер до 11.07.1995. године када је протјеран према слободној територији, по националности Бошњак-Муслиман, исламске вјероисповијести, **државља-**

123 Нису нађени докази да су српске снаге дејствовале пјешадијом на подручју од Шушњара, Јаглића до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Српске снаге дејствовале су артиљеријском усмјереном ватром са локације Рогач и са путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље, Сандићи, Кравица у правцу кретања колоне. Усљед изложености јакој артиљеријској ватри, дошло је до пометње, панике, халуцинација, самоубистава и међусобних обрачуна између припадника 28. дивизије Армије БиХ.

124 Izjava Isada Mujanovića, , стр. 1.

125 Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naredenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06.1995; Republika Bosna i Hercegovina, Štab oružanih snaga Srebrenice, *Dostava podataka o pregledu formacijskog ustrojstva OS Srebrenica u proteklom periodu*, br. 664/93, 19.09.1993; AR BiH, *Monografija*, ICTY Y0312626,13; Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izveštaj po naredbi*, str. pov. broj: Sekretarijat odbrane Tuzla 11.6-164/95 od 06.04.1995. godine, str. pov. broj: 03-102-3/95 Srebrenica, 01.06.1995.; Izjava Husa Halilovića, Arhiv RCIRZ.

126 Izjava Ismeta Handžić, Armija republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

нин Р БиХ припадник Армије Р БиХ од априла 1992. године, на служби у чети ТО из Осмача до априла 1993. године а затим у саставу 282. бригаде у Сребреници (резервно људство које је ангажовано по потреби).¹²⁷

Након тога, Исмет Ханџић наводи како се са другим припадницима Армије и војно способним мушкарцима упутио у правцу Буљима, на мјесто окупљања 28. дивизије Армије БиХ:

Приликом окупације Сребренице ја сам 11.07.1995. године, са осталим припадницима Армије и војно способног становништва, отишао на мјесто зв. Буљим одакле смо кренули ујутро 12.07.1995.г. у колони од око 15.000 људи међу којим је било доста жена и дјеце.¹²⁸

Анализом списка несталих лица ICMP из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих су 65 жене или 0,84%, у односу на укупан број несталих на списку ICMP и 80 особа млађа од 16 година, што износи 1,04% у односу на укупан број несталих.¹²⁹ Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, јавили су се на основу наредбе Команде 28. дивизије на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли. У прилог тој тврдњи, види слику коју је сачинио Wade Goddard, *Pojтерс*, 17. јула 1995. у Тузли. На слици се налази четрнаестогодишњи дјечак са аутоматском пушком АК-47, који сједи поред избјегличког кампа након учешћа у пробоју са осталим војницима 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ.

127 Izjava Ismeta Handžić, 1.

128 Izjava Ismeta Handžića, 1.

129 ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

У вези са дешавањима након пада Сребренице и пробојем, у изјавама преживјелих припадника 28. дивизије доминира термин грађани умјесто војници, на тај начин се минимизира, односно занемарује њихов војни статус, што је свакако битна чињеница у истраживању околности након пада Сребренице. Такође, то је значајна чињеница за разумијевање шта се заиста десило у Сребреници и на путу ка Тузли након 11. јула 1995. За примјер наводимо изјаву **Назифа Османовића**¹³⁰, син Нурифа, рођен 25. априла 1946. године у Прибидолу, општина Сребреница, коју је дао оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 20. децембра 1995. Назиф Османовић говори о 15.000 грађана који су се окупили на подручју мјеста Шушњари, старости 15–65 година, који су се постројавали по бригадама и кретали у пробој:

Дана 11.07.1995. године послје пада Сребренице око 15,20 сати са групом грађана пошао сам према Шушњарима, општина Сребреница. Доласком на Шушњаре саопштено нам је да идемо на Буљим гдје сам затекао око 10.000 грађана. Број окупљених се стално повећавао тако да је **до 20,00 сати било око 15.000 грађана**. Грађани су били старости од 15-65 година. Поред војно способних мушкараца био је и један мањи број дјевојака. Пошто су се на зборном мјесту налазили представници војних и цивилних власти, очекивали смо од предсједника општине Суљић Османа и команданта 28. дивизије Рамиза Бећировића да нам се обрате и дају смјернице о нашем даљем кретању, међутим нико нам се није обратио. **Ујутро 12.07.1995. године око 03 сата постројене су бригаде и кренуле су према Тузли. Међутим, око 5000 грађана остало је и даље на Буљиму и нису кренули са бригадама.** У јутарњим сатима сазнао сам од грађана да су у току ноћи између 11.07. - 12.07.1995. године отишли према Тузли представници цивилних и војних власти, са љекарима и судијама. Око 13,00 сати **истог дана групи од 5000 грађана придружио се командант бригаде Голић и рекао нам да пођемо према Тузли, а он ће напустити Буљим када прође последњи војник.**¹³¹

Хусо Салиховић, син Шемса (отац) и Рахиме, дјевојачко презиме Алић (мајка), рођен 8. августа 1963. године у мјесту Моћевихи, општина Сребреница, 20. августа 1995. године дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ. Био је припадник Армије РБиХ од 18. априла 1992. године. Након тога је био припадник 9. муслиманске бригаде. Својство припадника Армије БиХ Салиховић наводи у изјави са тачним називом војне јединице. На основу тога, утврђен је његов статус као припадника Армије БиХ. Салиховић као војник у борбеној формацији и непосредни учесник догађаја описује дешавања непосредно пред пад и након пада Сребренице и током пробоја ка Тузли. Хусо Салиховић детаљно описује правац кретања цивила у базу УН у селу Поточари, те правац кретања припадника војске на зборно мјесто у селу Шушњари у чему је и он, по властитој изјави, учествовао. Након тога, војник Салиховић даје процјену бројног стања борбене формације, детаљан опис постројавања борбених формација. Салиховић говори о структури људства у колони, о наоружаним и ненаоружаним припадницима војске, те о цивилима за које каже да су војно способни мушкарци. Војна формација није у потпуности била наоружана. У прилогу слиједи сегмент његове изјаве:

Сутрадан, 11.07.1995. године око 11,00 сати четници су се почели спуштати у град. Ја сам са једном групом од 20 људи био у центру града до 12,00 сати и одатле смо ишли

130 Izjava Nazifa Osmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-1/95, ICTY 01008158, 20. 12. 1995, Arhiv RCIRZ.

131 Izjava Nazifa Osmanovića, 1.

према излазу града и лијево скренули преко Кутлића за Сућеску, а народ се кретао према Поточарима.

Прије Сућеске смо чули да је зборно мјесто на шушњарима и тамо смо стигли око 23,00-24,00 сата. **Ту су се скупили сви борци и сви способни цивили**, а по мојој процјени око 12-15,000. Ја сам са Ахмом Тихићем ту тражио Ибрана и Хамеда Ефендића и неко нам је рекао да нису смјели да крену и да су се предали УНПРОФОР-у. **Ту је било постројавање војске по бригадама** и одатле смо кренули пред зору, обзиром да је моја група била међу задњим у колони. Колико је мени познато, к-дантима јединица су дате неке инструкције и распоред кретања. Знам да је на поласку речено да се погинули остављају а да се рањени морају носити. Непосредно испред четничких линија на Буљиму, створена је велика гужва јер нам је речено да је ту минирано и дуго се чекало да се уђе у колону јер се ишло један по један. Идући преко Буљима, негдје иза мојих леђа удаљено око 500 м чуо сам детонације. Касније сам чуо да је то била четничка засједа, а четници су пуцали из зоља и РБ-а на колону. Колона се зауставила негдје на излазу из Буљима и уласку у Каменицу, и ту се концентрисала велика група људи који су чекали ноћ да би се по ноћи прешао асфалт иза Коњевић Поља. **Прије на сат и по него што ће мрак бригаде су се почеле постројавати и ту је настала гужва. Ту се пропушта већи дио војске са наоружањем, а претежно остаје војска без наоружања и цивили.**¹³² **Речено нам да је да они иду да обезбиједe слободан пролаз преко асфалта на Калдрмици.**¹³³

Нуриз Селимовић¹³⁴, име оца Абид, референт за ОНП команде 284. ИБЛБ, 28. д. КоВ, чин: поручник, дана 26. јула 1995. године, дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ у вези са дешавањима након пада Сребренице. Поручник Нуриз Селимовић у изјави наводи детаље о припремама 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ за пробој ка Тузли. Такође, наводи дешавања током пробоја. Наводимо сегменте изјаве који неоспорно потврђују војни статус колоне која се пробијала из правца Сребренице према Тузли:

К-дант 284., 281. и 283. бр су се састали у рејону Виогор са осталим ПК, донијели су некакву одлуку за пробој.

Кренули смо према БУЉИМУ у прве вечерње сате гдје је било сједиште и скуп свих осталих бригаде и јединица.

Ту смо се скупили и чекали даље наређење.

К-да 28. д КОВ са к-дантима бригаде била је у Шушњарима у кући СИДИКА гдје смо се око 10,30 сати састали, те позвали мене на разговор око пробоја. Када сам дошао РАМИЗ к-дант 28. д КОВ ме је питао: Куда је најкраћи и најповољнији пут за прелазак свих бораца као и велики број цивила? Рекао ми је да узмем себи људе, да проберам из свих јединица по мојој личној замисли, колико ми треба напријед за извиђаче. Изабрао сам 8 момака диверзаната 284. бр и 1 момка из 283. бр, који ми је помогао у путу јер је већ један пут долазио у Тузлу, те сам узео већи број из осталих јединица величине једне чете која је бројала 76 људи.¹³⁵

... Начелник штаба, к-дант РАМИЗ БЕЋИРОВИЋ ми је рекао да не идем ја прије њих да прелазим асвалт и да даље не могу наставити пут од умора.¹³⁶

132 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

133 Izjava Husa Salihovića, 10.

134 Izjava Nuriza Selimovića data organu vojne bezbjednosti Armije BiH, ICTY 02631686, 26. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

135 Izjava Nuriza Selimovića, 2.

136 Izjava Nuriza Selimovića, 3.

... По преласку Јадра почело је већ велико комешање војске те и губљење контроле над војском.

Поједини чланови к-де 28. д КОВ нису више поштовали ред и дисциплине коју смо договорили на почетку.¹³⁷

...покушао сам заједно са к-дантом 284. бр и са Екремом зв. Еко из к-де 28. д КОВ који је био обавјештајац да докажем људима да обезбјеђење мора остати на асвалту ради безбиједности осталих људи у колони.¹³⁸

Исмет Ханџић¹³⁹, син Јусуфа (отац) и Абиде, дјевојачко презиме Јакубовић (мајка), рођен 27. 7. 1960. у мјесту Осмаче, општина Сребреница, припадник 28. дивизије Армије БиХ. Исмет Ханџић у изјави коју је дао 24. септембра 1995. године органима војне безбједности Команде 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине наводи околности окупљања 28. дивизије и говори о припремама за пробој након пада Сребренице. Он наводи сљедеће:

Приликом окупације Сребренице ја сам 11.07.1995. године, са осталим припадницима Армије и војно способног становништва, отишао на мјесто зв. Буљим одакле смо кренули ујутро 12.07.1995. г. у колони од око 15.000 људи међу којим је било доста жена и дјеце.¹⁴⁰ Колона је била дуга око 11 км јер смо се кретали у колони по двоје.¹⁴¹

Мирзет Смајић, син Хусеина и мајке Асеме, дјевојачко Кланчевић, рођен 10. 1. 1974. у Токољацима, општина Сребреница, припадник Армије РБиХ од априла 1992. године, у саставу јединице стациониране у Токољцаима, без чина, на дужности стријелца, након пада Токољаца и преласка у Сребреницу у саставу 282. бригаде, II батаљон, II чета, на дужности стријелца.¹⁴² Мирзет Смајић био је учесник у пробоју. У изјави коју је дао органима војне безбједности – Армије Републике Босне и Херцеговине, командант 2. корпуса, у Тузли, 24. септембра 1995. године, свједочи о ситуацији након пада Сребренице. Том приликом, свједок Мирзет Смајић говори о окупљању војних обвезника и других војно способних мушкараца у подручју Буљима, у складу са наредбама војних и цивилних власти у Сребреници:

Дана 10.07.1995. године на наредбу војних и цивилних власти у Сребреници, војни обвезници и остало војно способно становништво се окупило на мјесту зв. Буљим, те је донесена одлука да се покушамо пробити према Калесији. **У колони у којој сам ја био било је између 2 - 3.000 људи од којих је било војника и цивила**^{143, 144}

137 Izjava Nuriza Selimovića, 3.

138 Izjava Nuriza Selimovića, 4.

139 Izjava Ismeta Handžića, 2.

140 Анализом ICMP списка несталих лица из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих 80 млађе од 16 година, што износи 1,04% у односу на укупан број несталих. Утврђено је да је 701 особа старијих од 60 година или 9,11%, у односу на укупан број несталих. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

141 Izjava Ismeta Handžića, 1.

142 Izjava Mirzeta Smajića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuza, str. pov. br. SP. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

143 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

144 Izjava Mirzeta Smajića, 5.

Рефик Хамидовић¹⁴⁵, замјеник командира извиђачко-диверзантског вода 28. самосталног брдског батаљона, 28. дивизија КоВ, у изјави од 6. августа 1995. године говори о правцу кретања припадника војске након пада Сребренице. Затим, Рефик Хамидовић говори о окупљању 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ у мјесту Јаглићи, о подјели наоружања онима који нису били наоружани, те о покрету борбених јединица. У прилогу слиједи дио изјаве:

Сутрадан 11. 7. 1995. године, био сам у болници негдје око 15,00 сахата. Четници су поново ударили јаким снагама и пробили новоформиране линије. Камиони за рањенике су дошли пред болницу да евакуишу рањенике УНПРОФОРУ. Ушао сам био у камион са тим свим рањеницима, међутим није било возача. У том моменту дошао ми је к-дир вода са осталим момцима и звао ме је да идем са њима, да не идем са рањеницима. Пристао сам и изашао из камиона. **Кренули смо у правцу према Липи гдје је било зборно мјесто 28. С бб. Ту је дошао к-дант који се је након 1 сахата повукао из Сребренице, мисли на а.р Ејуба Голића. Прије тога отишао је у УНПРОФОР и покупио је наоружање пјешадијско које је било предато УНПРОФОР-у. Након превозења наоружања подијелио га је борцима који нису имали наоружања. Одатле смо кренули према мјесту Јаглићима. На Јаглиће је требало стићи до 22,00 сахата. Међутим ми нисмо стигли. Стигли смо у зору негдје око 5,00 сахата. Сви борци су били већ отишли. Ту нас је затекла зора. Четници су нас примјетили и почели су са гранатирањем. Ми нисмо имали другог избора, морали смо да кренемо. Прву четничку линију прошли смо без проблема. У дубини четничке територије, у дубини 1,км направили су засједу. Био сам прошао прије....**¹⁴⁶

Изјава **Вејиза Шабића**¹⁴⁷, команданта 284. источнбосанске лаке бригаде, дата истражитељима МКСЈ 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године, значајан је документ који доказује да је колона била војна формација. Командант Шабић у изјави говори о околностима пада Сребренице и поруци курира из команде 28. дивизије 2. корпуса АРБиХ да се војска треба окупити у мјесту Шушњари. Командант Вејиз Шабић у изјави наводи сљедеће:

10-11. Jul 1995.

У том тренутку сам знао да ће Сребреница пасти и да морамо да потражимо рјешење за себе. У том тренутку са мном је био Зулфо Турсуновић, командант 281. лаке пјешадијске бригаде. Хакија Мехољић, командант МУП-а у Сребреници /као у оригиналу/. **Пристипио нам је курир и рекао нам да је Сребреница пала и да треба да се помјеримо према Шушњарима. Курир ми је рекао да му је то наређено из штаба дивизије.**¹⁴⁸

Командант Вејиз Шабић говори о окупљању у мјесту Шушњари, те о састанку команданата бригаде 28. дивизије, те о плану покрета јединица у вези са пробојем:

У Шушњаре смо стигли између 17:00 и 18:00 сати и тамо затекли велик број цивила¹⁴⁹ **и војске.** Будући да су људи већ били ту, речено нам је да неки команданти чекају

145 Izjava Refika Hamidovića, zamjenik komandira izviđačko – diverzantskog voda 28. samostalnog brdskog bataljona 28. divizije KoV, ICTY 02631670, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

146 Izjava Refika Hamidovića, l.

147 Statement of Vejiz Šabić Commandant of the 284th East Bosnian Light Brigade, given to the ICTY Investigators on April 8 and 9, and May 16, 2002, [Изјава Вејиза Шабића, командир 284. источнбосанске лаке бригаде, дата истражитељима Хашког трибунала 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године], ICTY 02199363, Архив РЦИРЗ.

148 Statement of Vejiz Šabić, 3.

149 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

у једној кући. Отишли смо до те куће и тамо затекли Ибру Дудића, Амира Кулагића, Ибрахима Манџића и неке општинске вође. Састанак је одржан у кући Сидика Адемовића, помоћника команданта за безбједност у 280. бригади. Он је присуствовао састанку. Бећировић је покушао да успостави везу с Тузлом. Тада смо одлучили да нам је једино преостало да кренемо пјешке према Тузли. Одлучено је да кренемо око поноћи, у ноћи с 11. на 12. јули. Будући да су готово сви припадници моје јединице били с подручја Сандића, Коњевић-Поља, Церске, Каменице и других мјеста према Тузли, претпостављали смо да ми најбоље познајемо то подручје, тако да сам ја био задужен да водим колону према Тузли. Током састанка стигао је Ејуп Голић, командант Независног батаљона из састава 28. дивизије. Дознао сам такође да је с нама тада био и Турсуновић.¹⁵⁰

Даље, командант Вејиз Шабић у изјави истражитељима МКСЈ говори о покрету своје јединице у правцу Тузле преко територије под контролом Срба. Наводи бројно стање своје јединице и борбени распоред и задатке:

12. јул 1995

Око 00:30 сати 12. јула кренуо сам са својом јединицом према слободној територији. Објаснио сам својој јединици за шта смо задужени. У саставу моје јединице било је око 3.000 људи,¹⁵¹ па смо се због величине подијелили у неколико мањих јединица. Свом начелнику штаба, Ејупу Дедићу, издао сам наређење, тако да је он био задужен за везу међу тим различитим јединицама. Ја сам сам преузео јединицу за извиђање, откривање и пробоје кроз непријатељске линије. Имао сам извиђачку јединицу од око 15 људи који су ходали неколико стотина метара испред јединице. Некада су били и много даље од јединице, удаљени по неколико километара. **У тренутку кад смо напустили Шушњаре било нас је око 150. Саставили смо своју јединицу од најбољих војника из разних јединица.**¹⁵²

Свједок догађаја, учесник у пробоју, командант Вејиз Шабић наставља у својој изјави да износи околности војне операције и дилему да ли се вратити по људе који су остали одсјечени од колоне или наставити даље у правцу Тузле. Под артиљеријском паљбом од стране српских снага, одлучили су да се не враћају већ да крену даље. У дијелу изјаве, Шабић описује опремљеност своје јединице униформама. Ту наводи да је само мањи број војника имао униформе а да већина није била у униформама. Наводи да је само око 30 људи имало униформе, што је минималан број у односу на 3.000 под његовом директном командом. Та чињеница указује на то да су у колони били припадници 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ у цивилним одијелима, и да није била ријеч о цивилима већ о војницима. Наредни дио изјаве поткрпљује ове наводе:

13. јул 1995

Заказан је састанак с Бећировићем и свим командантима. Очекивали смо да Ибро Дудић¹⁵³ убрзо стигне и покушали да између свих гласина установимо шта је истина.

150 Statement of Vejiz Šabić, 4.

151 Командант Шабић наводи у изјави да је његова 284. источnobосанска лака бригада бројала 3.000 бораца. Треба имати у виду да је 28. дивизију АРБиХ сачињавало укупно 5 лаких пјешадијских бригада: 280, 281, 282, 283, 284, 285. бригада. Ако узмемо у обзир чињеницу да је у колони било присутно око 12.500 људи, са великом вјероватноћом можемо претпоставити да су велика већина људи из колоне били припадници активног или резервног састава АРБиХ.

152 Statement of Vejiz Šabić, 4.

153 Један од команданата (Ибро Дудић), који је остао иза дијела колоне Вејиза Шабића у моменту тешког артиљеријског напада, никада се није појавио са својом војском. Ибро Дудић, син Хусеина, рођен 27. 8.

Морали смо да донесемо одлуку о томе да ли да се вратимо и помогнемо људима који су били одсјечени и остали иза нас или да наставимо пјешачити према Тузли. Све смо узели у обзир колико год смо могли, нисмо, наиме, били ни обучени ни психолошки спремни за ту врсту операције. Предложио сам да ме неко замијени како бих се могао вратити и помоћи људима који су остали иза нас. Баш у то вријеме сам обавијештен да је дио конвоја који је одсјечен успио да пређе с Дудићем и ишли су према нама. Касније се показало да то није истина. Између 15:00 и 16:00 сати Срби су почели да гранатирају планину Удрч с подручја Лијешња, тако да смо набрзину донијели одлуку да наставимо пјешачити према Тузли и ја сам са својом јединицом водио колону. **Дио војника у мојој јединици је носио униформе. Ја сам је исто носио, али већина људи није. Само је 30 припадника моје јединице било униформисано.**¹⁵⁴

Дана Ристановић¹⁵⁵, кћи Божидара и Наде Филиповић, рођена 27. 10. 1963. године у Љубовији, општина Љубовија, у Р. Србији, била је запослена у СЈБ Сребреници, као административни техничар. Дана Ристановић била је учесник у колони током пробоја ка Тузли са припадницима 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ. Наиме, у изјави датој оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 14. септембра 1995. године, наводи детаље постројавања бригада 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ у мјесту Сућеска:

11.7.1995. године извор је испред бензинске пумпе у Сребреници са Дедић Мехмедалијом, Дудић Зијом, Крцић Хабазом и Крцић Бењамином кренуо у колони са припадницима Армије РБиХ према Сучесци и Котлича ријеци. Свог невјенчаног супруга Атифа је срела у Сучесци гдје је постројио своју 282. бригаду. Ту су се још налазиле 283., 280. бригада, те брдски батаљон под командом Ејуба Голића, санитетске екипе са докторима и представници цивилне власти. Бригаде су све постројене, с тим да је одлучено да 282. и брдски батаљон буду на зачељу колоне.¹⁵⁶

Дана Ристановић, као учесник у колони, наводи и друге детаље који се односе на припадност војној формацији људи који су погинули током пробоја. Свједок догађаја наводи случај командира војне полиције Мирзе, који је погинуо у пробоју:

С обзиром да је оптуживан од оперативног радника СДБ Србије да је фалсификовао личне карте за Насерове¹⁵⁷ потребе, извор нам је појаснио те околности. Наиме, 5.4.1992. године Насер Орић се обратио извору са захтјевом да фалсификује 4 личне карте које гласе на српска имена, тј. за Амира Салиховића зв. Аркан, Смају Манџића, **извј. Мирзу који је био к-дир војне полиције - погинуо при пробоју** и њега.¹⁵⁸

Мехмедовић (Адил) Фадил¹⁵⁹, рођен 2. 5. 1975. у Слатини, општина Сребреница, по властитој изјави, датој органима војне безбједности Армије БиХ, ступио у Армију БиХ 1. 1.

1969. године у Сребреници, пријављен да је нестало на локацији Коњевић Поља 14. 7. 1995. године. Лице се налази на списку несталих ICMP и МО Поточари.

154 Изјава Бејиза Шабића, 6.

155 Izjava Dane Ristanović, Službena zabilješka o obavljenom informativnom razgovoru, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1597, ICTY R1100612, 14. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, 5–6.

156 Izjava Dane Ristanović, 5–6

157 Насер Орић, командант 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ.

158 Izjava Dane Ristanović. 3.

159 Izjava Mehmedović Fadila, Armija BiH, Komanda 281. IBLB, Organ bezbjednosti, br. 06/06-2, ICTY 07034962, 30. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

1993. године¹⁶⁰, свједочи о дешавањима након пада Сребренице и постројавању бригада 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ у Шушњарима:

Било ми је тешко касама добили извјештај да напустимо наше село ту смо се искупили и одржали састанак како да кренемо према свом народу у Тузли. **Дошли смо у село шушњари ту смо нашли све остале Бригаде са подруча сребренице Ту смо се распоредили икренули према** Тузли кад смо дошли у Побуђе у селу Каменице ту смо имали мало одмора.¹⁶¹

3.2. Учесници у колони / изјаве свједока

Изјава **Јашаревић Хамеда**¹⁶², син Мехмедалије, мајке Сејде, дјевојачки Омеровић, рођен 6. јануара 1977. у Побуђу, коју је дао припадницима МУП-а Републике Српске, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Братунац, говори о околностима након пада. Колона која се кретала у правцу Тузле била је у највећој мјери сачињена од војно способних мушкараца, од којих су многи били наоружани ватреним оружјем. Ту тврдњу поткрепљује изјава Јашаревић Хамеда, који се са групом војника упутио ка Жепи након што је дошао у подручје мјеста Кравица, гдје су вођене борбе. Јашаревић у својој изјави описује борбени састав група и наоружање које су посједовали. Свједок догађаја, између осталог, изјављује слиједеће:

Мени више није познато куд је та наша велика група која је остала на Мратинцима И Буљиму даље отишла а могу да напоменем да је у тој великој групи било мушкараца разних старости док жена и дјеце није било а **радило се о мушкарцима старосне доби од 15 па до 60 година од којих су многи били наоружани ватреним оружјем.** Такође сам примјетио да се у правцу Кравице упућују тј. спуштају углавном мушкарци који су били без оружја док наоружани у већини се нису хтјели предати. У мјесту Краиновићи сусрео сам свог наставника Сиричић Мухидина а **са њим је био И још један његов колега који је био наоружан аутоматском пушком а нама се придружила група око 120 већином наоружаних мушкараца** које сам ја јер сам познавао пут И одвео их до моје куће на Гај у Побуђу, гдје је комплетну нашу групу преузео мој комшија Хурем Салкић који нас је одвео у Жепу. **У Жепи сам провео 8 дана на борбеној линији** гдје је погинуо мој рођак Осмо Јашаревић који није укопан већ је остао на том положају. Исти тај дан нама је на линију дошао командир Неђад те нас обавјестио да наша линија пада И да се предао Авдо Пало командант Жепе те нам предлагао да се предамо И да је отворен пут према Кладњу којим би се могли војници безбједно да крећемо за Кладањ. **Ја сам из Жепе кренуо са 120 војника са којим сам дошао у мјесто Кладањ.** Касније сам сазнао да нас је Авдо Пало обмануо тј. да нас је слагао да се предао командант Жепе И да нас је УМПРОФОР издао.¹⁶³

160 Мехмедовић Фадил, (Армија БиХ), син Адила, рођен 2. 5. 1975. године у мјесту Слатина, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Слатина. У АРБиХ дужио М-48. Стријелац у 1. десетини, 2. вода, 1. ЛПЧ, 281. ИБЛБР Сућеска (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, 15).

161 Izjava Mehmedović Fadila, 1.

162 Изјава Јашаревић Хамеда, Република Српска, Министарство унутрашњих послова, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Братунац, бр. 12-1-7/02-230-49403, 27. 8. 2003, Архив РЦИРЗ.

163 Изјава Јашаревић Хамеда, 2–3.

Мујо Рахмановић¹⁶⁴, син Салчина и мајке Шухре, дјевојачко презиме мајке Салкић, рођен 6. 5. 1960. године у Поточарима, општина Сребреница, дана 18. августа 1995. дао је изјаву Државној комисији за прикупљање чињеница о ратним злочинима на територији РБиХ у вези са околностима пробоја ка Тузли. Том приликом наводи да се колона кретала у правцу Тузле, гдје су били константно изложени артиљеријској ватри српских снага и да су вођене борбе. Током пробоја, разбијене јединице су се скупљале и постројавале на одређеним локацијама, између осталог и у Каменици која је удаљена око 8 до 10 километара од Јаглића и Шушњара, мјеста постројавања за пробој. Мујо Рахмановић води се у евиденцији 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ као активни припадник.¹⁶⁵ Мујо Рахмановић у изјави наводи следеће:

До постројавања на Каменици рањенике и то мањи број с у донијели. Ту се састајемо сви. Ту се бирају руководећи људи општине, робне куће. **Бирају се маневарски и диверзантски водови.** Бира се фамилија команданта Н.О.¹⁶⁶ Циљ је био да се та група људи преведе од око 2000 људи на слободну територију Тузле. Свијет се гура да иде напријед.¹⁶⁷

Изјава заштићеног свједока¹⁶⁸, који је, по властитој изјави, припадник 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, коју је дао Жан-Ренеу Руезу, шефу истражног тима Хашког трибунала 9. октобра 1998. године, 11. октобра и 3. децембра 1998. год., указује на чињеницу да је колона била састављена од припадника војске иако многи на себи нису имали униформе. Заштићени свједок је заробљен од стране српских снага у подручју пута Коњевић Поље – Кравица, у близини села Сандићи. Заштићени свједок наводи како он као војник никада није успио добити униформу, те је о околностима заробљавања и статусу заробљених изјавио следеће:

Ливада је била препуна заробљеника. **Моја је процјена да нас је бар три хиљаде тамо сједило.**¹⁶⁹ **Већина заробљеника била је иза мене. Нико од нас није носио војне униформе, јер мало је војника имало униформе, а они који јесу имали такву одјећу побацали су је прије предаје. Ја лично нисам никад успио набавити униформу.** Војници који су нас чували носили су разне типове војне одјеће. Једног од њих описао сам у својој претходној изјави.¹⁷⁰

У Шушњаре су кренули активни припадници 28. дивизије, резервни састав и војно способни мушкарци старости 15–65 година у складу са наредбом Команде 28. дивизије. За

164 Izjava Muja Rahmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Opštinska komisija Živinice, br. 01-0585 95, ICTY 00442913, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

165 Рахмановић Мујо, (АРБиХ), син Салчина, рођен 6. 5. 1960. године у мјесту Будак, МЗ Поточари, општина Сребреница, гдје је и живио. ВЕС и чин у ЈНА: возач. У АРБиХ дужио Кар. 75651, добошар (предат УН). Припадник бригаде Поточари, возач у десетини МБ – 60 мм, 1. ЛПЧ, 280. ИБЛБР Поточари (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 18).

166 Скраћеница се вјероватно односи на иницијале Насера Орића.

167 Izjava Muja Rahmanovića, 5.

168 Statement of a protected witness given to the investigators of the ICTY on October 9 and 11, 1998 and December 3, 1998 [Изјава заштићеног свједока дата истражитељима МКСЈ 9. и 11. октобра 1998. године], ICTY 00700892, Archives of the RCIRZ.

169 На основу истраживања, број заробљених на ливади у селу Сандићи у изјави заштићеног свједока пре-
димензиониран је. У изјави свједок наводи да је већина заробљеника сједјела иза њега. То је контрадик-
торан дио изјаве јер се поставља питање како је могао дати процјену броја заробљених ако је већина била
изван његовог видокруга? Опширније о томе види у одјељку 4.1. Ратни затвореници.

170 Statement of a protected witness.

примјер наводимо Службену забиљешку о информативном разговору припадника 28. дивизије 2. корпуса АРБиХ **Ковачевић Садика**, сина Смаје и Рахе Мујкић, рођен 10. 10. 1977. године у селу Пећи, општина Сребреница, дату Служби државне безбједности, РБиХ, Сектор СДБ Тузла, 13. 10. 1995.¹⁷¹ У тој изјави датој оперативцу државне безбједности, Ковачевић Садик се изјаснио као цивил који се заједно са војском постројио и кренуо ка Тузли. У службеној забиљешци се наводи:

На почетку разговора, извор изјављује да је у мају мјесецу 1992. године, због ратних дејстава напустио мјесто становања и заједно са својом мајком избјегао у Сребреницу. Међутим, средином јула мјесеца 1995. године када су четници окупирали Сребреницу, извор је као цивил¹⁷² кренуо заједно са војском према насељу Казани и Буљим. На подручју Буљима сви су се постројили¹⁷³, а затим одлучили да кренули према слободној територији.¹⁷⁴

Да је колона која се кретала из рејона Шушњари у пробој ка Тузли војна формација потврђује изјава заробљеног, касније размијењеног припадника АРБиХ **Адемовић Шевала**.¹⁷⁵ Адемовић је у изјави датој 19. 1. 1996. Агенцији за истраживање и документацију (АИД)¹⁷⁶, Сектор Тузла, саопштио да је заједно са својим синовима кренуо у пробој ка Тузли и да су били припадници 281. бригаде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, те свједочи о бројности колоне и жртвама услед напада Војске Републике Српске. Припадник 28. дивизије, учесник у пробоју, Шевал Адемовић¹⁷⁷ у својој изјави говори следеће:

Дана 12.07.1995. године ја и моја два сина Јусуф и Шефик,¹⁷⁸ кренули смо заједно са нашом 281. бригадом у пробој према Тузли а пут нас је водио према Кравици, Каменици, Кушлату, Снагову, Баљковици и Мемидима, гдје сам и заробљен. Одмах на почетку нашег пробоја према Тузли, у близини Кравице, четници¹⁷⁹ су почели са гранатирањем колоне у којој је, по мојој слободној процјени било 10-15000 људи.¹⁸⁰

171 Ковачевић Садик води се у војној евиденцији 28. дивизије на списку ваншколске омладине рођене 1977. године 210794 (Armija BiH, 28. divizija, *Spisak vanškolske omladine rođene 1977. godine*, Arhiv RCIRZ, 7).

172 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

173 Термин постројавање није карактеристичан за цивиле и односи се искључиво на активност војних, полицијских или сличних формација.

174 Izjava Kovačević Sadik, Službena zabilješka o informativnom razgovoru, RbiH, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371749, 13. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

175 Izjava Ševala Ademovića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, ICTY 01008095, 19. 1. 1996, Arhiv RCIRZ.

176 Агенција за истраживање и документацију (Обавјештајна агенција под муслиманско – бошњачком контролом)

177 Адемовић Шевал, син Салиха, рођен 29. 1. 1959. године у мјесту Подосоје, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Подосоје. Лични ВЕС: 11101. Адемовић се налази у евиденцији припадника 28. дивизије Армије БиХ. У АРБиХ дужио М-48. Електромеханичар за воз. точкаше у десетини за техничко одржавање, техничког вода, логистичке чете, 281. ИБЛБР Сућеска (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 57).

178 Јусуф Адемовић, син Шевала, рођ. 6. 2. 1975. године, нестало 30. 8. 1995, Жепа. Шефик Адемовић, син Шевала, рођ. 10. 3. 1979, пријављен нестанак у јулу 1995. у Кравици. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

179 Припадник Југословенске војске у отаџбини, која се борила током Другог свјетског рата. Муслимани су га користили као погрдан надимак за Србе током 1990-их.

180 Izjava Ševala Ademovića, 1.

Изјава **Нецада Ахметовића**¹⁸¹, припадника 28. дивизије Армије БиХ¹⁸², који је заробљен у пробоју од стране српских снага, касније размијењен, такође потврђује тврдњу да је колона војна формација. Ахметовић Нецад је службеним лицима Државне агенције за истраге и заштиту дана 9. 3. 2006, током саслушања у својству свједока, саопштио сљедеће:

Рођен сам у Сребреници 12.01.1953. године улица Црни Губер бб. По занимању сам дип.инг. геодезије. До избијања ратних сукоба у БиХ налазио сам се у сталном радном односу у Руднику олова и цинка Сребреница, гдје сам обављао дужност руководиоца мјерачке службе, а био сам настањен у Сребреници.

Одмах по избијању рата активно сам се укључио у одбрану Босне и Херцеговине, гдје сам у Армији БиХ као припадник био ангажован од **15.05.1992. до 01.06.1996. године. Од 01.06.1996. године након што сам демобилисан из Армије БиХ, ангажован сам у Федерално министарство одбране.**¹⁸³

Учесник у пробоју, свједок догађаја **Нецад Ахметовић**, службеним лицима Државне агенције за истраге и заштиту БиХ саопштава да је након пада Сребренице, заједно са осталим припадницима 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, кренуо у пробој према Тузли:

Након пада Сребренице, **заједно сам са осталим припадницима 28. дивизије сам организовано у групи кренуо у пробој према Тузли** када дана 13.07.1995. године, након што више из разлога изнемоглости нисам могао пратити кретање осталих из групе, издвајам се и силазим са Удрића и бивам заробљен од стране припадника српског агресора, односно радило се а локалитету Кушата код Дрињаче, гдје је једна група српских војника са два камиона вршила неке поправке на једном од њих. Одмах након што сам заробљен од ових војника исти су ме пребацили у Каракај у просторије једне фабрике, гдје сам доласком запазио још заробљеника са подручја општине Сребреница.¹⁸⁴

Бего Салиховић¹⁸⁵, син Раме и мајке Рејхе, дјевојачко презиме Ћерић, рођен 28. 9. 1944. године у с. Пале, општина Сребреница, у изјави датој органима војне безбједности Армије БиХ, као припадник 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ, свједочи о природи војне колоне:

Ја сам био припадник Армије Р БиХ у саставу 280. бригаде, али сам био без оружја те сам повремено био ангажован на разним пословима. Мобилисан сам октобра мјесеца 1992. године. Живио сам у с. Пале код Сребренице све до 11.07.1995. године, када је дошла наша војска и рекла нам да морамо да идемо из села јер су четници окупирали Сребреницу.¹⁸⁶

181 Izjava Nedžada Ahmetovića, Bosna i Hercegovina, Ministarstvo sigurnosti, Državna agencija za istrage i sigurnost, br. 17-0412-04-2 151/06, ICTY 0558-6391 / 0558-6396, 09.03.2006, Arhiv RCIRZ.

182 Ахметовић Нецад, (Армија БиХ), син Авде, рођен 12. 1. 1953. године у мјесту Сребреница, живио у мјесту Црвена ријека, МЗ Сребреница, општина Сребреница. Лични чин: војник. Лични ВЕС: 11314 (21801). командир 1. десетине (радио-телеграфисти) вода везе, 280. ИБЛБР Поточари, командир радио-одјељења, вода везе, команде 8. ОГ Сребреница, командир десетине и шифрер у воду везе ДПЗ, референт крипто-заштите у органу везе, команде 28. д. КоВ. Водио се у евиденцији СО Сребреница (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 11).

183 Izjava Nedžada Ahmetovića, 1.

184 Izjava Nedžada Ahmetović.

185 Izjava Bega Salihovića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komada 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

186 Izjava Bego Salihović, 5.

Наредни примјер учешћа припадника Армије БиХ у пробоју ка Тузли јесте Мевлудин Хрњић, вјерски службеник и припадник војске.¹⁸⁷ У изјави **Мевлудина Хрњића**¹⁸⁸ органима безбједности Армије БиХ стоји:

Мевлудин Хрњић, син Мехмеда и мајке Мејре рођене Суљић рођен 08.01.1971. год. у Каменици СО Зворник¹⁸⁹, Муслиман, Неожењен по занимању вјерски службеник, запослен у Каракају, припадник АРБиХ од 08.04.1992. год., распоређен у 6. Каменички одред, а послје у 284.ббр. Сребреница.....¹⁹⁰

Наредни примјер учешћа припадника Армије БиХ у пробоју ка Тузли јесте изјава **Кемала Мујића**¹⁹¹, дата органима војне безбједности након пада Сребренице. У изјави се наводи да је Кемал Мујић припадник Армије БиХ.¹⁹²

Кемал Мујић, син Мурадифа рођ. 12.02.1975. године у Сребреници, општина Сребреница, ученик 3 (треће) године Електротехничке школе, припадник, 280. ИБЛБР.¹⁹³

На основу презентоване грађе садржане у изјавама преживјелих у колони која се пробијала из правца Сребренице ка Тузли, територији под контролом Армије БиХ, можемо закључити да је колона била војна формација састављена од војно способних мушкараца и само у врло малој мјери жена и млађих од 16 година старости или старијих од 60 година. Цивили и мањи дио војно способних мушкараца су се упутили ка бази УН у Поточарима. Војна колона је била састављена од активних припадника 28. дивизије и припадника резервног састава. Војна колона била је слабо опремљена у смислу наоружања и посебно униформи, пошто је само мањи број војника посједовао униформе. Највећи број био је наоружан пјешадијским наоружањем, ловачким оружјем, те минско-експлозивним средствима. Одређени број учесника у колони није био наоружан.

4. Борбе/губици

Евакуација из Сребренице одвијала се у двије велике групе. Једну групу чинило је око 23.000 цивила и она се налазила на подручју УН базе у Поточарима. Другу групу сачињавали су припад-

187 Мевлудин Хрњић води се у евиденцији Армије БиХ као њен припадник: Хрњић Мевлудин, (АРБиХ), рођен 1970. године у мјесту Каменица. Претходни џемат Каракај, џемат 1995. године Сребреница. Имам хат. муа. и вјероу., ОИЗ Зворник (Armija BiH, 28. divizija, 190695 *Spisak imama u OIZ Srebrenica*, (EAE-8/L6OC), Arhiv RCIRZ, 2.).

188 Izjava Mevludina Hrnjić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-77/95, ICTY 02631840, 10. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

189 Односи се на општину Зворник.

190 Izjava Mevludina Hrnjića, 1.

191 Izjava Kemala Mujića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 06-101-160/95-11, ICTY 02631788, 2. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

192 Кемал Мујић води се у евиденцијама 28. дивизије Армије БиХ као њен припадник: Мујић Кемал, (АРБиХ), син Мурадифа, рођен 12. 2. 1975. године у мјесту Фојхари, МЗ Гостиљ, општина Сребреница, гдје је и живио. У АРБиХ дужио ПАП 52077. Извиђач у 3. десетини (инжењерској), пионирског вода, 280. ИБЛБР Поточари, резервна попуна (280. ИБЛБР Поточари) (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika* Армија БиХ, 60).

193 Izjava Kemala Mujića, 1.

ници 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ (у даљем тексту 28. дивизија Армије БиХ), коју су чинили њени активни припадници и припадници резервног састава, односно остало војно способно становништво. Бројно стање људства у колони било је око 12.500, били су распоређени у 6 лаких пјешадијских бригада: 280, 281, 282, 283, 284, 285. бригада и 28. самостални брдски батаљон.

Српске снаге ангажоване у војној операцији „Криваја-95” сачињавале су јединице Дринског корпуса Војске Републике Српске (Братуначка бригада, Милићка бригада и самостални батаљон Скелани) и снаге из других јединица Дринског корпуса Војске Републике Српске из састава (Зворничке, Шековићке, Романијске, Власеничке бригаде и МУП-а РС).¹⁹⁴ Процјењује се да су српске снаге бројале око 4.000 бораца. Током читаве руте кретања, водиле су се борбе између српских снага и 28. дивизије Армије БиХ. Борбе су се водиле на територији под контролом Војске Републике Српске, која је дејствовала у правцу непријатељске војне формације.

Жан-Рене Руез, шеф истражилачког тима МКСЈ саопштио је у својству свједока током испитивања од стране господина Маклоског, на суђењу генералу Војске Републике Српске Ратку Младићу, да 28. дивизија Армије БиХ током пробоја готово и није имала губитке, већ да су страдали цивили. Он наводи да је 28. дивизија имала 6.000 наоружаних бораца и да је 6.000 бораца стигло у Тузлу. Ријеч је о очигледно погрешној констатацији и неутврђеном чињеничном стању.¹⁹⁵ У овом поглављу анализираћемо изјаве припадника Армије БиХ који су преживјели пробој, те њихова искуства и виђење тих догађаја. Напомињемо да је ријеч о изјавама које су узете у великој мјери у кратком временском року, након пробоја, од стране органа цивилне и војне безбједности бошњачке стране, као и МКСЈ-а и других релевантних институција. Вјеродостојност и сазнајна вриједност тих изјава је велика, с обзиром на изворе информација, који су директно учествовали у догађајима, кратке временске дистанце од тих догађаја, што омогућује вјеродостојну интерпретацију догађаја са обиљем детаља. Такође, валидност ових изјава са аспекта ауторитета органа који је узимао изјаве неоспорна је.

194 Команда ДК, *Наређење „Криваја-95”*, стр. пов. бр. 01/04-156-1 од 2. 7. 1995. године, Архив РЦИРЗ.

195 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. ICTY IT – 09 – 92 – Т, Testimony of Jean-Rene Ruez, April 11, 2013, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130411IT.htm>.

Свједок: Као што сам рекао, мушкарци који су се окупили у Шушњарима, ти мушкарци су углавном били из две групе, 28. дивизије Армије БиХ. Енклава никада није била демилитаризована упркос договорима ти војници су били наоружани. Од 15.000 хиљада било их је приближно 6.000. Остали су углавном били ненаоружани, али неки су имали оружје, а на крају ове колоне била је врло мала војска. Тако смо ми - 28. дивизија ишли испред, прво - сви ти људи су морали прећи преко минског поља, па су отворили мали пут (стр. 9653–9654).

Судија Флуг: Могу ли да поставим питање у овом тренутку? Господине Руез, очигледно нисте били присутни док се колона кретала. Који је извор вашег сазнања о броју људи у колони, који део колоне су чинили војници, наоружани војници и други? Који је извор вашег сазнања о свим овим детаљима?

Свједок: Заправо је реч о више извора, то је комбинација неколико изјава сведока који чинили део ове колоне, као и војска босанских Срба. 6000 наоружаних мушкараца стигло је живо - у Тузлу, припадници 28. дивизије. Дакле, војска испред, људи иза. То су – то су назначили многи - многи сведоци. И коначни резултат, као што знамо, као што и одбрана зна, главна мета ове операције је побегла, односно 28. дивизија. Хајде да кажемо, већи део 28. дивизије (стр. 9655).

Текст који слиједи подијељен је у три дијела. У првом су описане борбе и страдања од мјеста окупљања у селима Шушњари/Јаглићи до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. У другом дијелу су обрађене борбе и страдања од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до линије разграничења, односно територије под контролом Армије БиХ. Трећи дио описује масовна самоубиства припадника 28. дивизије Армије БиХ, убиства сабораца, као и међусобне борбе које су се водиле између њих.

4.1. Борбе и страдања од Шушњара/Јаглића до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље

Дана 11. јула 1995. године у послеподневним сатима до поноћи, припадници 28. дивизије Армије БиХ окупљају се у рејону села Шушњари и Јаглићи. Након постројавања по бригадама и наредбе Команде 28. дивизије Армије БиХ, 12. јула 1995, око 01.30, јединице на челу колоне крећу у пробој ка Тузли преко територије под контролом српских снага. Колона је била неколико километара дуга, пошто су се кретали у колони по један.

Имајући у виду да је зачеље колоне остало на локацији Шушњара/Јаглића све до поднева 12. јула 1995. године, у раним јутарњим часовима 12. јула 1995. године, у сектору Равног Буљима, Војска Републике Српске уочила је један дио колоне и отворила ватру. Према изјавама свједока, у том артиљеријском нападу страдало је између 500 до 1.000 људи.

У касним поподневним часовима 12. јула 1995, дио колоне 28. дивизије Армије БиХ нападнут је у подручју села Шиљковићи. У том догађају, 28. дивизија Армије БиХ трпи велике губитке у људству. На основу претходног договора, село Каменица је одређено као мјесто окупљања 28. дивизије Армије БиХ, односно мјесто на ком је одлучено да се сачека зачеље колоне, која је била око 10 километара дуга. Дана 12. јула 1995, око 10.00 часова, чело колоне стиже у село Каменица, општина Братунац.

У вечерњим часовима, 12. јула 1995. године, 28. дивизија Армије БиХ се поново постројава по бригадама у рејону села Каменица. Исте вечери, Војска Републике Српске започиње јак артиљеријски напад. Према изјавама свједока, припадника 28. дивизије Армије БиХ, који су давали изјаве војним и цивилним службама безбједности, у том нападу страдало је између 2.000 и 3.000 људи. У вечерњим часовима 12. јула 1995. године, Команда 28. дивизије Армије БиХ доноси одлуку да припадници активног састава 28. дивизије крену у пробој путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. У складу са тим, одлучено је да резервни састав 28. дивизије Армије БиХ остане у рејону Каменице, и да сачека активни састав да се врати по њих. У том дијелу колоне остала је и 282. бригада 28. дивизије Армије БиХ са командантом бригаде Ибром Дудићем.¹⁹⁶ Та одлука довела је до конфронтација и међусобних борби између припадника 28. дивизије Армије БиХ.

¹⁹⁶ Командант бригаде Ибро Дудић асаниран је на том локалитету 1997. године.

У предвечерје и у вечерним часовима 12. јула 1995. године, Војска Републике Српске започела је интензивну војну операцију у подручју од села Мратинци до Коњевић Поља. Током ноћи 12/13. јула 1995. године воде се борбе између припадника 28. дивизије Армије БиХ, које су мимо своје воље остављене у рејону Каменице. Настаје хаос, колективна паника, борбе се воде од села Каменице према Коњевић Пољу. Свједоци наводе да је те ноћи на том дијелу руте страдало око 1.000 људи из колоне.

У раним јутарњим часовима 13. јула 1995. године, од 04.00 до 08.00, јединице 28. дивизије Армије БиХ прелазе преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Свједоци наводе око између 500 до 1.000 страдалих током пролаза јединица 28. дивизије Армије БиХ преко асфалтног пута.

На подручју села Сандићи, јединице 28. дивизије Армије БиХ покушавају прећи асфалтни пут. На подручју Сандића одвијају се борбе. Иако је било речено да ће се чело колоне вратити по остатак колоне, који је остао на подручју села Каменица, то се није десило. Остатак колоне остао је у окружењу српских снага.

Дана 13. јула 1995, у временском периоду од 09.00 до 15.00, Војска Републике Српске блокира пут Нова Касаба – Коњевић Поље. Групе људи из колоне предају се у селу Сандићи, и друге групе се предају у Новој Касаби. У прилогу слиједе дијелови изјава преживјелих у пробоју, којима се потврђују наведене тврдње.

Кадрија Муратовић, син Еседа, рођен 15. јануара 1973. године у мјесту Пале, општина Сребреница, према властитој изјави припадник 28. дивизије Армије БиХ 280. ИБЛБ, у изјави датој 18. 10. 2002. године, описује страдања учесника у колони услед гранатирања у селу Јаглићи, на самом почетку пробоја, и посебно у мјесту Каменица, 12. јула 1995. Том приликом, према изјави Кадрије Муратовића, страдало је на хиљаде учесника у колони. У прилогу је сегмент изјаве Кадрије Муратовића:

11. VII 1995. године сам са поменутом групом кренуо из мјеста Јаглић – општина Сребреница, преко шуме у правцу слободне територије. **Током гранатирања подручја села Јаглићи познато ми је да су од дејства гранате убијена три лица бошњачке националности док је већи број био рањених особа, али ми нису позната имена нити убијених нити рањених бошњака. Идући кроз шуму на више мјеста сам видео тијела убијених и измасакрираних тијела бошњака, али ми нису позната њихова имена. Посебно би изјавио да су у мјесту Каменица припадници српске војске поставили засједу и том приликом убили на хиљаде бошњака а истовремено су и бацили бојне отрове.**¹⁹⁷

Осман Халиловић¹⁹⁸, рођен 11. априла 1960, припадник Армије БиХ, у изјави датој хашким истражитељима 14. 15. и 16. августа 1995. год., свједочи о кретању колоне 28. дивизије Армије БиХ са мјеста постројавања јединица у селу Шушњари, те о уласку колоне на територију под контролом Срба, након чега су Срби започели артиљеријски напад у коме је 28. дивизија Армије БиХ претрпјела масовне губитке у људству:

197 Izjava Kadrije Muratovića, Sarajevo, ICTY 01185372, 18. 10. 2002, Arhiv RCIRZ, 3; Српске снаге су бациле сузавац на колону.

198 Izjava Osmana Halilovića, 2.

Из Шушњара смо прешли линију сукоба босанских Срба и Армије БиХ у околици Јаглића. **Чим смо ушли на српску територију, негдје око 04:30 или 05:00 сати, 12. јула, почело је гранатирање.** Пузали смо уз српске ровове кад је на нас отворена ватра. **Пошто смо били на српској територији, закључио сам да нас гранатирају босански Срби.** Мислим да су нас гранатирани покушавајући да пресијеку колону. Гранатирање је трајало око 15 минута, а затим би накратко престало, па би опет почело. **Отварана је ватра на различите дијелове колоне. Колона је морала застати у току гранатирања. Чуо сам да је услед гранатирања било пуно рањених и убијених, али то нисам особно видео.**¹⁹⁹

Даље, Осман Халиловић, у изјави о погинулим и рањеним у његовој близини. Као и о природи нанесених повреда, каже:

Чуо сам да је 30 људи убијено и да су остали у долини покрај ријеке, те да је 42 рањено и однесено у шуму. Видио сам како се односе рањени, како их полажу једног уз другог и броје. Већина их је била погођена крхотинама граната у главу и ноге. Неколицина је изгледала као да је устријељена.²⁰⁰

Енвер Авдић²⁰¹, син Сада (отац) и Хамиде Халиловић (мајка), рођен је 7. 7. 1977. године у Гладовићима, општина Сребреница, гдје је стално и становао. Дана 27. октобра 1995. године дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Енвер Авдић, војник у пробоју, свједочи о борбама и губицима у колони на локалитету Равног Буљима:

Енвер нам је у даљем разговору истакао да је приликом изласка 285 и 282 бригаде, негдје око 10,00 часова²⁰² истог дана четничка параформација отворила јаку артиљериску паљбу по преосталим бригадама и цивилном становништву које се затекло у Буљину, гдје је **по његов процјени убијено око - 1000 војника и цивила.**²⁰³ Гранатирање је вршено из Памова, патова, прага, зоља и тромблona.²⁰⁴

Хасмир Механовић²⁰⁵, син Назифа и Адиле (мајка), рођена Параганлић, рођен 24. 1. 1979. године у мјесту Сулица, општина Сребреница, 9. октобра 1995. дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности БиХ, Сектор Тузла, у вези са дешавањима у колони током пробоја ка Тузли. Хасмир Механовић свједочи о нападима српских снага на припаднике Армије БиХ и страдалим у подручју Буљима:

На почетку информативног разговора извор нам је истакао да га је пад Сребренице од стране четника, дана 11.07.1995. године затекао у селу Сулице, општина Сребреница, одакле потом чувши за улазак четника у град, напушта село Сулице са својим познаницима Ђанић Мерсадом син Латифа, 1980. годиште из Пећи, Кадрић Мидхадом син Фикрета 1978. годиште из Буковика и извјесним Дахмом старосне доби око 30. година, родом из Пећи, одлази са војском у пробој ка слободној територији Тузла. **Прије поласка са војском** извор истиче да се растаје од оца Назифа и мајке Адиле, који су

199 Izjava Osmana Halilovića.

200 Izjava Osmana Halilovića, 2–3.

201 Izjava Envera Avdića..

202 12. јула 1995.

203 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

204 Izjava Envera Avdića, 1.

205 Izjava Hasmira Mehanovića.

са осталим мјештанима кренули у правцу Доњи Поточара. Извор нам је истакао да су њих четворица са војском стигли у Буљин²⁰⁶ у ноћним сатима, гдје су остали до ујутру. **Међутим, 12.07.1995. године, одмах је отпочело гранатирање по придошлом цивилном становништву²⁰⁷ и припадницима Армије РБиХ, који су се у том моменту затекли у Буљину. Том приликом како извор истиче четници су тукли из минобацичача, прага и пјешадијског наоружања, којом приликом је убијено око 100 војника и цивила, међу којима је препознао убијеног Велку Османовића сина Едхема 1977. годиште, родом из села Подшевара. док је међу теже рањеним препознао Ибрахимовић Хамеда сина Реуфа 1973. годиште из Познановића, док остале рањене и погинуле није могао препознати, с обзиром да су били измасакрирани од гранатирања.**²⁰⁸

Даље, свједок догађаја Хасмир Механовић наставља да износи детаље страдања у колони дуж руте ка Тузли:

Надаље извор истиче да је након престанка гранатирања по цивилима и војницима у Буљину, приликом извлачења ка оближњој шуми изнад Буљина **на једној ливади са десне стране пута запазио 20 мушкараца убијених, међу којима је било и униформисаних, старосне доби око 30. година, од којих није никог препознао. Након дужег задржавања по шумама 15.7.1995. године, стигли су до Јадра и више Јадра у шуми на брду запазио је 6. мушких лешева измасакрираних међу којима је био и један војник у маскирној униформи. 1**

Извор нам је такође истакао да су приликом преласка у Кушлат, дана 18.7.1995. године, ходајући по шумама успјели изаћи у Баљковац, и на путу код Баљковца видео је 5. убијених војника и цивила, а недалеко у једном рову такођер је наишао на три убијена војника, старосне доби од 25-30 година.²⁰⁹

Салиховић Хусо²¹⁰, син Шемса и мајке Рахиме, дјевојачко Алић, рођен 8. 8. 1963. године у мјесту Моћевићи, општина Сребреница, дао је изјаву органима војне безбједности 2. корпуса Армије БиХ у Тузли, 20. 8. 1995. године, у вези са дешавањима у Сребреници. Салиховић Хусо је био припадник Армије РБиХ у Сребреници од 18. 4. 1992. године. Свједок догађаја говори о дешавању у колони након покрета из Шушњара ка Тузли 12. јула 1995:

Идући преко Буљима, негдје иза мојих леђа удаљено око 500 м чуо сам детонације. Касније сам чуо да је то била четничка засједа, а четници су пуцали из зоља и РБ-а на колону.²¹¹

Након тога, свједок догађаја говори о заустављању колоне на излазу из Буљима и улазу у Каменицу. Ту се концентрисала велика група из колоне, чекајући ноћ да пређу асфалтни пут, комуникација Нова Касаба – Коњевић Поље:

Колона се зауставила негдје на излазу из Буљима и уласку у Каменицу, и ту се концентрисала велика група људи гдје се чекала ноћ да би се по ноћи прешао асфалт иза Коњевић Поља.²¹²

206 Буљим.

207 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

208 Izjava Hasmira Mehanovića, 1.

209 Izjava Hasmira Mehanovića, 2.

210 Izjava Husa Salihovića.

211 Izjava Husa Salihovića, 10.

212 Izjava Husa Salihovića, 10.

Велики број војника прелази преко наведеног пута, а велики број остаје иза. Српске снаге на тој локацији започињу напад и настаје паника у остатку колоне. Одређени број припадника 28. дивизије Армије БиХ није прешао путну комуникацију Коњевић Поље – Нова Касаба. Салиховић се није предао са својом групом, већ су се упутили ка Жепи, која је још увијек била под муслиманском контролом. Салиховић наводи да је група од 120 људи стигла у Жепу. Даље наводи да је посматрао да се велике групе припадника Армије БиХ на сплавовима превозе у Србију:

Након седам дана жепи је пала и ја сам са 20-так људи био у стијенама Црног Потока. Одатле смо посматрали и видјели да се наши борци са сплавом превозе у Србију, а оружје су оставили крај Дрине а неки су бацали у Дрину. По мојој процјени, најмање се предало око 1.500 људи у Србију, с обзиром да смо три дана то посматрали, а неки наши људи су ишли доље по оружје поред Дрине.²¹³

Салиховић наводи да је у подручју Каменице (Братуначке Каменице) видио велики број лешева и свједочи даље о борбама:

Само да напоменем, кад смо били испод Себиочине, супротно брдо од Каменице, видјели смо масу лешева нашег народа који је изгинуо. У жепи смо се одморили 2-3 дана а онда је мене позвао Рамо чардаковић, Нш 285. бригаде и рекао ми ако има људи који су још раније стигли и опоравили се, да се упуте на линију. Међутим, по мом мишљењу, из К-де 285. бригаде нису били фер јер су те људе слали на најтежа мјеста гдје су били најжешћи напади и ти људи су почели напуштати са тих мјеста линију и одлазили на лакше дијелове линије.²¹⁴

Мујо Рахмановић²¹⁵, син Салчина и мајке Шухре, дјевојачко презиме мајке Салкић, рођен 6. 5. 1960. године у Поточарима, општина Сребреница, дана 18. августа 1995. год. дао је изјаву Државној комисији за прикупљање чињеница о ратним злочинима на територији Републике Босне и Херцеговине у вези са околностима пробоја ка Тузли. Мујо Рахмановић свједочи о великим губицима у људству припадника 28. дивизије Армије БиХ на самом почетку пробоја, након што су јединице ушле на територију под контролом Срба. На постројавању у селу Каменица, које је удаљено око 10 километара од полазне тачке Шушњара, по процјени Мује Рахмановића, губици су били између 3.000 – 4.000 људи. О томе он свједочи следеће:

Постављају ме за вођу групе од 500 људи у К. Пољу. Прелазимо цесту у С. Первани. Идемо у села Грабовско, Мехиће. Долазимо до села Пахљевића. **Прије него кренемо даље на постројавању у Каменици изгинуло је од 3-4000 бораца и људи способних као и жена и дјеце и то мањи број.**²¹⁶

Адрахам Бабајић²¹⁷, син Омера и Фатиме Омеровић, рођ. 1936. у Глоговој, општина Братунац, дао је изјаву припадницима МУП РБиХ 24. 7. 1995. у вези са околностима деша-

213 Izjava Husa Salihovića, 11.

214 Izjava Husa Salihovića, 11.

215 Izjava Muja Rahmanovića.

216 Анализом списка несталих лица ICMP из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих су 65 жене или 0,84%, у односу на укупан број несталих на списку ICMP и 80 особа млађа од 16 година, што износи 1,04% у односу на укупан број несталих. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

217 Izjava Adrahama Babajića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar Službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Srebrenik, br. 20-14/02-230___/95, ICTY 06817246, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

вања током пробоја ка Тузли. Свједок догађаја говори о вођеним борбама и губицима које је имала 28. дивизија Армије БиХ током пробоја до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Свједок догађаја Адрахам Бабајић у изјави наводи следеће:

Дана 11.07.1995. године у вечерњим сатима када су четници улазили у Сребреницу, гдје сам се налазио у избјеглиштву са породицом, заједно са колоном цивилног становништва од око 16.000 људи, бјежали смо у правцу Зворничке општине с намјером да на том дијелу пређемо на слободну територију. **У мјесту Буљим, општина Сребреница, четници су нас примијетили и почели нас гранатирати то је све трајало до нашег доласка до ријеке Јадар. При овоме је погинуо велики број људи а по мојој слободној процјени око 3.000.** Ја сам при томе видјео да су погинули Османовић Хакија син Алије²¹⁸; Османовић Сеад син Незира из Магашића, општина Братунац, Мешановић Абдулах син Омера из Шушњара, општина Сребреница и његов син Мујо.²¹⁹ Такође сам видио још велики број људи како леже убијени и рањени путем којим смо пролазили али се не могу сјетити њихових имена. Када смо прелазили ријеку Јадар, четници су нам постави засједу и разбили у више мањих група које су послје хватали и одводили у Нову Касабу. Са једног брда гледао сам четнике како воде заробљене људе са рукама на потиљак а потом смо и видјели четнике како поред једног потока кољу заробљене људе и бацају их поток извикујући при томе да ће поток напунити Муслиманским главама. Поједине четнике које сам ту запазио познавао сам раније из виђења али им не знам имена, те знам да су из Кравице и из Братунца. **После тог кренули смо према Снагову и након што смо се окупили примијетили смо да нас је мање за око 5.000 људи за које сматрамо да су их четници побили или заробили.**²²⁰

Свједок Адрахам Бабајић наводи да је на потезу од мјеста Буљим до ријеке Јадар погинуло око 3.000 учесника у колони. Даље, наводи да су након преласка путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље кренули ка мјесту Снагово, гдје су се окупили. Свједок наводи да је по њиховим процјенама том приликом било 5.000 људи мање у односу на бројно стање на почетку пробоја, а они су погинули или су заробљени. На основу тих тврдњи, може се претпоставити да је укупно заробљено око 2.000 људи, имајући у виду да је укупно на постројавању недостајало 5.000 људи, а да је од тих 5.000 њих око 3.000 страдало у борбама од мјеста Буљим до ријеке Јадар.

Илијаз Пилав²²¹, син Едхема, рођен 13. децембра 1964. године у Гладовићима, општина Сребреница, по занимању доктор медицине, дана 18. августа 1995. године дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Том приликом свједок говори о борбама у којима су учествовале бригаде 28. дивизије Армије БиХ, затим о губицима у људству на подручју Каменице и подручју у близини мјеста Кравица и Коњевић Поље:

218 Османовић Хакија, (АРБиХ), син Алије, рођен 10. 6. 1942. године у мјесту Магашићи, општина Братунац, живио у мјесту Шушњари, МЗ Поточари, општина Сребреница. ВЕС и чин у ЈНА: пјешадија. Резервна попуна 280. ИБЛБР Поточари, BR.BLJE-02/295BP BR.BLJE-02/020 A GEN CLOTH (TL) BR.BLJE 02/396BP LRC:216 (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 68)

219 Мешановић Мујо, (АРБиХ), син Абдулаха, рођен 7. 2. 1963. године у мјесту Шушњари, МЗ Поточари, општина Сребреница, гдје је и живио. ВЕС и чин у ЈНА: пјеш. У АРБиХ дужио М53 87435. Стријелац у 1. BLJE-02/088BP BR.BLJE-01/256 BR.BLJE-02/003BP GEN. BONES (Zman1) LRC:175 десетини, 1. вода, 3. ЛПЧ, 280. ИБЛБР Поточари. BR.BLJE-02/232BP BR.BLJE-02/047BP BR (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 68).

220 Izjava Adrahama Babajića, 1.

221 Izjava Ilijaza Pilava, 2.

Прво страдање људи из колоне је било код села Каменица, недалеко од Кравице и Коњевић поља, само од граната је страдало 10-т људи и било је више рањених, а у послеподневним сатима око 18,00 сати, **док још није ни кренуло зачеље колоне, на коме је била 282. бригада на челу са Ибром Дудићем²²² и један дио колоне 281. бригаде, четници су извршили одсијецање тог дијела колоне и ту је како сам недавно сазнао од преживјелог Османовић Бекрије из Потшевара²²³ општина Сребреница који је сада настањен у Подорашју-Сребреник, а дошао је 06.08.1995. године, дошло до масакра гдје је страдало око 500-600 људи а предало се око 1000 бораца, бацајући оружје.** Једно 2 км даље од овог мјеста наишли смо поново на засједу и том приликом је поново дошло до одсијецања једног дијела колоне у коме су страдали углавном цивили, односно ненаоружана лица. Мој дио колоне у коме је било око 4-5 хиљада људи је прешао асфалт у Коњевић Пољу.

Припадници колоне који нису успјели прећи путну комуникацију Нова Касаба – Коњевић Поље, а нису погинули у борбама нити су заробљени, упутили су се ка енклави Жепа, подручју под контролом Муслимана. Наводимо изјаву **Јашаревић Хамеда²²⁴**, син Мехмедалије и мајке Сејда, дјевојачко Омеровић, рођ. 6. 1. 1977. године у мјесту Побуђе. Јашаревић је изјаву дао припадницима Министарства унутрашњих послова Републике Српске 27. 8. 2003. године:

У Жепи сам провео 8 дана на борбеној линији гдје је погинуо мој рођак Осмо Јашаревић који није укопан већ је остао на том положају. Исти тај дан нама је на линију дошао командир Нећад те нас обавјестио да наша линија пада И да се предао Авдо Пало²²⁵ командант Жепе те нам предлагао да се предамо И да је отворен пут према Кладњу којим би се могли војници безбједно да крећемо за Кладањ. Ја сам из Жепе кренуо са 120 војника са којим сам дошао у мјесто Кладањ. Касније сам сазнао да нас је Авдо Пало обмануо тј. да нас је слагао да се предао командант Жепе И да нас је Умпрофор издао.

222 АРБиХ, 28. дивизија, Прилог 552 (AR BiH, копија OS-a Štaba oružanih snaga, *Bilten vojne policije Srebrenica*, br. 031292-170193, 31) Дудић Ибро, АРБиХ, син Хусеина, рођен 27. августа 1969. (1967) у Сулицама, МЗ Осатица, општина Сребреница, настањен у Сребреници (Капетанова ћуприја). Диплома трговачке школе, машински бравар. Лични чин: десетар (војник). Лични ВЕС: 11601 (морнар). Додијељен АП 677625 у АРБиХ. Чин АРБиХ: резервни мајор. Заменик команданта ТО (Територијална одбрана) Крагљивоца од 5. октобра 1992. до 14. октобра 1992., заменик команданта бригаде „3. маја“ Крагљивоца за оперативне послове (ОНП) од 24. марта 1993. до 10. јануара 1994., командант 282. ИБЛБР Сребреница (чин - пуковник) од 10. јануара 1994. до 15. јула 1995. Послат у школу за официра у Зеницу за 8-ОГ (никада није ишао). Постхумно је доделио похвалницу „Златни љиљан“ (Наредба бр. 01 / 011-86 / 98, од 14. јула 1998.), такође председник постхумно доделио медаљу златног мача за борбена достигнућа (Наредба бр. 01 / 011- 86/98, од 14. јула 1998.), писмена похвала команданта Штаба ОС-а Сребреница (1993), писмена похвала команданта ШтОС-а Сребреница, додијељена борцима за изванредна постигнућа у одбрани града Сребренице 17. априла 1993. 03 / 08-03 од 10. јануара 1994. године. Ознака 41, именована наредбом Предсједништва РБиХ бр. 02-111-370 / 94 од 25. маја 1994. године, наведена у евиденцији СО Сребреница. Д-24 Учествовао у нападу на село Ратковићи 21. јуна 1992. године, село Брежани 30. јуна 1992. године, село Крњићи 5. јула 1992. године, село Магашаћи (Божићи) 20. јула 1992. године, село Факовићи 5. октобра 1992., (водио напад на Лозничку Ријеку), Бјеловац 14. децембра 1992., село Кравица 7. јануара 1993., напад на Склане (Стајчићи) 16. јануара 1993., село Клековићи, с. Залазја, напад на површински коп Браћан (Гуњац).

223 Османовић Бекрија, води се у евиденцијама Армије БиХ као активни припадник: ОСМАНОВИЋ БЕКРИЈА, (АРБиХ), син Рифета, рођен 13. 5. 1965. године у мјесту Подшевар, МЗ Топлица, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница. Лични ВЕС: интед. служба. Војник за рад у десетини за техничко одржавање, техничког вода, логистичке чете, 282. ИБЛБР Сребреница (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 52).

224 Изјава Јашаревић Хамеда.

225 Авдо Палић, командант одбране Жепе, АРБиХ.

Док сам путовао од Сребренице према Жепи И Кладњу у мјесту Буљим тачније у селу Мратинци тј. **на бријегу у шуми изнад села проласком примјетио сам више мртвих тијела мушких лица углавном у цивилном одијелу а било је И у униформама и мислим да сам видео око 100 лешева.** Наиме ја нисам загледао о коме се ради јер су то већ била тијела у фази распадања И због смрада само сам прошао. Крећући се на овој релацији такође сам у ријеци званом Краиновска ријека примјетио 4 леша мушкараца које нисам познавао а исти су били старости од 45 до 50 година у цивилу. Изнад села Краиновћа код далековода сам видео 8 до 12 мртвих лешева мушкараца којим нисам пролазио јер су били у фази распадања. Такође сам на путу у мјесту Краиновићи код куће Османа коме се несјећам презимена а исти И сад станује у том мјесту видео такође један мушки леш. Такође сам у близини мјеста Гаја на локацији Подољаца видео један мушки леш мени непознат.²²⁶

Мирзет Смајић²²⁷, син Хусеина и мајке Асеме, дјевојачко Кланчевић, рођен 10. 1. 1974. у Токљацима, општина Сребреница, припадник Армије РБиХ од априла 1992. године. Мирзет Смајић био је учесник у пробоју и свједочи о ситуацији након пада Сребренице, у изјави коју је дао органима војне безбједности Армије Републике Босне и Херцеговине, Команда 2. корпуса, у Тузли, 24. септембра 1995. Том приликом, свједок Мирзет Смајић говори о борбама које су вођене у рејону Каменице:

Дана 10.07.1995. године на наредбу војних и цивилних власти у Сребреници, војни обвезници и остало војно способно становништво се окупило на мјесту зв. Буљим, те је донесена одлука да се покушамо пробити према Калесији. У колони у којој сам ја био било је између 2 - 3.000 људи од којих је било војника и цивила.²²⁸ Након један дан путовања, у једном мјесту којем не знам име али занм да је прије Коњевић Поља, четници су направили засједу и када је колона наишла кроз шуму они су отворили ватру по колони. Јачина јединице четничке војске је била између 70 и 100 војника, судећи према јачини ватре коју су отворили на колону. Том приликом су користили и једно оклопно возило ПРАГА са топовима 30/2 мм. Ту је настала паника тако да се колона разбила на све стране и народ је почео бјежати не водећи рачуна куда. Након консолидације, **дио војника који је посједовао наоружање је узвратио ватру тако да су приморали четнике на повлачење.** Том приликом сам видео да је на мјесту злочина остало најмање 100 људи и жена побијених од стране четника мучки из засједе. Све ово се дешавало 12.07.1995. године око 22,00 часа.²²⁹

Рефик Хамидовић²³⁰, замјеник командира идв. 28. сбб, 28. дивизија КоВ, у изјави датој 6. августа 1995. свједочи о дешавањима током пробоја у подручју Буљима, Каменице и путне комуникације Коњевић Поље – Нова Касаба:

Био сам прошао прије него што су четници стигли да направе засједу. **Ту је остало око 5.000 цивила**²³¹ **и бораца, били су измјешани. Један дио од тога се је пробио**

226 Изјава Јашаревић Хамеда.

227 Izjava Mirzeta Smajića.

228 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

229 Izjava Mirzeta Smajića, 5.

230 Izjava Refika Hamidovića.

231 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

а један дио је остао на Буљиму. Са њима је остао одсјечен и к-дант Ејуб Голић. Ми који смо прије прошли, стигли смо оне прве групе које су прошле без проблема у једном мјесту које се звало Каменице. Ту смо сједили око 2 сахата. **За то вријеме дошао је к-дант Ејуб Голић који се је пробио са својом јединицом.** Одатле смо кренули око 17,00 сахата дана 12. 7. 1995. године. Кренули смо даље и ишли смо да пређемо асвалт између Касабе и Коњевић Поља. Међутим кад смо били изнад села Крајиновића на оном мјесту гдје смо се одмарали **зачули су се рафали, када су се четници били убацили међу цивиле и борце.**²³² **Ту је доста побијено цивила и бораца.** Они који су остали живи, саставили су се у групице, неки су успјели да се споје са колоном а неки су се предали а један дио се је вратио назад. Ми који смо први стигли на прелаз асвалта прошли смо без проблема. Међутим ови други који су стизали имали су проблема. Четници су ту дотјерали тењкове и транспортере и били су блокирали пут. **Један дио бораца је успио да се пробије. Један дио бораца и цивила се је предао а један дио је остао растурен по шумама.** Ми први који смо ишли, четници су нас гранатирани кад смо били прешли асвалт. Те гранате нису убијале нити рањавале. Утицале су на НС гдје је долазило до спавања. Мене је ухватио тај талас дима, гдје ми је долазило да нисам могао да идем.²³³

Осман Халиловић²³⁴, у изјави датој истражитељима Хашког трибунала 14. 15. и 16. августа 1995. год., свједочи о борбама у рејону Каменице 12. јула 1995. године у вечерњим сатима:

Договорили смо се да формирамо нову колону заједно са рањенима на челу. Колона је почела да се креће. **Ускоро се смркло, а затим је почело снажно гранатирање од чега се колона покренула.** У почетку се зачула спорадична пуцњава. Видио сам да људи покривају очи и бришу их марамицама. Говорили су да их пеку очи. И мене су такође почеле да пеку очи. **Чуо сам људе да говоре како је бачен “отров” (мислим да су мислили на сузавац или неки други кемијски плин).** Одмах након тога почело је тешко гранатирање. Хтјели смо да кренемо, али је свих ухватила паника, а неки су лежали и на земљи. **На почетку гранатирања, чуо сам гласну експлозију. Неки су ми рекли да је ракета погодила дрво. Тешко гранатирање се наставило и трајало отприлике сат времена. Препознао сам звук противавионске ватре и хаубица. Чуо сам сличне звуке током посљедње три године борби око Сребренице.**²³⁵

Интензивно гранатирање се наставља, снаге Муслимана трпе велике губитке у људству. Свједок догађаја Осман Халиловић свједочи о броју погинулих и рањених које је лично видио:

У гранатирању су убијени и рањени многи људи. Кад сам стигао у Тузлу, чуо сам да је девет преживјелих било из Суческе. Нисам јасно могао да им видим ране, али неки су изгледали као да су били устријељени, док су други имали ране од крхотина. **Видио сам отприлике између 30 и 40 тијела и не знам шта се догодило са онима рањеним за вријеме првог напада на нашу колону. Чуо сам како људи вриште да су четници међу нама и да бацају ручне гранате.** Људи су вриштали покушавајући да заклоне своје најближе. Викали су четницима да обуставе паљбу и почну преговарати с нама. Мој рођак, Хамед Халиловић, био је рањен у главу.

232 Не постоје докази да су се српске снаге убацивале у колону. Услед јаког гранатирања и колективне панике, настале су гласине да су „четници” у колони.

233 Izjava Refika Hamidović, 2.

234 Izjava Osmana Halilovića, 2.

235 Izjava Osmana Halilovića, 3.

Дотад су се сви распршили и нитко није водио колону. Људи су се дохватили својих најближих и упутили се у разним правцима. Узео сам свог рођака и кренуо према мјесту гдје је била одведена прва група рањеника. Било их је око 100, рачунајући и мене.

Запутили смо се доље према једној долини близу ријеке и затим уз неко брдо. Видио сам спаљене куће за које су ми други око мене рекли да се ради о муслиманском селу Лолићи. **Гранатирање и пуцњава су поновно почели и ми смо се вратили натраг до ријеке.** Прошли смо многим малим путовима, али нисмо знали гдје се у том тренутку налазимо. Покушавали смо ићи разним путовима, али смо наилазили на засједе.

Чуо сам да су многи људи убијени на подручју ријеке, али то особно нисам видио. На том подручју се наставило са засједама током цијеле вечери и јутра 13. јула.²³⁶

Осман Халиловић у изјави описује и дешавања у јутарњим сатима 13. јула 1995. у подручју путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Посебан осврт ставља на сужавање маневарског простора припадника 28. дивизије Армије БиХ и концентрисане нападе српских снага и њихове позиве на предају. Осман Халиловић та дешавања описује на сљедећи начин:

Ујутро смо поновно покушали да напустимо то подручје. Чинило се да се Срби приближавају све ближе, јер се гранатирање концентрирало на све мањи и мањи простор. Чуо сам један глас како мегафоном саопштава да смо у окружењу. **“Протеклу ноћ смо већ поубијали доста ваших у долини. Не можете побјећи. Једини пут који је преостао била је асфалтна цеста према Кравици.”** Глас је настављао: “Један по један с подигнутим рукама. Бит ћете размијењени као затвореници и са вама ће се поступати према Женевским конвенцијама. Нитко неће бити повријеђен.” Дали су нам ултиматум колико дуго можемо остати у шуми. Глас је наставио - “ако се не појавите, отворит ћемо ватру из свих расположивих оружја и бацити ‘отрове’ (колико сам схватио радило се о сузавцу). “Имате сат времена.” Дошло је до спорадичне пуцње, а затим је отприлике двадесетак минута касније речено да имамо пола сата и да они почињу с одбројавањем.²³⁷

Исад Мујановић²³⁸, син Авдулаха (отац) и Мејре (мајка), рођена Ајамовић, рођен 4. априла 1972. године у Шамарима у СО Зворник, Муслиман по националности, члан АРБиХ од 8. априла 1992. године, припадник 284. ббр Сребреница, у својој изјави говори о засједи српских снага у рејону села Каменица:

Колона у којој сам ја ишао на прву засједу наишла је у Каменицама гдје је по нама отворена ватра из свих могућих оруђа и оружја, а ту је по мојој процјени, оно што сам видио погинуло око 1000 особа, а ми смо том приликом прикупљали и носили рањене, да би смо их по наиласку на нове засједе остављали јер је спасавао како је јо знао и умيو како би смо спасили живе главе. Приликом пробијања кроз засједе нагледао сам се мртвих и рањених на све стране да не могу исказати бројем. Гледао сам чак и објешених људи да не знам и ко их је вјешао.²³⁹

Исмет Ханџић²⁴⁰, син Јуса (отац) и Абиде, дјевојачко презиме Јакубовић (мајка), рођен 27. 7. 1960. године у Осмачама, општина Сребреница, припадник Армије РБиХ од априла 1992, дао је изјаву органима војне безбједности Армије РБиХ, Команда 2. корпуса РБиХ, у

236 Izjava Osmana Halilovića, 3.

237 Izjava Osmana Halilovića, 4.

238 Izjava Isada Mujanovića.

239 Izjava Isada Mujanovića, 2.

240 Izjava Ismeta Handžića.

Тузли 24. 9. 1995. У својој изјави, Исмет Ханџић свједочи о борбама које су се водиле на путу ка Тузли, укључујући и губитке у људству, и процјењује да их је било преко 2.000:

Приликом окупације Сребренице ја сам 11.07.1995. године, са осталим припадницима Армије и војно способног становништва, отишао на мјесто зв. Буљим одакле смо кренули ујутро 12.07.1995. г. у колони од око 15.000 људи међу којима је било доста жена и дјеце.²⁴¹ Колона је била дуга око 11 км јер смо се кретали у колони по двоје. Истог дана у вечерњим сатима а мислим да је било око 21:00 час, у некој шуми изнад Коњевић Поља, којој не знам име, постављена је засједа од стране четника и када је колона дошла врло близу њихове засједе они су отворили ватру из аутоматског оружја. **Пуцњава је трајала око један сат јер су у међувремену припадници наше Армије у циљу заштите ненаоружаног становништва отворили ватру на четнике.** Тада је дошло до разбијања колоне и стварања панике међу људима, из разлога што су четници колону напали на више мјеста по њеној дужини. У првом налету пуцњава је сам се налазио близу једне букве, тако да ме меци нису закачили, али је на мене пало четири тијела које су рафали дословце покосили, тако да сам пао и остао да лежим под тијелима. Након око сат времена, пошто је пуцњава прекинута, четници су почели викати да се предамо, што је неколико група и учинило, а затим су они почели да претресају шуму провјеравајући да ли има рањених или преживјелих међу побијеним. По мојој процјени, **на том мјесту је погинуло односно мучки убијено између 200 и 300 људи....**²⁴²

Даље Исмет Ханџић у изјави наставља:

.....По поласку колоне у правцу шуме преко ливаде унутар колоне су почеле да пуцају неки направе - експлозивне које су вјероватно раније биле постављене на том мјесту тако да је почело да пуца са свих страна а људи су од детонација почели да падају на све стране. Тада је мене једна детонација бацила на земљу те сам ја са себе стргнуо руксак и побјегао у шуму. **У току мог проласка преко територије и гдје је направљена засједа у неколико котлина, односно мјеста гдје су четници отвара-ли ватру на колону видео сам по мојој процјени преко 2.000 лешева које нико није покушавао ни да сабере на једно мјесто а камоли да закопава.** Напомињем да сам цијелим путем све до Веље Главе, наилазио на лешеве који су у фази распадања, те не могу са сигурношћу тврдити да сам некога препознао. Морам напоменути да је у групи људи на ливади гдје су се дешавале експлозије остао мој шура Салкић Сакиб и Садик, синови Ибрахима из Токољака, општина Сребреница и Авдић Азем,²⁴³ син Мемиша из Осмаче, који је прије рата био директор ОШ у Осмачама.²⁴⁴

Кемал Мујић²⁴⁵, припадник Армије БиХ у пробоју ка Тузли, у изјави датој органима војне безбједности Армије БиХ, свједочи о дешавањима и описује борбе које су се водиле 12. јула од Буљима до подручја прије путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Кемал Мујић даје детаљан опис борби у мјесту Каменица и наводи велике губитке у људству. Само на једном мјесту видео је око 2.000 мртвих тијела. Кемал Мујић у изјави наводи слjedeће:

241 Анализом списка несталих лица ICMP из 2009. године утврђено је да је укупно пријављено 7.692 несталих особа, од којих су 65 жене или 0,84%, у односу на укупан број несталих на списку ICMP и 80 особа млађа од 16 година, што износи 1,04% у односу на укупан број несталих. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

242 Izjava Ismeta Handžića, 1.

243 Азем Авдић се налази у евиденцији 28. дивизије Армије БиХ: АВДИЋ АЗЕМ, (АРБиХ), син Мемиша, рођен 1954. године у мјесту Осмаче, МЗ Брежани, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница, улица Маршала Тита. ССС. Референт за везе у стручној служби општинског штаба цивилне заштите Сребреница (*Lična formacija SS OpS civilne zaštite Srebrenica*, 1).

244 Izjava Ismeta Handžića, 2.

245 Изјава Кемала Мујића.

Дана 12.07.1995. године у јутарњим сатима кренуо сам из Сребренице у правцу К. Поља, Удрча, према Тузли, заједно са свим оним који су се осећали способни да крену на тај пут и они који нису смјели да се предају. **Прво гранатирање смо преживјели испод Буљима, у једном потоку, гдје су од задобијених рана изумрла петорица које сам ја видио. Свих пет је изгинуло од гелера, за неколико рањених не знам гдје су јер сам видио да сам неке узели да носе, а за остале не знам. Идући даље, негдје око Побучке Каменице други дио колоне, који је био дуг од асвалтног пута К. Поље - Милићи до једног потока прије Каменица, гдје сам био и ја, напали су четници толиком јачином да су нас одвојили од првог дијела колоне који је већ прешао преко поменутог асвалтног пута. Напали су нас са свих страна бацајући гранате по простору гдје је било концентрисано највише људи. Са цесте је пуцала прага и ПАМ-ови, а људи су успаничено бјежали на све стране, налијетајући на четнике који су их дочекивали рафалима не бирајући и не тражећи да се продају. Велики број људи је звао четнике да не пуцају да хоће да се предају, међутим они нису дозволили ником да подигне руке. Ја сам у једном жбуну од растресености и страха пао и да ли сам се онесвјестио или сам заспао не знам, не знам... Када сам се пробудио, људи око мене су излазили и ишли да се предају, а већ је престало и да пуца. Ја се нисам хтио предати већ сам истим путем почео да се враћам назад. Када сам изашао на косу преко које сам већ био прешао, занијемio сам од призора који сам видио. По читавој коси лежали су мртви као да си их ређао једног до другог, а по мом мишљењу било их је око 2.000.²⁴⁶**

Абдулах Салкић²⁴⁷, син Мехмеда (отац), рођен 1. октобра 1946. године у Хранчи, општина Братунац, 5. фебруара 1995. године дао је изјаву оперативцима АИД, бошњачке обавјештајне службе у вези са околностима пробоја. Абдулах Салкић говори о засједи у селу Каменица, општина Братунац, у којој је 28. дивизија Армије БиХ имала велике губитке. Наводимо сегменте изјаве:

Заједно са војно способним мушкарцима 11.07.1995. године ја сам са својим сином Изетом Салкићем,²⁴⁸ р. 10.03.1971. године кренуо са Јаглића према слободним територијама. **Дио колоне у којој сам се налазио ишао је без проблема до братуначке Каменице, гдје смо наишли на четничку засједу. Изнад Каменице, у шуми, дана 13.07.1995.²⁴⁹ године око 23,00 сати, наишли смо на засједу и пошто је била ноћ, нисам могао процијенити колико је лица погинуло а колико рањено, а претпостављам да их је могло бити неколико стотина.²⁵⁰**

Учесник у пробоју Абдулах Салкић у изјави наставља да описује дешавања у пробоју, наводећи да су наилазили на засједе српских снага од мјеста Каменица код Братунца до мјеста Баљковица, које је удаљено око 50 километара од Каменице. На тој рути, свједок догађаја видио је неколико стотина мртвих тијела. Слиједи фрагмент његове изјаве:

246 Изјава Кемала Мујића, стр. 1–2.

247 Izjava Abdulaha Salkića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, br. 15-46/96, 5. 2. 1996, Arhiv RCIRZ.

248 Изет Салкић води се у евиденцијама 28. дивизије: Салкић Изет, (АРБиХ), син Абдулаха, рођен 10. 3. 1971. године у мјесту Хранча, живио у мјесту Бљечева, општина Братунац, ВЕС и чин у ЈНА: тех. слу. телефониста – линијаш у 2. десетини (телефонској), вода везе (280. ИБЛБР Поточари), нишанција на РБРО, у десетини РБРО – 90 мм, 1. ЛПЧ, 280 (Армија БиХ, 28. дивизија, 280. ИБЛБР Поточари, *Списак припадника*, стр. 18); Изет Салкић води се као нестала особа у бази ICMP. Датум пријаве нестанка 26. 7. 1995. године у мјесту Баљковица (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

249 На основу анализе изјава преживјелих, овај догађај се десио 12. јула а не 13. јула 1995. године.

250 Izjava Abdulaha Salkića, 1.

... на том брду смо их оставили, јер их нисмо могли даље носити. Њихова даљња судбина ми није позната.²⁵¹ На путу од братуначке Каменице до Баљковице, нисмо више наилазили на засједе, али сам успут видео неколико стотина лешева, али никог нисам могао препознати. На дијелу пута изнад Ћугума код Нове Касабе на споредном макадамском путу видео сам око 300 рањеника који су лежали по путу који су тражили воде и молили су да их неко понесе са тог мјеста. Међутим, услови пута нису дозвољавали, а ми их нисмо могли носити, нити им указати прву помоћ. Од рањеника нисам никога познавао.²⁵²

Нуриз Селимовић²⁵³, очево име Абид, референт за ОНП команде 284. источнбосанске лаке бригаде 28. дивизије, поручник, дана 26. јула 1995. године, дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ у вези са дешавањима након пада Сребренице. Селимовић детаљно описује кретање колоне од почетка пробоја. Посебно је значајан дио изјаве који се односи на прелазак путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље 13. јула 1995. године и претходног пресијецања колоне у подручју села Каменица, нападима на дио колоне који није успио прећи пут, те паници која је наступила међу људством. Наводимо сегмент изјаве Нуриза Селимовића:

К-дант 284., 281. и 283. бр су се састали у рејону Виогор са осталим ПК, донијели су некакву одлуку за пробој.

Кренули смо према БУЉИМУ у прве вечерње сате гдје је било сједиште и скуп свих осталих бригаде и јединица.

Ту смо се скупили и чекали даље наређење.

К-да 28. д КОВ са к-дантима бригада била је у Шушњарима у кући СИДИКА гдје смо се око 10,30 сати састали, те позвали мене на разговор око пробоја. Када сам дошао РАМИЗ к-дант 28. д КОВ ме је питао: Куда је најкраћи и најповољнији пут за прелазак свих бораца као и велики број цивила? Рекао ми је да узмем себи људе, да проберам из свих јединица по мојој личној замисли, колико ми треба напријед за извиђаче. Изабрао сам 8 момака диверзаната 284. бр и 1 момка из 283. бр, који ми је помогао у путу јер је већ један пут долазио у Тузлу, те сам узео већи број из осталих јединица величине једне чете која је бројала 76 људи.²⁵⁴

Начелник штаба, командант РАМИЗ БЕЋИРОВИЋ ми је рекао да не идем ја прије њих да прелазим асвалт и да даље не могу наставити пут од умора. Пут ће наставити након дужег одмора и у поподневним сатима.

Ту смо се скупили до пред вечерње сате. Ја сам поново наставио пут око 16:00 сати са четом на одстојању око 1,5 км ваздушне линије а око 2 км земљишног простора, да би им правио челно обезбјеђење и сачекајући колону.

Када сам стигао у рејон ПОБУЋА, тачније на раскршћу изнад мјеста БОРНИЦА, ту сам направио обезбјеђење и причекао колону да се приближи.

По самом поласку колоне гдје смо одмарали почели су да се чују пуцњи пјешадијског наоружања и услиједило је гранатирање из рејона САНДИЋА.

Питао сам средствима везе команданта 284. бригаде шта се догађа? Хоћу ли наставити пут или се вратити а он ми је рекао да је све у реду и да наставим пут.²⁵⁵

При доласку колоне до нас кренули смо са пребацивањем људи преко асфалта са око 100 људи у групи у току вечерњих сати.

251 Свједок догађаја говори о рањеницима 28. дивизије Армије БиХ.

252 Izjava Abdulaha Salkića, 1.

253 Izjava Nuriza Selimovića.

254 Izjava Nuriza Selimovića, 2.

255 Izjava Nuriza Selimovića, 3.

У рејону ЉЕШИНА између НОВЕ КАСАБЕ И КОЊЕВИЋ ПОЉА смо се пребацивали газећи ријеку ЈАДАР.

По преласку Јадра почели је већ велико комешање војске те и губљење контроле над војском.

Поједини чланови к-де 28. д КОВ нису више поштовали ред и дисциплине коју смо договорили на почетку.

Завладала је велика паника међу људима, кретали су својим путем. Пребацивши се преко асфалта И прегазивши Јадар покушао сам заједно са к-дантом 284. бригаде и са Екремом зв. Еко из к-де 28. д КОВ који је био обавјештајац да докажем људима да обезбјеђење мора остати на асфалту ради безбједности осталих људи у колони.²⁵⁶

По пристизању колоне људство је нашло одговарајуће позиције за предах. По поласку друге половине колоне добио сам информацију од људи да је колона одсјечена у рејону КАМЕНИЦА.

Велики број људи је дошао и пребацио се у току дана преко асфалта, рекавши ми да се број људи одсјечене колоне креће око 2 – 3.000 у којој је остао и к-дант 282. бригаде ИБРО зв. ДУДА.

Тек тада сазнајем да се дешавају лоше и погубне ствари за наше људе, да се је к-дант бригаде ИБРО ДУДА²⁵⁷ предао, да су се неки људи сами убијали. Йуди су се сакупљали у групу од по 20 око бомбе и загрливши се заједно вршили самоубиства. Већина се је разбјежала, нико није пружио отпора. Четници су улазили у колону као међу овце,²⁵⁸ хапсили колико су хтјели и убијали. Многе приче сам чуо још, те и да су се мјешали међу људе и да су говорили да су водичи а лаковјерници су кретали са њима.

Већ око подне по доласку једне мање групе рекли су да има маса људи који нису похапшени али не смију да пређу преко асфалта. Мени је тешко пало као човјеку јер је и мој брат остао тамо, када сам тражио да се вратимо са 500 људи због свих других који су били тамо као због свог брата. Тражио сам од РАМИЗА БЕЋИРОВИЋА да изда наређење свим командантима бригада да ми скупе по 100 људи да се вратим у ослобађање тих људи и да блокирам асфалт.

За сво то вријеме РАМИЗ је скупио к-данте као и остале чланове 28. дивизије и издао наређење да се прикупи људство за један сат времена.

Ја сам отишао да пошаљем једно одјељење као извидницу даље и да обезбједим средства везе.²⁵⁹

Адемовић Шевал²⁶⁰, син Салиха и Мејре Авдић, рођен 29. јула 1951. године у селу Подосоје у општини Сребреница, у изјави датој 19. 1. 1996. Агенцији за истраживање и документацију (АИД)²⁶¹, Сектор Тузла, описује нападе српских снага на колону у подручју села Каменица, те свједочи о губицима у колони:

256 Izjava Nuriza Selimovića, 3–4.

257 Дудић Ибро, АРБиХ, син Хусеина, рођен 27. 8. 1969. (1967) године у мјесту Сулице, МЗ командант 282. ИБЛБР Сребреница.

258 Нема доказа за наведену тврдњу. Српске снаге су дејствовале артиљеријском ватром по колони. Као и претходне, и ова тврдња је настала као посљедица колективне панике, пометње и гласина усљед изложениности јакој артиљеријској паљби. Паника је довела до међусобних обрачуна, јер су мислили да се ради о непријатељским војницима.

259 Izjava Nuriza Selimovića, 4.

260 Izjava Ševala Ademovića.

261 Агенција за истраживање и документацију (Обавјештајна агенција под муслиманско – бошњачком контролом).

Одмах на почетку нашег пробоја према Тузли, у близини Кравице, четници су почели са гранатирањем колоне у којој је, по мојој слободној процјени било 10-15000 људи. **Међу нашим од четничког гранатирања било је погинулих и рањених.** Негдје код Каменице уз гранатирање и пуцњаву из ватреног оружја четници су на нашу колону дејствовали у бојним отровима,²⁶² што сам лично осјетио и на себи. Не знам како бих вам то могао описати, али могу вам рећи да сам тада са сином Шефиком, комшијом Авдић Рамизом из Пусмулића код Сребренице кренуо сасвим погрешним правцем, којим иначе нисмо мислили ићи. У том скривању и бјежању одједном се изгубио мој син Шефик и комшија Авдић што ми је необјашњиво, јер смо се држали једни других. Од тада их до данас нисам више видео. **Исто тако неки борци са којима сам се даље пробијао, а на које сам наилазио почели су се чудно понашати тако што су изражавали жељу за предајом четницима што до тада није био случај.** Неки појединци су ме и отворено наговарали да то учиним сто сам ја упорно одбијао. знајући већ да четници у нашу колону убацују своје људе са таквим циљем. **Приликом четничког гранатирања и дјеловања са бојни, отровима доста је наших изгинуло, мислим између 200-250 људи, међутим нисам сигуран ни у ову бројку обзиром да смо стално бјежали и у бјежању смо само прелазили преко тијела наших људи.** Након овог гранатирања и бацања бојних отрова повише Каменице избили смо испред спаљене школе у Каменици, а даље смо налетјели на четничку патролу.

Напомињем, да мога сина Јусуфа од почетка самог пробоја према Тузли нисам више видео, али сам по доласку у Тузлу са размјене сазнао да је погинуо на Ружиној води, код Власенице.²⁶³

Назиф Османовић²⁶⁴, син Нурифа, рођен 25. 4. 1946. у Прибидолу, општина Сребреница, дана 20. децембра 1995. године дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ у којој описује дешавања током пробоја и губитке које је имала бошњачка страна у рејону Буљима и Каменице. Наводимо сегмент његове изјаве:

На путу од Буљима до Калдрмице имали смо три засједе, цијело вријеме гранатирани смо и том приликом погинуло је око 100 грађана, а већи број је рањен. Међу погинулим препознао сам извјесног Селму из Димнића, син Раме, прије рата радио на пословима шумара, његов син стар око 21 годину, Хајдаревић Кемо²⁶⁵ који је био рањен, а послје краћег времена је подлегао. Такође је погинуо син Хајдаревић Кеме²⁶⁶ затим једна дјевојка коју нисам познавао, Цанановић Месуд, таксиста из Вољевице, док осталим не знам имена. Исту вече око 22,00 сата, били смо у једној шуми када сам видео јак бљесак и чуо јаку експлозију и једну букву како пада. Послије експлозије чули су се јауци, вриска, створила се паника, нисам могао видјети ко је рањен и ко је погинуо. У том тренутку осјећао сам малаксалост, спавало ми се, опуштеност што претпостављам да су употрејебљени бојни отрови. Након 30 минута четници су нас позвали путем мегафона да се предамо. Међу нас су била убачена два четника, један

262 Сузавац.

263 Izjava Ševala Ademovića, 1.

264 Izjava Nazifa Osmanovića.

265 У бази ICMP евидентирано је име Хајдаревић Кемал, Шевко, 10. 2. 1950, нестао 20. 7. 1995. Кравица (*Лична формација ОпС цивилне заштите Сребреница*, стр. 1). Провјером у евиденцијама 28. дивизије евидентирано је лице под именом Кемал Хајдаревић: Хајдаревић КЕМАЛ, (АРБиХ), син Шевке, рођен 1950. године у мјесту Жабоквица, МЗ Склани, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница, Улица маршала Тита. Грађевински инжењер, ВШС. Члан општинског штаба цивилне заштите Сребреница за мјере заштите и спасавање (од рушевина и поплава) (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

266 У бази ICMP евидентирано је име Хајдаревић Един, син Кемала, рођ. 17. 6. 1979. године, евидентиран као нестало лице 17. 7. 1995. године у мјесту Буљим (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

је носио беретку на глави, а други шајкачу. Вршили су преговоре с нашим борцима, све сам то гледао са удаљености око 10 метара. Поред мене су били Омер Хамзић, син Алије, и извјесни Нурија из Гладовића, општина Сребреница. Омер се тренутно налази а слободној територији Тузле.²⁶⁷

Хасан Алић²⁶⁸, припадник 28. дивизије Армије БиХ, син Хамеда (отац) и Алије (мајка), рођена Османовић, рођен 24. 10. 1969. године у мјесту Рађеновићи, општина Сребреница, у изјави датој оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 9. октобра 1995. године, говори о борбама, односно нападу српских снага на колону у подручју Каменице и подручју прије путне комуникације Коњевић Поље – Нова Касаба. Хасан Алић је припадницима државне безбједности дао сљедећу изјаву:

Извор нам је казао да је његова бригада 13.7.1995. године између 2-3 сата послје пола ноћи добила наредбу за покрет, те након пређених 6. километара пута, бригаде се зауставља у циљу поновног постројавања и утврђивања бројног стања у строју. Након краћег задржавања, бригаде су наставиле даљи пут према Кеменици, гдје у једној шуми проналазе 6 убијених војника А. Р БиХ, од којих извор није никог могао препознати. **Недалеко од овог догођаја убијених 6. војника, четници су из једног потока наставили са гранатирањем колоне из минобацача 120 мм, памова, патов и пјешадијског наоружања.** Том приликом један војник је погинуо, а 7 војника је теже рањен. У том моменту настала је паника и расуло, гдје је свако бјежао како је знао и умио у оближње шуме, тражећи заклоне и спас од четничког гранатирања. Након престанка гранатирања, поново се формира колона и наставља се кретањем у правцу слободне територије. Након пређених нових 8. км поново се врши постројавање по бригадама. У непосредној близини постројавања четници су оборили једну букву преко пута у циљу закрчавања пута и кад је колона кренула на исту су отворили јаку паљбу из свог расположивог наоружања, гдје долази до упада четника у колоне у циљу разбијања исте. **Извор истиче да је том приликом убијено око 1000 војника и цивила**²⁶⁹ **из те колоне.** Након извршеног овог злочина четници су позивали на предају или преговоре.²⁷⁰

Хакија Хусејиновић²⁷¹, син Алије (отац) и Хасније (мајка), рођена Бегић, рођен 17. фебруара 1944. године у селу Буђиновићи – Сућеска, у општини Сребреница, члан АРБиХ, јединица 6339 Сребреница, 27. октобра 1995. године дао је изјаву Служби државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. У изјави Хакија Хусејиновић описује нападе српских снага на колону у рејону Каменице, те наводи имена других припадника Армије БиХ који су били у његовој непосредној близини:

Напомињем да тај терен уопште не познајем као што га нису познавали ни остали људи из колоне. За вријеме док смо сједили и одмарали, четници су почели пуцати пјешадијским оружјем по нама. Завладала је општа паника и људи су бјежали на све стране. Ја сам бјежао низводно коритом потока, заједно са још 11 лица од којих по-

267 Izjava Nazifa Osmanovića, 1–2.

268 Izjava Hasana Alića, 1.

269 Термин цивил у овом контексту се користи за припадника резервног састава и војно способно становништво које се по наредби Команде 28. дивизије Армије БиХ јавило на зборно мјесто за пробој ка Тузли.

270 Izjava Hasana Alića, 1–2.

271 Izjava Hakije Husejinovića..

знајем из мог села слиједеће: Хусејновић Хасиб, син Хасана,²⁷² Габелјић Хасан, син Османа,²⁷³ Хафизовић Халид, син Мује,²⁷⁴ Бећировић Сеид, син Кирама,²⁷⁵ Хусеиновић Осман, син Ибрахима,²⁷⁶ Габелјић Азиз, син Азема.²⁷⁷ Бјежећи тако, стигли смо у близину асфалтне цесте код села Каменица у Побуђу. То нам је објаснио Габелјић Хасан, чија је супруга била из тог села. До Каменице смо ишли отприлике 5 км и за то вријеме смо чули да је престала пуцање. Габелјић је рекао да се мало вратимо и лијево узводно од потока изнад Каменице смо се зауставили у шуми. Ту смо сачекали ноћ, а у међувремену су пристизали и многи други из колоне. Помогао сам у ношењу рањеника које смо износили на једну ливаду и то је трајало цијелу ноћ.²⁷⁸

Реџо Делић²⁷⁹, име оца Салћин, име мајке Ђула, рођена Сулејмановић, рођен 19. новембра 1964. године у Вељавици, општина Братунац, припадник Армије БиХ, у изјави датој војним органима Армије БиХ 25. августа 1995. године свједочи о борбама у рејону Каменице:

Тако смо дошли до Каменице код Кравице. Код Каменице смо се скупили и одмарали до предвјеће. Предвјеће је дошла команда да се припремимо. Хазим Ђанановић је рекао Хазиму Омеровићу да он са III ЛПЧ остаје да обезбјеђује зачеље колоне. У први мрачак у шуми је остало још 20-ак цивила да изађе па да пођемо и ми. Запуцала је прага са асфалтног пута Коњевић Поље - Кравица. Послије пар минута чуо је се јак вјетар и раја је јурнула према нама. У исто вријеме је жестоко запуцало и пјешадијско наоружање и пуцање је трајало око 10 минута.

Онда смо ми устали и викали да се непуца, јер смо мислили да наши пуцају. На том мјесту сам нашао и видео око 150 мртвих и рањених. Са тог мјеста смо се помјерили 150 метара височије на ливаду и ту смо смирили рају. Након тога чули смо да неко виче

- 272 Хасиб Хусејновић се налази у војној евиденцији 28. дивизије Армије БиХ: ХУСЕЈНОВИЋ ХАСИБ, (АР-БиХ), син Хасана, рођен 14. 11. 1955. године у мјесту Бучиновићи, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Бучиновићи. Лични ВЕС: 11101. У АРБиХ дужио аутомат. Стријелац у 3. десетини, 1. вода, 2. ЛПЧ, 281. ИБЛБР Сућеска (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 21).
- 273 Хасан Габелјић се налази у војној евиденцији 28. дивизије Армије БиХ: ГАБЕЉИЋ ХАСАН, (АРБиХ), син Османа, рођен 10. 6. 1954. године у мјесту Бучиновићи, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Бучиновићи. Лични ВЕС: 11101. У АРБиХ дужио ЛП. Стријелац у 3. десетини, 1. вода, 2. ЛПЧ, 281. ИБЛБР Сућеска (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 21).
- 274 Халид Хафизовић се налази у војној евиденцији 28. дивизије Армије БиХ: ХАФИЗОВИЋ ХАЛИД, (АР-БиХ), син Мује, рођен 10. 7. 1960. године у мјесту Опетци, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Опетци. Лични ВЕС: 11101. Помоћник нишанције у десетини РБРО – 90 мм, пратећег вода, 3. ЛПЧ, 281. ИБЛБР Сућеска (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 32).
- 275 Сеид Бећировић се налази у војној евиденцији 28. дивизије Армије БиХ: БЕЋИРОВИЋ СЕИД, (АРБиХ), син Кирама, рођен 1971. године у мјесту Опетци, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Опетци. Лични ВЕС: веза. У АРБиХ дужио АП. Радиофониста у ПОЧ, 281. ИБЛБР Сућеска. ЛП02-Б-795, ЗВ.ЛИП-07/262ГБП, ЛРЦ:492. (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 47); Бећировић Сеид, син Кирама, рођ. 20. 8. 1971. године. Води се као нестала особа у евиденцији ICMR. Нестанак пријављен 11. 7. 1995, мјесто нестанка – Кравица (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).
- 276 Хусеиновић Осман, син Алије, рођ. 18. 2. 1965. Води се као нестала особа у евиденцији ICMR. Нестанак пријављен 12. 7. 1995, мјесто нестанка – Поточари (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).
- 277 Азиз Габелјић се налази у војној евиденцији 28. дивизије Армије БиХ: ГАБЕЉИЋ АЗИЗ, (АРБиХ), син Азема, рођен 1971. године у мјесту Бучиновићи, МЗ Сућеска, општина Сребреница, живио у мјесту Бучиновићи. Лични ВЕС: пјешадија. Командир 2. десетине (радио), вода везе, 281. ИБЛБР Сућеска (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 9); Габелјић Азиз, син Азема, рођен 3. 3. 1971. године. Води се као нестала особа у евиденцији ICMR. Нестанак пријављен 11. 8. 1995, мјесто нестанка – Сућеска (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).
- 278 Izjava Hakije Husejinovića, 1.
- 279 Izjava Redža Delića, Armija republike BiH, 283. istočnobosanska laka brigada, Odeljenje za bezbjednost, str. pov. br. 06/178-1/95, Živinice, 25. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

хајте према нама чека вас Ејуб и Манца. Било нам је сумњиво па нисмо дали ни војсци ни народу да иде. Тада је дошао Суки из Казана и наредио да извучем рањенике. Узео сам са собом 20 војника и покупили 20-так лакших рањеника и извукли их на ливаду.²⁸⁰

Бехадија Крцић²⁸¹, припадник Армије БиХ²⁸² и учесник у пробоју ка Тузли, дао је изјаву припадницима војне безбједности Армије БиХ 18. августа 1995. У тој изјави описује дешавања 12. јула 1995. године на подручју села Каменица и страдања људи које је познавао. Слједи сегмент изјаве:

Крцић Сакиба, син Османа, стар око 40 година, имао је маскирну униформу на себи, Крцић Абаз, син Османа, стар око 35 година, на себи је имао цивилно одијело, на ногама ципеле кафене боје, Ферид из Осмача, кога не знам по презимену нити му знам име оца, код њега сам видио нож забоден у леђима, Бурић Рифет, стар око 28 година, Ахмет, проћелав, дебео, висок око 180цм, плав, у цивилној одјећи, Сенахид, стар око 45 година, у цивилном одијелу. Због немогућности извлачења на том мјесту остао је рањен Хукић Бахрија, такође у цивилном одијелу, а затим сам препознао Мехмедовић Мали, син мање из Добрака, рођен 1961. године, а на себи је имао цивилно одијело. На том мјесту видио сам доста закланих људи, те људе које сам познавао из виђења али их не познајем по имену. У моменту када су четници почели да пуцају дошло је до панике и бјежања у разним правцима, а ја сам сутрадан се вратио на то мјесто, тако да сам препознао напријед наведена лица. У рејону с. Каменице остали смо три дана лутајући по шумама и тражећи спас тако да сам 15.07.1995. године из с. Бурнице посматрао четнике како претресају терен Каменице и сваку особу коју пронађу одводили су у правцу с. Кравице.²⁸³

Мехмедовић (Адил) Фадил²⁸⁴, рођ. 2. 5. 1975. у Слатини, општина Сребреница, припадник 28. дивизије Армије БиХ, 30. јула 1995. године дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ у вези са дешавањима током пробоја ка Тузли. Свједок догађаја Мехмедовић Фадил у изјави наводи нападе на колону у подручју села Каменица 12. јула 1995. године у вечерњим сатима:

Било ми је тешко касама добили извјештај да напустимо наше село ту смо се искупили и одржали састанак како да кренемо према свом народу у Тузли. **Дошли смо у село шушњари ту смо нашли све остале Бригаде са подруча сребренице Ту смо се распоредили икренули према Тузли кад смо дошли у Побуђе у селу Каменице ту смо имали мало одмора. Четници су нас видјели да смо у шуми у долини они су нас окружили са сви страна. Ту је запуцало из митраљеза из зоља бомби итд. Мисмосе рашћерали није нико низакога знао много је било мртвије рањеније остало је на стотине мртви.**²⁸⁵

Командир 1. вода Муцахединске чете, која је дејствовала у саставу 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, **Бего Муминовић**²⁸⁶ (син Ћамила), рођен 20. јуна 1954. године у Каме-

280 Izjava Redža Delića, 1.

281 Izjava Behadija Krdžića.

282 Крцић Бехадија, (АРБиХ), син Алије, рођен 2. 8. 1963. године у мјесту Осмаче, МЗ Брежани, општина Сребреница, живио у мјесту Сребреница. Лични чин: десетар. Лични ВЕС: пјешадија. Помоћник нишанције у митраљеској десетини, пратећег вода, 2. ЛПЧ, 282. ИБЛБР Сребреница (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, *Spisak pripadnika* (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 23).

283 Izjava Behadije Krdžića, 3.

284 Izjava Fadila Mehmedovića.

285 Izjava Fadila Mehmedovića, 1

286 Izjava Bega Muminovića, 1; Бего Муминовић је био припадник ОС РБиХ од априла 1992. године, а током пробоја ка Тузли био је ангажован у саставу 28. дивизије Армије БиХ као командир 1. вода Чете муцахедина, која је била у саставу 283. маневарске бригаде.

ници, општина Зворник, у изјави датој Служби државне безбједности РБиХ 22. јула 1995, Сектор Тузла, свједочи о борбама које су се водиле у ноћи између 12/13. јула 1995. на подручју Побуђа:

Незнам тачно шта се дешавало у току ноћи али у раним јутарњим сатима од бораца и цивила²⁸⁷ који су нас сустижали чули смо да су у току ноћи агрес. војници упадали међу наше, да су их хватали и одводили у непознатом правцу а да су неке и на лицу мјеста убили.²⁸⁸ Према мојој процјени у току те ноћи настрадало је преко 1000 лица из колоне а након доласка на слободну територију од бораца који су изашли међу задњим чуо сам да су они видјели око 400 наших заробљеника на стадиону у Касаби, такође и за њихову судбину ништа неznam.²⁸⁹

Зумра Хафизовић²⁹⁰, кћи Шабана (отац) и Сабре (мајка), рођена Муратович, рођена 30. јануара 1973. године у селу Поточари, општина Сребреница. Зумра Хафизовић, у изјави коју је дала војним органима безбједности Армије БиХ, свједочи о нападима на колону и борбама које су се водиле у подручју путне комуникације Коњевић Поље – Нова Касаба:

...У Буљиму су наши војници направили пролаз кроз четничка минска поља, тако да сам видјела пуно мина и са лијеве и са десне стране те стазе. У Каменице смо дошли око подне 12.07.1995. године, гдје је организован одмор.²⁹¹

...Будући да је чело колоне прешло преко асфалтног пута ми смо чекали да по нас дођу и да и нас преведу преко асфалта али су у међувремену четници поново затворили пут и отворили су веома јаку ватру по нама. Ватра је трајала око 15 минута, а пуцано је по нама из пушака, тромблona, митраљеза, ПАМ-ова, и ПАТ-ова. После тог четничког напада, на том мјесту је остало око 200 лешева. За вријеме тог напада ја сам била са својим братом, амицом и амицићем и лежали смо у некаквој ријеткој шуми.²⁹²

... За вријеме те пуцњаве наши борци на челу колоне су отјерали четнике са брда са којег су нас убијали и ми смо покупивши рањенике кренули ка том брду. Иза нас у тој шумици и напрати остало је доста лешева и као што сам већ рекла било их је око 200. Када смо изашли на то брдо поново смо се постројили и тада сам примјетила да нема многих који су били у мојој колони.²⁹³

Мемишевић Нуриф²⁹⁴, у изјави датој истражитељима МКСЈ 19. 1. 1996. године, свједочи о жртвама погинулим у рејону Буљима и Бокчин потока:

Док смо се спуштали низ планину Буљим наишли смо на много костура и дијелова тијела оних који су убијени на свом путу. Близу мјеста на ком се десила прва засједа нашли смо тројицу преживјелих који су се скривали четрдесет дана. Одбили су да нам се придруже. Онда смо дошли у шуму гдје се десила друга засједа како бисмо покушали идентификовати нека тијела. Тијела су и даље била посвуда. Препознао сам тијела

287 Термин цивил у овом контексту користи се за припадника резервног састава и војно способно становништво које се по наредби Команде 28. дивизије Армије БиХ јавило на зборно мјесто за пробој ка Тузли.

288 Нема доказа да су српске снаге улазиле у колону. Страх, паника и гласине довели су до неконтролисаног понашања људи у колони, укључујући и самоубиства и убиства сабораца.

289 Izjava Bega Muminovića, 4.

290 Izjava Zumre Hafizović.

291 Izjava Zumre Hafizović, 3.

292 Izjava Zumre Hafizović, 3.

293 Izjava Zumre Hafizović, 3.

294 Statement of Memišević Nurif given to the ICTY investigators on January 19, 1996 [Изјава Мемишевић Нурифа дата истражитељима МКСЈ 19. 1. 1996. године], ICTY 00396028, Arhiv RCIRZ.

двојице људи који су на почетку били са мном по њиховим торбама и одјећи. Тражио сам своју браћу, али ни једног нисам нашао. **Нисмо бројали тијела која смо видјели, али моја је процјена да је било око 2000 - 3000 тијела.** Стигли смо у Бурнице, а низ брдо сам видио иста она тијела која сам видио први пут. Нико их није помјерио. Хамдија је послао тројицу људи на поток да провјере јесу ли тијела још тамо. Кад су се вратили рекли су да је у потоку још више тијела него уз пут....²⁹⁵

Вејиз Шабић²⁹⁶, командант 284. источнобосанске лаке бригаде, у изјави датој истражацима МКСЈ 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године, детаљно описује околности током пробоја и страдања током напада српских снага у подручју прије путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Том приликом, Вејиз Шабић говори о нападу на 28. дивизију Армије БиХ од стране српских снага, рањавању и погибији великог броја војника, погибији Ибре Дудућа, команданта 282. ИБЛБР 28. дивизије Армије БиХ. Хронолошки слиједе фрагменти изјаве команданта Вејиза Шабића:

12. јули 1995

Око 12:00 сати састао сам се с Бећировићем,²⁹⁷ Турсуновићем, Мехољићем и свим другим командантима и једино није било Ејуба Голића, јер је он био задужен да штити крај колоне. **Гранатирање је већ почело и први страдали били су негдје у средини колоне.** Разговарали смо о томе у ком правцу да кренемо и како да размјестимо своје снаге. Предложио сам да смјеста кренемо, али одлучили смо да ипак неко вријеме останемо ту.²⁹⁸

12. јул 1995

Стигли смо у Јукиће²⁹⁹ око 21:00 сат, размјестио сам своју јединицу ради обезбјеђења подручја. Био сам у вези с извиђачима који су већ били у Церској и они су ми јавили да је пут још увијек безбједан. Неколико сати касније **стигао је Бећировић и рекао ми да је у четничком гранатирању рањено и погинуло много људи.** Сврха састанка била је да се провјери да ли смо још увијек с групом. Плашили су се да ћу да одем без њих. Састанак је заказан и због тога да се сви обавијесте о томе да треба се сљедећи пут састанемо у Удрчу.³⁰⁰

13. јул 1995

На путу до планине Удрч чуо сам гласине о томе да је погинуо велик број људи, а кад сам стигао до Удрча, сви смо ту предахнули и примијетили да се људи који пристижу необично понашају. **Људи су ми пренијели разне гласине, а касније се показало да је велик број њих тачан.** Напримјер, речено ми је да је погинуо Ибро Дудић,³⁰¹ и много касније се показало да је то истина. **Људи су причали о некој великој експлозији до које је дошло у једној великој групи и сви су причали о великом дрвету које се срушило испред њих и о томе како је приликом експлозије погинуло на стотине људи.**³⁰² Одмарао сам се у Удрчу до 15:00 или 16:00 сати послје подне 13. јула.³⁰³

295 Statement of Memišević Nurif, 4–5.

296 Statement of Vejiz Šabić.

297 Рамиз Бећировић, тадашњи начелник Штаба 28. дивизије Армије БиХ.

298 Statement of Vejiz Šabić, 4.

299 Село Јукићи налази се у рејону Побуђа.

300 Statement of Vejiz Šabić, 5.

301 Ибро Дудућ, син Хусеина, рођен 27. 8. 1969. године у Сребреници, Командант 282. ИБЛБР 28. дивизије Армије БиХ. Пријављен да је нестало на локацији Коњевић Поља 14. 7. 1995. Лице се налази на списку несталих ICMP и МО Поточари (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

302 Наведена експлозија се десила у рејону Каменице.

303 Statement of Vejiz Šabić, 6.

Сеад Карамуџић³⁰⁴, син Вејсила, борац извиђачко-диверзионог вода 280. источnobосанске лаке бригаде 28. дивизије, у изјави датој органима војне безбједности Армије БиХ, 6. августа 1995, описује прелаз преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље, губитке у људству и колективну панику која је уследила након напада српских снага:

По распореду када смо кренули за Буљим,³⁰⁵ на челу је ишла 284. бр. **Највише жртава је било други дан пробоја приликом преласка асвалта у Коњевић Пољу. Ту су успјели четници раздвојити колону. Ми нисмо осјетили никакве гасове, али се по понашању људи долази до закључка због неконтролисаног понашања, да је долазило до самоубиства, предаје четницима, једноставног бацања бомбе у колону бораца и цивила без икаквог разлога, да су гасови употребљени и употребљавани.**³⁰⁶

Бојан Суботић³⁰⁷, рођен 12. децембра 1972. у Високом, БиХ, командир вода војне полиције у Команди Батаљона војне полиције Војске Републике Српске у Новој Касаби. Бојан Суботић је дана 22. јуна 2013. и 28. септембра 2013. године дао изјаву истражитељима МКСЈ. Његова изјава је значајна јер детаљно описује дешавања у Новој Касаби дана 13. јула 1995. Изјава се у кључним сегментима подудара са изјавама других учесника у колони који описују дешавања на локалитету Нове Касабе. У изјави су садржани битни детаљи за реконструкцију догађаја на подручју Нове Касабе наведеног 13. јула 1995. У њој се наводе, између осталог, следећи догађаји:

- Присуство великог броја војника 28. дивизије Армије БиХ у рејону Нове Касабе.
- Напад на патролно возило војне полиције Војске Републике Српске од стране припадника 28. дивизије Армије БиХ који су стигли у Нову Касабу.
- Командир вода војне полиције Бојан Суботић баца сузавац у правцу шуме, гдје су борци 28. дивизије Армије БиХ, о чему су свједочили учесници у пробоју, да су у једном моменту на локацији код Нове Касабе на њих бачени бојни отрови.
- Прве предаје ратних заробљеника на локацији Нове Касабе, који ће бити смјештени на фудбалско игралиште у Новој Касаби.
- Настајање пометње и панике међу припадницима 28. дивизије Армије БиХ која је изазвала самоубиства и међусобне обрачунае.
- Позивање преко микрофона на предају из борбеног возила од стране командира вода Бојана Суботића, што су детаљно описали учесници у пробоју у својим изјавама.
- Суботић потврђује присуство возила УНПРОФОР-а у подручју Нове Касабе. Наводи да су припадници УНПРОФОР-а одговорили на ватру припадника 28. дивизије Армије БиХ.
- Предаја великог броја ратних заробљеника у Новој Касаби, смјештених на фудбалско игралиште у Новој Касаби.

304 Izjava Seada Karamujića, 1.

305 Почетак пробоја, односно прве војне јединице су кренуле у пробој 12. јула 1995. око 01.30.

306 Izjava Seada Karamujića, 1.

307 Izjava Bojana Subotića data istražiteljima MKSJ 22.6.2013. i 28.9.2013, Arhiv RCIRZ.

- Долазак генерала Ратка Младића на фудбалско игралиште у Новој Касаби.³⁰⁸

У прилогу се налазе сегменти изјаве командира вода Бојана Суботића у којима се детаљно описују дешавања на подручју Нове Касабе 13. јула 1995:

1. Зовем се Суботић Бојан. Рођен сам 12.12.1972. године у Високом, бивша БИХ, где сам и завршио средњу школу, а након завршетка средње школе 1990 године, отишао сам на одслужење редовног војног рока који је трајао до почетка маја месеца 1992. године. Након повратка кући, прикључио сам се у ВРС јер је већ почео рат.
2. На почетку рата, због територијалне припадности, придружио сам се Илијашкој бригади, неких 5 до 6 месеци, да бих децембра месеца 1992. године отишао у 65. Заштитни моторизовани пук. У тој јединици сам обављао дужности од командира против-терористичког вода, до службе у војној полицији.
3. Командант 65. ЗМТП био је пуковник Миломир САВЧИЋ, а командант батаљона војне полиције тог пука био је мајор Зоран МАЛИНИЋ. Наш приоритетни задатак био је обезбеђење Главног штаба ВРС и ја сам у неколико наврата био и командир тог обезбеђења.
4. У јулу месецу 1995. године налазио сам се у батаљону војне полиције у 65. ЗМТП, где сам био командир вода војне полиције, а уједно и референт патролне службе, односно командир обезбеђења команде батаљона.
5. Ту у Новој Касаби била је смештена команда батаљона војне полиције, односно батаљон војне полиције, али се, стицајем околности, у јулу месецу 1995. године, ту налазила само команда и ја, као обезбеђење. Можда нас је било негде око десетак.
6. **Сећам се да смо у првој половини јула месеца 1995. били на редовном обезбеђењу команде и вршио сам патролу са пет војника, када нам је пришла нека жена, мештанка и рекла ми да је њена кућа пуна муслиманских војника и да је простор око њене куће, а ту су биле нека ливада и шума, такође пуне Муслимана. Наредио сам тој патроли са којом сам био, пошто сам ја био командир, да узму једно оклопно борбено возило БОВ-7 и да буду у приправности, а ја сам отишао сам, чини ми се два војника, да извидим ситуацију према тој кући, на шта ме је та жена упозорила.**
7. **Нисам ни успео доћи до те куће, а већ сам улетео у заседу митраљеске ватре, од стране муслиманских јединица. Ватра је долазила из близине њене куће. Ми смо на ту ватру одговорили и ја сам, преко радио уређаја, позвао тај БОВ-7, који сам претходно ставио у приправност, да ме подржава док се извлачимо.**
8. **Та митраљеска ватра у коју смо упали долазила је из правца шуме, односно из близине те куће, на коју је та жена упозорила. То је практично био рукавац реке Зелени Јадар. Онолико колико сам ја, у том тренутку неког предаха, могао видети, ту је било око 1.000 муслиманских војника и по мојој процени су имали око десетине митраљеза. Ми смо имали само по један оквир од тридесетак метака, па је**

308 За више детаља: види одјељак 4.1. Ратни заробљеници.

једини начин био да се извлачимо са тог простора. Моја размишљања су била у том правцу да се извлачимо према Милићима, јер ми немамо ни снаге, ни оружја да би се супротставили том нападу.

9. Покушао сам преко радио станице из БОВ-7 да добијем команду 65. ЗМТП, који се налазио у Црној Ријеци, да питам за инструкције, шта даље да радим, али нисам успео да успоставим везу.
10. Узео сам из касарне сву муницију који смо имали за обезбеђење тих објеката и у размишљању какву одлуку да донесем, **чула се јака митраљеска и минобацачка ватра, али са друге стране, у правцу Коњевић Поља.** Знајући да ту има поприличан број цивилног становништва, ја сам се са борбеним возилом и са тих пет војника упутио доле.
11. Све је ово трајало сат времена, можда два сата и након тога успео сам да ступим са мајором МАЛИНИЋЕМ, који је био командант батаљона војне полиције и он ми је наредио да не можемо оставити цивиле у Новој касабџи незаштићене, пошто их је доста било и наредио ми да патролирам и то на правцу од команде, па до једне кривине на путу и то у близини фудбалског игралишта. То је био путни правац Нова Касаба - Коњевић Поље, у дужини од 300 - 400 метара, од команде, па до те кривине.
12. **Током тог патролирања, ја сам сво време био под ватром и на исту сам узвраћао, а у међувремену су неки непријатељски војници почели и да се предају. Из тог борбеног возила у којем сам био, испалио сам шест сузаваца према шуми. После испаливања тих сузаваца, мени се предала једна група од 10 до 15 муслиманских војника.** Они су разоружани и ту присутни старији водник ПЕТРОВИЋ, такође из 65. ЗМТП, је отишао са њима у команду батаљона.
13. Тих 10 до 15 војника који су се предали, разговарао сам са њима и они су ми рекли да је сребреничка јединица, да ли бригаде или дивизије не знам, да има много људи у шуми који хоће да се предају, **али да међу њима влада сукоб, да се међусобно убијају, јер су једни за предају, а други нису.** Ценећи ово што су ми рекли ови војници који су се предали, **ја сам укључио разглас на борбеном возилу и позвао војнике на предају. После неких петнаестак минута, предала ми се једна група од, по мојој процени, 300 људи.**
14. Када се та група предавала, иста је изашла преко пута фудбалског игралишта са подигнутим рукама у вис и рекли су да хоће да се предају и да не пуцамо. Ја сам им такође преко разгласа рекао да одбаце оружје у страну, да крену према асфалтном путу и да уђу на то фудбалско игралиште, што су они и учинили.
15. Ту су била двојица тешко рањених муслиманских војника, а један војник је био лакше рањен. Ту двојицу тешко рањених војника сам ја лично превео, а тог трећег, лакше рањеног војника, превео је један од мојих војника. Одмах сам преко радио везе обавестио у команду водника ПЕТРОВИЋА, да ми хитно пошаље санитет, а уједно сам

- му тражио да ми пошаље и појачање од стране наших јединица, јер сваког тренутка је претила опасност да ми ту будемо буквално збрисани од стране муслиманске војске која је још увек била у шуми.
16. Са тим муслиманским војницима који су се предали није било никаквих проблема. У свему су прихватили мој захтев да одбаце наоружање, а по уласку на фудбалско игралиште, молили су ме да са њима идем горе у шуму, јер њихови командири убијају оне људе који хоће да се предају. Та молба је била упућена у том смислу, да они престану са убијањем, односно да се та ситуација разреши. Били су физички уморни.
17. Ови војници који су се предали били су жедни. Двојици са којима сам ја разговарао дао сам воду коју сам имао са собом, а свима осталима сам рекао да слободно могу да оду на поток који се налазио одмах поред стадиона да пију воду и да се врате. Они су то и учинили.
18. Ја сам са двојцом муслиманских војника са којима сам разговарао и са моја два војника отишао у правцу шуме, односно боље рећи, ова два муслиманска војника су ме одвела у том правцу где су се налазили остали муслимански војници.
19. **Кад сам са њима дошао на ту локацију о којој су ми говорили, да се Муслимани међусобно убијају, затекао сам стравичан приказ. Било је преко 500 мртвих људи. Видео сам да има обешених људи, рањених људи. Било је ту људи који су рањени од бомби, граната, да су на те људе који су хтели да се предају, противници те идеје, бацали на њих бомбе. Био је заиста стравичан приказ.**
20. Као што сам рекао, ту је било и неких рањених људи. Превили смо их са оним завојима колико смо имали код нас. Тих пет до шест људи смо однели до фудбалског игралишта. На стадиону је била она претходна група, али увећана, како су ми рекла ова двојица мојих војника који су остали код тог борбеног возила **за још 200 људи**, да је дакле, са једне друге стране, а не где сам ја отишао, сишла једна група Муслимана.
21. Када сам се вратио са тим рањеницима и након отприлике десетак минута, стигла је једна мобилна санитетска екипа из болнице Милићи, која је кренула да указује помоћ тим рањеним Муслиманима, а колико се сећам, њих двојицу или тројицу теже рањених, одмах су одвезли у Милићку болницу.
39. Када сам дошао у команду да Команданту МАЛИНИЋУ поднесем рапорт по повратку из Братунца, у команди сам затекао ону двојицу официра УНПРОФОР-а који су тог јутра одговарали на ватру муслиманских јединица која је долазила из правца шуме. Ја стварно не знам како су се и којим поводом нашли у команди у Новој Касаби.³⁰⁹

309 Izjava Bojana Subotića, 2–7.

Светозар Маринковић³¹⁰, љекар у ратној болници у Милићима, који је дошао на лице мјеста на подручје Ђугума и Нове Касабе, 13. јула 1995, ради пружања медицинске помоћи рањеницима из колоне који су се предали српским снагама. Светозар Маринковић дао је изјаву у својству свједока припадницима МУП-а Републике Српске 13. априла 2004. године о околностима у вези са дешавањима око Сребренице од 10. до 19. јула 1995. Доктор Светозар Маринковић, свједок догађаја, описује та дешавања и природу повреда нанесених учесницима у колони:

Чуо сам да су припадници ВРС када су видјели да је то лице повријеђено викали «Дајте га овамо, ту је доктор» Након тога су многи повријеђени почели пристизати тражећи љекарску помоћ, повреде су углавном биле прострелне ране меких ткива лакшег типа, неки су били без обуће са жуљевима по ногама, неки са огреботинама по тијелу, сва лица су тражила неко средство против болова. **Наводили су да има још доста рањених и погинулих у шуми који су углавном страдали од минско експлозивних средстава у шуми, те да има погинулих и у међусобном обрачуна,** спомињући име Зуфло, да је он окупио своју фамилију, те да на шест коња тјера паре и злато из Сребренице, те да им је рекао да се морају пробити до њихове територије по цијену живота, те ће он лично убити свакога ко се одлучи на предају.³¹¹

Драгоје Лазић³¹², син Јеремије (отац) и Милке, дјевојачко презиме Видовић (мајка), рођен 10. 7. 1940. у Лукавици, општина Милићи, медицински техничар из војне болнице у Милићима, који је такође дошао на лице мјеста са медицинском екипом на подручје Ђугума и Нове Касабе 13. јула 1995. ради пружања медицинске помоћи рањеницима из колоне који су се предали српским снагама. Медицински техничар Драгоје Лазић дао је изјаву у својству свједока припадницима МУП-а Републике Српске 21. априла 2004. године у вези са тим околностима. Свједок догађаја говори о рањеницима и наводи да је одређени број пребачен у болницу у Милиће. Слједи сегмент изјаве Драгоја Лазића:

По доласку на лице мјеста вршен је преглед лица која су се јављала а међу којима је био и **велик број рањених па и теже рањених који су донијети у декама. Углавном су рањени од ватреног оружја.** Приликом прегледа теже рањени су пребацивани санитетом у болницу у Милиће. Ја сам био заузет обрадом лакше рањених лица тако да нисам обраћао пажњу и не знам колико је лица пребачено у болницу у Милиће.³¹³

Мевлудин Хрњић³¹⁴, вјерски службеник и припадник Армије БиХ.³¹⁵ У изјави датој органима безбједности Армије БиХ говори о губицима 28. дивизије Армије БиХ у подручју Побуђа, те према клисури ријеке Кравица и Коњевић Поља:

На путу до Тузле пошто сам видио шта се дешава, **успио сам се одатле извући са већом групом и кренуо сам низ Побуђе до кањона ријеке Кравице гдје смо поново**

310 Изјава Светозара Маринковића, Министарство унутрашњих послова Републике Српске, Центар јавне безбједности Бјељина, Полицијска станица Сребреница, бр. 12-1-6/02, 13. 4. 2004, Архив РЦИРЗ.

311 Изјава Светозара Маринковића, стр. 2.

312 Изјава Драгоја Лазића, МУП Републике Српске, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Милићи, бр. 12-1-8/02-230-67/04, 21. 4. 2004. Извор: затворена база Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

313 Изјава Драгоја Лазића, стр. 2.

314 Izjava Mevludin Hrnjić.

315 Мевлудин Хрњић води се у евиденцији Армије БиХ као њен припадник: ХРЊИЋ МЕВЛУДИН, (АРБиХ), рођен 1970. године у мјесту Каменица. Претходни џемат Каракај, џемат 1995. године Сребреница. Имам хат. муа. и вјероу., ОИЗ Зворник (AR BiH, 28. divizija, *Spisak imata u OIZ Srebrenica*, (EAE8L6OC), 2).

налетјели на засједу којом приликом је опет погинуло око 100 лица. Захваљујући судбини остао сам жив да би потом стигао до села Крајиновићи, гдје сам поново затекао велики број људства одакле смо кренули ка асвалту у Коњевић Пољу, односно калдрмици. Ту су нас поново дочекали четници пуцајући по маси којом приликом је велики број остао мртав или рањен а многи су заробљени.³¹⁶

4.2. Борбе и страдања од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до територије под контролом Армије БиХ

Команда и одређени број јединица 28. дивизије Армије БиХ успјели су прећи путну комуникацију Нова Касаба — Коњевић Поље 13. јула 1995, у временском периоду од 04.00 до 08.00. Дан раније, 12. јула 1995, на постројавању бригада у мјесту Каменица (Братуначка Каменица), договорено је да наредно постројавање буде у мјесту Удрч, које је удаљено око 12–13 километара од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Почетак окупљања јединица у Удрчу су јутарњи часови 13. јула 1995. Велики дио колоне није успио прећи путну комуникацију и остали су у окружењу српских снага. Команда 28. дивизије Армије БиХ донијела је одлуку да пошаље дио елитних снага да омогуће прелаз јединица које су остале у окружењу. Између 15.00 и 16.00 часова 13. јула 1995, српске снаге започињу артиљеријски напад на 28. дивизију Армије БиХ на локалитету Удрча. Команда 28. дивизије Армије БиХ мијења одлуку да се дио снага врати по јединице у окружењу, те доноси наредбу да јединице заједно са командом крену даље у пробој у правцу Тузле. Дешавања у вези са борбама и страдалима на подручју након путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље, посебно на локалитету Удрч, поткрепљујемо изјавама преживјелих учесника у пробоју.

Свједок догађаја **Енвер Авдић**³¹⁷, син Сада (отац) и Хамиде Халиловић (мајка), рођен је 7. 7. 1977. године у Гладовићима, општина Сребреница. Дана 27. октобра 1995. дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Енвер Авдић говори о страдалима у мјесту Церска, које се налази након путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље, а прије мјеста окупљања у Удрчу:

Надаље нам је извор истакао да је приликом проласка кроз Церску поре пута са лијеве и десне стране пута запазио око 100 убијених и измасакираних мушкараца.³¹⁸

Вејиз Шабих³¹⁹, командант 284. источnobосанске лаке бригаде, у изјави датој истражionicима МКСЈ 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године, описује дешавања 13. јула 1995. године:

13. јул 1995

Заказан је састанак с Бећировићем³²⁰ и свим командантима. Очекивали смо да Ибро Дудић убрзо стигне и покушали да између свих гласина установимо шта је истина.

316 Izjava Mevludina Hrnjića, 2.

317 Izjava Envera Avdića..

318 Izjava Envera Avdića, 3.

319 Statement of Vejiz Šabić.

320 Рамиз Бећировић, тадашњи начелник Штаба 28. дивизије Армије БиХ.

Морали смо да донесемо одлуку о томе да ли да се вратимо и помогнемо људима који су били одсјечени и остали иза нас или да наставимо пјешачити према Тузли. Све смо узели у обзир колико год смо могли, нисмо, наиме, били ни обучени ни психолошки спремни за ту врсту операције. Предложио сам да ме неко замијени како бих се могао вратити и помоћи људима који су остали иза нас. Баш у то вријеме сам обавијештен да је дио конвоја који је одсјечен успио да пређе с Дудићем и ишли су према нама. Касније се показало да то није истина. Између 15:00 и 16:00 сати Срби су почели да гранатирају планину Удрч с подручја Лијешња, тако да смо набрзину донијели одлуку да наставимо пјешачити према Тузли и ја сам са својом јединицом водио колону.

У том тренутку гранатирање није било снажно и након тога се зауставило. Након што је донијета заједничка одлука, Ејуб Голић је остао на планини Удрч да сачека Ибро Дудића³²¹ и остатак колоне. Касније ми је речено да је стигла само мала група, а да се Дудић³²² и остатак колоне нису никада појавили.³²³

Сеад Карамуџић³²⁴, име оца Вејсило, борац идв 280. ИБЛБ, 28. д. КоВ, у изјави датој органима војне безбједности Армије БиХ 6. августа 1995. године свједочи о дијелу војне формације која је успјела прећи асфалтни пут, за разлику од бригаде команданта 282. бригаде Ибре Дудића:

На Удрчу сам сазнао да је к-дант 283. бригаде,³²⁵ чини ми се Дудић, да је остао са својим људима да није успјео прећи асвалт. Остали к-данти бригада и С³²⁶ батаљон били су на челу колоне.³²⁷

Дана 14. јула 1995. године око 07.00 часова одвијале су се борбе у сектору Липље. Истог дана, 14. јула 1995. године, 28. дивизија Армије БиХ наставила је пробој у правцу мјеста Снагово и Марчићи. Током 14. јула, у временском периоду око 14.00 до 21.00 час, воде се борбе на подручју Снагова и на подручју села Липље, као и на правцу према селу Марчићи. Исте вечери 14. јула воде се интензивне борбе између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске у селу Марчићи. У тим борбама, Војска Републике Српске, поред пјешадије, користила је и оклопна борбена возила. На тој локацији 28. дивизија Армије БиХ имала је велике губитке у људству. У тексту који слиједи наводимо изјаве учесника у тим догађајима.

Мујчиновић Хамид, учесник у пробоју, свједочи о великим борбама у близини мјеста Каменица (Зворничка Каменица):

Наредног дана 14.7. ове године недалеко од Каменице (зворничка) наилазимо на четничку засједу брисани простор гдје смо у борбама које су трајале више сати имали око 400 теже и лакше рањених уз близу 600 погинулих војника и цивила.³²⁸ У тим бор-

321 Ибро Дудић, командант 282. бригаде 28. дивизије Армије БиХ.

322 Ибро Дудућ, син Хусеина, рођен 27. 8. 1969. године у Сребреници, пријављен да је нестао на локацији Коњевић Поља 14. 7. 1995. године. Лице се налази на списку несталих ICMP и МО Поточари (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

323 Statement of Vejiz Šabić, 6.

324 Izjava Seada Karamujića.

325 Ибро Дудић је био командант 282. бригаде, а не, како се у изјави наводи, 283. бригаде.

326 Слово се највјероватније односи на ријеч Сребреница.

327 Izjava Seada Karamujića, 3.

328 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

бама услијед којих је дошло до разбијања колоне која је до тада бројала близу 6.000 људи успјело се пребацити по мојој процјени између 2-3000 људи а преостали дио враћати се у правцу Удрча, за чију судбину ми више ништа није познато. Приликом тих борби са доста убијених четника заробили смо и извјесног четничког капетана ВП по имену Зоран старости око 40. година.³²⁹

О борбама које су вођене 14. јула 1995. године на подручју рејона Липље свједочи **Вејиз Шабих**³³⁰, командант 284. источnobосанске лаке бригаде, у изјави датој истражиоцима МКСЈ 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године:

Било је тешко кретати се кроз то подручје, али нисмо имали избора ако смо жељели заобићи Вељу Главу. Колико сам могао да видим, на подручје изнад села Липље стигло је нас око 2.000 људи, мада су неки процијенили да се ту окупило 5.000 до 6.000 људи. Остали смо ту до заласка сунца. У том тренутку смо били у четничком залеђу. **Све је било у реду до 07:00 сати ујутро кад је започео четнички напад на нас.** Почели су да пуцају на нас, а кад смо узвратили ватру, они су се повукли. Не сјећам се којој јединици су припадали јер су били предалеко, 150 до 200 метара од нас. Тада смо имали великих проблема са својим људима јер су били уморни и изгладњели. **Неки су халуцинирали, неки скакали и пјевали, а неки од њих су кренули према четницима да се предају. Људи су тада почели да себи одузимају живот.**³³¹

Хасановић Сеад³³², рођен 1. априла 1964. године, у изјави датој истражитељима Хашког трибунала, 9. и 16. јуна 2000. године, свједочи о страдалима на подручју села Липље:

Наишли смо на још неке људе на подручју које се зове Каменица. То није иста Каменица гдје смо упали у засједу, већ према Зворнику. Прошли смо кроз село Липањ. Видио сам много мртвих тијела на дијелу када се прође школа у Липњу. Уствари, тијела је било по цијелом подручју, и наилазили смо на тијела сваких десет до петнаест минута. Такође сам виђао људе који више нису могли да ходају како пузају стазом.³³³

Изјава **Авдић Кадрије**³³⁴, син Шабана и мајке Решиде, рођен 4. 4. 1974. године у Љесковцу, општина Сребреница, у изјави датој припадницима МУП-а Републике Српске, Полицијска станица Сребреница, дана 16. априла 2004. године, потврђује губитке 28. дивизије Армије БиХ на подручју села Липље:

У даљем кретању у мјесту Липље сам такође наишао на људе који су погинули од граната и метака а који су били у колони која је прешла прије нас и наставила пут према Тузли, а касније сам сазнао да је и на том мјесту била засједа и да је дошло до сукоба између армије БиХ и припадника ВРС.³³⁵

Шечић Ризо³³⁶, син Салиха, припадник 283. бригаде 28. корпуса Армије БиХ, у изјави потврђује борбе између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске:

329 Izjava Hamida Mujčinovića, Armija BiH, 28. divizija, 284. IBLBR, Arhiv RCIRZ, 2.

330 Statement of Vejiz Šabić

331 Statement of Vejiz Šabić, 7.

332 Izjava Seada Hasanovića data istražiocima Haškog tribunala, 9. i 16. juna 2000, ICTY 0302114, Arhiv RCIRZ.

333 Izjava Seada Hasanovića, 3.

334 Изјава Авдић Кадрије, МУП РС, Полицијска станица Сребреница, бр. 12-1-6/02-93/04, 26. 4. 2004. Извор: затворена база Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

335 Изјава Авдић Кадрије.

336 Izjava Šečić Riza, data bezbjednosnom organu 2. korpusa 6.8.1995, ICTY O2631680, Arhiv RCIRZ.

Пред вече смо дошли скоро до Снагова гдје смо прешли један асвалт. Кренули смо десно са тог асвалта уз једно брдо гдје нас је дочекала четничка засједа. Прво су почели пуцати из пјешадијског наоружања. **Затим с десне стране једног брда почела је да туче прага по колони која се кретала. Са лијеве стране дејствовао је тењк. Ту је била маса мртвих и рањених. Пружили смо отпор четницима пјешадијским наоружањем гдје смо заробили колико знам два четника.**

...Видио сам током пробијања колоне да су борци и цивили³³⁷ масовно се убијали бомбом, пушком и све оно што се нађе при руци. Доста људи је било скренуло са памети.³³⁸

Назиф Османовић³³⁹, син Нурифа, рођен 25. 4. 1946. године у Прибидолу, општина Сребреница, 20. децембра 1995. године дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, у којој свједочи о борбама у близини мјеста Снагово:

На путу према Удрчу срели смо још око 300 грађана, а на једном брду изнад Каменице још 400 војно способних мушкараца. **Сви смо кренули заједно према Снагову, у близини Снагова наишли смо на четничку засједу гдје смо имали доста погинулих и рањених, а ми смо разбијени у мање групе. Био сам у групи са извјесним Ширханом, син Узејра, Аљић Сеадом из Хацића, син Ибиша, Кадих Мидхатом из Вуколика, општина Сребреница, извјесним Мустафићем, зв. “Бели”, из Шљивица, Муминових Сејдалијом и другим. Пошто нисмо успјели прећи асфалт, отишли смо на Баљковицу гдје смо затекли око 600 цивила међу којима је био и извјесни Суад, родом из Казана, са 90 војника.**

Дана 25.07.1995. године покушао сам прећи на слободну територију са Ефендић Сакибом, Орић Шевком, Орић Мехом, Ефендић Решадом, Ефендић Халидом и др.³⁴⁰

Адемовић Шевал³⁴¹, син Салиха и Авдић Мејре, рођен 29. 7. 1951. године у селу Подсоје, општина Сребреница, у изјави датој 19. 1. 1996. Агенцији за истраживање и документацију (АИД)³⁴², Сектор Тузла, потврђује страдања на подручју Снагова:

У једном тренутку ја сам остао сам и без оружја али **сам наилазио путем на групе наших бораца** који су ишли у правцу Кушлата и Снагова. По доласку на Кушлат покушавали смо прећи асвалт и ићи даље према Снагову али због дејства четника и њихових патрола то нам није успијевало. Ипак, након 2-3 дана лутања и скривања нас 17 се успјело пробити до Снагова. **По изласку на Снагово покушавали смо се пробити до Баљковице и Мечића, а у тим покушајима наилазили смо на тијела погинулих наших бораца који су раније покушавали да се пробију, а било је и доста рањених.** Са Снагова смо се некако пробали до Мечића гдје смо у близини линија провели још око 5-6 дана. Да смо дошли у Мечиће могли смо закључити по томе јер смо нашли један папирни са потписом неке дјевојчице из Основне школе у Мечићима.³⁴³

337 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли

338 Izjava Šečić Riza, 2.

339 Izjava Nazifa Osmanovića.

340 Izjava Nazifa Osmanovića, 2.

341 Izjava Ševala Ademovića.

342 Агенција за истраживање и документацију (Обавјештајна агенција под муслиманско – бошњачком контролом).

343 Izjava Ševala Ademovića, 1.

Вејиз Шабић³⁴⁴, командант 284. источnobосанске лаке бригаде, у изјави датој истражитељима МКСЈ 8. и 9. априла и 16. маја 2002, свједочи о борбама у рејону села Марчићи:

Након што нам је Бећировић³⁴⁵ одобрио, кренули смо према Липљу. Сјећам се да смо прешли школско игралиште. Тада је било око 15:30 сати. Отишли смо до шумице смјештене између Липља и Марчића, гдје сам затекао припаднике своје извиђачке јединице који су ми рекли да су четници поставили засједу, па сам путем курира послао поруку остатку колоне и рекао им да се што више њих треба окупити у тој шумици како бисмо извршили пробој кроз непријатељску линију. **Према мојој процјени, у том тренутку је са мном у колони било 5.000-6.000 људи.** У почетку нисмо имали појма шта нас чека, али следећег момента угледали смо непријатељске војнике у тешким оклопним возилима како пристижу из разних праваца. Међусобно су били удаљени два до три метра. Видјели смо како нам се приближавају тенкови, оклопна возила и “Праге”. Одлучио сам тада да пошаљем офанзивну групу да тачно испред нас изведе напад. Срби су отворили на нас артиљеријску ватру из свих праваца и међу људима се проширила паника. **Ја сам преузео команду напада и велик број људи је скочио и кренуо у напад извикујући “Tekbir”, “Allahu ekber” и слично.** Повици су више наликовали крицима за преживљавање него нападачким узвицима или било чему другом. Успјели смо да се пробијемо кроз непријатељске линије и ја сам се нашао испред колоне. Тада сам, претпостављам да је било између 17:00 и 18:00 сати, примио телефонски позив да се вратим у шуму гдје сам био прије напада јер су ми јавили да је заробљен један непријатељски официр којег морам видјети. Вратио сам се у шуму и видио тог заробљеног официра. Путем његове мотороле успоставили смо везу с његовим надређеним официром, који је користио шифровано име „Гавро”. Сазнао сам да се заробљени официр зове Зоран Јанковић, звани Зока.³⁴⁶

Нуриз Селимовић³⁴⁷, име оца Абид, референт за ОНП команде 284. ИБЛБ, 28. д. КоВ, чин: поручник, дана 26. 7. 1995. дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ. Селимовић описује борбе 28. дивизије Армије БиХ са Војском Републике Српске на локацији мјеста Марчићи, Црни Врх и Перунике:

Позвао сам поново к-данта Шабића и Ејуба Голића и к-данта самосталног батаљона и Неџада, поручника безбједњака из к-де 28. д КОВ да се договоримо о плану разбијању засједе. Договорили смо се да их пустимо да, да нам приђу близу, да би наћели што више жртава. Отворили смо ватру на њих, заједничким гласом смо повикали напријед, скочили и кренули, натјерали смо их у бијег, четворицу смо убили на лицу мјеста, 5-6 смо живих заробили, 2 смо оставили живе, остале смо....³⁴⁸

Међу том двојцом су заробили једног капетана Зорана.

Ишли смо на ЦРНИ ВРХ трком, једна група од 200 бораца која је ишла самном и к-донт Ејуб са својим комплетним батаљоном када смо се зауставили на самом брду на ПЕРУНИЦИ те сачекали остале и превили рањенике.³⁴⁹

.....

Са њим је био учесник к-донт ЕЈУБ ГОЛИЋ, к-донт 281. бр ЗУЛФО ТУРСУМОВИЋ у жељи да нам отворе пут да не страдају ни ми ни они. Тад је четник Зоран на мотороли

344 Statement of Vejiz Šabić.

345 Рамиз Бећировић, начелник Штаба 28. дивизије Армије БиХ. Командовао пробојем ка Тузли.

346 Statement of Vejiz Šabić, 8.

347 Izjava Nuriza Selimovića..

348 Убили.

349 Izjava Nuriza Selimovića, 5.

звао свога к-данта и рекао му да нам не стоје на путу због њихове безбиједности, а он му је рекао, то смо сви чули, „Само по оном договору од прије 2 дана.” Да од тога нема ништа, одговорио му је четник Зоран, да нас има маса, па ко прође, да прође, предат се неће. Он му је рекао да се ништа не плаши, све ће бити у реду и прекинули су разговор.³⁵⁰

Бего Муминовић³⁵¹, од оца Ђамила, рођен 20. 6. 1954. у Каменици, општина Зворник, командир 1. вода Муцахединске чете 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, дао је изјаву оперативцу Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 22. 7. 1995, гдје свједочи о борбама на подручју села Марчићи:

Након пробоја из Коњевић Поља без већих проблема колона је успјела доћи до Липља, Салиховића и Марчића. Правовременом информацијом добијеном од наших извиђачких јединица након припреме успјели смо на Маричићима разбити агресорску засједу и том приликом успјели заробити 7 агресорских војника међу којима је био и један мајор родом из Маглаја који је доведен на слободну територију Тузле. Након пробијања наведен линије на Маричићима кренули смо према Снагову гдје је поново приступљено консолидовање наведене колоне. Од свог командира чуо сам да су приликом испитивања наведеног мајора **дошли до податка** да је на Перуници посрављена засједа са великим бројем агресорских војника. Од стране наше команде омогућено је заробљеном мајору да успостави радио везу са агресорским снагама на Перуници³⁵² којом приликом им је пренио да према њима иде 20.000 цивила из Сребренице од којих је 10.000 припадника армије РБИХ. **Такође од мајора су добијени подаци да агресорска страна претпоставља да у колони има око 2.000 цивила и припадника армије РБИХ.** Сама та чињеница да се ради о знатно већем броју него што је њима презентирано утицало је на агресорску страну на положајима на Перуници те је након сат-два договарања допуштено да наша колона несметано пређе пут Снагово Перуника. За вријеме преласка наведеног пута које је трајало око три сата агресорска страна није реаговала на било који начин.³⁵³

Мехмедовић Фадил, син Адила, рођен 2. маја 1975. године у Слатини, општина Сребреница, припадник Армије БиХ од 1. јануара 1993. године, у изјави датој војним органима безбједности, такође свједочи о преласку ове путне комуникације, те о борбама и губицима које су имали:

Са Удрча смо кренули много је било засједа од стране четника ја неznam положаја онога краја како се зову. Кад смо дошли до асфалта који води за Зворник Шејковиће ту су четници затворили пролаз, много сам видио лешева поред пута.³⁵⁴

У рејону Крижевачких њива, мјеста Парлог, Пандурице и Баљковица – које се налазе на врло краткој удаљености једна од друге, настављене су борбе. Наведене локације се налазе на удаљености од око 80 километара од Сребренице, односно Шушњара и Јаглића, мјеста окупљања 28. дивизије прије пробоја. Током 15. јула 1995. на том подручју вођене су велике борбе између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске. **Припадници 28. дивизије Армије БиХ нанијели су велике губитке Војсци Републике Српске. Том приликом**

350 Izjava Nuriza Selimovića, 5.

351 Izjava Bega Muminovića.

352 Перуника

353 Izjava Bega Muminovića, 4.

354 Izjava Fadila Mehmedovića, 1.

су заплијенили тенкове, праге и камионе са наоружањем и војном опремом. Тога дана борбе су се наставиле у вечерњим часовима и током ноћи 16. јула 1995. У међувремену, остатак колоне 28. дивизије Армије БиХ придружио се јединицама на челу. У раним јутарњим часовима, око 04.00 и 05.00, након великих борби и губитака на обје стране, 28. дивизија Армије БиХ покушава да пробије посљедњу линију Војске Републике Српске, те да се пробије на територију под контролом Армије БиХ. Имајући у виду близину територије под контролом Армије БиХ, снаге Армије БиХ су дејствовале из правца Тузле по линијама Војске Републике Српске, пружајући подршку 28. дивизији Армије БиХ, која се пробијала кроз територију под контролом Срба. У међувремену су вођени преговори између 28. дивизије и Команде Дринског корпуса Војске Републике Српске. **Нешто прије 13.00 часова 16. јула 1995. године линија је пробијена и у међувремену је постигнут договор о пропуштању колоне између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске.** У временском периоду око 13.00 до вечерњих часова, 28. дивизија Армије БиХ прелази на територију под контролом бошњачке стране код мјеста Незук. Наредног дана, 17. јула, колона 28. дивизије Армије БиХ наставила је да прелази линију разграничења све до 18.00 часова. Слиједи свједочења о тим догађајима.

Нуриз Селимовић³⁵⁵, име оца Абид, референт за ОНП команде 284. ИБЛБ, 28. д. КоВ, чин: поручник, дана 26. јула 1995. дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ у вези са дешавањима након пада Сребренице. Селимовић описује борбе 28. дивизије Армије БиХ са Војском Републике Српске на локацији мјеста Парлог и Баљковица:

Одједном је уследила паљба из арт. оруђа, тењка, праге и ПАМ-а у рејону ПАРЛОГА. Низ колону која се кретала косом за непуну 3 минута имали смо 25-30 рањених, 2 погинула и остали смо изнад батерије хаубица стотињак метара такође од тењкова са толиким бројем рањених и са нас само 5-6 само здравих.

Прикупили смо рањене гдје није могла артиљерија да дјелује, остали смо 3-4 сата у неизвјесности шта се збило са остатком колоне, да би ступили у контакт и чекали прво предвечерје.

...Кренули смо, уништили смо један тењк, један смо промашили и вратили се поново уништивши једну посаду и заробили смо 2 транспортера и 1 тењк који нам је остао лијево у живици.

Наставили смо даље од артиљерије лијевом страном право на БАЉКОВИЦУ.³⁵⁶

По преласку на Слободну територију у Незуку већ је био организован прихват свих рањеника као и изнемоглих бораца. Ту смо били превијени да би нас са санитетским м/в превезли до МЕЂЕЂЕ, гдје смо имали већ да попијемо и поједемо нешто те у вечерњим сатима смо били превезени у Тузлу, гдје су извршени многи оперативни захвати код бораца и већ у поноћним сатима већи број је превезен у стационар АГ Тузла из болнице на градини.³⁵⁷

Бего Муминовић³⁵⁸, од оца Ћамила, рођен 20. 6. 1954. у Каменици, општина Зворник, командир 1. вода Муцахединске чете, која је дејствовала у саставу 283. бригаде 28. дивизије

355 Izjava Nuriza Selimovića.

356 Izjava Nuriza Selimovića, 6.

357 Izjava Nuriza Selimovića, 7.

358 Izjava Bega Muminovića, 1.

Армије БиХ, у изјави датој Служби државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, дана 22. јула 1995. године, свједочи о борбама на локалитету Пандурице и Баљковице, које су се одвијале 15. јула 1995. године. Командир вода Муцахединске чете Бего Муминовић у изјави наводи:

Дан прије пробоја ка слободној територији моја јединица заједно са самосталним батаљоном под командом Шабић Веиза и Голић Ејуба извршила је напад на Пандурицу којом приликом смо заробили два тенка Т-55, прагу и један ПАМ. Приликом тог напада агресорски војници су побјегли а ја сам у једној земуници видео три убијена агресорска официра. Сам чин заробљавања тенкова вратила је морал војсци тако да су се на приједлог команде издвојили сви способни који су могли извршити даљњи пробој. Исто вече кренули смо у пробој дуг 15 км. а широк 10 км. из правца Пандурице према Незуку. Понесени новим моралом јединице из састава 28. дивизије успјеле су извршити пробој на дијелу фронта Незук-Баљковица и према подацима који су нам били доступни том приликом ликвидирали око 140 агресорских војника.³⁵⁹

Сеад Карамујић³⁶⁰, име оца Вејсило, борац идв 280. ИБЛБ, 28. д. КоВ, у изјави датој органима војне безбједности Армије БиХ, 6. августа 1995. године, описује борбе на локацији Пандурица и Баљковица:

Командант С бб је погинуо, зове се Ејуб Голић. Већина бораца и цивила није знала за погибију к-данта Ејуба Голић. док није извршен пробој на Слободну територију. Заједно на Баљковици рањен је и командант 284. бр Вејз Шабић. Цијеним да на Слободну територију није прешло око 6 до 7.000 **бораца**³⁶¹ и **цивила**.³⁶²

Даље, Сеад Карамујић наставља са описом догађаја:

Кад се узме у обзир техника коју су имали (2 тењка која смо заробили, ПАМ, прага и остало лично њихово наоружање) испали су праве кукавице. Сва заробљена четничка техника морала је бити спаљена јер није било могућности да се извуче на Слободну територију. **Иста је кориштена у артиљеријској припреми пробоја.** Заробљеним тењком уништен је још један четнички тењк који нас је тукао на Баљковици. **Заробљена је огромна количина пјешадијске муниције те смо је и ми приликом пробоја употребљавали. Један официр четник је заробљен на Снагову. На Снагову је убијено 11 четника и тај 12. је заробљен.** Пошто нисам дуго био у борби, након уласка за 30 минута борбе рањен сам дана 16.7.1995. године у скочни зглоб десне ноге, простријелна рана метком. Извлачењем сам враћен назад у једну кућу у Баљковици међу остале рањенике који су били рањени у пробоју. По извршеном пробоју изнешен сам на Слободну територију.³⁶³

Рефик Хамидовић³⁶⁴, замјеник командира идв 28. сбб, 28. д. КоВ. У изјави од 6. 8. 1995. говори о борбама у рејону Баљковице:

На Крижевачким Њивама сви смо застали а напријед су само прошли наоружани борци који су требали да пробију линију на Баљковици. Са том војском кренуо је к-дант Голић Ејуб и Вејз Шабић к-дант 284. бр. Међутим кад су се привлачили линији к-дант Ејуб Голић је пришао близу тењкова које је заробио са једном групом људи. Заробље-

359 Izjava Bega Muminovića, 4.

360 Izjava Seada Karamujića..

361 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

362 Izjava Seada Karamujića, 2.

363 Izjava Seada Karamujića.

364 Izjava Refika Hamidovića.

на су два тењка. Ти тењкови када су заробљени одмах су окренути на супротну страну. Међутим са једне друге коте коју не познајем тукао је тењк и погодио је је гранатом гдје се налазио к-дант Ејуб Голић. Он је на том мјесту био смртно погођен, рањен. Послије рањавања живио је само један сахат на Баљковици гдје му је и мезар. Борци и народ нису знали за погибију к-данта Ејуба Голића јер је сам прије издисања рекао да се не говори борцима и народу. Одатле смо кренули даље у пробој друге линије када су нам помогли и наши подрињци са друге стране. Све четничке линије су биле пробијене негдје око 15,00 до 16,00 сахата дана 16.7.1995. године. И тад је био малте не пробијен коридор на Слободну територију. У Незук сам стигао као један од првих рањеника. Ту су ми пружили прву помоћ и превезли ме санитетом у Међеђу. У Међеђи су ми опет пружили прву помоћ и смјестили ме у једну кућу да се одморим.³⁶⁵

Илијаз Пилав³⁶⁶, син Едхема, рођен 13. 12. 1964. године у Гладовићима, општина Сребреница, по занимању доктор медицине, у изјави коју је дао оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, дана 18. августа 1995, говори о борбама у којима су учествовале бригаде 28. дивизије АРБиХ у рејону Баљковице:

Мој дио колоне у коме је било око 4-5 хиљада људи је прешао асвалт у Коњевић пољу око 3 сата ујутро 13.07.1995. године и дошли смо до планине Удрч без већих проблема и без засједа. Тај дан смо остали читав, на Удрчу сачекивали преостали дио колоне и око 18,00 сати навече кренули смо даље преко Дрињаче и ушли на територију Каменице што је већ била зворничка општина. Ујутро 14.07. ове године дошли смо близу Снагова и одлучили смо да тај дан ту одморимо и поново сачекамо да пристигну остали. У току дана су пристизали преостали дијелови колоне који су причали о великим страдањима на преласку пута у Коњевић поље. Када смо у вечерњим сатима кренули даље, одмах по преласку старог пута за Зворник наишли смо на засједу гдје су се водиле жестоке борбе једно пола сата. Наши су борци за пола сата разбили ту засједу побили су више четника и неколико заробили живих, а нисмо имали једног погинулог и једног или два рањена. Када смо прешли асфалтни пут за Зворник и попели се на неко оближње брдо, почеле су масовне халуцинације и паника. Тада је договорено да ту сачекамо док наша извидница не оде до четничке линије, за нас посљедње и да се види може ли се са четницима преговарати да се пусти линија како би маса прошла. Међутим четници су тражили, како нам је пренио Ибрахим Манџић, командант 280 бригаде да се мора причекати одговор са Пала. **Ејуб Голић**³⁶⁷ и **Шабић Вејз**³⁶⁸ су одлучили да се ништа не чека и да се иде напријед на пробијање члиније. **15.07. Ејуб Голић је са својима ушао у прве ровове и ту заплијенио 2 тенка у исправном стању. У један је одмах ушла посада и дјеловала по четницима. У тим борбама наши борци су уништили још 3 тенка и једну прагу**³⁶⁹ **четницима, а том приликом сам лично примио 60 рањених бораца, а Ејуб Голић је погинуо. Брзо послјје тога смо прешли на слободну територију гдје су нас дочекали наши борци II корпуса, као и Насер са једним бројем наших бораца из Сребренице.**³⁷⁰

Вејиз Шабић³⁷¹, командант 284. источnobосанске лаке бригаде, у изјави датој истражитељима Хашког трибунала 8. и 9. априла и 16. маја 2002. свједочи о борбама које су се одвијале 15. јула 1995. године у рејону села Баљковица, Тисова Коса:

365 Izjava Refika Hamidovića, 2.

366 Izjava Ilijaza Pilava, 2.

367 Ејуб Голић, командант Самосталног брдског батаљона Глогова Армије Босне и Херцеговине.

368 Вејиз Шабић, командант 284. ИБЛБР 28. дивизије Армије БиХ.

369 Чехословачки самоходни противавионски топ.

370 Izjava Ilijaza Pilava, 2.

371 Statement of Vejiz Šabić

Кад су ме моји људи пробудили између 03:00 и 04:00 сата, кренуо сам даље с колоном. Успио сам да сустигнем почетак колоне и отприлике у зору, кад је остатак колоне већ прешао пут, и био нападнут из правца Зворника. Отприлике десет минута су на нас пуцали из пјешадијског наоружања. Након напада, остатак колоне је успјешно прешао пут.³⁷²

Наредио сам својој извиђачкој јединици да крене и провјери подручје с наше десне стране. С групом је био водич који је знао гдје су наше снаге на слободној територији. Шемсо Муминовић, Насер Орић и мој брат су инсистирали на томе да разговарају с водичем, па сам с мјеста гдје је била наша извиђачка јединица отишао по њега. Кад сам стигао тамо, покушао сам да водича подсетим гдје се налазимо јер је био потпуно растресен и изгубљен. Сјећам се да сам тада угледао некакве блеске и схватио да нас је напао тенк. Рањен сам у леђа, а седам до десет мојих људи је погинуло. Међу осталима и Ејуб Голић. Рањено је 15 до 20 људи. Након тога је на нас отворена јака артиљеријска ватра из свих врста оруђа. Напад је трајао око 20 минута. Након тога смо чули јаку пуцњаву из правца гдје смо претпостављали да је 24. дивизија. Они који нису били рањени носили су нас рањене натраг до пријевоја гдје смо раније били. Могло је бити око 17:00 сати. Послао сам курире до шуме, гдје је био остатак колоне, да траже помоћ, након чега је око 50 људи дошло да нам помогне. Кад су видјели шта се догодило, придошла група је почела да паничари и тад су ми рекли да је остатак колоне који се крије у шуми у потпуном хаосу. Људи у колони се више нису могли контролисати. Захватила их је паника и почели су да сами себи одузимају живот. То ми је јавио Екрем Салиховић, звани Ека. Закључио сам да су у питању само минуте прије него што људи у колони потпуно не полуде, а напад четника није престајао. Предложио сам да се пробијемо кроз непријатељске линије што је прије могуће и рекао да стиже помоћ с друге стране (Армија БиХ), али више их нисмо могли чекати. Нисмо имали другог избора него да изведемо напад и тако се спојимо с нашом војском на другој страни. Покушао сам да успоставим везу с 24. дивизијом, али четници су блокирали све покушаје.

У тренутку напада уопште нисам примијетио да се вријеме мијења. Одједном је почела велика олуја с градом. Падао је град величине ораха и спустила се магла. Све то је трајало 15- 20 минута и због тога је јењао напад четничке артиљерије. Почели смо с нашим нападом истовремено кад је почела олуја. Показало се да нам је то добро дошло.

Будући да сам ја био рањен, првим таласом напада с 50 људи командовао је Екрем Салиховић, звани Ека. Мислим да је то било отприлике у 18:00 сати дана 15. јула. Ја сам остао на пријевоју, а након напада ме је Екрем Салиховић, звани Ека обавијестио да су током напада заузели један артиљеријски положај четника гдје су заробили два тенка, једну прагу и два покварена камиона. Тенкови су били покварени, али само утолико што их нисмо могли возити, из њих смо пуцали на непријатеља. У међувремену су нас четници примијетили и оштетили тенк. Борба на линији фронта је трајала цијеле те вечери и ноћи. У међувремену је стигао остатак колоне који се ту одморио и покушао да пружи помоћ свим рањенима.³⁷³

И други свједоци догађаја потврђују наведене чињенице о борбама и страдањима у рејону Баљковице. Један од њих је и **Сенахид Хасановић**³⁷⁴, у изјави датој припадницима Министарства унутрашњих послова Републике Српске, који говори о борбама са Војском Републике Српске, губицима у људству о пробијању борбене линије ка Незуку.

372 Statement of Vejiz Šabić, 8.

373 Statement of Vejiz Šabić, 10-11.

374 Изјава Хасановић Сенахида, РС, МУП, 23.04.2004, Аархив РЦИРЗ..

Магистрални пут Зворник Тузла смо прешли испод Црног врха и кренули смо даље према Баљковици, гдје нас је дочекала артиљерија и тенкови, које смо ми уз помоч невремена кише и леда заробили и том приликом је погинуло доста бораца армије БиХ као и комадант брдског батаљона Голић Ејуб.... Код тих тенкова смо преноћили и сачекали зору како би извршили осматрање гдје се налазе линије. Тог јутра нам је од стране командира чета саопштено да смо дошли до линије и да престоји одлучујућа битка и нашег доласка до за нас слободне територије. Тог дана је трајала борба до 12,30 часова којом приликом смо успјели пробити линију и мислим да је том приликом прешло око 1700-1800 људи који су били у колони, а мислим да је тог дана погинуло доста људи у тој борби можда око 200 до 300, ја сам лично видео доста мртвих тијела приликом проласка поред њих... Погинуле војнике у сукобу на Баљковци ми нисмо успјели извучи, а једино је комадант Голић Ејуб сахрањен.³⁷⁵

Хамид Мујчиновић³⁷⁶, припадник 284. ИБЛБР 28. дивизије Армије БиХ, свједочи о страдањима на подручју Баљковице:

Пролазећи кроз минирани шумске предјеле у близини Баљковице видео сам много лешева, одјеће од цивила, ћебади, ранаца и други одјевних предмета који су вјероватно у ранијим прелазима за Тузлу настрадали. У борбама које су наступиле на подручју Баљковице последњег четничког упоришта према слободној територији Незук по мојој процјени погинуо је већи број наоружаних војника и осталог цивилног становништва.³⁷⁷

Највећи број припадника 28. дивизије Армије БиХ извршио је пробој 16. и 17. јула 1995. Међутим, мање групе из колоне нису се успјеле у том периоду пребацити на територију под контролом Армије БиХ. Мање групе војника су у наредним данима покушавале да се пробију. Одређени број је у томе успио, а одређени број је заробљен од стране српске војске и накнадно је размијењен. Наводимо неке изјаве које поткрепљују ту тврдњу.

Халид Алић³⁷⁸, син Хамеда (отац) и Алије (мајка), рођена Османовић, рођен 24. 10. 1969. у селу Рађеновци, општина Сребреница, у изјави датој 17. октобра 1995. оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, говори о тим дешавањима:

Тог дана у поподневним сатима извјесни Суад с а још 6 војника одлази у извиђање, гдје у вечерњим сатима долази један војник и обавјештава преостале да је полазак 22.7.1995. године у 6 часова. По договору кренело је око 250 људи ка Ловачком дому. Доласком пред Ловачки дом Суад је одвојио 70 добро наоружаних војника, предходно узевши од рањеника сво наоружање и ручне бомбе.

Том приликом Суад је рекао да одлази са 70. војника и да ће у вечерњим сатима доћи по рањенике и преостале војнике и цивиле, у циљу пребацивања на слободну територију. Међутим, извор нам је казао да је Суад са 70. војника извршио пробој и прешао на слободну територију....³⁷⁹

375 Изјава Хасановић Сенахида, 1.

376 Izjava Mujčinović Hamida, 2.

377 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

378 Izjava Halida Alića.

379 Izjava Halida Alića, 3.

Поред тога, **Халид Алић** говори о покушају пробоја 24. јула 1995. и заробљавању од стране Војске Републике Српске:

Међутим извор и његов брат Хасан, извесни Бећо и Хасиб, 24.7.1995. године око 16,30 часова, полазе у нови пробој, али том приликом бивају заробљени изнад села Мемича, од стране четника. Четници исте спроводе у село и исте затварају у подрум једне породичне зграде у подрумске просторије. Након краћег задржавања у Мемичима, бивају комбијем пребачени у Каракај. Доласком у Каракај извора и његова брата Хасана, као теже рањенике одводе у војну болницу Зворник, ради операције и превијања рана. По извршен операцији и превијању, како извор истиче враћају у логор Батковиће, гдје остаје до 29.9.1995. године, када бивају размијењени на линији раздвајања Саторовићи. На крају разговора извор нам је казао да је према заробљеницима поступано хумано и коректно, да су два пута седмично вожени у Бијелину на прегледе и превијање, да нису гоњени на рад као остали здрави заробљеници.³⁸⁰

Енвер Авдић³⁸¹, син Сада (отац) и Хамиде Халиловић (мајка), рођен је 7. 7. 1977. године у Гладовићима, општина Сребреница, дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 27. октобра 1995. године. Енвер Авдић говори о покушају пробоја заосталих група из колоне које су се покушавале пробити 20. и 21. јула 1995. године. Енвер Авдић о тим околностима говори следеће:

Доласком у Баљковицу одлучују се на формирање мањих група у циљу лакшег пробијања на слободну територију. Доласком у Бољковцу како је Енвер истакао остају два дана и том приликом спјевају неопажено прећи пут ка оближњој шуми. Ту поново формирају групу за наставак пута. У групи са извором су били Авдић Сафет 1965. годиште, Авдић Хакија 1950. годиште, Хукић Далија 1974. годиште, Халиловић Далија 1974. годиште, Халиловић Дахмо 1970. годиште, и Халиловић Рамо 1928. годиште, са још 9 њему непознатих мушкараца родом из Сребренице. Након формирања горе наведене групе у Бољковцу успјевају прећи асвалт и у оближњој шуми поново преноћивају и 20.7.1995. године око 7,00 часова настављају пут преко шума ка слободној територији. Међутим недалеко од Бољковца упадају у четничку засједу, гдје четници на исте отварају ватру из пјешадијског наоружања и том приликом су смртно погодили извјесног Рефика из Димича, а извора рањавају у лијеву ногу. **Извор нам је надаље истакао да је његова група имала пет аутоматских пушака који су такође отворили ватру у правцу четника и на тај начин направили одступницу у дубину шуме, а погинули Рефик је остао лежећи на мјесту погибије. Приликом уласка дубље у шуму у једном потоку проналазе 150 војника и цивила,**³⁸² којима се придружују и настављају са одмарањем до наредног дана. **Међутим дана 21.07.1995. године извјесни Суад родом из Казана код Сребренице са 100 добро наоружаних војника одлучује се на пробој према слободној територији, док рањенике и ненаоружане мушкарце оставља код ловачког дома.**³⁸³

Групе 28. дивизије Армије БиХ које су заостале за челом колоне у данима који су слиједили након великих оружаних сукоба од рејона Снагова, све до територије под контролом Армије БиХ, наилазиле су на тијела убијених у пробоју. Слиједе изјаве свједока:

380 Izjava Halida Alića, 3.

381 Izjava Envera Avdića, 1.

382 Сви војно способни мушкарци старости 15–65 година који нису били активни припадници 28. дивизије Армије БиХ, већ резервног састава, и који су се на основу наредбе Команде 28. дивизије јавили на зборно мјесто на подручју села Шушњари и Јаглић ради пробоја ка Тузли.

383 Izjava Envera Avdića, 1

Исад Мујановић³⁸⁴, син Авдулаха и мајке Мејре, р. Ајамовић, рођен 4. 4. 1972. у Самарима, СО Зворник, по националности Муслиман, **припадник АРБиХ од 8. 4. 1992, распоређен у 284. ббр. Сребреница**, у изјави наводи слjedeће:

Из Каменице смо кренули 08.09.1995. год. око 17,00. х. и то: Ахметовић Мухамед, Нукић Адил, Атановић Ферид, чикарић Зијад, Салкић Муниб и ја, док су у Каменици остали још Хрњић Мевлудин зв. „Хоџа”, Сеад из Тегара, Алмир зв. „Џин” из Каменице, Мехмедовић Хасан из Дријенча и Мусић мирсад из Церске. Ишли смо путем Каменица, Снагово, преко Црног Врха, затим преко Крижевачке њиве гдје смо наишли на једног мртваг који је у фази распадања, даље лијево од Крижевачких њива наишли смо на још два мртва такође у фази распадања.³⁸⁵

Чикарић Зијад³⁸⁶, син Зулфе и мајке Зинете, рођен 20. октобра 1960. године у Глодима, општина Зворник, Муслиман, припадник Армије БиХ од 6. јуна 1995. године, ратни распоред 6. одред Каменица, а послје припадник 284. бригаде, на дужности стријелца. Учесник пробоја у изјави говори о лешевима на које је наишао на локацији Снагова према Незуку:

Из Каменице смо ишли преко Снагова, Перуника, Крижевачких њива, Хајваза, Махале, Буалтоваца све до Мемића. Уз пут нисмо наилазили на четнике нити на њихове засједе а по околним шумама се могао чути задах побијених тијела.³⁸⁷

Исмет Ханџић³⁸⁸, син Јусе и мајке Абиде, дјевојачко Јакубовић, рођен 27. 7. 1960. године у Осмачама, општина Сребреница, припадник Армије РБиХ од априла 1992. године. Исмет Ханџић, учесник у пробоју као припадник 282. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, свједочи о лешевима на линији пробоја:

У току мог проласка преко територије гдје је направљена засједа у неколико котлина, односно мјеста гдје су четници отвараили ватру на колону видео сам по мојој процјени преко 2.000 лешева које нико није покушавао ни да сабере на једно мјеста а камоли да закопава. Напомињем да сам цијелим путем до Веље Главе, наилазио на лешеве који су у фази распадања, те не могу са сигурношћу тврдити да сам некога препознао.³⁸⁹

Селвид Салиховић³⁹⁰, син Лутве, рођен 7. 11. 1978. у Залужју, општина Братунац, у изјави датој оперативцима Службе државне безбједности, Сектор Тузла, 20. октобра 1995. године наводи неколико стотина лешева које је видео на путу од Удрча до Баљковице:

На путу од Удрча до Баљковице извор није наилазио на четничке засједе, али је поред пута видео неколико стотина њему непознатих лешева, који су се налазили како на самом путу тако и поред пута и са једне и са друге стране.³⁹¹

384 Izjava Isada Mujinovića.

385 Izjava Isada Mujinovića, 2.

386 Izjava Čikarić Zijada o/l Aliji Sinanoviću, ICTY 02631633, 16. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, 2.

387 Izjava Čikarić Zijada.

388 Izjava Handžić Ismeta, Armija Bosne i Hercegovine, 2. korpus, 282 IBLBR, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

389 Izjava Handžić Ismet, 2.

390 Izjava Salihović Selvida, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371738, 20. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, 2.

391 Izjava Salihović Selvida, 2.

Мехмедовић Адил³⁹², син Адема и Нурије Захировић, рођен 16. 5. 1966. у селу Дриња-ча, општина Зворник, свједочи о великом броју жртава у рејону Снагова на које је наишао:

На путу у правцу Снагова наилазимо на велики број мртвих цивила и у мјесту Перу-ника поред цесте и прелаза преко исте видио сам преко 200 мртвих људи цивила и по околним шумама се осјећао неугодан мирис лешева.³⁹³

4.3. Самоубиства / међусобни обрачуни

Овај важан сегмент реконструкције догађаја почињемо са дијелом транскрипта са суђења Радовану Карацићу, ратном предсједнику Републике Српске. Ријеч је о унакрсном испитивању од стране господина Лукића, браниоца оптуженог свједока Жан-Ренеа Руеза, шефа истражилачког тима Тужилаштва МКСЈ.³⁹⁴

- Господин Лукић: Да ли сте икада разговарали са Хакијом Мехољићем? Он је био шеф полиције у Сребреници, да ли је тачно? Заправо, да ли вам је познато да је Хакија Мехољић био шеф полиције у Сребреници у вријеме рата?
- Господин Руез: Не. И не, име ми уопште није познато, и мислим да нисам обавио разговор са тим човеком, јер је истрага за коју сам ја био надлежан вођена о догађајима после 11. јула, а не пре тога, тако да никада нисам истраживао шта се могло догодити у Сребреници између 1992. и 1995. године.
- Господин Лукић: Моје питање је било да ли сте разговарали с њим, али очигледно вам име није познато. Желео сам да знам да ли сте разговарали са њим о убиствима током кретања колоне.
- Господин Руез: Не, нисам.

Важан аспект за реконструкцију догађаја, односно за разумијевање онога што се дешавало у колони током пробоја односи се на самоубиства, убиства других учесника у колони као и на страдале припаднике 28. дивизије Армије БиХ у међусобним обрачунима. Истраживањем смо дошли до сазнања, на основу свједочења учесника у колони, о двије шире локације на рути пробоја гдје су се наведени догађаји десили. Прва локација је прије путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Свједоци говоре о паници која је настала на подручју Каменице, Сандића, Побуђа, Ђугума, услед тешког артиљеријског напада Војске Републике Српске у вечерњим часовима 12. јула 1995. године. Артиљеријски напад на подручју у коме се налазио велики број учесника у колони изазвао је колективну панику, страх и неконтро-

392 Izjava Adil Mehmedović, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Banovići, br. 20/02-1-1056/95, 16.8.1995, Arhiv RCIRZ.

393 Izjava Adila Mehmedovića, 3.

394 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. ICTY IT-09-92-T, Cross-examination of the ICTY Chief Investigator Jean-Rene Ruez by Mr. Lukić, May 28, 2013, стр. 11605, приступљено 20. 6. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130528ED.htm>.

лисано понашање. Свједоци говоре о самоубиствима, убиствима других учесника у колони ручним бомбама и ватреним оружјем. Такође, услед настале хаотичне ситуације, одређени број учесника у колони одлучује да се преда српским снагама које су биле стациониране дуж путне комуникације. У тим околностима долази до подјеле између оних који желе да се предају и оних који су се томе изричито противили. То је кулминирало међусобним обрачунима, од којих су се највећи десили у подручју Бокчин потока, у близини села Сандићи и на подручју Ђугума, непосредно прије преласка преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. На тој локацији, одређени број учесника у колони предао се српским снагама, које су их спровеле као ратне заробљенике на фудбалско игралиште у Новој Касаби. То се дешавало 13. јула 1995. Док су се групе предавале, у шуми иза пута, чуле су се детонације и пуцање из аутоматског оружја. Борбе су се водиле између припадника 28. дивизије Армије БиХ.

Наредна локација на којој су се дешавала масовна самоубиства и убиства других учесника у колони јесте подручје послје путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Ближе локације су подручја Крижевачких њива, те Баљковице и Пандурице, које се налазе у близини линија разграничења, односно линије пробоја. Интензивне борбе су се водиле у вечерњим часовима и током ноћи 15/16. јула 1995. У тим околностима долази до неконтролисаног понашања припадника 28. дивизије Армије БиХ, што ће резултирати бројним самоубиствима и убиствима других учесника у колони. Процењујемо да је неколико стотина особа страдало извршавајући самоубиства, убиствима других учесника у колони и у међусобним борбама. У тексту који слиједи, посебно су обрађене обје локације на којима су се дешавала масовна самоубиства и међусобна убијања припадника 28. дивизије Армије БиХ. У прилогу слиједе изјаве преживјелих.

4.4. Каменица / Побуђе / Ђугум

Дана Ристановић³⁹⁵, кћер Божидача (отац) и Наде Филиповић (мајка), рођена 27. октобра 1963. године у Љубовији, општина Љубовија, Република Србија, у изјави датој оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 14. септембра 1995. године, свједочи о међусобним борбама између припадника 28. дивизије Армије БиХ:

Када су дошли до Буљина, размак између бригада на челу колоне и оних које су се налазиле на зачељу се стално повећавао, те је на једном мјесту дошло и до прекида колоне. На Кравици их је сачекала прва засједа гдје је дошло до оружане борбе. **Ту су се у колону почели убацивати агресорски војници, насумице пуцајући по припадницима Армије Р БиХ,³⁹⁶ а у једном тренутку дошло је до пуцњаве између припадника Армије РБиХ који су пуцали једни на друге незнајући о коме се ради.** Недуго затим су се чуле јаке детонације од којих су поједина стабла у оближњој шуми

³⁹⁵ Izjava Dane Ristanović.

³⁹⁶ Нема доказа за тврдњу да су се припадници српских снага убацивали у колону. Услед снажних детонација, настала је колективна паника због јаког стреса и одређен број учесника у колони почео је да халуцинира и да се неконтролисано понаша. Хаос и пометње пратиле су гласине да су се „четници” убацили у колону.

почела падати на земљу. У том тренутку се могао видјети бијели свијетли дим за кога извор тврди да се радило о нервном бојном отрову, **због којег су поједини борци Армије РБиХ бацили оружје и нестајали у дубини шуме.**³⁹⁷

Мирко Вујадиновић звани Мицко³⁹⁸, син Мића (отац) и Љубинке, дјевојачко презиме Мишић (мајка), рођен 25. марта 1955. године, у мјесту Милићи, дана 21. априла 2004. године дао је изјаву припадницима МУП-а Републике Српске у вези са дешавањима у Сребреници, у којој говори о сукобима између припадника 28. дивизије Армије БиХ:

«Ја сам у вријеме оружаних сукоба и радно и формацијски био распоређен у ратну болницу у Милићима као возач санитета. Руководилац ратне болнице је био проф. др Радомир Давидовић.

Негдје средином мјесеца јула 1995. године, не могу да се сјетим тачно дана, у јутарњим сатима проф. др Давидовић је позвао мене, др Маринковића, мед. сестру Сарић Љиљу и чини ми се Лазић Драгана, расељено лице из Сарајева али за Драгана нисам бас сигуран, тен ам је саопштио да ћемо са санитетским возилом отићи до Ћугума (гранично подручје општине Милић и Братунац) гдје ћемо на терену указивати помоћ на терену повријеђеним лицима. У јутарњим сатима са службеним возилом санитетом упутили смо се до Ћугума гдје смо затекли већи број Бошњачког становништва окупљеног у мање групе. Одмах по доласку др Маринковић и остало стручно особље су почели прегледе и указивање помоћи на лицу мјеста, а за тежа лица по изјашњењу др Маринковића а послвије и проф. др Давидовића су пребацивани у болницу у Милиће. Чини ми се да сам превезао два тешко рањена Бошњака до Милића од који ме један познавао јер ми се обратио са именом, а ја њега нисам познавао само из виђења и знам да је из села Саставци и да је био музичар, односно да су свирали шаргије прије ратног периода. **Са тим Бошњакком сам имао и краћи разговор и он ми је рекао да је настрадао у међусобном обрачуна међу Бошњацима од којих су неки били за то да се изађе из енклаве Сребреница а други су их у томе спречавали. Такође ми је рекао да су сви огорчени на свог ратног команданта Зулфу Турсума из Брда који је «извукао своју гузицу а оставио јадни народ сам без вођства».** Знам да је поменути Бошњацима пружена помоћ у болници у Милићима, а потом да су пребачени у болницу у Зворник. Ја не знам шта је даље било са њима.

Тог дана на лицу мјеста је збринуто подоста повријеђених, а не могу да се изјашњавам о броју повријеђених и о тежини повреда јер сам ја, ипак, био само возач.

Такође могу да напоменем да у вријеме вршења интервенција у Ћугуму чула се из правца Побуђа пучњава, а знам да у том дијелу није било наше војске, тако да сам био убијеђен у причу Бошњака који ми је рекао да је дошло до међусобног сукоба. Тај Бошњак ми је такође рекао да је било и самоубиства (вјешање, подметање бомби и сл.) које су људи чини у паници.³⁹⁹

Мевлудин Хрњић⁴⁰⁰, син Мехмеда и мајке Мејре, рођене Суљић, рођен 8. 1. 1971. год. у Каменици, СО Зворник, припадник АРБиХ, свједочи о самоубиствима и међусобним убиствима у вечерњим часовима 12. јула 1995. године у рејону Каменице:

Око 18.00 х. тог 12.07.1995. год. смо се постројили када је изненада отворена ватра са свих страна гдје су људи као сноплје падали, **а тада су бачени и бојни трови који**

397 Izjava Dane Ristanović, 5.

398 Изјава Мирка Вујадиновића, МУП Републике Српске, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Милићи, бр. 12-1-8/02-230-65/04, 21. 4. 2004, Архив РЦИРЗ.

399 Изјава Мирка Вујадиновића.

400 Izjava Mevludina Hrnjića.

су скоро излудили људе тако да су се многи својим личним оружјем и бомбама убијали а пуцали су и по свакоме кога су опазили тако да се ту направила једна од највећих кланица.⁴⁰¹

Осман Халиловић⁴⁰², у изјави датој истражитељима Хашког трибунала 14. 15. и 16. августа 1995. године такође свједочи о самоубиствима у колони:

Људи су се успаничили јер није било излаза. Многи су у том тренутку починили самоубојство, јер нису вјеровали Србима. Видио сам да се најмање двадесет људи убило. Двојица браће коју нисам познавао загрлили су један другог и пољубили се. Тешка су се срца одвојили један од другог. Плакали су, јаукали и тресли се док су се удаљавали један од другог. Одвојили су се на неких пет метара један од другог. Један је брат био наоружан аутоматском, а други полуаутоматском пушком. Уперили су пушке један другог у главу и пуцали. Обојица су пали на земљу. Неки су бацали ручне гранате. Једна група од четири-пет људи се ухватила за руке и међу собом активирала бомбу. Посвуда је било много тијела и крви, тако да је на сваких пет метара било по једно тијело. Било је врло вруће и мухе су се скупљале по тијелима. Ужасно је заударало. Више нисам мога да гледам у тијела. Видио сам свекупно 40 тијела непосредно на мјесту гдје сам се налазио. Мој рођак и ја узели смо воде из ријеке и наставили пут.⁴⁰³

Драгоје Лазић⁴⁰⁴, син Јеремије и мајке Милке, дјевојачки Видовић, рођен 10. 7. 1940. године у Лукавици, општина Милићи, медицински техничар из војне болнице у Милићима, који је такође дошао на лице мјеста са медицинском екипом, на подручје Ђугума и Нове Касабе, 13. јула 1995, ради пружања медицинске помоћи рањеницима из колоне који су се предали српским снагама, свједочи о догађајима и међусобним окршајима између припадника 28. дивизије Армије БиХ у подручју Ђугума:

... али знам да сам био у возилу када су два лица пребачена у болницу у Милиће и то једно лице из Власенице које се представило као учитељ и друго лице из села Герови. Не знам или ми нису рекли имена, сјећам се да су били старости око 30 до 35 година и са лицем из Власенице сам водио краћи разговор у току пута. То лице ми је рекло да су имали проблем са војним командантом Зулфом Турсуном који их је спречавао да се предају ВРС те да је два до три дана прије изласка на магистрални пут дошло и до обрачуна између лица која су хтјела да се предају војси и Зулфе Турсуна и његових војника са друге стране. Долазило је и до пушкарања у више наврата, а том приликом је и он сам задобио рану у предјелу стомака. Рекао је да је Зулфо Турсун дан прије са својим присталицама изашао истим путем којим су и они кренули и да је оставио друга лица која нису хтјела да пођу са њим да раде шта хоће. Такође ми је рекао да је било доста самоубистава јер су људи психички били сломљени у неизвјесности и да су се одлучивали уз пут идући у правцу магистралног пута на ту врсту смрти.⁴⁰⁵

Хусо Салиховић⁴⁰⁶, син Шемсе и мајке Рахиме, дјевојачко презиме Алић, рођен 8. 8. 1963. године у селу Моћевићи, општина Сребреница, дао је изјаву органима војне безбједно-

401 Izjava Mevludina Hrnjića., 2.

402 Izjava Osmana Halilovića, 2.

403 Izjava Osmana Halilovića, 4.

404 Изјава Драгоја Лазића, МУП Републике Српске, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Милићи, бр. 12-1-8/02-230-67/04, 21. 4. 2004, Архив РЦИРЗ.

405 Изјава Драгоја Лазића.

406 Izjava Salihović Husa.

сти 2. корпуса Армије БиХ у Тузли, 20. 8. 1995. године, у вези са дешавањима у Сребреници, у којој између осталог свједочи о самоубиствима у колони:

Ту се расправљало шта да се ради, да ли да се преговара са четницима и сл.. Ја сам рекао да се враћам назад у шуму и са мношћом је пошло око 15-так људи. У том повратку **видио сам тројицу наших људи који су извршили самоубиство.**⁴⁰⁷

Рефик Хамидовић⁴⁰⁸, име оца Алија, замјеник командира идв 28. сбб, 28. д. КоВ, у изјави од 6. августа 1995. такође потврђује самоубиства и убиства људи у колони:

Људи коју су били прије захваћени димом од гранате које су утицале на НС, бацали су бомбе међу народ и борце убијали сами себе.⁴⁰⁹

4.5. Крижевачке њиве / Баљковица / Пандурица

Бего Муминовић⁴¹⁰, од оца Ђамила, рођен 20. 6. 1954. у Каменици, општина Зворник, командир 1. вода Муцахединске чете 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, у изјави коју је дао Служби државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, дана 22. јула 1995, свједочи о масовним самоубиствима у рејону Крижевачких њива:

Након Перунике колона се зауставила на Крижевачким њивама испод Црног Врха гдје је уз јако обезбједјење био покушан одмор војника и цивила. Првих сати међу окупљеним прогнаницима и војском није било никакво панике међутим, из мени непознатих разлога међу наведеним је завладала паника тако да су се поједини и убили. Знам да се тако убио командант логистике који је приликом активирања и експлозије ручне бомбе поред себе усмртио још три лица и ранио себе. Колико је паника завладала међу цивилима говори и податак да се у тренуцима нервног растројства убило око 50 лица.⁴¹¹

Нијаз Машић⁴¹², из команде 28. дивизије Армије БиХ, свједочио је пред Комисијом Владе Републике Српске о догађајима у вези са Сребреницом. Он свједочи о догађајима који су се десили током ноћи 15. на 16. јули 1995. године, са посебним освртом на самоубиства бораца:

Ноћу 15. на 16. јула 1995. год. приближавали смо се линији разграничења на један километар. Пут се могао пријећи за два сата, али смо ми заобилазним путевима ишли па смо оставили цијелу ноћ. На том путу поново су на мене почели дјеловати отрови. Почео сам мијењати сапутнике са четницима и у страху вриштати. Неки од сапутника су се сами убијали, друге су везали и стављали им повез на уста да не би вриштали, трећима су давали ручне бомбе са извученим осигурачем да сами себе убију. Све је рађено како четници не би открили гдје се налазимо. Моје вриштање је један од сапутника одлучио да прикрати и ставио ми је у руку ручну бомбу са извађеним осигурачем. У посљедњем тренутку притрчао ми је Мунир Хабибовић и отео бомбу прије него што сам је активирао. У истом тренутку један момак поред мене је отворио руку у којој је

407 Izjava Salihović Husa, 11.

408 Izjava Refika Hamidovića.

409 Izjava Refika Hamidovića, 2.

410 Izjava Bega Muminovića.

411 Izjava Bega Muminovića, 4.

412 Svjedočenje Nijaza Mašića, Komisija Vlade RS o događajima u i oko Srebrenice, бр. 103/09, Arhiv RCIRZ.

била слична бомба и тако је окончао свој живот. Сљедећи је преживио, али му је рука одсјечена. Призор је био више него стравичан. Ипак сам дошао на главно збориште у Баљковиће. На зборишту су од присутних прикупљали сву муницију и наоружање и давали добровољцима у борби. Ја сам то схватио као да смо заробљени и да од нас одузимају оружје прије него нас побију. **Неке ликове сам препознавао из даљине, али када сам се приближавао, замјењивао бих их за неке Србе које сам прије рата познавао. Код себе сам имао 100 ДМ. Тај новац сам нудио особама сматрајући да су неки од Срба које познајем, за протуслугу да ме избаве из логора. То је примијетио Рамиз Бећировић и задужио једног момка да пази на мене.**⁴¹³ Ови догађаји су се одвијали 16.07.1995. године. Убрзо је стигла вијест да треба ићи, да су наши из Тузле пробили и посљедњу непријатељску линију. Покушао сам побјећи, али одређени пратилац ми то није дозволио. Превео ме је на слободну територију код Незука.⁴¹⁴

Нуриз Селимовић⁴¹⁵, име оца Абид, референт за ОНП команде 284. ИБЛБ, 28. д. КоВ, чин: поручник, дана 26. 7. 1995. дао је изјаву органима војне безбједности Армије БиХ у којој свједочи о масовним самоубиствима и убиствима припадника 28. дивизије:

Ми смо наставили пут претресања терена Крижевачких Њива све до ПАРЛОГА.

Од тада веч, људи који су били у позадини почели су да се масовно убијају, дајући знаке психичких поремећаја, гдје се дешавало да се распрште једни од других и отварају ватру једни на друге.

По самом доласку на Парлог, ВЕЈЗ ШАБИЋ је ступио у контакт са братом ВЕЛИДОМ, који се налазио на Слободној територији, преко средстава везе.⁴¹⁶

Вејиз Шабић⁴¹⁷, командант 284. источnobосанске лаке бригаде, у изјави датој истражиоцима МКСЈ 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године, свједочи о паници и самоубиствима својих сабораца у рејону Баљковице:

Наредио сам својој извиђачкој јединици да крене и провјери подручје с наше десне стране. С групом је био водич који је знао гдје су наше снаге на слободној територији. Шемсо Муминовић, Насер Орић и мој брат су инсистирали на томе да разговарају с водичем, па сам с мјеста гдје је била наша извиђачка јединица отишао по њега. Кад сам стигао тамо, покушао сам да водича подсетим гдје се налазимо јер је био потпуно растресен и изгубљен. Сјећам се да сам тада угледао некакве бљеске и схватио да нас је напао тенк. Рањен сам у леђа, а седам до десет мојих људи је погинуло. Међу осталима и Ејуб Голић. Рањено је 15 до 20 људи. Након тога је на нас отворена јака артиљеријска ватра из свих врста оруђа. Напад је трајао око 20 минута. Након тога смо чули јаку пуцњаву из правца гдје смо претпостављали да је 24. дивизија. Они који нису били рањени носили су нас рањене натраг до пријевоја гдје смо раније били. Могло је бити око 17:00 сати. Послао сам курире до шуме, гдје је био остатак колоне, да траже помоћ, након чега је око 50 људи дошло да нам помогне. **Кад су видјели шта се догодило, придошла група је почела да паничари и тад су ми рекли да је остатак колоне који се крије у шуми у потпуном хаосу. Људи у колони се више нису могли контролисати. Захватила их је паника и почели су да сами себи одузимају живот. То ми је јавио Екрем Салиховић, звани Ека. Закључио сам да су у питању**

413 Ова изјава говори о тешком психичком стању учесника у колони и халуцинацијама да су „четници“ убачени у колону.

414 Svjedočenje Nijaza Mašića, 3–4.

415 Izjava Nuriza Selimovića.

416 Izjava Nuriza Selimovića, 5.

417 Statement of Vejiz Šabić.

само минуте прије него што људи у колони потпуно не полуде, а напад четника није престајао. Предложио сам да се пробијемо кроз непријатељске линије што је прије могуће и рекао да стиже помоћ с друге стране (Армија БиХ), али више их нисмо могли чекати. Нисмо имали другог избора него да изведемо напад и тако се спојимо с нашом војском на другој страни. Покушао сам да успоставим везу с 24. дивизијом, али четници су блокирали све покушаје.⁴¹⁸

5. Ратни заробљеници и масовна убиства

У овом одјелку обрађена су питања ратних заробљеника, масовна убијања, укључујући и ситуациона убиства током заробљавања у данима током и након пробоја. Након пада Сребренице, 11. јула 1995. године, становништво, цивилно и војно, евакуисано је у двије велике колоне. Прву колону сачињавали су цивили који су се окупили у селу Поточари у бази и поред базе УН. Како је већ раније објашњено⁴¹⁹, та група од око 23.000 жена, дјеце и старца евакуисана је у Кладањ, мјесто под контролом Армије Босне и Херцеговине. Другу колону од око 12.500 људи сачињавали су припадници активног и резервног састава 28. дивизије Армије БиХ. Та велика колона постројена је по бригадама 11. јула 1995. године, након чега је, по наредби Команде 28. дивизије Армије БиХ, кренула у пробој кроз територију под контролом Војске Републике Српске. Колона се кретала ка Тузли, односно територији под контролом Армије БиХ.⁴²⁰ За разумијевање догађаја у Сребреници, од кључног је значаја истражити околности у вези са уласком српских снага у енклаву, и као посљедицу тога, посебно истражити околности пробоја 28. дивизије Армије БиХ ка територији под контролом Армије БиХ. Истраживање тих околности и утврђивање чињеница јесте *conditio sine qua non* за разумијевање контекста у којем је страдало војно способно становништво (активни и резервни састав 28. дивизије Армије БиХ) у периоду од 11. до 19. јула 1995. године.

Кључна питања на која овдје треба дати одговоре јесте колико је припадника Армије БиХ заробљено током пробоја и на којим локацијама. Наредно круцијално питање се односи на број ратних заробљеника страдалих у масовним стријељањима.

Да бисмо добили одговоре на та питања, морамо поћи од раније утврђених чињеница о приближном броју људи који су кренули у пробој. Демографском анализом и на основу изјава свједока утврдили смо да тај број износи око 12.500 људи. Примарно питање се односи на број страдалих у јулу 1995. године. Као референтни временски оквир узели смо у обзир критични период од 11. до 19. јула 1995. године. Утврђивање времена страдања од кључног је значаја. Као валидан извор за ову анализу, користили смо списак несталих особа Међународне комисије за нестале особе (ICMP) у вези са дешавањима у јулу 1995. године, који МКСЈ

418 Statement of Vejiz Šabić, 10-11.

419 Види опширније: одјељак 2. Колона/пробој – војна формација.

420 У одјељак 3. Борбе/губици обрађена су дешавања током пробоја.

користи као званичан списак страдања бошњачког становништва које је живјело на подручју енклаве Сребреница. Према том списку, укупан број несталих/страдалих је 7.692. На том списку се налазе имена несталих/страдалих прије, током и након критичног периода од 11. до 19. јула 1995. године. Критични период смо дефинисали као вријеме пада Сребренице 11. јула, до 19. јула 1995. године, до када се велика већина преживјелих учесника у колони пробила до територије под контролом Армије БиХ. Линија пробоја од Баљковице према Незуку пробијена је 16. јула 1995. године и највећи број припадника Армије БиХ, који су се пробили у борбама, прешао је на територију под контролом Армије БиХ током 16. и 17. јула 1995. У наредним данима, мање групе пробијале су се до Незука⁴²¹, а одређени број припадника Армије БиХ заробљен је током и након пробоја.

Списак ИСМР-а садржи податке о пријављеним несталим особама, датум и приближну локацију нестанка. У пракси, овај списак је сачињен на основу изјава родбине или блиских пријатеља који су задњи пут видјели страдале на одређеној локацији. Вријеме нестанка не може се узети као утврђено вријеме смрти, већ вријеме када је особа посљедњи пут виђена жива. На основу те методологије, можемо рећи да су особе које су посљедњи пут виђене живе прије 11. јула 1995. и послје 19. јула 1995. врло вјероватно страдале ван критичног периода.⁴²² Таквим приступом анализирали смо податке садржане у списку ИСМР и добили смо укупно 6.674 имена особа које су нестале/страдале у наведеном критичном периоду.⁴²³ Са великом вјероватноћом, узимајући у обзир минимална одступања, можемо закључити да је током критичног периода након пада Сребренице пријављено као нестало 7.025 људи. Како бисмо утврдили врло приближан број заробљених и стријељаних, сада кад имамо полазни број од приближно око 7.000 несталих/страдалих у критичном периоду, морамо сагледати процјене страдања у борбама, међусобним обрачунима и самоубиствима током пробоја.⁴²⁴

Процјена страдања учесника колоне у борбеним дејствима, међусобним обрачунима, укључујући и самоубиства, неопходна је како бисмо добили приближан број страдалих у тим околностима.

Руту страдања током пробоја подијелили смо на два доминанта дијела. Први се односи на простор од мјеста почетка пробоја у селима Шушњари и Јаглићи, све до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Други дио руте јесте од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до Незука, односно територије под контролом Армије БиХ. Таква подјела током овог истраживања била је од великог значаја, пошто је било неопходно утврдити приближан број страдалих на оба дијела руте. То је врло битно за утврђивање броја заробљених, а потом и стријељаних припадника Армије БиХ. Подјела руте на два дијела има значај за процјену броја заробљених особа, пошто су се масовна заробљавања десила на првом дијелу

421 Незук – мјесто под контролом Армије БиХ.

422 Или постоје докази да су страдали прије 11. јула 1995. године.

423 На списку ИСМР се налази 351 особа која је нестала у јулу 1995, а за коју се не зна тачно вријеме када је посљедњи пут виђена жива у јулу. То укупно износи 351 особу, што у зброју са 6.674 особе са списка износи 7.025.

424 Тај сегмент детаљно је истражен и описан у одјељку 3. Борбе/губици.

руте од Шушњара и Јаглића до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Надаље је било потребно истражити на којим су се тачно локацијама учесници колоне предавали. Утврђене су двије доминантне локације. Прва локација је село Сандићи, које је удаљено око 25 км од Сребренице. Наредна локација је подручје Нове Касабе, удаљено 40 км од Сребренице. За утврђивање броја заробљених и касније стријељаних учесника у колони, претходно је било потребно утврдити приближан број страдалих на другом дијелу руте.

На основу процјене губитака базиране на изјавама преживјелих свједока у пробоју и извјештајима Армије БиХ, са великом вјероватноћом можемо рећи да је на првом дијелу руте од полазне локације у пробој, тј. села Шушњари и Јаглићи, до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље, страдало у борбама, међусобним обрачунима и самоубиствима између 3.000 – 4.000 људи. Највећи губици су били у подручју Бокчин потока, Каменичког брда и подручја код Нове Касабе.

На другом дијелу руте, анализирајући изјаве свједока, можемо рећи да је у борбама, укључујући и самоубиства, страдало око 1.000 људи. Процјењујемо да је на цијелој рути током пробоја у борбама и међусобним обрачунима страдало између 4.000 и 5.000 људи, укључујући и самоубиства.

Такође, у процјени броја заробљених и стријељаних морамо узети у обзир војно способне мушкарце који се нису прикључили колони, већ су заштиту тражили од припадника УН у Поточарима. Према извјештају Генералне скупштине УН, 239 особа дале су имена припадницима српских снага, док је њих 60 одбило да то учини.⁴²⁵ Дакле, ријеч је укупно о 299 војно способних особа.⁴²⁶

Те особе су превезене 13. јула 1995. године у послеподневним часовима у основну школу „Вук Караџић“ у Братунцу и велика већина њих су убијени у масовним стријељањима која су у наредним данима слиједила. Како смо већ раније навели, за једну од тих особа смо утврдили да је превезена у камп у Батковићу, и да је касније размијењена.⁴²⁷

Сада када имамо приближан укупан број несталих/страдалих током критичног периода, и са друге стране процјене страдања у борбама и у другим околностима, можемо да вршимо процјену броја заробљених људи. На основу анализираних података, процјењујемо да је

425 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, 74.

426 Наводимо цитат из дебрифинга о дешавањима у Сребреници у периоду од 6. до 21. јула 1995. године, сачињеног за потребе холандског парламента. Овај задатак министар одбране наредио је команданту Краљевске армије Холандије, који је овај задатак делегирао бригадном генералу О. ван дер Винду (O. van der Wind, *Brigadier General Report Based on the Debriefing on Srebrenica*, Assen, 4):

„Такође се показало да војници у БиХ нису увијек били препознатљиви као војно особље. Припадници холандског батаљона (Dutchbat) препознали су мушкарце који су претходно виђени у униформама како се боре у јужном делу енклаве када су се, у цивилној одећи, измешали са избеглицама које су се кретале из Сребренице ка Поточарима или када су били у комплексу у Поточарима. Локалне жене, за које се зна да су биле припаднице БиХ, такође су касније виђене у цивилној одећи” (O. van der Wind, *Brigadier General Report Based on the Debriefing on Srebrenica*, Assen, 45–46. пара. 4.14).

427 Izjava Ibrana Mustafića, 5.

минималан број заробљених између 1.500 – 2.000 а максималан између 2.500 – 3.000 људи. Како бисмо утврдили број особа које су убијене у масовним стријељањима, полазимо од претпоставке да је укупан број заробљених учесника у пробоју максималан број стријељаних лица. Поред тога, мора се узети у обзир чињеница да одређени број заробљеника није стријељан већ је касније размијењен.

У овом поглављу, у првом дијелу, наводе се дешавања у вези са ратним заробљеницима, учесницима колоне. Прво ће бити обрађена локација села Сандићи, а потом и Нове Касабе. У другом дијелу поглавља обухваћена су масовна убиства ратних заробљеника. Такође, обрадили смо и ситуациона убиства током предаје ратних заробљеника. У трећем дијелу поглавља, обрађене су предаје заосталих група из колоне српским снагама и њихов боравак у кампу Батковић. Такође, обрадили смо убијање мањих група заробљеника у данима након пробоја.

5.1. Ратни затвореници

5.1.1. Сандићи

За процјене заробљених припадника Армије БиХ у Сандићима, на располагању су ограничени извори. То су примарно аероснимци подручја које је сачинио извиђачки авион У2 (*reconnaissance aircraft*) Америчког ратног ваздухопловства, дана 13. јула 1995. године у 14.00 сати. У доступној документацији преживјелих учесника пробоја, само у двије изјаве смо нашли податке у којима свједоци наводе број заробљених учесника колоне у Сандићима, припадника 28. дивизије Армије БиХ. На подручју Сандића, од јутарњих часова 13. јула 1995, групе су се почеле предавати српским снагама које су биле лоциране дуж асфалтног пута у Сандићима. Припадници Армије БиХ који су се предавали силазили су са оближњег брда из правца Бокчин потока, локације на којој су претходне ноћи вођене жестоке међусобне борбе између припадника 28. дивизије Армије БиХ.⁴²⁸ Наведене аероснимке показала је Медлин Олбрајт (Madeleine Albright), амбасадор САД у УН, Савјету безбједности УН, дана 10. августа 1995. године.

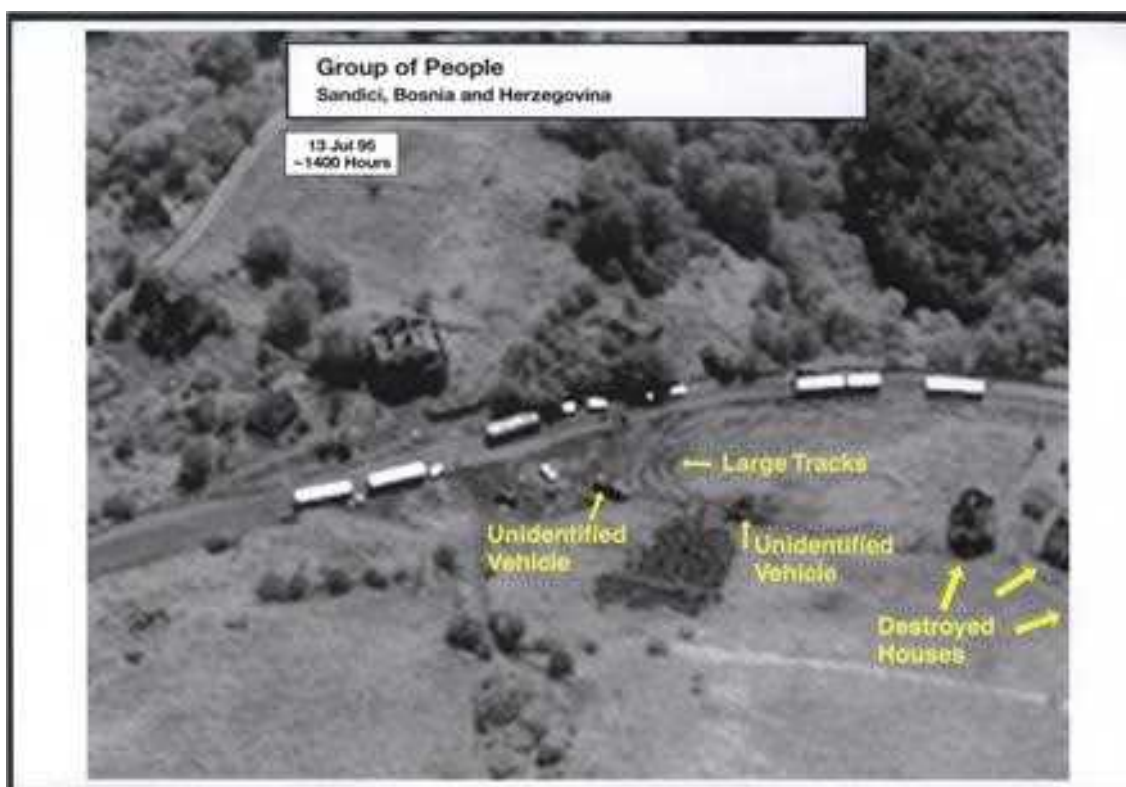
Снимци су анализирани од стране обавјештајног стручњака Вибеса у студији под насловом *Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services*, која је саставни дио извјештаја холандске владе о Сребреници, а који је објавио Холандски институт за документовање рата (*Netherlands Institute for War Documentation (NIOD)*).⁴²⁹ У извјештају се наводи слjedeће:

⁴²⁸ Види одјељак 3. Борбе/губици.

⁴²⁹ Cees Wiebes, "Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services", in *Srebrenica: Reconstruction, Background, Consequences and Analyses of the Fall of a 'Safe'*, Appendix II, 2608-2779, (Amsterdam: NIOD, 2002), приступљено 20. 9. 2020, http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicareportniod_en.pdf.

Двије групе могућих затвореника су се могле разазнати на увећаној сателитској фотографији која је снимљена 13. јула у 14.00 у Сандићима: једна група од 80 и друга група од 320 (људи). Пет великих аутобуса је било паркирано на улазу.⁴³⁰

Током поподнева, 13. јула 1995. године, заробљеници који су били смјештени на ливади поред локалног пута у групама су спроведени пјешице у складиште у селу Кравица, које је удаљено од Сандића око 1.5 километар. Заробљеници су такође превожени аутобусима у Кравицу. Одређени број заробљеника одвезен је у Братунац. На сателитском снимку, у близини мјеста гдје су били ратни заробљеници налази се пет аутобуса, како се наводи у Вибесовој студији. У међувремену, било је случајева инцидентних премлаћивања и убијања ратних заробљеника.⁴³¹

Извор: National Security Archive, приступљено 20. 7. 2020. године,
<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB519-Srebrenica-conference-documents-detail-path-to-genocide-from-1993-to-1995/>.

Два учесника у пробоју свједоче о дешавањима 13. јула 1995. године у рејону Сандића и наводе њихове процјене учесника у колони који су се предали српским снагама. У прилогу слиједе сегменти изјава.

Дана Ристановић⁴³², кћи Божидара и Наде Филиповић, рођена 27. 10. 1963. године у Љубовији, општина Љубовија, у Републици Србији. У изјави датој оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 14. септембра 1995. године, говори о дешавањима у Сандићима:

430 Wiebes, "Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995", 2912.

431 *Prosecutor v. Popovic et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Judgement, June 10, 2010с, Tr. 152, приступљено 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610judgement.pdf> (у даљем тексту: Пресуда у предмету Поповић и други).

432 Izjava Dane Ristanović.

Након ове засједе оно што је остало од ове колоне кренуло је према Сандићима. Негдје са висине брда се могло видјети како су агресорски војници у колони водили заробљене припаднике Армије РБиХ, њих око 1000, које су заробили у поменутој засједи.⁴³³

Кемал Мујић⁴³⁴, припадник 280. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, у изјави датој органима војне безбједности у Команди 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине, наводи слjedeће:

Док сам бјежао сретао сам људе који су ишли да се предају и сви су се скупљали на једној ливади испред косе на којој су били поубијани, а око њих су били четници са пушкама на готовс. На тој ливади је било, по мојој процјени, око 1000 наших људи, док број четника не бих могао рећи. Бјежећи назад у потоку сам нашао Џевада Тепића с којим сам одлучио да заобилазним путем пређемо асвалт.⁴³⁵

5.1.2. Нова Касаба

За процјену броја заробљених припадника 28. дивизије Армије БиХ у мјесту Нова Касаба користили смо изјаве свједока, учесника у колони. Наредни извор су аероснимци заробљавања на фудбалском игралишту у Новој Касаби, које је сачинио извиђачки авион У2 Америчког ратног ваздухопловства. Такође, користили смо изјаве свједока који су 13. јула 1995. године видјели аутобусе, њихов број и локацију, у којима су превезени ратни заробљеници из Нове Касабе у Братунац.

Прво ћемо интерпретирати изјаве свједока, учесника у колони, а потом и остале изворе. Према процјенама свједока, број ратних заробљеника у Новој Касаби варира од 400 до 2.000.

Бего Муминовић⁴³⁶, од оца Ђамила, рођен 20. 6. 1954. у Каменици, општина Зворник, командир 1. вода Муцахединске чете 283. бригаде 28. дивизије Армије БиХ, дао је изјаву оперативцу Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, дана 22. јула 1995. Свједок између осталог наводи дешавања на подручју Нове Касабе и број ратних заробљеника на основу запажања његових сабораца који су посматрали дешавања на фудбалском игралишту.

Незнам тачно шта се дешавало у току ноћи али у раним јутарњим сатима од бораца и цивила који су нас сустижали чули смо да су у току ноћи агрес. војници упали међу наше да су их хватали и одводили у непознатом правцу а да су неке и на лицу мјеста убили. Према мојој процјени у току те ноћи настрадало је преко 1000 лица из колоне а након доласка на слободну територију од бораца који су изашли међу задњима чуо сам да су они видјели око 400 наших заробљеника на стадиону у Касаби, такође и за њихову судбину ништа не знам.⁴³⁷

Хакија Хусејиновић⁴³⁸, син Алије (отац) и Хасније (мајка), рођена Бегич, рођен 17. фебруара 1944. године у селу Буђиновићи – Сућеска, општина Сребреница, 27. октобра 1995. године дао је изјаву Служби државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Као учесник коло-

433 Izjava Dane Ristanović, 6.

434 Izjava Kemala Mujića.

435 Izjava Kemala Mujića, 2.

436 Izjava Bega Muminovića.

437 Izjava Bega Muminovića, 4.

438 Izjava Hakije Husejinovića, 1.

не и свједок заробљавања припадника 28. дивизије Армије БиХ на подручју Нове Касабе, у изјави наводи следеће:

Прилазећи селу Лолићи, прелазили смо рјечицу, кроз воду, а на изласку из воде на асфалтни пут претресали су нас двојица наоружаних четника, захтијевајући од нас да одложимо сав пртљаг и предамо новац. Након тога смо прелазили преко цесте и наређено нам је да сједнемо на неку ливаду, а при том смо морали држати руке подигнуте изнад главе. У близини ливаде је било неколико кућа. На двије стране те ливаде била су постављена 2 тенка, а један од тенкиста се иживљавао управљајући цијев ПАМ-а⁴³⁹ према нама. **По мојој процјени ту је било окупљено око 2.000 лица**, а мени су били познати из Буђиновића Габелјић Салко, син мехе, Габелјић Абдулах, син Мехе, Габелјић Незир, син Ибре, Габелјић Алија, син Незира, Габелјић Шабан, син Ђамила, Габелјић Асим, син Аље, Салиховић Зулфо, син Јусуфа, Хусејновић Алија, син Ибрахима, Хусеиновић Осман, син Ибрахима, Муминовић Јусо, син Хасана, затим из Староглавица, општина Сребреница, Мехмедовић Рагиб, син Расима, Омеровић Менсур, син Мехе из села Опеци као и Омеровић Хасан. Из села Жедањско, општина Сребреница био је Меканић Јунуз, син Мустафе, а из села Бешићи, оп. Власеница Меканић Јунуз, из Бајрамовића, општина Сребреница Ђозић Теуфик, из Власенице Реџић Салко.⁴⁴⁰

Око 5 сати послје подне на ливаду је стигао четнички генерал Ратко Младић. Видио сам га када је изашао из оближње куће, а не знам када и како је до ње стигао. Са њим је ишло још 5-6 униформисаних лица. Обратио нам се говорећи: "Је ли вам боље тако или да гинете. Насер вас је оставио и побјегао. Са Србином није згодно ратовати. Овца из тора не може док јој се врата не отворе. Неће вас нико тући и провоцирати."⁴⁴¹ Бићете смјештени и даћемо вам храну. Породице смо вам скоро евакуисали. Највјероватније ћете у току дан-два и ви бити замијењени."⁴⁴²

Осман Халиловић, учесник у колони, у изјави датој истражиоцима МКСЈ 14. 15. и 16. августа 1995, даје процјену заробљених људи на фудбалском игралишту у Новој Касаби:

Други људи су већ били тамо. Све скупа процјењујем да је на фудбалском стадиону било окупљено око 2 000 људи. Многе од тих људи сам препознао из Сребренице. Наоружани српски војници су нам наредили да оставимо торбе с храном и одјећом испред фудбалског стадиона, близу камиона и асфалтне цесте.⁴⁴³

Светозар Маринковић, лекар у ратној болници у Милићима, који је дошао на лице мјеста на подручје Ђугума и Нове Касабе, 13. јула 1995, ради пружања медицинске помоћи рањеницима из колоне који су се предали српским снагама. Светозар Маринковић дао је изјаву у својству свједока припадницима МУП-а Републике Српске 13. априла 2004. године о околностима у вези са дешавањима око Сребренице од 10. до 19. јула 1995. Светозар Маринковић, свједок догађаја, описује та дешавања и природу повреда нанесених учесницима у колони:

Док сам боравио на игралишту примјетио сам да су око игралишта били распоређени припадници ВРС њих око 10. Лица муслиманске националности су сједили на игралишту и број се почео повећавати како су пристизали из шуме. Како сам ја могао примјетити радило се углавном о мушкарцима млађе животне доби од 20 до 50 година. На појединим лицима се могла примјетити и маскирна униформа, од којих су неки имали и бијеле опасаче. Ја сам са својом екипом наставио пружање прве помоћи и на

439 Противавионски митраљез.

440 Izjava Hakije Husejinovića, 2.

441 Izjava Hakije Husejinovića, 2.

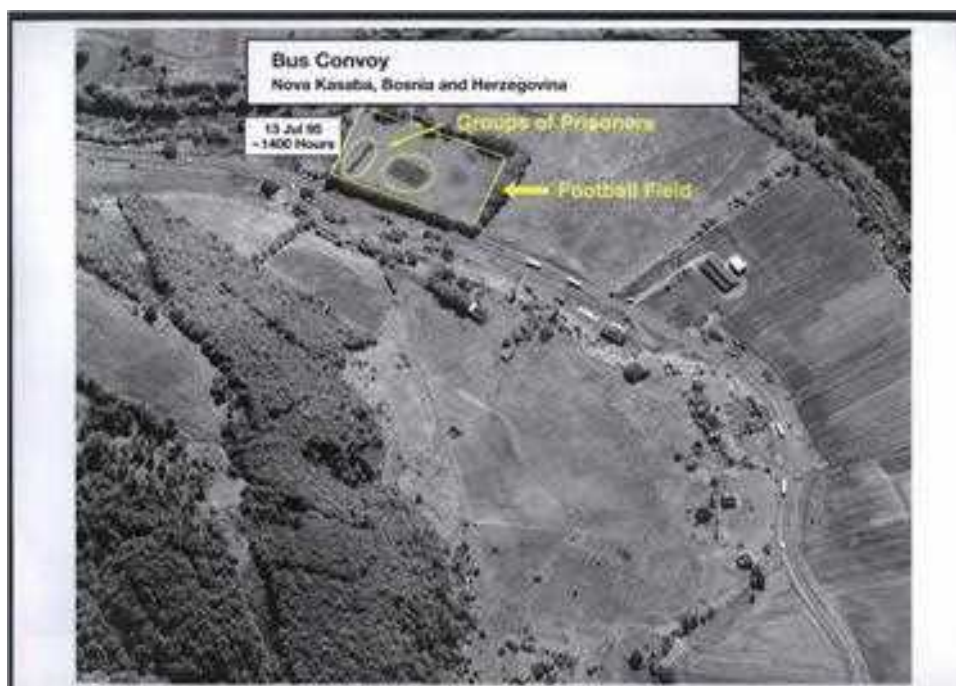
442 Izjava Hakije Husejinovića, 2.

443 Izjava Osmana Halilovića, 2.

игралишту, а пошто је био сунчан дан припадници ВРС су доносили воду и дјелили је пристиглим лицима и то у флашама и кантама. Видио сам да је била вођена евиденција лица која су пристизала на игралиште и то је радио један припадник ВРС којег ја не познајем нити којој јединици припада. **Мислим да се тог дана до једно 15,00 часова на том мјесту искупило око 1000 лица.**⁴⁴⁴

За процјене заробљених припадника 28. дивизије Армије БиХ у Новој Касаби, као и у случају Сандића, кориштени су аероснимци подручја које је сачинио извиђачки авион У2 (*reconnaissance aircraft*) Америчког ратног ваздухопловства дана 13. јула 1995. у 14.00 сати. Вибес у студији наводи сљедеће: За процјене заробљених припадника 28. дивизије Армије БиХ у Новој Касаби, као и у случају Сандића, кориштени су аероснимци подручја које је сачинио извиђачки авион У2 (*reconnaissance aircraft*) Америчког ратног ваздухопловства дана 13. јула 1995. у 14.00 сати. Вибес у студији наводи сљедеће:

Једна интерпретација Олбрајтових (Albright) сателитских снимака гласила је: **двје групе „могућих” затвореника су се могле разазнати на фудбалском терену**⁴⁴⁵ **у близини Нове Касабе, 19 километара западно од Братунца и Сребренице и пет километара јужно од Коњевић Поља: једна од око 100 особа и једна од око 500 особа.** Обје групе су сједјеле на земљи/тлу и биле окружене са око 20 стражарских положаја / стражара. На улазу у фудбалски терен било је пет возила. На снимцима Шаурен (Schouren) је видио фудбалски терен са стражарима, мјесто за укрцај људи за транспорт, људе (од којих су неки клечали), два булдожера и два Т-55 тенка са булдожерским кашикама, рупу у земљи, аутобусе и камионе.⁴⁴⁶

Извор: National Security Archive, приступљено 20. 7. 2020. године,
<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB519-Srebrenica-conference-documents-detail-path-to-genocide-from-1993-to-1995/>.

444 Изјава Светозара Маринковића.

445 Димензије фудбалског терена су 102 x 61 м.

446 Wiebes, "Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995", 2912.

За процјену броја заробљених, користили смо изворе о броју аутобуса са којима су доведени ратни заробљеници у Братунац. Заробљеници су превезени у вечерњим сатима 13. јула 1995. године. Према изјавама свједока, возила су била паркирана са лијеве стране, једно иза другог, у двије улице у непосредној близини основне школе „Вук Караџић“ у Братунцу. Тај простор смо физички измјерили и укупна дужина износи 280 метара. На основу дужине те руте, можемо правити процјену максималног броја возила, тачније аутобуса и камиона у којима су доведени заробљеници. Аутобуси и камиони нису били исте величине. Процјењујемо да је максималан број возила који је могао физички да стане на том простору 30, имајући у виду да је просјечна дужина стандардних аутобуса од 11 до 14 метара. Дужина зглобног аутобуса је око 18 метара, а дужина мањих камиона не прелази дужину стандардних аутобуса.

Наводимо изјаву потпуковника **Вујадина Поповића**, коју је дао пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију, 2. новембра 2013. године:⁴⁴⁷

44. Из Команде ЗБ вратили смо се у Братунац у Команду ББ. Ту је био и Момир Николић⁴⁴⁸, коме је Беара рекао да ми помогне у формирању колоне ради превоза заробљеника. По инструкцијама Беаре⁴⁴⁹ није дозвољено да заробљеници у аутобусима стоје, морали су да погну главе, а да прва два реда седишта буду празна. Сваки аутобус морали су да прате два наоружана полицајца или војника.

45. Формирао сам колону аутобуса и камиона. У томе ми је помогао Момир Николић. Он је отишао до фудбалског игралишта, гдје је већ било око 10-15 аутобуса са заробљеницима.

46. Када је формирана колона у њој је било 30 аутобуса, 3 шлепера (примају до 70 људи) и један зглобни аутобус.⁴⁵⁰

Такође, наводимо сегменте изјаве **Челановић Златана**, коју је дао припадницима Министарства унутрашњих послова Републике Српске 28. августа 2003. године:⁴⁵¹

Негдје у поподневним часовима почели су да пристижу у град аутобуси и Теретни камиони пуни људи, то су били заробљеници односно лице која су се предала у Сребреници – муслимани. Увече око 21. час ја сам из радозналости отишао у улицу Хаћама Мидхата у Братунцу, а која води до улице Гаврила Принципа до основне школе, и уочио да је иста пуна камиона и аутобуса, по мојој процјени око 20 возила, на возилима су били људи – мушкарци па ми је било чудно гдје су дјеца и жене. Питао сам неке возаче аутобуса о чему се ради те сам добио одговор да су жене и дјеца због велике врућине одвежени у Кладањ, а да ће одрасле мушкарце након што се реорганизује превоз, сутрадан возити исто у Кладањ, након што се врате возила која су одвезла жене и дјецу. Било ми је прихватљиво то што сам чуо, па сам се вратио до моје канцеларије.

С обзиром на извршену процјену броја и врсте возила (максимално 30, минимално 15–20 возила), можемо да процијенимо да је просјечан број особа у возилу између 50–70,

447 Izjava Vujadina Popovića data Haškom tribunalu, 2. 11. 2013, ICTY Y0385564, Arhiv RCIRZ.

448 Капетан Момир Николић – начелник за безбједност и обавјештајне послове у Братуначкој бригади ВРС.

449 Пуковник Љубиша Беара, начелник Главног штаба за обезбеђење. Осуђен пред МКСЈ 30. јануара 2015. за геноцид, злочине против човечности и кршење закона и обичаја ратовања, и осуђен на доживотни затвор, приступљено 27. септембра 2020, , https://www.icty.org/x/cases/popovic/cis/en/cis_popovic_al_en.pdf

450 Izjava Vujadina Popovića, 7.

451 Izjava Čelanović Zlatana, Zapisnik o prikupljanju izjave od lica, MUP, CJB Bijeljina, PS Bratunac, broj: 12-1-7/02-230-498/03, 28. 8. 2003, Arhiv RCIRZ.

а максималан 100. Минималан број особа у аутобусу је 35–40. По тој процјени, број ратних заробљеника који су превезени возилима креће се између минималне процјене од 1.500 до 2.000 људи и максималне процјене, али никако не прелази максималну процјену страдалих у масовним стријељањима – која износи 2.500 до 3.000 особа.

5.2. Ситуациона убиства током предаје ратних заробљеника

Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), вршена су ситуациона убиства током предаје ратних заробљеника, које наводимо у наставку текста.⁴⁵²

Дана 13. јула 1995. године у непосредној близини УН базе у Поточарима, на једном пољу у близини потока који је удаљен око 500 метара од базе УН, српске снаге су убиле девет мушкараца, Муслимана.⁴⁵³ Такође, истог дана, српске снаге убиле су једног мушкарца, Муслимана, из Сребренице. Убиство се десило у близини „бијеле куће“, наочиглед осталих људи који су тамо били окупљени.⁴⁵⁴

Након заробљавања припадника 28. дивизије Армије БиХ 13. јула 1995. године у селу Сандићи, а потом и на путној комуникацији Нова Касаба – Коњевић Поље (који су након предаје смјештени на фудбалско игралиште у Новој Касаби), у вечерњим часовима слиједило је њихово премјештање у Кравицу и Братунац. Током заробљавања, поједини припадници српских снага вршили су ситуациона убиства ратних заробљеника. Тога дана, 13. јула 1995. године, припадници српских снага заробили су шеснаест мушкараца из колоне, довели их на обалу ријеке Јадар и стријељали њих петнаест.⁴⁵⁵

Ситуациона убиства су се десила и у селу Луке 13. јула 1995. године. Село Луке се налази отприлике 5 километара југозападно од Тишће, и на отприлике 35 километара сјеверозападно од Поточара. Ради се о локацији која се налази дуж евакуационе руте цивила из Поточара у Кладањ, територији под контролом Армије БиХ. Тога дана, 13. јула 1995. године, отприлике 22 мушкарца, Муслимана, одвезени су на ливаду у Рашића гају и побијени из ватреног оружја.⁴⁵⁶

Затим, убиства су се десила на ливади у Сандићима, 13. јула 1995. Заробљеници који су били смјештени на ливади до касног поподнева или раних вечерњих часова превезени су у складиште у Кравици. Преосталих 10–15 заробљеника на ливади убијени су од стране српских снага.⁴⁵⁷

452 Иако смо се током истраживања увјерили да МКСЈ није проводио криминалистичку истрагу на начин предвиђен струком, те је стога са ове дистанце веома тешко утврђивати потпуну тачност у наставку цитираних чињеница, овдје их ипак, уз дозу истраживачке скепсе, наводимо.

453 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 139.

454 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 141.

455 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 163.

456 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 138–139.

457 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 169.

У Кравици код супермаркета, током ноћи 13. на 14. јули 1995. године, у камионима су се налазили заробљеници који су довезени са фудбалског игралишта у Новој Касаби. Припадници српских снага који су чували камионе тражили су људе из одређених села око Сребренице да кажу своја имена. Заробљеници су ударани кундацима пушака, а њих пет током те ноћи изведено је из камиона, у које се нису вратили, а у близини камиона чули су се јауци и рафали из ватреног оружја.⁴⁵⁸

Заробљеници су довезени у Братунац, гдје су заточени у хангару основне школе „Вук Караџић” и аутобусима паркираним иза школе. Заробљеници су физички злостављани а неки од њих су убијени.⁴⁵⁹

Ситуациона убиства вршена су и над заробљеницима који су транспортовани из Братунца у основну школу у Грбавцу, Ораховац и основну школу у Петковицима.

5.3. Масовна убиства ратних заробљеника

Масовна убиства ратних заробљеника извршена су на више локација. Масовна убиства на подручју општине Братунац десила су се 13. јула 1995. године предвече, у селу Кравица, након испровоцираног ексцеса, када је група заробљеника смјештена у објекту Земљорадничке задруге отела пушку једном стражару и убила га а другог ранила. Након тога, преостали стражари отворили су ватру из свог наоружања на више стотина ратних заробљеника, од којих се само њих неколико спасило бијегом из објекта. Очигледно је да је на том подручју у току 13. или 14. јула 1995. године било и ситуационих убистава заробљених појединаца и/или група јер су, на примјер, у примарној гробници Церска пронађена и тијела жртава са лигатурама. Истовремено, постоје и изјаве припадника војне колоне, који су касније давали изјаве да су на локалитету гдје је ексхумирана ова гробница виђали велики број тијела погинулих сабораца у борби.

Према изјави свједока, наредног дана, 14. јула 1995, заробљеници су транспортовани из Братунца према сјеверу ка Батковићу – како је било и очекивано.⁴⁶⁰ Међутим, ратни заробљеници бивају успут заустављени и смјештени на пет локација (Ораховац / школа у Грбавцу, брана Петковци, шљунчара код Козлука, Пилица и Војна економија Брањево), све смјештене поред самог регионалног пута Зворник–Бијељина, са којих су одвођени на мјеста гдје су касније убијени у масовним стријељањима. Масовна стријељања на свим локацијама и масовне гробнице налазе се у непосредној близини локалних путева. Нисмо били у могућности извршити процјене броја стријељаних по локацијама. За ту врсту анализе, упућујемо на резултате истраживања форензичко-антрополошког тима, који треба да дају одговоре на то питање. Сада наводимо дешавања по наведеним локацијама.

458 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 178–179.

459 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 180–183.

460 *Izjava Bojana Subotića*, 5; *Izjava Čelanović Zlatana*, 4.

5.3.1. Кравица

Заробљеним припадницима 28. дивизије Армије БиХ у селу Сандићи, који су били окупљени на ливади поред пута, наређено је да формирају колону и да крену у правцу Кравице. Заробљеници су у пратњи мање групе српских полицајаца стигли до хангара пољопривредног добра у Кравици 13. јула 1995. између 15.00 и 17.00 часова. Одређени број заробљеника превезен је аутобусима у Кравицу. Током спровођења заробљеника у хангар, дошло је до инцидента у коме је један од заробљеника отео пушку српском стражару и убио га. Убијен је Крсто Драгичевић, припадник 3. вода, Скеланског вода, 2. одреда СБП-а из Шековића. Други стражар, који се презива Ћутурић, отео је пушку од заробљеника и том приликом је спржио руке, те се упутио ка Дому здравља у Братунцу ради пружања медицинске помоћи.⁴⁶¹ Тај инцидент довео је до реакције српских чувара у складишту, како би спрјечили побуну и бијег заробљеника. Такође, у питању је и страх за властите животе јер је у том тренутку у складишту било присутно максимално дванаест српских чувара. Тада су чувари почели да пуцају у заробљенике из аутоматског оружја, укључујући и ручне бомбе и друго расположиво оружје. Пуцњава је трајала све до сумрака. Дана 14. и 15. јула 1995. године, до складишта у Кравици довезени су ровокопачи ради утовара тијела мртвих.⁴⁶² Тијела убијених покопана су у примарне гробнице под називом Глогова 01 (ГЛ01 А-Ј) – Глогова 02 (ГЛ02-09), Равнице 01–02. Посмртни остаци страдалих пронађени су и у секундарним гробницама Бљечева 01–03, Будак 01–02, Зелени Јадар 01А, Зелени Јадар 01Б, Зелени Јадар 02–06, Залазје 01–02.

Наводимо сегмент изјаве свједока који је преживио стријељање у Кравици. Ради се о припаднику 28. дивизије Армије БиХ **Хакији Хусејновићу**⁴⁶³, син Алије (отац) и Хасније (мајка), рођена Бегић, рођен 17. фебруара 1944. године у селу Буђиновићи – Сућеска, у општини Сребреница:

У Кравицу смо стигли пред вече и увели су нас у неку зграду за коју сам чуо да је то био пољопривредни магацин. Зграда је била велика, жућкасте фасаде, са портирницом са лијеве стране на улазу у магацин. Унутрашњост је била потпуно празна. По уласку унутра морали смо сјести на бетонски под.

Након што смо сви ушли и посједали на под, један од четника ногом је гурнуо на под посљедњег који је улазио, опсовавши му и тада је почео пуцати по нејму и нама. У том моменту су кроз прозоре магацина почеле упадати бомбе, а појавили су се и други четници који су отворили ватру из “зоља”⁴⁶⁴ и “оса”⁴⁶⁵. Видио сам када је крај мене погођен Рецић Салко из Власенице, а свуда око мене су били мртви и рањени. Ја сам устао и пошао према портирници газећи мртве и рањене. На све стране је праштало и летјели су меци и гелери. Успио сам ући у портирницу у којој је било 20-30 лица и то је било једино мјесто гдје се у том моменту није пуцало. Цијели магацин био је пун барутних димова, а страсни јауци су се проламали. Чини ми се да је тај масакр трајао отприлике један сат. Након одређеног времена паљба је пренешена и на портирницу.

461 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 173.

462 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 175.

463 Izjava Hakije Husejinovića.

464 Зоља - ракетни бацач граната.

465 Оса - ручни бацач ракета

Легао сам у угао а преко и крај мене су падали убијени. Пуцање је престало тек када је пао мрак. Чуло се само запомагање рањених. Цијелу ноћ сам провео ту не мичући се, покривен тијелима мртвих, а нико од четника није улазио. Велики број рањених лица се оглашавао тражећи помоћ. Ујутро су на врата дошли четници и позвали све здраве да изађу и приступе њиховој војсци. По звуцима сам оцијенио да је неко изашао, а потом сам чуо звук возила и мислим да су та лица одвезена некуда.

Потом су четници позвали све рањене да изађу на ливаду код магацина. Чуо сам када су неки рањеници почели излазити и недуго послје тога су се вани зачули рафали. За сво вријеме нико од четника није улазио у магацин.

Дана 14.07.1995. године можда је било подне, четници су довели утоваривач и камионе и почелитоварити мртве. Утоваривач је срушио зид магацина из правца асфалтне цесте да би могао ући у магацин итоварити мртве.⁴⁶⁶

5.3.2. Ораховац / школа у Грбавцима

Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), одређени број заробљеника из Братунца у пратњи цивилне полиције превезен је аутобусима у село Ораховац, које се налази на подручју општине Зворник, отприлике 10 километара сјеверозападно од Зворника. Школа у Грбавцима налази се на главном путу у центру Ораховца. Заробљеници су били смјештени у фискултурну салу. Око поднева 14. јула 1995. године, припадници инжењеријске чете Зворничке бригаде почели су да копају једну велику јаму на пољани недалеко од школе у Грбавцима. У међувремену, негдје послје подне 14. јула 1995. десет припадника 4. батаљона Зворничке бригаде стигло је у фискултурну салу. Ти војници су почели да пуцају у зидове и плафоне сале. Вршена су спорадична убиства, тј. поједини заробљеници су изведени из сале и убијени. У међувремену, почео је превоз заробљеника до мјеста погубљења. Појединим заробљеницима су најприје везане руке и стављани су повези на очи. До мјеста погубљења затворенике су превезли припадници Зворничке бригаде у камионима марке там. Цивилна полиција је напустила школу у Грбавцима и нису били присутни током погубљења заробљеника. Када су затвореници стизали на пољану камионима, наређено им је да се искрцају, постројили су их и пуцали на њих из аутоматских пушака.⁴⁶⁷ Заробљеници су покопани у двије примарне масовне гробнице, познате као Лажете 01 и Лажете 02 (ЛЗ2А, ЛЗ2Б и ЛЗ2Ц). Посмртни остаци са ове локације нађени су у секундарним гробницама Хоџићки пут 01–06.⁴⁶⁸

5.3.3. Школа у Петковцима и брана Петковци

Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), дана 14. јула 1995. године, група затвореника заробљених у Братунцу у поподневним сатима превезена је у основну школу у Петковцима у пратњи припадника Зворничке бригаде Дринског корпуса Војске Републике

466 Izjava Nakiје Husejinovića, 2–3.

467 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 189–195.

468 Детаљне информације у вези са форензичким налазима наведених масовних гробница види у 6. поглављу: Сребреница: форензичка археологија, антропологија и патологија.

Српске. Петковци су мало село које се налази око шест до седам километара западно од главног пута Коњевић Поље – Зворник – Бијељина, на подручју општине Зворник. По доласку у школу, поједини заробљеници су физички злостављани. Поједини заробљеници су извођени из учионица и убијани.

Дана 15. јула 1995. године, у раним јутарњим часовима, заробљеници су изведени из учионица, при чему су одлагали обућу, одјећу, документа. Затим су им везане руке на леђима а потом су укрцани у камионе који су били паркирани испред школе. Заробљеници су превезени на ливаду у близини бране у Петковцима камионима који су припадали Зворничкој бригади.⁴⁶⁹ Када је једна група заробљеника стигла на пољану поред бране у Петковцима, она је била освијетљена рефлекторима, а пуно мртвих тијела лежало је лицима окренутим према земљи, везаних руку. Заробљеницима је наређено да се построје и припадници српских снага пуцали су им у леђа и у главе са удаљености од седам до десет метара. У раним јутарњим часовима, 15. јула 1995. године, један утоваривач марке улт и један ровокопач, који су припадали Инжењерској чети Зворничке бригаде, радили су близу бране у Петковцима. Један утоваривач купио је тијела и стављао их у један велики трактор.⁴⁷⁰

Тијела ратних заробљеника који су убијени у близини бране „Црвени муљ” код Петковаца сахрањена су у примарну гробницу под називом Брана („Дам”). Посмртни остаци стријељаних нађени су и секундарним гробницама Липље 01–04, Липље 07.⁴⁷¹

5.3.4. Школа у Роћевићу и Козлук

Село Козлук, општина Зворник, налази се на лијевој обали ријеке Дрине на путу Зворник–Бијељина, удаљено око 15 километара од Зворника и око 40 километара од Бијељине. Школа у Роћевићу налази се сјеверно од Козлука на удаљености око 7 километара. Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), заробљеници из Братунца превезени су 14. јула 1995. године до вечери у школу у селу Роћевићи, гдје су их чували припадници Војске Републике Српске. Поједини заробљеници су убијени испред школе. Заробљеници су 15. јула 1995. године у камионима превезени од стране припадника Војске Републике Српске код шљункаре у мјесту Козлук. Група припадника српских снага, од којих је најмање један био припадник војне полиције Зворничке бригаде Дринског корпуса Војске Републике Српске, побили су затворенике из ватреног оружја. Дана 16. јула 1995. године припадници инжењерије Зворничке бригаде покопали су тијела у примарну масовну гробницу, познату под називом Козлук 01–03 (КК01, КК02 и КК03). Посмртни остаци стријељаних нађени су и секундарним гробницама Чанчарски пут 01, 02, 03, 07 и 13.⁴⁷²

469 Брана Црвени муљ, позната као „брана у Петковцима”, налази се само на три до четири километра од Петковаца.

470 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 196–199.

471 Детаљне информације у вези са форензичким налазима наведених масовних гробница види у 6. поглављу: Сребреница: форензичка археологија, антропологија и патологија.

472 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 201–209. Детаљне информације у вези са форензичким налазима наведених масовних гробница види у 6. поглављу: Сребреница: форензичка археологија, антропологија и

5.3.5. Пилица и Војна економија Брањево

Пилица је мало село у општини Зворник, које се налази дуж пута Коњевић Поље – Зворник – Бијељина. Пилица је удаљена 75 километара од Братунца, 30 километара од Зворника, и 27 километара од Бијељине. Дом културе у Пилици налази се на том путу у центру мјеста. Да би се дошло до школе у Кули у Пилици, мора се скренути с пута Коњевић Поље – Зворник – Бијељина отприлике један километар јужно од Пилице и путовати два-три километра тим путем поред малих парцела обрадивог земљишта док се не дође до једне двоспратнице, школе у Кули.

Војна економија Брањево налази се на отприлике два до три километра од Пилице, путем којим се скреће са пута Коњевић Поље – Зворник – Бијељина. Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), ујутро 14. јула 1995. године из Команде Зворничке бригаде стигло је наређење 1. батаљону Зворничке бригаде да припреми школу у Кули за долазак између 100 и 200 заробљеника. У послеподневним часовима, 14. јула 1995. године, у школу у Кули у аутобусима и камионима почеле су стизати групе заробљеника. Они су смјештени у фискултурну салу, учионице, а неки су остали у аутобусима испред школе. Током ноћи између 14. и 15. јула 1995. године вршена су појединачна убиства заробљеника у школи у Кули у Пилици. Тада је убијено њих десет. Дана 16. јула 1995. године заробљеници су превезени аутобусима из школе у Кули на Војну економију Брањево. Од 10.00 до 15.00 или 16.00 часова, појединци из 10. диверзантског одреда погубили су заробљенике. Рано поподне из Братунца стигло је осам или десет других војника Војске Републике Српске који су се прикључили погубљењу.

Неколико дана прије 16. јула 1995. године, војници Војске Републике Српске довели су заробљенике у Дом културе у Пилици а потом их стријељали (16. јула 1995). Припадници 10. диверзантског одреда одбили су да учествују у тим убиствима. Војници Војске Републике Српске из Братунца, који су такође били на Војној економији Брањево, тога дана добровољно су се јавили и отишли с „потпуковником” и два војна полицајца на извршење тог злочина. Страдали на Војној економији Брањево и у Дому културе у Пилици покопани су у масовној гробници на Војној економији Брањево (ПЛЦ). Посмртни остаци стријељаних нађени су и у секундарним гробницама Чанчарски пут 04, 08, 09, 11 и 12.⁴⁷³

5.4. Ситуациона убиства ратних заробљеника и ратни заробљеници након пробоја

5.4.1. Ситуациона убиства ратних заробљеника након пробоја

Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), вршена су ситуациона убиства ратних заробљеника након пробоја, које наводимо у наставку текста.

патологија.

473 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 210–218; Детаљне информације у вези са форензичким налазима наведених масовних гробница види у 6. поглављу: Сребреница: форензичка археологија, антропологија и патологија.

Припадници српских снага убили су четворицу ратних заробљеника који су преживјели стријељање на Војној економији Брањево. Стријељање је преживјело пет ратних заробљеника: Ахмо Хасић, Алмир Халиловић, Сакиб Кивирић, Емин Мустафић и Фуад Ђозић. Ахмо Хасић се растао са осталом четворицом навече 16. јула 1995. године. Након неколико дана лутања, тачније 23. јула 1995. године, Алмир Халиловић, Сакиб Кивирић, Емин Мустафић и Фуад Ђозић заробљени су од стране српских снага и спроведени на испитивање у касарну ВРС, Зворничке бригаде, лоцирану у предузећу „Стандард“ у Зворнику. Четворица заробљеника су убијена у периоду након 23. јула 1995. године на непознатој локацији.⁴⁷⁴

Отприлике 20. јула 1995. године, припадници српских снага на подручју Снагова заробили су групу од пет босанских Муслимана. Један од припадника српских снага је пуцао четворици заробљеника у главу. Други припадник је петог заробљеника склонио у страну и сакрио му поглед да не гледа убиства, мислећи да је малољетник.⁴⁷⁵

Борбена јединица „Шкорпиони” била је распоређена на отприлике 150 километара од Зворника на линији фронта Трново/Трескавица, у зони одговорности Сарајевско-романијског корпуса. У јулу 1995. године, после пада Сребренице, „Шкорпиони” су довели шесторицу босанских Муслимана из Сребренице на једну изоловану локацију у близини двије напуштене зграде у Годињским барама, близу Трнова. Припадници „Шкорпиона” убили су четворицу мушкараца, једног по једног из аутоматских пушака, а затим су одвезали руке двојици мушкараца који су лежали на земљи и присилили их да их однесу. Посмртни остаци Сафета Фејзића, Азмира Алиспахића, Смајила Ибрахимовића, Сидика Салкића, Јусе Делића и Дина Салиховића⁴⁷⁶ касније су пронађени у напуштеним зградама у Годињским барама и око њих.

Дана 18. јула 1995. године, припадници Војске Републике Српске заробили су групу од шест босанских Муслимана у близини Баљковице. Пет заробљеника је стријељано, док је шести заробљеник одведен у камп у Батковић, и касније размијењен за заробљене војнике ВРС.⁴⁷⁷

Дана 13. јула 1995. године, на подручју Нове Касабе, током пробоја санитетска служба ВРС пружила је медицинску помоћ, и 11 рањеника је транспортовано у болницу у Милићима, а потом у болницу у Зворник, на територији под контролом ВРС. Из болнице у Зворнику десет рањеника је пребачено у касарну у предузећу „Стандард”. Један заробљеник је у међувремену преминуо услед нанесених рана. Десет ратних заробљеника су одвезени из касарне и убијени су.⁴⁷⁸

5.4.2. Ратни заробљеници након пробоја

Након пробоја линије Војске Републике Српске од стране 28. дивизије Армије БиХ 16. јула 1995. године, у наредна два дана већина преживјелих бораца успјела се пребацити на територију под контролом Армије БиХ. Међутим, одређене мање групе остале су на територији

⁴⁷⁴ Пресуда у предмету *Поповић и други*, 233–235.

⁴⁷⁵ Пресуда у предмету *Поповић и други*, 231–232.

⁴⁷⁶ Пресуда у предмету *Поповић и други*, 237–238.

⁴⁷⁷ Пресуда у предмету *Поповић и други*, 226–227.

⁴⁷⁸ Пресуда у предмету *Поповић и други*, 228–229.

под контролом Војске Републике Српске, јер нису успјеле да се пробију са осталим војницима. Поред тога, одређени број припадника 28. дивизије након пада Сребренице прешао је у Републику Србију, преко ријеке Дрине. Један број њих је враћен на територију под контролом Срба. Те особе су, поред осталих, спроведене као ратни заробљеници у камп Батковић, који се налази на подручју општине Бијељина, док је одређени број заробљеника погубљен од стране српских снага. Такође, одређени број војно способних мушкараца који су затражили заштитну УН у бази Поточари превезен је у камп Батковић, док су остали одвезени у Братунац.⁴⁷⁹

Дана 26. јула 1995. године, заробљеници у Батковићу регистровани су од стране Међународног комитета црвеног крста (МКЦК), којем нису наметнута никаква ограничења у приступу кампу. Укупно око 185 заробљеника регистровано је као ратни заробљеници у кампу Батковић у другој половини јула 1995. године. Размјена ратних заробљеника из кампа у Батковићу почела је у јулу 1995. а окончана је до 24. децембра 1995. године, када је логор затворен.⁴⁸⁰ Током боравка ратних заробљеника у кампу Батковић, нису вршена убиства нити злостављање заробљеника. Према њима припадници Војске Републике Српске, према свједочењу заробљеника, поступали су коректно. У прилогу наводимо неке од изјава заробљеника у кампу Батковић.

Енвер Авдић⁴⁸¹, син Саде (отац) и Хамиде (мајка) Халиловић, рођен 7. 7. 1977. године у Гладовићима, општина Сребреница, гдје је стално и становао, 27. октобра 1995. године дао је изјаву оперативцима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла. Енвер Авдић, војник у пробоју, заробљен 25. јула 1995. године у Осмацима, рејон Баљковице, о заробљавању свједочи сљедеће:

25.7.1995. године успјевају прећи у Осмаке. Доласком у Осмаке од стране четника бивају откривени и опкољени, а негдје око 14,00 часова истог дана и заробљено њих 13. Након заробљавања четници су одмах извршили лични претрес и приликом претреса код којег заробљеника су пронашли марке, сатове и златнину одмах су одузели. Приликом претреса код Седа су пронашли пиштољ и оружни лист, који су такође одузели. Енвер се несјећа колико је коме одузето марака, златнине као ни коме је одузет ручни сат, с обзиром да није могао видјети јер им је наређено да сви сагну главу према земљи и да негледају у страну. Након извршеног претреса четници су свих 15 повезали каналом. Приликом везања Енвер нам је истакао да су четници шамарама и песницама ударили Далију Халиловића, а потом их спровели до команде у Осмацима. Доласком у Осмаке у једној згради у подруму проналазе још 10 заробљеника из Сребренице, међу којима је препознао извјесне Раму и Сејду родом из Сребренице, чијих се презимена несјећа. Истог дана око 17,00 часова Енвер нам је казао да су сви заробљеници спроведени у Сековиће у тамошњи затвор, гдје су задржани цијелу ноћ. За вријеме боравка у затвору исте нико није испитивао нити малтретирао. Међутим, 26.07.1995. године у раним јутарњим сатима бивају сви затвореници спроведени у логор Батковиће.

Приликом спровођења о логор Батковиће, дочекао их је МКЦК и извршио регистрацију свих заробљеника. На крају информативног разговора извор нам је истакао да је након

479 Наводимо примјер Ибрана Мустафића, који је превезен из Поточара у основну школу у Братунцу, а затим у камп Батковић у близини Бијељине. Опширније види: Statement of Ibran Mustafić.

480 Пресуда у предмету *Поповић и други*, 237.

481 Izjava Envera Avdića.

њиховог регистровања од стране МЦК, однос према заробљеницима био доста коректан, нису малтретирани, тучено и слично. Рањеницима је одмах пружена адекватна љекарска помоћ, док су здрави и способни мушкарци одвођени на пољопривредне радове на економије војне. У логору Батковићи извор је био све до 29.09.1995. године када бива размјењен на линији разграничења у Саторовићима. Доласком у Тузлу у Црвеном Крсту сазнаје за мајку, сестру, дједа и Нену, гдје се налазе и том приликом исте проналази и наставља заједнички живот.⁴⁸²

Мевлид Алић, син Абида и Самије Баралић, рођен 28. 9. 1961. године, у селу Пољак, општина Сребреница, у изјави коју је дао припадницима Службе државне безбједности РБиХ, Сектор Тузла, 6. октобра 1995. године, говори о околностима заробљавања у Осмацима и боравку у кампу Батковић:

Алића убацују у прву собу у којој сусреће 12. заробљених мушкараца од којих је препознао Мухић Решу син Бајре, 1960. годиште из села Трубара. Недуго затим у просторије су привели и преосталих 11 из групе Алића и то: изворовог пунца Раму Халиловића из села Димнича, Халиловић Далију, такође из Димниче, извјесног Сеада из села Субино и његовог брата, Хакију са Осмача, као и извјесног Кему, Енчу из Гладовића, Садика зв. Ковач из Пећи, извјесног Тису исто тако из Пећи те двојицу младића старости између 17-20 година, њему непознати, исто родом из села Пећи.

По краћем задржавању свих 24. заробљена мушкарца, војним камионом пребацују назад у Шековиће и смјештају у једну бараку, смјештену у близини Шековића. У двјема просторијама величине 3 X 1,5 метара.⁴⁸³

.....

Сви рањени су седмично по два пута одвожени у војну болницу у Бијељину на лијечни прегледе и превијање рана. Сто се тиче опхођење стражара и других одговорних лица логора према заточенима, извор нам је надаље истакао да су се исти за вријеме његовог боравка у логору понашали коректно да није било њему познатих случајева физичког малтретирања, вријеђања као ни случајева убистава. Један од управника логора према сјећању извора био је извјесни ппукловник Лујић, старости око 40. година који се према заробљеницима понашао доста коректно.⁴⁸⁴

Абдулах Салкић, син Мехмеда, рођен 1. 10. 1946. године у Хранчи, општина Братунац, дао је изјаву оперативцима Агенције за истраживање и документацију (АИД)⁴⁸⁵ о околностима заробљавања и третману у кампу Батковић.

25.07.1995. године око 14,00 сати ја и Адис, пошто нисмо имали другог излаза одлучили смо да се предамо и одмах смо кренули према четницима.⁴⁸⁶

...

Од мјеста гдје је била постављена МБ батерија па до Каракаја превезли су нас “тамићем”, а ту нам се придружило још 8 заробљених цивила, међу којима сам познавао Џанић Изета и Џанић Сафета из Бљечеве. По доласку у просторије фабрике “Стандард” у Зворнику, затекли смо још око 10 заробљених цивила од којих нисам никога препознао. У мом присуству у фабрици су ударили ногама и рукама једног мени непо-

482 Izjava Envera Avdića, 2–3.

483 Izjava Mevlida Alića, 2.

484 Izjava Mevlida Alića, 3.

485 Агенција за истраживање и документацију (Обавјештајна агенција под муслиманско – бошњачком контролом).

486 Izjava Abdulaha Salkića, 2.

знатог младића, због тога што је питао гдје су остали који су се са њим предали, а који су остали у фабрици док су њега четници водили да позива народ у шумама на предају. Истог дана у Зворнику нас око 20 су повезали лисицама, а затим “тамићем” превезли у логор Батковић, гдје смо стигли 25.07.1995. године око 22,00 сати.

26.07.1995. године МКЦК је регистровао све нас који смо се налазили у логору Батковић. У том тренутку у логору Батковић било је укупно 233 заробљена лица. У логору Батковић нико ме није тукао, али нас је њихов безбједњак појединачно изводио, у канцеларију у кругу логора, на испитивање. Сви заробљени који су се налазили у логору Батковић су касније размијењени, а ја сам размијењен 29.09.1995. године.⁴⁸⁷

Адемовић Шевал, син Салиха и Авдић Мејре, рођен 29. 7. 1951. године, у селу Подо-соје, општина Сребреница, у изјави датој 19. 1. 1996. Агенцији за истраживање и документацију (АИД), Сектор Тузла, говори о заробљавању у рејону Баљковице:

По изласку на Снагаво покушавали смо се пробити до Баљковице и Мемића, а у тим покушајима наилазили смо на тијела погинулих наших бораца који су раније покушавали да се пробију, а било је и доста рањених. Са Снагова смо се некако пробili до Мемића гдје смо у близини линија провели још око 5-6 дана. Да смо дошли у Мемиће могли смо закључити по томе јер смо нашли један папирић са потписом неке дјевојчице из Основне школе у Мемићима.

Након лутања уздуж линије раздвајања четници су 24.07.1995. године мене и још шесторицу заробили и то: Муратовић Алија, син Омера из Пале, општина Сребреница и његов син Амир, рођ. 1978. године, размијењен 29.09.1995. године у Шаторовићима, Муратовић Кадрија из Пале, иначе братић Алија, размијењен са мном у Сочковцу, Салиховић Хасан, такође из Пала, рођен 1946. године, размијењен у Сочковцу, Кадрић Кадрија из Руловаца код Сребренице, рођ. негдје 1956. године, размијењен у Сочковцу, неки Охран из Первана код Братунца, такође размијењен у Сочковцу.⁴⁸⁸

Хасмир Механовић, син Назифа и Адиле, рођене Параганлић, рођен 24. 1. 1979, у селу Сулица, општина Сребреница, учесник у пробоју ка Тузли, припадник 28. дивизије Армије БиХ, свједочи о околностима заробљавања и боравку у кампу Батковић:

Након поласка на 100 метара поново наилазе на четничку засједу, на које су четници отворили ватру и теже рањавају Џанић Мерсада у обје ноге, којег успјевају извући у оближњу шуму удаљену од пута око 200 метара, и том приликом му пружили прву помоћ, гдје их четници 25.7.1995. године у раним јутарњим сатима у Осмацима опкољавају и заробљавају а потом одводе у затвор у Осмаке који је био смјештен у једној сеоској кући. По доласку у затвор испитивани су гдје се налази војска и у којем правцу су наставили кретање. Након краћег испитивања наставили су са малтретирањем и тучом. Извора, као и Кадрић Мидхада и Дахму су тукли жељезним шипкама по глави, леђима и другим дијеловима тијела, док рањеног Џанић Мирсада нису тукли, нити су му хтјели пружити прву помоћ. Дахму су нагонили да каже гдје је сакрио оружје, набијајући му лонац на главу, у циљу признања гдје му се налази оружје, тукући га цијело вријеме жељезном шипком по глави и леђима. Надаље нам је извор истакао да су сва четворица у Осмацима задржани до 19,00 часова, дана 25.7.1995. године, када су пребачени у логор Батковић. Доласком у Батковиће одмах их је регистровао МКЦК, тако да је извор регистрован под бројем НО 381156, гдје је добио одмах избјеглички картон-књижицу, и третман им је био добар како извор истиче, јер нису били малтретирани, тучени и слично. За вријеме боравка у логору извор нам је истакао да су сви

487 Izjava Abdulaha Salkića, 2.

488 Izjava Ševala Ademovića, 1-2.

заробљеници, сем рањеника радили на пољопривредним имањима и код чувара логора. Извор нам је истакао да је у логору Батковићи било регистровано 232 заробљеника, а да је у размјену дошло 100 заробљеника, док су тројица у Саторовићима одбили да пређу на слободну територију. Извор истиче да је са њим у Лукавац дошао Алић Хасан и Алић Халид, браћа, а да су у Тузли остали Кдрић Мидхад и Џанић Мерсад.

На крају разговора извор нам је истакао да су му србски возачи приликом истовара камиона причали да постоје још два логора у Милићима и Власеници, да ту има доста заробљеника, да раде исти посао као и они, да се према њима поступа као и према нама, да су сви родом из Сребренице и околних села.

Извор нам је такође истакао да је извјесни Садо, родом из Познановића код Сребренице, био начелник бригаде у Сребреници, да је из логора одведен у Бијељину на испитивање и да је у Бијељини остао мјесец дана под истрагом, и да је поново враћен у логор Батковићи, гдје се и сада налази.

На крају разговора извор је истакао да је однос управника логора и чувара према заробљеницима био коректан, и да није било малтретирања. У разговору са чуварима Илијом, Пером, Васом, Јовом и Браном извор истиче да су често пута испољавали да им је доста рата, да једва чекају да стане и да наставе живјети као и прије нормалним животом, јер они не желе даље ратовање и гинуће невиних људи.⁴⁸⁹

6. Процјене губитака

У овом поглављу садржане су процјене страдања становништва у догађајима који су слиједили након уласка српских снага у Сребреницу. Крећемо са процјеном броја становника Сребренице у јулу 1995. године⁴⁹⁰, с обзиром на њихов цивилни или војни статус; затим нестале/страдале особе у односу на укупан број становника у енклави Сребреница; процјену несталих/страдалих припадника Армије БиХ у односу на укупан број становника у енклави; полну и старосну структуру несталих/страдалих и вријеме њиховог нестанка; процјена броја несталих/страдалих особа према њиховом војном или цивилном статусу. Такође, обрађене су и процјене страдалих у масовним стријељањима у односу на укупан број страдалих у другим околностима; процјене страдалих према националној припадности, интегритет спискова несталих/страдалих (ICMP, Меморијални центар Сребреница), те спровођење асанације терена након пробоја 28. дивизије Армије БиХ.

6.1. Становништво енклаве Сребреница јули 1995 – цивили vs. учесници у пробоју⁴⁹¹

Ријеч је о становништву са више општина регије Средње Подриње који су у том тренутку боравили/живјели у енклави Сребреница.

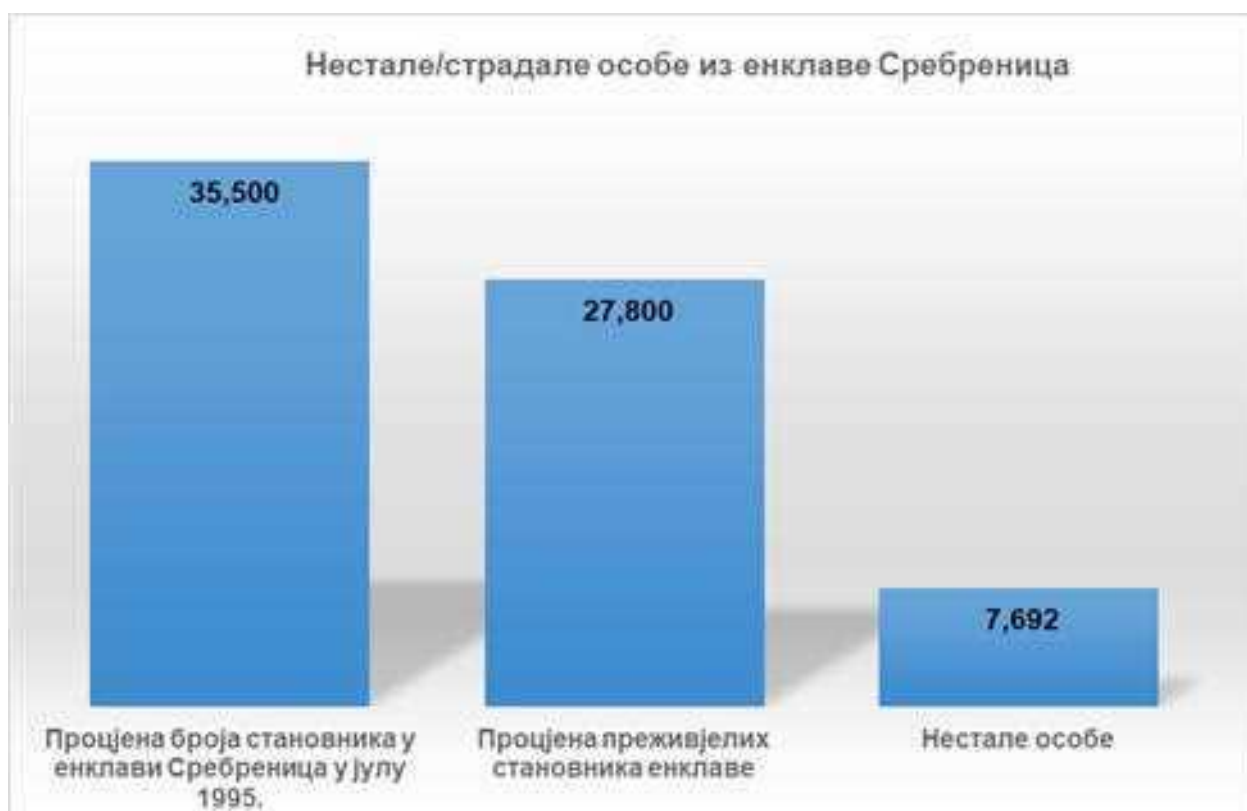
489 Izjava Hasmir Mehanović, 2–3.

490 Ријеч је о становништву са више општина регије Средње Подриње, који су у том тренутку боравили/живјели у енклави Сребреница.

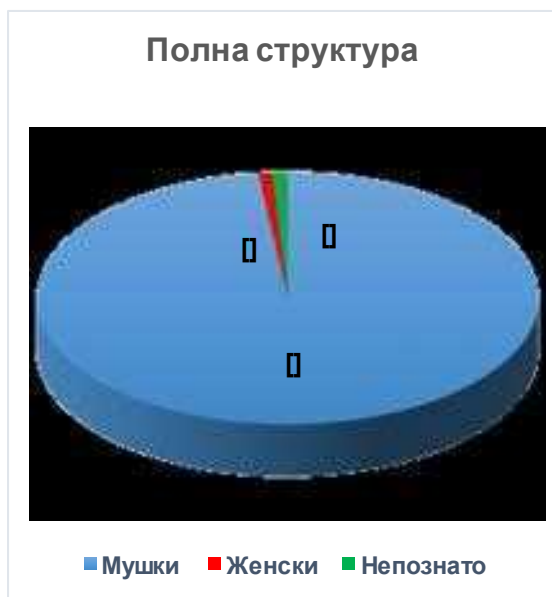
491 Опширније види одјељак 2. Колона/пробој – војна формација

6.2. Нестале/настрадале особе из енклаве Сребреница

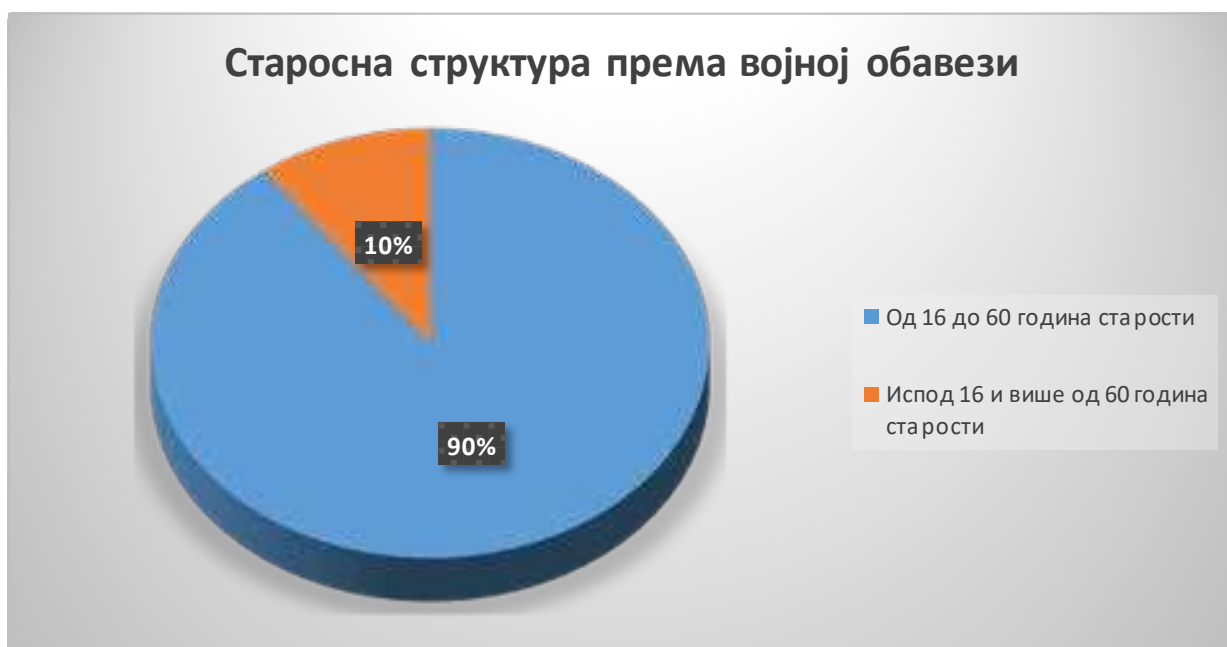

6.3. Полна структура несталих/страдалих

Извор: ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

6.4. Старосна структура несталих/страдалих

Извор: ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

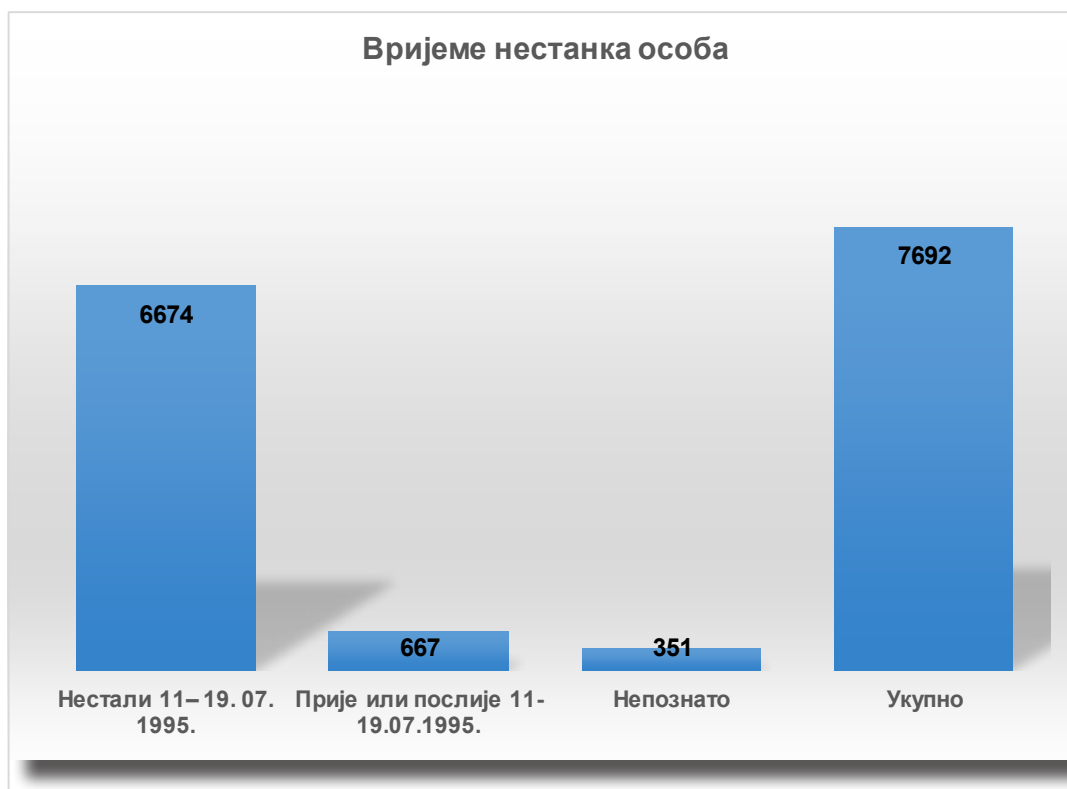

Старосна структура несталих учесника у колони сачињава у процентима 89,83% војно способно становништво у старосној доби од 16 до 60 година. Ријеч је о старосној граници која одговара наредби војних власти из Сребренице да се на мјесто окупљања за пробој јаве мушкарци од 16 до 60 година.⁴⁹² Само мањи број њих у односу на укупан број несталих учесника у колони млађи су од 16 година (80 особа или 1,04%). У колони је током пробоја била 701 (9,11%) особа старија од 60 година старости.

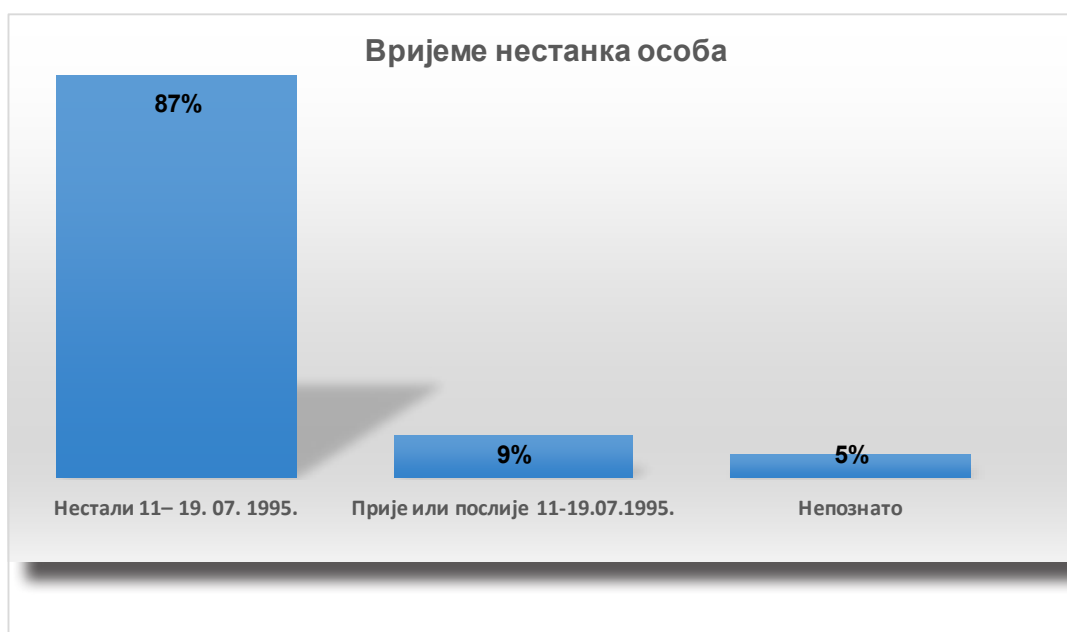
⁴⁹² Опширније види одјељак 2. Колона/пробој – војна формација.

6.5. Вријеме нестанка особа

Према времену нестанка⁴⁹³, извршили смо подјелу на нестале у критичном периоду од 11. до 19. 7. 1995, нестале мимо овог периода и нестале у јулу 1995, и нестале код којих није назначен датум нестанка.

Извор: ICTY OTP, The 2009 Progress Report.

⁴⁹³ Вријеме нестанка нужно не значи вријеме смрти већ дан када је особа посљедњи пут виђена жива од стране других лица која су пријавила нестанак.

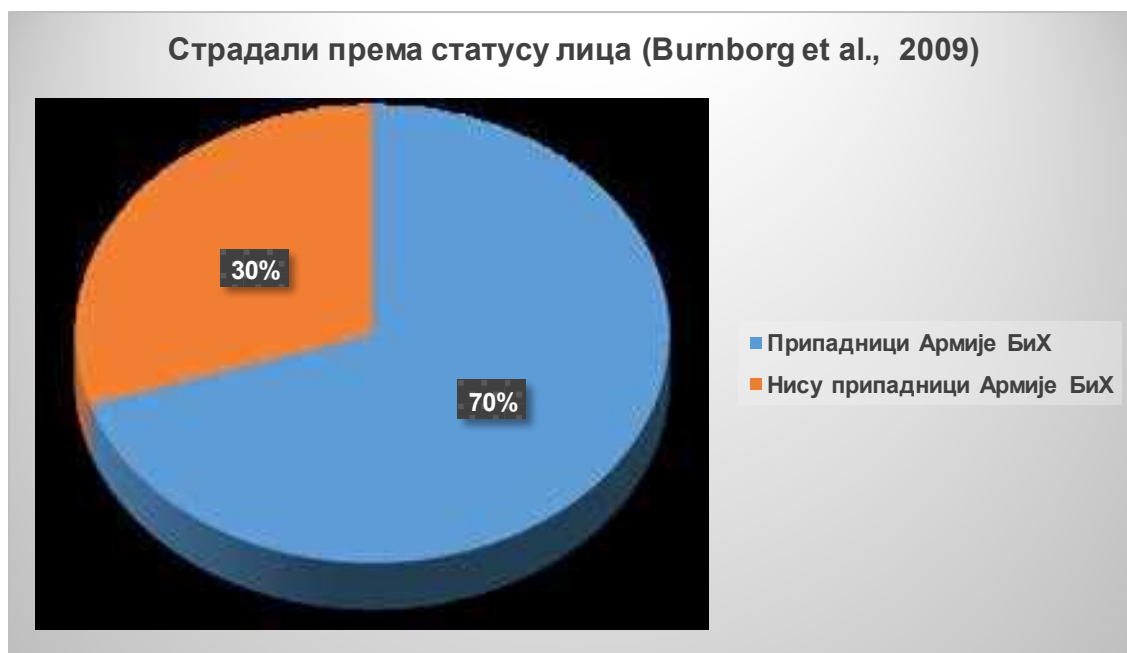
На основу анализе података, највећи број учесника у колони нестao је током критичног периода од 11. до 19. јула 1995. године.

6.6. Страдали према статусу лица – цивил/војник

Одјељење за демографију МКСЈ извршило је упоређивање података из војне евиденције Армије БиХ са списком несталих особа које је сачинило Тужилаштво МКСЈ 2005. године. На основу те анализе, дошли су до податка да се 5.371 страдала особа води у војним евиденцијама као припадник Армије БиХ у вријеме страдања, што износи 70,1% од укупног броја страдалих.⁴⁹⁴ Морамо нагласити да је ријеч о активним припадницима 28. дивизије Армије БиХ, и да за ову анализу нису узети у обзир припадници резервног састава који су учествовали у пробоју. У извјештају Тужилаштва МКСЈ наводи се следеће:

Случајеви војника БиХ и другог војног особља које је потврђено да је на листи Тужилаштва МКСЈ несталих у Сребреници, отприлике 70% листе Тужилаштва МКСЈ, остају на листи Тужилаштва МКСЈ, с обзиром на то да постоје докази да је већина њих ексхумирана из масовних гробница на подручју Сребренице. Ово потврђује да су ови појединци умрли насилном смрћу под неборбеним околностима.⁴⁹⁵

Проналазак тијела страдалих у масовним гробницама не значи нужно да су сви страдали насилно у неборбеним околностима. Таква тврдња је погрешна и површна, и указује на то да Тужилаштво МКСЈ није спровело истрагу о околностима страдања. Поред тога, аутори наведене студије у овој анализи нису узели у обзир припаднике резервног састава 28. дивизије Армије БиХ, учеснике у колони, већ само припаднике активног састава, тј. њих 70,1%. Са резервним саставом, проценат би био знатно већи.

Извор: Burnborg et al., *The 2009 Integrated Report*.

⁴⁹⁴ Burnborg et al., *The 2009 Integrated Report*, 12.

⁴⁹⁵ Burnborg et al., *The 2009 Integrated Report*, 30.

6.7. Страдали у масовним стријељањима у односу на укупан број страдалих у другим околностима⁴⁹⁶ (минимална и максимална процјена)⁴⁹⁷

Укупан број несталих/страдалих у критичном периоду (11 – 19. 7. 1995)	Процијењени број заробљених и стријељаних	Процијењени број размијењених	Страдали у другим околностима (борбе, међусобни обрачуни, самоубиства)
приближно 7.000*	минимално од 1.500 до 2.000	приближно 185	минимално 4.000
	максимално од 2.500 до 3.000	-	максимално 5.000

6.8. Страдали према странама у сукобу

Страдало становништво из енклаве Сребреница: 7.692.⁴⁹⁸

Страдали припадници српских снага у војној акцији „Криваја-95”: најмање 53, без рањених и несталих.

6.9. Интегритет спискова несталих/ страдалих (ICMP, Тужилаштво МКСЈ, Меморијални центар Сребреница)

Под интегритетом спискова несталих подразумевамо комплетност садржаних података и њихову тачност. Анализирали смо ICMP, Тужилаштва МКСЈ и списак Меморијалног центра Сребреница.

6.9.1. ICMP и списак Тужилаштва МКСЈ⁴⁹⁹

База података ICMP је званични списак несталих особа коју је користило Тужилаштва МКСЈ у кривичним поступцима. ICMP врши идентификацију несталих особа на основу

⁴⁹⁶ Борбе, међусобни обрачуни, самоубиства.

⁴⁹⁷ Опширније види одјељак 4.

* На списку ICMP се налази 351 особа која је нестала у јулу 1995, а за коју се не зна тачно вријеме када је последњи пут виђена жива у јулу. То укупно износи 351 особу, што у зброју са 6.674 особе са списка износи 7.025.

⁴⁹⁸ Ово је претпоставка јер је ријеч доминантно бошњачком становништву, што не искључује чињеницу да је могуће да су страдала лица и друге националности, али то су појединачни случајеви. Према Brungorg et al., страдало је укупно 85,8% Бошњака, 13,4% непознато, 0,9 других националности (Brungorg et al., *The 2009 Integrated Report*, 19).

⁴⁹⁹ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, 5.

ДНК, а не утврђује околности страдања. Иако се наводи да се ради о два независна извора, Тужилаштво МКСЈ је базу података ИСМР у великој мјери користило као властити извор.

Циљ анализе јесте утврђивање валидности списка у контексту да ли су све наведене особе у њему заиста страдале у јулу 1995. године и да ли су наведени подаци потпуни и тачни. Свеобухватна провјера имена наведених у списку изузетно је захтјеван посао, тако да је урађена само дјелимична анализа.

Списак Тужилаштва МКСЈ коригован је у издању списка несталих лица из 2009. године.⁵⁰⁰ У том документу су наведене особе које су *potential survivors*, потенцијално преживјели догађаје у Сребреници⁵⁰¹ и једна особа за коју је неоспорно утврђено да је жива.⁵⁰² Напомињемо да је списак објављен 2009. године, односно 14 година након сребреничке трагедије – што је био више него довољан временски период како би се списак детаљно провјерио и из њега искључиле живе особе.

Провјером смо утврдили додатне неправилности које нису евидентирани од стране Тужилаштва МКСЈ у њиховом списку:

- Утврдили смо да се једна особа налази на списку Тужилаштва МКСЈ, а која се временски никако не може довести у контекст са дешавањима након пада Сребренице.
- Утврдили да се на списку Тужилаштва МКСЈ налазе двије особе које су потенцијално преживјеле ратна дешавања, и чији се идентични лични подаци налазе у евиденцијама издатих личних докумената БиХ у земљи и дипломатско-конзуларним представништвима БиХ у иностранству након окончања рата у Босни и Херцеговини.

Наведене чињенице указују на значајне пропусте у раду Тужилаштва МКСЈ, у смислу да списак несталих/страдалих није тачно утврђен, што је био задатак истраге о дешавањима о Сребреници. Да је вршена истрага по правилима струке и да су утврђене околности страдања, наведени пропусти се не би могли десити. Међутим, овај посао је повјерен ИСМР-у, која се бави идентификацијом страдалих на основу ДНК а не на основу околности страдања. У суштини, ИСМР је ДНК лабораторија, и мандат ИСМР-а није било спровођење истраге, која у наведеном контексту није вршена од стране Тужилаштва МКСЈ, што је и довело да непрецизног и нетачног утврђивања чињеничног стања у вези са дешавањима у јулу 1995. године.

а) Особе које се воде на списку несталих Тужилаштва МКСЈ а које су страдале прије 1995. године

Бектић (Рамо) Џевад, рођен 11. фебруара 1967. године у Сребреници. Особа је евидентирана на списку Тужилаштва МКСЈ.⁵⁰³ Вријеме и мјесто нестанка особе наводи се 31. 7. 1995. године у мјесту Удрч – Зворник. Међутим, провјером других извора утврдили смо да је наведена особа страдала 17. 1. 1993. године у мјесту Језеро. Више извора поткрепљује ову тврдњу.

500 ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

501 Види: Part 5: 2009 List of Srebrenica Missing and Dead: Excluded Records of Potential Survivors.

502 Види: Part 6: 2009 List of Srebrenica Missing and Dead: Cancelled Records of Closed Cases Alive.

503 ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, стр. 27.

Први документ је списак погинулих војних обвезника Армије БиХ из Сребренице од 23. 12. 1993. године. Документ носи ознаку „Војна тајна – повјерљиво“.⁵⁰⁴ На страни 9. документа, под редним бројем 473, налази се име те особе и остали подаци, укључујући и вријеме смрти, мјесто страдања и датум сахране (18. 1. 1993).

Особа са истим личним подацима и датумом смрти (17. 1. 1993) евидентирана је у књизи Насера Орића, команданта 28. дивизије Армије БиХ, под називом *Сребреница свједочи и оптужује: геноцид над Бошњацима у источној Босни (средње Подриње), април 1992. – септембар 1994.* на стр. 219, под редним бројем 315.⁵⁰⁵

Особа са истим личним подацима и датумом смрти (17. 1. 1993) евидентирана је на списку шехида, погинулих бораца Меморијалног центра Крагљивода под редним бројем 288.⁵⁰⁶

На основу наведеног, можемо са високим степеном поузданости тврдити да је ријеч о истој особи која је страдала 17. јануара 1993. године, а налази се на списку Тужилаштва МКСЈ који је кориштен као списак страдалих у Сребреници у јулу 1995. Наведена особа се не води у евиденцији ICMP-а као нестала особа.⁵⁰⁷

б) Особе које се воде на списку Тужилаштва МКСЈ које су потенцијални преживјели

Током истраживања, утврдили смо да се особа Саликић Седин⁵⁰⁸, од оца Хакије, пол: женски, рођена 3. 10. 1974. године води на списку Тужилаштва МКСЈ као страдало лице које је идентификовано.⁵⁰⁹

Провјером у бази издатих личних докумената грађана БиХ (ИДЕЕА), утврдили смо да је у бази евидентирана особа под именом Саликић – Бумбаловић⁵¹⁰ Седина, од оца Хакије, рођена 3. 10. 1974. године, ЈМБГ 0310974188138. Урадили смо додатну провјеру у евиденцији Меморијалног центра Сребреница. У тој евиденцији, под редним бројем 7023 налази се особа под именом Саликић Седин, рођ. 3. 10. 1974. ЈМБГ 310974188138.⁵¹¹ На основу подударања кључних података, посебно ЈМБГ, можемо са великом вјероватноћом претпоставити да је ријеч о истој особи и да је особа преживјела дешавања у Сребреници и да се налази на списку несталих Тужилаштва МКСЈ (укључујући и списак страдалих у Меморијалном центру Сребреница). На листи Тужилаштва МКСЈ налази се само једна особа под именом

504 AR BiH, Komanda 2. korpusa, Komanda OS Srebrenica, Vojna tajna, Povjerljivo, *Spisak poginulih v/o, pov.br. 03/643-1*, Tuzla, 23. 12. 1993, Arhiv RCIRZ.

505 Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje), april 1992. – septembar 1994* (Općina: 1995), 219.

506 Меморијални центар Крагљивода, приступљено 30. 8. 2020. године, <http://www.kragljivoda.ba/admin/dokumenti/88SpisakSehidaMCKragljivodaABCD.pdf>.

507 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

508 Ради се о погрешно уписаном имену. Женско име је Седина.

509 ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, 176.

510 Бумбаловић – вјенчано презиме.

511 Тужна годишњица: Ово су имена 8.372 убијених Сребреничана у геноциду 1995. године”, Глобал ЦИР, 11. 7. 2018, приступљено 8. 9. 2020, <https://www.globalcir.com/2018/07/11/tuzna-godisnjica-ovo-su-imena-8-372-ubijenih-srebrenicana-u-genocidu-1995-godine/>.

Саликић (Хакије) Седин, што искључује постојање двије различите особе са истим или врло сличним именом, презименом и именом оца. Не искључујемо могућност злоупотребе података и крађе идентитета или да је ISMP а потом и Тужилаштво MKCJ направило грешку, али је то било потребно утврдити.

Ибрахимовић Несиба, од оца Хакије, налази се на списку Тужилаштва MKCJ⁵¹², рођена 1970, датум рођења на списку Тужилаштва није наведен. У евиденцији изданих докумената грађана БиХ од стране ИДЕЕА, евидентирана је особа са именом Ибрахимовић Несиба, од оца Хакије, рођена 15. 5. 1970. године у мјесту Припечак.⁵¹³ Особа се не води као нестала у евиденцији ISMP-а.⁵¹⁴

в) Меморијални центар Сребреница – Поточари спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године (у даљем тексту: Меморијални центар)

Истраживањем смо утврдили укупно 36 имена особа која су уклесана на спомен-обилежју у Меморијалном центру, а која се уједно воде у евиденцијама издатих личних докумената грађана БиХ (ИДЕЕА) након окончања рата у Босни и Херцеговини. Упорјеђивали смо име, презиме, име оца и датум рођења. Подударања код 36 особа била су 100%. Поред тога, утврдили смо велико подударање у упоређиваним подацима код 15 особа. Разлике су се углавном односиле на разлике у једном слову имена или презимена. Наведени подаци указују на то да су особе вјероватно биле живе, тиме и да нису могле бити жртве ратних страдања у вези са дешавањима у јулу 1995. године.

1. АЛИЋ СЕЛМАН МЕХАН – 20. 7. 1965.
2. БЕГИЋ МЕВЛУДИН МУЈО – 13. 1. 1978.
3. ЧОМИЋ МИРЗЕТ СУЉО – 20. 2. 1978.
4. ДЕЛИЋ АХМО ШАБАН – 15. 7. 1941.
5. ДЕЛИЋ ЋАМИЛ НЕЗИР – 5. 1. 1975.
6. ДЕЛИЋ ХАЗИМ СЕЛИМ – 14. 2. 1972.
7. ЦАНИЋ САФЕТ ШАБАН – 12. 11. 1952.
8. ХАЈДАРЕВИЋ ШАБАН ХУСЕИН – 3. 4. 1956.
9. ХАРБАШ САМИР ХАСАН – 25. 3. 1973.
10. ХАСАНОВИЋ ЕСМИР ХАЈДИН – 1. 8. 1978.

512 ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, 87.

513 Министарство унутрашњих послова (у даљем тексту: МУП Републике Српске), *Достављање података за рад Независне међународне комисије за страдање свих народа у Средњем Подрињу и Сребреници од 1992. до 1995. год.*, бр. И-Д/П-230.4-7/20, 18. 9. 2020.

514 МУП Републике Српске, *Достављање података за рад Независне међународне комисије за страдање свих народа у Средњем Подрињу и Сребреници од 1992. до 1995. год.*

11. ХАСАНОВИЋ ХАЈРУДИН ХУСО – 11. 11. 1961.
12. ХАСАНОВИЋ МЕХО СМАЈО – 7. 11. 1936.
13. ХАСАНОВИЋ МУХАРЕМ АЛИЈА – 20. 10. 1969.
14. ХАСИЋ НАЗИФ ЗАИМ – 10. 3. 1963.
15. ХОЋИЋ РАМИЗ РАШИД – 27. 1. 1961.
16. КАМЕНИЦА МЕВЛУДИН ШАБАН – 2. 8. 1962.
17. КЛЕМПИЋ ХАКИЈА МУСТАФА – 27. 4. 1959.
18. МАЛАТИЋ ХАСАН СМАИЛ – 24. 8. 1980.
19. МЕХМЕДОВИЋ МУХАМЕД ОСМАН – 15. 6. 1970.
20. МЕХМЕДОВИЋ РАМО КАРО – 12. 7. 1948.
21. МУЛИЋ АБИД МУСТАФА – 14. 8. 1970.
22. МУЛИЋ МУЈО МУСТАФА – 28. 9. 1977.
23. МУРАТОВИЋ ЈУСУФ ОМЕР – 19. 11. 1944.
24. ОМЕРОВИЋ МЕХИДИН МЕХМЕД – 29. 6. 1960.
25. ОМЕРОВИЋ МЕХО МЕХМЕД – 24. 11. 1954.
26. ОМЕРОВИЋ ШЕФИК ШЕМСО – 28. 11. 1953.
27. ОСМАНОВИЋ ОСМАН ШАБАН – 14. 11. 1953.
28. ПОРОБИЋ ЕНВЕР ОМЕР – 4. 3. 1980.
29. РАХМИЋ ИЗЕТ РИФЕТ – 15. 8. 1974.
30. САЛИХОВИЋ ЗУЛФЕР ХАСАН – 14. 10. 1955.
31. САЛКИЋ МЕХО ШАБАН – 11. 1. 1954.
32. СЕЈДИЋ ЗИЈАД БЕЋИР – 20. 5. 1962.
33. СИНАНОВИЋ НУРИЈА САЛКО – 17. 12. 1952.
34. СМАЈЛОВИЋ ЈУСУФ ОСМАН – 19. 2. 1955.
35. СУЛЕЈМАНОВИЋ ФИКРЕТА ЗАХИР – 20. 6. 1954.
36. ШАЋИРОВИЋ МАХМУТ БАХИД – 29. 7. 1964.

Меморијални центар Сребреница		ИДЕЕА* – регистар грађана БиХ (МУП РС, 2020)	Коментар
име – презиме – име оца, датум рођења		име – презиме – име оца, датум рођења	
1	АРИФОВИЋ МЕВЛУДИН ЗУЛФЕР – 26. 10. 1965.	АРИФОВИЋ МЕВЗУДИН ЗУЛФЕР – 26. 10. 1965.	разлика је у једном слову имена
2	ЋОЗИЋ ХАМЕД СЕЈИД – 26. 3. 1938.	ЋОЗИЋ ХАМЕД СЕИД – 26. 3. 1938.	разлика је у једном слову имена
3	ХАСАНОВИЋ ХУСЕИН ХУСО – 25. 7. 1955.	ХАСАНОВИЋ ХУСЕЈИН ХУСО – 25. 7. 1955.	разлика је у једном слову имена
4	ХАСИЋ НИЈАЗ ХУСЕИН – 16. 3. 1959.	ХАСИЋ НИЈАЗ ХУСЕЈИН – 16. 3. 1959.	разлика је у једном слову имена
5	ХУСЕЈНОВИЋ БЕКИР ФЕХИМ – 15. 10. 1979.	ХУСЕЈИНОВИЋ БЕКИР ФЕХИМ – 15. 10. 1979.	разлика је у једном слову презимена
6	ХУСЕЈНОВИЋ ИДРИЗ ИСМЕТ – 2. 7. 1972.	ХУСЕЈИНОВИЋ ИДРИЗ ИСМЕТ – 2. 7. 1972.	разлика је у једном слову презимена
7	МУЛИЋ БЕХРУДИН БАЈРО – 14. 1. 1975.	МУЛИЋ БАХРУДИН БАЈРО – 14. 1. 1975.	разлика је у једном слову имена
8	МУЛИЋ ШЕФИК РЕЏО – 21. 9. 1975.	МУЛИЋ ШЕФИКА ВАРЕШЕВИЋ РЕЏО	разлика је у једном слову имена и сполу
9	МУСТАФИЋ СЕНАХИД ИБРАХИМ – 3. 8. 1972.	МУСТАФИЋ СЕНАД ИБРАХИМ – 3. 8. 1972.	разлика је у имену
11	ОМЕРОВИЋ АЛИЈА МЕХМЕД – 11. 2. 1943.	ОМЕРОВИЋ МЕХМЕД АЛИЈА – 11. 2. 1943.	разлика је у имену, пермутација ријечи
12	ОМЕРОВИЋ МИРСАД ЗАИМ – 30. 9. 1968.	ОМЕРОВИЋ МИРСАД ЗАЈИМ – 30. 9. 1968.	разлика је у једном слову имена
13	САЛИХОВИЋ ХАСАН ХАСИБ – 27. 9. 1946.	САЛИХОВИЋ ХАСАН ХАСО – 27. 9. 1946.	разлика је у имену оца, наведен је надимак
14	САЛИХОВИЋ КЕМО ИБРАХИМ – 3. 1. 1980.	САЛИХОВИЋ КЕМАЛ ИБРАХИМ – 3. 1. 1980.	разлика у имену, у списку Меморијалног центра Сребреница наведен је надимак
15	САЛКИЋ СЕДИН ХАКИЈА – 3. 10. 1974.	САЛКИЋ БУМБУЛОВИЋ СЕДИНА ХАКИЈА – 3. 10. 1974.	разлика је у једном слову имена и сполу

* МУП Републике Српске, Достављање података за рад Независне међународне комисије за страдање свих народа у Средњем Подрињу и Сребреници од 1992. до 1995. год.

Поред наведеног броја лица, која су потенцијални преживјели у сребреничким догађајима, а чија се имена налазе на споменику Меморијалног центра Сребреница, настојали смо да утврдимо да ли су тамо сахрањене особе које су страдале прије догађаја у јулу 1995. године, јер се тиме никако не могу довести у контекст са дешавањима од 11. јула 1995. па надаље.⁵¹⁵

Независна комисија за страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992–1995. године упутила је захтјев Меморијалном центру Сребреница да доставе Списак 8.382 лица (чија се имена налазе на споменику Меморијалног центра Сребреница), са личним подацима, датумом, околностима и осталим релевантним подацима о њиховом страдању који се у Меморијалном центру Сребреница воде као жртве ратних дешавања у јулу 1995. године.⁵¹⁶ Одговор Меморијалног центра Сребреница – Поточари спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године, Сребреница запримљен је 18. 3. 2020. под бр. 08/4.01/773-75-165/18. У одговору наводе да нису у могућности удовољити захтјеву јер нису дужни достављати информације по основу Закона о приступу информацијама у Републици Српској јер су основани у складу са Законом о регистрацији правних лица која оснивају институције Босне и Херцеговине.⁵¹⁷

Самим тим, Комисија није располагала интегралним подацима, како би у цијелости одредила број лица која су страдала прије и после утврђеног временског оквира. Приликом анализе лица која су сахрањена у Меморијалном центру Сребреница, мимо услова који су законом предвиђени, користили смо податке који су нам били доступни. То су: документација Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Владе Републике Српске (РЦИРЗ). Затим, користили смо монографије у којима се наводе подаци о страдањима Бошњака.⁵¹⁸ Користили смо и јавно доступну документацију Меморијалног центра о идентификованим и сахрањеним особама, те документацију Армије БиХ о страдалим војницима, документацију Федералне комисије за нестале особе Федерације Босне и Херцеговине, податке Међународног комитета Црвеног крста (МКЦК), као и базу података Међународне комисије за нестале особе (ICMP).

Слиједи списак лица за која смо утврдили да су страдали прије јула 1995. године, а која се воде као страдали у Меморијалном центру Сребреница.

515 Сам назив Закон о Меморијалном центру Сребреница – Поточари спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године (у даљем тексту: Закон о Меморијалном центру) јасно указује на то да је меморијални центар успостављен као спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године. Исту тврдњу поткрепљује и члан 1. поменутог закона који гласи:

516 „Овим Законом установљава се Меморијални центар Сребреница – Поточари спомен-обилежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године (у даљем тексту: Меморијални центар), чији статус и структура се дефинишу овим законом.“ (Службени гласник Босне и Херцеговине, број 49 – страна 5520, 2.7.2007.)

Министарство правде РС, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (РЦИРЗ), *Захтјев за уступање информација*, бр. 08/4.01/773-75-165/18, 27. 2. 2020.

517 Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen – obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, *Odgovor na vaš zahtjev br. 08/4.01/773-75-165/18*, br. 02-02-3-238-1/20, Srebrenica, 16. 3. 2020.

518 Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995* (Sarajevo: Istraživački dokumentacioni centar, 2012); Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*.

1. Ахметовић (Шахин) Омер, рођен 1946. године

Према подацима Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (у даљем тексту: РЦИРЗ), за лице се наводи да је укопан 2003. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵¹⁹ Такође, лице се налази и на списку идентификованих тијела укупаних 31. 3. 2003. у Меморијалном центру Сребреница.⁵²⁰ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 1. 6. 1992. у Власеници.⁵²¹ Увидом у регистар ICMP, који се налази на њиховој службеној страници, утврђено је да је нестанак лица пријављен 5. 5. 1992.⁵²²

2. Бегзидић (Хусо) Латифа, рођена 5. 4. 1938. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупана 11. 7. 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵²³ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006.⁵²⁴ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдало 31. 5. 1992. у Сикирићима, Братунац.⁵²⁵ Исту потврду имамо и са списка ексхумираних/идентификованих лица са подручја општине Братунац, које је радила Федерална комисија за нестале особе.⁵²⁶ Такође, на списку несталих цивила на почетку рата 1992. године, према евиденцији Службе за везе и информације у Сребреници, у оквиру књиге Насера Орића, лице се наводи под бројем 56, уз напомену да је страдала у мају 1992. у Сикирићима.⁵²⁷ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 31. 5. 1992.⁵²⁸

3. Карић (Авдо) Рамиз, рођен 25. 1. 1947. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 11. 7. 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵²⁹ Такође, лице се налази и на списку за распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006.⁵³⁰ Према подаци-

519 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

520 *Spisak identifikovanih tijela ukopanih 31. marta 2003. godine u memorijalnom kompleksu „Srebrenica – Potočari“*, ICTY 0554-2684, (Srebreničke novine, vanredan broj 7, april 2003), Arhiv RCIRZ.

521 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

522 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

523 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

524 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2635, Arhiv RCIRZ.

525 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

526 Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalna komisija za nestale osobe, *Dopis za MKSJ*, br. 01-41-3720/2007, ICTY 06129396, 30. 7. 2007, Arhiv RCIRZ.

527 Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 196.

528 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

529 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

530 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2635, Arhiv RCIRZ.

ма РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдао 21. 5. 1992. године у Мравињцима, Власеница.⁵³¹ Лице се налази на листи лица која су 20. 5. 1992. године погубљени у Новој Касаби.⁵³² Да је лице страдало 1992. свједочи и то што се налази на листи лица која су нестала са подручја општине Власеница у периоду 1992. године – гдје се наводи да је нестало 21. 5. 1992.⁵³³ Исти податак се може наћи и у табеларном приказу извјештаја који је за потребе МКСЈ-а у случају против Радована Караџића израдио Амор Мошовић, у својству члана Колегија директора Института за нестале особе Босне и Херцеговине.⁵³⁴ Његов нестанак потврђује и књига Насера Орића.⁵³⁵ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 21. 5. 1992.⁵³⁶

4. Љесковица (Емин) Сафета, рођена 1934. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је упокана 11. 7. 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵³⁷ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006.⁵³⁸ Према подацима РЦИРЗ, наводи се да је страдала 9. 5. 1992. године у Скланима, Сребреница.⁵³⁹ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 9. 5. 1992.⁵⁴⁰

5. Мујић (Ибро) Наил, рођен 1968. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је упокан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁴¹ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁴² Према подацима РЦИРЗ, лице је нестало у мају 1992. године.⁵⁴³ Према подацима из МКЦК, лице истог имена, презимена и имена оца, рођено 25. 5. 1968, нестало је 11. 5. 1992. у Зворнику.⁵⁴⁴ Према подацима са Списка несталих лица са под-

531 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

532 *Raspoloživi podaci koji se odnose na zatvoreničke objekte na području opština Vlasenica i Milići*, ICTY 0561-8299, Arhiv RCIRZ.

533 *Lista osoba nesrpske nacionalnosti nestalih na području općine Vlasenica u periodu od 4. 4. 1992. do 31. 12. 1992. godine, koji su ekshumirani i identifikirani*, ICTY 06865947, Arhiv RCIRZ.

534 *Prosecutor v. Radovan Karadžić* (Тужилац против Радована Караџића), Амор Машовић, Извјештај, број предмета IT-95-5/18-PT, ICTY 06722899.

535 Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 206.

536 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

537 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

538 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2640, Arhiv RCIRZ.

539 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

540 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

541 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

542 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. u Potočarima*, ICTY 0554-2621, Arhiv RCIRZ.

543 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

544 Међународни комитет Црвеног крста (ICRC), *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 1998, стр. 177.

ручја општине Сребреница, за лице се наводи да је нестао у Зворнику, док се датум нестанка не наводи.⁵⁴⁵ Битно је напоменути да је датум наведеног списка 26. 5. 1994. дакле прије јула 1995. Увидом у регистар ICMР, који се налази на њиховој службеној страници, утврђено је да је нестанак лица пријављен 1. 1. 1992. Из увида у евиденције, можемо да закључимо да ICMР када не располаже прецизним датумом, онда користи формулацију 1. 1.⁵⁴⁶

6. Омеровић (Мустафа) Хурија, рођена 16. 4. 1953. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупана 11. 7. 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁴⁷ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006. године.⁵⁴⁸ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдало 30. 5. 1992. у Сикирићима, Братунац.⁵⁴⁹ То потврђују и подаци са Списка екшумираних/идентификованих особа на подручју општине Братунац⁵⁵⁰, те подаци са Списка несталих МКЦК.⁵⁵¹ Увидом у регистар ICMР, утврђено је да је нестанак лица пријављен 1. 6. 1992.⁵⁵²

7. Салиховић (Узеир) Шевкета, рођена 1962. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупана 11. 7. 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁵³ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006. године.⁵⁵⁴ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестала 5. 5. 1992. у Братунцу.⁵⁵⁵ Увидом у регистар ICMР, утврђено је да је нестанак лица пријављен 1. 5. 1992.⁵⁵⁶

8. Халиловић (Хамид) Хаснија, рођена 1913. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупана 4. 7. 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁵⁷ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су

545 Republika BiH, opština Srebrenica, Opštinski štab civilne zaštite, Dopis upućen Državnoj komisiji za razmjenu, Dostava spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica, br. 04-752/94, 26. 5. 1994, Arhiv RCIRZ, 1.

546 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

547 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

548 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2642, Arhiv RCIRZ.

549 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

550 Spisak ekshumiranih/identifikovanih osoba na području opštine Bratunac, ICTY 06129449, Arhiv RCIRZ.

551 Међународни комитет Црвеног крста (ICRC), *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, стр. 196.

552 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

553 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

554 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2643, Arhiv RCIRZ.

555 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

556 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

557 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁵⁸ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдала 10. 9. 1992. у Тегарама, Братунац.⁵⁵⁹ У монографији 8. оперативне групе Армије БиХ, постоји дио у коме се описује напад на Тегаре од 10. 9. 1992.⁵⁶⁰ Увидом у регистар ICMP, који се налази на њиховој службеној страници, утврђено је да је нестанак лица пријављен 1. 1. 1993.⁵⁶¹

9. Хусић (Абаз) Наза, рођена 1950. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупана 4. 7. 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁶² Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁶³ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдала у јуну 1992. у Братунцу.⁵⁶⁴ Лице се налази на списку несталих цивила гдје је наведено да је нестала јуна 1992. у Вољевици.⁵⁶⁵ Поред тога, лице се налази на списку несталих цивила на почетку рата 1992. године према евиденцији Службе за везе и информације у Сребреници, у оквиру књиге Насера Орића лице се наводи под бројем 45, уз напомену да је нестала јуна мјесеца 1992. у Подчаушу.⁵⁶⁶ Увидом у регистар ICMP, који се налази на њиховој службеној страници, утврђено је да је нестанак лица пријављен 13. 5. 1992.⁵⁶⁷

10. Алић (Мујо) Рагиб, рођен 10. 3. 1962. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи се да је укупан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁶⁸ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁶⁹ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је погинуо 8. 3. 1993. у Маћесима.⁵⁷⁰ Тај податак потврђује и књига Насера Орића.⁵⁷¹ Подаци о лицу се налазе на сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослобо-

558 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2611, Arhiv RCIRZ.

559 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

560 *Armija Bosne i Hercegovine, 8. operativna grupa, 28. divizija KoV, Monografija*, ICTY Y0312652, Arhiv RCIRZ, 39.

561 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

562 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

563 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2614, Arhiv RCIRZ.

564 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2614, Arhiv RCIRZ.

565 *Spisak nestalih civila*, ICTY 03572659, Arhiv RCIRZ.

566 Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 196.

567 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

568 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (Подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

569 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2604, Arhiv RCIRZ.

570 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

571 Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, стр. 23.

дилачког рата Федерације Босне и Херцеговине. Био је припадник Армије БиХ 323 дана.⁵⁷² Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 8. 3. 1993. године.⁵⁷³

11. Бећировић (Бећир) Бекир, рођен 1959. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи се да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁷⁴ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁷⁵ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је погинуо 2. 12. 1992. године у Бешића брду, Власеница.⁵⁷⁶ Такође, за лице се наводи да је погинуо 3. 12. 1992. године у мјесту Бешића брдо. То су подаци са: Списка заробљених, погинулих и несталих припадника 8. оперативне групе Армије БиХ⁵⁷⁷; Списка погинулих бораца са подручја општина Сребреница, Власеница, Братунац и Зворник⁵⁷⁸; Списка заробљених припадника ОС Сребреница.⁵⁷⁹ На списку погинулих старјешина 8. ОГ наводи се да је лице било припадник АРБиХ од 17. 4. 1992. године, гдје је имао чин командира вода, те да је погинуо 3. 12. 1992. у Подравању.⁵⁸⁰ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о Бећировић (Бећир) Бекир, рођен, 2. 10. 1959. године и да је био припадник Армије БиХ 231 дан.⁵⁸¹ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 3. 12. 1992. године.⁵⁸²

12. Зухрић (Незир) Абид, рођен 12. 3. 1957. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁸³ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁸⁴ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је погинуо

572 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 9. 9. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

573 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

574 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

575 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2604, Arhiv RCIRZ.

576 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

577 Armija BiH, Komanda 8. OG Srebrenica, Dopis upućen Okružnoj komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika, *Tabela pripadnika ARBiH koji su zarobljeni, nestali i poginuli, a tijela su im ostala na teritoriji koju kontroliše agresor*, br. 62/94, Tuzla, 1. 3. 1994. године, Arhiv RCIRZ, 2.

578 AR BiH, Komanda 2. korpusa, Komanda OS Srebrenica, Vojna tajna, Povjerljivo, *Spisak poginulih v/o*, pov.br. 03/643-1, Tuzla, 23. 12. 1993, Arhiv RCIRZ.

579 *Spisak zarobljenih pripadnika OS Srebrenica*, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice 10-19. jula 1995. године, broj: 107-2004, 27. 5. 2004, Arhiv RCIRZ, 2.

580 *Spisak stradalih i teško ranjenih starješina na dužnosti 8. OG Srebrenica*, ERN: 0417-0441-0417-0447, Arhiv RCIRZ, 3.

581 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 19. 09. 2020. године, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

582 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

583 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

584 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2633, Arhiv RCIRZ.

14. 12. 1992. у Бјеловцу.⁵⁸⁵ Тај податак потврђује и књига Насера Орића.⁵⁸⁶ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 242 дана.⁵⁸⁷ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 14. 12. 1992.⁵⁸⁸

13. Ибрахимовић (Мустафа) Мехо, рођен 27. 4. 1967. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁸⁹ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006.⁵⁹⁰ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 17. 10. 1992. године у Бараковој Ријечи, Сребреница.⁵⁹¹ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник АРБиХ 156 дана. Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 1. 5. 1992.⁵⁹² Уочљива је разлика између датума страдања из базе РЦИРЗ и регистра ICMP-а по питању датума страдања, односно нестанка. Наиме, лице је могло од стране породице бити пријављено као последњи пут виђено 1. 5. 1992. а да је његов датум страдања нешто каснији, као у овом случају. Ако се упореди број дана колико је особа служила у Армији БиХ до погибије, можемо тврдити да је особа страдала после 1. 5. 1992. и да је вријеме смрти 17. 10. 1992. могуће.

14. Малкић (Јусуф) Фадил, рођен 10. 7. 1966. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁹³ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁹⁴ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 12. 12. 1992. године у Ружиној Води.⁵⁹⁵ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци

585 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

586 Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 213.

587 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 19. 09. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

588 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

589 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

590 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2639, Arhiv RCIRZ.

591 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

592 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

593 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (Подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

594 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2619, Arhiv RCIRZ.

595 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

ци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 240 дана.⁵⁹⁶ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 12. 12. 1992. године.⁵⁹⁷

15. Манџић (Јусуф) Фахрудин, рођен 1964. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупано 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁵⁹⁸ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁵⁹⁹ Према подацима са списка погинулих бораца са подручја општина Сребреница, Власеница, Братунац и Зворник, наводи се да је лице погинуло 19. 3. 1993. године у мјесту Шехити. Сахрањен 19. 3. 1993.⁶⁰⁰ У Босанској књизи мртвих наводи се да је лице страдало 19. 3. 1993.⁶⁰¹ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 336 дана. Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 19. 3. 1993. године.⁶⁰²

16. Нухановић (Аљо) Мехмедалија, рођен 8. 7. 1968. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укупан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁰³ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁶⁰⁴ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 12. 12. 1992. године у Хан Пијеску.⁶⁰⁵ Исто потврђују и подаци у Босанској књизи мртвих.⁶⁰⁶ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 240 дана.⁶⁰⁷ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 11. 12. 1992. године.⁶⁰⁸

596 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 19. 9. 2020. године, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

597 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

598 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (Подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

599 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2619, Arhiv RCIRZ.

600 Republika BiH, Opština Srebrenica, Opštinski štab civilne zaštite, Dopis upućen Državnoj komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika, *Dostava spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica*, broj: 04-752/94, 26. 5. 1994., Arhiv RCIRZ, 8.

601 Токача, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, стр. 886.

602 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

603 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (Подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

604 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2619, Arhiv RCIRZ.

605 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (Подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995)..

606 Токача, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 928.

607 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 10. 19. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

608 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

17. Омеровић (Суљо) Смајил, рођен 27. 5. 1965. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁰⁹ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁶¹⁰ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдао 28. 5. 1994. у Клотјевцу.⁶¹¹ Исте податке имамо и у Босанској књизи мртвих, у којој је наведено да је имао статус војника.⁶¹²

18. Ризвановић (Суљо) Махо, рођен 11. 6. 1953. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶¹³ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006. године.⁶¹⁴ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 3. 1. 1993. године у Глогови, Братунац.⁶¹⁵ Према подацима из Матичне књиге Братунац, наводи се лице истог имена, презимена, имена оца, године рођења, које је страдало 3. 1. 1993. у Глогови. На списку ексхумираних/идентификованих особа са подручја општине Братунац, наводи се да је лице страдало 3. 1. 1993. године.⁶¹⁶ Према подацима са Списка погинулих бораца Глогова, за лице се наводи да је погинуо 3. 1. 1993. године.⁶¹⁷ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 238 дана.⁶¹⁸ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 1. 5. 1992. године.⁶¹⁹ Уочљива је разлика између датума страдања из базе РЦИРЗ и регистра ICMP-а по питању датума страдања, односно нестанка. Наиме, лице је могло од стране породице бити пријављено као посљедњи пут виђено 1. 5. 1992. а да је његов датум страдања нешто каснији, као у овом случају. Ако се упореди број дана колико је особа служила у Армији БиХ до погибије, можемо тврдити да је особа страдала после 1. 5. 1992. и да је вријеме смрти 3. 1. 1993. године могуће.

609 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

610 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2625, Arhiv RCIRZ.

611 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

612 Токача, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 935

613 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

614 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2643, Arhiv RCIRZ.

615 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

616 *Spisak ekshumiranih/identifikovanih osoba na području opštine Bratunac*, ICTY 06129452, Arhiv RCIRZ.

617 *Spisak poginulih boraca Glogova*, ICTY 01787894, Arhiv RCIRZ.

618 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 18. 9. 2020. године, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

619 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

19. Салиховић (Бекир) Мехмед, 8. 3. 1963. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶²⁰ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006. године.⁶²¹ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 12. 6. 1992. у Познановићима, Сребреница.⁶²² У књизи Насера Орића потврђује се да је лице страдало 12. 6. 1992. у Познановићима, Сребреница.⁶²³ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 44 дана. Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 12. 6. 1992. године.⁶²⁴

20. Сиручић (Хамед) Насер, рођен 8. 3. 1959. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. у Меморијалном центру Сребреница.⁶²⁵ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁶²⁶ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестао 12. 12. 1992. године у Ружиној Води.⁶²⁷ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 156 дана.⁶²⁸ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 9. 12. 1992. године.⁶²⁹

21. Смјаловић (Амил) Шукрија, рођен 1946. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶³⁰ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006. године.⁶³¹

620 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

621 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2643, Arhiv RCIRZ.

622 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

623 Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 221.

624 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba, приступљено 8. 9. 2020.

625 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

626 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2629, Arhiv RCIRZ.

627 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

628 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 10. 19. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

629 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

630 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

631 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2644, Arhiv RCIRZ.

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестало 2. 5. 1992. године у Зворнику.⁶³² На списку МКЦК, наводи се да је лице нестало 2. 5. 1992. године у Зворнику.⁶³³ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 13 дана. Увидом у регистар ICMР, утврђено је да је нестанак лица пријављен 2. 5. 1992. године.⁶³⁴

22. Суљагић (Демир) Суљо, рођен 20. 7. 1952. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶³⁵ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁶³⁶ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестало 24. 12. 1992. године у Вољавици, Братунац.⁶³⁷ Према подацима из Матичне књиге умрлих Братунац, лице истог имена, презимена, имена оца и датума рођења уписано је да је погинуло 24. 12. 1992. године у Вољавици.⁶³⁸ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 224 дана.⁶³⁹ Увидом у регистар ICMР, утврђено је да је нестанак лица пријављен 23. 12. 1992. године.⁶⁴⁰

23. Тузлић (Авдо) Амир, рођен 17. 1. 1969. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2003. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁴¹ Такође, лице се налази и на списку идентификованих тијела укопаних 31. 3. 2003. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁴² Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестало 1. 6. 1992. године у Власеници.⁶⁴³ Ту чињеницу потврђује и Списак о лицима несталим на подручју општине Власеница у периоду 1992. године.⁶⁴⁴ На сајту Федералног ми-

632 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

633 Међународни комитет Црвеног крста (ICRC), *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 1998, 244.

634 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), [приступљено](https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba) 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

635 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

636 Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima, ICTY 0554-2630, Arhiv RCIRZ.

637 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

638 Архив РЦИРЗ.

639 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, [приступљено](https://registri.fmbi.gov.ba/) 19. 9. 2020. године, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

640 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), [приступљено](https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba) 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

641 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

642 *Spisak identifikovanih tijela ukopanih 31. marta 2003. godine u memorijalnom kompleksu „Srebrenica – Potočari“*, ICTY 0554-2689. (Srebreničke novine, vanredan broj 7, april 2003), Arhiva RCIRZ.

643 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

644 *Lista osoba nesrpske nacionalnosti nestalih na području općine Vlasenica u periodu od 4. 4. 1992. do 31. 12. 1992. godine*, koji su ekshumirani i identificirani, ICTY 06865950, Arhiv RCIRZ.

нистарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 19 дана.⁶⁴⁵

24. Халиловић (Шаћир) Сеад, рођен 18. 11. 1947. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁴⁶ Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁶⁴⁷ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестало 7. 5. 1995. у Сребреници.⁶⁴⁸ Исте податке имамо и у Босанској књизи мртвих.⁶⁴⁹ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 979 дана.⁶⁵⁰ Увидом у регистар ICMP, који се налази на њиховој службеној страници, утврђено је да је нестанак лица пријављен 7. 5. 1995.⁶⁵¹

25. Хоџић (Мухамед) Салко, рођен 1959. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2005. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁵² Такође, лице се налази и на списку оних тијела која су планирана за пету фазу укопа у Поточарима.⁶⁵³ Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је страдао 15. 3. 1993. године у Церској.⁶⁵⁴ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 345 дана. Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 16. 3. 1993. године.⁶⁵⁵

26. Чамџић (Јухо) Шукрија, рођен 25. 1. 1966. године

Према подацима РЦИРЗ, за лице се наводи да је укопан 2006. године у Меморијалном центру Сребреница.⁶⁵⁶ Такође, лице се налази и на списку који се односи на распоред укопа

645 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 19. 9. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

646 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

647 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2611, Arhiv RCIRZ.

648 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

649 Токача, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 818.

650 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, приступљено 19. 9. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

651 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

652 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

653 *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2613, Arhiv RCIRZ.

654 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

655 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

656 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

настрадалих Сребреничана у Меморијалном центру Сребреница за дан 11. 7. 2006.⁶⁵⁷ Према подацима из базе РЦИРЗ, за лице се наводи да је нестало 3. 5. 1992. године у Скланима.⁶⁵⁸ На сајту Федералног министарства за питање бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата Федерације Босне и Херцеговине налазе се подаци о наведеном лицу да је био припадник Армије БиХ 17 дана.⁶⁵⁹ Увидом у регистар ICMP, утврђено је да је нестанак лица пријављен 4. 5. 1992. године.⁶⁶⁰

6.10. Асанација терена након пробоја

Након пробоја, на хиљаде тијела погинулих припадника 28. дивизије Армије БиХ лежало је на површини бојишта дужине око 80 километара, којим се колона кретала. Како би се спријечило ширење заразних болести узрокованих распадањем лешева, по стандардној процедури Војска Републике извршила је асанацију бојишта. Асанација подразумијева проналажење и сакупљање људских и животињских остатака у зони одговорности јединица и њихово сахрањивање/закопавање, спаљивање и уклањање свега што може да буде опасно и штетно по здравље људи и животиња, спречавање загађења воде, хране, земљишта и ваздуха а тиме и предострожности од ширења заразних болести људи и животиња. Наредбу за асанацију издао је генерал Ратко Младић, начелник Главног штаба Војске Републике Српске дана 21. 7. 1995. године.⁶⁶¹ Наредба је донесена одмах након што је велика већина припадника 28. дивизије Армије БиХ успјела прећи на територију под контролом Армије БиХ.

Дрински корпус Војске Републике Српске такође је издао наредбу за асанацију бојишта свим потчињеним јединицама на нивоу корпуса. Подручје пробоја била је управо зона одговорности Дринског корпуса.⁶⁶²

Окружни штаб цивилне заштите у Зворнику 21. јула 1995. године издао је наредбу за асанацију терена⁶⁶³ општинским штабовима цивилне заштите на подручју линије пробоја у зонама ван борбених дејстава.

Током истраживања нисмо успјели наћи извјештаје о извршеној асанацији. Међутим, изјаве свједока, учесника у пробоју потврђују асанацију терена не само након престанка

657 *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2636, Arhiv RCIRZ.

658 База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).

659 Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, <https://registri.fmbi.gov.ba/>, приступљено 19. 9. 2020.

660 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

661 Генерал Ратко Младић, *Наређење о нормализацији живота и рада у општини Сребреница*, 21. 7. 1995. године, ICTY 02935598, Архив РЦИРЗ..

662 Пуковник Лазар Аћамовић, *Наређење за асанацију бојишта свим потчињеним јединицама на нивоу ДК*, бр. 18-146/95, 20. 7. 1995. године, ICTY 04312687, Архив РЦИРЗ.

663 Окружни штаб Цивилне заштите Зворник, бр. 03-137/95, 21. 7. 1995. године, Архив РЦИРЗ.

борбених дејстава већ и у току, посебно на путној комуникацији Нова Касаба – Коњевић Поље, гдје је страдао велики број припадника 28. дивизије Армије БиХ. Један од свједока, Хасановић Џемал, навео је да су српске снаге читаву ноћ товариле лешеве са тог подручја и одвозили их у непознатом правцу.⁶⁶⁴ Мујић Кемал, учесник у пробоју у изјави датој војним огранима безбједности датој 2. 9. 1995. године свједочи о покопавању мртвих у подручју Ђугума, у близини путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље.⁶⁶⁵ Суљић Идриз, учесник у пробоју, такође свједочи о сакупљању са асфалтног пута и товарењу лешева мртвих у камион, и одвожење у правцу Кравице.⁶⁶⁶ Други свједоци догађаја свједоче о погибијама њихових сабораца током пробоја, наводећи њихова имена. Већина лица су накнадно ексхумирана у примарним или секундарним гробницама.

Истражни тим МКСЈ те изјаве и околности није истраживао, што је било у њиховом мандату. Као посљедицу неспровођења истрага о околностима страдања, асанирана лица се воде од стране МКСЈ као жртве масовних стријељања, што не одговара чињеничном стању.

7. Закључци

Дешавања у Сребреници у јулу 1995. године по свом значају, тежини и посљедицама заслужују посебну пажњу. Анализа тих догађаја чини окосницу овог извјештаја. Ријеч је о реконструкцији догађаја на основу доступних извора. Посебан значај дат је аспектима криминалистичке истраге.

У методолошком смислу, најзначајније је било одредити изворе на основу којих је могуће реконструисати догађај. Најважнији критеријум који смо одредили јесте да су за ово истраживање најрелевантнији примарни извори. У мањој мјери смо се ослањали на секундарне изворе, али само тамо гдје је било неопходно. Руководили смо се принципом да користимо документацију високе поузданости. Под тим критеријумом сматрамо да је првенствено ријеч о документима који су настали током или непосредно након догађаја, или бар не у великој временској дистанци. Други критеријум био је извор који је сачинио документацију. Најрелевантнији су извори које су сачиниле стране у сукобу. Дакле, у највећој мјери ријеч је о документима које су сачинили органи војне или цивилне безбједности страна у сукобу, или страна које су посматрале сукоб и чији су представници располагали информацијама са терена. Трећи, и најзначајнији критеријум био је да се у документима налазе информације о догађајима који потичу од стране самих учесника догађаја. У извјештају су кориштени други релевантни извори, укључујући и базе података о страдалим особама.

664 Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, Sektor sigurnosti i obavještajnih poslova, vojna tajna, strogo povjerljivo, *Dokumentalistički presjek podataka i saznanja o razmjerama zločina nad Bošnjacima nakon pada Srebrenice*, ICTY 01854396, Arhiv RCIRZ, 14–15.

665 Izjava Kemala Mujića, SVB ARBiH, br. 06-101-160/95-11, 2. 9. 1995, ICTY 02631788, Arhiv RCIRZ..

666 Izjava Suljić Idriza, br. 01-06 77/95, 30. 11. 1995, ICTY 00442856, Arhiv RCIRZ.

За спровођење криминалистичке истраге у предмету Сребреница био је задужен истражни тим Тужилаштва Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ). Тим је имао изузетно сложен задатак. Истрага је започела крајем јула 1995. године. Постоје увјерљиви разлози да се рад тима посматра критички. Истражни тим је располагао врло ограниченим бројем људи, посебно у првим годинама након окончања рата у Босни и Херцеговини. Тек 1998. године, како шеф истражног тима Жан-Рене Руез наводи, у ствари је формиран тим, који би се условно могао назвати „истражним тимом“. У криминалистичкој истрази проток времена увијек има негативне импликације на прикупљање материјалних доказа, и свакако и личних, првенствено у виду свједочења особа које су учествовале у тим догађајима.

Прије елаборације кључних аспеката истраге неопходно је сагледати чиме се бавио истражни тим Тужилаштва МКСЈ, односно који је био њихов мандат. Истрага се није односила на узроке пада енклаве и дешавања прије 11. јула 1995. године. Поред тога, у складу са међународним хуманитарним правом, истрага се није односила на војне операције или судбину бораца већ на судбину оних који нису борци, без обзира на то да ли су првобитно били припадници војске или не, односно на оне који више нису били у позицији да се боре. Међутим, значајан број учесника у колони страдао је у борбама, од нагазних мина, у међусобним обрачунима и почињеним самоубиствима. Позиција тих особа не може се изједначити са судбином заробљених. Они су били у позицији да се боре, или су се *де факто* борили са српским снагама које су, у војном смислу, имале значајну тактичку надмоћ на терену, иако су располагали знатно мањим бројем бораца у односу на бошњачку страну. Истражни тим Тужилаштва МКСЈ није имао у виду те круцијалне чињенице нити је то било предмет њихове истраге. Такав приступ довео је до недовољно и нетачно утврђеног чињеничног стања у вези са дешавањима у вези са Сребреницом у јулу 1995. године.

Први задатак истражног тима Тужилаштва МКСЈ био је да утврди шта се десило у Сребреници након уласка српских снага у енклаву. Свједоци догађаја су најпоузданији извор информација. Истражни тим није обављао детаљне интервјуе са тим особама, већ се у селековању кључних свједока ослањао примарно на подршку бошњачке полиције и АИД-а, бошњачке обавјештајне службе, односно служби безбједности једне од страна у сукобу.

Други задатак био је ексхумирање гробница и прикупљање материјалних доказа. Значајан дио истраге односио се на проналажење и идентификацију несталих особа. Експерти судске медицине над ексхумираним тијелима утврђују могућ узрок смрти. Утврђивање околности страдања, односно, да ли су те повреде настале стријељањем, у борби или другим околностима, није надлежност нити стручност стручњака судске медицине, већ оних који спроводе криминалистичку истрагу.

Трећи задатак у истрази био је пронаћи одговорне особе за извршена кривична дјела. У великој мјери, истражни тим Тужилаштва МКСЈ „црпио“ је информације у вези са извршиоцима из транскрипата радио-комуникације које је пресрела Армија БиХ током војне акције Војске Републике Српске под кодним називом „Криваја-95“. Бошњачка страна је прве тран-

скрипте разговора и у мањој мјери аудио-снимке доставила Тужилаштву МКСЈ у неразумно дугом временском периоду од подношења захтјева (годину дана и четири мјесеца), а остале још касније.

Истраживањем нисмо били у могућности утврдити разлоге касног достављања транскрипата, али можемо констатовати да је ријеч о страни, учесници сукоба, која је била мотивисана да представи своју интерпретацију догађаја, и да можемо претпоставити да је мијењање садржаја транскрипата било могуће, у складу са интересима једне стране у сукобу, у овом случају бошњачке. Истражни тим Тужилаштва МКСЈ није провјеравао аутентичност транскрипата, већ их је користио у истрази као извор високе поузданости. На основу тих транскрипата (и горе споменутих свједока), утврђивана је улога учесника на терену, и њихове одговорности као починилаца кривичних дјела за које су оптужени и касније осуђени од стране МКСЈ. На основу поступака пред МКСЈ створен је широко прихваћен дискурс о дешавањима у вези са падом Сребренице. Други могући извори пресретнутих комуникација нису кориштени, већ само они једне стране у сукобу – Армије Босне и Херцеговине.

Реконструкцију догађаја почињемо са описом дешавања након уласка српских снага у Сребреницу 11. јула 1995. године. Војска Републике Српске покренула је војну акцију под кодим називом „Криваја-95”. Енклава Сребреница имала је статус заштићене зоне на основу Резолуције Савјета безбједности Уједињених нација 819 од 16. априла 1993. године. Резолуција је предвиђала демилитаризацију заштићене зоне, што у пракси никада није урађено. Армија БиХ предала је само мањи дио наоружања припадницима мировних снага Уједињених нација, док Војска Републике Српске није повукла тешко наоружање у подручју око заштићене зоне.

У енклави је након дјелимичне демилитаризације активно дјеловала 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ. Та војна формација кренуће у пробој у правцу Тузле, територије под контролом Армије БиХ, око 80 километара удаљену од Сребренице. Састав колоне и дешавања у колони током пробоја изузетно су значајан аспект реконструкције догађаја. Такође, значај је велики с обзиром на мандат истражног тима Тужилаштва МКСЈ и правац вођења истраге у предмету Сребреница. Истрага о дешавањима у колони није учињена, а на шта смо ми ставили тежиште у реконструкцији догађаја.

Прије елаборације природе колоне, наводимо опште демографске показатеље у енклави Сребреница. Према званичним подацима Завода за статистику Босне и Херцеговине, на подручју општине Сребреница у јануару 1994. године укупан број становника износио је 37.255. Од тога броја, 9.791 је локално становништво из Сребренице, 10.756 локално становништво дислоцирано са својих огњишта у оквиру општине Сребреница, и 16.708 прогнано становништво са других општина у Подрињу. Број становника у енклави се смањивао услед исељавања због тешког стања и укупних друштвених (не)прилика. Званичних података нема, али можемо претпоставити да је број становника у енклави до јула 1995. износио око 35.500.

Након пада Сребренице 11. јула 1995. око 23.000 цивила окупило се на простору испред базе мировних снага Уједињених нација у Поточарима и одређени број њих у самој бази.

Та група цивила, углавном жена, дјеце и стараца евакуисана је на захтјев мировних снага Уједињених нација и представника цивилног становништва из Сребренице. Евакуација је извршена дана 12. и 13. јула 1995. године у Кладањ, територију под контролом Армије БиХ.

Поред цивилног становништва (жене, дјеца и старци) испред и у самој бази Уједињених нација у Поточарима нашао се одређени број војно способних мушкараца који су затражили заштиту мировних снага. Евидентиран број према извјештају Уједињених нација износио је 239 док је 60 особа одбило дати имена. Велика већина тих лица води се као нестала – и за претпоставити је да су убијени од стране српских снага. За једну од тих особа смо успјели утврдити да је превезена у камп у Батковићу, и да је касније размијењена.

На основу тих показатеља, можемо са великом вјероватноћом претпоставити, узимајући у обзир изјаве свједока, да је колона у пробоју ка Тузли бројала око 12.500 људи.

На основу анализираних докумената Армије БиХ, можемо закључити да је 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ до демилитаризације у априлу 1993. бројала између 10.900 и 11.500 људи. Након демилитаризације, број активних припадника дивизије процјењује се између 5.700 и 6.200 бораца. Након демилитаризације, људство које је смањено за готово 5.000 распоређено је у резервни састав који се активира по потреби, што потврђују документи Армије БиХ цитирани у овом извјештају.

Након уласка српских снага у енклаву 11. јула 1995. године, становништво Сребренице се евакуише у двије велике колоне. Једну колону чини 28. дивизија 2. корпуса Армије БиХ, у чијем саставу се налазе активни припадници и припадници резервног састава, који су се по наредби Комаде 28. дивизије јавили на мјесто окупљања у селу Шушњари и Јаглићи поред Сребренице. Другу колону чини цивилно становништво, у њој су се налазиле жене, дјеца, старци, као и одређени број мушког, војно способног становништва који је затражио заштиту припадника мировних снага Уједињених нација. Релевантни извори, првенствено документи војне и цивилне безбједности Републике БиХ, затим документи МКСЈ, потврђују војни статус колоне.

Изјаве учесника у пробоју које су дате органима цивилне и војне безбједности БиХ, а које су цитиране у овом извјештају, детаљно описују војну природу колоне, војни статус учесника, ланац командовања, борбени распоред, наоружање итд.

Свједоци наводе да су припадници војне полиције заједно са командантом 281. бригаде 28. дивизије Армије БиХ Зулфом Турсуновићем спречавали војно способне мушкарце и војнике да самовољно напуштају град 11. јула 1995. Такође, свједоци догађаја у изјавама наводе да се на улицама Сребренице појавио војни курир са поруком из команде 28. дивизије Армије БиХ, тј. од стране војног руководства енклаве, да се сви војно способни и наоружани мушкарци упуте кроз шуму на зборно мјесто у правцу села Шушњари, а цивили у правцу базе Уједињених нација у селу Поточари.

Изјаве свједока потврђују формирање двије колоне, једне која се упутила у правцу базе Уједињених нација у Поточарима, и са друге стране војне колоне чије је зборно мјесто за

пробој одређено село Шушњари и Јаглићи. На тој локацији придружили су им се борци из сусједних села из околине Сребренице.

У ноћним часовима, око поноћи 11/12. јула 1995. године извршено је постројавање бригаде у саставу 28. дивизије Армије БиХ у селу Шушњари. Непосредно прије постројавања, према изјавама учесника догађаја, план за пробој је сачињен у једној кући у том селу, одређена је рута кретања, као и распоред покрета бригада у саставу 28. дивизије Армије БиХ у правцу Тузле.

У колони се налазило мушко, војно способно становништво, припадници активног и резервног састава, којима је наређено да дођу на зборно мјесто ради пробоја ка Тузли. Свједоци наводе да се радило у мушкарцима старости од 15 до 65 година. Такође, наводе да је у колони био мањи број жена. Поједине су биле припаднице 28. дивизије Армије БиХ, а друге су кренуле кроз шуму са својим мужевима, браћом и рођацима, јер се нису хтјеле раздвајати од њих.

Војна колона била је слабо опремљена у смислу наоружања и посебно униформи, пошто је само мањи број војника посједовао униформе. Највећи број учесника био је наоружан пјешадијским наоружањем, ловачким оружјем, те минско-експлозивним средствима. Одређени број учесника у колони није био наоружан.

Чело колоне је кренуло у пробој око 01.00 јула 1995. године. У кратким временским интервалима у колони по један, кренуле су и остале бригаде. Колона је била неколико километара дуга.

Према изјавама свједока, зачеље колоне кренуло је у пробој са подручја Равног Буљима 12. јула 1995. године око 12.00 часова.

Важан аспект реконструкције догађаја односи се на борбе које су се водиле дуж линије пробоја 28. дивизије Армије БиХ. Посебно је значајно утврдити околности страдања учесника у пробоју. Из перспективе криминалистичке истраге, околности страдања током пробоја изузетно су значајне. Јако је битно утврдити начине страдања великог броја учесника у колони. Истражни тим Тужилаштва МКСЈ томе није посветио пажњу. Припадници војне формације који су страдали у војним операцијама посматраће се од стране МКСЈ као особе које више нису биле у позицији да се боре, што не одговара чињеничном стању.

Војну формацију 28. дивизије Армије БиХ чинило је 6 лаких пјешадијских бригада: 280, 281, 282, 283, 284, 285. бригада и 28. самостални брдски батаљон.

Српске снаге ангазоване у војној акцији „Криваја-95” сачињавале су јединице Дринског корпуса Војске Републике Српске (Братуначка бригада, Милићка бригада и самостални батаљон Склани) и снаге из других јединица Дринског корпуса Војске Републике Српске из састава Зворничке, Шековићке, Романијске, Власеничке бригаде и МУП-а РС. Процјењује се да су српске снаге бројале око 4.000 бораца. Током читаве руте кретања водиле су се борбе између српских снага и 28. дивизије Армије БиХ. Борбе су се водиле на територији под контролом Војске Републике Српске, која је дејствовала у правцу непријатељске војне формације која се креће на територији под њеном контролом.

Жан-Рене Руез, шеф истражилачког тима МКСЈ, саопштио је у својству свједока током испитивања од стране тужиоца Маклоског, на суђењу генералу Војске Републике Српске Ратку Младићу, да 28. дивизија Армије БиХ током пробоја готово и није имала губитке, већ да су страдали цивили. Он наводи да је 28. дивизија имала 6.000 наоружаних бораца и да је 6.000 бораца стигло у Тузлу. Ријеч је о очигледно погрешној констатацији и неутврђеном чињеничном стању. Изјаве учесника у пробоју, припадника 28. дивизије Армије БиХ, потврђују да је таква тврдња нетачна. Сада ћемо приказати динамику дешавања током пробоја на основу изјава учесника у колони.

Дана 11. јула 1995. године у послеподневним сатима до поноћи, припадници 28. дивизије Армије БиХ окупљају се у рејону села Шушњари и Јаглићи. Након постројавања по бригадама и наредбе Команде 28. дивизије Армије БиХ, 12. јула 1995. око 01.00, јединице на челу колоне крећу у пробој ка Тузли преко територије под контролом српских снага.

Имајући у виду да је зачело колоне остало на локацији Шушњара/Јаглића све до поднева 12. јула 1995. године, у раним јутарњим часовима 12. јула 1995. године, у сектору Равног Буљима, Војска Републике Српске уочила је један дио колоне и отворила ватру. Према изјавама свједока, у том артиљеријском нападу страдало је између 500 до 1.000 људи.

У касним поподневним часовима 12. јула 1995. године, дио колоне 28. дивизије Армије БиХ нападнут је у подручју села Шиљковићи. У том догађају, 28. дивизија Армије БиХ трпи велике губитке у људству. На основу претходног договора, село Каменица је одређено као мјесто окупљања 28. дивизије Армије БиХ, односно мјесто на ком је одлучено да се сачека зачело колоне.

У вечерњим часовима 12. јула 1995. године, 28. дивизија Армије БиХ се поново постројава по бригадама у рејону села Каменица. Исте вечери, Војска Републике Српске започиње јак артиљеријски напад. Према изјавама свједока, припадника 28. дивизије Армије БиХ који су давали изјаве војним и цивилним службама безбједности, у том нападу страдало је између 2.000 и 3.000 људи. У вечерњим часовима 12. јула 1995. године, Команда 28. дивизије Армије БиХ доноси одлуку да припадници активног састава 28. дивизије крену у пробој путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. У складу са тим, одлучено је да резервни састав 28. дивизије Армије БиХ остане у рејону Каменице, и да сачека активни састав да се врати по њих. У том дијелу колоне остала је и 282. бригада 28. дивизије Армије БиХ са командантом бригаде Ибром Дудићем.⁶⁶⁷ Та одлука довела је до конфронтација и међусобних борби између припадника 28. дивизије Армије БиХ.

У предвечерје и у вечерним часовима 12. јула 1995. године, Војска Републике Српске започела је интензивну војну акцију у подручју од села Мратинци до Коњевић Поља. Током ноћи 12/13. јули 1995. године воде се борбе између припадника 28. дивизије Армије БиХ које су мимо своје воље остављене у рејону Каменице. Настаје хаос, колективна паника, борбе се воде од села Каменице према Коњевић Пољу. Свједоци наводе да је те ноћи на том дијелу руте страдало око 1.000 људи из колоне.

⁶⁶⁷ Командант бригаде Ибро Дудић асаниран је на том локалитету 1997. године.

У раним јутарњим часовима 13. јула 1995. године, од 04.00 до 08.00, јединице 28. дивизије Армије БиХ прелазе преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Свјedoци наводе око између 500 до 1.000 страдалих током пролаза јединица 28. дивизије Армије БиХ преко асфалтног пута.

На подручју села Сандићи, јединице 28. дивизије Армије БиХ покушавају прећи асфалтни пут. На подручју Сандића одвијају се борбе. Иако је било речено да ће се чело колоне вратити по остатак колоне, који је остао на подручју села Каменица, то се није десило. Остатак колоне остао је у окружењу српских снага.

Дана 13. јула 1995. у временском периоду од 09.00 до 15.00 Војска Републике Српске блокира пут Нова Касаба – Коњевић Поље. Групе људи из колоне предају се у селу Сандићи, и друге групе се предају у Новој Касаби.

Команда и одређени број јединица 28. дивизије Армије БиХ успјели су прећи путну комуникацију Нова Касаба — Коњевић Поље 13. јула 1995. године у временском периоду од 04.00 до 08.00. Дан раније, 12. јула 1995, на постројавању бригада у мјесту Каменица (Братуначка Каменица), договорено је да наредно постројавање буде у мјесту Удрч, које се налази око 13 до 15 километара након путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Почетак окупљања јединица у Удрчу су јутарњи часови 13. јула 1995. Велики дио колоне није успио прећи путну комуникацију и остали су у окружењу српских снага. Команда 28. дивизије Армије БиХ донијела је одлуку да пошаље дио елитних снага да омогуће прелаз јединица које су остале у окружењу. Између 15.00 и 16.00 часова 13. јула 1995, српске снаге започињу артиљеријски напад на 28. дивизију Армије БиХ на локалитету Удрча. Команда 28. дивизије Армије БиХ мијења одлуку да се дио снага врати по јединице у окружењу, те доноси наредбу да јединице заједно са Командом крену даље у пробој у правцу Тузле.

Дана 14. јула 1995. године око 07.00 часова одвијале су се борбе у мјесту Липље. Истог дана, 14. јула 1995. године, 28. дивизија Армије БиХ наставила је пробој у правцу мјеста Снагово и Марчићи. Током 14. јула, у временском периоду око 14.00 до 21.00 час, воде се борбе на подручју Снагова и на подручју села Липље, као и на правцу према селу Марчићи. Исте вечери 14. јула воде се интензивне борбе између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске у селу Марчићи. У тим борбама Војска Републике Српске, поред пјешадије, користила је и оклопна борбена возила. На тој локацији 28. дивизија Армије БиХ је имала велике губитке у људству.

У рејону Крижевачких њива, мјеста Парлог, Пандурице и Баљковица – које се налазе на врло краткој удаљености једна од друге, настављене су борбе. Током 15. јула 1995, на том подручју вођене су велике борбе између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске. Припадници 28. дивизије Армије БиХ нанијели су велике губитке Војсци Републике Српске. Том приликом су заплијенили тенкове, праге и камионе са наоружањем и војном опремом. Тога дана борбе су се наставиле у вечерњим часовима и током ноћи 16. јула 1995. У међувремену, остатак колоне 28. дивизије Армије БиХ, који је прешао путну комуникацију Нова

Касаба – Коњевић Поље, придружио се јединицама на челу. У раним јутарњим часовима око 04.00 и 05.00, након великих борби и губитака на обје стране, 28. дивизија Армије БиХ покушава да пробије посљедњу линију Војске Републике Српске, те да се пробије на територију под контролом Армије БиХ. Имајући у виду близину територије под контролом Армије БиХ, снаге Армије БиХ су дејствовале из правца Тузле по линијама Војске Републике Српске, пружајући подршку 28. дивизији Армије БиХ, која се пробијала кроз територију под контролом Срба. У међувремену су вођени преговори између 28. дивизије и Команде Дринског корпуса Војске Републике Српске. Нешто прије 13.00 часова 16. јула 1995. године, линија је пробијена и у међувремену је постигнут договор о пропуштању колоне између 28. дивизије Армије БиХ и Војске Републике Српске. У временском периоду око 13.00 до вечерњих часова, 28. дивизија Армије БиХ прелази на територију под контролом бошњачке стране код мјеста Незук. Наредног дана, 17. јула, колона 28. дивизије Армије БиХ наставила је да прелази линију разграничења све до 18.00 часова.

Највећи број припадника 28. дивизије Армије БиХ извршио је пробој 16. и 17. јула 1995. Међутим, мање групе из колоне нису се успјеле у том периоду пребацити на територију под контролом Армије БиХ. Мање групе војника су у наредним данима покушавале да се пробију. Одређени број њих је у томе успио, док су други заробљени од стране српске војске и накнадно су размијењени.

Групе припадника 28. дивизије Армије БиХ које су заостале за челом колоне у данима који су слиједили након великих оружаних сукоба од рејона Снагова, све до територије под контролом Армије БиХ, наилазиле су на тијела убијених у пробоју.

Процјењујемо, на основу изјава свједока, да је од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до линије пробоја у близини Незука, територије под контролом Армије БиХ, страдало око 1.000 припадника 28. дивизије Армије БиХ.

Важан аспект за реконструкцију догађаја, односно за разумијевање шта се дешавало у колони током пробоја односи се на самоубиства, убиства других учесника у колони као и на страдале припаднике 28. дивизије Армије БиХ у међусобним обрачунима. Истраживањем, дошли смо до сазнања, на основу свједочења учесника у колони – о двије шире локације на рути пробоја гдје су се наведени догађаји десили. Прва локација је прије путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Свједоци говоре о паници која је настала на подручју Каменице, Сандића, Побуђа, Ћугума, услед тешког артиљеријског напада Војске Републике Српске у вечерњим часовима 12. јула 1995. године. Артиљеријски напад на подручју у коме се налазио велики број учесника у колони изазвао је колективну панику, страх и неконтролисано понашање. Свједоци говоре о самоубиствима, убиствима других учесника у колони ручним бомбама и ватреним оружјем. Такође, услед настале хаотичне ситуације, одређени број учесника у колони одлучује да се преда српским снагама које су биле стациониране дуж путне комуникације. У тим околностима долази до подјеле између оних који желе да се предају и оних који су се томе изричито противили. То је кулминирало међусобним обрачунима,

од којих су се највећи десили у подручју Бокчин потока у близини села Сандићи и на подручју Ћугума, непосредно прије преласка преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. На тој локацији, одређени број учесника у колони предао се српским снагама које су их спровеле као ратне заробљенике на фудбалско игралиште у Новој Касаби. То се дешавало 13. јула 1995. Док су се групе предавале, у шуми иза пута чуле су се детонације и пуцање из аутоматског оружја. Борбе су се водиле између припадника 28. дивизије Армије БиХ.

Наредна локација на којој су се дешавала масовна самоубиства и убиства других учесника у колони јесте подручје послје путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Ближе локације су подручја Крижевачких њива, те Баљковице и Пандурице, које се налазе у близини линија разграничења, односно линије пробоја. Интензивне борбе су се водиле у вечерњим часовима и током ноћи 15/16. јули 1995. У тим околностима долази до неконтролисаног понашања припадника 28. дивизије Армије БиХ, што ће резултирати бројним самоубиствима и убиствима других учесника у колони. Полазећи од изјава свједока, процјењујемо да је неколико стотина особа страдало извршавајући самоубиства, убиствима других учесника у колони и у међусобним борбама дуж читаве линије пробоја.

У вези са реконструкцијом догађаја, кључна питања на која треба дати одговоре јесте колико је припадника Армије БиХ заробљено и на којим локацијама. Наредно круцијално питање се односи на број ратних заробљеника који су страдали у масовним стријељањима. Та два питања уско су повезана, јер одговор на друго питање зависи од првог. Заробљени учесници колоне су касније стријељани, а око двије стотине њих су размијењени.

Да бисмо добили одговоре на та питања, морамо поћи од раније утврђених чињеница о приближном броју људи који су кренули у пробој. Демографском анализом и на основу изјава свједока утврдили смо да тај број износи око 12.500 људи. Примарно питање се односи на број страдалих у јулу 1995. године. Као референтни временски оквир узели смо у обзир критични период од 11. до 19. јула 1995. године. Утврђивање времена страдања је од кључног значаја. Као валидан извор за ову анализу користили смо списак несталих особа ICMP⁶⁶⁸ у вези са дешавањима у јулу 1995. године, који МКСЈ користи као званичан списак страдања бошњачког становништва које је живјело на подручју енклаве Сребреница. Према том списку, укупан број несталих/страдалих је 7.692. На том списку се налазе имена несталих/страдалих прије, током и након критичног периода од 11. до 19. јула 1995. године. Критични период смо дефинисали као вријеме пада Сребренице 11. јула, до 19. јула 1995. године, до када се велика већина преживјелих учесника у колони пробила до територије под контролом Армије БиХ. Линија пробоја од Баљковице према Незуку пробијена је 16. јула 1995. године и највећи број припадника Армије БиХ, који су се пробили у борбама, прешао је на територију под контролом Армије БиХ током 16. и 17. јула 1995. У наредним данима, мање групе пробијале су се до Незука, а одређени број припадника Армије БиХ заробљен је током и након пробоја.

668 Међународна комисија за нестале особе (ICMP), приступљено 8. 9. 2020. године, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

Списак ICMР садржи податке о пријављеним несталим особама, датум и приближну локацију нестанка. У пракси, овај списак је сачињен на основу изјава родбине или блиских пријатеља који су задњи пут видјели страдале на одређеној локацији. Вријеме нестанка не може се узети као утврђено вријеме смрти, већ вријеме када је особа посљедњи пут виђена жива. На основу те методологије, можемо рећи да су особе које су посљедњи пут виђене живе прије 11. јула 1995. и после 19. јула 1995. врло вјероватно страдале ван критичног периода.⁶⁶⁹ Таквим приступом анализирали смо податке садржане у списку ICMР и добили смо укупно 6.674 имена особа које су нестале/страдале у наведеном критичном периоду.⁶⁷⁰ Са великом вјероватноћом, узимајући у обзир минимална одступања, можемо закључити да је током критичног периода након пада Сребренице пријављено као нестало 7.025 људи. Како бисмо утврдили врло приближан број заробљених и стријељаних, сада кад имамо полазни број од приближно око 7.000 несталих/страдалих у критичном периоду, морамо сагледати процјене страдања у борбама, међусобним обрачунима и самоубиствима током пробоја.

Процјена страдања учесника колоне у борбеним дејствима, међусобним обрачунима, укључујући и самоубиства, неопходна је како бисмо добили приближан број страдалих у тим околностима.

Руту страдања током пробоја подијелили смо на два доминантна дијела. Први се односи на простор од мјеста почетка пробоја у селима Шушњари и Јаглићи, све до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Други дио руте јесте од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до Незука, односно територије под контролом Армије БиХ. Таква подјела током овог истраживања била је од великог значаја, пошто је било неопходно утврдити приближан број страдалих на оба дијела руте. То је врло битно за утврђивање броја заробљених, а потом и стријељаних припадника Армије БиХ. Подјела руте на два дијела има значај за процјену броја заробљених особа, пошто су се масовна заробљавања десила на првом дијелу руте од Шушњара и Јаглића до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Надаље, било је потребно истражити на којим су се тачно локацијама учесници колоне предавали. Утврђене су двије доминантне локације. Прва локација је село Сандићи, које је удаљено око 25 километара од Сребренице. Наредна локација је подручје Нове Касабе, удаљено око 36 километара од Сребренице. За утврђивање броја заробљених и касније стријељаних учесника у колони, претходно је било потребно утврдити и приближан број страдалих на оба дијела руте.

На основу процјене губитака базиране на изјавама преживјелих свједока у пробоју и извјештајима Армије БиХ, са великом вјероватноћом можемо рећи да је на првом дијелу руте од полазне локације у пробој, тј. села Шушњари и Јаглићи до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље, страдало у борбама, међусобним обрачунима и самоубиствима између 3.000 – 4.000 људи. Највећи губици су били у подручју Бокчин потока, Каменичког брда и подручја код Нове Касабе.

669 Или постоје докази да су страдали прије 11. јула 1995. године.

670 На списку ICMР се налази 351 особа која је нестала у јулу 1995, а за коју се не зна тачно вријеме када је посљедњи пут виђена жива у јулу. То укупно износи 351 особа, што у зброју са 6.674 особе са списка износи 7025.

На другом дијелу руте, анализирајући изјаве свједока, можемо рећи да је у борбама, укључујући и међусобна убиства и самоубиства, страдало око 1.000 људи. На цијелој рути током пробоја процјењујемо да је страдало у борбама и међусобним обрачунима, укључујући и самоубиства, између 4.000 и 5.000 људи.

Такође, у процјени броја заробљених и стријељаних, морамо узети у обзир војно способне мушкарце који се нису прикључили колони већ су заштиту тражили од припадника мировних снага Уједињених нација у Поточарима. Ријеч је укупно о 299 војно способних особа. Те особе су превезене 13. јула 1995. године у пријеподневним часовима у основну школу „Вук Караџић“ у Братунцу и велика већина је убијена у масовним стријељањима која су у наредним данима слиједила. Како смо већ раније навели, за једну од тих особа смо утврдили да је превезена у камп у Батковићу, и да је касније размијењена.

Сада када имамо приближан број несталих/страдалих током критичног периода (око 7.000), и са друге стране процјене страдања у борбама и у другим околностима (укупно између 4.000 – 5.000 људи), можемо да вршимо процјену броја заробљених учесника у пробоју. На основу анализираних података, процјењујемо да је минималан број заробљених између 1.500 – 2.000 а максималан између 2.500 – 3.000 људи. Како бисмо утврдили број особа које су убијене у масовним стријељањима, полазимо од претпоставке да је укупан број заробљених учесника у пробоју максималан број стријељаних лица. Поред тога, мора се узети у обзир чињеница да одређени број заробљеника није стријељан, већ да је касније размијењен.⁶⁷¹

Заробљавање учесника у пробоју одвијало се на двије локације. Прва локација је село Сандићи, друга локација је Нова Касаба.

За процјене заробљених припадника Армије БиХ у Сандићима, на располагању су ограничени извори. То су примарно аероснимке подручја које је сачинио извиђачки авион У2 (*reconnaissance aircraft*) Америчког ратног ваздухопловства дана 13. јула 1995. године у 14.00 сати. Аероснимци су анализирани од стране обавјештајног стручњака Цеса Вибеса у студији под насловом *Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services*, која је саставни дио извјештаја холандске владе о Сребреници, а који је објавио Холандски институт за документовање рата (*Netherlands Institute for War Documentation – NIOD*). Такође, користили смо изјаве свједока овог догађаја, учесника у колони.

За процјену броја заробљених припадника 28. дивизије Армије БиХ у мјесту Нова Касаба, такође смо користили аероснимке заробљавања на фудбалском игралишту у Новој Касаби, које је сачинио извиђачки авион У2 Америчког ратног ваздухопловства. Затим, користили смо изјаве свједока, учесника у колони. Такође, користили смо изјаве свједока који су 13. јула 1995. године видјели аутобусе, њихов број и локацију, у којима су превезени ратни заробљеници из Нове Касабе у Братунац.

671 Имајући у виду велики број различитих контекста, јасно је да се не може дати тачан број различитих начина смрти, зато смо покушали дати што тачније процјене.

Према тумачењима аероснимака, сачињених 13. јула 1993. године у 14.00 часова, у Сандићима су се налазиле двије групе заробљеника на ливади, једна од 80 и друга од 320 заробљеника. Укупан број заробљеника по овом извору износи 400. Поједини учесници колоне у пробоју су касније давали процјену/мишљење да се у Сандићима предало око 1.000 учесника колоне у пробоју.

Процјена заробљених на основу снимака у Коњевић Пољу, како се наводи у студији Вибеса, двије су групе људи на фудбалском игралишту, једна од приближно 100 људи и друга група од приближно 500, што укупно износи 600 људи. Поједини учесници колоне у пробоју су касније давали процјену/мишљење да број ратних заробљеника у Новој Касаби варира од 400 до 2.000.

За процјену броја заробљених, користили смо изворе о броју аутобуса са којима су доведени ратни заробљеници у Братунац. Заробљеници су превезени у вечерњим сатима 13. јула 1995. године.

Према изјавама свједока, возила су била паркирана са лијеве стране, једно иза другог, у двије улице у непосредној близини основне школе „Вук Караџић“ у Братунцу. Тај простор смо физички измјерили и укупна дужина износи 280 метара. На основу дужине те руте, можемо правити процјену максималног броја возила, тачније аутобуса и камиона у којима су доведени заробљеници. Аутобуси и камиони нису били исте величине. Процјењујемо да је максималан број возила који је могао физички да стане на том простору 30, имајући у виду да је просјечна дужина стандардних аутобуса од 11 до 14 метара. Дужина зглобног аутобуса је око 18 метара, а дужина мањих камиона не прелази дужину стандардних аутобуса.

С обзиром на извршену процјену броја и врсте возила (максимално 30, минимално 15–20 возила), можемо да процијенимо да је просјечан број особа у возилу између 50–70, а максималан 100. Минималан број особа у аутобусу је 35–40. По тој процјени, број ратних заробљеника који су превезени возилима креће се између минималне процјене од 1.500 до 2.000 људи и максималне процјене, али никако не прелази максималну процјену страдалих у масовним стријељањима – која износи 2.500 до 3.000 особа. Током заробљавања, према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), вршена су ситуациона убиства током предаје ратних заробљеника.

Заробљени припадници 28. дивизије Армије БиХ су, према изјавама очевидаца, по наређењу команде Војске Републике Српске, 13. јула 1995. године у послеподневним и вечерњим сатима смјештени у објекте гдје су могли бити чувани и обезбјеђивани током ноћи и затим пребачени на друге локације ради размјене. Међутим, као што је већ речено, највећи дио ратних заробљеника је у наредним данима постао жртва масовних убиства.

Масовна убиства ратних заробљеника извршена су на више локација. Масовна убиства на подручју општине Братунац десила су се 13. јула 1995. године предвече, у селу Кравица, након испровоцираног ексцеса, када је група заробљеника смјештена у објекту Земљорадничке задруге отела пушку једном стражару и убила га а другог ранила. Након тога, преостали стражари су отворили ватру из свог наоружања на више стотина ратних заробљеника од

којих се само њих неколико спасило бијегом из објекта. Очигледно је да је на том подручју у току 13. или 14. јула 1995. године било и ситуационих убиства заробљених појединаца и/или група јер су на примјер у примарној гробници Церска пронађена и тијела жртава са лигатурама. Истовремено, постоје и изјаве припадника војне колоне који су касније давали изјаве да су на локалитету гдје је ексхумирана ова гробница виђали велики број тијела погинулих сабораца у борби.

Према изјави свједока, наредног дана, 14. јула 1995, заробљеници су транспортовани из Братунца према сјеверу ка Батковићу – како је било и очекивано. Међутим, ратни заробљеници бивају успут заустављени и смјештени на пет локација (Ораховац / школа у Грбавцу, брана Петковци, шљунчара код Козлука, Пилица и Војна економија Брањево), све смјештене поред самог регионалног пута Зворник – Бијељина, са којих су одвођени на мјеста гдје су касније убијени у масовним стријељањима. Масовна стријељања на свим локацијама и масовне гробнице налазе се у непосредној близини локалних путева. Нисмо били у могућности извршити процјене броја стријељаних по локацијама. За ту врсту анализе упућујемо на резултате истраживања форензичко-антрополошког тима, који треба да дају одговоре на то питање.

Након пробоја линије Војске Републике Српске од стране 28. дивизије Армије БиХ 16. јула 1995. године, у наредна два дана већина преживјелих бораца успјела се пребацити на територију под контролом Армије БиХ. Међутим, одређене мање групе остале су на територији под контролом Војске Републике Српске, јер нису успјеле да се пробију са осталим војницима. Поред тога, одређени број припадника 28. дивизије након пада Сребренице прешао је у Републику Србију, преко ријеке Дрине. Један број њих је враћен на територију под контролом Срба. Те особе су, поред осталих, спроведене као ратни заробљеници у камп Батковић, који се налази на подручју општине Бијељина, док се у одређеним случајевима дешавало да ти заробљеници буду погубљени, углавном од непознатих појединаца или група. Такође, неки од војно способних мушкараца који су затражили заштиту мировних снага Уједињених нација у бази Поточари превезени су у камп Батковић, док су остали одвезени у Братунац. Према пресуди МКСЈ (у предмету *Поповић и други*), вршена су ситуациона убиства ратних заробљеника након пробоја.

Дана 26. јула 1995. године, заробљеници у Батковићу регистровани су од стране Међународног комитета Црвеног крста, којем нису наметнута никаква ограничења у приступу кампу. Укупно око 185 заробљеника регистровано је као ратни заробљеници у кампу Батковић у другој половини јула 1995. године. Размјена ратних заробљеника из кампа у Батковићу почела је у јулу 1995. а окончана је до 24. децембра 1995. године, када је логор затворен. Током боравка ратних заробљеника у кампу Батковић, нису вршена убиства нити злостављање заробљеника. Према изјавама заробљеника, припадници Војске Републике Српске су заробљенике третирали коректно.

Процјене губитака током пробоја важан су дио реконструкције догађаја. Процјена броја становника у Сребреници у јулу 1995. године износи 35.500, од којих је 23.000 цивила потра-

жило заштиту холандског батаљона Уједињених нација и након тога је евакуисано. Процјена броја учесника у колони током пробоја износи 12.500. Према евиденцијама ICMP и Тужилаштва МКСЈ, укупан број несталих/страдалих особа у догађајима у вези са Сребреницом износи 7.692. Процјена преживјелих становника енклаве је око 27.800. У разним околностима, борбама, масовним стријељањима, међусобним борбама, самоубиствима и на друге начине страдало је око 21,6% становништва енклаве у којој је било смјештено становништво из више општина Подриња. Највећи број страдалих је мушког пола (7.548 или 98,12%). Старосна структура несталих учесника у колони сачињава 89% војно способно становништво у старосној доби од 16 до 60 година. Ријеч је о старосној граници која одговара наредби војних власти из Сребренице да се на мјесто окупљања за пробој јаве мушкарци од 16 до 60 година. Само мањи број у односу на укупан број несталих учесника у колони млађи су од 16 година (80 особа или 1,04%). У колони је током пробоја била 701 (9,11%) особа старија од 60 година старости.

Према времену нестанка, извршили смо подјелу на нестале у критичном периоду од 11. до 19. 7. 1995, нестале мимо овог периода у јулу 1995, и нестале код којих није назначен датум нестанка. На основу анализе података, највећи број учесника у колони је пријављен као нестало током критичног периода од 11. до 19. јула 1995. године, укупно 6.674 (86,76%). Према подацима Тужилаштва МКСЈ, од укупно несталих/страдалих током пробоја, 70,1% су били припадници Армије БиХ. Тужилаштво МКСЈ није узело у обзир припаднике резервног састава у својој процјени. Минимална процјена заробљених и касније стријељаних износи између 1.500 – 2.000 људи, док максимална процјена износи између 2.500 и 3.000 људи. Што се тиче процјене страдалих у другим околностима (борбе, међусобни обрачуни, самоубиства), минималан број је око 4.000 људи, док је максималан 5.000. Током војне акције „Криваја-95”, страдало је 7.692 активна и резервна припадника 28. дивизије Армије БиХ, укључујући и војно способне мушкарце који су се затекли у Поточарима 11. јула 1995, као и оне који су се *ад хок* придружили овој војној формацији. Српска страна је имала губитке од 53 човјека у војној акцији „Криваја-95”, не рачунајући рањене и нестале, као и губитке у војној техници и оклопном наоружању.

Један од кључних аспекта истраге у предмету Сребреница укључује утврђивање идентитета страдалих. Идентификацију страдалих на основу ДНК врши Међународна комисија за нестале особе (ICMP). Тај списак несталих особа преузело је Тужилаштво МКСЈ као званичну листу жртава ратних злочина. Списак ICMP, односно списак Тужилаштва МКСЈ коригован је 2009. године. Из њега су искључене особе које су потенцијално преживјеле догађаје у Сребреници и једна особа за коју је неоспорно утврђено да је жива. Напомињемо да је ажурирани списак објављен 2009. године, односно 14 година након сребреничке трагедије, што је био изузетно дуг временски период да се списак детаљно провјери и из њега искључе преживјеле особе.

Наведене чињенице указују на значајне пропусте у раду Тужилаштва МКСЈ. Да је вршена истрага по правилима струке и да су утврђене околности страдања, наведени пропусти се не би могли десити. Међутим, овај посао је повјерен ICMP, која се бави идентификацијом

страдалих на основу ДНК а не на основу околности страдања. У суштини ISMP је ДНК лабораторија, и мандат ISMP-а није било спровођене истраге, што је и довело да непрецизног и нетачног утврђивања чињеничног стања у вези са дешавањима у јулу 1995. године.

Током овог истраживања, извршили смо дјелимичну провјеру ажурираног списка Тузилаштва МКСЈ из 2009. године и том приликом смо утврдили да се на њему налази једна особа која се временски никако не може довести у контекст са дешавањима након пада Сребренице, пошто је страдала 1993. године. Поред тога, идентификовали смо двије особе чији су лични подаци (име, презиме, име оца, датум рођења) идентични са особама које се воде у евиденцијама издатих докумената грађана БиХ (ИДЕЕА). Те особе можемо сматрати потенцијалним преживјелим, што захтијева додатне провјере.

Такође, извршили смо дјелимичну провјеру списка страдалих Меморијалног центра Сребреница. Истраживањем смо утврдили укупно 36 имена особа која се налазе у Меморијалном центру, а која се уједно воде у евиденцијама издатих личних докумената грађана БиХ (ИДЕЕА) након окончања рата у Босни и Херцеговини. Упорјеђивали смо име, презиме, име оца и датум рођења. Подударања код 36 особа била су 100%. Поред тога, утврдили смо велико подударање у упоређиваним подацима код додатних 14 особа. Разлике су се углавном односиле на разлике у једном слову имена или презимена. Наведени подаци потврђују да су особе биле вјероватно живе, тиме и да нису могле бити жртве ратних страдања у вези са дешавањима у јулу 1995. године. Поред тога, утврдили смо друге потенцијалне неправилности у списку, које би требало темељно провјерити.

Дјелимичном провјером спискова утврдили смо да је 26 лица сахрањено у Меморијалном центру Сребреница, а да су страдали прије 1995. године, од чега је само једно лице страдало у мају 1995. године, остали 1992. и 1993. године. Након пробоја, на хиљаде тијела погинулих припадника 28. дивизије Армије БиХ лежало је на површини бојишта дужине око 80 километара којим се колона кретала. Како би се спријечило ширење заразних болести узрокованих распадањем лешева, по стандардној процедури, Војска Републике извршила је асанацију бојишта. Наредбу за асанацију издао је генерал Ратко Младић, начелник Главног штаба Војске Републике Српске дана 21. 7. 1995. године. Наредба је донесена одмах након што је велика већина припадника 28. дивизије Армије БиХ успјела прећи на територију под контролом Армије БиХ.

Дрински корпус Војске Републике Српске такође је издао наредбу за асанацију бојишта свим потчињеним јединицама на нивоу корпуса. Подручје пробоја била је управо зона одговорности Дринског корпуса.

Окружни штаб цивилне заштите у Зворнику 21. јула 1995. године издао је наредбу за асанацију терена општинским штабовима цивилне заштите на подручју линије пробоја у зонама ван борбених дејстава.

Током истраживања нисмо успјели наћи извјештаје о извршеној асанацији, већ само наредбе. Међутим, изјаве свједока, учесника у пробоју потврђују асанацију терена не само

након престанка борбених дејстава већ и у току, посебно на путној комуникацији Нова Касаба – Коњевић Поље, гдје је страдао велики број припадника 28. дивизије Армије БиХ. Други свједоци догађаја свједоче о погибијама њихових сабораца током пробоја, наводећи њихова имена. Дјелимичном анализом за одређени број лица утврдили смо да су накнадно ексхумирана у примарним или секундарним гробницама.

Истражни тим МКСЈ није истраживао те изјаве и околности, а што је било у њиховом мандату. Као последицу неспровођења истраге о околностима страдања, асанирана лица се воде од стране МКСЈ као жртве масовних стријељања, што не одговара чињеничном стању.

У реконструкцији догађаја који су се десили након уласка српских снага у Сребреницу 11. јула 1995. године, настојали смо да на објективан начин презентујемо чињенице које су до сада биле мање познате или непознате широј јавности. Ово истраживање треба да допринесе бољем разумијевању и утврђивању истине о трагичним догађајима у вези са Сребреницом.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
АБиХ	Армија Босне и Херцеговине
АИД	Агенција за истраживање и документацију
АК 47	Аутоматски калашњиков 47
ББР	Брдска бригада
БиХ	Босна и Херцеговина
ВЕС	Војно-евиденцијска специјалност
ВРС	Војска Републике Српске
ВШС	Виша стручна спрема
В/О	Војни обвезник
ДИВ	Дивизија
ДНК	Дезоксирибонуклеинска киселина
ДПЗ	Друштвено политичка заједница
Д-КОВ	Дивизија копнене војске
ИБЛБР/ИБЛБ	Источнобосанска лака бригада
ИДДЕЕА	Агенција за идентификациона документа, евиденцију и размјену података
ИДВ	Извиђачки диверзантски вод
ЈМБГ	Јединствени матични број грађана
ЈНА	Југословенска народна армија
КАЛ	Калибар
КоВ	Копнена војска
ЛАРВ ПВО	Лаки артиљеријски-ракетни вод против ваздушне одбране
ЛПЧ	Лака пјешадијска чета
ЛРТ/ДУ	Тим за истраге о рукавствима/Одјељење за демографију
МБ	Минобацач
МЗ	Мјесна заједница

МКНО/ICMP	Међународна комисија за нестале особе (International Commission on Missing Persons)
МКСЈ/ICTY	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МКЦК/ICRC	Међународни комитет црвеног крста
МТС	Материјално техничка средства
МУП	Министарство унутрашњих послова
НАТО	Сјеверноатлантски савез (North Atlantic Treaty Organization)
ОГ	Оперативна група
ОИЗ	Одбор исламске заједнице
ОНП	Оперативно-наставни послови
ОС	Оружане снаге
ОС РБиХ	Оружане снаге Републике Босне и Херцеговине
ПАП 52077	Полуаутматска пушка 52077
ПЕБ	Против – електронска борба
ПЛЦ	Масовна гробница на Војној економији Брањево
РБиХ	Република Босна и Херцеговина
РБРО	Ручни бацач ракета оса
РС	Република Српска
РЦИРЗ	Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица
САД	Сједињене Америчке Државе
С бб	Славна брдска бригада
СДБ	Служба државне безбједности
СЈБ	Станица јавне безбједности
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
С – 2М	Стријела 2М
ТАМ	Творница аутомобила Марибор
ТО	Територијална одбрана
УН	Уједињене нације
CIA	Централна обавјештајна агенција (Central Intelligence Agency)
ICTY OTP	The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia Office

of the Prosecutor

NIOD

Холандски институт за документовање рата (Netherlands Institute for War Documentation)

SIGINT

Signals intelligence – скупљање обавештајних података кроз анализу сигнала комуникационих и информационих система

Библиографија

- Armija BiH, 28. divizija, *190695 Spisak imata u OIZ Srebrenica*, (EAE8JI6OC). Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 2. korpus, Odjeljenje službe vojne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, *Pad Srebrenice*, ICTY R 1100576, 28.08.1995. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, kopija OS-a Štaba oružanih snaga, *Bilten vojne policije Srebrenica*, br. 031292-170193, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Bosne i Hercegovine, 8. Operativna grupa Srebrenica, 28. divizija kopnene vojske, *Monografija*, ICTY 0312626, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, Komanda 8. OG Srebrenica, Dopis upućen Okružnoj komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika, *Tabela pripadnika ARBiH koji su zarobljeni, nestali i poginuli, a tijela su im ostala na teritoriji koju kontroliše agresor*, br. 62/94, Tuzla, 1. 3. 1994. године, Arhiv RCIRZ, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, str. pov. br. 04-72/95 Srebrenica, *Procjena stanja morala u jedinicama 28. divizije*, Srebrenica, 20.5.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, *MTS-a, potražuje se*, str. pov. br. 01-74/95, Srebrenica 4.6.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda Garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naredenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, *Spisak vanškolske omladine rođene 1977. godine*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, Komanda 2. korpusa, Komanda OS Srebrenica, Vojna tajna, Povjerljivo, *Spisak poginulih v/o*, pov.br. 03/643-1, Tuzla, 23. 12. 1993, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- База Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (подаци који се односе на страдале Бошњаке у Подрињу 1991–1995).
- Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата. <https://registri.fmbi.gov.ba/>.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalna komisija za nestale osobe, *Dopis za MKSJ*, br. 01-41-3720/2007, ICTY 06129396, 30. 7. 2007, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, br. 06-01/6-4.4.-498-4/04, Sarajevo, 4. 8. 2004. године, *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54 [Тужилац против Слободана Милошевића, бр. предмета IT-02-54], *Podaci o nestanku – smrti 142 pripadnika ARBiH i drugih lica*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, Sektor sigurnosti i obavještajnih poslova, vojna tajna, strogo povjerljivo, *Dokumentalistički presjek podataka i saznanja o razmjerama zločina nad Bošnjacima nakon pada Srebrenice*, ICTY 01854396, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo unutrašnjih poslova, Federalna uprava policije Sarajevo, *Rješenje*, br. 09-45-1-653/20, 30. 3. 2020.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Tuzlanski kanton, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava policije Tuzla, *Obavijest*, br. 08-06/3-1-03.2-3-1043/20/kn.
- Bosna i Hercegovina, Ministarstvo odbrane, *Rješenje*, br. UP-I-14-35-2-10-4/20, [n.d].
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalni zavod za mirovinsko i invalidsko osiguranje, *Obavijest br. FZ1/3-04-7-152-2/20*, Sarajevo, 14. 4. 2020
- Butler, Richard J. *Expertise on Military Events in Srebrenica (Revised), Operation “Krivaja 95” (“Third Report”)*, [Експертиза о војним догађајима у Сребреници (ревидирано), Операција „Криваја 95“ („Трећи извјештај“)], Expert Report to the ICTY. November 1, 2002.
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau and Arve Hetland. *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing Including a Progress Report on the DNA-Based Identification* [Интегрисани извјештај о несталим особама заједно са извјештајем о напредовању идентификација на основу ДНК анализа 2009. године], April 9, 2009. <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/lasting-consequences/sg-7-01-ekspertski-en.pdf>.
- Генерал Ратко Младић, *Наређење о нормализацији живота и рада у општини Сребреница*, ICTY 02935598, 21. 7. 1995, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Ева Табо (Ewa Tabeau), *Интерни меморандум*, ICTY LRT/ET/071-08 (0636-1547-0636-1556-BCST/пријевод), 24. 7. 2008.

- Izjava Abdulaha Salkića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, br. 15-46/96, 5. 2. 1996, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Adrahama Babajića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar Službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Srebrenik, br. 20-14/02-230___/95, ICTY 06817246, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Изјава Авдић Кадрије, МУП РС, Полицијска Станица Сребреница, бр. 12-1-6/02-93/04, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Izjava Behadija Krdžić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, br. str. pov. 06-101-160/95-17, ICTY 00371774, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Bega Muminovića, komandir 1. voda čete mudžahedina 283. manevarske brigade, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-65/95, ICTY 01008151, 22. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Bega Salihovića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komada 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Bojana Subotića data istražiteljima MKSJ 22.6.2013. i 28.9.2013, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Vujadina Popovića data Haškom tribunalu, 2. 11. 2013. године, ICTY Y0385564, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Dane Ristanović, Službena zabilješka o obavljenom informativnom razgovoru, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1597, ICTY R1100612, 14. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Изјава Драгоја Лазића, МУП Републике Српске, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Милићи, бр. 12-1-8/02-230-67/04, 21. 4. 2004, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Izjava Envera Avdića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1852, ICTY 00371746, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Zumre Hafizović, Zapisnik o uzimanju izjave, Republika Bosna i Hercegovina, Komanda 212. brdske brigade, br. 06-399-1/95, ICTY 02631623, 14. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Izjava Ilijaza Pilava, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1514, ICTY 02966958, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Ismet Handžić, Armija republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Isada Mujanovića data organu bezbjednosti 14. septembra 1995. godine, ICTY 02631965, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Изјава Јашаревић Хамеда, записник о прикупљању изјаве од лица, Република Српска, Министарство унутрашњих послова, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Братунац, бр. 12-1-7/02-230-49403, 27. 8. 2003, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Izjava Kadrije Muratovića, Sarajevo, ICTY 01185372, 18. 10. 2002, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kemala Mujića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 06-101-160/95-11, ICTY 02631788, 2. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kovačević Sadik, Službena zabilješka o informativnom razgovoru, RBiH, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371749, 13. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mehmedović Fadila, Armija BiH, Komanda 281. IBLB, Organ bezbjednosti, br. 06/06-2, ICTY 07034962, 30. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina..
- Izjava Mevludina Hrnjić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-77/95, ICTY 02631840, 10. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mevlida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1737, ICTY 00371771, 6. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Adil Mehmedović, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Banovići, br. 20/02-1-1056/95, 16.8.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Изјава Мирка Вујадиновића, МУП Републике Српске, Центар јавне безбједности Бијељина, Полицијска станица Милићи, бр. 12-1-8/02-230-65/04, 21. 4. 2004, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

- Izjava Nedžada Ahmetovića, Bosna i Hercegovina, Ministarstvo sigurnosti, Državna agencija za istrage i sigurnost, br. 17-0412-04-2 151/06, ICTY 0558-6391 / 0558-6396, 09.03.2006, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mirzeta Smajića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuza, str. pov. br. SP. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Muja Rahmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Opštinska komisija Živinice, br. 01-0585 95, ICTY 00442913, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kemala Mujića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 06-101-160/95-11, ICTY 02631788, 2. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mujčinović Hamida, Armija BiH, 28. divizija, 284. IBLBR, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Nuriza Selimovića data organu vojne bezbjednosti Armije BiH, ICTY 02631686, 26. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Nazifa Osmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-1/95, ICTY 01008158, 20. 12. 1995, Arhiva RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Изјава представника цивилних власти енклаве Сребреница у вези са реализацијом договора о евакуацији цивилног становништва из енклаве, ICTY 00845445, Република Српска, Комесар за цивилна питања у Сребреници, бр. 07-27/95, 17. 7. 1995, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Izjava Refika Hamidovića, zamjenik komandira izviđačko – diverzantskog voda 28. samostalnog brdskog bataljona 28. divizije KoV, ICTY 02631670, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Redža Delića, Armija republike BiH, 283. istočnobosanska laka brigada, Odeljenje za bezbjednost, str. pov. br. 06/178-1/95, Živinice, 25. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Salihović Husa, MUP RBiH – Armija R BiH, br. 06-101-197/95, ICTY 02966935, Tuzla, 20. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Salihović Selvida, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371738, 20. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Изјава Светозара Маринковића, Министарство унутрашњих послова Републике Српске, Центра јавне безбједности Бјелјина, Полицијска станица Сребреница, бр. 12-1-6/02, 13. 4. 2004, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

- Izjava Seada Karamujića data organima vojne bezbjednosti 2. korpusa Armije BiH, ICTY 02631678, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Suada Salkića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-68/95, ICTY 01007645, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Suljić Idriza, br. 01-06 77/95, 30. 11. 1995, ICTY 00442856, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Hasmira Mehanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1738, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Halida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1765, ICTY R1100644, 17. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Hasana Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1753, ICTY 00371752, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Hakije Husejinovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-247/95, ICTY 00371781, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Ismet Handžić, Armija republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Husa Salihovića, R BiH, MUP, AR BiH, br. 06-101-197/95, ICTY 02966935, Tuzla, 20.08.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Čelanović Zlatana, Zapisnik o prikupljanju izjave od lica, MUP, CJB Bijeljina, PS Bratunac, broj: 12-1-7/02-230-498/03, 28. 8. 2003, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Ševala Ademovića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, ICTY 01008095, 19. 1. 1996, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Šečić Riza, data bezbjednosnom organu 2. korpusa 6.8.1995, ICTY O2631680, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- ICTY Office of the Prosecutor. *Srebrenica Missing: Persons Reported Missing and Dead after the Take-Over of the Srebrenica Enclave by the Bosnian Serb Army on 11 July 1995 – The 2009 Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* [Нестали Сребренице: Особе пријављене као несталии мртве након што је Војска босанских Срба преузела Сре-

- бреницу 11. јула 1995. године – Извјештај о напредовању МКЦК идентификације на основу ДНК анализа]. The Hague: April 9, 2009.
- Команда ДК, *Наређење „Криваја-95”*, стр. пов. бр. 01/04-156-1 од 2. 7. 1995. године, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Lista osoba nesrpske nacionalnosti nestalih na području općine Vlasenica u periodu od 4. 4. 1992. do 31. 12. 1992. godine, koji su ekshumirani i identifikirani*, ICTY 06865947, 06865950, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Међународна комисија за нестале особе (ICMP), https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba, приступљено 8. 9. 2020.
- Међународни комитет Црвеног крста (International Committee of the Red Cross). *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 1998.
- Меморијални центар Крагљивода, *Списак шехида*, <http://www.kragljivoda.ba/admin/dokument/i/88SpisakSehidaMCKragljivodaABCD.pdf>
- Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen – obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, *Odgovor na vaš zahtjev br. 08/4.01/773-75-165/18*, br. 02-02-3-238-1/20, Srebrenica, 16. 3. 2020.
- Министарство унутрашњих послова, *Достављање података за рад Независне међународне комисије за страдање свих народа у Средњем Подрињу и Сребреници од 1992. до 1995. год*, бр. И-Д/П-230.4-7/20. 18. 9. 2020.
- National Security Archive. “Srebrenica Conference Documents Detail Path to Genocide from 1993 to 1995 [Документи са конференције о Сребреници детаљно приказују чињенице пута ка геноциду].” July 1, 2015.
- Окружни штаб Цивилне заштите Зворник, бр. 03-137/95, 21. 7. 1995, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Opština Srebrenica, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Podaci o broju stanovnika na području opštine Srebrenica*, br. 01-06/94, 11. 1. 1994, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Opština Srebrenica. *Naredba za opštu mobilizaciju u opštini Srebrenica*, ICTY 03572687, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.
- Orić, Naser. *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje)*, April 1992–Septembar 1994. Općina, 1995.
- O. van der Wind, *Brigadier General Report Based on the Debriefing on Srebrenica, Assen*, ICTY 00349914, October 4, 1995.
- Павловић, Душан. *Битка за Сребреницу – Рат за цивилизацију*. Бања Лука: РЦИРЗ, 2019.

Пуковник Лазар Аћамовић, *Наређење за асанацију бојних свим потчињеним јединицама на нивоу ДК*, бр. 18-146/95, 20. 7. 1995, ICTY 04312687, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. ICTY IT – 09 – 92 – T, Testimony of Jean-Rene Ruez, Examination by Mr. McCloskey, April 11, 2013. <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130411IT.htm>.

Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. ICTY IT-09-92-T, Cross-examination of the ICTY Chief Investigator Jean-Rene Ruez by Mr. Lukić, May 28, 2013. <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130528ED.htm>

Prosecutor v. Krstić, Case No. ICTY IT-98-33, Testimony of Enver Hadžihasanović, General of the ABiH, April 5, 2001. <http://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/010405it.htm>.

Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Cross-examination of Dušan Janc, Transcript, March 28, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120328ED.htm>.

Prosecutor v. Karadžić, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of Haglund William, January 31, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120131IT.htm>.

Prosecutor v. Karadžić, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of Thomas Parsons, March 22, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120322ED.htm>.

Prosecutor v. Popović et al., Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Richard Wright, February 21, 2007. <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.

Prosecutor v. Popović et al., Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Christopher Lawrence, February 21, 2007. <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.

Prosecutor v. Popovic et al., Case No. ICTY IT-05-88-T, Judgement, June 10, 2010. <https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610judgement.pdf>.

Prosecutor v. Radovan Karadžić [Тужилац против Радована Караџића], Амор Машовић, Report, Case No. ICTY IT-95-5/18-PT, ICTY 06722899.

Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari, ICTY 0554-2635 - ICTY 0554-2644, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Raspoloživi podaci koji se odnose na zatvoreničke objekte na području opština Vlasenica i Milići, ICTY 0561-8299, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Република БиХ, општина Сребреница, Општински штаб цивилне заштите, Допис упућен Државној комисији за размјену, *Dostava spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica*, бр. 04-752/94, 26. 5. 1994, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Република Босна и Херцеговина, Штаб оружане снаге Сребренице, *Dostava podataka o pregledu formacijskog ustrojstva OS Srebrenica u proteklom periodu*, бр. 664/93, 19. 09.1993, Архив RCIRZ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

- Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izveštaj po naredbi*, str. pov. br.: Sekretarijat odbrane Tuzla 11.6-164/95 od 06.04.1995. godine, str.pov. broj:03-102-3/95 Srebrenica, 01.06.1995. godine, Arhiv RCIRZ, , Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (РЦИРЗ), *Захтјев за уступање информација*, бр. 08/4.01/773-75-162/18, 27. 2. 2020.
- Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (РЦИРЗ), Допис Обавјештајно сигурносној агенцији, *Захтјев за уступање информација*, бр. 08/4.01/773-75-165/18, 27. 2. 2020.
- Ruez, Jean-Rene, “The ICTY Investigations [Испаре МКСЈ].” In *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities* [Истражујући Сребреницу: Институције, чињенице, одговорности], edited by Isabelle Delpla, Xavier Bougarel and Jean-Louis Fournel, 23-39. New York: Berghahn Books, 2012.
- Svjedočenje Nijaza Mašića, Komisija Vlade RS o događajima u i oko Srebrenice, бр. 103/09, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak zarobljenih pripadnika OS Srebrenica*, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice 10-19. jula 1995. godine, broj: 107-2004, 27. 5. 2004, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak identifikovanih tijela ukopanih 31. marta 2003. godine u memorijalnom kompleksu „Srebrenica – Potočari“*, ICTY 0554-2684, (Srebreničke novine, vanredan broj 7, april 2003), Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2604, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak nestalih civila*, ICTY 03572659, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak stradalih i teško ranjenih starješina na dužnosti 8. OG Srebrenica*, ERN: 0417-0441-0417-0447, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Staelraeve, Sophie, and Paul ‘t Hart. “Dutroux and Dioxin: Crisis Investigations, Elite Accountability and Institutional Reform in Belgium.” In *Governing After Crisis: The Politics of Investigation, Accountability and Learning*, edited by Paul ‘t Hart, Arjen Boin and Allan McConnell, 148-180. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Statement of a protected witness given to the investigators of the ICTY on October 9 and 11, 1998 and December 3, 1998 [Изјава заштићеног свједока дата истражитељима МКСЈ 9. и 11. октобра 1998. године], ICTY 00700892, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Statement of Vejiz Šabić Commandant of the 284th East Bosnian Light Brigade, given to the ICTY Investigators on April 8 and 9, and May 16, 2002, [Изјава Вејиза Шабића, командир 284. источнобосанске лаке бригаде, дата истражитељима Хашког трибунала 8. и 9. априла и 16. маја 2002. године], ICTY 02199363, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Statement of Ibran Mustafić given to the ICTY Investigators on 18 February 2001 and 20 March 2001 [Изјава Ибрана Мустафића дата истражитељима МКСЈ 18. 2. 2001. и 20. 3. 2001], ICTY 02015277, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Statement of Osman Halilović given to the ICTY investigators on August 14, 15, and 16, 1995 [Изјава Османа Халиловића дата истражитељима МКСЈ 14. 15. и 16. августа 1995. године], ICTY 00818527, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Statement of Memišević Nurif given to the ICTY investigators on January 19, 1996 [Изјава Мемишевић Нурифа дата истражитељима МКСЈ 19.01.1996. године], ICTY 00396028, Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Tokača, Mirsad. *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. Sarajevo: Istraživački dokumentacioni centar, 2012.

Уредник, „Тужна годишњица: Ово су имена 8.372 убијених Сребреничана у геноциду 1995. године”, Глобал ЦИР, 11. 7. 2018. <https://www.globalcir.com/2018/07/11/tuzna-godisnjica-ovo-su-imena-8-372-ubijenih-srebrenicana-u-genocidu-1995-godine/>.

United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* [Извештај генералног секретара сходно резолуцији Генералне скупштине 53/35: Пад Сребренице], November 15, 1999. <https://digitallibrary.un.org/record/372298>.

Central Intelligence Agency (CIA). *H/W Support Cable for European Brief OCPAS EUR 95/165 for 18 July 1995* [Приложен помоћни телеграм за информацију Европи ОСПАС ЕУР 95/165 за 18. јул 1995. године]. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000444666>.

Wiebes, Cees. “Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services [Обавјештајне службе и рат у Босни 1992-1995: Улога обавјештајних и безбједносних служби].” In *Srebrenica: Reconstruction, Background, Consequences and Analyses of the Fall of a ‘Safe’ Area* [Сребреница: Реконструкција, позадина, посљедице и анализе пада једне „заштићене“ зоне], Appendix II, 2608-2779, Amsterdam: NIOD, 2002. http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicareportniod_en.pdf.

ПОГЛАВЉЕ 6

Марија Ђурић и Роџер В. Бајард (Roger W. Byard)

Сребреница: Форензичка археологија, антропологија и патологија

1. Сажетак

1.1. Увод

Овај извјештај представља покушај да се понуди свеобухватни приступ догађајима везаним за војни пад Сребренице у јулу 1995. године, из перспективе форензичке антропологије, археологије и патологије. Двадесет и пет година након догађаја у Сребреници, постоје значајне тензије које превазилазе границе Босне и Херцеговине, уз стална неслагања око броја жртава, начина на који су умрле и природе злочина који су се догодили у овој области. Стога смо покушали да процијенимо чињенице које леже у основи ових текућих расправа и неспоразума. Чини се да ће категоризација смртних случајева особа пронађених у масовним гробницама Сребренице и утврђивање броја таквих смртних случајева можда тражити поновну процјену у свјетлу других могућности.

1.2. Материјал и методе

Ова студија је углавном заснована на документима представљеним Хашком трибуналу током различитих судских поступака. Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица у Републици Српској помогао је у прибављању додатних материјала. Студија је дјелимично била ограничена тиме што неки од оригиналних докумената нису били доступни Комисији.

Први циљ студије био је да се анализирају два важна питања: колики је укупан број људи који су умрли у региону Сребренице током јула 1995. године и колики је број Муслимана које

су српске снаге систематски погубиле.¹ Најприје су обрађене сљедеће теме: демографске анализе представљене током суђења у Хашком трибуналу, анализе изјава свједока и анализе извјештаја о ископавањима масовних гробница, укључујући и обдукцијске налазе. При анализи броја умрлих особа, мјеста њиховог нестанка, узрока смрти и локација гдје су тијела откривена, пресудна су била сљедећа документа: спискови несталих особа, листе идентификованих особа које је сачинила Међународна комисија за нестала лица (МКНЛ), потврде о смрти и базе података Идентификацијског пројекта „Подриње“ (ПИП). Под претпоставком да примарне масовне гробнице садрже искључиво остатке жртава масовних погубљења, анализирали смо извјештаје са њихових ископавања, снимке из ваздуха и димензије гробница, као и могуће везе између стратишта и секундарних гробница, у циљу процјене капацитета тих гробница и максималног броја особа које су у њима могле бити сахрањене. Посебна пажња је усмјерена на питање формирања секундарних, тајних гробница како би се сакрила тијела „систематски погубљених особа“. Резултати археофорензичке просторне анализе, дистрибуције тијела, степена фрагментованости остатака, ДНК веза, утврђивања узрока смрти и друге информације довеле су до закључка да гробнице опередијелене као секундарне нису *sensu stricto* такве, него су вјероватно садржавале и тијела повезана са околностима другачијим од масовних погубљења.

Даља истрага овог питања довела је до стварања геореференцираних детаљних мапа површинских остатака, мањих гробница и подручја главних борби током пробоја 28. дивизије АРБиХ од Сребренице до Тузле. Анализе броја жртава на бошњачкој (муслиманској) и на српској страни, војног контекста и података прикупљених у полицијским истрагама додатно су помогле у разјашњавању догађаја из лjeta 1995. године.

1.3 Резултати и закључци

У реконструкцији догађаја везаних за Сребреницу 1995. године, такође са становишта форензичке археологије, антропологије и патологије, важну тему представља питање броја страдалих. Из докумената везаних за пад Сребренице, јасно је да није лако добити тачне податке. Једна од главних институција која се већ дужи низ година бави овим питањем је Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ), основан 1993. године. Током близу 20 година, Суд је процесуирао претежно Србе оптужене за почињене ратне злочине у Босни и Херцеговини, уз оптужнице за геноцид, засноване од самог почетка на прихваћеном броју од скоро 8.000 систематски погубљених особа. Демографи МКСЈ-а детаљно су објаснили главне изворе коришћене за састављање списка несталих особа (7.692) у вези са догађајима

1 Термин „систематски погубљени“ у овом извјештају коришћен је у смислу како је то користио Хашки трибунал у својим оптужницама и пресудама и односи се на масовна стријељања заробљених. Не улазећи у овом дијелу извјештаја у категоризацију и квалификацију кривичних дјела, термин „систематски погубљени“ преузет је да би се направила јасна евалуација свих форензичких извјештаја који су се претходних година бавили ископавањима и анализом масовних гробница.

у Сребреници, као и методе које су користили за израчунавање броја жртава повезаних са Сребреницом. Ово укључује и број преминулих појединаца у односу на број становника који су прије рата живјели у Сребреници. Међутим, неки научници оштро су критиковали примијењене методе, коначне резултате и тумачења експерата МКСЈ-а.

Када се ради о демографској структури страдалих повезаних са падом Сребренице, потврђено је у свим изворима да је готово цјелокупна ова популација била сачињена од Муслимана и то мушкараца, претежно младих. У интегрисаном извјештају Демографске јединице МКСЈ за 2009. годину стоји да су, од 7.692 несталих или мртвих особа, 0,9% биле жене, 99,1% мушкарци, а 0,3% дјечаци узраста од 10 до 14 година и 1,9% старији од 70 година. Мање јасно питање односи се на удио војног особља међу жртвама и допринос војних губитака у укупном броју смртних случајева. Укупни број подударања између листа АРБиХ и Канцеларије хашког тужиоца (ОТП) је 5.371. МКНЛ је ДНК анализом идентификовао 3.438 особа из евиденције Армије БиХ које су и на ОТП листи. Друго питање које захтијева пажњу је да ли су активне трупе, заједно са резервним снагама 28. дивизије АРБиХ, које су у јулу 1995. године покушале да дођу из Сребренице до Тузле, биле укључене у војну акцију или се радило о људима који су покушали да побјегну из подручја „ходајући (*sic*) кроз шуму“, као што је навођено у многим извјештајима МКСЈ-а. Иако одређена документа указују на то да су неки појединци били „на задатку“, без обзира на природу ангажовања војног особља АРБиХ у Сребреници (службено или неслужбено), квалитет њихове војне обуке и посједовање стандардне опреме (наоружање, обућа и униформе) остаје основно питање: како су они умрли, а посебно, да ли су сви систематски погубљени као што је то општеприхваћено?

У резимеима извјештаја МКСЈ-а, почев од 2009. године, смрт свих особа идентификованих путем ДНК анализа у „масовним и другим гробницама везаним за Сребреницу“ приписана је масовним погубљењима у Кравици и другим мјестима, Ораховцу, на брани код Петковаца, у Козлуку и Брањеву/Пилици. Њихов збир чини 6.849 идентификованих жртава до 2013. године, а овај број укључује и такозване јединствене ДНК профиле повезане са Сребреницом, али који се не налазе на листама несталих. Анализирали смо ове везе и утврдили да збир свих случајева са ДНК везама представља укупно 871 особу пронађену на двије или више локација. Од ових 871, једна ДНК веза између мјеста погубљења (мрље од крви на унутрашњем зиду складишта Кравица) и секундарне масовне гробнице (случај остатака на Зеленом Јадру 2) указује на то да је та особа погубљена. Осим тога, само 386 случајева представљало је директне везе између примарних и секундарних гробница, док је већина ДНК веза искључиво указивала на конекције између различитих секундарних гробница. Нажалост, ови резултати, засновани на генетској идентификацији, нису довољни за пружање поузданих форензичких доказа о броју погубљених особа.

Будући да су сви систематски стријељани појединци у почетку били укупани у примарне гробнице, са становишта форензичке археологије урађена је анализа опљачканих примарних масовних гробница (из којих је већина тијела уклоњена и премјештена – из Глогове, Брањева, Петковаца, Лажета и Козлука) као и непоремећених гробница. Ово је урађено како би се про-

цијенио максималан број појединаца који су могли бити сахрањени у тим гробницама. Наша анализа показује да највећи број индивидуа које су могле да садрже примарне гробнице не прелази 3.715. Имајући у виду да би процијењени максимални број особа (3.715) сахрањених у свим примарним гробницама могао да се сматра тачним само у случају да су гробне јаме коришћене у цјелини – без празног простора између тијела, вјероватније је да је стварни број сахрањених у овим гробницама био знатно мањи од тога.

Укупни број преосталих индивидуа у примарним гробницама након пљачке и оних у неопљачканим примарним гробницама износио је 1.772, па се, према нашој анализи, може очекивати да је из примарних у секундарне гробнице пресељено највише 1.943 особе и то под условом да су простори у примарним гробницама били максимално испуњени тијелима. Међутим, укупни број особа сахрањених и идентификованих у секундарним масовним гробницама, према МКНЛ-овој листи извјештаја о подударању ДНК из 2013. године, износио је 4.114.² Ово указује на то да је приближно 2.171³ тијело пристигло у те гробнице из алтернативног контекста, другачијег од оног што је прихваћено као систематско погубљење.

Велики број тијела пронађен је ван контекста главних примарних и секундарних масовних гробница. Након темељне анализе, искључујући појединце који су умрли прије јула 1995. године и оне умрле у потпуно различитим дијеловима БиХ, Србије или Хрватске, закључили смо да би конзервативна процјена броја особа пронађених као површински остаци могла бити већа од 756 идентификованих путем ДНК, како је то представио МКСЈ у 2013. години. Наиме, када се на тих 756 додају 162 особе у „подручју Побуђа“, 55 особа у „подручју Баљковице“ и 25 особа у „подручју Снагова“⁴, добија се број од најмање 999 особа пронађених као површински остаци. Другу категорију представљају жртве пронађене у појединачним гробницама и у малим групним гробницама. До сада је познато више од 30 таквих гробних мјеста, са приближним бројем особа између 170 и 200. Наша темељна форензичка анализа показала је да у ову групу треба укључити бар још 8 индивидуалних гробница, у поређењу са укупно 15 наведених у ОТП-овом ажурираном извјештају из 2013. године, као и још најмање 25 особа из малих групних гробница. Заједно са површинским налазима, ове мале гробнице садрже најмање 1.047 индивидуа.

Једна од важних категорија страдања у догађајима у Сребреници током јула 1995. године повезана је са низом засједа и оружаних борби током војног пробоја Муслимана (више од десет хиљада људи било је у колони састављеној дијелом од чланова активног и резервног састава 28. дивизије АРБиХ) који су напустили Сребреницу и намјеравали да стигну до Тузле. Многобројни документи описују дјеловање снага Војске Републике Српске (ВРС) које су по-

2 Према Јанцу, ради се о броју од 4.213 особа (Dusan Janc, *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves and surface remains. Recoveries related to Srebrenica June 2013* (званични извјештај МКСЈ-у бившег истражника) /The Hague: ICTY, 2013/, X024-0773–X024-0774). У даљем тексту: Janc, *Update 2013*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука).

3 Анализом Јанцове табеле (Janc, *Update 2013*) радило би се о 2.270 тијела.

4 Овакву микрорегионалну подјелу према којој су груписани сви површински налази људских остатака, као и они из појединачних и малих групних гробница, начинио је Душан Јанц (Janc, *Update 2013*, стр. X024-0773).

кушале да спријече Муслимане да успију у тој намјери. Нека документа наводе губитке ВРС са многим исказима очевидаца о ефектима гранатирања колоне и посљедичној смрти Муслимана током пробоја. Међутим, суштински одговор на питање колико је људи убијено током борбе још увијек није познат. Постоји неколико форензичких индикација о везама између смрти тих људи и површинских налаза/случајева који су касније откривени на истом подручју.

Број појединаца који су нестали „у шуми“ на мјестима кроз која су пролазиле трупе Муслимана значајан је (Буљим, Бокчин Поток, Кравица, Мратинци, Каменица, Удрч, Снагово, Баљковица итд., што укључује и подручја заиста „у шуми“). Мјесто нестанка, наравно, не мора нужно да значи да је особа страдала на том мјесту, међутим податак да је 3.000 људи нестало у близини борбених линија подстакао нас је да радимо просторне анализе, почев од једноставног мапирања откривених површинских случајева као основе, а затим додавања још једног слоја географски реконструисане руте, односно тока пробоја 28. дивизије. Ово пружа просторни образац који показује да је већина површинских налаза откривена у директној линији пробоја и/или у њеној близини.

Информације о узроку смрти у патолошким извјештајима су донекле ограничене због распадутости меких ткива прије обдукције, па стога нису увијек корисне у покушајима да се разликује борбени од неборбеног статуса страдалих, као и начин тј. посебне околности страдања, чак и када постоје докази о повредама из ватреног оружја. Међутим, није неразумно претпоставити да присуство гелера или експлозивних повреда указује на то да је одређени број појединаца погинуо у борби. Анализа узрока смрти наведена у бази података коју је 2015. године израдио ПИП, а која садржи евиденцију 5.450 идентификованих појединаца, показала је да је у 301 случају рана од експлозивног оружја наведена као могући узрок смрти. Највећа концентрација особа са експлозивним ранама утврђена је у секундарним гробницама дуж пута ка Чанчарима (од Зворничке Каменице до Чанчара) – 122, затим у Липљу – 29 особа. Те гробнице, заједно са локалитетима са површинским остацима (57 особа), прате просторни образац линије пробоја и зона борбених дејстава, што све сугерише да су те особе погинуле у борбеној ситуацији.

Анализа стања очуваности и комплетности скелетних остатака у секундарним гробницама показала је да неке секундарне гробнице имају необично висок ниво тјелесне дезартикулације и растурања дијелова тијела. Будући да су све гробнице имале сличне особине и начин настајања (локација и вријеме настанка, употреба тешке механизације за копање, пљачкање и премјештање тијела, сличне археолошке методе ископавања итд.), очекиван је и уједначени ниво фрагментације тијела. Међутим, ниво фрагментације тјелесних остатака (изражен као квантитативни однос између комплетних или скоро комплетних тијела и неповезаних дијелова тијела) показао је значајне разлике међу гробницама. Упадљиво је да испреплетене/помијешане кости на локацијама са највећом фрагментацијом и растурањем остатака потичу углавном са локалитета у Липљу, Чанчарима и Зеленом Јадру. Баш у тим гробницама могле су се наћи особе које су погинуле у борбеним дејствима од тешког наоружања. Степен дезартикулације у овим гробницама не одговара типичној дезартикулацији насталој услед машинског премјештања остатака у секундарне гробнице.

Поред јасних доказа који указују на то да површински налази, мале гробнице и неке од секундарних гробница садрже остатке особа страдалих у борбеним дејствима, постоје и додатни докази да су неке секундарне гробнице садржавале помијешане остатке особа страдалих у различитим околностима. Неколико примјера указује на то да су особе које су умрле прије или после догађаја у Сребреници из јула 1995. године и у другим контекстима сахрањене заједно у истој масовној гробници. Такве су нпр. Бљечева 1 са тијелима из ратних догађаја из 1992. и из 1995. године и Залазје 1, које, поред муслиманских жртава из 1995. године, има и српске жртве из 1992. године. Неколико секундарних гробница, као што су оне на Чанчарском путу или у Зеленом Јадру, садржи дијелове тијела који су директно повезани са површинским остацима из Побуђа код Братунца или из подручја Баљковице, што указује на то да они нису били пресељени из примарних гробница, већ да су те особе највјероватније страдале током пробоја. Коначно, неки посмртни остаци имају јединствене ДНК профиле који уопште нису у вези са несталим особама из Сребренице. Са друге стране, посмртни остаци готово 1.000 жртава из листе несталих из Сребренице никада нису пронађени.

Све ово отвара многа питања у вези са бројем погубљених људи у масовним стријељањима, бројем погинулих у борбама и бројем умрлих у другим контекстима у љето 1995. године и прије тог времена.

2 Извјештај

2.1.1. Како су се смрти догодиле? Постоје неслагања око броја и узрока смрти

На веб-локацијама, друштвеним мрежама, новинама, телевизијским програмима, у књигама и на конференцијама постоји значајна јавна расправа о броју убијених муслиманских жртава након пада Сребренице. Питање је сложено јер јавности никада нису представљени јасни и усаглашени докази. Најутицајнији закључак о овом питању формулисао је Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ) Уједињених нација (УН), бавећи се судбином приближно 8.000 особа. Иако је овај број у највећој мјери прихваћен од стране Муслимана (Бошњака), многи српски политичари, научници и новинари сматрају да је тај број вјероватно претјеран и процјењују да је умрло мање жртава, као и да нису сви смртни случајеви представљали погубљења.

2.1.2. Позадина догађаја

У јулу 1995. године, војни сукоб у сјевероисточном дијелу Босне и региону Средњег Подриња између српских и бошњачких трупа резултирао је вишеструким жртвама. То је такође укључивало цивиле, посебно са бошњачке стране. Док су погибије Бошњака у Сребреници назване „највећим појединачним ратним злочином у Европи од Другог свјетског рата“,

који је укључио и протјеривање 23.000 бошњачких жена и дјеце и заробљавање и погубљење „хиљада муслиманских мушкараца“⁵, предложене су алтернативне хипотезе. Конкретно, претпоставља се да су бројна тијела пронађена у масовним гробницама бошњачки мушкарци из састава 28. дивизије Армије Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ) или повезани са њом, који су били умијешани у оружани сукоб против Војске Републике Српске (ВРС, или „BSA“ – „армије босанских Срба“) након покретања пробоја кроз српске снаге који је омогућио повлачење из Сребренице ка Тузли.⁶ Као што је напоменуто, не постоји чак ни сагласност о тачном броју убијених појединаца.⁷

Дуж линије сукоба, на путу ка Тузли, идентификоване су многобројне масовне гробнице, а каснија ископавања открила су хиљаде тијела.

Да ли би поновна процјена доказа могла да помогне у утврђивању да ли су у гробницама сви били муслимански цивили, одрасли мушкарци и дјечаци које су српске снаге погубиле (као што се обично вјерује), да ли су они били борци, да ли су мјешавина обоје, или то једноставно није одредљиво? Овај рад је користио објављене примарне, али и секундарне изворе, с обзиром на потешкоће у приступу свим примарним извјештајима и изјавама свједока.

2.1.3. Могућности

Постоје поуздани извјештаји очевидаца који поткрепљују тврдњу да су српске снаге погубиле бошњачке цивилне и војне затворенике, посебно након пада Сребренице.⁸ Процијењено је да је приближно 3.000 бошњачких затвореника убијено од стране српских снага које су их заробиле, а њихова тијела су затим закопана у масовне гробнице.⁹

Међутим, то не објашњава преосталих ~ 5.000 тијела нађених у гробницама. Од приближно 12.000 наоружаних и ненаоружаних бошњачких војника и мушкараца који су напустили Сребреницу, Уједињене нације (УН) процењују да је само 8.000 стигло до Тузле¹⁰, што је недостатак од 4.000, примијетио је пуковник Бранц који је служио у холандском батаљону (Dutchbat) у то вријеме.¹¹ Остале процјене се крећу од 7.000 несталих мушкараца Муслимана¹² до најмање 7.475.¹³

5 Jan Willem Honig i Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime* (New York: Penguin Books, 2007); David Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*. (New York, New York: Penguin Books, 2012).

6 Dusan Pavlovic, *Battle for Srebrenica – War for Civilization* (Banja Luka: Republic Centre for Research of War, War Crimes and Search of Missing Persons, 2018); The Netherlands Institute for War Documentation (у даљем тексту: NIOD), *Srebrenica Report* (The Hague: NIOD, 2002), преузето 20. 10. 2019, <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report/report>.

7 Melanie Klinker, “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”. *Science and Justice* 56, (2016).

8 Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

9 Pavlović, *Battle for Srebrenica – War for Civilization*.

10 NIOD, *Srebrenica Report*.

11 Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

12 Craig E. Pollack, “Intentions of burial: mourning, politics, and memorials following the massacre at Srebrenica”, *Death Studies* 27, (2003).

13 Helge Brunborg, Torkild H. Lyngstad i Henrik Urdal, “Accounting for genocide: how many were killed in Srebrenica?”, *European Journal of Population*, 19-3 (2003).

Различите су процјене у погледу броја људи који су умрли током пробоја од Сребренице до Тузле. Испод су наведене неке од њих:

За пет дана масакра, Младић је организовао методичко погубљење више од три хиљаде људи који су заостали и постали ратни заробљеници. И вјероватно је више од четири хиљаде људи изгубило живот у недјељи бруталних засједа и борби у шумама, поред пута и у долинама између Сребренице и Тузланског округа, док је колона покушавала да дође до сигурности.¹⁴

...Интервјуисани мушкарци процјењују да је до 3.000 од 12.000 до 15.000 у колони или убијено током борбе са BSA /Војском босанских Срба/ или приликом преласка преко мина ...¹⁵

...број између 1.000 и 2.000 људи из колоне убијених у борбеним ангажманима ‘звучи разумно’¹⁶

Документовано је засигурно да је додатни број бошњачких заробљеника погубљен након заробљавања на путу ка Тузли.¹⁷ Међутим, друге смрти су могле настати због различитих околности. Јасно је да су неки случајеви смрти, према свједочењу очевидаца, настали услед војне акције српске војске, у засједи или током директног контакта. Српске трупе које су постављале засједе имале су малокалибарско наоружање, гранате, артиљерију и тенкове и распоређивале су снајпере и нагазне мине. Многе изјаве бошњачких војника описују гомиле оштећених и раскомаданих тијела.¹⁸

Прилично хаотично било је такође и повлачење бошњачке војске и цивила из Сребренице, који нису имали јасну слику о томе гдје су распоређени њихови или српски војници. То је резултирало многобројним смртним случајевима од такозване „пријатељске ватре“, када су Бошњаци отвараили ватру на своје људе, посебно ноћу. Ове грешке у просуђивању могле су бити погоршане исцрпљеношћу, страхом, глађу и жеђи, недостатком одговарајућих обавјештајних података, а у неким случајевима и халуцинацијама (разлози за ово посљедње остали су нејасни, јер заправо нема доказа да су српске снаге користиле отровне гасове, како је то навођено).¹⁹ Иако Хониг сматра да је већина Бошњака погубљена, он извјештава да су „у неким случајевима мушкарци убијали друге мушкарце које нису препознали и за које су сумњали да су Срби“²⁰, тј. да су барем неке од погинулих Бошњака убили њихови људи/војска у борбеном окружењу. Овај страх погоршавало је увјерење да су се Срби прерушили у Бошњаке и убацили се у колону.²¹

Забилежени су и случајеви смрти од „пријатељске ватре“, гдје се догађало намјерно убијање својих војника, изазвано одраније постојећим локалним непријатељствима, појединачним свађама око питања која уопште нису била повезана са борбом, или као одмазда или одвраћање за

14 Carl Bildt, *Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1998), стр. 66.

15 United Nations, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 The fall of Srebrenica*, A/54/549, 15 November 1999, para. 387.

16 ICTY, *Richard Butler, the ICTY prosecutor's military expert – OTP*, Popovic trial transcript, January 23, 2008, стр. 20251, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/080123ED.htm> (преузето 16. 7. 2019).

17 Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

18 Pavlović, *Battle for Srebrenica – War for Civilization*.

19 NIOD, *Srebrenica Report*.

20 Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

21 Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

покушаје или приједлоге за предају.²² И овдје су Хониг и Бот примијетили да су „холандски војници видјели како избијају борбе међу бошњачким војницима“, тј. поново је наговјестио да су бар неке од насталих смрти можда биле усљед унутрашњег сукоба.²³ Та убиства су могла бити извршена стрелачким наоружањем или гранатама. Разликовање оваквих смрти од оних изазваних српском ватром једноставно није могуће с обзиром на доступне архивирани информације.

Такође, пријављена су самоубиства међу војницима и цивилима који су радије изабрали ту опцију, умјесто да ризикују да их српске снаге заробе. Поново изгледа да Хониг и Бот прихватају и друге узроке смрти, осим погубљења: „Други нису видјели излаз и извршили су самоубиство“, и „Неки мушкарци су изгубили живце и извршили самоубиство“.²⁴ То је понекад подразумијевало групна или појединачна самоубиства ручним бомбама или појединачна самоубиства пиштољима или пушкама. Роуд наводи једног очевица који је изјавио да је испред Нове Касабе видео „све више и више мртвих војника“ (не цивила) и „мисли да је видео чак тридесет и пет без груди и глава, који су се убили ручним бомбама или пиштољима“.²⁵ Прави број самоубиства остао је нејасан.

Друге могућности су да су нека тијела можда била из сукоба од прије Сребренице 1995. године и да су била резултат секундарних сахрањивања, или нису била повезана са том конкретном војном акцијом.²⁶ Недостатак поузданости информација илуструје се у једном случају када су неке жртве из масовне гробнице виђене живе недјељама након наведеног погубљења групе.²⁷ Међународни кривични суд за бившу Југославију такође је открио недоследности око броја жртава, а када се ради о временима и мјестима њихових нестанка, недоследност је у готово трећини случајева из једне гробнице.²⁸

Очигледно је да многа питања остају без одговора: на примјер, зашто су сва тијела у масовним гробницама резултат „бруталних погубљења“; како је утврђено да је „већина умрла насилном смрћу у неборбеним околностима“; ако сва тијела у масовним гробницама између Сребренице и Тузле представљају погубљене цивиле, шта се догодило са војницима убијеним дуж пута усљед војног сукоба између српске и бошњачке војске током обруча; коначно, како су друге категорије, осим погубљења, искључене као узроци смрти?

Чак је и Хашки суд примијетио да „у својој калкулацији не узима у обзир број Муслимана убијених у борби, оних који су извршили самоубиство или оних који су убијени у окршајима са другим Муслиманима“.²⁹ Образлажући Толимирову кривицу, судија Приска Матимба Нијамбе, у коментарима на чињеницу да је „систематски убијено 7.000 или 8.000 Муслимана“, критиковала је „...Судско вијеће које је, након опсежног рада на овом питању,

22 Pavlović, *Battle for Srebrenica – War for Civilization*.

23 Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

24 Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

25 Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

26 Roger W. Byard, „Jasenovac“, *Medicine, Science and the Law* (first published July 21, 2020), <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0025802420940894> (преузето 16. 7. 2019).

27 Klinker, „Karadžić's guilty verdict and forensic evidence from Bosnia's mass graves“.

28 Klinker, „Karadžić's guilty verdict and forensic evidence from Bosnia's mass graves“.

29 *Prosecutor vs. Zdravko Tolimir*, Case No. ICTY IT-05-88/2-T, Judgement, 12 December, 2012, para. 592–594, <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/tjug/en/121212.pdf> (преузето 16. 7. 2019).

процијенило стварни број убијених на 5.749, наведено у параграфу 596 пресуде³⁰. Суд касније није признао ову чињеницу.³¹ У сваком случају, Хашки суд је задржао своје мишљење о броју систематских убистава изнесено још на првом суђењу 2001. године:³²

... Између 13. и 19. јула 1995. године, чак 7.000 до 8.000 људи систематски је убијано или ликвидирано у масовним погубљењима

И ово је формулисало наратив који је постао општеприхваћен.

Чини се да би можда требало поново процијенити категоризације смртних случајева појединаца пронађених у овим масовним гробницама и утврдити број таквих смрти у свјетлу других могућности. Међутим, с обзиром на доступне информације, можда једноставно неће бити могућно да се утврди тачан проценат смртних случајева у свакој категорији. Заправо, у вези с погубљењима је и речено да „никада нећемо сазнати колико је тачно људи убијено“.³³

2.1.4. Посебна питања

Питања која компликују патолошко-антрополошку анализу тијела укључују:³⁴

1. распарчавање од артиљерије, тенковске ватре, граната и мина, као и од тешке механизације која се користи за њихово уклањање са пута и из зграда ради сахрањивања;
2. распадање, изобличавање и брисање потенцијално смртоносних повреда, посебно меких ткива;
3. секундарно сахрањивање (тј. уклањање из мјеста примарне сахране и поновно сахрањивање), што резултира још већим мијешањем и збрком;
4. пост мортем повреде тијела од непријатељске и пријатељске ватре, што отежава идентификацију и процјену значаја анте мортем повреда (ово такође укључује оштећења тијела која су коришћена као барикаде);
5. утврђивање разлике између егзекуција, погибија у борби и самоубистава, а све то настало и од граната, и од мина и од малокалибарског оружја.

Очигледно је да у случајевима када су тијела пронађена са повезима на очима, устима и са лигатурама, или у случајевима са типичним повредама егзекуцијског типа, као што су ране од једног метка у потиљак, постоје докази који врло снажно упућују на погубљења.³⁵ Међу-

30 *Prosecutor vs. Zdravko Tolimir*, Judgement, para. 596.

31 ICTY, *Separate and partly dissenting opinion of judge Antonetti*, IT-05-88/2-A, 141/2054 BIS, (The Hague: ICTY, July 14, 2015), <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/acjug/en/150714.pdf> (преузето 16. 7. 2019).

32 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. ICTY IT-98-33-T, Judgement, August 2, 2001 (даље у тексту: *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement), <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf> (преузето 20. 4. 2019).

33 Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

34 Klinker, "Karadžić's guilty verdict and forensic evidence from Bosnia's mass graves"; Debra Komar, "Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes", *Journal of Forensic Sciences* br. 48-4 (2003): 713–716.

35 Klinker, "Karadžić's guilty verdict and forensic evidence from Bosnia's mass graves"; Tanja Hollmann, Roger W. Byard i Michael Tsokos, "The processing of skeletonized human remains found in Berlin, Germany", *Journal of Forensic and Legal Medicine* br. 15-7 (2008): 420–425.

тим, патологија/антропологија често није од користи за разликовање погубљења од погубљења током борбе, па је наведено да, иако су у неким случајевима пресудни, у другим „су научни докази били само један дио цјелокупног случаја“.³⁶ То није спријечило истражитеље да самоувјерено закључе да су повреде костију пронађене приликом ексхумације „у складу с тим да су ове особе биле постројене и стријељане“.³⁷ Сигурно би налаз појединачних повреда такође могао бити и у складу са пуцањем у борбеној ситуацији? Дела Грандмезон и Дурињон су дали једну релевантну поенту када су примијетили да је прављење разлике између погубљених и оних убијених у борби, у једној масовној гробници, „често врло тешко“.³⁸

Могућност потврдне пристрасности (виђење онога што очекујете да видите)³⁹ такође може да објасни неке закључке патолога, ако су прије пост мортем прегледа били обавијештени да су сва тијела погубљени цивили који су били жртве ратних злочина.⁴⁰ Одсуство војне униформе и оружја тада би се могло погрешно протумачити као индикатор цивилног статуса, а не као неуниформисане нерегуларне или резервне трупе чије је оружје или било изгубљено или уклоњено прије сахране од стране српских снага. Међутим, као што су Дела Грандмезон и Дурињон такође примијетили, цивилни статус не искључује умијешаност у ратна дјела.⁴¹ Извјештаји о обдукцији су понекад прилично кратки, без детаљне документације о појединачним повредама, што опет компликује ретроспективне процјене. Истакнуто је да патолози морају бити свјесни ограничења медицинско-правних истрага масовних гробница с обзиром на њихову сложеност и да недостатак знања о одређеним околностима у ратном контексту може довести до „погрешних или нетачних тумачења“.⁴²

На крају, процјене пост мортем извјештаја неће увијек бити посебно корисне у одређивању борбеног/цивилног статуса покојника, нити начина или посебних околности смрти, па се стога на њих не би требало ослањати.⁴³

Тачнији начин да се утврди могући проценат цивила у односу на војнике у масовним гробницама био би провјеравање утврђених идентификација у евиденцији познате војне службе (ако су посљедње доступне и вјеродостојне). Међутим, треба признати да се записима и сјећањима на овај сукоб не може нужно вјеровати. По ријечима Дејвида Роуда:

-
- 36 John Clark, „Conflicts, crimes and capacity”, *The Bulletin of the Royal College of Pathologists* br. 187 (2019): 144–146.
- 37 Tal Simmons, *Forensic Monitoring Project Report Kravica, Federation and Tuzla Combined Expert Team*, (HU OSA 386-2-2-3; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings), Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1997. http://storage.osaarchivum.org/low/ca/f4/ca/f45868-361c-485b-b6c2-9e323fe9b8ba_1_eng.pdf (преузето 31. 10. 2019).
- 38 Geoffroy L. De La Grandmaison i Michel Durignon, „Do medico-legal truths have more power than war lies? About the conflict in the former Yugoslavia and in Kosovo.” *Medicine, science and the Law* br. 41 (2001).
- 39 Ewa Tabeau i Arve Hetland, *Srebrenica missing: the 2007 progress report on the DNA-based identification by ICMP*, 2008. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/popovic_srebrenica_080111.pdf. (преузето 20. 10. 2019).
- 40 Klinker, “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”; Komar, “Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes”.
- 41 De La Grandmaison i Durignon, „Do medico-legal truths have more power than war lies? About the conflict in the former Yugoslavia and in Kosovo.”
- 42 Geoffroy L. De La Grandmaison i dr., „The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the forensic pathologist: ethical considerations”, *Medicine, Science and the Law* br. 46-3, (2006).
- 43 Byard, “Jasenovac.”

Истина у бившој Југославији – небулозан је појам. Претјеривање и манипулација чињеницама добро су прихваћени алати за преживљавање, а пропаганда је норма.⁴⁴

2.2.1. Демографска питања и основа за наводни геноцид

У реконструкцији догађаја везаних за Сребреницу 1995. године, важно питање, чак и са становишта форензичке археологије, антропологије и патологије, везано је за број умрлих људи. Из објављене литературе је јасно да неће бити лако доћи до тачних података. Једна од главних институција која се бави овим питањем дуги низ година је Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ), основан 1993. године. Током година, Суд је процесуирао углавном Србе оптужене за чињење ратних злочина у Босни и Херцеговини, са оптужбама за геноцид заснованим на прихваћеном броју од скоро 8.000 систематски погубљених лица. Расправљајући о демографској структури мртвих у резимеу пресуде о казни Претресног већа, судија Родригез је изјавио:

... Међутим, из разлога који Претресно вијеће није успјело да разјасни, донијета је одлука да се убију сви војно способни мушкарци. Резултат је био неизбјежан: уништавање становништва босанских Муслимана у Сребреници. У питању није само извршење убистава из политичких, расних или вјерских разлога, што већ представља кривично дјело прогона. У питању није само истребљење мушкараца босанских Муслимана у војно способним годинама. У питању је намјерна одлука да се мушкарци убију, одлука донијета са потпуном свијешћу о утицају који би убиства неизбјежно имала на читаву групу. Одлуком да се убију сви војно способни мушкарци Сребренице, донијета је одлука да се онемогући опстанак босанских Муслимана у Сребреници.⁴⁵

За нашу анализу два важна питања изгледају релевантна: колики је био укупан број Бошњака који су умрли у региону Сребренице током јула 1995. и колики је тачан број оних које су српске снаге погубиле? Упркос огромном обиму посла урађеном до сада, а с обзиром на важност проблема, одговори на ова питања још увијек нису добијени.

Тужилаштво МКСЈ-а ангажовало је демографске стручњаке Хелге Брунборга и Хенрика Урдала, а тужилац у случају Крстић затражио је извјештај за састављање списка несталих и умрлих лица са територије Сребренице у вези са догађајима у јулу 1995. Овај почетни извјештај неколико је пута ажуриран за сљедећа суђења у наредним годинама.

Демографска јединица МКСЈ-а у свом резимеу извјештаја 2009. године (Анекс 2, стр. 34)⁴⁶ објаснила је критеријуме за уврштавање на листу несталих особа повезаних са Сребреницом, укључујући датум и мјесто нестанка.

Датум нестанка „односи се на датум када је нестала особа посљедњи пут виђена жива“, а ово укључује записе са пријављеним нестанком између 1. јула и 31. августа 1995. године као најрелевантније, али такође и евиденције нестанака између 1. септембра и децембра 1995. године.

44 Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

45 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement.

46 ICTY, *The Demographic Unit of the ICTY Report from 2009: Number of Missing* (The Hague: ICTY, 2009) – Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, 2009a: R0660533), Annex 2, стр. 34.

Мјесто нестанка „односи се на мјесто гдје је нестала особа посљедњи пут виђена жива“. Списак општина које се сматрају релевантним чине Бијељина, Братунац, Хан Пијесак, Калесија, Кладањ, Рогатица, Шековићи, Сребреница, Власеница и Зворник. Списак је такође садржавао „неколико података о грађанима Босне који су нестали у три општине у Србији: Бајиној Башти, Љубовији и Ваљеву“.⁴⁷

У истом извјештају из 2009, демографи МКСЈ-а су објаснили главне изворе коришћења за стварање листе несталих особа повезаних са Сребреницом: спискове ОТП-а, МКЦК-а (Међународни комитет Црвеног крста) и ПХР-а (Љекари за људска права), као и списак записа који се не преклапају са онима које је идентификовао МКНЈ, који су додати на списак како би се „створила потпунија слика виктимизације пада Сребренице“.⁴⁸

У њиховом извјештају, број несталих Сребренице износио је 7.692, док је број идентификованих био 5.061, а у извјештају ОТП–МКСЈ из 2013. године број идентификованих повећао се на 6.849.⁴⁹

Међутим, неки научници сматрају да треба поново анализирати укупан проценат убијених у региону Сребренице. На примјер, професор Светлана Радовановић са Универзитета у Београду у свом тексту „Демографски извјештај: нестали и умрли повезани са Сребреницом – извјештај и списак из 2005. године“ оштро је критиковала примијењену методологију, коначне резултате и интерпретацију Демографске јединице МКСЈ-а.⁵⁰

У коментарима демографског извјештаја из 2005. године, примијетила је да извори података које користи Демографска јединица МКСЈ-а „не испуњавају (са изузетком пописа становништва из 1991. године) ниједан статистички стандард и одликују се неприхватљиво великим бројем грешака. Проценат грешака или недостајућих кључних података креће се од преко 30% (списак МКЦК-а) до 100% (спискови гласача ОЕБС-а)“.

Радовановић је идентификовала неколико нивоа проблема у демографском извјештају МКСЈ-а:

Концепцијски:

Недопустиво ниски критеријуми за процјену квалитета коришћених извора података

1. Списак несталих и умрлих из ОТП-а 2005. „... и даље садржи 35% непознатих датума рођења и значајан број фиктивних (неупарених) особа и особа умрлих прије 11. јула 1995. године...“

Велика неусклађеност између броја и основних личних података несталих са пописа становништва 1991. године и Списка несталих и мртвих особа ОТП-а из 2005. године.

47 ICTY, *The Demographic Unit of the ICTY Report from 2009: Number of Missing*.

48 Исто.

49 Janc, *Update 2013*, стр. X024-0733.

50 Svetlana Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report* (expert report made for the Trial case no. IT-05-88-T) (Beograd, 2009, извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука), Y0267953.

2. У свим извјештајима ОТП-а „... наводи се да 1.030 особа са њихове листе није подударно са пописом становништва из 1991. године. Према 'методологији' вештака, ово је доказ постојања фиктивних лица...”

Извори података које стручњаци ОТП-а нису користили за анализу

3. Из базе података Армије БиХ о погинулим службеницима (војницима): „...Само кратком претрагом идентификованих особа на списку Армије БиХ и на списку Тужилаштва, пронашли смо преко 100 војника који су убијени прије 1995. године...”
4. Из базе података о смртним случајевима, у периоду 1992–1995. (ДЕМ2Т): брза претрага кроз списак ОТП-а и ДЕМ2Т из 2005. године показује неколико недоследности:⁵¹ на списку Тужилаштва и ДЕМ2Т могу се наћи особе са датумима смрти – 12. 4. 1995. и 3. 4. 1993, или особе код којих је као мјесто смрти означено Сарајево.⁵²

Методолошки:

„Прилагођавање“ стандардне методе подударања података потребама сопственог истраживања, уз примјену неадекватних и произвољних критеријума

1. У процесу упаривања идентификациони кључ мора бити непромјенљив, како би се избјегле „циљане“ статистике, а Тужилаштво је начинило, како сâмо каже, „на хиљаде ручних провјера и појединачних одлука [које] чине основу статистичког резимеа укљученог у наше извјештаје“ (Демографска јединица, ОТП, 21. септембра 2007. године)

Проблеми са лоше дефинисаном територијалном покривеношћу и промјеном територијалног обима током истраге МКСЈ-а

2. Ни у једном извјештају ОТП-а (2000–2007) никада није дефинисано „шта је територијално Сребреница“, тј. да ли обухвата предратну општину са својих 81 насеља, или дефинисано подручје самог мјеста, или „УН енклаву Сребреница“
3. Укупно 13 општина (укључујући четири из Србије, касније повећано на седам) обухваћено је подацима прикупљеним по „оригиналном“ методолошком принципу: најприје према датуму и мјесту нестанка, а затим се фокус премјешта ка само једној „муслиманској заједници општине Сребреница“, а у коначном процесу тумачења, све жртве су поново „расцјепкане“ на 4–5 сусједних општина (Братунац, Власеница, Зворник и Хан Пијесак)

Нетачни резултати као посљедица недопустивих методолошких грешака

Направљен је низ методолошки неприхватљивих статистичких процјена које према проф. Радовановић: „...рађају основану сумњу да је интерес стручњака ишао ка великим бројкама...” – на примјер, закључак да је 33,9% одраслог мушког становништва Сребренице

51 Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report*, стр. Y0267970.

52 Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report*, Tab. 3.

убијено, што упућује на геноцид. Да би се томе супротставила, проф. Радовановић је утврдила да када се примијене тачне статистичке методе (Табела 1), укупан проценат жртава међу одраслим мушкарцима пада на испод 12%:⁵³

Табела 1. Проценат смрти мушкараца према општини пребивалишта 1991. године

Мушка популација Муслимана 1991. године	УКУПНО* 59.258	СРЕБРЕНИЦА 13.786
Број несталих и умрлих Муслимана према Тужилаштву, 2005. године	УКУПНО 7.379	СРЕБРЕНИЦА 4.168
Број несталих и умрлих Муслимана према мјесту пребивалишта 1991. године (ОТП)	УКУПНО 3.225	СРЕБРЕНИЦА 1.645
% умрлих, према методологији Тужилаштва МКСЈ	УКУПНО 14,1	СРЕБРЕНИЦА 33,9
% умрлих, према исправној методологији	УКУПНО 6,2	СРЕБРЕНИЦА 11,9

* Укупно мушког муслиманског становништва из општина Сребреница, Братунац, Власеница, Зворник и Хан Пијесак.

Други демограф, Миладин Ковачевић, такође је критиковао закључке демографа ОТП-а, као вјештак 2008. године (DAI 7-6530 /ID 312/)⁵⁴, као и у свом претходном извјештају.⁵⁵ У вези са изворима које је ОТП Демографска јединица користила за извјештај (спискови МКЦК-а и ПХР-а)⁵⁶, он је изјавио:⁵⁷

...Број недостајућих и погрешних података на овим листама је значајан. На листи МКЦК, најчешћи непотпуни подаци били су датум рођења (65,4% комплетних), као и датум нестанка (89,6%). Слично је и са ПХР листама...

...Метод 'подударања' подразумијевао је упаривање кључних података (имена, презимена и датума рођења) у листама МКЦК-а и ПХР-а, а затим њихово упоређивање са ОЕБС-овим списковима гласача за 1997. и 1998. годину, а када је било потребно и са пописом становништва из 1991. године...

53 Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report*, Y0267979–Y02679480.

54 Miladin Kovačević, *Ekspertski izveštaj o broju nestalih u Srebrenici jula 1995* (припремљено за судски поступак бр. IT-05-88) (Beograd, 2008, извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука), 1D19-1553–1D19-1572. У даљем тексту: Kovačević, *Ekspertski izveštaj*.

55 Miladin Kovačević, "The weak points of statistical and demographic analyses in estimations of war victims in Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995", *Stanovništvo* br. 43-1–4 (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka / Udruženje demografa Srbije, 2005), 13–42.

56 ПХР = организација *Physicians for Human Rights* (PHR)

57 Kovačević, *Ekspertski izveštaj*, 1D19-1554 et pass.

...Добијени статистички подаци били су сљедећи: на обје листе несталих лица (МКЦК и ПХР) било је 5.712 истих особа. На списковима МКЦК-а било је 1.586 особа које нису пронађене на списку ПХР. На списку ПХР било је 192 особе које нису пронађене на листи МКЦК. Несталих особа које се налазе на обје листе или барем на једној било је 7.490. Када су искључене особе пронађене у бирачком списку, на списковима несталих било је 7.481 особа. Укупни број жртава (убијених) у вези са Сребреницом, према процјени највеће вјероватноће, по аутору је 7.543...

Мјесто пребивалишта недостаје на свим списковима који се користе за демографски извјештај ОТП-а, јер је нажалост јасно да није било одговарајућег пописа становништва Сребренице непосредно прије пада. Стога је Ковачевић користио четири доступна документа (која су Међународном суду представљена под сљедећим бројевима: DAI 7-3053–DAI 7-3053, R008-0137, DAI 7-1827–DAI 7-1828 и DAI 7-6530) да би утврдио величину популације. У сљедећем прилогу (Табела 2) Ковачевић је представио укупан број **грађана у сребреничкој енклави (S)**, **расељених лица – избјеглица (R)** (према сљедећим документима: D000-2101–D000-2101, D000-2102–D000-2102, D000-2103–D000-2103 и D000-2104–D000-2104), **несталих лица према ОТП (N)** и **идентификованих лица (I)**:⁵⁸

Табела 2. Разлика између броја становника Сребренице прије пада и број расељених из Сребренице

Ознака документа у вези са величином популације	Укупни број становника у сребреничкој енклави (S)	Расељена лица – избјеглице (R)	Број несталих лица према ОТП-у	Идентификована лица	Разлика S–R
S 37525 (1994)	37.525	34.537	7.659	3.947	2.988
S попис (1991)	37.211	34.537	7.659	3.947	2.674
S 36051 (11. 1. 1995. године)	36.051	34.537	7.659	3.947	1.514
S 37255 (11. 1. 1994. године)	37.255	34.537	7.659	3.947	2.718

Разлика између броја становника Сребренице прије пада и броја расељених из Сребренице представља број несталих (и највјероватније мртвих) из енклаве. Сличан број (мање од 3.000) добија се када се анализирају војни подаци из Армије БиХ: ово је укључивало војну листу војника, број несталих војних лица и број умрлих прије јула 1995. године.

Начелник Сребренице је 1994. године (DAI 7-6530) изјавио да је број избјеглица из других сребреничких општина 16.709.

⁵⁸ Kovačević, *Ekspertski izveštaj*, 1D19-1562.

Према попису становништва из 1991. године, укупан број грађана у цијелој општини био је 37.211, од чега су већину чинили Муслимани (27.118), затим Срби (9.381) и друге мањине.⁵⁹

У другом документу (извјештај локалног општинског Штаба цивилне заштите) из јануара 1995. године наводи се да је укупан број становника Сребренице био 36.051, са 10.395 локалних становника, 9.400 из општине Сребреница, али само привремено настањеним у Сребреници, а проф. Ковачевић је према неколико различитих докумената показао да је укупни број сребреничког становништва у лјето 1995. (S) могао бити само у распону од 36.000 до 37.500. Када се узме у обзир званични број живих, расељених лица након догађаја из јула 1995. (R), разлика (S–R) утврђује број несталих (N). Даље, упоредио је вриједности N са Брунборговом листом несталих од 7.659 особа и ревидираним ажурираним бројем **идентификованих** (мртвих) особа (I) – 3.947. Његов закључак је био да је Демографска јединица МКСЈ-овог Тужилаштва израдила нетачан списак несталих.⁶⁰ На примјер, чини се да је највјероватније око 1.300 бошњачких војника из Сребренице умрло прије лјета 1995. Још 2.000 није могло бити демографски повезано са Сребреницом прије јула 1995. године.

Као епилог, недавни демографски подаци из Хрватске (<http://www.statistika.ba>) наводе да се број становника насеља око Сребренице драматично смањио након рата у Босни и Херцеговини: са 36.666 у 1991. на 13.409 у 2013. години.

Критике извјештаја Демографске јединице Тужилаштва МКСЈ-а изгледају разумно и научно утемељене, што подстиче даљи истраживачки рад на питању: колико је мртвих повезано са догађајем у Сребреници?

2.2.2. Демографска структура

Када је ријеч о демографској структури умрлих повезаних са падом Сребренице, потврђено је у многим изворима да је готово читава популација била сачињена од Муслимана мушкараца, који су били претежно млади. У интегрисаном извјештају Демографске јединице МКСЈ из 2009. године⁶¹, од 7.692 нестале или мртве особе, 0,9% (68) су биле жене, 99,1% (7.624) су били мушкарци, уз 0,3 % (20) дјечака узраста од 10 до 14 година и 1,9% (131) особа старијих од 70 година. У овом дијелу извјештаја ми нисмо анализирали детаље изнијете демографске структуре.

Мање јасно питање односи се на удио војног особља међу жртвама и допринос војних губитака у тумачењу догађаја везаних за пад Сребренице. Извјештај МКСЈ-а (Демографска

59 Kovačević, *Ekspertski izveštaj*, 1D19-1565.

60 Helge Brunborg, *Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica* (OTP report to the ICTY) (The Hague: ICTY, 2005), ERN 0093-9724–0093-9737. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука. Према Брунборгу, у овом извјештају, укупни број несталих повезаних са догађајима из јула 1995. године око Сребренице је 7.661.

61 Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing with a Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* (ICTY OTP Report created on January, 2009) (The Hague: ICTY OTP, 2009), стр. R0660546. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

јединица) из 2009. године⁶² наводи да се провјера евиденције Армије БиХ у односу на списак Тужилаштва о несталим из Сребренице „...не може сматрати покушајем разликовања бораца од небораца међу сребреничким жртвама“. Штавише, та војна евиденција уопште није коришћена, јер „нема података о мјесту смрти/нестанка и нису уписане околности смрти“.

Надаље, наводи се да је МКНЛ идентификовао 3.438 особа из евиденције Армије БиХ које су биле на списку ОТП-а (који је саставио МКСЈ) и које је углавном МКСЈ и ексхумирао. Укупан број поклапања између записа АРБиХ и ОТП листе је 5.371. У истом извјештају, МКСЈ је изјавио да је управо МКСЈ ексхумирао остатке приближно 78% свих идентификованих АРБиХ особа из масовних гробница, за разлику од површинских остатака и мањих гробница које су касније ископане. На основу овога закључили су да (иако су подаци о војницима заступљени са око 70% на списку ОТП-а) „...све ово указује да је већина ових појединаца умрла насилном смрћу у неборбеним околностима“. Дакле, проналазак „... остатака ... у масовним гробницама...“ постао је доказ неборбених околности смрти.

Још једно важно питање је да ли су активни припадници и резервне снаге 28. дивизије АРБиХ, који су у јулу 1995. намјеравали да се пробију до Тузле из Сребренице, били ангажовани у војној акцији, или се умјесто тога радило о ситуацији у којој су „мушкарци покушавали да избјегну из овог подручја ходајући кроз шуму“, како је то навођено у многим извјештајима МКСЈ-а. О томе ће се расправљати даље у извјештају ове комисије, а овдје ће се справити само један случај који доприноси овој дебати.

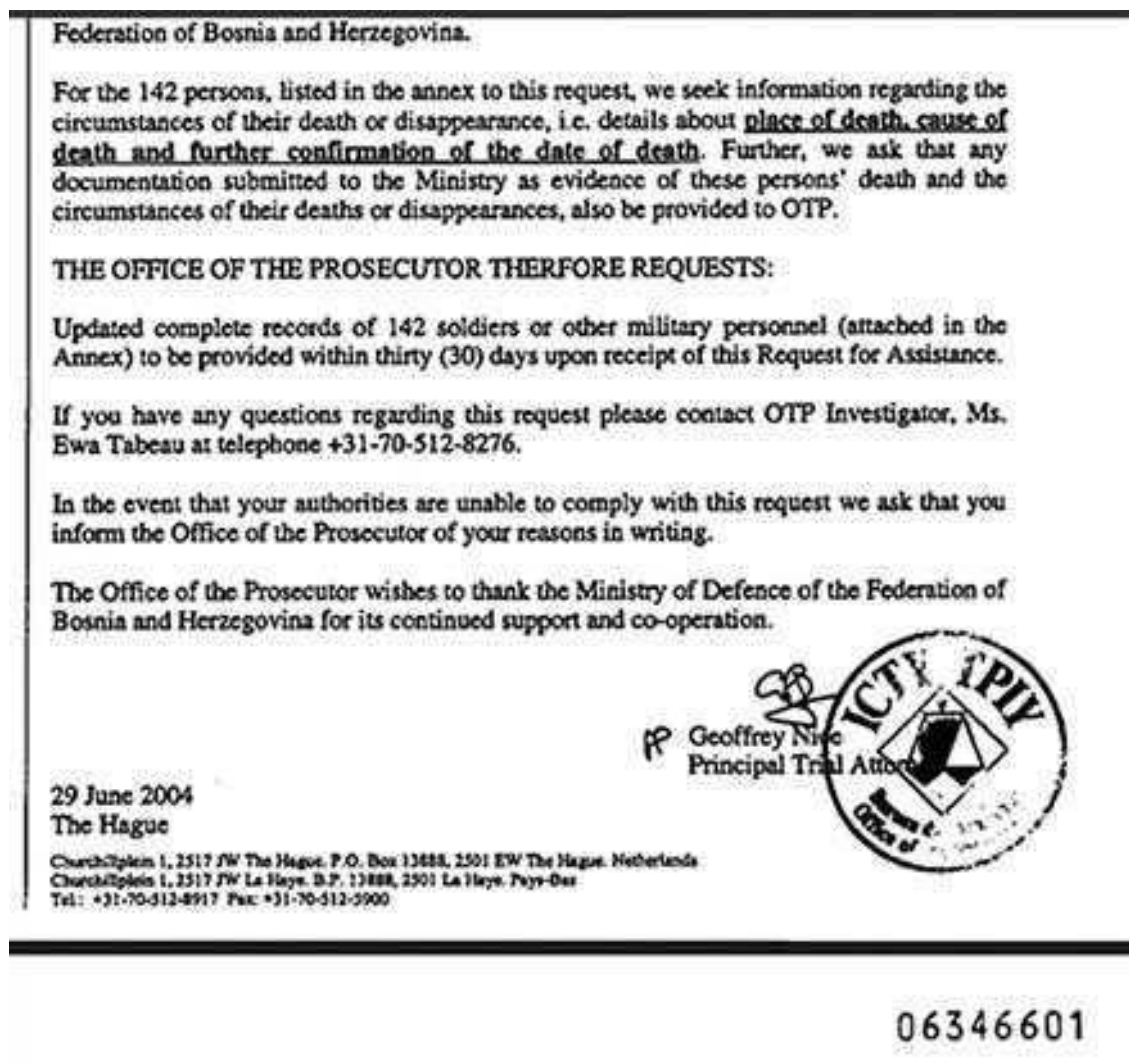
У јуну 2004. године, Џефри Најс, тадашњи главни претресни тужилац на суђењу у МКСЈ-у Слободану Милошевићу, предсједнику Србије (случај IT-02-54), поднио је захтјев за помоћ Министарству одбране Федерације Босне и Херцеговине. Било је то:

...у вези са смрћу или нестанком 142 војника или другог војног особља из Армије Босне и Херцеговине (АРБиХ)...⁶³ – Слика 1.

Главни разлог за такав захтјев била је чињеница (као што се може видјети из списка приложеног уз то писмо) да су те особе, све војници, формално проглашене и пријављене као погинуле или нестале у веома широком временском распону, од 1992. до 1995, осим јула 1995. године (догађај у Сребреници). На том оригиналном списку АРБиХ, неки су били из различитих мјеста, као што су Сарајево – Вогошћа и Илиџа, затим Кладањ и Лукавац. Стога је Најс затражио појашњење, јер (иако то није изричито наведено у писму) МКНЛ је наведене особе већ идентификовао као жртве, на основу скелетних остатака из различитих масовних гробница повезаних са догађајима у јулу 1995. године у Сребреници. Замолио је бошњачке војне власти да провјере и ажурирају податке о мјесту смрти, узроку смрти, уз коначну потврду датума смрти

62 Brunborg i dr., *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing with a Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP*, стр. R0660583.

63 ICTY, *Geoffrey Nice, the ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance to the Ministry of Defense of the Federation of Bosnia and Herzegovina*, sent on June 29, 2004. The Hague: ICTY, 2004, 06346600-06346607. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

Слика 1. Захтјев Џефрија Најса Министарству одбране Федерације Босне и Херцеговине
Извор: ICTY, Geoffrey Nice, the ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance to the Ministry of Defense of the Federation of Bosnia and Herzegovina, послато 29. јуна 2004. године
(The Hague: ICTY, 2004), стр. 06346601.

Као одговор, Министарство одбране послало је нову листу, са писмом које је написао надлежни министар. Од 142 особе за које су затражене потврдне информације, извјештај је враћен назад за њих 135. Сваки запис садржавао је информације о мјесту нестанка/смрти, најчешће наведеном као „пут од Сребренице ка Тузли“, као и датуме смрти – између 11. и 17. јула 1995. (са изузетком у три случаја: 10. и 20. јула 1995. и 12. августа 1992). Већина случајева ревидирана је како би се уклопили у догађај из јула 1995. године у Сребреници – Слика 2.⁶⁴

64 ICTY, Miroslav Nikolić, the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance, послато 4. августа 2004. године. The Hague: ICTY, 2004, стр. 03604878–03605022. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

Слика 2. Одговор Џефрију Најсу из Министарства одбране Федерације
Босне и Херцеговине

*Извор: ICTY, Miroslav Nikolić, the BiH Federal Minister of Defense's response to
ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance, стр. 03604880.*

Све приложене потврде о мјесту и времену смрти/нестанка издало је федерал-
но Министарство одбране Босне и Херцеговине, Војна јединица 5294 Тузла, између
28. и 29. јула 2004. године, мјесец дана након захтјева Најса. Све ове ажуриране
потврде садрже информацију да је одређени војник нестao „на задатку“ – Слика 3.⁶⁵

⁶⁵ *op. cit.*, стр. 03604888.

Слика 3. Потврде о мјесту и времену смрти/нестанка које је издало федерално Министарство одбране Босне и Херцеговине

Извор: ICTY, Miroslav Nikolić, *the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance*, стр. 03604888.

Извршена је темељна анализа како би се провјерило да ли „стари“ или „нови“ подаци о мјесту, времену и околностима нестанка/смрти именованих војника АРБиХ боље одговарају форензичким доказима, које су изнијели ПХР, МКНЛ и Тужилаштво МКСЈ. Одабрана су три случаја:

1. Смаил Механовић, рођен 16. новембра 1968. године у селу Тегаре, општина Братунац.

Из МКНЛ-ове базе података о листи извјештаја⁶⁶ о подударењу ДНК, чини се да је ова особа пронађена у „секундарној“ масовној гробници Хоџићки пут 1 (Снагово 4), под шифром случаја SNA04ZVO016T (Zmax). Према овој бази података, нестало је / умро 11. јула 1995. године у „шуми“. Друга база података (такозвана *Тузла база*) понавља исти датум (11. јули 1995), али мјесто нестанка/смрти овдје је „Поточари“.⁶⁷ На оригиналном списку несталих и

66 ICMP, 93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only (Excel database produced by ICMP) (The Hague: ICTY, 2013) – у даљем тексту: ICMP, *DNA matching report*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука. Број протокола за Смаила је 11380/08.

67 ICMP/PIR, TUZLA BAZA access FINAL (Ексел база података коју је створио ПИП – Идентификациони пројекат „Подриње“) (The Hague: ICTY, 2015) – у даљем тексту: PIR, *TUZLA BAZA*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука. У овој бази, редни број за Смаила је 4156.

умрлих војника АРБиХ записано је да је Смаил погинуо 20. јула 1992. У каснијој ревидираној верзији, подаци говоре да је погинуо 20. јула 1995. године у Поточарима. Приложени документ је званична војна потврда о смрти, бр. 29–24–20–4–34–1–589/04. Зашто су ови подаци важни? Цијела масовна гробница Хоџићи 1 (Снагово 4) протумачена је као секундарна гробница, гдје су поново покопани опљачкани људски остаци из примарних гробница Лажете 1 и 2 (стратиште Ораховац). Према познатим реконструисаним догађајима, погубљење у Ораховцу догодило се 14. јула 1995. године са примарном инхумацијом жртава – 15. и 16. јула 1995. Дакле, како је могуће да је Смаил (очигледно војник), који је умро 20. јула 1995. у Поточарима (око 50 км југоисточно од Ораховца) могао бити сахрањен у масовној гробници Хоџићи пут 1?

2. Муниб Салкић, рођен 27. фебруара 1960. године у селу Каменица, општина Зворник.

На МКНЛ-овој листи података о извјештајима о подударању ДНК подаци су сложени: остаци Муниба откривени су као површински налази 1996. године (MEM-1 и MEM-1-LN)⁶⁸, али су касније повезани са другим удаљеним налазом коштаних остатака (TZ.TRN-4/02B)⁶⁹ сахрањеним на градском гробљу у Тузли, званом Трновац. ДНК профилисање је извршено два пута, 2004. и 2012. Према истој бази података, нестао је / умро 11. јула 1995. у „шуми“. База података *Тузла база* разликује се по садржају, наводећи да је Муниб нестао 11. октобра 1995. године у Каменици.⁷⁰ Опет сасвим другачије, у оригиналном списку несталих и мртвих војника АРБиХ документовано је да је Муниб убијен 13. септембра 1995. У ревидираној верзији наведено је да је убијен 13. септембра 1995. у Мемићима (Калесија). Приложени документ је званична смртворница Општинског суда у Калесији, бр. R-205/98, која укључује и изјаве два очевица. Тако је Муниб дефинитивно умро на мјесту и на дан који нису могли бити повезани са догађајима у јулу 1995. године у Сребреници. Али упркос томе, уврштен је на листу сребреничких жртава и поново сахрањен у Меморијалном центру у Поточарима.

3. Мирсад Хамзић, рођен 1. маја 1973. године у селу Гладовићи, општина Сребреница.

Ситуација је на МКНЛ-овој листи ДНК извјештаја о подударању података јасна. Мирсадове остатке (лобању и једну једину чизму) је 2001. године у селу Пусмулићи (заселак Вланићи) открио Оперативни тим Републике Српске за тражење несталих особа, као површински налаз (SA-37/1). Означен је као сребреничка жртва, с датумом и мјестом нестанка/смрти „Поточари, 11. јула 1995.“. База података *Тузла база* незнатно се разликује по садржају, наводећи „12. јула 1995, Поточари“. Опет сасвим другачије, на оригиналном списку несталих и погинулих војника АРБиХ, као и на касније ревидираном списку, записано је да је Мирсад нестао 10. јула 1995. у Љубисавићима (малом селу југозападно од Пусмулића). Дакле, датум

68 ICMP, *DNA matching report*. Бројеви протокола за Муниба су 1148/02 и 1148/02R.

69 ICMP, *DNA matching report*. Додатни број протокола за Муниба је 1148/02PR.

70 PIP, *TUZLA BAZA*. У овој бази, редни број за Муниба је 1043.

и мјесто су нетачни на коначно прихваћеним списковима МКСЈ-овог Тужилаштва. Важно је нагласити да су Мирсадови посмртни остаци предати комисији за тражење несталих Федерације БиХ и МКНЈ-у 2006. године, двије године након што је федерални министар одбране послао списак несталих војника ОТП-у.

Постоје и други примјери који показују измјене података. На примјер, за Мехмедалију Ахметовића се тврдило да је нестало 12. јула 1995. године (на „фиксној“ листи која је послата МКСЈ-овом Тужилаштву), али у приложеном војном свједочењу о смрти наводи се сасвим други датум – 18. август 1994. године.

Без обзира на питање службеног или неслужбеног ангажмана војног особља АРБиХ и на начин на који су били опремљени, остаје основно питање како су умрли, а посебно да ли су систематски погубљени.

2.3. Анализа примарних масовних гробница и питање броја погубљених особа

У овом дијелу студије покушали смо да израчунамо укупни број жртава које су, како је наведено у многобројним оптужницама, систематски погубљене након заробљавања, као и да утврдимо неке од важних аспеката њиховог сахрањивања у масовним гробницама, формирања локалитета, одлагања и накнадног уклањања тијела, итд. Подаци о овим питањима испитивани су од стране Хашког суда, али процјене су биле прилично различите зависно од различитих извора; чак и коначни закључци које су изнијела претресна вијећа били су непрецизни, уз врло широк распон броја потенцијалних жртава погубљења на већини стратишта. Будући да су све погубљене особе оригинално биле сахрањене у примарне гробнице, анализиране су такве познате гробнице како би се процијенио њихов капацитет, тј. максимални број тијела особа која су оне могле да садрже. Анализе су се заснивале на оригиналним теренским извјештајима са ископавања представљеним у различитим судским процесима.

2.3.1. Примарне масовне гробнице у Глогови

Двије сусједне масовне гробнице пронађене су и истражене у Глогови, селу које се налази око седам километара западно од Братунца. Уски, макадамски и земљани пут води од асфалтног пута Братунац – Коњевић Поље до југозападног сусједног села Магашићи. На двије стране овог земљаног пута, између неколико уништених кућа, откривени су Глогова 1 (ископавана 2000. године) и Глогова 2 (ископавана 1999. године) (Слика 4).

Слика 4. Обавјештајна фотографија из ваздуха свјеже ископаних масовних гробница у Глогови, снимљена средином јула 1995. године

Модификовано према: Richard Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, Report to the ICTY (The Hague: ICTY, 2001), стр. X0064506, сл. 3.

Иако су и једна и друга откривене и провјерене још прије 1998. године, тим МКСЈ-а предвођен Хозеом Паблом Барајбаром, 1999. године је као прву гробницу овог огромног налазишта истражио Глогову 2, док је Глогова 1 ископавана наредне 2000. године, кроз теренски пројекат који је водио Ричард Рајт. Коначно, Барајбар је 2001. године наставио ископавања на Глогови 2, завршивши овдје цјелокупне теренске радове.

Оба мјеста сахрана представљају сложене примарне масовне гробнице, које се састоје од неколико подгробних цјелина, у којима су откривене и ексхумиране стотине људских остатака, који су пружили јасне археофорензичке доказе о накнадном премјештању (тј. уклањању са примарног мјеста сахране и поновном закопавању).

Глогова 1

Према извјештају о теренском ископавању и ексхумацији⁷¹, локалитет Глогова 1 представља збирку неколико већих и мањих подгробница, дјелимично уништених каснијим епизодама пљачке. Због тога су истраживачи препознали укупно 11 различитих подгрупа (Глогова 1 А–L), од којих седам садрже људске остатке. Са становишта форензичке археологије, иако је велики и стручни тим на терену вршио ископавања користећи модерну опрему и тех-

⁷¹ Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*.

нике теренског мјерења, базични методолошки приступи ископавањима били су мање него адекватни. На примјер, умјесто стандардног археолошког стратиграфског приступа, Рајт је примијенио такозвану методу „пиједестал“, гдје се, након откривања границе гробне јаме, ископавају и уклањају земља и природни депозити око гроба, стварајући на тај начин околни канал (Слика 5):

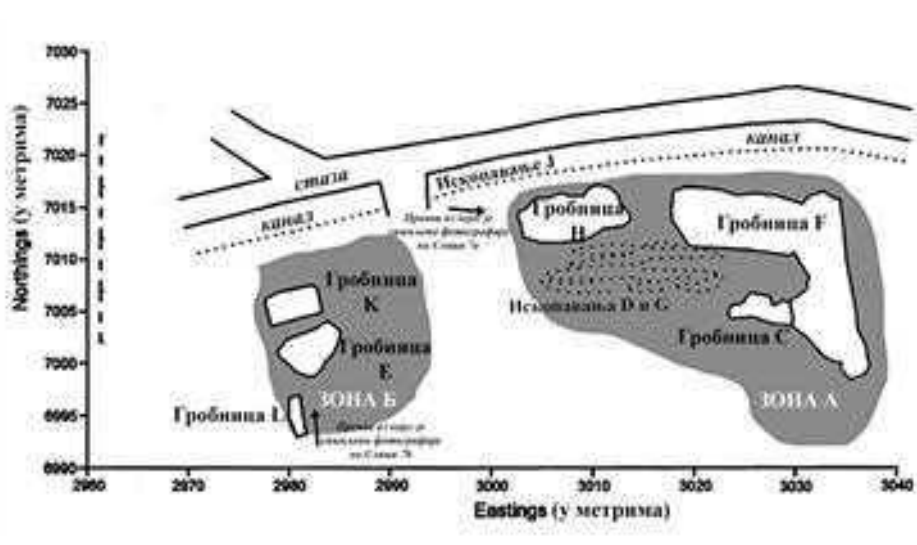

Слика 5. Глогова 1 – подгробница Н на пиједесталу „припремљена за ексхумацију“
Извор: Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000,
стр. X0064510, сл. 7а.

Такав приступ је из више разлога критикован у форензичкој литератури⁷², али је у овом конкретном случају додатно проблематичан. Прво, физичко уништавање зидова гробне јаме спречава стручњаке да предузму било какве додатне стратиграфске анализе, било вертикалне или хоризонталне. Ово је очигледно у случају локалитета Глогова 1, гдје није било довољно података о унутрашњој дебљини депозита тијела и укупној дубини гробнице/а. Друго, на тако сложенем налазишту које, према аутору, има своју унутрашњу, вјероватно компликовану историју сахрањивања тијела из различитих догађаја, било је од пресудне важности успоставити увјерљиве археофорензичке доказе, посебно у вези са потоњим догађајима пљачкања гробова.

Из теренског извјештаја Глогове 1 могуће је закључити да је пронађено шест различитих подгробница, плус један изоловани налаз у сусједном јарку: јединице С (23 тијела), Е (6 тијела), F (45 тијела), Н (91 тијело), Ископ J (1 тијело), K (13 тијела) и L (12 тијела). Поред комплетних или готово комплетних тијела, евидентирано је и прикупљено 249 дјелимичних људских остатака (дијелова тијела) и много више изолованих костију („генерални налази костију“), сакупљених у 32 вреће.⁷³ Према Јанцу, потврђено је укупно најмање 227 особа, према идентификацији заснованој на ДНК коју је извршио МКНЛ.⁷⁴

Рајт је понудио и општи план локалитета, указујући на просторну дистрибуцију серије подгробница на Глогови 1 (Слика 6):

Слика 6. План локалитета Глогова 1, са 11 кластера – површине А и В, подгробнице С, Е, F, Н, K и L, као и ископи* D, G и J

Модификовано према: Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, стр. X0064508, сл. 5a.

* Рајт је на овом мјесту користио израз „ископи“ да би означио епизоде пљачкања

72 Hugh Tuller i Marija Djuric, “Keeping the pieces together: Comparison of mass grave excavation methodology”, *Forensic Science International* 156, no. 2-3 (2006).

73 Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, стр. X0064495.

74 Janc, *Update 2013*, X024-0745.

Очигледно је да су постојала два просторно одвојена кластера гробова: зона А на истоку, са подгробницама С, F и Н, и још један кластер на западу, који се састојао од подгробница Е, К и L. Њихов облик, величина и дубина се знатно разликују, али сви су ископани тешком механизацијом (Слика 7). Археолози су формулисали важан закључак о питању редослиједа настанка гробова: да су западне гробнице (а посебно Е и L) на том мјесту вјероватно настале накнадно, не средином јула 1995, већ око посљедње недјеље тог мјесеца. Те гробнице је ископао багер утоваривач, а источне гробове ровокопачи. Гроб L једини је наведен и као могуће мјесто погубљења, будући да је садржавао тијела жртава са лигатурама, без знакова експлозивних рана, тако карактеристичних за остатке тијела преосталих кластера подгробница⁷⁵.

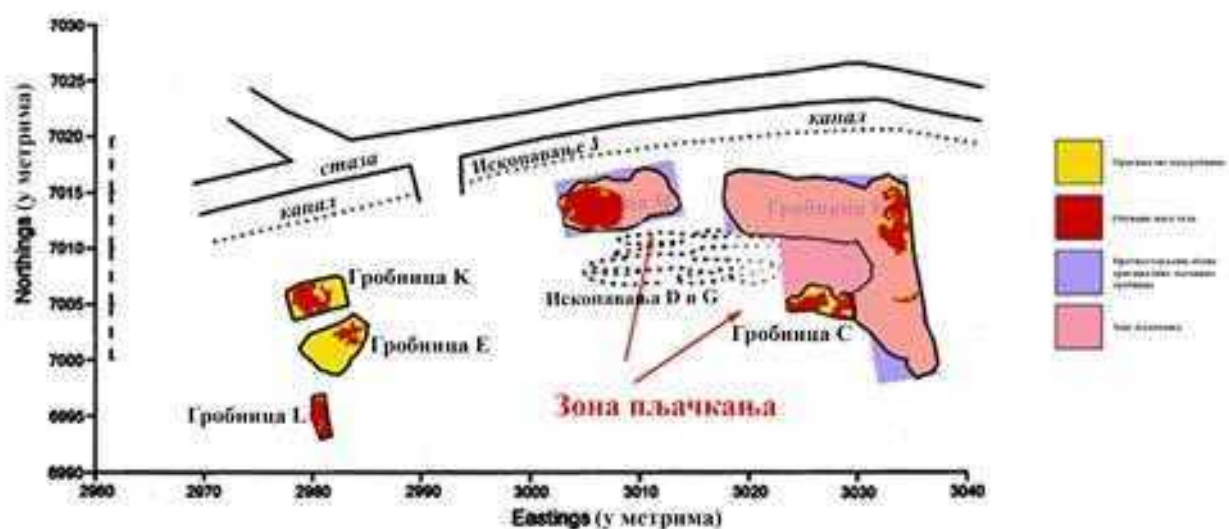
Слика 7. Глогова 1, подгробница Н – трагови зуба багера на дну гробне јаме

Извор: Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, стр. X0064513, сл. 10.

⁷⁵ Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, стр. X0064499 et pass.

Рајт није понудио прецизне димензије за сваку подгробницу, као ни за површину или дубину гробних јама. Међутим, могуће је да је графички приказ таквих података постојао, пошто је рачунарски диск под називом „Тродимензионалне шематске мапе тијела у гробовима“ дат МКСЈ-овом Тужилаштву као дигитални додатак извјештају⁷⁶; али ови подаци нам нису били доступни.

Покушај утврђивања укупног броја особа првобитно сахрањених на локалитету Глогова 1 компликује се чињеницом да је опљачкано велико подручје гробова. Рајт није понудио информације о томе, као ни о величини и капацитету гробница, нити о проценту и/или 3Д облику уништених и опљачканих дијелова гробова. Дакле, да бисмо израчунали запремине и капацитет гробница, морали смо да направимо хибридни план локалитета (Слика 8):

Слика 8. Глогова 1 – хибридни план подгробница, претпостављени облик оригиналних јама, очувана маса тијела и опљачкана подручја

Модификовано према: Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, стр. X0064508, сл. 5a и 5b.

За израду такве мапе коришћена су два различита графичка плана као основни слојеви, који су прецизно скалирани и комбиновани са серијом фотографија и другим цртежима из Рајтовог извјештаја. Као резултат, добили смо и реконструисали следеће податке (Табела 3):

⁷⁶ Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, стр. X0064501–X0064503.

Табела 3. Глогова 1 – појединачне димензије и површине гробова, са бројем откривених тијела

Под-гробница	Дужина/ ширина НЕО-ПЉАЧКА-НЕ ЗОНЕ (приближно)	НЕО-ПЉАЧКА-НА површина (м²)	Дужина/ ширина ОПЉАЧКАНЕ ЗОНЕ (приближно)	ОПЉАЧКАНА површина (м²)	УКУПНА површина (м², приближно)	Облик / стање очуваности	Број откривених тијела
С	6,1 x 2,3 м	14,0	6,1 x 4,2 м	25,6	39,6	неправилан (?), веома оштећена	23
Е	6,0 x 2,0–4,6 м	20,5	/	/	20,5	неправилан, неоштећена	6
Ф	а) 6,5 x 3,1 м + б) 2,5 x 1,0 м	20,2 + 2,5 = 22,7	а) 13,6 x 5,5 м + б) 10,9 x 4,0 – 5,9 м	74,8 + 43,6 = 118,4	141,1	неправилан, веома оштећена	45
Н	5,5 x 4,7 м	25,9	4,6 x 4,7 м	21,6	47,5	углавном правилан, полуоштећен	91
К	5,2 x 3,2 м	16,7	/	/	16,7	правилан, неоштећена	13
Л	4,0 x 1,5	6,0	/	/	6,0	углавном правилан, неоштећена	12
Ископ Ј	/	/	/	/	/	није гробница, само једно тијело (заостало из накнадног премјештања)	1
	УКУПНО	105,8		165,6	271,4		191

Иако се Глогова 1 састоји од низа појединачних масовних гробница, треба напоменути да је приближна површина читавог локалитета 51 x 25 м, тј. око 1.240 м². Дакле, укупна површина гробова чини више од петине локалитета.

Да би се израчунао опсег првобитно сахрањених тијела, прије акције пљачкања, примењен је пробабилистички приступ који произлази из једноставног археолошког принципа: ако имамо очуване оригиналне неопљачкане дијелове гробова, гдје су познате њихове површине и број пронађених особа, могуће је израчунати и преостали дио гробница, укључујући опљачкане зоне. Наравно, ово је приближно тачно, уз претпоставку да је гробница оригинално била сасвим испуњена.

Као примјер можемо представити случај подгробнице С. Из табеле 3 могу се наћи докази да њена неопљачкана површина износи 14 м², у којој су пронађена 23 тијела. Ако се претпостави да је површина опљачкане зоне максимално око 26 м², онда слиједи израчунавање:

$$14: 23 = 26: x, \text{ гдје је } x = \frac{23 \cdot 26}{14} = \text{до } 43 \text{ особе на } 26 \text{ м}^2.$$

Иста математичка логика примијењена на сваку подгробницу пружа сљедеће податке (Табела 4):

Табела 4. Глогова 1 – прорачун броја тијела у опљачканим зонама подгробница, са процјеном максималног броја појединаца.

Подгробница	НЕОПЉАЧКАНА површина (м²)	ОПЉАЧКАНА површина (м²)	УКУПНА површина (м²)	Број откритих тијела	Израчунати број тијела (ОПЉАЧКАНА ЗОНА)	УКУПНИ процијењени број тијела
С	14,0	25,6	39,6	23	43	66
Е	20,5	/	20,5	6	/	6
Ф	20,2 + 2,5 = 22,7	74,8 + 43,6 = 118,4	141,1	45	231	276
Н	25,9	21,6	47,5	91	77	168
К	16,7	/	16,7	13	/	13
Л	6,0	/	6,0	12	/	12
Ископ Ј	/	/	/	1		1
	105,8	165,6	271,4	191	351	542

Тако би горња граница или максимални капацитет свих подгробница на Глогови 1 заједно требало да буде 540, што би била горња граница броја појединаца за које се процјењује да су тамо првобитно сахрањени. Наравно, ово није апсолутна вриједност јер важи само ако су опљачкане подгробнице биле у потпуности испуњене. Није могуће утврдити најниже вриједности броја тијела на локалитету Глогова 1, јер је већи дио подгробница озбиљно поремећен и измијењен, али ми, као примјер, имамо доказе које нуде подгробнице Е и К, да се није искористио њихов пуни капацитет.

Глогова 2

Као што је већ горе наведено, налазиште Глогова 2 први пут је истраживано 1999. године, од стране мултидисциплинарног експертског тима програма МКСЈ, који је водио перуански антрополог Хозе Пабло Барајбар. Сам локалитет се налази на сјеверној падини, тик поред локалног земљаног пута који води до Магашића од главног асфалтног пута Братунац – Коњевић Поље, у најјужнијем дијелу села Глогова. Глогова 2 представља дио комплекса примарних масовних гробница, који се налазе у непосредној близини Глогове 1, смјештене на југу, са друге стране истог пута (Слика 9).

Слика 9. Поглед на локалитет Глогова 2, прије ископавања 1999. године

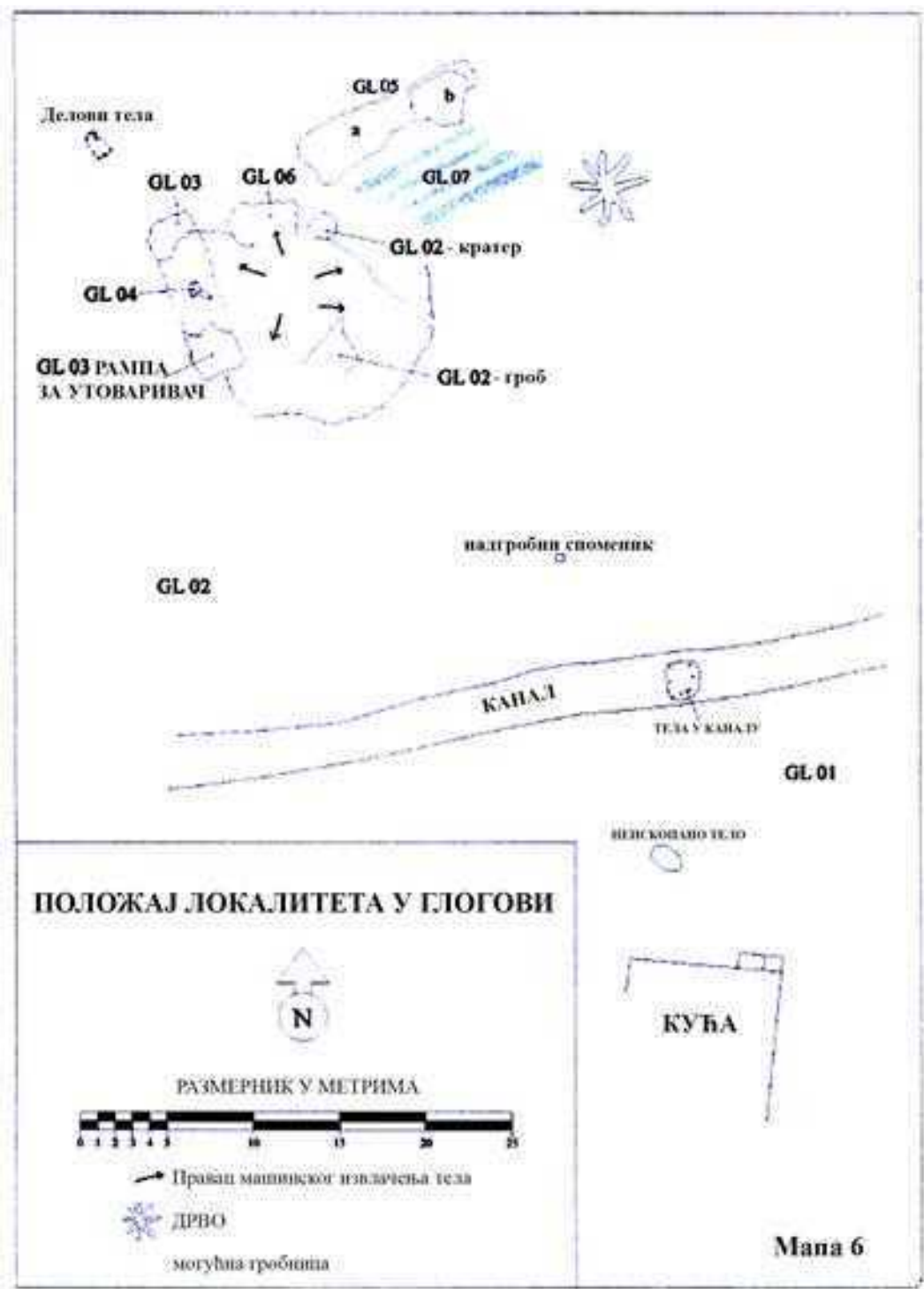
Извор: Baraybar, Report on the Exhumation of Mass Gravesites in Eastern Bosnia, August–October 1999, стр. R1078076, сл. 15.

Током свог првог ископавања, Барајбар је открио серију сусједних већих и мањих гробова, баш као што је то урадио и Рајт током ископавања Глогове 1. Укупна величина поремећеног подручја била је 60 x 15 м, или око 900 м², нешто мања од сусједног локалитета Глогова 1.⁷⁷ Међутим, анализа различитих елемената из његовог извјештаја из 1999. године, а посебно из каснијег збирног извјештаја⁷⁸, указује на другачију величину од 25 x 19 м, односно 500 м². О овом и другим проблематичним мјерењима у Барајбаровим извјештајима биће ријечи даље у тексту.

Године 1999. откривено је шест одвојених, сусједних (чак и преклапајућих) и веома опљачканих гробова (Слика 10):

⁷⁷ Baraybar, *Report* 1999, R1078076.

⁷⁸ José P. Baraybar, *Report on excavations at Glogova 2, Bosnia and Herzegovina 1999–2001*, Formal report to the ICTY ОТР (The Hague: ICTY), X0167678–X0167707. Даље у тексту: Baraybar, *Report* 2001. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

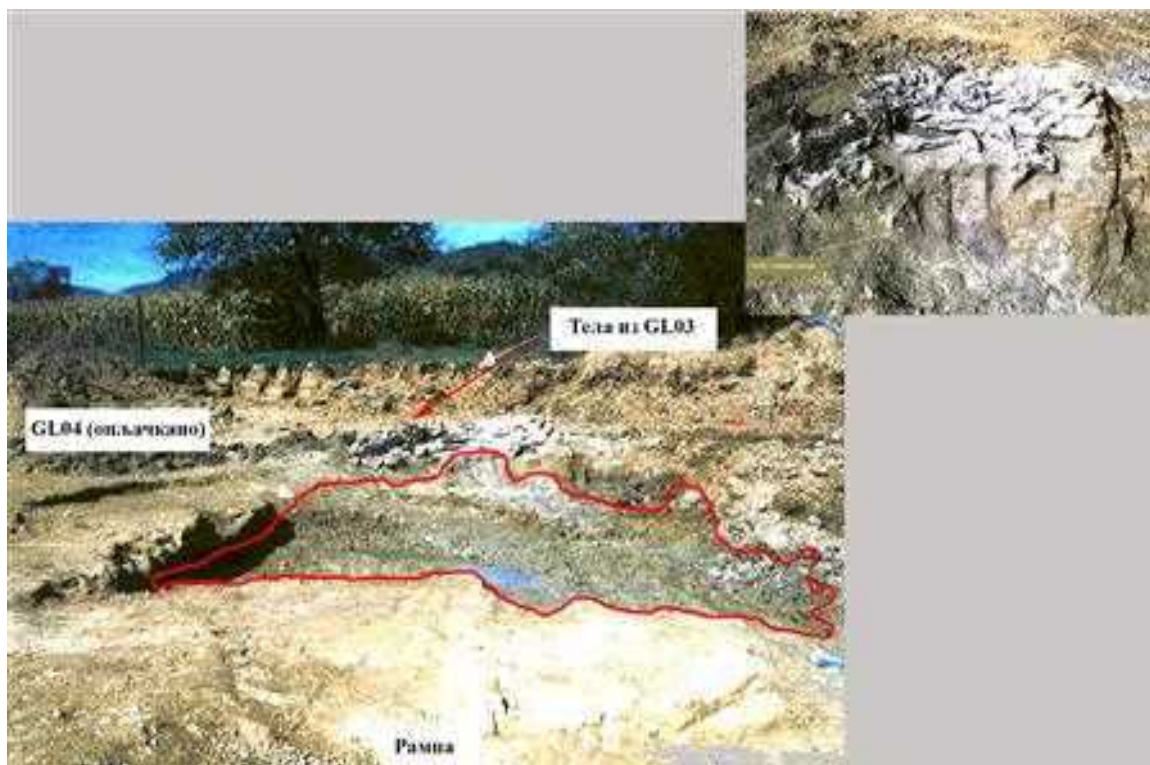

Слика 10. Генерални план локалитета Глогова 2, током ископавања 1999. године
Модификовано према: Baraybar, Report 1999, стр. R1078091, карта 6.

Подгобнице Глогова 2, 3, 5 (са дијеловима „а“ и „б“) и 6 препознате су и истражене до дубине од приближно 2 метра. Барајбар је најприје одлучио да uklони читав неравни и поремећени површински ниво, користећи ровокопач, ископавајући тај горњи слој до дубине од 0,70 м.⁷⁹ Када је површина очишћена и фино остругана, откривено је велико неправилно

79 Baraybar, *Report* 1999, стр. R1078076, уп. слику 6.

подручје сивог меког депозита, испуњено дијеловима тијела и артефактима. Ово је названо „GL02–кратер“.⁸⁰ Затим је пажљивијим копањем локалитет ископан до дубине од 1,20 м, откривајући врх „GL02–гроба“ и GL06. Површина „кратера“ била је приближно 15 x 11 м. Међутим, када се упореде са планом локалитета (уп. слику 10), Барајбарове димензије читавог поремећеног подручја, а и подручја „кратера“ – дјелују непрецизно. На примјер, укупни обим локалитета је вјероватније 24,5 x 18,5 м (приближно 454 м²), а GL02–„кратер“ би требало да буде 12,9 x 11 м (142 м²). Међутим, најважнија чињеница је тачна, да је „кратер“, централни дио читавог налазишта, био тешко поремећен каснијим акцијама пљачке. Гробница GL03 откривена је непосредно поред GL02–„кратера“, ка западу. Такође је представљала тешко опљачкану дугачку гробницу (зона пљачкања овдје је означена као GL04 – Слика 11). Глогова 5 (GL05), смјештена на малој удаљености сјеверно од централне зоне, била је једна од ријетких недирнутих гробница. Током ископавања постало је очигледно да се састојала од два одвојена гроба који су се спојили (означени су као „а“ и „б“), гдје је већина остатака припадала групи од више од 80 недирнутих особа. На крају сезоне 1999. године, Барајбаров тим је такође открио још једно подручје са људским остацима које је означено као GLO7 и које је остало неископано.

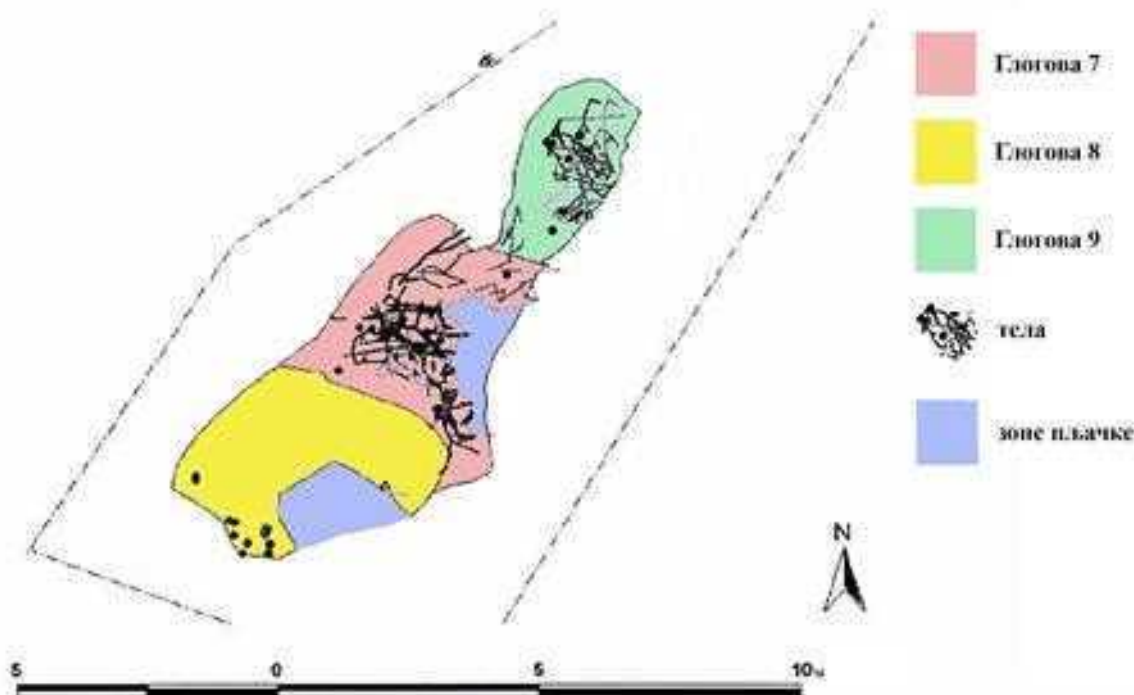

Слика 11. Подгробница означена као Глогова 3, са централном опљачканом зоном (GL04), приступном рампом испред и гробном зоном са нетакнутим лешевима; поглед изблиза на западни нетакнути дио гробнице GL03, са ивицом зоне пљачке (трагови зуба багера)
Модификовано према: Baraybar, Report 1999, стр. R1078081, сл. 19, као и стр. R1078082, сл. 20.

80 Baraybar, Report 1999, стр. R1078077 et pass.

У другој теренској сезони (2001) истражена је та зона, на сјевероистоку од централног „кратера“ и пронађена су три одвојена (али и преклапајућа) гроба: GL07, GL08 и GL09. Прва два су дјелимично опљачкана, а GL09 је нетакнут (Слика 12).

GL07,08,09 - тела, делови тела и артефакта

Слика 12. Подгробнице GL07, GL08 и GL09, ископане 2001. године;
тачан положај тијела и дијелова тијела је означен

Модификовано према: Baraybar, *Report 2001*, стр. X0167700, сл. 1.

У свих осам подгробница у Глогови 2 пронађено је укупно 126 тијела и 197 дијелова тијела. Према Менингу⁸¹, минимални број индивидуа (МБИ) у овим подгробницама је 183. Међутим, према коначним ДНК идентификацијама које су извршиле МКНЛ лабораторије, укупни број идентификованих особа је 172.⁸² По подгробницама, листа је следећа (Табела 5):

81 Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), стр. 00950981; Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*, Formal OTP report to the ICTY (The Hague: ICTY, 2003), стр. X0167714.

82 Janc, *Update 2013, Annex A*, стр. X024-0745.

Табела 5. Масовна гробница Глогова 2 – подаци о људским остацима пронађеним у свакој појединачној подгробници^(*)

Подгробница	Број тијела	Број дијелова тијела	Број идентификованих индивидуа
GL02	11	71	49
GL03	6	13	13
GL04	0	3	2
GL05	73	60	82
GL06	0	7	3
GL07	22	26	25
GL08	0	5	2
GL09	14	12	15
УКУПНО	126	197	191 – 19 (*) = 172

(*) Бројка већа за 19 особа овдје је вјештачка конструкција јер представља збир дупликата – заправо, остаци (дијелови тијела) истих појединаца откривени су у двије или више подгробница Глогове 2, а пребројани су и поновљени на списку за сваку јединицу: на примјер, показало се да су случајеви GL02-018BP-LF4-M и GL08-007BP-LMT1-M2 једна иста особа; исто је са GL03-002BPH и GL06-002BP-OC2-M, затим GL05-002BP-RF1-M, GL07-007BP-RT1-M и GL09-021BP-LF1-M итд.

Имајући у виду изазован задатак процјене укупног броја особа првобитно сахрањених на локалитету Глогова 2, прво питање се односило на поузданост писаних података које је дао оригинални истраживач Барајбар. Горе смо већ примијетили недоследне бројеве и мјере наведене у извјештају из 1999. Поред тога, збуњујући нумерички подаци такође су били присутни у каснијем извјештају из 2001.⁸³ На примјер, представљајући новооткопане подгробнице 07, 08 и 09, Барајбар је написао:

...GL07 је била највећа од три гробнице, неправилног облика и димензија **15,3 x 14,9 метара**.⁸⁴

... Структура је димензија **11,1 x 14 метара**.⁸⁵

...Овај плитки гроб димензија **13,5 x 6,6 метара**....⁸⁶

Да су те цифре тачне, то би значило да је укупна дужина повезаних подгробница GL08, GL07 и GL09 42,8 м (збир 15,3 + 14,0 + 13,5 м). Међутим, једноставан преглед слике 9, користећи првобитно објављен Барајбаров размјерник испод самог цртежа, показује да цјелокупна дужина не може бити већа од 12,5 до 13 метара...

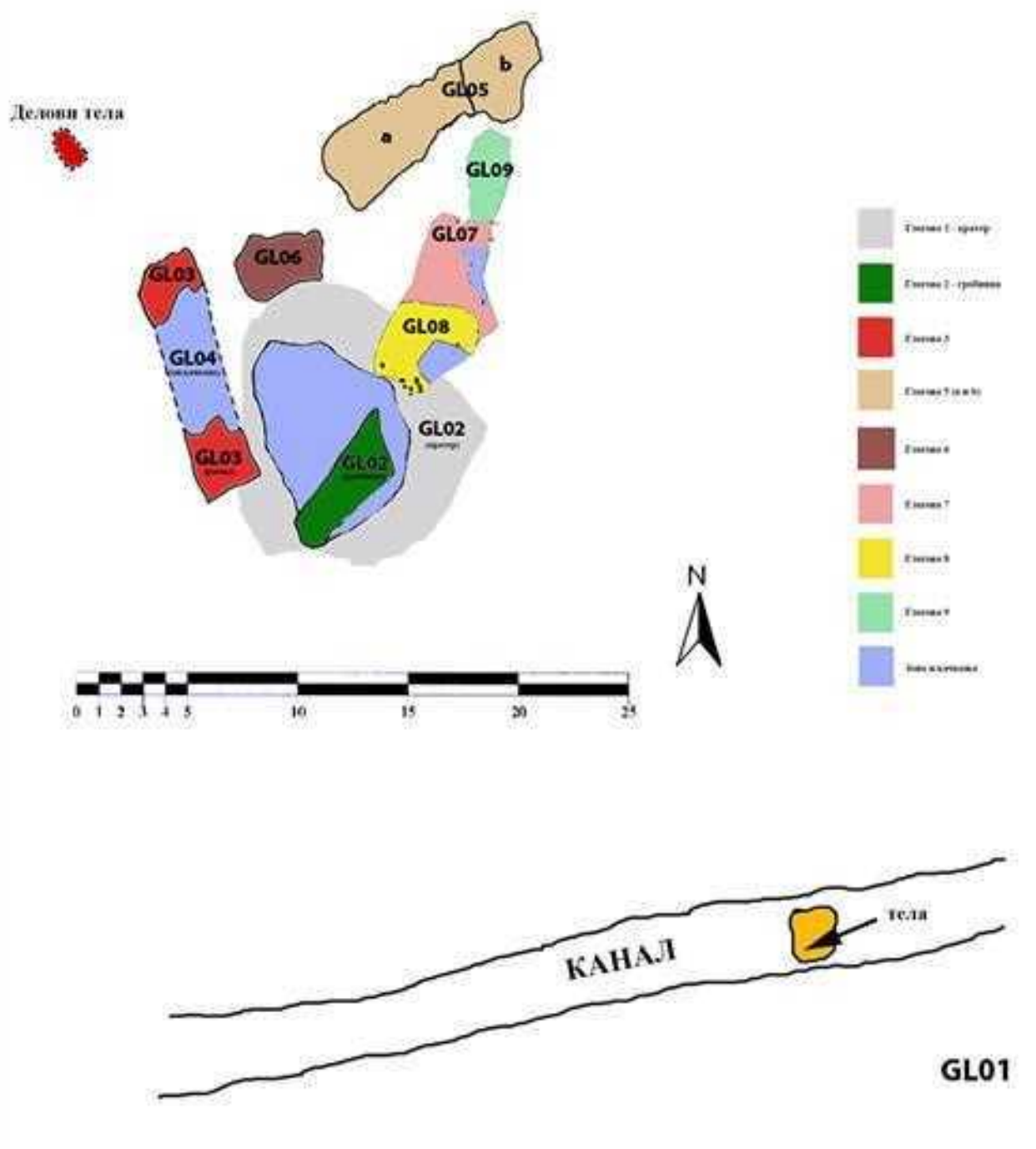
83 Baraybar, *Report* 2001.

84 Baraybar, *Report* 2001, стр. X0167700.

85 Baraybar, *Report* 2001, стр. X0167702 – ради се о величини подгробнице GL08.

86 Baraybar, *Report* 2001, стр. X0167703 – у питању је подгробница GL09.

Због тога је било од пресудне важности да се генерише коректна хибридна мапа свих подгробница и структура са локалитета Глогова 2. Након што је створена, за добијање најпрецизнијих мјера коришћен је дигитални цртеж високе резолуције (Слика 13).

Слика 13. Глогова 2 – хибридни план подгробница и других структура, укључујући опљачкане зоне

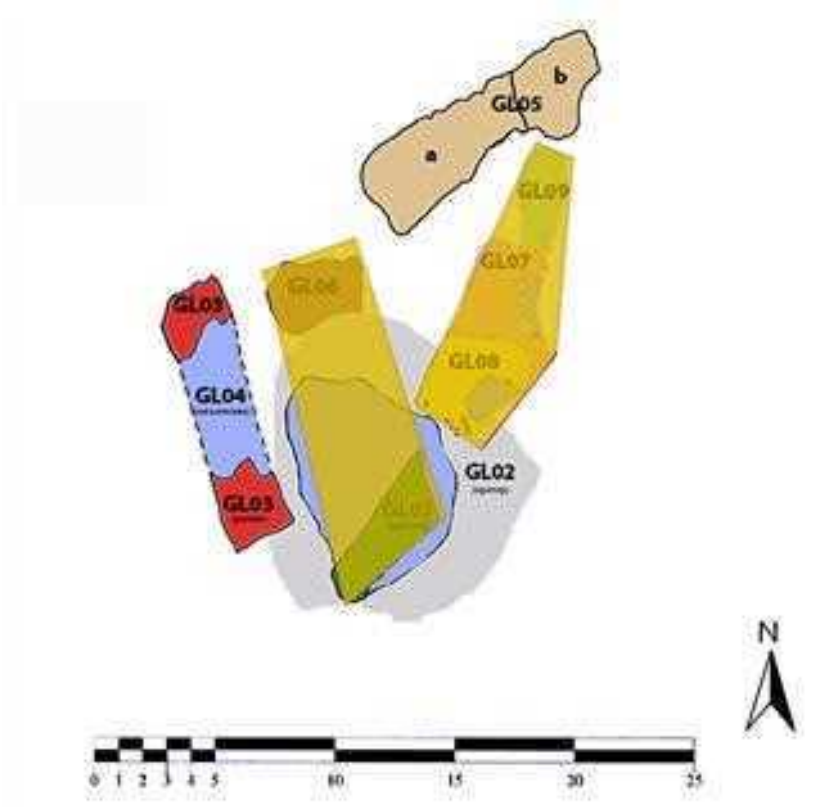
Модификовано према: Baraybar, Report 1999, р. R1078091, мап 6;
Baraybar, Report 2001, стр. X0167700, сл. 1 и стр. X0167705, сл. 5.

Важно је нагласити да цртеж има јасно видљиве и мјерљиве зоне плачкања (обојене у свијетлоплаво). Због чињенице да Барајбар, као ни Рајт за Глогову 1, није дао прецизне мјере дубине ни за једну подгробницу (можемо само да претпоставимо да је дебљина вертикалних земљаних профила била око 2 м; у једном једином случају Барајбар је навео да је GL03 „... била *плитка гробница*...”). Једино рјешење је да се упоређи број тијела пронађених у неопљачканим зонама и/или подгробницама, израчуна површина коју су заузимала, а затим да се математички предвиди број тијела за површине опљачканих зона на локалитету. Ово је био разлог за детаљно премјеравање локалитета Глогова 2 (Табела 6):

Табела 6. Величина (дужина, ширина и израчуната површина) подгробница на Глогови 2

Подгробница	Дужина (приближна, изражена у метрима)	Ширина (приближна, изражена у метрима)	Површина (м²)
GL02–„кратер“	13,8	12,0	103,2
GL02–гробница	6,1	2,2	12,2
GL02–опљачкано	9,6	6,5	50,2
GL02 (УКУПНО)			165,6
GL03–непоремећено	2,6	3,0	7,8
GL03–приступна рампа	3,3	2,9	9,6
GL04–опљачкано	5,9	3,0	17,7
GL03 (УКУПНО)	11,8	3,0	35,1 – 17,7 = 17,4
GL05–„a“	7,3	3,5	25,6
GL05–„b“	4,5	3,8	17,1
GL05 (УКУПНО)	11,8	3,6	42,7
GL06	4,0	2,7	10,8
GL07–непоремећено	4,4	3,0	13,2
GL07–опљачкано	2,9	1,1	3,2
GL07 (УКУПНО)			13,2 – 3,2 = 10,0
GL08–неопљачкано	4,1	4,0	16,4
GL08–опљачкано	1,8	2,2	4,0
GL08 (УКУПНО)			16,4 – 4,0 = 12,4
GL09	4,4	1,7	7,5

Да би се израчунао удио опљачканих остатака, било је потребно посебно радити на свакој зони/гробу. Историја локалитета је сложена, а гробови су настајали кроз низ епизода. Поред тога, додатни велики поремећаји и касније пљачке тешким машинама оставили су огромна подручја разорена, попут „кратера“ у централној зони локације, који је много шири од првобитних гробних јама. Стога је прво било важно да се покуша реконструкција вјероватног облика и величине првобитних гробова. Користећи археолошку просторну анализу као основни слој, затим анализу ДНК веза између људских остатака у различитим подгробницама Глогове 2 (укључујући и патолошке и антрополошке податке), створена је следећа интерпретација (Слика 14):

Слика 14. Глогова 2 – тумачење вјероватног изгледа оригиналних гробница, прије пљачке

Чини се да су првобитно ископана четири дуга рова, испресијецана и продубљена у низ од двије до три сусједне јаме које се настављају једна на другу. Дакле, Глогова 2 и Глогова 6 могу да представљају два дијела једног оригиналног дугачког рова, баш као што је то и у случају Глогове 8, 7 и 9. Глогова 5 је примјер такве недирнуте дводијелне гробнице. Као што је Барајбар примијетио у свом опису подгробница, већина је првобитно ископана ровокопачем, типом „назубљених“ кашика, које су оставиле јасне археолошке доказе.⁸⁷ Једини изузетак је била подгробница GL03, са приступном рампом, карактеристичном за рад багера-утоваривача.

Сва пљачкања извршена су, према археолошким доказима, коришћењем ровокопача-багера, или такозваних „скипова“. Барајбар је покушао да визуелно представи⁸⁸ поступке такве машине током пљачки, цртајући стрелице за правце рада ровокопача.

87 cf. Baraybar, *Report* 2001, стр. X0167693–X0167694, photographs 2–3 *et pass.*

88 Baraybar, *Report* 1999, стр. R1078091, map 6.

Као што је горе већ речено, реконструкција недостајућих дијелова подгробница слиједи методу примијењену у случају Глогова 1.

Дакле, за подгробницу Глогова 2 (GL02–гробница) површина је израчуната на сљедећи начин:

Површина је 115,4 м², у њој има 49 индивидуа – 11 комплетних тијела и 71 дио тијела. (Овдје је важно нагласити да поред ових 11 тијела, многи дијелови тијела заправо припадају GL02–„кратеру“, као и много ширем подручју, ископаном прије него што је подгробница GL02–гробница уопште и откривена, у оквиру површинског слоја приближно дебелог 1,20 м.) Дакле, ако на 115,4 м² имамо 49 индивидуа, онда је рачуница за опљачкану површину сљедећа:

$$115,4 : 49 = 50,2 : x, \text{ гдје } x = \frac{49 \cdot 50,2}{115,4} = \text{до } 22 \text{ индивидуе на } 50 \text{ м}^2.$$

Иста врста прорачуна примијењена на остале опљачкане подгробнице резултира сљедећим подацима (Табела 7):

Табела 7. Површине непоремећених у односу на поремећене (опљачкане) подгробнице Глогове 2 и израчунати број особа које су тамо првобитно сахрањене

Подгробница	НЕОПЉАЧКАНА површина (м2)	ОПЉАЧКАНА површина (м2)	УКУПНА површина (м2)	Број откривених особа	Израчунати број тијела (ОПЉАЧКАНА ЗОНА)	УКУПНИ процијењени број тијела
GL02–гробница + GL02–„кратер“	12,2 + 103,2 = 115,4	50,2	62,4	49	22	71
GL03	17,4	17,7 (GL04)	35,1	15	36	51
GL05	25,6 + 17,1 = 42,7	/	42,7	82	/	82
GL06	10,8	/	10,8	3	/	3
GL07	10,0	3,2	13,2	25	8	33
GL08	12,4	4,0	16,4	2	1	3
GL09	7,5	/	7,5	15	/	15
	113,0	74,8	187,8	191	67	258

Као коначну процјену можемо да утврдимо да је подручје локалитета Глогова 2 од око 190 м² било састављено од осам подгробница (GL02, 03, 04, 05, 06, 07, 08 и 09), које би заједно садржале највише до 260 особа. Ово је, са позиције археолошке форензике, највећи допустиви број.

За закључак, максимални процијењени број из Глогове 1 (540) и Глогове 2 (260) био би 800 тијела.

2.3.2. Примарна масовна гробница на војној фарми Брањево

Податак да је примарна масовна гробница на Брањево била димензија приближно 5 x 20 метара потиче из оригиналног МКСЈ / ПХР-овог теренског извјештаја Виљема Хагланда.⁸⁹ Ексхумација на том мјесту извршена је од 10. до 24. септембра 1996. године. Патолошка испитивања људских остатака који су тамо сакупљени обавио је Роберт Кирхнер од 6. до 23. октобра исте године. У уводном тексту свог теренског извјештаја⁹⁰, аутор наводи да је на почетку ископавања била видљива велика правоугаона депресија, димензија приближно 5 м (сјевер–југ) са 20 м (исток–запад). Ова депресија је представљала „отисак“ гробне јаме испод површине. Једини људски остаци пронађени на површини налазили су се у овој зони. Треба такође напоменути да је Хагланд истражио Брањево користећи такозвану методу „пиједестала“, што је значило да су истраживачи жељели да просторно идентификују запремину комплетне масе тијела у границама гробнице. Пошто су границе ове масе утврђене, читав појас земљишта око масе тијела уклоњен је све до дна гробнице. А како су наслаге земље око гроба уклоњене, уништени су и првобитни зидови гроба, па сходно томе нису могле ни да се утврде тачне димензије гробне јаме. Ово је највјероватније објашњење за често збуњујуће информације које се наводе о величини гроба: нпр. предложене су потпуно другачије димензије гроба: 10 x 28 x 2,5 м.⁹¹ Међутим, та одређена величина не одговара ниједној другој цифри (види доле), нити било којим другим запажањима у извјештају. Али да поновимо, примјена таквих метода „пиједестала“ значи да су сви подаци о димензијама гроба и његовом прецизном облику обично компромитовани.

Говорећи о „унутрашњој“ величини (5 x 20 x 2,5 м) у извјештају, Хагланд је вјероватно представљао оригиналну величину гробне јаме, некада ископане да би примила тијела. Друге димензије (врло грубо цитиране као 10 x 28 x 2,5 м) могле би да прикажу само „спољну“ величину подручја пљачке, нпр. ширу зону каснијег разарања, направљену додатним активностима како би се остаци жртава пребацили на ново, тајно мјесто. Ако се правилно ископава, таква сложена стратиграфија би се открила и забиљежила. Управо због тога су стручњаци МКНЛ-а (на чијем је челу био Ијен Хенсон, тада замјеник директора форензичких наука за археологију и антропологију), много година касније, израдили документ под насловом „Процјена извјештаја и слика масовне гробнице фарме Брањево“.⁹²

Када је ријеч о важном питању величине и капацитета, један од најпоузданијих извора података за одређивање ширине и дужине гроба би био у овом случају „отисак“ гроба (повр-

89 William Haglund, *Forensic investigation of the Pilica (Branjevo economy) mass grave site, Bosnia and Herzegovina, made on June 1998* (expert report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1998), 0149-2904–0149-3680. Даље у тексту: Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

90 Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 0149–2920.

91 Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 0149–2973.

92 ICMP, *Evaluation of Branjevo Farm mass grave report and images*, made on July 2013 (expert report to ICMP) (Sarajevo: ICMP, 2013), R093-9924–R093-9947. У даљем тексту: ICMP, *Evaluation of Branjevo*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

шинска депресија). У сваком случају, наредна анализа ће обухватити и најниже и највише процјене, као и оне касније процјене за димензије гроба које је понудио МКНЛ.

Сљедеће фотографије (Слике 15 и 16), снимљене 5. априла 1996. године, илуструју иницијалну ситуацију на Брањеву коју је затекао Жан-Рене Руез, тада главни истражитељ МКСЈ-а за Сребреницу:

Слика 15. Општи изглед масовне гробнице на Брањеву у априлу 1996: Жан-Рене Руез и његов колега стоје у вјештачкој депресији димензија приближно 20 x 5 м, окренути према истоку

Извор: Prosecutor v. Popović et al., Case No. ICTY IT-05-088-T, Outline of Jean-René Ruez testimony (даље у тексту: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony) – фотографије, карте и снимци из ваздуха + 18 страница описа, 18. септембар 2006. године, стр. 11, сл. 214.

Слика 16. Иста депресија на Брањеву након почетног увиђаја: жуте линије на фотографији означавају „отисак“ гробнице (приближно 20 м дужине и 3 м ширине), уз нумерисане маркере који означавају површинске налазе

Дигитално обрађено према: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, стр. 11, сл. 215.

Мапа локалитета на почетку ископавања МКСЈ-а, септембра 1996. године (Слика 17):

Слика 17. Скица површинске депресије на локалитету Брањево, прије почетка ископавања
Модификовано према: Haglund, Forensic Investigation of the Pilica, стр. 01492922, сл. 2.

Друга мапа израђена за потребе оригиналног извјештаја (Слика 18) означила је мјесто остатака тијела, као и пробне ровове, означене као Ровови 1–3. Те пробе нису дале никакве налазе.

Слика 18. Скица распореда пробних ровова, са означеном зоном људских остатака
Модификовано према: Haglund, Forensic Investigation of the Pilica, стр. 01492925, сл. 4.

Према извјештају о ископавањима, сигурно је да је једина зона масовне гробнице у којој су пронађена тијела (заправо једини такав депозит икад откривен на Брањевоу) западно-централна, неправилно овална зона пречника 5 м и дубине 2,5 м.⁹³ У оквиру овог депозита пронађена су 264 случаја људских остатака, од којих је већина концентрисана у једну групу на западном дијелу гроба, док је „...остатак гроба остао незаузет...”⁹⁴

На основу представљених података, могао би се израчунати вјероватни опсег броја тијела који је масовна гробница Брањево садржала прије пљачке. Готово сви налази су били у зони 5 x 5 x 2,5 м, а према Јанцу, из масовне гробнице Брањево идентификовано је 140 особа⁹⁵, што значи да је у простору ($V = a \times b \times c$) 5 x 5 x 2,5 м = 62.5 м³ било 140 особа. Будући да је површински „отисак“ цијеле гробнице био 5 x 20 м⁹⁶, можемо да претпоставимо да је запремина цијеле гробнице била 5 x 20 x 2,5 = 250 м³. То је тачно четири пута већа запремина од запремине очуваног депозита који садржи 140 појединаца, па би вјероватно у цијелој гробници могло бити закопано 140 x 4 = 560 тијела.

93 Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 01492924.

94 Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 01492933.

95 Janc, *Update 2013*.

96 Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 01492920.

Међутим, даља анализа археофорензичких података може довести до другачије процјене основног броја. Прво, неопходно је утврдити оригиналну величину гроба (прије акције пљачке за коју се претпостављало да се десила током посљедње недјеље септембра 1995). Из теренског извјештаја може се утврдити да су људски остаци пронађени на дубини од „...приближно 1,25 м...”, са дном гробнице на 2,5 м.⁹⁷ Стога, максимална дебљина депозита не би била већа од 1,5 м, умјесто 2,5 м. То је очигледно у анализи сљедећих теренских фотографија (Слике 19 и 20):

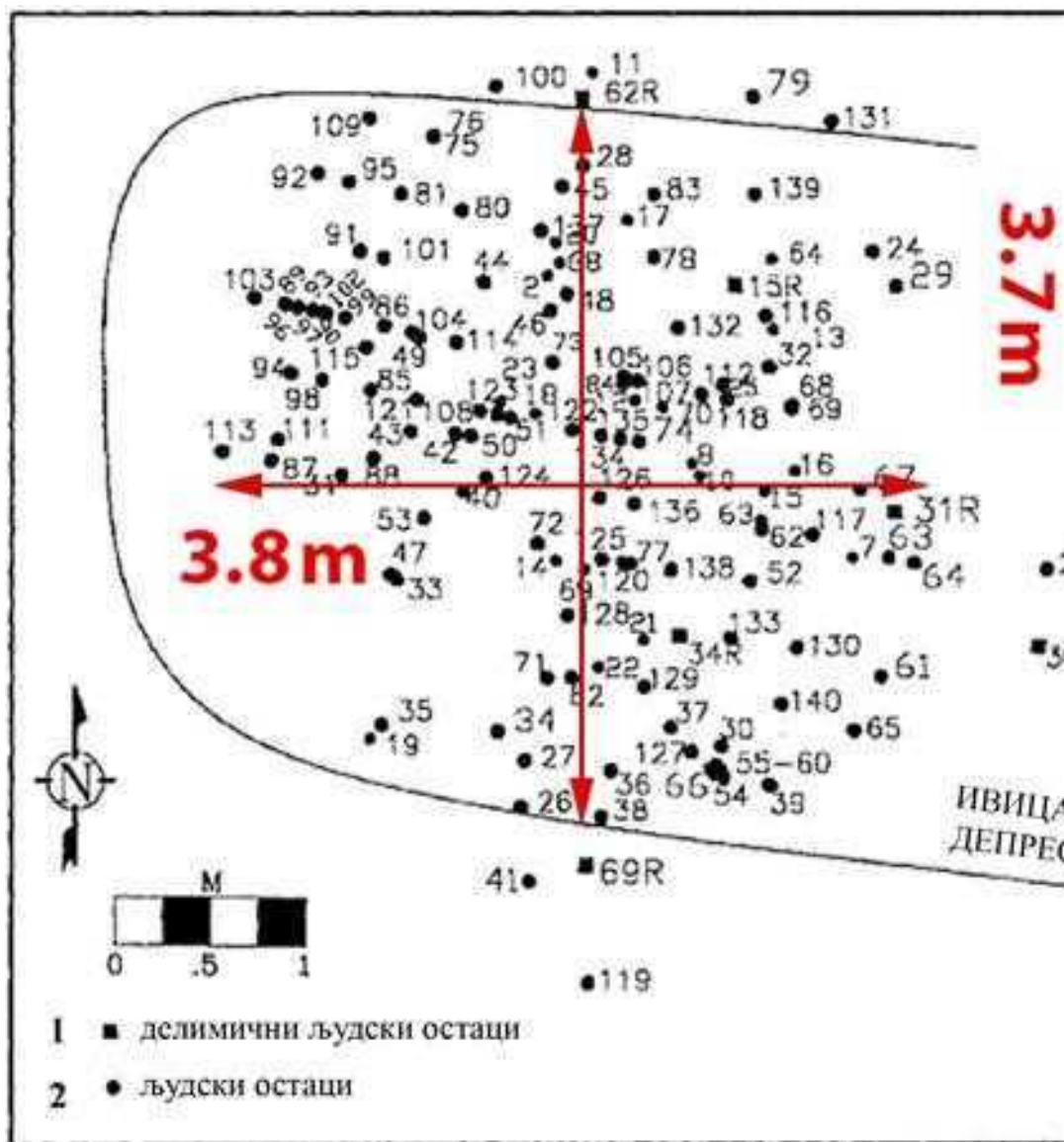
Слика 19. Теренска фотографија Брањева која приказује врх и вертикални профил депозита масе тијела
Модификовано према: ICMP, Evaluation of Branjevo, стр. R093-9938, фотографија 4.

Слика 20. Радна фотографија „рашчишћене“ масе тијела на Брањеву 18. септембра 1996. године: позади, жута неправилна линија означена стрелицом на западном вертикалном профилу показује највиши ниво депозита, на дубини од (најмање) 1 м од површине
Модификовано према: BBC, The Srebrenica Massacre. Radio show Witness History (епизода од 10. јула 2014. године): сл. 1. BBC: World Service Online, приступљено 17. априла 2020. године, <https://www.bbc.co.uk/programmes/p02226p1>.

⁹⁷ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 01492924 et pass.

Димензије зоне депозита масе тијела навео је Хагланд као 5 x 5 м.⁹⁸ Међутим, ово је у супротности са примијењеним аутоматским мапирањем ЕДМ тоталне станице. Хенсон и његови сарадници⁹⁹ у својој процјени предложили су процијењену ширину лежишта не већу од 3 м. Ово је вјероватно тачно (Слика 21) јер је Хагландова процјена дата у ортогоналној 2Д пројекцији, гдје је спољашње расипање дијелова тијела било укључено у обресе лежишта (Слика 22).

Слика 21. Мапа депозита људских остатака на Брањеvu, правилно димензионисана
Модификовано према: Haglund, *Forensic Investigation of the Pilica*, стр. 01492927, сл. 5.

98 Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, стр. 01492924, 01492973 et pass.

99 ICMP, *Evaluation of Branjevo*.

Слика 22. Коригована ширина депозита и саме оригиналне гробнице

Извор: ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9939, фотографија 5.

Зашто су ови детаљи важни за археолошку анализу? Стога што се заснивају на пуној интеграцији форензичких доказа. Дакле, заснивање прорачуна на поузданијим 3,7 (заокружено на 4) метра ширине, 3,8 (заокружено на 4) метра дужине и максимално 1,5 м дубине наслага тијела, дало би сљедећи број (a – дужина, b – ширина, c – дубина, V – запремина):

$$(V = a \times b \times c) 4 \times 4 \times 1,5 \text{ м} = 24 \text{ м}^3 \text{ са } 140 \text{ тијела.}$$

При процјени броја тијела првобитно инхумираних на Брањеву, веома је важно утврдити укупну дужину гробнице. Хагланд је извјестио о дужини од 20 м, на основу истраживања тима МКСЈ/ПХР.¹⁰⁰ Како је ово пресудна тачка, МКНЛ је извршио поновну анализу ваздушних слика америчке Централне обавјештајне агенције (ЦИА) из 1995. године, скалирајући све то према познатим вриједностима, као што је дужина једне зграде на војној фарми. Затим су реконструирали укупну дужину свјеже ископане јаме која је била видљива на фотографији из ваздуха од 17. јула 1995. Према извјештају МКНЛ-а¹⁰¹, дужина је била око 40 м, а ширина рова приближно 3 м. Ми смо такође анализирали исту фотографију, користећи примијењено скалирање и слажемо се да ширина ископане јаме није била већа од 3 м, посебно јер се то уклапа са ширином видљивих отисака точкова тешког багера-утоваривача који је коришћен за копање гробнице (а ми сада знамо тачан тип и димензије машине која се користила за ову одређену сврху, видјети доле). Међутим, наш налаз је да је укупна дужина јаме била максимално 35 м (Слика 23):

¹⁰⁰ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, 01492920 *et pass.*

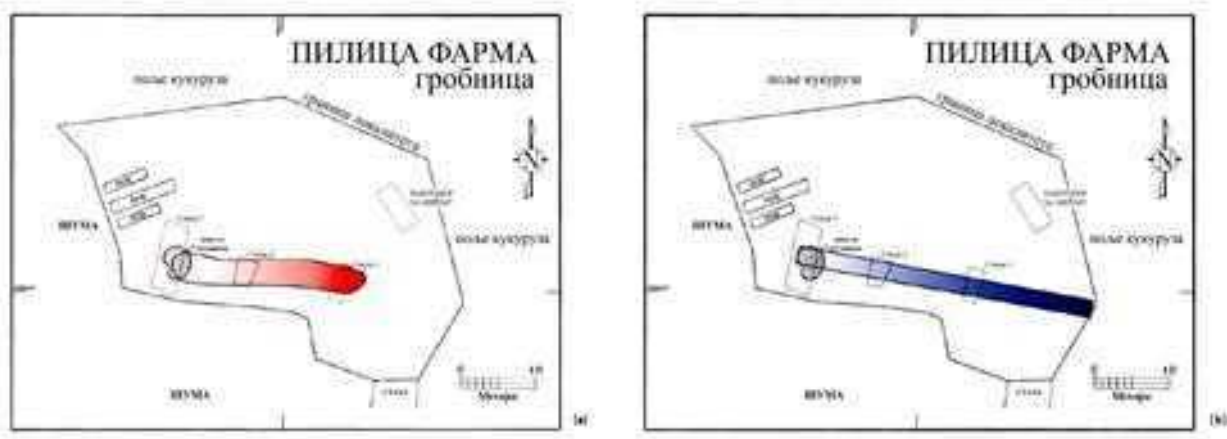
¹⁰¹ ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9931, paragraph d и R093-9933, photograph 4.

Слика 23. Снимак из ваздуха мјеста погубљења на Брањеву са свјеже ископаном гробницом који је начинила ЦИА; обиљежени су позната дужина зграде војне фарме (1), дужина гроба скалирана и процијењена од стране МКНЈ-а (2) и иста гробница измјерена нашим скалирањем (3)

Модификовано према: ICMR, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9933, сл. 4.

На основу дужине гроба од 40 м, Хенсон и др. су тврдили да је готово једна трећина оригиналне гробнице, тј. око 14 м према истоку, остала неископана (Слика 24а–б). Такође није прихватио вјеродостојно објашњење да је првих 10 до 15 метара могло да представља приступну рампу за машину којом је јама ископана. Дакле, из укупне дужине од приближно 35 м (наше исправљено мјерење), склони смо да утврдимо да је постојало само 20 м функционалног дијела гробнице.

Слика 24. Гробница на Брањеви, према Хагланду (а) и МКНЛ-у (б)

Модификовано према: ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9944, сл. 8.

Наставићемо са прорачуном како бисмо процијенили опсег капацитета масовне гробнице на Брањеви. Већ је речено да је у гробници од 24 м³ (4 x 4 x 1,5 м) пронађено 140 тијела. Примјеном истог прорачуна на остатак гроба:

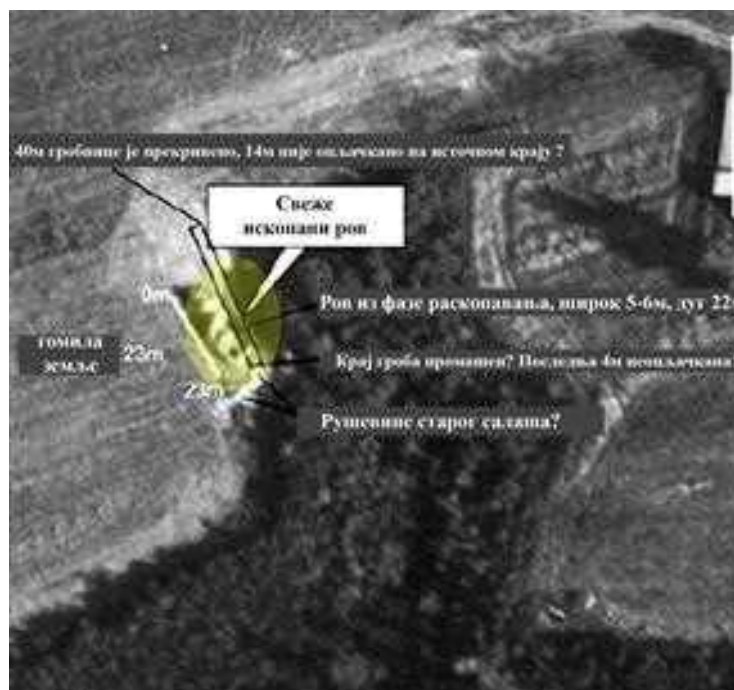
$(V = a \times b \times c) 16 \times 4 \times 1,5 \text{ м} = 96 \text{ м}^3$, што води до једначине $24: 140 = 96: x \Rightarrow x = \frac{140 \cdot 96}{24} \Rightarrow x = 560$. То значи да је 560 тијела могло првобитно да се положи у опљачкани простор.

Имајући у виду да је неопљачкани дио гробнице заузимао готово петину максималне дужине гроба (што значи 140 x 5 вјероватних тијела), можемо процијенити да је у гробу могло бити највише 700 тијела.

МКНЛ је процијенио да је гробница у Брањеви требало да садржи 1.725 сахрањених особа (на основу 43 ДНК реасоцијације која воде од Брањева до масовних гробница Чанчарски пут /енг. „Cancari Road“ – CR/). Иако су утврдили да је већина индивидуа из серије гробова CR опљачкана и пребачена са локалитета Брањево, Хагландови налази не подржавају ову тврдњу. Масовна гробница потребна за смјештај толиког броја тијела који је навео МКНЛ требало би да буде значајно већа. Ово је био један од разлога за преиспитивање (од стране МКНЛ) доказа и закључака из оригиналног извјештаја о ископавањима из 1998. године.¹⁰² Чини се да МКНЛ није користио податке из оригиналног извјештаја о ископавањима и додијелио је нове димензије гробу на Брањеви, о чему је већ било ријечи. Те нове димензије биле су засноване на анализама снимака из ваздуха.¹⁰³ Међутим, највеће димензије из ревизије МКНЛ-а су 10 x 28 x 2,5 м, што чини запремину од 700 м³. Друга највиша процјена, заснована на снимцима из ваздуха из јесени 1995 (10 x 22 x 2,5 м), даје запремину од 550 м³. Већ је горе наглашено да се ширина до 6 м може односити само на „епизоду“ додатног уништавања, током пљачкашких активности у јесен 1995. године (Слика 25):

¹⁰² ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9927.

¹⁰³ ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9940–R093-9942.

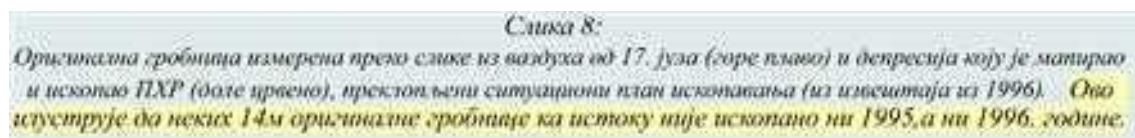
Слика 25. Снимци Брањева ЦИА из ваздуха од 27. септембра 1995. године, који показују видљиве резултате пљачкања гроба, обиљежене жутом елипсом

Модификовано према: *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9935, сл. 6.

На Брањеви је пронађено 140 индивидуа у запремини тла од 24 m^3 , тако да се може извршити прорачун за највише предложене димензије ($22 \times 10 \times 1,5$ метара), примјењујући исту „дедукцију“ за дебљину депозита од 1,5 метара, што даје укупно 330 m^3 , а што даље значи да је $24 : 140 = 330 : x \Rightarrow x = \frac{140 \cdot 330}{24} \Rightarrow x = 1.925$ индивидуа у 330 m^3 . Оваква бројка очигледно много више одговара МКНЛ-у него подаци који сугеришу да је на војној фарми Брањево максимално сахрањено до 700 особа.

За другу највишу МКНЛ-ову „смањену“ запремину (240 m^3) израчунавање је $24 : 140 = 240 : x$, гдје је $x = \frac{140 \cdot 240}{24} = 1.400$ особа у 240 m^3 .

Да би провјерила документ МКНЛ-а о поновној процјени Брањева, Федерална комисија за нестале особе, коју су надзирали стручњаци МКНЛ-а, организовала је и спровела кампању ревизионих ископавања у априлу 2013. године.¹⁰⁴ Оригинална гробница је у потпуности поново ископана, а фокус је био на источном дијелу, тих „14 м разлике“, гдје се очекивало да ће се наћи додатних 400–850 тијела (Слика 26):¹⁰⁵

Слика 26. Опис слике 8 у МКНЛ-овом евалуационом документу; последње редове су жутом бојом истакли аутори овог поглавља
Модификовано према: *ICMP, Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9944.

¹⁰⁴ Janc, *Update 2013*, Annex A, стр. X024-0743.

¹⁰⁵ ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9945.

Као резултат, прикупљено је само неколико дијелова тијела који су остали из претходних кампања, а за 14 м гроба је утврђено да је потпуно празан.

На крају, овдје би требало представити додатне индиректне доказе који би могли да освијетле питање броја жртава сахрањених на Брањеву. Годинама, МКСЈ је добијао низ војних докумената заплијењених од власти ВРС, а посебно од команде Зворничке бригаде. Међу хиљадама различитих докумената, пронађена је и серија дневних налога за радна возила (машине), која документује историју инжењерских задатака извршених током рата у БиХ. Неколико дневних налога односи се директно на ангажовање тешког багера УЛТ 220 из (тада) државне компаније из Зворника под називом „Бирач Холдинг“. Према радном дневнику (Слика 27а–с), машина је била на задатку 17. јула 1995. године, „копајући ровове у Брањеву“. Овај багер је био ангажован и два дана раније, копајући ровове у Ораховцу.

03075564
Translation

VP /Military Post/ 7469 (Form
SbSI-54)
ZVORNIK Construction machine owned by **Birač Holding**
/stamped/

VEHICLE WORK LOG no: 22-1656/95

Valid from	1 July	until	31 July 1995
Type	ULT 220 /Backhoe Excavator/	Reg. no.	
Type of fuel	Diesel	Type of oil	
Normal fuel consumption		Engine oil	SAE 30
For 100 km		Gear oil	HIP 90
For 1 hour of driving	20	Grease	LIS 2

Rank, first name and last name of driver/user

Veljko KOVAČEVIĆ	

Details of receipt of fuel, oil, etc. in litres

Date	Docu- ment Number	Fuel	Engine oil	Gear oil	Grease	Anti- Freeze	Mana- ger's signature
15 July	21/3-687	60					/signed/

0069-5109-0069-5110 uij

Translation

15 July	*	40					/signed/
17 July	*	100					/signed/
17 July	*	70					/signed/
18 July 1995	21/4-1219		4				/signed/
TOTAL:		270					
F	Full tank		1.				
U	Standard issue	270	Officer/assistant of the material and financial organ				
E	Actually used	270	2. /signed/				
L	Difference	0	Transport officer				

0069-5109-0069-5110\uj

0000-5109-0000-2110

Слика 27. Дневник рада возила 22-1656/95 ВП 7469 Зворник: а) насловна страница, назив предузећа и тип багера означени су жутом бојом, б) унутрашња страница, са детаљима означеним жутом бојом о пријему горива за Брањево и с) последња страница, са датумом и временом рада на Брањеви, такође означеним жутом бојом

Преузето из: Sense-Tribunal, “Vehicle working log for excavator ULT 220 – Digging trenches in Orahovac and Branjevo on 15 and 17 July 1995”, у *Srebrenica – genocide in eight Acts*, 03075564–03075565 (the Hague: Sense News Agency, 2015), приступљено 18. априла 2020. године, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>, (даље у тексту: Sense-Tribunal, “Vehicle working log for excavator ULT 220”).

Ово је корисно откриће јер је тип машине која је коришћена за копање гробнице на Брањеву потврђен као багер УЛТ 220. Перформансе и техничке карактеристике таквог утоваривача су добро познате. Најважнији подаци су максимална ширина његових точкова од 2,9 м и ширина утоварне кашике до 3,2 м. Тако се питање ширине гробног рова може процијенити на приближно 3 м.

Можда је још важнија могућност поређења потрошње горива између радова на Лажетама (Ораховац) и на Брањеву. Из радног налога за Лажете од 15. јула 1995. године („копање ровова“), багер је потрошио 100 л дизел горива, радећи 5 сати, са потрошњом горива од приближно 20 л по радном сату. Имајући у виду да су двије масовне гробнице на Лажетама веома различите величине (Лажете 1 – *сса*. 135 м³, а Лажете 2а, 2б и 2с заједно – не више од 40 м³), разумно је претпоставити да је коришћен багер УЛТ 220 15. јула, за сахрањивање лешева и затрпавање обје гробнице, Лажете 1 и 2. Тамо је првобитно било инхумирано до 440

особа (LZ1 – 200, LZ2a–c – 240) (гробови су, као и гробница у Брањеви, касније дјелимично опљачкани). На основу другог радног налога за возило, гробнице Лажете 1 и 2 су вјероватно ископала, 14. јула 1995. године, два мања ровокопача.¹⁰⁶

Дакле, ако је багер УЛТ 220 потрошио 100 l дизела и пет радних сати да би сахранио мање од 450 тијела, а затим да би затрпао обје гробнице на Лажетама (укупно 175 м³), то се може упоредити са ситуацијом на Брањеви. Познато је да је иста машина радила 8,5 сати 17. јула 1995. године на Брањеви, користећи укупно 170 l дизела. Узима се у обзир да је тамошњи задатак био сложенији, укључујући ископавање дугог и дубоког рова, а затим прикупљање и допремање тијела са 50–120 м од мјеста погубљења, њихово сахрањивање и затрпавање гроба.

Имајући у виду да је ова анализа направљена са одређеном резервом, још увијек се могу претпоставити одређени закључци. На основу 5 сати закопавања и затрпавања око 440 тијела на Лажетама, уз потрошњу горива од 100 l, можемо да израчунамо учинак машине на Брањеви. Тамо је 8,5 радних сати и 170 l нафте могло наговјестити да је закопано и затрпано највише 750 тијела. Будући да је багер такође морао прво да ископа ров и пребаци тијела, до 700 индивидуа је можда реалнији број.

Да резимирамо:

- Тужилаштво МКСЈ-а, као ни каснији закључци МКНЛ-а о броју погубљених/сахрањених 16. и 17. јула 1995. (више од 1.700 особа) нису подржани прегледом доказа;
- Форензички докази подржавају сценарио догађаја касније тајне реексхумације тијела и преношење истих на друге тајне локације, гробнице на путу за Чанчаре (CR). До сада пронађени докази су квалитативни и не помажу у утврђивању тачног броја случајева. На примјер, директне ДНК везе које повезују Брањево и одређене гробнице CR нису веће од 43 (у једном од најновијих научних прилога стручњака МКНЛ-а налазимо још мање – 41)¹⁰⁷; тако да је без јасних квантитативних доказа пуко нагађање да је 1.725 особа стријељано на фарми Брањево и Дому културе у оближњем селу Пилица, тамо сахрањено и касније пребачено у Чанчаре (Слика 28).

Сматрало се или показало да 1.725 ДНК профила који су довели у везу фарму на Брањеви и секундарне гробнице на Чанчарском путу, потичу из брањевске гробнице.

Слика 28. Извод из аналитичког документа МКНЛ из 2013. године, одјељак „Процјена“
Модификовано према: ICMP, *Evaluation of Branjevo*, стр. R093-9945.

¹⁰⁶ Sense-Tribunal, „Vehicle working log for backhoe excavator in Orahovac on 14 July 1995.pdf“, in: *Srebrenica – genocide in eight Acts* (The Hague: Sense News Agency, 2015), 03075538–03075539, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/> (преузето 18. 4. 2020); Sense-Tribunal, „Vehicle working log for excavator ULT 220“.

¹⁰⁷ Parsons *et al.*, „Large Scale DNA Identification: The ICMP Experience“, *Forensic Science International: Genetics* 38, (2019): 241, fig. 1.

- Анализе првобитног облика, величине и контекста резултирале су коначном процјеном капацитета примарне масовне гробнице на Брањеву. Та процјена сугерише распон од 560 (на основу Хагландових нумеричких података) до 700 индивидуа.

2.3.3. Примарна масовна гробница Црвена брана (брана код Петковаца)

Овај локалитет је 1996. године открио кривични истражитељ МКСЈ-а Жан-Рене Руез. Пронашао је зону поремећаја на прилазном платоу бране, направљеном од громада стијена из каменолома, а која је требало да представља мјесто погубљења са масовном гробницом (Слика 29):

Слика 29. Изглед из ваздуха Црвене бране у близини Петковаца, снимљене 1996. године: локација масовне гробнице означена је плавом стрелицом

Извор: *Prosecutor v. Popović et al.*, Jean-René Ruez testimony, стр. 2, слика 170.

Током двије кратке кампање теренског рада 1996. и 1997. године, Руез је на великој површини на платоу открио много малих фрагмената људских костију, чаура, повеза за очи и других предмета. Након копања пробних ровова помоћу багера, оквир гроба се могао оцртати (Слика 30):

Слика 30. Руезова процјена величине и облика масовне гробнице, према површинским налазима, пробним сондама и анализи фотографија из ваздуха
Извор: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, стр. 2, слика 184.

Масовну гробницу Црвена брана (Слика 31) ископао је тим МКСЈ предвођен Ричардом Рајтом од 15. до 25. априла 1998. Рајт је на основу испитивања стратиграфије закључио да је ријеч о примарној гробници из које су тијела опљачкана, а садржи само остатке у огромној мјери дезартикулисаних дијелова тијела.¹⁰⁸

Слика 31. Плато испод бране, у близини села Петковци, општина Зворник
Извор: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, стр. 2, слика 185.

¹⁰⁸ Richard Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, Formal report to the ICTY (The Hague: ICTY, 1999), стр. 00848221. У даљем тексту: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

Грубо дезартикулисани дијелови тијела налазе се кроз цијели испун гроба Црвене бране, али најчешће су на дну јаме и уз приступну рампу.¹⁰⁹ Из извјештаја се може закључити да је у гробници пронађен укупно 41 дио тијела:¹¹⁰

Наредни прилог (Слика 32) приказује одјељак извјештаја са информацијама о броју и положају дијелова тијела у масовној гробници Црвена брана:

00848293

Кључ за бројеве “В” и Брњичку (Црвену) брану

Мапе положаја тела и делова тела

Снимиле Хенсон и Стеренберг. Маширао Рајт.

001	3048	6966	Map 2	022	3060	6969	Map 1
002	3046	6965	Map 1	023	3048	6967	Map 3
003	3046	6968	Map 1	024	3048	6967	Map 3
004	3051	6968	Map 3	025	3049	6967	Map 4
005	3051	6969	Map 4	026	3049	6969	Map 4
006	not logged			027	not logged		
007	3050	6969	Map 4	028	3045	6970	Map 4
008	3048	6966	Map 3	029	3043	6968	Map 4
009	3045	6970	Map 1	030	3041	6970	Map 3
010	3047	6968	Map 4	031	3041	6970	Map 3
011	3047	6971	Map 3	032	3040	6972	Map 1
012	3048	6970	Map 4	033	3042	6968	Map 4
013	3040	6968	Map 2	034	3043	6968	Map 4
014	3055	6969	Map 2	035	3043	6968	Map 4
015	3055	6969	Map 3	036	3043	6969	Map 4
016	3056	6969	Map 2	037	3042	6968	Map 4
017	3056	6969	Map 3	038	3041	6968	Map 4
018	3057	6970	Map 2	039	3041	6968	Map 4
019	3058	6969	Map 2	040	3041	6969	Map 4
020	3058	6969	Map 2	041	3040	6968	Map 3
021	3058	6970	Map 2				

* * * * *

Слика 32. Одјељак извјештаја са информацијама о броју и положају
дијелова тијела у масовној гробници Црвена брана

Модификовано према: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848293.

Према МКСЈ-у и коришћењем ДНК анализе, утврђено је да је укупно 41 дио тијела пронађених у гробници Црвена брана одговарао броју од 19 особа (Слика 33):¹¹¹

109 Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848234.

110 Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848293.

111 Janc, *Update 2013, Annex A*, стр. X024-0735.

Масовне и друге гробнице	Ознака локалитета	Датум ископавања	Идентификована лица	
			Јануар 2012	Април 2013
Црвена	CSK	7-18. јули 1996. године	149	149
Нова Касаба 1996	NKS1, NKS2, NKS3, NKS4	20-26. јули 1996. године	33	33
Нова Касаба 1999	NK04, NK06, NK07, NK08	18. август - 6. септембар 1999. године	53	53
Орахован (Табете 1)	LZ01	13. јуни - 3. август 2000. године	119	126
Орахован (Табете 2)	LZ02	19. август - 9. септембар 1996. године	189	188
Бранско војна фарма (Палица)	PLC	10 - 24. септембар 1996. године	138	140
Брана код Петковца	DAM	15 - 25. април 1998. године	19	19
Колуш	KK01, KK02, KK03	24. јуни - 6. август 1999. године	336	341
Глогина 1	GL01	7. август - 28. октобар 2000. године	226	227
Глогина 2	GL02, GL03, GL04, GL05, GL06, GL07, GL08, GL09	11. септембар - 22. октобар 1999. године	171	172

Слика 33. Одјељак извјештаја Душана Јанца МКСЈ-у који приказује идентификоване појединце по локацији – Црвена брана Петковци обиљежена је накнадно свијетлоплавом бојом
Модификовано према: Janc, Update 2013, стр. X024-0735.

Гробница Црвена брана код Петковца ископана је до кречњачких громада које чине потпорну структуру бране.¹¹² Приступна рампа за багер који је опљачкао тијела налази се на источном крају гроба. Првобитна основа гроба (прије пљачке) мјестимично је сачувана, мада је накнадно додатно усјечена багером који је уклонио тијела (Слика 34):¹¹³

Слика 34. Црвена брана – Петковци – приступна рампа, основа и профил гробнице
Модификовано према: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998, стр. 00848376, фотографија 1.

112 Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848234 et pass.

113 Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848234.

На слици испод (Слика 35) приказани су дио профила и основе масовне гробнице Црвеној брани испуњени свјеже одломљеним громадама стијена из каменолома:

Слика 35. Дио профила и основе гробнице на Црвеној брани испуњени свјеже извађеним кречњачким громадама

Извор: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, стр. 2, сл. 186.

Све громаде из гробнице показивале су свјеже преломљене површине, без трагова утицаја атмосфералија, у складу са скоро извађеним блоковима.¹¹⁴ Такође су у депозиту гробног испуна пронађени комади зеленкасто-плаве глине.¹¹⁵ Како су се у секундарној масовној гроб-

¹¹⁴ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848233.

¹¹⁵ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*.

ници Липље 2 (LP02), удаљеној 14 км од Црвене бране, налазиле громаде кречњака, слични комади зелене глине и грубо раскомадана тијела, врло је вјероватно да је LP02 један од локалитета гдје се налазе тијела опљачкана из Црвене бране.¹¹⁶

На слици испод (Слика 36) приказан је дио основе секундарне гробнице LP02 са свјеже извађеним кречњачким громадама које подсећају на оне пронађене у примарној гробници Црвена брана:

Слика 36. Дио основе секундарне гробнице LP02 са свјеже ископаним кречњачким громадама које подсећају на оне пронађене у примарној гробници на Црвеној брани (уп. горњу слику)
Модификовано према: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998, стр. 00848378, фотографија 2; уп. слику изнад.

116 Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848234.

Надаље, ДНК испитивања¹¹⁷ показала су да је гробница Црвена брана имала шест веза са Липљем 2 и још (укупно) 31 са Липљем 1, Липљем 3, Липљем 4 и Липљем 7 (Табела 8).¹¹⁸

Табела 8: ДНК везе између локалитета Црвена брана и оних у Липљу (LP) и међусобне везе између пет локалитета у Липљу

Модификовано према: Јанс, *Update 2013*, стр. X024-0735.

Брана код Петковаца – Липље 1	4
Брана код Петковаца – Липље 2	6
Брана код Петковаца – Липље 3	4
Брана код Петковаца – Липље 4	16
Брана код Петковаца – Липље 7	7
Липље 1 – Липље 2	11
Липље 1 – Липље 3	12
Липље 1 – Липље 4	2
Липље 2 – Липље 7	13
Липље 3 – Липље 4	13
Липље 4 – Липље 7	1
Липље 2 – Чанчарски пут 3	1

Креирано према: Јанс, *Update 2013*, стр. X024-0735.

Из ових 37 ДНК веза између локалитета Црвена брана и Липље, Тужилаштво МКСЈ-а је закључило да су сва тијела у Липљу (око 800) стигла из Црвене бране (Табела 9).¹¹⁹

Табела 9. МКСЈ тврди да је свих 796 тијела са пет локалитета у Липљу дошло из гробнице Црвена брана, на основу само 37 ДНК веза

Петковци	Брана код Петковаца	19
	Липље 1	159
	Липље 2	172
	Липље 3	57
	Липље 4	292
	Липље 7	116
	УКУПНО ПЕТКОВЦИ	815

Модификовано према: Јанс, *Update 2013*, стр. X024-0774.

¹¹⁷ Parsons *et al.*, “Large Scale DNA Identification: The ICMP Experience”.

¹¹⁸ Јанс, *Update 2013*, стр. X024-0735.

¹¹⁹ Јанс, *Update 2013*, стр. X024-0774.

Од укупно 815 случајева, треба одузети 19 особа из групе дијелова тијела са Црвене бране, јер су те индивидуе већ заступљене у колекцији из Липља, као што је то приказано анализом ДНК веза. Такође, међусобне везе између различитих локалитета у Липљу (види горњу илустрацију са ДНК везама) значе да се иста особа може рачунати и у Липљу 1 и у Липљу 2, па према томе, од укупног броја треба одузети половину броја ДНК веза између различитих локалитета у Липљу: $52 / 2 = 26$. Дакле, процјене о броју људи сахрањених у гробници Црвена брана заснивају се на претпоставкама да су сва тијела са локалитета у Липљу поријеклом из Црвене бране, дајући $815 - 19 - 26 = 770$.

Друге информације о могућем броју тијела из оригиналне колекције са Црвене бране дошле су из суда Босне и Херцеговине, пресудом у предмету Државног тужилаштва против Остоје Станишића и Марка Милошевића, предмет бр. S 1 1 K 010315 12 Krl. У тексту пресуде (стр. 6–7) наведено је да је више од 700 затворених мушкараца погубљено и сахрањено у масовну гробницу на локацији Црвена брана:

Дана 14. и 15. 7. 1995. године, под командом и надзором оптуженог Остоје Станишића, припадници 6. батаљона учествовали у прихвату и обезбјеђењу са другим припадницима ВРС, више стотина заробљених мушкараца Бошњака, који су довезени аутобусима и камионима из Заштитене зоне УН, Сребренице, у Петковце, општина Зворник, за које је оптужени знао да ће након привременог заточења бити стријељани, који заробљеници су држани у Новој школи у Петковцима (Основна школа „Десанка Максимовић“), без адекватног смјештаја, санитарних услова, без довољно хране, воде, при чему су заробљени Бошњаци били изложени тучи, увредама, изазивањем страха, пуцањем из ватреног оружја на заробљенике, тако да је до вечерњих сати 14. јула најмање 20 заробљеника око Нове школе убијено, након чега су заробљеницима везане руке и превезени су камионима од Нове школе на локацију **Црвена брана**, гдје је од вечерњих сати 14. јула, до поподневних сати 15. јула, извршено стријељање преко **700** заробљених мушкараца Бошњака, а оптужени Остоја Станишић у намјери да сакрије извршени злочин ангажовао припаднике 6. батаљона да заједно са припадницима инжењеријске чете Зворничке бригаде са ровокопачем и утоваривачем, лешеве убијених заробљеника сакрију у масовну необиљежену гробницу на Црвеној брани, а групи припадника 6. батаљона наредио да користећи возила 6. батаљона и ватрогасну цистерну из Зворничке бригаде, уклоне трагове крви и лешеве убијених заробљеника око Нове школе и са других мјеста у Петковцима и одвезу их на Црвену брану, те закопају у масовну необиљежену гробницу.¹²⁰

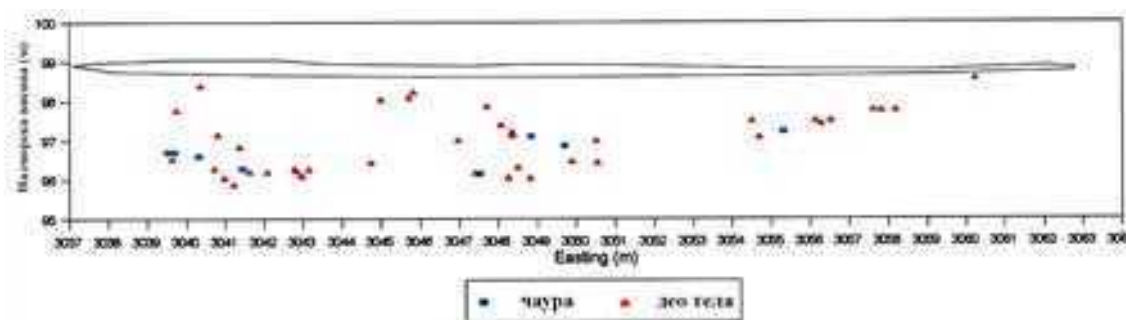
Према Суду Босне и Херцеговине, број особа сахрањених у масовној гробници Црвена брана износио је више од 700.

Из перспективе форензичке археологије, тешко је дати процјену због недостатка података о димензијама првобитне гробнице, јер су димензије гробног мјеста које је пронашао МКСЈ оне које се односе на опљачкану гробницу. Пљачка гроба крупном механизацијом неизбежно уништава оригиналну гробну конструкцију и увећава њене димензије. У случају локалитета Црвена брана, дубина је остала приближно иста као и првобитна основа гроба

120 Sense-Tribunal. Sud Bosne i Hercegovine – *Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Ostoje Stanišića i Marka Miloševića*. Predmet br.: S 1 1 K 010315 12 Krl: 6–7. The Hague: Sense News Agency, 2017, <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/uploads/sg-2-08-rezime-bcs.pdf> (преузето 21. 4. 2020). Текст је у оригиналној БХС верзији.

(прије пљачке) и мјестимично је сачувана.¹²¹ Тако би оригинална дубина гробнице могла да се процијени на основу мјерења профила гробнице помоћу EDM тоталне станице.

На Слици 37 приказан је сјеверни профил масовне гробнице Црвена брана:

Слика 37. Сјеверни профил (од запада према истоку) масовне гробнице у Петковцима, који приказује распоред и укупну дубину људских остатака (дијелова тијела) и артефаката
Модификовано према: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998, прилог 3, стр. 00848269.

Овдје је прикладно објаснити да је употреба ЕДМ тоталне станице од стране форензичког тима у Петковцима за аутоматизовано снимање сваког одређеног налаза помогла у изради врло прецизних шематских цртежа. Попут питања такозваних „Northings“ и „Eastings“ (објашњено у одељку „Глогова 1“ – видјети горе), гдје су све дводимензионалне просторне вриједности изражене у картезијанским апсолутним вриједностима у односу на скуп произвољно одабраних реперних тачака, као што је „6968,22 м сјевер („Northings“), 3041,57 м исток („Eastings“), исти принцип примијењен је на трећу просторну димензију – дубину која се изражава као апсолутна надморска висина. Дакле, за сваки појединачни комад одјеће, или чипуре, или дијела тијела, као и за депозите, дата је апсолутна надморска висина. Проучавајући археолошку скицу на слици 37, може да се открије да је „површинска нула“, тј. неравни површински ниво био приближно на 99 м надморске висине, а и да се дно гроба спушта до надморске висине од приближно 96 м. То једноставно значи да укупна дубина гроба представља разлику између 99 и 96 м, што је – 3 метра. Најдубљи дио тијела у гробници забиљежен је на приближно 96 м, а најплићи дио на 98,5 м. По овоме се може закључити да је дебљина депозита са тијелима била приближно 2,5 м (98,5 – 96 м). На страни прилазне рампе гробнице дубина је била око 2 м са дијеловима тијела на 96,5 м. Иначе, масовне гробнице са прилазном рампом по правилу буду најдубље на супротном дијелу од приступне рампе, јер утоваривач (машина за копање) што даље иде, копа све дубље. Приступне рампе у секундарним масовним гробницама нису коришћене за полагање тијела због мале дубине на већем дијелу рампе. Случај са Црвеном браном је вјероватно исти, са дијеловима тијела разбацаним дуж рампе (приказано на горњој слици), а не *in situ*, јер их је машина дислоцирала током пљачке.

Просјечна корисна дубина гроба Црвене бране је, према томе, 2,25 м (просјек између најдубљег дијела од 2,5 м и најплићег дијела од 2 м – Слика 38):

¹²¹ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848234.

Слика 38. Снимци са МКСЈ-овог ископавања гробнице на Црвеној брани
(скала од 2 м + висина призме)

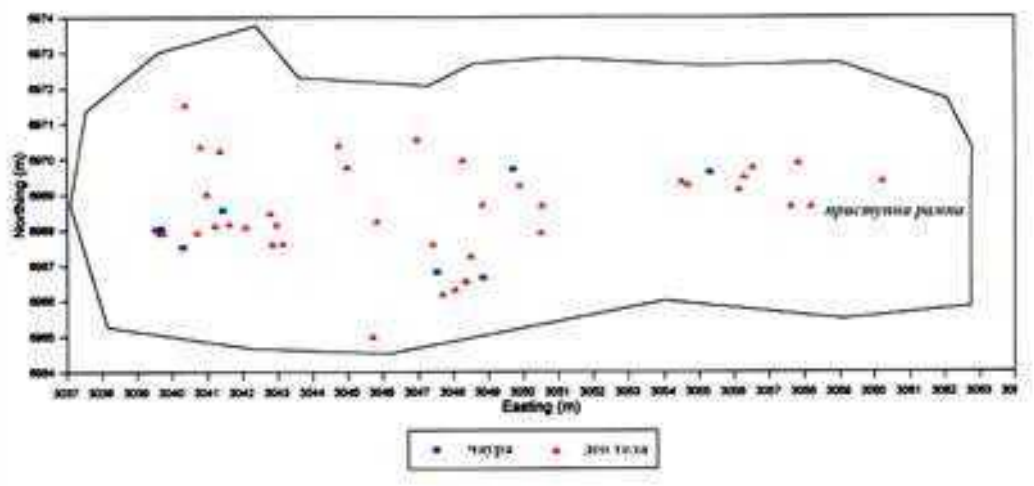
Извор: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998.

Остале димензије оригиналне гробнице и даље су неизвјесне. Могуће је измјерити габарите опљачкане гробнице и скалирати их на ширину кашике утоваривача, јер су рампе обично широке 3 до 3,2 м, у зависности од величине кашике утоваривача. Дужина опљачкане гробнице је вјероватно мало већа од првобитне гробнице, али не много. На профилу (слика 37) је примјетно да су они дијелови тијела и артефакти са дна, који су затечени ближе крају гробнице, на вишим котама од оних у остатку гроба. Ова висинска разлика у нивоу дна гроба настала је током његовог конструисања помоћу багера-утоваривача.

Пратећи размјерник на скици, може да се уочи да је ефективна дужина гроба (простор за депоновање) била скоро 16 м. (Гробница се завршава на око 3038 м у правцу запада, а приступна рампа почиње око 3054 м у правцу истока, разлика је $3054 - 3038 = 16$ м.) Такође треба објаснити да су аутори у свом оригиналном извјештају израдили геореференциране скице, са размјером представљеном у метрима, да би се гробница поставила у шири просторни контекст. Иако је практично да ЕДМ тотална станица користи најмање двије фиксне и визуелно стабилне просторне тачке као референтне тачке (попут цркве или џамије, сеоске школе итд.), не постоји кључ који објашњава њихов избор референтних објеката који су толико удаљени од локације – први је удаљен више од 3 км западно, а други готово 7 км јужно. Тако се масовна гробница на Црвеној брани код Петковца налази приближно између 3.037 и 3.063 метара на оси запад–исток и 6.964 и 6.974 метара на оси југ–сјевер.

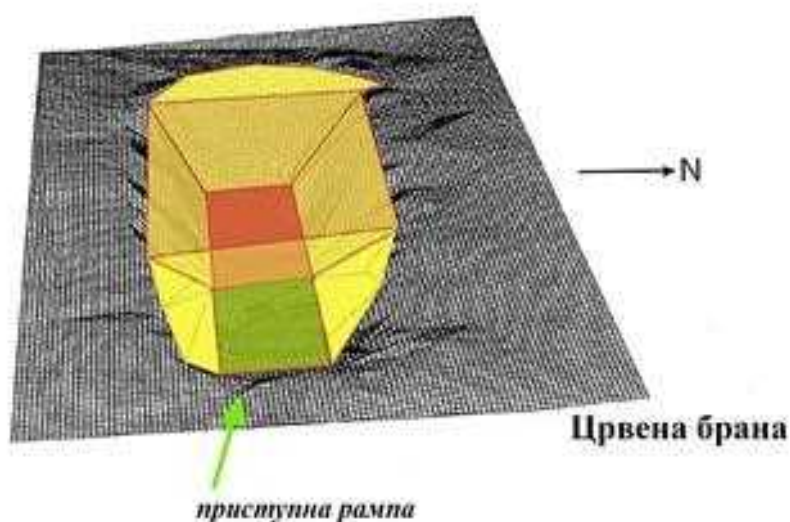
Већ смо горе закључили да је просјечна дубина гроба била 2,25 м (уп. сл. 37 *et pass.*)

Ширина гроба може да се процијени помоћу података из оригиналног извјештаја МКСЈ-а (Слика 39):

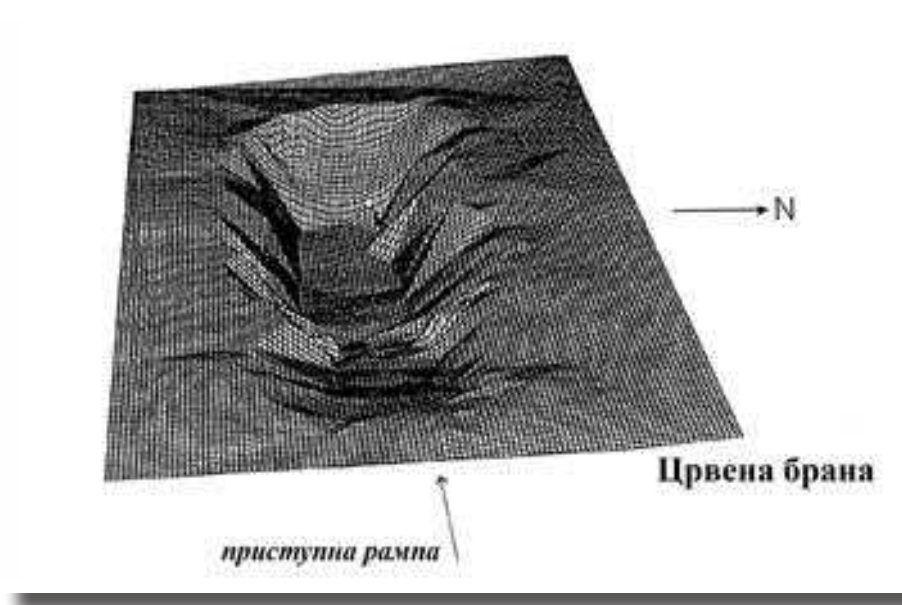

Слика 39. Површинска контура са размјерницама опљачкане гробнице Црвена брана
Модификовано према: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, стр. 00848268.

Скица представља површинску контуру гроба која је много шири од дна због модификација током пљачке гроба. Ширина на површини значајно варира, али у просјеку износи од 6.967 (југ) до 6.972 м (сјевер), што је разлика од 5 м (одузимањем ове двије вриједности у правцу југ–сјевер добије се управо 5 м). Површинске мјере нису стварна ширина гроба. 3Д контура опљачкане гробнице Црвена брана (Слика 40а) показује да је дно гроба много уже од површине и одговара величини, тј. ширини кашике утоваривача од 3 до 3,2 м. У прилог томе иде и Рајтов налаз да је основа гроба Црвене бране донекле очувана – Слика 40б.¹²²

¹²² Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*.

Слика 40: а) тродимензионална контура масовне гробнице Црвена брана
Модификовано према: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998* стр. 00848262; и б)
наше тумачење изворног облика гроба (означено црвеном бојом)

Запремина гроба без приступне рампе била би: $16 \times 2,25 \times 3,2 \text{ м} = 115,2 \text{ м}^3$.

Упоређујући запремину гробнице на Црвеној брани са подацима о запремини по броју тијела са већ познатог локалитета Браћево (уп. горе описану одговарајућу анализу), гдје је нађено 140 тијела *in situ* у запремини од 24 м^3 , можемо израчунати приближно број тијела која су могла бити сахрањена у гробу Црвена брана.

$$24 : 140 = 108 : x, \text{ гдје је } x = \frac{140 \cdot 115,2}{24} = 672 \text{ индивидуа у } 115,2 \text{ м}^3.$$

Као закључак, ова процјена одступа од закључка МКСЈ заснованих на ДНК анализама, који дају највећу вриједност од 770 тијела у гробници Црвена брана прије пљачке. Суд Босне и Херцеговине такође даје број већи од 700, док употреба форензичког археолошког приступа даје процјену до 672 тијела у оригиналној серији са Црвене бране.

2.3.4. Примарне масовне гробнице Лажете

Почетком априла 1996. године, кривични истражитељ МКСЈ-а Жан-Рене Руез, након своје анализе фотографија из ваздуха које је ЦИА направила у лјето 1995, означио је локалитет од интереса у мјесту близу Ораховца, званом Лажете. Према досадашњим обавјештајним подацима, овдје се догодило прво из низа масовних погубљења војних затвореника у зони Зворника (Слика 41).

Слика 41. Снимци Лажета из ваздуха из јула 1995. године: двије сусједне зоне поремећене површине су јасно видљиве

Модификовано према: *Prosecutor vs. Popović et al.*, Jean-René Ruez testimony, стр. 8, слајд 136.

Руез је организовао теренско истраживање и пронашао доказе о мјестима погубљења са примарним масовним гробницама означеним као Лажете 1 и Лажете 2. Гробница Лажете 1 налази се на споју локалног пута у облику латиничног слова V, уз источну страну пруге Зворник–Тузла (Слика 42):

Слика 42. Почетно теренско испитивање сложеног локалитета Лажете, реализовано 3. априла 1996. од стране Жан-Ренеа Руеза: Лажете 1 је означен жутом испрекиданом елипсом

Извор: *Prosecutor vs. Popović et al.*, Jean-René Ruez testimony, стр. 8, слајд 151.

Лажете 1

Ово налазиште ископао је и у потпуности истражио у љето 2000. године тим стручњака МКСЈ-а предвођен гватемалским антропологом Фредијем Пекерелијем.

У свом јасном и археофорензички увјерљивом извјештају показао је историју локалитета, облик и величину, садржај, тафономију и унутрашњу динамику.¹²³ Лажете 1 представљају једну примарну гробницу; неколико људских остатака пронађено је и у оближњем малом уском јарку (Слика 43):

Слика 43. Поглед из ваздуха на локалитет Лажете 1 током ископавања

Извор: Peccerelli, Lazete 1, стр. X0064004, сл. 2.

Након пажљивог и контролисаног уклањања тешком механизацијом горњег слоја тла, откривена је плаво-сивкаста зона поремећене земље (Слика 44):

Слика 44. Горња површина масовне гробнице Лажете 1 након глачања и чишћења: уски бочни канал за локалну водоводну цијев (пресјечену ископаном јамом) видљив је у лијевом доњем углу фотографије

Извор: Peccerelli, Lazete 1, стр. X0064012, сл. 19.

¹²³ Fredy Peccerelli, *Lazete 1, Bosnia and Herzegovina – excavation and exhumation report* (formal report to ICTY OTP) (The Hague: ICTY, 2000), X0064000–X0064032. У даљем тексту: Peccerelli, *Lazete 1*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

Сама гробница имала је неправилан овални облик, димензија приближно 15,8 x 5,8 м, са максималном дубином од приближно 1,4 метра.¹²⁴ Тако, максимална запремина гробнице била је између 125 и 128 м³ (њен тродимензионални облик био је неправилан, а сама гробна јама није била испуњена до пуног капацитета – уп. слику 46).

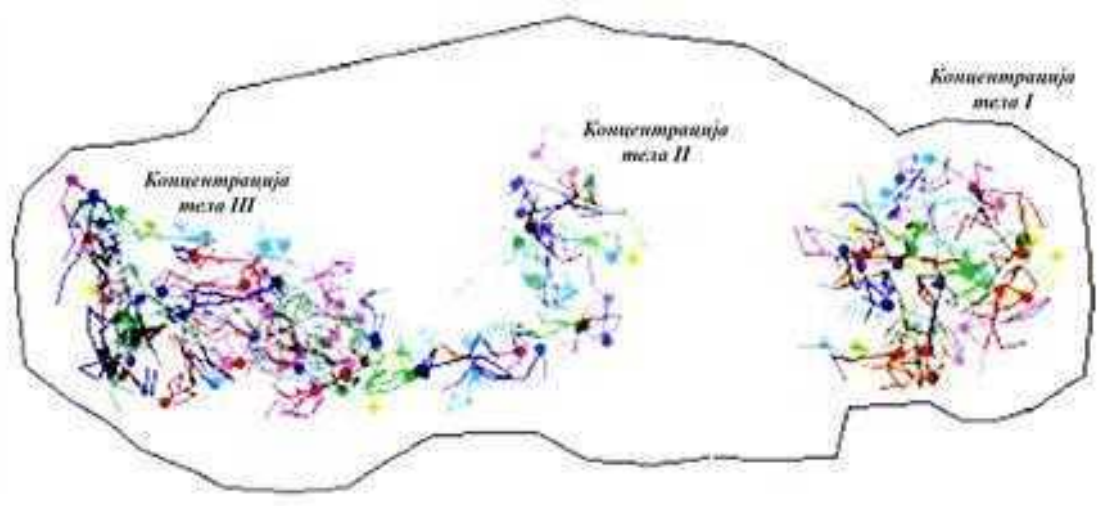
Укупно је било откривено 129 тијела (127 тијела у гробу, као и 2 тијела у горе поменутом јарку), са 13 додатних дијелова тијела који су накнадно откривени.¹²⁵ Ексхумација је праћена строгим методама археолошке форензичке анализе, тако да је читава контура масе тијела јасно видљива (Слика 45):

Слика 45. Археолошки дефинисана маса тијела у примарној гробници Лажете 1; очигледно је да се у неким дијеловима гробнице догодило накнадно пљачкање

Извор: Peccerelly, Lazete 1, стр. X0064013, сл. 21.

Током ексхумације људских остатака прикупљени су сви важни контекстуални подаци, тако да постоји правилна слика њихове просторне расподјеле (Слика 46):

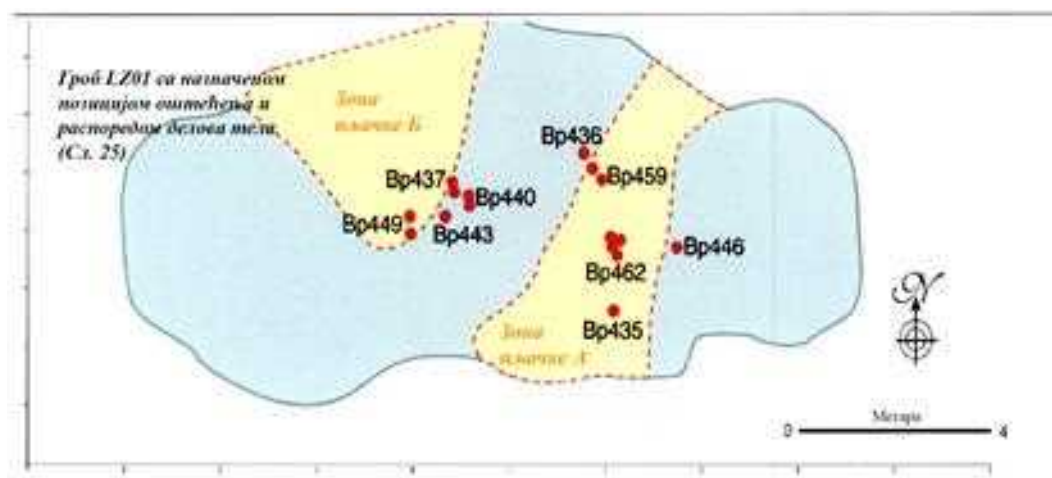
Слика 46. Гробница Лажете 1 са три просторно одијељене зоне са људским остацима (концентрације тијела I, II и III), што имплицира да су празне зоне између њих опљачкане

Модификовано према: Peccerelly, Lazete 1, стр. X0064014, сл. 24.

124 Peccerelly, *Lazete 1*, стр. X0064013.

125 Peccerelly, *Lazete 1*, стр. X0064013 et pass.

Акцију накнадног опљачкања археолози су ископавањем препознали, па је аутор обратио пажњу на питање величине опљачкане зоне/а, као и на процјену броја опљачканих тијела. Сљедећа мапа приказује првобитно анализирану ситуацију (Слика 47):

Слика 47. План гробнице на Лажетама 1 који приказује опљачкане зоне (жуте и уоквирене испрекиданим црвеним линијама; важно је напоменути да су сви дијелови тијела откривени у средишњим и периферним дијеловима опљачканих зона

Модификовано према: Peccerelly, *Lazete I*, стр. X0064015, сл. 25.

Пекерели је израчунао величину опљачкане површине и процијенио првобитни капацитет, тј. број тијела која су уклоњена. Према његовим ријечима, око 35% гробне површине је опљачкано, па је, упоређујући број сакупљених тијела (127) у приближно 65% гробнице, процијенио да „...је потенцијално 68 тијела могло бити уклоњено“.¹²⁶ Да бисмо провјерили његову процјену, примијенили смо исти метод просторне анализе, коришћен у нашем проучавању осталих примарних масовних гробница Сребренице.

Према Пекерелијевом просторном плану (слика 47), опљачкане зоне највјероватније се простире на површини од 31,5 м², запремине 44,1 м³. Дакле, ако је укупна неопљачкана гробна површина близу 61 м² (92 – 31,5), запремине до 86 м³, са 127 тијела, може се извршити сљедећи прорачун:

$$86 : 127 = 44.1 : x \Rightarrow \text{гдје је } x = \frac{127 \cdot 44.1}{86} = 65,12 \Rightarrow x = 65.$$

С обзиром на то да је резултат сличан прорачуну Пекерелија (68 тијела), могла би се направити процјена укупног капацитета примарне гробнице Лажете 1:

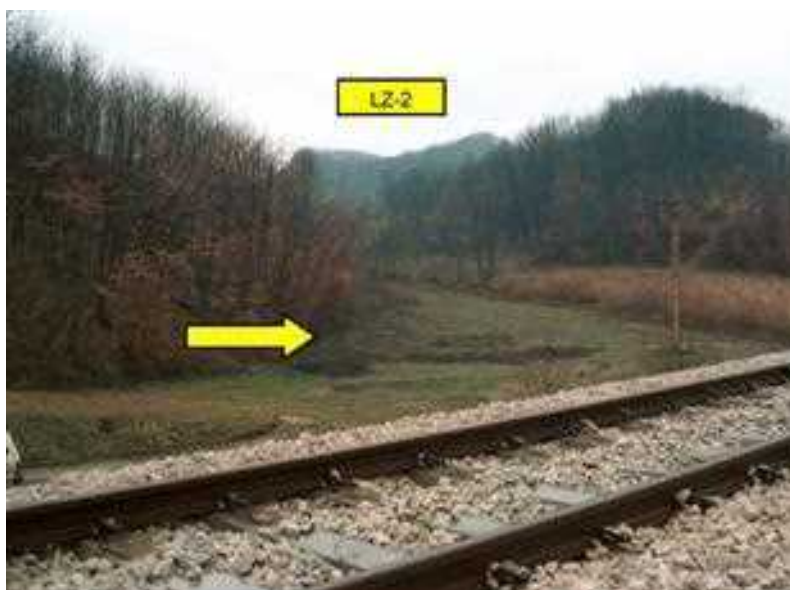
127 тијела пронађено у гробници + 2 пронађена тијела у јарку + 65 (процијењени број опљачканих тијела) = највише 194 тијела је првобитно било сахрањено у гробници Лажете 1.

Лажете 2

Као што је горе поменуто, комплекс у Лажетама произашао је из два одвојена, али сусједна мјеста погубљења, као и из примарних масовних гробница. Када је Руез (криминалистички ис-

¹²⁶ Peccerelli, *Lazete I*, стр. X0064015.

тражитељ МКСЈ) почетком прољећа 1996. посјетио и прегледао цијелу микролокацију Лажете у близини села Ораховац, поред већ описаног локалитета Лажете 1, пронашао је доказе о постојању још једног локалитета, 150–200 м сјеверозападно, са друге стране локалне жељезнице (Слика 48):

Слика 48. Положај гробнице Лажете 2, на западној страни жељезничке пруге у Лажетама

Извор: Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, стр. 8, слајд 138.

На овом мјесту пронађено је много расутих људских костију, пушчаних чаура, метака, повеза за очи и других предмета. Њихов просторни распоред био је кључан за одлучивање о карактеру, облику и величини локалитета (Слика 49):

Слика 49. Почетна теренска истрага на Лажетама 2 изведена 3. априла 1996. открила је многе предмете и људске кости који доказују постојање масовне гробнице

Извор: Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, стр. 8, слајд 140.

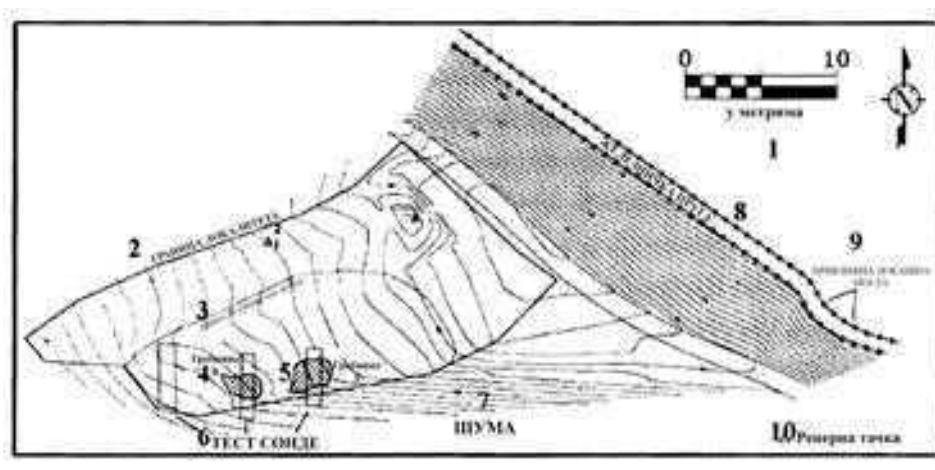
Убрзо након тога, средином августа исте године, Виљем Хагланд, члан међународне организације *Љекари за људска права* (ПХР), у сарадњи са МКСЈ, извршио је теренска ископавања и ексхумације на локалитету Лажете 2.

Према извјештају о локалитету¹²⁷, серијом од три паралелна пробна рова, идентификоване су двије сусједне гробнице, означене као Лажете 2а и Лажете 2б (Слика 50 и Слика 51):

Слика 50. Површина на Лажетама 2, припремљена за ископавање у августу 1996. године. Упркос чињеници да је квалитет доступних фотографија био лош, приближни положаји гробова LZ2a и LZ2b обиљежени су жутим елипсама

Направљено према: Haglund, *Lazete 2*, стр. 01491648, сл. 2.

Слика 51. План локалитета са положајем и приближним обликом гробова А (LZ2a) и Б (LZ2b) пронађених у испитним рововима

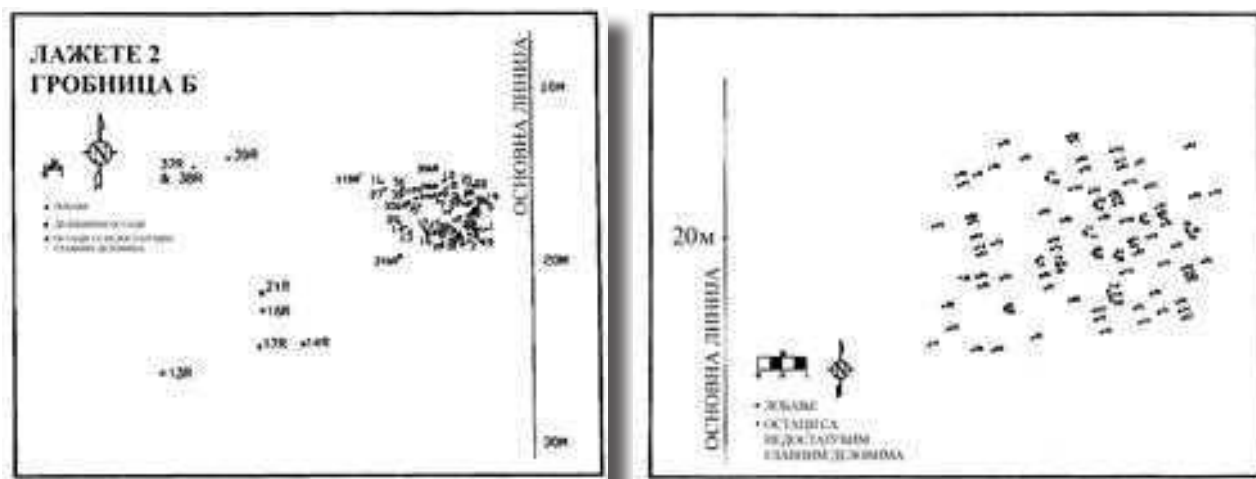
Модификовано према: Haglund, *Lazete 2*, стр. 01491649, сл. 3.

127 William Haglund, *Forensic investigation of the Lazete 2 grave site, Bosnia and Herzegovina* (formal report to ICTY OTP) (The Hague: ICTY, 1998), 01491630–01491707. У даљем тексту: Haglund, *Lazete 2*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

Међутим, постоји неизвјесност око величине (нарочито укупне дубине) и облика гробних јама, као и око броја тијела и дијелова тијела пронађених на Лажетама 2. У извјештају постоје многи збуњујући и контрадикторни записи, па закључци морају да буду изведени обазриво. У поређењу са претходно анализираним извјештајем о локалитету и цјелокупним теренским пројектом на Лажетама 1, који је спровео Пекерели, овај извјештај није оптималан.

Структурно, гроб А (LZ2a) састојао се од *непоремећене* ограничене гомиле од 112 појединачних тијела, а гроб Б (LZ2b) имао је 52 тијела, плус „...један је био дјелимично очуван скелет сакупљен са површине“ (све заједно – укупно 165 тијела)¹²⁸, као и 98 дјелимично очуваних костију и дијелова тијела. (Треба бити опрезан у погледу броја дијелова тијела, јер се у осталим поглављима извјештаја бројеви разликују). Тако је LZ2a означена као засебна, непоремећена гробница, а LZ2b као тешко оштећена и опљачкана гробница.

У покушају да се разумије просторни распоред гробница, једини дати подаци су графички (Слика 52а–б):

Слика 52. Просторни распоред тијела и дијелова тијела пронађених у гробницама:
а) LZ2a и б) LZ2b

Модификовано према: Haglund, *Lazete 2*, стр. 01491652, сл. 4 и стр. 01491654, сл. 6.

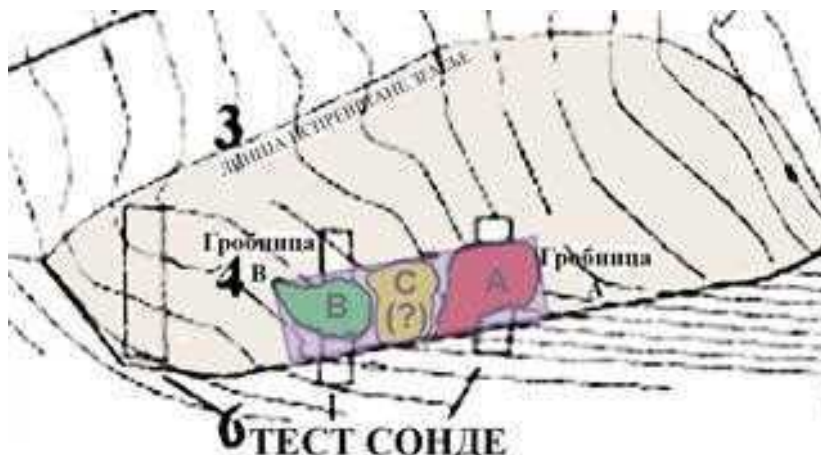
С обзиром на то да су размјере различите, контура гробова није исцртана, а упадљиво је да су многи налази са слике 52а у смислу простора убијежени вјештачки (коришћена је ЕДМ тотална станица за мјерења, али је било проблема при калибрацији сирових нумеричких података).

Године 2000. Пекерели је извршио додатна ископавања на Лажетама 2, на простору између гробова LZ2a и LZ2b и открио је још једну јаму, обиљежену као Лажете 2ц (LZ2c), са 16 готово сасвим или потпуно очуваних тијела.¹²⁹ Нажалост, потпуни извјештај нам није био доступан, па све што се може закључити јесте да је LZ2c био пречника приближно 2,5 x 2,1 м, а да је њен јужни дио био опљачкан.

¹²⁸ Haglund, *Lazete 2*, стр. 01491639 *et pass.*

¹²⁹ Janc, *Update 2013*, стр. X024-0742.

Да бисмо покушали да израчунамо број првобитно сахрањених особа на локалитету Лажете 2, упркос потешкоћама са документацијом и извјештајима, прво смо морали да направимо просторну анализу, као што је то урађено у случају примарних гробница на Глогови. Тако је најприје направљена хибридна мапа све три гробнице (LZ2a, LZ2b и LZ2c), а затим је она анализирана (Слика 53):

Слика 53. Просторна анализа три могуће подгробнице на Лажетама 2: највјероватније је да су биле дио једног униформног, али структурисаног дугачког рова

Модификовано према: Haglund, Lazete 2, стр. 01491649, сл. 3.

Наша основна претпоставка била је да је начин стварања гробница на локалитету Лажете 2 сличан комплексу масовних гробница у Глогови: низ уздужно ископаних повезаних јама, чинећи практично један једини дугачки ров који је потом коришћен на опортунистички начин. Ова претпоставка заснивала се на природи поремећаја и просторном распореду дијелова тијела и археолошком читању унутрашње стратиграфије. Стога се предлаже следећа реконструкција пљачкања на Лажетама 2 (Слика 54):

Слика 54. Хибридна карта масовне гробнице Лажете 2, са опљачканим зонама обојеним у плаву боју

Дигитално модификовано према: Haglund, Lazete 2, стр. 01491649, сл. 3 и стр. 01491652, сл. 4; Prosecutor v. Ratko Mladic, Case No. ICTY IT-09-92-T, свједок-експерт Fredy Peccerelly, транскрипт од 28. октобра 2013. године, стр. 18387, приступљено 21. априла 2020. године, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/131028IT.htm>.

Користећи исто образложење као и за претходне случајеве опљачканих масовних гробница: Лажете 2а није опљачкана, димензија приближно 6,4 x 2,8 м и приближне дубине 1,45 м. То даје површину од 17,9 м² и запремину од скоро 26 м³. Садржала је укупно 112 тијела. Опљачкане зоне, збирно за Лажете 2б и 2ц, имају површину од скоро 11,2 м² и дубину од 1,45 м, односно запремину од 16 м³.

Да би се израчунао вјероватни број несталих тијела из опљачканих дијелова цјелокупне гробнице Лажете 2 (LZ2b–опљачкани дио + LZ2c–опљачкани дио), примијењена је стандардна једначина:

$$26 : 112 = 16 : x \Rightarrow \text{гдје је } x = \frac{112 \cdot 16}{26} = 68,92 \Rightarrow x = 69.$$

Дакле, са познатим бројем прикупљених тијела у LZ2а (112 + 1 површински налаз), LZ2b (52), LZ2c (16) и процијењеним бројем опљачканих тијела (69), може се закључити да је највјероватнији број тијела првобитно сахрањен у гробовима на Лажетама 2:

$$112 + 1 + 52 + 16 + 69 = 250.$$

Као закључак, могуће је да се изрази процјена укупног броја лешева, тј. физички капацитет обје примарне масовне гробнице у Лажетама код Ораховца, као збир 194 и 250, што је приближно 450 особа.

2.3.5. Примарне масовне гробнице у Козлуку

Према информацијама које су дали тужиоци МКСЈ, српске војне снаге одвезле су око 500 бошњачких затвореника у село Козлук (мање од 15 км сјеверно од Зворника), на локацију на лијевој обали ријеке Дрине, названу „Шљункара“ (данас је изглед читаве околине измијењен услед активности постројења за сепарацију „Кесо градња“). Тамо је заточенике погубио један војни одред. У пресуди Претресног вијећа о генералу Крстићу из августа 2001. године закључено је да је „...16. јула 1995. године багер-утоваривач који је припадао Зворничкој бригади Војске РС радио осам сати у Козлуку“, затим „...војни камион је два пута путовао између Ораховца и Козлука тог дана“, а да је додатно „...18. и 19. јула тамо био ангажован булдожер 2,5 сата“.¹³⁰ Та машина за копање заправо није „...припадала Зворничкој бригади Војске РС...“, већ грађевинском предузећу у државном власништву „Бирач Холдинг“ из Зворника. Овај ровокопач ангажовала је Зворничка бригада ВП 7469, а багер *торпедо* радио је осам сати у Козлуку 16. јула 1995.¹³¹ Докази су предочени у извјештају Ричарда Батлера на суђењу Крстићу.¹³² У тексту пресуде Крстићу погрешно је наведено да је багер *торпедо* два пута вожен од Ораховца до Козлука

130 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement, стр. 90; André Klip и Göran Sluiter, прир., *Annotated leading cases of International Criminal Tribunals*, Vol. 7 (2001), *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 2001* (Antwerp–Oxford: Intersentia, 2005), <https://intersentia.com/en/annotated-leading-cases-of-international-criminal-tribunals-volume-07.html> (преузето 20. 4. 2020).

131 Sense-Tribunal, Vehicle working log for *Torpedo* excavator use in July 1995.pdf., in *Srebrenica – genocide in eight Acts* (The Hague: Sense News Agency, 2015), 03075486–03075487, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/> (преузето 18. 4. 2020).

132 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement, стр. 5151–5152.

и назад.¹³³ Претресно вијеће је сматрало да су се погубљења морала догодити између 14. и 17. јула, с обзиром на чињеницу да су снимци из ваздуха указивали на то да је масовна гробница/е настала прије 17. јула, а и да затвореници нису пребачени у Козлук прије 14. јула.

Сљедеће фотографије (Слике 55–58) су са доказног предмета криминалистичког инспектора ОТП Жан-Ренеа Руеза, представљеног септембра 2006. године Хашком суду у случају против Поповића и др.¹³⁴ Сlike приказују снимке из ваздуха и изломљено стакло пронађено током ископавања, које је Козлук повезало са секундарном масовном гробницом Чанчарски пут 3.

Слика 55. Комбиновани панорамски поглед на ширу зону Козлука

Модификовано према: *Prosecutor v. Popović et al.*, Jean-René Ruez testimony, стр. 11, сл. 189.

Слика 56. Локација три подгробнице у Козлуку („КК“ означава „Козлук“), фотографисано са СЗ

Модификовано према: Sense-Tribunal, *Kozluk, у Srebrenica – Genocide in Eight Acts*, 03075564–03075565 (The Hague: Sense News Agency, 2015), приступљено 18. априла 2020. године, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.

133 Милан Богданић *et al.*, *Догађаји у и око Сребренице од 10. до 19. јула 1995* (Званични извјештај Влади РС Комисије за истраживање догађаја у и око Сребренице од 10. до 19. јула 1995, објављен 4. јуна 2004. године) (Бања Лука: Влада Републике Српске, 2004), 1–43 + прилози. http://trial-ch.org/fileadmin/user_upload/documents/trialwatch/Srebrenica_Report2004.pdf (преузето 21. 3. 2020).

134 *Prosecutor vs. Popović et al.*, Jean-René RUEZ testimony.

Слика 57. Снимци ЦИА из ваздуха мјеста Козлук из 1995. године начињени прије 5. јула и након поремећаја терена 17. јула

Модификовано према: *Prosecutor vs. Popović et al.*, свједочење Jean-René Ruez-а, стр. 10, сл. 192.

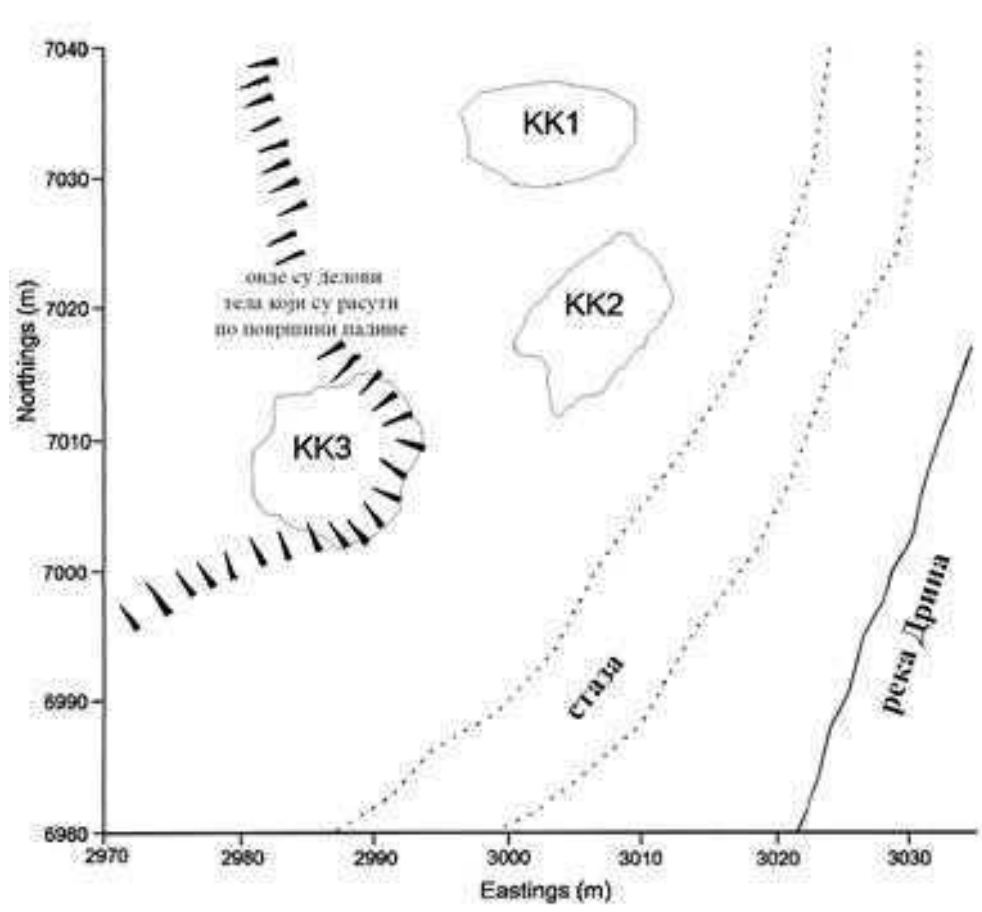

Слика 58. Површински налази дијелова тијела међу фрагментима зелених стаклених боца

Извор: *Prosecutor vs. Popović et al.*, свједочење Jean-René Ruez-а, стр. 10, сл. 196.

Локалитет на Козлуку МКСЈ је ископао 1999. године. Он не представља типичну масовну гробницу, јер није ни било гробне конструкције, већ су лешеве остављени на површини (тј. онако како су пали након погубљења), једва прекривени околним земљиштем.¹³⁵ На том мјесту су пронађена три кластера тијела („подгробнице“), означена као КК1, КК2 и КК3.

На Слици 59 приказано је налазиште Козлук са простором масовних гробница:

Слика 59. Скица подгробница у Козлуку – КК1, КК2 и КК3

Модификовано према: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912174, сл. 2.

Аутор извјештаја о теренском истраживању Рајт¹³⁶ навео је да је Козлук представљао стратиште и да тијела нису била уклоњена, већ само покривена земљом након погубљења. Претпостављено је да су неколико мјесеци касније нека тијела опљачкана из Козлука и однијета на друго мјесто. Рајт процјењује да је број погубљених на овом мјесту био већи од 451, а можда чак 660.¹³⁷ Објашњен је прорачун:

135 Richard Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999: with Appendix on visits to Konjevici and Potocari* (expert report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), стр. 00912166. У даљем тексту: Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

136 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

137 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

Максималан број тијела која ће се урачунати у погубљења у Козлуку и даље је помало неизвјестан, али из посла у Козлуку у 1999. години и рада у Чанчарима у 1998. години, могу се извући следећи закључци:

Ми смо у Козлуку ексхумирали 291 цјелокупно тијело пронашли смо око 200 дијелова тијела заосталих након пљачке у Козлуку.

нашим радом 1998. године утврђено је да су остаци 160 особа опљачкани из Козлука и однесени у секундарну гробницу Чанчарски пут 3

непознати број особа је опљачкан из Козлука и однијет у секундарну гробницу Чанчарски пут 1.

Ова запажања указују на минимални број већи од 451 особе и на врло грубу процјену максималног броја од 660.¹³⁸

Подручје означено као КК1 садржи три релативно комплетна тијела која су тамо гурнута након уклањања из примарне гробнице.¹³⁹

За КК2 локацију извјештај о ископавањима наводи да је непознат број лешева из гробнице уклоњен машинама. Багер који је коришћен оставио је трагове зуба у земљи и 49 релативно нетакнутих дијелова тијела. Западно од ових налаза, непосредно уз опљачкану гробницу, на површини је остало 18 непоремећених тијела, које је аутор протумачио као стратиште усљед метака забијених у тло директно испод тијела.¹⁴⁰

Са локације која је означена као КК3, непознати број тијела је машински уклоњен са плитке падине, остављајући за собом 156 дијелова тијела.¹⁴¹ Иако археолошки нису откривени никакви докази пљачке, сматрало се да се пљачка догодила јер су на врху гомиле тијела постојали знаци поремећаја.¹⁴² Додатни разлози били су проналасци фрагмената исте одјеће и на КК2 и на КК3. Подједнако је успостављена веза и са секундарним локалитетом на Чанчарском путу 3 (CR03), на основу налаза истовјетних (зелених) фрагмената стаклених боца.¹⁴³ Укупно, 270 тијела је остало непоремећено у масовној гробници КК3.

Важно је напоменути да тијела покојника нису одлагана на гомиле из камиона, већ су, према ријечима Рајта, погубљени на самом том мјесту и тамо закопани без додатног помјерања. Постоје увјерљиви докази који поткрепљују ово мишљење, попут положаја палих тијела, метака забијених до 10 цм у глину испод тијела, као и једне особе (КК3-924В) пронађене *in situ*, која је шаком заграбила локалну траву у самртном ропцу.¹⁴⁴ Овакав начин погубљења и полагања довео је до „заравњене“ дистрибуције тијела по цијелом локалитету, као што се може видјети у наредном прилогу (Слика 60). Због постојања само једног слоја тијела, у случају Козлука рачуната је заправо површина коју су тијела некада заузимала, а не запремина гробнице.

138 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912168–00912169.

139 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912161.

140 Исто.

141 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

142 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912167.

143 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

144 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

Слика 60. Дио подгробнице КК2 у Козлуку, фотографисан са ЈИ

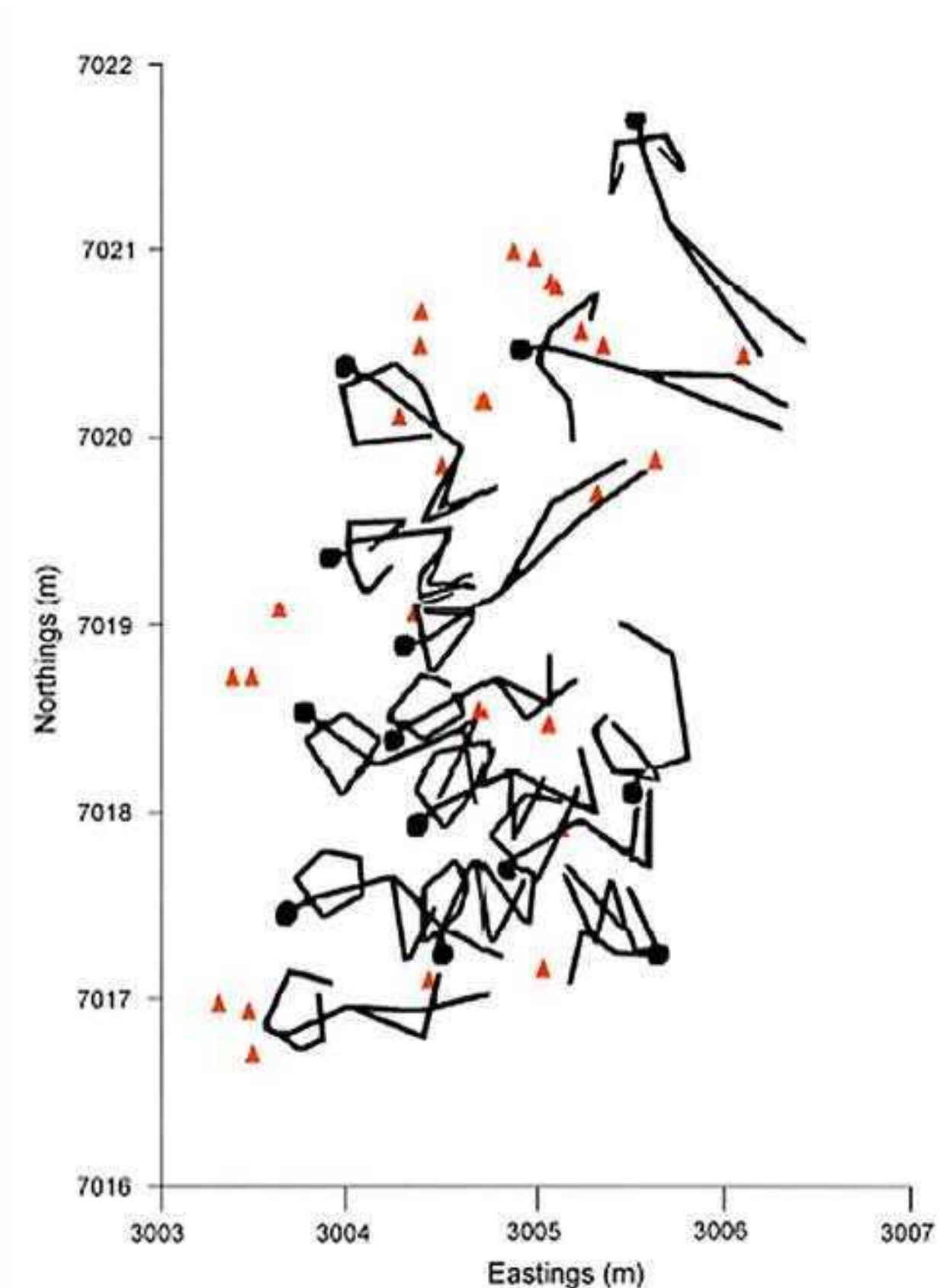
Извор: Sense–Tribunal, “Kozluk”, стр. 03075565.

Подкластер КК1, како је наведено у извјештају, није гробница. Три тијела која су тамо пронађена вјероватно су стигла из зоне КК2 или КК3 током акције пљачке, према просторној расподјели приказаној на првој скици (слика 59), највјероватније из групе КК2. Дакле, ова три тијела могу се придодати опљачканом дијелу гробнице КК2.

Чини се да је, осим 18 нетакнутих тијела из кластера КК2, остатак готово потпуно опљачкан. Могуће је да се израчуна површина коју је заузимало ових 18 тијела, а затим се може процијенити и величина опљачкане површине, на основу скице која је дата у извјештају.¹⁴⁵

На Слици 61 приказана је скица КК2 са *in situ* тијелима и пушчаним зрнима забијеним у земљиште:

145 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

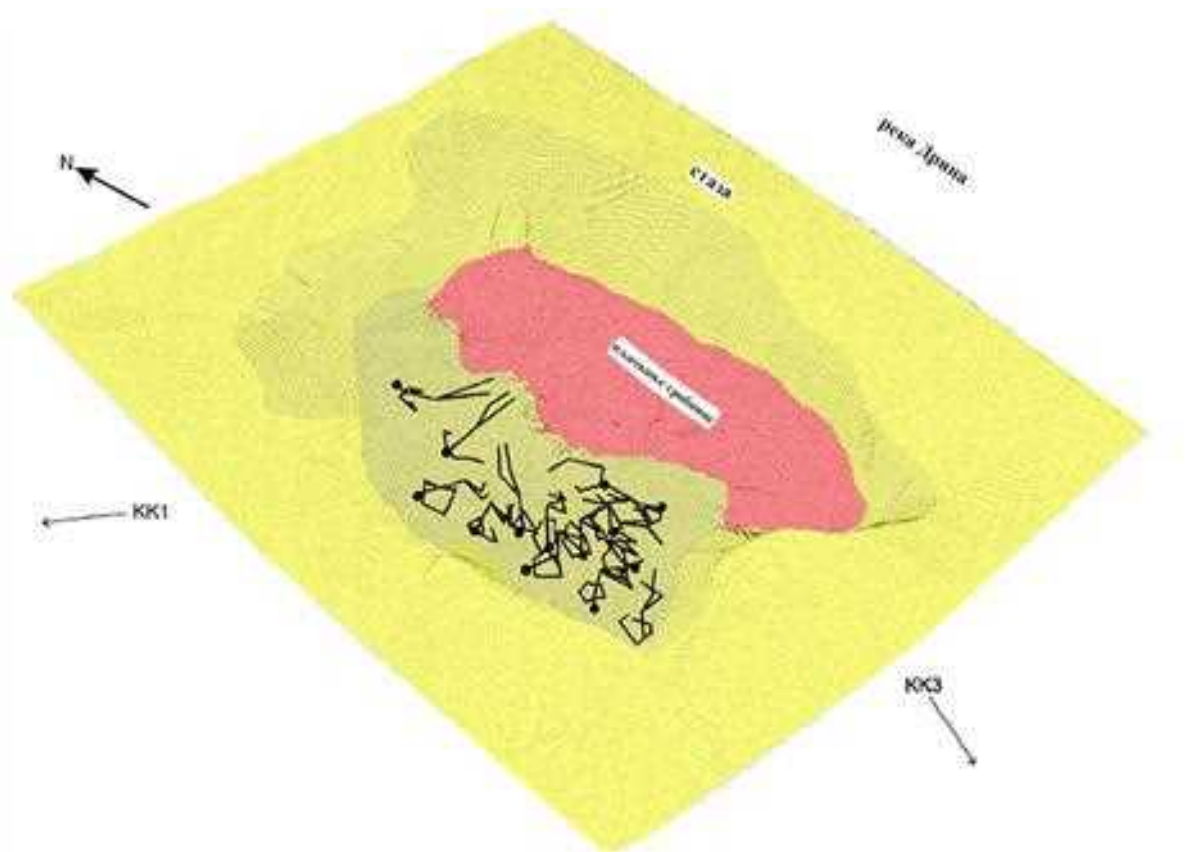

Слика 61. Скица плана групе тијела подгробнице КК2 на Козлуку, након ЕДМ мјерења главних тачака тијела; црвени троуглови означавају метке забијене у земљу

Извор: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912176, сл. 4.

Површина коју је заузимало 18 тијела може се приближно израчунати помоћу мјера забиљежених на горњем плану. Распон у смјеру исток–запад је отприлике од 3003,5 до 3006,5 м, дакле разлика је 3 м (као и у теренским извјештајима из Глогове и Црвене бране, тако и на Козлуку, видјети горе, Рајт је користио геореференцирани систем цртања, гдје, на примјер, „3006,5 м“ означава апсолутну удаљеност од неке фиксне референтне тачке, која у извјештајима није наведена). Распон сјевер–југ је приближно 7016,5 до 7022 м, дакле разлика је 5,5 м. Тако, најприближнија површина коју је заузимало 18 тијела из КК2 била $3 \times 5,5 \text{ м} = 16,5 \text{ м}^2$.

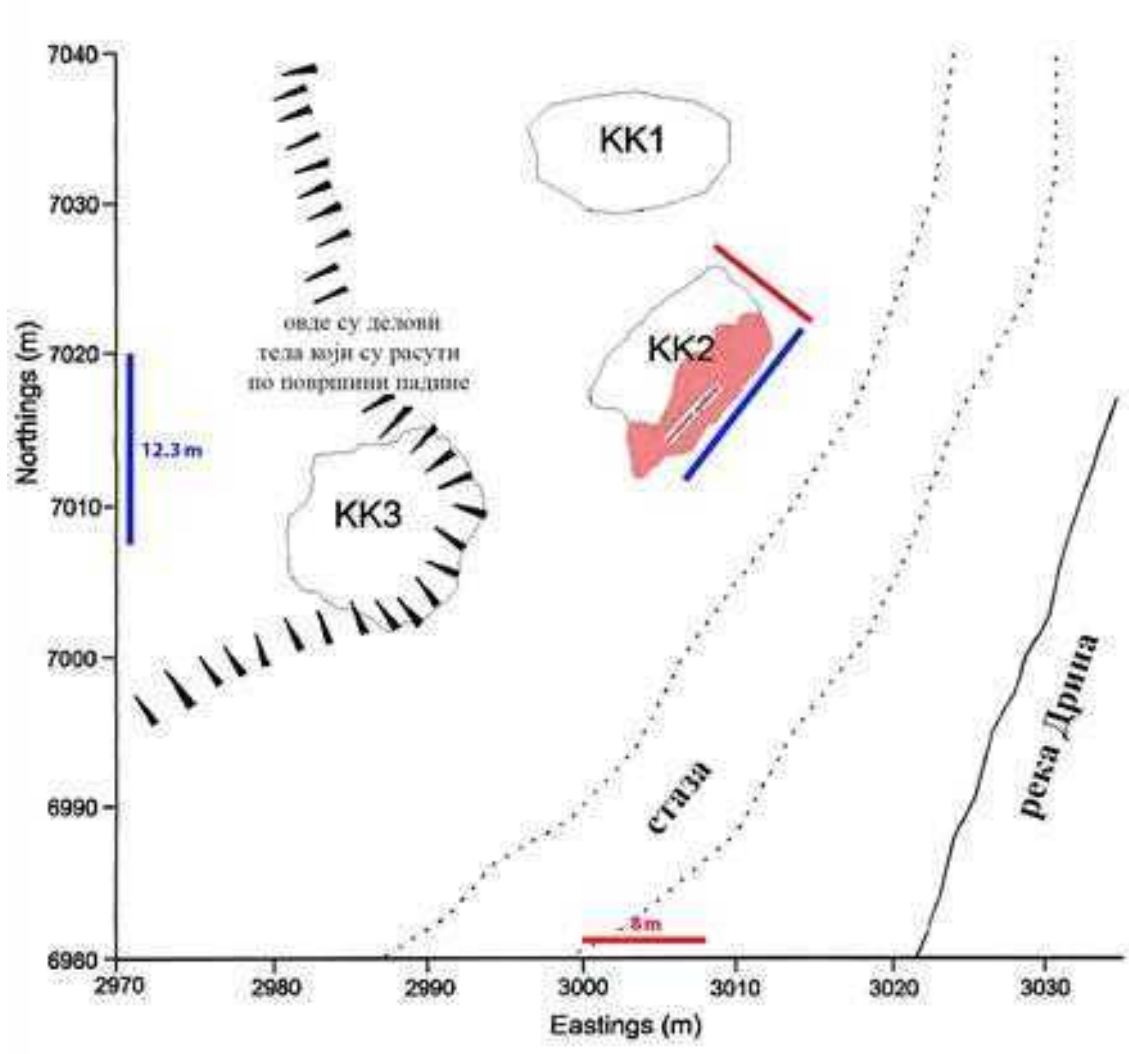
Дигитална карта испод приказује подручје Козлука 2 (КК2) (Слика 62):

Слика 62. Дигитална карта подгробнице КК2, заснована на ЕДМ мјерењима током ископавања на Козлуку

Дигитално модификовано према: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, стр. 00912175, сл. 3.

Теже је утврдити површину, односно границу опљачкане зоне КК2, јер у извјештају недостају мјере за ту подгробницу. Ипак, оно шта и како се може израчунати, јесте површина читавог подручја КК2, те уз одузимање површине са нетакнутим тијелима, то даје површину опљачкане зоне. Димензије страница гроба КК2 добијене су преклапањем страница гроба са карте у размјере на карти из оригиналног извјештаја (види мапу испод). Сљедећа илустрација приказује приближне димензије гроба КК2 (Слика 63).

Слика 63. Мјерење подгробнице КК2 на основу скалирања њене величине
из теренског извјештаја опште скице положаја гробова

Дигитално модификовано према: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, стр. 00912174, сл. 2.

Димензија приближно 12,3 x 8 м, гробница КК2 имала је површину од 98 м². Одузимањем зоне са нетакнутим тијелима од површине цијеле контуре подгробнице, добија се површина опљачкане зоне. То је 98 – 16,5 = 81,5 м². На основу ових података могуће је израчунати колико је тијела могла да има опљачкана зона, на сљедећи начин:

$$16,5 : 18 = 81,5 : x \Rightarrow \text{гдје је } x = \frac{81,5 \cdot 18}{16,5} = 88,91 \Rightarrow x = 89 \text{ тијела.}$$

Према овом прорачуну, опљачкана површина КК2 могла је да садржи до 89 тијела. Овдје треба напоменути да би ова апроксимација представљала према броју највишу процјену, јер је из сачуваног дијела подгробнице очигледно да читав простор није био заузет равномерно, нпр. постоје неке случајно празне зоне. Заједно са нетакнутим сачуваним тијелима (18), додатним површинским остацима (три тијела из КК1, сјеверно од епизоде пљачке), може се процијенити да су на овом мјесту оригинално сахрањене индивидуе у распону 100–110.

Прилог испод (Слика 64) приказује опљачкану подгробницу КК2 са заосталим траговима зуба багера и преосталим лешевима на лицу мјеста:

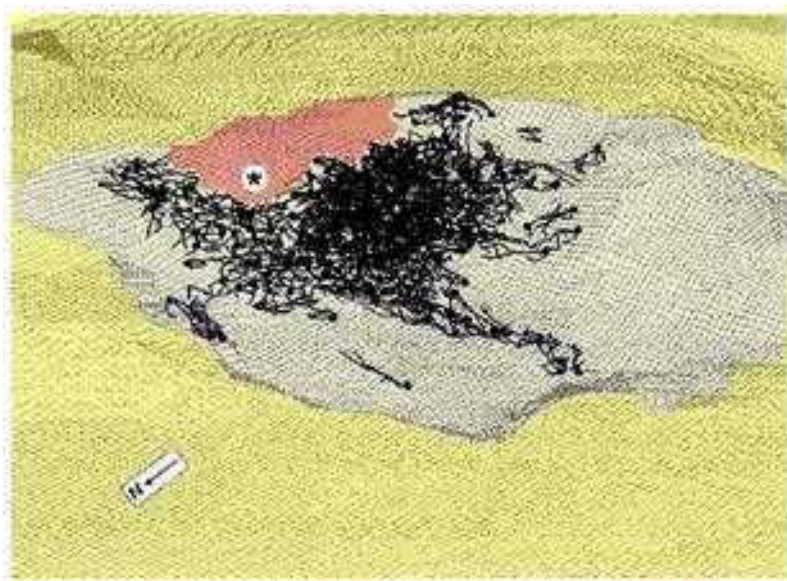
Слика 64. Подгробница КК2 у Козлуку, фотографисана са сјевера – у првом плану; пљачкање великих размјера оставило је археолошки уочљиве трагове; трагови зуба ровокопача налазе се на доњој половини

Извор: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, стр. 00912182, сл. 5.

Подгробница КК3 је много сложенија и тежа за реконструкцију. Рајт је навео да је непознати број тијела опљачкан из ове подгробнице, означен звјездицом на доњој скици (Слика 65). Али такође је утврдио и да нису остали трагови зуба багера. Дакле, није сасвим јасно зашто уопште извјештај о Козлуку наводи да су тијела из КК3 опљачкана. Једини изнијет аргумент је необичан број дијелова тијела присутних на горњем нивоу подгробнице. Иначе, Рајт је изјавио да „...докази за пљачку нису тако недвосмислени као код КК2, јер на дну празне јаме немамо трагове машина...“¹⁴⁶ Ако се претпостави да је подручје које је на скици означено звјездицом опљачкано, можда ће бити могуће приближно израчунати величину цијеле гробнице.

На слици 65 приказан је изглед КК3, са тијелима на косини. Звјездица означава подручје наведеног пљачкања.

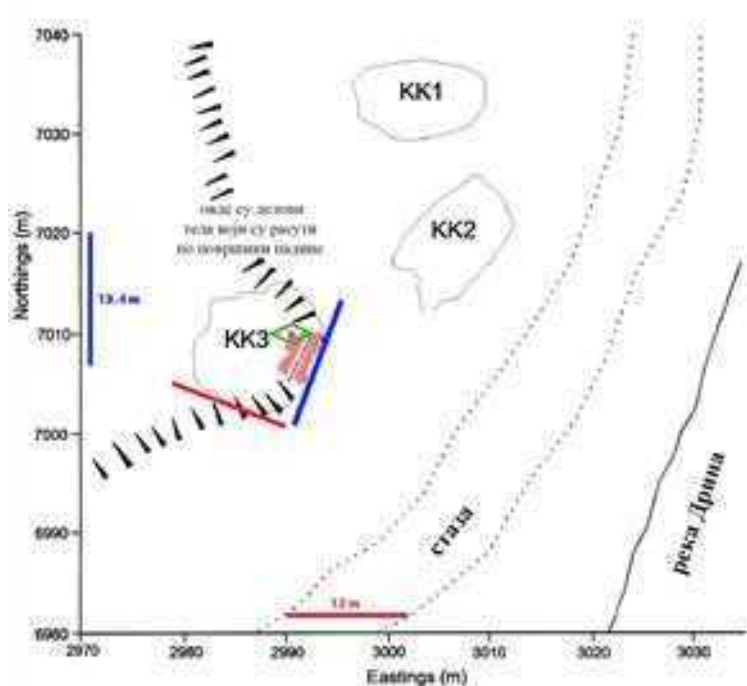
¹⁴⁶ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912167.

Слика 65. Дигитално обрађена скица подгробнице КК3 у Козлуку, са зоном претпостављеног плачкања обојеном у црвено

Обрађено према: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912178, сл. 5b.

Мјерење страница подгробнице КК3 изведено је скалирањем контуре гроба са ове скице у одговарајуће размјере на карти из оригиналног извјештаја (види скицу испод – Слика 66). Величина опљачкане површине (означене звјездицом на претходној скици) добијена је примјеном истог принципа.

Слика 66. Мјерење подгробнице КК3 на основу скалирања њене величине са ситуационог плана гробова из теренског извјештаја

Дигитално модификовано према: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912174, сл. 2.

Приближне димензије опљачкане површине биле би $4,5 \times 5 \text{ м} = 22,5 \text{ м}^2$, а цијеле гробнице $13,4 \times 12 \text{ м} = 161 \text{ м}^2$. Отприлике половина површине је лишена тијела, као што показује ЕДМ снимање тоталне станице (уп. сл. 65, означено звјездицом), па се може закључити да је на површини од приближно $161/2 = 80,5 \text{ м}^2$ пронађено 270 тијела.

Да би се процијенио могући број опљачканих тијела, прорачун је сљедећи:

$$80,5 : 270 = 22,5 : x \Rightarrow \text{гдје је } x = \frac{270 \cdot 22,5}{80,5} = 75,47 \Rightarrow x = 76.$$

Дакле, ако се овај број (76) дода броју пронађених тијела (270), процијењени опсег првобитно сахрањених особа у подгробници КК3 може се процијенити на 340–350 особа.

На Слици 67 приказан је депозит тијела у КК3 која леже на крхотинама сломљених боца од зеленог стакла:

Слика 67. Огромне насlage разбијених боца од зеленог стакла са етикетама „Витинка“, сусједне фабрике безалкохолних пића; иста врста фрагмената стакла раније је откривена у масовним гробницама 3 и 1 на Чанчарском путу

Извор: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912185, сл. 9.

Коначно, да рекапитулирамо: укупно је ексхумирано 291 (КК1 + КК2 + КК3 = 3 + 18 + 270) готово комплетних тијела, као и 205 дијелова тијела.¹⁴⁷ Послије цјелокупног процеса ДНК идентификације, утврђено је да та тијела и дијелови тијела заједно одговарају 341

¹⁴⁷ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912161.

различитом појединцу¹⁴⁸. У случају Козлука, 205 дијелова тијела представљало је 50 особа (тј. 341 минус 291). Дијелови тијела били су остаци тијела која су пљачкана, па је тих 50 особа искључено из укупног броја како не би биле пребројаване два пута (остаци тих особа су истовремено били присутни и на Козлуку и на Чанчарском путу). Дакле, постоји 291 цјелокупно тијело, са процјенама за опљачкану подгробницу КК2 (заједно са површинским тијелима КК1) до 89 тијела, а за КК3 до 76 тијела. То чини $291 + 89 + 76 = 456$ тијела сахрањених у гробовима Козлука прије пљачке. Чак и да се користи максимални могући број додавањем описаних 50 особа („дупликати“), број тијела може да достигне највише око 500 индивидуа.

Према нашој анализи и прорачуну процијењеног ранга, могуће је закључити да је примарна масовна гробница Козлук могла да садржи до 456 тијела прије догађаја пљачке. Овај број није неспојив са Рајтовом процјеном од 451 до 660 тијела прије дјелимичне реексхумације.¹⁴⁹ Али очигледно је да је његова најнижа процјена била најближа нашој највишој процјени од 456 појединаца.

2.3.6. Примарне непоремећене масовне гробнице

Примарне непоремећене масовне гробнице које се повезују са догађајима из јула 1995. године око Сребренице су слjedeће:

- Церска
- Нова Касаба (гробнице истражене 1996. и 1999. године)
- Равнице (1 и 2)
- Коњевић Поље (1 и 2)
- Бишина
- Пећина код Бишине
- Власеничка Јеловачка чесма
- Мршићи
- Поточари
- Годињске баре

Назив непоремећена гробница означава оне гробнице које нису накнадно оштећене и/или премјештане, па су тијела жртава остала нетакнута и *in situ*. Стога, број појединаца пронађених у таквим гробницама представља комплетан скуп за ту гробницу. Ексхумације наведених масовних гробница и идентификације особа сахрањених тамо извршили су МКСЈ, односно МКНЈ.¹⁵⁰

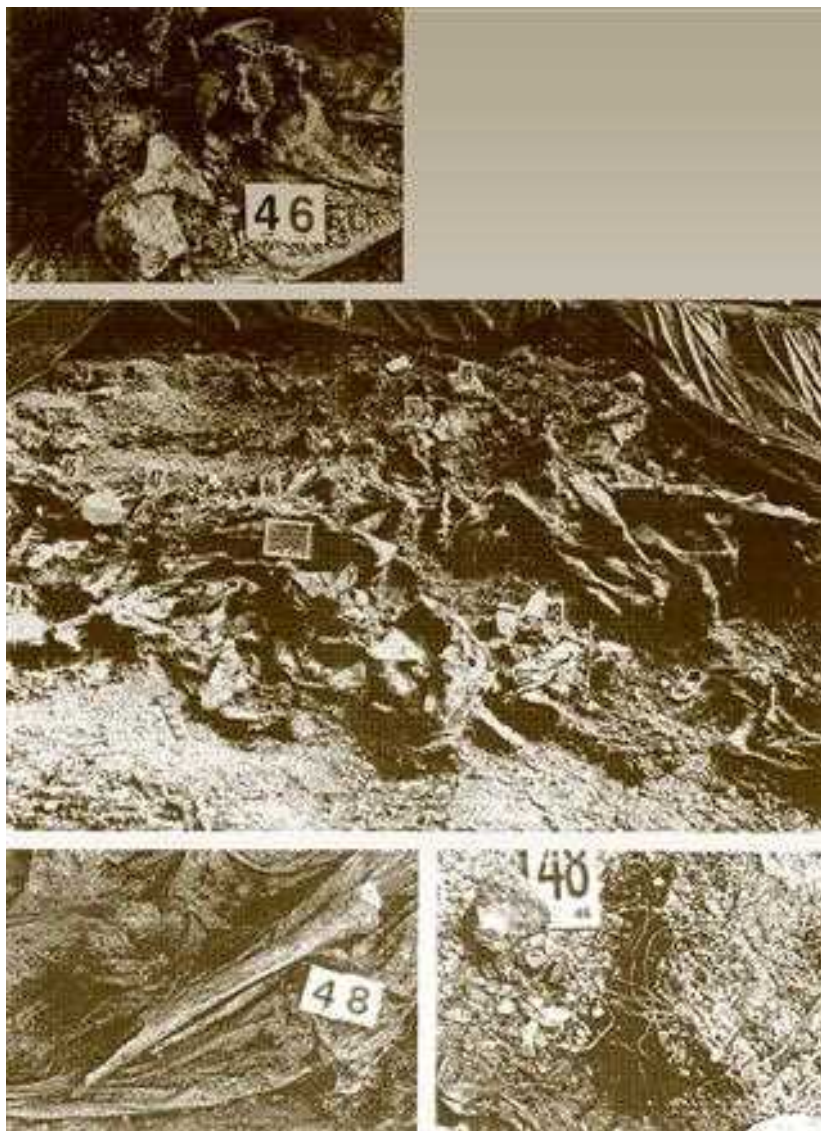
148 Janc, *Update 2013*, Annex A, стр. X024-0744.

149 Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, стр. 00912169.

150 Janc, *Update 2013*; Parsons *et al.*, “Large Scale DNA Identification: The ICMP Experience”.

Церска

Церску је 1996. године ископао Хагланд (Слика 68), виши форензички савјетник МКСЈ-а.¹⁵¹ Обдукције је 1996. године извршио тим форензичких патолога, предвођен Робертом Кирхнером из Лјекара за људска права.¹⁵² ДНК идентификацију је спровео МКНЈ са резултатом од 149 идентификованих појединаца.¹⁵³

Слика 68. Преглед налаза из масовне гробнице Церска

Извор: Haglund, *Forensic Investigation of the Cerska Grave Site*, стр. 01493713, сл. 5.

-
- 151 William Haglund, *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, Volume I, made on June 1998 (expert report to ICTY), case no. 01493690 (The Hague: ICTY, 1998), 01493690–01493761. У даљем тексту: Haglund, *Forensic investigation of the Cerska grave site*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- 152 Robert Kirschner, *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996 (autopsy report to ICTY, appendix C: Examination Documents), case no. 01494183, volume III-IV (The Hague: ICTY, 1998), 01493978–01494607. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- 153 Janc, *Update 2013*, стр. X024-0735.

Према резултатима ископавања МКСЈ-а и МКНЈЛ-ове и ПХР-ове идентификације, укупно је 149 особа ексхумирано и идентификовано из масовне гробнице Церска.¹⁵⁴

Нова Касаба

Прве откривене гробнице у Новој Касаби ископао је Хагланд у јулу 1996. године (Слика 69).¹⁵⁵ Три године касније, 1999. године, антрополог Барајбар ископао је остатак гробница на локалитету Нова Касаба.¹⁵⁶ Обдукције је 1996. и 1999. године извршио тим форензичких патолога предвођен Џоном Кларком.¹⁵⁷

Како су масовне гробнице Нове Касабе ископаване у два различита времена, гробови су означени као Нова Касаба 1996 (НКС1, НКС2, НКС3) и Нова Касаба 1999 (НК04, НК06, НК07, НК08). Идентификацију ДНК спровео је МКНЈЛ:¹⁵⁸

Слика 69. Тијела сахрањена на локалитету Нова Касаба током ископавања 1996.
Извор: Haglund, Forensic Investigation of Four Grave Sites in the Area of Nova Kasaba,
стр. 0149-260, сл. 4.

154 Исто.

155 William Haglund, *Forensic investigation of four grave sites in the area of Nova Kasaba, Bosnia and Herzegovina*, made on June 1998 (expert report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1998), 0149-2649–0149-2903. Даље у тексту: Haglund, *Forensic investigation of four grave sites in the area of Nova Kasaba*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

156 Baraybar, *Report 1999*.

157 John Clark, *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996 (autopsy report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1996), X0055709–X0055785. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука; John Clark, *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999 (autopsy report to ICTY), ERN 0091-1861-0091-1909 (The Hague: ICTY). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

158 Janc, *Update 2013*, стр. X024-0735.

Према извјештају МКСЈ-а и идентификацијама МКНЈЛ-а, изузимајући три појединачне гробнице пронађене на том подручју, укупно 92 особе су ексхумиране и идентификоване из масовних гробница Нова Касаба.¹⁵⁹

Равнице

Масовну гробницу Равнице 1 ископао је 2000. године археолог Пекерели.¹⁶⁰ Обдукције је 2000. године извршио тим форензичког патолога предвођен Џоном Кларком.¹⁶¹ Равнице 2 ископала је 2001. године Федерална комисија за нестале особе уз помоћ МКНЈЛ-а¹⁶², али извјештај није доступан. Обдукције у случајевима са Равница 2 извео је 2001. године тим форензичких патолога предвођених Кларком.¹⁶³ Идентификацију ДНК спровео је МКНЈЛ.¹⁶⁴

Према МКНЈЛ идентификацијама, из масовних гробница Равнице 1 и Равнице 2 ексхумирано је и идентификовано укупно 207 особа (33 + 174).¹⁶⁵

Коњевић Поље

Зона локалитета у Коњевић Пољу се састојала од двије одвојене и физички удаљене гробнице, КР01 и КР02, које је ископао у септембру 1999. године Барајбар.¹⁶⁶

Обдукције су спроведене 1999. године од стране тима форензичких патолога на челу са Кларком.¹⁶⁷ Према МКНЈЛ идентификацијама, 12 особа (9 + 3) ексхумирано је и идентификовано из масовних гробница Коњевић Поље 1 и Коњевић Поље 2.¹⁶⁸

Бишина, Пећина код Бишине, власеничка Јеловачка чесма, Мршићи, Поточари и Годињске बारे

За ових шест локација доступно је мало података, осим броја идентификованих појединаца, који је, према Јанцу:¹⁶⁹

159 Јанс, *Update 2013*, стр. Х024-0735.

160 Јанс, *Update 2013, Annex A*, стр. Х024-0746.

161 John Clark, *Autopsy report of Ravnice mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 2000 (autopsy report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), R1093289-1093316. У даљем тексту: Clark, *Autopsy report of Ravnice*. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

162 Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence and exhumations of mass graves in 2000. Lazete 1, Lazete 2c, Ravnice, Glogova 1* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2001), X0065658–X0065673 + 3 annexes: Annex A (X0065674–X0065677), Annex B (X0065678–X0065683) и Annex C (X0065684). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

163 Clark, *Autopsy report of Ravnice*.

164 Јанс, *Update 2013, Annex A*, стр. Х024-0747.

165 Јанс, *Update 2013*.

166 Јанс, *Update 2013, Annex A*, стр. Х024-0747.

167 John Clark, *Report of chief pathologist, Srebrenica grave sites, Kozluk, Nova Kasaba, Konjević Polje, Glogova, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999 (autopsy report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1999), R1077979–R1078004. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

168 Јанс, *Update 2013, Annex A*, стр. Х024-0747.

169 Јанс, *Update 2013*, стр. Х024-0736–Х024-0737.

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Бишина	39
Бишина пећина	16
Власеничка Јеловачка чесма	12
Мршићи	16
Поточари	16
Годињске баре	6

На крају овог одјелка, слиједи статистички преглед броја откривених и идентификованих особа из свих примарних неопљачканих масовних гробница повезаних са догађајима у Сребреници из средине јула 1995. године (Табела 10):

Табела 10. Укупан број идентификованих појединаца из свих неопљачканих примарних масовних гробница разматраних у овом истраживању

Церска	149
Нова Касаба	92
Равнице	207
Коњевић Поље	12
Бишина	39
Пећина у Бишини	16
Власеничка Јеловачка чесма	12
Мршићи	16
Поточари	16
Годињске баре	6
УКУПНО (149+92+207+12+39+16+12+16+16+6)	565

2.3.7. Закључак: процијењени број сахрањених лица у примарним масовним гробовима Сребренице

Наша анализа капацитета гробница показала је да је максималан број особа које су могле бити сахрањене у примарним масовним гробницама био око 3.700, уз сљедећу расподелу (Табела 11):

Табела 11. Максимални капацитет примарних гробница у Сребреници, након синтезе података

Глогова	до 800
Брањево	560 до 700
Црвена брана (Петковци)	672 до 750
Лажете (Ораховац)	до 444
Козлук	до 456
Непоремећене примарне гробнице	565
УКУПНО (опсег)	3.497 до 3.715 тијела

Будући да су сви масовно погубљени појединци сахрањени у примарним масовним гробницама, форензичка археолошка анализа указује на то да највећи број који би те гробнице могле да садрже не може да достигне више од 3.715. Ово онда поставља питање: које су могле бити околности смрти за преосталих више од 4.200 особа (ако се прихвати број од укупно око 8.000 мртвих особа повезаних са догађајима у Сребреници)?

Укупни број преосталих индивидуа у примарним поремећеним гробницама након пљачке, заједно са онима пронађеним у неопљачканим примарним гробницама је 1.772, са сљедећом расподелом: Глогова 1 (227), Глогова 2 (172), Брањево (140), Петковци (19), Лажете 1 (120), Лажете 2 (188), Козлук (341), уз све непоремећене примарне гробнице заједно (565). Према извјештају МКСЈ-овог Тужилаштва (јануар 2013. године)¹⁷⁰, тотални број особа сахрањених и идентификованих у секундарним гробницама износио је 4.213. Међутим, наша анализа базе података МКНЛ-а „Списак извјештаја о подударањима на основу ДНК” из 2013. године¹⁷¹ показала је да су секундарне гробнице садржале 4.114 идентификованих особа (означених као главни случајеви). Са становишта форензичке археологије, максималан број особа у примарним поремећеним гробовима могао је изворно бити и мањи од 3.715; након пљачке и измјештања људских остатака, остало их је 1.772 у гробовима, па се може очекивати да су 1.943 особе биле премјештене из примарних у секундарне гробнице. Али тако настаје „вишак“ од 2.270 индивидуа (ако је укупан број у секундарним гробницама био 4.213). Када се овоме дода број индивидуа пронађених као површински налази (756, према Јанцу)¹⁷² и у малим групним/појединачним гробницама (без форензичких знакова погубљења), очигледно је да је могуће да је више од 3.200 особа највјероватније умрло у ситуацијама другачијим од погубљења. Поред тога, овај број је конзервативан, јер је процијењен само максималан број погубљених, на основу највишег капацитета примарних гробница. То води ка истрази могућих контекста, другачијих од масовних погубљења, који би могли проузроковати смрт и

¹⁷⁰ Janc, *Update* 2013.

¹⁷¹ ICMP, *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only*.

¹⁷² Janc, *Update* 2013, стр. X024-0777–X024-0779.

накнадно сахрањивање (асанација?) у секундарним гробницама. На крају, поставља се важно питање: да ли (барем) неки од ових секундарних гробова представљају хибридне гробнице?

2.4. Докази из ДНК веза између локалитета са гробницама

ДНК везе су биле један од важних аргумената МКСЈ-а за његов коначни закључак да су готово сва тијела пронађена у великим и малим гробницама у регији Сребренице била повезана са масовним стратиштима. Оне повезују остатке појединаца откривених у двије или више гробница, што би могло да укаже на то да су остаци дјелимично премјештени из почетне гробнице (примарне) у другу (секундарну).

У резимеима МКСЈ-а из 2009. и 2013. године, које је доставио Душан Јанц (истражитељ МКСЈ-овог Тужилаштва), сматрало се да су све особе идентификоване путем ДНК из „масовних и других гробница повезаних са Сребреницом“ поријеклом са мјеста масовних погубљења. У његовом извјештају из 2009. године, наведена су сљедећа мјеста погубљења: Кравица и други, Ораховац, брана Петковци, Козлук и Брањево/Пилица, на којима је било 5.624 лица.¹⁷³

Број појединаца повезаних са одређеним стратиштима (на основу веза између примарне и секундарне гробнице), према сљедећем збирном извјештају МКСЈ-овог Тужилаштва, сљедећи је (Табела 12):¹⁷⁴

Табела 12. Број појединаца повезаних са сваким главним стратиштем, из извјештаја Тужилаштва МКСЈ-у за 2010. годину

Кравица и друга места	1.334
Ораховац (Лажете)	830
Брана код Петковаца	809
Козлук	761
Брањево/Пилица	1.656
СВИ ЛОКАЛИТЕТИ	5.390

173 Dusan Janc, *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves related to Srebrenica – March 2009* (званични извјештај бившег истражитеља Тужилаштва МКСЈ упућен МКСЈ-у) (The Hague: ICTY, 2009), Annex A, X0194271–X0194272. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

174 Dusan Janc, *Update to the summary of forensic evidence – exhumations of the graves and surface remains recoveries related to Srebrenica and Žepa – April 2010* (званични извјештај бившег истражитеља Тужилаштва МКСЈ упућен МКСЈ-у) (The Hague: ICTY, 2010). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

У ажурираном збирном извјештају МКСЈ-овог Тужилаштва из јануара 2013. године (Табела 13)¹⁷⁵, укупан број идентификованих жртава, укључујући површинске остатке, повећан је на 6.849 особа:

Табела 13. Укупан број идентификованих жртава, укључујући површинске остатке (из 2012. и 2013. године)

Идентификована лица	јануар 2012. године	април 2013. године
Гробнице УКУПНО	5.977	6.056
Површински остаци УКУПНО	702	756
Друго УКУПНО (пронађени у Србији, Козлук површински и Годињске बारे)	37	37
Идентификована лица УКУПНО	6.716	6.849

Закључак из анализе доказа коју су изнијели 2013. године МКНЛ и власти БиХ био је:

... до данас су идентификовани из гробница (укључујући масовне гробнице, мање гробнице или појединачне гробнице) остаци најмање 6.023 особа које су евидентирани као нестале након пада Сребренице. Такође, овај број укључује 142 јединствена ДНК профила повезана са Сребреницом који још увијек нису повезани за неку од несталих особа. Поред тога, 33 особе су идентификоване још прије него што је МКНЛ започео свој поступак идентификације путем ДНК у новембру 2001. Те идентификације су се заснивале на ante- и post-mortem подацима које су прикупили Љекари за људска права („ПХР“) и Међународни комитет Црвеног Крста („МКЦК“).¹⁷⁶

Остало је нејасно ко су особе са јединственим ДНК профилем које нису одговарале несталим особама са списка, чак ни 18 година након сукоба. Душан Јанц је то питање објаснио Хашком суду, али не користећи директне форензичке доказе:

СВЈЕДОК: ДУШАН ЈАНЦ (бивши кривични истражитељ Тужилаштва МКСЈ /ОТП/, од стране 26916 надаље, свједочећи о укупном броју идентификованих особа /УБИ/ у предмету „Сребреница“ /УБИ = 5.977/, тврди експлицитно на страници 26926, редови 9–12):

...Заправо оно што они представљају, јесу особе које још увијек нису повезане са било којом од несталих, али им је утврђен ДНК профил. Дакле, имамо један јединствени ДНК профил, али – МКНЛ није у могућности да повеже овај профил са било којим сродником или било којим даваоцем крви, тако да заправо не знамо ко је та особа. Немамо име. Оно због чега сам их уврстио у свој извјештај, то је једноставно зато што су се сви они појавили или су остаци тих појединаца пронађени у масовним гробницама за које знамо да су повезане са масовним погубљењима, и зато сам и њих укључио у свој извјештај....¹⁷⁷

¹⁷⁵ Janc, *Update 2013*, Annex A, стр. X024-0773–X024-0774.

¹⁷⁶ Janc, *Update 2013*, стр. X024-0734.

¹⁷⁷ *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18, Testimony of the expert witness Dušan Janc on the Trial Chamber, prosecutor Ms. West (OTP), March 27, 2012, стр. 26926. У даљем тексту: *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120327ED.htm> (преузето 12. 5. 2020).

Као вјештак у процесу против Караџића, Душан Јанц је у марту 2012. године поменуо још један број јединствених ДНК идентитета, говорећи о 5.942 идентификоване особе из Сребренице:

Овај број такође укључује 260 јединствених ДНК профила повезаних са Сребреницом, који још увек нису доведени у везу са неком несталом особом.¹⁷⁸

У извјештајима МКСЈ-а већина појединаца је повезана са мјестима погубљења. Веза се заснива на форензичким доказима (анализе полена и седимента, лигатура и повеза за очи, артефаката) и:

... ДНК везама између поремећених примарних и других примарних, примарних и секундарних и секундарних и других секундарних масовних гробница, као и на једној ДНК вези између мјеста погубљења и једне секундарне гробнице. Укупно је успостављена 1.001 ДНК веза између ових локалитета...¹⁷⁹

Од ових веза, приближно једна трећина, 386 случајева, указује на везу између примарних и секундарних локалитета:¹⁸⁰ Ораховац 60 веза, Брањево 43, Козлук 113, Петковци 37 и Глогова 133.

ДНК везе у овом извјештају значе да су посмртни остаци једне особе идентификовани из узорака из најмање двије различите гробнице. То не значи нужно да су тјелесни остаци премјештани са локације на локацију, али такође може подразумијевати истовремено вишеструко депоновање остатака. Како је рачунање броја ДНК веза објашњено у тексту:

... У случају да су посмртни остаци једне особе пронађени у три различита гроба, тада би се рачунала три случаја ДНК везе за ову особу (једна веза између гробова А и В, једна веза између гробова А и С и једна веза између гробова В и С).¹⁸¹

Будући да су дијелови тијела многих појединаца пронађени на више од два мјеста (према извјештају: за 55 појединаца дијелови тијела пронађени су на три различита мјеста, а дијелови тијела четири особе расути на по четири различита мјеста), то значи да 1.001 случај ДНК везе представља заправо 871 особу пронађену на двије или више локација. Од ових 871, закључак да је неко лице погубљено заснован је на ДНК вези између једног мјеста погубљења и једне секундарне масовне гробнице.

Број ДНК веза између примарних и секундарних гробница, међутим, више информира о премјештању остатака. Табела у наставку приказује резултате наше анализе МКСЈ података представљених у извјештају Душана Јанца из 2013. Укупно је представљено 387 ДНК веза са дистрибуцијама веза, показујући која је секундарна гробница повезана са сваком примарном гробницом и колико случајева је укључено. На основу овога може се закључити да су нека тијела из Лажета највјероватније премјештена на Хоџићки пут, тијела из Брањева и Козлука у Чанчарски пут, она из Петковаца у Липље, а тијела из Глогове у Зелени Јадар,

178 *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc, стр. 26959.

179 Janc, *Update 2013*, стр. X024-0739.

180 Janc, *Update 2013*, стр. X024-0734, додатак С, X024-0780–X024-0785.

181 Janc, *Update 2013*, стр. X024-0735, напомена 1.

Бљечеву, Будак и Залазје. Ове информације могле би значајно да помогну у реконструкцији догађаја након примарних сахрана, али не пружају податке о укупном броју мртвих, нити да ли су секундарне гробнице садржавале тијела из другог контекста.

Наредни прилог (Табела 14) детаљно приказује број ДНК веза између примарних и секундарних гробница, укључујући и једну везу са мјеста погубљења у Кравици:¹⁸²

Табела 14. Број ДНК веза између примарних и секундарних локалитета са резултатом укупног броја веза – број ДНК конекција између примарних и секундарних локалитета је 386, плус један (мрље крви са мјеста погубљења из складишта у Кравици), што даје укупно 387

Лажете 1 веза према	Лажете 2 веза према	Брањево веза према	Козлук веза према	Брана у Петковцима веза према	Глогова 1 веза према	Глогова 2 веза према
ХП 5 (*)	ХП 1 (СНА 4)	ЧП 4 (КАМ 4)	ЧП 1 (КАМ 14)	ЛП 1	ЗЈ 1а (ПУС 1)	ЗЈ 5
-12-	-10-	-1-	-3-	-4-	-2-	-2-
	ХП 2 (СНА 3)	ЧП 8 (КАМ 8)	ЧП 2	ЛП 2	ЗЈ 1б (ПУС 2)	Бљечева 1
	-7-	-2-	-10-	-6-	-2-	-15-
	ХП 3	ЧП 9 (КАМ 9)	ЧП 3	ЛП 3	ЗЈ 2 (ЗЈ 4)	Бљечева 2
	-4-	-30-	-67-	-4-	-7-	-30-
	ХП 4	ЧП 11	ЧП 7	ЛП 7	ЗЈ 3 (ЗЈ 1)	
	-2-	-6-	-20-	-7-	-2-	
	ХП 6 (СНА 1)	ЧП 12	ЧП 13		ЗЈ 4 (ЗЈ 8)	
	-5-	-4-	-13-		-8-	
	ХП 7 (СНА 2)				ЗЈ 5	
	-20-				-16-	
					ЗЈ 6	
					-4-	
					Бљечева 3	
					-18-	
					Будак 1	
					-3-	
					Будак 2	
					-12-	
					Залазје 1	
					-11-	

182 На основу извјештаја из јануара 2013. године: Јанс, *Update 2013*, додатак С, табела у Х024-0781–Х024-0785.

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

					Залазје 2	
					-1-	
Лажете 1 укупно 12 ДНК веза	Лажете 2 укупно 48 ДНК веза	Брањево укупно 43 ДНК везе	Козлук укупно 113 ДНК веза	Петковци укупно 37 ДНК веза	Глогова 1 укупно 86 ДНК веза	Глогова 2 укупно 47 ДНК веза
У збиру, број ДНК веза између примарних и секундарних локалитета је 386, плус један из складишта у Кравици као стратишта, што укупно даје 387						

У истом извјештају из 2013. године, Јанц је напоменуо да у анализе нису укључене 74 ДНК везе, везе које су обухватале оне који се односе на површинске остатке и секундарне гробове, и оне „између гробова за које постоји основана сумња да нису повезани“, са незадовољавајућим објашњењем да постоје могуће недоследности. У свједочењу на суђењу (Карацићу) Јанц је објаснио да је у вези са неким од ових случајева МКНЛ „појаснио да је могуће да постоји грешка у означавању“.¹⁸³

Везе између површинских остатака и секундарних гробова (KRK и ZJ05, B.GLO и BR.BLJE-02, LIP и LP01, LIP и LP02, RV02 и ADZO3, HZO5 и SNA, CR12 и TIS, ZAL04SRE и SA-55) који су изузети из извјештаја заправо би могле бити информативне, јер указују на то да су нека тијела са површине (чак и из вјероватно различитих ратних догађаја) сакупљана и стављана у масовне гробнице заједно са онима који су погубљени или премјештени из примарних гробница. Све у свему, ДНК везе представљене у извјештају МКСЈ-а не дају одговор на питање колико је тачно особа погубљено. Конкретно, на основу ДНК доказа не може се закључити да су смрти 5.624 или више идентификованих особа дефинитивно повезане са масовним погубљењима.

Неколико година касније, Томас Парсонс, директор за науку и технологију у МКНЛ, заједно са својим сарадницима, говорећи о догађају у Сребреници, додатно је повећао број систематски убијених и изјавио:

Сада знамо да је приближно 8.000 мушкараца (готово искључиво) систематски убијено, а иницијално је већина сахрањена у пет врло великих примарних масовних гробница. Убрзо након што су извјештаји о овом злочину привукли међународну пажњу, починиоци су раскопали примарне гробнице тешком механизацијом и раштркали већ уситњене остатке у преко 90 тајних секундарних масовних гробница.¹⁸⁴

Даље у истом тексту, након што су поменули недавна суђења у вези са догађајем у Сребреници, аутори наводе:

ДНК докази представљени на овим суђењима нису се односили само на хиљаде појединачних идентификација, већ на стотине ДНК веза и реасоцијација успостављених између повезаних примарних и секундарних гробова. Тужиоци су ове везе предста-

183 *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc, стр. 26981.

184 Parsons *et al.*, “Large scale DNA identification: the ICMP experience”, стр. 237.

вили као доказ систематског злочиначког подухвата из кога је слиједило убијање и стварање тајних секундарних гробница Сребренице.¹⁸⁵

Аутори су искористили примјер примарне масовне гробнице и стратишта Браћево, како би поткријепили ове изјаве. Они тврде да је преко 1.700 особа које су сахрањене у примарној масовној гробници на фарми Браћево, реексхумирано (опљачкано), пребачено и раштркано у низ секундарних масовних гробница дуж пута за Чанчаре.

У горе цитираном Јанцовом извјештају из 2013. године¹⁸⁶ проналазе се 43 ДНК везе између фарме Браћево и локалитета на Чанчарском путу. Према прилогу представљеном у недавном тексту Парсонса са сарадницима¹⁸⁷, број тачкица које указују на подударање ДНК између дијелова тијела који повезују гробницу фарме Браћево са гробницама Чанчарског пута још је мањи: 41. Исти толики број, 41, пријавио је и Јанц 2012. године у хашком процесу против Караџића.¹⁸⁸ То сугерише да није било додатних лабораторијских података о ДНК након 2013. године. Ово значи да је приближно 40 случајева екстраполирано да би се указало на то да је много више појединаца, првобитно сахрањених на фарми Браћево, поново сахрањено у гробнице дуж пута за Чанчаре (CR4, CR8, CR9 и CR12).

На шта би могле да укажу бројне везе (приближно 270) између самих гробница на самом Чанчарском путу? Једна од могућности је да су сви појединци из Браћева поново сахрањени у гробнице дуж пута за Чанчаре и да у ове тајне гробнице нису положена никаква друга тијела (осим оних из Козлука, гдје је пронађена 71 ДНК веза¹⁸⁹). Међутим, не постоје чврсти докази који подржавају ову тврдњу.

Друга могућност је да су, покушавајући да сакрију доказе о масовним погубљењима, власти Срба помијешале тијела из Браћева и Козлука са другим тјелесним остацима/депозитима, највјероватније додавањем сакупљених површинских остатака особа убијених током војног пробоја 28. дивизије АРБиХ према Тузли. Сљедећи докази могу да подрже овај сценарио:

1. просторно подударање пробојних путева кроз блокаду (и великих војних акција током кретања колоне према Тузли) са гробницама Чанчарског пута, као и очигледна близина у скорије вријеме пронађених и прикупљених површинских људских остатака (види одговарајућу мапу – Слика 70);
2. документоване повреде код неких особа из гробница на Чанчарском путу, приписане експлозивном оружју (122), снажно сугеришу да су такве особе сахрањене у тим гробницама умрле у борби;

185 Parsons *et al.*, "Large scale DNA identification: the ICMP experience", стр. 241.

186 Janc, *Update* 2013.

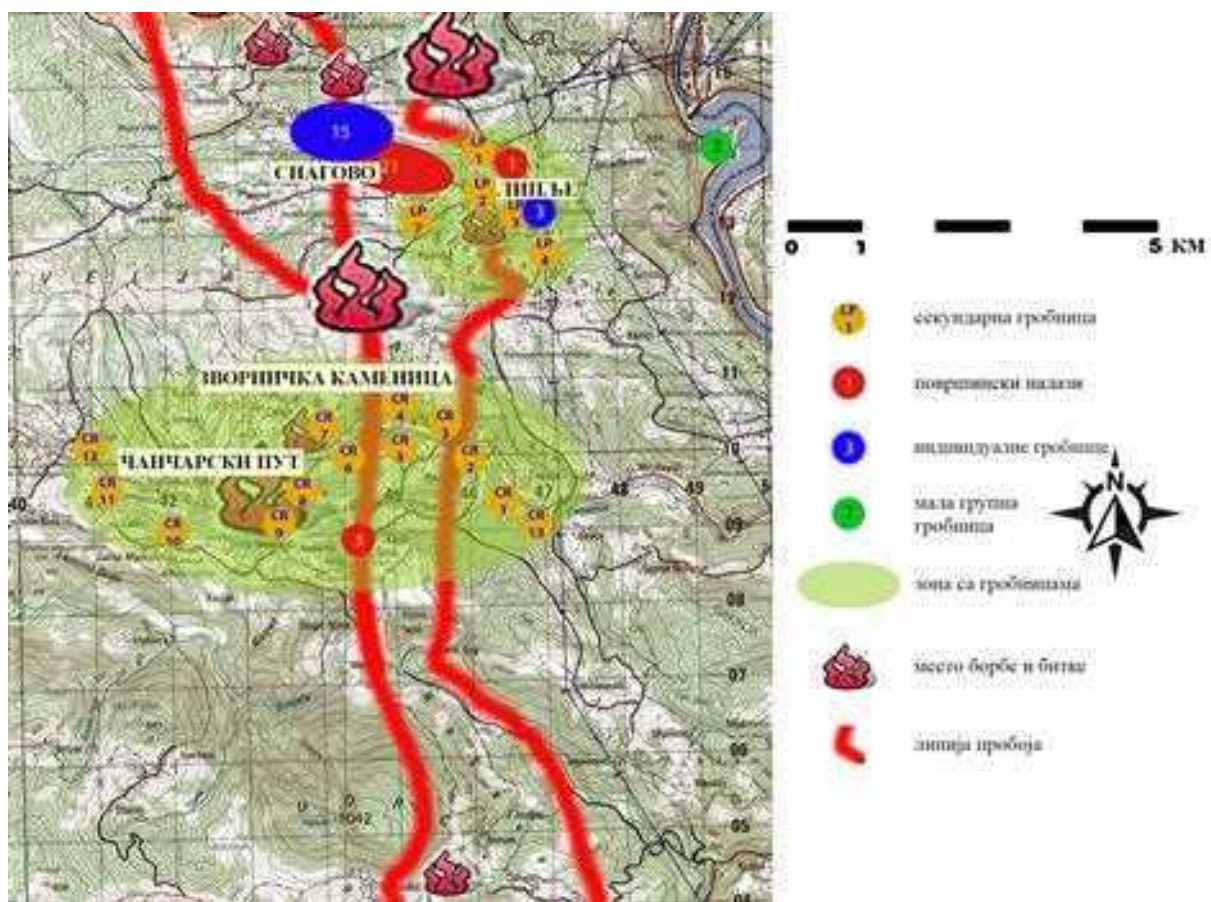
187 Parsons *et al.*, "Large scale DNA identification: the ICMP experience", стр. 241, fig. 1.

188 *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc, стр. 26968.

189 Janc, *Update to the summary of forensic evidence – exhumations of the graves and surface remains recoveries related to Srebrenica and Žepa – April 2010*.

3. проналазак особа сахрањених у неким гробницама Чанчара, чији су дијелови тијела такође пронађени као удаљени површински остаци, као што је примјер тијела са Чанчарског пута 12 (CR12B-161 + CR12B-161 II) које је директно реасоцирано са површинском гробницом на Тисовој Коси (TIS-1-MNT1-M + TIS-1-MNT-2). Такав случај јасно показује да су остаци из различитих контекста помијешани у истим гробницама;
4. проналазак тијела појединаца који су умрли прије сребреничких догађаја 1995. године у секундарним гробницама (на примјер, гробница Бљечева 1, видјети доље).

Дакле, чини се да је други сценарио поткријепљен снажнијим доказима од првог.

Слика 70. Карта која приказује подударање борбене линије током пробоја према Тузли (црвена линија) са положајем гробница на Чанчарском путу (свијетлозелене елипсе) и распоредом површинских налаза (означених жутим бројевима у црвеним кружним пољима).

Неки подаци које је МКНЛ представио на донаторској конференцији 2014. године илуструју многа питања у вези са процесом идентификације која су још увијек неријешена. До тада је МКНЛ идентификовао 6.816 несталих особа из сребреничког краја, док су 104 особе идентификоване на други начин, што чини укупно 6.920 особа, тј. 89% од 7.781 пријавље-

них као несталих. МКНЛ је израчунао да је укупан број несталих у догађајима у Сребреници „приближно 8.100“ и да око 1.000 особа још није идентификовано, па се у извјештајима МКНЛ-а још увијек воде као нестале.

Поред тога, изнесено је да 130 појединачних остатака из области Сребренице имају јединствени ДНК профил који се не подудара ни са једном особом са списка несталих; 94 случаја су означена као проблематична јер се идентификација путем ДНК или не подудара са физичким карактеристикама или су потребне додатне породичне информације. Око 1.000 случајева чека поновно повезивање са идентификованим случајевима који су већ закопани на меморијалном гробљу у Поточарима. Посебно су занимљиви ДНК извјештаји о подудару (њих 391) наведени као изузетно сложени случајеви, углавном пронађени у секундарним масовним гробницама, што захтијева додатно ДНК тестирање на *post mortem* узорцима.

Констатовано је да је „поновни преглед случајева непознатих особа (НН) био кључни елемент МКНЛ-ове стратегије завршетка“, као и преглед „дванаест објеката у цијелој БиХ за које се наводи да садрже више од 2.600 НН случајева“. НН људски остаци укључују људске „остатке лоциране у мртвачницама, који су помијешани са посмртним остацима других особа и који се тренутно чувају“ и „случајеве за које је утврђен ДНК профил самих посмртних остатака, али није пронађено подударање ДНК у МКНЛ-овој бази података референтних ДНК профила добијених из узорака крви чланова породица“. У извјештају се наводи да је „60% случајева захтијевало поновно узимање узорака као резултат предузетих прегледа у мртвачницама“.¹⁹⁰

На основу података цитираних у извјештају и представљених програма за завршетак МКНЛ активности у региону, чини се да је процес идентификације још увијек далеко од завршеног.

2.5. Претпостављене жртве војне акције током пробоја 28. дивизије Армије БиХ из Сребренице у Тузлу, 11–19. јула 1995.

Једну од важних група евидентираних жртава директно повезаних са војном борбом представљају сви површински налази/случајеви, из три главна разлога:

1. Мјесто и контекст њиховог открића: појам „шума“ у рубрици *мјесто нестанка*, искључиво се користио у документима МКСЈ/МКНЛ/ПИП за означавање мјеста на којем су све особе „док су ходале кроз шуму“, тј. „људи из шуме“¹⁹¹ нестале, а затим

190 ICMP, *Assistance and exit strategy: Western Balkans program January 2014–December 2016*, Distribution: Donor representatives Sarajevo, 16 May 2014 (Sarajevo: ICMP, 2014). ICMP.DG.819.1.doc. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

191 Dean Manning, *Srebrenica Investigation: Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (званични извјештај Тужилаштва МКСЈ-у) (The Hague: ICTY, 2000), стр. 00950903; Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001* (званични извјештај Тужилаштва

су ухваћене, заробљене и погубљене. Међутим, употреба израза *људи из шуме ... хо-дајући кроз шуму* може да прикрије стварни контекст у којем су хиљаде припадника 28. дивизије АРБиХ прелазиле шуме у својој званичној војној акцији пробоја кроз обруч. Иако је мјесто налажења многих људских остатака било у шуми, конкретно је често покривало и подручје у близини раскрсница, стаза, пролаза и других мјеста од војног значаја. Закључак може бити да већина ових остатака (остављених на површини и изложених временским утицајима и стрвинарима) указује и на нешто друго, осим на организована масовна погубљења, праћена стварањем многих тајних масовних гробница.

2. Археофорензичка просторна анализа: почев од једноставног мапирања површинских остатака, а затим додавања реконструисане руте војног покрета 28. дивизије Армије БиХ од Сребренице до Тузле, убједљиво је показала просторни образац у којем је већина површинских налаза у директној линији пробоја и/или у непосредној близини – упоредити наредне прилоге (Слика 71, а–б).
3. Резултати контекстуалне форензичке студије генерално, као и у детаљима (патологија, антропологија, балистика, итд.) не пружају основ закључку да је било који од ових случајева доказано жртва организованих систематских погубљења, попут егзекуције пред стрељачким водом. У контексту ових површинских налаза, на примјер, нису пронађене ни лигатуре, ни повези за очи или други типични предмети.

2.5.1. Површински људски остаци прикупљени у Сребреници, Братунцу, Милићима, Власеници и Зворнику

Да би се израдио списак и геореференцирана детаљна карта површинских налаза, коришћен је извјештај Тужилаштва МКСЈ из 2013. године (аутор Душан Јанц). У свом додатку В, под насловом *Површински остаци*, Јанц је навео да је утврђен број од укупно 756 појединаца, идентификованих из „фонда“ од 1.033 случаја површинских остатака.¹⁹²

На почетку извјештаја изјавио је да:

Локалитети на којима су прикупљени површински остаци повезани са Сребреницом у складу су са локацијом кроз коју је у јулу 1995. пролазила муслиманска колона која је одлазила из Шушњара и Јаглића.¹⁹³

Међутим, није понуђена даља дискусија заснована на овој уводној изјави.

Мапа креирана на Слици 71а користила је списак који је Јанц представио у свом тексту, са свим налазима подијељеним у четири основне географске групе:

МКСЈ-у) (The Hague: ICTY, 2003), X0167708–X0167721. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

192 Јанц, *Update 2013*, додатак В, X024-0776.

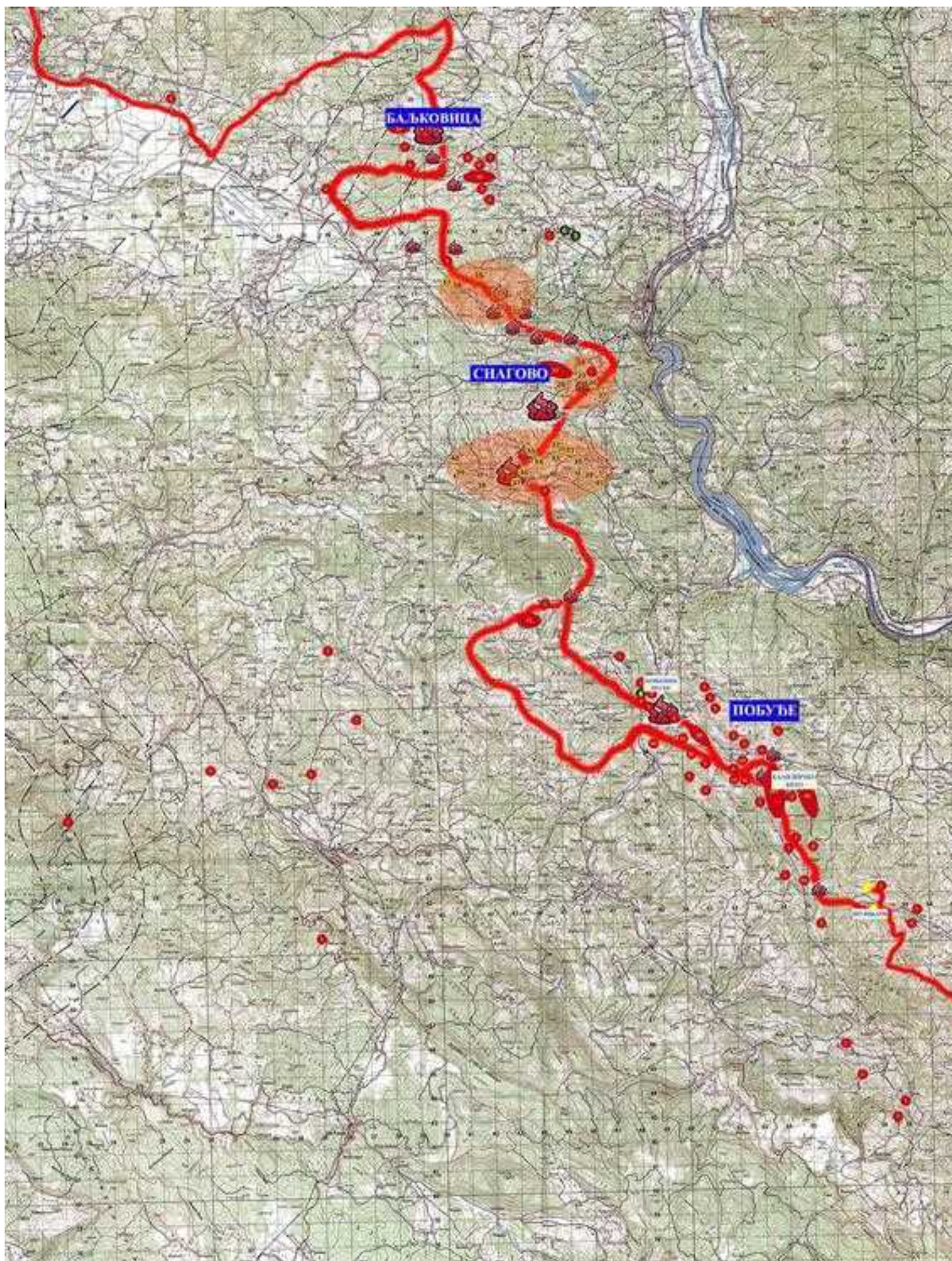
193 Јанц, *Update 2013*.

- 1) Подручје Побуђа (општина Братунац), гдје је пронађена огромна већина свих површинских случајева, у кампањама теренске колекције од 1996. до 2013. године (594 особе). Микрорегија братуначког Каменичког брда имала је највећи број од свих откривених остатака: око 500¹⁹⁴;
- 2) Подручје Баљковице (општина Зворник), са 80 налаза; према другим информацијама (свједочења, извјештаји, „93 МКНЛ листа“, *Тузла база*), напомиње се да овај дио Јанцовог списка мора бити исправљен, јер само Баљковица, Крижевићи и Крижевачке њиве вјероватно имају више од 60 појединачних површинских остатака, а Јанц је навео 50 особа као укупни број за Баљковицу¹⁹⁵;
- 3) Подручје Снагова (такође општина Зворник), са 26 појединаца; иста примједба могла би се упутити на број појединачних површинских остатака са овог подручја, баш као и у случају Јанцовог „подручја Баљковице“.
- 4) Остала подручја, које чини 56 појединачних људских остатака – ова група у Јанцовом извјештају уопште није конзистентна у смислу просторне расподјеле, јер укључује остатке са удаљених и неповезаних територија, из општина Сребреница, Власеница, па чак и Шековићи на западу.¹⁹⁶

194 Јанс, *Update 2013*, додатак В, X024-0777–X024-0778.

195 Јанс, *Update 2013*, X024-0778.

196 Јанс, *Update 2013*, X024-0778–X024-0779.

Слика 71а. Карта геореференцираних људских површинских остатака из догађаја у вези са Сребреницом 1995. године: према Јанцу¹⁹⁷, три микронеоне су биле уочљиве: подручја Побуђа, Баљковице и Снагова (а даље и „остала подручја“, просторно неповезана)

Провјерени су подаци који се односе на укупан број индивидуа пронађених као површински остаци и њихов контекст. У ту сврху су темељно анализирана два основна документа: „93 МКНЛ листа извјештаја о подударану ДНК (од новембра 2001. до фебруара 2013) који се односе на Сребреницу“, с краја 2013. године (енглеска верзија) и „ТУЗЛА БАЗА Access ФИНАЛ“ (БХС верзија), с краја 2015. године. Треба напоменути да је други документ имао за циљ да буде коначна, формално одобрена листа свих случајева везаних за Сребреницу 1995. године.

Пажљива анализа *93 МКНЛ листе* показала је да би укупан број индивидуа откривених као површински налаз требало да буде већи (најмање за 80–120) у поређењу са извјештајем из јануара 2013. године. Заиста је требало пажљиво поново провјерити поузданост датих података о сваком случају, јер је било тешко просторно препознати бројне могуће површинске случајеве на списку (сви доступни извјештаји о повезаним локалитетима који се односе на површинске остатке прилично су општи па је тако било изузетно компликовано идентификовање неких случајева). Прецизан просторни контекст њиховог открића био је још тежи.

Тузла база је много проблематичнији документ. Као и код *93 МКНЛ листе*, она је организована као радна свеска у *Microsoft Access* програму, са три тематска радна листа: *Идентификовани по именима*, затим *Идентификовани по гробницама* и трећим – *Ексхумације по гробницама*. Прво, укупан број идентификованих лица „по гробовима“ много је већи од броја идентификованих „по именима“ – 9.537 записа који садрже податке о 9.467 особа у другом радном листу, у поређењу са 8.812 особа у првом. Главни разлог за разлику је тај што су остаци истих особа пронађени у двије, три или четири различите гробнице, па је сасвим могуће да су били поновљени и забиљежени као двије, три или четири различите особе. Друго, чак је и број од 8.812 особа нетачан, јер су у њега укључени многи мртви из периода 1992–1994. године на тој листи (више од 1.450 особа), као и други умрли у различитим догађајима рата у БиХ, удаљеним од Сребренице. Једном када се уклоне све особе које ту не припадају, укупни број жртава Сребренице 1995. износио би између 6.200 и 6.300, након кориговања *Тузла базе*.

Слични проблеми се јављају са бројем појединаца откривених као површински остаци: подаци су често нејасни, недоследни и нетачни. На примјер, у радном листу *Ексхумације по гробницама* представљене су заредом три колоне/рубрике од којих се свака односи на датум смрти. Иако је ово намијењено разликовању, гдје је то могуће, година смртних догађаја за сваку гробницу, у не малом броју случајева са површинским остацима наводе се по двије различите године, нпр. „92“ и „95“, иако је у питању само једна особа. Даље, типологија

197 Јанс, *Update 2013*, додатак В, Х024-0776.

гробова је недоследна и понекад упитна, па ће можда бити тешко разликовати „површинске гробнице“ од „спаљене куће / површински налаз“ и „велику групну гробницу“ од „масовне гробнице“.

Када је база података прочишћена од случајева из периода 1992–1994, случајева умрлих у потпуно различитим дијеловима БиХ, Србије, Хрватске и појединаца који су нестали (на примјер) „2012. године“ укупно остаје број од 971 идентификоване особе откривене као површински налази. Овај број је већи од 756, представљен у посљедњем ОТП извјештају, и много је ближи броју заснованом на МКНЛ ДНК анализама (око 860–880).

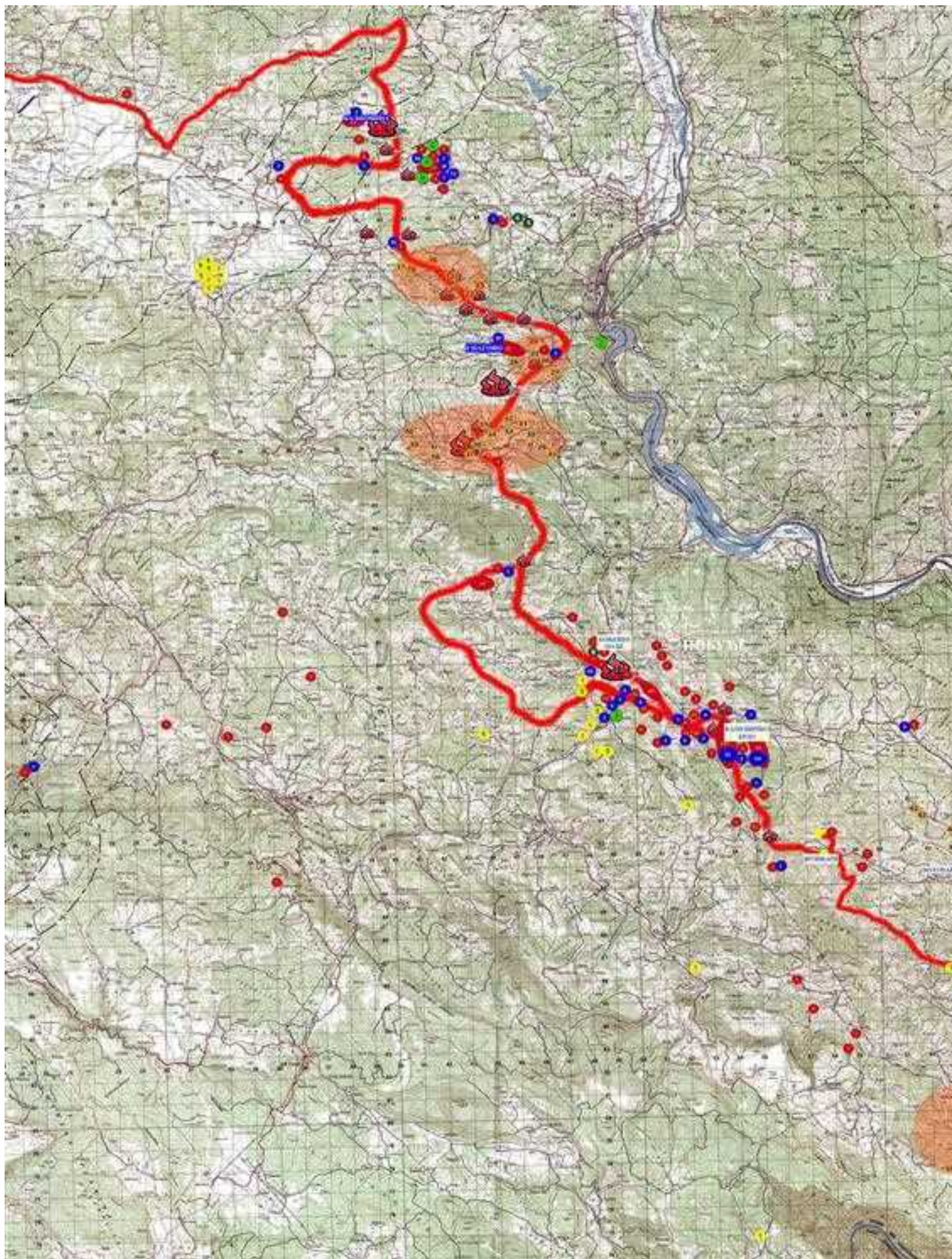
Два су разлога због којих је овај број (971) ипак упадљиво већи од резултата анализа заснованих на ДНК:

1. „93 МКНЛ листа“ састоји се од података из ДНК узорака узетих из костију појединаца, који су упарени са ДНК профилима узорака узетим из крви непосредних рођака несталих особа, у складу са списковима несталих које су израдили МКЦК/ПХР/МКСЈ. Сви они јединствени профили засновани на ДНК без подударана нису обухваћени Јанцовим извјештајем, тако да МНИ мора бити да је већи од 756;
2. МКНЛ извјештај о подударану ДНК није објаснио зашто сви прикупљени површински случајеви нису анализирани.

Да би се добили што поузданији докази о броју и просторном обрасцу површинских остатака, коришћена је једна прилично информативна база података.¹⁹⁸ Документ је на БХС језичкој верзији, под називом *Координате гробница у Сребреници*. Након темељне провјере и проучавања овог документа који има компоненту засновану на ГИС-у (свако појединачно налазиште, површински остаци, појединачна, групна и/или масовна гробница прецизно су географски референцирани и мапирани), спроведено је унакрсно референцирање података са *93 МКНЛ листом* и *Тузла базом*. Тако је креирана нова слика, овај пут са јасно просторно утврђеним доказима о површинским налазима око Сребренице из 1995. године.

Коначно, према нашој форензичкој анализи података из МКНЛ и ПИП база података о појединцима пронађеним као површински налази, у комбинацији са теренским извјештајима и координатама гробница у Сребреници, створена је оригинална геореференцирана карта (Слика 716):

198 Непознати аутори, *Koordinate grobnica u Srebrenici* (неименована Google Fusion Tables база података, постављена 3. 7. 2015. године, <https://fusiontables.google.com/DataSource?docid=131OIyXiCxfQaaljCQOjQHlaNvidGuJ4ru-xQzhy#rows:id=1> (преузето 28. 10. 2019. године).

- 36 локалитет са војеничким остацима (према: Јашић, 2013)
- 1 индивидуални гроб (аналитички)
- 5 индивидуални гроб (поуздан контекст)
- 48 неидентификовани остаци (аналитички)
- 4 мале групне гробнице
- 8 гробнице
- 34 секундарне гробнице
- место борбе и битке
- линија пробоја

Слика 71б. Карта са геореференцираним површинским људским остацима повезаних са догађајима у Сребреници 1995. године, укључујући и појединачне и мање групне гробнице, заснована на синтези и поновној анализи података (види горе)

Тако је укупан број свих забиљежених индивидуа откривених као површински остаци много већи од оног наведеног код Јанца¹⁹⁹, ако се додају још 162 особе на „подручју Побуђа“, 55 особа у „подручју Баљковице“, као и 25 лица на „подручју Снагова“, што све у збиру износи најмање 999 особа. Након ове анализе и додавања свих случајева за које се сматра да су вјероватни борци који су пронађени у индивидуалним/малим групним гробницама, може се утврдити коначан број забиљежених случајева који би могли бити жртве војне борбе током пробоја.

2.5.2. Индивидуалне и мале групне гробнице из догађаја око Сребренице 1995.

Треба нагласити да осим оних појединаца који су пронађени као површински остаци, још једна категорија жртава је такође могла погинути у борби: они откривени у индивидуалним гробницама или у малим гробницама (групним гробницама у којима је било пет или мање особа). Ове су углавном концентрисане у подручјима близу главних битака и борбених зона као што су Удрч, Веља Глава, Снагово, Липље, Црни врх или Баљковица. Један од критеријума за укључивање неке особе из индивидуалне или мање групне гробнице у групу потенцијалних жртава из борби заснован је на одсуству лигатура или повеза преко очију, или било ког другог материјала или налаза који би могли да упућују на могуће погубљење као узрок смрти. До сада је познато више од 30 таквих гробних мјеста, са приближним бројем појединаца у распону од 170 до 200.

Према (ријетким) подацима из теренских извјештаја ПХР-а, ОТП-а, МКНЛ-а и Института за нестале особе БиХ, као и према већ цитираном дигиталном документу „Координате гробница у Сребреници“, могуће је начинити оквирни списак умрлих особа сахрањених у индивидуалним гробницама. У Анексу А извјештаја ОТП-а²⁰⁰, „неколико индивидуалних гробница“ односило се на догађаје у Сребреници 1995. године: три из Нове Касабе (Милићи), четири из Шехер-Осмака (бивши дио Калесије, данас – општина Осмаци) и осам из других општина: Братунац (Калдрмице), Сребреница (Крушев До – Вукотин стан, Казани, Кула и Подгај), Милићи (Кик–Себиочина) и Бијељина (Томбак).²⁰¹ Поред ових који су и наведени у ажурираном извјештају ОТП-а из 2013. године, у ову категорију требало би да буду укључени и слједећи случајеви (види слику 71б):

1. Три индивидуалне гробнице пронађене у Новој Касаби и у њеној близини (случајеви NKS01MLC001, NKS03MLC003 и NKS03MLC004 – сви у садашњој општини Милићи);

199 Janc, *Update 2013*, додатак В, X024-0776 – наводи се да је идентификовано 756 особа.

200 Janc, *Update 2013*, додатак А, X024-0770–X024-0771 – тих „неколико индивидуалних гробница“ чини уствари 15 појединачних сахрана особа.

201 Janc, *Update 2013*.

2. Једна индивидуална гробница пронађена у Калдрмицама (KAL02BRA001 – општина Братунац).
3. Четири индивидуалне гробнице из Шехера (SEH-1/1, SEH-1/2, SEH-1/3 и SEH-2/2 – све у садашњој општини Осмаци).

Тако је укупан број особа пронађених у појединачним гробницама (15 + 8) 23.

Групне гробнице малих размјера, као форензичка категорија, могле би се методолошки преиспитати како би се утврдило на који начин и гдје би их уопште требало одвајати од масовних гробница. Међутим, баш оне представљају још једно могуће мјесто за сахрањивање жртава из војних акција током пробоја. Према Јанцовом извјештају²⁰², а у складу са подацима у форензичком контексту, постоји најмање пет таквих гробница, које укупно садрже МНИ од 25 особа:

4. Пет особа пронађено у Калдрмицама 2006. године (KAL02BRA – општина Братунац);
5. Пет особа пронађено на Брежљаку 1999. године (BRZ – општина Зворник);
6. Четири особе пронађене на Мотовској коси 1999. године (M.KOS – општина Зворник);
7. Девет особа ексхумирано на локалитету Лука у Крижевићима 2000. године (Z.KRZ – општина Зворник) и,
8. Двије особе пронађене у Дивичу 2006. године (DIV01ZVO – општина Зворник) – видјети слику 71б.

Треба да се нагласи да овај списак не представља укупан број појединаца пронађених у индивидуалним и/или мањим гробницама, који би могли да се директно повежу са војним борбама током заузимања сребреничке енклаве (7. до 10. јула 1995) и каснији војни пробој ка Тузли (11. до 19. јула 1995). Могући примјер за овакво укључивање могли би бити случајеви из саме Сребренице (локалитет „Иза болнице“), гдје је откривено десетак гробова који би могли да се повежу са периодом непосредно прије војничког пада овог мјеста. Други могући случајеви могу бити тијела/остаци прикупљени из ријека Дрине и Саве у Србији (17 особа). Али да би се ови случајеви укључили/искључили у било коју одређену категорију, биле би потребне много детаљније информације о контексту открића, стању очуваности остатака и врстама смртних рана итд.

Након поновне анализе површинских остатака око Сребренице 1995, индивидуалних и мањих групних гробница, понуђен је алтернативни списак и прорачун жртава (Табела 15):

202 Јанс, *Update* 2013, стр. X024-0768–X024-0770.

Табела 15. Поновна анализа површинских остатака повезаних са Сребреницом 1995. године, као и случајева из индивидуалних и мањих групних гробница

Површински остаци:	756 + 243	999
Индивидуалне гробнице:	15 + 8	23
Мале групне гробнице:	25	25
Укупни број:		1.047

2.5.3. Предложени број особа које су вјероватно погинуле у војној борби током пробоја из обруча

Да закључимо, постоји много већа група идентификованих појединаца у поређењу са горе цитираном цифром из ОТП извјештаја.²⁰³ То укључује најмање 1.047 особа које су могле умријети током војног заузимања Сребренице од стране снага Војске РС, а посебно током кампање блокаде пробоја 28. дивизије (2. корпуса) Армије БиХ формирањем војне колоне, од Шушњара и Јаглића, до Незука, односно до Тузле.

Сљедеће питање које се поставља укључује много већи број особа откривених у десетинама масовних гробница, које су већина стручњака и званичника МКСЈ-а класификовали као примарне и секундарне гробнице. Забиљежено је најмање пет мјеста масовног погубљења (у складишту Кравица, на војној фарми Брањево, уз Дом културе у Пилици, на Црвеној брани код Петковаца, код Ораховаца – у пољу Лажете близу локалне пруге и у Козлуку – на шљункари уз Дрину). Након погубљења (која су се догодила између 13. и 18. јула 1995. године), извршене су организоване асанације – сахране и тако је настала серија масовних гробница у Глогови и Равницама, на Брањеву и Црвеној брани, у Лажетама и Козлуку. Према коначним извјештајима ОТП-а, више од 5.600 особа су били жртве систематских масовних убистава стрељачким водовима и првобитно су сахрањене у 6–7 примарних гробница. Међутим, након скоро двије и по деценије теренских истраживања на више од стотину различитих локалитета, један број њих не испуњава научне и професионалне стандарде у погледу основних примијењених теренских метода ископавања, што је претходно и приказано у овом извјештају. То се посебно односи на радове предузете у периоду од 1996. до 2000. године, које су углавном спроводили ПХР и МКСЈ на Глогови, Лажетама и Хоџићима, Чанчарима, Козлуку, Петковцима и Зеленом Јадру. Да бисмо илустровали овај став, у прилогу су сљедеће фотографије преузете са тих раних теренских радова (Слика 72 и Слика 73)²⁰⁴:

203 Janc, *Update* 2013.

204 Tal Simmons, *Forensic Monitoring Project Report Kravica, Federation and Tuzla Combined Expert Team*, (HU OSA 386-2-2-3; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings) (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1997). http://storage.osaarchivum.org/low/ca/f4/caf45868-361c-485b-b6c2-9e323fe9b8ba_1_eng.pdf (преузето 31. 10. 2019); Heather York, *Forensic Monitoring Project Report: Svile Exhumations, State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-55; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1998). У даљем тексту: York. *Forensic Monitoring Project Report: Svile*. <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/osa:0887ab61-2572-4164-a384-995435295174> (приступљено 29. 10.

Слика 72. Теренска фотографија случаја MRV-5 на локалитету Свилиле, сјеверно од Нове Касабе (Братунац)

Извор: York, *Forensic Monitoring Project Report*, стр. 10, сл. 4 (digitally processed by A. Starović).

2019); Jill Gould, *Forensic Monitoring Project Report: Baljkovica Area Exhumations State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-6; Records of the Physicians For Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings (Budapest: OpenSociety Archives at Central European University, 1999). <http://hdl.handle.net/10891/osa:2ed70604-5719-4370-85b7-553bf1205765> (преузето 29. 10. 2019); Debra Komar, *Forensic Assistance Project: Consultant Report 1999-044 Zvornik III Federation Commission on Missing Persons – Bosniak Side*. HU OSA 386-3-77; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Consultation Reports (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999). <http://hdl.handle.net/10891/osa:80c8d317-5ad-49ff-bddc-d56c94cdf032> (преузето 29. 10. 2019).

Слика 73. Теренска фотографија масовне гробнице током ископавања 1996. године на локалитету Брањево, Зворник

Модификовано према: *Prosecutor v. Popović et al*, Jean-René Ruez testimony, стр. 13, сл. 245.

Ове илустрације показују недостатак правог стратиграфског приступа током ископавања, остављајући сумњу у вези са коначном интерпретацијом локалитета и његове историје, тј. динамиком настанка, депозитима, изворном величином и садржајем. Све те информације су кључне за утврђивање:

- 1) оригиналног броја особа сахрањених у гробу;
- 2) могућих накнадних догађаја (попут поновног отварања и нарушавања гроба или више од једне епизоде депоновања тијела);
- 3) прихватљивих директних археофорензичких доказа о везама са другим локацијама и налазиштима.

2.6. Докази из обдукцијских извјештаја: шта нам могу рећи о начину смрти

Највреднији извори информација за ову тему, који помажу у оваквим одређењима, јесу они из првих година ископавања, јер је тада можда било одређеног очувања меког ткива и одјеће. МКСЈ је тај који је извршио главна ископавања у источној Босни прије 2001. године. У *Извјештају о форензичким доказима – мјестима погубљења и масовним гробни-*

цама, руководилац истрага МКСЈ-а Дин Менинг је 2000. године резимирао налазе у вези са 17 масовних гробница ископаних до 1999. године: 1996. године: четири масовне гробнице ексхумиране од стране заједничких тимова МКСЈ/ПХР, 8 гробница у потпуности ексхумирано од стране МКСЈ-а 1998. године и пет масовних гробница које је МКСЈ ексхумирао током 1999. године. Десет је било примарних гробница, од којих је седам сматрано поремећеним због уклањања тијела.

Најмањи број особа (Minimum Number of Individuals – МНИ) је процијењен на 1.883²⁰⁵, а сви ексхумирани остаци били су предмет аутопсијског прегледа од стране патолога и/или антрополога. Међутим, овај број не представља збир МНИ из 1996. године (479), 1998. године (895) и 1999. године (546), како их је Менинг пријавио у истом документу.²⁰⁶ Аутор је извијестио да је пол жртава антрополошки процијењен и да је утврђена сљедећа расподела: 1.656 мушкараца, 212 неутврђеног пола и једна жена, што се такође у збиру не подудара са бројем 1.883.

Узроци смрти утврђени су код више особа него што је стварни МНИ, јер су неке повреде забиљежене на дијеловима тијела који не представљају цијеле особе, као што је у сажетку извјештаја о обдукцији МКСЈ-а објаснио Менинг:

1.424 особе умрле су од рана из ватреног оружја

169 особа је умрло од вјероватних или могућих рана од ватреног оружја

5 особа је умрло од повреда изазваних гелерима

4 особе су умрле због других узрока (траума, могуће гушење)

1.347 особа умрло је због неутврђених узрока.²⁰⁷

Све ове категорије дају укупно 2.973, што знатно премашује бројку од 1.883. Није јасно да ли је Менинг све дијелове тијела сматрао костима различитих појединаца. Без антрополошког или ДНК упаривања, прави број страдалих је тада био само претпоставка.

Године 2001. испитивање масовних гробница пребачено је са МКСЈ-а на владу БиХ (у сарадњи са МКНЛ-ом), док је МКСЈ наставио да надгледа нека ископавања. У *Истрази о Сребреници – сажетку форензичких доказа – стратиштима и масовним гробницама 2001. године* од стране Менинга²⁰⁸, наведено је да је МКСЈ наставио са ископавањима у двије масовне гробнице у источној Босни: Зелени Јадар 6 и Глогова 2, док је МКНЛ у сарадњи са Комисијом за нестале особе БиХ ископао Равнице 2, а обдукцијски преглед је обављен у комплексу мртвачнице МКСЈ у Високом.

205 Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), стр. 00950905.

206 Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves*.

207 Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves*.

208 Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2003), стр. X0167709.

У извјештају о Лажетама 1 и 2с, Равницама и Глогови²⁰⁹ наведени су обдукцијски налази 129 особа из масовне гробнице Лажете 1, са закључком да је 125 умрло од простријелних рана и да је на ове особе испаљено најмање 549 хитаца.

Ово је повећало укупан број комплетних или готово комплетних појединаца ексхумираних од 1996. до 2001. године на 2.570 особа.²¹⁰ Опет, могуће је да се сматрало да су у питању дијелови тијела који су сви од различитих особа (што у то вријеме није потврђено ДНК тестирањем).

Када је вршио обдукције остатака са Чанчарског пута 12, Крис Лоренс је био много опрезнији изричито изјављујући да, будући да поједина тијела нису могла бити реконструисана, наведени узроци смрти се односе на садржај сваке вреће, а не на сваку особу.²¹¹

Поред тога, већина тијела, посебно током каснијих ископавања, била је у поодмаклој фази распадања, што је ометало утврђивање узрока смрти. Упркос томе, у познијим извјештајима МКСЈ-а, на примјер у извјештају Душана Јанца из 2013. године²¹², свих 5.624 особа ископаних из масовних гробница и идентификованих у то вријеме биле су повезане са пет мјеста погубљења, са напоменама да бројеве „треба сматрати конзервативним“.²¹³ Тужилаштво МКСЈ-а је тако све мртве означило као жртве систематских погубљења.

Ипак, анализа врста повреда о којима је првобитно извијестио МКСЈ²¹⁴ сугерише да су неке особе могле умријети у борбеним околностима – од оних 67 + 11, неке су могле умријети од гелера или експлозија, а барем неке од њих и од рана нанесених пушчаном ватром. Наша даља анализа обухватила је узроке смрти наведене у *Microsoft Excel* бази података коју је 2015. године израдио Идентификациони пројекат „Подриње“ (ПИП база података). Ово је резултат сарадње између МКНЛ-а, Института за нестале особе Босне и Херцеговине и локалних власти у Тузли.

База података садржи детаље о 5.450 идентификованих особа са именом сваког појединца, годином рођења, идентификационим бројем од стране МКЦК-а, шифром локалитета (укључујући све пронађене дијелове тијела), датумом идентификације и узроком смрти. Већина појединаца у бази има непознат узрок смрти, али у 283 случаја ране од експлозивног оружја поменуте су као могући узроци. Након упоређивања ових података са доступним копијама умрлица издатих у Тузли за особе повезане са Сребреницом, утврђена су значајна одступања у погледу узрока смрти. Наиме, у преко 60 случајева са ПИП листе, у колони „узрок смрти“ написано је „непознато“, умјесто „експлозивна рана“, како је наведено у умрлици.

209 Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence and exhumations of mass graves in 2000. Lazete 1, Lazete 2c, Ravnice, Glogova 1* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2001), X0065664.

210 Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*, стр. X0167709.

211 Chris H. Lawrence, *Izвјештај о обдукцији људских посмртних остатака пронађених на Чанчарском путу, локалитет 12, август 1998* (званични извјештај ОТП-у) (Хаг: МКСЈ, 1999), стр. 00920428.

212 Janc, *Update 2013*, додатак А, X024-0774.

213 Janc, *Update 2013*, X024-0739.

214 Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*.

Чак и након што су изузети убијени у складишту Кравица и Дому културе у Пилици (укупно више од 900 особа), јер су на тим стратиштима форензички документовани докази о експлозијама, налаз више од 350 особа убијених експлозивним оружјем сугерише да значајан број особа није стријељан, него је највјероватније погинуо у борби.

Иако је главни патолог у свом извјештају из 2000. године²¹⁵ изјавио да оштећења од експлозија нису пронађена на гробницама у Равницама, касније је представљено у бази података ПИП (вјероватно су то подаци засновани на потврдама о смрти) да је шест особа умрло од експлозивних рана.

Открића лигатура и повеза преко очију у вези са тијелима снажно сугеришу да су те особе погубљене као затвореници. У сљедећим масовним гробницама пронађено је 270 повеза за очи и 407 лигатура: Лажете 2, Хоџићи пут 3, 4 и 5, Чанчарски пут 3 и 12 и Козлук, а лигатуре су пронађене искључиво у гробовима у Церској, Новој Касаби, Црвеној брани код Петковаца, у Липљу 2 и Зеленом Јадру 5:²¹⁶ Церска 48 лигатура, Нова Касаба 27 лигатура, Ораховац 107 повеза и 1 лигатура, Хоџићи пут 90 повеза и 1 лигатура, Браћево 2 повеза и 83 лигатуре, Чанчарски пут 16 повеза за очи и 53 лигатуре, Петковци 1, Липље 23, Зелени Јадар 2, и Козлук – 55 повеза за очи и 168 лигатура.

Очигледно је да су повези за очи откривени у контексту тијела углавном били концентрисани у примарној масовној гробници Лажете 2 (везаној за мјесто погубљења у близини Ораховца), секундарним гробницама 3, 4 и 5 на Хоџићком путу, које је МКСЈ повезао са примарном гробницом Лажете 2, као и на стратишту и у примарној масовној гробници у Козлуку. Лигатуре су претежно пронађене у вези са три стратишта: Козлуком, Браћевом и Церском. Налаз 21,6% тијела повезаних директно или индиректно са лигатурама и 14,3% тијела са повезима преко очију указује на то да су бар у овом проценту, од 1.883 ексхумираних особа, то били погубљени заробљеници, али то не може бити доказ за начин смрти преосталих особа. Исто се може рећи и за форензичке везе између примарних и секундарних гробница на основу налаза повеза за очи и лигатура. Наиме, не може се са сигурношћу тврдити да цјелокупна популација пронађена у секундарној гробници потиче из одређене примарне гробнице, ако се то заснива искључиво на проналаску неких лигатура или повеза за очи на оба локалитета.

2.7. Шта би степен дезартикулације људских остатака могао да каже о начину смрти и о *post mortem* поступању са тијелима: статистички приступ

Радна хипотеза, изведена из претходно изнијетих запажања, била нам је да бројне масовне гробнице дуж пута за Чанчаре (село Каменица и низ заселака, општина Зворник), као и у селима Липље (близу Зворника) и Зелени Јадар (јужно од Сребренице), углавном садрже

215 John Clark, *ICTY Operations in Bosnia-Herzegovina 2000 Season – Report of Chief Pathologist*, Formal report to the ICTY (The Hague: ICTY, 2000), стр. X01972137.

216 Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves*, стр. 00950924.

жртве из борбе. На овим локалитетима фрагментација људских остатака је без преседана, што можда одговара ефектима тешке артиљерије која погађа густу и тијесно збијену пешадију, могуће жртве из потврђених борби на Каменици (Зворник), а касније и у Снагову. Неуобичајено висок степен фрагментације тијела истакнут је чак и у извјештајима МКСЈ-а и МКНЛ-а за ове локалитете.²¹⁷

Могући сценарио је да је већина дезаркулисаних тијела ископаних из горе поменутих масовних гробница у ствари припадала особама убијеним у борби тешким оружјем као што су минобацачи, мине, памови или тенковски топови, у контрасту са онима који су умрли од пушчане ватре (метака), који остају углавном комплетни. Отуда произлази да се тијела жртава рађавања тешким оружјем углавном раскомадају у тренутку смрти, док је за очекивати да остаци оних који су погубљени лаким наоружањем углавном буду комплетни. Вјероватно је да су сва тијела, страдала на оба начина, камионима пребацивана у гробнице и сахрањивана багером утоваривачем (или сличним возилом). Стога се очекује да *post mortem* третман свих остатака треба слично да утиче на степен њихове постморталне фрагментације.

Да би се тестирала ова хипотеза, могли би се израчунати односи између броја цијелих тијела (В) и дијелова тијела (ВР), унутар сваке масовне гробнице (однос В/ВР, изражен као индекс). Добијени резултати би се потом могли користити за класификацију масовних гробница према њиховој сложености: што је више дијелова тијела у односу на мање цијелих тијела, то је сложенија гробница. Очекивало би се да се ови коефицијенти са мјеста погубљења и мјеста примарне сахране (SES/PIS), због очекивано већински читавих тијела, разликују од локалитета са масовним гробницама, гдје су већину случајева можда чинили погинули борци.

Као основа и за потребе ових прорачуна створена је једна заједничка база података (Табела 16), која садржи специфичне антрополошке податке (број цијелих тијела / дијелова тијела / растурених дијелова тијела по гробу) за све масовне гробнице повезане са Сребреницом. Степен измијешаности остатака (који говори о сложености локалитета) се тако може израчунати статистички, уз претпоставку да велики број ситних дијелова тијела у односу на број читавих тијела (а што значи већу дезартикулацију) може да укаже на жртве чија су тијела растурена тешким наоружањем током борбе, чак и када за овако нешто недостаје непосредних доказа.

217 *ун. Dean Manning, Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – exhumation of mass graves 2007* (званични извјештај бившег руководиоца МКСЈ тима истражитеља) (The Hague: ICTY, 2007), 06106454–06106477. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука; Dusan Janc, *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves related to Srebrenica – March 2009* (званични извјештај истражитеља Тужилаштва МКСЈ упућен МКСЈ-у) (The Hague: ICTY, 2009, X0194231–X0194235 + 3 додатка: додаток А (X0194236–X0194272), додаток В (X0194273–X0194276) и додаток С (X0194277–X0194295). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

Табела 16. Масовне гробнице повезане са Сребреницом 1995: различите категорије случајева (В – тијело, ВР – дио тијела, GBP – растурени дио тијела) и индекс дезартикулације (тј. количник између углавном читавих тијела (В) и различитих дијелова тијела (ВР + GBP))

ЛОКАЛИТЕТ	ОЗНАКА ЛОКАЛИТЕТА	УКУПНИ БРОЈ СЛУЧАЈЕВА	В	ВР	GBP (*)	В/ВР ИНДЕКС
Бљечева 1	BR-BLJE-01	313	131	100	82	0,72
Бишина	BIŠ 01 ŠEK	39	39	0		MAX
Брањево–Пилица	PLC	264	76	188		0,40
Будак 1	SR-BUD-01	269	21	157	91	0,08
Будак 2	T-SRE.BUD-02	131	29	102		0,28
Чанчарски пут (Каменица) 03	CR-03	383	76	307		0,25
Чанчарски пут (Каменица) 04	KAM04ZVO	393	145	218	30	0,58
Чанчарски пут (Каменица) 06	KAM06ZVO	1,133	29	854	250	0,03
Чанчарски пут (Каменица) 08	KAM08ZVO	340	22	318		0,07
Чанчарски пут (Каменица) 09	KAM09ZVO	616	76	540		0,14
Чанчарски пут (Каменица) 10	KAM10ZVO	1,344	146	1,012	186	0,12
Чанчарски пут (Каменица) 12	CR-12	313	79	234		0,34
Церска	CSK	150	150	13 ^(**)	364 ^(**)	0,40
Глогова 1	GL01	472	191	249	32	0,68
Глогова 2 (GL02+GL03+GL05+GL07+ GL08+GL09)	GL02	323	126	197		0,64
Хоџићи пут 01 (Снагово 04)	SNA04ZVO	156	92	64		1,44
Хоџићи пут 02 (Снагово 03)	SNA03ZVO	160	95	65		1,46
Хоџићи пут 03	HZ-03	83	28	55		0,51
Хоџићи пут 04	HZ-04	138	49	89		0,55
Хоџићи пут 05	HZ-05	93	54	39		1,38
Коњевић Поље (KP01+KP02)	KP	12	12	0		MAX
Козлук (KK1+KK2+KK3)	KK	496	291	205		1,42
Лажете 1	LZ01	143	129	13		9,92
Лажете 2 (2A+2B+2C)	LZ02	279	181	98		1,85
Липље 2	LP-02	807	86	682	39	0,12
Липље 7	LP-07	681	7	472	202	0,01
Нова Касаба 01–04	NK	33	33	0		MAX

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Нова Касаба 08	NK 08	34	33	1		MAX
Брана код Петковаца	Red Dam	91	0	91		MIN
Поточари	POT01SRE	10	6	4		1,50
Равнице 1	RV-01	172	24	148		0,16
Равнице 2	RV-02	327	151	176		0,86
Залазје	ZAL 01 SRE	135	12	106	17	0,10
Зелени Јадар 1а (Пусмулићи 01)	PUS01SRE, ZJ01A	137	6	91	40	0,05
Зелени Јадар 1б (Пусмулићи 02)	PUS02SRE, ZJ01B	72	2	66	4	0,03
Зелени Јадар 02	ZJA04SRE, ZJ02	48	5	43		0,17
Зелени Јадар 03 (01)	ZJA03SRE, ZJ 01	72	8	63	1	0,13
Зелени Јадар 04	ZJA 08SRE, ZJ04	227	34	193		0,18
Зелени Јадар 05	ZJA 05 SRE	367	73	294		0,25
Зелени Јадар 06	ZJ06	394	38	356		0,11

(*) треба нагласити да број GBP-ова није увијек означавао сваки појединачни налаз кости, већ често и групе налаза, које су забиљежене и сакупљане арбитрарно. Није ни сваки од теренских извјештаја понудио податке о GBP-овима, раздвојене од BP-ова. А поред GBP-ова, скоро сваки локалитет је имао и класу покупљених неповезаних људских костију, сакупљених заједно у једну врећу, судећи према извјештајима. Ове кости више нису биле укључиване ни у статистике у извјештајима, ни у додатне анализе.

(**) из Хаглановог извјештаја (1998: 01493723, Table 2, као и 01493724, Table 3) може се закључити да је он користио термин „измијешани остаци“ да би описао дијелове тијела (BP), а „неповезани остаци“ да би описао опште дијелове тијела (GBP); тако, мада је он у неколико прилика наводио 154 случаја (од којих четири нису ни додијељена људским остацима), а који представљају 150 особа – 150 B, 13 BP и 364 GBP су били прикупљени у Церској.

Локалитети који не садрже ниједно тијело (B) имају индекс B/BP MIN, и обратно, када су у гробницама пронађена искључиво цијела тијела (B) – MAX.

Подаци из табеле 16 изведени из извјештаја МКСЈ-а и МКНЛ-а о ископавањима, збирних извјештаја МКСЈ-а²¹⁸, као и извјештаја о патологији.²¹⁹

У МКНЛ протоколу, бројеви случајева за људске остатке означени су као B („Body“, тј. тијело) ако остаци представљају цијело тијело (или најмање 75% тијела), док BP („Body Part“, тј. дио тијела) означава дијелове тијела који представљају горње дијелове тијела, доње дијелове тијела и друге узглобљене остатке једне особе. GBP („General Body Part“, тј. растурени дио тијела) додијељен је за изоловане кости које нису артикулисане са било каквим остацима

218 Manning, *Srebrenica Investigation: Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*; Janc, *Update 2013*.

219 Lawrence, *Izvještaj o obdukciji ljudskih posmrtnih ostataka pronađenih na Čančarskom putu, lokalitet 12, avgust 1998*.

у непосредној близини. Укупни случајеви људских остатака су сви бројеви предмета (B + BP + GBP) који су током ископавања додијељени људским остацима у некој масовној гробници.

Индекс B/BP представља квантитативни однос између углавном комплетних тијела и неповезаних дијелова тијела у одређеној масовној гробници. Израчунава се дијелењем броја цијелих тијела са збиром раздвојених и изолованих елемената (B/BP+GBP) из истог контекста. Мања вриједност количника указује на више дезартикулисаних елемената у гробници.

B/BP индекси виши од 9 означавају мјеста са знатно већим бројем комплетнијих тијела у поређењу са дијеловима тијела пронађеним у гробу. Индексу 9 одговара, на примјер, 9 читавих тијела и један дио тијела који су пронађени у гробу. Ове локације би највјероватније биле примарне гробнице које садрже тијела са губилишта. Треба напоменути да су многи од ових примарних локалитета дјелимично опљачкани, па је накнадно и то свакако утицало на добијене вриједности индекса фрагментације.

Наредних 15 локалитета (Табела 17) су са неуобичајено измијешаним остацима, са индексима значајно испод просјечне вриједности, а готово половина њих има индекс B/BP мањи од 0,1 (што одговара 1 комплетном тијелу на сваких 10 дијелова тијела).

Табела 17. Потенцијалне жртве из борби током пробоја од Сребренице ка Тузли, које су највјероватније умрле од повреда изазваних дејством артиљерије

ЛОКАЛИТЕТ	ОЗНАКА ЛОКАЛИТЕТА	В/ВР ИНДЕКС
Зелени Јадар 1а (Пусмулићи 01)	PUS01SRE, ZJ01A	0,05
Зелени Јадар 1б (Пусмулићи 02)	PUS02SRE, ZJ01B	0,03
Зелени Јадар 02	ZJA04SRE, ZJ02	0,17
Зелени Јадар 03 (01)	ZJA03SRE, ZJ 01	0,13
Зелени Јадар 04	ZJA 08SRE, ZJ04	0,18
Зелени Јадар 06	ZJ06	0,11
Липље 2	LP-02	0,12
Липље 7	LP-07	0,01
Чанчарски пут (Каменица) 06	KAM06ZVO	0,03
Чанчарски пут (Каменица) 08	KAM08ZVO	0,07
Чанчарски пут (Каменица) 09	KAM09ZVO	0,14
Чанчарски пут (Каменица) 10	KAM10ZVO	0,12
Будак 1	SR-BUD-01	0,08
Залазје	ZAL 01 SRE	0,10
Равнице 1	RV-01	0,16

Локалитети са индексом мањим од 0,1 углавном су из група гробница у Липљу, Зеленом Јадру и Чанчарском путу. На тим локацијама могу се налазити особе које су погинуле у борби од дејстава тешког наоружања, јер ниво дезартикулације остатака у њиховим гробницама не одговара дезартикулацији створеној у другим секундарним гробницама самим формативним процесима премјештања тијела (због тешке механизације коришћене за уклањање, премјештање и поновно депоновање тијела) – видјети Табелу 17 и подробнију анализу овог питања.²²⁰

Даље анализе ради разјашњења ове могућности би требало да узму у обзир положај гробница, војни контекст, мјесто нестанка појединаца, ДНК везе, врсте забиљежених повреда, артефакта и личне ствари итд). У сваком случају, археоантрополошке форензичке разлике између неких група гробница могу указивати на различите *peri mortem* контексте.

2.8. Могућности да масовне гробнице у региону Сребренице садрже особе из различитих контекста: студија случаја Бљечева 1

Све до сада урађене анализе (анализа ДНК података, археолошка просторна анализа површинских остатака и мањих гробница, концентрација особа умрлих од експлозивног оружја, степен фрагментације људских остатака) указале су на могућност да би тијела у масовним гробницама могла да буду из различитих контекста, а посебно то да су нека тијела заправо остаци појединаца који су погинули током борби повезаних са пробојем бошњачке војске из Сребренице према Тузли у јулу 1995. Да бисмо разјаснили ово важно питање, покушали смо да пронађемо доказе у вези са организованим постконфликтним акцијама асанације терена у овом крају. Међутим, ово уопште није без потешкоћа. Као индиректни показатељи, једина повезана документа тичу се службених наредби и циљане претраге терена која је спроведена у данима након великих битака средином јула 1995. године.²²¹ Сљедеће наређење издато од стране Војне команде Дринског корпуса Војске РС 20. јула представља директне доказе о таквој намјери.²²² Али не постоје пропратни званични извјештаји о резултатима (нпр. опис територије, број прикупљених тијела, сахрана/гробница, итд). Хагу су представљени неки индиректни докази: генерал Пандуревић је тврдио да су непосредно после борби на Црном Врху и Баљковици 15. и 16. јула 1995. године његови војници сакупили и сахранили на Мотовској Коси „неколико десетина тијела непријатељских војника“.²²³ Ова

220 Igor Vaduveskovic *et al.*, “Could a body fragmentation index be useful in reconstructing events prior to burial: case studies of selected primary and secondary mass graves from Eastern Bosnia”, *Legal Medicine* br. 47 (2020): 101766, 1–6.

221 Мирослав Баљак и Драган Ђокић, „Асанација бојишта – хумана и хигијенско санитарна обавеза Војске Републике Српске а не чин скривања злочина“, у *Сребреница – стварност и манипулације. Зборник радова са међународне научне конференције, април 2019. године, Бања Лука*, уредник М. Милутиновић (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске / Независни универзитет Бања Лука / Институт за истраживање страдања Срба у 20. веку Београд, 2019), стр. 415, напомене 26 и 24–25.

222 ИСТУ, *Наређење за асанацију бојишта свим потчињеним јединицама на нивоу ДК* (наредба пуковника Лазара Аћимовића. Документ са ознаком „војна тајна“, бр. 18–146/95, од 20. јула 1995. године (The Hague: ИСТУ, 2005), 04312687. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

223 Винко Пандуревић, *Срби у Босни и Херцеговини, од декларације до конституције* (Београд: Игам, 2011); Винко Пандуревић, *Живот се брани истином* (Хаг/Београд: „Филип Вишњић“, 2011/2015), стр. 409.

тврдња је касније форензички потврђена налазима појединачних и групних гробница.²²⁴ Поред тог случаја, чини се да је мало доказа који подупиру идеју да су се ове радње у значајној мјери дешавале у јулу 1995. Супротно томе, постоје бројни индиректни подаци, укључујући сателитске и друге ваздушне фотографије, који показују активности снага Срба у стварању такозваних секундарних гробница током септембра и октобра 1995. Стога треба утврдити идентитет покојника у тим гробовима.

Да би се даље испитало да ли је могућ сценарио „мијешања тијела из различитих контекста војних сукоба“, анализирана је масовна гробница Бљечева 1, као једно добро документовано гробно мјесто које вјероватно садржи особе из различитих догађаја. Према *Извјештају о археолошким налазима*²²⁵ у гробници је идентификовано седам одвојених депозита људских остатака, који садрже 313 случајева људских остатака, укључујући „приближно 80 лешева у или повезаних са црним врећама за лешеве у стилу бивше Југословенске народне армије, са бијелим натписом ЗОВ” (Слика 74а–б). Очуваност остатака варирала је између потпуно скелетизованих до сапонификованих. У гробу је пронађена једна вјероватна лигатура.

Када је ријеч о укупном броју случајева, наведени подаци МКНЛ-ових теренских извјештаја разликују се од службеног извјештаја које су дале власти Суда БиХ – Тужилаштво Тузланског кантона²²⁶, који закључује да је било 314 случаја људских остатака (од укупно 327 случајева, укључујући артефакта и личне предмете, одјећу и обућу). Користећи тај извјештај као основу, може се закључити да сви ови случајеви припадају броју од 190 различитих особа – према МКНЛ-овој идентификацији ДНК.

Овдје је прикладно нагласити честе препреке које се јављају у покушају упоредних анализа. Закључне листе идентификованих појединаца из ископаних масовних гробница, које је МКНЛ направио у њиховој сарадничкој *Тузла бази* (последња идентификација извршена је 11. марта 2013. године) и МКНЛ-овој *Листи извјештаја о подударању ДНК, од новембра 2001. до фебруара 2013. године*, нису увијек сагласне. На примјер, пет особа из базе података извјештаја о подударању ДНК у масовној гробници Бљечева 1 (ID-ови 9225, 7177, 8669, 6838 или 6840, односно 16875) једноставно не постоје у бази података у Тузли. Извршена је додатна поновна провјера у другим документима (као што су списак несталих лица МКЦК-а или Списак несталих МКСЈ-а), па је тако и потврђено постојање тих особа. Разлози за таква неслагања су нејасни.

Људски остаци из Бљечеве 1 класификовани су као 131 цјелокупно тијело, 108 дијелова тијела и 75 случајева GBR (општи дијелови тијела, нпр. појединачне, неповезане кости или слично).

224 Баљак и Ђокић, „Асанација бојишта – хумана и хигијенско санитарна обавеза Војске Републике Српске а не чин скривања злочина“, стр. 417, напомена 35.

225 Sharna Daley, *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1*, Technical report to the ICMP Department of Exhumations and Examinations (Sarajevo: ICMP, 2004).

226 КТТК, *Зписник о екшумацији обављеној на локалитету села Блјечева – заселак Ћизмић*, службени записник Кантоналног тужилаштва Тузланског кантона /КТТК/ о екшумацијама на локалитету Бљечева 1, од 12. јула до 11. августа 2004. године (The Hague: ICTY, 2004), стр. X021-3083–X021-3108

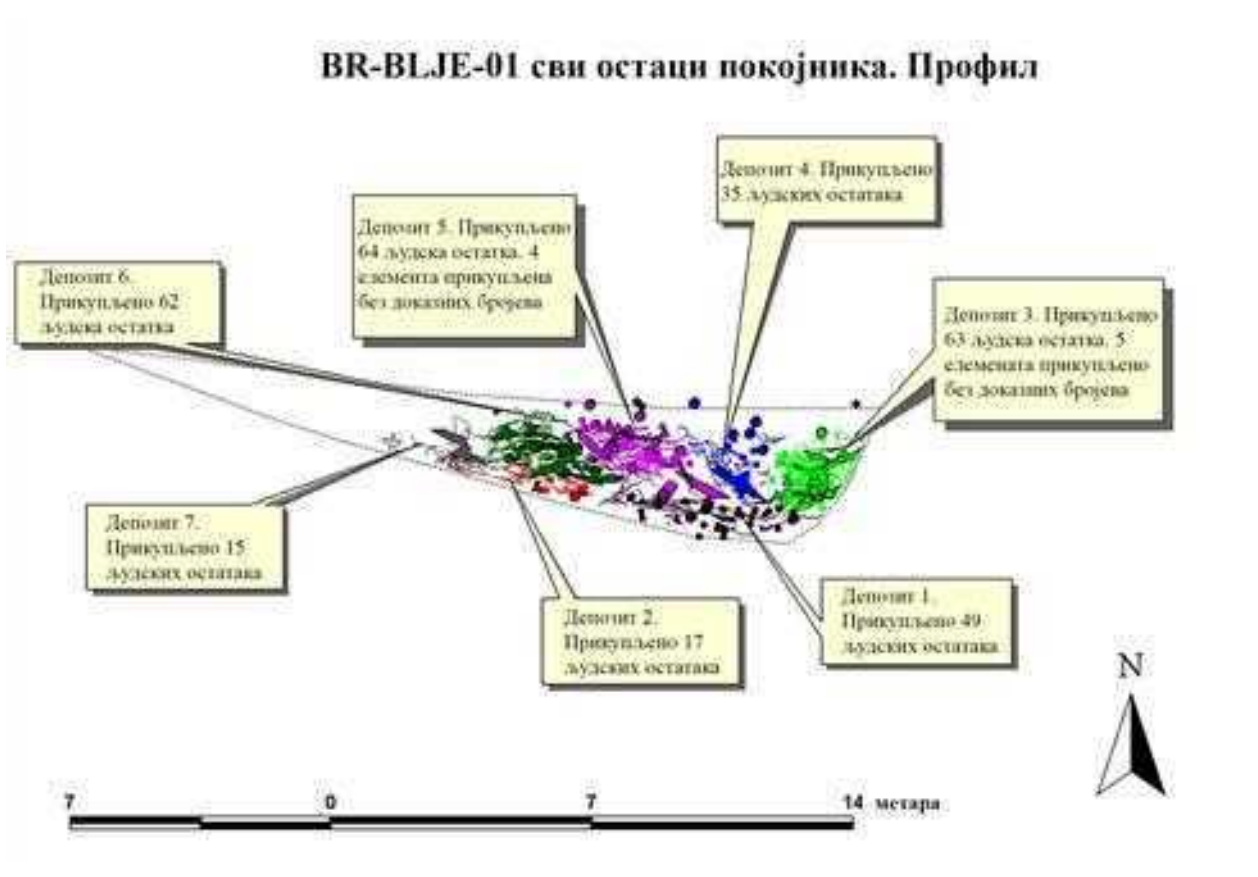

Слика 74. Фотографије које илуструју: (а) горе, стратиграфске приступе коришћене у
ископавањима локалитета Бљечева 1 и (б) доле, оригиналну врећу за тијело ЗОВ
Извор: Daley, Report on the Archaeological Findings Relating to the Excavation of Bljeceva 1.
стр. 11, сл. 4.

Током ископавања, МКНЛ-ови археолози примијетили су да се Депозит 1, а могуће и Депозит 2 (укупно садрже 66 случајева људских остатака, гдје термин случај означава групу костију за коју је археолошки утврђено да припада истој особи), оба стратиграфски позиционирана на најдубљем нивоу гробне јаме, разликују од горњих пет депозита. Овај закључак заснован је на разлици у типу тла (сиви шљунак са инклузијама камења средње величине, у поређењу са доминантном црвено-смеђом глином) и степену скелетизације остатака тијела. МКНЛ-у је достављена информација (од стране г. Хуртића из Федералне комисије за нестале особе) да се „вјерује да су доњи наноси повезани са масовним гробницама Глогова, док се горњи наноси могу односити на примарну опљачкану гробницу у Реџићима, Братунац“, везану за ратни догађај из 1992. године. Тијела откривена у врећама какве је користила Југословенска народна армија су вјероватно повезана са догађајем у Реџићима. Теренски извјештај МКНЛ-а наводи да је приближно 80 тијела у војним врећама за лешеве пронађено у депозитима 3 до 7, са сљедећом расподелом: 23, 8, 21, 20 и 8. Многа од њих нису била комплетна, што значи да су се очекивали њихови дијелови који се могу наћи међу дијеловима тијела у истој гробници или у другим гробовима. Укратко, 66 случајева из два најдубља депозита приписано је локалитету Глогова, док је у осталих пет депозита пронађено 247 људских случајева, од којих се 80 поуздано односи на Реџиће, док су други *из непознатог контекста*. Будући да извјештај о ископавањима није садржавао информације о прецизним ознакама случајева пронађених у сваком појединачном депозиту, било је немогуће ДНК идентификацијом испратити која је особа пронађена у сваком депозиту. С друге стране, наша анализа заснована на извјештају Тужилаштва Тузланског кантона сугерише да би се већина остатака тијела пронађених у Бљечеве 1 могла протумачити на сљедећи начин: 122 особе треба да буду легитимно повезане са контекстом ратних догађаја из 1992/3. године, а додатних 68 појединаца – за још један догађај, онај у вези са Сребреницом из јула 1995. Прецизни докази показују да је 41 тијело пронађено готово нетакнуто, стављено у одговарајуће ПВЦ вреће за тијело, од чега 8 у такозване ЗОВ војне вреће, коришћене само на самом почетку рата у Босни и Херцеговини, 1992. године.

ДНК везе случајева између гробних мјеста представљене у извјештају МКСЈ-а²²⁷ наводе да је препознато 15 веза између Бљечеве 1 и Глогове 2 (тј. њених различитих кластера, подгробница GL02, GL04 и GL06). У нашој анализи ради се о 16 веза, односно реасоцијација. С друге стране, такође су успостављене директне реасоцијације између случајева из Бљечеве 1 и оних из сусједне масовне гробнице Бљечева 2 – укупно 35 (Слика 75).

227 Janc, *Update* 2013, стр. X024-0780–X024-0785.

Слика 75. Масовна гробница Бљечева 1: седам депозита са људским остацима
Модификовано према: Daley, *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1*, стр. 19, сл. 9.

Унакрсна анализа МКНЛ-ових база података јасно је показала да је из масовне гробнице Бљечева 1 идентификовано 190 особа, међу којима је 68 означено као да је „нестало“ 1995. године, а преосталих 122 – 1992. године (иако је један случај означен као „нестао у 1993. години“). Како су ископавања локалитета Бљечева 1 била организована и спроведена на стратиграфски начин, археолошки изгледа увјерљиво да су све особе из депозита 1 и 2 стигле из истог контекста – највјероватније током процеса измјештања Глогове 2, потврђене као примарна гробница повезана са догађајем из 1995. године. Дакле, практично сви посмртни остаци 68 особа премјештени су из Глогове и раздвојени између секундарних масовних гробница Бљечева 1 и Бљечева 2. Као потврда, изузимајући оне случајеве који су реасоцирани искључиво са Бљечевом 2, наредни случајеви су представљени као реасоцијације са другим локалитетима у *Тузла бази*, а сви су означени као нестали 1995. године (Табела 18):

Табела 18. Случајеви из гробнице Бљечева 1 и њихове реасоцијације (према Тузла бази)

Редни број	Главни случај	Реасоцијације			
01	BR.BLJE-01/271	BR.BLJE-02/360GBP	B R . B L J E - 02/361GBP	GL02-083BP, LRC: 137	
02	BR.BLJE-01/075	BR.BLJE-01/324	B R . B L J E - 02/035BP	B R . B L J E - 02/057BP	GL02-078BP-MXT2-M
03	BR.BLJE-01/240	BR.BLJE-01/250	B R . B L J E - 02/030BP	B R . B L J E - 02/206BP	GL02-039BP
04	BR.BLJE-01/282	BR.BLJE-02/039BP	B R . B L J E - 02/348BP	GL02-072, LRC: 278	
05	BR.BLJE-01/221	BR.BLJE-01/236	BR.BLJE-01/292	B R . B L J E - 02/058BP	GL02-092BP
06	B R . B L J E - 01/261GBP B R . B L J E - 02/040BP	BR.BLJE-01/314 BR.BLJE-02/042BP	BR.BLJE-01/318 GL2-020BP	B R . B L J E - 02/003GBP	B R . B L J E - 02/033BP
07	BR.BLJE-01/100	BR.BLJE-02/376BP	GL06-011BP		
08	B R . B L J E - 01/136B	BR.BLJE-02/191GBP	B R . B L J E - 02/320GBP	GL02/058BP	

Треба напоменути да се ови резултати не подударају са подацима које је представио МКНЛ. У МКНЛ бази података²²⁸ може се пронаћи следећих 18 случајева (осим оних које имају везе само са Бљечевом 2; подаци укључују ознаку протокола и ознаку случаја) који би представљали реасоцијације између Бљечеве 1 и других локалитета – Табела 19:

Табела 19. ДНК реасоцијације између Бљечеве 1 и других локалитета (према МКНЛ бази података)

Редни број	Главни случај	Реасоцијације			Редни број случаја (МКНЛ-ова ДНК база)
Случај 1	BR.BLJE-01/136	BR.BLJE-02/191 GBP (TL)	BR.BLJE-02/320GBP	GL02/058BP-LCL1-2	7981
Случај 2	BR.BLJE-01/100	BR.BLJE-02/376BP	GL06/011BPZ		10
Случај 3	BR.BLJE-01/261GB(FIB-3)	BR.BLJE-01/314 BR.BLJE-02/033 BP (H) GL02/020BP(T1)	BR.BLJE-01/318 (LU) BR.BLJE-02/040BP	BR.BLJE-02/003 GBP (Z man3) BR.BLJE-02/042BP	5005

228 ICMP, 93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only.

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Случај 4: два брата	BR.BLJE-01/284	BR.BLJE-01/299 (LH)	LZ2-B-50	LZ2-B-50-LF	2203 или 2215
Случај 5	BR.BLJE-01/244	BR.BLJE-01/297	BR.BLJE-01/312	GL04/001BPT	2988
Случај 6: два брата	BR.BLJE-01/212 (LH)	GL02/078BP- MNT1-M	GL02/108BPF	K-214	9271 или 9273
Случај 7	BR.BLJE- 01/221-F	BR.BLJE-01/236 (DH) GL02/092BP-T	BR.BLJE-01/292	BR.BLJE- 02/058BP	14607
Случај 8	BR.BLJE-01/282	BR.BLJE- 02/039BP-LCL	BR.BLJE- 02/348BP	GL02/072BP(T)	2043
Случај 9: два брата	BR.BLJE-01/240	BR.BLJE-01/250- EXLF GL02/039BPT	BR.BLJE- 02/030BP ZJ06-393BP- RT1-M	BR.BLJE-02/206 BP (H,Zman) ZJA08SRE176T (DF)	7926 или 7931
Случај 10: два брата	BR.BLJE-01/208- RT	BR.BLJE-01/214	BR.BLJE-02/095 GBP (H,Zmax)	CSK-145	9727 или 9726
Случај 11	BR.BLJE-01/237- MNT-2	BR.BLJE-01/276 (LU)	GL02-086BPF		3647
Случај 12: два брата	BR.BLJE-01/163 (RT)	BR.BLJE- 01/165GBP (D Fib-5) BR.BLJE-01/216 GL02/107BPH BR.JAS-SEKTOR- B-F-14	BR.BLJE- 01/165GBP (FIB- 5) BR.BLJE-01/218 (LP) GL02/112BP- LT1-M	BR.BLJE-01/207 (LF) BR.BLJE-01/231 (L TL) BR.JAS-SEKTOR- B-F-3	521 или 523
Случај 13	BR.BLJE-01/219 (LH)	BR.BLJE-01/245	BR.BLJE-01/252	GL02/105BP	13410
Случај 14	BR.BLJE-01/300	BR.BLJE-01/302 (LU)	BR.BLJE-01/305	GL02/058BP	1136
Случај 15: два брата	BR.BLJE-01/075	BR.BLJE-01/324 GL02/078BP- MXT2-M KAM09ZVO134- RT KAM09ZVO433D- MNT-2	BR.BLJE- 02/035BP KAM09ZVO003 gen.bon (DF1) KAM09ZVO156 gen.bon-LH1 KAM09ZVO621D (DH)	BR.BLJE- 02/057BP KAM09ZVO050D (LF) KAM09ZVO185D (LTL)	5899 или 5902

Случај 16: два брата	BR.BLJE-01/091GBP (F)	BR.BLJE-01/091GBP (T-2) BR.BLJE-01/287 (DH)	BR.BLJE-01/210-LT1 GL02/063BPF	BR.BLJE-01/243 (LH) GL02/078BP-LT1-M	6838 или 6840
Случај 17	BR.BLJE-01/192	BR.BLJE-01/280-MAN	GL02/032BP-T		3394
Случај 18	BR.BLJE-01/271	BR.BLJE-02/360BP	BR.BLJE-02/361BP	GL02/083BPH	5329

Поред неких мањих недоследности у резимеу који је дао Јанц 2013. године, наша даља анализа показује да МКНЛ ДНК листа садржи 68 тијела идентификованих из Бљечеве 1, а вјерујемо да је овај списак формиран након што су искључени сви они који су умрли 1992. године. Од 68 појединаца, њих 16 је ДНК анализа повезала са Глоговом 2 и та тијела су била дезартикулисана, а често су дијелови тијела имали и додатне реасоцијације у самој Бљечеви 1 и у Бљечеви 2. Два случаја су била повезана са Глоговом 04 и Глоговом 06 (двје од укупно осам „подгробница“ у оквиру масовне гробнице Глогова 2). Седам појединачних случајева са укупно 15 реасоцијација били су сложени случајеви јер су по два брата били кандидати за идентификацију у сваком од њих. Стога, њихова реасоцијација са другим налазиштима (попут Зеленог Јадра 04 и 06, Церске, Чанчарског пута 9 или Лажета 2а, па чак и неких површинских налаза на локалитетима Јасиковача и Кравица) упитна је, јер би то такође могло значити да не постоји ДНК веза између Бљечеве и тих локација, већ, на примјер, да су остаци једног брата пронађени у гробници Бљечева 1, а остаци другог – на неким од других именованих мјеста.

Чини се да су карактеристике већине од 122 појединачна случаја из догађаја 1992/3 увјерљиве (многи представљају читава тијела, сахрањена у одговарајуће црне ПВЦ вреће за тијело, од којих су 8 биле прописне „ЗОВ“ вреће за лешеве бивше југословенске армије), а установљена је ДНК реасоцијација између ове серије тијела и масовне гробнице Реџићи (тијело под ознаком локације BR.BLJE-01/004 је реасоцирано са случајем R.B-01-008 из примарне гробнице Реџићи 1).

Укратко, форензички докази указују на мијешање тијела из различитих контекста. У оквиру ове студије случаја тестирали смо могућност да су српске снаге, покушавајући да сакрију жртве недавних масовних погубљења, додатно створиле нове масовне гробнице и прво закопали њихове остатке у дно тих секундарних гробница (у овом случају из подгробница Глогове 2). Тада су површински сахрањени остаци старијег догађаја из 1992. године, који је вјероватно премјештен из неке друге примарне гробнице, попут Реџића.

2.9. Ограничења тумачења догађаја повезаних са Сребреницом

Вриједи нагласити да су форензички подаци добијени из оригиналних извјештаја о ископавањима, као и патолошких и антрополошких извјештаја – различитог квалитета. Теренско прикупљање података, ископавања и ексхумације вршиле су различите организације

и агенције: Љекари за људска права – ПХР, стручњаци Тужилаштва МКСЈ, МКНЛ, судске власти Босне и Херцеговине и Институт за нестале особе – раније Државна комисија за нестала лица. Иако су присутни основни елементи форензичких археолошких доказа, недостају многи важни подаци потребни за темељну поновну анализу. У поређењу са другим врстама докумената, као што су базе података о идентификованим лицима и обрађеним предметима из МКНЛ-а, ПИП-а или извјештаји које даје МКСЈ-ов тужилац, подаци се не подударају увијек, бројеви и ознаке се разликују, па чак и неке ознаке предмета су различите. Често су доступне мање него адекватне информације о археолошким налазиштима, уз недостатак јасних контекстуалних доказа. На примјер, иако је ДНК веза можда успостављена између непотпуног тијела пронађеног у примарној гробници и дијела тијела пронађеног у секундарној гробници, често је немогуће археолошки ући у случај, јер су теренски извјештаји често кратки, а цртежи, фотографије и планови представљају само илустрације, а не потребне доказе. Било је и примјера добре праксе, документованих у извјештају о теренском ископавању и ексхумацији Лажета 1 од стране Фредија Пекерелија²²⁹, гдје је читав процес истраживања представљен јасно и потпуно, иако је истраживач био у сложеној ситуацији тешко нарушене гробнице. С друге стране, МКНЛ ДНК базе података и ОТП извјештаји, а посебно ПИП базе података често не корелишу међусобно, па је праћење одређеног случаја кроз именоване документе било изузетно тешко.

Како су направљене посебне анализе да би се објаснио и форензички доказао поступак нарушавања примарних масовних гробница и премјештања тијела у новооткопане секундарне гробнице, требало би се позабавити научном основом за коначне закључке. Упркос везама заснованим на ДНК, подударању дијаграма састава тла и полена, балистичким анализама чаура и пушака, анализама врста текстила/тканина који су коришћени за повезе на очима и прегледу трагова зуба тешке механизације итд., докази везани за стратиграфске депозите, њихову величину и везе са одређеним секундарним гробницама обично нису били истражени.

Недостатак поузданих података о мјестима, броју и контексту заробљавања војника из колоне, броју цивила из Поточара, величини конвоја аутобуса/камиона и броју заточеника превезених из Братунца у Зворник, број масовно погубљених, број оних који су погинули у биткама и у другим контекстима – сви су проблематични, мада су обједињени у један једини интерпретативни наратив. Садржај серије масовних гробница у Зворничкој Каменици, односно на Чанчарском путу (13 гробница), крај пута за Хоћиће (седам гробова), у Липљу (пет гробова), Бљечеви (три гроба), Зеленом Јадру (шест гробова), Будаку (два гроба), а и Залазју (четири гроба), једноставно је објашњен као да су у питању опљачкани, пресељени остаци са пет главних примарних локација: Глогова, Ораховац, Петковци, Браћево и Козлук. Тако је уведена синтагма „секундарне гробнице“, која је истрајала и код стручњака и код шире јавности. Отуда је прихваћено да је (најмање) тих 40 масовних гробница посебно ископано како би се људски остаци премјестили из гробова првобитне сахране особа погубљених сре-

229 Fredy Peccerelli, *Lazete 1, Bosnia and Herzegovina – excavation and exhumation report*, званични извјештај Тужилаштва МКСЈ-у (The Hague: ICTY, 2000), X0064000–X0064032. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

дином јула 1995. године. Сходно томе, закључено је да би укупан број особа из свих именованих секундарних гробница, плус број особа пронађених на примарним локацијама понудио најбољу приближну процену укупног броја погубљених особа.

Студија случаја масовне гробнице Бљечева 1 јасно указује на то да су појединци из различитих времена и контекста сахрањивани заједно. Теренски извјештај МКНЛ-а²³⁰ имплицира да су депозити 1 и 2, најдубљи у гробу, садржали остатке измјештене из Глогове 2, примарне гробнице, као и да су остали слојеви имали тијела из удаљене гробнице, вјероватно у Рецићима, повезане са ранијом ратном епизодом из 1992. године. Још један јасан примјер мијешања остатака из различитих временских контекста је Залазје 1, гдје су десетине српских жртава из 1992. године, идентификоване путем ДНК анализе, сахрањене у истој гробници као и муслиманске жртве из јула 1995. Коначно, неколико „секундарних“ гробница (попут Чанчара или Зеленог Јадра) садрже дијелове тијела који су директно повезани са површинским остацима жртава борби из Побуђа код Братунца (заселак Крке) или подручја Баљковице (локалитет Тисова Коса). Истражитељи нису покушали да објасне ове аномалије, иако су добро познати форензички закључци да би неке секундарне гробнице могле да садрже људске остатке из различитих ратних контекста у БиХ. Случајеви из Чанчара и Зеленог Јадра могли би да наговијесте могућност да је асанација терена можда вршена истовремено када и пљачкање и премјештање остатака из примарних гробница.

Коначно, ни након 25 година, посмртни остаци готово 1.000 сребреничких жртава никада нису пронађени. Двије деценије интензивних потрага стотина стручњака још увијек нису дале јасне одговоре о судбини тако великог процента несталих. Због тога је прикладно да се затражи поновна научна процјена примијењене форензичке парадигме, метода и резултата.

3. Закључак

Према различитим изворима, број несталих особа повезаних са догађајима у Сребреници током љета 1995. године износи између 7.000 и 8.000. Овај број укључује муслиманско становништво, састављено готово искључиво од одраслих мушкараца, од којих је већина евидентирана као резервно или активно војно особље АРБиХ. Након многобројних суђења пред МКСЈ-ом, закључено је да већина жртава није убијена у борбама, већ у масовним погубљењима од стране ВРС, а првобитно су сахрањене у пет примарних гробница: Глогова, Брањево, Петковци, Лажете и Козлук. Било је општеприхваћено да је ВРС, како би сакрила ове злочине, преселила остатке из већине гробница на приближно 40 других локација, названих секундарне гробнице. Према МКНЛ-у, остаци отприлике 1.000 особа наведених на списку несталих особа повезаних са Сребреницом никада нису пронађени. Нема документованих података о околностима њихове смрти или нестанка.

230 Dailey, *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1*.

Људски остаци пронађени на подручју Сребренице као површински налази и у неколико мањих и индивидуалних гробница потичу од преко 1.000 особа, без доказа да је било која од њих погубљена. Просторни обрасци показују да се већина површинских налазишта налази у директној линији (или у њеној близини) пробоја Муслимана који су напустили Сребреницу са намјером да стигну до Тузле у јулу 1995. године. То може сугерисати да људски остаци са ових раштрканих локација највјероватније припадају жртвама убијених у борби са ВРС.

Археофорензичка анализа показала је да највећи број који су икада могли садржати примарне ремећене (опљачкане) гробнице не може бити већи од 3.150 особа. Комплетна слика свих појединаца пронађених у примарним гробницама укључује додатних 565 пронађених у нетакнутим гробницама. Након пљачки, 1.772 особе су остале у примарним гробницама, све до ископавања од стране стручних тимова. Форензички докази сугеришу да је већина ових појединаца била жртва масовних егзекуција, мада докази указују на то да су бар неки можда умрли у различитим околностима. Укупан број особа сахрањених и идентификованих у секундарним масовним гробницама био је 4.213 (последњи доступни податак МКСЈ-а, из јануара 2013. године)²³¹, односно 4.114 (према МКНЛ листи извјештаја о подударању ДНК из 2013. године)²³², што је много више од максималног броја од 1.943 који би могао да се очекује као број особа којима припадају измјештени остаци. Налаз 4.114 особа у секундарним гробницама указује на то да је најмање 2.171 тијело из секундарних гробница дошло из неког другог контекста, осим масовног погубљења. Овом броју треба додати најмање 1.047 појединаца пронађених као површински остаци или у малим групним/индивидуалним гробовима, што даје минимални број од 3.218 оних који нису били погубљени.

Значајни форензички докази поткрепљују претпоставку да би у секундарним гробницама могле бити особе које су погинуле у борби током пробоја до Тузле. У секундарним гробницама Сребренице налази се значајан број особа које су нестале „у шуми“, али на мјестима у близини борбених линија. Неке од тих гробница имају остатке повезане директно са осталим површинским остацима из Побуђа или са подручја Баљковице. Врло ограничени извјештаји о патологији показују да је највећа концентрација особа са експлозивним ранама пронађена у секундарним гробницама са пута за Чанчаре и у Липљу, а обје групе локалитета се налазе директно у подручјима борби. Измијешане кости, највећа фрагментација тијела и расути људски остаци углавном су откривани у гробницама у Липљу, Зеленом Јадру и Каменици (Чанчарима), сва налазишта такође у борбеном подручју. Дакле, висока стопа фрагментације могла би бити последица учешћа у активној борби и излагања ватри из тешког наоружања. Постоје јасни форензички докази који показују да у неким гробницама везаним за Сребреницу постоје особе које су умрле у вријеме различито од лjeta 1995. године или да су гробови садржавали дијелове тијела директно повезане са површинским остацима, што указује на то да појединци нису пресељени из примарних гробница.

231 Janc, *Update* 2013.

232 ICMP, *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only*.

Поред тога, разлика у збрајању индивидуа пронађених на површини или у мањим гробницама између наших анализа (1.047) и извјештаја Јанца (756) показује да је готово још 300 особа вјероватно придодато остацима из масовних гробница.

Све ово показује да још увијек постоје многа питања у вези са бројем особа које су масовно погубљене, бројем погинулих у борбама и бројем умрлих у другим контекстима у односу на љето 1995. Чини се да темељно укрштање података и упоређивање доказа из различитих извора никада није успјешно предузето. Закључци засновани на подацима који су до сада представљени јавности морају се стога пажљиво преиспитати са свих аспеката форензичке науке, прије него што се донесу одлуке о вјероватним догађајима који су довели до ових несрећних смртних случајева.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
АР БиХ	Армија Босне и Херцеговине
БиХ	Босна и Херцеговина
БХС	Босански/хрватски/српски (језик)
ВРС	Војска Републике Српске
ГИС	Географски информациони систем
ГЛ02	Глогова 02
ГЛ03	Глогова 03
ГЛ04	Глогова 04
ГЛ05	Глогова 05
ГЛ06	Глогова 06
ГЛ07	Глогова 07
ГЛ08	Глогова 08
ГЛ09	Глогова 09
ДЕМ2Т	Статистички образац (извјештај) о смрти
ДНК	Дезоксирибонуклеинска киселина
ЕДМ	Електронски даљиномер
ЗОВ	Тип врећа за лешеве које је стандардно користила ЈНА
КК1	Козлук 1
КК2	Козлук 2
КК3	Козлук 3
МБИ	Минимални број индивидуа
МКНЛ	Међународна комисија за нестала лица
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МКЦК	Међународни комитет Црвеног крста
МНИ	Најмањи број особа

HKC1	Нова Касаба 1996, гробница 1
HKC2	Нова Касаба 1996, гробница 2
HKC3	Нова Касаба 1996, гробница 3
HK04	Нова Касаба 1999, гробница 4
HK06	Нова Касаба 1999, гробница 6
HK07	Нова Касаба 1999, гробница 7
HK08	Нова Касаба 1999, гробница 8
HH	Nomen nescio/Непозната особа
ОЕБС	Организација за европску безбидност и сарадњу
ОТП	Канцеларија хашког тужиоца
ПВЦ	Поливинил хлорид
ПИП	Идентификацијски пројекат „Подриње“
ПХР	Љекари за људска права
УБИ	Укупан број идентификованих особа
УН	Уједињене нације
ЦИА	Централна обавјештајна агенција
2Д	Дводимензионални простор
3Д	Тродимензионални простор
ADZ03	Ацићи 03 (површински налаз)
В	(Body) читаво тијело
ВР	(Body Part) дио тијела
BRZ	Брезјак
В.GLO	Братунац–Глогова (површински налаз)
BR.BLJE-02	Бљечева 2
CR	Sancari road – Чанчарски пут
CR4	Чанчарски пут 4
CR8	Чанчарски пут 8
CR9	Чанчарски пут 9
CR12	Чанчарски пут 12
DIV01ZVO	Дивич 01

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

GBP	(General Body Part) Растурени дио тијела
HZ05	Хоџићи пут 05
KAL02BRA	Калдрмице 02
KP01	Коњевић поље 1
KP02	Коњевић поље 2
KRK	Крке
LIP	Липље (површински налаз)
LP01	Липље 1
LP02	Липље 02
LZ2a	Лажете 2а
LZ2b	Лажете 2б
LZ2c	Лажете 2ц
M.KOS	Мотовска коса
PIS	(Primary Inhumation Site) мјесто примарне сахране
RV02	Равнице 2
SA-55	Залазје 02 (површински налаз)
SES	(Surface Execution Site) површинско мјесто погубљења
SNA	Снагово (површински налаз)
TIS	Тисова Коса (површински налаз)
ZAL04SRE	Залазје 04
ZJ05	Зелени Јадар 5
Z.KRZ	Крижевићи

Библиографија

- Ashraf, Haroon. Srebrenica tragedy forces Dutch government to resign. *The Lancet*, 359 (2002): 1409.
- Баљак, Мирослав и Драган Ђокић. „Асанација бојишта – хумана и хигијенско санитарна обавеза Војске Републике Српске а не чин скривања злочина“. У *Сребреница – стварност и манипулације. Зборник радова са међународне научне конференције, април 2019. године, Бања Лука*, уредник М. Милутиновић, 407–419. Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске / Независни универзитет Бања Лука / Институт за истраживање страдања Срба у 20. веку Београд.
- Baraybar, José P. *Report on the exhumation of mass gravesites in Eastern Bosnia, August–October 1999* (formal report to ICTY OTP). The Hague: ICTY, 1999, R1078043–R1078091. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Baraybar, José P. *Report on excavations at Glogova 2, Bosnia and Herzegovina 1999–2001* (formal report to ICTY OTP). The Hague: ICTY, 2001, X0167678–X0167707. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- BBC. *The Srebrenica Massacre. Radio show Witness History* (episode from July 10, 2014): Fig. 1. BBC: World Service Online. <https://www.bbc.co.uk/programmes/p02226p1>.
- Bildt, Carl. *Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.
- Богданић, Милан, Ђорђе Стојаковић, Смаил Чекић, Гордон Бејкон, Гојко Вукотић, Милорад Ивошевић и Жељко Вујадиновић. *Догађаји у и око Сребренице од 10. до 19. јула 1995* (Званични извјештај Влади РС Комисије за истраживање догађаја у и око Сребренице од 10. до 19. јула 1995, објављен 4. јуна 2004. године). Бања Лука: Влада Републике Српске, 2004, 1–43 + прилози. http://trial-ch.org/fileadmin/user_upload/documents/trialwatch/Srebrenica_Report2004.pdf.
- Brunborg, Helge. *Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica* (OTP report to the ICTY). The Hague: ICTY, 2005, ERN 0093-9724–0093-9737. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Brunborg, Helge, Torkild H. Lyngstad i Henrik Urdal. “Accounting for genocide: how many were killed in Srebrenica?” *European Journal of Population*, 19-3 (2003): 229–248.
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau i Arve Hetland. *Srebrenica Missing. Persons Reported Missing and Dead after the Take-Over of the Srebrenica Enclave by the Bosnian Serb Army on 11 July, 1995. The 2009 Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* (ICTY OTP

- Report created on 9 April, 2009). The Hague: ICTY OTP, 2009, R0660289–R0660527. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau i Arve Hetland. *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing with a Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* (ICTY OTP Report created on January, 2009). The Hague: ICTY OTP, 2009, R0660528–R0660632. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Byard, Roger W. „Jasenovac“. *Medicine, Science and the Law* (first published July 21, 2020). <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0025802420940894>.
- Byard, Roger W., Rebecca Shipstone, John M.D. Thompson i Jeanine Young. “How reliable is parent/carer assessment of infant health status?” *Forensic Science, Medicine and Pathology*, br. 15-4 (2019): 629–630.
- Vaduveskovic, Igor, Andrej Starovic, Roger W. Byard, и Marija Djuric. “Could a *body fragmentation index* be useful in reconstructing events prior to burial: case studies of selected primary and secondary mass graves from Eastern Bosnia”. *Legal Medicine* br. 47 (2020): 101766, 1–6.
- Gould, Jill. *Forensic Monitoring Project Report: Baljkovica Area Exhumations State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-6; Records of the Physicians For Human Rights’ Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings. Budapest: OpenSociety Archives at Central European University, 1999. <http://hdl.handle.net/10891/osa:2ed70604-5719-4370-85b7-553bf1205765>.
- Daley, Sharna. *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1* (technical report to ICMP from Department of Exhumations and Examinations). Sarajevo: ICMP, 2004.
- De La Grandmaison, Geoffroy L. i Michel Durignon. „Do medico-legal truths have more power than war lies? About the conflict in the former Yugoslavia and in Kosovo.” *Medicine, science and the Law* br. 41 (2001): 301–304.
- De La Grandmaison, Geoffroy L, Michel Durignon, Grégoire Moutel i Christian Hervé. „The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the forensic pathologist: ethical considerations”. *Medicine, Science and the Law* br. 46-3 (2006): 208–212.
- Đurić, Marija, Roger W. Bayard, Andrej Starović и Igor Vaduvesković. *Estimation of maximum number of individuals buried into the Branjevo military farm primary mass grave*. (in this volume), 2020.
- ICMP. *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only* (Ексел база података коју је створио МКНЛ). Sarajevo: ICMP, 2013. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

- ICMP. *Evaluation of Branjevo Farm mass grave report and images*, made on July 2013 (стручни извјештај МКНЛ-у), Sarajevo: ICMP, 2013, R093-9924–R093-9947. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICMP. *Assistance and exit strategy: Western Balkans program January 2014–December 2016*, Distribution: Donor representatives Sarajevo, 16 May 2014. Sarajevo: ICMP, 2014. ICMP. DG.819.1.doc. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICMP/PIR. *TUZLA BAZA access FINAL* (Ексел база података коју је створио ПИП – Идентификациони пројекат „Подриње“) (The Hague: ICTY, 2015). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICTY. *Transcripts – Case Prosecutor vs. Radislav Krstic (IT-98-33-T), expert witness Richard Butler, on July 17, 2000*. The Hague: ICTY, 2000. <https://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/000717it.htm>.
- ICTY. *Judgement – Case Prosecutor vs. Radislav Krstic (IT-98-33-T), August 2, 2001*. The Hague: ICTY, 2001. <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>.
- ICTY. *Geoffrey Nice, the ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance to the Ministry of Defense of the Federation of Bosnia and Herzegovina*, sent on June 29, 2004. The Hague: ICTY, 2004, 06346600–06346607. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICTY. *Miroslav Nikolić, the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance*, sent on August 4, 2004. The Hague: ICTY, 2004, 03604878–03605022. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICTY. *Наређење за асанацију бојишта свим потчињеним јединицама на нивоу ДК* (наредба пуковника Лазара Аћимовића. Документ са ознаком „војна тајна“, бр. 18–146/95, од 20. јула 1995. године). The Hague: ICTY, 2005, 04312687. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICTY. *OTP Prosecution Exhibit P-02103, Case No. IT-05-088-T, Prosecutor vs. Popović et al. Outline of Jean-René RUEZ testimony*. Admitted September 18, 2006 (The Hague: ICTY, 2006), фотографије, мапе и снимци из ваздуха + 18 страница описа. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- ICTY. *Richard Butler, the ICTY prosecutor's military expert – OTP, Popovic trial transcript* (23 January 2008). <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/080123ED.htm>.

- ICTY. *Case Prosecutor vs. Zdravko Tolimir (IT-05-88-2-T). Hearing of 16 March 2011*. T(F), The Hague: ICTY, 2011.
- ICTY. *Testimony of the expert witness Dušan Janc on the Trial Chamber Prosecutor vs. Radovan Karadžić (IT-95-5/18) on March 27, 2012, prosecutor Ms. West (OTP)*. The Hague: ICTY, 2012, 26916–27024. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120327ED.htm>.
- ICTY. *Judgement – Case Prosecutor vs. Zdravko Tolimir (IT-05-88/2-T), 12 December, 2012*. The Hague: ICTY, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/tjug/en/121212.pdf>.
- ICTY. *Transcripts – Case Prosecutor vs. Ratko Mladic (IT-09-92-T), expert witness Fredy Peccerelly, on October 28, 2013*. The Hague: ICTY, 2013. <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/131028IT.htm>.
- ICTY. *Separate and partly dissenting opinion of judge Antonetti, IT-05-88/2-A, 141/2054 BIS*, July 14, 2015. The Hague: ICTY, 2015. <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/acjug/en/150714.pdf>.
- Janc, Dusan. *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves related to Srebrenica – March 2009* (званични извјештај истражитеља Тужилаштва МКСЈ упућен МКСЈ-у). The Hague: ICTY, 2009, X0194231–X0194235 + 3 додатка: Annex A (X0194236–X0194272), Annex B (X0194273–X0194276) и Annex C (X0194277–X0194295). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Janc, Dusan. *Update to the summary of forensic evidence – exhumations of the graves and surface remains recoveries related to Srebrenica and Žepa – April 2010* (званични извјештај бившег истражитеља Тужилаштва МКСЈ упућен МКСЈ-у). The Hague: ICTY, 2010. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Janc, Dusan. *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves and surface remains. Recoveries related to Srebrenica June 2013*, званични извјештај МКСЈ-у бившег иследника. The Hague: ICTY, 2013, X024-0733–X024-0739 + 3 додатка: Annex A (X024-0740–X024-0774), Annex B (X024-775–X024-0779) и Annex C (X024-0780–X024-0813). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Kirschner, Robert. *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996, Autopsy report to the ICTY, appendix C: Examination Documents), Case No. 01494183, volume III-IV, 01493978–01494607. The Hague: ICTY, 1998, Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Klinker, Melanie. “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”. *Science & Justice* br. 56 (2016): 498–504.

- Klip, André и Göran Sluiter, прир. *Annotated leading cases of International Criminal Tribunals, Vol. 7 (2001), The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 2001*. Antwerp–Oxford: Intersentia <https://intersentia.com/en/annotated-leading-cases-of-international-criminal-tribunals-volume-07.html>.
- Kovačević, Miladin. "The weak points of statistical and demographic analyses in estimations of war victims in Bosnia and Herzegovina in the period 1992–1995". *Stanovništvo* br. 43–1–4 (2005): 13–42.
- Kovačević, Miladin. *Ekspertski izveštaj o broju nestalih u Srebrenici jula 1995* (експертски извјештај начињен за потребе судског процеса по. IT-05-88). Београд: Канцеларија одбране, 2008, 1D19-1553–1D19-1572. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Komar, Debra. *Forensic Assistance Project: Consultant Report 1999-044 Zvornik III Federation Commission on Missing Persons – Bosniak Side*. HU OSA 386-3-77; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Consultation Reports. Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999. <http://hdl.handle.net/10891/osa:80c8d317-5ad-49ff-bddc-d56c94cdf032>.
- Komar, Debra. "Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes". *Journal of Forensic Sciences* 48-4 (2003): 713–716.
- КТТК. *Zapisnik o ekshumaciji obavljenoj na lokalitetu sela Blječeva – zaselak Čizmić* (службени записник Кантоналног тужилаштва Тузланског кантона /КТТК/ о ексхумацијама на локалитету Бљечева 1, од 12. јула до 11. августа 2004. године). The Hague: ICTY, 2004, X021-3083–X021-3108. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Lawrence, Christopher H. *Izveštaj o obdukciji ljudskih posmrtnih ostataka pronađenih na Čančarskom putu, lokalitet 12, avgust 1998* (званични извјештај ОТП-у). Хаг: МКСЈ, 1999, 00920426–00920479. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Lawrence, Christopher H. *Report on human mortal remains autopsy from the site Liplje 2, made on October 1998*, Formal expert report to ОТР. The Hague: ICTY, 1999, 00921321–00921361. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Lawrence, Christopher H. *Report on human mortal remains autopsy from the site Zeleni Jadar 05, made on October 1998*, Fformal expert report to ОТР. The Hague: ICTY, 1999, 00923784–00923827. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Lawrence, Christopher H. *Report on human mortal remains autopsy from the site Hodzici Road 05, made on October 1998*, Formal expert report to ОТР. The Hague: ICTY, 1999, 00923855–00923880. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (formal OTP report to ICTY). The Hague: ICTY, 2000, 00950901–00950927 + 4 annexes: Annex A (00950928–00950995), Annex B (00950996–00950997), Annex C (00950998–00951014), and Annex D (00951015–00951041). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence and exhumations of mass graves in 2000. Lazete 1, Lazete 2c, Ravnice, Glogova 1* (formal OTP report to ICTY). The Hague: ICTY, 2001, X0065658–X0065673 + 3 annexes: Annex A (X0065674–X0065677), Annex B (X0065678–X0065683), and Annex C (X0065684). Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001* (званични извјештај Тужилаштва МКСЈ-у). The Hague: ICTY, 2003, X0167708–X0167721. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – exhumation of mass graves 2007* (званични извјештај бившег руководиоца МКСЈ тима истражитеља). The Hague: ICTY, 2007, 06106454–06106477. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Непознати аутори. *Koordinate grobnica u Srebrenici* (неименована Google Fusion Tables база података, постављена 3. 7. 2015. године, <https://fusiontables.google.com/DataSource?docid=131OIyXiCxfQaaljCQqJQH IaNvidGuJ4ru-xQuzhy#rows:id=1>).
- Pavlovic, Dusan. *Battle for Srebrenica – War for Civilization*. Banja Luka: Republic Centre for Research of War, War Crimes and Search for Missing Persons, 2018.
- Пандуревић, Винко. *Срби у Босни и Херцеговини, од декларације до конституције*. Београд: Игам, 2011.
- Пандуревић, Винко. *Живот се брани истином*. Хаг/Београд: „Филип Вишњић“, 2011/2015.
- Parsons, Thomas J., Rene ML Huel, Zlatan Bajunović i Adnan Rizvić. „Large scale DNA identification: the ICMP experience“. *Forensic Science International: Genetics*; 38 (2019): 236–44.
- Peccerelli, Fredy. *Lazete 1, Bosnia and Herzegovina – excavation and exhumation report* (званични извјештај Тужилаштву МКСЈ-у). The Hague: ICTY, 2000, X0064000–X0064032. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Pollack, Craig E. „Intentions of burial: mourning, politics, and memorials following the massacre at Srebrenica“. *Death Studies* br. 27 (2003): 125–142.

- Radovanović, Svetlana. *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report* (стручни извјештај начињен за потребе одбране на суђењу у случају бр. IT-05-88-T). The Hague: ICTY, 2008, Y0267948–Y0267982. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Rohde, David. *Endgame. The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*. New York: Penguin Books, 2012.
- Sense-Tribunal. Vehicle working log for *Torpedo* excavator use in July 1995.pdf. У: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075486–03075487, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Vehicle working log for backhoe excavator in Orahovac on 14 July 1995. In: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075538–03075539. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Vehicle working log for excavator ULT 220 – Digging trenches in Orahovac and Branjevo on 15 and 17 July 1995.pdf. In: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075564–03075565. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Kozluk. У: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075564–03075565. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Sud Bosne i Hercegovine – *Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Ostoje Stanišića i Marka Miloševića*. Predmet br.: S 11 K 010315 12 Krl: 6–7. The Hague: Sense News Agency, 2017, <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/Uploads/sg-2-08-rezime-bcs.pdf>.
- Simmons, Tal. *Forensic Monitoring Project Report Kravica, Federation and Tuzla Combined Expert Team*, (HU OSA 386-2-2-3; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings), Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1997. http://storage.osaarchivum.org/low/ca/f4/caf45868-361c-485b-b6c2-9e323fe9b8ba_1_eng.pdf.
- Tabeau, Ewa i Arve Hetland. *Srebrenica missing: the 2007 progress report on the DNA-based identification by ICMP 2008* (званични извјештај МКЦЈ-у). The Hague: ICTY, 2008, R092-0124–R092-0322. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/popovic_srebrenica_080111.pdf.
- Tuller, Hugh i Marija Djuric. “Keeping the pieces together: Comparison of mass grave excavation methodology”. *Forensic Science International* 156 2-3 (2006): 192–200.
- The Netherlands Institute for War Documentation. *Srebrenica Report*. The Hague: NIOD, 2002. <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report/report>.
- UN. *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 The fall of Srebrenica*, A/54/549, 15 November 1999, para. 387.

- Haglund, William. *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, Volume I, made on June 1998, званични извјештај МКСЈ-у, Case No. 01493690. The Hague: ICTY, 1998, 01493690–01493761. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Haglund, William. *Forensic investigation of four grave sites in the area of Nova Kasaba, Bosnia and Herzegovina*, made on June 1998, званични извјештај МКСЈ-у. The Hague: ICTY, 1998, 0149-2649–0149-2903. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Haglund, William. *Forensic investigation of the Lazete 2 grave site, Bosnia and Herzegovina*, званични извјештај МКСЈ-у. The Hague: ICTY, 1998, 01491630–01491707. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Haglund, William. *Forensic investigation of the Pilica (Branjevo economy) mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made on June 1998, званични извјештај МКСЈ-у. The Hague: ICTY, 1998, 0149-2904–0149-3680. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Hollmann, Tanja, Roger W. Byard i Michael Tsokos. “The processing of skeletonized human remains found in Berlin, Germany“. *Journal of Forensic and Legal Medicine* br. 15-7 (2008): 420–425.
- Honig, Jan W. i Norbert Both, *Srebrenica. Record of a War Crime*. New York, Penguin Books, 1997.
- Clark, John. *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996, Autopsy report to the ICTY, Case No. X005-5709. The Hague: ICTY, 1996, X0055709–X0055785. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Clark, John. *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999, Autopsy report to the ICTY, ERN 0091-1861-0091-1909. The Hague: ICTY, 1999. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Clark, John. *Report of chief pathologist, Srebrenica grave sites, Kozluk, Nova Kasaba, Konjević Polje, Glogova, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999 (autopsy report to ICTY). The Hague: ICTY, 1999, R1077979–R1078004. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Clark, John. *ICTY Operations in Bosnia-Herzegovina 2000 Season – Report of Chief Pathologist*, Formal report to the ICTY. The Hague: ICTY, 2000. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.

- Clark, John. *Autopsy report of Ravnice mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 2000, Autopsy report to the ICTY. The Hague: ICTY, 2000, R1093289-1093316. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Clark, John. *Autopsy report of Ravnice mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in February 2001, Autopsy report to the ICTY. The Hague: ICTY, 2001, R1093289–1093316. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Clark, John. „Conflicts, crimes and capacity”. *The Bulletin of the Royal College of Pathologists* br. 187 (2019): 144–146.
- Wright, Richard. *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998* (Report to ICTY). The Hague: ICTY, 1999, 00848214–00848395. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Wright, Richard. *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999: with Appendix on visits to Konjevici and Potocari* (expert report to ICTY). The Hague: ICTY, 2000, 00912156–00912188. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- Wright, Richard. *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova I Mass Grave in 2000. (Report to ICTY)*. The Hague: ICTY, 2001, X0064480–X0064521. Извор: документациони центар Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске, Бања Лука.
- York, Heather. *Forensic Monitoring Project Report: Svile Exhumations, State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-55; Records of the Physicians for Human Rights’ Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings. Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1998. <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/osa:0887ab61-2572-4164-a384-995435295174>.

Поглавље 7

Јуки Оса (Yukie Osa) Сребреница и МКСЈ

1. Увод

У свом говору, одржаном на 24. комеморацији геноцида у Сребреници, 11. јула 2019. године, судија Кармел Агиус (Carmel Agius), председник Међународног резидуалног механизма за кривичне судове (МРМКС), задњи председник Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) и председавајући судија на суђењу у предмету Поповић и други, јасно је изразио надмоћности и легитимитет МКСЈ-а.

Истакнућу да пресуда за геноцид није ствар олдуке политичара или појединаца. Само судови су надлежни да утврде је ли почињено кривично дјело и ко је за њега одговоран, на основу представљених и испитаних доказа, те у складу са законом и темељним законским поступком. Оне који поричу легитимитет налаза МКСЈ-а и самог Механизма треба подсјетити да је Савјет безбједности повјерио мандат овим институцијама – и никоме другом – да воде истраге, кривично гоне, доносе пресуде и кажњавају за злочине почињене овдје у јулу 1995. године. Још их треба подсјетити да је домаћим судовима повјерено настављање те улоге у будућности, као је Савјет безбједности и предвидио. Ви морате – ми сви морамо – бити проактивни у осуђивању и разоткривању оних који желе да дугогодишње пресуде међународних и домаћих судова замијене такозваним „налазима“ до којих су дошли сами.¹

Намјера овог поглавља није порицање политичког легитимитета МКСЈ-а и Механизма. Пресуде и чињенице које је утврдио МКСЈ већ су постале кључни дио локалне, националне (барем у Федерацији Босне и Херцеговине), регионалне и међународне историје на којој су се не заснивају само животи људи већ и националне и међународне политике, као и одређене академске теорије и студије. Међутим, иако налази МКСЈ-а имају политички легитимитет, оне не представљају нужно чињенично стање у историји. Историја није тако црно-бијела као

1 International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, “President Agius Pays Respects to Victims at 24th Commemoration of Srebrenica Genocide,” 11. jul 2019, <https://www.irmct.org/en/news/20-09-21-president-agius-pays-respects-victims-24th-commemoration-srebrenica-genocide>

Испод овог саопштења за штампу стоји ограђујућа изјава: „Искључиво за употребу медија. Није званични документ.“ Међутим ово саопштење за штампу објављено је на званичној веб-страници МРМКС-а.

судске пресуде и „писање о прошлости, када се добро уради, сложено је и неуредно“.² МКСЈ не може забранити академска истраживања, мада би неки академски кругови могли сматрати табу темом довођење у питање МКСЈ-а, поготово када се ради о Сребреници.

МКСЈ је у свом летку дефинисао „постигнућа Међународног суда“: „Доношење правде жртвама, позивање на одговорност вођа, индивидуализација кривице, давање гласа жртвама, утврђивање чињеница, јачање владавине закона, развој међународног права и стварање ефикасног програма за информисање“.³

Од свих ових достигнућа, оно које има највише везе са овим поглављем је „утврђивање чињеница“. У овом летку, иако се од истог ограђује наводом да он „није службени документ“, стоји: „МКСЈ је изван разумне сумње утврдио многе чињенице у вези са злочинима почињеним у бившој Југославији. Кроз своје поступке Међународни суд је допринио стварању историјских записа, борећи се против негирања и спрјечавајући реваншианизам.“⁴

Наводи се да је ово достигнуће „створило ‘неоспорив’ запис о великим злочинима почињеним током југословенских ратова који ће помоћи будућим генерацијама да формулишу заједничку историју ратова – нешто што је посебно недостајало након трауматичних догађаја из Другог свјетског рата“.⁵ Ако је то случај, будуће генерације требало би да знају како је успостављен неоспорни запис; усвајањем одређених, а негирањем других чињеница. Уз то, иако је допринос МКСЈ-а био огroman, нарочито јер је „бесповратно промијенио пејзаж међународног хуманитарног права“,⁶ на њега се не би требало аутоматски гледати као на безгрешну студију из историографије и геноцида.

Просто поређење Сребренице са Холокаустом политички је некоректно, као и етички неприхватљиво за све оне који признају његову посебност и сматрају то академски преурањеним, нетактичним или једноставно погрешним. С тим на уму, у одређеним контекстима, поређење ова два случаја ипак је прикладно, а ауторка сматра да је ово поглавље један такав примјер. Признајући да су почињени тешки злочини, укључујући злочине против човјечности и кршења закона и обичаја закона, Комисија је донијела другачији закључак у вези са кривичним дјелом геноцида (видјети поглавље о правној перспективи).

У овом поглављу ће бити представљен преглед процеса и начина на који је МКСЈ утврдио одређене чињенице, посебно оне које се односе на број погубљених особа и мотиве и позадину злочина.

2 Dan Stone, “Introduction,” u *The Historiography of Genocide*, prir. Dan Stone (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008), 5.

3 ICTY/Outreach Programme/Graphic Unit, “United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia,” jun 2017.

4 Исро.

5 Martin Mennecke, “Genocidal Violence in the Former Yugoslavia: Bosnia Herzegovina,” u *Centuries of Genocide, Essays and Eyewitness Accounts*, eds. Samuel Totten and William S. Parsons, 4th ed. (New York: Routledge, 2013), 489.

6 “About the ICTY,” International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, <https://www.icty.org/>

2. МКСЈ као орган којег је основао Савјет безбједности

Није претјеривање када се каже да је Сребреница „један од најтемељније истражених масовних злочина у историји“.⁷ Као што то један историчар пише, „постојао је лако доступан стални извор правних материјала – оптужница, доказних предмета, свједочења, материјалних доказа и пресуда – о Сребреници“.⁸ Огромну количину доказа и информација прикупио је, између осталог, Међународни кривични суд за бившу Југославију.⁹ Међутим, овај историчар даље пише да „се информације не претварају лако у знање“.¹⁰ Иако МКСЈ инсистира да је допринио стварању историјског записа,¹¹ ова огромна количина доказа и информација је анализирана како би се на концу искључиво користила за утврђивање кривичне одговорности оптужених.

МКСЈ је основан од Савјета безбједности Уједињених нација Резолуцијом 825 25. маја 1993. године. Намјера у овом поглављу је да се преиспитају „здраворазумски закључци“, тј. одређене чињенице које је *утврдио* МКСЈ, будући да је крајњи циљ Међународног суда да вође позове на одговорност, а истиче се да су *утврђене* неке чињенице које подржавају овај циљ, баш као што је то наведено у члану 39. поглавља VII Повеље Уједињених нација.¹²

Поглавље VII: Мјере у случају пријетње миру, повреде мира или у сличају агресије
Члан 39.

Савјет безбједности процјењује да ли постоји икаква пријетња миру, повреда мира или агресија и даје препоруке или одлучује које ће мјере бити подузете, у складу са чланом 41. и 42, да би се одржали и успоставили мир и сигурност у свијету. [Наглашене дијелове подвукла ауторка овог поглавља.]

Непотребно је наглашавати да је Савјет безбједности најважнији политички орган у Уједињеним нацијама. Истраживачи међународног кривичног права требало би да знају да је МКСЈ основао врховни политички орган и да то истом даје политички легитимитет, али и изазива одређене сумње у његову независност и непристрасност као судског органа.

Слична перцепција јасно се уочава у чувеном међународном документу, извјештају Комисије за људска права, који се такође назива и Фриц Калшовенов (Frits Kalshoven) извјештај.¹³ Ово су важни документи јер се наводи да је њен Привремени извјештај међу ст-

7 Vladimir Petrović, recenzija *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, edited by Isabelle Delpla, Xavier Bourgairel and Jean-Louis Fournel, *Southeast European and Black Sea Studies* 13, br. 1 (2013): 119-120.

8 Petrović, recenzija *Investigating Srebrenica*, 119.

9 Ger Duijzings, "Scholars (Not) Investigating Srebrenica. Academic Feuds and Other Shortcomings," *Südosteuropa* 65, br. 3 (2017): 589-595.

10 Petrović, recenzija *Investigating Srebrenica*, 119.

11 Што се тиче стварања историјског записа, иако уз огађујућу изјаву да „није званични документ“, у летку стоји: „МКСЈ је иван разумне сумње утврдио многе чињенице у вези са злочинима почињеним у бившој Југославији. Својим поступцима Трибунал је допринио стварању историјских записа, борећи се против порицања и спречавајући ревизионизам.“ ICTY/Outreach Programme/Graphic Unit, "United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia," jun 2017.

12 U.N. Charter Charter ch. VII, art. 39.

13 *Interim Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, UN dok. S/25274, 10. februar 1993. UN Security Council, *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, UN dok. S/1994/674, 27. maj 1994.

варима које су међународну заједницу мотивисале да успостави МКСЈ. У њеном Финалном извјештају, S/1994/674, од 27. маја 1994. године, наводи се:

131. Што се тиче праксе Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској, „етничко чишћење“ се обично користи као израз који описује политику која се спроводи у циљу унапређења политичких доктрина које се односе на „Велику Србију“.¹⁴

147. „Етничка чишћења“ која су спровели босански Хрвати, уз подршку Републике Хрватске, над босанским Муслиманима у Херцеговини политички су повезана. ... Али, хрватске власти су јавно осудиле таква дјела и настојале да их зауставе, чиме су указале да она нису дио Владине политике.¹⁵

148. Снаге босанске Владе такође су починиле исту врсту тешких кршења Женевских конвенција против Срба и Хрвата, али не као дио политике „етничког чишћења“. Број ових кршења, како је пријављено, знатно је мањи од пријављених кршења које су наводно починиле друге зараћене стране.¹⁶

3. Неслагања између пресуђене чињенице бр. 1476¹⁷ и броја погинулих у борби

Политички карактер МКСЈ-а јасно се уочава у начину на који је утврђен укупан број страдалих у јулу 1995. године. Хелге Брунборг (Helge Brunborg) и његови сарадници, демографски стручњаци Тужилаштва МКСЈ, израчунали су број особа које су страдале или које се сматрају несталим. Прво, током суђења Крстићу, Тужилаштво је од Брунборга и Хенрика Урдала (Henrik Urdal) затражило да утврде број несталих особа у вези са падом енклаве Сребреница. Они су упоредили податке из двије базе података несталих лица на територији Босне и Херцеговине – базе података Међународног комитета Црвеног крста (МКЦК) и анте мортем базе података америчке хуманитарне невладине организације Љекари за људска права (ПХР) – како би дошли до обједињене листе несталих лица. Затим су анализирали појединачне пријаве несталих лица са ове обједињене листе, како би утврдили број несталих лица. Надаље, упоредили су спискове несталих особа које су сачинили МКЦК и ПХР са бирачким списковима за Босну и Херцеговину за изборе 1997. и 1998. године, које је сачинио ОЕБС, како би искључили могућност да су особе које су пријављене као нестале на списковима МКЦК-а и ПХР-а, а које се сматрају мртвима, и даље живе. На крају, подаци су упоређени са резултатима пописа становништва Босне и Херцеговине из 1991. године, који садрже релевантне информације у вези свих становника те државе из 1991. године. Ове информације су се користиле како би се истражило да ли су потенцијално случајеви лица која се појављују на списковима несталих и МКЦК-а и ПХР-а заправо идентични са лицима која су се налазила

14 UN Security Council, *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, UN dok. S/1994/674, 27. maj 1994, par.131.

15 Исто. пар. 147.

16 Исто. пар. 148.

17 Чињеница о којој је пресуђено бр. 1476: 7.000-8.000 мушкараца систематски су убијени.

на бирачким списковима. Подаци са пописа становништва додатно су се користили како би се провјерило да ли су особе на списковима несталих стварне особе које су живјеле у Босни и Херцеговини 1991. године. Закључак овог истраживања био је да је најмање 7.475 лица из енклаве Сребреница нестало и претпоставља се да су мртви.¹⁸ У закључцима су објаснили зашто се 7.475 сматра „најмањим бројем“.

Такође, непознат број особа вјероватно није пријављен као нестали из различитих разлога. Наша процјена нижа је од уобичајене процјене од 8.000 до 10.000 убијених особа, што не мора значити да је та процјена погрешна али за њу нисмо пронашли довољно доказа. Стога је стварни број убијених и несталих вјероватно већи од 7.475 и ову цифру треба сматрати минималном процјеном.¹⁹

Број од 7.475, као најмањи број несталих особа у вези са падом Сребренице, такође се користио у суђењима Благојевићу и Јокићу²⁰, као и Слободану Милошевићу²¹. Овај списак од 7.475 несталих особа, за које се претпоставља да су мртви, од тада је ревидиран два пута током суђења Поповићу и др. 2005. односно 2008. године. Првом ревизијом из 2005. године се број несталих лица повећао за 186, те порастао на 7.661,²² а другом, из јануара 2008. године, повећао се за 165 и попео на 7.826 несталих лица, када се списак и упоредио са тадашњим подацима о ДНК подударању до којих је дошла ИЦМП (Међународна комисија за нестале особе).²³ Овај ревидирани број узео је у обзир 165 лица која се раније нису појављивала у евиденцији МКЦК и ПХР као нестала лица.²⁴ Тужилаштво је инсистирало на томе да се „поузданост овог броја несталих или умрлих особа потврђује све већим преклапањем са подацима о ДНК подударању до којих је дошла Међународна комисија за нестале особе јер број особа идентификованих путем ДНК анализе и даље расте“.²⁵ Тужилаштво је истакло да су „демографски резултати такође приближни и у складу са бројем од 7.789 жртава које су пријављене као нестале особе из Сребренице у бази података давалаца крви ИЦМП“.²⁶

Списак од 7.826 мањи је од, на примјер, списка од 8.372, представљеног у Меморијалном центру Сребреница-Поточари, спомен обиљежју и гробљу за жртве геноцида 1995. године. Међутим, иако је тој бројци придодата пажња, у овом поглављу користиће се број од 7.826 лица као укупан број несталих, у складу са ставом Тужилаштва чији демографи нису

18 Helge Brunborg i Henrik Urdal, “Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica,” Office of the Prosecutor, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 12. februar 2000, https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/krstic_srebrenica_000212.pdf

19 Brunborg i Urdal, “Report,” 10.

20 *Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [транскрипт], 040203IT, 3 February 2004, 6968. *Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial Judgement, 17 January 2005, par. 291, fusnota 1048.

21 *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [транскрипт], 040211ED, 11 February 2004, 31939.

22 Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, “Missing and Dead from Srebrenica: The 2005 Report and List,” Office of the Prosecutor, Expert Report for the Case of Vujadin Popović et al. (IT-05-88), November 16, 2005.

23 Brunborg, Tabeau i Hetland, “Missing and Dead from Srebrenica.” *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Prosecution’s Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution Final Brief, 14 July 2010, par. 1134.

24 Исто.

25 Исто. пар. 1135.

26 Исто.

користили документе нити једне од страна у сукобу, како би се осигурала потпуна неутралност.²⁷ Закључно, укупан број несталих за које се претпоставља да су мртви, а којег је одобрио МКСЈ, је 7.826. То значи да укупан број погубљених не може бити већи од овог броја.

У првостепеној пресуди у предмету Поповић и др. од 30. јула 2009. године наводи се да је „најмање 5.336 идентификованих особа убијено у склопу погубљења након пада Сребренице.“

Претресно вијеће се ван разумне сумње увјерило да је најмање 5.336 идентификованих појединаца убијено у склопу погубљења након пада Сребренице. Претресно вијеће такође наглашава да докази који су пред њега изнесени нису свеобухватни. И дан данас проналазе се и ексхумирају нове гробнице, а број идентификованих појединаца ће расти. Претресно вијеће стога сматра да би тај број чак могао да буде 7.826.²⁸

Овакав став показује да МКСЈ сматра да су све особе ексхумиране из повезаних гробница убијене у склопу погубљења, уз изузетак посмртних остатака на самој површини. Дана 30. јануара 2015. године, Жалбено вијеће је „одбацило сва преиспитивања у вези са укупним бројем преминулих“²⁹ и одобрило одлуку Претресног вијећа.

Исти став примијетан је у првостепеној пресуди у предмету Младић од 22. новембра 2017. године. У пресуди стоји:

Посебно у вези са злочиним геноцида, Претресно вијеће подсјећа на своје налазе у поглављу 8 да је најмање 3.720 Муслимана убијено, а да су хиљаде Муслимана у Сребреници подвргнути озбиљном тјелесном или менталном поврјеђивању, што је допринијело уништењу циљане групе, што је резултат акција припадника ВРС, војне полиције, цивилне полиције, специјалне полиције, Вукова са Дрине и паравојних формација.³⁰

Оно је такође прихватило „чињеницу о којој је пресуђено број 1476 а која наводи да је између 7 и 8 хиљада мушкараца, босанских Муслимана, систематски убијено“:

Што се тиче броја жртава, Претресно вијеће је правноснажно примило на знање чињеницу о којој је пресуђено бр. 1476, а која наводи да је систематски убијено између 7.000 и 8.000 мушкараца, босанских Муслимана. Претресно вијеће схвата ову чињеницу као чињеницу која се односи на убиства мушкараца, босанских Муслимана, одвојених од босанско-муслиманских жена, дјецe и старца у Поточарима и заробљених из колоне након преузимања Сребренице у јулу 1995. године. У поглављима 7.2-7.14 и 8, за значајан број ових мушкараца, Претресно вијеће је успоставило везе између тјелесних остатака пронађених у примарним и секундарним масовним гробницама као и инцидентата за које се посебно терети у оптужници. Његова открића у том погледу су у складу са чињеницом о којој је пресуђено бр. 1476, такође узимајући у обзир приступ израчунавању броја жртава, наведен у Додатку Б (фуснота 13005).³¹

27 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Prosecution's Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution Final Brief, 14 July 2010, par. 1134.

28 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 664.

29 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Radivoje Miletić, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-A, Appeal Judgement, 30 January 2015, par. 342.

30 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume IV of V), 22 November 2017, par. 5129.

31 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume III of V), 22 November 2017, par. 3007.

Чињеница о којој је пресуђено број 1476, а која наводи да је „систематски убијено између 7.000 и 8.000 мушкараца, босанских Муслимана“, такође је усвојена у случају Радована Караџића. Овај дио пресуде у супротности је са оним што је пронађено у другим случајевима, а о томе ће бити ријечи даље у тексту. МКСЈ је заправо прихватио војни губитак људи у колони.

3.1. Војни губици колоне и законитост акције

Као што је и у осталим поглављима анализирано, посебно у поглављу посвећеном криминалистичкој истрази, у колони је дошло до масовног војног губитка, што је у супротности са пресуђеном чињеницом број 1476. Чињеница је да је велики број Муслимана погубљен, док су хиљаде њих страдале у борбама, нападима, починивши самоубиства, у међусобним борбама итд., према доле приказаним наводима свједока преживјелих припадника Армије Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ). Таква разноликост узрока смрти забиљежена је у међународним документима, као и у пресудама МКСЈ-а. Даље, иако се МКСЈ није позивао на број погинулих у борбеним и војним акцијама, у пресудама није спорно да је сама војна акција била легална.

Отприлике трећину колоне Муслимана чинили су војници 28. дивизије АРБиХ, а отприлике двије трећине били су Муслимани, мушкарци цивили из Сребренице. (фуснота 382) Војни стручњаци како тужилаштва тако и одбране сложили су се да се, према прописима ВРС, колона квалификовала као легитимни војни циљ. (фуснота 383) Наравно, у оптужници се у овом случају не наводи да су борбене активности против колоне биле намјерно или неселективно усмјерене против цивила у колони. Међутим, хиљаде босанских Муслимана из колоне, већином цивила, такође су заробљени, пребачени у притвор и потом погубљени. Према томе, сазнања о колони која је имао Дрински корпус, као и учешће Дринског корпуса у акци изведеној против ње, нарочито када је у питању заробљавање тих заробљеника, босанских Муслимана, чине кључну позадину закључака Претресног вијећа о кривичној одговорности генерала Крстића за злочине у Сребреници.³²

У првостепеној пресуди у предмету Младић такође се понавља исти став:

Претресно вијеће је добило доказе од бројних свједока који се односе на мртва тијела која су се налазила дуж пута којим је ишла колона. Претресно вијеће је од бројних свједока такође добило доказе да су људи у колони извршавали самоубиства и убијали једни друге. Због недостатка прецизности у погледу статуса жртава и начина на који су ти људи умрли, Претресно вијеће није разматрало ове инциденте у контексту убиства за које се [оптужени] терети у оптужници.³³

Жан-Рене Руез (Jean-René Ruez), који је радио за Тужилаштво МКСЈ-а као водећи истражилац у истрази о Сребреници, коментарисао је ово питање за интервју који се налази у књизи *Истражујући Сребреницу* (Investigating Srebrenica).

32 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001, par. 163.

33 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume III of V), 22 November 2017, par. 2660.

Већина мушкараца окупила се у мјесту званом Шушњари, у сјеверозападном ћошку енклаве, гдје су касније донијели одлуку да пређу преко линија фронта и прођу кроз минска поља у колони по једно. Међу њима су били војници 28. дивизије Армије Републике Босне и Херцеговине, као и сви војно способни мушкарци који нису кренули за Поточаре. Тек сутрадан у подне, реп колоне коначно је напустио Шушњаре. Колону је чинила комбинација наоружаних људи и ненаоружаних цивила. У овом тренутку било је могуће сваког човјека сматрати „потенцијалним борцем у цивилној одјећи“ – претходног дана издата је наредба о општој мобилизацији цјелокупне мушке популације енклаве – или у сваком другом случају легитимним војним циљем уколико су људи још увијек носили оружје или су марширали међу војницима.

Ова колона стигла је до раскрснице која се налази у Коњевић Пољу. Пратећи војнике који су предводили, око осам хиљада људи прешло је овај рејон увече 12. јула. Нећу даље говорити о судбини ове војне колоне, јер она није дио истраге: њих шест хиљада се придружило босанским снагама након што су 16. јула пробили линије код Зворника, што је епизода која припада војној историји, а не кривичној евиденцији. Будући да нисмо у могућности да докажемо да су убијена, лица која су страдала док су покушавала да напусте енклаву морају се сматрати страдалима у борби и тако се не могу убрајати у жртве које су погубљене док су биле у заробљеништву Војске Републике Српске. Наравно, истрага МКСЈ-а, у складу са међународним хуманитарним правом, не бави се војном борбом нити судбином бораца. Бави се, међутим, судбином небораца, било да су првобитно били борци или цивили; другим ријечима, бави се свим онима који нису, или више нису, у стању да се боре.³⁴

3.2. Тенденције да се избјегава указивање на војну природу колоне

Примијећена је тенденција да се избјегава спомињање или указивање на војну акцију коју је колона спровела, на примјер, у „Паду Сребренице“, документу генералног секретара из 1999. године (у даљем тексту: ГСУН Извјештај из 1999.),³⁵ једном од најважнијих и најмјеравајних докумената који се баве том темом. Извјештај је изванредан због равнотеже коју успоставља између читљивости и разумљивости реконструкције дјеловања УНПРОФОР-а.³⁶

Међутим, извјесне намјере јасно су примјетне код описа припадника колоне, босанских Муслимана из Сребренице који су се окупили у Шушњарима како би избили из енклаве на околну српску територију на свом путу ка Тузли. „Можда их је трећина била наоружана“.³⁷ У дијеловима „VII. Пад Сребренице: 6–11. јул 1995. године“ (VII. Fall of Srebrenica: 6-11 July 1995) и „VIII. Посљедице пада Сребренице“ (VIII. Aftermath of the fall of Srebrenica) Извјештаја ГСУН-а из 1999. године, за Србе се од почетка до краја користе војни термини, попут „војска босанских Срба“, „ВБС“ и „српски војници“.³⁸

34 Isabelle Delpla, “The ICTY Investigations: Interview with Jean-René Ruez,” u *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, prir. Isabelle Delpla, Xavier Bougarel and Jean-Louis Fornel (New York, Berghahn 2014), 24-25.

35 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999.

36 Delpla, Bougarel i Formel, *Investigating Srebrenica*, 154.

37 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 316.

38 Yukie Osa, *Srebrenica – An Analysis of a Genocide* [оригинал на јапанском језику] (Tokyo: Toshindo Publishing, 2009), 242-245.

Супротно томе, термини који су се користили како би се описали Бошњаци разликују се у зависности од тога да ли су кориштени у вези са периодом прије или после пада Сребренице. Прије пада, у сцени у којој су описане борбе у и око Сребренице³⁹, прије резолуција о сигурним зонама из 1993. године, њих се називало „наоружаним Бошњацима“ (у пар. 33), „бошњачким снагама које су преузеле контролу над Сребреницом“ (у пар. 34), „бошњачким снагама из Сребренице“ (у пар. 36), „бошњачким снагама“ (у пар. 37), те снагама босанске владе у енклави (у пар. 230). Током напада ВРС у периоду од 6. до 11. јула 1995. године (у пар. 239–317), коришћени су војни термини: „Армија Републике Босне и Херцеговине“ (у поднаслову А на стр. 57), „АРБиХ“ (пар. 239, 240, 248, 249, 251, 253, 258, 263, 271, 274, 281, 283, 293, 295, 304 и 314), „бошњачке снаге у Сребреници“ (у пар. 240), „бошњачке јединице“ (у пар. 244) и „наоружани војници АРБиХ“ (у пар. 254).

Међутим, изрази су се драстично промијенили након што је колона кренула. Приликом описивања окупљања и поласка колоне, наилазимо на измијешане термине; док су субјекти у реченицама били „мушкарци Бошњаци“ и „мушкарци,” саме реченице су се односиле на чињенице да су они били подијељени у „бригадне групе“ и „јединице“, а то су војни термини (у пар. 316). Почев од параграфа 317 и „Део VIII Посљедице пада Сребренице: 12–20. јула 1995.“ (пар. 318–393), војни термини и изрази су нестали. „Колона бошњачких мушкараца“ (у пар. 317), „Бошњаци“ (у пар. 317), „колона мушкараца и дјечака“ (у пар. 385), „Бошњаци који су преживјели шестодневни марш“ (у пар. 386), били су карактеристични изрази.

Чак и приликом описивања сцена тешких борби или сукоба, није се користио израз АРБиХ: „Иза ове прве групе Бошњака, средњи дио колоне упao је у засједу. Велики дио колоне зауставио се да се одмори на чистини у близини Каменице, познатије у том крају као Каменичко Брдо. Преживјели се сјећају да је група од најмање 1.000 Бошњака нападнута из непомредне близине лаким оружјем“ (из пар. 344).

Такође треба истаћи да је прва јединица или претходница била најјача⁴⁰ и да су њени припадници били спремни за борбу; међутим, израз „АРБиХ“ није кориштен ни у том контексту: „Ујутро 13. јула, прва група бошњачких мушкараца у шуми која је прошла кроз српске кордоне и која је преживјела засједу на Каменичком брду стигла је на узвишење на Удрчу у општини Власеница, спорадично пуцајући на Србе који су их прогонили“ (из пар. 347).⁴¹

Исти случај понавља се код сцене у којој су описане тешке борбе након што је чело колоне пробило кроз задњу линију фронта. Наредни одломак је симболичан и у вези са анализом из овог поглавља:

39 United Nations General Assembly, “F. Srebrenica prior to the safe area resolutions,” u *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999.

40 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 316 (“најјаче јединице кренуле прве”).

41 Такође, треба напоменути да је ВРС те људе сматрала војницима. На примјер, United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 353 („Генерал Младић им је [војним посматрачима УН-а] рекао да се у троугластом дијелу енклаве под називом Бандера налази 'неколико стотина' тијела мртвих босанских војника. Младић је од Дачбата захтијевао да обавијести АРБиХ да његова 'намјера није да убије још војника. Они треба само да се предају и да предају своје оружје“”) UNSG Report A54/549/1999, par. 353.

Док се колона бошњачких мушкараца приближавала главној линији на којој су се сукобљавале српске снаге и снаге Федерације, иста је напала српско командно мјесто и заробила два тенка и 20-милиметарски топ „прага“. Користећи заробљене тенкове и оружје, Бошњаци су затим прешли прву од три линије српских ровова. Затим су дали Федерацији знак за пролазак, у нади да ће Други корпус АРБиХ отпочети операцију да задрже или одврате српске снаге од њих док они буду покушавали да пређу линију сукоба. Други корпус није отпочео такав диверзијски напад. Међутим, бивши командант из Сребренице, Насер Орић, окупио је чету добровољаца на територији Федерације. Када су Орић и његови људи одредили мјесто на којем је требало да сребренички мушкарци покушају прећи преко српских линија, напали су то подручје, због чега су Срби дјелимично евакуисали своје истурене ровове. Због тога, ту је остао веома мали број српских положаја који су се налазили између колоне мушкараца и Орићевих бораца. Мушкарцима из колоне наређено је да сву преосталу муницију употребе на овој посљедњој линији српске одбране, укључујући и метке које су чували за случај да их се зароби, како би могли извршити самоубиство. Пробили су српске линије и стигли до територије под контролом АРБиХ.⁴² [Наглашене дијелове подвукла ауторка овог поглавља.]

Разумљиво је да је аутор овог извјештаја ГСУН-а оклијевао или се суздржавао од кориштења војних термина приликом описивања мушкараца који су били заробљени или су се предали само да би им затим животи били свирепо одузети, укључујући ту војнике и цивиле, наоружане или ненаоружане. Међутим, зашто се аутор суздржавао од употребљавања било којег војног термина код описивања преживјелих бораца који су напали српске снаге и побиједили их? Они су били припадници Другог корпуса, али у Извјештају су једноставно називани „сребреничким мушкарцима“. Није познато да ли су примарни аутор или уредник посебно размотрили ово питање, али читаоци треба да примијете ову чињеницу јер су остали дијелови извјештаја неутрални, осим закључне напомене дијела „XI Пад Сребренице: процјена“ (XI. The fall of Srebrenica: an assessment) (пар. 467-506).

Исте тенденције уочене су у првостепеној пресуди у предмету Крстић. Прије поласка колоне, описи су били: колона заједно са припадницима 28. дивизије АРБиХ (у пар. 60); док су исти након одласка колоне били слједећи: *колона* (у пар. 62, 64, 65), *ови мушкарци* (пар. 63) и *мушкарци босански Муслимани* (у пар. 63, 64). Описи који су се односили на сцене борбе били су „интензивна борба између колоне босанских Муслимана и зворничке бригаде“ (у пар. 85), „чело колоне“ (у пар. 65) и „наоружано чело колоне босанских Муслимана“ (у пар. 85).

3.3. Ефекат занемаривања војне акције

Какав је ефекат произвело занемаривање војне акције? Као прво, прецијењен је број убијених у склопу погубљења, што је резултирало помућењем узрока и циља злочина масовног убијања. Да би утврдио кривичну одговорност оптужених, Трибуналу можда није важно да ли је број убијених у склопу погубљења 7.000 или 3.000, јер је, у сваком случају, то неприхватљив и неподношљив број жртава. Међутим, када се размишља о спрјечавању слич-

42 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 386.

них злочина, изградњи мира у региону, као и успостављању историјских записа, неопходно је схватити праву слику.

Број убијених у склопу погубљења процијенили су тимови Комисије који су се бавили форензичком и криминалистичком истрагом. Постоји велика разлика између бројке од 7.000-8.000 и процјена Комисије. Одакле долази та разлика?

3.3.1. Испитивање броја убијених на мјестима масовних погубљења којег је утврдио МКСЈ: Војна економија Брањево

У ауторкиној табели на крају овог поглавља, под називом „Мјеста страдања и број страдалих у првостепеној пресуди Младићу (стр. 1601-1606) табеларно приказани од стране ауторке“ (Прилог1), налазе се бројеви убијених на свакој од локација, како је процијењено у најскоријој пресуди МКСЈ-а у предметима у вези са Сребреницом, првостепеној пресуди у предмету Младић.⁴³ Укупан број убијених на 23 локације, укључујући и седам мјеста масовних погубљења и 16 локација спорадичних убистава, износи 4.668-4.873, што се у великој мјери разликује од налаза Комисије. Одакле долази ово наслагање?

Наговјештај који би могао помоћи да се одговори на то питање можемо пронаћи у случају Војне економијом Брањево, гдје је забиљежен највећи број жртава из масакра у Сребреници. Случај Брањева помогао у је разјашњавању постојећих празнина и контрадикција између доказа и такозваних чињеница које су *утврђене* пресудама и доказима МКСЈ-а.

На самом врху веб-странице МРМКС-а стоји „МРМКС памти Сребреницу 25“.⁴⁴ У дијелу овог посебног издања који представља временску линију догађаја, МРМКС пише: „Снаге босанских Срба погубиле су око 1.200 босанских Муслимана, мушкараца и дјечака на локацији Војна економија Брањево.“⁴⁵ Број погубљених на Војној економији Брањево процијењен је на основу свједочења Дражена Ердемовића који изјавио да је и сам убио око 70 особа на Брањево. Иако Ердемовић није био „крупна риба“ на коју је МКСЈ циљао, он је по много чему био веома значајна и симболична особа; био је први који се предао МКСЈ-у и први којем је изречена пресуда, као и први који се изјаснио кривим пред Међународним судом, те је осуђен на казну затвора у трајању од пет година. Он је толико важан свједок тужилаштва да је свједочио на различитим суђењима кроз период од 15 година, од 1996. до 2013. године,⁴⁶ пружајући

43 У поглављу 7, Претресно вијеће размотрило је доказе почевши од преузимања сребреничке енклаве до операција закопавања. У тексту од дијела 7.2 све до дијела 7.15 описани су детаљи убистава на различитим локацијама. Видјети поглавље 8 за правне налазе о злочинима.

44 Како стоји на почетној страници званичне веб-странице Међународног резидуалног механизма за кривичне судове: <https://www.irmct.org/en>

45 “Srebrenica: Timeline of a Genocide,” International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, <https://www.irmct.org/specials/srebrenica/timeline/en/story>

46 Прије посљедњег свједочења 3. јула 2013. године у предмету Младић, Ердемовић је свједочио пред Међународним судом: Саслушање у поступку по правилу 61 у предмету Караџић и Младић, 5. јула 1996; предмет Ердемовић, 19.-20. новембра 1996; предмет Крстић, 22. маја 2000; предмет С. Милошевић, 25. августа 2003; предмет Поповић и др., 4.-7. маја 2007; предмет Перишић, 6.-7. јула 2009; предмет Толимир, 17. маја 2010; предмет Благојевић и Јокић, правило 92 bis; предмет Караџић, правило 92 bis. (свједоци тужилаштва – Тужилац против Ратка Младића).

значајна и детаљна свједочења о злочинима почињеним у сребреничкој регији. Због његовог свједочења, случај Брањева постао је симбол сребреничког масакра, по многочему, највеће мјесто злочина.

3.3.2. Опис злочина од стране Дражена Ердемовића

Као један од осам припадника 10. диверзантског одреда ВРС, он је добровољно пружио доказе о масовном погубљењу заробљеника на локацијама Војна економија Брањево и Дом културе Пилица које се догодило 16. јула 1995. године.

Ердемовић је описао детаље злочина:

Ујутро 16. јула 1995. године, Ердемовићу и седморици других припадника 10. диверзантског одреда ВРС наређено је да напусте своју базу у Власеници и оду до економије Пилица, сјеверозападно од Зворника. Када су тамо стигли, надређени су их обавијестили да ће аутобуси из Сребренице у којима су муслимански цивили старости од 17 до 60 година, који су се предали припадницима полиције или војске босанских Срба, стизати током цијелог дана.

Почевши од 10 сати ујутро, припадници Диверзантског одреда натјерали су људе из првих аутобуса да сиђу са њих у групама од по 10. Спровели су те мушкарце до поља које се налазило поред зграда економије гдје су постројени леђима окренути стрељачком воду. Затим су припадници 10. диверзантског одреда који су сачињавали стрељачки вод, укључујући Ердемовића, убили ове људе. Ердемовић је посао извео аутоматским оружјем. Погубљења су настављена до око 3 сата поподне.

Оптужени је процијенио да је укупно било око 20 аутобуса, а у сваком од њих било је око 60 мушкараца и дјечака. Изјавио је да сматра да је лично убио око 70 људи.⁴⁷

Укратко, према осуђујућој пресуди МКСЈ-а⁴⁸, између 1.000 и 1.200 муслиманских мушкараца старости између 17 и 60 година извучено је из аутобуса у групама од по десет и спроведено до поља поред објеката економије, гдје су постројени леђима окренути стрељачком воду. Тада су их погубили Дражен Ердемовић и још седморица других. Иако се у пресуди МКСЈ-а наводи да су им помогли војници из друге бригаде, касније, у повезаном суђењу пред Судом БиХ открило се да су војници из друге бригаде дошли у посљедњем аутобусу⁴⁹, што значи да се стрељачки вод састојао од само осам чланова. Осталих седам чланова били су: Брано Гојковић, Александар Цветковић, Властимир Голијан, Франц Кос, Станко Савановић (Којић), Зоран Гороња и Марко Бошкић.⁵⁰

47 Communications Service of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Case Information Sheet: "Pilica Farm"* (IT-96-22) Dražen Erdemović, 3.

48 *Prosecutor v. Drazen Erdemovic*, Case No. IT-96-22-T, Sentencing Judgement, 29 November 1996.

49 *Prosecutor v. Franc Kos, Stanko Kojić, Vlastimir Golijan, Zoran Goronja*, Case No. S1 1 K 003372 10 KrI (reference: X-KR-10/893-1), Verdict, pronounced on 15 June 2012 [у даљем тексту: *Kos et al.*, Verdict].

50 Суд Босне и Херцеговине подигао је оптужнице против Франца Коса, Станка Којића, Властимира Голијана и Зорана Горње. Дана 14. јула 2012. године, Судско вијеће осудило је Станка Којића на 43 године, Франца Коса и Зорана Гороњу на 40 година, а Властимира Голијана на 19 година затвора. Дана 15. фебруара 2013. године, Апелационо вијеће осудило је Коса на 35 година, Којића на 32 године, Гороњу на 30 година и Голијана на 15 година затвора због злочина против човјечности. Марко Бошкић осуђен је на 10 година затвора због злочина против човјечности 2010. године. Александра Цветковића у јулу 2015. године Суд Србије је ослободио кривице. Суд Србије осудио је Брану Гојковића на 10 година затвора.

Жерминал Чивиков јасно је изразио мистерију ове пресуде.

Претпоставимо да су сваких десет минута стријељали групу од десет људи. Чак и ово би био изузетно кратак временски распон, узевши у обзир све детаље који су изнесени у вези са поступком. Укупно би морало бити 120 група од по десет заробљеника. Да су стријељали групу за групом на сваких десет минута, што је само по себи до сада невиђен темпо, требало би им најмање двадесет сати да стријељају 1.200 људи.⁵¹

Ако су погубили 1.200 жртава за пет сати, почев од око 10.00 и завршавајући око 15.00 часова, морали су стријељати групу од десет људи на свака 2,5 минута ($1.200 \text{ мушкараца} \div 10 \text{ мушкараца} = 120 \text{ група}$, $120 \text{ група} \div 5 \text{ сати} = 24 \text{ групе по сату}$, $60 \text{ минута} \div 24 \text{ групе} = 2,5 \text{ минута}$).

У пресуди Суда БиХ у случају Кос и др., закључено је да је укупан број убијених на локацији Војна економија Браћево 800.⁵² Ако су погубили 800 жртава за пет сати, морали су стријељати по групу од десет људи на сваких 3,75 минута⁵³. То је и даље мање од четири минуте. Судско вијеће је признало сумњу. Када је један од оптужених, Властимир Голијан, возач јединице, тврдио да је лично убио укупно између 25 и 50 људи⁵⁴, Вијеће је рекло да је навео нереалан број особа које је убио како би умањио значај своје улоге.⁵⁵ У овој расправи, Вијеће је открило своју сумњу у број од 800 људи рекавши:

Вијеће је имало на уму релативно мали број припадника Одред у поређењу са бројем убијених људи и стога не може прихватити да су оптужени учествовали у убиствима највише 50 заробљеника, односно да је улога било којег припадника јединице у Браћеву била безначајна, јер су интензивна погубљења у којима су сви они учествовали од 10.00 до 16.00 часова резултирала смрћу око 800 особа.⁵⁶

То значи да Вијеће ни број од 800 људи не сматра реалним. Када је Ердемовић свједочио пред Међународним судом на суђењу Младићу, Стојановић, адвокат Младићеве одбране, испитао га је у вези тога, питајући га за број аутобуса, размак између аутобуса, те само мјесто погубљења. Судија Ори (Orie) се умијешао:

СУДИЈА ОРИ: То је већ у доказним материјалима, господине Стојановић. У питању је процјена, између 15 и 20, а не даје се таква процјена ако сте их пребројали. Можете ли, молим Вас, да се фокусирате на срж ствари.⁵⁷

[Стојановић је наставио – П: Стојановић, О: Ердемовић]:

П. Колико се сјећате, да ли је већина или мањина заробљеника имала повезе преко очију?

О. Колико се сјећам, само су људи са првог аутобуса имали повезе преко очију. Једино тога се сјећам. Не могу вам тачно рећи.

П. Да ли сте ви водили људе од мјеста гдје су аутобуси пристајали до мјеста погубљења? Када кажем „ви“ мислим на припаднике ваше групе.

51 Germinal Čivikov, *Srebrenica: The Star Witness*, prev. John Laughland, (Belgrade: Srebrenica Historical Project, 2010), 64.

52 *Kos et al.*, Verdict, 109, par. 567.

53 $800 \text{ мушкараца} \div 10 \text{ мушкараца} = 80 \text{ група}$, $80 \text{ група} \div 5 \text{ сати} = 16 \text{ група/сат}$, $60 \text{ минута} \div 16 \text{ група} = 3,75 \text{ минута}$.

54 *Kos et al.*, Verdict, p88, par. 449.

55 *Kos et al.*, Verdict, p88, par. 450.

56 Исто.

57 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 130703ED, 3 July 2013, 13766.

О. Да.

П. Споменули сте у Вашем пријашњем свједочењу да су им џепови претресени и да им је наређено да исте испразне. Да ли се то десило током ходања од мјеста гдје су аутобуси пристали до мјеста погубљења?

О. Мислим да им је речено да то ураде након што су изашли из аутобуса.

П. Изводили сте људе у групама од по десет, је ли тако?

О. Да.⁵⁸

Тада се судија Ори опет умијешао:

СУДИЈА ОРИ: Господине Стојановић, чујем доста питања на које је свједок одговорио у – у својим ранијим свједочењима, те нема додатних питања, па је ово само репетиција онога што је већ заведено међу доказима, као што је рецимо питање у вези првог аутобуса, да ли су људи имали повез преко очију или не. Па, очигледно, ви прихватате одговор. Свједок је тако свједочио и раније. Молим вас да одрадите испитивање умјесто што траћите вријеме пред судом на ствари које су у овом тренутку непотребне.⁵⁹

Стојановић је објаснио зашто је поставио та питања, указујући на недоследности у Ердемовићевим изјавама:

СТОЈАНОВИЋ: Хвала вам, часни Суде. Знам да су многе од ових ствари већ питане раније и постоје разлике између ових изјава. Допустите ми да завршим. Ово је само увод у оно шта ја желим питати.

П. Завршићу са овим питањем: У складу с вашом личношћу да процијените, колико је сам је сам процес трајао, извођење људи из аутобуса, одузимање њихових личних ствари, одвођење тих људи до мјеста погубљења и само погубљавање истих.

О. Не знам вам рећи. Не знам вам рећи колико је то трајало. Као што сам вам раније рекао, нисам гледао на сат и мјерио колико су ствари трајале, колико је аутобуса пристигло, колико је људи било у њима. То је био прави ужас за било које људско биће, и у таквој ситуацији помишљати колико минута, колико сати је требало да се преброје људи, аутобуси, заиста ми је жао, нисам на то помишљао.

П. Али учествовали сте у томе, господине.

О. Да.

П. Били сте свједок томе.

О. Да.

П. И ми Вас питамо зашто --⁶⁰

Судија Ори се опет умијешао, рекавши:

СУДИЈА ОРИ: Господине Стојановић, нема разлога да се свједоку налаже да би он требало да зна тачно вријеме, бројеве итд., само зато што је био присутан ту. Молим Вас, суздржите се од тога. Такође, молим Вас, покушајте да одрадите испитивање свједока.⁶¹

Прије овога, Стојановић је у питање довео разлике између изјава Ердемовића и Франца Коса, у вези са чињеницом да ли се Ердемовић добровољно јавио или је под присилом отишао на Браћево, из чега произилази дио транскрипта свједочења Франца Коса од 8. маја

58 Исто.

59 Исто, 13767-13768.

60 Исто, 13767.

61 Исто, 13767-13768.

2010. године који се односи на ово. Тужилаштво је признало да постоји више верзија, те је Ердемовићеву верзију оцијенило као исправно „будући да је Ердемовић већ много година јавно дијелио своју верзију догађаја“ Тужилаштво је изјавило:

Господин Меклоски [McCloskey]: И, господине Предсједавајући, предложио бих да дубље задремо у једну овакву изјаву, као што сте и спознали, ово је -- ухапшен је у Хрватској под врло озбиљним оптужбама. Испитао га је господин Блејчик [Błaszczuk] и као што можемо да примијетимо, господин Ердемовић је врло јавно представљао, већ дуги низ година, своја виђења догађаја, тако да имате особу која говори другачије ствари. А ово, по мом мишљењу није најпоузданији документ на свијету, и мислим да треба да буде у складу са Правилима Тривунала, а не -- не у довосмисленом смислу 89 (С). Ако ће се ишта од тога уврстити -- Немам проблема са оним што је он прочитао, али када дође до тога да морате заћи у контекст и схватања из једног оваквог документа, рекао бих не.⁶²

Немогуће је сазнати стварни број људи који су погубљени на економији Брањево 16. јула 1995. године. Међутим, ако се у укупан број од 7.500 жртава урачуна и 1.200 жртава са Брањева, које је утврдио МКСЈ, онда процјена Суда БиХ од 800 људи смањује укупан број мртвих за најмање 400 лица. Форензички тим Комисије анализирао је примарну гробницу у Брањевоу -- њен оригинални облик, величину и контекст. Финални резултат њихове анализе обухвата капацитет примарних масовних гробница на Брањевоу, а спомиње се број од 560 до 700 индивидуа.⁶³

Нема сумње да су припадници ВРС починили тешке и озбиљне злочине на Брањевоу, као и на другим мјестима масовних погубљења. Међутим, као што је претходно испитано, не може се рећи да су *размјери* злочина које је *утврдио* МКСЈ истинити изван сваке сумње.

4. Природа злочина

То доводи до другог питања, питања природе злочина. Да ли су природа и позадина злочина, мотива и командног ланца које је *установио* МКСЈ истинити изван разумне сумње? Ако анализирамо случај Брањева, утврђујући одређене чињенице којима МКСЈ и Суд БиХ нису посветили пажњу, појављују се потпуно другачије слике. Правна перспектива у вези са геноцидом обрађена је у правном полављу овог извјештаја, стога ће у овом поглављу фокус бити на командном ланцу, као и чињеници да се сам догађај одвио када је јединица била на допусту.

4.1. Командни ланац

Ердемовић је свједочио да је ујутро 16. јула 1995. године потпуковним Милорад Пелемиш, командант 10. диверзантског одреда, наредио задатак Брањево преко Бране Гојкића,

62 Исто, 13759.

63 За више детаља видјети поглавље овог извјештаја под називом „Сребреница: Форензичка археологија, антопологија и патологија“, 52.

војника из Власеничког вода овог Одрета, за кога је Ерденовић тврдио да је био командант масовног погубљења на Брањевићу.⁶⁴ Фрац Кос је такође свједочио да је наредба дошла од Пелемиша.⁶⁵

Међутим, Пелемиш је негирао ову тврдњу, свједочећи да није био уз свој Одред од 12. до 22. Јула 1995. године због повреда које је задобио у саобраћајној несрећи 12. јула.⁶⁶ Такође је тврдио да је 12. јула на путу из болнице у Власеници ка болници у Шековићима замолио возача да сврати у базу како би рекао шефу логистике, Драгану Тодоровићу, да могу ићи на одсуство до 17. јула. Пелемиш је такође изјавио да је замолио Тодоровића да организује сахрану Драгана Кољиврата, који је страдао у саобраћајној несрећи.⁶⁷ Пелемиш је изјавио да је у болници у Шековићима боравио до 19. јула, када га је брат из Београда купио како би ишао на даље лијечење, те да се у базу вратио 22. јула.⁶⁸ Драган Тодоровић⁶⁹ и Петар Салапура⁷⁰ потврдили су пред Тибуналом да је Пелемиш био одсутан, као и то да је половина Одрета, укључујући припаднике који су били на Брањевићу, били на одсуству 16. јула.

Драган Тодоровић је такође свједочио и пред Судом БиХ у предмету Кос и др., гдје је тврдио да „командант Пелемиш те прилике није био у базном комплексу“, што „Вијеће сматра неситинитим, јер сви остали изведени докази указују на то да је Пелемиш био присутан у бази Драгашевац од 13. јула надаље“.⁷¹ У пресуди је такође наведено:

Са друге стране, свједок Велимир Поповић који је у то вријеме био у болници на давању крви не сјећа се да је тамо видио команданта Пелемиша, што само додатно поткрепљује закључак Вијећа да је исти био присутан пред базом Драгашевац оба дана, дакле и 15. јула када је припадницима јединице дао допуст, а неке одредио за дежурну, и 16. јула када је издавано наређење за одлазак на Брањево.⁷²

У пресуди није разјашњено да ли је Вијеће провјерило евиденцију болнице, умјесто што је цитирало војника који је био у болници на давању крви. Суд БиХ такође је цитирао свједочење свједока Дражена Ерденовића:

64 Видјети, на примјер, *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 130703ED, 3 July 2013, 13756.

65 Видјети, на примјер, *Kos et al.*, Verdict, par. 326.

66 Дана 12. јула 1995. године, око 16.00 часова, на повратку из Сребренице, када је Пелемиш управљао УН-овим оклопним транспортером и приближавао се бази у Драгашевцу, камион је окрзнуо оклопни транспортер, одгурнуо га у страну, као резултат чега је оклопни транспортер слетио у јарак 30-40 метара ниже, при чему је погинуо Драган Кољиврата, а Пелемиш и Филиповић су повријеђени. Пелемиш и Филиповић су пребачени у болницу у Шековићима јер болница у Власеници била пуна. *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150326IT, 26 March 2015, 33793-33794.

67 Исто. Ерденовић и Тодоровић допремили су Кољивратово тијело његовој породици у Требињу, присуствовали сахрани 14. јула и вратили се у базу у Драгашевцу ујутро 15. јула.

68 Према Пелемишу, он је морао прекинути своје прегледе и лијечење да би се вратио у базу због пуцнаве између припадника његове јединице међу којима је био и Ерденовић, а до које је дошло у ноћи 22. јула. *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150326IT, 26 March 2015, 33794.

69 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150511IT, 11 May 2015, 35385-35387. Међутим, Тодоровић се не сјећа тачно да ли је у питању 21. или 22. јул.

70 *Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [транскрипт], 040608IT, 8 June 2004, 10583.

71 *Kos et al.*, Verdict, par. 326.

72 Исто, пар. 328.

У јутарњим сатима 13. јула Пелемиш је био у објекту у Драгашевцу, и сјећам се да је на глави имао само омањи фластер. Био је наизглед здрав и имао је пуну команду над јединицом. Чак је наредио да се убије затвореник „Мујо“ којег су држали у логору Сушица и користили за неке операције, с тим да је нагласио како убиство не смије бити „прегласно“.⁷³

С друге стране, свједочење Тодоровића, које МКСЈ и Суд БиХ нису сматрали истинитим, било је живописно и детаљно. У вези са сахраном војника погинулог у несрећи:

СВЈЕДОК: [симултани превод] Сахрана се одржала 14.

[Четири реда уклонила ауторка овог поглавља.]

О. Остали смо у Требињу након сахране 14., после подне. Остали смо код његове продице, породице Кољиврат.

П. Да ли сте се вратили и ако јесте, када?

О. Касније. Остали смо ту неко вријеме јер је то неки њихов обичај. Требало је да пијемо неко вино које је отац припремио за синово вјенчање. Како га је тог дана сахранио, није било смисла да више чува то вино, па је хтио да га отвори и захвали нам што смо допремили његовог сина ту и за сахрану.

П. Када сте стигли у Драгашевац, у базу?

О. Између 10.00 и 11.00.

П. Којег датума?

О. 15.

П. Шта сте урадили када сте стигли у базу? Ви, шта сте Ви урадили?

О. Па, они ми више нису требали ни за шта, па сам издао команду вољно, и онда сам отишао у канцеларију да видим да ли је командант ту.

П. Када кажете „командант“, на којег команданта мислите?

О. Пелемиша.

П. Да ли сте га пронашли у канцеларији?

О. Не.

П. Да ли сте га видјели у бази тог дана?

О. Не. Да сам га видио, дао бих му неке од поклона које му је послала породица Кољиврат.⁷⁴

Постоји још једно контрадикторно свједочење у вези са догађајем од 15. јула, а које је пресудно за схватање суштине командног ланца. Према Тодоровићу,⁷⁵ Драгомир Пећанац, официр за безбједност при Главном штабу⁷⁶, дошао је у базу како би пронашао групу војника која је требало да учествује у одређеном задатку, а касније се утврдило да је ријеч о масовном погубљењу на Брањеву. Тодоровић је изјавио да се Пећанац посвађао са Зораном Обреновићем који је одбио да изврши наређење, јер то није било наређење њиховог команданта Пелемиша. Није било ни писменог наређења. Тодоровић је посвједочио да нико из хијерархијске структуре 10. диверзантског одреда није извршио команду над овом групом нити издао задатак тим људима тог дана, 16. јула 1995. године. То значи да ни Петар Салапура, ни

73 Исто, пар. 327.

74 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150511IT, 11 May 2015, 35385-35387.

75 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150511IT, 11 May 2015, 35387-35395.

76 За Тодоровићево схватање његовог положаја, видјети Исто, 35400-35401.

генерал Младић, ни он сам нису командовали тим људима током погубљења на економији Брањево.⁷⁷ То је у супротности са свједочењима Ердемовића и Коса. Кос је пред Судом БиХ изјавио следеће:

Оптужени Франц Кос даље у свом исказу спомиње свађу односно расправу која се водила између Пећанца и припадника јединице, Зорана Обреновића, с тим да свједок Драган Тодоровић тврди да је Зоран Обреновић одбијао извршити неко наређење које му је Пећанац саопштио те прилике, одговарајући да припадници Одред искључиво поступају по наређењима команданта Пелемиша, док оптужени Кос тврди да је предмет расправе између ових лица био неки новац (2 милиона марака) и 12 кг злата, након чега Зоран Обреновић и Пећанац, заједно са Луком Јокићем улазе у канцеларију код команданта Пелемиша, одакле се враћају и саопштавају присутнима да се иде на чување заробљеника на Брањево.⁷⁸

Од ове тачке, појављују се двије приче, или два сценарија. Ако се свједочења Ердемовића и Коса сматрају истинитим, каквим су их сматрали МКСЈ и Суд БиХ, масовно погубљење на Брањево планирао је и наредио генерал Ратко Младић у оквиру великог удруженог злочиначког подухвата (УЗП) извршења геноцида над сребреничким Муслиманима, које су у складу с наредбама Главног штаба погубили припадници ВРС. С друге стране, ако се узме да постоји имало истине у свједочењима Пелемиша, Тодоровића и других, позадина, мотиви и механизам злочина су другачији, иако то не мијења чињеницу да су се злочини догодили и да су их починили припадници 10. диверзантског одреда. У наредном дијелу биће ријечи о неколико других аргумената који подржавају потоњи сценарио.

4.2. Јединствена природа 10. диверзантског одреда

Десети диверзантски одред био је посебна јединица Главног штаба, обучена за диверзантске активности.⁷⁹ Из тог разлога, овакав задатак, ангажовање у операцијама попут масовног погубљења на Брањево, неуобичајен је за њих. Даље, био је то један мултиетнички одред, у чијем су саставу били регрути из Хрватске, Словеније, заједнице босанских Муслимана и Србије, конкретно Хрвати, Муслимани, Словенци, те касније Срби.⁸⁰ Током рата и Ердемовић и Кос били су припадници војски све три стране у сукобу: односно Хрватског вијећа одбране (ХВО), Армије Републике Босне и Херцеговине и, на крају, Војске Републике Српске (ВРС).⁸¹ За разлику од других јединица ВРС, припадници 10. диверзантског одреда били су плаћани по извршењу својих задатака.

77 *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150326IT, 26 March 2015, 33778, 33793-33794, 33797.

78 *Kos et al.*, Verdict, par. 324.

79 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 127.

80 Постоји много свједочења у вези овога. Видјети, на примјер, *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [транскрипт], 030825ED, 25 August 2003, 25186.

81 *Kos et al.*, Verdict, par. 13, 215.

Након рата, многи од њих придружили су се Бијелој легији, про-Мобуту јединици у чијем саставу је било 200 источноевропских плаћеника, у тадашњем Заиру.⁸² Сматра се да је Мобуту затражио војну помоћ од Француске, а потом одлучио да унајми европске плаћенике.⁸³

4.3. Учешће на добровољној бази током одсуства

Десети диверзантски одред састојао се од између 50 и 60 мушкараца распоређених у два одвојена вода: једном у Власеници и другом у Бијељини.⁸⁴ Од 50-60 припадника, само осам је добровољно учествовало у операцији на економији Браћево док су били на одсуству. Те чињенице имплицирају да су масовна погубљења на Брачеву починили појединци који су били припадници 10. диверзантског одреда, а не цијели 10. диверзантски одред. О разлогу за регрутовање добровољаца биће ријечи касније.

4.4. Необичан командни ланац

Поред чињенице да је Брано Гојковић, војник из Власеничког вода 10. диверзантског одреда, командовао на економији Браћево, и сам командни ланац био је необичан. 10. диверзантски одред, специјална јединица Главног штаба,⁸⁵ био је директно подређен Управи за обавјештајне послове, на челу са пуковником Петром Салапуром, начелником Управе за обавјештајне послове Главног штаба, под којим је потпуковник Милорад Пелемиш био командант Одреда. Иако ни МКСЈ ни Суд БиХ нису подигли оптужнице против Салапуре и Пелемиша,⁸⁶ Беара и Поповић осуђени су на доживотну казну затвора. Официр са највишим

82 Scott Fitzsimmons, *Mercenaries in Asymmetric Conflicts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 231,234. За више информација о Бијелој легији, видјети Khareen Pech, "The Hand of War: Mercenaries in the Former Zaire 1996-97," 117-154, Kevin A. O'Brien, "Private Military Companies and African Security 1990-98," 55, 73, Alex Vines, "Mercenaries, Human Rights and Legality," 181-182, у *Mercenaries – An African Dilemma*, прир. Abdel-Fatau Musah and 'Kayode Fayemi (London: Pluto Press, 2000). United Nations Commission on Human Rights, UN dok. E/CN.4/1998/31, 27. januar 1998, 15-16. Sabelo Ndlovu-Gatsheni and Gwinyayi A Dzinesa, "One man's volunteer is another man's mercenary? Mapping the extent and impact of mercenarism on human security in Africa," у *Elimination of Mercenarism in Africa, A Need for A New Continental Approach*, прир. Sabelo Gumedze, *ISS Monograph Series*, no. 147(2008): 83-87, 95. Suzana Šašić, "Mladić's monster finally talks," *Bosna Report New Series*, br. 47-48 (septembar-novembar 2005). У вези са француским интересима везаним за ово подручје, видјети Johan Pottier, *Re-imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twenties Century*, (New York: Cambridge University Press, 2002), 44-45.

83 Scott Fitzsimmons, *Mercenaries in Asymmetric Conflicts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 232, 233.

84 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par.127.

85 Исто. пар.127.

86 У пресуди (на енглеском језику) у предмету *Кос и др.*, стоји: "Вијеће је и на темељу других проведених доказа утврдило да је наведену акцију наредио Драгомир Пећанац, замјеник пуковника Петра Салапуре, а потврдио Пелемиш, командант Одреда. Петар Салапура је према ријечима свједока Дражена Ердемовића, као начелник обавјештајног центра Главног штаба ВРС, иначе имао пуну одговорност за слање припадника 10. диверзантског одреда на задатке и мисије, док је његов замјеник Драгомир Пећанац био одговоран за припрему операцијау сребреничкој регији." *Kos et al.*, Verdict, par. 329.

чином међу онима који су били директно умијешани у масовна погубљења био је Беара. За извршење погубљења искористио је свој командни ланац органа безбједности, односно потчињене официре безбједности из Дринског корпуса.

Према првостепеној пресуди у предмету Поповић и др., учешће 10. диверзантског одреда пружило је посебан доказ о умијешаности Главног штаба у масовна погубљења:

За чување, превоз и погубљење мушкараца, босанских Муслимана, ангажоване су разне јединице ВРС, укључујући припаднике Братуначке бригаде, батаљона Зворничке бригаде, Војне полиције Зворничке бригаде и 10. диверзантског одреда Главног штаба ВРС. Учешће тако великог броја различитих јединица показује до које је мјере тај процес био испланиран и координисан, а учешће 10. диверзантског одреда конкретно показује да је у ту операцију био директно умијешан Главни штаб ВРС.⁸⁷ [Наглашене дијелове подвукла ауторка овог поглавља.]

Ако је преиспитивана веза између Главног штаба и распоређивања припадника 10. диверзантског одреда на Брањеву, која је онда веза између Главног штаба и случаја Брањево? Ово не пориче оно што се догодило; умјесто тога, ово преиспитује историју коју је установио МКСЈ. Шта је са злочином у цјелини? Прије испитивања механизма злочина, биће дат приказ структуре и командног ланца ВРС.

4.5. Структура и командни ланац ВРС

Злочин су извршили ВРС и Министарство унутрашњих послова (МУП), али не сви њихови припадници. Структуре и њихови командни ланци детаљно су анализирани у поступцима МКСЈ-а.

ВРС се састојала од шест корпуса организованих на географској основи: 1. крајишког корпуса, 2. крајишког корпуса, Источнобосанског корпуса, Сарајевско-романијског корпуса, Херцеговачког корпуса, Дринског корпуса, којем је Сребреница и припадала. Руковођење и командовање тим корпусима вршио је Главни штаб, највиши оперативни орган ВРС, а командант је био генерал Ратко Младић, директно подређен Радовану Караџићу, врховном команданту, а у сарадњи са Министарством одбране и са МУП-ом.⁸⁸

Команда Главног штаба састојала се од штабног сектора, сектора за морал, правна и вјерска питања, сектора за обавјештајно-безбједносне послове, сектора за позадину (позадинске службе) и сектора за мобилизацију и персоналне послове.⁸⁹ Сектор за обавјештајно-безбједносне послове, на челу са генералном Толимиром, помоћником команданта за обавјештајно-безбједносне послове, био је подијељен у двије управе: Управу за обавјештајне послове и Управу за безбједност. Пуковник Петар Салапура, начелник Уп-

87 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Milić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 1064.

88 Исто, пар. 102-104.

89 Исто, пар. 105.

раве за обавјештајне послове, и пуковник Љубиша Беара, начелник за безбједност, били су директно подређени Толимиру.⁹⁰

У корпусу и бригадама, официри органа безбједности имали су два паралелна ланца упутства: редовни командни ланац и стручни ланац за подршку, који није био изнад редовног командног ланца.⁹¹ У бригадама и на нижим нивоима, органи безбједности били су директно подређени начелницима безбједности у корпусу, а они су били директно подређени Управи безбједности.⁹² У редовном командном ланцу, органи безбједности достављали су извјештаје командантима јединица у чијем су се саставу налазили; на примјер, орган безбједности Дринског корпуса би достављао извјештаје команданту Дринског корпуса, а орган безбједности у Зворничкој бригади би достављао извјештаје команданту Зворничке бригаде.⁹³

МКСЈ је, између осталог, сљедеће особе позвао на одговорност:

- Радован Карацић, предсједник Републике Српске и врховни командант
- Ратко Младић, генерал пуковник, командант Главног штаба ВРС
- Здравко Толимир, помоћник команданта за обавјештајно-безбједносне послове Главног штаба ВРС
- Радислав Крстић, начелник штаба/замјеник команданта Дринског корпуса; постављен за команданта Дринског корпуса 13. јула 1995. године
- Љубиша Беара, пуковник и начелник безбједности Главног штаба ВРС
- Вујадин Поповић, потпуковник и начелник безбједности Дринског корпуса
- Драго Николић, потпоручник који је вршио дужност начелника безбједности Зворничке бригаде
- Радивоје Милетић, начелник Управе за оперативно-наставне послове Главног штаба ВРС
- Винко Пандуревић, потпуковник и командант Зворничке бригаде Дринског корпуса
- Момир Николић, помоћник команданта за безбједност и обавјештајне послове Братуначке бригаде од јула 1995. године
- Љубомир Боровчанин, замјеник команданта Специјалне бригаде полиције МУП-а; од 10. јула 1995. године, коамандант здружених снага јединица МУП-а подређених Дринском корпусу које су учествовале у операцији Сребреница
- Милан Гверо, помоћник команданта за морал, вјерске и правне послове Главног штаба ВРС
- Видоје Благојевић, командант Братуначке бригаде Дринског корпуса
- Драган Јокић, начелник инжењерије Зворничке бригаде Дринског корпуса
- Дражен Ердемовић, припадник 10. диверзантског одреда ВРС
- Погледај Прилог 1 за оне за које се сматра да су одговорни.

90 Исто, пар. 119.

91 Исто, пар. 121.

92 Исто, пар.122.

93 Исто, пар.123.

5. Преиспитивање аутентичности историје коју је установио МКСЈ

5.1. Из којег разлога је фокус на пресуди у предмету Толимир

У овом дијелу детаљније је обрађено испитивање историје коју је МКСЈ установио, кроз цитирања првостепене пресуде у предмету Толимир.⁹⁴ Ауторка сматра овакав приступ релевантим са три аспекта. Као прво, због његовог блиског односа са генералом Младићем. Здравко Толимир, помоћник команданта за обавјештајно-безбједносне послове Главног штаба ВРС, био је директно подређен команданту Главног штаба ВРС, Младићу, и био је један од Младићевих најповјерљивијих и најближих сарадника. Младић је описао Толимира као своју „десну руку“⁹⁵ те га спомињао као припадника “ужег дијела” који је током рата доносио најважније одлуке.⁹⁶ Сходно томе, он је један од пет лица која су осуђена на доживотну казну затвора на суђењима у вези са Сребреницом, заједно са Карацићем, Младићем, Беаром и Поповићем.

Као друго, Толимир је био директни надређени начелнику безбједности, Беари, и начелнику Управе за обавјештајне послове, Салапури, којем је 10. диверзантски одред био подређен. Толимир је био у положају у којем је информисан о активностима Одрета.⁹⁷ Као треће, пресуда доживотног затвора није донесена једногласно. Једна од троје судија Претресног вијећа, Приска Матимба Нијамбе из Замбије, изјавила је у свом противном мишљењу које се протеже на 36 страна, да би она Толимира ослободила по свих осам тачака, укључујући тачку геноцид.⁹⁸ Суткиња Нијамбе је ијавила:

Докази против оптуженог, у вези са свим тачкама којима се он терети, у потпуности су посредни, засновани на пресумпцијама, претпоставкама и његовој стручној повезаности с онима који су починили кривична дјела која су предмет Оптужнице. Нема доказа који би га повезивали са кривичним дјелима која су извршили његови потчињени, а докази не показују ни да је знао да се та кривична дјела врше. Веза оптуженог с тим кривичним дјелима у потпуности је изведена из његове поветаности, преко стручног командног ланца, с онима који су их заиста починили.⁹⁹

Није необично за МКСЈ да постоје противна или издвојена мишљења, али без преседана је, посебно за пресуде у вези са Сребреницом, постојање противног мишљења о ослобађању

94 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012.

95 Свједочење Руперта Смита (Rupert Smith) како је наведено у *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 921, 1165.

96 Исто, пар. 921.

97 Исто, пар. 917.

98 Тачка 1: геноцид по члану (3)(а) Статута; Тачка 2: удруживање ради вршења геноцида по члану 4(3)(b) Статута; Тачка 3: истребљивање, злочин против човјечности по члану 5(b) Статута; Тачка 4: убиство, злочин против човјечности по члану 5(a) Статута; Тачка 5: убиство, кршење закона и обичаја ратовања по члану 3 Статута; Тачка 6: прогони, злочин против човјечности по члану 5(h) Статута; Тачка 7: нехумана дјела у виду присилног премјештања, злочин против човјечности оп члану 5(i) Стаута; и Тачка 8: депортација.

99 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 4.

некога од свих оптужби. То значи да историјску чињеницу коју је установио МКСЈ преиспитује, не само ова Комисија, него и уважени судија Међународног суда. У првостепеној пресуди стоји:

Докази показују изван разумне сумње да су у вријеме притварања, убиства и поновних закопавања у ВРС-у у потпуности функционисали војни командни ланац и неопходни видови комуницирања, посебно на нивоу Главног штаба. Већина чланова [Вијећа] констатује да постоји обиље [доказа] о врло организованој операцији убиства коју су разрадиле и усвојиле бројне високе старјешине ВРС-а, а у дјело спровели многобројни припадници снага босанских Срба. Без такве сложене координације и организације, снаге босанских Срба не биле у стању да за тако кратко вријеме и на тако великом подручју убију, закопају и поново закопају хиљаде жртава, босанских Муслимана.¹⁰⁰

5.2. Питања о УЗП-у убиства

Иако се суткиња Нијамбе слаже са закључцима већине чланова Вијећа да је „заједнички план убиства војно способних мукараца из сребреничке енклаве вјероватно настао у јутарњим сатима 12. јула и да је сасвим сигурно извјесно дорађен негдје у периоду од 12. до 13. јула тако да њиме буду обухваћени и. . . мушкарци, босански Муслимани, из колоне“, она наводи да не може да подржи „закључак већине чланова Вијећа о размјерама тог УЗП-а, односно да су га усвојиле бројне старјешине ВРС-а, а у дјело спровели многобројни припадници снага босанских Срба“. ¹⁰¹ Један доказ је то што су Беара и Поповић имали потешкоћа са налажењем војника који би учествовали у масовним убиствима.

5.3. Иницијативе изван војске да се регрутују „добровољци“ за погубљења

Суткиња Нијамбе истакла је „неодобрене, изван-војне иницијативе“ Поповића да регрутује добровољце који би учествовали у убиствима, с обзиром на то да су неки припадници ВРС, па чак и неки из самог руководства ВРС, одбили Поповићев захтјев да пошаљу људе „за погубљење заробљеника“. ¹⁰² Суткиња Нијамбе употребила је израз „неодобрене, изван-војне“ јер је Поповић био спреман да као добровољца за учествовање у убијању прихвати једног младића старог 17 или 18 година. ¹⁰³ Поповић је чак наредио том младићу да пронађе још добровољаца. ¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 1070.

¹⁰¹ Исто. пар. 64.

¹⁰² *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 68. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 461-464, 466, 496-500.

¹⁰³ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, 27, fusnota190. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, 209, fusnota 2051, par. 471.

¹⁰⁴ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, 209, footnote 2051, par. 471.

Након што Поповић и Беара, посредством Пећанца, регрутовали индивидуално Ерденовића и седморицу других из 10. диверзантског одреда, Поповић је затражио да се пошаљу људи „за погубљење заробљеника“. Ако се ради о „врло организованој операцији убиства коју су разрадиле и усвојиле бројне високе старјешине ВРС-а, а у дјело спровели многобројни припадници снага босанских Срба“, ¹⁰⁵ не би требало да су имали потешкоћа са налажењем војника, без обзира на то што су многе јединице Дринског корпуса биле концентрисане у Жепи, наредном циљу ВРС, па су доступне биле само резервне јединице, укључујући неколико јединица МУП-а и Војне полиције.

5.4. Изостанак учешћа 65. заштитног пука

Изостанак учешћа 65. заштитног пука још је један доказ. 65. заштитни пук („заштитни пук“), моторизовани пук, био је елитна јединица ВРС која је вршила обезбјеђење Главног штаба, али је и ангажована као резервна јединица Главног штаба код интервенција. ¹⁰⁶ Иако је овај пук био директно подређен Младићу, они нису распоређени на Браћево нити друга мјеста погубљења. Ако се радило о “врло организованој операцији убиства” и имали су потешкоћа са налажењем мушкараца за погубљење заробљеника, зашто није ангажован 65. заштитни пук?

5.5. Питања у вези са свеобухватним планом убијања којег је усвојило руководство ВРС и самог постојања листе ратних злочинаца

Супротно констатацији већине чланова Вијећа да је постојао свеобухватни план убијања којег је усвојило руководство ВРС, суткиња Нијамбе је изјавила да “је Вијеће саслушало доказе о томе да су припадници ВРС – укључујући оптуженог – у више прилика активно дискутовали о размјенама ратних заробљеника, не само прије убиства него и током дана и седмица који су услједили.” ¹⁰⁷

Суткиња Нијамбе такође је изразила неслагање са закључком да “снаге босанских Срба у ствари нису настојале да идентификују ни да попишу заробљене босанске Муслимане, ни у сврху њихове размјене, ни у сврху идентификовања осумњичених ратних злочинаца.” Наставила је: „Иако је већина чланова Вијећа прихватила чињеницу да је Младић на трећем састанку у хотелу ‘Фонтана’ предложио провјеру цивила са циљем проналажења ратних злочинаца, она је пропустила да уважи чињеницу да се управо то чинило када је почело раз-

105 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, 209, footnote 2051, par. 1070.

106 Исто, пар. 131.

107 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 67. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 338, 408, 414, 424.

двајање.¹⁰⁸ Иако је идеја идентификације испрва одбачена, ВРС је ипак покушала да пронађе ратне злочинце и то на основу листе од 12. јула 1995. године.¹⁰⁹

5.6. Питања у вези са поузданошћу изјава свједока у вријеме потврдног изјашњавања о кривици, између осталих, Момира Николића¹¹⁰ и Дражена Ердемовића

У предмету Толимир, суткиња Нијамбе такође је изјавила да је Оптужница против оптуженог, Толимира, скројена на основу поступка Момира Николића, чије је „потврдно изјашњавање о кривици било мотивисано поменутиим циљевима умањења казне, при чему докази прибављени на основу његовог споразума кривицу неминовно пребацују на саоптужене или потенцијалне саоптужене на другим суђењима.“¹¹¹ „Његово свједочење је било под утицајем сталних подстицаја. Он није имао никакву слободу у погледу давања исказа јер би, ускраћивањем свједочења у овом или неком другом судском поступку, себе осудио на могућност да се одбачене оптужбе обнове, а тако би се евентуално суочио с новим суђењем.“¹¹²

Овом мишљењу треба посветити посебну пажњу у свјетлу свједочења Момира Николића који је, за МКСЈ, одиграо пресудну улогу у утврђивању када је формиран план погубљења. У случају Поповић, Претресно вијеће је изјавило да иако не може утврдити када је тачно израђен план убијања, непосредно прије трећег састанка који је одржан отприлике у 10.00 часова 12. јула, припадници органа безбједности већ су разговарали о планираном погубљењу мушкараца, босанских Муслимана из Поточара.¹¹³ Наводи се следеће:

Момир Николић, начелник за безбједност и обавјештајне послове Братуначке бригаде, и његов надређени Поповић, начелник безбједности Дринског корпуса, састали су се испред хотела, гдје је Поповић обавијестио Николића да ће војно способни мушкарци који се налазе у маси цивила, босанских Муслимана, бити одвојени, привремено притворени у Братунцу и убрзо након тога побијени. Поповић је рекао Момиру Николићу да је његов задатак да помогне у тој операцији. Поповићу и Николићу се придружио Косорић, помоћник начелника штаба за обавјештајне послове Дринског корпуса, и они су наставили да разговарају о неким логистичким аспектима те операције, конкретно, о локацијама које би се могле користити за притварање заробљеника и њихово убијање.¹¹⁴

108 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 60.

109 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 61. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 1068.

110 Помоћник команданта за безбједност и обавјештајне послове Братуначке бригаде.

111 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 13.

112 Исто, пар. 11.

113 *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 1051-1053.

114 Исто, пар. 1051.

Одмах након тог разговора између Поповића, Косорића и Момира Николића одржан је трећи састанак у хотелу 'Фонтана'. На том састанку, Младић је по први пут најавио да ће сви мушкарци, босански Муслимани, у Поточарима бити одвојени како би се извршила провјера и утврдило да ли међу њима има ратних злочинаца. Он није навео никакве појединости у вези с логистичким аспектом тог процеса.¹¹⁵

На основу ових изјава, Претресно вијеће је констатовало да је најављени процес одвајања у Поточарима, који је започео касније тог дана, означио почетак спровођења плана убијања мушкараца, босанских Муслимана из Сребренице, иако је признало да је особа која је свједочила, Момир Николић, пружила лажне информације и изјаве тужилаштву током преговора о изјашњавању о кривици.¹¹⁶

Сасвим је јасно да су Беара и његов подређени, Поповић, били двије кључне личности у организовању масовних погубљења, с обзиром на то да није пронађен никакав директан доказ који би њих повезивао са њиховим надређенима. Ово је разумно објашњење зашто су Момир Николић и Дражен Ердемовић били изузетно важни свједоци у пресудама МКСЈ-а. Из тог разлога је суткиња Нијамбе, на самом почетку њеног противног мишљења, довела у питање управо та два свједока.¹¹⁷

6. Механизам масовног погубљења

У претходном дијелу разматрана је аутентичност чињеница које је установио МКСЈ. У овом дијелу биће говора о удруживању ради масовног погубљења, да ли је план сковао Главни штаб, те о циљу иза масовног погубљења.

6.1. Удруживање ради масовног погубљења – веза између оружаних сукоба и масовних убистава

Управо у противном мишљењу суткиње Нијамбе у првостепеној пресуди у предмету Толимир истакнуто је неколико кључних питања, укључујући и везу између оружаних сукоба и масакара у Сребреници, позивајући се при том на Директиву бр. 7 и 7/1.¹¹⁸ Наводи се следеће:

2. Карактер сукоба (а) Директива бр. 7 и 7/1

¹¹⁵ Исто, пар. 1052.

¹¹⁶ Исто, пар. 48-53, 280-288. Из тог разлога, Претресно вијеће је изјавило да је било врло опрезно и пажљиво када се радило о разматрању његових исказа. Међутим, размотривши све факторе, Вијеће је рекло да сматра да свједочења која је он пружио имају доказну вриједност и заслужују разматрања у ситуацијама у којима су релевантна.

¹¹⁷ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 4-13.

¹¹⁸ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012. Ознаке за фусноте уклоњене су из директног цитата.

[Параграф 18 уклонила ауторка овог поглавља]

19. Иако се већина чланова Вијећа ослањала на Директиву бр. 7 као на смјерницу у погледу намјере да се нападне на цивилно становништво, Директива бр. 7 не може се посматрати изоловано и мора се тумачити с обзиром на историјски контекст регије, а посебно на то да је сукоб у Босни трајао најмање од 1992. године. Другим ријечима, позив на „елиминисање енклава“ из Директиве бр. 7 мора се посматрати у контексту трогодишње борбе између три народа у БиХ. Већина чланова Вијећа сматра да је ставка „елиминисања енклава“ изведена из свеобухватних стратешких циљева РС која је, по њеном закључку, приказала „политику (...) са циљем уклањања босанских Муслимана из источних енклава“. Међутим, Већина чланова Вијећа заборавља да су стратешки циљеви били формулисани у исто вријеме када је и основана ВРС: у вријеме „када је било очито да су друге двије националне заједнице [у БиХ] (Муслимани и Хрвати) формирале своје војске“. С обзиром на то, очигледан смисао Директиве бр. 7 не открива протузаконите циљеве у вези са цивилним становништвом сребреничке и жепске енклаве. Прије ће бити да она показује глобални план настојања да се оствари територијална контрола, у контексту цјелокупног сукоба који се 1995. године одвијао у цијелој БиХ. Надаље, нема доказа да су стратешки циљеви икада били употребљени као смјерница за циљеве ВРС. Посебно подсјећам на то да начелник штаба ВРС Миловановић за стратешке циљеве није знао све до 2004-2005. године, када је за њих чуо у свједочењу у предмету Тужилац против Слободана Милошевића.

[Параграф 20 уклонила ауторка овог поглавља]

21. Треба примијетити да Директива бр. 7/1 не садржи релевантан дио на којем је већина чланова Вијећа засновала свој закључак о постојању заједничког циља, односно, о „стварању услова тоталне несигурности, неподношљивости и бесперспективности даљњег опстанка и живота мјештана у обје енклаве“. У Директиви бр. 7/1, у којој је опширно разрађено које мјере предузимати у источним енклавама, могле су да буду поновљене формулације из Директиве бр. 7, али то управо није случај. Дакле, може се виђети да се од тог циља – стварања неподношљиве ситуације за становнике сребреничке и жепске енклаве – одустало само неколико седмица после издавања [Директиве].¹¹⁹ [Наглашене дијелове подвукла ауторка овог поглавља.]

Иако се ово противно мишљење није одразило на пресуду у предмету Толимир, оно би требало да има значајну важност за оне који истражују узроке и механизме злочина. У противном мишљењу суткиње Нијамбе, истакнута су и друга кључна питања.

6.2. Да ли је план скован од стране Главног штаба

Према историји коју је установио МКСЈ, план за масовна погубљења развило је руководство Главног штаба. Да је Слободан Милошевић жив, врло је вјероватно да би он био осуђен за геноцид, с обзиром на то да се у његовој Оптужници налази УЗП Сребреница.¹²⁰ Међутим, у стварности, вјероватније је да је нешто друго по сриједи, а то су примијетили и суткиња Нијамбе и Комисија. Није Главни штаб већ су „криминално настројени војници

¹¹⁹ Исто, пара. 19, 21. Ознаке за фусноте уклоњене су из директног цитата.

¹²⁰ *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54-T, Amended Indictment “Bosnia and Herzegovina,” 22 November 2002.

ВРС“¹²¹ или „клика криминално настројених војника ВРС“¹²² ти који су испланирали и организовали погубљења.

6.3. Различити циљеви и мотиви иза спорадичних, опортунистичких убистава и убистава великих размјера / масовних погубљења

Како би се истражили циљеви и мотиви иза масовних погубљења, мора се направити разлика између спорадичних убистава, опортунистичких убистава и убистава великих размјера. У пресудама у вези са Сребреницом није се правила разлика између спорадичних/опортунистичких убистава и масовних погубљења на седам локација. Овакав однос према злочинима био је довољан за утврђивање кривичне одговорности оптуженог; међутим, није довољан ако се покушава истражити позадина и формирање плана злочина. Чак и међу седам локација масовних погубљења, ситуација у случају складишта у Кравици разликовала се.

Користећи већ споменути Прилог 1, у којем су у виду табеларног приказа представљени бројеви на основу првостепене пресуде у предмету Младић, ауторка дефинише следеће:

α) Локације спорадичних/опортунистичких убистава:

У близини базе УН-а у Поточарима 12. јула 1995. године; у близини „Бијеле куће“ у Поточарима 13. јула 1995. године; притворени у и око школе „Вук Караџић“ 12.-14. јула 1995. године; аутобус паркиран испред школе „Вук Караџић“ 13. јула 1995. године; ријека Јадар 13. јула 1995. године; ливада Сандићи 13. јула 1995. године; испред супермаркета „Кравица“ 13.-14. јула 1995. године; школа „Лука“ у близини Тишће 14. јула 1995. године; школа „Грбавци“ у Ораховцу 14. јула 1995. године; школа „Петковићи“ 14. јула 1995. године; школа „Роћевић“ 14.-15. јула 1995. године; школа „Кула“ 14.-15. јула 1995. године; заробљени мушкарци Муслимани 18. јула 1995. године; Бишина 23. јула 1995. године; Трново у јулу-августу 1995. године; притворени у касарни Зворничке бригаде 23. јула 1995. године.

β) Локације опортунистичких убистава великих размјера:

Складиште у Кравици, 13-14. јула 1995. године.

γ) Локације организованих масовних погубљења:

Церска долина 17. јула 1995. године; двије ливаде у Ораховцу 14. јула 1995. године; брана Петковићи 14.-15. јула 1995. године; Козлук 15. јула 1995. године; Војна економија Браћево 16. јула 1995. године; Дом културе у Пилици 16. јула 1995. године.

6.3.1. Мотиви у вези са локацијама спорадичних/опортунистичких убистава – освета

Што се тиче мотива за погубљења, истакнути су емоционални фактори као што су освета, бијес и фрустрација.¹²³ Према НИОД-у, освета за убиство српских цивила у енклави и око

121 *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 63.

122 Исто, пар. 66.

123 NIOD [Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie] Report, 1959.

ње 1992. и 1993. године често се наводи као мотив за погубљења, како у муслиманско-хрватској Федерацији, тако и у Републици Српској.¹²⁴ Иако се овде примјећује дјелимичан израз истине (када су жртве српски цивили, користио се израз „убиство“, док се у случају других користио израз „погубљења“), у противном мишљењу суткиње Нијамбе такође су споменути емоционални фактори.

На првом мјесту, НИОД је указао да је „мотив можда могао бити ‘етничко чишћење’ српске територије“, али је даље навео да „можемо са сигурношћу тврдити да је освета такође имала свој допринос: освета за догађаје из мутне и далеке прошлости али и за догађаје из 1992. и 1993. године, а посебно за насилне излете из енклаве АРБиХ из 1995. године“.¹²⁵

Ауторка сматра да се мотиви освете уклапају у категорију а) локације спорадичних/опортунистичких убистава. О догађајима из 1992. и 1993. године у којима су масакрирани српски цивили биће ријечи на крају овог поглавља. Чињеница да енклава није била демилитаризована и да је АРБиХ 1995. године извршила насилне излете из енклаве детаљно је проучена у осталим поглављима овог извјештаја.

6.3.2. Локације опортунистичких убистава великих размјера

Постоји седам локација масовних погубљења. Међутим, ситуације су се разликовале од једног до другог. У складишту у Кравици, гдје се масовно погубљење одвијало у касним поподневним сатима 13. јула, један од заробљеника зграбио је пушку од стражара и употребио је да га убије. Као одговор на то, 12 других стражара отворило је ватру на друге затворенике и убило их, иако се њихово убијање развило до пуног погубљења у складишту, не ограничавајући се на затворенике у непосредној близини.

Како се у пресудама МКСЈ-а у вези са Сребреницом није правила разлика између спорадичних/опортунистичких убистава и масовних погубљења на седам локација, такође није прављена разлика између погубљења у Кравици и шест осталих масовних погубљења. Међутим, очигледно су процес и механизам били различити и требало би их категорисати као локације убистава широких размјера, али опортунистичких убистава широких размјера.

6.3.3. Организовано масовно погубљење

Код преосталих шест локација, треба направити разлику између мотива и циљева оних који су извршили злочине и оних који су их испланирали и наредили. Мотиви ових из прве групе такође су се разликовали од особе до особе или јединице до јединице. Као што је горе приказано, мотиви осам добровољаца из 10. диверзантског одреда били су новчани, док је један од њих наводно починио злочине на основу личне освете због убиства његовог брата. Други су једноставно слушали наређења одозго, док су неки дјеловали из освете.

¹²⁴ Исто, 1959-1960.

¹²⁵ Исто, 1987.

Као што табела у Прилогу 1 приказује, данас су познати корпуси и бригаде које су починиле злочине. Међутим, сам разлог или мотиви за почињење тешких злочина нису утврђени.

6.4. Циљеви и мотиви оних који су испланирали масовно погубљење

МКСЈ је у низу суђења у вези са Сребреницом закључио да је УЗП убиства постојао на основу Директиве бр. 7. Међутим, ако се проуче докази које МКСЈ није узео у обзир нити оспорио, постаје врло вјероватно да није Главни штаб већ да су „криминално настројени војници ВРС“ или „клика криминално настројених војника ВРС“ ти који су починили злочине. С друге стране, Беара и Поповић су физички виђени на многим мјестима погубљења, а начин на који су погубљења, као и закопавања и поновна закопавања, организована и спроведена, показао је да то није могло бити извршено без учешћа неких од припадника Главног штаба.

Ово поглавље, као ни Комисија, до сада нису успјели да дођу до саме сржи те теме; међутим, постоји један интервју који води до суштине ствари. То је интервју НИОД-а са Миленком Живановићем од 17. септембра 2001. године. Миленко Живановић именован је за првог команданта Дринског корпуса када је он и оформљен, 1. новембра 1992. године, и вршио је дужност команданта Дринског корпуса до око 20.00 сати 13. јула 1995. године, када га је замијенио генерал Крстић.¹²⁶ У интервјуу стоји:

Разговарајући са НИОД-ом, Живановић није негирао да се догодило масовно убиство, нити да је то била акција коју је организовала ВРС. Као мотив навео је освету. Друго објашњење које је Живановић понудио за масовно убиство било је да је то била на-мијерна акција само неколицине официра на терену који су били присталице генерала Манојла Миловановића, некадашњег начелника Генералштаба ВРС. Ови официри су, тврдио је Живановић, извршавали погубљења без претходног Младићевог знања, а циљ им је био да дискредитују самог Младића. Пуковник Беара, официр у органу безбједности, именован је као главни покреталац. Живановић је покушао да ослободи Младића било какве кривице за убиства и ставио је одговорност директно под ноге Крстићу.¹²⁷

У интервјуу даље пише:

Међутим, ова верзија догађаја не може да издржи темељно испитивање пошто је Младић лично виђен на више места погубљења. Да је био против убистава, сигурно је могао да их спречи. Изјава Живановића, заинтересоване стране, мора се посматрати са сумњом.¹²⁸

Међутим, овај аргумент НИОД-а протуријечи чињеницама. Како се открило на његовом суђењу, Младић није био присутан ни на једном мјесту погубљења. Од 11. до 12. јула, Младић је присуствовао трима састанцима са цивилним представницима и УНПРОФОР-ом, одр-

126 *Prosecutor v. Ljubomir Borovcanin*, Case No. IT-02-64, Annex A. Military Structure of the Army of the Republika Srpska ("VRS"), 6 September 2002, <https://www.icty.org/x/cases/borovcanin/ind/en/bor-annexA020906.htm>

127 NIOD Report, 1962.

128 Исто.

жаним у хотелу „Фонтана“ у Братунцу.¹²⁹ У поподневним сатима 13. јула, путујући ка штабу ВРС у Хан Пијеску, Младић се зауставио у Сандићима и Новој Касаби како би се састао са ратним заробљеницима те је одржао злогласне говоре. Од 14. до 17. јула био је у Београду и присуствовао састанцима са међународном заједницом.¹³⁰

У првостепеној пресуди у предмету Крстић признато је да је одлука о погубљењу муслиманских мушкараца у војном смислу недокучива, позивајући се на сведочење Ричарда Батлера (Richard Butler), војног стручњака Тужилаштва МКСЈ:

...тешко је замислити бољи адут у преговорима са политичким представницима прије свега власти БиХ, али и међународне заједнице, од контроле над 10.000 до 15.000 мушкараца Муслимана усред Поточара, који су легитимни ратни заробљеници под надзором или супервизијом свакако војника УН-а који су били тамо, а у једном тренутку и МКЦК-а. То је најбољи адут приликом преговарања, и могло би се претпоставити да се на основу њега може стећи знатно повољнија политичка позиција у односу на друге, а управо тај адут је одбачен због неког другог разлога.¹³¹

Тачно је да је погубљење више хиљада ратних заробљеника, а не 7.000-8.000 њих, недокучива мистерија, не само у војном, већ и у политичком смислу. Чак и да је Младић био пун мржње и бијеса према муслиманским ратним злочинцима, знао би за реперкусије и последице масакара. Генерал Младић био је превише патриотски настројен, како према Републици Српској, тако и према српској заједници, да би изгубио живце и наредио масакре који би несумњиво наштетили његовој земљи и народу. Младић је користио ријеч „Турци“, као и друге прљаве ријечи; међутим, упућивање увредљивих или презирних изјава муслиманским војницима, као и цивилима, и њихово масакрирање и клање потпуно су различити феномени.

Историчар Ден Стоун (Dan Stone) је једном то прикладно изразио, цитирајући Алана Конфиноа (Alan Confino): „један историчар запазио је да смо можда, парадоксално, „нацификовали нацисте“: односно, историчари ризикују да схватају ријечи нациста превише дословно и виде расу у сржи свега што је повезано са Трећим рајхом, чинећи да режим изгледа много кохерентније него што је то заправо био случај“.¹³² Управо ово је истакла суткиња Нијамбе у вези са Директивом бр. 7. Да ли су Вијећа МКСЈ-а ријечи Младића и других припадника ВРС схватила превише дословно, не узимајући у обзир средину одакле они долазе?

У складу са формулацијом у летку МКСЈ-а, ако његова главна достигнућа укључују „индивидуализацију кривике“, требало се фокусирати на чињеницу да су одређене злочине починили појединци, а не читава јединица или цијела ВРС.

Понавља се још једном то да чињенице и детаљи масовних погубљења нису битни за Међународни суд када се ради о утврђивању кривичне одговорности, али их треба пажљиво испитати како би се истражила позадина злочина ради будућих генерација, са обје стране.

129 Први састанак: 11. јула, 20.30-21.15. Други састанак: 11. јула, 23.30 – 12. јула, 01.00. Трећи састанак: 12. јул, 10.30-12.00.

130 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 373 (14. јул), 375 (15. јул).

131 *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001, par. 70.

132 Dan Stone, *Histories of the Holocaust* (London: Oxford University Press, 2010), 3.

Остају многа питања у вези са тим ко је наредио масовна погубљења, с којим циљем, ко је уплатио новац 10. диверзантском одреду и, такође, са којим циљем.

У овом поглављу није се успио утврдити механизам злочина. Истраживање Сребренице треба наставити, баш као што је настављено проучавање Холокауста. Заправо, од краја Хладног рата, историографија Холокауста експоненцијално расте, с обзиром на то да су архиви у бившим комунистичким земљама постали доступни и да су се развиле линије истраге које су понудиле нове начине за разумијевање природе геноцида над Јеврејима.¹³³ Библиотека у Јад Вашему у Јерусалиму годишње добије око 4.000 књига о Холокаусту на свим европским језицима, као и на другим страним језицима.¹³⁴ Слично томе, случај Сребренице требало би пажљивије истражити.

На крају поглавља анализираће се могући разлози за масовно погубљење.

7. Могући разлози за масовну погубљење: Освета за једну другу Сребреницу из периода 1992-1993. године

Историјски запис којег МКСЈ није *утврдио* је историја једне друге Сребренице, оне из периода 1992-1993. године. Ако је једна од сврха МКСЈ-а била „доношење правде жртвама“, требало је испитати још једну Сребреницу. Ако ово поглавље покуша да слиједи став тужилаштва и не користи као извор документе било које од страна у сукобу, како би се осигурала потпуна неутралност, биће немогуће истражити случај Сребренице из периода 1992-1993. године, јер је број поузданих докумената од треће стране врло ограничен.

Постоји документ УН-а назива „Писмо привременог отправника сталне мисије Југославије при Организацији уједињених нација од 24. маја 1993. године, упућено генералном секретару“,¹³⁵ који садржи свеобухватна истраживања као и важне изјаве жртава и свједока. Међутим, оно није званични документ УН-а, и оне га нису усвојиле.

Додатак IV извјештаја НИОД-а о Сребреници, поднаслова „Историја и подсјетници у Источној Босни“ (History and Reminders in East Bosnia)¹³⁶, бави се свеобухватном историјом и позадином Сребренице из 1995. године. Аутор Хер Дројзингс (Ger Duijzings) забиљежио је дјела Насера Орића и муслиманске паравојске коју је он организовао и обучавао, као и „етничко чишћење које су спровели Срби“. Међутим, то поглавље оштро је критиковано уз образложење да некритички „подржава бројку од хиљаду страдалих Срба у сребреничкој

133 Stone, *Histories*, 1.

134 Исто, 6.

135 United Nations General Assembly, *Letter dated 24 May 1993 from the Charge d'affaires a.i. of the Permanent Mission of Yugoslavia to the United Nations addressed to the Secretary-General*, UN dok. A/48/177 S/25835, 2. jun 1993.

136 Ger Duijzings, “Appendix IV: History and Reminders in East Bosnia,” u *Srebrenica: A ‘Safe’ Area*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2003.

регији у периоду 1992-1994. године, а која је потекла од локалних извора, без обзира на чињеницу да нити један од тих извора горепоменуто међународне организације [МКЦК, МКСЈ, ИЦМП] не сматрају поузданим“.¹³⁷ Критика се односила на број жртава и подјелу на бораце и цивиле. Критиковани су сљедећи пасуси:

За српску страну, бројни муслимански напади постали су извор дубоког понижења и огорчења. Срби су на ове нападе гледали као на још једну потврду своје улоге као нације која непрекидно „пати“, нације којој пријети геноцид и нестанак. Иако ово гледиште апсолутно није узимало у обзир неизмјерну патњу коју су сами Срби нанијели муслиманском становништву када је рат тек почео, могло је некако да се схвати. Након девет мјесеци муслиманских напада, Срби су потпуно сатјерани у ћошак. Тек десетак српских села на подручју Сребренице и Братунаца остало је у рукама Срба. Других тридесет српских села и седамдесет заселака пало је под муслиманску контролу. До јануара 1993. године нападнуто је преко сто српских насеља. Само су Братунац, Склани и неколико села уз Дрину још увијек били у рукама Срба.⁶⁷⁹ Поред тога, Срби су претрпели огромну материјалну штету. Иванишевић процјењује да је 5.400 од приближно 8.000 српских домаћинстава у општинама Сребреница и Братунац изгубило дио или цијелу имовину. Већина њихових кућа је опљачкана, спаљена и уништена. Одведен је и огроман број стоке (крава, коза и живине).⁶⁸⁰ Братунац и Милићи пружили су смјештај хиљадама избјеглица из Сребренице, као и из централне Босне (посебно Зенице). Уништили су околна српска села. Услови живота ових избјеглица обично су били лоши, а оне нису добијале много помоћи од хуманитарних организација. Већина је морала сама да ријеши своје стамбено питање. Многе српске избјеглице, укључујући и оне из Сребренице, нису биле презадовољне како су примљене у Братунцу.⁶⁸¹ Из тог разлога су неки који су имали пријатеље или рођаке у Србији одлучили да оду тамо и придруже им се. Почетком 1993. године тринаест хиљада Срба из општина Сребреница, Братунац, Склани и Милићи регистровани су као избјеглице у Србији, махом жене и деца (који чине 45% укупног српског становништва ових општина).⁶⁸²

Највише огорчености, ипак, изазвао је велики број српских жртава из прве године рата. Према Иванишевићу, који је документовао све случајеве, најмање хиљаду српских цивила убијено је између априла 1992. и јануара 1994. године.⁶⁸³ Убједљиво највећи број жртава настрадао је између почетка рата и стварања заштићене зоне.¹³⁸

Дројзингс је навео Иванишевићеву *Хронику нашег гробља* као један од својих извора, дјело које Делпла (Delpla) сматрала непоузданим. Најзначајнији је проблем то што нису доступни поуздани подаци нити документи међународних, трећих, страна, а који се сматрају објективним и поузданим. У извјештају ГСУН-а о Сребреници, који је један од најважнијих и најаутентичнијих докумената о Сребреници у међународној заједници, наводи се сљедеће:

35. Бошњачка енклава у, чијем је центру била Сребреница, у рокду од неколико мјесеци проширена је под Орићевом командом на околна подручја. Највећим дијелом, борбе које су се у овом периоду водиле нису биле уобичајено ратовање, већ је то више био низ напада и контра напада оружаних група једне или друге заједнице. Док су ширили своју територију, Бошњаци су користили технике етничког чишћења, сличне онима

137 Isabelle Delpla, “Facts, Responsibility, Intelligibility, comparing the Srebrenica investigations and Reports,” u Delpla, Bougarel i Formel, *Investigating Srebrenica*, 150.

138 Duijzings, “Appendix IV,” 33-134. Извори наведени у фуснотама у овом цитату су сљедећи: 679 Ivanisevic, *Hronika*, pp. 40-42. , 680 Ivanisevic, *Hronika*, pp. 106. , 681 Conversation Stevo Milivojevic, 11/11/1998. , 682 Ivanisevic, *Hronika*, pp. 109-111. , 683 Ivanisevic, *Hronika*, p. 67.

које су Срби користили у другим подручјима, палећи куће и тероришући цивилно становништво. Српски извори тврде да су бошњачки борци, док су ширили подручје Сребренице, побили 1.300 људи, а још већи број је расељен из својих кућа. Српски извори и међународни посматрачи за људска права извијестили су о инцидентима у којима су Срби очигледно мучени и сакаћени.² У исто вријеме, много већи број Бошњака проживљавао је сличне судбине у подручјима која су остала под српском контролом.¹³⁹

Извор фусноте 2 у горе наведеном цитату је књига Јана Вилема Хонига (Jan Willem Honig) и Норберта Бота (Norbert Both), *Сребреница: Запис о ратном злочину* (Srebrenica: Record of a War Crime), страна 79. Хониг и Бот нису појаснили свој извор, али, на тој страници њихове књиге стоји:

Срби су уложили много труда у прикупљање доказа о ратним злочинима које су Муслимани починили у селима као што су Брежани, Залазје, Ратковићи, Факовићи и Глогова. Докази указују да су Срби мучени и сакаћени, док су други спаљени живи када су им паљене куће. Наводно је током овог периода убијено преко 1.300 људи.¹⁴⁰

Још критика упућено је ка прављењу разлика између статуса страдалих. Делпла се осврнула на Дројзингсова запажања у вези тих података “које су доставиле српске власти” и за које је рекао да су у одређеној мјери „неистините из разлога јер су у њима и цивили и војници – укључујући и војнике и припаднике паравојних формација који су страдали у борби – приказани као жртве ‘Муслиманског терора’, без прављења разлике између њих“.¹⁴¹ Дројзингсове напомене у фусноти су слjedeће:

Иванишевић, *Хроника*, стр. 67. У ранијем нацрту текста објављеном у локалним новинама *Наша ријеч*, Иванишевић спомиње 1.200 српских жртава (Иванишевић, ‘Геноцид као судбина’). Иванишевићеви подаци су вјероватно неистинити, јер се чини да он ту не убраја само цивиле, већ и војнике и припаднике паравојних формација који су страдали у борби или током пљачкашких похода. Он ту укључује, на примјер, имена четворице Срба који су страдали у Поточарима 20. априла 1992. године. По свој прилици, ова четворица су били припадници Арканових Тигрова или полицајци који су упали у Орићеву засједу (Иванишевић, *Хроника*, стр. 7). Ово Иванишевићево дјело на широко је рекламирано у србијанској штампи и штампи босанских Срба, нпр. у *Борби* (од 26.05.1993. до 04.06.1993.) и *Вечерњим новостима* (од 13.06.1994. до 26.06.1994.). Новински чланци објављени у *Нашој ријечи* (између јула и децембра 1993.) садрже спискове имена жртава и починилаца за свако српско село нападнуто од Муслимана. Видјети и интервју у *Нашој ријечи* из априла 1993. године (Јовановић, ‘Геноцид’).¹⁴²

Какву поуку можемо извући из ових критика? Ауторка сматра да несигурност или сумња у укупан број мртвих не пориче нити утиче на чињеницу да се злочин догодио, а жртве и породице српске Сребренице такође су пропатиле. Поред тога, треба се присјетити да прављење разлике између бораца и небораца, активних припадника и припадника резервних састава или цивила и војника није било битно за међународну заједницу, као ни за неке научнике, када су у питању жртве масакра у Сребреници 1995. године. Ако међународна

139 United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 35.

140 Jan Willem Honig i Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime* (London: Penguin Books, 1996), 79.

141 Delpla, Bougarel i Formel, *Investigating Srebrenica*, 167.

142 Duijzings, “Appendix IV,” 134, fusnota 683.

заједница критикује Србе због тога што немају објективне податке о жртвама који потичу од међународних институција, то није кривица српске заједнице. Заправо, Тужилаштво МКСЈ-а је једном покушало да сачини кривичну евиденцију муслиманских команданата за које се вежу кривична дјела, али овај покушај је био узалудан.

Према *Босанској књизи мртвих*,¹⁴³ у регији Подриње, између 1991. и 1995. године, страдало је 28.135 особа, од тога 22.472 Муслимана и 5.571 Срба. У периоду 1991-1995. године, 1992. била је година са највише жртава, како за Муслимане тако и за Србе, укупно 13.617 особа, а слиједи је 1995. година са 9.687 особа. Иако се у овој књизи наводи да је број страдалих Срба у Подрињу у 1992. години 2.829, Влада Републике Српске извјестила је да је преко 2.500 особа страдало у 1992. години. Тврдила је да је наведена књига умањила српске жртве за више од 14% у Босни и Херцеговини, за више од 33% у сарајевској регији, те за више од 39% за жртве млађе од 18 година.¹⁴⁴ У бази података Републике Српске наводи се да су ове бројке засноване на службеним документима и личном досијеу сваке од жртава, па су шансе да има грешака веома мале.

Детаљни описи инцидената и злочина разрађени су у Хронологији догађаја коју је написао професор Гидеон Грајф, председник Комисије.

8. За изградњу мира и рецепти за спречавање злочина у будућности

Бројеви особа које су нестале након пада Сребренице често су сабирани и сви су они називани „жртвама“. Међутим, добро је позната, па и забиљежена, чињеница да су се они разликовали по војном статусу, узроку смрти и по томе гдје су налажени њихови остаци. Иако се бројеви, или однос између бројева, оних који су погинули у борбеним или војним дејствима и оних који су били жртве кривичних дјела не могу прецизно утврдити, постојање прве као и друге наведене групе особа је историјска чињеница, коју је чак признао и МКСЈ. Ако се ово узме у обзир заједно са чињеницом да је укупан број несталих утврђен, број жртава „геноцида“ или масовног погубљења не може бити 7.000-8.000. Више је него разумљиво да би чланови породица несталих назвали све те мртве „жртвама“ које је убила ВРС. Међутим, ова разлика се мора истаћи ради будућих генерација.

Дефинисање тога ко су жртве кључно је за многе најбитније проблеме у схватању онога што се десило након пада Сребренице. У зависности од дефиниције жртава разликују се и они које би се требало држати одговорнима. Ако би се сви убијени, па и особе страдале у

143 Mirsad Tokača, “7.1.7.2 The Drina River Valley/Podrinje,” u *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995/Bosnian Book of the Dead: Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995* (Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo, 2012), 168-175.

144 Подаци преузети из Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, *Попис жртава одбрамбено отаџбинског рата: Резултати истраживања*, јануар 2020, <https://www.rcirz.org/wp-content/uploads/2020/01/popis-zrtava.pdf>

Примједба аутора: ово су прелиминарне бројке и и могуће је да су се неке донекле промијениле.

борбама, у легитимним војим дејствима или оне које су умрле на други начин, назвали жрвама, одговорност и кривица не би могли пасти искључиво на ВРС. Овај аргумент такође утиче на рецепт за спрјечавање злочина под јурисдикцијом МКСЈ. Познати рецепт за „хуманитарну интервенцију“ је заустављање чудовишта и зла. Међутим, ако се све страдале особе назову „жртвама геноцида у Сребреници“, рецепт за спрјечавање таквих жртава у будућности је спрјечавање ратова и оружаних сукоба. Разлог за ово је чињеница да се не може занемарити веза између оружаног сукоба у општем смислу и, у ужем смислу, у Сребреници, борби које су избиле у циљу спрјечавања пробоја колоне.

Прилог 1

Мјеста страдања и број страдалих у првостепеној пресуди Младићу (стр. 1601-1606) табеларно приказанни од стране аутора

Листа Е и други инциденти	Мјесто	Датум	Број убијених	Починиоци
Е 1.1	На обали ријеке Јадар	13.07.1995.	15	Припадници полиције или војне полиције ВРС
Е 2.1	У долини Церске	17.07.1995.	150	„Четници“ и припадници Одред специјалне полиције и Јединице специјалне полиције МУП-а
Е 3.1	Складиште Кравица	13.-14.07.1995.	1 000	Припадници 2-ог одреда Шеховићи и Бригаде специјалне полиције и Братуначке бригаде
Е 4.1	У близини ливаде Сандић, они који су се из колоне предали	13.07.1995.	10 – 15	1.Чета Центра за обуку са Јахорине и војник
Е 5.1	Школа Луке близу Тишће	14.07.1995.	21	Припадници ВРС
Е 6.1	Школа Грбавци у Ораховцу	14.07.1995.	2	Припадници Зворничке бригаде
Е 6.2	Две ливаде у Ораховцу	14.07.1995.	819	Припадници Зворничке бригаде
Е 7.1	Школа Петковић	14.07.1995.	20	Припадници ВРС
Е 7.2	Петковић насип	14.-15.07.1995.	401	Припадници 6-ог пјешадијског батаљона Зворничке бригаде
Е 8.1	Роћевић школа	14.-15.07.1995.	12	Припадници Зворничке бригаде
Е 8.2	Козлук	15.07.1995.	575	Припадници Зворничке и Братуначке бригаде
Е 9.1	Школа Кула близу Пилице	14.-15.07.1995.	8	Припадници 1-ог батаљона Зворничке бригаде ВРС
Е 9.2	Брањево војна фарма	16.07.1995.	1 000 – 1 200	Војници ВРС укључујући припаднике 10-ог диверзантског одреда и групу војника из Братунца
Е 10.1	Културни центар Пилица	16.07.1995	500	Припадници ВРС
Е 12.1	Бишина	23.07.1995.	39	Припадници ВРС и 10-ог диверзантског одреда
Е 13.1	Трново	Јул – август	6	Припадници јединице Шкорпион
Е 14.1	Близу базе УН у Поточарима	12.07.1995.	9	Припадници ВРС
Е 14.2	Близу Бијеле куће у Поточарима	13.07.1995.	1	Војници ВРС
Е 15.1	Притворени у и око основне школе Вук Караџић у Братунцу	12.-14.07.1995.	50	Припадници вода војне полиције Братуначке бригаде ВРС, припадници специјалне полиције, припадници Босанско-Српске цивилне полиције МУП, припадници Вукова са Дрине и паравојна формација

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Е 15.3	Скинут са аутобуса паркираног испред школе Вук Караџић у Братунцу	13.07.1995.	1	ВРС војни полицајац
Није на листи	Изван самопослуге у Кравици	13.-14.1995.	15	Војници ВРС
Није на листи	Заробљени бошњачки муслимани, мушкарци	18.07.1995.	4	Војници ВРС
Није на листи	Повријеђени пеитвореници у баракама Зворничке бригаде	23.07.1995.	10	Војници ВРС
	Убиства УКУПНО		4 668 – 4 873	

Извор: “8.3 Murder.” U *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgement (Volume III of V), 22 November 2017, 1601-1606

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
АРБиХ	Армија Републике Босне и Херцеговине
БиХ	Босна и Херцеговина
ВБС	Војска босанских Срба
ВРС	Војска Републике Српске
ГСУН	генерални секретар Уједињених нација
ДНК	дезоксирибонуклеинска киселина
ISS	Институт за студије безбједности (Institute for Security Studies)
ИЦМП	Међународна комисија за нестала лица
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МКЦК	Међународни комитет Црвеног крста
МРМКС	Међународни резидуални механизам за кривичне судове
МУП	Министарство унутрашњих послова
НИОД	Низоземски институт за ратну документацију (Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie)
ОЕБС	Организација за европску безбједност и сарадњу
ПХР	Љекари за људска права (Physicians for Human Rights)
РС	Република Српска
УЗП	удружени злочиначки подухват
УН / UN	Уједињене нације (United Nations)
УНПРОФОР	Снаге заштите Организације уједињених нација (United Nations Protection Force)
ХВО	Хрватско вијеће одбране

Библиографија

- Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. *Попис жртава одбрамбено отаџбинског рата: Резултати истраживања*. јануар 2020. <https://www.rcirz.org/wp-content/uploads/2020/01/popis-zrtava.pdf>
- Brunborg, Helge, i Henrik Urdal. "Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica [Извјештај о броју несталих и мртвих из Сребренице]". Office of the Prosecutor, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Тужилаштво, Међународни кривични суд за бившу Југославију], 12. feburar 2000. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/krstic_srebrenica_000212.pdf
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau i Arve Hetland. "Missing and Dead from Srebrenica: The 2005 Report and List [Нестали и мртви из Сребренице: Извјештај и листа из 2005. године]". Office of the Prosecutor, Expert Report for the Case of Vujadin Popović et al. (IT-05-88) [Тужилаштво, Експертски извјештај за предмет Вујадин Поповић и др. (IT-05-88)], 16. novembar 2005.
- Čivikov, Germinal. *Srebrenica: The Star Witness* [Сребреница: Главни свједок]. Preveo John Laughland. Belgrade: Srebrenica Historical Project, 2010.
- Communications Service of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *Case Information Sheet: "Pilica Farm" (IT-96-22) Dražen Erdemović* [Информације о предмету: „Економија Пилица“ (IT-96-22) Дражен Ердедмовић].
- Delpla, Isabelle, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fornel, prir. *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities* [Истражујући Сребреницу: Институције, чињенице, одговорности]. New York, Berghahn 2014.
- Delpla, Isabelle. "The ICTY Investigations: Interview with Jean-René Ruez [Истраге МКСЈ: Интервју са Жан-Рене Руезом]". U *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, priredili Isabelle Delpla, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fornel. New York, Berghahn 2014.
- Delpla, Isabelle. "Facts, Responsibility, Intelligibility, comparing the Srebrenica investigations and Reports [Чињенице, одговорност, разумљивост, поређење истрага и извјештаја о Сребреници]". U *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, priredili Isabelle Delpla, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fornel. New York, Berghahn 2014.
- Duijzings, Ger. "Appendix IV: History and Reminders in East Bosnia [Додатак IV: Историја и подсејетници у Источној Босни]". U *Srebrenica: A 'Safe' Area*. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2003.
- Duijzings, Ger. "Scholars (Not) Investigating Srebrenica. Academic Feuds and Other Shortcomings [Научници (не) истражују Сребреницу. Научни расколи и други недостаци]". *Südosteuropa* 65, br. 3 (2017): 589-595.

- Fitzsimmons, Scott. *Mercenaries in Asymmetric Conflicts* [Плаћеници у асиметричним сукобима]. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Početna stranica zvanične veb-stranice Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove. <https://www.irmct.org/en>
- Honig, Jan Willem, i Norbert Both. *Srebrenica: Record of a War Crime* [Сребреница: Запис о ратном злочину]. London: Penguin Books, 1996.
- ICTY/Outreach Programme/Graphic Unit. “United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Међународни кривични суд за бившу Југославију]”. jun 2017.
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. “About the ICTY [О МКСЈ-y]”. <https://www.icty.org/>
- International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. “President Agius Pays Respects to Victims at 24th Commemoration of Srebrenica Genocide [Предсједник Агиус одао почат жртвама на 24. Комеморацији геноцида у Сребреници]”. 11. jul 2019. <https://www.irmct.org/en/news/20-09-21-president-agius-pays-respects-victims-24th-commemoration-srebrenica-genocide>
- International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. “Srebrenica: Timeline of a Genocide [Сребреница: Временска линија геноцида]”. <https://www.irmct.org/specials/srebrenica/timeline/en/story>
- Mennecke, Martin. “Genocidal Violence in the Former Yugoslavia: Bosnia Herzegovina [Геноцидно насиље у бившој Југославији: Босна и Херцеговина]”. U *Centuries of Genocide, Essays and Eyewitness Accounts* [Вијекови геноцида, чланци и свједочења очевидаца], priredili Samuel Totten i William S. Parsons. 4th ed [четврто издање]. New York: Routledge, 2013.
- Ndlovu-Gatsheni, Sabelo, i Gwinyayi A Dzinesa. “‘One man’s volunteer is another man’s mercenary?’ Mapping the extent and impact of mercenarism on human security in Africa [‘Добровољац једног човјека, плаћеник је другог?’ Мапирање обима и утицаја плаћеништва на људску безбједност у Африци]”. U *Elimination of Mercenarism in Africa, A Need for A New Continental Approach* [Елиминација плаћеништва у Африци, потреба за новим континенталним приступом], priredio Sabelo Gumedze. *ISS Monograph Series*, br. 147(2008).
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. *Srebrenica: A ‘Safe Area’* [Сребреница: заштићена зона]. 2002.
- O’Brien, Kevin A. “Private Military Companies and African Security 1990-98 [Приватне војне компаније и афричка безбједност 1990-98]”. U *Mercenaries – An African Dilemma* [Плаћеници – Афричка дилема], priredili Abdel-Fatau Musah i ‘Kayode Fayemi. London: Pluto Press, 2000.

- Osa, Yukie. *Srebrenica – An Analysis of a Genocide* [Сребреница – Анализа геноцида] [оригинал на јапанском језику]. Tokyo: Toshindo Publishing, 2009.
- Pech, Khareen. “The Hand of War: Mercenaries in the Former Zaire 1996-97 [Пука рата: Плаћеници у некадашњем Заиру 1996-97]”. U *Mercenaries – An African Dilemma*, priredili Abdel-Fatau Musah i ‘Kayode Fayemi. London: Pluto Press, 2000.
- Petrović, Vladimir. Recenzija *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, priredili Isabelle Delpla, Xavier Bourgarel i Jean-Louis Fournel. *Southeast European and Black Sea Studies* 13, br.1 (2013): 119-120.
- Pottier, Johan. *Re-imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twenties Century*[Поновно осмишљање Руанде: Конфликт, преживљавање и дезинформације крајем 20. вијека]. New York: Cambridge University Press, 2002.
- Prosecutor v. Drazen Erdemovic*, Case No. IT-96-22-T, Sentencing Judgement, 29 November 1996.
- Prosecutor v. Franc Kos, Stanko Kojić, Vlastimir Golijan, Zoran Goronja*, Case No. S1 1 K 003372 10 KrI (reference: X-KR-10/893-1), Verdict, pronounced on 15 June 2012.
- Prosecutor v. Ljubomir Borovcanin*, Case No. IT-02-64, Annex A. Military Structure of the Army of the Republika Srpska (“VRS”), 6 September 2002, <https://www.icty.org/x/cases/borovcanin/ind/en/bor-annexA020906.htm>
- Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001.
- Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 130703ED, 3 July 2013.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150326IT, 26 March 2015.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [транскрипт], 150511IT, 11 May 2015.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume III of V), 22 November 2017.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume IV of V), 22 November 2017.
- Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54-T, Amended Indictment “Bosnia and Herzegovina,” 22 November 2002.
- Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [транскрипт], 040211ED, 11 February 2004.
- Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [транскрипт], 030825ED, 25 August 2003.
- Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [транскрипт], 040203IT, 3 February 2004.
- Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [транскрипт], 040608IT, 8 June 2004.
- Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial Judgement, 17 January 2005.

- Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010.
- Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Prosecution's Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution Final Brief, 14 July 2010.
- Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Radivoje Miletić, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-A, Appeal Judgement, 30 January 2015.
- Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012.
- Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012.
- Šašić, Suzana. "Mladić's monster finally talks [Младићево чудовиште коначно проговара]". *Bosna Report New Series*, br. 47-48 (septembar-novembar 2005).
- Stone, Dan. "Introduction [Увод]". U *The Historiography of Genocide* [Исотриграфија геноцида], priredio Dan Stone. Hampshire: Palgrave MacMillan, 2008.
- Stone, Dan. *Histories of the Holocaust* [Историје Холокауста]. London: Oxford University Press, 2010.
- Tokača, Mirsad. "7.1.7.2 The Drina River Valley/Podrinje". U *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995/Bosnian Book of the Dead: Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995*. Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo, 2012.
- U.N. Charter Charter ch. VII, art. 39.
- United Nations Commission on Human Rights. UN Dok. E/CN.4/1998/31. 27. januar 1998.
- United Nations General Assembly. *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* [Извјештај генералног секретара у складу са Резолуцијом 53/35 Генералне скупштине: Пад Сребренице]. UN Dok. A/54/549, 15. novembar 1999.
- United Nations General Assembly. "F. Srebrenica prior to the safe area resolutions [Ф. Сребреница прије резолуција о заштићеној зони]". In *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*. UN Dok. A/54/549, 15. novembar 1999.
- United Nations Security Council. *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)* [Финални извјештај експертске комисије у складу са Резолуцијом 780 Савјета безбједности (1992)]. UN Dok. S/1994/674, 27. мај 1994.
- United Nations Security Council. *Interim Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)* [Привремени извјештај експертске комисије у складу са Резолуцијом 780 Савјета безбједности (1992)]. UN Dok. S/25274, 10. februar 1993.

United Nations General Assembly. Letter dated 24 May 1993 from the Charge d'affaires a.i. of the Permanent Mission of Yugoslavia to the United Nations addressed to the Secretary-General [Писмо привременог отправника сталне мисије Југославије при Организацији уједињених нација од 24. маја 1993. године, упућено генералном секретару]. UN Dok. A/48/177 S/25835, 2. jun 1993.

Vines, Alex. "Mercenaries, Human Rights and Legality [Плаћеници, људска права и легалност]". U *Mercenaries – An African Dilemma*, priredili Abdel-Fatau Musah i 'Kayode Fayemi. London: Pluto Press, 2000.

ПОГЛАВЉЕ 8

Стивен Е. Мејер (Steven E. Meyer)

Међународни кривични суд за бившу Југославију: *Да ли је Суд био инструмент правде?*

1. Увод

У ратовима који су се одиграли током распада Југославије, све стране су починиле таква насилна дјела да су она, у складу са дугогодишњим стандардима међународног права и моралности, идентификована као кривична дјела. У том смислу, ови ратови се нису разликовали од многих (можда већине) претходних ратова. Ова историјска чињеница не оправдава илегалне и неморалне радње које је свака страна починила током југословенских ратова, као што не оправдава исте радње било које друге зарађене стране током историје. Међутим, размишљање о питању примјене међународног права покреће низ тешких питања којима ћемо се покушати позабавити у овом раду.

Свирепост ратова, заједно са охолошћу главних западних сила, натјерала је Савјет безбједности Уједињених нација (СБ УН) да у мају 1993. године Резолуцијом 827 СБ УН оснује Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ). Намјера је била да се „суди онима који су одговорни за кршење међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије, од 1991. године. Сврха Трибунала (била је) да донесе правду жртвама сукоба, те да одврати будуће лидере од чињења сличних злочина. МКСЈ ... је такође (преузео) случајеве из косовске кризе крајем 1990. године.“¹ Према Резолуцији 827 СБ УН, МКСЈ је добио јурисдикцију над четири области: (1) тешке повреде Женевских конвенција; (2) кршење закона и обичаја ратовања; (3) геноцид; (4) злочини против човјечности.

МКСЈ је затворен 31. децембра 2017. године. Међутим, рад МКСЈ-а² је настављен успостављањем Међународног резидуалног механизма за кривичне судове (МРМКС), 2010. године Резолуцијом 1966 СБ УН. Као што и само име говори, МРМКС је основан како би при-

1 Међународни резидуални механизам за кривичне судове. За више информација посјетити званичну интернет страницу Међународног кривичног суда за бившу Југославију: <https://www.icty.org>

2 Као и рад Међународног кривичног суда за Руанду. За више информација посјетити званичну интернет страницу Међународног резидуалног механизма за кривичне судове: <https://www.irmct.org>

вео крају сваки посао који је остао незавршен када је укинут МКСЈ, као и да би судио у свим новим случајевима који су произашли из балканских ратова деведесетих година 20. вијека.

2. Темелји

Темелји МКСЈ-а почивају првенствено на дугогодишњим напорима западних држава да успоставе и утврде систем међународног права. Систем западног међународног права, који се оформио током многих вијекова, настао је како би се успоставила доктрина праведног рата. Идеје и приједлози који разматрају оправдања за ратовање могу се наћи на разним мјестима и у разним историјским тренуцима – у древном Египту, конфучијанској Кини, древном Израелу, древној Грчкој и Риму, у хиндуистичкој Индији (*Махабхарата*) и на другим мјестима. Западначка верзија доктрине праведног рата се налази у религиозној историји Запада, а посебно у већини дјела Светог Августина. Ове верзије доктрине праведног рата теоретски су доминирале међународним системом прије свега због политичке, економске и војне доминације Запада. Европа и САД (Јапан је имао нешто мању улогу после средине 19. вијека) су имале алате и средства да доминирају свијетом кроз колонизацију и царство током вијекова у којима се успостављала доктрина праведног рата.

Западни модел праведног рата и, на крају, међународног права су креирале државе за државе. Западне државе осмислиле су новонастали систем међународног права покушавајући да унесу ред у конкурентске глобалне интересе моћних држава. Иако су главне тачке међународног права обухватале неколико тема, најважнија тема била је рат и вођење рата, и у нешто мањој мјери трговинска и економска питања. Иако су механизми међународног права успостављени током вијекова, већина оних који данас доминирају међународним правним системом су успостављени од средине 19. вијека. Крајем 19. и почетком 20. вијека дошло се до неколико конвенција које су осмишљене како би се сузбила употреба оружја и ратних бродова. На крају су све ове конвенције пропале. Први и Други свјетски рат проузроковали су додатне напоре за сузбијање употребе оружја, успостављање међународних мировних организација, па чак и покушаје да се ратовање стави ван закона. Лига нација и пратећи Стални суд међународне правде престали су да постоје у Другом свјетском рату, док Уједињене нације и Међународни суд правде, основани 1945. године, трају до данас. Напори од краја Другог свјетског рата па наовамо су били помијешани. Европска унија (ЕУ), основана у покушају да оконча вијекове ратовања у Европи, постепено се подрива поновном национализацијом европске политике. Споразуми о сузбијању атомског и нуклеарног оружја донедавно су углавном били успјешни. Донедавно, јер смо сада ушли у „друго“ и вјероватно још опасније нуклеарно доба. Два занимљивија случаја су успјешан напор да се забране противпјешадијске мине, усвајањем Отавске конвенције 1997. године, и успостављање Међународног кривичног суда, усвајањем Римског статута 1998. године. Оба ова напора представљају промјену у начину на који се фор-

мулише и настаје већина међународних правних споразума. Као такви, оба споразума се односе на глобализујући постмодерни свијет. Кампању против мина су организовали и спровели у дјело обични грађани широм свијета путем имејла, СМС порука и телефонских позива. Иако је напор да се успостави кривични суд био производ државне иницијативе, њега је подржао велики број недржавних актера и појединаца. Суд је овлашћен да дјелује ако и када нека држава није вољна или није у могућности да покрене кривично гоњење. САД су одбиле да ратификују било који од ових уговора, јер сматрају да нарушавају амерички суверенитет. Иако су амерички политичари у ствари поставили САД изнад закона, Отавска конвенција и Кривични суд вјероватно ће бити модели за све већи број међународних правних механизма попут њих.

3. Пречишћавања, додаци, изузеци и одступања

Међународно право је настало настојањем, углавном, вјерских вођа да успоставе правила која ће осигурати да државе учествују у рату који се може оправдати и који је оправдан.³ Од тог полазишта, међународно право је прерасло у огромно, сложено поље правила, прописа, статута и институција. Међутим, пати и од двије главне препреке које ће имати велику улогу у успостављању и раду МКСЈ-а. Прва препрека је чињеница да је међународни систем хаотичан, тј. не постоји кровна међународна организација која може примијенити одлуке међународних судова у већини околности. Друга препрека је то што велике силе могу примијенити одлуке у неким околностима употребом војне моћи, али то такође значи да обично нема супериорне силе која би приморала најјаче свјетске државе на то да се придржавају одлука међународног права. Због тога је управљање нормама међународног права често само по себи пристрасно. Примјена међународног права може нас подсетити на лекцију коју је Тукидид изнио у Мелијанском дијалогу: „Јаки чине оно што могу, а слаби трпе оно што морају.“⁴ Наравно, то не значи да су оптужбе за ратне злочине увијек (или чак често) лажне и неутемељене. У многим случајевима, ратни злочини су почињени. Међутим, то само значи да су неке оптужбе за ратне злочине изнијете на неправедан начин, без конкретних доказа, у духу ината и освете и из лажних разлога. Или, можда чак највјероватније, нису подигнуте оптужнице за ратне злочине у случајевима када је требало да буду подигнуте, јер су осумњичене земље превелике и премоћне.

Да би се разумјела примјена међународног права у савременом окружењу, укључујући његову примјену на јаке и слабе државе, неопходно је размотрити шест питања. Свако од ових питања такође утиче на улогу МКСЈ-а и његовог наслједника.

Прво, историја *арбитраже и судског рјешавања* препуна је неуспјеха прошлих напора који сежу дубоко у прошлост. У модерно доба, обичај арбитраже може се наћи у Џејевом споразуму из 1794. године, склопљеном између Уједињеног Краљевства и Сједињених Држава. Два

³ Успостављена једна од двије хришћанске традиције; друга је пацифизам.

⁴ Тукидид, „Мелијански дијалог“, у *Историја Пелопонеског рата*.

ужасна рата у двадесетом вијеку подстакла су владе главних сила да оснују организације које ће покушати да ријеше спорове између држава, а да се не посегне за ратом. Уједињене нације су основане 1945. године, након неуспјеха Лиге нација, као најновији напор да се избјегну сукоби у државним пословима. Свакако, постојала је велика вјероватноћа да ће се Уједињене нације суочити са сукобљеним интересима различитих држава, а међународна заједница је више личила на свијет у онаквом „природном стању“ како га је дефинисао Томас Хобс (Thomas Hobbes), него на идеализам Имануела Канта (Immanuel Kant). Али овога пута, укључивање Сједињених Држава и придавање веће пажње детаљима током писања Повеље могло би направити разлику.

Према Поглављу VII, члану 2. (7) Повеље УН, Савјету безбједности се даје овлашћење да одржава мир, да „утврђује постојање било какве пријетње миру, кршења мира, аката агресије“ и да предузима војне или невојне радње како би се обновио међународни мир и безбједност.“ Члан 39. Повеље пружа покретачки механизам и даје СБ овлашћење да утврди конкретну пријетњу миру, сваки акт агресије и да одлучи о даљим корацима. Члан 41. пружа основу за економско и/или дипломатско дјеловање, док члан 42. СБ даје овлашћење да утврђује легитимитет војне акције. Иако међународно право пружа Уједињеним нацијама широк простор за тумачење кршења закона, оно што представља чин агресије или пријетњу да прекрши мир увијек је било критично питање – оно које је од самог почетка узроковало несугласице и подјеле у Савјету безбједности. У правној заједници, мишљење је подијељено око тога да ли члан 2. (7) пружа довољан разлог да се судским властима дозволи да пресуде о законитости дјеловања Савјета безбједности. Штавише, способност организације Уједињених нација да учествује у интервенцијама је ограничена њеном способношћу да изврши дејства, те спремношћу земаља чланица да обезбиједе кључне ресурсе, нарочито новац и трупе за војну акцију. Иако Поглавље VII дозвољава интервенцију Уједињених нација без пристанка земаља чланица, сагласност земаља чланица је често неопходна као практична ствар, а Америчка политика је увијек била нарочито сумњичава у вези са Уједињеним нацијама, због онеспособљавајућег утицаја ексцепционализма.

Друго, морамо размотрити концепт *државног суверенитета*. Принцип државног суверенитета чврсто је утврђен у члану 2, став 1, Повеље Уједињених нација и типично се описује као основни принцип поствестфалског државног система (иако је концепт државног суверенитета постојао много прије Вестфалског мира 1648. године). У теорији је државни суверенитет неповредив. Генерална скупштина УН је 1966. године донијела *Декларацију о неприхватљивости уплитања у унутрашње послове држава и заштити њихове независности и суверенитета*, што је значило да ниједној спољној држави није дозвољено да на било који начин интервенише у грађанском рату како би помогла једној или другој страни. У међународном праву, држава има искључиву контролу над својом територијом, а сви други који интервенишу морају имати сагласност те државе.

Међутим, неповредивост државног суверенитета контрадикторна је одредбама које предвиђају изузетке од немијешања друге државе. Вођени погоршањем услова у Конгу 1960. године, право сваке државе није апсолутно, те постоје околности у којима је интервенција оп-

равдана, па чак и ако се у држави одвија грађански рат. Кршење људских права може бити – и често јесте – главни разлог за интернационализацију грађанског рата. Повеља Уједињених нација, члан 1, ставови 2. и 3. и Резолуција 1514 СБ УН предвиђају интервенцију у сувереној држави. А према члану 1, став 3, Повеље Уједињених нација, концепт људских права се може проширити даље од истинског насиља на расељавање људи, избјеглице, изгубљене домове, изгубљене послове итд. Заштита небораца у рату покривена је Законом о оружаном сукобу⁵. Примарни циљ ових аспеката међународног права је заштита живота небораца и осигуравање приступа храни, склоништу и медицинским потрепштинама и услугама. Овим конвенцијама такође се утврђују правила која регулишу неборбене облике „интервенције“, као што је „задржавање економске помоћи, достављање дипломатских порука, опозив дипломатског особља, суспензија дипломатских односа и економски бојкот.“⁶

Посебан случај самоодбране саставни је дио суверенитета и међународног права. Заправо, због самоодбране, која је озбиљан фактор, није увијек јасно кад треба а када не треба да се примјењује међународно право. Право на самоодбрану је садржано у поглављу VII, члану 51. Повеље УН: „Ништа у овој Повељи неће нарушити урођено право индивидуалне или колективне самоодбране ако се догоди оружани напад на државу чланицу Уједињених нација, све док Савјет безбједности не предузме мјере неопходне за одржавање међународног мира и безбједности.“⁷ Као што се могло очекивати, члан 51. је изврнут и искоришћен у малигне сврхе једнако онолико колико је коришћен у оправдане сврхе. Било легитимно или не, раних деведесетих година двадесетог вијека, Босна и Херцеговина се позвала на члан 51, чиме је одбацила ембарго на оружје који су наметнуле Уједињене нације због српске интервенције у растућем сукобу између Муслимана и Срба који живе у Босни. (Најзад, питање ембарга на оружје постало би главно питање и камен спотицања за мир у Босни.) Позивање на члан 51. је додатно компликовано и често искривљено јер Савјет безбједности може поништити декларацију о самоодбрани. С правне тачке гледишта, СБ УН може одбити позивање на члан 51. ако таква акција има „дјелотворан ефекат“ у одржавању „међународног мира и сигурности“. У сваком случају, самоодбрана је примјењива само док СБ УН не размотри и не донесе одлуку о томе да се на такву акцију односи члан 51.⁸

Треће, *командна одговорност* је главна компонента међународног права, посебно Закона о оружаном сукобу, и посебно је важна за МКСЈ и његовог наслједника у њиховом покушају да остваре правду. Значење командне одговорности, познате и као „одговорност надређених“, донекле се промијенило током посљедњих двадесет година.

Војник који изврши очигледно незаконито наређење крив је за било какво кршење Закона о оружаном сукобу (ЗООС). Надређени који је издао незаконити налог подједнако је крив за прекршај подређеног, јер је издао незаконит налог. У прошлости се на

5 Law of Armed Conflict, Article 7, The International Committee of the Red Cross. The Geneva Conventions of August 12, 1949, International Committee of the Red Cross, Geneva. Protocol II Additional to the Geneva Conventions (1977), International Committee of the Red Cross, Geneva.

6 Бојкот се сам по себи сматра ратним чином.

7 U.N. Charter, 1945, chpt. VII, art. 51.

8 North Atlantic Treaty, 4. april 1949. godine, art. 5.

командну одговорност гледало као на облик кривичног дјела саучесништва и подржавања. Не више. Данас већина власти прихвата да „[командна одговорност] не значи... да надређени дијели исту одговорност као и подређени који чини кривично дјело... већ да надређени сноси одговорност за сопствени пропуст јер није дејствовао.“ Кривична одговорност надређеног произилази из занемаривања одређене дужности да предузме мјере које су у датим околностима неопходне и разумне.⁹

Командна одговорност дефинисана је у Женевским конвенцијама из 1949. године, али су Конвенције допуштале појединачним државама да одлуче о примјени Конвенција. Поред тога, у Протоколу 1 из 1977. године, чланови 86. и 87. су се бавили захтјевима да се поступа против, сузбије или казни подређени који почини дјело кршења међународног права. Као што Солис (Solis) истиче у цитату изнад, захтјеви из Протокола из 1977. године су се промијенили, захтијевајући више прецизности у вези са тим када и како командант може бити одговоран за поступке војника под његовом или њеном командом. У тим случајевима неопходно је да командант зна – или је понекад требало да зна – да је злочин почињен или да ће бити почињен, те да командант има способност да спријечи криминалну активност. Поред тога, ако је командант својим трупима јасно ставио до знања да се стандарди кршења Закона о оружаном сукобу морају узети у обзир и да се неће толерисати било какво кршење Закона, командант не може одговарати за било какво кршење Закона које су починили мушкарци или жене под његовом или њеном командом. Међутим, официри нижег чина и припадници војних снага могу се сматрати одговорним за кршење Закона. Као што Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington) истиче у свом најзначајнијем дјелу, „...поштовање законских наредби је најважнија дужност војника.“¹⁰ Сваки војник који сматра да је примио незаконито наређење мора одбити да изврши то наређење.

Кршење Закона о оружаном сукобу не односи се само на војно особље, такође се односи и на цивилне вође. Заправо, не поставља се питање да ли је оптужени починилац војник или цивил. Умјесто тога, узима се у обзир ниво *непосредне контроле* коју цивилни (или војни) лидер има над војним особљем које је починило незаконито дјело. У ствари, чак и ако је примјена Закона била неуједначена, судови су примијетили двије области кривичне одговорности како за војно особље, тако и за цивиле. Најочигледније, команданти и/или цивилне вође се могу сматрати одговорним за издавање наредбе подређенима да извршавају незаконите радње. Мање очигледно, команданти и цивилне вође могу се сматрати одговорним за пропуст да зауставе незаконит чин. Барем у теорији, командант или цивилни вођа тада може да одговара ако је знао или је требало да зна да је почињено кривично дјело или да је требало да буде почињено и/или да је командант или цивилни лидер имао способност да спријечи незаконита дјела, али то није учинио. Овај стандард поновљен је у Правилу 153 Студије обичајног међународног права Међународног комитета Црвеног крста. У њему се наводи да су „команданти и други надређени кривично одговорни за ратне злочине које су починили њихови подређени ако су знали или су имали разлога да знају да ће потчињени починити или чине

9 Gary D. Solis, *The Law of Armed Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 381.

10 Solis, *The Law of Armed Conflict*, 396.

злочин.“ У Члану 28. Статута Међународног кривичног суда (МКС) направљена је разлика између двије врсте „одговорности надређених“. Прво је „свако лице које ‘суштински’ дјелује као војни командант је одговорно за злочине у надлежности МКС-а, које су починили појединци под његовом суштинском командом и контролом“. Друго је „надређени у хијерархији у невојном односу са подређеним“. Међутим, *Женевске конвенције и Додатни протокол II из 1977. године* не покривају немеђународне оружане сукобе (тј. грађанске ратове). Али овом стандарду противрјечи члан 7. (3) МКС-а, у којем стоји да „надређени сnose одговорност ако не предузму мјере за злочине које су њихови подређени починили у немеђународном сукобу.“

Према било ком општеприхваћеном стандарду, одговорност за кривично дјело не мора бити ограничена на *де јуре* (или званично) надређеног званичника у командном ланцу, већ се може проширити на надређеног званичника који врши *де факто* власт. Међутим, стандарди командне одговорности разликују се по питању њихове примјенљивости на грађански рат. Већина стандарда командне одговорности такође прописује правила одговорности како за војне команданте – тако и за цивилне вође. Али овдје, као и код примјенљивости закона на грађански рат, правила за ограничења одговорности нису јасно постављена и нису уједначена од стандарда до стандарда. Ово може довести (и довело је) до забуне у примјени закона и довело је до тога да судије проглашавају појединце кривим не из разлога што су строго поштовали законе, већ ради претпоставки тих истих судија о кривици појединаца. Ово је имало огромне посљедице за оптужене који пред МКСЈ-ом.

Четврто, *међународно право о људским правима, злочини против човјечности и геноцид* се разликују, а ипак имају главну заједничку црту и примјењују се у вријеме рата или мира. Сва три појма се баве злочинима над групом појединаца, сва три угрожавају суверенитет државе и сваки од њих може се врло широко дефинисати. Универзална декларација о људским правима (УДЉП), која је усвојена 1948. године, углавном се прихвата као основа за међународно право о људским правима. Еленор Рузвелт (Eleanor Roosevelt) је била амерички делегат на конвенцији 1948. године, када је формулисана и израђена УДЉП. Иако је 1977. године предсједник Џими Картер (Jimmy Carter) потписао декларацију, Сенат је никада није усвојио. Још једном, оклијевање Америке да формално призна УДЉП се заснива на претпоставци да су САД држава за себе, и да се норме које обавезују друге земље не односе на њих. УДЉП и закон о људским правима почивају првенствено на претпоставци постојања природних права и заснивају се на чињеници да сва људска бића имају основна неотуђива права и да се иста односе на све, свуда и у свако доба. Иако закон о људским правима никада није дефинисан у једном или два основна документа, УДЉП је изњедрила девет основних споразума, као и *Међународни пакт о грађанским и политичким правима* и *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима*. Од 1948. године, УДЉП даје све конкретнија и свеобухватнија права (нпр. расна дискриминација, мучење, присилни нестанци, инвалидитет, права жена, дјеце и старосједилачког становништва су само нека од њих). Као што пишу УН:

Током година, посвећеност (УДЉП) преточена је у закон, било у облику споразума, међународног обичајног права, општих принципа, регионалних споразума или до-

маћег закона, кроз које су људска права изражена и загарантована. Наиме, УДЉП је инспирисала више од 80 међународних споразума и декларација о људским правима, велики број регионалних конвенција о људским правима, домаћих закона о људским правима и уставних одредби, који заједно чине свеобухватан правно обавезујући систем за промоцију и заштиту људских права.¹¹

Злочини против човјечности се односе на кривична дјела која су почињена против цивили у рату или миру. Као што је случај са правосудним законом о људским правима, злочини против човјечности се односе на дугачку листу кривичних дјела, укључујући убиства, масакре, вансудска погубљења, мучење, силовање, етничко чишћење, геноцид и многа друга дјела. Злочини против човјечности се могу, као концепт, пронаћи далеко у историји, мада се у конкретном облику појављују тек почетком 19. вијека. Концепт је формално утврђен у Повели Међународног војног суда који се одржао у Нирнбергу после Другог свјетског рата, а уграђен је и у Римски статут МКС-а. Злочини против човјечности су врста злочина који се извршавају или одобравају државном политиком и свако ко учествује у тој активности може бити кривично гоњен. Укратко, „злочин против човјечности се односи на категорију злочина против међународног права који укључују најжешћа кршења људског достојанства...“¹²

На почетку, геноцид се сматрао једним од злочина против човјечности, а Уједињене нације су га први пут признале као дио међународног права 1946. године, након Другог свјетског рата. Али 1948. године, препознат је као „независан злочин“ који спада под надлежност Канцеларије Уједињених нација за спречавање геноцида и одговорност за заштиту. Овакву квалификацију ратификовало је 149 држава, укључујући и САД. Према Конвенцији о геноциду, дефиниција геноцида је прилично широка. Према УН:

... у садашњој Конвенцији геноцид означава било које од слједећих дјела са намјером да у цјелини или дјелимично уништи одређену националну, етничку, расну или вјерску групу:

- Убијање чланова групе;
- Наношење тешких тјелесних или менталних повреда члановима групе;
- Намјерно наметање животних услова групи, које имају за циљ да доведу до физичког уништења групе у цјелини или дјелимично;
- Изрицање мјера у циљу спречавања рађања унутар групе;
- Насилно премјештање дјеце из групе у другу групу.¹³

Пето, морамо узети у обзир универзалну надлежност. Коријени универзалне надлежности сежу барем до римског права¹⁴, а могу се наћи и у јудео-хришћанским списима, посебно у Новом завјету. Упркос упоришту дубоко у историји, трајна доминација државног суве-

11 „The Foundation of International Human Rights Law“, Universal Declaration of Human Rights, United Nations, <https://www.un.org/en/sections/universal-declaration/foundation-international-human-rights-law/index.html>

12 Cornell Law School, “Crime Against Humanity,” *Legal Information Institute*, https://www.law.cornell.edu/wex/crime_against_humanity

13 “Genocide“, Office of Genocide Prevention, United Nations, <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml>

14 Aishwarya Padmanabhan, *prir.*, *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction* (b.m. [без мјеста]: b.i. [без издавача], 2007).

ренитета је држала универзалну надлежност у „позадини“ више од 300 година, осим када се користила као средство за процесуирање трговаца робљем и пирата. Међутим, универзална надлежност се снажно вратила у протеклих 20-ак година. Од проглашења Римског статута, МКС је постао главни заговорник и присталица универзалне надлежности, те је кривично гонио десетине лидера оптужених за ратне злочине. Уопштено говорећи, универзална надлежност се може дефинисати на следећи начин:

Према стандардним међународним правилима о јурисдикцији, државе могу гонити само против дјела с којим су у одређеној вези. Међутим, према растућој доктрини универзалне надлежности, државе су давале право да се казне одређени злочини, иако немају никакве везе са кривичним дјелом. Универзална надлежност је према томе врло либерално правило, које омогућава било коме да суди о одређеним дјелима, без неопходности да страна која суди буде управо повријеђена страна.¹⁵

Универзална надлежност „васкрснула“ је јер су злочини попут геноцида, злочина против човјечности, ратних злочина, етничког чишћења и мучења поново постали учестали. Свакако, то нису нови злочини – постоје од праскозорја историје – али су стекли нови значај у савременом добу, због појаве модерне технологије која нам даје много бољи поглед и разумијевање обима, дубине и бруталности таквих поступака. Као што истиче Лајл Сунга (Lyle Sunga), бављење овим злочинима стиче легитимитет јер одражава *ерга омнес* (радња која се дугује свјетској заједници) и *јус когенс* (елементи међународног права који обавезују све државе).¹⁶ Према томе, „...не постоји услов да осумњичени или жртва буде држављанин државе која врши универзалну надлежност или да је кривично дјело директно штетило националном интересу државе која врши универзалну надлежност“.¹⁷ Универзална надлежност је примарно средство Међународног кривичног суда.

Иако се у савременом добу пуна тежина универзалне надлежности осјећа тек у посљедњих неколико деценија, заговорници универзалне надлежности наводе Међународни војни суд у Нирнбергу и Међународни војни суд за Далеки исток (звани Токијски процес) као преседане; а оба ова суда одржана су 1946. године. Конвенција против тортуре из 1948. године и четири Женевске конвенције из 1949. године такође се користе као правни преседани за универзалну надлежност. Надаље, Резолуција 1674 СБ УН пружа заштиту цивила током оружаног сукоба, а Исходни документ Свјетског самита из 2005. године пружа заштиту цивилног становништва од „геноцида, ратних злочина, етничког чишћења и злочина против човјечности“. Резолуције 1894 и 2467 СБ УН забрањују насиље над женама и дјевојкама током оружаног сукоба. Међутим, универзална надлежност има своје противнике. Обично су то научници, политичари и државници који тврде да је универзална надлежност озбиљно кршење државног суверенитета. Конторович (Kontorovich) је тврдио да се универзална надлежност користи првенствено за одбрану или остваривање интереса државе, а не у потрази за

15 Eugene Kontorovich, “The Inefficiency of Universal Jurisdiction“, in *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction*, ed. Aishwarya Padmanabhan, (2007), 389.

16 Lyl S. Sunga, *Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations* (Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 1992).

17 “Fact Sheet,” Center for Constitutional Rights, 2015.

правдом. Концепт такође потенцијално омогућава било којој групи држава да оснују судове за кривично гоњење других држава или појединаца. Пракса универзалне надлежности заиста надилази дуго одржавани концепт државног суверенитета, јер универзална надлежност није ни одржавање територијалне јурисдикције (унутар граница одређене државе), ни екстериторијалности (кривично гоњење појединаца у иностранству због кршења државних закона). У том погледу, универзална надлежност није у потпуности постала *де јуре* концепт, већ више *де факто* концепт. Влада Сједињених Држава је одбила универзалну надлежност када су САД биле мета парнице, али је прихватила концепт у случајевима када га Вашингтон може користити како би унаприједио америчке интересе или како би казнио оне које САД желе да казне. Када САД одобре употребу концепта универзалне надлежности, обично се концепт представља као правична реакција на туђа злодјела, а Вашингтон се приказује као првак међународног права. Ово не само да ставља САД изнад закона, него чак и више од тога јер САД исказују правичност тако што приказују да се иста правила не односе и на САД – идеја да је сам Бог одредио да су САД арбитар и спроводилац закона и правде у свијету.

Поред редовних, сталних органа Уједињених нација, Уједињене нације су од деведесетих година 20. вијека година одобриле оснивање међународних судова и специјалних судова. Ово су заправо органи инспирисани и охрабрени концептом универзалне надлежности. Креирани су да се баве посебним случајевима у којима су се десиле ситуације са наводним ратним злочинима и обично се распуштају након рјешавања тих питања. У многим случајевима (али очигледно не у свим), трибунали и специјални судови функционишу према законима дотичних земаља или по комбинацији домаћег и међународног права. Судије се обично бирају по истој формули. Трибунали и специјални судови су посебно створени како би пресудили у оптужбама за злочине против војних и цивилних вођа током оружаног сукоба. Поред МКСЈ-а, важни су примјери Међународног кривичног суда за Руанду (МКСР), Специјалног суда за Сијера Леоне (СССЛ), Ванредног вијећа на судовима Камбоџе (ВВСК) и Специјалног суда за Либан (ССЛ). Може се извући поука из чињенице да су до данас сви трибунали и посебни судови успостављени како би се бавили ситуацијама ратних злочина у земљама трећег свијета; ниједан није посвећен напредним западним земљама. Ово не треба прихватити као показатељ да не постоје вјеродостојне оптужбе да су ове државе починиле недјела. То је, заправо, показатељ осјећаја сопствене важности и војне супериорности западних влада.

Међу најистакнутијим људима оптуженим за ратне злочине су:

- Неколико грађана Руанде који су на белгијском суду за геноцид осуђени за геноцид у Руанди 1994. године.
- Бивши премијер Израела Аријел Шарон (Ariel Sharon), оптужен за масакре 1982. године у избјегличким камповима Сабра и Шатила.
- Бивши председник Перуа Алберто Фуџимори (Alberto Fujimori) је ухапшен у Перуу и осуђен због кршења људских права и корупције, укључујући подмићивање и проневјеру.

- Џорџ Х. В. Буш (George H.W. Bush), Колин Пауел (Colin Powell) и Ричард Чејни (Richard Cheney) су оптужени, у пријави коју су поднијели држављани Ирака, да су бомбардовали цивиле 1991. године.
- Џорџ В. Буш (George W. Bush), оптужен за мучење затвореника током рата у Ираку започетог 2003. године.
- Бивши предсједник Либерии Чарлс Тејлор (Charles Taylor) је осуђен за ратне злочине током либерийског грађанског рата од 1989. до 1997. године.
- Бивши чилеански диктатор Аугусто Пиноче (Augusto Pinochet) је ухапшен у Лондону по шпанској потјерници за ратне злочине током његове 17-годишње владавине у Чилеу.
- Жалбени суд МКС-а је 2020. године поништио одлуку донесену 2019. године, да не покреће истрагу о рату у Авганистану (што је наишло на жестоку осуду владе САД).
- Вођа побуњеника у Конгу, Боско „Терминатор“ Нтаганда (Bosco “Terminator” Ntaganda), осуђен је за злочине против човјечности почињене током грађанског рата у Конгу.¹⁸

Шесто, питање *правде побједника* се надвија над цјелокупном примјеном међународног права уопште, а посебно Закона о оружаном сукобу. Правда побједника није, најстроже речено, дио међународног права. Међутим, њен утицај је опипљив, неизбјежан и готово свеприсутан. Правда побједника се може дефинисати као „...ситуација у којој ентитет по сопственом нахођењу учествује у спровођењу ‘правде’ тако што примјењује различита правила како би просудио шта је исправно или погрешно, а у зависности да ли суди својим снагама или снагама (бившег) непријатеља... Уско повезано је понашање *јао побијеђенима*, у којем побједник једнострано мијења договорене споразуме или њихова тумачења, што се сматра обликом правде побједника.“¹⁹

У суштини, правда побједника је чин моћи, а не првенствено правде, иако не искључује чињеницу да је легитимно могло бити почињених злочина. Правда побједника се обично повезивала и примјењивала на ситуације у вези са оружаним сукобом, али је могуће да се облик правде побједника примјењује и у случајевима када се оружани сукоб није догодио. На примјер, СБ УН је либијску владу упутио на МКС, на кривично гоњење због злочина над људским правима. Видјети раније примјере случајева на основу концепта универзалне надлежности.

Као што Трасимах каже у Платоновој „Држави“, „правда је свуда иста ствар, предност јачег...“ Као што је Ханс Келзен [Hans Kelsen] написао 1944. године у *Миру кроз закон* [Peace Through Law]:

„[С]а идејом међународне правде није компатибилно да само побијеђене државе треба да предају своје подређене под јурисдикцију међународног суда како би били кажњени за ратне злочине. Државе побједнице би такође требало да су вољне да пренесу надлежност над сопственим снагама које су прекршиле законе ратовања на исти независни и непристрасни суд. Идеја међународне правде ће бити очувана само ако се побједници подвргну истом закону којег желе наметнути побијеђеним државама.“²⁰

18 For more information, visit the official website of JusticeInfo.net: <https://www.justiceinfo.net>

19 Sensagent Dictionary, “Victor’s justice,” <http://dictionary.sensagent.com/Victor%27s%20justice/en-en>

20 Gabriel M. Lentner, “Victor’s Justice in Disguise? UN Security Council Referrals and the International Criminal Court,” *Völkerrechtsblog* (blog), 19. децембар, 2016. године, <https://voelkerrechtsblog.org/de/victors-justice-in-disguise/>

Иако концепт правде побједника сеже у тмурна залеђа историје, савремена верзија изашла је на видјело тек у 20. вијеку, а нарочито послје Другог свјетског рата. Покушаји да се суди Кајзеру Вилхелму II (Kaiser Wilhelm II) у основи су били ратни злочини за његову улогу и улогу Њемачке у Првом свјетском рату. Иако је Њемачка сигурно играла улогу у подстицању рата, она вјероватно није ништа више крива од било које европске силе која је учествовала у Првом свјетском рату. Уочи рата, све главне европске земље су се укључиле у међусобно деструктивну трку у наоружању због које је избијање рата било готово неизбежно. Иако се Кајзеру никада није судило, стварност правде побједника експоненцијално је порасла након Другог свјетског рата, јер су страхоте тог рата биле блиско повезане са страхотама Првог свјетског рата. Невјероватна окрутност која се обрушила на Јевреје и друге ублажила је тежину правде побједника, али је рат није потпуно елиминисао. Седамдесет пет година од Другог свјетског рата, случајеви трибунала, специјалних судова и суђења за ратне злочине и друге злочине против човјечности, а посебно геноцид, знатно су се умножили. Оно што је Данило Золо (Danilo Zolo) у одличној књизи (невеликог обима) о правди побједника окарактерисао као „криминализацију рата“, оно што се није догодило 1918-19. године,

... десило се неких двадесетак година касније, а то су у праксу спровеле силе побједнице из Првог свјетског рата. У Нирнбергу и Токију, међународни кривични судови су успостављени како би се судило пораженем непријатељу. Оптужница је подигнута против двадесет двоје нацистичких вођа и двадесет осам високих званичника јапанске владе. По завршетку суђења, изречене су примјерене казне, укључујући седамнаест смртних казни које су одмах извршене. Све укупно, око 500 њемачких држављана је погубљено на крају наредних суђења која су организовали Американци, Британци и Французи у Нирнбергу и другим градовима Њемачке, док о многим суђењима која су Совјети водили на њиховим окупираним територијама знамо врло мало.²¹

САД су биле главна покретачка сила за многе трибунале, специјалне судове и суђења за злочине против човјечности, узевши у обзир, наравно, одлуку Вашингтона да одбаци Римски статут и МКС (осим ако се не односи на неког другог). Иако је МКСЈ првобитно био њемачка иницијатива, у почетку су САД прихватиле ту идеју вољно и свесрдно. Иако је Клинтон (Clinton) администрација потписала Споразум, он никада није достављен Сенату на одобрење, јер га Сенат сигурно не би усвојио. САД су се брзо повукле из МКС-а, када је Вашингтон утврдио да ће придржавање Римског споразума представљати не само неприхватљиво кршење америчког суверенитета, већ да би могло представљати и озбиљну препреку за америчке планове да оду у свијет да би „ишли да убијају змајеве“, те да би могло америчку војску ставити у решето међународних кривичних гоњења. Вашингтон није узео у обзир чињеницу да је МКС суд крајње инстанце јер суди само у случају кад држава чији је држављанин оптужен не може или неће сама да води поступак. Иако су све америчке администрације спријечиле нарушавање америчког суверенитета, стварни разлог због којег је Вашингтон заузео тако снажан став против МКС-а је тај што је америчка спољна политика поткријепљена и вођена изузетношћу и очигледном судбином. Ова два стуба америчке спољне политике су плод осјећаја божански надахнуте моралне супериорности и увјерења да се САД упуштају само у праведне интервенције, акције и ратове у иностранству.

21 Danilo Zolo, *Victor's Justice* (New York: Verso Books, 2009), 9-10.

Америчко противљење МКС-у посебно је порасло током протекле године јер је Суд одобрио и покренуо истрагу о наводима у вези са ратним злочинима у Авганистану 2003. и 2004. године. У ствари, МКС доводи у питање појам америчке моралне супериорности за вријеме вођења цијеле кампање у Авганистану. Као одговор на то, Трампова администрација је најавила санкције истражитељима МКС-а, а циљ ових санкција је да истражитељима ограничи приступ путовањима и испитивањима у Авганистану. Као што је недавно рекао амерички државни секретар: „Не можемо, нећемо стајати по страни док нашим људима пријети један циркузантски суд,“ рекао је Помпео (Pompeo), стојећи на подијуму Стејт департмента, заједно са државним тужиоцем Вилијамом П. Баром (William P. Barr), министром одбране Марком Т. Еспером (Mark T. Esper) и савјетником за националну безбједност Робертом О’Брајеном (Robert O’Brien).”²²

Иако су преовлађујући осјећај моралне супериорности и праведне мисије увијек били дио америчког спољнополитичког етоса, САД су добиле огроман осјећај оправданости распадом Совјетског Савеза и већег дијела комунистичког свијета. Амерички званичници су преокупирани самочеститањем и „бусањем у груди“ и у увјерењу да САД не могу погријешити, да је сада вријеме да искористе тренутак, да ухвате новопронађену „хегемонију“ и науче остатак свијета како да изгради и одржи истинску демократију. Готово од почетка, и републичка и демократска администрација су одлучиле да ће ово ново доба бити доба „изградње нације“ и „демократског мира“. Упркос америчком одбијању Римског статута и Међународног кривичног суда, све америчке администрације су одлучиле да је дио ове нове авантуре осигурати да ћемо се супротставити геноциду и неоправданој војној доминацији популације „поданика“. Али остваривање правде дефинисао би и спроводио Вашингтон, и то не по налогу међународних организација. У овој опојној атмосфери, сваки предсједник после Џорџа Х. В. Буша је истакао америчку одлучност да дефинише и укине геноцид и његове изданке. Говор предсједника Била Клинтона (Bill Clinton) из фебруара 1999. године је илустровао увјерења постсовјетских администрација:

Геноцид је сам по себи државни интерес у вези с којим треба да дјелујемо и да можемо рећи људима на овом свијету, без обзира да ли они живјели у Африци или Централној Европи или на било којем другом мјесту, ако неко нападне невине цивиле и покуша да их масовно убије, због њихове расе, њихове етничке припадности или њихове религије, ми ћемо то зауставити ако је у нашој моћи.²³

Велика је невоља у томе што врло често кажњавање случајева геноцида или привођења других вољи Вашингтона није било достигнуто и, када се покушало, није успјело. Указаћу на само два примјера: геноцид у Уганди и Руанди средином деведесетих година 20. вијека и убиства у Дарфуру која су починили Арапи Џангавиди, а која су започела 2003. године и трају до данас. Исто се може рећи и за неуспјеле напоре за изградњу демократске нације (тј. државе). Америчка подршка Арапском прољећу, које је у највећој мјери резултирало неуспјехом, само је један недавни, мада монументалан, примјер. Други примјер је глупава авантура

22 “Trump urged to rescind sanctions on ICC staff”, *Washington Post*, 30. jun 2020. године, А3.

23 Office of the Press Secretary, The White House, “Remarks by the President on Foreign Policy”, *Mount Holyoke*, 26. februar 1999. године, <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/clintfps.htm>

у Ираку. Може се чак рећи и да амерички напори да Балкан, посебно Босну, приклоне својој вољи такође нису успјели. Укратко, америчко честитање самима себи, бусање у груди након пада Совјетског Савеза, навело је америчко руководство да мисли како може да уради више него што заиста може. Вашингтон је постао опијен нарцисоидним осјећајем моћи и праведности који није реалан у све више мултиполарном свијету.

4. Утицај историје на ратове током распада Југославије и на Сребреницу

Ратови у вези са распадом Југославије деведесетих година 20. вијека изњедрили су многе случајеве који се могу користити као оквири за расправу и анализу примјене међународног права и правде. Као што важи за готово све ратове, све три стране током балканских ратова деведесетих година 20. вијека починиле су дјела која би се могла испитати кроз призму међународног права и правде. То би био огроман подухват који заслужује том за себе. За потребе овог извјештаја, фокусираћемо се првенствено на случај Сребренице. Наравно, догађаји који су се раније догодили у Сребреници, укључујући догађаје почетком јула 1995. године, истражени су више пута. Међутим, нисам упознат са студијом у којој су фокус истраживања хитне потребе међународног права. Штавише, догађаји у Сребреници су, такође, били контроверзни и трагични, те су произвели бијес у којем различите стране имају различите ставове о томе шта представља непобитну истину. Током протеклих двадесет пет година, како су догађаји од тог јула изблиједјели, иронично чврсто прихваћене верзије истине и лажи су постале све чвршће увријежене у народне приче свих страна, без обзира на то да ли имају сличности са истином или немају. Оно што ми овдје пишемо готово сигурно неће одбацити ниједно од тих убјеђења. Ипак, покушаћемо да макар мало расвијетлимо те догађаје на што објективнији начин.

Али прије него што уопштено размотримо ратове у вези са распадом Југославије и конкретно случај Сребренице, морамо пружити мало историјске перспективе. Као и свепojaве на Балкану, догађаји у Сребреници се нису десили ниоткуд, без историјских претходница. Као што је наводно примијетио Винстон Черчил, „Балкан је створио више историје него што може да прихвати.“²⁴ Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је изграђена после Првог свјетског рата у основи као краљевска држава под круном династије Карађорђевић, а преименована је у Југославију тек 1929. године. Иако су се током тридесетих година 20. вијека појавиле тензије, посебно између Хрватске и Србије, овакво уређење је функционисало довољно добро једну деценију.²⁵ Међутим, Балкан није прогутало етничко насиље које је настало прије неколико еона, бар не до Другог свјетског рата.

24 Заправо, оригинални цитат се односио на Крит, а не на Балкан, али је ипак примјенљив.

25 Најозбиљнији догађај током овог периода било је убиство краља Александра I, у октобру 1934. године, када је отпочео државну посјету Француској. Њега је, заједно са француским министром спољних послова Лујем Бартуом (Louis Barthou), убио бугарски агент Унутрашње македонске револуционарне организације, у сарадњи са усташама.

Током Другог свјетског рата, Балкан није био разорен само насиљем које су изазвале њемачке и италијанске инвазије, него је и етничко насиље – које је тињало испод површине од краја Првог свјетског рата – избило на површину. Како неколико извора наводе, етничко насиље је надмашило насиље директно повезано са ратом. Хрватска, Србија и Босна су биле окосница етничког насиља. Хрватска је прогласила успостављање Независне Државе Хрватске, фашистичке државе у савезничкој вези са нацистичком Њемачком током рата. Била је то држава којом су доминирале *усташе*, брутална фашистичка, ултранационалистичка, терористичка организација коју је основао Анте Павелић, ратни вођа Независне Државе Хрватске, а коју је подржавала Хрватска католичка црква. Независна Држава Хрватска обухватала је територију данашње БиХ, која је предвиђена да буде потпуно очишћена од Срба *геноцидним пројектом*. Независна Држава Хрватска је подржала и 13. Вафен брдску дивизију Ханџар, која је била повезана са Вермахтом (њемачка војска), али формално није била дио Вермахта. Ханџар дивизија, коју су чинили муслимански, хрватски и неки њемачки држављани, оптужена је првенствено за борбу против српских партизана (комуниста) у планинама Србије, Хрватске и Босне. Чланови Ханџар дивизије су се заклели на вјерност како Адолфу Хитлеру, тако и Анти Павелићу. Независна Држава Хрватска је 1941. године основала и *Јасеновац*, логор смрти који је однио животе небројених Срба, Јевреја, Цигана, Хрвата и других. Број убијених креће се од око 70.000 до 700.000, у зависности од тога ко је спровео анализу. Тачан број вјероватно никада неће бити познат. Али оно што је сигурно јесте да је стварност раздобља Независне Државе Хрватске имала трајни утицај на регион.

Период Другог свјетског рата није био ништа мање сложен и бруталан у Србији. Дио земље окупирале су њемачке снаге, које су биле заједнички непријатељ како партизана, под вођством Јосипа Броза Тита, који је уживао подршку Совјетског Савеза, тако и четника, којима је командовао ројалиста Драгољуб (Дража) Михаиловић. Док су се обје групе бориле против њемачке окупације, такође су се огорчено бориле једна против друге у борбама које су често биле бруталније од акција против Њемаца. Борили су се за коначну контролу над Југославијом након завршетка рата. Међутим, било је периода јединства и сарадње, иако су били ријетки. У јулу 1941. године, партизани и четници су покренули устанак против Нијемаца. Њемачки окупатори су притискали колаборационистичку владу Милана Недића да угуши побуну, уз пријетњу да ће уз помоћ војске НДХ, Мађарске и Бугарске заузети дијелове Југославије. Ово је проузроковало формирање Српског добровољачког корпуса (СДК), војног огранка Југословенског народног покрета ЗБОР. Вође и чланови Збора су блиско одражавали ставове нацистичке Њемачке и служили су Недићевој влади, као и њемачким интересима, прије свега као антипартизанска сила. Сходно томе, како се рат ближио крају, не само да се на Њемачку и Хрватску гледало као на непријатеље, већ се Србија и даље морала борити с партизанима, четницима и мањим контингентом проњемачких симпатизера. На крају су партизани побиједили, Михаиловић је погубљен, њемачки симпатизери су нестали, југословенска монархија се завршила, а Југославија је постала социјалистичка држава. Али у Србији, као и у Независној Држави Хрватској, прошлост никада није тако далеко; историја је увијек присутна и већи дио те историје је написан у етничком духу.

Побједа Титових партизана је окренула нову страницу у историји балканске политике. Југославија је добила другу шансу за успјех, а Тито је то искористио на најбољи начин. Етнички антагонизми су сахрањени комбинацијом силе и дијелењем нових социјалистичких економских програма. У ствари, Тито је успио да уравнотежи економске користи између шест република, а подржали су га војска и тајна полиција.²⁶ Али југословенска радничка социјалистичка економија је почела да показује знаке озбиљне оптерећености већ седамдесетих година, а пукотине су почеле да се појављују у политичкој сарадњи. Када је Тито умро 1980. године, економија је и даље показивала знаке оптерећености, рецесије и незапослености. Његови наслједници су успјели да још једну деценију одрже систем. С обзиром на притисак крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. вијека, чињеница да је Титов систем трајао деценију након његове смрти свједочи о снази система, а не о његовој слабости. На крају су, ипак, економски и политички проблеми постали превелики и друга Југославија се распала почетком деведесетих година 20. вијека. Могло би се рећи да се Југославија распала првенствено из економских разлога, али се распала по етничким линијама.

Када се Југославија распала почетком деведесетих година 20. вијека, дошло је до насиља, док је српска влада покушавала да одржи земљу на окупу. Након кратког рата између Србије и Словеније, уследили су много дужи, изузетно деструктивни и брутални ратови између Србије и Хрватске и унутар Босне и Херцеговине. Новински чланци широм Балкана су се поново посветили неправдама током Другог свјетског рата. Српски медији и званичници су оптуживали Хрватску да обнавља своју сарадњу с Њемачком, док су хрватски медији оптуживали Србију за ослањање на Француску. Срби су Хрвате називали усташама, а Муслимане Турцима, док су Хрвати и Муслимани Србе називали четницима. У сваком од случајева, ово називање погрдним именима било је знак подсмјеха и мржње. Етничке псовке, силовања и мучења „другог“ су постали уобичајени. Осјећај заједничке југословенске сврхе и заједничке судбине коју је обликовао Тито се срушио, а етничко насиље из четрдесетих година 20. вијека поново се родило педесет година касније. Западне силе су интервенисале уз врло мало разумијевања етничке димензије сукоба.

Прије Другог свјетског рата, српско и муслиманско становништво Сребренице било је приближно равномјерно подијељено, са нешто више Срба него Муслимана. Током рата, нацистичка звјерства, која је првенствено извршила *СС Ханџар дивизија* (НДХ), смањила су српско становништво на око 35 процената од укупног становништва на подручју Сребренице. НДХ је спровела геноцид над Србима уз подршку нацистичке Њемачке и муслиманских снага. Српско становништво се никада није опоравило. Током превирања приликом распада Југославије, тензије у региону експоненцијално су порасле између двије етничке групе већ 1992. године, а ране старе огорчености манифестовале су се кроз освете. Страх и гласине, неке засноване на чињеницама, а друге не – само опажање било је довољно – уплашили су и Муслимане и Србе. Срби су говорили да се муслиманске снаге поново понашају попут снага НДХ, присиља-

26 Титова тајна полиција – Служба државне безбједности – основана је почетком 1946. године и распуштена је тек 1991. године.

вајући многе Србе да се преселе на сигурније подручје, у Братунац. Муслимани су вјеровали да се на том подручју налазе Жељко Ражнатовић (Аркан) и његови Тигрови, као и Вукови са Дрине, Шешелјева милиција, Специјална полиција, Бели орлови и други. Муслимани су основали Патриотску лигу већ 1990. године. Лига, којом је командовао Сефер Халиловић, постала је окосница Армије Републике Босне (АРБиХ) – у основи муслиманске војске. Југословенска народна армија (ЈНА), која је имала одреде на подручју Сребренице, повукла се 1992. године. Ово је приморало Србе да саставе додатне снаге како би допунили оно јединица што су имали на том подручју и да компензују одлазак ЈНА. Сходно томе, Дрински корпус – ослонац Војске Републике Српске (ВРС) – основан је у новембру 1992. године под командом Миленка Живановића (Ратко Младић је био командант Главног штаба). Оно што је још више погоршало напетост и тензије били су упади муслиманских снага под вођством Насера Орића, током којих су уништавана и пљачкана српска села – као што су Лозница, Бјеловац и Сикирић – дуж ријеке Дрине, од 1992. до прве половине 1995. године. У тим селима је убијено више од 2.000 Срба. У знак одмазде, српске снаге су нападале муслиманска села на подручју Сребренице. Обје стране су спроводиле бруталну тактику, изводећи операције које су превазилазиле „војну потребу“. До 1995. године, 28. дивизија АРБиХ је била главна муслиманска снага у Сребреници и околини. Позорница је постављена за велике борбене операције у региону.

5. „Сигурна подручја“, Сребреница и обавјештајни и политички неуспјех

Након што је ВРС заузела Фочу, Братунац и Зворник, ситуација на том подручју се брзо погоршала. Уједињене нације су одлучиле да се умијешају. Уз њемачко подстицање и уз договор српског генерал-потпуковника Ратка Младића и генерала муслиманске АРБиХ Сефера Халиловића, Уједињене нације су обезбиједиле успостављање „заштићене зоне“ у региону. У априлу 1993, Резолуцијом 819 СБ УН је успостављена заштићена зона која је обухватала Горажде, Жепу и Сребреницу. Савјет безбједности је у јуну донио Резолуцију 836, која је „овластила мировне снаге Уједињених нација да одвраћају нападе на заштићене зоне“ и овластила државе чланице да „дјелују самостално или преко регионалних организација... како би одговориле на бомбардовање заштићених зона.“²⁷

Концепт „заштићених зона“ (или сигурних уточишта) у „грубој и урушеној“ стварности међународних односа често дјелује боље у теорији него што је случај у пракси. То је дефинитивно било тачно у погледу заштићене зоне у источној Босни. У теорији је требало да источна заштићена зона раздвоји супротстављене српске и муслиманске снаге и да заштити цивилно становништво употребом снага Уједињених нација повучених из држава чланица. У марту 1993. године, ЦИА је упозорила да ће без одговарајуће и опсежне припреме заштићене зоне вјероватно пропасти.

27 Stefano Recchia, “Paradox of Safe Areas in Ethnic Civil Wars,” *Global Responsibility to Protect* 10, br. 3, (maj 2018):369. Поред Сребренице, Жепе и Горажда, и Тузла, Бихаћ и Сарајево су били проглашени заштићеним зонама.

Наметање сигурних уточишта силом... наишло би на гласно противљење босанских Срба и готово сигурно би захтијевало велику интервенцију западних сила....Снаге много веће од отприлике 7.500 војника УН, који се сада налазе у Босни, биле би потребне како би се гарантовала безбједност, чак и под претпоставком да се све стране придржавају договора. Још већа сила била би потребна у случају општег непридржавања....Муслимански тврдолинијаш и готово сигурно би покушали да покрену војне акције из сигурних уточишта против српских положаја ван зоне....Успостављање сигурних уточишта угрозило би операције хуманитарне помоћи у Босни, које зависе од добре воље Срба.²⁸

Испоставило се да је ово упозорење Ције било пророчко. У најкритичнијем тренутку за источну заштићену зону, холандски батаљон војске – Дачбат (Dutchbat), који се састојао од око 450 припадника, био је распоређен у четири узастопна размјештаја трупа (Дачбат I, II, III и IV). Према мандату Уједињених нација, као дио Заштитних снага Уједињених нација (УНПРОФОР), били су наоружани само ручним наоружањем, митраљезима, и имали су два ручна ракетна бацача.²⁹ Под заштитом Дачбата и УНПРОФОР-а, Уједињене нације су предложиле евакуацију око 15.000 углавном Муслимана из Сребренице и околине, али муслиманске власти су се успротивиле том потезу.

Озбиљни проблеми су се готово одмах појавили у погледу источних сигурних подручја. У суштини, главне компоненте (људи, институције, обавјештајни подаци и политика) су се спојиле на начин који је готово гарантовао неуспјех. Можемо указати на три разлога. Прво, Дачбат је био далеко премален и са превише лаким наоружањем. Друго, подршка НАТО-а и УНПРОФОР-а је била у најбољем случају лоша. Генерал Бернар Жанвије (Bernard Janvier), командант француских снага и командант мировних снага, био је у Босни у вријеме војне акције у Сребреници и око ње. Константно и методично је одбијао да одобри ваздушне нападе НАТО-а на положаје ВРС-а, јер је непопустљиво вјеровао да генерал-потпуковник Младић и српске војне вође нису намјеравали да освоје читаву енклаву. Такође је сматрао да Младић тражи начин да се то питање ријеш и мирним путем. Жанвије је сматрао да, у најгорем случају, ВРС намјерава да успостави контролу само над главним путем јужно од Сребренице, а то није захтијевало ваздушне нападе НАТО-а. Ниједан од главних савезничких НАТО партнера није вршио притисак на Жанвијеа да се предомисли. Сходно томе, Жанвије лично, као и Вашингтон, Лондон, Париз, Хаг, Берлин итд., саучесници су у развоју догађаја у Сребреници у јулу 1995. године. Као резултат Жанвијеовог поступка, *Међународно удружење за спрјечавање геноцида, злочина против човјечности и ратних злочина* је поднијело захтјев МКСЈ-у да оптужи генерала Жанвијеа због „вишеструког и систематског ометања неопходне помоћи у заштити како заштићене зоне Сребреница, тако и становништва које се тамо налазило од 1992. године, као и због тога што није подржао холандске мировне снаге које су биле стационарне око Сребренице.“³⁰ Јужни крај енклаве је 3. јуна пао под контролу ВРС-а. Али напад је озбиљно почео 6. јула. Тада је постало јасно да су Младић и други војни лидери ВРС намје-

28 DCI Interagency Balkan Task Force, “Declassified CIA Document“, 23. mart 1993.

29 Особље Дачбата је првенствено долазило из ваздухопловне мобилне бригаде оружаних снага Краљевине Холандије и носили су ознаку 1(NL) VN Infanterie Bataljon.

30 Bosnian Institute, novembar 1995.

равали да заузму читаву источну енклаву. Ово је затекло Жанвијеа и европске и америчке војне лидере неспремне; Жанвије и даље није желио да позива на веће ваздушне ударе против ВРС-а (током напада изведен је само један ваздушни удар у којем је уништен тенк ВРС-а). Град Сребреница пао је под контролу ВРС-а 11. и 12. јула 1995. године, а убиства су почела неколико дана након пада града.

Треће, поред неуспјеха војног руководства, обавјештајни официри нису успјели да пруже тачне, правовремене и корисне информације војном и цивилном руководству. Иако су ЦИА и МИ-6 извјештавали о етничком чишћењу које су чиниле све стране, многе обавјештајне организације – и креатори политике – рутински су превиђале чишћење Срба на територијама под контролом Муслимана. Превише организација је било ангажовано за прикупљање обавјештајних података и анализирање информација: УНПРОФОР; посматрачи Заједничке комисије, који су пратили Дачбат; Високи комесар Уједињених нација за избјеглице (УН-ХЦР); Доктори без граница (МСФ); војска Муслимана (АРБиХ); Војна јединица у Тузли, сектор сјевероисток (ССИ); Команда Босне и Херцеговине (БХК) у Сарајеву; Сједиште УН у Загребу; Сједиште УН у Њујорку; холандска Војна обавјештајна служба (ВОС); Амерички заједнички центар за анализу у Молсворту у Енглеској и разне државне обавјештајне службе, укључујући Цију у Вашингтону и на терену у Босни.³¹ Координација међу свим овим организацијама врло често уопште није ни постојала. Организације би „сједиле“ на обавјештајним подацима или би их намјерно сакривале од других организација. Понекад су се обавјештајни подаци били слати колегама из других обавјештајних организација, а да ти подаци никад нису стигли до одговарајућих креатора политике. Понекад пак креатори политике једноставно не би поступали по обавјештајним подацима, не би им вјеровали или би тврдили да је то у супротности са текућом политиком. Одличан примјер обавјештајних података које су морали да виде доносиоци одлука били су свакодневно пресретнути телефонски позиви између Младића и генерала Момчила Перишића, начелника Генералштаба ЈНА, почев од 17. јуна, у којима су они планирали свеобухватан напад на Сребреницу. Ова пресретања указивала су да је идеја за напад потекла из Београда, гдје су власти биле узнемирене због активности 28. дивизије АРБиХ. У овај обавјештајни податак се или није вјеровало или се исти једноставно занемаривао, превидио, игнорисао или се није подијелио у довољној мјери.³² Ови подаци, чини се, потврђују да је Србе занимало више од само јужног пута и да им је намјера била да заузму читаву енклаву и одвоје је од Жепе. Такође, обавјештајни подаци који потврђују да је велики број официра ВРС стигао на јужни крај енклаве требало је да привуку много више пажње него што су заправо привукли.

Још један проблем са обавјештајним подацима је био међу самим професионалцима коју су прикупљали ове податке. Посао прикупљања обавјештајних података може отежати неколико проблема. Обавјештајци често не узимају у обзир „нежељене посљедице“ или „неочекиване резултате“. Такође, они могу бити жртве „инерцијалног размишљања“, раз-

31 Cees Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia, 1992-1995* (Berlin: Lit Verlag, 2006), 371-412.

32 Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia*, 399.

мишљања које прати ток свијести и које стварни догађаји не могу пољуљати. На обавјештајне службенике може утицати „когнитивна дисонанца“ приликом које се они увјере у нешто упркос доказима који указују на супротно. На њихово размишљање и анализу може утицати проблем „дјечака који је викао вук“, гдје они често обавјештавају о нечему што се никада не догоди. Проблем је у томе што се често на крају оствари оно што су предвиђали или о чему су писали, а нико у то не повјерује. Такође, постоји оно што Кис Вибс (Cees Wiebes) назива „пуким потезом“, гдје појединац, држава итд. не смију да покушају да примијене политику или акцију, јер то не би било могуће учинити.³³ Обавјештајни подаци у вези са ратом у Босни, укључујући Сребреницу, патили су од већине ових проблема. Сходно томе, многи аналитичари и креатори политике нису вјеровали да ће се Младић и ВРС усудити да заузму читаву источну енклаву, упркос доказима који су говорили супротно. Они су одбацили Сребреницу и енклаву као војно неважне циљеве и били су увјерени да Младић није био заинтересован за напад на Сребреницу. Многи обавјештајци су такође игнорисали операцију *Криваја-95*, трогодишњу опсаду Сребренице од априла 1992. до јула 1995. године, одбијајући да тако велики напор сматрају претходником велике војне акције. Суштина је да обавјештајни подаци углавном нису успјели да обаве свој посао код главних сила, што је резултирало неуспјехом у политици која је успјешно могла да спречи трагедију која само што се није десила у Сребреници. Сигурно је било довољно „обавјештајних прилика“ за професионалце да увиде постојање барем велике могућности да ВРС намјерава да освоји читаву источну енклаву. Чак и да су западни обавјештајци и креатори политике скептично гледали на све, само присуство 28. дивизије и 285. бригаде АРБиХ и пријетња коју су они представљали Сребреници и Жепи требало је да подигну свијест да Срби не могу да игноришу такву пријетњу.

6. Питања легитимитета и правде

6.1. Да ли је напад на Сребреницу био легитимна војна акција?

Један од најважнијих извора конфузије и неорганизованости међу многим стручњацима за обавјештајну и политичку политику било је дубоко неслагање у вези с тим да ли ће Срби заиста покренути акције против Сребренице и источних енклава. Неки обавјештајни и политички стручњаци тврдили су да „није питање да ли ће, већ када“ ВРС кренути против источних енклава. Други су тврдили да Срби никада неће „имати храбрости“ за напад. Трећи су пак тврдили да енклава и Сребреница нису имале истинску војну вриједност, па није било разлога за заузимање исте. А неки су вјеровали да ВРС неће заузети енклаву јер неће моћи да се носи са поплавом избјеглица. Један од значајних изузетака била је ЦИА, која је предвидјела да постоји велика вјероватноћа да ће ВРС кренути против источних енклава и Сребренице.

33 Ibid, 359.

За неко вријеме – вјероватно у року од шест мјесеци до годину дана након повлачења УН – босански Срби ће готово сигурно кренути да заузму енклаве. Међутим, мораће да преусмјере значајан дио својих снага са других фронтава како би савладали одбрамбене снаге. Ако Срби пребаце додатне снаге, вјерујемо да ће заузети енклаве, од којих је Сребреница највреднија.³⁴

Ово питање било је ријешено између 6. и 12. јула 1995. године, када је ВРС у пуној снази кренула против источне енклаве и Сребренице. Питање да ли је напад на источну енклаву и Сребреницу био легитиман зависи од начина на који се сагледава акција. Ако се посматра из угла доктрине праведног рата, легитимност те акције се може озбиљно довести у питање. Међутим, чак и ако се посматра са аспекта праведног рата, могао би се изнијети аргумент да постоји војна оправданост за напад. Овдје фокус није на убиствима која су услједила (о којима ће бити ријечи у сљедећем одјељку), већ само на војној вриједности или неопходности акције. Ако се посматра из угла Карла П. Г. вон Клаузевица (Carl P. G. von Clausewitz), фокус се пребацује на психолошке и политичке аспекте, као и на дијалектичку интеракцију између учесника и догађаја. У том смислу, постоји оправдана војна логика за напад Срба. Дакле, који су то војно релевантни разлози за напад?

Прво, источна енклава дубоко залази у источну Републику Српску и, да је ВРС поштовала заштићену зону, енклава би пружила уточиште муслиманским војним снагама из којих би могли покретати нападе на РС, а затим би се повукли у уточиште енклаве. Заправо, тачно ово се и догађало (као што је раније објашњено). Муслиманске снаге нападале су српска села све до улаза у Пале и ВРС је морала да елиминише те и будуће нападе. Друго, требало је завршити трогодишњу опсаду Сребренице како би се ослободиле трупе за употребу на неком другом мјесту. Младић је знао да ће на крају главни сукоб бити на западу, гдје је Хрватска окупљала застрашујућу силу. Како примјећује Вибе (Wiebes):

Почетком 1995, генерал Смит је рекао америчком амбасадору у Сарајеву: „Да сам ја Младић, заузео бих енклаве. Амбасадор и Смит [Smith] су били добри пријатељи...“ Ово није била прогноза, већ рационална рачуница. Смит је у извјештају о ситуацији у априлу 1995. рекао да Младић није имао избора: могао је или да концентрише своје трупе на западни фронт (Крајина и Бихаћ) или на источни фронт. Несташица горива, близина Србије и могући стратешки планови за Сарајево „навели су ме на помисао да ће његов главни напор бити на истоку. Да би постигао довољну концентрацију силе, вјероватно ће морати да неутралише једну или све источне енклаве.“³⁵

Треће, Младић је знао да ће војни отпор бити слаб. Знао је да су велике силе покушале да изграде Снаге за брзо реаговање (СБР), како би се супротставиле војним потезима било које од зараћених снага. Да су СБР постале стварност, Младић би их, заправо, сматрао про-муслиманском силом. Али, СБР се никада нису оствариле – идеја се распала брзином којом је и настала. Штавише, Младић је знао да се предсједник Клинтон, који је ограничио амерички допринос на ваздухопловство, противио употреби америчких трупа из страха од смрти аме-

34 DCI Interagency Task Force, “Declassified CIA Document”, 1. jun 1995. godine.

35 Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia*, 362.

Смит о коме се говори је британски генерал Руперт Смит (Rupert Smith), командант Команде УНПРОФОР-а за Босну и Херцеговину у Сарајеву.

ричких војника годину дана прије предизборне кампање. А европски допринос био је само Дачбат, којег је сматрао „тигром од папира“. Дачбат није имао довољно људи нити оружја да пружи истинску одбрану енклаве Сребреница. Коначно, командни кадар ВРС-а знао је да је АРБиХ у врло слабом положају и да вјероватно неће моћи да брани Сребреницу. Обратите пажњу на то шта каже извјештај Ције:

Босанска војска није пружила адекватну одбрану Сребренице због комбинације материјалних недостатака, лаког пјешадијског састава, недостатка ефикасне команде и контроле, те зато што су се у основи ослањали на УНПРОФОР и НАТО да одврате нападе босанских Срба на енклаву. . . . Снаге босанске војске у енклави су имале врло мало тешког наоружања било које врсте – теренску артиљерију или тешке минобацаче – те мало муниције за оно тешко наоружање које су имале. Недостатак антитенковског наоружања за борбу против оклопних возила ВБС је био посебно озбиљан недостатак, што је браниоцима онемогућило да се супротставе чак и малој оклопној колони.³⁶

Јасно је да су команданти ВРС изузетно добро извршили домаћи задатак и били су војно припремљени. Операција *Криваја-95*, план за уклањање пријетње из источних енклава, била је спремна да почне.

6.2. Да ли су методе које је користила ВРС након војне акције против источне енклаве биле легитимне?

Иако се може изнијети легитиман аргумент за војну оправданост напада на енклаве и Сребреницу, исто се не може рећи и за период након војног освајања Сребренице. Све стране су прибјегле етнички вођеним егзекуцијама, али већину убиства извршиле су српске снаге. На засједању конгресних одбора за обавјештајне и спољне односе у Вашингтону, 9. августа 1995. године, замјеник директора за обавјештајне послове је извијестио да су „...Хрвати и Муслимани у Босни такође починили злочине и присилили српске цивиле да бјеже, али етничко чишћење које су извршили Срби (од 1992. године) нема премца по свом обиму и интензитету.“³⁷ Убиства углавном мушкараца и дјечака, као и припадника 28. дивизије АРБиХ која су се догодила у Сребреници, била су ствар која је изазвала дубоку забринутост у Вашингтону, као и у другим западним престоницама. Међутим, било је и подјела унутар западних влада око тога гдје почива примарна кривица. На примјер, неке агенције и одјељења у Вашингтону су се фокусирали на српска погубљења, али су углавном игнорисали погубљења која су починили Муслимани и Хрвати, док су друге агенције и одјељења имале шири поглед на злочине.

Тешко је прецизно знати колико је људи убијено током и након пада Сребренице у насилију које се наставило неколико дана. Број страдалих зависи од тачке гледишта. Српски званични извори кажу да је убијено око 2.000 муслиманских „војника“, али не наводе убиства

36 DCI Interagency Task Force, 18. jul 1995. godine.

37 Central Intelligence Agency, “Statement by CIA Deputy Director for Intelligence John Gannon on Ethnic Cleansing and Atrocities in Bosnia to a Joint SSCI and SFRC Open Hearing“, 9. avgust 1995. godine.

мушкараца и дјечака.³⁸ Муслимански извори, новински извори и Међународни комитет Црвеног крста тврде да је број убијених мушкараца и дјечака био између 6.000 и 8.000. Аутор Енди Вилкоксон (Andy Wilcoxson) тврди да је „...број затвореника које су босански Срби погубили око 3.900, што је мање од половине од 8.000 наведених убистава.“³⁹

Када су борбе завршене, између 25.000 и 40.000 Муслимана се предало. Фактор који додатно компликује одређивање броја људи убијених након напада на Сребреницу је „пробој“ између 10.000 и 15.000 муслиманских војника који су током ноћи са 11. на 12. јул заједно са цивилима напустили град. ЦИА препричава сцену:

Увече 11. јула, неколико сати након што су српски војници заузели центар града Сребренице, око 12.000 војника АРБиХ и муслиманских цивила окупило се у малом селу Шушњари у сјеверозападном углу енклаве. Одлучили су да покушају побјећи на слободу, а не да се предају Србима који су се приближавали. Њихова тешко и замишљена намјера је била да се провуку поред патрола ВРС-а и прођу кроз десетине километара територије коју су држали Срби, све до владиних линија. Њихова колективна одлука био је ужасан ризик, рођен из страха и очаја, а пред њима је била стравична одисеја. Мање од половине ће преживјети ово путовање. ... 282. бригада Ибре Дудића је вјероватно најслабија и најситнија формација 28. дивизије. Између њих биле су преостале три бригаде 28. дивизије, при чему је свака бригада дуж линије била теоретски одговорна за бригу о ненаоружаним и невојним цивилима у свом дијелу колоне.⁴⁰

Успут су се водиле готово непрестане борбе. Срби су изгубили неке од борби и претрпјели велике губитке, а чак су неко вријеме изгубили контакт са Муслиманима и морали су да их траже. Међутим, Срби су углавном били побједници, а велике битке су се десиле код Нове Касабе и Снагова. Као резултат борбе, која се догодила непосредно југозападно од Зворника, српски Дрински корпус потцијенио је снагу и одлучност муслиманских снага. Након тешких борби, Муслимани који су преостали из првобитне групе су успјели да се прогурају кроз српске снаге и направе јуриш према Зворнику. Како наводи више извора, 5.000 до 6.000 Муслимана од првобитних 10.000 до 15.000 безбједно је стигло у Зворник и у подручја око Зворника која су била под контролом Муслимана. Власти, аналитичари и научници нису сигурни гдје су сахрањени сви они муслимански војници и вјероватно неки цивили који су убијени током овог бјекства. Сасвим је могуће да су многи, ако не и већина, убројани међу мртве који се приписују масакру у Сребреници. Енди Вилкоксон тврди да су војници ВРС убили око 3.900 становника Сребренице (ЦИА наводи да је та цифра око 5.000). Вилкоксон наводи:

Ако су босански Срби погубили око 3.900 затвореника, шта се онда догодило са осталих 7.661 људи са списка несталих и мртвих Тужилаштва? Кратки одговор – погинули су на бојном пољу на док су прелазили преко српске територије. . . . Нема дилеме да је колона мушкараца која је побјегла из Сребренице била легитимни војни циљ. Чак и војни експерт тужиоца МКСЈ-а без оклијевања је признао да се колона „квалификовала као легитимисани војни циљ.“

38 “Report About Case Srebrenica (The First part)”, (Banja Luka: Documentation Centre of the Republika Srpska, Bureau of the Government of the RS For Relations With the ICTY, septembar 2002), 27-28.

39 Andy Wilcoxson, “Srebrenica: The Ugly Truth,” 11. jul 2014. godine.

40 Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995*, том 1 (Washington DC: Central Intelligence Agency, maj 2002), 343.

Чак су и сами тужиоци признали војни карактер колоне. Виши тужилац Питер Маклоски [Peter McCloskey] је рекао директно суду: „Била је то војна колона. Нико се не терети за ратне злочине због напада на ову колону[“]. ... Из бројних вјеродостојних извора унутар Уједињених нација и из свједочења преживјелих, знамо да је колона претрпјела неколико хиљада борбених губитака, што прилично добро објашњава број несталих и мртвих који нису погубљени.⁴¹

Из борби не само за источну енклаву и Сребреницу, већ и током цијелог рата, јасно је да је горка етничка мржња била главни узрок. Ратови деведесетих година 20. вијека ископали су сву мржњу која је била толико очигледна током Другог свјетског рата и која је била прикривена током Титове ере. Дубина мржње као да је оправдала убијање не само на бојном пољу већ и мимо борби. Упркос чињеници да не знамо тачан број људи погубљених у Сребреници и око ње, знамо да је тај број био превелик. Чак и ако узмемо бројку од 2.000, коју је поставила Влада РС, то је веома велики број људи. Убиства су се такође дешавала услед „потребе“ за стицањем и задржавањем територије, како би Срби, Муслимани и Хрвати, ако се договоре о примирју, контролисали што више територија. Нажалост, Венс–Овенов план, који је могао да оконча борбе, нису само одбацили Срби, већ га је одбила и Клинтонова администрација, која је сматрала да су Венс и Овен превише територије дали Србима. Привремени споразум између председника Алије Изетбеговића и председника РС Радована Караџића о размјени муслиманске контроле над источном енклавом за српску контролу над неким сарајевским предграђима такође је укинут. Клинтонова администрација је одбила ово рјешење јер је сматрала да фаворизује Србе. И тако, рат се наставио. Јасно је да током читавог рата Клинтонова администрација заиста није била поштен посредник, али је била увјерена да је кривица у потпуности српска.

6.3. Да ли се међународно право односи на акцију и убиства у источним енклавама и Сребреници?

У теорији, суверенитет државе је темељ међународног права и он је неповредив. У пракси, као што је раније речено, постоји више легалних и илегалних начина за подривање државног суверенитета, а кршење државног суверенитета је норма већ вијековима. Дакле, у теорији су Југославија и касније Босна биле суверене државе, али околности око распада Југославије и појаве Босне створиле су услове који су отворили врата за интервенцију страних сила. У теорији такође постоји разлика да ли је рат грађански рат или међународни сукоб. На референдуму одржаном 1991. године, Срби у Босни су великом већином гласали за то да остану у Југославији. Али други референдум одржан је у марту 1992. године и њиме је одобрена независност Босне и Херцеговине, само зато што су Срби то гласање бојкотовали. Сасвим разумљиво, може се тврдити да је Босна била дио Југославије бар до марта 1992. године. Влада Републике Босне и Херцеговине је уважила резултат гласања проглашавајући независност од Југославије, у априлу 1992. године. Коцка је бачена; ово дјело поставило је сцену за сукоб који је услиједио.

41 Wilcoxson, “Srebrenica”.

Независност Босне готово одмах су признале Њемачка, ЕУ и САД. Непотребно је рећи да су Срби одбацили исход референдума и због тога су имали свако законско и морално право да прогласе своју независност. Умјесто тога, резултат је био рат. До 1992. године, ограничена војна акција у Босни могла би се описати као грађански рат, чак и након проглашења независности и након што су друге државе и међународне организације признале независност. Међутим, када је Србија предузела кораке да помогне Србима у РС, и кад су се укључили Европљани и САД, сукоб у Босни је постао међународно питање, а забрана уплитања која долази уз статус грађанског рата више се није примјењивала. У стварности, међутим, није било разлике да ли је ријеч о грађанском или међународном рату, јер ће се на крају велике силе умијешати, без обзира на то како је рат окарактерисан.

Командна одговорност је била главни фактор током рата, посебно у погледу убиства у Сребреници. До ког нивоа су заправо Младић и Карацић били умијешани у наређивање убиства и да ли су за убиства сазнали прије или након што су се десила? Надаље, ко је још знао или је требало да зна? Наравно, важан је број невино убијених људи, јер што је већи број невино убијених, то је злочин гнуснији и морална поремећеност озбиљнија. Међутим, без обзира на то да ли је број убијених 8.000 или 2.000, почињен је ратни злочин, а неко је издавао наређења, а други су починили злочине. Проблем је у томе што пристрасност (једног дијела свједока и судија који ће одредити исход сваког случаја), погрешна сјећања, гласине, инат, обећања о смањеним казнама итд. могу понекад отежати поступак доласка до одговора на централна питања. Ови проблеми задавали су муке на суђењима пред МКСЈ-ом, док је постојао, што је често отежавало повлачење директне линије до оних који су одговорни за убиства и доводило у питање командну одговорност, посебно због промјена које су захтијевале већу конкретност, а које је донио Протокол Женевске конвенције из 1977. Наравно, у многим случајевима је било могуће повући ту директну линију, али у другим случајевима није, поготово што се командна одговорност односи не само на војне официре већ и на цивилне власти, које су имале мање директног контакта са војницима од војних официра. Поред тога, захтјев да надређени официри и службеници објасне правила ниже рангираном војном особљу заправо је отежао доказивање случаја Сребренице, јер није било довољно доказа који показују да то јесте или није било учињено. Командна одговорност није била формална оптужба против највећег броја оптужених. Али, због недостатка *директних доказа* о кривици у многим, ако не и у већини случајева, командна одговорност је била основно, подразумијевано образложење за осуђујућу пресуду.

Комбинација закона о људским правима, злочина против човјечности, геноцида и универзалне надлежности имала је огроман значај за процесуирање убиства у Сребреници, не зато што они нису легитимни алати за процесуирање злочина када се правилно и разумно користе, већ зато што су врло широки и дају много слободног простора да се могу злоупотребити и користити као „свеобухватне“ правне категорије. Закон о људским правима и злочини против човјечности обухватају врло дугачке спискове злочина и прекршаја, па се према њима оптужнице могу подићи готово увијек у вријеме рата, па чак и мира. Дефиниција геноцида је тако широка и свеобухватна да се и она може примијенити у многим ратним ситуацијама. Универзална надлежност можда је

и најшира категорија од свих, јер омогућава скоро свакој држави или групи држава да воде поступак. Ови алати су злоупотријебљени у случају Сребренице – и случајно и намјерно. Односно, било је појединаца из све три етничке групе током рата који су избјегли кривично гоњење на основу ових критеријума, упркос чињеници да је постојао добар разлог да буду осуђени, док је, с друге стране, било појединаца који су осуђени, а које вјероватно није требало осудити.

Основни проблем није у томе што Срби, или било која друга од осталих зараћених страна, није требало да одговарају за ратне злочине у Сребреници или на неком другом мјесту током рата у Босни. Проблем је у лицемјерју других земаља, а нарочито најмоћнијих. Неуједначеност и неправедност међународног правосудног система је у томе што се он неравнојерно примјењује, а реформа му је неопходна. Постоји изрека да „историју пишу побједници“, која се током времена приписивала многим људима. Проблем је распрострањеност правде побједника, проблем Мелијанског дијалога. Моћници пречесто избјегавају да одговоре на оптужбе за криминалне активности које очигледно крше међународно право. Правда побједника је порицање правде; то је филозофија да „сила ствара правду“. Кроз историју, ово је био основни проблем у покушају да се успостави начин постизања правде. Тренутни ток поступака на основу правде побједника је успостављен суђењима у Нирнбергу и Токију након Другог свјетског рата. Нема сумње да су Нијемци и Јапанци чинили стравична звјерства прије и током Другог свјетског рата, али њихови поступци били су више примјери људске интеракције у рату, него изузеци у рату и у миру.

На примјер, европске државе и САД никада нису одговарале за учешће у трговини робовима, било да су то били Холанђани у западној Африци и Бразилу или Британци, Французи, Шпанци и Португалци широм Африке. Америчке власти никада нису одговарале за поступање према америчким Индијанцима, за окрутност приликом гушења побуне на Филипинима након Шпанско-америчког рата или за атомско бомбардовање Хирошима и Нагасакија. Британија никада није одговарала за засипање њемачких градова бомбама, које се десило под вођством „Бомбаша Хариса“. У Лондону је чак била изграђена и Харисова статуа. Француска се никада није сматрала одговорном за мучење и окрутност коју је починила у покушају да угуши побуну у Алжиру, Кина још увијек није одговарала за бруталност почињену током Културне револуције, а Белгија није ни за окрутност која се десила у белгијском Конгу, „личном“ посједу краља Леополда III. Могли бисмо бескрајно набрајати, али суштина је јасна.

7. Рад суда

Сљедећа анализа је резултат повјерљивих интервјуа са неколико појединаца који имају широко знање о раду МКСЈ-а и који су изузетно поуздани, као и мог личног испитивања рада и одлука Суда. Интервјуисани извори наводе да су тужиоци и судије имали различито искуство са регионом Балкана. Већина је била добро упућена у међународно право, укључујући закон

о оружаном сукобу, и имала је искуства у врстама случајева који су изнесени пред МКСЈ-ом. Штавише, судије и тужиоце су подржавали адвокати и истражитељи који су такође били добро упућени у међународно право. Међутим, главни проблем је био опипљива пристрасност.

Према неколико извршних извора, на судије су снажно утицали западни медији, који су били пристрасни до те мјере да су Србе готово увијек приказивали као зликовце, а Муслимане увијек као жртве. Интервјуисани извори наводе да је пристрасност према Србима била толико јака да су се докази о супротном често сматрали небитним. Било је доста ситуација када ништа није подузето чак ни када су други свједоци оповргли свједочење неких претходних свједока, што би требало да буде довољно за побуди основану сумњу. Такође је било специфичних случајева када су свједоцима, који су и сами оптужени за ратне злочине и који су се у својим суђењима бранили, биле понуђене умањене казне или чак имунитет од кривичног гоњења ако би судијама рекли оно што они желе да чују. Један извор је рекао: „Институционални притисак за ‘успјех’ (осуђујућа пресуда) и против ‘катастрофе’ (ослобађајућа пресуда) био је свеобухватан и огроман.“⁴² Као што наводи JusticeInfo.Net, „Историја Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) дјелује помало попут фикције, са својим причама о политичком притиску, застрашивању свједока, контроверзним пресудама... Али прича о МКСЈ-у такође укључује велике улоге у међународним односима и сложено наслеђе за друштва бивше Југославије.“⁴² Објашњења и пресуде Суда, као и многи аргументи тужилаца, били су богати описима сцена ужаса, разарања и хаоса, али су пружали врло мало доказа који оптужене појединце директно повезују са злочинима. Иако се „командна одговорност“ формално спомиње у врло мало случајева, у стварности то значи да се „командна одговорност“ подразумијевала у готово свим случајевима, јер у оваквим случајевима нису потребни јасни, конкретни докази, већ само оптужба да је „знао или требало да зна“. То не значи да је свака одлука коју је Суд донио била погрешна, али значи да постоји довољан разлог да се рад МКСЈ-а чешће описује као политички подухват него као спровођење правне исправности и правде.

7.1. Одговорност и командни ланац

Приписивање кривице појединцима у командном ланцу, а да се притом иста базира на чврстим доказима, постало је један од најтежих задатака Суда јер не постоји довољно података који јасно везују одређене појединце за одређене злочине. Али, као што је већ споменуто, то није зауставило Суд у приписивању кривице, иако су се такви потези и пречесто темељили на говоркањима, гласинама, претпоставкама и пристрасностима као и наравно, у неким случајевима, на добрим доказима. Иако се недостатак постојања директних доказа односио и на српске и на муслиманске (бошњачке) вође, било је више вјероватно да ће се српске вође прогласити кривима на темељу лажних аргумената, него што је то био случај са муслиманским

42 Pierre Hazan, “ICTY Reflects Strengths and Weaknesses of International Justice,” *Justiceinfo.net*, 5. april 2016. godine, <https://www.justiceinfo.net/en/26728-icty-reflects-strengths-and-weaknesses-of-international-justice.html>

(бошњачким) вођама, без обзира на страхоте које су обје стране починиле.⁴³ Иронично, према старијем схватању међународног права, услови које је било потребно испунити да би се неко сматрао кривим били су много блажи него што је то био случај кроз претходних двадесетак година (опширније видјети претходну расправу о измјенама у командној одговорности).

На српској страни, најинструктивнија су суђења Радовану Караџићу и Ратку Младићу

Можда је баш најеклатантнији примјер „политичког“ суђења управо онај са највишим званичницима, случај Радована Караџића. Суд и тужиоци су провели много времена описујући грозне сцене, посебно у вези са Сребреницом, али су изнијели врло мало доказа који су наводно повезивали Караџића са догађајима који су описани. И тужилаштво и одбрана су изводили свједоке, али вјеровало се само свједоцима тужилаштва. Није било шансе да се Караџић прогласи невиним. Проглашен је кривим јер је био предсједник Републике Српске (РС), па је стога „морао знати“ и „морао одобрити“. Ово би се подразумијевало у већини демократија (посебно на Западу), гдје би шеф државе сигурно знао за такву кривичну акцију. Али овај модел се не може примијенити у Републици Српској, што је чињеница коју ни судије ни тужиоци нису разумјели. У вријеме Сребренице, Караџић и генерал Ратко Младић једва да су разговарали. Младић је скоро извршио пуч против Караџића, а Караџић је био врховни командант оружаних снага РС само на папиру. Па ипак, проглашен је кривим за геноцид, злочине против човјечности и кршење закона и обичаја ратовања које су починиле снаге РС. Наравно, сваки од ових злочина је гнусан, али је такође врло широк и може бити „свеобухватан“ злочин који се може користити када против оптужених има мало или нимало доказа. Ту су такође злочини који се могу починити против практично било које војске која се икада борила у било којем рату. И, што можда и не изненађује, Караџић је, заједно са Младићем, Слободаном Милошевићем, па чак и Биљаном Плавшић, ухапшен након масакра у Сребреници, када више нису били од користи Сједињеним Државама и када их се могло напустити.

Случај Младића сложенији је. Већи дио рата Младић је био генерал-пуковник на челу ВРС. Већ 1996. против њега оптужен је по неколико тачака јер „постоје оправдани разлози за сумњу да је починио наводна казнена дјела“. Тада је оптужен у одсутности, с обзиром на то да није ухапшен кроз наредних 15 година. Вршио се политички притисак на Србију кроз захтјеве да Београд ухвати и преда Младића Хаагу као услов да Србија стекне статус кандидата за чланство у ЕУ. Младић је 2017. године осуђен на доживотну казну затвора након што је проглашен кривим по 10 оптужби за геноцид, 5 за злочине против човјечности и 4 због кршења закона и обичаја ратовања. Заправо, Младић је проглашен кривим искључиво на темељу командне одговорности јер нису постојали директни докази који су га повезивали са погубљењима у Сребреници и око ње (и са опсадом Сарајева). Свакако, ако би ико могао да буде проглашен кривим на темељу командне одговорности, био би то Младић. Али, опет, Суд би се за такву пресуду морао ослонити на старије схватање командне одговорности.

43 Српски азлочини су детаљније анализирана у различитим дијеловима овог извјештаја. Опширније видјети поглавља чији су аутори Аденреле Шинаба, Гидеон Грајф и Јуки Оса.

Испитивање оптужби против додатних 109 појединаца, такође оптужених на темељу командног ланца, за потребе овог извјештаја открило је неуједначене шаблоне за доказе и за објективну, непристрасну судску праксу. Поново, ствар није у томе да нити један од оптужених појединаца није крив за ратне злочине, већ да су се у многим случајевима појавиле исте слабости својствене „свеобухватним“ оптужбама, универзалној надлежности, правди побједника и политичким мотивима. У превише случајева, кривица једноставно није утврђена „без икакве сумње“. Штавише, проблем није само у броју пресуда које су изречене Србима, већ у малом броју хапшења и оптужби и у недостатку пресуда против Муслимана и Хрвата током истог временског периода. Посебно истичемо судбине Насера Орића, команданта АРБиХ, и Анте Готовине, команданта Хрватске војске. Претресно вијеће МКСЈ-а је Орића и Готовину, као и остале муслиманске и хрватске официре, осудило за ратне злочине, али је Жалбено вијеће Суда поништило пресуде обојици.

Ове ослобађајуће пресуде посебно су шокантне када се у обзир узме улога коју је Орић имао у нападима на српска села и улога коју је Готовина имао у операцији *Олуја* 1995. године, што наглашава застрашујући недостатак правних радњи покренутих против вођа операције *Олуја*, у којима су официри проглашени кривим, да би затим били ослобођени у жалбеном поступку. Барем у случају Орића, његови потенцијални злочини били су изван оквира само напада на Србе. Конфликт између муслиманских цивила, полиције и војног команданта који се одвијао унутар енклаве Сребреница добро је документован, а исти је укључивао притварања, мучења и убиства вођа који су се противили Насеру Орићу. Орић и његов насилни извршилац, Зулфо Турсуновић, успјешно су срушили локалне политичке и полицијске вође и наметнули (пара)војну власт. То је документовано у књигама, мемоарима и ратним дневницима Ибрана Мустафића, Хамеда Салиховића, Фахрудина Алића и других. Такви извори, понекад претјерани кроз свједочења различите ваљаности, су потпуно иста врста „доказа“ као они какве је Суд користио приликом осуђивања Срба. Салиховић, којег су у мају 1995. године убили Орићеви војници, у ратним дневницима назива Орићеву војну власт, наметнуту Сребреници „хунтом“. Алић и Мустафић у својим одвојеним дјелима спомињу убиство мајора Ризвановића, који је ликвидиран је је представљао пријетњу Орићевој команди, јер је био бивши официр ЈНА, као и јер је био послат из Тузле заједно са 500 добро наоружаних мушкараца како би организовао одбрану енклаве. Након убиства Ризвановића, Орић је преузео потпуну команду над већином војних снага унутар енклаве. Мустафић, Салиховић и други вјеровали су да су Орићеве снаге, које су уз то контролисале црно тржиште, удружени злочиначки подухват (УЗП) над УН-овом хуманитарном помоћи, шверц и јавне куће, беспотребно провоцирале српске снаге. Тешко је, опет с правном сигурношћу, знати да ли су Орићеве снаге провоцирале српске снаге, али суд никада није дјеловао по питању тих оптужби на исти начин на који је дјеловао када се радило о сличним „доказима“ у случајевима Срба, неких Хрвата, па чак и других Муслимана.

Поред Карацића и Младића, међу другим Србима који су проглашени кривима издвајају се они којима је изречена осуђујућа пресуда упркос постојању основане сумње, директних

доказа о кривици или којима је казна ублажена јер су се нагодили признавши кривицу. Можда су највећи разлог за забринутост када се ради о праведности поступака пред МКСЈ-ом у случају Сребренице били ДНК докази који су се користили за форензичко доказивање геноцида. Кроз већину суђења, одбрани није било дозвољено да самостално потврди рад „независне“ агенције која је прикупљала и обрађивала ДНК и друге форензичке доказе. Умјесто тога, требало је да ова агенција сама провјери свој рад, а тек ограничена количина материјала дата је одбранама Карацића и Младића, као и других из командног ланца, за самосталну анализу. Опет, то не значи да одређени појединци нису нужно били криви за ратне злочине, али траљави потупци суда и преслободно разумијевање правила доказивања били су болно упадљиви. Уз Карацића и Младића, занимљиви су примјери сљедећих официра:

- Пуковник Љубиша Беара привукао је велику пажњу тужилаца јер је био начелник безбједности Главног штаба ВРС. Из овог положаја у командном ланцу, тужиоци и Суд извукли су закључак да је Беара „старјешина навишег нивоа у одсјеку за безбједност те да је имао најјаснију цјелокупну слику огромних размјера операције убијања“. У складу с тим, Првостепени суд пресудио је да је „он постао покретачка снага иза удружених убистава“. На основу ове претпоставке, Беара је 2010. године одуђен за геноцид, истребљење, убиство и прогон. Уз то, проглашен је кривим за „УЗП с циљем убијања бошњачких мушкараца из Сребренице и за учешће у УЗП с намјером прогона“. Беара је умро у затвору 2017. године.
- Драгану Обреновићу, бившем начелнику Штаба и замјенику команданта 1. зворничке пјешадијске бригаде Дринског корпуса ВРС, одбачене су одређене оптужбе као нагодба за признање кривице.
- На сличан начин, Момиру Николићу, бившем помоћнику команданта за безбједност и обавјештајне послове Братуначке бригаде ВРС, одбачена су кривична дјела као нагодба за признање кривице и пристанак да у другим случајевима свједочи за тужилаштво.
- Видоје Благојевић, бивши командант Братуначке бригаде ВРС, и Драган Јокић, бивши начелник инжењерије Зворничке бригаде ВРС, проглашени су кривим за злочине над муслиманским становништвом у братуначком и зворничком региону у источној Босни. Иако је тужилаштво извело 48 врло убједљивих свједока који су свједочили уживо, Суд није дозволио да се одређени докази одбране уведу у доказе на суђењу, а што је најважније, ставила се значајна важност на разговоре које је пресрела војска АРБиХ. За ова пресретања показало се да су доказано непоуздана, те постоји значајна количина сумње да је АРБиХ могла да посједује техничку софистицираност да их надгледа на прецизан начин.⁴⁴
- Вујадин Поповић, бивши начелник безбједности Дринског корпуса ВРС; Љубиша Беара, бивши начелник безбједности Главног штаба ВРС; Драго Николић, бивши начелник безбједности Зворничке бригаде ВРС; Радивоје Милетић, бивши начелник Управе за операције и обуку Главног штаба ВРС; Винко Пандуревић, бивши командант

44 Видјети претходну дискусију у вези са пресретањима и раду Киса Вибса.

Зворничке бригаде Дринског корпуса ВРС; Љубомир Боровчанин, бивши замјеник команданта Специјалне полицијске бригаде Министарства унутрашњих послова РС, а касније бивши командант заједничке јединице Министарства унутрашњих послова (МУП) додијелене Дринском корпусу ВРС ради учешћа у операцији у Сребреници; и Милан Гверо, бивши командант за морална, правна и вјерска питања Главног штаба ВРС, сви су проглашени кривим за вишеструке ратне злочине и злочине против човјечности, геноцид итд. Пресретнути разговори су превагнули у доношењу окривљујућих пресуда, а како је раније речено, врло је сумњива вјеродостојност пресретнутих комуникација ВРС, а које је пресрела АРБиХ. Такође, тужилаштво је потрошило доста времена утврђујући вјеродостојност, тачност и поузданост ваздушних снимака масовних гробница, али поузданост није било главно питање. Вјеродостојност, тачност и поузданост ваздушних снимака који су уведени требало је прихватити – на крају су и прихваћени. Међутим, два друга питања су од круцијалног значаја, а врло мало времена потрошено је на њихово оспоравање. Прво, тужилаштво је из презентације уклонило неке слике, а друго, није установљено ван сваке сумње да постоји директна веза између оптуженог и тих слика.

- Станислав Галић, бивши командант Романијског корпуса ВРС, проглашен је кривим за више ратних злочина и осуђен је на доживотни затвор због везе с нападима ВРС на цивиле у Сарајеву, укључујући злогласни напад на пијацу Маркале 5. фебруара 1994. Неколико свједока свједочило је о нападима у „алеји снајпера“ (главна улица у Сарајеву). Као и у другим случајевима, напади на цивиле нису се преиспитивали. Докази о тим нападима, смрти и разарању су страшни и опипљиви. Проблем је у одсуству конкретних, директних доказа који повезују Галића са нападима. У ствари, тада се кривица утврђивала у готово свим овим случајевима на основу стварности постојања „командне одговорности“, а да тужилаштво није ни навело ту оптужбу. Оно што је једнако шокантно јесте да слични инциденти који су се десили на неком другом мјесту у Босни нису довели до сличних хапшења.

8. Закључци и препоруке

Научни и стручни радови о праву и филозофији наводе на десетине различитих врста правде. За наше потребе у овом извјештају треба узети у обзир три врсте: *ретрибутивна правда*, *ресторативна правда* и *процедурална правда*.

Ретрибутивна правда је била камен темељац суђења у Нирнбергу и Токију након Другог свјетског рата. На исти начин, МКСЈ и његова организација наслједница су се бавили само ретрибутивном правдом. Ретрибутивна правда заснива се на концепту „око за око“. Конструисана је како би осигурала да се једна патња надомјести пропорционалном патњом, иако

може бити врло тешко измјерити пропорционалност. У теорији, ретрибутивна правда није намијењена да сама по себи ствара патњу, већ само како би се правда за оштећене постигла кажњавањем кривих. Циљ је да она на неки начин буде освета или *лекс талионс*. Иронично, у случају Босне и МКСЈ-а, ретрибутивна правда је међусобно супротставила етничке групе, заправо још више потпирујући етничку мржњу. Према Станфордској енциклопедији филозофије:

Концепт ретрибутивне правде користио се на разне начине, али најприкладнији опис за њу јесте да је то онај облик правде који се залаже за слједећа три принципа: (1) они који чине одређене врсте незаконитих дјела, парадигматично тешких кривичних дјела, морално заслужују да трпе пропорционалну казну; (2) да је суштински морално добро – добро без позивања на било која друга добра која могу настати; и (3) да је морално недопустиво намјерно кажњавати невинне или изрицати несразмјерно велике казне прекршиоцима.⁴⁵

Ресторативна правда је у много чему супротна ретрибутивној правди. Центар за правду и помирење каже да „ресторативна (или прелазна) правда поправља штету нанесену злочиним. Када се жртве, преступници и чланови заједнице сретну како би одлучили да поправе штету, резултат може бити трансформативан.“⁴⁶ Циљ није кажњавање, већ помирење, да се подијели искуство о томе шта се догодило, утврди ко је оштећен, зашто и како, и да се дође до разумијевања и договора о томе како оно што је учињено погрешно може бити исправљено. Неопходно је да преступници преузму одговорност за своје поступке и да се побрину да се недјела неће више поновити, као и да „оснаже“ оштећену страну. Ресторативна правда се може користити заједно са ретрибутивном правдом или са многим другим облицима правде.

Јужна Африка и бивша Источна Њемачка (ДДР) су можда два најновија примјера ресторативне правде. Нови јужноафрички предсједник Ф. В. де Клерк (F. W. de Klerk) је 1990. године најавио Парламенту да ће прекинути систем апартејда. Иако је то био неуједначен и тежак процес, због „екстремиста“ на обје стране, неколико узастопних јужноафричких влада прилично је успјело да демонтира систем апартејда.

До октобра 1990. године, владе бивше Источне Њемачке успоставиле су систем оштрих казни за широк спектар „прекршаја“ против комунистичког система који су садржани у Уставу ДДР-а (члан 6), а те казне је спроводило Министарство државне безбједности (Штази). Значајан напредак постигнут је системом „комисија за истину и помирење“ и законским промјенама након уједињења са бившом Западном Њемачком (ФРГ). Ресторативна правда је 2017. године постала устаљена политика у Њемачкој, усвајањем Интерминистарске стратегије за подршку суочавању са прошлошћу и помирењу (транзициона правда).⁴⁷ Нажалост, никада МКСЈ није озбиљно размотрио примјену ресторативне правде у Босни. Да се размо-

45 Alec Walen, “Retributive Justice,” u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (izdanje jesen 2020), prir. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/entries/justice-retributive/>

46 За више информација посјетити званичну интернет страницу Центра за правду и помирење: <https://restorativejustice.org.#sthash.vMV1XPGF.dpbs>

47 The Federal Government, *Interministerial Strategy to Support “Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)” in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace* (Berlin: German Federal Foreign Office, 2019), <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2298392/633d49371cb6fafd3bc1f064c/transitional-justice-data.pdf>

трила примјена ресторативне правде, можда би заједно са њеном и примјеном других врста правде било могуће унаприједити процес помирења и усмјерити регион ка бољој будућности. Али главне силе биле су далеко више заинтересоване за освету него за правду.

Процедурална правда се бави начином (мотивима и средствима) доношења одлука. Заснива се на четири основна стуба: правичност, транспарентност, прилика да се буде салушан и непристрасност. Процедурална правда директно се бави спровођењем правде тако што осигурава да се поштује и прати одговарајући поступак или основна правда. Транспарентност и правичност су кључни у потрази за праведним процесом и исходима. Покојни амерички филозоф, правник и стручњак за уставно право Роберт Нозик (Robert Nozick), „тврдио је да правилно уравнотежен поступак... вреднује људска права и према људима се односи на једнак начин“. Постало је јасно да се у многим случајевима у којима је пресуду донио МКСЈ није увијек досљедно поштовала процедурална правда. Превише је случајева непримјереног притиска, „куповине“ свједочења смањеним казнама, пристрасности, освете итд.

Напор да се тражи правда за људе над којима је почињена неправда је племенит подухват и све док су у њега укључена људска бића – неће постојати савршен систем. Али можемо предузети кораке за побољшање система међународне правде, посебно након рата. Нажалост, тренутни систем изабраних судова, универзална надлежност, правда побједника, мјешовите поруке у погледу грађанског и међународног рата, ко је, како, када и зашто овлаштен да изврши интервенцију због хуманитарних питања, брзо и неригорозно спровођење правилног поступка, пристрасност и неспремност на међународном нивоу да се размотре облици правде који нису ретрибутивни. Пут напријед могао би бити преиспитивање и реформа највиших нивоа међународне правде. Конкретно, вриједи размотрити основну реформу Међународног суда правде у Хагу. Иако је тренутна верзија Суда успостављена 1945. године, међународна арбитража и судови имају дугу историју. Велика слабост тренутног суда је у томе што су његове одлуке савјетодавне и не постоји механизам за извршење иза његових одлука. На садашњем суду, петнаест судија служи по девет година. Трећина судија се замјењује на сваке три године, а новопостављени морају добити већину гласова и од Генералне скупштине и од Савјета безбједности. Кандидате за функције судија не дају директно владе, већ Стални арбитражни суд. Чланови овог суда могу номиновати до четири особе, али само двије могу бити исте националности као они који врше именовања.⁴⁸

Сљедећи корак у међународној судској пракси могао би бити поновно успостављање Међународног суда, како би се осигурало да његове одлуке могу бити извршене, слично као што су извршене одлуке МКСЈ-а. Било би мудро, што је више могуће, уклонити појединачне владе од избора или утицаја на избор судија који би служили државним циљевима и интересима. То би се могло постићи успостављањем фиксне ротације судија из земаља чланица Генералне скупштине са високим етичким и правним стандардима. Надаље, судије би требало да имају овлашћења да разматрају и примјењују облике правде који нису ретрибутивни и имали би овлашћења да „распетљавају“ замршену и преклапајућу мрежу све сложенијих

48 За више информација посјетити званичну интернет страницу Међународног суда правде: <https://www.icj-cij-org>

међународних закона. Такође би било могуће успоставити Међународни апелациони суд, заснован на моделу релативно новог Врховног суда Уједињеног Краљевства, који је основан 2009. године. Одлуке предмета које прихвати Апелациони суд биле би обавезујуће за све стране. Реформски напори првенствено имају циљ да смање утицај и притисак главних сила што је више могуће; како би се смањио утицај лекције из Мелијанског дијалога. Свијет је сада врло другачији и међународно право мора да га сустигне. Свијет глобализације и тренутне технологије захтијева боље алате како би правда била правичнија, транспарентнија и поштенија. То не значи крај државног суверенитета, далеко од тога, али би требало да значи да је потребно уложити напоре како би се ублажио неправедан, лицемјеран утицај државних интереса на примјену правде. Ове препоруке су покушај да се започне дијалог међу правницима, политичарима и научницима у покушају да се међународни систем правде учини што праведнијим, правичнијим и објективнијим. Можемо и морамо направити бољи систем од МКСЈ-а.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
АБиХ / АРБиХ	Армија Републике Босне и Херцеговине
б.и. / b.i.	без издавача
б.м. / b.m.	без мјеста
БХК	Команда Босне и Херцеговине
ВБС	војска босанских Срба
ВВСК	Ванредно вијеће на судовима Камбоџе
ВОС	Војна обавјештајна служба
ВРС	Војска Републике Србије
ДДР	Источна Њемачка (Deutsche Demokratische Republik)
ЕУ	Европска унија
ЗООС	Закон о оружаном сукобу
ЈНА	Југословенска народна армија
МКС	Међународни кривични суд
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МКСП	Међународни кривични суд за Руанду
МРМКС	Међународни резидуални механизам за кривичне судове
МСФ	Доктори без граница (Médecins Sans Frontières)
МУП	Министарство унутрашњих послова
НАТО	Организација сјеверноатлантског споразума (North Atlantic Treaty Organization)
НДХ	Независна Држава Хрватска
РС	Република Српска
САД	Сједињене Америчке Државе
СБ	Савјет безбједности
СБР	Снага за брзо реаговање
СС	Шуцштафел

ССИ	Сектор сјевероисток
ССЛ	Специјални суд за Либан
СССЛ	Специјални суд за Сијера Леоне
УДЉП	Универзална декларација о људским правима
УЗК	Удружени злочиначки подухват
УН	Уједињене нације
УНПРОФОР	Заштитне снаге Уједињених нација
УНХЦР	Високи комесаријат Уједињених нација за избјеглице
ФРГ	Западна Њемачка
ЦИА	Централна обавјештајна агенција

Библиографија

Bosnian Institute, novembar 1995.

Center for Constitutional Rights. "Fact Sheet [Информативни лист]". 2015.

Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995* [Балканско бојно поље: Војна историја југословенског конфликта, 1990-1995]. Tom I. Washington DC: Central Intelligence Agency, maj 2002.

Central Intelligence Agency. "Statement by CIA Deputy Director for Intelligence John Gannon on Ethnic Cleansing and Atrocities in Bosnia to a Joint SSCI and SFRC Open Hearing [Изјава замјеника директора за обавјештајне послове службе ЦИА, Џона Ганона, о етничком чишћењу и злочинима у Босни на заједничком отвореном саслушању Сенатовог одбора за обавјештајни рад и Сенатовог одбора за спољне односе]". 9. avgust 1995.

Cornell Law School. "Crime Against Humanity [Злочин против човјечности]". *Legal Information Institute*. https://www.law.cornell.edu/wex/crime_against_humanity

DCI Interagency Balkan Task Force. "Declassified CIA Document [Декласификовани Цијин документ]". 23. mart 1993.

DCI Interagency Task Force [Међуресорска радна група директора Централне обавјештајне агенције], 18. jul 1995.

DCI Interagency Task Force. "Declassified CIA Document [Декласификовани Цијин документ]". 1. jun 1995.

"Genocide [Геноцид]". Office of Genocide Prevention. United Nations. <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml>

Hazan, Pierre. "ICTY Reflects Strengths and Weaknesses of International Justice [Међународни кривични суд за бившу Југославију осликава квалитете и слабости међународне правде]". *Justiceinfo.net*, 5. april 2016. <https://www.justiceinfo.net/en/26728-icty-reflects-strengths-and-weaknesses-of-international-justice.html>

International Court of Justice [Међународни суд правде]. <https://www.icj-cij-org>

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia [Међународни кривични суд за бившу Југославију]. <https://www.icty.org>

International Residual Mechanism for Criminal Tribunals [Међународни резидуални механизам за кривичне судове]. <https://www.irmct.org>

JusticeInfo.net. <https://justiceinfonet.net>

- Kontorovich, Eugene. "The Inefficiency of Universal Jurisdiction [Неефикасност универзалне надлежности]". U *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction* [Поријекло, развој и еволуција принципа универзалне јурисдикције], priredila Aishwarya Padmanabhan. b.m. [без мјеста]: b.i. [без издавача], 2007.
- Law of Armed Conflict [Закон о оружаном сукобу], Article 7 [Члан 7]. The International Committee of the Red Cross.
- Lentner, Gabriel M. "Victor's Justice in Disguise? UN Security Council Referrals and the International Criminal Court [Прикривена правда побједника? Захтјеви Савјета безбједности УН-а и Међународног кривичног суда]". *Völkerrechtsblog* (blog). 19. decembar 2016. <https://voelkerrechtsblog.org/de/victors-justice-in-disguise/>
- North Atlantic Treaty [Сјеверноатлантски споразум], 4. april 1949. godine, Article 5 [Члан 5].
- Office of the Press Secretary, The White House. "Remarks by the President on Foreign Policy [Изјаве председника о спољној политици]". *Mount Holyoke*, 26. februar 1999. <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/clintfps.htm>
- Padamanabhan, Aishwarya, prir. *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction* [Поријекло, развој и еволуција принципа универзалне јурисдикције]. b.m.: b.i., 2007.
- Protocol II Additional to the Geneva Conventions [Додатни протокол II уз Женевске конвенције] (1977). International Committee of the Red Cross, Geneva.
- Recchia, Stefano. "Paradox of Safe Areas in Ethnic Civil Wars [Парадокс сигурних подручја у етничким цивилним ратовањима]". *Global Responsibility to Protect* 10, br. 3, (maj 2018).
- "Report About Case Srebrenica (The First part) [Извјештај о случају Сребренице (Први дио)]". Banja Luka: Documentation Centre of Republika Srpska, Government of RS Bureau for Relations with the ICTY, septembar 2002.
- Sensagent Dictionary. "Victor's justice [Правда побједника]". <http://dictionary.sensagent.com/Victor%27s%20justice/en-en>
- Solis, Gary D. *The Law of Armed Conflict* [Закон о оружаном сукобу]. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Sunga, Lyal S. *Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations* [Индивидуална одговорност у међународном праву за озбиљна кршења људских права]. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 1992.
- The Federal Government. *Interministerial Strategy to Support "Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)" in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace* [Интерминистарска стратегија за подршку „Суочавању с прошлошћу и помирењу (транзициона правда)“ у контексту спрјечавања криза, рјешавања сукоба и изградње мира]. <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2298392/633d49371cb6fafd3bc1f064c/transitional-justice-data.pdf>

“The Foundation of International Human Rights Law [Темељ међународног закона о људским правима]”. Universal Declaration of Human Rights [Универзална декларација о људским правима]. United Nations. <https://www.un.org/en/sections/universal-declaration/foundation-international-human-rights-law/index.html>

The Geneva Conventions of August 12, 1949 [Женевске конвенције од 12. Августа 1949. године]. International Committee of the Red Cross, Geneva.

U.N. Charter [Повеља уједињених нација], 1945, Chapter VII [поглавље VII], Article 5 [Члан 5].

Walen, Alec. “Retributive Justice [Петрибутивна правда]”. U *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [Станфордова енциклопедија филозофије] (izdanje jesen 2020), priredio Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/entries/justice-retributive/>

Washington Post. “Trump urged to rescind sanctions on ICC staff [Трамп позван да укине санкције особљу Међународног кривичног суда]”. 30. jun 2020.

Wiebes, Cees. *Intelligence and the War in Bosnia, 1992-1995* [Обавјештајни рад и рат у Босни, 1992-1995]. Berlin: Lit Verlag, 2006.

Wilcoxson, Andy. “Srebrenica: The Ugly Truth [Сребреница: Ружна истина]”. 21. jul 2014.

Zolo, Danilo. *Victor's Justice* [Правда побједника]. New York: Verso Books, 2009.

ПОГЛАВЉЕ 9

Лоренс Арманд Френч (Laurence Armand French)

Сребреница: Оспоравање стигме Геноцида

1. Увод

Јасно је да термин „геноцид“ има конотацију најгоре врсте људског покоља који су починили људи против своје врсте. Геноцид је потекао из нацистичког Холокауста током Другог свјетског рата, да би га касније, као најтежи облик злочина против човјечности, признале Уједињене нације својом Женевском конвенцијом и Међународним судом правде. Чим је термин „геноцид“ скован, њиме су убрзо ретроактивно означени многи историјски догађаји, као што је протјеривање Јермена од стране Турске после Првог свјетског рата и расељавање америчких старосједилаца у Сједињеним Америчким Државама (САД). Овај термин се повезује са намјерним процесом истребљења и у том смислу се, сам по себи, не односи на појединачне починиоце, осим ако нису дио неке клике која подстиче такве планове. Чак и у том случају, сваки манифест који промовише истребљење људске групе и/или њене културе сигурно би укључивао више појединаца. Без обзира на то што је имао велики утицај, Хитлер није био једини заступник или архитекта нацистичког Холокауста, за шта је термин *геноцид* и скован. Ако је неки облик помирења пожељан након сваког већег сукоба, онда се морају тражити начини да се обештете све стране у сукобу – као што је рјешавање свих злочина, укључујући и масакре, који не спадају у прихватљив кодекс понашања у условима ратног стања. Овај процес је неопходан ради постизања социјалне правде и помирења. У том циљу, геноцид треба дефинисати према Лемкиновој оригиналној намјери – свјесно испланирано истребљење расе, етничке групе или културе. Сва друга дјела које не одговарају овој дефиницији морају бити процесуирана као друге врсте ратних злочина. Према томе, појединачне епизоде насиља (злочини/масакри) саме по себи не представљају кривично дјело геноцида, без обзира на број жртава. Ово се посебно дешава током оружаних сукоба, када се масовно насиље доживљава као војна потреба – магла рата (*fog of war*). Међутим, јасно је да је злоупотреба етикете геноцида у политичке или етничке сврхе или за подстицање међугрупне мржње недопустива.

2. Етика и правда

Етика: (а) дисциплина која се бави оним што је добро и лоше, моралном дужношћу и обавезама; (б) теорија или систем моралних вриједности; (в) принципи понашања који управљају појединцем или групом.¹

Етичка питања тренутно представљају национални (САД) и међународни проблем, а односе се на злочине против човјечности, експерименте на људима, па и на сексуална злостављања. Највећи разлог за бригу јесу заташкавања од стране институција и њихова оправдања за та дјела – а то су институције од повјерења, као што су вјерске организације, полицијске службе, образовне институције, па чак и извиђачке организације. Историјски обавијена филозофском полемиком унутар езотеријских академских или теолошких установа, деонтолошка етика је често представљана као манифестација човјекове *слободне воље* – основ за осјећај интелектуалне и моралне надмоћи код оних који прописују етичке и моралне стандарде другима. Аутори ових етичких и моралних стандарда често се позивају на виши ауторитет с којим су у привилегованом односу или властити супериорни интелект као извор својих закона или логике који подржавају њихову моралну императивну тезу. Пророци и филозофи често буде оно што је „исправно“ или „погрешно“ у друштвеним групама које дијеле заједничку идеолошку и културну етнометодологију.

Како друштва у принципу дуго времена нису статична, тако нису ни правила прихватљивог понашања. У том контексту битан је концепт „одржавања граница“. Обичаји и закони диктирају прихватљиве норме у сваком тренутку и на тај начин одржавају социјалну и психолошку границу и усмјеравају припаднике групе и положаје које заузимају у друштвеној структури. Правила се често разликују у зависности од положаја које појединци заузимају на хијерархијској лествици. Појединцима који су на врху обично се нуде привилегије које немају сви припадници групе и које се често ускраћују осталим припадницима групе или „другима“ – подређеним групама. Творци ових правила, они који успостављају прихватљиве границе за групе, генерално су на врху хијерархије друштвених слојева и обично је ријеч о мушкарцима, па отуда и термин „фактор пола“. У складу с тим, они често постављају правила која осигуравају њихов привилеговани положај унутар друштвене структуре. Раса и националност такође имају значајну улогу у шеми друштвених класа и привилегија, уз супремацију бијеле расе која доминира у европским и америчким друштвеним структурама.

Мјера социјалне правде, то јест примјена и спровођење правила јесте разликовање правила (процедурална правда) од њихове примјене (дистрибутивна правда), који су релевантни за друштво у цјелини. Ова формула се такође употребљава за мјерење етичких стандарда и њихово спровођење. Правила која иду уз одговарајуће казне често се кодификују у законе, укључујући и посљедице кршења професионалне етике. Па ипак, спровођење

1 Frederick C. Mish, Ethics. *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary* (Springfield, MA: Merriam-Webster, 1987), стр. 426.

закона и правила често се разликује у зависности од положаја појединца унутар друштвених слојева (привилегована елита насупрот друштвеним одметницима). Разлика између закона о правима (*Bill of Rights*) и владавине права углавном лежи у етикетирању чланова друштва на „инсајдере“ (доминантна група) или „аутсајдере“ (подређена група). Њемачки социолог Џорџ Зимел (Georg Simmel)² изнио је теорију групне динамике која обухвата треће међу конкурентским групама док се прилагођавају изазовима статуса кво. У суштини, Зимел истиче да промјене статуса кво, друштвене границе на које смо навикли, често доводе до узајамних антагонизама, при чему непријатељства и/или анимозитети који су усмјерени према дефинисаној „подређеној групи“ служе јачању кохезије унутар „доминантне групе“. Ова формула дјелује и на домаћем и на међународном нивоу, укључујући стварање хаоса или ратова, с циљем одвлачења пажње становништва од домаћих економских или социјалних проблема; тако Израел и Палестина имају користи од свог наизглед непрестаног реципрочног сукоба којим се одвлачи пажња од озбиљних домаћих проблема. Етика рата знатно се развила од 1907. године, када су успостављена међународна правила позната као Хашка конвенција, којима се регулише начин ратовања. Ова правила односе се на брутално поступање са Бурима (Холанђанима) од стране Британаца у Јужној Африци током Бурског рата, као и на звјерства која су приписана америчким војним снагама на Филипинима после Шпанско-америчког рата. У „етику рата“, након завршетка Првог и Другог свјетског рата, укључене су многе забране, злочини, као и „прање мозга“ током међународне полицијске акције под ознаком УН (нпр. Корејски рат), тепих-бомбардовање и употреба хемијских дефолијаната, напалм и другог хемијског оружја током рата у Вијетнаму, што је довело до нових забрана употребе хемијског оружја и злочина против човјечности, укључујући и геноцид. Злостављање ратних и цивилних заробљеника довело је до усвајања Нирнбершког кодекса, 1947. године, који је прописао „Међународни етички кодекс“. Десет принципа Нирнбершког кодекса представља заправо основу биоетике.

- Добровољни пристанак људског субјекта је апсолутно нужан.
- Експеримент треба бити такав да даје плодносне резултате за добробит друштва, који се не могу добити другим методама или средствима за проучавање, а који нису случајни ни непотребни.
- Експеримент треба бити тако осмишљен и заснован на резултатима експеримента на животињама и познавању природне историје болести или других проучаваних проблема, да ће очекивани резултати оправдати извођење експеримента.
- Експеримент треба извести тако да се избјегну све непотребне физичке и душевне патње и повреде.
- Не треба спроводити експеримент тамо гдје постоји а приори разлог да ће највјероватније наступити смрт или онеспособљавајуће повреде; осим, можда, у оним експериментима у којима и љекари учествују као субјекти.

2 Georg Simmel, *Conflict*, trans. K.A. Wolff (New York: The Free Press, 1955).

- Степен ризика који треба преузети никада не треба бити већи од оног који је одређен хуманитарном важношћу проблема који треба ријешити експериментом.
- Треба извршити одговарајуће припреме и обезбиједити одговарајућу опрему за заштиту учесника у експериментима чак и од најмање могуће повреде, инвалидитета или смрти.
- Експеримент треба да спроводе само квалификовани научници. У свим фазама експеримента, од особа које спроводе експерименте тражи се највиши степен вјештине и пружања његе особама које учествују у експерименту.
- Током експеримента, људски субјект има право да оконча експеримент ако западне у такво физичко или психичко стање да му се чини да наставак експеримента није могућ.
- Током експеримента, надлежни научник мора бити спреман да прекине експеримент у било којој фази, ако оправдано вјерује, на основу стручног знања и пажљивог просуђивања, да ће наставак експеримента вјероватно проузроковати повреде, инвалидитет или смрт учесника у експерименту.³

3. Међународни кривичноправни појмови

- *Злочин*: појам се односи на злочине почињене над појединцем, злочине против народа или етничке групе. У општем смислу, злочин или масакр односи се на политички или етнички мотивисано убиство цивила у сукобима – у међународном кривичном праву су познати као „злочини против човјечности“.
- *Геноцид*: дјела почињена са намјером да се, у потпуности или дјелимично, уништи национална, етничка, расна или вјерска група. Рафаел Лемкин, савјетник америчког Министарства рата, сматра се творцем термина *геноцид*, који је признат од стране Генералне скупштине УН 1946. године и дефинисан Конвенцијом о геноциду из 1951. године, коју су САД ратификовале тек 1988. године, али под условом да САД буду изузете из надлежности Међународног суда правде и да амерички закони имају приоритет над Конвенцијом.
- *Етничко чишћење*: (еуфемизам за геноцид) укључује масовна убиства, присилно исељавање и систематско силовање у циљу „чишћења“ једног региона (концепт заснован на присилном исељавању америчких Индијанаца током 19. вијека).
- *Масакр*: чин или неселективно и окрутно убијање великог броја људи.
- *Злочини против човјечности*: разликују се од геноцида по томе што та кривична дјела треба да се догоде током рата, док геноцид не мора.
- *Жртвени јарац*: оптуживање или пребацивање укупне одговорности и кривице на једну особу или групу.

3 Nuremberg Code of International Ethic; George J. Annas and Michael A. Grodin (eds), *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation* (New York: Oxford University Press, 1992).

4. Модели правде

4.1. Разлози за регулисање људског и друштвеног понашања

Не постоје универзални морални императиви, чак ни када је ријеч о убиствима, јер друштва своја правила понашања заснивају на прихватљивој заједничкој метафизици која објашњава „категорије разумијевања“ – живот и смрт, вријеме и простор, суштина и биће. Ова заједничка заблуда, заузврат, успоставља „поглед на свијет“ једне групе – перспектива из које припадници једне групе суде о себи (доминантна група) и другима (подређена група) у суштини представља основу њиховог етноцентризма. Друштвена стратификација јасно је артикулисана у оквиру доминантне групе, оне коју највише желимо да задивимо – нашу референтну групу – док је општи стигматизујући статус додијељен подређеним групама. Стигма подређене групе често укључује негативну етикету која их демонизује и често представља заједнички позив на кохезију унутар доминантне групе. У оквиру ове шеме, индивидуално понашање се процјењује на основу припадности групи. Из тог разлога, понашање појединца ријетко је независно, без обзира на етнометодолошку оријентацију.⁴

Атрибуциона пристраност или пристрасност потврђивања функционише у овом контексту. То је основни људски феномен гдје мозак треба да поједностави изборе у бинарни процес – слично основи за вјештачку интелигенцију. Људи желе да избјегну когнитивне дисонанце, нарочито у кризним временима. У тим ситуацијама емоције (инстинктивна реакција) често надвлађавају рационалности, промишљеније одговоре на понашање припадника друге (подређене) групе. Механизми атрибуционе пристраности представљају нашу склоност да рационализујемо или оправдамо лоше понашање припадника наше групе, док претјерано наглашавамо лоше понашање припадника подређене групе. Овај феномен понашања дјелује и на индивидуалном и на групном (колективном) плану. Колективна атрибуциона пристраност одражава рационализацију и супериорност групе (етноцентризам) у односу на подређену групу. Дакле, ако неко из наше групе (доминантне групе) успјешно обави неки задатак, склони смо да тај успјех припишемо инхерентним квалитетима. С друге стране, ако неко из подређене групе на сличан начин постигне успјех, склони смо да тај успјех припишемо спољашњим факторима, као што су срећа или неправне предности. Сходно томе, ако припадник подређене групе доживи неуспјех или буде ухваћен да ради нешто лоше или незаконито, склони смо да то припишемо инхерентним факторима, док за слична лоша дјела која погађају све припаднике доминантне групе налазимо спољашња оправдања и изговоре.

Друштвене норме, обичаји и закони даље артикулишу прихватљиве улоге за своје чланове без обзира на то да ли су означени као „инсајдери“ или „аутсајдери“. С тим долази и процес озакоњивања моралности, при чему моћни појединци у друштву доносе правила којима желе контролисати друге – одржавајући „самоиспуњавајуће пророчанство“. Овај

4 Simmel, *Conflict*.

процес је потребан да би се одржавале друштвене границе одакле моћни поједици настављају да одржавају свој привилеговани положај у друштву. Сходно томе, овај процес се одвија и у домену политике (озакоњивање моралности), нарочито тамо гдје се различите фракције отимају за контролу над друштвеном агендом.⁵

4.2. Модел адверсаријалног поступка

„Правда“ је, дакле, релативан конструкт који је често утицао на геополитику и идеологију, што усложњава сваки смисао судске непристрасности или објективности. Друштва квалификују оно што сматрају правдом и прописаним методом спровођења правде. Савремени европско-амерички „адверсаријални судски систем“ заснован је превасходно на хришћанском (католичком/православном и протестантском) концепту „слободне воље“ и појединац се сматра искључиво одговорним за своје поступке. Овдје се злочин види као избор између „добра“ и „зла“, при чему се тешки гријеси (злочини) сматрају смртнима (кривичним дјелима), а мања кривична дјела сматрају се опростивим гријесима (прекршаји). Главно питање јесте слобода избора појединца да гријеша, па отуда и секуларни концепт *mens reas* (намјере).

Секуларни процес утврђивања нечије намјере заснован је на „теорији игара“. Постоји прописан скуп правила којим се утврђује вођење игре (суђење) и улоге играча (тужилаштво, одбрана, судије). Концепт „судска игра“ заснован је на идеалу да постоје равноправни услови и да су такмичари подједнако квалификовани за игру. У овом идеалном сценарију, играчи (држава/тужилаштво; одбрана/оптужени) имају једнак положај пред судом, док се од судија и/или пороте очекује да буду неутрални и непристрасни. У суштини, модел „судске игре“ је сличан осталим играма са нагласком на „побједу“ у игри, а не на „саму правду“. Резултати се биљеже, а каријера или напредује или бива уништена у зависности од исхода суђења. У одређеним случајевима, исход може имати посљедице по живот и смрт. У стварности, попут спорта, судска игра често има скривену агенду – да умири јавност, а гдје постоји скривена агенда, ту постоји и намјера да се обмане, то јест вара, и тако „намјешта“ игра.

Наш акценат ће бити на америчком моделу судског поступка, будући да је Америка иницирала и доминирала првим великим форумом за међународну правду – *ad hoc* судовима за ратне злочине који су успостављени након Другог свјетског рата – Нирнбершки суд и Међународни војни суд за Далеки исток, гдје су САД припремиле терен (артикулисале правила игре и одлучивале колико ће судски поступак бити фер). Америка је осигурала доминацију над овим судским поступцима тако што је имала своје тужиоце у оба суда. Према америчком моделу, адверсаријални кривични поступак укључује такмичење између два независна тијела, тужилаштва и одбране, који, у идеалном случају, аргументују свој случај пред поротом, у

5 Erick Goode, “Marijuana and the politics of reality”, *Journal of Health and Social Behavior* 10, no. 2 (1969); Sigmund Freud, *The Future of an Illusion*, trans. W.D. Robson-Scott, ed. James Strachely (Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1927; 1964).

поступку у којем суди неутрална трећа страна (судија), чија је улога да осигура да сваки играч поштује правила игре. Жалбе се заснивају искључиво на кршењу оспорених правила, а не на одлуци пороте (невин или крив). С друге стране, суђења у којима суди судско вијеће воде се онда када окривљени одустане од суђења са поротом и одабере суђење пред судијом који наводно утврђује невиност или кривицу на основу изведених доказа. Оба ова суда, којима доминирају САД, имала су пороте које су биле састављене само од представника држава побједница у Другом свјетском рату.

Овај поступак започиње кршењем и пријављивањем кршења закона, које се сматра кривичним дјелом, и одвија се сљедећим редослиједом: подизање оптужнице, читање оптужнице, изјашњавање о кривици, суђење, пресуда, казна и жалба – уколико се утврди да је окривљени крив. Казна, укључујући тешку одмазду као што је смртна казна, оправдана је по овом моделу. *Due process* (право на правичан поступак) у САД заснива се на претпоставци невиности и на тај начин приморава тужилаштво да свој случај представи пред мањом поротом и аргументовано докаже кривицу окривљеног ван „сваке сумње“. Многи механизми су развијени како би се спријечило да невине особе буду проглашене кривима по кратком поступку диктираном од стране појединих државних органа и/или вјерских вођа. Инструмент *habeas corpus*, који потиче из британског општег права (*common law*), смишљен је да обезбиједи заштиту од незаконитог хапшења, притвора и строге казне. Штавише, оптужена лица морају се упознати са дјелима која им се оптужбом стављају на терет, морају им се обезбиједити браниоци и саопштити њихова права против самоинкриминације, као и друге гаранције, попут претреса и заплијене без налога, превелике кауције и незаконитог притвора прије суђења. Браниоци су наоружани поступком *discovery process* (размјена информација о доказима и изјавама свједока), који им омогућава приступ свим материјалима које је тужилаштво прикупило у вези с датим случајем прије почетка суђења. Недостављање тог материјала одбрани од стране тужилаштва представља велику процедуралну грешку, која може резултирати жалбом и поништењем суђења.

Амандмани на Устав САД⁶ јасно артикулишу ова загарантована права. 4. амандман односи се на претрес и одузимање, којим се гарантује право грађана на безбједност личности, кућа, хартија од вриједности, имовине, то јест заштиту од незаконитих претреса и одузимања имовине који би се могли употријебити против њих на суду. Овим амандманом је такође прописано да мора постојати „основана сумња“ за добијање налога за претрес и одузимање доказа који се онда могу употријебити против оптуженог на суду. Права у кривичним случајевима загарантована су 5. амандманом, према којем нико не може да буде позван да одговара за тешка кривична дјела без пријаве или оптужнице Велике пороте. Овај амандман такође штити од двоструке угрожености и штити појединца од самоинкриминације или присиљавања да свједочи у кривичном поступку сам против себе. Сходно томе, појединци не смију бити лишени живота, слободе или имовине без правичног судског поступка (*due process*); нити се приватна имовина смије одузети у јавном интересу без правичне накнаде. 6.

6 U.S. Constitution.

амандман Повеље о људским правима (*Bill of Rights*) предвиђа право на брзо и јавно суђење од стране непристрасне пороте из државе или округа у којем је почињено наводно кривично дјело. Штавише, оптужени има право да буде обавијештен о природи и основи оптужби, да се суочи са свједоцима који свједоче против њега и право на одговарајућег браниоца у његовој одбрани. 8. амандман предвиђа заштиту од превисоких кауција и новчаних казни и заштиту од сурових и неуобичајених казни.

У идеалном случају, кривични поступак у САД почиње након извршења и пријављивања кривичног дјела, затим слиједи хапшење, приликом којег се осумњиченом прочитају „Мирандина права“ (*Miranda warning*), то јест упозорења да има право на ћутање и браниоца током саслушања. Након тога слиједи прелиминарни претрес на којем се утврђује (не) постојање основане сумње да оптуженом буде суђено и свјесне намјере (*mens rea*). Сматра се да код малолетних особа и одраслих особа са сниженим менталним способностима не може постојати свјесна намјера (*mens rea*). Након што је подигнута, оптужница се чита на суду, и том приликом од окривљеног се тражи да се изјасни о кривици. Изјава оптуженог, којом „оспорава своју кривицу“, означава његово право на суђење пред малом поротом коју чине чланови из свих слојева друштва (*petit jury*). У овој арени почиње такмичење окривљеног против државе (тужилаштва), са судијом (*judge*) који има функцију спортског судије (*referee*), а коначан исход одређује порота. У кривичним случајевима, одлука „крив“ заснива се на једногласној одлуци пороте (све мање од тога доводи до поништења суђења), за разлику од грађанске парнице, гдје превладава вјероватноћа. Осуђујућу пресуду прати стигма „робијаш“ (осуђеник, преступник) и кривичном санкцијом тај статус је запечаћен. Казну изриче председавајући судија. Пошто на пресуду, саму по себи, није могуће уложити жалбу, могуће је уложити жалбу на наводну процедуралну грешку и изречену казну, уколико није сразмјерна тежини кривичног дјела за које је особа осуђена.

САД имају двојни судски систем, сличан ономе у Босни и Херцеговини, са своја три полуаутономна тијела формирана Дејтонским споразумом, 1995. године – судски систем сваке државе/територије (државни судови) и федерално судство. Већина кривичних поступака води се на државном нивоу, пред државним судовима који су успостављени као нижи судови (*inferior courts*), гдје се прекршаји процесуирају пред судским вијећем, док се поротна суђења одвијају на нивоу вишег судског система, на нивоу округа који води окружно тужилаштво. Окривљени имају право да уложе жалбу вишем суду на пресуде у прекршајним поступцима и имају право на поротно суђење. Сљедећи ниво државних судова су апелациони судови, изнад којих се налази државни врховни суд (*State's Supreme Court*). Слична хијерархија судова постоји и на федералном нивоу, а округ је подијељен на федералне обласне судове (*Federal district courts*). Ови судови су ограничени на савезне законе који се, у највећем дијелу, односе само на Индијанску државу и јавна земљишта под контролом савезне државе. У овом случају, амерички шериф, Федерални истражни биро (*FBI*) и низ других савезних агенција за спровођење закона имају оригиналну полицијску надлежност. Федерални судови нуде споразуме о признању кривице на нивоу Магистралног суда, док се остали федерални

кривични случајеви процесуирају у федералним обласним судовима, а чланови пороте бирају се са територије гдје се налази федерални обласни суд. Федерални обласни судови служе и као судови апелација (*Federal courts of appeals*) за рјешавање по жалбама против одлука државних судова, а већи број тих жалби подносе затвореници и оне се односе на права из акта *habeas corpus*. Сљедећи ниво у оквиру надлежности ових судова јесу окружни судови апелације (*Circuit Courts of Appeals*), док Врховни суд САД представља највишу инстанцу у држави. У оквиру овог система, појединац оптужен и осуђен за кривично дјело на државном нивоу може поднијети жалбу на пресуду највишем федералном суду у САД. Ово је заиста изузетан систем ако се практикује у складу са својим идеалима. Овај модел је првобитно био дизајниран само за протестантске одрасле мушкарце с правом гласа (привилегована елита) током првих година постојања америчке републике, али је касније модификован тако да данас укључује све америчке грађане без обзира на старосну доб, пол, расу, националност или вјероисповијест. Адверсаријални поступак и социјална правда су компатибилни онда када се закони (процедурална правда) могу примјенити (дистрибутивна правда) на све учеснике у судском поступку. Поступак пред судом подразумијева једнак статус међу учесницима – тужилац који заступа државу; судија; пороте (велика и мала); окривљени; браниоци.

Одступање од ове формуле често доводи до погрешних пресуда, посебно за оне који немају право гласа или друге чланове друштвено дефинисаних маргинализованих група. Црнци (слободни људи) су добили право гласа 1868. године, усвајањем 14. амандмана на Устав САД: „Сва лица која су рођена или натурализована у Сједињеним Државама и подложна њиховој власти јесу грађани Сједињених Држава и оне државе у којој живе ... искључујући Индијанце“.⁷ Статус држављанства црнаца драматично се промијенио 28 година касније, када је у случају *Plessy v. Ferguson*⁸ амерички Врховни суд подржао оштре законе о сегрегацији „Цима Кроуа“ на југу САД и тиме званично казнио Афроамериканце као „другоразредне грађане“. Хиспаноамериканци, посебно они мексичког поријекла, доживјели су исту судбину као и црнци на југу САД. Амерички Индијанци нису били на федералном нивоу признати као људска бића (особе) све до жалбе поглавице по имену Медвјед Који Стоји (*Standing Bear*) по основу акта *habeas corpus*, 1879. године и нису се сматрали савезним грађанима до 1924. године, када је Конгрес усвојио амерички Закон о држављанству Индијанаца (*U.S. Indian Citizenship Act*). Неке од западних држава чак ни тада нису дале Индијанцима који живе унутар њихових граница право гласа, али су биле присиљене да то учине током седамдесетих година 20. вијека. Азијци су претрпјели сличну дискриминацију, као и Кинези према Закону о искључењу Кинеза (*Chinese Exclusion Act*) из 1882. године, који је био на снази све до Другог свјетског рата, када је опозван у децембру 1943. Тек 1898. године, амерички Кинези су стекли статус америчких држављана и права у оквиру *due process* (правичног судског поступка) загарантована 14. амандманом. Јапанцима је био ограничен улазак у САД у складу са „Центлменским споразумом“ из 1907. године, уз антијапанско расположење које је доживјело

7 ACLU, AMENDMENT XIV Civil Rights. *The Constitution of the United States of America*, Washington, DC: American Civil liberties Union, 2010, стр. 28-29.

8 *Plessy v. Ferguson* 163 U.S. 537, 1896.

свој врхунац на почетку Другог свјетског рата са „Извршном наредбом“ 9066 председника Френклина Д. Рузвелта, којом је одобрено масовно затварање око 120.000 грађана Јапана. Јапански држављани присилно су изведени из својих домова, само са стварима које су могли носити, и смјештени у концентрационе логоре које је одржавала америчка војска.⁹

Наоружавање правосудног система с циљем одстрањивања одређених припадника друштва (аутсајдера) има дугу историју у САД, гдје преовладава двоструки стандард закона, донијет са посебним циљем да лиши права и казни појединце који су означени као припадници подређене групе у друштву – нарочито обојене људе (амерички Индијанци, Азијци, црнци, нелатиноамериканци и други); хендикепиране; хомосексуалце; или припаднике нетрадиционалних хришћанских вјера. Недавни правосудни трик, смишљен за одстрањивање Латиноамериканаца и Мексиканаца који траже азил у САД, има циљ да инкриминише покушаје преласка границе. Окрутна злоупотреба адверсаријалног судског система представља облик кенгурског суда (*kangaroo court* – нелегални, неформални суд); оно што аутор назива „правда Џима Кроуа“ (*Jim Crow Justice*). У суштини, правда Џима Кроуа представља намјерни покушај монтирања процеса и коришћење незаконитих и ванправних поступака да би се подигле оптужнице и донијеле пресуде против припадника циљне групе. Институционализовани расизам и резултирајући правосудни систем Џима Кроуа представљали су де факто судски линч – администрацију двоструког сета правних стандарда који је посебно дизајниран тако да осиромаше оне који се сматрају инфериорнима унутар друштва. У САД то су Афроамериканци, амерички Индијанци, небијели Хиспаноамериканци и Азијци, док је у Европи, поред аријевског елитизма, листа непожељних обухватала Јевреје, Србе, Роме и небијеле досељенике. Овај процес укључује формирање лажне пороте чији чланови нису исте расне, етничке и вјерске припадности или друштвене класе као окривљени, да би се осигурала осуђујућа пресуда и смртна казна. У даљем тексту слиједи опис развоја овог процеса у америчкој јуриспруденцији.

Велико прилагођавање система првостепених судова, како на државном тако и на федералном нивоу, проистекло је из случаја *Furman v. Georgia*¹⁰ 1972. године, у којем је Врховни суд САД утврдио да употреба смртне казне крши и 8. и 14. амандман, посебно кад је ријеч о обојеним људима. У то вријеме, конзервативни елементи у САД, посебно на Југу, гдје је расна дискриминација Џима Кроуа дјеловала још један вијек након завршетка грађанског рата у Америци, борили су се за поновно успостављање смртне казне, док су друге развијене државе, укључујући Канаду, Уједињено Краљевство и Европску унију, укинуле смртну казну. Врховни суд САД је 1976. године, као одговор на жалбе из Џорџије, Тексаса и Флориде, поново увео смртну казну у државама које су је тражиле (28 до 2020. године), али под условом да се она може изрећи само за случаје тешког убиства. Чак и у том случају, морали су да пређу на

9 Sandra Taylor, “The Internment of Americans of Japanese Ancestry”, in *When Sorry Isn't Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustices*, ed. Roy L. Brooks (New York: New York University Press 1999); Laurence A. French and Magdaleno Manzanarez, *Borders and Immigration: The Geo-Politics of Marketplace Demands and Ethnic Relations* (Lanham, MD: Lexington Books/Rowman & Littlefield Publishing Group, 2019).

10 *Furman v. Georgia* 408 U.S. 238, 345, 1972.

двофазни поступак. У првој фази утврђује се кривица за тешко убиство на нивоу поротног суђења, а у другој фази иста порота одмјерава олакшавајуће (животни догађаји) насупрот отежавајућим (свјесна намјера) околностима прије него што се донесе одлука о смртној казни. Уколико олакшавајуће околности претежу, онда се смртна казна замјењује доживотном казном затвора. У оквиру ових параметара, смртну казну је 1988. поново увео предсједник Роналд Реган, као дио његовог закона *Anti-Drug Abuse Act* (Закон о сузбијању злоупотребе дрога) из 1988. године. Разматрање олакшавајућих околности био је главни корак у посматрању понашања појединаца у ширем друштвеном миљеу у којем су они социјализовани, признајући притом да се поступци појединца, било добри или лоши, дешавају у вакууму, али су зависни од друштвеног процеса и предрасуда околине из које је поникао.

САД су прошириле своју надлежност, те су у своју кампању „Рат против дрога“, која је започета у вријеме администрације Рицарда М. Никсона (1969–1974) и траје до данас, укључиле квазимеђународне злочиначке подухвате. Амерички Конгрес је 1970. године усвојио закон *Racketeer Influenced and Corrupt Organizations – RICO* (Закон о борби против утицаја организованог криминала и корупције у организацијама). Ово је представљало велику ревизију претходног Хобсовог закона (Закон о рекетирању из 1934. године), будући да је *RICO* главно оружје федералног тужилаштва у борби против злоупотребе дрога и сродних кривичних дјела. Он одступа од дугог двоструког стандарда америчког правосуђа, тако што криминал бијелог оковратника (*white collar crimes*) сврстава у посебну категорију, гдје се „наредбе о прекиду и одустајању“ издају умјесто званичних кривичних пријава, чиме су појединци поштеђени од кривичне одговорности, а дозвољава се новчано кажњавање корпоративистичке државе без признања било каквог прекршаја. Закон *RICO* је омогућио селективно додавање криминалне намјере криминалу бијелог оковратника за одређене врсте кривичних дјела. Очигледно је да *RICO* нема циљ да поремети дугогодишњу праксу корпоративног варања и превара – снажни политички и економски темељ америчког капитализма. Па ипак, *RICO* у својој селективној примјени омогућава кривично гоњење појединаца (обично латиноамеричких „нарко-лордова“), строго кажњавање њихових предузећа, одузимање имовине, одузимање и реорганизацију предузећа. Као што је већ напоменуто, допунама Закона о сузбијању злоупотребе дрога из 1988. године поново је уведена федерална смртна казна, а прво извршење смртне казне одобрио је предсједник Џорџ Буш (2001–2009). Поновним увођењем смртне казне федерални судови су намјерно судили за кривична дјела за која је предвиђена смртна казна у државама које не дозвољавају смртну казну и на тај начин потврдили своју пристраност зарад политичких поена (конзервативне насупрот либералним агендама).¹¹

С обзиром на подијељеност, расизам, и политичке утицаје у Америци, примјена Повеле о правима (*Bill of Rights*) је ријеткост. Модел адверсаријалног поступка не тежи судској равнотежи, већ се фокусира на одмазду, а не на помирење. Екстремну одмазду у САД представља смртна казна, а историја је показала да је несразмјерно коришћена против

11 Laurence A. French and Magdaleno Manzanarez, *NAFTA & Neocolonialism: Comparative Criminal, Human, & Social Justice* (Lanham, MD: University Press of America, 2004).

мањина, посебно црнаца, небијелих Латиноамериканаца и америчких Индијанаца. Заправо, највеће званично, јавно погубљење представљало је погубљење 38 Санти (Дакота) Сијукса, који су објешени 26. децембра 1862. године на једном губилишту уз сагласност председника Линколна. Ова акција је услиједила након што су бијели досељеници намјерно провоцирали Сијуксе тако што су их изгладњивали и изазивали њихов бијес с циљем поновног одузимања земље (етничко чишћење) за подизање бијелих насеља.¹²

Други примјер искривљеног адверсаријалног кривичног поступка јесте појава расизма Цима Кроуа који је преовладавао на југу САД након „Рата између држава“ (Амерички грађански рат), система чије се посљедице могу видјети и у 21. вијеку. Посебно осмишљени закони били су усвојени с циљем да се амерички црнци и други обојени народи лише држављанства и казне. Сјеверна Каролина, држава која је у вријеме случаја *Furman v. Georgia* 1972. године имала највећи број осуђених на смртну казну, илуструје ову карикирану правду. Сјеверна Каролина је такође учествовала у протјеривању Черокија 1838. године. Стајнер и Браун¹³ (Steiner and Brown) су у својој књизи *The North Carolina Chain Gang* (Окована банда у Сјеверној Каролини) истакли да државни затвори нису постојали прије Америчког грађанског рата и да су се извршења свих законских одмазди одвијала на окружном (кантоналном) или локалном нивоу (градови, општине). Притвори су коришћени само као објекти за привремено задржавање. Након Америчког грађанског рата, окована банда настала је као метода квазиропства. Затворенике су смјештали у затворене запрежне приколице и превозили их с једног посла на други. Окови и ланци, као и бич и врео сандук (самица) коришћени су као методе контроле и додатне казне. Овај облик оштре казне углавном је био предвиђен за прекршаје – казна која је често резултирала смрћу.

Барнс и Титерз¹⁴ (Barnes and Teeters) називају „оковану банду“ (*chain gang*)¹⁵ на Југу „амерички Сибир“, наводећи да тај облик кажњавања није само дискриминаторан већ представља једну од најсуровијих казни и нечовјечно поступање икада забиљежено у америчкој историји кажњавања. Црнци су чинили већину починилаца који су били осуђени на „оковану банду“ у Сјеверној Каролини, гдје је у просјеку однос окованих затвореника на окружном нивоу био четири црнца према једном бијелцу затворенику. Прије стављања мораторијума на смртну казну 1972. године, који је важио за цијелу државу, смртна казна у Сјеверној Каролини постојала је за четири кривична дјела: првостепено убиство; присилни сексуални однос; подметање пожара и кривично дјело тешка провала. Смртне казне, осим у случајевима првостепеног убиства, изрицане су углавном црнцима починиоцима. Паралелно са овим се развијала и ера линча на југу САД. Према Гинзбурговој књизи 100

12 Laurence A. French, *Legislating Indian Country: Significant Milestones in Transforming Tribalism* (New York, NY: Peter Lang, 2007), стр. 56.

13 Jesse F. Steiner and Roy Brown, *The North Carolina Chain Gang* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1927).

14 Harry Barnes и Negley Teeters, *New Horizons in Criminology*, 3rd ed. (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1959).

15 *Chain gang* – група затвореника који су оковани једни за друге ланцима ради обављања разних физичких послова као облик казне.

*Years of Lynching*¹⁶ (100 година линча), већина случајева линчовања црнаца догодила се након завршетка Грађанског рата и трајала је све до појаве Покрета за грађанска права шездесетих година 20. вијека.¹⁷

Ванправни трикови које користе тужиоци укључују клопке/замке, агенте провокаторе, свједоке сараднике (споразум о признању кривице) и лажне оптужбе и подметање доказа, уређаје дизајниране за намјештање терена у своју корист и против циљних група, прије свега обојених мањина – црнци, небијели Хиспаноамериканци, амерички Индијанци и Азијци. Дискриминаторна правда која се представља као „права” правда присутна је у случајевима злоупотребе и незаконите трговине наркотицима. Дискриминаторна природа „Рата против дроге“ (*War on Drugs*) често се повезује са гувернером Њујорка Нелсоном Рокфелером и његовим оштрим казнама за кривична дјела у вези с дрогом, укључујући и посједовање ради личне употребе. Овим законима, који су познати као Рокфелерови закони о дрогама, прописана је обавезна минимална затворска казна у трајању од 15 година до казне доживотног затвора за посједовање четири унце наркотика, која је слична казни за другостепено убиство. Ови закони припремили су терен за оштрије казне широм земље, што чини Америку земљом која има највећу затворску популацију од свих развијених држава.

Проблем са законима о дрогама састојао се у томе што већину људи који користе или продају дрогу представљају бијелци, а оштре посљедице тих закона заправо су биле усмјерене ка Афроамериканцима и Хиспаноамериканцима. Велики број црнаца и небијелих Латиноамериканаца добијали су најстроже затворске казне, док су бијелци (починиоци) често добијали блаже казне, како на државном тако и на федералном нивоу. Уз осуђујуће пресуде за злоупотребу „крек кокаина“, који су користиле првенствено мање имућне особе и припадници мањинских група, ишле су далеко оштрије казне него за „кокаин у праху“, који су користили богаташи, посебно бијелци, чак и када су биле у питању исте количине. Разлику између правде за мањине и правде за бијелце илуструје чињеница да постоји двоструки сет закона према којима се кривично дјело које су починили бијелци процесуира као прекршај, док се исто кривично дјело које су починили обојени људи и сиромашни бијелци процесуира као тешко кривично дјело, што је довело до несразмјерног броја, било да је ријеч о грубим бројкама или по глави становника, црнаца, америчких Индијанаца и небијелих Латиноамериканаца с кривичним досијеима.

У многим државама и федералним јурисдикцијама, осуђиваним особама је било ускраћено право гласа све до недавних изазова с којима су се суочили судови. Од 2013. године, 11 држава ускратило је осуђиваним особама право гласа, чиме је елиминисано око десет процената гласова црначке популације. Промјене су тражене током кампање „Црни животи су важни“ која се бави великим инцидентом у којем су бјелачки полицајци убили ненаоружане црнце. Полако долази до промјена када је ријеч о очигледним расно мотивисаним неправдама.

16 Ralph Ginzburg, *100 Years of Lynching* (New York, NY: Lancer Book, 1962).

17 Laurence A. French, "Elitism: Perpetuation Through Incarceration," in *Blacks and Criminal Justice*, eds. C.E. Owens and J. Bell (Lexington, MA: Lexington Books/D.C. Heath and Company, 1977).

Њујоршки закони реформисани су 2004. године у вријеме гувернера Џорџа Патакија, док је на савезном нивоу Конгрес усвојио закон 2010. године, којим су знатно смањене препоручене казне за особе осуђене за кривична дјела повезана са креч кокаином. У јуну 2012. године, Америчка комисија за одмјеравање санкција учинила је ове нове законе ретроактивним за све који су осуђени прије доношења ових измјена, што ће утицати на око 12.000 затвореника у федералним затворима. Иако се тренутно ради на исправљању те неправде, неке бијеле конзервативне државе и даље онемогућавају осуђиване особе да користе своје право гласа тако што им се изричу енормно високе новчане казне и не дозвољава им се да гласају док их не плате. Штавише, четири конзервативне државе, три у старим државама Џима Кроуа (Арканзас, Џорџија, Јужна Каролина) и Вајоминг, још увијек нису донијеле „законе против злочина из мржње“, упркос националном тренду осталих држава и савезне владе.

Притисак јавности да се исправе историјске неправде према сиромашним корисницима опојних дрога и припадницима мањинских група не односи се на такозване нарко-лордове. То је довело до напора на федералном нивоу да се ухапси више међународних, латиноамеричких вођа нарко-картела. Иако ова медијска кампања доноси политичке поене администрацији, она ријетко има трајан ефекат, с обзиром на то да је потражња за овим нелегалним супстанцама одувјек била велика. Према Закону о означавању страних нарко-босова (*Kingpin act*), хапшење укључује шему финансирања по којој САД плаћају локалним мексичким, централноамеричким и јужноамеричким званичницима за хапшење и депортацију вођа картела. Да би се то постигло, члановима картела нижег ранга, који су обично и најопаснији, плаћа се да „свједоче“. Овим „свједоцима сарадницима“ нуди се имунитет или смањење затворске казне у замјену за пружање доказа који ће оправдати хапшење и изручење главних вођа картела САД. Оскар Мартинез (Oscar Martinez) је у својој књизи *A History of Violence* (Историја насиља) описао како то функционише у Централној Америци:

Овдје се одржавао регионални самит (Гватемала) и дошла је државна секретарка Клинтон. Рекла је да ће на свака наша три долара које уложимо [у борбу против трговине дрогом], они уложити један долар. То је лоша шала, јер дајемо новац који бисмо могли да искористимо за образовање, здравство и многе друге ствари. Хапшење гватемалских барона није ништа више него страх од мача који виси над главом државе. То је више опстанак него што је стратегија. Борба против трговине дрогом у Гватемали није одлука донијета на основу спољашњег утицаја. То је битка на коју су приморани.¹⁸

Правда заснована на раси у САД очигледна је у тренутној кризи опиодима која је однијела на десетине хиљада живота и промијенила профил корисника дроге – у почетку су то били припадници расних мањина, а сада су то бијелци. Сада се новчана средства улажу у лијечење и превенцију, док се онима који су одговорни за ову кризу, великим фармацеутским компанијама, гледа кроз прсте – и поред јасних доказа о постојању предумишљаја код корпоративних лидера. Треба истаћи још једном да је ријеч о правди која има двоструке стандарде: један сет правила за мањине – оштре санкције и затворске казне, а други сет правила за криминалце бијелог оковратника – новчане казне и „наредбе о прекиду и одустајању“ без стигме кривице.

18 Oscar Martinez, *A History of Violence*, trans. J.B. Washington and D. Ugaz (London, England: Verso, 2016), стр. 165.

4.3. Модел ресторативне правде

Ресторативна правда је слична социјалној правди јер настоји вратити равнотежу у заједницу, која је значајна након сваког друштвеног потреса. Она се разликује од правде адверсаријалног типа, према којој је индивидуална кривица најважнија. Ресторативна правда је усредсређена на колективитет – клан, породицу, друштво – као корпоративни ентитет у оквиру којег се рјешавају спорови. Индивидуална кривица се замјењује колективном срамотом уз потребу за већим друштвеним консензусом о постизању рјешења за враћање равнотеже у већу друштвену јединицу. Жртва и починилац нису небитна питања у већим ресторативним преговорима, нити је трајна стигма повезана с овим етикетама. Она има своје историјске коријене у хомогеним друштвима у којима су неформалне арбитраже постојале прије појаве писаних закона. Ресторативна правда је доживјела препород у Сјеверној Америци, посебно међу племенама Индијанца у сјеверном Мексику, Канади и Сједињеним Америчким Државама. Овај модел је настао из хармоније етоса старосједилаца Сјеверне Америке – антитеза хришћанског концепта „слободне воље“ и индивидуалне кривице.

Створен је кооперативни свјетоназор (поглед на свијет) америчких старосједилаца – хармонија етоса. У случајевима гдје су појединачна кривична дјела била препозната и кажњена, крајњу одговорност за та дјела сносио је клан којем припада починилац. Међугрупни ратови и сукоби дешавали су се током претколумбијског периода и одувијек су постојали. Упркос сложености кланских обавеза и племенских табуа, племена на просторима садашње Канаде и САД његовала су одрживе стилове живота и културе прије појаве европске колонизације. Подржавајући складан свјетоназор, сукоб и конкуренција били су дио њиховог циклуса одржавања међугрупне и интрагрупне равнотеже.

У то вријеме, клан је пружао основну структуру групе. Обичаји клана представљали су основни механизам контроле који је пружао психолошки и културни идентитет припадницима који дијеле исти језик и географски простор. Упркос надметању кланова у оквиру једне језичке групе и сукобу између племена, одржавана је равнотежа на основу хармоније етоса – вриједности изведених из природног односа који постоји између земље (мајке) и околне атмосфере, сунца и мјесеца (отац). Конкретне вриједности које је подстицала хармонија етоса имају своје коријене у миту о стварању групе који је артикулисао културне вриједности групе и очекивана понашања. Ове вриједности развијају око дванаест основних начела:

- Избјегавање отворених непријатељстава у међуљудским односима и наглашавање неагресије у интеракцијама унутар породице/клана/племена.
- Ангажовање неутралне треће особе или посредника за рјешавање личних преговора са племенском заједницом (избјегавање директних сукоба).
- Велика важност се даје независности (лична слобода дјеловања све док су та дјела у складу са племенским обичајима и не крше свете табуе).

- Презирање ауторитета (вође изазивају поштовање у односу на потчињеност која се добија присилном влашћу).
- Опште оклијевање у командовању другима.
- Опрез у интеракцији са другима, посебно са странцима.
- Неодбијање услуга и нагласак на великодушности унутар клана и племена (основа за поклоне).
- Избјегавање јавног исказивања индивидуалног мишљења (идентитет особе се види као дио шире слике колективног клана).
- Избјегавање контакта очима и тијелом током интеракције са другима.
- Наглашава се групна сарадња, а не појединачна конкуренција.
- Поштовање старијих: „старо једнако добро, једнако част.”
- Лично истраживање живота ради стицања искуства – *Counting coup* (бројање подвига).

Три највећа индијска племена у САД – Чероки, Навахо и Сијукси – представљала су двије јединствене верзије правде америчких старосједилаца према њиховом моделу хармоније етоса.

4.4. Крвна освета племена Чероки

Чероки, чији језик припада групи икорешких језика, били су највеће југоисточно племе у вријеме бијелог контакта. Бавили су се утилитарном хортикултуром, као њихове комшије Мускогеани. Њихова села су се некада простирала на територији која данас обухвата западну Сјеверну Каролину, сјеверну Џорџију, источни Тенеси, сјевероисточни дио Алабаме и дијелове Јужне Каролине. Главни принцип Чероки културе била је потреба да се сарађује са свим живим бићима како би се створио склад. Посебним молитвама је одавана почаст свим животињама које су биле убијене због коже и/или алата. Сарадња и склад унутар групе промовисани су унутар и између више десетина хортикултурних села која су се простирала на овом широком географском подручју. Седам кланова је пружало најистакнутију друштвену структуру и регулаторну јединицу Чероки друштва. Чероки су били матрилинеарна и матрилокална заједница у којој су жене имале значајну улогу. Од десетине села разбацаних широм ове огромне територије, седам су била „матична села“ која су представљала сједиште одређеног клана. У складу с тим, свако село је имало седмоугаону „градску кућу“ са одјељком за сваког члана клана. Градска кућа је била мјесто гдје се расправљало о свим питањима, сва питања племенског вијећа рјешавала су се на демократски начин и сви одрасли мушкарци и жене имали су подједнако право гласа.

Међутим, крвна освета је била норма за рјешавање озбиљних преступа, а најозбиљнији преступи су били кршење брачних табуа и убиство. Кланови су имали главну улогу када је ријеч о овим питањима. Кршење табуа је било питање клана, а не питање села или лично

питање. Правда старосједилаца Черокија заснивала се на кланској крвној освети и понекад се примјењивала смртна казна. У тим околностима, часни начин умирања, неопходан исход да би се поново успоставио склад у клану, подразумеивао је спремност осуђеног преступника да буде убијен у кланској игри која се играла лоптом и штаповима (претеча данашње спортске игре лакрос) између два клана укључена у спор. Уколико осуђени преступник није био спреман на то, осветнички клан би га прогонио и на крају убио. Међутим, уколико преступник успије да побјегне у неутрално село, које није умијешано у спор, и остане неоткривен све док преступ не застари (максимално годину дана), онда ће му и сви остали преступи бити опроштени у вријеме Новогодишњег ритуала прочишћења и годишњег препорода свих Черокија. То се догађало током зимског солстиција (зимске краткодневнице).

Новоосноване Сједињене Америчке Државе, у својим настојањима да цивилизују и християнизују Черокије, приморале су их да усвоје обичаје својих бијелих јужних сусједа. Иронија је у томе да иако је крвна освета као концепт правде била непозната у британском општем праву (*common law*), које је било дио америчког правног система, Черокији су морали да се одрекну и неких својих других традиција које су заправо биле либералније него што је допуштао дозвољени евро-амерички модел. Морали су да одузму право гласа одраслим женама, које су дуго имале једнако право гласа као и мушкарци, а такође се очекивало да имају црне робове како би се придржавали америчког цивилизацијског модела. Друга концесија наметнута Черокијима је била та да отворе своје друштво хришћанским мисионарима. Черокији су учинили ове уступке у нади да ће задржати своје земље. Створили су засебан али паралелни културни стил живота сличан оном који су имали бијелци. У покушају да сачувају свој културни идентитет, Черокији су 1821. године створили властити наставни план и програм да би се њихов језик могао транскрибовати у писани облик. Нажалост, сјеме уништења је посијано са појавом Чероки нација, а јужне државе су занемариле Чероки нацију позивајући се на обећање председника Џеферсона да ће сва племена протјерати на територију западно од ријеке Мисисипи, што је резултирало Законом о пресељењу Индијанаца 1830. године и присилним и крвавим протјеривањем ових племена, укључујући и највеће племе Чероки, у новонастале земље стечене куповином Луизијане 1803. године. Америчка војска је посљедње Черокије скупила у паланке и приморала их да пјешаче до Индијанске територије (Оклахома) усред зиме 1838. године, злогласним путем познатим под називом „траг суза“.

4.5. Индијанско племе Навахо из атапасканске језичке породице

Навахо (*Diné*) је највеће племе у САД и њихов језик припада породици атапасканских језика, као и језик њихових рођака Апача и многих других племена од Аљаске до западне обале Канаде, САД и сјеверног Мексика. Навахо племе његује облик хармоније етоса познат као „Пут љепоте“. Навахо друштво је такође било организовано у клановима. Постојала су четири оригинална клана која су такође била матрилинеарна заједница. Пошто је племе Навахо слиједило матрилинеарни

формат, били су у обавези да склапају бракове изван свог клана, идентификујући се према матичном клану (рођен у) и припадности спољашњем клану (рођен за). Традиционални Навахо Индијанци наставили су ту праксу до данас. Још једна традиционална пракса „Пута љепоте“ била је ангажовање уважених старијих особа за рјешавање спорова посредством „миротворца“. Миротворци су помогли да се очувају односи унутар уже породице и проширених кланова. Овдје је жељени исход мировног процеса био консензус и обнова хармоније унутар и између кланова, што је заузврат служило очувању цјелокупне Навахо културе и друштва. Најважнија ствар је у томе да су на овај начин избјегнуте подјеле на „жртву“ и „преступника“. Елементи хармоније етоса из претколумбијског периода и данас постоје на огромној територији Навахо нације (око 25.000 квадратних миља које се налазе у три државе: Аризони, Јути и Новом Мексику).

Дакле, Навахо Мировни суд тренутно се користи за рјешавање наизглед мањих спорова попут породичних спорова, проблема између сусједа, злоупотреба супстанци, мање имовинске штете, проблема са мањим сексуалним злостављањем и других прекршаја, што је далеко мање од мандата који је имао првобитни Мировни суд, који је укључивао све врсте кривичних дјела. Главно одступање од првобитног Мировног суда јесте обавезан надзор који врши Федерални обласни суд (*Federal District Court*) и који именује мировњаке (судије из редова старосједилаца); поступак који су некада утврђивали кланови који су били у спору. Међутим, изабрани мировњаци морају бити из редова поштованих чланова заједнице и аполитични, и бирају се од случаја до случаја. Други фактор који спречава примјену првобитног облика Миروتворног суда америчких старосједилаца је чињеница да Навахо више нису један хомогени народ. У вријеме америчких старосједилаца, племе Навахо је било хомогено друштво са јединственим системом вјеровања који је био лишен бројних религија заснованих на хришћанству и Цркве старосједилаца Сјеверне Америке (култ *peyote*), које су се косиле са традиционалним „Путем љепоте“. Још једно одступање од праксе старосједилаца јесте то што се није водила званична евиденција нити су они који су умијешани у спор као окривљени или тужилац били стигматизовани. Претреси су били ситуационог карактера и рјешавао се горући проблем, а поступак би био заборављен одмах након успостављања хармоније. Када је у питању Навахо нација, амерички Окружни суд води евиденцију чак ако није од користи за судску праксу која поставља преседане за рјешавање будућих спорова.¹⁹

4.6. Хармонија врлина сијукског ратничког племена

Стотинама година прије контакта са бијелцима, племе Сијукси је мигрирало на Велике равнице, данашње Сједињене Америчке Државе и Канада, које су заузимале предео од ријеке Мисури до Црних брда Јужне Дакоте. Равничарски Сијукси су били номадска ратничка племена која су се ослањала на лов и потрагу за изворима егзистенције. Бијели европски досељеници су равничарским племенима представили коња, што је увелико повећало њихову мобилност

19 Laurence A. French, *Native American Justice* (Chicago, IL: Burnham, 2003).

како за лов на бизоне, тако и за борбу против својих непријатеља. Равничарски Сијукси били су подијељени у три основне језичке подгрупе: Дакота, Накота и Лакота. Групе су одржавале годишња љетња *row wow* окупљања на светом тлу Црних брда. Неки јединствени племенски ритуали Сијукса укључују: „лулу мира“ са својом црвеном посудом од катлинита на врху, која представља Мајку земљу; Плес сунца (*the Sun Dance*); Слатку колибу (*Sweat Lodge*); Потрагу за визијом (*Vision Quest*); Бројање подвига (*Counting Coup*).

Сијукска верзија хармоније етоса састојала се од четири врлине засноване на принципу да „добро надвладава зло“. У овом случају, добро означава унутаргрупну хармонију и сарадњу гдје се практикују врлине као што су храброст, морална чврстина, великодушност и мудрост:

- *Храброст*: то је најважнија врлина за сијукске мушкарце и за жене. То укључује самопожртвовање. Бројање подвига, Пас ратник (стајати сам у присуству непријатеља) и Плес сунца илуструју ову врлину.
- *Морална чврстина*: Ова врлина одређује како треба бити храбар и како се понашати. Овим је обухваћен сложен скуп правила која регулишу понашање у јавности, заједно са санкцијама и табуима.
- *Великодушност*: „Поклањање“ је основни чин великодушности. Сијукси су акумулирали материјално богатство тако да се могло расподијелити унутар групе у ритуалу који је добротинитељу донио висок статус и признање. Насљеђивање није било познато међу одредима старосједилаца, а свака лична имовина била је сахрањена или спаљена заједно са покојником. Поклањање је представљало институционални облик сијукске великодушности: што је особа више поклањала, то је њихов престиж у одреду и племену био већи. То је била гаранција за добробит болесних, хендикепираних и слабих, оних које мобилно друштво иначе напушта.
- *Мудрост*: Ова врлина се стиче искуством из прве руке. Животна искуства, појачана духовношћу, била су компоненте ове неухватљиве врлине. Мудрост је долазила са годинама и искуством. Међу захтјевима је било успјешно учешће у главним сијукским ритуалима (Свети зној, Потрага за визијом, Плес сунца...), који су били неопходни за статус ратника и рађање дјете, укључујући и улоге жена у породици и заједници. Крајњи статус повезан са мудрошћу, како за мушкарце, тако и за жене, био је статус *старјешине*.

Друштво равничарских Сијукса заснивало се на седам светих ритуала: Прочишћење, Потрага за визијом, Плес сунца, Бацање лопте, Прављење жене бизона, Прављење браће и Посједовање духа. Сунчев плес је главно средство ратника за добијање снаге и дисциплине од Великог духа (*Wakan Tanka*), за успјех у напредовању живота на земљи. Четири сунчана плеса су неопходна / била неопходна да би мушкарци добили статус ратника. Многе савремене групе америчких старосједилаца усвојиле су ритуале луле и зноја, као и Потрагу за визијом, који су пружили темеље за формирање паниндијанског покрета током 60-их година 20. вијека.²⁰

20 Laurence A. French, *Legislating Indian Country: Significant Milestones in Transforming Tribalism* (New York, NY: Peter Lang, 2007).

Сијукси су такође, као и Чероки прије њих, имали значајну улогу у трансформисању племенског кланског правосуђа у систем кривичног правосуђа у САД. У периоду од 79 година (1804–1883), спровођење федералних закона међу племенима (Индијанска држава) било је усмјерено на преступнике бијелце/Индијанце који врше кривична дјела у тим заштићеним енклавама. Унутарплеменска питања су се и даље рјешавала у складу с племенским традицијама. Амерички шерифи су, као службеници федералних судова, били одговорни за одржавање реда и мира у САД, укључујући и Индијанску државу. Међу дужностима западних шерифа било је и одржавање јавног мира, реда и закона на огромној територији која је стечена куповином Луизијане, укључујући и сва индијанска племена. Овдје су амерички шериф и његови замјеници, уз подршку америчке војске, били задужени за спровођење федералних закона и функционисање федералних судова.

Амерички судови за преступе Индијанаца основани су 1883. године, када је донесен и Кодекс о преступима Индијанаца, с циљем да се забране традиционалне свечане активности америчких старосједилаца широм Индијанске државе, првенствено традиционални обичаји, плесови и плурални бракови. Пред овим судовима водили су се поступци за лакше прекршаје у Индијанској држави који су већ дефинисани Законом о савезним енклавама (*Federal Enclaves Act*) и Законом о асимилативним злочинима (*Assimilative Crimes Act*) (наметање хришћанских вриједности). Снага судова за преступе Индијанаца била је доведена у питање 1881. године, у унутарплеменском случају који је познат као случај „Вране Пса“ (*Crow Dog*). Случај „Вране Пса“ такође је одражавао веома наелектрисану и антииндијанску атмосферу због пораза америчке војске 1876. године на Малом великом рогу, гдје је потпуковник Кастер поражен од снага Лудог Коња и Бика Који Сједи.

Случај „Вране Пса“ био је сензационалан јер се тицао убиства вође Сијукса, Пјегавог Репа (*Spotted Tail*), финансираног од стране федералне власти, које је извршио популарни бивши племенски полицајац. И Пјегави Реп и Врана Пас су се борили за лидерске позиције у новој агенцији Роузбад (Јужна Дакота), која је настала из некада обећаног (споразумом) Великог резервата Сијукса, уступак који је Црвени Облак (*Red Cloud*) добио након што је поразио америчку војску – једини такав успјех током дугих индијских ратова у 19. вијеку (1862–1892). Препирка између Пјегавог Репа и Вране Пса била је унутрашње питање. Пјегави Реп је доживљен као неко ко покушава да заведе и одвоји Свјетлост У Дому (*Light-in-the-Lodge*) од њеног старијег супруга са инвалидитетом, а Врана Пас је преузео на себе да исправи ту неправду. Четрдесетседмогодишњи Врана Пас је 5. августа 1881. године на племенском путу убио педесетосмогодишњег Пјегавог Репа. Будући да је ово посматрано као унутарплеменска ствар и да је највјероватније изузето из федералне или територијалне надлежности према постојећем Закону о савезним енклавама/општем криминалу којим је регулисана Индијанска држава, спор је ријешен на традиционалан начин – тако што је клан Вране Пса исплатио клану Пјегавог Репа накнаду у вриједности од 600 долара, осам коња и једног ћебета.

Смрт Пјегавог Репа, који је био „прогресивни“ племенски вођа и фаворизован од стране федералне власти, није одговарала ни територијалним ни федералним званичницима, тј. војсци САД. Зато је Врана Пас, по наредби представника за индијанска питања, ухапшен и затворен у

тврђави Ниобрара у Небраски, гдје је чекао суђење пред федералним судом. На суђењу Вране Пса, који је био традиционалиста, он је представљен као лош Индијанац, попут својих колега Лудог Коња и Бика Који Сједи; порота коју су чинили само бијелци мушкарци прогласила га је кривим за убиство, а на казну вјешањем осудио га је федерални судија Гидеон Муди (Gideon C. Moody). Први окружни суд у Дакотасу потврдио је смртну казну Врани Псу у жалбеном поступку. Занимљиво је да је судија Муди предсједавао поротним суђењем и у жалбеном поступку. Жалба је затим уложена Врховном суду САД, који је у својој одлуци од 17. децембра 1883. године, *Ex Parte Crow Dog*, подржао захтјев Вране Пса да се укине његова смртна казна. Врховни суд САД сложио се са аргументом Вране Пса да не постоје ниједан савезни закон који се може примијенити на његов случај и да Окружни суд није био надлежан за интерне племенске предмете.²¹

Виши суд је алудирао на чињеницу да је амерички Конгрес био одговоран за доношење закона у Индијанској држави и да нису постојали такви закони који су се бавили питањима између самих Индијанаца. Конгрес САД одговорио је на судску одлуку у случају Вране Пса доношењем Закона о општим кривичним дјелима 1885. године. То је било значајано задирање у племенску власт и довело је до преклапања надлежности са Законом о савезним енклавама, јер је савезна надлежност проширена на све учиниоце у Индијанској држави. Амерички шерифи су сада могли ухапсити и Индијанце и неиндијанце у Индијанској држави због кривичних дјела из области општег криминала и изнијети предмете пред федералним окружним судовима. У Закону о општим кривичним дјелима артикулисано је седам изворних кривичних дјела у оквиру федералне надлежности која обухвата све федералне земље, укључујући и федерално призната племена. Првобитних седам главних кривичних дјела, познатих као Индекс криминала, јесу: убиство, убиство из нехата, силовање, напад с намјером лишавања живота, подметање пожара, провала и крађа. Индекс кривичних дјела је затим проширен на 13 кривичних дјела, а то су: интимни однос са женом, не са сопственом супругом, која није навршила 16 година (законско силовање); напад с намјером силовања; инцест; напад опасним оружјем; напад који за посљедице има тешке тјелесне повреде и плачка. Чим је ФБИ (*FBI*) основан као федерална криминалистичко-истражна агенција почетком 20. вијека (1908), придружио се Америчкој шерифској служби у одржавању јавног мира, реда и закона на федералним територијама, од којих су најзначајнија 574 ентитета у саставу Индијанске државе.²²

5. Међународни судови

Савремени темељ међународних судова датира од времена Првог свјетског рата и оснивања Друштва народа. Друштво народа је била прва међународна организација која се бавила питањима колонијализма. У стварању Друштва народа учествовали су истакнути

21 *Ex Parte Crow Dog*, Supreme Court of the United States, 1883, 109 U.S., 556, 3S.Ct. 396, 27 L. Ed, стр. 1030.

22 *Major Crimes Act*, U.S. Statutes at Large, 23L: 385 (18 USC 1153 –March 1, 1885); Laurence A. French, *Policing American Indians: A Unique Chapter in American Jurisprudence* (Baco Raton, FL: CRC Press/Taylor & Francis Group, 2016).

свјетски лидери, Јан Смутс (Jan Smuts), лорд Роберт Сесил (Robert Cecil), Леон Буржоа (Leon Bourgeois) и амерички предсједник Вудро Вилсон (Woodrow Wilson). За разлику од предсједника Вилсона, који је поставио филозофски темељ Друштва народа са својих чувених „Четрнаест тачака“, амерички Конгрес није ратификовао Друштво народа и тиме је елиминисао утицај Америке. Вилсон се у тачки 5. бави колонијалним питањем и предлаже непристрасно прилагођавање свих колонијалних захтјева, засновано на поштовању принципа да у току одлучивања интереси колонизованог становништва морају имати једнаку тежину као и економско/политички интереси колонијалних сила.

Гаранцију правичности у овом процесу представљају чланови садржани у Пакту Друштва народа, укључујући и оснивање свјетског суда. Очигледан уступак Америци представља члан 21. који је пружио заштиту регионалном колонијализму под плаштом америчких стубова бијеле супремације и доминантне хемисфере – *Манифест судбине и Монроова доктрина*, док су чланом 22. одређене државе којима се поверава привремена управа над аутономним и/или полуаутономним државама које су припадале пораженем Турском царству, укључујући и територије у централној Африци, југозападној Африци и острвима јужног Пацифика. Члан 23. предвиђа темељ људских права, покрет који је наставио да функционише са насљедником Друштва народа, Уједињеним нацијама (УН), које су основане 1946. године. Друштво народа је покушало да успостави поштене и хумане услове рада за мушкарце, жене и дјецу и рјешава проблем трговине женама и дјецом, као и међународне трговине наркотицима, питања која остају важна и у 21. вијеку.

Након покоља више десетина милиона људи, махом цивила, Повеља Уједињених нација била је још један покушај да се нагомилано незадовољство, које је подстакло оба свјетска рата, остави по страни ради успјешнијег рјешавања геополитичких спорова и да се омогући народима да изнесу своје притужбе прије него што прибјегну оружаним сукобима. Може се тврдити да је њена мировна улога заслужна за спречавање Корејског сукоба 1950. године да ескалира у Трећи свјетски рат. Друга пресудна улога УН била је очување интегритета своје Повеље и будућих држава чланица. Југославија је била једна од чланица. Приступила је као Савезна Народна Република Југославија 1945. године, а чланство је наставила као Социјалистичка Федеративна Република Југославија 1963. године, па све до распада државе 1992. године (од 24. октобра 1945 до 22. септембра 1992).

Европске чланице су, слиједећи кораке УН, тражиле властиту геополитичку унију како би што боље ријешиле економска и социјална питања. Ова нова међународна економска коалиција основана је као Јединствени европски акт из 1986. године, заједно са Споразумом Европске уније и Амстердамским споразумом. Новостворена Европска унија (ЕУ) креирала је свој парламент, Повељу о правима, судски систем, заставу, химну и монету (евро). Европска унија је свим државама чланицама омогућила држављанство ЕУ. Њена оригинална повеља укључивала је главне противнике у крвавом Другом свјетском рату – Њемачку, Италију и Велику Британију, а касније су се придружиле бивше источноевропске земље совјетског блока. Ти некадашњи непријатељи су наводно били спремни заборавити милионе жртава које

су једни другима побили четрдесет година раније. Нешто што земље некадашње Југославије, чини се, не могу постићи.²³

Друштво народа је свом наслѣднику оставило и Стални међународни суд правде, а 1946. године заменио га је Међународни суд правде (МСП) смјештен у Палати мира у Хагу, који је постао главно судско тјело УН. Структура и функција Међународног суда остали су готово исти као и док је био под окриљем Друштва народа, а пружао је и судска и савјетодавна мишљења. Има 15 сталних судија који служе мандат од девет година и нико не може бити исте националности. У идеалном случају, судије се сматрају независним судијама које представљају интерес УН, а не интересе владе своје земље. Када се одржавају јавни судски претреси, Суд одлучује у затвореној просторији и своју одлуку саопштава јавно. Одлука Суда је коначна, без права на жалбу. Непоштовање одлуке Суда рјешава Савјет безбједности УН и може укључивати санкције, па чак и протјеривање. Међународни суд правде је 1982. године формирао вијеће за скраћени поступак, а 1993. године седмочлано вијеће које се бави питањима заштите животне средине.²⁴

Међународни војни суд у Нирнбергу и Међународни војни суд за Далеки исток, којима су доминирале САД, припремили су терен за формирање наредних *ad hoc* међународних кривичних судова за бившу Југославију и Руанду током деведесетих година 20. вијека. Нирнбершка суђења пораженем нацистичком режиму и судски поступци пред Међународним војним судом за Далеки исток (МВСДИ) против пораженог Јапанског царства вођени су са веома уским адверсаријалним надлежностима; главни акценат је био на отежавајућим околностима, док је мања пажња посвећена олакшавајућим околностима, укључујући и одбрану алибијем. У овом случају, помирење и амнестија нису били одрживи фактори током суђења. Оне су осмишљене да буду веома видљиве, јавне и као казне да би се умириле жртве рата и оправдало спровођење свих великих друштвених промјена, попут оних које садржи Маршалов план САД, и да би се оправдала окупација Јапана коју је извршила само Америка, упркос доприносима других савезника. Иако су казне бивале умањиване у изузетно тајновитом жалбеном поступку, те умањене казне нису се лако изрицале, као првобитне казне. Ови први међународни војни судови представљени су као правични судови, а у ствари су били судови Цима Кроуа са инхерентном пристрасношћу и јасним циљем осветољубиве правде. Ови судови припремили су терен за будуће истраге које ће водити Међународни суд правде (МСП) у вези са злоупотребама људских права, као и злоупотребама људских права које су се догађале током ратова на Балкану, у Сијера Леону и Руанди.

Америка је имала главну улогу у одређивању састава судског вијећа и избор тужилаца у кривичним поступцима пред Нирнбершким судом и МВСДИ. Пред крај рата, премијер Винстон

23 Laurence A. French и Magdaleno Manzanarez, *NAFTA & Neocolonialism: Comparative Criminal, Human, & Social Justice* (Lanham, MD: University Press of America, 2004).

24 Manley Ottmer Hudson, *The World Court 1921-1934: A Handbook of the Permanent Court of International Justice* (Boston: World Peace Foundation, 1934); *The United States and the World Court* 1985, Washington DC, U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication; "USSD" United States State Department, 1985.

Черчил и многи Американци, као што је био министар финансија САД Хенри Моргентау Млађи, залагали су се за брзо смакнуће нацистичких вођа који су се добровољно предали. Међутим, Амерички секретар рата Хенри Стимсон (Henry Stimson) и Јосиф Стаљин одлучно су се успротивили овом плану рекавши да би то изгледало као да побједници крију нешто од јавности која је у потпуности била преокупирана ратом од 1939. године до 1945. године:

Иронично је то што је амерички секретар рата, старији републиканац Хенри Стимсон, био тај који се жестоко противио Моргентауовом плану. Он је нашао неочекиваног савезника у совјетском диктатору Јозефу Стаљину, и рекао је Винстону Черчилу да ће, ако се главне нацистичке вође погубе по кратком поступку, свијет рећи да се њихови непријатељи плаше да их изведу пред лице правде и да су их погубили да би их ућуткали. Стимсон је додао да би ускраћивање права оптуженима на правичан судски поступак (*due process*) могло довести до тога да они постану мученици у очима народа, што се управо догодило након што су Британци погубили вође Ускршњег устанка 1916. године у Ирској. Стимсон је подсјетио да су грађани Даблина првобитно били огорчени на побуњенике јер су донијели уништење њиховом главном граду, али да им се расположење промијенило након што су британске власти наредиле да се побуњеничке вође стријељају без суђења.²⁵

Стимсон и његове колеге из Министарства рата САД направили су нацрт трибунала за предложена суђења, који је предсједник Рузвелт прихватио почетком октобра 1944. године. Русија и Француска су биле уз Черчила, који је и даље заговарао погубљења по кратком поступку. Након Рузвелтове смрти, предсједник Труман је коначно успио да добије подршку Британаца. Труман је затим именовао америчког судију врховног суда Роберта Х. Џексона за главног тужиоца на Нирнбершким суђењима. Главна оптужба је била да су Хитлер и нацистички режим представљали злочиначки режим:

... да су Хитлер и нацистички лидери заправо били злочиначки режим који се завјерио да води ратове и поробљава становништво на територијама које су освојили. Њихова намјера је била да окупе и убију Јевреје, као и безброј других политичких непријатеља и „непожељних“. Нацисти су, према томе, могли бити оптужени као ратни злочинци, а њихова злодјела би се могла сврстати у злочине против човјечности.²⁶

У покушају да удовоље неодлучној Британији, САД су дале судији Сир Џефрију Лоренсу главно мјесто међу девет судија/поротника, а тужиоцу Уједињеног Краљевства Сиру Хартлију Шокросу највишу позицију међу четири главна тужиоца. Међутим, нема сумње да су САД доминирале цијелим процесом под вођством америчког судије Роберта Х. Џексона (Robert H. Jackson), који је био члан Врховног суда. Једно од америчких правила било је суђење људима у одсуству. Управо су САД представиле концепт „злочиначки подухват“, који је омогућавао суђење неборцима који су имали споредне улоге у индустрији и области финансија. Џексон је такође покушао да суди људима на основу припадништва, процес који је био популаран у САД током ере Џима Кроуа. Џексон је овдје покушао да суди Алфреду Крупи умјесто његовог оца. На срећу, ови ванправни маневри су се у то вријеме сматрали непримјеренима, мада их је Макартур користио у поступцима који су се водили пред

25 Paul Roland, *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity* (New York: Chartwell Books, 2010), стр. 21.

26 Roland, *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity*, стр. 21.

Међународним војним судом за Далеки исток. САД су, под Џексоновим вођством, поставиле правила о допуштености доказа у оквиру Статута Међународног војног суда ради употребе онога што је очигледно представљало неприхватљиве доказе према америчком моделу *due process* (правичног судског поступка). У члану 19. наведено је да Међународни војни суд није везан техничким правилима о доказима, која су дозвољавала употребу свега онога што се сматрало да има доказну вриједност, док је члан 21. дозвољавао све оно што је суд сматрао да јача његов случај без обзира на значај или вриједност сарадње. Штавише, одбрана није могла да оспорава доказе, а оптуженима није било дозвољено да се жале на састав пороте (судија). Американци су ограничена права оптужених представили као варијанту француског кривичног поступка, те је тако оправдано унутар овог хибридног система.²⁷

Други концепт који је био дозвољен на Нирнбершким суђењима јесте „правда војника“ (*soldiers' justice*). Према том концепту, убиства ратних заробљеника који су се предали, а која су извршили савезници, нарочито Амерички војници, сматрала су се оправданима услед чињенице да су их преплавиле емоције. То се конкретно односило на убиства стражара у концентрационим логорима смрти, који су се предали. Оптужнице су подигнуте због завјере да се почини злочин против мира; вођења агресорског рата и других злочина против мира; учествовања у ратним злочинима; и злочина против човјечности. Двадесет и четири главна нацистичка лидера била су на листи главних оптуженика, док је против 200 њемачких оптуженика који су били оптужени за ратне злочине вођен кривични поступак у другим нирнбершким судовима, а против њих око 1.600 вођен је поступак пред традиционалним војним судовима. Значајно је то што је Међународни војни суд у Нирнбергу напоменуо да није надлежан за злочине који су се догодили прије избијања европског рата, 1. септембра 1939. године. Генерал Макартур је прекршио тај мандат у МВСДИ пресудом пензионисаном генералу Матсуиу.

Нирнбершка суђења представила су још један изузетак од војне одговорности у случају масакра у Малмеди, гдје су амерички војници који су се предали били погубљени од стране СС оклопног корпуса током битке у Арденима. У масакру код Малмедија, њемачки пуковник Јоаким Пајпер предводио је своју оклопну групу у Арденској бици и заробљавао и белгијске цивиле и америчке војнике који су се предали као ратни заробљеници, само да би били разоружани, а близу 800 њих је погубљено по кратком поступку. У току суђења Пајпер се бранио тиме да није имао времена ни ресурса да се брине о тако великом контингенту ратних заробљеника у јеку борбе. Иако није нужно свјесно испланирана, акција се догодила за вријеме онога што се називало „магла рата“ – очајничка акција да би се спасило сопствено људство.

Ово се поклапа са цивилним судским концептом у „жару страсти“. Други пресудни фактор је била Хитлерова наводна наредба да се освети савезничким снагама за смрт више хиљада цивила током савезничког бомбардовања њемачких градова. Нирнбершки војни суд донио је осуђујуће пресуде против 73 њемачка војника, и многи од њих су, укључујући и Пајпера, били осуђени на казну вјешањем. Међутим, Пајперу је казна касније преиначена,

27 Richard J. Terrill, "France", in *World Criminal Justice Systems: A Survey*, 5th ed. (Cincinnati, OH: Anderson Publishing Company, 2003).

прво на казну затвора од 35 година 1954. године, а затим на вријеме проведено у затвору 1956. године, те је одслужио укупно 11,5 година. На ове догађаји из прошлости САД су имале велики утицај – иста она странка која је утицала и на антисрпски наратив о рату у БиХ или је, у најбољем случају, ћутала, док су други пласирали тај лажни наратив.

Након водеће улоге у успостављању Нирнбершког суда, САД су иницирале успостављање Међународног војног суда за Далеки исток (МВСДИ). После безусловне предаје Јапана, генерал Даглас Макартур, у својству врховног команданта савезничких сила, наредио је хапшење 39 чланова ратног кабинета генерала Хидекија Тојоа, а 19. јануара 1946. године једнострано је издао Проглас којим је наложио успостављање Међународног војног суда за Далеки исток са статутом којим је утврђен Правилник о раду МВСДИ, који је почео са радом 29. априла 1946. и завршио 12. новембра 1948. године. Суђења су одржавана у Канцеларији министарства рата у Токију. Оптужбе против оптуженика биле су сличне онима на Нирнбершким суђењима: злочини против мира, конвенционални ратни злочини и злочини против човјечности. Као и у Нирнбергу, кривична дјела из „класе А“ (злочини против мира) само су на највишем јапанском ешалону, док су се кривична дјела из класе Б и В могла процесуирати у другим судовима. За разлику од суђења у Нирнбергу, поступци за кривична дјела из класе А водили су се пред МВСДИ.

Судије МВСДИ биране су из једанаест округа из савезничких земаља под вођством Америке: Аустралија, Канада, Кина, Француска, Индија, Холандија, Нови Зеланд, Филипини, Совјетски Савез, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе, које су такође обезбиједиле и главног тужиоца Џозефа Б. Кинана, помоћника федералног тужиоца САД и директора Кривичног одјељења Министарства правде САД. Међу „судијском поротом“ није било Јапанаца. Јапанци и Американци чинили су „одбрану“. Амерички адверсаријални модел *due process* није коришћен у поступцима у МВСДИ. Умјесто тога, Суд се, као и на Нирнбершким суђењима, ослањао на „правило најбољег доказа“ (*best evidence rule*), које се заснива на „доктрини командне одговорности“ и не захтијева стандард доказивања у оквиру америчког кривичног поступка. Било је потребно да тужиоци само изведу доказе и поткријепе три оптужбе: (1) да су ратни злочини били систематски или широко распрострањени; (2) да су вође знале да њихове трупе раде звјерства; и (3) да су лидери имали овлашћење и ресурсе да зауставе ова звјерства. Докази су могли бити било шта, укључујући и неутемељене и недоказане материјале за које је Трибунал сматрао да имају доказну вриједност, а који нису морали задовољити стандард „ван сваке разумне сумње“ (*beyond a reasonable doubt*) који се користио на Нирнбершким суђењима. На крају је од 39 осумњичених лица шест лица проглашено кривим за кривична дјела из класе А. Осуђени су на смртну казну вјешањем: Кенци Доихара; Коки Хирота; Сеиширо Итагаки; Хеитаро Кимура; Акира Муто; и Хидеки Тојо. Само је једном оптуженику, генералу Иванеу Матсуиу, изречена смртна казна за кривична дјела из класе Б и В – ратни злочини и злочини против човјечности. Сви су погубљени 23. децембра 1948. године у затвору Сугамо. За разлику од погубљења њемачких осуђеника, Макартур, да не би разљутио јапански народ, није дозволио никакво јавно фотографисање ових погубљења.²⁸

28 UVA, *International Military Tribunal for the Far East (IMTFE)* (Charlottesville, VA: University of Virginia School of Law, 2020), archives@lae.virginia.edu.

Погубљење Иванеа Матсуиа је значајно по томе јер отвара два главна питања. Прво питање се односи на употребу МВСДИ за процесуирање догађаја који су се одиграли прије Другог свјетског рата, Нанкиншки масакар, а друго питање се тиче употребе Суда као средства освјете. Иване Матсуи се пензионисао 1935. године, након угледне каријере у јапанској војсци, укључујући и Први и Други руско–јапански рат. Цар Хирохита га је поново позвао у службу 1937. године да командује Шангајским експедицијским снагама (ШЕС). Скоро 60 година стар и немоћан, генерал-потпуковник Јасухико Асака (Yasuhiko Asaka), ујак цара Хирохитоа, постављен је за команданта ШЕС-а са генералом Матсуијем, који је био задужен за војску Централне Кине. Злочини су почињени под командом генерала Јасухикоа, упркос писаној директиви генерала Матсуија да се: „... заштите и одбране кинески званичници и људи колико је год то могуће.” Генерал Матсуи се због своје болести повукао 1938. године. МВСДИ није узео у обзир Матсуијеву одбрану алибијем и погубљен је у 70. години живота.²⁹

Јасно је да је суђење Матсуиу било у супротности са законским ограничењима која су утврђена на Нирнбершким суђењима, тако што је надлежност проширена на догађаје прије него што је Јапан објавио рат. Овај поступак се посматра као дио Макартурове шеме да поштеди јапанског цара Хирохита и његову породицу од птужби за ратне злочине, нарочито принца Асака, принца Хиројасу, принца Хигашикунија и принца Такеда. Принц Асака, ујак цара Хирохитоа, био је генерал-потпуковник и командовао је Шангајским експедицијским снагама током масакра у Нанкингу, док је генерал Матсуи номинално био задужен за већу војску Централне Кине. Многи истраживачи су касније истакли да је Макартур учинио све што је било у његовој моћи да заштити цара, знајући да ће му то олакшати дужности проконзула у Јапану и помоћи да фалсификује устав Јапана, који треба да извуче Јапан из његове дуге средњовјековне прошлости тако што ће женама дати пуноправни статус; дозволити формирање радничких синдиката, земљишну реформу и грађанске слободе.³⁰ Ипак, он је грубо злоупотребио своја овлашћења ослободивши све оне за које је сматрао да могу ојачати његово ново царство у окупираном Јапану, док је с друге стране свјесно ковао завјеру да се казне његови освједочени непријатељи. Вилијам Манчестер (William Manchester) је у својој књизи о Дагласу Макартуру, под називом *American Caesar* (Амерички Цезар), навео да је Макартур, док је примјењивао искривљени метод правде која је као резултат имала пуштање свих преживјелих јапанских заробљеника до 1958. године (најдужа затворска казне била је само десет година), користио сваку прилику да примијени свој облик „Цим Кроуове правде“ на свом јапанском непријатељу који је заузео Филипине током рата:

Друга, мрачнија страна коју је Сузуки [Јапanski (Nipponese) министар спољних послова] тактички игнорисао били су Макартурови главни противници — Хома и Јамашита, који су осуђени пред кенгурским судовима који су спроводили правду уз дозволу Врховног команданта и вјероватно на његов захтјев. Суђења пријекних судова су се одржавала у украшеној пријемној сали резиденције високог комесара у Манили, пред очима Филипинаца који су још увијек били гњевни због разарања њихове

29 Higashinakano Shudo, *The Nanking Massacre: Fact Versus Fiction*. Tokyo (Japan: Sekai Shuppan, 2005).

30 Herbert P. Bix, *Hirohito and the making of modern Japan* (New York: HarperCollins, 2000); John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 1999).

пријестонице. Трибунали се нису састојали од правника већ од редовних официра војске који су одговарали генералу с пет звјездица у Токију. ... Припремао је оптужнице. Инсистирао је да се поступци брзо покрећу. И успоставио је правила о доказима, таква каква су била. ... Рекла-казала, докази из друге, па и треће руке су прихватани као доказ; као и материјал који је био пун предрасуда. Када су браниоци покушали да разговарају о SCAP директивама којима се регулише поступак, бивали су кажњени и било им је забрањено да помињу Макартурово име у судници. ... И он [Хома] и Јамашита проглашени су кривима и осуђени на основу „командне одговорности“.³¹

По Макартуровом налогу, обојица су разријешени војне дужности прије него што су објешени. Иако је то била погрешна пресуда, статус који је Макартур имао у САД утицао је на Врховни суд САД да подржи пресуде и казну упркос томе што су многи то називали легализованим линчовањем. Треба имати на уму да су „Џим Кроуова“ правда и линчовање били истакнути у Америци у то вријеме. *Due process* (право на правичан поступак) и друга права загарантована Уставом САД била су намијењена привилегованој бијелој елити; нису била за оне који су означени као „непожељни“ или „аутсајдери“. Судија Џексон алудирао је на нацистичку шему непожељних појединаца квалификованих за истребљење у оквиру екстремног плана еугенике – Јевреји, Роми, Срби.... Америчка легија, највећа америчка организација ратних ветерана, у знак „сјећања“ на Други свјетски рат навела је број жртава нацизма:

- Око 42.000 концентрационих логора и гета широм Европе
- 6 милиона Јевреја
- 5.7 милиона совјетских цивила
- 3 милиона нејеврејских совјетских ратних заробљеника
- 300.000 Срба
- 259.000 Рома (Цигана)
- 250.000 људи са инвалидитетом који су били на лијечењу у установама
- 100.000+ Јеховиних сведока, хомосексуалаца, политичких противника Нијемаца.³²

5.1. Пристрасност побједничке стране

Дио проблема који се односио на суђења након завршетка сукоба јесте пристраност чак и од стране УН према губитничкој страни. Неки су сматрали да се „Нирнбершка суђења“ и суђења пред „Међународном војним судом за Далеки исток“ воде против Сила осовине, а у корист Савезника. Ни вође Краљевског ратног ваздухопловства ни вође САД нису биле оптужене за бомбардовање њемачких градова, нити су САД биле оптужене за бомбардовање Токија или бацање атомске бомбе – што је резултирало стотинама хиљада цивилних жртава. Дакле, ни

31 William Manchester, *American Caesar: Douglas MacArthur 1880-1964* (Boston, MA: Little, Brown and Company, 1978), стр. 485.

32 American Legion, “Remembrance: What the Allies Found”, *The American Legion: The Magazine for a strong America* (April) 188, no. 4 (2020), стр. 46.

природа инцидента ни пропорционалност инцидента сами по себи не стигматизују толико догађај колико то чини колективна рефлексивна пристраност оних који суде о тим догађајима.

Х. Брус Френклин (H. Bruce Franklin) је у свом раду *Crash Course: From the good war to the Forever War* (Убрзани курс: од доброг рата до вјечног рата) навео да су Американци почетком Другог свјетског рата брзо осудили ваздушне нападе у којима су неселективно убијани и сакаћени и војници и цивили:

Али 1. септембра 1939. године, на дан када су нацисти ушли у Пољску и донијели Други свјетски рат у Европу, председник Френклин Рузвелт осудио је бомбардовање градова као „нечовјечно варварство“ и упутио „хитан апел свим државама које можда имају у плану да се укључе у непријатељске нападе да потврде своју одлучност да њихове оружане снаге ни у којем случају и ни под којим условима неће вршити ваздушне нападе против цивилног становништва. Алудирајући на ваздушне нападе које су извршиле Италија, Јапан и Њемачка на Етиопију, Кину и Шпанију, он је изјавио следеће: „Безобзирно ваздушно бомбардовање цивила у густо насељеним, неутврђеним мјестима током последњих неколико година резултирало је сакаћењем и смрћу на хиљаде беспомоћних мушкараца, жена и дјеце, што је запрепастило сваког цивилизованог мушкарца и жену и дубоко уздрмало савјест човјечанства”.³³

Неколико мјесеци након ове јавне објаве, САД су започеле тајни експеримент с атомским бомбама. Али много разорније од бацања атомске бомбе на Хирошиму и Нагасаки 1945. године, било је намјерно бацање напалм-бомби на цивилно становништво:

Бомбардовање градова Јапана напалм-бомбама јасно је показало да је „стратешко бомбардовање” заправо терористичко бомбардовање цивилног становништва ... Неки историчари окривљују генерала ваздухопловних снага Кертиса Лемеја. ... Али Лемеј није смислио стратегију кремирања јапанских градова и људи који су тамо живјели. Он је то само спровео – са изузетном ревношћу и застрашујућом ефикасношћу. ... Напалм-бомбе су развили амерички научници с нарочитим циљем стварања неупадљивих, самоодрживих ватрених олуја у градовима Јапана, посебно у окрузима у којима је живјела радничка класа и то у густо концентрисаним кућама од дрвета. ... Градске „препуне четврти веома запаљивих кућа биле су“ – како званична историја ратних ваздухопловних снага објашњава – „идеална мета за изазивање пожара”.³⁴

Због ове веома контроверзне политике војске СДА, ваздушни напади на кинеске градове које је извршила Јапанска царска војска или напад на Перл Харбор 11. децембра 1941. године су на упадљив начин изостављени из судске ревизије у Међународном војном суду за Далеки исток, што је додатно повећало очигледну атрибуциону пристраност међународних војних трибунала.

Несавршени међународни војни судови којима је доминирала Америка довели су до оснивања Комисије за међународно право од стране Генералне скупштине УН 1950. године, која је успоставила *Нирнбершка начела* на која је претходно алудирано, а потом и стални Међународни кривични суд (МКС).

МКС прихвата двије врсте случајева, правне спорове између држава чланица и захтјеве за савјетодавна мишљења Суда о правним питањима која упућују Уједињене нације и

33 H. Bruce Franklin, *Crash Course: From the good war to the Forever War*, (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018), стр. 5.

34 H. Bruce Franklin, *Crash Course: From the good war to the Forever War*, стр. 31.

специјализоване агенције. Парнице се могу водити само за државе које су ратификовале Статут МКС. Чланице немају стално представништво при МКС-у и морају пријавити своје истраге Хагу преко својих министара спољних послова или амбасадора. МКС може основати *ad hoc* судове као што је Међународни кривични суд за бившу Југославију (ICTY: 1993–2017) и Међународни кривични суд за Руанду (ICTR: 1995–2015). МКС се у току вођења поступака ослања на међународне споразуме и конвенције; међународне обичаје; и међународну судску праксу и законе. Поступак за давање мишљења пред Судом ограничен је на агенције које су повезане са Уједињеним нацијама. Мишљења Суда су савјетодавна и сама по себи нису обавезујућа. Тежина ових мишљења заснива се на ауторитету и престижу самог МКС-а.

Два догађаја након Другог свјетског рата промијенила су природу међународног правосуђа – (1) успостављање *ad hoc* међународних војних судова – Нирнбершка суђења нацистима (од 20. новембра 1945. до 13. априла 1949. године) и (2) Међународни војни суд за Далеки исток (МВСДИ) – и стварање Европске уније Јединственим европским актом из 1986. године. Оба догађаја напослетку имају утицај на организацију *ad hoc* Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) и Међународног кривичног суда за Руанду (МКСР). Нешто касније, Међународни суд правде, наслијеђен од Друштва народа, постао је Међународни кривични суд (МКС). Римски статут Међународног кривичног суда довео је до оснивања МКС-а 2002. године као сталног међународног суда. Након одлучујуће улоге САД у успостављању процеса рјешавања спорова у међународним судовима, то јест међународним војним судовима након Другог свјетског рата, и истакнуте улоге Клинтонове администрације (1993–2001) у ратовима у Босни и Херцеговини и на Косову, предсједник Клинтон је потписао Римски статут 2000. године као симболичну мјеру, али га није поднио Сенату на неопходну ратификацију.

Клинтонов наслједник, предсједник Џорџ В. Буш (2001–2009), одлучно је одбијао да се придружи МКС-у, и то углавном због случајева злостављања ирачких ратних заробљеника током Другог заливског рата. Обамина администрација (2009–2017) имала је само статус „посматрача“. Бушова администрација је 2002. године повукла подршку Међународном кривичном суду иако је предсједник Клинтон 2000. године подржао Суд. Подршка САД Међународном кривичном суду за бившу Југославију била је пресудна за процесуирање ратних злочина почињених током ратова на Балкану. Међутим, намјерна кршења Женевске конвенције и конвенција УН против тортуре и незаконитог притварања, која се повезују са тортуром заробљеника у Ираку и Авганистану, припремили су терен за излазак САД из надлежности међународних судова.

Без обзира на то, САД настављају да обезбјеђују стране судије у БиХ за суђење починиоцима ратних злочина, као и обуку за судије и тужиоце (Канцеларија за развој, помоћ и едукацију тужилаштава у прекоморским земљама – OPDAT). Иронично је то да су САД, након што су креирале правила ангажовања за међународне војне судове, укључујући и намјерно изостављене одредбе које се тичу *due process* (правичног поступка), навеле да *due process* није омогућен оптуженима којима се суди у МКС-у, укључујући поротна суђења, допуштеност доказа из друге руке, брза и јавна суђења и разумну кауцију. Можда би и САД

требало да признају и своје згражавање што МКС, за разлику од многих држава, нема смртну казну као могућу пресуду, и федерално судство.

5.2. Грешке својствене адверсаријалном кривичном поступку

Овај процес је инхерентно пристрасан по томе што присиљава сложене људске факторе на сценарио сличан игри „побиједи или изгуби“, који је заснован на правилима која бивају често искривљена од стране интервентних варијабли, укључујући социокултурне и геополитичке утицаје. Штавише, овај модел присилног избора не чини много за коначно рјешавање сукоба, посебно оних који се тичу грађанских ратова, тако што исход судског поступка само појачава поларне крајности између оних које је суд обиљежио као „губитнике“ и „побједнике“, појачавајући реципрочну негативну стигму и непријатељства која свака група колективно осјећа једна према другој. Ово представља антитезу помирења. Ова међугрупна, унутардруштвена непријатељства се додатно погоршавају када постоје оптужбе за геноцид. Геноцид је израз који изазива неопростиву мржњу и непријатељство према тако означеној групи. Он подстиче нездрави „статус виктимизације“ за оне који су перципирани као жртве и доживотни статус „починиоца“ за оне који су осуђени у „Дим Кроу адверсаријалним“ системима као што су међународни кривични трибунали.

Протокол социјалне правде нуди мјесто за оцјењивање „правичности“ свих судских поступака, укључујући и адверсаријални поступак, упоређивањем самих закона (процедурална правда) са њиховим примјенама (дистрибутивна правда) у свим случајевима без изузетака. Циљ ове процјене је да се види да ли постоји јединствени сет закона који је креиран за све на основу начела да „нико није изнад закона“, и да ли се ти закони релативно спроводе без атрибуционе пристрасности судова. Међународни војни судови настали после Другог свјетског рата, а којима је доминирала Америка, показали су како се могу злоупотребити ове судске институције да се једни у јавности представе као правични док се у исто вријеме прикривено придржавају низа предрасуда које манифестују „пристрасност побједничке стране“. Штавише, упркос десетинама милиона однијетих живота, ниједан од хиљаде осуђених у кривичним поступцима „Дима Кроуа“ није служио казну дужу од десет година – изузев неколико извршених смртних пресуда које су донијели међународни војни трибунали. Ако се број жртава у Другом свјетском рату и резултирајуће пресуде упореде са пристрасним кривичним гоњењем, пресудама и казнама Хашког трибунала, јасно је да је поменути трибунал пристрасан и осветољубив.

„Сребреница“ је, више од било ког другог термина, почела да симболизује, демонизује и етикетира Србе као геноцидни народ, наратив који су његовале и промовисале оне стране које или желе да своје учешће у посљедњим ратовима на Балкану усмјере у погрешном правцу или имају скривену агенду за „Босну – Арабију“. Иако је скован 1947. године убрзо након Другог свјетског рата, појам геноцида се употребљава за описивање страха нацистичког Холокауста. Геноцид је ушао у рјечник масовног терора, стављајући га далеко изнад

постојећих термина за означавање масакра и других „злочина против човјечности“. Такође се ретроактивно употребљава за описивање инцидената покушаја гашења људских група и култура, с тим да ово посљедње наведено има конотацију „културног геноцида“.

Термин „геноцид“ је настао са Нирнбершким ратним судом, који су формирале Савезничке силе побједнице да би судиле водећим нацистима. Чим је скован, термин је убрзо преузео плашт екстремних, наизглед нерјешивих, међугрупних подјела, при чему једна група покушава да демонизује другу да би одржала круте линије стратификације и непријатељских односа. У САД је термин „геноцид“ употребљаван за демонизовање оних који су покушали да окончају сегрегацију Цима Кроуа на југу САД током бурног периода борбе за грађанска права током 50-их и 60-их година 20. вијека. Рос Барнет (Ross Barnett), расистички гувернер Мисисипија, јавно је одбацио наредбу Врховног суда САД у септембру 1962. године да укине сегрегацију на Универзитету у Мисисипију и омогући студирање Џејмсу Мередиту (James Meredith), првом црном студенту. Рос је изјавио сљедеће: „Нећемо пити из чаше геноцида.“ Овај геноцид над бијелом расом који врше „обојени људи“ побудио је радикалне бијеле супремацисте у Сједињеним Америчким Државама и у цијелој Европи, доприносећи тако прекоатлантској ксенофобији, фанатизму и антисемитизму који се често назива „неонацизам“.

6. Стигма оптужбе за геноцид и њене контаминирајуће латентне функције

Између „саучесништва“ у геноциду и „помагања и подржавања“ геноцида постоји кључна разлика – разлика која пружа прилику за одбрану алибијем. Данијел Гринфилд (Daniel Greenfield) наводи да се особа која омогућава вршење геноцида разликује од особе чија је реторика можда саучесник у геноциду али заправо није била умијешана. Овде се постављају питања утицаја и личне одговорности. Дио проблема у овом случају је значајност осуђујуће пресуде за геноцид – јер настоји стигматизовати цјелокупни народ који је повезан са осуђеним вођом, што додатно подстиче међугрупна непријатељства. Јасно је да је геноцид емоционално набијен (запаљив) појам, који се повезује са покушајем истребљења Јевреја, Рома, Срба и других вјерских или етничких група које су нацисти ниподаштавали током тридесетих и четрдесетих година 20. вијека.

6.1. Судска атрибуциона пристрасност

Основна атрибуциона грешка (пристрасност) је настојање људи да себи или припадницима своје групе приписују (прецјењују) индивидуалне факторе за позитивне исходе, док у исто вријеме своје личне неуспјехе или неуспјехе припадника њихове групе приписују (прецјењују)

ситуационим (спољашњим) факторима, чиме се умањују лични фактори. На исти начин, доминантна група настоји да пренагласи (припише) спољне факторе када посматра успјехе припадника маргинализоване групе, када приписује директну одговорност за неуспјехе или негативне исходе – игноришући или умањујући олакшавајуће или отежавајуће узрочне факторе као што су ратна магла, одмазде или преемотивни напади током сукоба. То је емоционална функција људског симпатичког нервнег система који утиче на одлуке које доноси мождани кортекс током евалуације сложених питања која теже да оспоре норме и вриједности једне групе.

Сваки судски процес који је монтиран против одређене класе (раса, религија, пол друштвено-економски статус...), која није адекватно заступљена било међу судијама/поротом или бранитељима, слиједи амерички Џим Кроу систем дискриминаторне правде повезане са законитим линчовањем. Ово је велика заблуда једностране правде широм свијета. Правда је, сама по себи, представљена као равноправна и хоризонтална, а заправо ријеч је о вертикалном процесу који обухвата друштвену стратификацију. Друштвена стратификација, која укључује хијерархију социјалних статуса, присутна је код свих расних/етничких група и често се манифестује у облику етнонационализма који омогућава међурасну дискриминацију. У оквиру овог сценарија, они који су на власти у било ком тренутку намјерно или нехотице дискриминишу оне чланове које сматрају „другоразредним“ грађанима. Све расне и етничке групе, као што су Азијати, амерички Индијанци, Африканци, укључујући и америчке црнце и Хиспаноамериканце, имају неки облик друштвене стратификације и елитизам.

Институционализовани расизам укључује законски линч као средство за одржавање елитистичког и привилегованог статуса у друштву. Овај процес ствара самоиспуњавајуће пророчанство гдје сви чланови друштва, без обзира на расу/етничку или класну припадност, знају који су народи пожељни а који не. Мит о „одвојеном – али равноправном“ друштву, који је правно подржан 1896. године одлуком Врховног суда САД (у случају *Plessy v. Ferguson*), оправдавши тиме долазећу Џим Кроу еру сегрегације и незаконите егзекуције Афроамериканаца, Суд је 58 година касније коначно поништио у предмету *Brown v. Board of Education*.³⁵ Истакнути адвокат, црнац и будући члан Врховног суда САД, Тургуд Маршал (Thurgood Marshall) и два психолога црнца, др Кенет Кларк (Dr. Kenneth Clark) и др Мејми Кларк (Dr. Mamie Clark), демонстрирали су посљедице елитистичког система каста у Америци, тражећи од црначке и бјелачке дјеце предшколског узраста да одаберу лутку којој се највише диве (избор је био између црне или бијеле лутке). Значајан број дјеце, без обзира на расу, одабрао је пожељну бијелу лутку.³⁶ Ова студија је изнијета пред Врховним судом САД и јасно је показала латентни, и очигледно жељени, ефекат система дискриминационе (Џим Кроу) правде, која намјерно обезбјеђује боље ресурсе за привилеговану бијелу елиту, а у исто вријеме промишљено држи обојене људе у подређеном положају, а онда њихове неуспјехе приписује њиховој урођеној расној инфериорности. Борба и антиратни немири који ће услиједити шездесетих година 20. вијека довешће до доношења Закона о грађанским правима

35 *Brown v. Board of Education*, 347 U.S. 483, 1954.

36 Kenneth B. Clark, *Dark Ghetto: Dilemmas of Social Power* (New York: Harper & Row, 1965).

из 1964. и 1965. године, али чак ни то неће помоћи да се заустави институционални расизам у Америци нити двоструки стандарди правде, што показује кампања „Црни животи су важни“, против убистава ненаоружаних, а често и савладаних црнаца од стране бјелачке полиције.

Усљед историјског колонијалног искуства, бијела супремација појавила се на врху хијерархије међу групама. Међутим, чак и међу бијелцима постоји унутаррасно раслојавање које се појавило у 20. вијеку у облику покрета еугенике, који је преовладавао у америчким и европским друштвима. Нацизам је отишао предалеко са еугеником, тако што је убрзао процес генетског чишћења кроз своје логоре смрти. Ипак, крај Другог свјетског рата и такозвана правда коју су спроводили међународни војни судови нису окончали аријевски елитизам који је подстакао ова звјерства. Антијеврејска, антимуслиманска, антиафричка, антиромска и антисрпска осјећања не само да су опстала до данас, већ се све отвореније изражавају широм свијета, чак и у оквиру Европског савјета и Европске уније. Као и амерички црнци, ни Срби вјероватно неће добити поштено суђење, без обзира на „уважено“ правосуђе (МКСБЈ, МКС ...).

6.2. Оптужнице Хашког трибунала (ICTY)

Сви главни учесници у ратовима на Балкану 1991–2002, без оних у Словенији, били су умијешани или оптужени за ратне злочине.

а) Клаузула о изузећу од амнестије Хашког трибунала

Клаузула о изузећу од амнестије из Дејтонског мировног споразума из децембра 1995. године омогућава процесуирање лица која су оптужена за „тешко кршење међународног права“, што је припремило терен за суђења у Хагу – МКСЈ, која су до сада укључивала све главне „ултранационалистичке“ лидере који су се појавили током распада Југославије и ратова од 1991. до 2002. године:

- Фрањо Туђман*, ратни вођа Хрватске (католици);
- Алија Изетбеговић*, ратни вођа Бошњака (Муслимана) из Босне и Херцеговине (БиХ);
- Ејуп Ганић, вршилац дужности предсједавајућег Предсједништву БиХ (Бошњак);
- Слободан Милошевић*, ратни вођа Републике Југославије (Срби);
- Радован Караџић, ратни вођа Републике Српске (РС);
- Рамуш Харадинај, ратни вођа ОВК у рату на Косову (Албанци).

* преминуо

Нажалост, у оквиру „или–или“, „добар момак – лош момак“ адверсаријалног кривичног поступка, недостаје јасна слика пропорционалности када је ријеч о односу између осуђених који су преузимали терет кривице и других учесника који су често неправедно ослобођени. Овај процес укида принципе једнаке и правичне правде. У идеалном случају,

процедурална, *de jure* правда се заснива на претпоставци једнаке правде по закону. У оквиру модела адверсаријалног судског поступка, дистрибутивна или стварна правда је често изузетно пристрасна, као што многи тврде да је то био Хашки трибунал. Главни проблем са адверсаријалним поступком било је константно настојање „побједника“, потврђених од стране САД, да „геноцидну“ класификацију прошире и на догађаје изван Сребренице и да тај термин употребе за демонизовање свих Срба. Овај сценарио се одиграо у неколико случајева који су се водили пред Међународним кривичним судом.

б) Сажетак случаја Хрватске против Југославије из 1999. године пред Међународним кривичним судом правде

Хрватска је 2. јула 1999. године, након неколико дана од извршене агресије НАТО-а на Србију, поднијела тужбу Међународном суду правде против Савезне Републике Југославије (СРЈ), која се односила на тврдње о злочинима геноцида према члану 9. Конвенције о геноциду, уз допуњену тужбу поднијету 1. марта 2001. године. Суд је затражио измјену првобитне оптужнице због питања статуса Југославије као странке у поступку пред Судом, а касније и чињенице да се статус СРЈ поново промијенио са независношћу Црне Горе, остављајући само Србију као крајњу оптужену странку у овом случају. У даљем тексту, слиједи преглед случаја – *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)*:

Суд је донио пресуду 3. фебруара 2015. Суд је прво размотрио оквире своје надлежности, која се, према његовом мишљењу, темељила искључиво на члану 9. Конвенције о геноциду. Након што је Суд подсјетио да је пресудом од 18. новембра 2008. утврдио да је надлежан за догађаје који су се догодили након 27. априла 1992. (датум када је СРЈ, након сукцесије, постала страна Конвенције о геноциду) и истакао да се странке у поступку не слажу са бројним питањима која су се односила на догађаје који су се догодили прије тог датума, Суд је, с обзиром на то да ће морати да одлучује о тим питањима како би се утврдило да ли је Србија одговорна за кршење Конвенције, сматрао да има надлежност да размотри захтјев Хрватске у цијелости.

Суд се тада осврнуо на основаност захтјева странака. Подсјетио је да, према одредбама Конвенције из 1948. године, злочин геноцида садржи два конститутивна елемента. Први је физички елемент, то јест почињена дјела (која су наведена у члану 2. и укључују нарочито убиства чланова групе (тачка (а)) и наношење тешких тјелесних или душевних повреда члановима групе (тачка (б))). Други је ментални елемент, то јест намјера да се у потпуности или дјелимично уништи национална, етничка, расна или вјерска група као таква. Што се тиче захтјева Хрватске, Суд сматра да су ЈНА и српске снаге извршиле дјела у Источној Славонији, Западној Славонији, Бановини/Банији, Кордуну, Лици и Далмацији, која потпадају под тачке (а) и (б) члана 2. Међутим, заузевши став да није утврђено да су та дјела одражавала геноцидну намјеру, Суд је утврдио да Хрватска није доказала да је почињен геноцид или друга кршења Конвенције, па је сходно томе одбацио захтјев у цијелости. Што се тиче противтужбеног захтјева Србије, за који је утврђено да је прихватљив, Суд је закључио да су током и након операције „Олуја“ хрватске снаге починиле дјела која потпадају под тачке (а) и (б) члана 2. Суд је, међутим, сматрао да геноцидна намјера није доказана, те је утврдио да геноцид и друга кршења Конвенције нису доказани. Сходно томе, Суд је одбио противтужбени захтјев у цијелости.

в) Сажетак случаја БиХ против Србије и Црне Горе из 2007. године пред Међународним судом правде (МСП)

Босна и Херцеговина је 2006. године поново покушала проширити стигму геноцида повезану са масакром у Сребреници на Србе који су боравили у ономе што је преостало од бивше Југославије (СРЈ) – Србија и Црна Гора – како би их тужили за одштету. Црна Гора је морала бити елиминисана као странка због своје независности и накнадног чланства у Уједињеним нацијама. Због ових околности, Република Србија је постала једина тужена странка у поступку. МСП је у пресуди донесеној у фебруару 2007. негирао оптужбе за геноцид и било какве основе за одштету. Што се тиче оптужбе за геноцид у Сребреници, МСП је навео следеће:

Суд, међутим, није увјерен да је, на основу доказа којима располаже, дефинитивно утврђено да су учиниоци извршили масовна убиства припадника заштићене групе са посебним умишљајем (*dolus specialis*) да у потпуности или дјелимично униште групу као такву. Горенаведена убиства могу представљати ратне злочине и злочине против човјечности, али Суд није надлежан да утврђује да ли је то тако.

... Суд наглашава да се овај аргумент (план за извршење геноцида на цијелој територији) подносиоца тужбе (ФБиХ) удаљава од намјере више власти, било у ВРС-у или у Републици Српској, или на нивоу саме владе, или тужене странке. Размотривши Одлуку о стратешким циљевима, у контексту, коју је у мају 1992. године донио Момчило Крајишник као предсједник Народне скупштине Републике Српске, а која, по мишљењу подносиоца тужбе, скоро представља службену изјаву цјелокупног плана, Суд не види Одлуку о стратешким циљевима из 1992. године као утврђивање конкретне намјере.

... Суд стога налази да се дјела геноцида у Сребреници не могу приписати туженој странци, односно да су их починили њени органи или особе или ентитети који су у потпуности зависни од ње, те стога по овом основу не повлаче међународну одговорност тужене странке.³⁷

7. Савремена дешавања

Двадесет и четири године након такозваног „геноцида у Сребреници“ постоји антисрпско окупљање које се организује 11. јула поводом годишњице инцидента у Сребреници, уз медијску помпу и објаве на Фејсбуку, као што је „Никад не заборави и не опрости Сребреницу“. Јасно је да ова одлука одражава пристрасност западних друштава, којом су, посебно Радован Караџић и Срби уопште, оптужени за све страхоте почињене током ратова 1991–2002. Њена скривена функција била је да се ослободе сви остали који су били умијешани у сукоб и да се потврди америчко-европски наратив о кривици, који се нашироко пласира у филмовима и другим медијима.

Занимљиво је да су лидери у Хрватској и Федерацији Босне и Херцеговине хвалили ову одлуку додајући је преовладавајућој митској наративи да су ратове на Балкану водили Срби

37 ICJ, February 26, 2007, www.icj-icj.org.

против незаштићених Хрвата и Бошњака, који су се само покушавали заштитити од овог језивог агресора. Ово нашироко погрешно представљање ратова на Балкану (1991–2002), неопходно је да преиспита Одбор међународне ресторативне правде и да се фокусира не само на саме инциденте ратних злочина, већ и на исходе сличних инцидената које су починиле друге стране у сукобу, а не само Срби. Штавише, треба изнијети реалистичну дефиницију *геноцида*, ону која је повезана са страхотама Холокауста. Јасно је да свака употреба термина „геноцид“ мора имати одговарајући проглас/манифест који налаже истребљење цјелокупне политичке, социјалне, културне, расне или етничке популације, укључујући мушкарце, жене и дјецу, као што је то било предложено Хитлеровим „Коначним рјешењем“ (*Final Solution*). У том случају, као што је одлука МКСЈ да издвоји једног појединца, Радована Караџића, и оптужи га за геноцид, *per se*, онда је неопходно да постоји документација која оправдава његово повезивање са Хитлеровим „Коначним рјешењем“ и Холокаустом који је услиједио. Притом је потребно јасно артикулисати отежавајуће околности, попут нацистичких хрватских логора смрти у којима су на десетине хиљада Јевреја, Срба, Рома и Хрвата дисидентата страдали током Другог свјетског рата, а чији су лидери избјегли правну одмазду путем Нирнбершког процеса.

Док је петочлано вијеће судија Апелационог суда УН разматрало жалбу Радована Караџића 2019. године, у априлу исте године је одржана Међународна научна конференција у Републици Српској, а закључци са те конференције названи су „Сребреница – стварност и манипулација“. На тој конференцији је представљено 49 реферата који су објављени у зборнику радова 2019. године. Неке од главних тачака по мом мишљењу, иако није постигнут шири консензус, су следеће:

- I. Све оптужнице које је набројао Апелациони суд УН, а којима је Радован Караџић оптужен за геноцид, треба упоредити са сличним оптужницама подигнутим против других – Хрвата, Бошњака, Словенаца ... – упоређивањем пресуда.
- II. *Mens rea*, или намјера, треба да се утврди независно од етничке или вјерске припадности наводног починиоца, то јест треба утврдити и упоредити све сличне оптужбе садржане у оптужници којом се тврди да се то догодило ... нпр. лоши услови концентрационих логора, убиства цивила по етничкој основи, силовање, мучење, етничко чишћење, поступање са ратним заробљеницима....
- III. Темелјна и потпуна истрага намјерних провокација, укључујући и измишљене смртоносне догађаја попут бомбардовања пијаце и отварања ватре на непријатеље из насељених подручја, подручја под контролом УН и других заштићених подручја, у сврху не само јачања непријатељске ватре на тим подручјима, већ и у сврху медијске, финансијске и политичке добити која се уклапа у наратив „ми, јадне жртве“.
- IV. Као и у исходу суђења за покољ у Малмедију у Нирнбершком ратном суду, олакшавајуће околности током „усијања битке“ и „магле рата“ треба издвојити из унапријед смишљених планова као што су Хитлерово „Коначно рјешење“ или „Законска одредба о расној припадности и Законска одредба о заштити аријевске крви и части хрватског

народа“ Анте Павелића. У случају олакшавајућих околности, треба размотрити убиства стотине хиљада њемачких цивила која су починили савезници током бомбардовања великих градова, или, у случају Сребренице, страха од злостављања као она која су се догодила током Другог свјетског рата у нацистичко-усташким логорима смрти под заједничким именом Јасеновац. Овдје је важно схватити да колективни емоционални данак интензивне борбе може изазвати исхитрене одлуке које се у том тренутку чине неопходним да се спријече даља убиства. Разлика је у томе што су то често импулсивна дјела и нису дио планираног манифеста као што је био онај на основу којег је спровођен нацистички Холокауст. Ако се Јоахим Пајипер плашио да ослободи америчке војнике јер је постојала могућност да ће се и даље борити против њих или белгијске цивиле за које је сумњао да им помажу, онда се на сличан начин може тврдити и за Радована Караџића, који је знао да се бошњачка војска скрива и врши прегруписавање у сигурним областима како би напала српске цивиле, и изнијети сличан аргумент за масакр, а не геноцид, над овим потенцијалним борцима.

8. Модел ресторативне (социјалне) правде

Основни циљ ресторативне правде је помирење – велико одступање од осветничког, казног, ретрибутивног и стигматизијућег фокуса адверсаријалног модела правде. Модел америчких старосједилаца представљао је историјску перспективу, док јужноафрички и канадски процеси помирења представљају савремене примјере. У суштини, ресторативни процес/процес помирења подразумијева преиспитивање рата у Босни и Херцеговини (1991–1995), као и свих ратова на Балкану (1991–2002), и требало би да укључи независну академску/правну анализу засновану на клиничком моделу АБВ, гдје „А” означава испитивање претходних (сличних) случајева или супротстављених варијабли које доводе до „Б”, одређено понашање (посљедњи ратови на Балкану) и „В“, настале посљедице усљед „Б” – Дејтонски мировни споразум; МКТБЈ; и МСП/МКС. У том циљу, фокус мора бити на самим „дјелима за која се оптужени терети“, а не на појединачним оптужницама са инхерентном пристрасношћу која се повезује са селективним пресуђивањем тужилаштва.

Крајњи циљ модела „ресторативне социјалне правде“ јесте сагледавање догађаја који се сматрају криминалним; да оцијени судске поступке који су битни за спровођење правде (процедуралне наспрам дистрибутивне) и изложи редослијед одиграних догађаја (АБВ модел) тако да се може утврдити чињенично стање – које се затим може ширити без политичких, расних или вјерских пристрасности. Геополитичке, расне/етничке и/или вјерске пристрасности знатно се могу умањити усредсређивањем на догађаје за које се може подићи оптужница, а не само на појединачне оптуженике. Ово нуди бољу процјену правне етике, која је изостала током многих адверсаријалних судских поступака. Штавише, исход поступка

ресторативне социјалне правде није поновно оптуживање или ослобађање од одговорности, већ представљање свих релевантних чињеница, укључујући и заједничке страхоте рата, посебно грађанских ратова. Истрага треба да се прошири на спољне (посредничке) силе којима је сукоб смишљено погодовао тако што су често директно или индиректно погоршавали факторе који су продужавали трајање сукоба. Оно што је најважније, сви одрживи напори за обнављање социјалне правде морају да укључују све државе које су чиниле бившу Југославију, укључујући Словенију, Македонију и Црну Гору, као и Хрватску, Босну и Херцеговину, и Србију и њене полуаутономне покрајине – Косово и Војводину.

Први корак је свеобухватна ревизија оптужница Међународног кривичног суда за бившу Југославију и суђења која су вођена на основу оптужница за наведена кршења међународног закона (процедурална правда) и њихови исходи (дистрибутивна правда). То укључује природу и обим свједочења, квалитет свједочења, проценат осуђујућих пресуда и правичност казни. То је изузетно важно за оптужнице за „геноцид“: етничко чишћење; опсаде, убијање цивила, интернације, сексуални напади и друго.

Друго, комисија за ресторативну социјалну правду мора да размотри олакшавајуће и отежавајуће околности, као и улогу коју је етнонационализам имао у подстицању бијеса и мржње међу становништвом. Ово треба да укључи и недовршени посао у вези са нацистичким хрватским логорима смрти у Другом свјетском рату, као и то да ли су Тито и савезници можда намјерно превидјели ове догађаје, лажно се претварајући да „спајају људе“, притом не схватајући добро трајне посљедице епигенетских посљедица по будуће генерације.

Треће, оно што је подједнако важно и што у потпуности треба истражити и разоткрити везано је за спољне силе које су профитирале од посљедњих ратова на Балкану – новчано, војно и политички. У овом случају, важан елемент је улога НАТО-а (нпр. САД) у одржавању ових подјела ради геополитичке користи.

Крајњи циљ свеобухватног поступка ресторативне социјалне правде је пружање чињеничног и непристрасног приказа догађаја који су довели до сукоба, како се сукоб одиграо и природу пресуђивања о овим догађајима, укључујући и савремене догађаје. У идеалном случају, међународна правна етика захтијева правичну процјену ових догађаја, ако не и прецизнију презентацију уџбеника за будуће генерације. С обзиром на тренутну критику геополитичке пристрасности, која је упућена одређеним међународним комисијама, Уједињеним нацијама и невладиним организацијама, потребно је успоставити неуронску канцеларију за проналажење чињеница која ће се супротставити покаткад пристрасном утицају главних организација, попут Лјекара без граница (*Doctors Without Borders – MSF*) и Лјекара свијета (*Doctors of the World – MDM*), Центра за постконфликтна истраживања, Организације за европску безбједност и сарадњу (ОЕБС) и Европског форума за ресторативну правду и других, који се често размеђу својом самозваном неутралношћу, како би одржали негативни наратив о „лошим момцима“ насупрот „добрим момцима“, који је исход очигледне „Дим Кроу“ правде коју спроводе Међународни кривични суд за бившу Југославију и Међународни

кривични суд, и правном линчу Срба и ослобађању Хрвата, Словенаца, косовских Албанаца, Бошњака, Македонаца ... Овај изазов је данас од пресудног значаја, зато што поједини дијелови Европе поново примјењују модел аријевске супремације бијеле расе из нацистичке ере и теже етнонационализму и ауторитаризму попут мађарског премијера Виктора Орбана. Иако је амерички предсједник Доналд Трамп познат по томе да брани неонацистичке групе које заговарају супремацију бијеле расе јер су „добри људи“, такође треба напоменути и то да током грађанског рата на свим странама постоје и „добри“ и „лоши“ људи. Оружани сукоби нису организовани спортови за гледаоце са јасним побједницима и губитницима. То су сложени догађаји са трајним психолошким импликацијама за све преживјеле. То нису рационални догађаји у којима се код играча може успоставити јасна намјера.

Прилози

Прилог 1

Препоруке из извјештаја стручњака Фулбрајтовог програма из 2016. године¹

Јасно је да се ресторативне социјалне правде могу постићи тек када се прошлост тачно и адекватно прикаже и смјести у одговарајући геоисторијски и геополитички контекст. Једино тада се могу умањити дуготрајни анимозитети и неповјерење. Постојеће етикете „жртва“ и „починилац“ се морају неутралисати како би могло наступити помирење.

Рад Скогинса Берга (Scoggins Berg), под насловом *Prerequisite for Peace* (Предуслов за мир), чини дио његовог завршног рада у Центру за развој, животну средину и политику (CeDEP) Универзитета у Лондону и нуди три препоруке:

1. Међународна заједница, УН/ЕУ/САД, мора признати и показати одговарајуће поштовање породицама и жртвама логора смрти Јасеновац. Практично говорећи, политика социјалне одрживости за БиХ коју спроводе ЕУ/УН/САД мора садржати активности које укључују историјску трансгенерацијску трауму и имплементирати их.
2. Поред измјена и допуна политике, Комисија за истину и помирење, коју је основао Међународни суд правде за бившу Југославију УН, мора проширити свој процес казивања истине на период прије рата деведесетих година 20. вијека, који ће укључивати и логор смрти Јасеновац у Другом свјетском рату. Тина Росенберг (Tina Rosenberg), аутор књиге *Уклета земља: суочавање Европе са духовима након комунизма*, појашњава:

„Муслимани и Срби у Босни су развили потпуно различито сјећање на своју заједничку прошлост. Уколико се не исправе путем механизма као што је независна комисија за истину, онда се селективна сјећања преносе с генерације на генерацију“ (Huysse, 2003, стр. 26).
3. На крају, хрватски и муслимански политички и вјерски лидери требало би да јавно признају и извине се у име хрватских усташа за своју улогу у логору смрти Јасеновац. Идеално би било када би папа Фрањо предводио овај поступак извињења, као што је то учинио у име католика у другим земљама.^{□2} Потребно је извршити непристрасну, међународну ревизију поступака вођених пред МКСЈ-у, без очигледне пристрасности према било којем оптуженику.
- Неопходно је на критички и непристрасан начин сагледати богату и често сложену историју региона, нарочито претходне догађаје који су довели до сукоба 1991–1995. године и 1999–2002. Ово заузврат треба да постане дио секуларног средњошколског наставног програма који се предаје у свим средњим школама у БиХ, без изузетка. Даље, треба увести полагање националног испита из ове значајне теме за све ученике који похађају средњу школу (неопходан одређен број бодова да би стекли средњошколску

диплому). Потребно је увести строжи студијски програм као дио стручног образовања, посебно за полицију, војна лица, судије и тужиоце – неопходно је прикупити одређен број бодова као услов за стицање степена стручне спреме, сертификата или лиценце. Аутор је описао тренутну ситуацију у истраживању које је спровео са колегама из Србије и БиХ цитирајући Роуз-Ротову оцјену образовања у БиХ и сусједним државама из 2009. године:

На позив Парламентарне скупштине Босне и Херцеговине, у Сарајеву је у марту 2009. године одржан 70. Роуз-Рот семинар Парламентарне скупштине НАТО-а, на којем се разговарало о безбједносним, политичким и економским изазовима у Босни и Херцеговини и Западном Балкану. Наглашено је да су све већа незапосленост и притисци на буџет у региону допринијели наставку социјалне и политичке несигурности. Тачно је да је појачана етничка и вјерска подијељеност успорила реформе које финансирају ЕУ и НАТО и да се све стране опиру прављењу суштинских компромиса потребних за наставак кључних реформи. Партијски лидери настављају да експлоатишу дубоко укоријењене страхове и свеprisутно етничко неповјерење које успорава темпо политичких промјена.

Исход овог процеса је да млади људи имају много ужи и ретрограднији поглед на свијет од својих родитеља. Дио овог проблема су и школе у Босни и Херцеговини, које су готово искључиво подијељене по етничким линијама, при чему свака етничка група промовише своју искривљену верзију ратова на Балкану (1991–2001). Постоји потреба за оснивањем „комисије за истину и помирење“ у Босни и Херцеговини, како би се превазишли ти верски и етнички пристрасни погледи на историју ратова на Балкану. На семинару је такође наглашено да Србија треба да посвети пажњу положају својих националних мањина – Мађара, Албанаца, Бошњака, Хрвата, Чеха, Нијемаца и Рома.

- У извјештају Роуз-Рота се наводи да у Србији, као и у Босни и Херцеговини, постоји тенденција подјела школа по националној основи, које су прије ратова на Балкану биле мултиетничке. Невладине организације (*NGO*) су покушале да израде нове уџбенике историје на јужнословенским језицима, који нуде ширу и сложенију анализу ратова на Балкану, како би замијенили тренутне националистичке верзије, али су наишли на снажан отпор у свим земљама бивше Југославије, укључујући и Босну и Херцеговину и Србију.^{□3} Оружане снаге БиХ треба да буду организоване на сличан начин као што су биле организоване јапанске одбрамбене снаге након Другог свјетског рата, али под надзором НАТО-а. Оружане снаге би требало да одражавају етнички састав саме БиХ, а већина војних лица би обављала војну службу у ФБиХ или РС, у зависности од етничке припадности. Бошњаци/Хрвати не би требало да представљају већину у оружаним снагама које су стациониране у РС, а ни Срби не би требало да представљају већину у оружаним снагама које су стациониране у Федерацији БиХ. На сличан начин, Хрвати би требало да представљају већину припадника оружаних снага у кантонима у којима чине већину.
- Устав мора одражавати једнакост свих грађана, да не фаворизује муслимане, католике или православце у Босни и Херцеговини. По томе како је Уставни суд описан у Дејтонском мировном споразуму, чини се да су Бошњаци фаворизовани:

- *Надлежност Уставног суда БиХ:*

- (a) Уставни суд је једини надлежан да одлучује о свим споровима који настају по Уставу између ентитета (ФБиХ, РС, БД) или између БиХ и једног или оба ентитета, или између институција БиХ, укључујући и питања суверенитета и територијалног интегритета, или било које одредбе устава једног или оба ентитета или закона у складу са Уставом БиХ.
- (b) Уставни суд БиХ такође има апелациону надлежност за питања која постану предмет спора због пресуде било којег суда у БиХ.
- (c) Уставни суд БиХ такође има надлежност за сва питања у вези са Уставом БиХ; Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама и њеним протоколима; или са законима БиХ; или питања које се односе на неко опште правило међународног јавног права.

- *Пресуде суда су коначне и обавезујуће*

Неопходно је измијенити овај последњи услов да би неки виши европски суд, нпр. Европски суд за људска права, могао дјеловати као међународни апелациони суд.

Аутор наглашава један веома значајан изазов који произлази из Устава (садржаног у Дејтонском мировном споразуму):

Док нови Устав БиХ дозвољава снажне ентитетске владе, осим владе на државном нивоу, у којима право гласа имају припадници три главне етничке групе, остале националне мањине у новом Уставу наведене су као „остали“, што им онемогућава да се кандидују за изборне позиције. Роми и Јевреји у БиХ су 2006. године поднјели тужбе Европском суду за људска права. Тужбе су обједињене у један предмет познат као *Сејдић и Финци против БиХ*. Предмет против БиХ представљен је у Европском суду за људска права у јулу и августу 2006. године, према члану 34 Конвенције о основним слободама („Конвенција“). Подносиоци тужбе су се жалили на немогућност да се кандидују на изборима за делегате у Дому народа и Предсједништву Босне и Херцеговине на основу свог ромског и/или јеврејског поријекла. БиХ је била странка у поступку пред Европским судом за људска права на основу чланства у Савјету Европе од 2002. године, чиме испуњава услове да је оцијени Европска комисија за демократију. У том смислу, Парламентарна скупштина Савјета Европе подсјетила је БиХ да треба да усвоји нови устав којим би се укинула дискриминација „осталих“.

Европски суд за људска права донио је пресуду у корист подносилаца тужбе 2009. године и наложио БиХ да ревидира дејтонски Устав. Уколико то не учини, према пресуди Суда, сматраће се да је БиХ прекршила Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) из 2008. године са Европском унијом, што је главни услов за приступање ЕУ. Један од захтјева ССП је да БиХ измијени изборно законодавство у погледу чланова Предсједништва и Дома народа БиХ, како би обезбиједила потпуно поштовање Европске конвенције о људским правима. Да би била једнака и правична за све, уставна заштита мора важити за све грађане БиХ, не дозвољавајући једној конститутивној групи да доминира над другима.

- Управљање границама и монетарни стандарди морају бити усвојени, који би боље одражавали стандарде који су постојали у некадашњој Југославији. Имајући у виду

брзи развој путне мреже након завршетка посљедњих ратова на Балкану, потребно је примијенити споразуме шенгенског типа како би се убрзао развој држава које су некад припадале Југославији – истовремено обезбјеђујући заштиту граница, како би се спријечиле илегалне активности, укључујући трговину људима и друге облике илегалне трговине. Требало би увести евро као прихватљиву валуту у свим државама бивше Југославије, чак и у државама гдје није главна валута, као у Словенији и Хрватској. Ово би омогућило већу прекограничну размјену и трговину.

- Анекс 7 Дејтонског мировног споразума: *Права избјеглица и расељених лица* – иако је хвале вриједан као идеал за остварење ресторативне социјалне правде, сам по себи није практичан, углавном због узајамних злочина које су починиле све стране током сукоба 1991–1995. Многи који су се покушали „слободно“ вратити у своје домове, у њима су затекли своје бивше ратне непријатеље или, ако су могли да се врате, сазнали би да нису добродошли. Заправо, у радном документу Европске комисије из 2015. године наводи се да процес из Сарајевске декларације није адекватан, углавном зато што БиХ не поступа у складу са заједничким ставовима ЕУ о интегритету Римског статута или принципима ЕУ о билатералним споразумима о имунитету. Јасно је да треба спровести брзи поступак подношења захтјева како би расељена лица, посебно она која највјероватније никада неће моћи слободно да се врате у своје предратне домове, добила адекватну и праведну компензацију без дужих одлагања. Многе жртве „етничког чишћења“ приморане су на живот у сиромаштву усљед ових одлагања, која су често политички мотивисана или су резултат корупције.

Сасвим је прикладно цитирати недавни случај етничког чишћења у САД, имајући у виду главну улогу коју су САД имале у креирању Дејтонског мировног споразума. У првих 200 година свог постојања, САД су биле укључене у процес уклањања америчких старосједилаца, Индијанаца, са територија за којима су бијелци жудјели. Овај процес етничког чишћења подразумијевао је уклањање америчких Индијанаца са њихових огромних земљишних посједа који се данас налазе у држави Мејн. Фондација за права домицилних Американаца (the Native American Rights Fund – NARF) заступала је народ Пенобскот (Penobscot Nation) и племена Пасамамакводи (Passamaquoddy) у успјешно окончаној осмогодишњој парници (1972–1980). Међутим, 12 милиона хектара који чине већи дио сјеверног Мејна није могло да се врати индијанским племенима, јер су бијели досељеници тамо већ дуго живјели, па је умјесто тога постигнут договор о одговарајућем новчаном обештећењу у износу од 81,5 милиона долара. Сличан поступак мора бити спроведен за све расељене народе у БиХ, а не само за оне који су промовисани као жртве. Најзад, жртве/преживјели морају да формирају интегрисане (етничке) групе како би патње свих жртава могле бити подједнако вредноване. Жене би посебно имале користи од родно специфичних терапеутских група.

Прилог 2

Одабране библиографске јединице: историја, култура и клиничка питања

- Aarons, Mark and Loftus, John. *Unholy Trinity: How the Vatican's Nazi Networks betrayed Western Intelligence to the Soviets*. New York, NY: St. Martin's Press, 1992.
- Abazović, Mirsad *Državna bezbjednost NR Bosne I Hercegovine i Cazinska buna 1950*. Sarajevo. Bosnia-Herzegovina: CIP – Katalogizacija u Publikaciji Nacionalna i Univerzitetska Biblioteka, 2009.
- Ackerman, John E. and O'Sullivan. 2000. Eugene. *Practice and procedure of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: with selected materials for the International Criminal Tribunal for Rwanda*. The Hague: KLI.
- Adžajlić-Dedović, Azra. *The Long Road to Justice: Case Study*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Fakultet kriminalistickih nauka, University of Sarajevo, 2004.
- Adžajlić-Dedović, Azra, Sofradžija, Halima, Delijkić, Šadić, Sanela and Trbonja, Aldijana. *Domestic Violence developing study in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Institute for Criminology and Security Research at Faculty of Criminology in Sarajevo, USA Embassy, Public Relation Department, Bosnia and Herzegovina, 2007.
- Ahić, Jasmin. *Sistemi privatne signurnosti*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, 2009.
- Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. New York, NY: Routledge, 1993.
- Ajduković, Marina. Children in War in Croatia. *Croatian Journal of Social Policy* 2, no. 4 (1995): 295-304.
- Albright, Medeleine. *Madam Secretary: A Memoir*. New York, NY: HarperCollins. 2005.
- Aldrich, George H. Jurisdiction of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *American Journal of International Law* 90, no. 1 (1996): 64-69.
- Allcock, John B., Milivojevic, Marko and Horton, John J. *Conflict in the Former Yugoslavia: An Encyclopedia*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 1998.
- Allen, Beverly. *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996.
- Allport, Gordon. *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley. 1954.
- Almond, Gabriel and Coleman, James S. *The Politics of the Developing Areas*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1960.
- Almond, Mark. *Europe's Backyard War: The War in the Balkans*. London, England: Mandarin, 1994.
- Andreas, Peter. *Blue Helmets and Black Markets: The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008.

- Andretta, Filippo. *The Bosnian War and the New World Order failure and successes of International Intervention*. Brussels, Belgium: The Institute for Security Studies, Western European Union, 1996.
- Andric, Ivo. (1990). *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the influence of Turkish Rule*. Durham, NC: Duke University Press.
- Andric, Ivo. *The Days of the Consuls*. (Hawkesworth, C., & Rakic, B., translators). Belgrade, Serbia: Dereta, 2000.
- Anzulovic, Branimir. *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. New York, NY: New York University Press, 1999.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York, NY: Meridian Books, 1958.
- Arlovic, Mato. *The Croatian Community of Herzeg-Bosnia and the (re) organization of Bosnia and Herzegovina*. Zagreb, Croatia: Novi Informator. 2017.
- Artiles, Antonio M, & Meardi, Guglielmo. Public Opinion, immigration and welfare in the context of uncertainty. *Transfer: European Review of Labour and Research* 20, no. 1 (2014): 53-68.
- Atillasoy, Yuksel. *Ataturk: First President and Founder of the Turkish Republic*. Woodside, NY: Woodside House. 2002.
- Avakumovic, Ivan. *The History of the Communist Party of Yugoslavia*. Aberdeen, Scotland, UK: Aberdeen University Press, 1964.
- Bacevich, Andrew J. and Cohen, Eliot A. *War over Kosovo: Politics and Strategy in a Global Age*. New York, NY: Columbia University Press, 2001.
- Bade, Klaus. *Migration in European History* (Alison Brown, Trans.). Malden, MA: Blackwell Publishing, 2003.
- Badsey, Stephen and Latawski, Paul. *Britain, NATO, and the Lessons of the Balkan Conflicts, 1991-1999*. London, England: Frank Cass, 2003.
- Baker, James A. III and DeFrank, Tomas M. *The Politics of Diplomacy*. New York, NY: G.P. Putnam's Sons, 1995.
- Baldwin-Edwards, Martin. *Immigration and the Informal Economy in Southern Europe*. London, England: Frank Cass, 1999.
- Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984.
- Barany, Zoltan. "The Roma in Macedonia: Ethnic politics and the marginal condition in a Balkan state". *Ethnic and Racial Studies* 18, no. 3 (1995): 515-531.
- Barath, A. Children's Well-being after the War in Kosovo: Survey 2000. *Croatian Medical Journal* 43, no. 2 (2002): 199-208.

- Barber, Noel. *Lords of the Golden Horn: From Suleiman the Magnificent to Kemal Ataturk*. London, England: Arrow, 1988.
- Barber, Benjamin. *Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World*. New York, NY: Ballantine Books, 1996.
- Bartos, Otomar J. and Wehr Paul. *Using Conflict Theory*. New York, NY: Cambridge University Press. 2002.
- Bartrop, Paul R. *A Biographical Encyclopedia of Contemporary Genocide: Portraits of Evil and Good*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2012.
- Bartrop, Paul R. *Encountering Genocide: Personal Accounts from Victims, Perpetrators, and Witnesses*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO. 2014.
- Bartov, Omer. *Autonomy of a Genocide: The Life and Death of a Town called Buczacz*. New York, NY: Simon & Shuster, 2018.
- Bartusis, Mark C. *The Late Byzantine Army and Society: Arms and Society, 1204-1453*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Bass, Gary J. *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2000.
- Basoglu, Metin, Maria Livanou, Crnobaric Cvetana. "Psychiatric and cognitive effects of war in former Yugoslavia: association of lack of redress for trauma and posttraumatic stress reaction." *Journal of the American Medical Association (JAMA)* 294, (2005): 580-590.
- Bassiouni, Mahmoud C. *The Law of the International Criminal Tribunal of the Former Yugoslavia*. New York, NY: Transnational Publications, 1996.
- Batakovic, Dusan. *The Serbs of Bosnia & Herzegovina: History and Politics*. Paris, France: Dialogue, 1999).
- Beale, Michael. *Bombs over Bosnia: The Role of Airpower in Bosnia-Herzegovina*. Maxwell Air Force Base: Montgomery, AL: Air University Press, 1997.
- Bear, Mark F., Connors, Barry W. and Paradiso, Michael A. *Neuroscience: Exploring the Brain*. Baltimore, MD: Williams & Wilkins, 1996.
- Becirevic, Edina. *Na Drini genocid*. Sarajevo, Bosnia-Herzegovina: Buybook, 2009.
- Beck, Aaron. *Prisoners of Hate: The Cognitive basis of Anger, Hostility and Violence*. New York, NY: Harper/Collins, 1999.
- Beck, Ulrich. *Kaj je Globalizacija?* Ljubljana, Slovenia: Krtina, 1997.
- Becker, Howard. *Outsiders*. New York, NY: Free Press, 1968.
- Bell-Fialkoff, Andrew. *Ethnic Cleansing*. Sydney: Palgrave Macmillan, 1999.
- Bellamy, Alex. "The New Wolves at the Door: Conflict in Macedonia." *Civil Wars* 5, no. 1 (2002): 117-144.

- Beloff, Nora. *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West, 1939 to 1984*. Boulder, CO: Westview Press, 1985.
- Bender, Barbara and Winer, Margot eds. *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*. Oxford, England: Berg, 2001.
- Bennett, Christopher. *Yugoslavia's Bloody Collapse: Cause, Course, and Consequences*. London, England: Hurst and Co, 1995.
- Berg, Scoggins. *An Analysis of Bosnian-Serb Historical Trauma*. London, England: University of London, Center for Development, Environment and Policy (CeDEP), School of Oriental and African Studies, 2015.
- Berger, Jean-François "The Roma in the Balkans and in Central and Eastern Europe." *Refugee Survey Quarterly* 24, no. 4 (2005): 60-64.
- Bert Wayne. *The Reluctant Superpower: United States' Policy in Bosnia, 1991-1995*. New York, NY: St. Martin's Press, 1997.
- Bertsch, Gary K. *Values and Community in Multi-National Yugoslavia*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Bethlehem, Daniel and Weller, Mark. *Yugoslav Crisis in International Law*. New York, NY: Cambridge University Press, 1997.
- Bethlehem, Daniel. and Weller, Mark. *The Yugoslav Crisis in International Law: General Issues*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.
- Bezruchenko, Viktor. "Muslin Forces of the 28 Division of the ARBIH the legitimate target of the VRS Operation "Krivaja." '95'". *Srebrenica: Reality and Manipulation* edited by M. Miltuinovic. 553-568, Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April 2019.
- Bianchini, Stefano. *The Balkans and the Challenge of Economic Integration*. Ravenna: Longo Editore, 1997.
- Bianchini, Stefano. and Schopflin, George. *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century*. Ravenna: Longo, 1998.
- Bićanić, Rudolf. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1973.
- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ* [History of SFRJ]. Zagreb, Croatia: Skolska knjiga, 1978.
- Bildt, Carl. *Uppdrag Fred* [Assignment Peace]. Stockholm, Sweden: Norstedts, 1997.
- Bildt, Carl. *Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia*. London, England: Orion, 1998.
- Billig, Michael. *Banal Nationalism*. London, England: Sage, 2006.
- Black, Edwin. *War against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*. New York, NY: Four Walls Eight Windows, 2003.

- Blair, Tony. *A Journal: My Political Life*. New York, NY: Vintage, 2011.
- Blanchard, Paul. *Yugoslavia Blue Guide*. New York, NY: W.W. Norton, 1989.
- Blank, Stephen ed. *Yugoslavia's Wars: The Problem from Hell*. Carlisle Barracks, PA: U.S. Army War College, 1995.
- Boas, Gideon. *The Milosevic Trial: Lessons for the Conduct of Complex International Criminal Proceedings*. London, England: Cambridge University Press, 2008.
- Bobango, Gerald J. *The Emergence of the Romanian National State*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.
- Bodea, Cornelia and Candea, Virgil. *Heritage and Continuity in Eastern Europe: The Transylvanian Legacy in the History of the Romanians*, 1982.
- Bogdanich, George and Rooper, Jonathan. "Manufacturing a myth: Srebrenica and Western military intervention." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 617-640. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Boll, Michael M. ed. *The American Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944-1947: History and Transcripts*. Boulder, CO: Westview Press, 1985.
- Booth, Ken ed. *The Kosovo Tragedy: The Human Rights Dimension*. London, England: Frank Cass, 2001.
- Borkenau, Franz. *European Communism*. New York, NY: Harper, 1953.
- Borum, Randy. and Stock, Harley V. "Detection of deception in law enforcement applicants." *Law and Human Behavior* 17, no. 2 (1993): 157-166.
- Bosco, David. *Rough Justice: The International Criminal Court in a World of Power Politics* New York, NY: Oxford University Press, 2014.
- Bose, Sumantra. *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*. London, England: Hurst & Company, 2002.
- Bose, Sumantra. *Contested Lands*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- Both, Norbert. *From Indifference to Entrapment: The Netherlands and the Yugoslav Crisis, 1990-1995*. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press, 2000.
- Boyd, Charles G. "Making Peace with the Guilty: The Truth about Bosnia." *Foreign Affairs* 74, no. 5 (1994): 16-18.
- Boyd, Charles G. "Making Bosnia Work." *Foreign Affairs*, (January-February), 1998.
- Braham, Randolph. *The Hungarian Labor Service System, 1939-1945*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Brammertz, Serge and Jarvis, Michelle. *Prosecuting Conflict-Related Sexual Violence at the ICTY*. New York, NY: Oxford University Press, 2016.
- Branco, Carlos M. "There was no genocide in Srebrenica". *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 591-600. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.

- Brands, Henry W. *The Specter of Neutralism: The United States and the Emergence of the Third World, 1947-1960*. New York, NY: Columbia University Press, 1989.
- Braum, Aurel. *Small-State Security in the Balkans*. Totowa, NJ: Barnes & Noble Books, 1989.
- Branch, Taylor. *The Clinton Tapes: Wrestling History with the President*. New York, NY: Simon and Schuster, 2009.
- Brewster, JoAnne. and Stoloff, Michael L. "Using the Good Cop/Bad Cop Profile with the MMPI-2." *Journal of Police and Criminal Psychology* 14, (1999): 29-34.
- Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian War: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Briquemont, Francis. *Do Something General! Chronique de Bosnie-Herzegovine 12 Julliet 1993 - 24 Janvier 1994*. Brussels, Belgium: Collection La Noria, Editions Labor, 1997.
- Brock, Peter. "Dateline Yugoslavia: The Partisan Press." *Foreign Policy* (winter), (1993-94): 152-172.
- Brodie, Bernard. *War and Politics*. New York, NY: Macmillan Company, 1973.
- Brown, Rupert. *Prejudice: Its social psychology*. Oxford, England: Blackwell Publishers, 1995.
- Broz, Svetlana. *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. New York, NY: Other Press, 2004.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1996.
- Bugariski, Ranko. *Jezik od mira do rata*. Belgrade, Serbia: Cigoja Stampa, 1997.
- Bulajic, Milan. *Never Again: the genocide of Serbs, Jews, and Gypsies in the Ustasha*. Belgrade, Serbia: Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1991.
- Burg, Stiven L. and Paul S. Shoup. *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. London, England: M.E. Sharp, 1999.
- Burg, Stiven L. and Paul S. Shoup. *Ethnic Conflict and International Intervention: Crisis in Bosnia-Herzegovina, 1990-93*. New York, NY: Taylor & Francis, 2015.
- Butcher, James N. *International Adaptations of the MMPI-2: Research and Clinical Applications*. Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press, 1996.
- Byers, Michael. *War Law: International Law and Armed Conflict*. London, England: Atlantic Books, 2005.
- Byman, Daniel L. and Waxman, Matthew C. "Kosovo and the Great Air Power Debate." *International Security* 24, no. 4 (2000): 5-38.
- Campbell, Greg. *Road to Kosovo: A Balkan Diary*. Bolder, CO; Westview Press, 1999.
- Caplan, Richard. *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2005.

- Card, Claudia. *Confronting Evils: Terrorism, Torture, Genocide*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010.
- Carlton, David and Carlo Schaef. *South-Eastern Europe After Tito: A Powder Keg for the 1980s*. London, England: MacMillan Press, 1983.
- Carmichael, Cathie. *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition*. New York, NY: Routledge, 2012.
- Carpenter, B.N. and Raza, S.M. "Personality characteristics of police applicants." *Journal of Police Science and Administration* 15, (1987): 10-17.
- Carpenter, Ted G. *NATO's Empty Victory: A Postmortem on the Balkan War*. Washington, DC: Cato Institute, 2000.
- Caspersen, Nina. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnian in the 1990s*. Oxford, England: Berghahn Books, 2010.
- Cassese, Antonio. "The ICTY: A Living and Vital Reality." *Journal of International Criminal Justice* 2, no. 2 (2004): 585-597.
- Castellan, Georges. *A History of the Balkans: From Mohammed the Conqueror to Stalin*. New York, NY: Columbia University Press, 1992.
- Catic, Maja. *Bosnia is charges with genocide: moral claims and a state-building policy in a divided society*. Pittsburg, PA: University of Pittsburg Russian and East European Studies, 2011.
- Cavic, Tamara. "Refugees at the Avala Psychiatric Clinic: Role of cognitive restructuring in the treatment of psychological trauma." *Engrami - Casopi za klinicku psihijatriju, psihologiju i granicne discipline* 23, no. 3-4 (2001): 71-75.
- Ceausescu, Ilie. *War, Revolution, and Society in Romania: The Road to Independence*. Boulder, CO: Westview Press, 1983.
- Ceranic, Spasenija. "Psycho-social consequences in Adolescents: Victims of Landmines." *Engrami - Casopis za klinicku psihijatriju, psihologiju i granicne discipline* 25, no. 1-2 (2003): 49-54.
- Chadwick, Owen. *The Christian Church in the Cold War*. London, England: Penguin Books, 1992.
- Chandler, David. *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London, England: Pluto Press, 1999.
- Charney, Meredith E. and Keane, Terence M. Psychometric Analysis of the Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) - Bosnian Translation. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology* 13, no. 2 (2007): 161-167.
- Cheles, Luciano, Ferguson, Ronnie, and Vaughan, Michalina eds. *The Far Right in Western and Eastern Europe*. London, England: Longman, 1995.
- Ching, Jackie. *Genocide and the Bosnian Civil War*. New York, NY: Rosen Group, 2008.
- Chollet, Derek. *The Road to the Dayton Accords: A study of American statecraft*. London, England: Palgrave Macmillan, 2005.

- Churchill, W. (1997). *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas 1492 to the Present*. San Francisco, CA: City Lights Books.
- CIA. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995. Vol. 1*. Washington, DC: CIA Office of Russian and European Analysis, 2002.
- CIA. Albania. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Bosnia and Herzegovina. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Bulgaria. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Croatia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Greece. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Kosovo. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Macedonia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Montenegro. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Romania. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Serbia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Slovenia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Turkey. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- Cigar, Norman. *Genocide in Bosnia: Politics of "ethnic cleansing."* College Station, TX: Texas A&M University Press, 1995.
- Cirkovic, Sima. *The Serbs*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Clark, Janine. "National Minorities and the Milosevic Regime." *Nationalities Papers* 35, no. 2 (May, 2007): 317-339.
- Clark, Wesley. *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat*. New York, NY: Public Affairs, 2001.
- Clebert, Jean-Paul. *The Gypsies*. New York, NY: Penguin Books, 1970.
- Clifford, Clark. and Holbrooke, Richard. *Counsel to the President: A Memoir*. New York, NY: Random House, 1991.
- Clinard Marshall ed. *Anomie and Deviant Behavior*. New York, NY: Free Press, 1964.
- Clinton, Bill. *My Life*. New York, NY: Knopf, 2004.
- Clissold, Stephen ed. *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1968.

- Cohen, Lenars. *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, CO: Westview Press, 1993;1995.
- Cohen, Lenard. *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*. Oakville, Ontario, Canada: Mosaic Press, 1989.
- Cohen, Philip J. *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1996.
- Cohen, Roger. *Hearts Grown Brutal: Sagas of Sarajevo*. New York, NY: Random House, 1998.
- Committee on Armed Services, United States Senate: *1995 Hearings on Bosnia*, Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1996.
- Conversi, Daniele. "Central Secession: Towards a New Analytical Concept? The case of Yugoslavia." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26, no. 2 (2000): 333-355.
- Coser, Lewis A. *The Functions of Social Conflict: An Examination of the concept of social conflict and its use in empirical sociological research*. New York, NY: Free Press, 1956.
- Coser, Lewis A. *George Simmel*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1965.
- Coser, Lewis A. *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York, NY: Free Press, 1967.
- Costo, Rupert and Henry-Costo, Jeanette eds. *The Missions of California: A Legacy of Genocide*. San Francisco, CA: Indian Historian Press, 1987.
- Coufoudakis, Van and Psomiades, Harry. *Greece and the New Balkans*. New York, NY: Pella Publishers, 1999.
- Crampton, Richard J. *Bulgaria, 1878-1918: A History*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Crampton, Richard. J. *The Balkans since the Second World War*. New York, NY: Longman, 2002.
- CRE. *The Bologna Declaration on the European space for higher education: an explanation (Bologna Accord)*. Bologna, Italy: Confederation of EU Rectors' Conference and the Association of European Universities (CRE), 1999.
- Crnobrnja, Mihailo. *The Yugoslav Drama*. London, England: Tauris, 1996.
- Crowe, David M. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. London, England: I.B. Tauris, 1995.
- Crowe, David M. *War Crimes, Genocide, and Justice: A Global History*. London, England: Palgrave Macmillan, 2013.
- Crozier, Michel, Huntington, Samuel and Watanuki, Joji. *The Crisis of Democracy: The Trilateral Commission*. New York, NY: New York University Press, 1975.
- Curak, Nerzuk. *Geopolitika kao sudbina: slucaj Bosna*, 2002.
- Curta, Florin. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001.

- Curta, Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2006.
- Cushman, Thomas. and Meštrović, Stjepan. *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York, NY: New York University Press, 1996.
- Curtie, Mark. *Secret Affairs: Britain's Collusion with Radical Islam*. London, England: Profile, 2010.
- Cviic, Christopher. *Remaking the Balkans*. London, England: Pinter Publishers, 1995.
- Dedijer, Vladimir. *Yugoslav Auschwitz and the Vatican: A Croatian massacre of Serbs during the Second World War*. Buffalo, NY: Prometheus, 1992.
- Daalder, Ivo. *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*. Washington, DC: Brookings Institute Press, 2000.
- Daalder, Ivo. and O'Hanlon, Michael. *Winning Ugly: NATO's War to save Kosovo*. Washington, DC: Brookings Institute Press, 2000.
- Dalstrom, W. Grant, Welsch, Geogerge S. and Dalstrom, Leona. *An MMPI Handbook, Vol. 1*. Minneapolis, MN: The University of Minnesota Press, 1975.
- Danailov, Teodora R. ed. *Bulgaria: Environmental, Social and Economic Challenges*. New York, NY: Nova science publishers, 2018.
- Danforth, Loring M. *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Daniels, Robert. *The Nature of Communism*. New York, NY: Vintage Books, 1962.
- Davis, Bergen. Biographical Memoir of Michael Idvorsky Pupin (Mihajlo Idvorski Pupin) - 1858-1935. *National Academy of Sciences - Bibliographical Memoirs* (Volume Six - Tenth Memoir), 1938.
- Dawisha, Karen and Parrot, Bruce. *Politics, Power and the Struggle for Democracy in Southeastern Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.
- Dawkins, Richard M. "The Crypto-Christians of Turkey." *Byzantion* 8, (1933): 247-275.
- Dayton Peace Accords, *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*. Vienna, Austria: Printed by USIA Regional Program Office, 1995.
- Dedijer, Vladimir. *The Road to Sarajevo*. New York, NY: Simon & Schuster, 1966.
- Dedijer, Vladimir, Bozic, Ivan., Cirkovic, Sima and Ekmecic, Milorad. *History of Yugoslavia*. New York, NY: McGraw-Hill, 1974.
- De Giorgi, Alessandro. "Immigration Control, Post-Fordism, and Less Eligibility: A Materialist Critique of the Criminalization of Immigration Across Europe." *Punishment and Society* 12, no. 2 (2010):147-167.

- Deliso, C. *The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West*. Westport, CT: Praeger Security International, 2007.
- Deljkic, Irma. "Facts on Domestic Violence in Bosnia and Herzegovina." *Journal of Criminal Justice and Security* 8, no. 3,4 (2006): 268-273.
- DeLuca, Anthony R. *Great Power Rivalry at the Turkish Straits: The Montreux Conference and Convention of 1936*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Del Ponte, Carla and Sudetic, Chuck. *Madam Prosecutor: Confrontations with Humanity's Worst Criminals and the Culture of Impunity*. New York, NY: Other Press, 2009.
- Dempsey, Gary T. *Exiting the Balkan Thicket*. Washington, DC: Cato Institute, 2002.
- Denitch, Bogdan. *Limits and Possibilities: The Crisis of Yugoslav Socialism and State Socialist Systems*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1990.
- Denitch, Bogdan. *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1994.
- Department of the Army. *German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941-1944)*. Washington, DC: Department of the Army (Pamphlet No. 20-243), 1954.
- Deric, Gordana. Others in post-conflict contexts. *Filozofija i društvo* 19 no. 3 (2008): 259-271.
- Deroc, Milan. *British Special Operations Explored: Yugoslavia in Turmoil, 1941-1943, and the British Response*. Boulder, CO: East European Monographs/New York, NY: Columbia University Press, 1988.
- Diamond, Larry, Marc F Plattner, Yun-han Chu and Hung-mao Tien. *Consolidating the third wave democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- Di Giovanni, Janine. *The Quick and the Dead: Under Siege in Sarajevo*. London, England: Orion, 1994.
- Dizdarevic, Raif. *From the Death of Tito to the Death of Yugoslavia*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Šahinpašić, 2009.
- Djilas, Milovan. *Clanci 1941-1946*. Belgrade, Serbia: Kultura, 1947.
- Djilas, Aleksa. *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Djordjevic, Dimitrije and Stephen Fischer-Galati. *The Balkan Revolutionary Tradition*. New York, NY: Columbia University Press, 1981.
- Dobbs, Michael. *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire*. London, England: A&C Black (Bloomsbury Publishing), 1997.
- Donev, Donko, Silvana Onceva and Ilija Gligorov. Refugee Crisis in Macedonia during the Kosovo Conflict in 1999. *Croatian Medical Journal* 43, no. 2 (2002): 184-189.

- Donia, Robert J. *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*. Boulder, CO: East European Monographs/New NY: Columbia University Press, 1981.
- Donia, Robert J and John V.A. Fine. *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*. London, England: Hurst and Co, 1994.
- Donia, Robert J. *Sarajevo: A Biography*. Ann Arbor, MI University of Michigan Press, 2006.
- Donia, Robert J. *Radovan Karadzic: Architect of the Bosnian Genocide*. New York, NY: Cambridge University Press, 2014.
- Dorin, Alexander. "Manipulation of Serbs crimes in Srebrenica product of orchestrated operation of many circles." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic 655-674. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Dragnich, Alex N. *The Development of Parliamentary Government in Serbia*. Boulder, CO: Westview Press, 1978.
- Dragnich, Alex N. *The First Yugoslavia: The Search for a Viable Political System*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1983.
- Dragnich, Alex N. and Slavko Todorovich. *The Saga of Kosovo: Focus of Serbian-Albanian Relations*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Dragovic-Soso, Jasna. *Saviors of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London, England: C. Hurst & Company, 2002.
- Drew, Elizabeth. *On the Edge: The Clinton Presidency*. New York, NY: Simon & Schuster, 1994.
- Ducic, Jovan. *King Radovan's Treasure (A book of Fate; Leutar Mornings (Musing on man))*. Translated by Momčilo Selić. Belgrade, Serbia: Mono & Manana, 2003.
- Dunn, Dennis J. *The Catholic Church and the Soviet government, 1939-1949*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Durkheim, Emile. *Suicide: A Study in Sociology*. (Spaulding, J.A., & Simpson, G., trans.) New York, NY: Free Press, 1951.
- Durodie, Bill. "Suicide Bombers vs. Sexual Abusers: A Battle of Depravity or Western Fixations?" *Security Journal* 20, no. 3 (2007):146-157.
- Dyker, David A. and Ivan Vejvoda eds. *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London, England: Longman, 1996.
- Economides, Spyros. *The Balkan Agenda: Security and Regionalism in the New Europe*. London, England: Brassey's, 1992.
- Ellis, Donald G. *Transforming Conflict – Communication and Ethnopolitical Conflict*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2006.
- Erickson, Edward J. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group, 2003.

- Esposito, John L. *Islam and Politics*, 3rd edition, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1984.
- ETS *Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region (Lisbon Process)*. Lisbon, Portugal: European Treaty Series - No. 165, 1997.
- Eyal, Jonathan. *Europe and Yugoslavia: Lessons from a Failure*. London, England: Royal United Services Institute for Defense Studies, 1993.
- Eykyn, George. "Mujahidin rush to join Islamic fundamentalists in war." *The Times of London*, September 23, 1992.
- Farmer, Brian R. *Radical Islam in the West: Ideology and Challenges*. Jefferson, NC: McFarland, (2010).
- Fay, Sidney B. *After Sarajevo: The origins of the World War, Vol. II*. New York, NY: Macmillan Company, 1930
- Fejto, Ferenc. *A History of the People's Democracies*. New York, NY: Penguin Books, 1977.
- Fine, John V.A. Jr. *The Bosnian Church: A New Interpretation*. Boulder, CO: Westview Press, 1975.
- Fine, John V.A. Jr. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1991.
- Fine, John V.A. Jr. *The Late medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1994.
- Finland, Alastair. *The Collapse of Yugoslavia 1991-1999*. Oxford, England: Osprey Publishing, 2004.
- Fischer, Bernd J. *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Fisk, Robert. "To Sarajevo, by way of Riyadh." *The Independent*, December 22, 1992.
- Flunger, Barbara and Hans-Georg Ziebertz "Intercultural identity – Religion, values, in-group and out-group attitudes." *Journal of Empirical Theology* 23, (2010): 1-28.
- Ford, Kirk. *OSS and the Yugoslav Resistance, 1943-1945*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1992.
- Forsythe, David P. *Encyclopedia of Human Rights*. New York, NY: Oxford University Press, 2004.
- Fotic, Aleksandar. Serbian Orthodox Church. In *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 519-520. New York, NY: Infobase Publishing, 2008.
- Fotini, Christia. *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2012.
- Franklin, H. Bruce. *Crash Course: From the Good War to the Forever War*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018.
- Fraser, Angus. *The Gypsies*. London, England: Routledge & Keegan, 1992.
- French, Laurence A. and John Vollmann. "Treating the Dangerous Sexual Offender." *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 31, no. 1 (1987): 61-69.

- French, Laurence A. Neuropsychology of Violence. *Corrective and Social Psychiatry* 37, no. 1 (1991): pp. 12-17.
- French, Laurence A. Understanding Hate, Violence & Vigilantism: Mitigating Clinical/Social Factors. *American Association of Behavioral and Social Sciences Journal* 8, (2005): 21-30.
- French, Laurence A. "Combat Stress among North American Veterans serving in Iraq/Afghanistan." In *IX Congreso Internacional de Estres Traumático – 2008*, 205-214, edited by D. Mosca, Eduardo Cazabat and R. Lescano. Buenos Aires, Argentina: Librenia Akadia Editorial, 2008.
- French, Laurence A. and Neal Wailles. "Assessing and Training Police and Security Personnel relevant to Ethnic and Cultural Sensitivity." *The Researcher* XXI, no. 4 (2008): 51-71.
- French, Laurence A. and Lidija Nikolic-Novakovic. *War Trauma and its Aftermath: An International Perspective on the Balkan and Gulf War*. Lanham, MD: University Press of America, 2012.
- French, Laurence A. *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnian-Herzegovina*. Banja Luka, Bosnia-Herzegovina: University of Banja Luka Press, 2018.
- French, Laurence A. "Obstacles and Challenges to Restorative Justice in Bosnia and Herzegovina after the Civil War." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 601-616. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Freidenreich, Harriet P. *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia, PA: The Jewish Publication Society, 1979.
- Freud, Sigmund. *Civilization and its Discontents*. Translated by James Strachey. New York, NY: Norton, 1930/1962.
- Freud, Sigmund. *The Future of an Illusion*. Translated by W.D. Robson-Scott and edited by James Strachely. Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1927; 1964.
- Friedman, Francine. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*. Bolder, CO: Westview Press, 1996.
- FRY. *Federal Republic of Yugoslavia, Second Report Submitted to the Commission of Experts*. IHRLI Doc. No. 28401-29019, 1993.
- Gagnon, V.P. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Gallagher, Tom. "The Media and the search for Democracy in the Balkans." In *Experimenting with Democracy: regime change in the Balkans*, edited by Geoffrey Pridham and Tom Gallagher. London, England: Routledge, 2000.
- Gallagher, Tom. *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989: From the Ottoman to Milosevic*. London, England: Routledge, 2001.
- Gallagher, Anne. "Developing and Effective Criminal Justice Response to Human Trafficking: Lessons from the Front Lines." *International Criminal Justice Review* 18, no. 3 (2008): 318-343.

- Gavrilović, Jelena, Dušica Lečić-Toševski and Vladimir Jović. "Actual Symptomatology, Defense Mechanisms and Childhood Trauma experienced in War Traumatized Patients." *Psychiatry Today* 30, no. 4 (1998): 509-521.
- Gavriolvić-Janković, Jelena, Dušica Toševski-Lečić, Olga Čolović and Sara Dimić. "Association of Posttraumatic Stress and Quality of Life in civilians after air attacks." *Psychiatry Today* 37, no. 2 (2005): 289-305.
- Gellner, Ernest. *Nationalism*. New York, NY: Weidenfeld & Nicolson, 1997.
- Georgescu, Vlad. *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750-1831*. Boulder, CO: Westview Press, 1971.
- Georgescu, Vlad. *The Romanians: A History*. London, OH: Ohio State University Press, 1990.
- Germinal, C. "Crown witness – the downward of The Hague Tribunal." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 417-430. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Gimbutas, Marija. *The Slavs*. London, England: Thames and Hudson, 1971.
- Gjelten, Tom. *Sarajevo Daily: A City and Its Newspaper Under Siege*. New York, NY: Harper and Collins, 1995.
- Glenny, Misha. *The Rebirth of History: Eastern Europe in the Age of Democracy*. New York, NY: Penguin Books, 1990.
- Glenny, Misha. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (3rd Edition). New York, NY: Penguin Books, 1996.
- Glenny, Misha. *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*. London, England: Granta Publishers, 1999.
- Gligorov, Vladimir. *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia*. Upsale: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994.
- Goffman, Erving. *Stigma*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963.
- Goldstein, Slavko, ed. *Jews in Yugoslavia*. Zagreb, Croatia: Muzejski proctor, 1989.
- Gomukla, Stanislaw, Peter Boone and Richard Layard. *Emerging from Communism: Lessons from Russia, China and Eastern Europe*. Cambridge, MA: MIT Press, 1998.
- Goodwin, Jason. *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*. New York, NY: Henry Holt & Company, Inc, 1998.
- Gorazd, Mesko and Borislav Petrovic. *Kriminology*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Faculty of Law, University of Sarajevo, 2004.
- Gow, James. *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*. London, England: St. Martin's Press/Pinter, 1992.

- Gow, James. *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War*. London, England: Hurst & Company, 1997.
- Greenberg, Robert. *Language and Identity in the Balkans*. Oxford, England: Oxford University Press, 2004.
- Greenfield, Daniel M. "Crime of Complicity in Genocide: How the International Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia Got It Wrong, and Why It Matters." *Journal of Criminal Law and Criminology* 98, no. 3 (2008): 921-952.
- Gregurek, Rudolf, Herman Vukusic, Vlatka Baretic, Silva Potrebica et al. "Anxiety and Posttraumatic Stress Disorder in Disabled War Veterans." *Croatian Medical Journal* 37, no. 1 (1996): 38-41.
- Griggin, Catherine and Jim Ruiz. "The sociopathic police personality: Is it a product of the "rotten apple" or the "rotten barrel"?" *Journal of Police and Criminal Psychology* 14, no. 1 (1999): 28-37.
- Gutman, Roy. "Witnesses Claim UN Forces Visited Serb-Run Brothel." *New York, Newsday*, November 1, 1993, 3.
- Gutman, Roy. *A Witness to Genocide*. New York, NY: Macmillan Publishing Company, 1993.
- Gyorgy, Andrew. Satellite Parties in Eastern Europe. In *Modern Political Parties*, edited by Neumann, S. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1955.
- Hall, Brian. *The Impossible Country*. New York, NY: Penguin Books, 1994.
- Hall, Derek R. and Darrick Danta. *Restructuring the Balkans: A Geography of the New Southeastern Europe*. West Sussex, England: John Wiley & Sons, 1996.
- Hall, Richard C. *The Balkan Wars, 1912-13: Prelude to the First World War*. London, England: Routledge, 2000.
- Halpern, Joel, David Kideckel, eds. *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2000.
- Hammond, Phil. *Framing Post-Cold War Conflicts: The Media and International Intervention*. Manchester, England: Manchester University Press, 2007.
- Hardin, Russell. *One for All: The Logic of Group Conflict*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Harding, John, Harold Prohansky, Bernard Kutner and Isidor Chein. "Prejudice and Ethnic Relations." In *The Handbook of Social Psychology*, Vol 5, edited by Gardner Lindzey and Elliot Aronson, 1-61. Reading, MA: Addison-Wesley publishing company, 1969.
- Hargrave, George, Deirdre Hiatt and Tim Gaffney. "T.W. F+4+9+Cn: An MMPI Measure of Aggression in Law Enforcement Officers and Applicants." *Journal of Police Science and Administration* 16, no. 4 (1988): 268-273.
- Harmmond, Philip and Edward Herman, eds. *Degraded Capability: The Media and the Kosovo Crisis*. London, England: Pluto Press, 2000.

- Harris, P. *Cry Bosnia*. Edinburg, Scotland, UK: Canongate, 1995.
- Hartland, David. *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. London, England: UK Government Stabilization Unit Project, July 2017.
- Hasanović, Melvudin, Osman Sinanović and Slobodan Pavlović. "Acculturation and Psychological Problems of Adolescents from Bosnia and Herzegovina during Exile and Reparation." *Croatian Medical Journal* 46, no. 1 (2005): 105-115.
- Hasanović, Melvudin, Osman Sinanovic, Zihnet Selimbasic, Izet Pajević and Esmina Avdibegović. "Psychological Disturbances of War-traumatized Children from Different Foster and Family Settings in Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 47, no. 1 (2006): 85-94.
- Hazan, Pierre. *Justice in a Time of War: The True Story behind the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 2004.
- Herceg, Marko, Barbara G. Melamed and Jasenka Pregrad. "Effects of War on Refugee and Non-Refugee Children from Croatia and Bosnia-Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 37, no. 2 (1996): 105-111.
- Havel, Vaclav. *The Art of the Impossible*. New York, NY: Alfred A. Knopf, 1997.
- Henigsberg, Neven, Vera Folnegović-Smalc and Ljiljana Moro. "Stressor Characteristics and Post-Traumatic Stress Disorder Symptom Dimensions in War Victims." *Croatian Medical Journal* 42, no. 5 (2001): 543-550.
- Hehn, Paul N. *The German Struggle Against the Yugoslav Guerrillas in World War II: German Counter-Insurgency in Yugoslavia, 1941-1943*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.
- Helsinki Watch. *War Crimes in Bosnia-Herzegovina*. New York, NY: Human Rights Watch, 1992.
- Herman, Judith L. *Trauma and Recovery*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Svjetlost. (1997).
- Heuser, Beatrice. *Western Containment Policies in the Cold War: The Yugoslav Case 1948-53*. London, England & New York, NY: Routledge, 1989.
- Hiatt, Deirdre and George Hargrave. "MMPI Profiles of Problem Peace Officers." *Journal of Personality Assessment* 52, (1988): 722-731.
- Hill, Gary. "U.N. Rule of Law Guidelines." *Corrections Compendium* 33, no. 6 (2008): 31-33.
- Hitchens, Marilyn G. *Germany, Russia, and the Balkans: Prelude to the Nazi-Soviet Non-Aggression Pact*. Boulder, CO: Westview Press, 1983.
- Hofbauer, Hannes. "Judiciary as continuation of warfare." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 569-576. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Holbrooke, Richard. *To End a War*. New York, NY: Random House, 1998.
- Honig, Jan Willem and Norbert Booth. *Srebrenica: Record of a War Crime*. London, England: Penguin, Harmondsworth, 1996.

- Hoptner, J.B. *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*. New York, NY: Columbia University Press, 1962.
- Hottl, Wilhelm. *The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage*. New York, NY: Praeger, 195).
- Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY: Simon & Schuster, 1998.
- Huntington, Samuel P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT: Yale University Press, 2006.
- Husanovic, Jasmina, ed. *Na Tragu novih politika: kultura i obrazovanje u Bosni i Hercegovini* [Tracing New Politics: Culture and Education in Bosnia and Herzegovina]. Tuzla: Association Bosnia and Herzegovina 2005 and Center City, 2006.
- Hutchings, Robert L. *American Diplomacy and the End of the Cold War*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1997.
- Hussein, Asaf. "Communist Yugoslavia's Fear of Islam." *Issues on the Islamic Movement* 4, (1983-84): 34-35.
- Ibrahimagić, Omer. *Bosnia, defended but not liberated*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bosnjačkih intelektualaca, 2004.
- Ilic, Zoran, Vladimir Jović and Dušica Lečić-Tosevski. "Post-traumatic Stress in War Prisoners." *Psychiatry Today* 30, no. 1 (1998): 73-85.
- Illyes, Elemer. *Ethnic continuity in the Carpatho-Danubian Area*. Boulder, CO: East European Monographs/New York, NY: Columbia University Press, 1988.
- IMTFE. *International Military Tribunal for the Far East*. Charlottesville, VA: University of Virginia School of Law, 2020. archives@law.virginia.edu.
- Independent International Commission on Kosovo. *Kosovo Report*. New York, NY: Oxford University Press, 2000.
- Innes, Michael A. *Bosnian Security after Dayton: New Perspectives*. New York, NY: Routledge, 2006.
- International Commission on the Balkans. *Unfinished Peace: A Report*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1996.
- Inwald, Robin and Elisabeth J. Shusman, "Personality and performance: sex differences of law enforcement officer recruits." *Journal of Police Science and Administration* 12, no. 3 (1984): 339-347.
- Irwin, Zachary "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina." *East European Quarterly* 17, (1984): 437-458.
- Israeli, Raphael and Albert Benabou, *Savage in the heart of Europe: The Bosnian War (1992-1995) Context, Perspectives, Personal Experiences, and Memoirs*. Houston, TX: Strategic Book Publishing and Rights Company, 2013.

- Israel, Jared. "Vatican guided the genocide charges against Serbs and was the sponsor of non-Ustasha Croatia." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 527-552. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Jaszi, Oszkar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, IL: Chicago University Press, 1929.
- Jeffries, Ian. *Problems of Economic and Political Transformation in the Balkans*. London, England: Pinter, 1996.
- Jeffries, Ian. *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-First Century: A Guide to the Economies in Transition*. New York, NY: Routledge, 2002.
- Jeffries, Ian. *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-First Century: A Guide to the Economies in Transition*. New York, NY: Routledge, 2002.
- Jelavich, Charles and Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*. Seattle, WA: Washington University Press, 1977.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: 18th and 19th Centuries*, Vol. 1. England: Cambridge University Press, 1983.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: 20th Century*, Vol. 2. England: Cambridge University Press, 1983.
- Jelavich, Barbara. *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*. England: Cambridge University Press, 1991.
- Jelinek, Yeshayahu. *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939-1945*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Jezernik, Božidar. *Divlja Evropa: Balkan u ocima putnika sa Zapada* [Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers], translated by Slobodanka Glišić. Belgrade, Serbia: Biblioteka XX vek, 2007.
- Johnston, Robert H. *Tradition versus Revolution: Russia and the Balkans in 1917*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Joksimovich, Vojin. *Kosovo Crisis: A Study in Foreign Political Mismanagement*. Los Angeles, CA: Graphic Management Press, 1999.
- Jones, Edward and Victor Harris. "The attribution of attitudes." *Journal of Experimental Psychology* 3, (1967): 2-24.
- Jones, Edward E. and Richard E. Nisbett. *The Actor and the Observer: Divergent perceptions of the cause of behavior*. Morristown, NJ: Learning Press, 1971.
- Jovanović, Aleksandar, Dušica Lečić-Toševski, Maja Ivokovic, Aleksandar Damjanović and Miroslava Jašović Gašić. "Predicting Violence in Veterans with Posttraumatic Stress Disorder." *Vojnosanitetski preglad* 66, no. 1 (2009): 13-21.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003.

- Judah, Tim. *Kosovo: War and Revenge*. New Haven, CT: Yale University Press, 2000.
- Judah, Tim. *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven, CT: Yale University Press, 2008.
- Jukic, Ilija. *The Fall of Yugoslavia*. New York, NY: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1974.
- Kaldor, Mary and Ivan Vejvoda. *Democratisation in Central and Eastern Europe*. London, England: Pinter, 1999.
- Kandido-Jakšić, Maja. "Social Distance and Attitudes towards ethnically mixed marriages." *Psihologija* 41, no. 2 (2008): 149-162.
- Kaplan, Robert D. *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York, NY: St. Martin's Press, 1993.
- Karapandzich, Borivoje. *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945 – Tito's Katyns and Gulags*. New York, NY: Carlton Press, 1980.
- Karchmar, Lucien. *Draza Mihailovic and the Rise of the Cetnik Movement, 1941-1942*. (2 volumes): New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1987.
- Karganovic, Stefan. *International Tribunal for the Former Yugoslavia: activity, results, influence*. Belgrade, Serbia: NGO Srebrenica Historic Project, The Netherlands, 2010.
- Karremans, Thom. "The Srebrenica genocide did not occur!" In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 675-684. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Karstedt, Susanne. "Emotions and criminal justice." *Theoretical Criminology* 6, no. 3 (2002): 299-317.
- Karstedt, Susanne. "Emotions, crime and justice: Exploring Durkheimian themes." *Sociological Theory and Criminological Research: Views from Europe and the United States*, edited by M. Deflem, 223-248. Amsterdam, Netherlands: Elsevier, 2006.
- Kelley, Harold. "The Process of causal attribution." *American Psychologists* 28, (1973): 107-128.
- Kelly, Michael. *Nowhere to Hide: Defeat of the Sovereign Immunity Defense for Crimes of Genocide & the Trails of Slobodan Milosevic and Saddam Hussein*. New York, NY: Peter Lang, 2005.
- Kerr, Rachel. *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: an exercise in law, politics and diplomacy*. Oxford, England: Oxford University Press, 2004.
- Kinross, Patrick. *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*. New York, NY: Morrow, 1979.
- Kinross, Patrick. *Ataturk: The Rebirth of a Nation*. London, England: Phoenix Press, 2003.
- Kiraly, Bela. ed. *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1975.
- Kiraly, Bela, Barbara Lotze and Nandor Dreisziger, eds. *The First War between Socialist States: The Hungarian Revolution of 1956 and Its Impact*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.

- Kissinger, Henry. *Diplomacy*. New York, NY: Simon & Schuster, 1994.
- Klare, Michael. *The Resource Wars: The New Landscape of Global Conflicts*. New York, NY: Metropolitan Books, 2001.
- Klaric, Miro, Branka Klaric, Aleksandra Stevanovic, Jasna Grkovic and Suzana Jonovska. "Psychological Consequences of War Trauma and Postwar Social Stressors in Women in Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 48, (2007): 167-176.
- Klaric Miro, Tanja Franciskovic, Branka Klaric et at. "Psychological Problems in Children of War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder in Bosnia and Herzegovian: Cross-Sectional Study." *Croatian Medical Journal* 49, (2008): 491-498.
- Klajn, Lajčo. *The Past in Present Times: The Yugoslav Saga*. Lanham, MD: University Press of America, 2007.
- Klemencic, Mladen and Martin Pratt. *Territorial Proposals for the Settlement of the War in Bosnia-Herzegovina*. Durham, UK: University of Durham – International Boundaries Research Unit, 1994.
- Klein, George. and Milan Reban *The Politics of Ethnicity in Eastern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Kljakic, Slobodan. *Conclusion of silence: genocide in the Independent State of Croatia and concentrations camp Jasenovac*. Belgrade, Serbia: Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1991.
- Kochler, Hans. *Global Justice or Global Revenge? International Criminal Justice at the Crossroads*. New York, NY: Springer, 2003.
- Koenigsberg, Richard. *Hitler's Ideology*. New York, NY: Library of Social Sciences, 1975.
- Koenigsburg, Richard. *The Psychoanalysis of Racism, Revolution and Nationalism*. New York, NY: Library of Social Sciences, 1986.
- Koenigsberg, Richard. *Symbiosis and Separation: Toward a Psychology of Culture*. New York, NY: Library of Social Sciences, 1989.
- Koenigsberg, Richard. *Nations have the right to kill: The Holocaust and war*. New York, NY: Library of Social Sciences, 2009.
- Kohlmann, Evena. *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network*. Oxford, England: Berg, 2004.
- Kolb, Robert. "The jurisprudence of the Yugoslav and Rwandan Criminal Tribunals on their jurisdiction and on international crimes (2000-2004)." *British Yearbook of International Law* 75, (2001): 259-315.
- Kolsti, John and David Crowe, eds. *The Gypsies of Eastern Europe*. London, England: M.E. Sharpe, 1991.
- Kolstr, Pal, ed. *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London, England: Hurst, 2005.

- Komjathy, Anthony. *The Crises of Franc's East-Central European Diplomacy, 1933-1938*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Kondaj, Ruki. "Management of Refugee Crisis in Albania during the 1999 Kosovo Conflict." *Croatian Medical Journal* 43, (2002): 190-194.
- Korajlić, Nedžad. *Kriminalistička metodika: otkrivanja, razjašnjavanja i dokazivanja*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Centar za sigurnosne studije, 2009.
- Korb, Alexander. "A multipronged Attack: Ustasa Persecution of Serbs, Jews, and Roma in Wartime Croatia." *Eradicating Differences: The Treatment of Minorities in Nazi-Dominated Europe*. New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, (2010): 145-163.
- Kostunica, Vojislav. and Cavoski, Kosta. *Party Pluralism or Monism: Social Movements and Political Systems in Yugoslavia 1944-1949*. New York, NY: Columbia University Press, 1985.
- Koukoudis, Asteriois. *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*. Thessalonik, Greece: Zitros Publications, 2003.
- Krišto, Jure. "Deconstructing a myth: Franjo Tuđman and Bosnia and Herzegovina." *Review of Croatian History* 6, no. 1 (2011): 37-66.
- Kron, Leposava. *Sexual violence: Psychological Study*. Belgrade, Serbia: Prometej, Institute for Criminological and Sociological Researches, 1992.
- Kuljic, Blagoje, Bozidar Miljanovic and Radoslav Svicevic. "Posttraumatic Stress Disorder in Bosnian War Veterans: Analysis of stress events and risk factors." *Vojnosaniteski pregled* 61, no. 3 (2004): 283-289.
- Kumar, Radha. *Divide and Fall? Bosnia in the Annals of Partition*. New York, NY: Verso, 1997.
- Kunitz, Stephen J. "Public Health then and now: The Making and Breaking of Yugoslavia and Its Impact on Health." *American Journal of Public Health* 94, no. 11 (2004): 1894-1904.
- Kurspahic, Kemal. *As Long as Sarajevo Exists*. Stony Cree, CT: Pamphleteer's Press, 1997.
- Kurspahic, Kemal. *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2003.
- Kuzman, Marina, Branimir Tomic, Ranko Stefanovic et al. "Fatalities of War in Croatia, 1991 and 1992. Fatalities in the war in Croatia, 1991 and 1992. Underlying and external causes of death." *Journal of the American Medical Association* 270, (1993): 626-628.
- Lambert, Benjamin S. *NATO's Air War for Kosovo: A Strategic and Operational Assessment*. Santa Monica, CA: Rand, 2001.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1996; 2000.
- Lampe, John R. and Jackson, M. R. *Balkan Economic History 1550-1950*. Bloomington, ID: Indiana University Press, 1982.

- Lanning, Michael L. *The Military 100: A Ranking of the Most Influential Military Leaders of All Time*. New York, NY: Barnes & Noble, 1996.
- Lasch, Christopher. *Narcistic culture*. Zagreb, Croatia: Naprijed, 1986.
- Lasswell, Harold D. *Psychopathology and Politics*. New York, NY: Viking, 1960.
- Laughland, John. *Travesty: The Trial of Slobodan Milosevic and the Corruption of International Justice*. London, England: Pluto Press, 2007.
- Lazić, Dragana and Svetomir S. Bojanin. "New forms of deviant behavior in adolescent refugees." *Psychiatry Today* 27, no. 1-2 (1995):103-116.
- Lees, Michael. *The Rape of Serbia: The British Role in Tito's Grab for Power, 1943-1944*. New York, NY: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1991.
- Lees, Lorraine M. *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*. University Park, PS: Pennsylvania State University Press, 1997.
- Lemkin, Raphael. *Acts constituting a General (transnational) Danger considered as Offenses Against the Law of Nations*. Madrid, Spain: proposal presented to the 5th Conference for the Unification of Penal Laws, 1933.
- Landval, Paul. *Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. Garden City, NY: Doubleday & Company, 1969.
- Landval, Paul. *Eagles and Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. London, England: MacDonald Publishers, 1970.
- Lemert, Edwin. *Social Pathology*. New York, NY: McGraw-Hill. (1951).
- Lenkova, Mariana. ed. *"Hate Speech" in the Balkans*. Athens, Greece: International Helsinki Federation/ ETEPE, 1998.
- Leon, George B. *The Greek Socialist Movement and the First World War: The Road to Unity*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Lescure, Karine. *International justice for former Yugoslavia: the working of the international Criminal Tribunal of the Hague*. The Hague: KLI, 1996.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd edition. London, England: Oxford University Press, 1968.
- Linden, Ronald H. *Bear and Foxes: The International Relations of the East European States 1965-1969*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.
- Linz, Juan and Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Liotta, P.H. *The Wreckage Reconsidered: Five Oxymorons from Balkan Deconstruction*. Lantham, MD: Lexington Books, 1999.

- Liotta, P.H. *Dismembering the State: The Death of Yugoslavia and Why It Matters*. Lanham, MD: Lexington Books, 2001.
- Little, Alan and Laura Silber. *The Death of Yugoslavia*. London, England: Penguin Group and BBC Worldwide Ltd, 1996.
- Lockwood, William G. *European Muslims: Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York, NY: Academic Press, 1975.
- Lolic-Mocevic, Mira. *They Haven't Killed the Soul*. Belgrade, Serbia: Serbian-Russian Bridge Association, 2019.
- Lončar, Mladen, Vesna Medved, Nikolina Jovanović and Ljubomir Hotujac. "Psychological Consequences of Rape on Women in 1991-1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 47, (2005): 67-75.
- Lydall, Harold. *Yugoslavia in Crisis*. Oxford, England: Clarendon Press, 1989.
- Maass, Peter. *Love Thy Neighbor: A Story of War*. New York, NY: Alfred A. Knopf, 1996.
- MacDonald, David B. *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester, England: Manchester University Press, 2002.
- Macek, Vladko. *In the Struggle for Freedom*. University Park, PA: Pennsylvania University Press, 1957.
- Macfie, Alexander. *The End of the Ottoman Empire 1908-23*. New York, NY: Longman, 1998.
- MacKenzie, David. *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1967.
- MacKenzie, David. *Ilija Garasanin: Balkan Bismarck*. Boulder, CO: Westview Press, 1985.
- MacKenzie, Lewis. *Peacekeeper: The Road to Sarajevo*. Vancouver, Canada: Douglas & McIntyre, 1993.
- Magas, Branka. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up. 1980-1992*. London, England: Verso, 1993.
- Magas, Branka and Ivo Zanic. *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina, 1991-1995*. London, England: Frank Cass Publisher, 2001.
- Malcolm, Noel. *Bosnia: A Short History*, revised edition. London, England: MacMillan Publishers Ltd, 1996.
- Malcolm, Noel. *Kosovo: A Short History*. London, England: MacMillan Publishers Ltd, 1998.
- Maljevic, Almir, Darko Datzler, Elmedin Muratbegovic and Muhamed Budimlic. *Overtly about Police and Corruption*. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina: Udruzenje diplomiranih kriminalista u Bosni i Hercegovini, 2006.
- Mandelbaum, Michael. "A Perfect Failure: NATO's War against Yugoslavia." *Foreign Affairs* 78, no. 5 (1999): 5-39.
- Mastilovic, Draga. *The Extermination of the Serbs in Bosnia-Herzegovina in the 20th Century*. Belgrade, Serbia: Serbia-Russian Bridge Association, 2019.

- Marcotich, Stan. "Milosevic's New Strategy." *Transitions* 20, (1995): 60-62.
- Marcotich, Stan. "Evolving Serbian Attitudes Toward "Big Brother" Russia." *Transitions* 2, no. 25 (1996): 54-56.
- Marcovic, Brana. *Yugoslav Crisis and the World: Chronology of Events, January 1990 to December 1995*. Belgrade, Serbia: Institute of International Politics and Economies, 1996.
- Martin, David. *The Web of Disinformation: Churchill's Yugoslav Blunder*. San Diego, CA: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1990.
- Martinez, Oscar. *A History of Violence: Living and Dying in Central America*, translated by John Washington and Daniela Ugaz. London, England: Verso, 2016.
- Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. *The Gypsies of Bulgaria*. Sofia, Bulgaria: Club 90 Publishers, 1995.
- Marx, Karl, and Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*, translated by Samuel Moore. New York, NY: Washington Square Press, 1965.
- Matic, R. "Sociology of Police: Unrealised Potential of Social Science." *Varstvoslovje* 8, no. 3,4 (2006): 183-190.
- Mazower, Mark. *The War in Bosnia: An Analysis*. London, England: National Humanities Center Organization Publication, 1992.
- Mazower, Mark. *The Balkans*. London, England: Weidenfeld & Nicolson, 2000.
- McFarlane, Bruce T. *Yugoslavia: Politics, Economics and Society*. London, England: Pinter, 1988.
- Meznaric, Silva and Jelena Zlatkovic Winter "Forced Migration and Refugee Flow in Croatia, Slovenia and Bosnia-Herzegovina: Early Warning, Beginning and Current State of Flow." *Refuge* 12, no. 7 (1993): 3-4.
- Milazzo, Matteo J. *The Chetnic Movement and the Yugoslav Resistance*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1975.
- Milić, Aleksandar. "PTSP kod ucesnika rata u policiji." *Engrami* 25, no. 1-2 (2003): 63-67.
- Miller, William, Stephen White and Paul Heywood. *Values and Political Change in Postcommunist Europe*. New York, NY: St. Martin's Press, 1997.
- Milutinovic, Milovan, ed. *Srebrenica: Reality and Manipulation – Proceedings of the International Scientific Conference*. Banja Luka, Bosnia: Independent University of Banja Luka, 2019.
- Milutinovic, Milovan. "Who Blew Up the Agreement of the Muslim delegation with General Ratko Mladic and the UNPROFOR Commander in Srebrenica." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, 178-191. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Mitrofanova, Anastasia V. "The Military Operation in Kosovo and the European Security System: Lessons Unlearned." In *Studies in Contemporary History and Security Policy - Kosovo: The Lessons Learned for International Cooperative Security*. Bern, Switzerland: Peter Lang, 2000.

- Mitrovic, Andrej. *Serbia's Great War, 1914-1918*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2007.
- Mousavizadeh, Nader, ed. *The Black Book of Bosnia: The Consequences of Appeasement*. New York: New Republic Book-Basic Books, 1996.
- Mulaj, Klejda. "Resisting an Oppressive Regime: The Case of Kosovo Liberation Army." *Studies in Conflict & Terrorism* 31, no. 12 (2008): 1103-1119.
- Mulaj, Klejda. *Politics of Ethnic Cleansing: Nation-state Building and Provision of In/Security in Twentieth-Century Balkans*. Lanham, MD: Lexington Books, 2008.
- Murdoch, Jim. "Tackling Ill-Treatment in Places of Detention: The Work of the Council of Europe's Torture Committee." *European Journal on Criminal Policy and Research* 12, no. 2 (2006): 121-142.
- Murray, Rupert. *IFOR on IFOR*. Edinburgh, Scotland: Connect, 1996.
- NATO. The Alliance's Operational role in Peacekeeping: the Process of Bringing Peace to the Former Yugoslavia, Evolution of the Conflict. *NATO Handbook*, 1998. www.nato.int/docu/handbook/1998/v080.htm.
- NATO Parliamentary Assemble. *70th Rose-Roth Seminar*. Sarajevo, BiH, 2009.
- Nelson, Daniel. *Balkan Imbrolio: Politics and Security in Southeastern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1991.
- Neville-Jones, Pauline. "Dayton, IFOR, and Alliance Relations in Bosnia." *Survival* 38, no. 4 (1996-97): 45-65.
- Nicolson, Harold. *Peacemaking 1919*. New York, NY: Grosset & Dunlap, 1965.
- Nikolic-Ristanovic, Vesna. *Domestic Violence in Serbia*. Belgrade: Prometej, 2003.
- Nixey, Catherine. *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*. Boston, MA: Mariner Books/Houghton, Muffin, Harcourt, 2017.
- Norris, H.T. *Islam in the Balkans*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1993.
- Norris, John. *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*. New York, NY: Praeger Press, 2005.
- O'Ballance, Edgar. *Civil War in Bosnia, 1992-1994*. New York, NY: St. Martin's Press, 1995.
- Obolensky, Dimitri. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*. London: Cardinal/Sphere Books; Seattle, WA: University of Washington Press, 1974.
- Odobasic, Jasmin. *Sjaj i bijeda ekshumacija*. Sarajevo, Bosnia-Herzegovina: Sak-Trade Publisher, 2010.
- Ogburn, William. *Social Change: with respect to cultural and original nature*. New York, NY: Dell Publishing Company, 1966.
- Opalic, Petar. Research of the dreams of the traumatized subjects. *Psychiatry Today* 32, no. 2-3 (2000): 129-147.

- Opalic, Petar. Psychotherapeutic help to the refugees in Yugoslavia until 1998. *Sociologija* 42, no. 4 (2000): 637-646.
- Opalic, Petar. "Human figure Test in the research of psychopathological state of refugees and somatically traumatized." *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 133, no.1-2 (2005): 21-28.
- Opalic, Petar. "Disarrangement: Dominant Symptoms of traumatized people in Serbia." *Sociologija* 50, no. 4 (2008): 417-432.
- O'Shea, Brendan. *The Modern Yugoslav Conflict, 1991-1995: Perceptions, Deceptions and Dishonesty*. Routledge Contemporary Security Studies. London, England. Routledge, Taylor and Francis, 2005.
- Owen, David. *Balkan Odyssey*. New York, NY: Harcourt, Brace & Company, 1995.
- Owen, David, ed. *Bosnia-Herzegovina: The Vance/Owens Peace Plan*. Liverpool, England: Liverpool University Press, 2013.
- Ozelli, Tunc. "The Evolution of the Formal Educational System and its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic." *International Journal of Middle East Studies* 5, no. 1 (1974): 77-92.
- Page, Stanley. *The Geopolitics of Leninism*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.
- Parvey, Ivan. *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*. Boulder, CO: East European Monographs, 1995.
- Pavkovic, Aleksandar. *The fragmentation of Yugoslavia: nationalism and war in the Balkans*. New York, NY: MacMillan Press, 1997.
- Pavlovich, Paul. *The Serbians: The Story of a People*. Toronto, Canada: Serbian Heritage Books, 1983.
- Pavlović, Dušan. "The context of the events in July 1995 in and around Srebrenica and the losses of the 28 Division of the Army of BiH." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Multinovic, 287-302. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Pavlowich, Stevan. *Serbia: The History behind the Name*. London, England: Hurst & Company, 2002.
- Pavlowitch, Stevan. *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. New York, NY: Columbia University press, 2008.
- Pavlowitch, Stevan. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918-1988*. London, England: Hurst, 1988.
- Pavlowitch, Stevan. *Tito, Yugoslavia's Great Dictator: A Reassessment*. Columbus, OH: Ohio State University Press, 1992.
- Pavlowitch, Stevan. *A History of the Balkans: 1804-1945*. London, England: Longman, 1999.
- Peake, Gordon. *Policing the Peace: Police reform experiences in Kosovo, Southern Serbia and Macedonia*. London, England: Saferworld - The Grayston Centre, 2004.

- Petersen, Roger. *Understanding Ethnic Violence: Fear, hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2002.
- Pettifer, James. *The New Macedonian Question*. London, England: St. Martin's Press, 1999.
- Petrović, Vesna. "Level of psychopathology in children with war related trauma." *Psihijatrija danas*, 36, no. 1 (2004): 17-28.
- Pipa, Arshi and Sami Repishti. ed. *Studies on Kosova*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Podunavac, Milan. *Political Culture and Political Relationships*. Belgrade: Radnička štampa, 1982.
- Pollone, Nathaniel. "The MMPI in police officer selection: legal constraints, case law, empirical data." *Journal of Offender Rehabilitation* 17, (1992): 171-188.
- Pope, Kenneth, Butcher, James and Joyce Seelen. *The MMPI, MMPI-2 & MMPI-A in Court*. Washington, DC: American Psychological Association, 1993.
- Popov, Nebojsa. ed. *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest, Hungary: Central European Press, 2000.
- Post, Tom and Joel Brand. "Help from the Holy Warriors." *Newsweek*. October 5, 1992.
- Poulton, Hugh. *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. London, England: Minority Rights Group, 1991.
- Powell, Colin and Josef E. Persico. *My American Journey*. New York, NY: Random House, 1994.
- Power, Samantha. *A Problem from Hell. America and the Age of Genocide*. New York, NY: Basic Books, 2002.
- Pralica, Michaile. "The true story of Srebrenica has never been told in the West." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edied by Milovan Milutinovic, 763-768. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Pridham, Geoffrey and Tatu Vanhanen. *Democratisation in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. London, England: Routledge, 1994.
- Pridham, Geoffrey and Tom Gallagher, eds. *Experimenting with Democracy: regime change in the Balkans*. London, England: Routledge, 2000.
- Puhalo, Srđan. "Etnicka distanca gradana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivse SFRJ." *Psihologija* 36, no. 2 (2003): 141-156.
- Pupavac, Vanessa. "Pathologizing Populations and Colonizing Minds: International Psychosocial Programs in Kosovo." *Alternatives* 27, (2002): 489-511.
- Quandt, William. *Peacemaking and Politics*. Washington, DC: Brookings Institution, 1986.
- Radice, Lisanne. *Prelude to Appeasement: East European Central Diplomacy in the Early 1930's*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Ramet, Sabrina. *The Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union*. Bloomington, ID: Indiana University Press, 1987.

- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*. Boulder, CO: Westview Press, 1992.
- Ramet, Sabrina. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991*. (2nd edition) Bloomington, IN: Indiana University Press, 1992.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 2nd edition. Boulder, CO: Westview Press, 1996.
- Ramet, Sabrina. *Whose Democracy? Nationalism, Religion, and the Doctrine of Collective Rights in Post-1989 Eastern Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1997.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo*, (3rd Ed.). Boulder, CO: Westview Press, 1999.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic* (4th Ed.). Boulder, CO: Westview Press, 2002.
- Ramet, Sabrina. *Thinking About Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav break-up and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2005.
- Ramet, Sabrina. *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimization., 1918-2005*. Bloomington, ID: Indiana University Press. 2006.
- Ramet, Sabrina. *The Independent State of Croatia 1941-1945*. New York, NY: Routledge, 2007.
- Ramet, Sabrina. *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010.
- Remak, Joachim. *Sarajevo: The Story of a Political Murder*. New York, NY: Criterion Books, 1959.
- Renwick, Sir Robin. *Fighting with Allies: American and British in Peace and at War*. New York, NY: Times Books, 1996.
- Rezun, Miron. *Europe's Nightmare: The Struggle for Kosovo*. New York, NY: Praeger Press, 2001.
- Rhea, Harry M. Nuremberg Effect on Contemporary International Criminal Justice. *Criminal Justice Studies* 21, 4 (2008): 361-372.
- Ridgeway, James and Jasminka Udovicki, eds. *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 2000.
- Ridley, Jasper. *Tito: A Biography*. London, England: Constable, 1994.
- Rieff, David. *Slaughterhouse Bosnia: Failure of the West*. London, England: Vintage, 1995.
- Rieff, David. *Bosnia and the Failure of the West*. New York, NY: Simon & Schuster. (1995).
- Rieff, David. "The Institution that Saw No Evil." *New Republic* 214, no. 8 (1996): 19-24.
- Riggins, Stephen H., ed. *The Language and Politics of Exclusion: Others in Discourse*. London, England: Sage, 1997.
- Ristić, Dragiša. *Yugoslavia's Revolution of 1941*. University Park, PA: Penn State Press, 1966.

- Roberts, Walter. *Tito, Mihailovic and the Allies*. Durham, NC: Duke University Press, 1987.
- Roberts, Adam. NATO's Humanitarian War over Kosovo. *Survival* 41, no. 3 (1999): 102-123.
- Roberts, Ivor. *Conversations with Milosevic*. Athens, GA: University of Georgia Press, 2016.
- Rogel, Carole. *The Slovenes and Yugoslavism, 1890-1914*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Rogel, Carole. *The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*. Westport, CT: Greenwood Press, 1998.
- Rohde, David. *Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre Since World War II*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
- Roider, Karl. *Austria's Eastern Question, 1700-1790*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.
- Roland, Paul. *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity*. New York, NY: Chartwell Books, Inc, 2010.
- Rose, Michael. *Fighting for Peace, Bosnia 1994*. London, England: The Harvill Press, 1998.
- Rose, Richard, William Mishler and Christian Haerpfer. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- Rostow, Cary et. al. "The MMPI-2 and satisfactory police academy performance: differences and correlations." *Journal of Police and Criminal Psychology* 14, 2 (1999): 35-39.
- Rot, Klaus. *Slike u glavama*. Belgrade, Serbia: Biblioteka XX vek, 2000.
- Rubenstein, Richard. "Silent Partners in Ethnic Cleansing: The UN, the EC, and NATO." *In Depth: A Journal of Value* 3, no. 2 (1994): 51-52.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment, 1948-1974*. Berkeley, CA: University of California Press, 1978.
- Sadkovich, James. "Franjo Tuđman and the Muslim-Croat War of 1993." *Review of Croatian History* 2, no. 1 (2007): 204-245.
- Sali Terzić, Sevima, Nura Lukić, Snježana Ausić and Jasminka Džumhur. *Legal Manual on Protection of Victims of Trafficking in Persons in Bosnia and Herzegovina*. Savajevo, Bosnia & Herzegovina: UN publication - Office of the High Commissioner for Human Rights in Bosnia and Herzegovina (OHCHR BiH), 2006.
- Sands, Philippe. *East West Street: On the origins of "Genocide" and "Crimes against Humanity."* New York, NY: Penguin Random House, 2017.
- Sava, George. *The Chetniks*. London, England: Faber and Faber, Ltd, 1942.
- Schabas, William A. "State Policy as an Element of International Crimes." *Journal of Criminal Law and Criminology* 98, 3 (2008): 953-982.
- Scheler, Max. *Ressentiment*, translated by Lous A. Coser. New York, NY: Free Press, 1968.
- Schermerhorn, Richard. *Comparative Ethnic Relations*. New York, NY: Random House, 1970.

- Schindler, John R. *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*. London, England: Zenith Press, 2007.
- Schlesinger, Philip. *Media, State and Nation: Political violence and Collective Identity*. London, England: Sage, 1991.
- Schmitt, Bernadotte. *The Annexation of Bosnia 1908-1909*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1937.
- Schnabel, Albrecht and Ramesh Thakur. *Kosovo and the Challenge of Humanitarian Intervention: Selective Indignation, Collective Action, and International Citizenship*. New York, NY: United Nations Press, 2000.
- Schulte, Gregory L. "Former Yugoslavia and the new NATO." *Survival* 39, no. 1 (1997): 19-42.
- Schurman, Jacob G. *The Balkan Wars 1912 to 1913*. Whitefish, MT: Kessinger Publishing, 2004.
- Sell, Louis D. *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 2002.
- Selznick, Philip. *The Organizational Weapon: A Study of Bolshevik Strategy and Tactics*. Chicago, IL: Free Press, 1960.
- Seton-Watson, Robert W. *The Rise of Nationality in the Balkans*. London, England: Constable and Company, Limited, 1918.
- Seton-Watson, Robert W. *The Role of Bosnia in International Politics (1875-1914)*. London, England: Oxford University Press, 1933.
- Shapiro, Ian, ed. *Political Opposition in One-Party States*. London, England: Macmillan, 1972.
- Sherman, L.B. *Fires on the Mountain: The Macedonian Revolution Movement and the Kidnapping of Ellen Stone*. Boulder, CO: Westview Press, 1980.
- Shindley, Wanda and Ostoja Barashin. "Srebrenica as the stumbling stone in the genocide adjudication." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 431-448. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Shrader, Charles R. *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: A Military History, 1992-1994*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 2003.
- Shub, David. *Lenis: A Biography*. London, England: Penguin Books, 1966.
- Shudo, Higashinakano. *The Nanking Massacre: Fact Versus Fiction*. Tokyo, Japan: Sekai Shuppan, 2005.
- Siani-Davies, Peter. *International Intervention in the Balkans since 1995*. London, England: Routledge, 2003.
- Silber, Laura and Allan Little. *The Death of Yugoslavia*. London, England: Penguin, 1996.
- Simic, Visheslav. The Yugoslav War Crimes Tribunal (Hague Tribunal) as a future conflict seeding tool, *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 723-746. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.

- Simms, Brendan. *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. London, England/New York, NY: Penguin, 2001.
- Simmel, George. *Conflict*, translated by Kurt Wolff. Glencoe, IL: Free Press, 1955.
- Simmel, George. *Georg Simmel*, translated by Lewis Coser. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1955.
- Singleton, Frederick. *A Short History of the Yugoslav Peoples*. London, England: Cambridge University Press, 1989.
- Skendi, Stavro. *Balkan Cultural Studies*. Boulder, CO: Westview Press, 1980.
- Sket, Ivanka, Hajrija Sijerčić-Čolić and Emira Langusch. *Dictionary of Criminology and Criminal Justice*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: OSCE - Democratisation Department; Mission to Bosnia and Herzegovina, 2001.
- Skilling, Gordon. *The Governments of Communist East Europe*. New York, NY: Crowell, 1966.
- Sloan, Elinor C. *Bosnia and the New Collective Security*. Westport, CT: Praeger, 1998.
- Smith, Richard H. *OSS: The Secret History of America's First Central Intelligence Agency*. Guilford, CT: The Lyons Press, 2005.
- Snacken, Sonja. "Reductionist Penal Policy and European Human Rights Standards." *European Journal on Criminal Policy and Research* 12, no. 2 (2006): 143-164.
- Sobell, Vladimir. "NATO, Russia and the Yugoslav War." *The World Today* 51, no. 11 (1999): 210-215.
- Sotirovic, Vladislav B. *From the Balkan History of Diplomacy and Politics*. Vilnius, Lithuania, 2013. Lithuanian University of Educational Sciences Press.
- Spiegel, Paul and Peter Salama. "War and Mortality in Kosovo, 1998-99: An Epidemiological Testimony." *Lancet* 355, (2000): 2204-2209.
- Sremac, Danielle S. *War of Words: Washington Tackles the Yugoslav Conflict*. New York: Praeger Press, 1999.
- Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453*. New York, NY: Holt, Reinhart and Winston, 1963.
- Stavrou, Theofanis and John Lampe. *Redefining Southeastern Europe: Political Challenges and Economic Opportunities*. Munich, Germany: Sudosteuropa Gesellschaft, 1998.
- Stefanou, Constantin and Helen Xanthaki, eds. *Towards a European Criminal Record*. London, England: Cambridge University Press, 2008.
- Stoianovich, Traian. *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. New York, NY: Armonk, 1994.
- Stramkoski, George, Edward Vulliarny, Branka Magaš, Roy Gutman, Malcolm Noel, Samantha Power and Richard Caplan. *With No Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the War in Former Yugoslavia*. London, England: Grainpress, 1995.
- Stuart, Robert. *The Vlaxhs of Mount Pindus*. London, England: R. Suster, 1868.
- Sudetic, Chuck. *Blood and Vengeance*. New York, NY: W.W. Norton, 1998.

- Stuebner, Renata. The Current Status of Religious Coexistence and Education in Bosnia and Herzegovina. *USIPEACE Briefing*. Washington, DC: United States Institute of Peace, 2009, www.usip0.org.
- Sugar, Peter and Ivo J. Lederer. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, WA: Washington University Press, 1969.
- Sugar, Peter. *Southeastern Europe under Ottoman Rule*. Seattle, WA: Washington University Press, 1979.
- Sukiennicki, Wiktor. *East Central Europe in World War I: From Foreign Domination to National Freedom*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.
- Suljevic, Ismet and Ismana Surkovic. "Medical Aspects of the Mass-Scale Civilian Casualties at Sarajevo Markale Market on August 28, 1995: Triage, Resuscitation, and Treatment." *Croatian Medical Journal* 43, (2002): 209-212.
- Swiss, Shana and Joan E. Giller. "Rape as a Crime of War." *Journal of the American Medical Association* 270, (1993): 612-615.
- Sykes, Gresham. *The Society of Captives*. New York, NY: Atheneum, 1966.
- Snyder, Douglas K. *Marital Satisfaction Inventory*, Western Psychological Services; & D.K. Snyder, et al., 1981, Empirical validation of the Marital Satisfaction Inventory: An actuarial approach. *Journal of Counseling and Clinical Psychology* 49, (1979): 262-268.
- Tanaskovic, Darko. Religion and Human Rights in the Contemporary Balkans. *The Mediterranean Review*, winter, (1995): 81-96.
- Tanner, Marcus. *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven, CT: Yale University Press, 1997.
- Tasovac, Ivo. *American Foreign Policy and Yugoslavia, 1939-1941*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1999.
- Taylor, Alan John Percivale. *From Sarajevo to Potsdam*. London, England: Thames and Hudson. (1966).
- Taylor, Branch. *The Clinton Tapes: Wrestling History with the President*. New York, NY: Simon and Schuster, 2009.
- Terzić, Janos, Jakov Meštrović, Zoran Đogaš et. al. "Children War Casualties During the 1991-1995 Wars in Croatia and Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 42, (2001): 156-160.
- Thomas, Robert. *Serbia under Milosevic: Politics in the 1990's*. London, England: Hurst & Company, 1999.
- Thomas, Raju. *Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention*. Lanham, MD: Lexington Books, 2002.
- Thompson, Mark. *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*. New York, NY: Pantheon Books, 1992.
- Thompson, Mark. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*. Luton, England: University of Luton Press, 1999.

- Thornberry, Patrick. *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford, England: Clarendon Press, 1991.
- Tito, Josip Broz. *Izgradnja nove Jugoslavije*. Belgrade, Serbia (Yugoslavia): Kultura, Vol. I & II, 1948.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York, NY: Oxford University Press, 1997.
- Todorova, Maria. *National Identity and national memories in the Balkans*. London, England: Hurst & Company, 2002.
- Tolbert, David. "The ICTY: Unforeseen Successes and Foreseeable Shortcomings." *The Fletcher Forum of World Affairs* 26, no. 2 (2002): 7-20.
- Tolbert, David. "Reflections on the ICTY Registry." *Journal of International Criminal Justice* 2, no. 2 (2004): 480-485.
- Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955.
- Tomasevich, Jozo. *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.
- Treaty of Versailles. *Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany*. Versailles, France, signed 28 June, 1919.
- Trbovich, A.S. (2008). *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*. New York, NY: Oxford University Press.
- Trifkovic, S. (1998). *Ustasa: Croatian Separatism and European Politics 1929-1945*. London, England: Lord Byron foundation for Balkan Studies.
- Tromp, H. (1996). Clash of Paradigms: The Fall of Srebrenica. *Balkan Forum*, Vol. 4 (1): pp. 167-188.
- Trouton, Ruth. *Peasant Renaissance in Yugoslavia, 1900-1950*. London, England: Routledge and Kegan Paul Ltd, 1952.
- Tuleković, Tanja. *The Book from Silence*, translated by Jasna Ilić. Banja Luka, Bosnia: Branislav Ivankovic Publisher, 2017.
- Turbiville, Graham Hall, Jr. "Outlaw Private Security Firms: Criminal and Terrorist Agendas Undermine Private Security Alternatives." *Global Crime* 7, no. 3-4 (2006): 561-582.
- Turjacin, Vladimir. Ethnic stereotypes among Bosniak and Serbian youth in Bosnia and Herzegovina. *Psihologija* 37, no. 3 (2004): 357-374.
- Udovicki, Jasminka and James Ridgeway, eds. *Burn this House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 1997.
- Ugresic, Dubravka. *The Culture of Lies*. London, England: Phoenix House, 1998.
- Ullman, Richard H., ed. *The World and Yugoslavia's Wars*. New York, NY: Council on Foreign Relations, 1996.

- UN. *Security Council Welcomes European Union offer to provide police mission in Bosnia and Herzegovina from 1 January 2003*. (Resolution 1396 adopted unanimously), 2002. Security Council 4484th Meeting: <http://www.un.org/News/Press/docs/2002/sc7319.doc.htm>.
- UN. *United Nations Criminal Justice Standards for United Nations Police*. New York, NY: United Nations Publications, 2009.
- US AID. *Trafficking in Persons: USAID's Response*. Washington, DC: US Agency for International Development, 2007.
- Van Dijk, Teun A. *Racism and the Press*. London, England: Routledge, 1991.
- Van Dijk, Teun A. *Elite Discourse and Racism*. London, England: Sage, 1993.
- Van Ham, Peter and Sergei Medvedev. *Mapping European Security after Kosovo*. Manchester, England: Manchester University Press, 2002.
- Van Zyl Smit, Dirk. "Humanising Imprisonment: A European Project?" *European Journal on Criminal Policy* 12, no. 2 (2006): 107-120.
- Vance, Cyrus. *Hard Choices*. New York, NY: Simon & Schuster, 1983.
- Varsek, Ines. "Problems connected with return of Refugees and Displaced Persons." *Polemos: Journal of Interdisciplinary Research on War and Peace* 2, no. 3-4 (1999): 171-217.
- Vejnovic, Dusko. *Political Culture: Dialogue, Tolerance, and Democracy in Bosnia and Herzegovina*. Banja Luka, Bosnia & Herzegovina: Republic of Srpska Defendologist Association, 2003.
- Veremis, Thanos. *Greece's Balkan Entanglement*. Athens, Greece: Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, 1995.
- Veremis, Thanos and Evangelos Kofos, eds. *Kosovo: Avoiding another Balkan War*. Athens, Greece: Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, 1998.
- Vetlesen, Arne J. *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*. Cambridge, London: Cambridge University Press, 2005.
- Vickers, Miranda and James Pettifer. *Albania: From Anarchy to Balkan Identity*. London, England: Hurst, 1997.
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. London, England: Hurst, 1998.
- Vladisavljevic, Nebojsa. "Institutional power and the rise of Milosevic." *Nationalities Papers* 32, no. 1 (March, 2004): 183-205.
- Vogel, Tobias R. "Preponderant Power: NATO and the New Balkans." *International Journal* 55, no. 1 (1999-2000): pp. 15-34.
- Volkan, Vamik. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
- Vucinich, Wayne S., ed. *The First Serbian Uprising, 1804-1813*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.

- Vucinich, Wayne S., ed. *At the Brink of War and Peace: The Tito-Stalin Split in a Historic Perspective*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.
- Vujacic, Veljko and Victor Zaslavsky. "The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia." *Telos* 88, (1991): 120-140.
- Vuckovic-Sahovic, Nevena. *Brief guide on Child Exploitation: Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child and the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography*. Save the Children Norway, South East Europe Regional Office, 2002.
- Wace, Alan and Maurice Thompson. *The Nomads of the Balkans: An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*. London, England: Methues; New York, NY: Dutton, 1914.
- Welfens, Paul. *Stabilizing and Integrating the Balkans: Economic analysis of the Stability Pact, EU reforms and international organizations*. Heidelberg, Germany: Springer Verlag, 2001.
- West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon*. New York, NY: Viking Press, 1941.
- Wheeler, Mark C. *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943*. Boulder, CO: Westview Press, 1980.
- Wiebes, Cees. *Intelligence and the War in Bosnia, 1992-1995*. New Brunswick, NJ: Transaction, 2003.
- Wilkinson, Paul. *Social Movements*. London, England: Macmillan, 1971.
- Williams, John *Legitimacy in International Relations and the Rise and Fall of Yugoslavia*. New York, NY: Macmillan, Basingstoke, 1998.
- Wilson, Richard A. "Judging History: the Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia." *Human Rights Quarterly* 27, no. 3 (2005): 908-942.
- Wingfield, Nancy M., ed. *Creating the Other: Ethnic Conflict & Nationalism in Hapsburg Central Europe*. Oxford, NY: Berghahn Books, 2003.
- Winnifrith, Tom J. *The Vlachs: The History of a Balkan People*. London, England: Duckworth, 1987.
- Winnifrith, Tom J. *Shattered Eagles: Balkan Fragments*. London, England: Duckworth, 1995.
- Winrow, Gareth. *Where East Meets West: Turkey and the Balkans*. European Security Study No. 18. London, England: Alliance Publishers, 1993.
- Wolfgang, Marvin and Franco Ferracuti. *The Subcultures of Violence*. London, England: Travistick, 1967.
- Wolf-Gazo, Ernest. "John Dewey in Turkey: An Educational Mission." *Journal of American Studies in Turkey* 3, (1996):15-42.
- Wolfsfeld, Gadi. *Media and the Path to Peace*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2004.
- Wood, Pia C. 1994). "France and the Post-Cold War Order: The Case of Yugoslavia." *European Security*, Vol. 3 (1): pp. 129-151.
- Woodward, Susan. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, DC: The Brookings Institution, 1995.

- World Bank. *Yugoslavia: Adjustment Policies and Development Perspectives*. Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development/World Bank, 1983.
- Zielonka, Jan and Alex Pravda eds. *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Vol. 2*. London, England: Oxford University Press, 2001.
- Zimmerman, Warren. *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers – America's Last Ambassador tells what happened and why*. New York, NY: Time Books, 1996.
- Zivojinovic, Dragan R. *Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917-1919*. Boulder, CO: Westview Press, 1972.
- Zivkovic, Dusan. *Narodni front Jugoslavije 1939-1945*. Belgrade, Serbia: Institute for Contemporary History, 1978.
- Zlatar, Zdenko. *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. Boulder, CO: East European Monographs, 1992.
- Zotovic, Marija. PTSP i depresivnost posle NATO bombardovanja: činioci individualnih razlika u reagovanju na stres. *Psihologija* 38, no. 1 (2005): 93-109.
- Zurcher, Erik J. *Turkey: A Modern History*. London, England: I.B. Tauris, 2004.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
МВСДИ	Међународним војним судом за Далеки исток
МКС	Међународни кривични суд
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МКСР	Међународног кривичног суда за Руанду
МСП	Међународни суд правде
ОЕБС	Организације за европску безбједност и сарадњу
САД	Сједињене Америчке Државе

Библиографија

- ACLU. AMENDMENT XIV Civil Rights. *The Constitution of the United States of America* [Устав Сједињених Америчких Држава]. Washington, DC: American Civil liberties Union, 2010. www.aclu.org.
- American Legion, "Remembrance: What the Allies Found" [Сјећање: шта су савезници пронашли], *The American Legion: The Magazine for a strong America* 188, no. 4 (2020): 46.
- Annas, George J. and Grodin Michael A., eds. *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation* [Нацистички лекари и Нирнбершки кодекс: људска права у људским експериментима]. New York: Oxford University Press, 1992.
- Barnes, Harry and Negley Teeters. *New Horizons in Criminology* [Нови хоризонти у криминологији], 3rd edition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1959.
- Berg, Scoggins. *An Analysis of Bosnian-Serb Historical Trauma* [Анализа историјске трауме босанских Срба]. London, England: University of London, 2015.
- Bix, Herbert P. *Hirohito and the making of modern Japan* [Хирохито и стварање модерног Јапана]. New York: Harper Collins, 2000
- Brown v. Board of Education*, [Браун против Одбора за образовање], 347 U.S. 483, 1954.
- Clark, Kenneth B. *Dark Ghetto: Dilemmas of Social Power* [Мрачни гето: дилеме друштвене моћи]. New York: Harper & Row, 1965.
- Dower, John W. *Embracing Defeat: Japan in the wake of World War II*. [Прихватање пораза: Јапан на прагу Другог свјетског рата]. New York: W.W. Norton, 1999.
- Ex Parte Crow Dog* [Ex Parte Vrana Pas], Supreme Court of the United States, 1883, 109 U.S., 556, 3S.Ct. 396, 27 L. Ed, 1030.
- French, Laurence A. "Elitism: Perpetuation Through Incarceration" [Елитизам: овековечење кроз заточење]. In *Blacks and Criminal Justice*, edited by Charles E. Owens and Jimmy Bell. Lexington, MA: Lexington Books/D.C. Heath and Company, 1977.
- French, Laurence A. *Native American Justice* [Правда Индијанаца]. Chicago, IL: Burnham, 2003.
- French, Laurence A. and Magdaleno Manzanarez. *NAFTA & Neocolonialism: Comparative Criminal, Human, & Social Justice* [НАФТА и неоколонијализам: упоредна кривична, људска и социјална правда]. Lanham, MD: University Press of America, 2004.
- French, Laurence A. *Legislating Indian Country: Significant Milestones in Transforming Tribalism* [Законодавство индијанске земље: значајне прекретнице у трансформисању трибализма]. New York: Peter Lang, 2007.

- French, Laurence A. *Policing American Indians: A Unique Chapter in American Jurisprudence*. [Рад полиције у Индијанској земљи: јединствено поглавље у америчкој јуриспруденцији]. Baco Raton, FL: CRC Press/Taylor & Francis Group, 2016.
- French, Laurence A. *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnia-Herzegovina* [Изградња модела ресторативне социјалне правде у Босни и Херцеговини]. Banja Luka: University of Banja Luka Press, 2018.
- French, Laurence A. и Magdaleno Manzanarez. *Borders and Immigration: The Geo-Politics of Marketplace Demands and Ethnic Relations* [Границе и имиграција: геополитика тржишних захтева и етничких односа]. Lanham, MD: Lexington Books/Rowman & Littlefield Publishing Group, 2019.
- Freud, Sigmund. *The Future of an Illusion* [Будућност једне илузије], translated by W.D. Robson-Scott, edited by James Strachely. Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1927.
- Furman v. Georgia* [Фурман против Џорџије] 408 U.S. 238, 345, 1972.
- Ginzburg, Ralph. *100 Years of Lynching* [100 година линча]. New York: Lancer Book, 1962.
- Goode, Erich. "Marijuana and the politics of reality" [Марихуана и политика стварности]. *Journal of Health and Social Behavior* 10, no. 2 (1969): 83-94.
- H. Bruce Franklin, *Crash Course: From the good war to the Forever War* [Убрзани курс: од доброг рата до вечитог рата]. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018.
- Hudson, Manley Ottmer. *The World Court 1921-1934: A Handbook of the Permanent Court of International Justice* [Светски суд 1921-1934: приручник Сталног суда међународне правде]. Boston: World Peace Foundation, 1931.
- ICJ 1934. *The World Court 1921-1934. A Handbook of the Permanent Court of International Justice* [Светски суд 1921-1934: приручник Сталног суда међународне правде]. Boston, MA: World Peace Foundation; & *The United States and the World Court*. 1985.
- Major Crimes Act* [Закон о општим кривичним делима], U.S. Statutes at Large, 23L: 385 (18 USC 1153 –March 1, 1885).
- Manchester, William. *American Caesar: Douglas MacArthur 1880-1964* [Амерички Цезар: Даглас Макартур 1880-1964]. Boston, MA: Little, Brown and Company, 1978.
- Martinez, Oscar. *A History of Violence* [Историја насиља], trans. J.B. Washington and D. Ugaz. London, England: Verso, 2016.
- Mish, Frederick C. Ethics [Етика]. In *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*. Springfield, MA: Merriam-Webster, 1987.
- NATO Parliamentary Assemble. *70th Rose-Roth Seminar* [70. Роуз-Рот семинар]. Sarajevo, BiH, 2009.
- Plessy v. Ferguson* [Плеси против Фергусона] 163 U.S. 537, 1896.

- Roland, Paul. *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity* [Нирнбершки процес: Нацисти и њихови злочини против човечности]. New York: Chartwell Books, 2010.
- Shudo, Higashinakano. *The Nanking Massacre: Fact Versus Fiction* [Нанкиншки масакр: чињенице насупротив фикцији]. Tokyo. Japan: Sekai Shuppan, 2005.
- Simmel, George. *Conflict* [Конфликт], translated by Kurt Wolff. New York: The Free Press, 1955.
- Steiner, Jesse F. and Roy Brown. *The North Carolina Chain Gang* [Окована банда у Северној Каролини]. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1927.
- Taylor, Sandra. “The Internment of Americans of Japanese Ancestry” [Интернирање Американаца јапанског порекла], in *When Sorry Isn't Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustices*, edited by Roy L. Brooks, 160-170. New York: New York University Press, 1999.
- Terrill, Richard J. “France” [Француска] In *World Criminal Justice Systems: A Survey*, 5th ed. Cincinnati, OH: Anderson Publishing Company, 2003.
- UVA, *International Military Tribunal for the Far East (IMTFE)* [Међународни војни суд за Далеки Исток]. Charlottesville, VA: University of Virginia School of Law, 2020. archives@lae.virginia.edu.
- The United States and the World Court* [Сједињене Америчке Државе и Светски суд], Washington DC, U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, 1985

ПОГЛАВЉЕ 10

Ђузепе Закарија (Guiseppe Zaccaria)

Улога медија

Сажетак

У свакој струци постоји сет правила по којима се она понаша. У новинарству, најбитније од тих правила – прва заповијест – јесте објективност, сагледавање свих страна. Новинар треба да се држи тог правила у свим ситуацијама, те, изнад свега, да се не запетљава у причу. Јавност очекује чињенице, а не претпоставке и нагађања. Најчешћи утисак који се стиче прегледом медијских извјештаја о рату у бившој социјалистичкој Југославији јесте да се овај рат истиче у скорој историји по томе што је изузетно погрешно представљен. Неопходно је поставити питање: Зашто? То смо и питали. Управо из тог разлога смо се отиснули у ову потрагу за одговорима на толика питања.

Нешто историјских и политичких чињеница које су неопходне за одређивање контекста у коме је дошло до тога да медији служе јавним интересима представљено је у другом потпоглављу. У том потпоглављу изложена су лична свједочења из прве руке о тим догађајима и људима, која су од суштинског значаја за схватање шта се ту заиста догодило. Како би се избјегле грешке у расуђивању, мора се нагласити да су сви ти „медијски докази“ дошли од новинара, уредника, представника за јавност, војника и радника моћних државних управа који не гаје никакве симпатије према Србима. Међутим, нису сви могли да поднесу бреме истине и незгодних чињеница које увијек испливају на видјело. Ипак, неки би могли рећи да то није довољно за доношење било каквих закључака, као ни за приближавање истини. Из тог разлога смо се одлучили да, након прегледа огромне количине материјала који нам је прошао кроз руке, ставимо „чињенице“ на провјеру.

Потом смо представили суштину нашег извјештаја: треће потпоглавље. Позвали смо стручњаке да спроведу анализу медијског садржаја у складу са прихваћеним научним методама. У првом дијелу тог потпоглавља, представили смо учинак медија током шест мјесеци прије избијања рата, док су постављани параметри за извјештавање о рату. Резултати те анализе су изузетни. Током тих шест мјесеци, прије него што је дошло до избијања непријатељс-

тава у бившој Југославији, медији су поставили црно-бијели оквир, банализовали изузетно комплексан проблем унутар Југославије и дефинисали добре и лоше ратне актере. То је имало потенцијала да утиче на дипломатске покушаје да се спријечи крвав рат на Балкану.

Други дио анализе медијског садржаја обухвата период између 1991. и 1995. године и анализира догађаје који су довели до рата, као и сам рат у Босни и Херцеговини или, прецизније, у Сребреници. Истраживачи су почели од једне претпоставке: уколико је патња једне етничке групе наглашавана на рачун друге, и/или уколико је једна страна константно представљана као нападач, криминалац и агресор¹, онда су такви медијски извјештаји пристрасни. Та сазнања заснована су искључиво на више од 10.000 страница из два примарна извора, листова *Њујорк тајмс* (The New York Times) и *Гардијан* (The Guardian), чији је садржај из периода између 1991. и 1995. године био предмет анализе.

Оба дијела, по завршетку сваке анализе, нуде закључке.

Напокон, пошто смо се држали ван приче и пратили трагове у потрази за истином, овај извјештај оставља вама, читаоцима, да извучете властите закључке или макар да пронађете одговоре на нека питања. Наше главно питање гласило је: Јесу ли медијски извјештаји о рату у Сребреници били објективни? Оно што смо пронашли овдје представљамо што објективније. Не гајимо никакве илузије да ћемо успјети одговорити на сва питања, али сигурни смо да ће овај извјештај представљати чврсту полазну тачку за друге, који желе да „копају“ дубље, како сада тако и у будућности. Деценијама по завршетку крвавог рата на Балкану, вјерујемо да овај извјештај одражава понашање медија у то доба, као и њихов утицај на утемељење ужасавајућег имица једног народа и неприкосновене посљедице које је то оставило (и тек ће оставити) на будуће генерације.

1. Увод

Заиста, насиље је било све што сам знала на Балкану: све што сам знала о Јужним Словенима. . . . Али мора да сам у потпуности погријешила што сам прихватила популарну легенду о Балкану, јер да су Јужни Словени уистину били тако насилни, не би их мрзили прво Аустријанци, који су обожавали насиље у форми империјализма, а касније и фашисти у тоталитарном облику..²

Ребека Вест (Rebecca West)

Током изучавања материјала везаних за улогу медија у догађајима који су проузроковали рат и улогу медија у самом рату у Босни, конкретније у Сребреници (1991–1995), при-

1 Miša Stojadinović i Miloš Jevtić, “Media Content Analysis during the Events that Led to War and the War Itself in Srebrenica (1991-1995)”. Institut za političke studije, Beograd, 2020. Cijela studija zajedno sa bazama podataka je dostupna u Bazi Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

2 Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia* (New York: Penguin Books, 1994), 21, citirano u Peter Brock, *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* (Los Angeles: GM Books, 2005), 316.

мијетили смо два основна правца у посматрању функционисања медија. Један од тих праваца говори о утицају медија на људе који доносе одлуке, а други имплицира да, напротив, људи који доносе одлуке медије користе као алатку путем које комуницирају са јавношћу. Да ли су медији у потпуности аутономан и независан ентитет који регулише властити живот? Или су медији у потпуности под утицајем спољне силе у виду елите, била она политичка, предузетничка или нека друга?

То су легитимна питања, али у овом случају нису била главни фокус нашег интересовања. Потрудили смо се да представимо обје перспективе, али само у контексту рада медија. Нисмо се занимали за то ко су били „актери“ који су одређивали наративе и дистрибуцију вијести, колико смо жељели да представимо извјештавање медија у контексту ратова на територији бивше социјалистичке Југославије, Босне и Херцеговине и Сребренице.

У другом потпоглављу, представили смо позадинске информације које су биле неопходне да се разјасни улога медија и да се догађаји с краја 90-их година 20. вијека сагледају из што је могуће ближег угла, како би се рад медија смјестио у историјски и политички контекст. Без икаквих амбиција да извршимо научну студију унутрашњих и спољних актера југословенске кризе, фокусирали смо се на примарне изворе, односно на радове најутицајнијих западних медија, као и на друге примарне изворе као што су књиге, часописи, чланци, свједочења, те видео-презентације са потписом новинара и других свједока рата.

Из тог разлога, разговарали смо са свједоцима кад год је то било могуће и истраживали ратне биографије, као и сјећања и мишљења ратних репортера који су на разне начине представљали ситуацију на терену; што је од великог значаја за схватање околности, етике и професионалне норме. Једнако значајна била су нам и искуства новинара који су били у новинским редакцијама у својим домовинама, те одатле свједочили клими и околностима које су одређивале насловнице престижних медија; као и секундарни извори вриједни помена. На примјер, Мелани Филипс (Melanie Phillips) из *Гардијана* једном приликом испричала је изненађујућу причу о „широј истини“, што значи да је постојао дефинисан оквир: Срби су представљани као негативци, а Муслимани као позитивци. То је био начин размишљања током 90-их година двадесетог вијека.

Још један такав примјер видимо код Јасунарија Мизугучија (Yasunari Mizuguchi), јапанског новинара и фото-репортера који је говорио о „свјетској кампањи против Срба“, те који је рекао да је свједочио сценама ужаса током своје посјете Сребреници и Братунцу: „Прошлог децембра сам отишао у Сребреницу и Братунац. Видио сам тијела 109 мртвих људи ... жене разнесених глава и заклани људи, без очију, без руку ... ужасне ствари ...“³ Особа која га је интервјуисала поставила је питање: „Ко је то учинио?“ Мизугучи је одговорио: „Муслимански војници из Сребренице. Али када сам се у фебруару вратио у Јапан, Сједињене Америчке Државе жељеле су да избаце храну из авиона. Изненађен сам тиме што су учинили ... у Сре-

3 Yasunari Mizuguchi (japanski novinar i foto-reporter), Transkript intervjuja sa Yasunari Mizuguchijem za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija), *Vidik*, emisija emitovana sredinom 1992. godine, ustupio Marinko Učur.

бреници је било толико војника који су изненада уништили три српска села. Чинило се као да Сједињене Америчке Државе дају храну муслиманским војницима како би се они наставили борити...“⁴

Португалски новинар и историчар Карлос Сантос Переира (Carlos Santos Pereira), који је 1999. године написао *Југославију и Југославију*, пружио је занимљив увид у ово питање када је интервјуисан за исту ТВ емисију. Открили смо да је код људи и политичара у Португалу владало уравнотежено мишљење када се радило о крвавим грађанским ратовима. Међутим, када су медији као изворе користили водеће међународне медије и новинске агенције, ствари су биле поприлично другачије: „Када гледате португалско јавно мњење, морате узети у обзир неколико ствари: прво – ако у Португалу постоје извјештаји из извора међународних новинских агенција, онда ту постоји много ствари које су манипулативне природе. Ако су извори извјештаји наших репортера са територије Босне, онда је, наравно, приступ потпуно другачији, то јесте објективнији ...“⁵

Господин Переира је посјетио Сребреницу док је радио за португалске дневне новине *Диарио де нотисиас* (Diário De Notícias). Након што је тамо провео неко вријеме, закључио је да су људи који су живјели у Сребреници били потпуно дезоријентисани и да нису имали јасну слику о томе шта се догађа. Неки од њих рекли су господину Переири да су под ватром српске артиљерије: „Међутим, недалеко од Сребренице имате српско село Ратковићи, у којем су ти исти Муслимани из Сребренице починили невиђене злочине и тако даље ...“⁶ На овај начин, овај добро упућени познавалац догађаја и околности у бившој социјалистичкој Југославији објаснио је улогу и утицај медија током рата.

Има још много других сличних прича које су испричали или написали бивши новинари или уредници.

Гдје год је то било могуће, занимала нас је и атмосфера у редовима званичника и особља велесила и престижних међународних организација које су на овај или онај начин учествовале у процесу који је данас познат као крвави грађански ратови на Балкану. На примјер, професор Семјуел Мојн (Samuel Moyné), као млади практикант у Бијелој кући, „сијао је приче“ за утицајне америчке ратне медије, што је незванично био опис његовог посла. У ту сврху, истражили смо што више околности и догађаја – колико је било могуће унутар рока трајања пројекта и количине ресурса на располагању. Нека од сазнања биће представљена овдје, док ће остала бити похрањена у архиви која ће свим заинтересованим странкама бити доступна на упит и са дозволом Владе Републике Српске.

У овом потпоглављу укратко ћемо прегледати шири контекст учинка медија кроз разне историјске периоде и политичке околности, али не на начин какав би читалац могао да оче-

4 Mizuguchi, Transkript intervju.

5 Carlos Santos Pereira (istoričar i novinar portugalskih dnevnih novina *Diário De Notícias*), Transkript intervju sa Carlos Santos Pereirom za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija), *Vidik*, emisija emitovana sredinom 1993. godine, ustupio Marinko Učur.

6 Santos Pereira, Transkript intervju.

кује. Велики дио овог потпоглавља заснован је на декласификованим документима који су сада доступни у разним обавјештајним агенцијама и другим институцијама. То ће свакако додати нове и изненађујуће димензије схватању околности и дешавања у периоду прије избијања рата у Босни и Сребреници. Поред тога, представимо и нека кључна дешавања у вези са политиком и одлукама донесеним током и након периода Хладног рата.

У трећем потпоглављу представимо анализу медијског контекста као централни дио нашег извјештаја. Позвали смо стручњаке да спроведу те студије. Др Александар Митић, који је некад радио за новинску агенцију *Агенс Франс-прес* (Agence France-Presse), спровео је двије научне студије. Он данас ради у пољу науке и руководи Центром за стратешке алтернативе. Године 1997. написао је свој магистарски рад под насловом: *Утицај медија на превентивну дипломатију: три студије случајева из југословенског конфликта* (Impact of the Media on Preventive Diplomacy: Three Case Studies from the Yugoslav Conflict) (Отава, Универзитет Карлтон). Овдје, за потребе овог извјештаја, он је продубио своје истраживање. Др Митић је у своју тезу додао догађаје који су значајни за наш рад, под насловом *Изградња архетипа о „доброу и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији* (Manufacturing of the “Good and Evil” Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia). У тој студији анализирао је период од шест мјесеци прије рата са становишта покушаја превентивне дипломатије Европске заједнице, као и улоге Сједињених Америчких Држава и медија током тог периода.

Прво је анализирао европске медије: листове *Економист* (The Economist), *Тајмс* (The Times), *Ле Монд* (Le Monde) и њихову улогу у периоду између 25. децембра 1990. и 25. јуна 1991. године. Установио је сљедеће:

Медији су могли да имају утицај на сљедеће елементе превентивне дипломатије: слабљење подршке Европске заједнице јединству Југославије; омекшан став према једностраним сецесијама Словеније и Хрватске; јачање критика Европске заједнице према Србији; одбијање од стране Европске заједнице да уважи захтјеве и страхове хрватских Срба.⁷

Амерички медији који су били предмет анализе укључују дневне листове *Њујорк тајмс*, *Вашингтон пост* (The Washington Post), *Вол стрит џурнал* (The Wall Street Journal), *Лос Анђелес тајмс* (The Los Angeles Times), као и недјељне листове као што су *Тајм* (Time), *Њузвик* (Newsweek), и *Њу републик* (New Republic). Ти медијски извори анализирани су за период између 15. јануара 1992 (када је Европска заједница признала Словенију и Хрватску) и 6. априла 1992 (када су Европска заједница и Сједињене Америчке Државе признале Босну, те је рат почео):

Превентивна дипломатија САД није била јасно дефинисана. Била је амбивалентна и стално се мијењала. Уз то, САД су сматрале да је југословенски сукоб на периферији интереса јер је Југославија изгубила на геополитичкој важности коју је имала током Хладног рата. На тај начин постојала је могућност да медији имају утицај на америчку превентивну дипломатију.

7 Aleksandar Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia”, neobjavljeni rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020, 14.

Најважнији елемент који је могао да буде субјекат медијског утицаја је антисрпска пристрасност. САД су игнорисале „српско питање“. Стога је важно анализирати медијско извјештавање и портретисање Срба у југословенској кризи.⁸

По мишљењу др Митића, то су елементи на чијем основу је било могуће да медији изврше утицај.

У другој студији, коју је спровео Институт за политичке студије⁹ под руководством професора Мише Стојадиновића и нижег асистента за истраживања Милоша Јевтића, МА, анализирано је више од 10.000 страница из два најутицајнија медијска извора на енглеском језику: листова *Њујорк тајмс* и *Гардијан*, који су (у то вријеме) били новине са највише награда за новинарство. Временски оквир те анализе обухвата читав период дешавања која су довела до рата и сам рат у Сребреници (1991–1995), што ће за потребе ове студије бити представљено у новој, ексклузивној студији. Колико нам је познато, таква студија никад раније није спроведена: „Истраживачи су пошли од једне јасне претпоставке – извјештавање о рату у Босни и Херцеговини је пристрасно уколико се наглашавају страдања једне етничке групе на штрб друге и/или уколико се једна страна приказује досљедно као нападач, злочинац и агресор“.¹⁰ Анализа садржаја, методологија и закључци биће детаљно појашњени у трећем потпоглављу. То је суштински дио нашег извјештаја.

Било нам је важно да прикупимо чињенице, а не опаске, пошто данас опште мишљење о рату у бившој Југославији (Босни и Сребреници) јесте да је са становишта медија то био најслабије заступљен рат у новијој историји. Први разлог за то јесте што су на ту тему написани бројни радови. Други разлог је да би се спријечио било какав покушај да се овај извјештај окарактерише као „неуравнотежен“, „лажан“, „пристрасан“, „просрпски“, или нешто слично. То је уједно и разлог због кога смо се определијели да анализирамо садржај најистакнутијих западних медија, умјесто локалних медија који промовишу сопствене ставове о тим догађајима и људима који су у њима учествовали. Пошто је пропаганда сасвим очекивана у току рата, одабрали смо утицајне западне изворе јер се они сматрају имуним на пропаганду. Другим ријечима, од њих се очекује да буду неутрални, објективни и професионални.

Из тих разлога смо одлучили да не извлачимо никакве закључке, него напросто да то ексклузивно право понудимо читаоцима овог извјештаја. Зашто? Као што је то једном амерички новинар Питер Брок (Peter Brock) написао, „новинари су лоши политички научници, а још гори аналитичари спољне политике. Они се не баве дипломатијом, него продајом новина. Њихов посао је да извјештавају о чињеницама које виде и чују и да постављају питања – и то многа. Изнад свега, не треба лично да се петљају у причу, нити да у њој учествују“.¹¹ Нећемо изигра-

8 Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 34.

9 Институт за политичке студије је научноистраживачка институција са сједиштем у Београду која се већ 50 година бави друштвеним наукама. Током пола вијека свог дјеловања, Институт се развио у модерну и независну научну институцију, специјализовану за сложена друштвена истраживања. За више детаља, посјетите: <http://www.ips.ac.rs/rs/>

10 Stojadinović i Jevtić, “Media Content Analysis”, 133.

11 Peter Brock, *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* (Los Angeles: GM Books, 2005), 6.

вати научнике (због тога смо позвали научнике да нам помогну) нити аналитичаре, него ћемо једноставно припремити извјештај да буде што лакши за читање, јер ће његов садржај свакако бити тежак да се схвати, будући да новооткривене информације нуде нове и изненађујуће увиде у причу о ратном извјештавању и улози медија током рата у бившој Југославији, Босни и Сребреници, те је претварају у трагичну епизоду у дугој историји учинка медија. То је трагична прича у смислу да су новинари, намјерно или не, свјесно или несвјесно, заузели страну у том рату и допринијели његовом продужењу, што је довело до невиђених посљедица које се осјећају и дан-данас. Нажалост, чини се да су многи, иако не и сви, заборавили да је објективност и сагледавање свих страна прва заповијест професионалног новинарства.

Била би невиђена грешка и помислити да је циљ овог извјештаја да некога заштити или да понуди једнострану перспективу. Напротив! То је био рат и то крвав. Обје стране су починиле злочине којих се треба сјећати, и на обје стране постоје жртве које су доживјеле страхоте грађанског рата. Свјесни смо да ће бити оних који ће овај извјештај окарактерисати као просрпски. Мали подсјетник за такве: једном давно, један од чланова ове комисије, лични свједок ратних дешавања, покушао је да да одговор на комплексно питање: Ко су уопште Срби?

Запањен свијет се пита каква је уопште права природа тих Срба, кад су успјели да преживе шест ратова у протеклих стотину година, повремено способни за запрепашћујуће насиље, а још чешће склони да задиве великим чиновима дарежљивости, отворености и херојства. Да, то су Срби. . . . Анархисти у миру, уједињени у рату, Срби су на крају овог миленијума поново изазвали свијет, те се поново затворили у тврдоглав, тих и монолитичан оклоп отпора. Колико год да њихово понашање дјелује збуњујуће, њихов концепт националног идентитета је задржао снагу коју је Запад заборавио.¹²

Остављамо читаоцима да суде о објективности аутора, имајући у виду да је он само објективности и тежио у овом извјештају...

Ћузепе Закарија (Giuseppe Zaccaria)

2. Позадина: кључне историјске и политичке чињенице

Како би се схватила улога медија у догађајима који су довели до рата и догађајима из самог рата (1991–1995), битно је осврнути се на историјски и политички контекст. Историја Балкана из перспективе историчара неће бити иста као из наше, поготово имајући у виду да ће истакнути чланови Комисије за Сребреницу представити историју региона Босне и Сребренице, те ће кроз то представити и свој поглед на њу. Наш фокус у овом потпоглављу јесте да пружимо поглед на активности медија током периода прије деведесетих година двадесетог вијека, те да опишемо политички контекст и кључне политичке чињенице које су неопходне за схватање понашања медија.

12 Giuseppe Zaccaria, "Serbianness", *Aspenia*, no.8.

Током проучавања стотина хиљада страница разног материјала, архивираних докумената, те разноврсних публикација од значаја, схватили смо колико је сам материјал битан за схватање онога што се догодило у Сребреници у периоду који је претходио рату и током самог рата, а можда ће баш он и помоћи при објашњавању огромних разлика између стварних догађаја и медијских извјештаја о њима, како би се они могли много лакше схватити. Није нам намјера да заузимамо страну нити да износимо било какве импликације, осуде или закључке.

Представићемо чињенице логичним и хронолошким редом, базираним на чврстим доказима, у виду тренутно декласификованих докумената који су некад били означени као повјерљиви или строго повјерљиви. У овом потпоглављу намјеравамо да изнесемо преглед примарних и секундарних извора превасходно у сврху представљања ширег контекста комплексне природе по којој је познат временски период који је дефинисао скорашњу крваву епизоду на Балкану и улогу Сребренице у њој, како би се лакше схватило понашање медија и комуникациона стратегија свих актера који су учествовали у том процесу. Почећемо тако што ћемо се осврнути на неке од кључних чињеница из периода Хладног рата, а онда ћемо се позабавити распадом бивше Југославије и неуспјехом превентивне дипломатије, а суштински дио овог потпоглавља чине лична свједочења о ратним дешавањима, прије свега од стране новинара, репортера, људи који обликују јавно мњење, писаца и публициста. Много тога је већ речено и написано, што може да баци другачије свјетло на понашање и утицај медија прије и током рата у Босни и Херцеговини те, прецизније, у Сребреници.

2.1. Хладни рат: кратак преглед

Данас, захваљујући отварању архива и правним актима који пружају приступ информацијама од јавног значаја, о историјском периоду Хладног рата знамо више него раније. Период који је трајао неколико деценија и који је одредио живот генерација успоставио је своје механизме које данас вреднујемо као пропагандне, уређене да сачувају успостављени наратив подјеле између „нас“ и „њих“, „добра“ насупротив „зла“. Свијет „слобода и права“ насупротив крутој „комунистичкој догми“. Ови механизми се најбоље огледају у информативним активностима путем различитих медија. У пољу науке и културе, кроз разне изложбе, часописе, индустрију забаве. Свијет је био подијељен на два дијела: Исток и Запад, који су водили рат без преседана у модерној историји човјечанства – глобални рат за срца и умове. Хладни рат се завршио падом Берлинског зида, а затим и распадом Совјетског Савеза. Међутим, начин размишљања из Хладног рата наставио је да живи. И кроз такве наочаре, користећи већ постојеће механизме, сагледани су сви каснији сукоби. Запад је побиједио у том рату, али било би неправедно рећи да је Исток из тог рата изашао празних руку.

Баш напротив, средства која су коришћена током овог рата, пропагандне методе и механизме, користиле су, биће сасвим тачно рећи, обје стране без икаквих резерви. Да бисмо раз-

умјели деведесете године двадесетог вијека (које за Балкан подразумијевају крваве грађанске ратове на тлу бивше социјалистичке и савезне Југославије), овдје ћемо нагласак ставити се на побједничку страну Хладног рата – Запад – јер је она друга страна – Исток – на почетку крваве историјске епизоде на Балкану у ствари била немоћна. Ипак, зарад интелектуалне искренности, аргументи који ће овдје бити представљени могу се лако приписати и источној страни.

Током Другог свјетског рата, у неком моменту прије његовог завршетка, али након што је већ постало сасвим јасно да ће нацистичка Њемачка изгубити рат, стручни и високорангирани стратеги њемачке војске знали су да ће по окончању рата свијет између себе подијелити двије свјетске велесиле: Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез. Поред тога, било је јасно и да се конфликт између концепта капитализма и либерализма одражава и у политичком систему западне демократије, као и да је успон још једног ауторитарног комунистичког система неизбежан. Било је потребно само прићи у правом тренутку и понудити „услуге и ресурсе“. Тако су некадашњи противници у рату почели да, по завршетку рата, сарађују иза затворених врата. У име интелектуалне искренности, сви актери са обје стране „Гвоздене завјесе“ поступили су исто. За потребе овог извјештаја, узевши у обзир оно што је већ написано, заинтересовани смо за сарадњу између Америке и нациста, која је довела до изузетних расплета на политичком и сваком другом пољу.

У фебруару 2005. године, Архив националне безбједности Сједињених Америчких Држава објавио је документацију о тајној сарадњи између Владе Сједињених Држава и генерала Рајнхарда Гелена [Reinhard Gehlen], који је био шеф обавјештајне службе њемачке војске на Источном фронту током Другог свјетског рата. Пред крај рата, Гелен је успоставио близак однос са Сједињеним Државама и успјешно је одржавао своју обавјештајну мрежу (која је касније постала западноњемачки БНД [Bundesnachrichtendienst]), без обзира на то што је он запошљавао бројне бивше нацисте и познате ратне злочинце.

Тако је писала Тамара Фајнстајн (Tamara Feinstein) након објављивања оригиналне документације Архива националне безбједности.¹³ То је било шокантно. Иако су током Хладног рата о том тајном савезу објављени бројни чланци, колумне, књиге и студије, њихови аутори бивали су обиљежени као теоретичари завјере, а њихов рад је дискредитован. Докази о тој добро скриваној историји ратне сарадње између велесица савезница, као и између Сједињених Америчких Држава и нацистичких ратних злочинаца, објављени су 2005. године под окриљем Закона о откривању нацистичких ратних злочина:

Декласификовани *СИКРЕТ РелГЕР* [SECRET RelGER], историјат у два тома, саставио је историчар ЦИА Кевин Рафнер [Kevin Ruffner], а замјеник оперативног директора ЦИА Џек Даунинг [Jack Downing] изложио га је њемачкој обавјештајној служби (БНД) 1999. године, као успомену на „нове, блиске везе“ које су формиране у послератној Њемачкој, чиме је обиљежена педесета годишњица сарадње ЦИА и Западне Њемачке. Тај историјат декласификован је 2002. године као плод рада Међуагенцијске радне групе за нацистичке ратне злочине и документацију јапанске царске владе, а он садржи 97 кључних докумената разних агенција.

13 Tamara Feinstein, *prir.*, “The CIA and Nazi War Criminals”, National Security Archive Electronic Briefing Book No. 146, 4. фебруар 2005. године, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/index.htm#5>

Тако је писала Тамара Фајнстајн¹⁴. Међуагенцијска радна група основана је 11. јануара 1999. године, како би надгледала декласификацију отприлике осам милиона страница документације многобројних владиних организација.

Документација коју је открила Међуагенцијска радна група указује на широкоопсежне односе између бивших нацистичких ратних злочинаца и америчких обавјештајних служби, у које се убраја и ЦИА. На примјер, тренутно доступни документи показују да је за ЦИА радило најмање пет сарадника озлоглашеног нацисте Адолфа Ајхмана [Adolf Eichmann]. ЦИА је покушала да регрутује још 23 нациста, а најмање 100 официра у Геленовој организацији су бивши официри СД-а [Sicherheitsdienst] или Гестапа. . . . Међуагенцијска радна група затражила је помоћ од истакнутих академика са којима се консултовала током процеса декласификације, а ти историчари су прошлог маја (2004. године) објавили властиту интерпретацију декласификованог материјала, под насловом *Америчка обавјештајна служба и нацисти* [US Intelligence and the Nazis].¹⁵

Према томе, недуго по завршетку Другог свјетског рата, а о томе ће бити више детаља у наставку овог потпоглавља, основана је нацистичка мрежа. Била је добро организована и изузетно добро финансијски поткована. Радила је изван домета радара шире јавности, као потпуно паралелан систем, направљен у сврху вођења рата против Совјета. Та паралелна нацистичка мрежа, као што ће се показати, била је умијешана у рад бројних институција (у које се убраја и њемачка обавјештајна служба БНД). Финансијски је подржавала бројна значајна међународна дешавања и била је изузетно битна у стварању догађаја који су промијенили ток Хладног рата и донијели „побједу“ над Совјетима.

Фајнстајнова даље пише:

Тимоти Нафтали [Timothy Naftali], професор на Универзитету у Вирџинији и један од историчара са којима се консултовала Међуагенцијска радна група, који се уско фокусирао на декласификовани Цијин материјал, скренуо је пажњу на проблематику нашег односа са Геленом: „Рајнхард Гелен је био у могућности да користи амерички новац да створи велику обавјештајну бирократију која не само да је подривала западне критичаре Совјетског Савеза тиме што је штитила и помагала ратне злочинце, него би се могло рећи и да је била најмање ефикасна и безбједна у читавом Сјеверноатлантском савезу. Као што су страховали многи чланови америчке обавјештајне службе крајем 1940-их, испоставило се да је Геленова организација представљала стражњи улаз кроз који су се Совјети пробали у западни савез“.¹⁶

Оригинални наслов документа *СИКРЕТ РелГЕР* био је *Стварање обавјештајног партнерства: ЦИА и поријекло БНД-а, 1945–49* (Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49), уредио га је Кевин Ц. Рафнер (Kevin C. Ruffner), а његово објављивање одобрила је ЦИА 2002. године, и то у сарадњи са америчком војском. Припремilo га је особље Цијиног Одјела за историју, Центар за изучавање обавјештајних служби, Европска дивизија, Директорат за операције, 1999. године. Тај оригинални документ од преко 400 страница подијељен је на Уводну ријеч, Предговор, Биљешке о изворима, Наведена лица,

14 Feinstein, “The CIA”.

15 Исто.

16 Исто.

Хронологију, Фотографије, Свједочења из прве руке (1. дио), Нулти сат (Stunde Null) (2. дио), Вандербергов (Vanderberg) извјештај (3. дио) и Босардов (Bossard) извјештај (4. дио). У њему су садржани фасцинантни увиди.

Слиједи неколико одломака из оригиналних докумената. Битно је имати у виду да оно што је Даунинг презентовао представља само увод. Друге дијелове тог документа припремили су историчари ЦИА.

Од 1949. године, Централна обавјештајна агенција (ЦИА) одржавала је блиске односе са Геленовом организацијом, која је 1956. године постала западноњемачки БНД, односно Федерална обавјештајна служба. Кроз дуге деценије Хладног рата, ЦИА и БНД блиско су сарађивале како би Европом прошириле слободу [редактирано], у периоду у ком су се обје земље суочавале са новим пријетњама у виду тероризма, ширења оружја за масовно уништење, те немирима у Европи и другим регионима широм свијета. Оснивање овог обавјештајног партнерства између Сједињених Држава и Њемачке није био лак задатак. Године 1945. Сједињене Државе и њихови савезници тек су окончали рат са нацистичком Њемачком. Сама Њемачка била је разорена, њени градови и градићи били су уништени, а америчке, британске, француске и совјетске снаге земљу су подијелиле на окупационе зоне.

Демократска влада поново је успостављена у зонама на западу, док је у зонама на истоку Совјетски Савез наметнуо тоталитарни систем. . . . Њемачка је морала бити обновљена и у њој је требало да се поново успостави влада, како би се западна Европа опоравила од рата и преживјела пријетњу коју представља комунизам. Сједињене Државе промовисале су те напоре кроз Маршалов фонд, стварање Бундесрепублике, поновно наоружавање Западне Њемачке и њено чланство у Сјеверноатлантском пакту и Уједињеним нацијама. Геленова организација дјеловала је у вакууму који је створио Хладни рат. По завршетку рата, генерал Рајнхард Гелен, виши официр њемачке војне обавјештајне службе и експерт за Совјетски Савез, наредио је својим официрима да сачувају своје документе и предају се америчким снагама.

У љето 1945. године, неколицина официра америчке војске схватила је да би Геленов челни положај у организацији „Фремде хере ост“ [Fremde Heere Ost] (Источне стране армије) могао бити користан за стицање информација о совјетској војсци. . . . Након што су на љето 1945. године Гелена и неколико његових официра послали у Сједињене Државе на саслушања, војска је почела користити бивше њемачке обавјештајне официре као оперативце у америчкој окупационој зони у Њемачкој. Између 1945. и 1949. године, америчка војска управљала је Геленовом организацијом и финансира-ла њихово прикупљање обавјештајних података. Током тог периода, америчка војска жељела је да ЦИА и њене претходнице преузму одговорност за Геленову организа-цију. ЦИА, која је тад још увијек настојала да успостави положај као прва мировна, централизована обавјештајна агенција у земљи, имала је резервисан став према поку-шајима војске да јој наметне руковођење Геленовом организацијом.¹⁷

Уистину, годинама су се јављале многе несугласице између војне обавјештајне службе и ЦИА-е на ту тему, поготово поводом оперативних питања као што су трошкови и безбјед-ност. Изнад свега, суштину њихових несугласица представљало је повјерење указано њихо-вим некадашњим непријатељима.

17 Jack Downing, predgovor za *Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49*, prir. Kevin C. Ruffner, tom 1, ix-x. CIA History Staff, Center for the Study of Intelligence, European Division, Directorate of Operations, 1999. Objavu odobrila Centralna obavještajna agencija 2002. godine.

Проучили смо све документе који су објављени и провели смо дуги низ сати користећи се дигиталном библиотеком ЦИА-е. Овдје износимо свега неколико кључних докумената који су обликовали Запад након рата, као што је овај одломак из документа ЦИА-е, под насловом *Биографски приказ генерала Рајнхарда Гелена*, који је декласификован 2001. године:

Између 1949. и 1956. године, генерал Гелен посветио је сву своју енергију легализацији своје организације у виду западноњемачке Федералне обавјештајне службе. Тај циљ је остварио у марту 1956. године, и тиме постао њен први предсједник. Постао је директно подређен кабинету канцелара. Након легализације, настојао је да своју организацију развије у свјетску обавјештајну службу способну за прикупљање обавјештајних података и сарадњу на свјетском нивоу. Пред њим је био дуг пут до остварења тог циља. . . . 1. маја 1968. године, генерала Гелена наслиједио је генерал Герхард Весел [Gerhard Wessel], његов помоћник у „Фремде хере ост“, који је одиграо кључну улогу у стварању Геленове организације. Весел је претходно служио у БНД, западноњемачком Министарству одбране, као и у Војном комитету НАТО-а у Вашингтону и Бриселу.¹⁸

Генерал Гелен предвидио је да ће се по колапсу Трећег рајха нови свјетски поредак састојати од двије велесиле, Сједињених Држава и Совјетског Савеза. Такође је био убијеђен да ће те двије силе прије или касније подијелити зону интереса између себе, те да ће се у неком моменту међусобно сукобити. Предвидио је Хладни рат и потковао је своју теорију јаким аргументима; имао је приступ томовима докумената на свом положају на Источном фронту, и изградио је јаку мрежу инсталација којом је намјеравао убиједити Сједињене Државе да га искористе против Совјетског Савеза.

Сан генерала Гелена о новој Европи са њемачким вођством под америчком контролом на крају се и остварио. То може да се види из његове личне пошиљке од 12. октобра 1949. године, коју је ЦИА декласификовала и објавила 2005. године, под насловом *Одговор др Шнајдера на скорашња писма о политичким смјерницама*:

Одговор др Шнајдера¹⁹ на скорашња писма о политичким смјерницама. Тема: основне смјернице за преглед концепта и мисије овог пројекта. . . . Општи елементи нашег рата, политичке основе: у складу са њемачким становиштем, политичке основе нашег рада своде се на следеће двије ставке: а) чврсто увјерење да будућа политика Њемачке мора у догледној будућности да буде заснована на изузетно блиској сарадњи са Сједињеним Државама, чак и унутар оквира уједињености Западне Европе. . . . Колико сам до сада био у прилици да се увјерим, дјелује ми као да је ова концепција у свим тачкама сагласна са погледима новог федералног канцелара. У вези са тим, треба поменути да ће њемачка спољна политика убудуће настојати да обезбиједи сарадњу њемачког народа у породици сачињеној од свих нација са западњачким идеалима под вођством Сједињених Држава, са једнаким правима и дужностима.

Претпостављам да ће се и интереси Сједињених Држава на дуже стазе окренути у том правцу. За развој организације биће значајно утврдити какав допринос на пољу политике наша организација убудуће може да очекује са њихове стране у вези са америчко-њемачком сарадњом. Овдје морам нагласити аргумент да ова организација никад неће бити задужена за вршење активног политичког утицаја на унутрашњу или спољну политику, будући да би се то директно косило са нестраначким карактером

18 *Biographic Sketch of General Reinhard Gehlen*. Deklasifikovan 2001, 2005. године. Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GEHLEN,%20REINHARD%20%20%20VOL.%201_0001.pdf

19 Др Шнајдер било је оперативно име генерала Рајнхарда Гелена.

њемачке обавјештајне агенције, која дјелује против Истока. Међутим, од лидера наше организације могло би се очекивати да играју улогу оданих посредника, што би они могли и да ураде, и то такође на пољу спољне политике, у складу са нашим заједничким идејама.²⁰

Битно је напоменути да је група генерала Гелена поново активирала своју мрежу која је настала у Европи и на Блиском истоку непосредно прије и током Другог свјетског рата и то не само на тим мјестима, него и у свим зонама интереса. Овај извјештај занима се за мрежу у Европи и на Блиском истоку и то поготово за декласификоване документе који се односе на јерусалимског великог муфтију.

Двојица арапских лидера, велики муфтија Хаџ Амин ал Хусеини (Haj Amin al-Husseini) и Али ел Гаилани (Ali el-Gailani), одржавали су снажну везу са нацистима, који су финансирали њихове активности. Исход рата већ је био очигледан у априлу 1945, па и прије тога, али они су жељели да наставе са својим активностима. Ал Хусеини је био присталица панисламске државе. Имали су довољно ресурса да спроведу планове сковане прије и током Другог свјетског рата. На примјер, Брајтман (Breitman) и Года (Goda) пишу:

Њемачки фелдмаршал примао је основну плату од 26.500 марака годишње. . . . од прољећа 1943. године до прољећа 1944, Хусеини је имао лична примања од 50.000 марака мјесечно, а Гаилани је примао 65.000 за оперативне трошкове. . . . Хусеини и Гаилани примали су значајне исплате у страном валути како би издржавали присталице настањене у земљама ван Њемачке.²¹

Хусеини је редовно био на вези са високоранжираним официрима СС-а, као што су Вилхелм Бајснер (Wilhelm Beisner), Херман Хот (Hermann Hoth) и генерал Вафен-СС-а Готлоб Бергер (Gottlob Berger), који је био задужен за регрутовање нењемачких снага за Вафен-СС. Поред тога, Хусеини је његовао и изузетно близак лични однос са самим Хајнрихом Химлером (Heinrich Himmler).

Велики муфтија био је свјестан значаја пропаганде и медија за своју мисију и одржавао је близак однос са особама запосленим у ъемачком Министарству спољних послова и Министарству за пропаганду:

Египћанин по имену Галал [Galal] из Берлина уређује периодични лист на арапском језику који је дизајниран да подстакне Арапе да пруже подршку Њемачкој, а Ел Нагар [El-Naggar] му је помагао 1940. године. Ел Нагар од 1941. има властити лист на арапском језику, окренут ка публици са Блиског истока, а 1942. године преузео је додатно задужење као директор нацистичког краткоталасног емитовања на Блиски исток. Кад је Хусеини дошао у Берлин, желио је да сарађује са Ел Нагаром на емитовању за Блиски исток, те су једно вријеме успјешно сарађивали. Онда је Ел Нагар основао Исламски централни институт у Берлину. Хусеини је желио да руководи тим институтом, али Ел Нагар му је то ускратио, па је он искористио свој утицај у СС-у да Ел Нагара уклони са положаја у емитовању.²²

20 Dr. Schneider's Reply to Recent Policy Guidance Letters. 12. oktobar 1999. godine. Deklasifikovan 2005. godine. National Security Archive, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/doc97.pdf>

21 Richard Breitman i Norman J. W. Goda, *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War* (b.m. [bez mjesta]: National Archives, 2010.), 19.

22 Breitman i Goda, *Hitler's Shadow*, 20.

У сарадњи са нацистима, јерусалимски велики муфтија у својој тежњи ка панисламској држави регрутовао је Муслимане широм нацистичких зона интереса:

У јесен 1943. године Хусеини је отпутовао у Независну Државу Хрватску, иначе савезницу нациста, да регрутује муслимане за Вафен-СС. Том приликом рекао је војницима новоформиране босанско-муслиманске 13. планинске Вафен-СС дивизије да би читав муслимански свијет требало да прати њихов примјер.²³

Након што је рат окончан са очигледним исходом, Хусеини је са нацистима уговорио наставак сарадње на политичко-идеолошком основу. Према декласификованим документима, нацисти су договорили са Хусеинијем да ту мисију наставе и након априла 1945. године. Данас се зна, на основу Тајне информације ЦИА-е о Амину ал Хусеинију, декласификоване 2008. године, да су ЦИА и тајне службе америчке војске биле добро упознате са рутама, мисијама, контактима и моћи великог муфтије.²⁴ За овај дио извјештаја битно је поменути да је велики муфтија одржавао блиске односе настале током Другог свјетског рата и наставио је са радом на мисији која је тад дефинисана.

Формирање више од двије десетине муслиманских јединица Вафен-СС-а и Вермахта у Босни, на Косову, у западној Македонији, сјеверној Африци и дијеловима Совјетског Савеза под њемачком окупацијом. По завршетку рата, Ал Хусеини, за којим је југословенска влада издала потјерницу због ратних злочина, побјегао је у Египат, гдје је сарађивао са мрежом из Одесе, како би довео на хиљаде нациста на Блиски исток, односно у египатску и сиријску војску. Године 1945, проглашен је лидером „Муслиманског братства“ у Јерусалиму.

Брус Тефт (Bruce Tefft) изнио је горе наведено у свом чланку *Пријетња Муслиманског братства Блиском истоку, Израелу и свијету*.²⁵

Тефтов чланак помиње и догађаје из 1946. године, годину дана након што су нацисти у априлу 1945. потписали нови споразум са великим муфтијом за послератни период.

Ал Хусеини је 1946. године упознао свог пранећака Јасера Арафата [Yasser Arafat], рођеног у Египту, који је у 17. години почео да ради као кријумчар оружја за Ал Хусеинија и његове паравојне снаге у Јерусалиму. Арафат је званично постао члан „Братства“ 1948. и покушао је да се прикључи борби против Јевреја у рату 1948. године. . . . али заустављен је ван Каира од стране египатских сила. Док је студирао у Кувајту 1957. године, Арафат је основао палестинску терористичку организацију „Фатах“, која се послје прикључила, те 1969. године и преузела контролу над Палестинском ослободилачком организацијом (ПЛО).²⁶

У међувремену, исти такав процес одвијао се и у бившој Југославији. Социјалистичка Федеративна Република Југославија, под доживотним вођством маршала Јосипа Броза Тита, одвојила се од Совјетског Савеза 1948. године. *Криптолоџик квортерли* (Cryptologic

23 Исто.

24 Security Information, Biographic Report, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem. 19. novembar 1951. godine. Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/HUSSEINI%2C%20AMIN%20EL%20%20%20VOL.4_0160.pdf

25 Bruce Tefft, “The Muslim Brotherhood Threat to the Middle East, Israel and the World”, *The Mackenzie Institute*, 26. februar 2013. godine, <https://mackenzieinstitute.com/2013/02/the-muslim-brotherhood-threat-to-the-middle-east-israel-and-the-world/>

26 Tefft, “The Muslim Brotherhood Threat”.

Quarterly), класификовани интерни журнал Националне сигурносне агенције, спровео је строго повјерљиву анализу тога колико је тачно свијет какав познајемо био близу избијања директног сукоба током 1950-их. Национална сигурносна агенција Сједињених Држава 2010. године објавила је, у складу са Законом о слободи информисања (ФОИА), строго повјерљиви документ под насловом *Избјегавање армагедона: Рат који се умало десио, 1950*, који се изворно појавио у издању *Криптолоџик квотерлија* за фебруар 1998, као чланак о за длаку избјегнутом трећем свјетском рату 50-их година 20. вијека.²⁷

То је проузроковало велике таласе унутар Источног блока и све се промијенило у веома кратком временском периоду. Годину дана касније, 1949, водећи њемачки новински лист *Дер Шпигел* (Der Spiegel) бацио је још једну шокантну бомбу тако што је објавио чланак о тајној вези између маршала Тита, хероја Другог свјетског рата и Франца Нојхаузена (Frantz Neuhausen), озлоглашеног нацистичког гувернера југоисточне Европе.

Тај угледни њемачки лист објавио је 17. новембра 1949. године чланак о Францу Нојхаузену и његовој послеријатној судбини. Он је одслужио двије и по године у затвору, иако је био осуђен на двадесет година тешког рада. Међутим, испоставило се да је тај Герингов штићеник био од далеко веће користи као индустријски организатор нових послеријатних планова маршала Тита. „Нојхаузенев живот није вриједио ни пет пфенига 1947“, пише *Дер Шпигел*.²⁸ Неколико година касније, он је своје вријеме проводио испијајући пиво у популарним ресторанима у центру Београда (као што су „Три капе“ на Скадарлији или „Мажестик“). „Дебели Франц“, како су га звали, због својих пријератних пословних успјеха и неуспјеха, био је свјестан да су му потребне праве везе и прилике како би уновчио своје разумијевање трговине. Недуго потом, он је постао имућан индустријалиста и подржавао је Геринга тако што му је слао све његове најдраже потрепштине. Геринг му је спасио живу главу у више прилика током рата.

Нојхаузен је био играч који је имао све најбоље контакте неопходне за припадност послеријатној елити. У ратна времена, често је говорио: „Ја одлучујем ко је комуниста“, кад је неке од њих именовао на прикладне високорангиране положаје. „Ти комунисти су сад радили за њега“, пише *Дер Шпигел*.²⁹ Југословенским рудницима био је потребан ефикасан управник, као и финансијска средства. Нојхаузен и његове везе донијеле су двадесет милиона у обвезницама у руднике у Бору и Трепчи. „Нојхаузен је донио документацију за међународну трговину обвезницама. Американцима су његови прорачуни били ‘изузетно корисни’“, пише *Дер Шпигел*.³⁰ Маршалу Титу то је представљало практичну послеријатну одлуку, пошто је морао да влада државом оптерећеном бројним проблемима, која је уз то имала и многе противнике спремне на рат, како унутар тако и изван њених граница.

27 “Dodging Armageddon: The Third World War That Almost Was, 1950”, *Cryptologic Quarterly*, 24. februar 1998. godine, 85-95, https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/Dodging_Armageddon.pdf

28 “Neuhausen behielt seinen Kopf”, *Der Spiegel*, 17. novembar 1949. godine, <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-44438973.html>

29 *Der Spiegel*, “Neuhausen”.

30 Исто.

Нојхаузен је званично пуштен 1953. године, а преминуо је 1966. у Берлину.

У тим раним данима периода Хладног рата и његових многобројних строго повјерљивих савеза, било је неопходно организовати систем пропаганде за одржавање и његовање процеса који ће обликовати поглед на свијет толиких будућих генерација рођених и одраслих у атмосфери сталне пријетње са друге стране „Гвоздене завјесе“. Било је неопходно одржати читаве различите цивилизације које се међусобно боре испод радара јавности, као да се Други свјетски рат никада није завршио. Да би се то постигло, слиједећи неке старе савезе и њихове мреже, изграђена је јака архитектура, овог пута са новим планом – за борбу против Совјета.

Без икаквих амбиција да се иде даље у историју Хладног рата, поготово што ће истакнути чланови Комисије пружити историјску позадину која је претходила крвавим грађанским ратовима на Балкану, овдје износимо контекст који ће помоћи у разумијевању концепта „психолошког рата“ или пропаганде вођене свим врстама медија и другим средствима, како би се систем одржао у домену јавности, а што смо илустровали кроз неке од архивских докумената с којих је скинута ознака тајности. Као што видимо, поново су оживјели стари савези склопљени током Другог свјетског рата, а донијели су и своје мреже. Ово је била чврста и јака основа архитектуре Хладног рата. Да би се ово сачувало и одржало, била је потребна глобална пропагандна машинерија, као и сва могућа средства за његовање начина размишљања из Хладног рата. Постављен је оквир: „ми“ и „они“, „добро“ насупротив „злу“, демократија насупротив тоталитаризму, либерали наспрам комуниста и унутар овог оквира, вођен је брутални психолошки рат.

2.2. Културни Хладни рат

Током љета 1950. године, свега неколико мјесеци након што се Макарти (McCarthy) бацио на свој „лов на вјештице“, група од око 100 интелектуалаца састала се у Западном Берлину да дискутује, обликује и дефинише судбину такозваног слободног свијета. Са њиховог становишта, Совјети су освајали срца и умове народа, елите је привлачила комунистичка идеологија.

Конференција у Западном Берлину била је директан одговор на те културне нападе. У њене присталице убрајао се сам врх антистаљинистичке левнице – Артур Кестлер [Arthur Koestler], Берtrand Расел [Bertrand Russell], Бенедето Кроче [Benedetto Croce], Сидни Хук [Sidney Hook], Џон Дјуи [John Dewey], Рејмонд Арон [Raymond Aron] и Игнацио Силоне [Ignazio Silone]. Неки од њих били су бивши марксисти или комунисти, многи су били по затворима у нацистичкој Њемачкој, совјетској Русији, фашистичкој Италији или фалангистичкој Шпанији. Њихов циљ био је да предузму културну офанзиву тако што ће створити међународну организацију интелектуалаца посвећених демократској влади и разоткривању стаљинистичких лажи. Након више дана усијане расправе, учесници су произвели „Манифест слободе“, који се оштро противио политичком неутрализму и изражавао солидарност са жртвама свих тоталитарних режима. Организацију коју су створили назвали су Конгрес за културну слободу.³¹

31 David M. Oshinsky, "Cranky Integrity on the Left", *The New York Times*, 27. avgust, 1989. godine, <https://www.nytimes.com/1989/08/27/books/cranky-integrity-on-the-left.html>

Тај културни Хладни рат ушао је у научни дискурс неколико деценија касније као значајан дио историографије. Од тада, бројни академици објављивали су и још увијек објављују радове на кључну тему освајања срца и умова људи широм свијета. При помнијем испитивању спискова извора који су набројани у библиографијама разних студија, примјећује се да се одабрана неколицина појављује константно и готово неизбјежно. Један од тих извора јесте дјело Питера Колмана (Peter Coleman) *Либерална завојера: Конгрес за културну слободу и борба за ум послјератне Европе* (*The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*), у коме се детаљно описује структура, финансирање и организација Конгреса за културну слободу. Он описује личну интеракцију и односе, као и политичке конфликте унутар те институције. У својој књизи *Групна Терапија* (*The Encounter Group*) изdatoј 1989. године, Питер Колман помиње храброст интелектуалаца са Запада, који су се јавно изјаснили против стаљинизма.

У те храбре појединце убрајају се романописци Артур Кестлер и Игнацио Силоне, пјесници В. Х. Оден [W. H. Auden] и Стивен Спендер [Stephen Spender], филозофи Сидни Хук и Џејмс Бурнам [James Burnham] (па чак и Берtrand Расел, извјесно вријеме), уредници Мелвин Ј. Ласки [Melvin J. Lasky] и Ирвинг Кристола [Irving Kristol], композитор Николас Набоков [Nicolas Nabokov] (рођак познатог романописца), физички хемичар који се пребацио на друштвене науке Мајкл Полањи [Michael Polanyi], као и социолог Едвард Шилс [Edward Shils].³²

Детаљна структура Конгреса за културну слободу и преглед њиховог радног опуса објављен је у дјелу *Конгрес за културну слободу, јун 1950 – децембар 1955*:

Конгрес оснивача у Берлину: јун 1950. године – Конгрес за културну слободу настао је у јуну 1950. године, кад се у Берлину састало 118 истакнутих писаца, умјетника, филозофа и научника из двадесет и једне земље. Учесници тог конгреса отпочели су јавну расправу о тренутном стању слободе и кризи нашег доба. У четири засједања пред широком публиком становника Берлина, међународних званика и студената који су се суочили са опасношћу да дођу из совјетске зоне, ти мушкарци и жене изнијели су своје идеје, те су по завршетку расправе положили заклетву да се уједине у име одбране стваралаштва и критичког размишљања.³³

Националне организације које су биле чланице Конгреса за културну слободу радиле су кроз своје комитете: француски Пријатељи слободе, Италијански комитет, Индијски комитет, Аустралијски комитет, Амерички комитет, Конгрес у Латинској Америци, Конгрес у Скандинавији, те Азиланти из централне и источне Европе, који су одржали већи број међународних састанака и спроводили одређен низ активности. Тренд који је не тако давно постојао, да се Хладни рат анализира као ривалство између двије хегемонијске велесиле, Сједињених Држава и Совјетског Савеза и то са фокусом на дипломатији, економији, међународним односима и војном наоружавању – представља традиционални, неки би рекли и застарјели, начин изучавања тог периода. Једном давно, историја је на културу, пропаганду и идеологију гледала

32 Peter Coleman, "The Encounter Group", *The Washington Post*, 17. septembar 1989. godine, https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/09/17/the-encounter-group/db4fd5d2-0984-46c7-9854-7f19cd3bfa68/?utm_term=.f29e266d850d

33 *Congress for Cultural Freedom, June 1950-December 1955* (London: William Clowes and Sons Limited, 1956), <http://nl.gov.au/nla.obj-50112553>

тек као на додатке догађајима који су се анализирали и укључивали у историографију. Научници су се тек недавно почели на том нивоу концентрисати на тај комплексни дио историје цивилизације, што је Хладни рат свакако био. Један од бројних академика који раде на том пољу свакако је проф. др Михаел Хохгешвендер (Michael Hochgeschwender).³⁴ У студији објављеној 2003. године, под насловом *Културни фронт Хладног рата: Конгрес за културну слободу као експеримент у транснационалном ратовању*, професор Хохгешвендер износи другачије тумачење структуре Хладног рата:

Питања културе и идеологије поставила су идеолошки оквир цјелокупног схватања дипломатског, економског, друштвеног и војног подстрека тог конфликта, а да се он не своди на идеалистичан наратив. Тиме је омогућено далеко јасније тумачење Хладног рата као сукоба двију култура које су обликоване идеологијом и интересом. . . . Пропаганда и тежња ка унутрашњој стабилизацији хегемонијских система у развоју током периода Хладног рата постале су централни фокус историјског истраживања. То је довело до даљих питања о томе како су и зашто народ и друштво који су учествовали у том конфликту прихватили формирање таквих хегемонијских система.³⁵

Хохгешвендер је Конгрес за културну слободу сматрао културним фронтом Хладног рата и осврнуо се на „његов утицај на амерички хегемонијски систем након 1950. године“.³⁶ У осврту на унутрашње идеолошке односе некадашњих комуниста, главних актера агитпропа Коминтерне у Паризу, који су промијенили страну и постали антикомунисти, професор Хохгешвендер изнио је позадину идеолошке битке која је обликовала платформу Хладног рата да освоји срца и умове људи путем интензивне пропагандне машине која може да се прошири по цијелом свијету:

Међу најзначајније заговараче строгог антикомунистичког става на страни левеце убрајају се Савез америчких демократа, Американци за демократску акцију и Америчка радничка федерација, остаци давно угашеног Комитета за културну слободу, интелектуалне антитоталитарне организације из 1930-их коју су предводили Џон Дјуи и Сидни Хук, као и њујоршки Јевреји интелектуалци, групе писаца, критичара и умјетника лабаво повезаних путем елитних магазина као што су *Њу лидер* [New Leader] или *Коментар* [Commentary]. Пошто су били интегрисани у кругове емиграната из Европе, током Другог свјетског рата почели су да критикују сарадњу са Совјетским Савезом и Стаљином. Након 1945. године, а поготово током 1947, почели су активно да се ангажују на пољу искључивања моћи левичарских заговарача Њу дила из Демократске странке. Штавише, упркос свим проблемима које су имали на домаћем тлу, од почетка су настојали да своје циљеве комбинују са циљевима слично оријентисаних европских организација. Јевреји интелектуалци из Њујорка имали су јединствену предност у виду тога што су своје напоре могли да заснују на постојећим трансатлантским мрежама. Они и Американци за демократску акцију активно су тражили даље савезнике у својим напорима против комунизма, који су доживљавали као апокалиптичан у сваком смислу те ријечи – и пронашли су их.³⁷

34 Проф. др Михаел Хохгешвендер је професор сјеверноамеричке културне историје, емпиријског културног истраживања и културне антропологије на Универзитету Лудвиг-Макимилијан (ЛМУ), Факултет за језике и књижевности, Одсјек за енглеске и америчке студије, Минхен, Њемачка.

35 Michael Hochgeschwender, "The Cultural Front of the Cold War: the Congress for Cultural Freedom as an Experiment in Transnational Warfare", *Ricerche Di Storia Politica* 6, no.1 (mart 2003): 5-6.

36 Hochgeschwender, "The Cultural Front", 7.

37 Исто, 8.

Битно је напоменути да су невладине организације и њихова мрежа филозофа, писаца, умјетника заговарали нови вид низа старих идеја, као и круг новинара чија сарадња је била неопходна за ширење интензивне пропаганде у циљу имплементације идеологије која је тек ступала на сцену. Како је Други свјетски рат приведен крају и како је постало извјесно да ће свијет између себе подијелити двије велесиле – Сједињене Државе и совјетска Русија, обје суштински хегемонијске природе – то је довело до савршене прилике да се нове међународне идеологије уједине: „Интелектуалци из Њујорка жељели су и могли су да пређу преко Атлантика уз помоћ својих нашироко читаних магазина (*Њу лидер*, *Коментари*, *Партизан ривју* [Partisan Review] и *Политикс* [Politics]). У сарадњи са Американцима за демократску акцију, они су основали круг новинара и дописника широм Западне Европе, међу којима су се истицали Дејвид Е. Вилијамс [David E. Williams] у Лондону и Мелвин Ј. Ласки у Берлину“.³⁸ Све странке које су у томе учествовале биле су свјесне да ће бити тешко усмјерити комунисте у жељеном правцу – све док је Стаљин жив. Комунистичке странке имале су изузетно јако упориште у већем броју великих европских земаља и биле су одане совјетском центру. Имајући у виду разне фракције западне левнице, било је неопходно измислити некакву трећу опцију која би консолидовала идеологију либералне левнице, што може да се припише Ласкију, који је то урадио уз помоћ разних алатки пропаганде.

Професор Хохгешвендер изнио је једну тезу која је од нарочитог значаја за овај извјештај:

Култура, идеологија и пропаганда биле су главни циљеви Конгреса за културну слободу, како на транснационалном тако и на националном нивоу. Магазици су били основни вид транспорта урођених идеја те организације. Иако су уређивани на националном нивоу, бивали су контролисани и усклађивани од стране бироа у Паризу. Поред *Дер Моната* [Der Monat] Мелвина Ласкија, који је тек 1958. године постао званични мјесечник Конгреса, најутицајнији магазини били су англосаксонски *Енкаунтер* [Encounter], са сједиштем у Лондону, који су уређивали Ирвинг Кристол, Стивен Спендер и (након 1958) Мелвин Ј. Ласки, и *Прув* [Preuves], који је у Паризу уређивао Франсоа Бонди [Francois Bondy]. Шпански антифранкистички магазин *Куадернос* [Cuadernos], италијански *Темпо презенте* [Tempo Presente], аустријски *Форум* [Forum] и аустралијски *Квадрант* [Quadrant] заокружили су слику. Путем својих мјесечних или тромјесечних издања, Конгрес је био у могућности да редовно досегне до стотине хиљада интелектуално заинтересованих лица широм свијета, па чак и на Истоку. Њихов стил био је сличан, али не и идентичан. Магазици Конгреса превасходно су настојали да прикажу широк избор чланака о култури елите и актуелних расправа у круговима антикомунистички настројених либералних интелектуалаца.³⁹

На обје стране „Гвоздене завјесе“, машине за пропаганду биле су централни дио процеса хегемонијске владавине и имплементације нове политичке мапе свијета. Били су конкретно дизајнирани да освоје срца и умове јавности, обликују јавно мњење и припреме послјератне генерације за доба једнообразног свијета. У једном од својих раних радова на ту тему, под насловом *Интелектуалац као пропагандиста: Дер Монат, Конгрес за културну слободу и процес вестернизације Њемачке* (1999), професор Хохгешвендер увео је термин „интелектуалац као пропагандиста“, који се односио не само на антикомунистички настројене „хлад-

38 Исто, 9.

39 Исто, 16–17.

не ратнике“ као савезнике хегемонијских интереса Сједињених Држава него и на суптилно и деликатно гурање либералне идеологије као алтернативе

[К]омунизму, конзервативизму, национализму, монетаризму или томизму. Свакако, и ван сваке расправе, та либерална идеологија, која може да се опише као либерализам по консензусу, служио је хегемонистичким интересима Сједињених Држава у Западној Европи након Другог свјетског рата. Опет, са друге стране, он је и дозволио љевичарским либералима и њиховим десничарским савезницима, социјалдемократима, да оформе антикомунистички савез основан на идејама и концептима реформе. Либерализам по консензусу, кључни елемент уредничке праксе *Der Monata* и других магазина Конгреса, промијенио је не само оквир схватања европских, а поготово њемачких, интелектуалаца и политичара него и америчких – користећи се хамилтонским мјерама у цеферсонске сврхе – у смислу да је представљао одлучујућу алатку у трајном процесу вестернизације након Другог свјетског рата.⁴⁰

Битно је нагласити да антикомунизам није био крајњи циљ тог послератног идеолошког, културног и пропагандног пројекта. Он је био доминантна струја непосредно по завршетку Другог свјетског рата, али то није било довољно за свјетску доминацију. За то је било потребно наметнути јединствен главни наратив и то не само у западној хемисфери, уједињен оквир који би могао надјачати све алтернативе и одлучно их изгурати на маргине глобалног друштва,

[али] та хегемонија није била толико једноставна као што су је критичари протумачили. Њени циљеви били су шири и софистициранији него што би се дало очекивати. Унутар тог развоја, антикомунизам Хладног рата био је катализатор, а не монолитни циљ, у најмању руку на њемачком нивоу, али и на свјетском, са освртом на идеолошке предуслове америчке спољне политике.

Тако је рејао Хохгешвендер у закључној ријечи излагања које је одржао на конференцији у Њемачком историјском институту у Вашингтону 1999. године.⁴¹

Бројни истраживачи и академици који изучавају ову тематику дијеле слично гледиште. Ријечима проф. Ејми Ц. Бил⁴² (Amy C. Beal), из њене књиге од 360 страница, *Нова музика, нови савезници: америчка експериментална музика у Западној Њемачкој од нултог сата до уједињења*:

И прије краја рата, амерички композитори помогли су у планирању ширења америчке културе у послератној Европи. . . . одређен број медијских извора ангажован је за ширење информација о америчким вриједностима у контексту програма реедукације и пријетње коју је представљао Хладни рат. Лиценце за издавање новина и књига, станице за радио-пренос, канцеларије Сједињених Држава за музику и позориште, амерички купци, као и програми размјене Стејт департмента, били су дијелови плана да се њемачка култура поврати на ноге и да се њен напредак усмјери у правцу прихватљивом за побједнике. Иако је окупација Њемачке измијенила политичку структуру те земље, контролисање културе од стране Стејт департмента Сједињених Држава постало је правило у америчкој зони.⁴³

40 Michael Hochgeschwender, "The Intellectual as Propagandist: Der Monat, the Congress for Cultural Freedom and the Process of Westernization in Germany", rad predstavljen na Konferenciji The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective, German Historical Institute, Washington, D.C., United States, 25-27. mart 1999. godine, 2-3.

41 Hochgeschwender, "The Intellectual as Propagandist", 31.

42 Бил, Ејми Ц., Ванредни професор музике, Универзитет Калифорније, Санта Круз.

43 Amy C. Beal, *New Music, New Allies: American Experimental Music in West Germany from the Zero Hour to Reunification*, prvo izdanje (b.m.: University of California Press, 2006), 10, 18.

Слична перспектива може да се пронађе и у књизи Томаса Доертија (Thomas Doherty) из 2003. године, под називом *Хладни рат, хладни медијум: телевизија, макартизам и америчка култура* (Cold War, Cool Medium: Television, McCarthyism, and American Culture), или у историјској анализи Волтера Хиксона (Walter Hixson) из 1998. године, *Отварање завјесе: пропаганда, култура и Хладни рат, 1945–1961* (Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War 1945-1961). Кад је историографија, захваљујући посвећеним истраживачима, препознала вриједност културе, медија, информација и пропаганде као битних тема за анализу, многи академици дали су допринос бољем схватању периода који је услиједио и обликовао послеријатне генерације. Из тог разлога данас боље разумијемо „лов на вјештице“ који се дешавао током Хладног рата, а који је у себе увукао и најпознатију индустрију забаве Холивуд: „стотине филмских продуцената из Холивуда одвучено је пред комитете Конгреса Сједињених Држава и саслушано на тему својих политичких увјерења. Глумци и глумице, сценаристи и режисери који су одбили сарадњу. . . . изгубили су своје послове у Холивуду. Нису се могли запослити ни у ком студију. Преко 250 истакнутих професионалаца нашло се на црној листи“, излаже холивудски глумац Алек Болдвин (Alec Baldwin) у документарцу Кристофера Коха (Christopher Koch) из 1996. године, по имену *Црна листа: Холивуд на суђењу* (Blacklist: Hollywood on Trial), који је добро поткована прича о једном од највећих скандала у историји индустрије забаве. „Јесте ли ви члан Комунистичке странке, или сте икад то били?“ То су питане иконе Холивуда тог доба на њиховим суђењима.⁴⁴ Било је жалосно гледати како такозвани борци за демократију у слободном свијету заправо људима ускраћују личне слободе пред очима глобалне публике. Било је то жалосно, шокантно и застрашујуће за све који су сматрали да је свијет у коме живе заснован на слободи, у поређењу са совјетским тоталитарним режимом на источној хемисфери. Животи великог броја људи који су радили у тој индустрији зависили су од њиховог одговора на то питање. Чак и само пријатељство са присталицама љевичарске идеологије било је довољно за осуду, стављање на црну листу, губитак посла, а понекад чак и затвор, а да не говоримо о гајењу личних љевичарских ставова. Тај тренд није био ограничен само на забављаче.

Сенатор из Висконсина Џозеф Макарти (Joseph McCarthy) у фебруару 1950. године почео је да држи низ саслушања и истрага са циљем да избаци комунисте са јавних положаја:

Макарти је тврдио да има списак (чија дужина је варијала) запосленика Стејт департамента који су били одани искључиво Совјетском Савезу. Он није изложио никакве доказе за те оптужбе, а навео је само једно име, и то извјесног Овена Латимора [Owen Lattimore], који није био запосленик Стејт департамента и никад није био осуђен ни за какав прекршај. Без обзира на то, Макарти је уживао у изузетно успјешној каријери тако што се разбацивао оптужбама за издају које су наносиле велику штету демократама, иако су биле неосноване, те је тиме стекао велики број личних пратилаца. И многи други су на разне начине промовисали општу панику, што је довело до неколико пресуда, али и огромног губитка послова у редовима државних службеника, учитеља, научника и запосленика у масовним медијима.⁴⁵

44 *Blacklist: Hollywood on Trial*, режирао Christopher Koch (New York: American Movie Classics, 1996).

45 “United States: The Red Scare”, у *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/United-States/The-Red-Scare#ref613189>

Током Макартијевог мандата и вршења јавних истрага, многи су изгубили послове и то углавном само на основу лукаве манипулације, без икаквих конкретних доказа. Међутим, испало је тако да је Макартија на крају уништила иста она шира јавност која му је у једном периоду дала толику популарност.⁴⁶

Данас, централни дио насљеђа тог сенатора из Висконсина јесте срамотни термин „макартизам“, који се у политичком дискурсу и даље користи за описивање слично мотивисаних феномена.

А што се тиче *психолошког ратовања*, како се пропаганда некад називала, схватање еволуције алатки информисања кључно је за разумијевање машинерије која је обликовала тумачење крвавих ратова на Балкану током 90-их година двадесетог вијека.

2.3. Медији у измијењеним глобалним околностима

Информациона стратегија мијењала се упоредо са историјским околностима, док је Источни блок пролазио кроз талас антикомунистичких револуција. Стигле су нове генерације које су рођене и одрасле под јаком пропагандом Хладног рата. Стаљин је преминуо 1953. године; Горбачев, као предсједник Совјетског Савеза, увео је *Гласност* као кампању отворености, те је 1983. године отпочео процес *перестројке*, односно реструктурисања. Совјетске трупе повукле су се из Авганистана 1989, а Пољска и Мађарска су стекле независност те исте године. Берлински зид срушен је у новембру исте године. До краја 1989, комунистички режими у Чехословачкој, Бугарској и Румунији су срушени. Борис Јељцин постао је предсједник Русије, а 1990. године дошло је до уједињења Њемачке. Хладни рат званично је окончан у августу 1991, а Совјетски Савез се распао у децембру исте године, према историјском прегледу Хладног рата који је објавила Предсједничка библиотека Харија С. Трумана (Harry S. Truman).⁴⁷ Тај нови развој околности захтијевао је нови идеолошки и пропагандни план. То је значило да су медији, као кључна алатка те машинерије, прошли кроз процес реструктурисања.

Године 1994, америчка непрофитна организација РАНД корпорација објавила је истраживачко дјело Џона Е. Тедстрома (John E. Tedstrom), у коме он одговара на питање о будућој стратегији Сједињених Држава за комуникацију са остатком свијета, у смислу њихових националних интереса и циљева спољне политике. Старе алатке за дистрибуисање информација, као што су *Глас Америке* (Voice of America), *Радио Слободна Европа* (Radio Free Europe), Радио Слобода (Radio Free Liberty) итд. – окончале су своју мисију. У свијету након Хладног рата, нове могућности за ширење идеја и преузимање контроле над јавним наративом захтијевале су приступ новом сету доступних информационих алатки и спремност да се оне искористе на најефикасније могуће начине. Основно питање те студије гласило је: „Како Сје-

46 Paul J. Achter, “McCarthyism”, u *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/McCarthyism>

47 *Timeline of the Cold War*. Harry S. Truman Presidential Library, https://www.trumanlibrary.gov/public/TrumanCIA_Timeline.pdf

дињене Државе могу најбоље искористити револуцију у информисању да унаприједе своје интересе путем јавне дипломатије и међународног преноса?⁴⁸

У наставку своје књиге, Тедстром је покушао да пружи преглед платформе активности Сједињених Држава у свијету послје Хладног рата, кроз промовисање америчких интереса и вриједности, међународни пренос, као и институционалне реформе система за пренос:

Основни проблем расправе о међународном преносу 1992. и 1993. године свакако је био новац. *Глас Америке* и *Радио Слободна Европа / Радио Слобода* заједно имају оперативне буџете од отприлике 500 милиона америчких долара угрубо подијељених између себе. . . . Сваког дана десетине милиона људи широм свијета слуша међународне преносе из Сједињених Држава. . . . Експлозиван развој телекомуникационе технологије и њихова релативно приступачна цијена већ су довеле до запрепашћујућег смањивања свијета. Чак и одавно изоловани дијелови свијета сад су интимније повезани са широм глобалном заједницом, путем електронске поште, телефона, факсом или путем телевизије и радио-преноса. То наговјештава да међународни пренос и јавна дипломатија уопште могу да оставе још више трага на спољној политици него што је то био случај током Хладног рата.⁴⁹

Испоставило се да алатке меке моћи, као што су медији, имају огроман значај за обликовање јавног мњења. Совјетски дисидент Александар Солжењицин (Alexander Solzhenitsyn), чији радови су често преношени и на *Гласу Америке* и на *Радију Слободна Европа*, писао је о томе како „западњачка машта не може ни да замисли моћ велике невојне силе која живи на радио-таласима да освијетли кроз комунистичку таму“. Предсједник Естоније Ленарт Мери (Lennart Meri) свједочио је о драматичном утицају првог преноса *Гласа Америке* на естонском језику и касније је номиновао *Радио Слободна Европа / Радио Слобода* за Нобелову награду за мир. А предсједник Русије Борис Јељцин (Boris Yeltsin) изјавио је: „Током три-четири дана колико је трајао (неуспјели) државни удар (1991), *Радио Слобода* био је један од малобројних канала путем којих је било могуће одашиљати информације остатку свијета, а, још битније и руском народу, јер сад све и једна породица у Русији слуша *Радио Слободу*“.⁵⁰

Други проблем који треба да се помене јесте економија масовних медија, односно проблем медијских аквизиција које су створиле глобални монопол на медије. Флојд Норрис (Floyd Norris) из *Њујорк тајмса* писао је на ту тему 1989. године, кад се компанија „Тајм“ (Time Inc.) спојила са „Ворнер комјунিকেјшнс“ (Warner Communications Inc.):

„Тајм“ је водећи издавач књига и часописа који је широко заступљен и у кабловској телевизији, а „Ворнер“ је утицајан продуцент филмова и музичких плоча, који поред тога има и велико присуство у кабловској телевизији. Њиховим стварањем настало би ново предузеће „Тајм Ворнер“ [Time Warner], са берзанском вриједности од 15,2 милијарде америчких долара и годишњим прометом од 10 милијарди америчких долара. . . . То спајање обезбиједило би „Тајм Ворнеру“ положај на списку неколицине глобалних медијских гиганата 90-их година 20. вијека, који су у могућности да производе и дистрибуишу информације готово било којим путем. Та предузећа изјавила су

48 John E. Tedstrom, *Beyond Consolidation: U.S. Government International Broadcasting in the Post-Cold War Era* (Santa Monica: Rand, 1994), 3.

49 Tedstrom, *Beyond Consolidation*, 8-9.

50 Исто, 4-5.

да би њихово спајање помогло Сједињеним Државама да се такмиче против великих предузећа из Европе и Азије. „Само најјача америчка предузећа ће преживјети формирање уједињеног европског тржишта 1992“, изјавио је Стивен Ј. Рос [Steven J. Ross], председавајући „Ворнера“.⁵¹

То и остала релативно скорашња удруживања у медијској индустрији значе да је власништво над медијима концентрисано у свега неколико пари руку, што даље значи да само одабрана неколицина људи има неприкосновену контролу над дистрибуцијом вијести, магазина и другог медијског садржаја, који се заоквирује у складу са њиховим интересима. Џон Риди (John Reidy), аналитичар у фирми „Дрексел Бурнам Ламберт“ (Drexel Burnham Lambert Inc), описао је то удруживање као запрепашћујуће:

Ту се ради о предузећу које ће бити највећи издавач магазина у овој држави, најпрофитабилнији издавач музичких плоча на свијету, дистрибутер кабловске телевизије са више од 5,5 милиона претплатника, један од највећих издавача књига на свијету, и највећи дистрибутер претплатничког кабловског програма у овој држави. . . . У „Тајмове“ подружнице убрајају се листови *Тајм*, *Пипл* [People], *Мани* [Money], и *Спортс илустрејтид* [Sports Illustrated], као и *Хоум бокс офис* [Home Box Office], оператер претплатничке телевизије; *Тајм-лајф букс* [Time-Life Books], и *Клуб књиге мјесеца* [Book-of-the-Month Club]. „Ворнер“ посједује утицајну кућу филмске продукције „Ворнер брос“ [Warner Bros.], као и велико издаваштво музичких плоча, утицајну кућу за издавање књига меких корица, те системе кабловске телевизије. . . . Чланови управе „Тајма“ аплаудирају.⁵²

Тако је писао Норис у свом чланку. Као што се и очекивало, та удруживања у медијској индустрији била су главна брига бројних медијских институција које су настојале да заштите медијско тржиште од монопола. Ипак, консолидација власништва над медијима још увијек траје.

Само да наведемо пар имена: Руперт Мердок (Rupert Murdoch), амерички издавач новина који је поријеклом из Аустралије, као и медијски могул:

[У] вријеме кад је Мердок 1969. године купио своје прве британске новине – лондонски *Њуз оф д ворлд* [News of the World] – већ је био сачинио доказану формулу за повећавање тиража, која је укључивала стављање нагласка на криминал, секс, скандале, и приче од јавног интереса, са сензационалним насловима, опширно извјештавање о спорту, као и отворено конзервативно уређивање. Та формула била је успјешна како за *Њуз оф д ворлд*, тако и за лондонски дневни лист *Сан* [The Sun], који је купио наредне године. Мердок је 1973. године ушао у америчку новинску индустрију тако што је купио два дневна листа у Сан Антонију у Тексасу, од којих је један – *Сан Антонио њуз* [San Antonio News] (касније *Експрес-њуз* [Express-News]) – касније претворио у „секс и скандал“ таблоид који је убрзо постао доминантан на вечерњем тржишту у том граду. Године 1974. представио је национални седмични сензационални таблоид *Стар* [Star], а 1976. године купио је вечерњи таблоид *Њујорк пост* [The New York Post], али крајем 80-их година 20. вијека је продао оба, и то профитабилно; а *Пост* је поново купио 1993.

Године 1982. године је купио и *Бостон хералд американ* [Boston Herald American] од корпорације „Херст“ и промијенио му име у само *Бостон хералд* (и продао га 1994). Купио је *Ту-Ви гайд* [TV Guide] 1988 (а продао 2008). Уопште говорећи, током 80-их

51 Floyd Norris, “Time Inc. and Warner to Merge, Creating Largest Media Company”, *The New York Times*, 5. mart 1989. godine.

52 Исто.

и 90-их година 20. вијека купио је и продао неколико америчких листова – као што су *Чикаго сан-тајмс* [Chicago-Sun Times], *Њујорк сити вилиџ војс* [New York City Village Voice], као и *Њујорк магазин* [The New York Magazine]. Међу Мердоковим разноврсним публикацијама било је и нешто конвенционалнијих и уваженијих новина, као што су лондонски *Тајмс* и *Сандеј тајмс* [Sunday Times] (оба купљена 1981. године), као и *Аустралијан* [Australian] (национални дневни лист који је основао 1964. године). Мердок се 1974. преселио у Сједињене Државе и стекао њихово држављанство 1985, а живио је у Њујорку. Током 80-их и 90-их година 20. вијека, Мердок је покуповао бројна друга комуникациона предузећа, у која се убрајају радио и телевизијске станице, као и издаваштва видеа, филмова и музичких плоча, те књижевна издаваштва.

Године 1985. купио је „Твентиет сенчери фокс филм корпорацију“ [Twentieth Century Fox Film-Corporation] (која је касније постала „Твентиет сенчери фокс“ [20th Century Fox]), као и већи број независних америчких телевизијских станица које је откупио од „Метромедије“ [Metromedia Inc.], а онда је оба та подухвата консолидовао у ново предузеће „Фокс“ [Fox], које је од тада постало утицајна емитерска телевизија у Сједињеним Државама, ривал *Еј-Би-Сија*, *Си-Би-Еса* и *Ен-Би-Сија*. Купио је аустралијску новинску групу *Хералд ен викли тајмс* [Herald and Weekly Times Ltd.] 1987. године. Потом је купио нека књижевна издаваштва, у која се убраја престижни „Харпер ен Роу паблишерс“ [Harper & Row Publishers] у Сједињеним Државама (1987), издаваштво вјерских текстова „Зондерван“ [Zondervan] (1988), као и гиганта у издаваштву школских и стручних књига „Скот, Форесман & компани“ [Scott, Foresman & Company] (1989); а у Уједињеном Краљевству, уважени „Вилијам Колинс“ [William Collins plc] (1989). Та предузећа и још неколицина испостава у Аустралији и на Новом Зеланду 1989. године удружена су под називом „ХарперКолинс паблишерс“ [HarperCollins Publishers]. Мердок је 1989. године у Британији основао „Скај телевизију“ [Sky Television], сателитски сервис са четири канала, који се 1990. године спојио са својим ривалом, „Бритиш сателит бродкастинг“ [British Satellite Broadcasting] и тиме постао „Бритиш скај бродкастинг“ [British Sky Broadcasting] (*Би-Скај-Би* [BskyB]). То предузеће промијенило је име у „Скај“ [Sky] 2014. године, након што је покуповало разна сестринска предузећа по Европи.⁵³

Други примјер медијског могула био је Тед Тарнер (Ted Turner):

Тарнер је 1970. године купио телевизијску станицу ултрависоке фреквенције „Атланта“, те ју је за мање од три године претворио у једну од малобројних уистину профитабилних независних станица у Сједињеним Државама. Тарнерово предузеће било је једно од првих која су 1975. године користила нове комуникационе сателите да емитују свој програм (који је касније промијенио назив у „ВТБС“ [WTBS] или „ТБС [TBS]“, „Тарнер бродкастинг систем“ [Turner Broadcasting System]) широј публици претплатника на кабловску телевизију широм земље, чиме је знатно повећао профит. Како би испратио одмицање струке од билборда, Тарнер је име предузећа промијенио у „Тарнер комуникајнс компани“ [Turner Communications Company], а од 1979. године познато је по имену „Тарнер бродкастинг систем“. Тарнер је касније основао још двије изузетно успјешне и иновативне мреже кабловске телевизије: *Си-Ен-Ен (Кејбл њуз нетворк* [Cable News Network], 1980), први 24часовни канал са вијестима, и *Ти-Ен-Ти (Тарнер нетворк телевизија* [Turner Network Television], 1988).

Он је кроз „Тарнер бродкастинг систем“ 1976. године купио и бејзбол тим прве лиге „Атланта брејвс“ [Atlanta Braves], а 1977. и професионални кошаркашки тим „Атланта хокс“ [Atlanta Hawkes]. Године 1986. купио је „Ем-Џи-Ем / Ју-Еј ентертејнмент компани“ [MGM/UA Entertainment Company], са којом је дошла и библиотека „Метро-Гол-

53 „Rupert Murdoch: Scandal and Reorganization“, u *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Rupert-Murdoch/Scandal-and-reorganization>

двин-Мајера“ [Metro-Goldwyn-Mayer] од преко 4.000 филмских остварења. Тарнер је проузроковао олују противљења кад је одобрио да се неки од црно-бијелих филмова у тој библиотеци „колоризују“. Терет огромних дугова које је нанизао због тих аквизиција присилио је Тарнера да готово одмах прода не само „Ем-Џи-Ем / Ју-Еј“, него и један дио „Тарнер бродкастинг система“, мада је задржао контролу над њим. Задржао је и власништво над филмском библиотеком „Ем-Џи-Ема“ (MGM), која садржи бројна класична холивудска издања. Тарнер се вратио ширењу свог медијског царства током 90-их година 20. вијека, кад је основао „Картун нетворк“ [Cartoon Network] (1992), као и „Тарнер муви класикс“ [Turner Movie Classics] (1994). Поред тога, 1993. године надгледао је куповину два предузећа за филмску продукцију, и то „Њу лајн синема“ [New Line Cinema] и „Касл рок ентертејнмент“ [Castle Rock Entertainment]. Медијски гигант „Тајм Ворнер“ откупио је „Тарнер бродкастинг систем“ 1996. године за 7,5 милијарди америчких долара.

Као дио тог споразума, Тарнер је постао потпредсједник „Тајм Ворнера“ и био је задужен за све мреже кабловске телевизије тог удруженог предузећа. Кад се „Тајм Ворнер“ спојио са интернет-предузећем „АОЛ“ 2001. године, Тарнер је постао потпредсједник и виши савјетник „АОЛ Тајм Ворнера“. Повукао се са мјеста потпредсједника тог предузећа 2003. године, а три године након тога објавио је да неће тражити поновни избор у њен управни одбор.⁵⁴

Си-Ен-Ен (CNN) је данас „утврђен као водећи телевизијски канал за вијести из свијета“, ријечима Роберта Мекчеснија (Robert McChesney) у његовом чланку:

Си-Ен-Ен интернационал [CNN International], подружница *Си-Ен-Ена*. . . који је 1994. године путем десет сателита емитовао садржај у преко 200 земаља и за више од 90 милиона претплатника, што је пораст од 27% у односу на 1993. годину. Дугорочни циљ *Си-Ен-Ен интернационала* јесте да емитује (или учествује у удруженим подухватима да оснује) канале *Си-Ен-Ена* на француском, јапанском, хинди, арапском и можда још једном или два регионална језика. *Си-Ен-Ен* је 1997. године основао сервис на шпанском језику за Латинску Америку, са сједиштем у Атланти. *Си-Ен-Ен интернационал* ће се користити и новинарским ресурсима „Тајм Ворнера“ како би се суочио са новим изазовима које представљају канали за вијести у власништву „Њуз корпорација“ [News Corporation] и „Ен-Би-Си-Мајкрософт“ [NBC-Microsoft].⁵⁵

Канали за дистрибуцију вијести у власништву држава или савезних држава уступили су пут неколицини корпорација које су низом спајања и аквизиција створиле медијске конгломерате, чиме су у принципу уклонили такмичаре и допринијели новој дефиницији демократије, будући да ово понашање нема ама баш никакве везе са истинском демократском владом.

До 1980-их, медијски системи били су, уопште говорећи, националне природе. Иако се увоз књига, филмова, музике и телевизијског програма одвијао деценијама, основни емитерски системи и новинске индустрије били су регулисани и у домаћем власништву. Почевши од 80-их година 20. вијека, јавља се притисак од ММФ-а, Свјетске банке и Владе Сједињених Држава да се медији и комуникациони системи дерегулишу и приватизују, а то се дешавало упоредо са појавом нове сателитске и дигиталне технологије, што је довело до успона транснационалних медијских гиганата. . . . Двије највеће медијске фирме на свијету, „Тајм Ворнер“ и „Дизни“ [Disney], 1990. године зарађивале су око 15% свог промета изван Сједињених Држава. До 1997. та цифра досегла је распон 30–35%.

Оба предузећа очекују да ће кроз идућих неколико година већину промета правити у иностранству. Глобалним медијским системом сад доминира први круг девет гига-

54 “Ted Turner”, у *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Ted-Turner>

55 Robert McChesney, “The Global Media Giants: We Are the World”, *Fair*, 1. новембар 1997. године.

ната. Пет највећих су „Тајм Ворнер“ (промет 1997: 24 милијарде америчких долара), „Дизни“ (22 милијарде америчких долара), „Бертелсман“ [Bertelsmann] (15 милијарди америчких долара), „Виакон“ [Viacom] (13 милијарди америчких долара), те „Њуз корпорейшн“ Руперта Мердока (11 милијарди америчких долара).⁵⁶

Сваки покушај да се тај поглед на централизацију медија кроз концентрацију власништва поједностави доводи до истог закључка до ког је дошао Мекчесни у свом чланку у *Нејшну* (The Nation):

Истих осам транснационалних корпорација које владају медијима у Сједињеним Државама по кратком поступку преузеле су доминацију над глобалним тржиштем медија, а то су: „Џенерал електрик“ [General Electric], „Еј-Ти енд Ти / Либерти мидиа“ [AT&T/Liberty Media], „Дизни“, „Тајм Ворнер“, „Сони“ [Sony], „Њуз корпорейшн“, „Виакон“ и „Сиграм“ [Seagram], плус „Бертелсман“, конгломерат са сједиштем у Њемачкој. Истовремено, велики број нових предузећа и разних политичких и друштвених фактора ступа на сцену кад се сагледа глобални систем, а борба за доминацију и даље се води међу тих девет гиганата и њихових најближих такмичара.

Но, као и у Сједињеним Државама, на глобалном нивоу то је густо концентрисана индустрија; медијска корпорација са највећим глобалним прометом на свијету „Тајм Ворнер“ (промет у 1998. години: 27 милијарди америчких долара), има отприлике педесет пута већи годишњи промет од педесетог по реду највећег медијског предузећа. Неколицина глобалних корпорација су хоризонтално интегрисане, односно контролишу значајан дио конкретних медијских сектора, као што је књижевно издаваштво које је доживјело значајну консолидацију крајем деведесетих.⁵⁷

Музика, филмови, цртани филмови и све што пада под окриље умјетности, културе и индустрије забаве може да се дода на тај списак. Постављена је позорница за почетак глобалног процеса освајања срца и умова људи. Једини преостали услов за стицање истински глобалне моћи и досега била је прилика, а она се јавила у виду кризе на Балкану: „Побједа на Балкану утврдила би превласт Сједињених Држава у свијету после Хладног рата на начин на који операција Пустињска олуја никад није ни могла“, по ријечима Џорџа Кенија (George Kenney) и Мајкла Ј. Дугана (Michael J. Dugan) у *Њујорк тајмсу* 1992. године.⁵⁸ То нас доводи до операције Балканска олуја и крвавог распада бивше Југославије.

2.4. Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије

У новембру 1992. Џорџ Кени и Мајкл Дуган објавили су чланак у *Њујорк тајмсу* под насловом „Операција Балканска олуја: Ето начина“. По свој прилици, на основу информација изнутра, та два аутора објавила су план који је на крају довео до побједе у крвавом грађанском рату на Балкану. Надаље издвајамо неколико кључних тачака.

Први корак био је изградња коалиције:

⁵⁶ McChesney, “The Global Media Giants”.

⁵⁷ Robert W. McChesney, “The New Global Media”, *The Nation*, 11. новембар 1999. године.

⁵⁸ George Kenney i Michael J. Dugan, “Operation Balkan Storm: Here’s a Plan”, *The New York Times*, 29. новембар 1992. године, <https://www.nytimes.com/1992/11/29/opinion/operation-balkan-storm-here-s-a-plan.html>

Сједињене Државе не треба да наступају унилатерално – ту грешку смо направили у Вијетнаму. . . . Коалиција је могућа искључиво кроз договоре у ходу. Три савезнице, Велика Британија, Француска и Италија, морају бити укључене; оне пружају базе за организацију и ограничен број ваздушних, поморских и копнених снага за подршку операција ваздушних снага којима доминирају Сједињене Државе. Та коалиција наоружава и обучава босанске снаге, које спроводе неконвенционалне операције на терену како би повратиле своју земљу.⁵⁹

Наредни корак био је да наговоре Русију на сарадњу:

Предсједник Клинтон (Clinton) убиједио је неколико савезника да се сложе са тим планом. Русија је ту кључан играч. Уколико се Русија на самом старту не сложи, коалиција ће је и даље обавјештавати и оставити отворена врата за будућу сарадњу. Постоји разлог да вјерујемо да би се Русију дало наговорити на сарадњу: она је природно заинтересована да буде виђена као играч на свјетској сцени у овом мировном подухвату.⁶⁰

Након тога требало је обезбиједити да хуманитарни кадар УН постане мета Срба, што би довело до прекида

Операција УН и доставе хуманитарне помоћи. . . . Операције УН тиме би се нашле подређене вишим ратним циљевима.

Али са подршком коалиције, Босанци су једнако способни као и УН да достављају помоћ. Поред тога, Сједињене Државе на подручја гдје се налазе избјеглице бацају пакете хране из авиона који надлијећу ватру на терену. Босанске снаге стварају зоне „безбједног уточишта“, које помажу да се спријечи депопулација Босне и спасе десетине хиљада живота. Та уточишта такође држе и стотине хиљада избјеглица ван Западне Европе.⁶¹

Сљедећи корак долази у двије фазе:

Прво уништење српских снага у Босни, а друго кориштење концентрисане силе против саме Србије. У првој фази, Сједињене Државе служиће се AWACS летјелицама и борбеним авионима Ф-15 како би успоставили видљиву превласт у ваздуху изнад читаве територије бивше Југославије. Потом, српска тешка артиљерија и оклопне јединице у Босни постају првокласне мете за ваздушни напад. Британске и француске инфилтрационе трупе користиће се противартиљеријским радаром да лоцирају српске артиљеријске положаје у близини подручја под опсадом.⁶²

Остатак плана објашњава употребу технологије за уништавање Срба на било који начин.

Технологија која користи нити угљеничних влакана допушта нам да угушимо електричну мрежу Србије а да је не уништимо, тако да ће струја моћи бити враћена кад непријатељства буду окончана. Друга технологија нам омогућава да производе од петролеја у рафинеријама и цистернама претворимо у бескорисни желе, а да не морамо уништавати објекте. Уништавамо српске комуникационе објекте. Истовремено, преузимамо српске радио-таласе да на њима српском народу јасно пренесемо своју намјеру да окончамо рат. Ово је рат у коме Срби не могу побиједити.⁶³

59 Kenney i Dugan, "Operation Balkan Storm".

60 Исто.

61 Исто.

62 Исто.

63 Исто.

Оперативни трошкови за страну која врши планирање били би релативно ниски: „Постоје индикације да би Саудијска Арабија била вољна да размисли о плаћању значајног дијела тих трошкова, кад бисмо то од ње тражили. Све су прилике да би и друге државе дале допринос“, поменули су Џорџ Кени и Мајкл Ј. Дуган.⁶⁴

Тај план сковали су савјетници предсједника Била Клинтона (Bill Clinton), као трећу алтернативу опцијама са којима је био суочен Клинтон претходних, Џорџ Х. В. Буш (George H. W. Bush), које су биле „или да не ради ништа или да пошаље стотине хиљада копнених снага“, даље напомињу Кени и Дуган.⁶⁵ Поред тога, тај план је показао и да је почетак Клинтоновог мандата био званични почетак мијешања Сједињених Држава у грађански рат на Балкану.

Да не идемо предалеко у прошлост, обавјештајна заједница била је сасвим упозната са унутрашњим процесима, главним актерима, догађајима и перспективама који су довели до распада бивше Југославије. На примјер, у анализи коју је давне 1971. године спровела Канцеларија за националну процјену ЦИА, готово читаву деценију прије смрти Јосипа Броза Тита, под насловом *Југославија: обавјештајна процјена*⁶⁶, ЦИА је настојала да одговори на основно питање – да ли може Југославија преживјети као уједињена држава без Тита.⁶⁷ По тој анализи, економија је била у центру несугласица између бивших југословенских република које су почеле да изражавају и да се боре за своје националне идентитете:

Инфлација, дефицити у спољној трговини, незапосленост и економске несугласице међу појединим републикама су у порасту. Суочени са тим проблемима, главни национални центри моћи у земљи, врховна команда Комунистичке странке и федерална влада у Београду, понекад дјелују неодлучно. Према томе, будућност Југославије без Тита дјелује у најмању руку неизвјесно.⁶⁸

По мишљењу већине обавјештајних аналитичара који су учествовали у припреми те Цијине анализе из 1971. године, централна дилема била је „хоће ли Југославија уопште надживјети Тита?“. ⁶⁹ Југославија је у принципу била хибридна држава, експеримент који је био савршен избор у Европи током Хладног рата.

Децентрализована федерална и социјалистичка држава била је узор осталим сателитским земљама Совјетског Савеза, у смислу да је постојала и трећа опција поред два блока Хладног рата. Међутим, ране седамдесете донијеле су нови развој ситуација које су забрињавале Запад. Према једном од декласификованих докумената, датираних 27. септембра 1972. године, ЦИА је имала меморандум по наслову *Југославија – усташе и проблем хрватских сепаратиста*. Тај темељан документ од 16 страница детаљно говори о првој озбиљној политичкој кризи која је пријетила да започне распад федералне државе услед јачања националистичких покрета:

64 Исто.

65 Исто.

66 Анализу спровела Служба за националне процјене, Централна обавјештајна агенција, Представници Обавјештајне заједнице сложни у својој великој одлуци, дана 27. јула 1971. године.

67 *Yugoslavia: An Intelligence Appraisal (in response to NSSM 129)*. 27. jul. 1971. godine. Central Intelligence Agency, 1, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r01095a001300010006-1>

68 Central Intelligence Agency, *Yugoslavia. An Intelligence Appraisal*, 2.

69 Исто.

Отимање авиона САС-а у Шведској и бомбардовање двије југословенске туристичке канцеларије у Аустралији од стране хрватских терориста емиграната (усташа) најско-рије су епизоде у низу драматичних и насилних чинава који, између осталог, имају за циљ да свијету демонстрирају неуморну мржњу коју Хрвати патриоте гаје према Титу и уједињеној југословенској држави. Београд је већ неко вријеме забринут активностима усташа у иностранству и наводним саучесништвом усташа у хрватским сепаратистичким немирима на домаћем тлу. Забрињава то што постоји могућност да се проблем развије, дијелом као посљедица активности усташа унутар великих колонија радника из Југославије на Западу. . . . Као и Ел Фатах и ИРА, усташе представљају само милитантни врх огромног покрета чија увјерења, огорчење и тежње вуку коријене из њихове проблематичне прошлости, а хране се перспектом за турбулентну будућност.⁷⁰

Та Цијина анализа из 1972. године даље тврди да су југословенски званичници покушавали да стекну подршку западних влада, позивајући на сарадњу у савладавању група миграната које дјелују са циљем да дестабилизују земљу:

Аустрија, Аустралија, Западна Њемачка, Француска, Шведска, Канада и Сједињене Државе убрајају се у познате мете тих дипломатских напора. Дугачки меморандум који је прошлог мјесеца предат Вашингтону посвећен је готово у потпуности хрватским емигрантским групама. Српским емигрантским групама посвећено је изузетно мало простора, наизглед због тога што их Београд тренутно не сматра већом пријетњом. Хрватски елемент наводно је доминирао и меморандумом који је упућен другим престоницама на западу.⁷¹

Готово деценију касније, 29. маја 1980, ЦИА је предала још један меморандум о *Југословенским екстремистима емигрантима*⁷². У сажетку тог меморандума, ЦИА је закључила:

Откако се завршио Други свјетски рат, групе емиграната из Хрватске и Србије биле су нарочито активне у терористичким нападима против југословенских објеката у иностранству. Они већи дио својих активности спроводе у Аустралији, Западној Европи, Сједињеним Државама и Канади. . . . Главне емигрантске групе сачињавају хрватски сепаратисти који желе да оснују независну хрватску државу и српски националисти који желе да збаци комунистички систем и поново успоставе доминацију Србије над Југославијом. Ти супротстављени циљеви представљају огорчено етничко ривалство између те двије групе и њихових бројних подгрупа, које се често сукобљавају по питању тактике.

Једина карактеристика коју све од њих дијеле јесте јак анимозитет према Титу и комунистичкој Југославији коју је он изградио. Хрватски сепаратисти су најбројнији и најорганизованији, али недостатак јединства међу разним организацијама азиланата смањује њихову ефикасност. Овај меморандум консолидује све расположиве информације о водећим појединцима и групама које сачињавају југословенски емигрантски покрет. Такође садржи и преглед њихових ранијих активности, како би пружио боље схватање крајности у које би могли бити способни да оду у будућности. Извјештај не говори о групама емиграната или појединцима у Сједињеним Државама.⁷³

70 CIA Office of National Estimates. *Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem* (службени меморандум), 27. septembar 1972. godine, 1-12.

71 CIA Office of National Estimates. *Yugoslavia – The Ustashi*, 1-12.

72 Овај рад је припремило одјељење СССР-ЕЕ, Канцеларија за политичку анализу, а у координацији са Канцеларијом за централне референце, Одјељењем за међународна питања/ОПА, и неколико канцеларија у оквиру Дирекције за операције. Наручио га је Стејт департмент, Истраживање операција. Истраживање је завршено 9. маја 1980. Питања и коментари могу се упутити шефу Огранка за Источну Европу, ОПА.

73 CIA National Foreign Assessment Center, *Yugoslav Émigré Extremists*, 29. maj 1980. godine, 1-3.

У меморандуму су поименце набројане све организације, појединци, методе, оружје и списак терористичких напада широм Европе. Југословенска тајна служба извршила је велики број атентата у иностранству како би спријечила групе емиграната да дођу до упоришта у Југославији. Било је и обостраних атентата. Међутим, карактеристика коју вриједи поменути била је веза између појединих емиграната и емигрантских организација, полуемигрантских група, као и некаква врста дистанце западних влада што се тиче помагања Југославији у рјешавању овог озбиљног проблема са емигрантима, као што је истакнуто у Цијиној процјени из 1980. године:

Отворени покушаји атентата довели су до бројних смртних случајева током година. Екстремисти наизглед желе да нанесу штету једино Југословенима, иако се дешавало да и недужни посматрачи страдају или погину у њиховим бомбардовањима. У ситуацијама гдје узимају нејугословенске таоце, екстремисти ће се прије повиновати јаком притиску него повриједити те људе који немају никакве везе са њиховим „ратом“ против Југославије. Међутим, користе се сваком приликом да стекну највиши могући ниво озлоглашености за свој циљ.⁷⁴

ЦИА је у новембру 1970. године објавила студију од 72 стране, под насловом *Југославија: излизана структура*, у којој је садржана детаљна анализа политике, економије, комунистичког кадра и других фактора који су захтијевали пажњу и проузроковали бригу о државном експерименту после Тита:

Та студија скреће пажњу на партикуларистичке силе које имају децентрализован политички ауторитет и контролу унутар Југославије до нивоа неприкосновеног у било којем комунистичком друштву. У југословенској дебати тренутно се расправља о томе хоће ли те силе надјачати централизам, а још неко вријеме неће бити јасно какве су шансе за стабилност после Тита. . . . Карактер Југославије пролази кроз процес промјене, а посљедице евентуалног исхода, федерализам–централизам, тиранин–колегијум, све су значајније за Југословене, Русе и Запад.⁷⁵

Након догађаја који је у историји познат као Хрватско прољеће, Малколм В. Браун (Malcolm W. Browne) покрио је исход за *Њујорк тајмс* 1976. године:

Тај немир, такав какав је био, угашен је једнако брзо и ефикасно као и кратки налет либерализма у Чехословачкој 1968. године. Од онда, десетине хрватских група у иностранству које заступају широк распон политичких тенденција наставиле су са критикама упућеним на рачун владе у Београду. У неким случајевима, критике се мијешају са тероризмом. Бројни југословенски представници у иностранству су убијени, бомбе су постављане у југословенским канцеларијама ван земље, а раније овог мјесеца хрватски емигранти отели су амерички путнички авион како би стекли публицитет за свој циљ.⁷⁶

У том чланку, Браун се кратко осврнуо на активности хрватских националиста, а поготово се концентрисао на оно што је тадашњи лидер Југославије Тито радио да их ућутка:

74 CIA National Foreign Assessment Center, *Yugoslav Émigré Extremists*, 1-3.

75 Hal Ford, *Intelligence Report - Yugoslavia: The Outworn Structure* (службени memorandum), Central Intelligence Agency, 20. новембар 1970. године, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5077054e993247d4d82b6ab3>

76 Malcolm W. Browne, "Croats in Yugoslavia Charge Discrimination", *The New York Times*, 28. септембар 1976. године.

Он (Тито) је шокирао нацију тиме што је изјавио да се Хрватска налази у стиску „трулог либерализма“ и да „хрватска контрареволуција“ угрожава цијелу земљу. Предсједник је почео да се рјешава Хрватске комунистичке странке, увео је нову републичку владу, смијенио разне официре хрватске војске и полиције, отпустио одређен број судија, прописао санкције универзитету и затворио бројне публикације. Једанаестодневни штрајк студената у Загребу угушен је а стотине људи је ухапшено. Они за које се на суђењима која су услиједила испоставило да су писали чланке за периодичне листове који подржавају либералнију владу у Хрватској – добијали су нарочито дуге казне.⁷⁷

Како пише Браун, идеолошки лидери послани су у затвор у Старој Градишци.

Групе хрватских емиграната починиле су на десетине терористичких напада који сежу све до давне 1962. године, чиме су послали јасну поруку да хоће независну Хрватску. Сви већи терористички напади набројани су у великом броју извјештаја ЦИА. Ти гласови били су утишани на неко вријеме, али, као што се спремамо да покажемо у анализи, такво размишљање потрајало је до распада Југославије. Унутар тог озбиљног тренда било је и других фактора који су поплочали пут ономе што се данас води као крвави грађански ратови. Директорат ЦИА издао је обавјештајну процјену у септембру 1979. године, под насловом *Проспекти за Југославију после Тита*⁷⁸. У њеном уводу, ране осамдесете описане су као:

[Н]ајвјероватније. . . . доба турбуленција у Југославији. Узрочник ће бити онеспособљеност или смрт предсједника Јосипа Броза Тита, који је играо тако велику улогу у стварању и очувању савремене Југославије да нико не може гарантовати да се неће испоставити као незамјенљива. . . . Током протеклих неколико година, а поготово од Конгреса југословенске странке 1978. године, већи број иницијатива које су дјеловале обећавајуће за релативно гладак и уредан пренос власти након Тита изгубиле су на замаху. Истовремено је дошло до развоја ситуације у супротном смјеру. . . . Релативно смо сигурни да Титова смрт неће сама по себи представљати пријетњу интегритету или независности југословенске државе током првих отприлике шест мјесеци. Међутим, хоће довести до пада у способности режима да изађе на крај са домаћим и страним проблемима, који ће највјероватније у периоду након Тита постати јачи него што су били 1970-их. Надаље, висок степен унутрашње политичке солидарности који ће највјероватније окарактерисати непосредни пренос власти након Тита највјероватније неће потрајати. Као посљедица тога, земља ће ући у период велике несигурности и политичке нестабилности, и то највјероватније дуготрајан.⁷⁹

Процјењивало се да ће по Титовој смрти услиједити политички немири. Иако је он оставио неке смјернице за период након краја своје владавине, као што је колективно Предсједништво, из обавјештајне процјене ЦИА било је више него јасно да ће његови насљедници бити одговорни за очување јединства федералне државе:

77 Browne, "Croats in Yugoslavia".

78 Ову процјену издају директор Централне обавјештајне службе, Национални спољнообавјештајни одбор, обавјештајне организације Министарства спољних послова и Министарства одбране и Агенција за националну безбједност. Такође учествују: помоћник начелника штаба за обавјештајне послове, Одјељење копнене војске, директор поморске обавјештајне службе, Одјељење морнарице, помоћник начелника штаба за обавјештајне послове, Одјељење ратног ваздухопловства, директор обавјештајне службе, штаб, маринци.

79 Central Intelligence Agency, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", *National Intelligence Estimate*, 25. septembar 1979. године, 1.

Ослабљена централна власт отежаће режиму послје Тита ношење са економским проблемима, који ће се у сваком случају највјероватније повећати. У најмању руку, недостатак харизматичног ауторитета Титовим насљедницима ускратиће адут који је помогао у спречавању економске кризе током 1970-их, кад је постојала пријетња да се отму контроли ефекти високе инфлације (17 процената годишње), велики дефицити у балансу исплата, све већа економска неједнакост у региону, те промјене у порасту потрошње, које су имале везе са великим крајностима у општем постотку раста. . . . Иако би војна интервенција могла привремено стабилизovati кризну ситуацију, потенцијална нестабилност и немири остају као дугорочнији проспект, са реалном шансом за евентуално избијање грађанског рата.⁸⁰

Доживотни ауторитарни владар Југославије, Јосип Броз Тито, преминуо је 1980. године. По информацији која је употријебљена у обавјештајној процјени ЦИА од 30. августа 1983. године, *Југославија: трендови у етничком национализму*, кључне ставке биле су:

Интензитет етничког ривалства у порасту је од смрти Јосипа Броза (Тита) 1980. године, јер незграпни децентрализовани систем који је Тито оставио у насљеђе тресе економска криза која се одражава у све већем јазу између богатог сјевера и сиромашнијег југа, као и све већем ставу Југословена да је њихово руководство неадекватно. . . . Дугорочна стабилност Југославије највјероватније ће зависити од везе између њених ендемичних етничких конфликта, крхких економских проспеката и незграпних децентрализованих политичких структура.⁸¹

У анализи свих могућих фактора који би могли проузроковати нестабилност у земљи током дужег времена, укљученој у обавјештајну процјену ЦИА, *Трансформисана Југославија*, наводи се да ће Југославија као федерална држава престати да постоји у року од годину дана,

А највјероватније ће се сасвим распасти у року од двије године. Економска реформа неће спријечити распад. . . . Србија ће блокирати покушаје Словенаца и Хрвата да оформе свејугословенску конфедерацију. . . . Сједињене Државе и њихови савезници по Европи не могу много да ураде како би очували јединство Југославије. Југословени ће такве покушаје видјети као опречне заговарању демократије и самоопредјељења.⁸²

Све те темељно документоване чињенице довеле су до неизбјежног, тачно у погрешном моменту историје ове балканске државе, краја такозваног југословенског експеримента. Ријечима новинарке Селестин Болен (Celestine Bohlen) у издању *Њујорк тајмса* од 16. маја 1991. године, Србија је била крива за покретање конститутивне кризе зато што је блокирала именовање Хрвата на мјесто федералног предсједника:

Руководство Србије данас је гурнуло ту лако запаљиву земљу у конститутивну кризу тако што је блокирало именовање Хрвата на мјесто федералног предсједника, што је положај на коме се од Титове смрти сваке године аутоматски ротирају представници свих шест република. Тај маневар Србије, највеће од шест република те земље, дјелује као посљедњи покушај да задржи доминацију над крхком федерацијом.⁸³

80 Central Intelligence Agency, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", 2-4.

81 Central Intelligence Agency, "Yugoslavia – Trends in Ethnic Nationalism", *An Intelligence Assessment*, septembar 1983. године.

82 Central Intelligence Agency, "Yugoslavia Transformed", *National Intelligence Estimate*, 18. октобар 1990. године.

83 Celestine Bohlen, "New Crisis Grips Yugoslavia Over Rotation of Leadership", *The New York Times*, 16. мај 1991. године, <https://www.nytimes.com/1991/05/16/world/new-crisis-grips-yugoslavia-over-rotation-of-leadership.html>

Умјесто да покаже некакво могуће рјешење блокираног федералног Предсједништва, та размирица између Срба и Хрвата засигурно је довела до даљег погоршања, као што је Боленова истакла у том чланку:

Иако су бројни експерти за југословенску политику сугерисали да Србија највјероватније блефира како би стекла некакву политичку предност, они су упозорили и да су посљедице таквог потеза свакако опасне. „Широм региона прсти стоје на обарачима“, изјавио је један дипломата са Запада. „То нас је довело до врхунца политичке кризе са непредвидивим политичким посљедицама по све нас“, изјавио је представник Македоније у Предсједништву Васил Тупурковски, након што је прије почетка састанка чуо за намјере Србије. „Запрепаштен сам неодговорношћу те одлуке“.

И југословенски и страни посматрачи протумачили су тај потез Србије као самоувјерен покушај да задржи контролу над националним политичким дијалогом док земља улијеће из кризе у кризу. Иза затворених врата, вође Србије изјавиле су да не могу да прихвате и предсједника Хрвата кад већ Хрвати држе толико високих положаја у федералној влади, у које се убраја и премијер Анте Марковић.⁸⁴

Боленова је такође истакла да се г. Слободан Милошевић истакао као нови српски вођа који је Комунистичку странку преименовао у социјалистичку и кога су у децембру 1990. године поново изабрали на мјесто лидера Социјалистичке странке. Говорећи о широј позадини недавних дешавања, *Њујорк тајмс* објашњава страхове који су се укоријенили на обје стране:

Након што су дванаест хрватских полицајаца и три српска цивила погинули у пуцњави прије двије недјеље, јавили су се страхови да ће доћи до покушаја да се блокира ступање на власт г. Месића. У Хрватској, на тај инцидент се углавном гледа као на провокацију Србије осмишљену да доведе до ванредног стања у држави, услед чега би дошло до суспендовања Предсједништва, те би ступање г. Месића на власт у принципу било блокирано. Ипак, те спекулације утишане су прошле седмице, након што су хрватски демонстранти убили војника у граду Сплиту, на обали Јадранског мора. Тим инцидентом изнуђен је политички компромис о разоружавању илегалних паравојних снага на обје стране. Поред тога, дипломат са Запада охрабрује то што је г. Милошевић још прошлог петка изјавио да ће г. Јовић данас напустити положај и да ће доћи до нормалне ротације, што значи да ће г. Месић, који је претходних годину дана вршио функцију потпредсједника, доћи на најистакнутији положај по договореној формули.

Неколико западних влада, које је алармирало посматрање растуће кризе у Југославији, послале су јаке поруке у Београд, у којима говоре да уредно ступање г. Месића на власт сматрају тестом посвећености Србије демократском и ненасилном рјешењу за Југославију. И Хрватска је јасно изјавила да ће сваки покушај да јој се ускрати право да ступи на највишу функцију у држави сматрати нападом на свој суверенитет. „У том случају, Хрватска би поступила на једини могући начин – отцијепила би се од Југославије“, изјавио је г. Месић на јучерашњој конференцији за штампу. Најсјевернија република Словенија већ је поставила 26. јун као рок за проглашење своје независности.⁸⁵

Тај чланак у *Њујорк тајмсу* гледао је на расправу о томе какав тип будуће федералне државе ће републике захтијевати као на конститутивну дебату о централизованог држави коју је захтијевала Србија (како је Боленова написала у *Њујорк тајмсу*) или више аутономије за републике, као што су тражиле Хрватска и Словенија.

84 Bohlen, "New Crisis Grips Yugoslavia".

85 Исто.

Док Хрватска и Словенија врше притисак за стицање веће аутономије унутар лабаво конфедеративне Југославије, Србија под руководством г. Милошевића инсистира на централизованости држави. Једна од главних брига Србије јесте судбина Срба који живе ван граница те републике, а поготово 600.000 Срба који су вијековима настањени у источним дијеловима Хрватске. Конститутивну расправу, која је у принципу парализовала федералну владу и довела југословенску привреду на руб колапса, засјенио је талас грозничавог национализма. Бројни експерти сматрају да опасност лежи у томе што су и хрватски и српски вођа сад заробљени у национализму који су сами створили.⁸⁶

Без обзира на то, „вјештине преговарања“ г. Месића давале су наду за проналажење рјешења, или макар неког начина ублажавања тензија, написала је Боленова на крају чланка.

Два дана касније, 18. маја 1991. године, Селестин Болен поново извјештава за *Њујорк тајмс* да Југославија није успјела изабрати Предсједништво и да је премијер г. Анте Марковић именовao специјални тим за координацију, чији члан је и министар одбране, генерал Вељко Кадијевић, који ће бити задужен за очување мира:

По други пут у два дана, Србија и њени савезници у осмочланом Предсједништву, како се назива владајуће федерално вијеће у Југославији, блокирали су избор хрватског представника Стипе Месића на позицију предсједника федерације. Излазећи потпредсједник г. Месић има право на тај положај по правилима ротације наведеним у Уставу Југославије. У друштву представника република Словеније и Македоније, г. Месић напустио је сједницу која се одржава овдје у федералној престоници, те изјавио да он себе сматра предсједником Југославије, без обзира на блокаду.

„Нико други не може да врши ту функцију“, изјавио је г. Месић, 57-годишњи адвокат, који се вратио у хрватску престоницу Загреб, иако су остали чланови Предсједништва остали на засједању у Београду. Као руководећи Предсједништва, предсједник је државни поглавар и командант оружаних снага. „Треба да ме позову након што окончају гласање, и то у најкраћем могућем року, иначе Хрватска неће бити у могућности да поднесе ту увреду“, изјавио је г. Месић. „У очима Хрватске, то би значило да Предсједништво више није легитимно и да Хрватска више нема никакву обавезу да се придржава његових одлука“. Многи овдје присутни страховали су да ће неуспјех да се функција предсједника пренесе на Хрватску гурнути националистички настројену владу те републике према унилатералном проглашењу независности, по узору на примјер Словеније, републике која се већ изјаснила да ће 26. јуна прогласити независност. Први сигнали из Загреба указују на то да Хрватска неће прихватити оно што многи сматрају изазовом Србије.⁸⁷

„Изузетно је добро за Хрватску да сад сачека, да покаже људима како Србија краде и како се њена политика противи Уставу“, изјавио је Звонко Леротић, замјеник предсједника Хрватске Фрање Туђмана, а извјештава *Њујорк тајмс*.⁸⁸ У том истом чланку, српски представник г. Борисав Јовић објашњава да „он не би могао пружити подршку предсједнику који отворено заговара распад Југославије“. Почетком децембра исте године, 6. децембра 1991, г. Месић је поднио оставку, о чему су за *Лос Анђелес тајмс* писале Даница Кирика (Danica Kirika) и Керол Ј. Вилијамс (Carol J. Williams):

86 Исто.

87 Celestine Bohlen, “Yugoslavia Fails to Fill Presidency”, *The New York Times*, 18. мај 1991. године, <https://www.nytimes.com/1991/05/18/world/yugoslavia-fails-to-fill-presidency.html>

88 Bohlen, “Yugoslavia Fails to Fill Presidency”.

Прогласивши свој посао ирелевантним, будући да Југославија више не постоји, Стипе Месић из Хрватске у четвртак је поднио своју оставку са функције председника балканске федерације у распаду. То је био превасходно симболичан гест, будући да је Месић имао сасвим мали утицај у колективном Предсједништву, које је парализовано истим политичким, етничким и вјерским струјама које су довеле до распада Југославије, а њен народ гурнуле у смртоносни рат.

„Сматрам да сам извршио своју дужност – као и да Југославија више не постоји“, изјавио је Месић пред хрватским Парламентом.⁸⁹

Кирика и Вилијамс у наставку понављају да је инаугурација г. Месића блокирана већ дуже од шест недјеља, као и окаљана контроверзом:

[С]а четири члана Предсједништва који су одани Србији и блокирају његову инаугурацију већ шест недјеља, а поред тога и стављају вето на све покушаје да се успостави контрола над побуном федералне војске. У интервјуу који је дао у хрватској престоници Загребу након своје оставке, Месић је изјавио да је сматрао апсурдним да остане на тој функцији, будући да наређења која је издао као врховни командант оружаних снага ионако игноришу. „Осјећам се као да ми је камен пао са срца“, изјавио је Месић, исказавши олакшање поводом напуштања фигуративне функције.

Ипак, изнио је аргумент да је и његово преузимање функције почетком јула, и то што је сад одлучио да је напусти, помогло Хрватској да се приближи независности. „Морао сам да у име Југославије кажем да Југославије више нема“, изјавио је Месић. За крваво братоубиство које тресе Југославију окривио је југословенског министра одбране Вељка Кадиевића и председника Србије Слободана Милошевића, говорећи да њих двојица кују планове да рат доведу у Хрватску. „Сад је то проблем Југославије, а сутра ће бити европски“, изјавио је Месић, упозоривши да ће се рат проширити уколико страни преговарачи то дозволе. „А онда ће бити проблем читавог свијета“.⁹⁰

Недуго потом, уистину је и постао проблем Европе и читавог свијета. Са данашње перспективе, релативно је просто пратити трагове који воде до бољег схватања крвопролића које је прохујало том европском социјалистичко-федеративном државом, коју су многи сматрали експериментом Хладног рата. Данас имамо приступ толиком броју извора, толиким декласификованим документима, који причају далеко другачију причу од оне која је кружила прије пар деценија. Као што је раније поменуто у неколицини декласификованих анализа ЦИА, прилично је очигледно да се политичка економија налазила у центру распада бивше Југославије, а ипак, тако просто објашњење углавном је прескочено у бројним анализама које су до данас спроведене.

2.4.1. Политичка економија и политички контекст окончања „југословенског експеримента“

Испрва, бројни академици рационализовали су насилан распад социјализма и Федеративне Републике Југославије као неизбјежан исход дубоко укоријењене етничке мржње. Са њиховог становишта, распад је био логичан сљедећи корак након смрти Јосипа Броза Тита 1980. године, будући да је аутократска владавина која је југословенске републике одржавала

89 Carol J. Williams i Danica Kirika, “Mesic Resigns Presidency, Says Yugoslavia No Longer Exists”, *Los Angeles Times*, 6. decembar, 1991. godine, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-06-mn-633-story.html>

90 Williams i Kirika, “Mesic Resigns Presidency”.

уједињенима умрла са њим, а битка за Титово наслеђе је отпочела. Без обзира на то, други су то сматрали претјерано банализованим објашњењем. На примјер, Сузан Вудвард (Susan Woodward) писала је 2009. године о „алтернативном објашњењу колапса Југославије“.⁹¹ Вудвардова је 1995. године објавила опширну студију економских параметара који су имали великог утицаја на процес дезинтеграције, заједно са етнонационалистичким покретима који су рођени из економске кризе коју су наметнули међународни актери. Та добро позната и често цитирана студија од 556 страница, насловљена као *Трагедија на Балкану: хаос и распад након Хладног рата*, износи податке који нуде сасвим нове увиде у крвопролиће које је прохујало бившом Југославијом. Као што је већ било говора, неке од кључних информација које је Вудвард изнијела у својој студији из 1995. године поклапају се са касније декласификованим анализама ЦИА.

Југославија је већ 1955. године отворила своје границе слободном кретању својих држављана, странаца и трговине. Она је од 1949. године редовно преговарала о кредитима са Међународним монетарним фондом (ММФ), те увела тржишну економију и децентрализује економске реформе како би испунила услове ММФ-а, а између 1958. и 1965. и услов чланства у Општем споразуму о царинама и трговини. Посљедица тога била је социјалистичка држава са широком економском либерализацијом и политичком децентрализацијом, која је зарадила споразуме о удруживању са Европском заједницом и Европском асоцијацијом за слободну трговину много прије него што су земље централне Европе уопште поднијеле своје захтјеве за то. Чак и након деценије економских потешкоћа и политичке несигурности, између 1979. и 1989, становници Источне Европе завидјели су Југославији на релативном просперитету, слободи путовања и рада у иностранству и пејзажу мултикултуралног плурализма и контраста у коме су уживали Југословени.⁹²

За већину просјечних грађана Европе и остатка свијета било је прилично шокантно да посматрају како се та држава, са својим такозваним трећим начином живота, између два блока који су били заклетни противници у Хладном рату, напосто распада на тако крвав и бруталан начин. Између пада Берлинског зида (1989), почетка рата у Босни (1992), политике економских резова и строгих економских реформи којима су аплаудирали неки савјетници са Запада, кредитери и правни савјетници, а под руку са губитком централизоване политичке власти Комунистичке странке и покретима отцјепљења који су је наслиједили, као и са проглашењем независности Словеније и Хрватске – Југославија је нестала изненада, брутално и брзо.

Књигу Вудвардове данас многи сматрају приручником за схватање југословенске кризе са алтернативног становишта, далеко од општеприхваћеног мишљења. Слабије позната позадина те кризе, која своје коријене вуче деценијама прије него што је Југославија експлодирала – обухвата мјере смањења трошкова, строге економске реформе и либерализацију изнуђену међународном политиком условљавања. Те интервенције су бројним европским земљама 80-их година споља донијеле хаос. Поготово кад су економске реформе поплочале пут по-

91 Susan L. Woodward, "The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia" u *Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism, Social Register*, том 39 (London: Merlin Press, 2009), 74.

92 Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995), 1-2.

литичким и друштвеним превратима широм Старог континента. Како би се заиста схватили природа, узроци и позадина те кризе, прво је неопходно схватити све факторе који утичу на начин живота унутар неке земље: „ако се југословенска криза тумачи као резултат етничке мржње, тиме се прича изврће наглавачке и почиње са краја“, пише Вудвардова.⁹³ Била је у праву. Иако се определијелила за перспективу коју се мало академика усудило да испрати, будући да је медијска струја која је пратила ратове у Југославији у суштини пријетила да ће сви научници посвећени објективном и непристрасном размишљању, без стајања на било чију страну, бити проглашени теоретичарима завјере, она није била једина са таквим мишљењем. На примјер, њене ставове дијелили су Мишел Чосудовски⁹⁴ (Michel Chossudovsky), професор емеритус економије на Универзитету у Отави, Филип Баум⁹⁵ (Philipp Baum) и други.

2.5. Глобални политички контекст 90-их

Околности које су окончале доба Хладног рата довеле су до тога да су Сједињене Америчке Државе највећа, и у суштини једина, глобална велесила 90-их. Што се тиче оних који доносе кључне одлуке, то је било доба мандата Џорџа Х. В. Буша. Господин Буш (Старији) 20. јануара 1989. изабран је за предсједника Сједињених Држава, а мандат му је трајао до 20. јануара 1993. Поред тога што се г. Буш упорно залагао за уједињење Њемачке, он је током Првог заливског рата био и вођа међународне коалиције која је присилила Ирак да се повуче из Кувајта. Своју предсједничку кампању водио је на платформи „одлучног вођства“. Његов државни секретар од 1989. до 1992. био је г. Џејмс Бејкер (James Baker), а од 1992. до 1993. Лоренс Иглбергер (Lawrence Eagleburger). Генерал Колин Пауел (Colin Powell) био је савјетник за спољну политику и предсједавајући Здружених начелника штаба. Дик Чејни (Dick Cheney) руководио је Министарством одбране.⁹⁶

Много касније, у епизоди програма *Демократија сад!* [Democracy Now!], дугогодишњи Цијин аналитичар Реј Мекговерн (Ray McGovern) разговарао је са водитељком Ејми Гудман (Amy Goodman) о Дикју Чејнију, Полу Волфовицу (Paul Wolfowitz), Доналду Рамсфелду (Donald Rumsfeld) и мишљењу Џорџа Буша о тим људима:

Па, знате, интересантно је то. Кад смо видјели да се ти људи враћају у овај град, сви који смо и тад већ били овдје смо рекли: „Боже сачувај, ено опет оних будала!“ – „оне будале“ – тако смо звали те људе. . . . Кад је Волфовиц 1991. године саставио изјаву о

93 Woodward, *Balkan Tragedy*, 15.

94 Michael Chossudovsky, *The Globalization of Poverty and the New World Order*, drugo izdanje (b.m.: Global Research, 2003), 259-260.

95 Philipp Baum, “The First Victim of Austerity? The Impact of the Worldwide “Neoliberal Turn” On the Breakdown of the Yugoslav Federation” (Esej napisan za ljetnji semestar, Antropologija, Seminar: The Western Balkans as a Contact/Conflict Zone: Comparative Ethnologies of Conflict, Ethnonationalism and Europeanisation [Семинар: Западни Балкан као зона контакта/конфликта: Компаративна етнологија конфликта, етно-национализма и европеизације]). Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2016, 1.

96 Опширније видјети: архив текстуалних материјала у The George Bush Presidential Library and Museum [Предсједничка библиотека и музеј Џорџ Буш], <https://bush41library.tamu.edu/archives/>

одбрамбеном положају, у којој је изнио стратешку визију која је сад имплементирана, државни секретар Џим Бејкер [Jim Baker], савјетник за безбједност Џорџа Буша Брент Скоускрофт [Brent Scowcroft], и сам Џорџ Буш, рекли су: „Хеј, оно иде правац у канту за смеће. Закопај то, отараси га се“. Неко је био довољно домишљат да га протури у јавност, и тако су га се и ријешили. А сад кад гледамо како се диже из пепела и имплементује док ми крећемо у рат против Ирака, питам се о чему Буш Старији заиста размишља. Јер су то исти људи које смо сви називали „оне будале“. . . . Он је промовисао идеју која је сад и имплементована, да смо ми једина велесила на свијету и да треба тако и да се понашамо. Наша ријеч много значи, и треба да је користимо. Треба да се изјаснимо у критичним зонама, као што је Блиски исток, а документи Пројекта за нови амерички вијек јасно преносе такву стратешку визију и стратешки план за наредних неколико година. Јако личи на *Мајн кампф* [Mein Kampf]. . . . Желимо да будемо једина велесила, доминантна велесила на свијету...⁹⁷

Реј Мекговерн био је дугогодишњи аналитичар ЦИА који је 2003. године сјео са новинарком Ејми Гудман и оптужио „предсједника Буша да рат у Ираку води на основу низа лажи“.⁹⁸ У горе наведеном одломку, Мекговерн говори о такозваној Волфовицовој доктрини, која је некако процурила у јавност, а потом гурнута у доњу ладицу. Неки би рекли да је та Смјерница за политику и била политика која се заиста примјењивала на терену. Пол Волфовиц (Paul Wolfowitz) био је замјеник секретара за одбрану, а он и неки други били су познати као „присталице чврсте линије“, или како је медијима било драже – „соколи“.

„Волфовиц је у суштини написао доктрину америчке хегемоније“, каже историчар и експерт за спољну политику Џон Луис Гадис [John Lewis Gaddis], „и то доктрину по којој Сједињене Државе треба да настоје да задрже положај који су понијеле из Хладног рата, а на коме није било очигледних или реално способних противника Сједињених Држава. Године 1992, то је дјеловало веома шокантно. Заправо, било је толико шокантно да се Бушова администрација тад тога одрекла“.

Кад је првом предсједнику Бушу истекао мандат, Волфовицов нацрт плана завршио је у доњој ладици, али није заборављен.⁹⁹

Њујорк тајмс објавио је причу изнутра, укључујући и одломке из такозване Волфовицове доктрине:

Иако је то интерни документ Пентагона у који Конгрес није ни имао увид, политика која је у њему наведена развијена је у сарадњи са Националним вијећем за сигурност и уз савјетовање са предсједником или његовим вишим савјетницима за националну безбједност. Његово састављање надгледао је Пол Д. Волфовиц (Paul D. Wolfowitz), нижи секретар Пентагона за политику. Г. Волфовиц често заступа Пентагон на Комитету замјеника, гдје се политика формулише у склопу међуагенцијског процеса којим доминирају Стејт департмент и Министарство одбране.¹⁰⁰

Њујорк тајмс добио је тај документ од званичника који сматра да та расправа о стра-

97 *Democracy Now!* 2003. “The crazies are back: Bush Sr’s CIA briefer discusses how Wolfowitz & allies falsely led the U.S. to War”, Amy Goodman, producent, epizoda emitovana 17. septembra 2003. godine, https://www.democracynow.org/2003/9/17/the_crazies_are_back_bush_sr

98 Amy Goodman, prod., “The Crazies are Back”.

99 *Frontline*, “War behind closed doors”, Michael Kirk, producent, epizoda emitovana 20. feburara 2003. godine (Arlington: PBS, 2003), <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/iraq/etc/synopsis.html>

100 “Excerpts from Pentagon’s plan: ‘Prevent the re-emergence of a new rival’”, *The New York Times*, 8. mart 1992. godine, <https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/excerpts-from-pentagon-s-plan-prevent-the-re-emergence-of-a-new-rival.html>

тегији послје Хладног рата треба да буде одржана у јавном домену. То ће највјероватније изазвати даљу расправу у Конгресу и међу америчким савезницима о спремности Вашингтона да толерише веће тежње ка регионалном вођству од стране уједињене Европе или опредјељенијег Јапана.

Заједно са анексима о нивоу силе који ће бити неопходан да се обезбиједи доминантна улога Америке, тај нацрт политике представља детаљно оправдање приједлога Бушове администрације за приједлог одржавања „основне силе“, који подразумијева финансирање војске од 1,6 милиона чланова током наредних пет година, о трошку од 1,2 билиона америчких долара. Многи од демократа у Конгресу критиковали су тај приједлог као непотребно скуп.

Тај документ имплицитно подразумијева изградњу сигурносне машине на свјетском нивоу, која би спријечила Њемачку и Јапан да се у будућности окрену у правцу значајног наоружавања, поготово нуклеарног.

У уводном пасусу, тај нацрт политике говори о „мање видљивој“ побједи на крају Хладног рата, коју дефинише као „интеграцију Њемачке и Јапана у систем колективне безбједности под руководством Сједињених Држава, те стварање демократске „мировне зоне“.

У наставку тог стратешког циља објашњен је јак нагласак који се у даљем тексту документа и осталим плановима Пентагона ставља на кориштење војне силе, уколико за тим буде потребе, да се спријечи ширење нуклеарног наоружања и другог оружја за масовно уништење у земљама као што су Сјеверна Кореја, Ирак, неке од земаља које су настале из Совјетског Савеза и у Европи.¹⁰¹

У новој свјетској структури послје Хладног рата, било је очекивано да ће Сједињене Државе као једина велесила (што су и биле) употрејевити знатну превласт коју имају. Европа се није добро сналазила са својом новонасталом кризом идентитета, те су сви ти спољни фактори и актери, позиционирани на најнезгоднији могући начин за бившу Југославију, запечатали њену трагичну судбину – крвав и бруталан распад на комадиће. Војни колец Сједињених Држава одржавао је пројекте истраживања стратегије, а један од извјештаја који су издати у склопу тих пројеката имао је наслов *Југославија: импликације неправедног рата*, аутора Роберта Сејлора (Robert Saylor). У тој анализи, он је прибиљежио више кључних догађаја:

Према Мајклу Парентију [Michael Parenti], Реганова администрација издала је Директиву Сједињених Држава за националну безбједност бр. 133, „Политику Сједињених Држава према Југославији“, која је ажурирана заговарањем „тихе револуције“ у Југославији. Почетком 1990-их, Њемачка, Мађарска, Италија и Ватикан отворено су се залагале за распад Југославије. Такав став су заснивале на историјским везама религије, идеологије и Другог свјетског рата. Ти интереси свакако су били сагласни са неким економским интересима и циљевима Агенције Сједињених Држава за међународни развој (УСАИД), Свјетске трговинске организације и Свјетске банке. Идеју да јаке силе могу подривати суверенитет неке државе путем утицаја свјетских економских организација темељно је истражио Џон Перкинс [John Perkins] у свом дјелу *Исповијести економског плаћеника*. Његова искуства и открића расвјетљавају могуће доприносе америчких корпорација, Свјетске банке и Агенције Сједињених Држава за међународни развој (УСАИД) економским потешкоћама у Југославији и њеном коначном распаду.¹⁰²

101 Patrick E. Tyler, “U.S. strategy plan calls for insuring no rivals develop”, *The New York Times*, 8. mart 1992. godine.

102 Robert Saylor, *Strategy Research Project: Yugoslavia: Implications of an Unjust War* (izvještaj), U.S. Army War College, Carlisle, 15. mart 2008. godine, 2.

Он у наставку објашњава да је управо Бушова администрација, о којој је већ било говора, прекинула финансирање Југославије а њеним републикама одобрила појединачне апропријације. Он наглашава да су Сједињене Државе пет деценија сарађивале са Југославијом и то из доброг разлога. То значи да су Сједињене Државе имале огромне инвестиције у том региону, а онда је то изненада прекинуто:

[То] је проузроковало економски хаос и убрзало избијање унутрашњег насиља у тој земљи. По чланку из *Њујорк тајмса* од 28. новембра 1990, Централна обавјештајна агенција (ЦИА) предвидјела је да ће тај нови закон довести до крвавог грађанског рата. У том чланку стоји и да је југословенски експеримент пропао те да ће се та земља распасти, што ће највјероватније довести до избијања етничког насиља и немира. . . . Европска конференција 1991. године фаворизовала је раздвајање Југославије на суверене и независне републике. Касније, интереси трговине нафтом и дрогом подржавали су раздвајање и заговарали независност Муслимана у Босни и на Косову. У Џејновом [Jane] обавјештајном прегледу постоје јаки докази тог заговарања, што упозорава на муслимански наркотероризам у вези са Косовом. Очигледно, разне групе су се договориле да подрију суверенитет Југославије и прије избијања непријатељстава.¹⁰³

Он се у даљем тексту осврнуо и на већ познат процес подстицања тежњи за независности Словеније и Хрватске:

Године 1991. . . . Централна влада у Београду брзо је дошла до споразума између Словеније и Македоније, док су се Хрватска и Босна сукобљавале по питању граница. . . . Иако је политика Сједињених Држава званично гласила да подржавају мирно разрешење конфликта, то није била политика која се примјењивала на терену. Примјер дискутабилне политике Сједињених Држава била је њихова одлука да границе између савезних република прогласи неоспорним, али федералне границе не. То је само збуњивало међународно право: у ком тренутку се људи могу позвати на право на самоопредјелење?¹⁰⁴

Исход толиких војних и других интервенција многе америчке аналитичаре, академике и новинаре затекао је, годинама касније, неспремним. Овај одломак из Пројекта за истраживање стратегије Војног колеџа Сједињених Држава само је мали дио оног што намјеравамо цитирати у овом извјештају. Тај одломак такође показује и да је у Сједињеним Државама било много мудрих људи који су наговјестили, предвидјели и залагали се за другачији став, насупрот заступника моћне индустрије рата. Барем на почетку.

С друге стране, други су „амбивалентну политику“ г. Буша сматрали одговорном за „распламсали грађански конфликт у Југославији који је подривао повјерење Америке у њене европске савезнике“:

Предсједник Буш био је задовољан опцијом да тај проблем препусти Европљанима. „Рекао сам нашим водећим људима да не желимо учествовати у тој борби“, написао је у свом дневнику 1. јула. „Не морамо се петљати у то... Тај концепт да морамо ријешити све и један проблем свугдје у свијету је сулуд“.

Сједињене Државе сложиле су се да координишу трансатлантским консултацијама у вези са Југославијом кроз канале Европске заједнице. Вијеће за сјеверноатлантску

103 Saylor, *Strategy Research Project: Yugoslavia: Implications*, 2-5.

104 Исто.

сарадњу конфликт у Југославији је дефинисало као „ван њиховог подручја“, а самим тим и ван надлежности НАТО-а.¹⁰⁵

Горе наведени одломак долази из чланка аутора Пратика Шогулеа¹⁰⁶ (Pratik Chougule), који је своје читаоце подсетио на закључак у вези са Југославијом, који је у чланку објављеном у *Спољним пословима* изнио г. Дејвид Гомперт (David Gompert), предсједников директор за Европу у Вијећу за националну сигурност:

Џорџ Буш и његови помоћници проучили су чињенице и закључили да би преузимање вођства у тој кризи имало бројне негативне стране за Сједињене Државе. Након Заливског рата, заузимање водеће улоге у Југославији имплицитно ће показати да Сједињене Државе могу и хоће да буду међународни полицајац, чак и у зони која је од далеко већег непосредног значаја за богате европске савезнике Америке. Посљедице одсуства америчког полицајца – најгори злочини на европском тлу од Другог свјетског рата – на крају су се испоставиле као превелике за савјест те земље. Сједињене Државе предводиле су интервенцију НАТО-а у Босни четири године касније, те и на Косову још четири године након тога. Извучена поука: по питању стратешких и хуманитарних интереса, нови свијет не може да се ослони на „стару Европу“.¹⁰⁷

Дејвид Бајндер (David Binder), некадашњи члан Вашингтонског бироа у *Њујорк тајмсу*, изнио је своје коментаре на расправи о Балкану одржаној 1. марта 2000. године у Међународном академском центру „Вудроу Вилсон“ (Woodrow Wilson). Покушао је да одговори на питање „Зашто Балкан“ 90-их, као и да пружи адекватан одговор у вези са грешкама Сједињених Држава и њихових европских савезника у приступу југословенској кризи:

Мислим да то лежи у њиховом увјерењу да ће они успјети тамо гдје други нису, као и у томе што су уско изабрали страну у ономе што је неизбежно постало низ грађанских ратова: овдје су искључиво недужне жртве, а тамо су искључиво геноцидни агресори; овдје су етнички чистиоци, а тамо су етнички прочишћени.

Зар стратегије у Вашингтону, Лондону или Бону нису примијетили да су у Другом свјетском рату Хрвати „очистили“ далеко више Срба него што су Срби „очистили“ Хрвата; ако се истребљење десетина хиљада људи у логору смрти Јасеновац може назвати чишћењем?¹⁰⁸

Као истакнути новинар *Њујорк тајмса*, г. Бајндер покушао је да представи процес доношења одлука главне струје новинарства и стране политике што се тиче Балкана крајем 20. и почетком 21. вијека:

105 Pratik Chougule, “Bush’s ambivalent Yugoslavia policy shaped transatlantic relations for decade”, *Atlantic Sentinel*, 7. decembar 2018. godine.

106 Пратик Шогуле је истраживач и савјетник за јавне послове. Раније је био извршни уредник *Америчког конзерватива* (*The American Conservative*), главни уредник *Националног интереса* (*The National Interest*). Током америчких предсједничких избора 2016. године, Шогуле је радио као координатор за политике у кампањама Доналда Трампа и гувернера Арканзаса Мајка Хакабија. Шогуле је био асистент бројним бившим високим владиним званичницима у писању њихових мемоара, као и у истраживањима која су стајала иза тих мемоара. Од 2008. до 2009. Шогуле је служио у Стејт департменту у канцеларији подсекретара за контролу наоружања и међународну безбједност. Дипломирао је као члан братства Фи Бета Капа на Универзитету Браун и докторирао на правном факултету Универзитета Јејл. За више детаља погледати: <https://pratikchougule.com/about/>

107 Chougule, “Bush’s Ambivalent Yugoslavia Policy”.

108 David Binder, “Why the Balkans?” *Wilson Center*, 1. mart 2000. godine, <https://www.wilsoncenter.org/publication/196-why-the-balkans>

Зачудо, амерички приступ централном Балкану током протекле деценије био је подивљало вилсоновско самоопредјељење, уз нешто помоћи од амбасадора Холбрука [Holbrooke]. Уз саучесништво неких европских земаља, Сједињене Државе одиграле су одлучујућу улогу у стварању неупитно крхких мултиетничких држава као што су Чехословачка или Југославија Вилсоновог [Wilson] доба, као и моноетничких мини-држава – Хрватске, Словеније, и још гротескније Босне и Херцеговине, која је етнички подијељена на три дијела. Допадало се то некима или не, Клинтонова администрација тренутно управља еволуцијом још једне моноетничке државе – албанског Косова.

Другим ријечима, Сједињене Државе и НАТО далеко су превазишле све остале у етничком чишћењу Балкана, иако је то супротно од њихових јавно изречених намјера.¹⁰⁹

Као савезница Сједињених Држава, Европа је на почетку кризе у бившој Југославији инсистирала на томе да је то европски проблем, односно да Европљани треба да га ријеше. И то треба поменути као још један спољни фактор који сноси одговорност што крвав распад такозваног „југословенског експеримента“ није спријечен. У свом дјелу *Изгубљени сат Европе: аутопсија пропалог југословенског експеримента*, Кристина Балис (Christina Balis) помиње многе значајне факторе које бројни аналитичари не узимају у обзир, а да не говоримо о другим људима. Она је навела многе од тих фактора као гост на програму „Ај-Ти-Вија“ (ITV) *Њуз ет тен* [News at Ten]:

Често се јавља став да је југословенска криза била „погрешна криза (криза дезинтеграције у Европи која се интегрисала) у погрешно доба (кад се Европа носила са посљедицама уједињења Њемачке и драматичним промјенама у Совјетском Савезу и на Блиском истоку у Ираку) и на погрешном мјесту (Балкану, који више није био регион од велике стратешке вриједности)“. То је можда и био положај који су Сједињене Државе могле бранити, иако су биле невољне да се мијешају у још један европски конфликт, али Европа свакако није имала такав утисак о тој ситуацији. За европске лидере, била је то права криза (која је одражавала нову стварност периода после Хладног рата) у право доба (непосредно након прве озбиљније расправе о новом концепту политичке уније) и на правом мјесту (управо у европском дворишту).

Један коментатор опазио је у децембру 1991. године да је „Југославија постала тест који Европа не може положити, са још непознатим посљедицама“. Године 1999. може се рећи са сигурношћу да је Европа пала на том тесту – и то са драматичним импликацијама. Био је то експеримент коме се погрешно приступило, али он има потенцијала да пружи одговоре за будућност. Југославија се не може поново родити или опоравити; аутопсија је једини процес који нам је расположив да утврдимо да ли кривицу сноси лоше усмјерена политика или фатални превиди Европе. Балкан неће нестати са европског распореда у догледној будућности, а тренутни конфликт око Косова не улијева оптимизам да ће убрзо доћи до мирног рјешења у том региону.¹¹⁰

За сврхе тог крвавог историјата Балкана након 90-их, гђа Балис навела је неколико разлога које сматра узроцима неуспјеха Европе да ријеша тај проблем, као што је тужан и кривичан сплет околности:

Кад је избила криза у Југославији, Европа је трагала за својим идентитетом и настојала да дефинише нову општу спољну политику. Тадашња Европска заједница тек је из-

109 Binder, “Why the Balkans?”

110 “News at Ten”, ITV, 27. jun 1991. godine, citirano u Christina Balis, “The Lost Hour of Europe? An Autopsy of the Failed Yugoslav Experiment”, *The SAIS European Journal*, <http://sais-journal.herokuapp.com/posts/the-lost-hour-of-europe>

лазила са расправа на Међувладиној конференцији у Мاستрихту, на којој се обавезала да формира Општу спољну и безбједносну политику. Такви догађаји одржавали су се усред општег економског пада и нове геополитичке стварности. Европска заједница морала је да се носи са већом Њемачком након драматичних дешавања 1989. и 1990. и све већом финансијском доминацијом Њемачке.¹¹¹

А онда је ту и комплексна природа проблема који лежи у томе што је Европа ријетко имала вољу да схвати аспекте као што је специфичан портрет Балкана. То је праћено:

Претјерано амбициозним и наивним ставом Европе. . . . који је био познат као „Синатрина доктрина“, „урадићемо то по своме“. То је била јасна порука Европе њеном атлантском партнеру. Међутим, у недостатку јасног плана и без реалне равнотеже између циљева и амбиција, сама Европска заједница је зашла у неистражене воде. Није имала ни неко рјешење које би могла понудити, ни средства да га наметне. Њена нада да ће набавити и једно и друго била је, у најбољем случају, ризично и сањалачко размишљање.¹¹²

То погрешно кориштење историје пратила су банализована објашњења природе рата:

За већину европских држава, то је био претјерано комплексан став. По мишљењу Британаца, радило се о грађанском рату који вуче коријене у огорченој прошлости, док су Нијемци сматрали да је то агресорски рат. Први приступ наизглед је нудио оправдање за бруталност Србије, док је други имао велике мане у томе што је био пристрасан, а и у својој арогантној тврдњи да Европа може да буде легитиман арбитар у конфликту чије поријекло је једнако субјективно као и његово тумачење историје.¹¹³

Оно што се испоставило фаталним за Европу (а самим тим и за Балкан) у спречавању избијања рата били су недостатак вођства, нејасни принципи и институције које су подбациле – што је све заједно довело до тога да Европа није била способна да реагује а Балкан је гурнут директно у пакао рата.

У сваком случају, неки су тај отворен простор искористили да у њему дјелују. Годинама касније, кад је новинска агенција *Ројтерс* (Reuters) 2016. године написала смртовницу г. Геншера (Genscher), поменули су и његову улогу на Балкану и то из доброг разлога:

Страствени присталица Европске уније. . . . још контроверзније, он је одиграо инструменталну улогу у томе што је Њемачка брзо признала хрватску независност 1991. године, што је била одлука коју многи сматрају окидачем неконтролисаног распада бивше Југославије и рата који је услједио у том региону.¹¹⁴

У вези са тим, у вријеме признања Словеније и Хрватске 1991. године, Стивен Кинзер (Stephen Kinzer) извјештава за *Њујорк тајмс*:

У тријумфу њемачке спољне политике, свих дванаест земаља чланица Европске заједнице, као и Аустрија и Швајцарска, данас је признало независност бивших југословенских република Словеније и Хрватске. . . . Тај поступак Европске заједнице

111 “News at Ten”, citirano u Balis, “The Lost Hour of Europe?”

112 Исто.

113 Исто.

114 “Ex-Foreign Minister Genscher, Architect of German Unity, Dies at 89”, *Reuters*, 1. april 2016. године, <https://www.reuters.com/article/us-germany-genscher/ex-foreign-minister-genscher-architect-of-german-unity-dies-at-89-idUSKCN0WY4AV>

представља значајну дипломатску побједу Њемачке, која страствено подржава независност Словеније и Хрватске. Њемачки званичници најавили су прошлог мјесеца да намјеравају признати те двије републике без обзира на жеље осталих европских земаља, а министар спољних послова Ханс-Дитрих Геншер [Hans-Dietrich Genscher] интензивно је лобирао за распад Југославије.

Г. Геншер је данас на радијској емисији изјавио да је „изузетно задовољан“ својим успјехом. Рекао је да је Хрватска „досегла највиши могући стандард поштовања за права мањина“.¹¹⁵

Опет, тај чин признања угрозио је извјештај француског министра правде Роберта Бадинтера (Robert Badinter), у коме он у суштини наглашава да је:

Хрватска би требало да да конститутивне гаранције да ће се поштовати људска права и права мањина. Међу 4,5 милиона становника Хрватске има и 600.000 Срба, а многи од њих су се побунили након што је Хрватска прошле године прогласила независност. Хрватски фашисти поклали су хиљаде Срба током Другог свјетског рата, а Срби су изјавили да се плаше да ће поново постати жртве уколико Хрватска стекне независност.¹¹⁶

Тај чин најистакнутијих земаља Европе одражава неслагање међу партнерима са Старог континента:

Француска и Британија, двије од земаља које су данас објавиле признање отцијепљених република, изјавиле су да неће слати своје амбасадоре у Хрватску док се не ријеша питање људских права. . . . Иако већина европских земаља фаворизује евентуално признање Словеније и Хрватске, неке су жељеле одгодити данашњу објаву тако да признање може да буде дио општег мировног споразума на Балкану.¹¹⁷

Ипак, за Њемачку, која је чекала на савршен тренутак да се истакне као најмоћнија земља, он је напокон и дошао. Према томе, она је инсистирала на процесу признања:

Њемачки званичници инсистирали су да је признање једини начин да се Срби принуде на прихватање споразума.

Одлука Њемачке да врши притисак за брзо признање двију република, при чему се оглушила на апеле Сједињених Држава и Уједињених нација, показала је нову одлучност коју неки Европљани сматрају узнемирујућом.

„Њемачка дјелује у изузетно осјетљивој психолошкој околини“, каже коментар у овоседмичном издању водећег новинског листа у Бону *Генерал-анцајгера* [General-Anzeiger]. „Расте страх од њемачке доминације и унилатерализма“¹¹⁸.

Деценијама касније, многи тврде да је то рано признање двију бивших југословенских република директно довело до рата. Као и тад и данас неки сматрају да би превентивна дипломатија успјела спријечити избијање рата да су се европске земље чвршће поставиле, у комбинацији са амбивалентним ставом Сједињених Држава.

115 Stephen Kinzer, “Europe, Backing Germans, Accepts Yugoslav Breakup”, *The New York Times*, 16. januar 1992. godine.

116 Kinzer, “Europe, Backing Germans”.

117 Исто.

118 Исто.

2.6. Неуспјех превентивне дипломатије и улога медија прије и након рата

Као што је раније поменуто, за сврхе овог извјештаја др Александар Митић спровео је темељно документовану научну студију која се односи на медијско извјештавање током шест мјесеци прије избијања рата. Тај период је од значаја зато што су се тад улагали дипломатски напори да се рат спријечи. Нажалост, као доминантни спољни фактори у југословенској кризи, Европа и Америка доживјеле су неуспјех. У овом дијелу извјештаја анализираћемо суштину тог дипломатског неуспјеха.

2.6.1. Европска заједница

За схватање политичког пејзажа спољних актера у југословенској кризи, неопходно је знати да су најдоминантније биле Сједињене Америчке Државе и Европска заједница. Потоња је имала дугу историју спречавања конфликта и по својој дефиницији је тежила процесима интеграције, умјесто према супротном. У вријеме кад је југословенска криза почела, Европска заједница имала је дванаест држава чланица. Најистакнутије, а самим тим и најмоћније, биле су Њемачка, Велика Британија и Француска. Циљ интензивних активности Европске заједнице прије рата био је да се спријечи избијање конфликта, будући да су све назнаке указивале на то да је рат неизбежан – поготово након референдума о независности Словеније (у децембру 1990. године). Словенија и Хрватска определијиле су се за независност док се остатак бивших југословенских република одлучио за федералну унију. Ти различити приступи сукобили су се на начин који је наговјештавао да ће насилно „рјешење“ бити неизбежно у случају да дође до признања независности:

Европска заједница се определијила за нејасну и контрадикторну политику према југословенској кризи. У ствари, и савезна влада и владе Хрватске и Словеније су активно тражиле подршку од европских институција за своје програме. Званично, Европска заједница је подржала опстанак савезне Југославије, али у пракси се стално састајала са представницима сецесионистичких република, на тај начин их охрабрујући да наставе путем ка независности.¹¹⁹

Поступци Европске заједнице, која је била оптерећена домаћим проблемима (као што је уједињење Њемачке) били су нејасни, иако је Европска заједница увијек тежила мирном разрјешењу сукоба, тако да се Европска заједница, као сила за интеграцију Европе, определијила за очување бивше Југославије:

Најприје, док су званичници Европске заједнице показивали подршку јединству Југославије, увек су наглашавали своје супротстављање употреби силе да би се криза ријешила. Ове поруке су различито интерпретиране у Београду (гдје је нагласак стављан на југословенско јединство) и Љубљани и Загребу (гдје је нагласак стављен на противљење употреби силе).¹²⁰

Посјете разних званичника Европске заједнице региону који само што није експлодирао, на којима су се састајали са предсједницима спорних република, тумачене су као одобра-

119 Mitić, "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype", 11.

120 Исто.

вање отцјеппења. Европска заједница задала је ударац јединству Југославије кад је Европски парламент 12. марта 1991. године усвојио одлуку којом је проглашено „да конститутивним републикама Југославије и њиховим аутономним покрајинама мора бити дато право да одреде сопствену будућност на миран и демократски начин и на основу признатих међународних и унутрашњих граница“.¹²¹ Вудвардова је отишла и корак даље, назвавши то „прикривеном подршком и охрабрењем словеначке и хрватске независности“ од стране чланица Европске заједнице, Њемачке и Данске“.¹²² Састанци између представника земаља чланица Европске заједнице са званичницима у Загребу и Љубљани потковали су тај процес:

Још један члан Европске заједнице је пришао коалицији која подржава независност Хрватске и Словеније – до почетка јуна, опрезна позиција Италије се промијенила. Тако су словеначки и хрватски предсједници, као и словеначки премијер, били примљени од стране италијанског предсједника и премијера, а италијански предсједник Франческо Косига (Francesco Cossiga) је „јавно изразио симпатије Италије према словеначкој и хрватској независности“.¹²³

У краткој али темељној анализи напора Европске заједнице да спријечи кризу, Митић је закључио да је било више разлога за пропаст превентивне дипломатије Европске заједнице. Неки од њих већ су изнесени. По мишљењу др Митића, медији јесу одиграли значајну улогу:

Најприје, Европска заједница је промијенила свој став – од пуне до условне подршке југословенском јединству. Европска заједница је почела да шаље двосмислене, помијешане поруке југословенским републикама. Свака република је у овим порукама видјела подршку за своје циљеве, што је ојачало њихову тврдокорност.¹²⁴

[И]звјештавање три веома утицајна штампана листа (која су уз то долазила из земаља које су традиционално подржавале савезну Југославију и Србију) указује на антисрпску и антијугословенску пристрасност. Негативно извјештавање је могло да доведе до постепене промјене (слабљења) подршци савезној Југославији од стране Европске заједнице, до некохерентности превентивне дипломатије Европске заједнице, као и до неодлучности Европске заједнице о томе како да формулише адекватну стратегију – самим тим, пропасти Европске заједнице да спријечи насилно рјешење југословенске кризе.¹²⁵

У наредном потпоглављу осврнућемо се на саме медијске извјештаје, каквим наративима су се користили и какве улоге су приписивали зараћеним странама током шест мјесеци прије рата. То је битно и зато што се улога медија који говоре о југословенској кризи која је прерасла у рат није промијенила – напротив. Овај дио анализе битан је да би се схватило да су параметри ратног извјештавања задати баш у том периоду.

2.6.2. Сједињене Америчке Државе

Као што је др Митић детаљно изнио у својој студији, иако су администрације Џорџа Буша и Била Клинтона подржавале концепт „превентивне дипломатије“, општи утисак у то

121 Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995), 158, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 12.

122 Woodward, *Balkan Tragedy*, 159, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 12.

123 Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 12.

124 Исто, 14.

125 Исто, 30.

вријеме био је да нема јасне идеје како то извести на почетку периода након Хладног рата: „Сједињене Америчке Државе су имале два озбиљна проблема. Прво, у дефиницији самих америчких интереса – етнички сукоби попут оног у Босни и Херцеговини били су на самом зачељу тадашњих интереса Сједињених Америчких Држава. Друго, америчка превентивна дипломатија била је некохерентна“, пише Митић.¹²⁶ Прије свега, као што је већ било говора, током педесетак година током Хладног рата и након разилажења Тита и Стаљина, Сједињене Државе су подржавале и улагале у социјалистичку Југославију. Након пада Берлинског зида, колапса Совјетског Савеза и уједињења Њемачке, која је некад била значајна европска земља, Југославија је изгубила на значају.

Ипак, Бушова администрација успротивила се отцјепљењу Словеније и Хрватске у мају 1991. Тај став потковала је и посјета државног секретара Џејмса Бејлера. Он је упозорио југословенске сепаратистичке републике да њихов чин представља опасност која води до „дезинтеграције ове земље“.¹²⁷ Отишао је и корак даље, рекавши да: „Уколико напусте југословенску федерацију, Сједињене Државе неће признати њихов чин независности“.¹²⁸ Након цјелодневних преговора, државни секретар Сједињених Држава исказао је озбиљне бриге „да се Југославија упутила према крвавом распаду који би могао имати „изузетно трагичне посљедице, како по земљу тако и по Европу“.¹²⁹

Нажалост, та посјета није имала никаквог ефекта на сепаратистички покрет у Југославији. Очекује се да сјеверозападне републике Словенија и Хрватска сљедеће седмице издају формално проглашење независности. Иако ниједна од тих република неће одмах иступити из југословенске федерације, те декларације започеће процес раздвајања и евентуалне сецесије уколико не дође до споразума са остале четири републике.¹³⁰

Будући да су Европљани тврдили да је то европски проблем, Сједињене Државе пребациле су евентуално рјешење Европи. Како је проблем растао, заједно са притиском медија на администрацију да уради нешто, администрација Сједињених Држава залаже се за санкције Европске заједнице Србији. У децембру су Сједињене Државе одобриле резолуцију Савјета безбједности УН којом се осуђује кориштење мировних снага у тампон-зонама између Срба и Хрвата у Хрватској.¹³¹

Због убрзаног погоршања ситуације у Југославији, а након што су двије отцјепљене републике, Словенија и Хрватска, прогласиле независност у јануару 1992, Сједињене Државе и Европска заједница почеле су сарадњу на изградњи „покушаја превентивне дипломатије“:

Упркос противљењу босанских Срба, Бадинтерова комисија је предложила у јануару 1992. године референдум, који је и одржан крајем фебруара и почетком марта. Бојкот босанских Срба и убиство босанског Србина Николе Гардовића 1. марта обиљежили су референдум, након чега су подигнуте и прве барикаде. Џејмс Бекер [James Baker]

126 Исто, 31.

127 David Hoffman, “Baker Urges Yugoslavs to Keep Unity”, *The Washington Post*, 22. jun 1991. godine.

128 Hoffman, “Baker Urges Yugoslavs”.

129 Исто.

130 Исто.

131 Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 32.

је, након тога, 10. марта отпутовао у Брисел како би послао Европљанима јасну поруку – Сједињене Америчке Државе ће признати Словенију и Хрватску само ако Европска заједница призна Босну и Македонију. По први пут, Сједињене Америчке Државе су истакле да ће признати сецесионистичке републике јер вјерују да ће то допринијети стабилности.¹³²

Без икаквог конкретног споразума између Срба, Хрвата и Муслимана од којих је Босна била сачињена, Сједињене Државе одлучиле су да пруже подршку уједињеној, независној Босни:

Уплашени могућношћу да се Босна призна без ранијег договора са Србима, Европска заједница се заложила за договор. Као резултат тога, португалски дипломата Жозе Кутиљеро (José Cutileiro) представио је у Лисабону 18. марта оквир Европске заједнице за будућност Босне. Он је предлагао да Босна остане јединствена држава.¹³³

Европљани су схватили да нема враћања назад, те су покушали да кроз преговоре дођу до некаквог договора између представника конститутивних нација: Радована Карацића (представника Срба на територији Босне и Херцеговине), Мате Бобана (представника Хрвата на територији Босне и Херцеговине) и Алије Изетбеговића (представника Муслимана на територији Босне и Херцеговине). Иако је дјеловало да ће успјети доћи до споразума, Алија Изетбеговић напрасно је напустио састанак након консултације са амбасадором Сједињених Држава у Југославији Вореном Зимерманом (Warren Zimmerman). То је означило крај напора Европске заједнице да се пронађе мирно рјешење и почетак бруталног рата. Био је то и неуспјех превентивне дипломатије Сједињених Држава:

Као прво, стратегија Сједињених Држава била је неусаглашена и двосмислена. Оне су се девет мјесеци противиле признању отцијепљених република. У Вашингтон су изненада промијенили политику те се од највећих противника признања претворили у највеће присталице. Као друго, Сједињене Државе су вршиле притисак за признање без претходног договора са Србима, који су сачињавали трећину становништва Босне и већинску групу на више од 60 процената територије Босне. Без обзира на то што је било јасно да се мора пронаћи неки договор у вези са њиховим противљењем, у Вашингтону су се определијелили за сукоб. Напокон, Сједињене Државе подстакле су Изетбеговића да одбије Кутиљеров план, споразум Европске заједнице који су испочетка сва три народа подржавала.¹³⁴

Најбитнији елемент који је могао подлећи утицају медија јесте антисрпска пристрасност. Сједињене Државе су игнорисале „српско питање. Због тога је битно анализирати медијско извјештавање и представљање Срба у југословенској кризи“.¹³⁵

Прије него што се пребацимо на анализу медијског садржаја произведеног у шест мјесеци прије избијања рата и током читавог трајања рата у Сребреници, битно је увести кратак преглед примарних извора који су свједочили догађајима који су довели до избијања рата и ратном периоду у Сребреници.

132 Исто.

133 Исто, 33.

134 Исто, 33-34.

135 Исто, 34.

2.7. Продавање рата

До дана данашњег, извјештавање током ратова у Југославији проучавано је у бројним научним студијама. Банализовани општи утисак јесте да су се медији ради више циљева користили лажним извјештавањем да би манипулисали јавним мњењем. Један од њих био је сензационализам и продаја тиража, други је био чињеница да су медији били у служби извјесних интереса и требало је да тај рат продају јавности, а трећа група тврди да су медији „ван сваке расправе били ратно оружје“.¹³⁶ Наша перспектива овдје није да одређујемо иједно од тих становишта. Пошто смо се определијели да се анализом медијског садржаја служимо искључиво да прикупимо чињенице, а не да изводимо процјене, занимала су нас и искуства из прве руке, која вриједи прочитати.

Многа од њих су и објављена током година. Ти искази увијек су донекле шокантни за читање, без обзира на то да ли су аутори радили унутар администрације моћних земаља или за неку агенцију за односе са јавношћу; без обзира на то јесу ли били новинари, уредници или творци јавног мњења. Можда би добар увод у овај дио извјештаја био овогодишњи интервју са професором Семјуелом Мојном¹³⁷ (Samuel Moyn) у београдском дневном листу *Политика*. Међу многим изјавама професора Мојна, за нас је најбитнија његова прича изнутра. Он је током бомбардовања Југославије био запослен као стажиста Бијеле куће у Савјету за националну безбједност, гдје је његово задужење било да „сијае“ приче о кампањи НАТО бомбардовања из *Вашигтон поста*:

Моја прича је репрезентативна за моју генерацију, која је 1990-их сматрала да је неопходно пружити људска права онима којима су она била ускраћена. Поготово због опасности коју је представљало етничко чишћење. . . . Ја сам „сијао“ приче које су објављиване у *Вашигтон посту*. Поента је била да се рат прода и објасни његова вриједност. Мој тренутак истине дошао је нешто касније. Желио сам да се интернационализам одвија упоредо са буђењем прогресивне политике, али тек сам на крају рата у Ираку схватио да сам у својим двадесетим радио нешто што је оставило тешке посљедице. Моје писање на тему људских права уједно ми служи и као начин да се осврнем на сопствено учешће у свим тим дешавањима.¹³⁸

Кад је новинар затражио од Мојна да објасни термин „сијао“, професор му је одговорио:

136 Susan L. Woodward, *Making Sense out of the Chaos: Reporting the War in Bosnia, Panel Discussion*. School of Communication, American University, Washington D.C., 5. oktobar 1993. godine.

137 Семјуел Мојн је професор правних науке и професор историје на Правном факултету Универзитета Јејл, стипендиста програма Хенри Р. Лус и професор историје на Универзитету Јејл. Написао је неколико књига у својим областима европске интелектуалне историје и историје људских права, укључујући књигу *Последња утопија: Људска права у историји* (*The Last Utopia: Human Rights in History*, 2010), а био је уредник или коуредник бројних других књига. Његове најновије књиге су *Хришћанска људска права* (*Christian Human Rights*, 2015), која је заснована на Истакнутим предавањима Мелон на Универзитету у Пенсилванији у јесен 2014. и *Недовољно: Људска права у неједнаком свијету* (*Not Enough: Human Rights in an Unequal World*, 2018). Тренутно ради на новој књизи о поријеклу хуманог рата за издавачку кућу Фарар, Штраус и Жиру (Farrar, Straus & Giroux). Током година писао је за публикације као што су *Бостон ривју* (Boston Review), *Кроникл оф хајер еџукејшн* (Chronicle of Higher Education), *Дисент* (Dissent), *Нејшн* (The Nation), *Нју рипаблиц*, *Нјујорк тајмс*, и *Вол Стрит џурнал*. За више детаља погледати: <https://law.yale.edu/samuel-moyn>.

138 Miloš Vojinović, “Sejao sam priče o bombardovanju Jugoslavije”, *Politika*, 1. mart 2020. godine, <http://www.politika.rs/scc/clanak/448963/Sejao-sam-price-o-bombardovanju-Jugoslavije>

Током ратова, поготово у савремено доба, нема много новинара којима је пружен велики приступ. Влада контролише проток информација, а мој задатак је био оно што се називало јавном дипломатијом и био сам у позицији да пустим у штампу неке чињенице о рату. Разумије се, нисам објављивао све чињенице, него само оне које су ишле у прилог начину на који смо представљали тај рат. Проблем је у томе што није било много независне новинарске потраге за чињеницама. У Вијетнаму, новинари су више трагали за сопственом истином, што није случај са данашњим америчким ратовима.¹³⁹

Двије године раније (2018), бивша новинарка *Гардијана* Мелани Филипс¹⁴⁰ (Melanie Phillips), која је тамо радила око 25 година, говорила је о унутрашњем животу *Гардијана* на састанку Акционе групе говорника¹⁴¹ (Speakers Action Group), а нарочито се осврнула на један догађај:

Рат је трајао у бившој Југославији, Босни, тамо негде, и заборавила сам у којој фази се догодило ово што хоћу да вам испричам, али то је било у једном периоду док је рат трајао, била је једна извјесна новинарка *Гардијана* која је писала како се само замислити може. Била је изузетна умјетница са ријечима. Освајала је награду за наградом, њени радови увијек су објављивани на насловници, а у том периоду је била ратни репортер у централној Европи. Била је у Босни и сјећам се конкретно једног текста који је написала, а на насловници је био нарочито ефектан. Десио се неки грозан, трагичан догађај, много људи је изгубило животе, а она је описала потресну сцену из неког села у срцу свих тих проблема, описала је неки ојађени конвој. Камиони су наилазили, а у приколици једног, она је у детаље описала како је приколица тог камиона била крцата избјеглицама, описала је како су изгледали, жене су сједиле овако, носиле су мараме на главама и сједиле су погнутих рамена, а дјеца су била тиха и није било ниједног мушкарца јер су сви побијени, и, знате, прича је била изузетно потресна – и крајње нетачна.

Званице састанка Групе остале су у шоку. Гђа Филипс, која се често налази на мети тешких критика на рачун својих јавних исказа, наставила је:

Она никад није била тамо. Није то видјела! Све је то измислила! А у *Гардијану*, гдје, запрепастићете се кад ово чујете, неки чак имају и некакав трачак савјести, људи су говорили: „Зар је стварно могуће да смо пустили у штампу нешто што, оно, није истина?“ А други су одговарали, „Ма не! Све је у реду. Апсолутно је у реду што смо то пустили у штампу јер то и јест шира истина.“ Шта је шира истина? Сви су знали ширу истину: било је ван сваке расправе да су Срби негативци, а Муслимани жртве. То је била шира истина и све што је њу дочаравало било је прихватљиво, јер је дочаравало ширу истину. По томе, чињеница да је то лаж уопште није лаж. То је у ствари истина. Тако се тамо размишљало.¹⁴²

139 Vojinović, “Sejao sam priče”.

140 Мелани Филипс је британска новинарка, ауторка и јавна коментаторка. Каријеру је започела пишући за *Гардијан* (*The Guardian*) и *Њу стейтсман* (*New Statesman*). Током 1990-их, идентификовала се са идејама које су више повезане са десницом, а тренутно пише за *Тајмс* (*The Times*), *Јерусалем пост* (*The Jerusalem Post*) и *Јеврејску хронику* (*The Jewish Chronicle*), покривајући политичка и друштвена питања из друштвено конзервативне перспективе. Филипсова се појавила као панелиста у емисијама *Морални лавиринт* (*The Moral Maze*) и *Вријеме за питање једног човјека на Би-Би-Си-ју* (*BBC One's Question Time*) на Би-Би-Си-јевом Радију 4. Добила је Орвелову награду за новинарство 1996. године, док је писала за *Обсервер* (*The Observer*). Међу њеним књигама налази се *Анђео чувар: Моја прича, моја Британија* (*Guardian Angel: My Story, My Britain*). За више детаља, посјетити: https://en.wikipedia.org/wiki/Melanie_Phillips.

141 Канадска јеврејска организација.

142 “Melanie Phillips on Why She Left the Left”, YouTube video snimak, 2:31, postavila “Speakers Action Group”, 15. marta 2018. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=tRSDW20krGU>

Управо такво размишљање, тај концепт „шире истине“ био је фаза у еволуцији пропаганде Хладног рата. Овог пута, оно је било обогаћено новим играчима, као што су моћна предузећа за односе са јавношћу. Питер Брок, Дијана Џонстон (Diana Johnstone), Мира Бехам (Mira Beham), Сара Флондерс (Sara Flounders), Хедер Котин (Heather Cottin), као и Алвин Дорфман (Alvin Dorfman), Рафаел Израели (Raphael Israeli), Албер Бенабу (Albert Benabou) и многи други писали су о односима са јавношћу током рата. Оно што сви поменути аутори имају заједничко јесте да су, поред темељно документованих односа између хрватске и муслиманске владе и веза између компанија за односе са јавношћу, писали о догађају из 1993, кад је замјеник директора француске телевизије *TB2* Жак Мерлино (Jacques Merlino) интервјуисао Џејмса Харфа (James Harff), извршног директора фирме „Радер Фин глобал паблик аферс“ (Ruder Finn Global Public Affairs). Харф је био поносан на то што је његова фирма успјела на своју страну „придобити“ три велике јеврејске организације, Лигу против клевете „Б’наи Б’ритх (B’nai B’rith)“, Амерички јеврејски комитет и Амерички јеврејски конгрес¹⁴³: „Само то што смо успјели придобити мишљење Јевреја на своју страну. . . . било је осјетљиво питање, пошто је тај досије био опасан кад се сагледа из овог угла. . . . Почетком јула 1992. објављен је онај чланак у *Њујорк њуздеју* (New York Newsday) о српским логорима. Одмах смо уграбили ту прилику“.¹⁴⁴

Та прилика о којој је говорио била је прилика да се изопаче и крајње антисемитски ставови Фрање Туђмана (предсједника Хрватске) и Алије Изетбеговића (муслиманског вође) и прошли ужаси из Другог свјетског рата и усташки концентрациони логори као што је Јасеновац, гдје су Јевреји, Срби и Роми убијани на најгоре и крајње незамисливе начине. Поред тога, била је то и прилика да се Срби представе као „нацисти“. Харф је то и урадио у чланку који је објавио *Њуздеј* (Newsday). Мерлино је Харфу поставио питање: „Али нисте имали никаквих доказа да је то истина између 2. и 5. августа 1992, кад сте то урадили. Имали сте само два чланка из *Њуздеја*“.¹⁴⁵ По Харфовом мишљењу, то што је он урадио било је сасвим легитимно, јер фирме за односе са јавношћу нису ни задужене за то да провјеравају чињенице.

Наш посао није да провјеравамо истинитост информација. . . . немамо ресурсе за то. Наш посао је да убрзамо проток информација које нам одговарају и да их усмјеримо према пажљиво одабраним метама. Нисмо потврђивали постојање логора смрти у Босни, само смо разгласили да *Њуздеј* тако тврди. Ми смо професионалци. Имали смо посао и обавили смо га. Не плаћају нам да моралишемо.¹⁴⁶

И јесу обавили посао. Сугерисали су јеврејским организацијама да позову на демонстрацију и то тако што су то рекламирали у *Њујорк тајмсу*, испред сједишта УН:

То је задао огроман ударац. Кад су јеврејске организације ушле у игру на страни (муслиманских) Босанаца, Срби су се у јавном мњењу готово изједначили са нацисти-

143 Heather Cottin i Alvin Dorfman, "War Propaganda Aimed at Jewish Opinion", u *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*, прir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 212.

144 Jacques Merlino, *Les Verites yugoslaves ne sont pas toutes bonnes a dire* (Paris: Editions AlbinMichel S.A., 1993), citirano u Sara Flounders, "Bosnia Tragedy: The Unknown Role of the Pentagon: War Propaganda Aimed at Jewish Opinion", u *NATO in the Balkans: Voices of opposition*, прir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 55.

145 Merlino, *Les Verites*, citirano u Flounders "Bosnia Tragedy", 55.

146 Исто, 56.

ма. Нико није схватао шта се догађа у Југославији. Већина Американаца вјероватно се питала у којој афричкој држави се Босна налази.¹⁴⁷

Циљ фирме „Радер Фин“ био је да повуку потез који ће промијенити игру:

Једним потезом смо представили једноставну причу са позитивцима и негативцима која се одатле одвијала сама. Победијели смо тако што смо циљали на јеврејску публику. Готово одмах је дошло до јасне промјене језика којим се штампа користила, ријечи које је користила, ријечи са изузетно емотивним садржајем као што су етничко чишћење, концентрациони логори итд., које призивају слике из нацистичке Њемачке и гасних комора у Аушвицу. Нико се томе не може супротставити а да га не оптуже за ревизионизам.¹⁴⁸

Ослонивши се на своје темељно познавање бизниса, Харф и његов тим вјештих стратега комуникације били су свјесни да су брзина и контакт од пресудног значаја у оваквом раду: „Мерлино је описао фасциклу којом се Харф користи за обликовање јавног мњења, у којој се налази више стотина новинара, политичара, представника хуманитарних удружења и академика. Харф објашњава: „Брзина је од виталног значаја, први исказ је онај који се највише рачуна. Сваки покушај порицања је крајње неефикасан“.¹⁴⁹

Дијана Џонстон детаљно објашњава суштину уговора, као и остали који су сарађивали са агенцијама за односе са јавношћу, које су током ратова на Балкану ангажовали Хрвати и Муслимани:

Дана 23. јуна 1992. Изетбеговићева влада у Сарајеву. . . . потписала је уговор са фирмом „Радер Фин“ како би промовисали истакнутију улогу вођства Сједињених Држава на Балкану. Агенција је у ту сврху предузела импресиван низ активности, од којих је најзначајнија то што су основали „босански центар за кризну комуникацију“ у сарадњи са америчким, британским и француским медијима: подука о медијском имиџу за босанског министра спољних послова Хариса Силајџића; слање обавјештења за штампу члановима Конгреса Сједињених Држава и „факсова са вијестима“ о развоју ситуације у Босни и Херцеговини на преко 300 адреса, у које се убрајају најистакнутији свјетски медији и чланови парламената; писање 17 писама потписаних од стране Изетбеговића и Силајџића, а упућених водећим свјетским званичницима; организација конференција за штампу и интервјуа са босанским представницима на међународним конференцијама; организација личног контакта између Силајџића и Ала Гора [Al Gore], Маргарет Тачер [Margaret Thatcher], и других утицајних личности, у које се убраја и 17 сенатора Сједињених Држава; пласирање чланака на новинске странице *Њујорк тајмса*, *Вашингтон поста*, *Ју-Ес-Еј тудеја* [USA Today], *Вол стрит џурнала*, и тако даље.¹⁵⁰

То нису биле тајне или илегалне активности – напротив. Агенције за односе са јавношћу у Сједињеним Државама које раде у међународним односима са јавношћу, конкретније, које сарађују са страним владама, америчким законом су обавезне да сваких шест мјесеци Министарству правде упуте извјештај о својим активностима. Ти извјештаји су у виду упитника, а један од њихових дијелова говори о политичкој пропаганди. Тих година постојао је Закон о регистрацији страних агената, а по њему је политичка пропаганда дефинисана као сет ко-

147 Исто, 55.

148 Исто.

149 Исто, 54.

150 Diana Johnstone, *Fools' crusade: Yugoslavia, NATO and Western delusions* (London: Pluto Press, 2002), 69.

муникација са циљем да индоктринише, манипулише, или на било који начин изврши утицај са одређеним политичким циљем, у шта се убраја и спољна политика Сједињених Држава. У том дијелу упитника, агенција „Радер Фин“ изјаснила се да управља „политичком пропагандом“ за „републике Хрватску, Босну и Херцеговину, и Косово“¹⁵¹, износи у својој књизи Мира Бехам, бивша новинарка *Зутдојче цајтунга* (Süddeutsche Zeitung). Аутори који су нашироко писали о тој кампањи односа са јавношћу нису никад порицали грозоте и злочине које су починили сви актери, него су напосто износили опаске о неуравнотежености извјештавања и кампања у вези са догађајима који су се десили. На примјер, новинар и истраживач Гери Вилсон (Gary Wilson) пише у чланку под насловом *Дејтонски споразум прекраја Европу*:

Већина медијских извјештаја о дешавањима на Балкану било је сензационализовано и крцато цитатима извора из Стејт департмента, ЦИА или Пентагона. Кад се то дешава у другим земљама, зове се пропаганда. Кад се дешава овдје, они се праве да је то само „објективно новинарство“. Да насумично одаберете десетак држављана Сједињених Држава и питате их који је најагресивнији народ на свијету, најмање једно ће рећи „Срби“.¹⁵²

Такви ставови најчешће се дискредитују као просрпски, или се њихов аутор напосто стави на списак „теоретичара завјере“. Ипак, Вилсон је био далеко од тога. Његова перспектива је јасна – то је био рат, у њему је било злочина и све зарађене стране починиле су свакојаке грозоте. Али некако, све друге стране су недостајале у водећим медијима. Срби су били „дежурни кривци“ и аутоматски су били за све криви:

Амерички медији и политичари често српску војску у Босни представљају налик нацистичкој. То је пропаганда. То није засновано на чињеницама. Зато су репортаже понекад напосто апсурдне. Обратите пажњу на изјаве коментатора Националног јавног радија Данијела Шора [Daniel Schorr].

Предсједник Клинтон изјавио је у свом говору да српска војска у Босни личи на нацистичку војску 1930-их и 1940-их. У осврту на Клинтонов говор, Шор је додао да су Срби у ствари гори од нациста. „Нацисти макар никад нису силовали Јеврејке“, изјавио је. Шора су последије присилили да јавно исправи ту запрепашћујућу лаж.¹⁵³

У његовом чланку нема ниједног јединог реда текста који имплицира порицање или оправдавање злочина почињених на било којој зарађеној страни. У наставку, експлицитно је изјавио:

У југословенском рату одвили су се ужасни, кржави инциденти. То нико не пориче. О неким од тих дешавања било је и медијских извјештаја. Али оно што се наглашава је изузетно селективно. На примјер. . . . У отвореном писму које је Удружење за српско-јеврејско пријатељство са сједиштем у Београду тад упутило Америчком јеврејском комитету стоји да је „антисрбијанска пропаганда“ „сестра близанка антисемитизма“. У писму се наводи да је Хрватска увела политику елиминације Срба. Та политика била је толико темељна да „сад у Хрватској није остало ништа више Срба него што је било Јевреја у Њемачкој или Пољској“. Писмо је потписао главни југословенски рабин, као и многи други истакнути Јевреји у Југославији.¹⁵⁴

151 Mira Beham, *Ratni doboši: Mediji, rat i politika* (Beograd: Miona, 1997), 146-147. (Originalno djelo objavljeno 1996. godine).

152 Gary Wilson, „The Dayton Accords Reshape Europe“, u *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*, prir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 143.

153 Wilson, „The Dayton Accords“, 143.

154 Исто, 154-155.

2.7.1. Кризне комуникације и односи с јавношћу

Као што је раније напоменуто, бројни аутори истраживали су активности кризних комуникација и односа са јавношћу прије и током рата у Југославији. У њих се убраја и раније поменута Мира Бехам¹⁵⁵, која је десет година радила као новинарка за њемачки дневни лист *Зутдојче цајтунг*, а после тога је почела предавати на угледном факултету журналистике у Минхену. У својој књизи *Ратни добоши: медији, рат и политика*, она детаљно говори о активностима агенција за односе са јавношћу, које су ангажоване од стране двију влада (хрватске и муслиманске) да раде на стварању јавног имиџа горе поменутих земаља и лобирају за њихове циљеве. Цитирала је канадског професора Карла Јакобсена (Carl Jacobsen), руководиоца Независног комитета за ратне злочине на Балкану, који је утврдио да је Хрватска потрошила више новца само на пропагандну кампању на америчкој и канадској телевизији него што фирме „Пепси“ и „Кока-кола“ заједно троше на маркетинг.¹⁵⁶

Кад је кампања са циљем да Србе представи као нацисте пуштена у јавност, било је немогуће супротставити се било којем њеном дијелу,

Поготово зато што је рачунала на подршку јеврејских организација. Уистину, Џејмс Харф је ту извео задивљујући маневар у стварању имиџа: претворио је Јевреје и Србе у противнике, а били су готово природни савезници јер им је било заједничко то што су били жртве фашизма током Другог свјетског рата. Нико није слушао Јевреје који су то дочекали са љутњом¹⁵⁷

А било је истакнутих Јевреја који су реаговали:

Јоханан Рамати [Johanan Ramati], директор Јерусалимског института за одбрану Запада, у априлу 1994. у магазину *Мидстрим* [Midstream] (који штампа Фонд Теодора Хершла [Theodor Herchl Endowment]) прокоментарисао је кампању пропаганде у вези са ратом на Балкану: „Грађански рат у Југославији још траје, и то са огромним страдањима на свим зараћеним странама. Медији извјештавају о страдању Муслимана до најужаснијих детаља. Патњи коју Муслимани наносе Хрватима пружа се изузетно мало пажње. Патња Срба сасвим се игнорише. . . . Тако организована муслиманска и антисрпска пропаганда треба озбиљно да забрине све који вјерују у демократију и слободу говора. . . . Америчке јеврејске организације и њихови руководиоци, надмудрени од стране „Радер Фина“, тапшу једни друге по раменима. . . . Добро конструисана демонизација Срба служи као упозорење свим Јеврејима који желе да Израел преживи. Израел би могао постати мета“. Јеврејима је било тешко да избјегну притисак јавности у атмосфери коју је створила медијска кампања.¹⁵⁸

Али нико се на то није освртао. У сваком случају, нико ко је имао некаквог утицаја. А притисак није био занемарив. Сви Јевреји који су преиспитивали агресивну америчко-босан-

155 Мира Бехам, рођена 1956. године у Минхену, је публициста, слободна новинарка и преводитељка са енглеског и српског језика. Ауторка је политичко-биографске књиге о предсједнику њемачког парламента (Рита Субмут, 1993), а једна књига којој је она допринијела је „Србија мора умријети“ (Serbien muss sterbien, 1994). Предавала је на престижној Њемачкој школи новинарства (Deutsche Journalistenschule) у Минхену, на Баварској академији за штампу и на Универзитету у Минхену.

156 Beham, *Ratni doboši*, 141.

157 Исто, 151.

158 Исто, 152.

ску медијску кампању нашли су се суочени са клеветом. Свака тврдња ван оквира „Срби су нацисти“ изазивала је бруталан одговор:

Удружење „Студенти против геноцида – пројекат Босна“ [Students against Genocide – Project Bosnia] са Универзитета Стенфорд 1994. године започело је кампању против „оправдавања Срба и ревизиониста“. На списку оптуженика налазили су се бројни истакнути професори широм свијета, новинари, српске и грчке организације у Сједињеним Државама, али и преживјели из концентрационог логора Бухенвалд и неке личности као што је један од водећих истраживача Холокауста Алфред Липсон [Alfred Lipson]. И преживјели из Бухенвалда и Алфред Липсон упорно су истицали судбину Срба под фашистичким усташким режимом у Хрватској током Другог свјетског рата и упозоравали на тренутни националистички фанатизам Хрвата и исламизам у Босни.

Већ у јулу 1995. те исте јеврејске личности и организације нашле су се поменуте поред ратних злочинаца у чланку под насловом „Чије уши се пуне четничком пропагандом?“ – који је у босанском националном седмичнику *Љиљан* објавио портпарол Алије Изетбеговића за односе са јавношћу. Његов извор био је организација „Студенти против геноцида – пројекат Босна“.¹⁵⁹

Размјере те кампање биле су толике да је било немогуће чути глас разума. Међу јеврејским народом проширио се страх, а и међу интелектуалцима који су били сасвим свјесни дугорочних посљедица. „Нора Белоф (Nora Beloff), ауторка и познавалац Балкана, упозорила је на огроман утицај јавних кампања у *Свис хрониклу* (Swiss Chronicle) у децембру 1993: ‘Постоји јасна потреба да сви посматрачи конфликта на Балкану инсистирају на чврстим доказима прије него што оптуже Србе’“.¹⁶⁰

Они који су реаговали на тако једнострану и бруталну информативну кампању, свјесни да је „неко“ добро обавио посао укорјењивања имица извјесне нације (Срба), нису порицали злочине које су чинили Срби – напротив. Гласови тих малобројних али упорних новинара и интелектуалаца захтијевали су поштовање основних вриједности у репортажи, а самим тим и у ономе што је уследило као одјек тих кампања у вези са политичким одлукама:

Не постоји никаква сумња да су српски војници починили стравичне злочине током рата на Балкану, злочине за које нема оправдања. Ипак, из пропагандних активности које двије ратне владе, у Загребу и у Сарајеву, спроводе широм свијета произилазе дилеме које се односе не само на истинитост слике која је западној публици наметнута о конфликту у бившој Југославији него и на политичке и војне циљеве којима се тежи. Они се крију иза тих манипулативних напора.¹⁶¹

Многи од оних који су сматрали неопходним да реагују и упуте ријечи критике дијелили су став те уважене њемачке новинарке. Изузетно оштро су критиковали Србе, али манипулација, лажан и пристрасан наратив и ефекти такве информативне стратегије били су далеко гори. Једна од тих личности био је ветеран Заливског рата и руководећи информативног

¹⁵⁹ Beham, *Ratni doboši*, 152.

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ Исто, 153.

центра УНПРОФОР-а у Сарајеву (1994. године), амерички пуковник Џон Е. Среј¹⁶² (John E. Sray). Он је изнио своје личне, политичке и војне примједбе о рату у Босни:

Непосредно по избијању непријатељстава у Босни и Херцеговини, Срби су претрпјели губитак од кога се више нису ни могли опоравити – поражени су у рату пропаганде који је против њих водила влада Алије Изетбеговића. Среј вјерује да је комбинација три различита фактора довела до „плодне пропагандне машинерије“ босанских Муслимана. Рад агенција за односе са јавношћу, сарадња истакнутих твораца јавног мњења и „елементи америчког Стејт департмента“, који је гајио симпатије према босанским Муслиманима, заједно су створили климу у којој је било немогуће рационално сагледати тај конфликт. „Босански лоби“ покушавао је убједити политичаре да ће изостанак подршке за циљеве Муслимана – на примјер, укидање ембарга на доставу оружја – бити равно „моралном и политичком самоубиству“. Истовремено, исти тај лоби „злобно је нападао“ све критичаре те политике, описавши их као „просрпске“ или чак и „симпатизере нациста“. Поређење са Холокаустом будило је упечатљиве слике и осјећања, али у овом случају, то је постојало само у подивљалој машини. . . . заведених моралиста и непрофесионалних елемената у медијима.¹⁶³

Цитирањем Среја Бехамова илуструје климу и сва злодјела почињена од стране свих актера у рату у Босни.

Постоје бројни такви примјери, а сваки је доживио исту судбину, ништа што се косило са креираним имиџом те три нације није успијевало да прође кроз гвоздену капију моћне цензуре. Увјерени смо да су се бројни новинари определијели да пишу, говоре и дјелују противно својим професионалним стандардима само зато што је било немогуће продати другу страну приче било каквим водећим и утицајним медијима. Многи самостални новинари са којима смо разговарали изјавили су да је било немогуће продати било какву причу о страдању Срба, или која нуди уравнотежен извјештај и представља обје стране приче. Чак и данас, они више воле да остану у тишини него да јавно кажу истину. Ипак, за неке таква дилема није постојала, иако су тиме одабрали другачији пут, пут „усамљених бораца“, излажући каталог колега, дешавања и наратива којима су испуњене црне странице историје новинарства.

162 1. октобра 1995. Амерички официр војске: Пропагандна машина сакупља подршку за америчку интервенцију у Босни. Канцеларија за стране војне студије објављује чланак потпуковника војске Џона Е. Среја, који пише да су заговорници америчке интервенције у Босни формирали „плодну пропагандну машину“ да би сакупили јавну подршку за размјештање НАТО снага у Босну. Пропагандну машину чини „чудна комбинација три главна спин-доктора, укључујући фирме за односе с јавношћу (ПР) које запошљавају Бошњаке, медијске стручњаке и пристрасне елементе америчког Стејт департмента“, каже он, који користе „различите стилове, приступе и наглашавања“ како би раширили своје ставове. Примећује како су неки од њих отишли толико далеко да су нападали антиинтервенционисте оптуживши их да гаје „просрпске“ или чак и „нацистичке“ симпатије. Европски савезници Сједињених Држава, који не подржавају интервенцију, обавјештавају се „из различитих извора информација и реалистичније историјске перспективе“, каже он. „Они задржавају предности дубљег, професионалнијег и истраживачког новинарства и бољег извјештавања из својих амбасада. Такође, мање обраћају пажњу на сталне пропагандне теме које потичу од Бошњака [влада босанских Муслимана] и њихових агената – ПР фирми.“ За више детаља, посјетити: http://www.historycommons.org/entity.jsp?entity=john_e_sray_1

163 Beham, *Ratni doboši*, 153–154.

2.7.2. „Срби су криви“

Будући да смо били заинтересовани да допремо до што је год могуће већег броја примарних извора, саставили смо упитник и послали га већем броју људи путем електронске поште. Овдје наводимо неке од њихових одговора, али пуни текст упитника и одговори на питања биће архивирани, а све заинтересоване странке моћи ће да га добију на увид уколико приложе захтјев за формално одобрење Влади Републике Српске, као што је раније било говора. Прије свега, занимало нас је да чујемо, са ове временске дистанце, на који начин новинари, сарадници за односе са јавношћу и други који су имали додира са медијима током ратова у Југославији могу да опишу та дешавања и околности. Овдје говоримо о почетку рата у Босни и Херцеговини. Док је био сарадник *Си-Ен-Ен ворлд рипорта* (CNN World Report), Олег Димитријев¹⁶⁴ (Oleg Dmitriev) изјавио је да је јавно мњење било поприлично конфузно у раним фазама рата у Југославији:

Само два руска државна ТВ канала имала су дописнике на Балкану у то вријеме. А што се тиче осталих станица које су никле широм бившег Совјетског Савеза, објективно извјештавање о таквим дешавањима било је нека врста луксуза. Због тога су се многи новински извори ослањали на снимке које су добијали од међународних новинских агенција. Закон о заштити ауторских права тад у Русији није постојао – толике станице су напосто копирале оно што виде на *Си-Ен-Ен интернешналу* [CNN International].

Из тог разлога, неки уредници су те информације узимали здраво за готово. Зато је у раним фазама тог конфликта било готово немогуће схватити ко је са ким у рату. Руска телевизија је тек после овог почела обраћати више пажње на активности југословенске владе и босанских Срба.¹⁶⁵

Ханес Хофбауер¹⁶⁶ (Hannes Hofbauer), аутор неколико књига, као што су *Рат на Балкану* (Balkan War), *Косовски експеримент* (Experiment Kosovo) и *Наручена истина – купљена правда* (Ordered Truths – Bought Justice), у одговорима на наш упитник рекао је:

Извјештавање западних медија, поготово на њемачком говорном подручју, било је крајње једнострано и фокусирано на муслимански наратив. Са тим се слагала већина политичких сила у Њемачкој и Аустрији. Пружањем подршке антијугословенским покретима отијепљења споља су убрзали постојеће конфликте унутар. Сјећам се једне изјаве високорангираног аустријског конзервативног политичара Андреаса Кола [Andreas Khol], који је заговарао теорију да ће се пружањем подршке такозваном националном самоопредјељењу Хрвата и Муслимана избјећи рат. Заправо се десило супротно, то је довело до рата.¹⁶⁷

164 Савјетник Међународне новинске агенције *Русија Сегоднија* (од децембра 2014). Професор на Одјељењу за медије на Универзитету Виша школа економије (Higher School of Economics). Академски супервизор на продукцији међународних вијести, мастер програму на Универзитету. Олег је некада радио као директор вијести и вршилац дужности генералног директора енглеске службе радија Глас Русије (сада – Радио Спутњик). Од 2007. до 2013. био је директор обуке на информативном каналу телевизије РТ. Деведесетих година, Олег је био сарадник Си-Ен-Ен-а за извјештавање из свијета.

165 Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

166 Ханес Хофбауер рођен је 1955. у Бечу. Студирао је економску и друштвену историју на Универзитету у Бечу и тренутно ради као издавач и уредник. Неке од његових књига, као што су *Балкански рат* (издавач: Филип Вишњић), *Експеримент Косово* (издавач: Албатрос плус), *Наручена истина – Купљена правда* (издавач: Јасен), објављене су на српском језику.

167 Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

Ги Метан¹⁶⁸ (Guy Mettan), швајцарски новинар, који је Сарајево посјетио у три прилике: 1978, 1993. и 1996. године, са нама је подијелио свој поглед на медијско извјештавање током рата. Г. Метан био је члан међународне делегације новинара током опсаде Сарајева. Током посјете листа *Ослобођење* био је заинтересован да експериментише „колико је та посјета била пристрасна како би ишла у прилог босанској страни наспрам српске, иако су српске снаге у принципу окружавале град“.¹⁶⁹ Нас је занимало како г. Матан са ове временске дистанце види медијско извјештавање о ратним дешавањима у Босни. Ово је био његов одговор:

Пристрасно. Од почетка тензија у бившој Југославији, водећи британски, њемачки и француски медији заузели су пристрасан став према Србима, говорећи да Србија манипулише федералном војском и изразили симпатије према тежњама Словеније и Хрватске ка независности. Слика Фикрета Алића у Трнопољу постала је током лjeta 1992. репрезентативан случај медијског извртања чињеница и злоупотребе фотографија. Сад се зна да је српски вођа Радован Караџић медијски тим сачињен од телевизијског канала *Aj-Tu-Bi* и

168 Ги Метан је швајцарски новинар, политичар, аутор и колумниста разних швајцарских новина. Извршни је директор Женевског прес-клуба, председник швајцарско-руске заједничке привредне коморе и бивши председник Међународног удружења новинарских клубова. Био је директор и главни уредник листа *Женевска галерија* (*La Tribune de Genève*) од 1992. до 1998. године. Као посланик у женевском парламенту од 2001. године, био је његов председник 2010. године. Аутор је неколико књига, између осталих *Русија-апад: хиљадугодишњи рат* (*Russie-Occident: une guerre de mille ans*) (издавач: Ситра издаваштво - *Editions des Syrtes*) 2015. У Сједињеним Државама, књига је објављена под насловом *Стварање русофобије: од великог вјерског раскола до анти-Путиновске хистерије* (*Creating Russophobia: From the Great Religious Schism to Anti-Putin Hysteria*) (објавио Клерити Прес - *Clarity Press* - у Атланти, 2017). Сада, поред енглеског, постоји је и француско, италијанско, руско, српско и шведско издање ове књиге. Његова најновија књига у највећој мјери бави се судбином Европе (*Изгубљени континент: Залагање за демократску и суверену Европу* - *Le continent perdu: Plaidoyer pour une Europe démocratique et souveraine* - у издању Ситра издаваштво - *Editions des Syrte* - 2019). За више детаља, посјетити: <https://fjwards.com/jury/7guy-mettan>

169 Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

листа *Гардијан* позвао у посјету такозваним „заробљеничким логорима“, гдје српске паравојне снаге наводно држе људе муслиманске националности. Та британска екипа фотографисала је муслиманског младића чије изгладњело стање су наглашавали његови упали образи и истакнута ребра, док је бодљикава жица у првом плану истицала његов статус заробљеника. Алићева фотографија постала је иконски приказ страдања јадних цивилних жртава, што је изазвало љутњу Срба широм Европе. Бивша премијерка Маргарет Тачер упутила је критике на рачун свог насљедника Џона Мејџора [John Major], изјавивши да је мислила да „више никад у животу неће видјети још један холокауст“.

Британска штампа објавила је ту фотографију уз коментар који је гласио „Берген-Белзен, ’92“.

Нешто касније, њемачки истражни репортер на сопствену штету утврдио је чињеницу да се на тој фотографији у ствари налази болестан човјек и да је бодљикава жица вјештачки стављена у први план да сакрије сасвим невину мрежасту ограду за овце која се налазила испод ње. Манипулисање том фотографијом омогућило је да се тај логор представи као нацистички логор смрти, а Срби као нови „Анђели смрти“. Што европски медији и јесу урадили послије тог догађаја. На самом почетку конфликта, нико није знао ко су ту позитивци а ко негативци. Али због незајажљиве потребе да се свијет подијели на добро и лоше и захваљујући суптилној манипулацији, као што се показало у случају Алића, западни медији су се веома брзо нашли у прилици да то одреде за сва времена... или готово за сва времена!¹⁷⁰

На питање о медијским извјештајима о Сребреници, Метан је одговорио:

Масакри у Сребреници последица су претходних пристрасности које су охрабриле најекстремније људе у српским снагама и дале им могућност да чине ратне злочине.¹⁷¹

¹⁷⁰ Исто.

¹⁷¹ Исто.

Тај „њемачки истражни репортер [који] је касније утврдио чињенице“, кога помиње г. Метан, јесте Томас Дајхман¹⁷² (Thomas Deichmann). Дајхман је своју причу објавио у издању њемачког магазина *Ново* (Novo) за јануар/фебруар 1997. године, а британски магазин *Ел-Ем* (LM) преузео је причу нешто касније, у свом 97. издању у фебруару 1997. Годину дана касније, Међународни центар за акцију објавио је Дајхманову причу 1998. године у Њујорку, у склопу издања *НАТО на Балкану: гласови опозиције* (Nato in the Balkans: Voices of the Opposition). Телевизија *Ај-Ти-Ен* (ITN) тужила је британски магазин *Ел-Ем* како би „спријечила *Ел-Ем* да објави ту причу, захтијевали су да уредник повуче то издање из тиража и да све копије буду уништене. *Ел-Ем*. . . је суочен са скупим судским поступком зато што је инсистирао на свом праву да објави истину“.¹⁷³ Дајхман је деконструисао дешавања у вези са фотографијом која је преузета са видео-клипа који је направила екипа са *Ај-Ти-Ена*, Пени Маршал (Penny Marshall) и њен камерман Џереми Ирвин (Jeremy Irvin), Ијан Вилијамс (Ian Williams) са *Ченел 4* (Channel 4) и репортер Ед Вулијами (Ed Vulliamy) из листа *Гардијан*. Опазио је неколико чињеница: Трнопоље је био сабирни центар за избјеглице које траже уточиште и могли су одатле да оду кад год су хтјели. „Та бодљикава жица на фотографији уопште није постављена око босанских Муслимана, него око камермана и репортерке“.¹⁷⁴

Да се држимо истине, и не улазимо у расправу о намјерама британске екипе, Пени Маршал, Ијан Вилијамс и Ед Вулијами нису никад називали Трнопоље концентрационим логором. Критиковали су оне који настоје да њихове извјештаје и фотографије употребе као „доказ“ Холокауста у Босни у духу нациста. Ипак, кроз протекле четири и по године нити једно од њих није испричало цијелу причу о тој огради од бодљикаве жице, која је извршила такав утицај на јавно мњење широм свијета.¹⁷⁵

Заиста, фотографија је преузета из видео-снимка,

у тренутку када је хистерија у позадини расла, пошто су се појавили први извјештаји да босански Срби воде бруталне заробљеничке логоре. . . . Амерички новинар Рој Гутман [Roy Gutman] писао је о логору на Мањачи у *Њуздеју* 19. јула 1992, а фотографија Андреа Кајзера [Andre Kaiser], на којој су заробљеници на Мањачи са обријаним главама, обишла је цијели свијет. У *Гардијану* 29. јула, Меги О’Кејн [Maggie O’Kane] цитирала је свједоке који тврде да Муслимане гурају у приколице за стоку и развозе са станице у Трнопољу.

Рој Гутман објавио је још један чланак 2. августа, у коме је логор босанских Срба у Омарској назвао „логором смрти“. Чланци Гутмана и О’Кејнове ослањали су се на гласине и непровјерене тврдње. Без обзира на то, изазвали су међународну сензацију.¹⁷⁶

172 Томас Дајхман је самостални новинар и истраживач који живи у Франкфурту у Њемачкој. Његови чланци о југословенској кризи појавили су се у већем броју европских новина те је постао међународно признат специјалиста и критичар западних медија. Године 1996, одбрана Душка Тадића позвала га је да свједочи на Међународном кривичном трибуналу за бившу Југославију у својству стручног свједока. Кратка биографија преузета из: Ramsey Clark, *prir. NATO in the Balkans: Voices of Opposition* (New York: International Action Center, 1998).

173 Thomas Deichmann, “The Picture that Fooled the World”, u *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*, *prir.* Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 165.

174 Deichmann, “The Picture”, 166.

175 Исто.

176 Исто, 167–168.

Та фотографија имала је значајан утицај: у Француској, хуманитарна организација „Доктори свијета“ користила је 1993. године ту фотографију у својој кампањи по називу „Стоп етничком чишћењу у бившој Југославији“. Отишли су чак и корак даље, упоредивши председника бивше Југославије Слободана Милошевића са Адолфом Хитлером:

Три стотине хиљада постера димензија 3 x 4 метра излијепљено је по зидовима у већим градовима по Француској. На половини су били Милошевић и Хитлер један крај другог, са текстом, „Је л’ вас говоранција о етничком чишћењу подсјећа на нешто?“ Шира јавност није била у могућности да сазна како Милошевић није држао никакве „говоре о етничком чишћењу“, него се упорно залагао за хармонију међу југословенским народима.

На другој врсти постера био је онај мршави човјек, Фикрет Алић, иза бодљикаве жице, са коментаром, „Логор за пречишћавање етничких група, је л’ вас то подсјећа на нешто?“ Текст је гласио: „Етничко чишћење подразумијева логоре, силовања, убиства, смртне казне и масовну депортацију несрпског становништва Босне и Херцеговине и Сарајева. Српски националисти тјераће своју убилачки настројену идеологију до самог краја...“¹⁷⁷

¹⁷⁷ Johnstone, “Fools’ Crusade”, 74.

Међународна кампања коју је покренула фотографија Фикрета Алића била је добро финансирана, организована и имала је великог утицаја на оне који доносе одлуке:

Дана 12. августа, Сједињене Државе предложиле су Комитету за заштиту људских права у Женеви да Уједињене нације размотре оснивање међународног трибунала за суђење за ратне злочине у Југославији и Ираку. Њемачки министар спољних послова Клаус Кинкел [Klaus Kinkel] 19. августа је то подигао на виши реторички ниво, изјавивши: „Покушај српских агресора да спроведу акцију етничког чишћења усмјерену против других група становништва у циљу постизања својих националних циљева у Босни и Херцеговини је геноцид“. На конференцији у Лондону одржаној наредне седмице, Кинкел је објелоданио своју намјеру да врши притисак да се оснује међународни суд за суђење истакнутим Србима за злочине против човјечности и геноцид, као и да се појача ембарго УН наметнут Србији.¹⁷⁸

Мишел Пиколи на видео-снимку „Доктора без граница“

Добро испланирана кампања за односе са јавношћу која је поплавила спектар међународних вијести, преко таблоида до утицајних водећих новина, само у Француској је ангажовала звијезде из индустрије забаве:

„Доктори свијета“ спонзорисали су и три недјеље емитовања телевизијских спотова који осуђују „српске злочине против човјечности“, у којима су се појављивале телевизијске звијезде Џејн Биркин [Jane Birkin] и Мишел Пиколи [Michel Piccoli]. Цијена те кампање износила је више од 11 милиона француских франака (око 2 милиона америчких долара). Та рекламна кампања била је пуна лажних чињеница. Највећа фундаментална лаж у њој била је то што је српску кампању да обезбиједи дио територије коју може бранити представила као чин „идеологије“ и „геноцида“. Управо је тај акценат на наводној „идеологији“ подстакао интелектуалце да заузму страну у том бруталном малом рату међу Босанцима, пошто су стекли погрешан утисак да се тиме херојски супротстављају нечему што је еквивалентно Хитлеровом пројекту поковавања Европе у име њемачке расне супериорности.¹⁷⁹

С друге стране, слијепата тачка Срба били су односи са јавношћу. Они или нису схватили улогу и значај комуникације, или су напосто остали немоћни пред силом комуникационог урагана који их је обухватио незамисливом брзином и интензитетом. А можда и нешто друго.

¹⁷⁸ Исто, 73.

¹⁷⁹ Johnstone, “Fools’ Crusade”, 74.

Чињеница је да српска страна наизглед није урадила готово ништа у вези са кризном комуникацијом и стратегијом. Њемачка новинарка Мира Бехам извршила је проницљиву анализу српских пропагандних активности. Са њеног становишта, оно што је у српској перспективи недостајало било је нешто поријеклом са њеног географског подручја. Срби су живјели у готово свим републикама бивше Југославије. То значи да су се међусобно разликовали. Поред тога, као што Бехамова истиче, чињеница је да они нису били монолитна група, те самим тим нису били уједињени око заједничког циља, попут преживљавања покоља који им је историја додијелила.

Иста ситуација била је и са Србима који су били емигранти. Били су неорганизовани и некоординисани. То је било довољно да други (Муслимани и Хрвати) ангажују најбоље у струци да им изграде имиџ и помогну у постизању циљева. Постојали су ту и други фактори који су довели до престрављујућег исхода за Србе, као што је чињеница да су пропустили прилику на самом почетку, док су на Западу још били збуњени по питању сукоба у Југославији:

Због потпуног ембарга наметнутог у мају 1992, сами Срби у бившој Југославији остали су ускраћени за било какву прилику да се представе у иностранству, укључујући и оне у свим међународним политичким институцијама. Чак је и домет телекомуникационих веза, као што су телефонске линије, у толикој мјери сужен да је преговарање у иностранству било готово неизводиво. Кад је међународна заједница пресјекла све политичке, економске и културне везе са Србијом, одсјечене су и комуникације у другом правцу, из свијета према Србији. . . . То је било толико темељно одрађено да је лондонска агенција за односе са јавношћу „Сачи и Сачи“ [Saatchi and Saatchi] била присиљена да повуче своју ријеч да ће заступати Владу Србије, пошто би се то косило са одредбама ембарга.¹⁸⁰

Структура српске пропаганде била је један од најзначајнијих узрока непостојеће стратегије комуницирања са западном јавношћу, објашњава Бехамова. Док су Загреб и Сарајево своје циљеве рекламирали и унутар и ван својих република, Београд је своју пропаганду усмјеравао на унутрашња питања, како би Србе широм региона ујединио у један глас. Београду чак ни то није пошло за руком, илуструје Бехамова у својој књизи.¹⁸¹ Бројни западни новинари и друге личности са којима смо од тада разговарали о њиховом властитом искуству у вези са ратним извјештавањем из бивше Југославије, а поготово Босне и Сарајева, сложили су се са ријечима Мира Бехам. Срби су дјеловали дезоријентисано и као да су изгубили додир са стварношћу. Пропустили су значајне почетне тачке и неке од кључних момената кад су могли интервенисати и искористити медије на било којем нивоу. На примјер, у нашем упитнику, Слободан Деспот¹⁸², писац и издавач швајцарско-српске националности, иначе добро познат

180 Beham, *Ratni doboši*, 166.

181 Исто.

182 Слободан Деспот је швајцарско-српски писац и издавач, рођен 1967. године у Сремској Митровици (тадашња Југославија). Већ 17 година ради у познатој издавачкој кући Доба човјека (L'Age d'Homme), у Лозани и Паризу, као преводилац, уредник и замјеник генералног директора. Преводио је, између осталих дјела, дјела непоновљивих српских писаца попут Добрице Ћосића и Милоша Црњанског, као и великог руског филозофа Александра Зиновјева. Од 2006. води сопствену издавачку кућу Ксенија (Xenia) у Швајцарској. Такође је основао и/или водио неколико часописа и магазина, са темама од политике до здравља. Слободан Деспот такође служи као савјетник за односе са јавношћу истакнутих швајцарских личности, попут еколога Франца Вебера и посланика и министра Оскара Фрејсингера. Аутор је 10 књига, од којих су двије награђиване новеле, *Мед* (*Le Miel*, 2014) и *Плави знак* (*Le rayon bleu*, 2017), а обје је објавио познати француски издавач Галимар (Gallimard). Слободан тренутно води седмични билтен Антипрес (Antipresse, antipresse.net), са снажним и ироничним ставом против манипулација главних медија.

у француској јавности, био је вољан да одговори на нека од наших питања, а кад смо га питали шта би промијенио кад би се могао вратити у тај моменат, одговорио је:

Потрудио бих се да наговорим српске лидере да покушају научити шта влада западним свијетом и одакле он добија информације, те да из тога извуку стратешку поуку. Трагично су потцијенили улогу односа са јавношћу и комуникације у том конфликту, хвалили су се војном силом и храброшћу, а нису ни примијетили да се коалиција моћних бори против њих оружјем слабића: лажним вијестима, извртањем чињеница, клеветом и масовним испирањем мозга путем медија. Као што Запад није нарочито занимало шта се заиста догађа на Балкану, ни Балкан се није хтио потрудити да схвати како Запад размишља.¹⁸³

То је било и заједничко искуство (готово) свих који су били на Балкану током крвавог грађанског рата. Деспотово искуство у Југославији похараној ратом почело је на прољеће 1991. у Пакрацу, у хрватској регији Славонија. Тамо је отишао у пратњи Антоана Бошара (Antoine Bosshard), швајцарског репортера који је радио за *Журнал де Женев* (*Journal de Genève*), уважени швајцарски лист. Бошар је са Србима разговарао о њиховим страховима да ће усташка идеологија поново заживјети и обишао је бројне гробове из Другог свјетског рата, гробове српских жртава усташког режима. Кад је Бошарова прича објављена, Деспот је изјавио да је она изузетно објективна и уравнотежена:

Никад више му нису допустили да пише на ту тему. Његова прича косила се са увријеженим наративом Запада, који се у принципу састојао из извртања историје и претварања жртава у мучитеље и обрнуто.

Ово искуство ми је отворило очи. Много година касније сам га искористио у свом послјератном роману *Мед*¹⁸⁴.

Та књига представља све нијансе живота у бившој Југославији, људе од крви и меса и њихове животе. Иако је 2014. године била једна од најпродаванијих књига у Француској, 1990-их би вјероватно била забрањена. А 2014. године новинар листа *Ле Фигаро* (*Le Figaro*) Себастијан Лапак (Sébastien Lapaque) *Мед* је описао као *Илијаду – извучене поуке*.¹⁸⁵ Током својих преводилачких ангажмана, Деспот је наилазио на бројне сличне примјере:

Годину дана касније, био сам уредник и један од преводилаца француске верзије значајног свједочења новинара српскохрватског поријекла Вјекослава Радовића по наслову *Авети рата* (прев. *Les spectres de la guerre*). Радовић је извјештавао за *Ројтерс* из Вуковара. Тој истакнутој западној агенцији поднио је оставку кад је схватио да се све што напише о страдањима локалних Срба гурне под тепих или цензурише. Његова књига је ризница примјера манипулације и неискреног и једностраног извјештавања.¹⁸⁶

У новембру 1992, као члан мисије Ели Визел (Elie Wiesel), Слободан Деспот обишао је „логоре смрти“ који су наводно постојали у српским дијеловима Босне:

Конкретно, свједочио сам огромним манипулацијама са затвореницима на Мањачи, монополистичком и невоспитаном понашању екипе *Еј-Би-Си* њуза [ABC News], коју је предводио Дејвид Марш [David Marash], строгој контроли протока информација коју је мусли-

183 Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

184 *Мед* је књига коју је написао Слободан Деспот, а коју је Галимар објавио 2014. године.

185 Sébastien Lapaque, “Le Miel, de Slobodan Despot”, *Le Figaro*, 22. januar 2014. godine, <https://www.lefigaro.fr/livres/2014/01/22/03005-20140122ARTFIG00275--le-miel-de-slobodan-despot.php>

186 Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

манска страна наметнула у Сарајеву насупрот релативне тромости Срба, задатак ширења дезинформација који је успјешно извршио руководећи агенције УПИ у Београду... а изнад свега, чињеници да су резултати ове истраге – да *не постоје логори смрти* на српској територији – у потпуности прикривени у западним медијима. Контрадикција између реалних дешавања на терену и прича које су водећи медији приповиједали била је толико драстична да је један од присутних репортера одлучио да поведе независну истрагу о овом рату.¹⁸⁷

Већ смо писали о Мерлиновом упечатљивом интервјуу са Џејмсом Харфом. Мерлино је написао књигу *Нису све југословенске истине прикладне за јавност* (*Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire*), али Слободан Деспот нас је у наставку подсетио на Мерлиноову судбину након њеног издавања: „Та истрага за сваки примјер – Жака Мерлиноа је коштала каријере. Шутнули су га у Пекинг да буде најобичнији дописник. Иако је његова књига распродата за свега неколико седмица, никад није добила друго издање. Сад је колекционарски примјерак“.¹⁸⁸ Са толико трагичних примјера, Деспот је одлучио да оснује журнал на француском језику *Резон гарде* (*Raison Garder*), те је позвао екипу стручњака да:

[р]аскринкају огромну прохрватску пропагандну операцију која стоји иза славне књиге *Живот и смрт Југославије* (*Vie et Mort de la Yougoslavie*), чији аутор је крајње неспособан и чак изненађујуће неуредан и глуп француски професор на Универзитету Пол Гард [Paul Garde]. Без обзира на наше истраживање које је у њој пронашло више од 300 материјалних грешака, Гардова неистинита књига и даље је „непроцјењив извор“ и историјски приручник француских новинара, дипломата и академика.¹⁸⁹

Уз толико успона и падова у борби мањине против већине, Слободан Деспот, те многи други попут Питера Брока и Дејвида Бајндера, били су прави трагачи не само за истином, него и за повратком професионалних стандарда до којих су новинари некад држали. А Деспотово опште мишљење о том периоду, које су тад дијелили малобројни, а сад већина, гласи:

Општи увид који сам из овог искуства извукао – поред тога што ме је довело до привременог академског и друштвеног самоубиства док сам још био студент – био је да Запад нема никакву жељу да сазна истину о Југославији, или макар да стекне поуздану слику о њој. Поставили су наратив заснован на вијековима устаљених културолошких мишљења и стереотипа о Србима, православном свијету, „варварима“ на Балкану и углавном га се држе до дана данашњег, без обзира на количину исправки и оповргавања која су објављена од краја рата.¹⁹⁰

Или, конкретније, на питање о Сребреници као медијској слици рата, Деспот је рекао:

Сарајево и Сребреница брзо су уздигнути у симболички ранг јер су били упоришта ислама на Балкану. Сребреница у својим стратешким и хуманитарним размјерама није могла парирати тоталном чишћењу Српске Крајине које се догодило три седмице касније. Заправо, кад се смири пропагандна прашина, историчари би могли нагласити улогу високо експлоатисане катастрофе у Сребреници као димне завјесе коју је Медлин Олбрајт на брзину подигла 10. августа 1995. (готово мјесец дана након дешавања) да прикрије тотално уништење становништва у оближњој Крајини које је вијековима било на том подручју (операција „Олуја“, 4–8. августа).¹⁹¹

187 Исто.

188 Исто.

189 Исто.

190 Исто.

191 Исто.

Ханес Хофбауер (Hannes Hofbauer) дијели слично мишљење:

Ја сам увјерен да су западни политичари и медији ескалирали унутрашње конфликте у грађански рат. Битни су и унутрашњи и спољни фактори. Да у Југославији није било дубоке економске кризе и јаким националних сила које су хтјеле ту кризу да превазиђу путем захтјева за отцјељење, спољни фактори не би ни могли интервенисати. А да није било у интересу њемачких и америчких политичких и глобалних играча да профитирају од слабости Југославије, рат се не би развијао на тако окрутан начин. Док западни наратив извјештава само о унутрашњој ситуацији да легитимизује интервенцију Запада, постоје и српски гласови који причају само о страним силама које су уништиле Југославију. На нама је да саставимо комплетну причу.¹⁹²

На питање о медијским извјештајима о Сребреници, господин Хофбауер је рекао:

Босна и Херцеговина је била попут запаљене чаше у Југославији. Етничко чишћење одвијало се са свих страна. На неки начин, конститутивна је за грађанске ратове. Ово се мора узети у обзир када говорите о трагедијама попут Сребренице. Такође је важно у којем тренутку започињете своју причу о рату и масакрима и кривици. Када је започнете у јулу 1995. године, видјећете само, на примјер, убиства Муслимана у Сребреници. Али ако причу започнете раније, увидјећете да су муслиманске снаге из Сребренице нападе српска села око рударског града и убиле стотине Срба. Ово не оправдава масакре над муслиманским мушкарцима, али отвара ширу перцепцију грађанског рата.¹⁹³

Нико не може одвојити себе од искуства рата и страдања које га прати. Таква животна искуства свакако доживотно остављају трага на нечијој личности. Неправда, као и храброст, трају вјечно, до самог краја, памте се са непромијењеним интензитетом, остављају исте утиске као да их поново проживљавамо. Али на крају, најјача емоција која нас и даље повезује са неким дешавањима је осјећај да је све то имало некакву сврху. Управо то је заједничко свима са којима смо разговарали или о којима смо читали. Слободан Деспот није изузетак. Са собом је понио нешто што вриједи памтити:

Године 1992. угостили смо у свом дому у Швајцарској слијепу дјевојчицу Сузану, коју су швајцарски хуманитарни радници извели са ратишта у Крајини да јој покушају спасити вид на очној клиници у Лозани. Нажалост, нису јој успјели вратити вид, али остали смо пријатељи за цијели живот. Она је изузетно позитивна и ведрa особа.

Тако изузетне околности омогућиле су ми да упознам изузетне људе и да са њима сарађујем. Допустите да поменем легендарног француског генерала Пјер-Марија Галоаза [Pierre-Marie Gallois], великог српског писца Добрицу Ћосића, који је постао поглавар југословенске државе 1992. године током наше сарадње; швајцарског еколога Франца Вебера [Franz Weber], коме сам помогао да организује међународну конференцију о заштити културне баштине у Србији током агресије НАТО-а 1999. године; једног од најбистријих умова свог доба, Александра Зиновјева [Alexander Zinoviev]; свјетски познатог писца Петера Хандкеа (Peter Handke); пуковника Жака Хогарда [Jacques Hoggard] који је бранио Србе на Косову; храброг војног љекара Патрика (Стефана) Бариота [Patrick Stefan Barriot]; неустрашиве жене као што су Џин Тоски Марацани Висконти [Jean Toschi Marazzani Visconti] или Дијана Џонстон; Џеремија Скејхила [Jeremy Scahill] из *Интерсепта* [The Intercept], који је вјероватно најбољи извор за истраживачко новинарство у данашње вријеме.

192 Исто.

193 Исто.

Како би се одупрли притиску устаљеног антисрпског размишљања, свима им је био потребан јак карактер и независан ум. Највредније образовање које сам стекао у животу било ми је то што сам са тим људима око десетак година пролазио кроз те неприлике.¹⁹⁴

Сви они који су трагали за одговорима, свједочили стравичним грозотама, страдању и бруталности са свих страна платили су цијену за то што су прешли „границу“. Њихов рад је цензурисан, неки су остали без посла, а неке су дискредитовали да служе осталима за примјер.

2.8. Сребреница кроз очи шире јавности

Године 1993, Кевин Дан (Kevin Dunn) (са *Aj-Tu-Eна*) извјештавао је из села Факовићи у Сребреници. Дуж пута у Факовиће, возећи се ка том селу, г. Дан извјештавао је о спаљеним селима, гдје су „све куће биле спаљене до темеља“.¹⁹⁵ Пут ка Факовићима, дуг око тридесетак километара, пролазио је крај села и села у којима су Срби и Муслимани живјели заједно, а која су сад спаљена. Његово одредиште било је село Факовићи у Сребреници, гдје су Срби организовали масовну сахрану и оплакивали своје жртве „које су прије годину дана масакрирали Муслимани“. Породице жртава су довођене у то село да идентификују посмртне остатке. Призори су били ужасавајући. Бригадир Вир Хејз, виши британски официр који је био повезан са УНПРОФОР-ом у Босни, такође је био присутан на лицу мјеста:

„Увијек је грозно видјети недужне жртве масакра“¹⁹⁶, изјавио је бригадир Хејз (Hayes). По његовом мишљењу, овај рат био је крвави грађански рат у коме су сви учесници починили грозне злочине, али су и претрпјели и оплакивали недужне жртве. Био је то један од ријетких новинских прилога о страдању Срба у Сребреници. Група цијењених професора, истраживача, новинара, укратко, истакнутих јавних фигура, 2011. године заједнички је написала књигу наслова *Масакр у Сребреници: Докази, контекст, политика*.¹⁹⁷ Покојни професор емеритус Едвард Х. Херман (Edward H. Herman) и Филип Корвин¹⁹⁸ (Phillip Corwin) заједно су написали предговор и уводну ријеч те књиге. Као највише рангиран цивилни службеник Уједињених нација, Филип Корвин био је лични свједок дешавања због којих су грађански ратови у бившој Социјалистичкој Федеративној Југославији најкрвавија епизода историје још од краја Другог свјетског рата. Он у својој књизи пише о ономе што је видио:

Поред тога, строго осуђујем искривљен приказ у извјештавању међународне штампе, не само о том догађају [оп. а. паду Сребренице], него и о ратовима у Југославији (1992–1995) уопште. . . . Годинама након пада Сребренице, само име тог града по-

194 Исто.

195 “The MacNeil/Lehrer NewsHour”, 1993-05-17, NewsHour Productions, American Archive of Public Broadcasting (GBH and the Library of Congress), Boston, MA and Washington, D.C. Pristupljeno 8. decembra 2020. godine, <http://americanarchive.org/catalog/cpb-aacip-507-jw86h4dm2w>.

196 “The MacNeil/Lehrer NewsHour”, 1993-05-17, NewsHour Productions, American Archive of Public Broadcasting.

197 Ову књигу је објавило „Алфабет Суп“ [The Alphabet Soup].

198 Филип Корвин био је највиши цивилни званичник Уједињених нација у Босни и Херцеговини. Написао је књигу *Dubious Mandate: A Memoir of the UN in Bosnia, Summer 1995* [Сумњив мандат: Мемоари УН у Босни, лето 1995] (Durham: Duke University Press, 1999).

стало је популаран термин за оптужбе о геноциду који су починили Срби. Написане су бројне књиге, сачињени извјештаји, и стар је преплављен радио и телевизијским преносима у којима се излажу „докази“ овог злочина против човјечности. Савјет безбједности Уједињених нација основао је Међународни суд у Хагу како би „доказао“ ову претпретресну пресуду. Не би било претјеривање да кажемо да су неки новинари и политичари у успону изградили своје каријере на промовисању тих оптужби.

Ипак, ситуација је далеко компликованија него што би експерти за односе са јавношћу вољели да се вјерује. Неоспорно је да је у Сребреници, као и у свим другим зараћеним зонама, дошло до убистава цивила. Починиоци тих убистава свакако заслужују да буду правно гоњени и осуђени. То је ужасавајући злочин, без обзира на то да ли је убијено три или тридесет или три стотине недужних цивила. О томе се не може расправљати. Истовремено, чињенице изнесене у овом тексту представљају изузетно убједљив аргумент да цифра од 8.000 убијених, којом се међународна заједница често разбацује, представља претјеривање које није подржано доказима. Права цифра могла би бити ближа 800.¹⁹⁹

Овдје, у медијском извјештају, немамо намјеру да се бавимо цифрама, правним дефиницијама, нити било каквим контекстом који је довео до тог да трагична дешавања у Сребреници, поготово пад Сребренице 1995. године, постану синоним за геноцид крајем 20. и почетком 21. вијека.

Овдје ћемо анализирати како су водећи међународни медији извјештавали о тим дешавањима. Едвард С. Херман²⁰⁰ (Edward S. Herman) и Филип Хамонд²⁰¹ (Philip Hammond) анализирали су медијско извјештавање о догађајима у Сребреници у јуну 1995.

2.8.1. Извјештавање америчких медија о Сребреници, анализирано од стране професора Едварда С. Хермана (април 1993 – новембар 2004)

Покојни професор Херман анализирао је медијско извјештавање о Сребреници у 8. поглављу. Овдје ћемо се осврнути на његова сазнања:

199 Phillip Corwin, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Context, Politics* (b.m.: Alphabet Soup, 2011), 7-8.

200 Corwin, *The Srebrenica Massacre*, 299-300. Едвард С. Херман је емеритус професор финансија у Пословној школи Вартон Универзитета у Пенсилванији, и опширно је писао о економији, политичкој економији и медијима. Неке од његових књига су *Corporate Control, Corporate Power* [Корпоративна контрола, корпоративна моћ] (b.m.: Cambridge University Press, 1981), *The Real Terror Network* [Мрежа стварног терора] (b.m.: South End Press, 1982) и дјела написаних заједно са Ноамом Чомскијем (Noam Chomsky), *The Political Economy of Human Rights* [Политичка економија људских права], два тома (b.m.: South End Press, 1979), и *Manufacturing Consent* [Сагласност за производњу] (b.m.: Pantheon, 2002). Такође је коуредник, заједно са Филипом Хамондом, дјела *Degraded Capability: The Media and Kosovo Crisis* [Умањене способности: Медији и косовска криза] (b.m.: Pluto Press, 2000) и, најскорије, коаутор, заједно са Дејвидом Питерсоном (David Peterson), *The Politics of Genocide* [Политика геноцида] (b.m.: Monthly Review Press, 2010).

201 Corwin, *The Srebrenica Massacre*, 299. Филип Хамонд је лектор у одсјеку за медије и комуникације Факултета уметности и хуманистичких наука Универзитета Саут Бенк у Лондону. Коуредник је, заједно са Едвардом С. Херманом, дјела *Degraded Capability: The Media and Kosovo Crisis* [Умањене способности: Медији и косовска криза] (b.m.: Pluto Press, 2000) и аутор дјела *Framing Post-Cold War Conflicts: The Media & International Intervention* [Уобличавање конфликта послје Хладног рата: Медији и међународна интервенција] (b.m.: Manchester University Press, 2007), *Media, War and Postmodernity* [Медији, рат и постмодерна] (b.m.: Routledge, 2007), као и коуредник, заједно са Ендрјуом Калкутом (Andrew Calcutt), дјела *Journalism Studies: A Critical Introduction* [Проучавање новинарства: Критички увод] (b.m.: Routledge, 2011).

Ово поглавље засновано је на прегледу и анализи 95 чланака из штампе који у свом наслову садрже ријеч „Сребреница“, и који су објављени у шест главних америчких медија у периоду од априла 1993. до новембра 2004. године. Шездесет три чланка објављена су у два водећа новинска листа, *Њујорк тајмс* (28) и *Вашигтон посту* (35), десет је објављено у *Бостон глоубу* [Boston Globe], седам у *Кришћан сајенс монитору* [Christian Science Monitor], четири у *Њузвику*, и један у *Ју-Ес-Еј тудеју*. Седамдесет један од тих 95 чланака објављен је средином јула 1995. или касније, што значи да се баве дешавањима у и око Сребренице током „сребреничког масакра“; преосталих 24, од којих је 14 објављено у *Вашигтон посту*, фокусирају се на ранију опсаду Сребренице од стране босанских Срба у прољеће 1993.

Основне карактеристике тих чланака јесу формулативан карактер, једнообразно придржавање брзо успостављене западне партијске линије, ограничена употреба извора, и пропуштање прилике да представе контекст или поставе изазовна (а понекад и очигледна) питања. Двадесет један од оних 71 који су настали половином јула 1995. страдање представљају као „најгори масакр у Европи након Другог свјетског рата“, са минималним варијацијама између себе, а већина нуди цифру несталих или убијених „муслиманских дјечака и мушкараца“ која се креће од 2.500 до 8.000. Мања од те двије цифре појављивала се раније, али брзо је замијењена оном од 7.500 до 8.500, која је била заснована на првим и непровјереним процјенама Црвеног крста о броју лица за која се тврди да су нестала. Насупрот евентуалног прилагођавања наниже у наводном броју страдалих у нападима 11. септембра и у хрватској регији Крајина у августу 1995, првобитна процјена сребреничких жртава чврсто се одржала, без обзира на своју изузетно слабу основу у прорачуну Црвеног крста, доказе да су бројни муслимански мушкарци страдали у биткама током бијега као и да су многи побјегли на територију под контролом босанских Муслимана, и немогућност да се пронађу лешеве и било какви форензички докази који би подржали цифру и близу оне од 7.500 до 8.500. . . . Пошто је висока првобитна процјена била политички згодна, она је брзо претворена у „истину“ коју не можете довести у питање а да на себе не навучете оптужбе да браните геноцид. У 71 релевантном новинском чланку не постоји ниједна једина ријеч којом се баца сумња или доводи у питање могућност пристрасности у почетним процјенама као мјере броја убијених, а ни било какав позив или помисао да би те процјене требало преиспитати због недостатка поузданих извора које их потврђују. Иако уобичајени број убијених и сахрањених (7.500 – 8.500) често наводе као утврђену чињеницу – један чак тврди да су сви у једној јединој масовној гробници – репортери углавном говоре да се „сматра“ да је број убијених или број лешева у гробницама изузетно висок, или да би у гробницама „могао бити“ велики број, или да „истражитељи тврде“ или „сумњају“ да би могао бити велики број сахрањених, или да „је наводно било убиства“ – низ нагађања од стране заинтересованих странки, али нигдје критике таквог нагађања.

Та пристрасност одражава се и у честом помињању „дјечака и мушкараца“ који су наводно масакрирани у Сребреници. Нема никаквих форензичких доказа да је на подручју Сребренице у јулу 1995. убијен велики број „дјечака“, односно припадника мушког пола који су премлади и премалени да буду борци, а у нашем узорку постоји само један једини чланак који је покушао пружити неку суштину употреби тог термина. Међутим, ријеч „дјечаци“ пружа подршку идеји да Срби нису само убијали војнике, него да је то био напад на „цивиле“, што је оптужба која је већ доведена у питање признањем да су Срби штитили жене и „дјецу“²⁰². . . . „Што се тиче саме Сребренице и околних села, постоје чврсти докази да су Срби истјерани из Сребренице између 1992. и 1994. године, као и да су низови околних села уништени и подвргнути

202 Corwin, *The Srebrenica Massacre*, 248-249.

етничком чишћењу у коме је страдало преко 3.000 цивила, али тај појам се не јавља у чланцима из 1993. и касније, а чињенице о етничком чишћењу Срба једва да се могу пронаћи. Само три чланка спомињу име Насера Орића, војног лидера босанских Муслимана у Сребреници, који се јавно хвалисао пред западним новинарима о убијању и обезглављивању српских цивила, али њега ови чланци описују готово као хероја, па је чак и у једној опширнијој расправи представљен свега као „опасан“ момак.

Ово занемаривање и умањивање ранијих и тешких страдања Срба помогло је у томе да се убиства војника босанских Муслимана од стране босанских Срба у јулу 1995. представе као крајње несхватљива убиства из освете и као дио система „мило за драго“, и уклопе у идеју ирационалне освете и једностраног убијања од стране сила зла.

* Од 71 чланка у вези са дешавањима у Сребреници 1995. године, само у два се помиње етничко чишћење око 250.000 Срба из хрватског региона Крајина у августу 1995, а само у једном од та два се говори о могућој повезаности са масакром у Сребреници. Овдје се очигледно јавља пристрасност на више нивоа. Као прво, крајњи изостанак занимања за овај случај је задивљујући. То је био највећи поједини чин етничког чишћења у ратовима на Балкану, а ипак му је посвећена занемарива пажња и овдје, и уопште у западним медијима. Процјене страдања у овој операцији су неујачене, али иду и до 2.500, а страдања у овом случају, за разлику од „сребреничког масакра“, углавном обухватају цивиле, укључујући и жене и дјецу (а не само „дјечаке и мушкарце“). Веома је могуће да је у тој епизоди страдало више цивила него у Сребреници у јулу 1995.

Као што би се могло очекивати, постоји наглашена разлика у употреби терминологије и признатих чињеница. *Вашигтон пост* цитирао је тврдњу амбасадора Сједињених Држава у Хрватској Питера Голбрајта [Peter Galbraith] да „егзодус Срба није етничко чишћење“, и то је крај приче. Радило се напосто о „војној офанзиви“ и „егзодусу становништва“, па је чак било и сугестија да је то напосто „одговор“ на Сребреницу, те „превентивна“ акција у вези са оним што би Срби могли касније урадити. Ни у једном чланку се не помиње да је неко убијен. У *Њујорк тајмсу* се наводи да су Хрвати „отворили офанзиву која је превагнула равнотежу моћи на Балкану. Хрвати су повратили регион Крајине у Хрватској, чиме су српским снагама нанијели први већи пораз“. У том чланку уопште се не помиње „егзодус“ избјеглица, а камоли чињеница да су страдали цивили. У оба листа се јавља драматичан контраст између тога и писања о српском нападу и заузимању Сребренице, који доста говори.

Крајњи аргумент јесте да само у једном чланку постоји свега неодређен наговјештај да би једна од функција негодовања због Сребренице могла бити да се прикрије масовно етничко чишћење у Крајини под покровитељством Сједињених Држава, без обзира на то што је та огромна операција у хрватској Крајини изведена мјесец дана након заузимања Сребренице, и на то што је истог мјесеца кад се напад на Крајину одиграо Медлин Олбрајт [Madeleine Albright] почела интензивно да се фокусира на сребренички масакр и показује сателитске фотографије које подржавају тврдње Запада. Што се тога тиче, као и свега осталог, адаптација америчких медија за америчку политику била је све што су кројачи америчке политике могли пожељети.

* У шест чланака помињу се сателитски докази које су Сједињене Државе изложиле Уједињеним нацијама у августу 1995, а који наводно представљају фотографску документацију масакра у јулу мјесецу. Ни на једној од приложених фотографија не види се убијање, тијела, копање гробова, нити уклањање и поновно закопавање лешева – пет од наших шест чланака помињу само фотографије на којима је приказана група окупљених заробљеника, и наредна фотографија на којој се види да је на оближњој њиви земља недавно ископавана или обрађивана. У једном од чланака помиње се фотографија на којој је приказано копање багером, гдје су Срби „можда покушавали да сакрију доказе“, али

„тај напор је пропао, или су киша и мраз открили кости закопане тик испод површине“. Ни у једном од тих шест чланака није цитирана изјава Медлин Олбрајт из августа 1995, кад је упозорила „Обратићемо пажњу“, што је указивало на то да ће се прилагању сателитских доказа посветити посебна пажња. Ниједан од тих шест чланака не поставља очигледна питања, на примјер: узевши у обзир признато занимање за проналажење доказа о српским погубљењима, зашто нема фотографија лешева, сахрана у току, или камиона који одвозе више хиљада лешева у нове гробове, како се касније тврдило? Овај недостатак интересовања медија за сателитске доказе посебно је упадљив зато што су медији тврдили да „Срби подузимају огромне напоре да сакрију лешеве тако што их премјештају и поново закопавају“. Никад не постављају питање зашто су фотографије сакривене од очију јавности, нити изазивају ту тајновитост. Изостанак постављања таквих питања одражава лаковјерност новинара који знају истину прије него што прикупе релевантне чињенице, и који према томе у принципу функционишу као пропагандисти.

* Ни у једном од тих чланака нема сугестија да су Сједињене Државе и њихове савезнице из НАТО-а заинтересоване за Балкан на било какав други начин осим као искрени посредници и миротворци који су у жалости због етничког чишћења. Редовно их представљају као углавном добронамјерне али неучинковите шепртље које нису препознале зло и интервенисали примјеном силе. Да ли је могуће да је њемачка и аустријска политика заснована на традиционалном непријатељству према Србима и жељи да обнове своју пређашњу сферу утицаја у том подручју сад кад Совјетског Савеза више нема и сви разлози за подршку независној Југославији су нестали? Да ли је могуће да Клинтонова администрација интервенише за рачун моћних лобиста, или како би ојачала везе са муслиманским савезницима као што су Саудијска Арабија или Турска, или да скрене пажњу са политичких проблема код куће? Та питања нису постављена ниједан једини пут у нашем узорку од 95 чланака, нити се иједном појављују у бројним чланцима Марлиз Симонс [Marlise Simons] у *Њујорк тајмсу* о Међународном кривичном трибуналу за бившу Југославију.

* Ни у једном од тих чланака нема сугестија да је босанским Муслиманима требао „сребренички масакр“ како би остварили своје политичке циљеве, нити да су они одиграли значајну улогу тиме што су олакшали заузимање Сребренице, обезбиједили нешто убистава, и помогли да се произведе прикладна цифра масакрираних. Ни у једном чланку се не помиње увјерљив извјештај који наводи да је Клинтон рекао Изетбеговићу да ће му бити потребно 5.000 жртава у Сребреници како би обезбиједио војну подршку НАТО-а. Нити један чланак не помиње чињеницу да су босански Муслимани Црвеном крсту ускратили имена лица која су побјегла из Сребренице и успјешно стигла до линија босанских Муслимана, што би довело до смањења првобитно утврђеног укупног броја „несталих“. Ни у једном се не спомињу тврдње и докази да су Изетбеговић и његови сарадници били вољни да поубијају или свједоче убијању властитих цивила и особља како би стекли политички капитал. Ни у једном се не спомиње како је мали број босанских Срба веома лако заузео Сребреницу у јулу 1995. и ни у једном нема нагађања о политичком значају повлачења босанских Муслимана.

* Иако се у чланцима редовно помиње да је Сребреница проглашена „заштићеном зоном“, те се наглашава и нарушавање њене безбједности од стране босанских Срба и немоћ УН да је заштити, готово нимало пажње се не придаје чињеници да је требало да босански Муслимани у том подручју предају оружје, а не само да нису, него су још и редовно вршили нападе на околна српска села из тих безбједних уточишта. Занемаривање те друге стране пропасти „заштићене зоне“ допринијело је томе да се српски напади представе као још свирепији.

* Тема која се често понавља међу присталицама суда за Југославију и вођама кампања за освету сребреничког масакра јесте то да је правда услов за започињање про-

цеса помирења. Свакако, то се наводи као основ за инсистирање на томе да босански Срби признају своје злочине у Сребреници, као и за значајно улагање у форензику, пребројавање посмртних остатака, и идентификацију у Сребреници. Тај захтјев „правда заузврат за помирење“ изузетно је селективан: нико не тражи такву правду за српске жртве у Крајини или буквално на хиљаде српских жртава у западној Босни, него само за босанске Муслимане. Такође нема ни разлога да се вјерује да ће једнострани позив на правду, док се друга страна осјећа изузетно дискриминисаном, на било какав начин допринијети помирењу. Исто тако нема ни разлога да се вјерује да је помирење уопште циљ оних који позивају Србе да признају и покају се. Међутим, у овдје анализираним чланцима та тема се неоспорно понавља.

Укратко, извјештавање америчких медија о Сребреници у нашем прилично великом узорку не држи се ни најосновнијег новинарског интегритета. Оно прати, у принципу, партијску линију, позива се на изворе који бране ту линију као да се то подразумијева а искључује све остале, не пружа адекватан контекст и напосто није у стању и не жели да постави очигледна питања нити да истражи проблеме који вапе за истраживањем (као што су наводни сателитски докази убиства). Као и извјештавање америчких медија о атентату на папу 1981. године или совјетском обарању путничког авиона „Коријан Ерлајнс“ [Korean Airlines] 1983. . . . овдје се ради о пропаганди прерушеној у вијести.²⁰³

2.8.2. Извјештавање британских медија о Сребреници, анализирано од стране Филипа Хамонда (јул 1995 – 2001)

Филип Хамонд анализирао је извјештавање британских медија о трагичном догађају у Сребреници 1995. године. 9. поглавље бавило се темељно документованом анализом британских медија која почиње почетком јула 1995, контекстом, позадином и објашњењем у раним извјештајима у штампи, почевши од раних извјештаја о масакрима (крај јула – октобар 1995) до 2001, која покрива и улогу МКСЈ-а (Међународни кривични суд за бившу Југославију) и обиљежавање дешавања у Сребреници као „геноцида“. Његова анализа бавила се представљањем обију страна, муслиманске и српске, као и међународним актерима који су учествовали у трагичним дешавањима у Сребреници. Овдје ћемо представити саставне дијелове те анализе, а који су били од значаја за медијски извјештај:

I. Како се тад извјештавало о нападу босанских Срба на Сребреницу?

(почетак јула 1995. године)

Истичу се двије карактеристике раног извјештавања британске штампе: као прво, иако га свеједно нема много, понекад се ипак појављује нешто више контекста и позадине него у већини каснијих извјештаја, при чему је напад Срба на тај град понекад представљан у контексту борбе између снага босанских Срба и Муслимана; а као друго, јавља се велика забринутост за то шта ће пад Сребренице значити за ауторитет Запада, услед чега се стиче утисак да је очигледан презир који Срби гаје према западној политици битнији проблем од судбине муслиманског становништва тог града. Обје од тих карактеристика извјештавања штампе почетком јула 1995. супротстављене су каснијој обради те приче, гдје се нагласак без изузетка ставља на злочине које су босански Срби починили у Сребреници, а који су представљени као промишљена, једностранна, „геноцидна“ агресија.

(i) Контекст, позадина и објашњења у раним извјештајима у штампи

Насупрот слици једностраног геноцидног напада, која се накнадно појавила, неки од ранијих извјештаја су наговјештавали да је било окршаја између српских и муслиманских снага у близини Сребренице. *Индипендент* [Independent] је 7. јула 1995. извјештавао о „Најжешћим окршајима у протекле три седмице ... Босански Срби испалајују ракете у обруч, вјероватно како би узвратили нападе муслиманских снага“, док је *Гардијан* 11. јула објавио да су холандске „плаве кациге“ у Сребреници у таквом положају да на њих пуцају са свих страна“.

Узевши у обзир општи шаблон западног извјештавања о Босни – у коме српске нападе често представљају као безразложну агресију зато што нису ни извјештавали о провокацијама – понекад је дјеловало да су новинари и коментатори збуњени одлуком босанских Срба да нападну град. *Тајмс* је изнио аргумент да је „заузимање Сребренице више приказ српског мачизма него чин од стратешког значаја“, док су други извјештаји тај потез тумачили као покушај да се понизи Запад. . . . Кад се уопште извјештавало о нападима на околна српска села — које су босански Муслимани спроводили из наводно демилитаризоване „заштићене зоне“ — они су углавном били умањивани. Ијан Трејнор [Ian Traynor] је 13. јула 1995. у *Гардијану* написао да су „села под контролом босанских Срба изузетно слабо брањена. Они би заузимањем Сребренице неутралисали муслиманску пријетњу, ослободили људство и уклонили препреку свом дугогодишњем циљу да стекну пуну контролу над источном Босном“. Међутим, он је и напоменуо да је „врховна команда босанских Срба организовала посјете страних новинара селу Вишњица, које су Муслимани недавно напали“, чиме је то имплицитно представио као намјеран пропагандни потез Срба, за разлику од тога што се покушаји званичника босанских Муслимана да придобију сажаљење Запада углавном узимају здраво за готово. Поред тога, Трејнор је умањио значај муслиманског напада на то село тако што је наговјестио да је то напосто био „покушај Муслимана да Србима покваре ужитак у симболичном празнику у њиховом календару, Видовдана, који се обиљежава 28. јуна“, и подругљиво је писао о визији генерала Ратка Младића о „великосрпском рају“.

У истом издању *Гардијана*, колумниста Мартин Вулакот [Martin Woollacott] напоменуо је да су „Срби могли заузети Сребреницу ... кад год су хтјели у ове протекле двије године“, и упитао је „зашто су одабрали овај тренутак да одиграју карту коју су увијек држали у рукаву?“ Он је изнио аргумент да „мањи напади локалних муслиманских снага из Сребренице не представљају озбиљан проблем“, и сугерисао да су Срби вјероватно имали за циљ да ослободе трупе које би могли послати у Сарајево, „гдје су снаге босанске владе јаче“. Такође је сугерисао да је „могуће да руководство босанских Срба није имало друга посла. . . . Ово је било нешто што су могли урадити, па су то и урадили“. То је слабо објашњење, али и тако је супротстављено каснијим извјештајима о планираној кампањи геноцида. Вулакот је такође стао на пут свакој сугестији да су босански Срби можда узвраћали на нападе босанских Муслимана, и то тако што је говорио о „монструозном самосажаљењу“ које је наводно навело Србе да „себе представе као мученике“ који бране „српство“.

Можда и најзанимљивије објашњење јесте оно које је изнио дописник *Тајмса* за одбрану, Мајкл Еванс [Michael Evans], у извјештају на насловној страници издања од 14. јула, под насловом „Муслиманска војска ‘није успјела одбранити град од Срба’“, који се ослањао на изворе из војних и обавјештајних служби. У том чланку је истакнуто да су снаге босанских Муслимана у Сребреници „јако кратко пружале отпор... а њихови команданти су отишли вече прије него што су српске снаге ушле у град“. Према једном „обавјештајном извору“: „[Војска босанских Муслимана] је напосто испарила из Сребренице, а виши официри су отишли вече прије“. Сребреница је у принципу

препуштена „релативно малом броју надоласећих српских снага“. Доводећи у питање друге извјештаје по којима је „и до 1.500 Срба учествовало у нападу“, Еванс је цитирао обавјештајне процјене по којима је „главни напад извршила снага од око 200 војника, са пет тенкова“. По једном од својих неидентификованих обавјештајних извора: „То је била операција прилично ниског нивоа, али из неког разлога који не схватамо, [босанска муслиманска] ... војска није пружала не знам какав отпор“. Тај опис „операције прилично ниског нивоа“ директно је супротстављена координисаној кампањи геноцида коју касније извјештавање сугерише.

Еванс се одмакао и од оног што је касније постало уобичајени сценарио кад је скренуо пажњу на то да без обзира на то што је Сребреница „званично демилитаризована“ 1993. године, снагама босанских Муслимана у том граду „није недостајало оружја“ и да су „гранатирани српске јединице дуж главног пута ка југу“. Муслиманске снаге биле су „адекватно наоружане за уличну борбу“. По његовим „обавјештајним изворима“, управо то „напаствовање је довело до српског напада“, иако то јесте био „опортунистички потез“ од стране босанских Срба: „Очигледна одлука Муслимана да напусте град Србима је пружила изненадну прилику да заузму Сребреницу“.

Еванс је размотрио могућност да је напуштање Сребренице од стране Муслимана било највећим дијелом проузроковано војном слабошћу, пошто „локални браниоци“ можда „нису били у стању да организују одбрану“. Такође је напоменуо: „Ако је напуштање Сребренице било политичка одлука, онда је могуће да су га Срби протумачили као позив да наставе даље према следећим муслиманским енклавама, поготово Жепи и Горажду“. Сребреница је касније постала изузетно значајан догађај – „највећа грозота од Другог свјетског рата“ – али у ранијим извјештајима, прије него што је то увјерење устаљено, тај догађај сам од себе и није дјеловао нарочито значајно. Пад Сребренице британским новинарима и коментаторима није постао битан због неких одређених дешавања на терену, него зато што је тај српски чин протумачен као изазов ауторитету Запада. Заиста, могуће је да је управо то понижење многе ауторе подстакло да од Сребренице направе један од најмоћнијих примјера српског зла.

(ii) Револт због српског непокорвања ауторитету Запада

Упечатљиво је колико се Сребреница често представља мање као пораз босанских Муслимана а више као пораз Запада. Водећа колумна у издању *Индијендента* од 13. јула 1995. почиње ријечима: „Фарса, фијаско, катастрофа, пораз“ – све појмови које „су политичари и коментатори употребили ... у протекла 24 сата како би описали пад сребреничке енклаве“. Два дана касније, чланак у том листу пожалио се на срамоту „моћног Запада, са свим својим бомбама, авионима и пројектилима. ... који је спао на то да крши руке на клупи“. *Индијендент* пише да су Уједињене нације сад суочене са „поразом“, те предвиђа да ће „повлачење ... проузроковати кризу самопоуздања у међународним институцијама“. Описавши „сребреничка поља смрти“ као нешто што изазива „највећу геополитичку немоћ у Европи од рата против Хитлера“, тај чланак сугерише да је ред успостављен после Другог свјетског рата доживио крах, а Сједињене Државе, „јемца мира и безбједности на овом континенту кроз протеклих 50 година“, описује као актера који напосто „издалека хаотично одржава привид“. Босна је у том чланку експлицитно представљена као такмичење између Европе и Сједињених Држава, изношењем аргумента да је „Рах Американа, такозвани амерички мир, стигао до свог краја на нашем континенту. Вријеме је за Рах Европа. Ипак, још једном, Балкан представља одлучујући терен“.

У *Тајмсу*, Мајкл Еванс и Том Роудс [Tom Rhodes] сугеришу да је заузимање Сребренице задао „смртоносни ударац кредибилитету УН“. Као да се радило мање о нападу на босанске Муслимане, а више на Запад: за УН се говорило да су претрпјеле „још један смртоносни ударац“ од стране Срба.

Слично томе, у *Гардијану*, Ијан Трејнор за Србе је рекао да се према УН постављају са „својим уобичајеним презиром“ због холандских трупа које држе као таоце. Мартин Вулакот је рекао да „нас Срби исцрпљују до границе“. Освајање Сребренице представљало је „још једно у дугом низу понижења УН“, пошто је генерал Младић „увијек користио енклаве да изазива УН и омаловажава његове команданте“.

II. Рано извјештавање о масакрима

(крај јула – октобар 1995. године)

Кад се посматра овај период извјештавања, истичу се двије ствари: као прво, да још увијек има нешто извјештавања о контексту, али мање него у првобитним извјештајима; а као друго, да се процјене бројева несталих лица која се воде као погинула много разликују и тек се полако, кроз период од више недјеља, развијају у јеванђеље.

(i) Контекст, позадина и објашњење

Дана 16. јула 1995. Џон Свини [John Sweeney] је у *Гардијану* истакао да је „пад започео са масакром грађана Вишњице. Запаљени кровови, искасапљени сељаци: добро познат приказ, али са заплетом. Убице су били Муслимани, а жртве Срби. Почетком јуна, специјалац босанске армије, лојалан мултиетничкој али претежно муслиманској сарајевској влади, изашао је из енклаве да спали Вишњицу“. Ово је прилично танко, али ипак српски напад на Сребреницу представља као дио конфликта који траје између двију страна, умјесто као унапријед смишљен план за геноцид. Свинијево објашњење напада било је да су се „босански Срби, узбуркане крви, осветили“.

У *Индипенденту*, Роберт Блок [Robert Block] извјештава да су „муслимански војници из Сребренице били ефикасни борци и у више прилика током рата успјели су да се пробију из енклаве и спале неколико околних села, при чему је страдало доста српских цивила“. Опет, то и није веома значајно, али макар се разликује од тога како су каснији извјештаји сребреничке Муслимане представљали чисто као жртве.

(ii) Процјене броја несталих

У осврту, упутно је преиспитати како се процјене броја несталих или убијених веома разликују, те пратити изворе који су наводили различите цифре. Горе цитирани извјештај Џона Свинија од 16. јула наводи да „сви знају шта се тренутно дешава Муслиманима из Сребренице. Око 10.000 их је нестало. Одвели су их на „испитивање“. У издању *Гардијана* тог истог дана, цитирана је изјава комесара Европске уније за хуманитарна питања Еме Бонино [Emma Bonino] да „су нестала лица највећи проблем... има их око 15.000“.

Дјелује јасно да се до процјене од 10.000 дошло тако што је неко одузео број избјеглица од процјене укупне популације Сребренице 1993. године. Како извјештава Кристофер Белами [Christopher Bellamy] у *Индипенденту*: „У енклави је 1993. године било око 42.000 становника. Јуче је у кампу УН за избјеглице у Тузли било 6.440 регистрованих избјеглица, претежно жена, дјеце и старца, а у околним камповима их је још око 10.500. Сматра се да се у околним подручјима налази још око 11.000 лица. Према томе, цифра од 10.000 несталих је чисто нагађање засновано на процјени из 1993. која не узима у обзир оне који су можда преминули или побјегли током двије године тешких услова за живот“. У Беламијевом извјештају је такође дјеловало као да је извор те процјене влада босанских Муслимана: „босанске власти јуче су захтијевале акцију да се око 10.000 лица којима и даље нема трага пронађу и спасе“. Ни метода рачунања ни кредибилитет виших процјена, као што је цифра од 15.000 коју је навела Бонинова, углавном се не доводе у питање. Међутим, *Гардијан* истиче да је „број несталих из Сребренице и даље непознат. Званична популација прије пада износила је 40.000, али тај град био је одсјечен три године те агенције сматрају да је босанска влада надувала

укупну популацију како би повећала проток хуманитарне помоћи“. Уколико је то истина, дјелује јасно да се знало да је цифра од 10.000 превисока.

Заправо, у поређењу са касније успостављеним јеванђељем, неке од процјена које се наводе у извјештајима из тог периода чак дјелују опрезно и конзервативно. На примјер, извјештај из *Индипендента* од 25. јула помиње да „неке од процјена броја погубљења иду чак и до 4.000“. У овом тренутку, прављена је разлика између броја „несталих“ и броја „масакрираних“, како се даље наводи у извјештају *Индипендента*, који истиче да има „и до 6.000 несталих Муслимана“ али „и до 4.000 заробљених Муслимана из Сребренице... које су Срби касније погубили“. Прва цифра је наизглед дошла од Међународног комитета Црвеног крста, а за другу се говорило да је заснована на изјавама „муслиманских избјеглица из Сребренице и свједочењу Срба који живе у околним градовима и селима“. Упадљиво је да се за погубљења говорило да су то погубљења „сребреничких бораца“.

Гардијан је 25. јула писао о конференцији за штампу изасланика УН Тадеуша Мазовјецког [Tadeusz Mazowiecki], на којој је он изјавио да се „7.000 лица из Сребренице води као нестало“, чиме је сугерисао да је ту дошло до „изузетно тешког нарушавања [људских права] на огромном нивоу“, као и да су „почињени варварски злочини“. Међутим, тај извјештај наводи да иако постоје бројне изјаве избјеглица о гнусним чиновима, „аналитичари упозоравају да се гнусни чиновници током ратова готово без изузетка преувеличавају услед збуњености, страха, пропаганде, и психолошког ратовања“. Извјештај наводи и нижу цифру од око 4.000 страдалих, а као и други чланци из тог временског периода, цитира опаску холандског министра одбране Јориса Ворхова [Joris Voorhoeve] да су холандске трупе УН у Сребреници изјавиле да су видјеле „грозоте, али то што су наши војници видјели не сугерише нестанак више хиљада лица“.

Недуго након изјаве Мазовјецког, Савјет безбједности УН одговорио је на откриће наводних снимака ваздушне присмотре које је Савјету представила амбасадорка Сједињених Држава Медлин Олбрајт. *Тајмс* извјештава да је генерални секретар Уједињених нација Бутрос Бутрос-Гали [Boutros Boutros-Ghali] добио упутство да „састави извјештај о могућим „злочинима против човјечности“. У том чланку се наводи процјена Олбрајтове да је „и до 2.700 Муслимана стријељано“, али такође и помиње да „Црвени крст процјењује да има око 6.000 несталих лица“, да „Америка процјењује да има око 13.000 лица о којима се ништа не зна“, као и да је *Амнести интернеишнал* [Amnesty International] изјавио да „се ништа не зна о више хиљада мушкараца, међу којима има и дјечака старих свега 12 година, те је могуће да су намјерно или самовољно убијени“, и понавља се „процјена да би могло бити и до 4.000 несталих Муслимана мушког пола“. Све од тих процјена појављују се у истом извјештају, чиме се ствара крајње збуњујућа слика.

Можда је кључан био допринос Олбрајтове, уз помоћ званичника УН и осталих, да се страдања у Сребреници окарактеришу као дио унапријед испланираног масакра, а не као нешто што је произашло из војног сукоба. Олбрајтова је у комори Савјета безбједности изјавила да „ове жртве нису страдале у хаосу битке. Они су систематски поклани по упутствима руководства босанских Срба“. Извјештавајући о тим ријечима, Џон Свини је истакао да је кориштење ваздушних снимака од стране Олбрајтове пред Савјетом безбједности темпирано као контрааргумент било каквој „позитивној пропаганди за Србе“ која је могла произаћи из приказа страдања Срба у Крајини, које је изгнала хрватска војска: навала људи који пјешке напуштају домове у којима су генерацијама живјели; спаљене куће; хрватска полиција непомично стоји и гледа како Србе гађају камењем“. Опаска попут Свинијеве била је ријетка појава у то вријеме, а убрзо је и потпуно нестала из извјештавања.

Перформанс Олбрајтове пред УН многи су протумачили као пружање оног што су *Гардијан* и *Обзервер* [Observer] у наслову Свинијевог чланка описали као „материјални доказ масакра и до 2.700 дјечака и мушкараца“. Поготово значајан је био извјештај Дејвида Рохдеа [David Rohde] за *Кришћан сајенс монитор* са сједиштем у Сједињеним Државама, који је *Гардијан* поново објавио 19. августа. Рохде у том извјештају тврди да је посјетио локацију са једне од фотографија Олбрајтове, те да је тамо пронашао „људску ногу у распаду која вири из недавно прекопаване земље“. Рохде је у то вријеме и даље помињао „званичну процјену Уједињених нација по којој се 4.000 до 6.000 Муслимана још води као нестало“, али општеприхваћена процјена порасла је до 8.000 до октобра 1995, што изгледа да је произашло од Црвеног крста. . . . Почетком октобра, *Индипендент* је извјештавао да „Црвени крст тврди да се ништа не зна о 8.000 од укупно 42.000 становника Сребренице прије пада“, а чланак објављен крајем мјесеца наводи да се „више од 8.000 мушкараца и дјечака тинејџера и даље води као нестало након пада Сребренице. Претпоставља се да их је већина масакрирано кад су босански Срби заузели град у јулу“.²⁰⁴

Као и многи други који су напосто пратили трагове (што је некад и била суштина новинарства) и Хамонд се бавио извјештавањем о бројевима жртава трагичних дешавања у Сребреници. Ово је сазнао:

(iii) Тијела у Тузли

У неколико чланака помињу се тијела у мртвачници у Тузли, која су као доказ масакра у Сребреници. Упркос утврђеној процјени од 7.000 до 8.000 мртвих, још увијек постоје различити извјештаји о броју убијених.

У априлу 2001. године, у листу *Гардијан* је писало да, упркос процјени МКЦК-а да је „7.300 мушкараца и дјечака“ масакрирано у Сребреници, „рођаци несталих процјењују да је број жртава ближи бројци од 10.000“. У извјештају стоји да је „до септембра прошле године из масовних гробница око града ексхумирано 4.000 тијела, али је само 76 са сигурношћу идентификовано“.

У јулу, Кејт Холт [Kate Holt] из листа *Индипендент* рекла је да се „сада сматра да је побијено скоро 9.000 мушкараца“, иако није јасно објаснила зашто се то мисли, нити ко то мисли. Међутим, рекла је да је „до сада откривено више од 4.700 тијела ... До сада је идентификовано само 180 ових тијела“. Ако су ове цифре тачне, подразумевају да је још 700 тијела откривено између априла и јула 2001. године и да су идентификована још 104 тијела.

Неколико дана након извјештаја Холтове, *Индипендент* је објавио чланак новинара Недима Дервишбеговића, (вјероватно) босанског Муслимана, који је из Сарајева извијестио да „званичници босанских Муслимана кажу да су пронашли масовну гробницу у источној Босни у којој се налази више од 200 жртава масакра у Сребреници, гдје је убијено до 8.000 Муслимана“. Треба имати на уму да се у Сарајеву очигледно сматра да је страдало 8.000, а не 9.000 или 10.000 људи. Дервишбеговић је цитирао једног званичника који је ово описао као „једно од највећих открића у једној масовној гробници коју смо до сад нашли ... Тешко је рећи колико је тачно тијела било, али је дефинитивно више од 200“. У чланку пише да је „отприлике 4.500 тијела жртава Сребренице пронађено у појединачним и масовним гробницама или побацано по шумама у источној Босни“.

Три дана касније, *Индипендент* је објавио још један чланак о Сребреници, у којем се овај пут наводи да је „готово 8.000 нестало“, али уз предвиђање да ће „до краја ове године бити ексхумирана тијела око 6.000 жртава масакра“. У чланку такође стоји

204 Исто, 259–266.

да се „чак и уз помоћ ДНК технологије идентификује само око 100 тијела мјесечно“. Овим се број тијела наводно пронађених приближава прихваћеном укупном броју од 8.000 жртава, мада није јасно зашто се очекује да ће до краја године бити ексхумирано 6.000. Не постоји ни покушај да исте новине буду досљедне на исту тему у различитим чланцима, чак ни у року од неколико дана.

Чланак са највише информација на ту тему појавио се у листу *Гардијан* 3. августа. Џенифер Фрајдлин [Jennifer Friedlin] (која је процијенила број убијених у Сребреници на 7.500) рекла је да је „Око 4.000 пластичних кеса са остацима од 3.000 – 3.500 људи убијених у Сребреници уредно ускладиштено и означено на бескрајним полицама“. Ово се чини вјеродостојније – не 4.000 или 4.700, нити 6.000 тијела колико се „предвиђало“, већ 4.000 врећа у којима се налазе остаци мањег броја људи. Необично је да је Фрајдлин такође изнијела могућност да нека од тијела која се ексхумирају можда не буду тијела босанских Муслимана, позивајући се на тадашњу процјену Међународне комисије за нестале особе са сједиштем у Сарајеву да је „од 30.000 несталих лица у Босни и Херцеговини више од двије трећине Муслимана, 4.000 – 7.000 су Срби, а нешто мање од 1.000 су Хрвати“.

IV. Насер Орић: „муслимански Робин Худ“

Једна од најзапаженијих карактеристика извјештавања о нападу босанских Срба на Сребреницу је да се догађај ријетко разматра и објашњава у контексту грађанског рата. Један од показатеља ове чињенице је занемарљив број чланака у којима се помиње локални лидер босанских Муслимана Насер Орић. Трагајући за чланцима о Сребреници у којима се помиње Орић, од јула 1995. године пронађено је само девет чланака у четири листа током девет година. Приказивање Орића у штампи се током тог времена промијенило, али његов значај очигледно остаје маргиналан.

У првом и најобимнијем чланку, из јула 1995. године, „генерал Орић“ је проглашен „муслиманским ‘Робин Худом’“. Упркос извјештавању да „Орића ... његов сопствени народ сматра фигуром попут Робина Худа чији су одважни поступци помогли да се енклава одржи нахраћеном и одбраћеном“, чланак као разлог српског напада наводи Орићеве нападе на српска села око Сребренице. Утицај ових напада је сведен на минимум, али се бар у овој фази извјештач осјећа обавезним да пружи макар нешто налик на објашњење: „Те нападе су босански Срби искористили као оправдање за напад на „сигурно подручје“. „Једноставно, то је било терористичко упориште и нисмо то више могли толерисати“, рекао је јуче Радован Караџић, лидер босанских Срба“.

Иако су Срби представљени као да су чинили „етничко чишћење“, Орићеве активности су представљене као мање озбиљне, а нису се спомињала убиства: „Током крваве јесени 1992. године, када су војници босански Срби и њихови паравојни савезници ‘чистили’ источну Босну од Муслимана, Насер Орић и његови људи ударали су по цијелој долини ријеке Дрине, крали стоку, палили села и наносили жестоке ударце боковима војске босанских Срба“. Посљедњи напад на село Вишњица помиње се као разлог Срба за заузимање Сребренице, а наводе се ријечи потпуковника Милована Милутиновића, да „од јануара, 50 Срба је убијено у терористичким акцијама. Не можемо више толерисати неуспјех и неактивност УНПРОФОР-а. Ући ћемо и обавити посао УНПРОФОР-а умјесто њих. Демилитаризоваћемо Сребреницу“. Међутим, јасно се ставља до знања да је ово само изговор и да је напад на Вишњицу био само покушај прибављања хране, јер су Срби блокирали конвоје помоћи: „Сљедећих мјесеци, када су Срби ограничавали доласке конвоја помоћи у енклаву, група Муслимана из Сребренице напала је Вишњицу, оближње српско село. Вјероватно су тражили стоку, међутим, Муслимани су такође спалили шест кућа, убили једног српског војника и тешко ранили једну старицу. Власти су одмах одвеле малу групу страних новинара у

Вишњицу да припреме свјетско јавно мњење на покушај превладавања енклаве“.

Неколико дана након овог чланка у листу *Индипендент*, *Гардијан* је Орића споменуо као „босанског команданта Сребренице“, који је „капитулирао“ када је „склопљен споразум“: „Босански војници су се договорили да предају своје оружје УН, а, заузврат, Срби су се сложили да зауставе напад“. Орић се овдје представља као „врхунски герилски командант, најбољи на Балкану“, према изворима УН. Стога остаје мистерија зашто „Орић и његових 250 врхунских војника једва да су покушали да се боре“. „Извори УН“, на које се позива у чланку, наводе да је „као добар војни командант Орић могао увидјети да је одбрана Сребренице безнадежна и повукао своје људе на брда да одатле нападају Србе – „што су“, кажу УН, „они и те како могли да учине“. У чланку се, међутим, наводи да „има много теорија завере да је склопљен неки договор – да су се он и његови људи повукли 24 сата прије него што је град пао и да је босанској влади, знајући да Сребреница није одржива, било драго што јој је враћен статус међународне жртве“. Очигледно је да је намјера да се умање ове „теорије завере“.

До новембра 1995. године, током мировних преговора у Дејтону, појавила се могућност да се очекује да Орић – описан као „војни командант босанске владе у муслиманској енклави на истоку“, и „командант сребреничке енклаве“ – „буде оптужен за ратне злочине“. Орић није имао истакнуто мјесто у овој краткој причи, као ни Сребреница, јер се изгледа да ће бити оптужен за ратне злочине нису слагали са верзијом „православног“ масакра у Сребреници. Напори да се одржи Орићев „херојски“ имиџ настављени су у опису Џона Свинија из децембра 1995. године, као „способног босанског команданта градске милиције“.

Сљедеће године спомињале су се српске оптужбе за злочине које је починио Орић, мада понекад и на такав начин да се у њих сумња. Јулиус Штраус [Julius Strauss] написао је у *Дејли телеграфу* [Daily Telegraph] да „телевизија босанских Срба воли да приказује један посебно језив полусатни филм са крупним кадровима злочина које је војни командант Сребренице Насер Орић починио над српским сељанима“. У једном другом чланку у *Телеграфу* из 1996. године признало се да „многи Муслимани криве господина Орића за кршење закона унутар сребреничког цепа“ и да је за „многе сребреничке избјеглице“ Орић „омражена особа оптужена да зарађује на туђој патњи“. Још контроверзније, у чланку се даље наводи да га „босански Срби такође оптужују за ратног злочинца који је током рата организовао нападе на српске цивиле у близини Сребренице“. Необично је да ова општа изјава није поткопана, већ је поткријељена конкретном илустрацијом: „За Веселина Шарца, босанског Србина који сада живи у Милићима, нема сумње да је господин Орић злочинац. Више од десетак бијелих ожиљака на рукама су довољан доказ господину Шарцу о томе какав је човјек господин Орић постао током рата“.

Орић је тада нестао из чланака о Сребреници и није се појављивао до 2001. године, када се у извјештајима о поступцима пред МКСЈ-ом само кратко споменуо. Оба чланка су наговјештавали да је неправедно оптужен за ратне злочине. У листу *Гардијан*, Џонатан Стил [Jonathan Steele] написао је да је Орић желио „да Хашком трибуналу каже истину о својој улози током рата 1992–95“, те да је „водио одбрану Сребренице прије него што су побијене хиљаде муслиманских мушкараца“. У *Дејли телеграфу* Орић је описан као „муслимански командант Сребренице који се неколико година борио против вишеструко супериорније српске војске“, те се наводи да су се „преживјели у масакру у Сребреници 1995. обавезали да ће заштитити Орића, иако су га многе Сарајлије оптужиле да се обогатио током рата“. Исте те оптужбе наведене су када је НАТО ухапсио Орића у име МКСЈ-а у априлу 2003. године. *Индипендент* је објавио чланак у којем се детаљно описују злочини за које је оптужен, али га такође описује као „врло хваљеног у Босни због одбране Муслимана од српских нападача“. Све у свему, слика Насера Орића као „муслиманског Робина Худа“ остала је нетакнута.

Завршна напомена

Извјештаји четири водећа британска листа о паду сигурног подручја у Сребреници илуструју образац који су у цјелини прихватили западни медији. У том обрасцу напори са почетка и средине јула 1995. за утврђивање чињеница и брзо пружање неког релевантног контекста у тешкој ратној ситуацији брзо се претварају у сензационалистичку тенденцију да се драматизује стандардни наратив починиоца и жртве, који ће од краја јула до октобра 1995. створити званичну верзију масакра у Сребреници.

Тако се крајем јула 1995. покривеност већ спустила на ниво површног и пристрасног. Покривеност сигурно није разјаснила ситуацију читалачкој публици, али је ојачала линију која је представљала босанске Србе као зликовце и третирала босанске Муслимане као једине жртве. Позадина догађаја из јула 1995. није била довољно видљива чак ни у раним извјештајима, а практично је нестала из каснијег извјештавања. Размјере и бруталност убистава Срба током 32 мјесеца прије јула 1995. су игнорисани, а Насер Орић, борац босански Муслиман који је командовао овим убиствима великих размјера, приказан је као племенити бранилац својих другова, а не као ратни злочинац. Упркос појављивању различитих и контрадикторних процјена, бројеви убијених у Сребреници у јулу 1995. године и начин њихове смрти никада нису озбиљно испитани у узорку медија који смо ми одабрали, а улога Запада и МКСЈ-а такође је третирана некритички. Очигледно изоштрено осјећај новинара о „понижењу“ Запада у Сребреници изгледа да је дао подстицај да се историјски догађаји из јула 1995. претворе у историјску причу о моралу, препуну одјека Другог свјетског рата, која би се потом могла искористити да оправда даљу интервенцију Запада у региону, а најнепосредније да се оправда хрватски напад на крајишке Србе, који су подржале САД.²⁰⁵

Исте године када је објављена ова књига (2011), норвешка ТВ екипа објавила је документарни филм „Издани град“ (A Town Betrayed). Међу многим подацима из друге перспективе крвавог рата у Босни и Херцеговини, дио који говори о Сребреници изазвао је негодовање муслиманске јавности у Скандинавији када је Шведска одлучила да емитује документарца. Оно што је овдје била прекретница било је признање покојног Хакије Мехољића о ономе што се догодило у Сребреници:

Један од главних свједока у филму, бивши градоначелник Сребренице Хакија Мехољић, заиста тврди да је Сребреница заправо жртвована Србима као дио договора склопљеног између председника Клинтона и Изетбеговића. Мехољић је недавно изашао у јавност у босанским медијима да би јасно ставио до знања да стоји иза свих својих изјава датих у филму.²⁰⁶

Документарца је имао значајан утицај и покренуо је лавину критике:

У интервјуу за норвешке новине *Дагсависен* 26. априла, режисер Оле Флиум изнио је своја контроверзна становишта о догађајима 1995. године у граду на истоку Босне, у Сребреници – ставове који га стављају у оштру опозицију Бошњацима [Муслиманима], од којих га неки називају порицатељем геноцида.

„Многи Сребреницу сматрају новим Холокаустом у Европи у којем је масакрирано 8.000 људи. Заправо, то је био дио опсежних војних акција“, рекао је Флиум за новине. „Чини нам се да је то била изузетно хаотична ситуација, а не планирано етничко чишћење“.

205 Исто, 268–273

206 Siri Soille, “Norwegian Film Revives Srebrenica Genocide Row”, *Balkan Insight*, 21. septembar 2011. godine, <https://balkaninsight.com/2011/09/21/norwegian-film-revives-srebrenica-genocide-row/>

У документарцу се даље тврди да је Сребреница ефективно предата војсци босанских Срба као дио договора између бившег босанског предсједника Алије Изетбеговића и Владе САД предвођене предсједником Билом Клинтоном.

У филму се такође указује на то да су босански Срби чинили злочине као одговор на злочина која су прво починиле снаге бошњачке Армије Босне и Херцеговине“.²⁰⁷

Аутори су претрпјели невиђен бијес медија. И не само медија:

Када је филм први пут приказан у Норвешкој у априлу, Хелсиншки комитет земље послао је жалбу Норвешкој комисији за жалбе медија и Норвешком савјету за радио-дифузију.

Флиум и уредница филма Вибекке Хауг рекли су у писму са одговором Норвешкој комисији за жалбе медија од 23. августа да је документарни филм резултат четворогодишњег озбиљног истраживања америчких, норвешких и босанских стручњака.

„Не прихватамо ниједну критику на рачун нашег програма од стране Норвешког хелсиншког одбора”, наводи се у писму.

„Чини нам се да се НХЦ жали на документарац који никада нисмо снимили“.²⁰⁸

Четири године касније, 2015. године, „Ројтерс“ је објавио књигу Питера В. Галбрејта (Peter W. Galbraith), некадашњег амбасадора Сједињених Држава у Хрватској (1993–1998), *Како је разоткривено прикривање масакра у Сребреници*. До 1995. године, пратио је босански рат прво као службеник (Комитет Сената Сједињених Држава за спољне односе), а затим као амерички амбасадор. Био је добро упућен у све врсте дешавања на терену. Двадесет година након пада Сребренице, господин Галбрејт открио је прилично шокантну причу:

Дана 24. јула, Тоне Бринга [Tone Bringa]²⁰⁹, норвешка антрополошкиња која ради за мисију УН у Босни и Хрватској, испричала ми је необичну причу. Била је у ваздухопловној бази у Тузли и слушала док су службеници УН за људска права интервјуисали избјеглице из Сребренице.

Одједном се појавио снажан 35-годишњак који је захтијевао да разговора са официрима УН.

Успио је да побегне из Сребренице док су је Срби заузимали, рекао је, али је потом слједећег дана заробљен у шуми са неколико хиљада других мушкараца. Срби су њега и стотине других држали преко ноћи у препуном складишту, а затим су их сутрадан камионом одвели на стадион у Братунац. На путу до стадиона, војници су пуцали у камион, убивши многе.

Младић се појавио на стадиону. Ругао се затвореницима због немоћи босанске владе и рекао да је требало да остану у Југославији. Међутим, обећао је да ће их вратити породицама ако буду сарађивали. На стадиону су српски војници мушкарцима везали руке на леђима.

Преживјели човјек је рекао да су српски војници њега и друге мушкарце одвели на фарму у оближњем Коњевић Пољу. Мушкарци су били приморани да легну, а затим их је тим за погубљење засуо митраљеском ватром. Метак је човјеку окрзнуо слепоочницу, направивши крваву рану, али је иначе остао неповријеђен. Након одласка

207 Soille, “Norwegian Film”

208 Исто.

209 Господин Галбрејт оженио је Тоне Бринга 1996. године.

војника, тај човјек и још један преживјели сакрили су се у јарак док су Срби булдожерима склањали тијела. Двојица мушкараца тада су кренула на десетодневни пут ка Тузли. Бринга је видјела траг на мјесту гдје је метак закачио сљепоочницу човјека и трагове на његовим зглобовима, гдје се види да су му руке биле чврсто везане.²¹⁰

Даље, господин Галбрејт наговијестио је да су УН занемариле ово свједочење и да све заслуге иду Бринги која говори бошњачки језик, која је била импресионирана причом овог човјека и која је притиснула своје колеге из УН да то истакну у свом извјештају. Ипак, господин Галбрејт је предузео кораке:

Био сам на вечери са Брингом у ноћи 24. јула 1995. Фрустрирана оним што је видјела, што је био покушај УН да умањи трагедију, питала је могу ли нешто да учиним. Као амбасадор, ја сам контролисао сопствене канале. Под ознаком тајно Стејт департменту сам послао причу овог преживјелог са даљом молбом да спасе Жепу. „Импликације су очигледне“, написао сам. „Нема сумње да они [браниоци Жепе] схватају каква их судбина чека. Не треба их напустити“.

У мојој поруци налазило се и одређено мјесто – Коњевић Поље – гдје је човјек рекао да су се масакри догодили. Неколико аналитичара ЦИА су самоиницијативно прегледали сателитске снимке из Коњевић Поља 13. јула, на дан масакра. Пронашли су тијела и прекопану земљу.

Порука је кружила међу највишим званичницима Стејт департмента и Бијеле куће Клинтонове администрације. Иако је моја препорука за спас Жепе брзо одбачена (до 25. јула већ је била у процесу пада), државни секретар Ворен Кристофер [Warren Christopher] послао је Џона Шатака [John Shattuck], свог помоћника секретара за људска права, у регион да припреми извјештај. Амбасадор УН Медлин Олбрајт користила је сателитске снимке које су пронашли аналитичари ЦИА као дио поражавајуће презентације Савету безбједности.

А промијенила се и америчка политика. Све до пада Сребренице, Сједињене Државе и Европљани упозоравали су Хрвате (а понекад и Босанце) да не предузимају кораке који би погоршали рат. Седам дана након пада Сребренице, босански Срби су започели напад на Бихаћ, енклаву у западној Босни са четири пута више становника од Сребренице. Да се Младић односио према Бихаћу као према Сребреници, број убијених премашао би 40.000. Када су нам Хрвати рекли да су спремни да предузму војну акцију да спасу Бихаћ (и да поврате хрватску територију под контролом Срба), нисмо се успротивили.²¹¹

Пет година касније, 2020. године, Британски национални архив скинуо је ознаку тајности са докумената повезаних са Сребреницом. Према једном од тих докумената, који носи поднаслов *Садашња ситуација и позадина* (The present situation and background):

Недавни напад ВБС (Војске босанских Срба) на сребреничку енклаву подстакнут је сталним нападима БиХ током претходна 3 мјесеца на правце снабдијевања ВБС јужно од енклаве. Нападе ВБС готово сигурно покреће локални командант и мислимо да они нису дио плана са Пала да се прегази енклава.²¹²

210 Peter W. Galbraith, “How the Srebrenica Massacre Cover-up Was Exposed”, *Reuters*, 10. јул 2015. године (аžurirano 14. априла 2017. године), <https://www.thedailybeast.com/how-the-srebrenica-massacre-cover-up-was-exposed>

211 Galbraith, “How the Srebrenica Massacre Cover-up Was Exposed”.

212 Објављени документи се могу пронаћи на интернет страници Националног архива Уједињеног Краљевства. The National Archives online: PREM 19 – Records of the Prime Minister’s Office: Correspondence and Papers, 1979-1997. YUGOSLAVIA. Internal situation: UK/Yugoslavia relations; part 46. Documents available at <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C17071119> (zadnji put pristupljeno 17. novembra 2020. године).

Ово је био прави обрт, иако су многи важни документи били ван дохвата јавности. Али медији су полудјели:

Према *Алтернативној ТВ*, један од досад тајних докумената открива да су Канађани гајили „мрачне сумње“ према питању зашто су трупе босанских Муслимана допустиле да Сребреница тако лако падне.

Када су Срби ушли у град, генерал Младић је пријетио холандском кампу ако трупе УН не разоружају муслиманске трупе. . . . Извјештај потврђује да ниједан војник босанске војске није остао у логору, свих 2.000 наоружаних Муслимана једноставно је нестало у ноћи у правцу Тузле.

Међутим, у кампу је било 3.000 цивила, а још око 20.000 углавном жена и дјеце било је изван кампа. Такође се наводи да су лоцирани и војници босански Муслимани западно од енклаве. МКСЈ је осудио Младића и друге за геноцид над 8.000 мушкараца у наредним данима.²¹³

Ипак, нелагода и страх задржавају се међу онима који су покушали и покушавају да укажу на улогу медија као пропагандног средства током ратова на Балкану током 90-их. Овдје ћемо представити закључак извјештаја који је потписао холандски новинар, који је из безбједносних разлога желио да остане анониман. Плаши се онога што би се могло догодити његовим пријатељима и породици ако се открије његов идентитет. Његова комплетна анализа налази се у Архиву Владе Републике Српске. Они који желе да прочитају његов комплетан извјештај подстичу се да се с тим у вези обрате Влади Републике Српске:

Закључак: Након што сам анализирао неколико примарних и секундарних извора из Холандије, закључак је да холандски медији нису били ни изблиза објективни. Овај закључак не подржава само истраживање НИОД-а, већ и истраживање под насловом „Новинарство повезаности у холандским новинама“ истраживача са Универзитета у Амстердаму. У дјелимичном истраживању НИОД-а „Сребреница и новинарство, позадина и утицај медијског извјештавања о сукобу у бившој Југославији“ главни закључак је да су холандски медији стереотипно приказивали рат у Босни. Многи холандски новинари били су свјесни својих недостатака у том периоду, јер је у њиховим медијским извјештајима моралност била превисока, било је премало чињеница, превише тачака гледишта, премало анализа и превише емоција. Никад није накнадно урађена пријекно потребна критичка саморефлексија.

Истраживачи са Универзитета у Амстердаму отишли су корак даље од мјеста на којем су стали истраживачи НИОД-а. У својим истраживањима дошли су са научним доказом до закључка да су се холандски новинари бавили приврженим новинарством током рата у Босни. Истражили су холандске новине и њихове извјештаје у медијима о босанском рату током периода 1992–1995. године. Већина новина је негативно извјештавала о Србима, што се јасно показало у њиховим истраживачким подацима. Закључили су да се бављење приврженим новинарством наставило и након босанског рата.

У ствари, исти новинари који су извјештавали о паду сребреничке енклаве и данас утичу на јавно мњење. Ово се јасно може видјети у тренутним пристрасним медијским извјештајима у Холандији о паду сребреничке енклаве. И даље се користе исти оквири као на примјер оквир „добри момци наспрам негативаца“. Срби се и даље приказују као „лоши момци“, а војници Дачбата III као кукавице које нису учиниле ништа да спријече такозвани геноцид над Сребреницом. До данас се врло мало говори о многим српским жртвама у и око Сребренице.

213 Darko Dudić, “Declassified British Papers: Serbs Were Right about Srebrenica Provocations”, *Britić*, 6. januar 2020. godine, <https://www.britic.co.uk/2020/01/06/declassified-british-papers-serbs-were-right-about-srebrenica-provocations/>

Примарни и секундарни извори који су анализирани у овом истраживању подржавају научне закључке НИОД-а и истраживања Универзитета у Амстердаму. У овом истраживању приказани су многи примјери пристрасних медијских извјештаја током рата у Босни и посебно око догађаја приликом пада сребреничке енклаве.

Извори који су приказали искуства војника Дачбата такође су показали и разлику између људи са „чизмама на земљи“ (холандских војника) и оних који нису били у или у близини Сребренице. Војници Дачбата и њихове војне старјешине имају врло негативан поглед на медије, а осјећају се увријеђени и сматрају да су их политичари и новинари погрешно представили. Чини се да су они у праву, ако се у обзир узму исходи научних истраживања и многи примјери пристрасних медијских извјештаја у поређењу са њиховим личним искуствима која су приказана у овом истраживању. Нажалост, Сребреница ће остати отворена рана за војнике Дачбата, али и за бројне жртве са обје стране. Отворена дискусија о догађајима приликом пада сребреничке енклаве у Холандији је готово немогућа, с обзиром на прошле и садашње пристрасне извјештаје медија који су од почетка стварали лажну јавну расправу. Нажалост, ово је један од разлога који стоји на путу пријекто потребног помирења између свих укључених страна.²¹⁴

Из свих ових разлога, због свега што је већ написано у овом потпоглављу, а прије свега ради интелектуалне искрености, одлучили смо да користимо провјерену научну методу јер је анализа медијског садржаја (првенствено квантитативна и по могућности квалитативна) неопходна како би се дошло до конкретних података о улози медија током догађаја који су довели до рата и током самог рата у БиХ и Сребреници. Зато је сљедеће потпоглавље срж овог медијског извјештаја. То ће потпоглавље понудити стварну и уравнотежену слику страдања свих људи у БиХ и Сребреници као невиних жртава рата.

3. Анализа медијског садржаја

3.1. Први дио:

Шест мјесеци прије избијања непријатељстава у бившој Социјалистичкој Републици Југославији

Као што је раније споменуто, међу стотинама хиљада страница материјала који се бави наративом, контекстом и медијским извјештавањем о недавним ратовима на Балкану, мишљење интелектуалаца дијели се према двије основне перспективе: једна група тврди да су медији утицали на процес доношења одлука тако што су вршили притисак и обликовали јавно мњење, а друга тај процес сматра управо супротним томе. Доносиоци одлука контролишу проток вијести кроз посебне филтере, те до јавности долази само прихватљива истина. Током шест месеци прије избијања сукоба на Балкану, превентивна дипломатија утицајних земаља настојала је да спречи крваве сукобе. По мишљењу извјесних истраживача и научника, медији у том процесу одиграли су важну улогу. Један од њих бивши је дописник агенције *Франс*

214 Dutch Media Report, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020, 118–119.

прес (France Presse), који је сад предсједник Центра за стратешке алтернативе, др Александар Митић. Он 1997. пише свој магистарски рад на тему *Утицај медија на превентивну дипломатију: три случаја из југословенског конфликта* (Impact of the Media on Preventive Diplomacy: Three Cases from the Yugoslav Conflict) (Отава, Универзитет Карлтон). За потребе овог извјештаја, он је отишао корак даље у свом истраживању:

Дискурси и наративи се, међутим, конструишу. Како су они формиран на самом почетку југословенске кризе? Како су српски етнички корпус и његови интереси вриједносно диференцирани супротстављени интересима других етничких корпуса у бившој Југославији – прије свега словеначког, хрватског и муслиманског?

Како је ова слика конструисана? Како су формиран дискурс и наратив?

У овој анализи нећемо наћи коначан одговор на ова питања. Покушаћемо, међутим, да путем анализа садржаја западних медија у периоду прије избијања оружаних сукоба исцртамо обресе архетипа који је свакако имао изузетно важну улогу у доношењу одлука које су утицале на ток и исход југословенске кризе.²¹⁵

Као лични свједок рада новинских агенција, др Митић сматра да се на конструкцију медијског наратива може гледати или као на нешто што се производи аутономно и независно од политичке контроле и притиска, или као на снажан утицај актера стратешких комуникација. Он сматра да се одговор налази у „нијансама сиве“.

Осим у строго контролисаним медијским условима, потпуна доминација стратешке комуникације тешко је остварљива. С друге стране, осим у апсолутно слободним медијским условима, слобода новинара да извјештавају без спољног утицаја комуникатора је немогућа. . . . Међутим, може ли се са аспекта комуникологије уопште прихватити такво виђење? Погледајмо накратко неке од савремених комуниколошких концепата, поготово оне који су од периода који анализирамо па до данас – 30 година касније – добили на изузетној академској и професионалној пажњи. Ови концепти представљају алатке које нам могу барем дјелимично објаснити догађаје са почетка 1990-их година. Кључан међу њима је концепт „стратешке комуникације“.²¹⁶

„Стратешка комуникација“ као концепт организоване персуазије, представља „систем координираних комуникационих активности које смишљено спроводе организације ради унапређења своје мисије, омогућавајући разумијевање циљне групе, проналажећи канале и методе комуницирања са том публиком, развијајући и примјењујући идеје и ставове који кроз те канале и методе промовишу одређен тип понашања или мишљења“.²¹⁷

Државе и организације разних врста користе стратешку комуникацију како би постигле легитимитет, имајући у виду да је легитимитет заснован на перцепцији и тумачењу – не на акцијама већ на перцепцији тих акција. Како би постигле легитимитет путем стратешких комуникација, организацијама је потребно повјерење, друштвени капитал и мреже на којима могу пројектовати свој дискурс, наратив и моћ²¹⁸. Они ће (то) остварити помоћу „фрејминга“

215 Aleksandar Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 3.

216 Aleksandar Mitić, “Integration of techniques of online media into the strategic projects of communications” (doktorska disertacija, Beograd, 2016), 9, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 4.

217 Ibid.

218 Aleksandar Mitić and Siniša Atlagić, “From ‘Twitter Revolution’ Euphoria to ‘Fake News’ Panic: Why National Security Needs a Comprehensive Strategic Communication Context”, u *Impact of Changes in Operation Environment in Preparation and Execution (Design) of Operations – Proceedings from the International Scientific Symposium* (Beograd, 2017), citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 4.

или „уоквиравања“, што се односи на начин формулисања политичког дискурса о извјесним темама. Они који примјењују односе са јавношћу од самога почетка својих кампања раде као „стратези оквира“, односно, настоје да утичу на начин на који су представљене извјесне ситуације, особине, одабири, радње, питања и одговорности, у сврху постизања својих циљева.²¹⁹

Ти „оквири“ имају одређен циљ, а то је да испровоцирају реакцију јавности. Ако се они који учествују у процесу комуникације користе прикладним техникама, конкретан циљ је да се погоди коначна мета:

С друге стране, оквири/фрејмови не могу у потпуности да се разумију без наратива, исто као што и наративи не могу да функционишу без оквира/фрејмова. У процесу стратешке комуникације, организације користе дакле оквири/фрејмове и дискурс да би градиле стратешке наративе. . . . Стратешки наративи, међутим, такође имају ограничења: од стварања стратешког наратива до пројекције и рецепције. То је посебно тачно у међународном окружењу, у којем велике силе морају не само да се суоче са комплексним међународним окружењем, већ и са комплексном медијском екологијом, као и супротстављеним наративима од стране других актера.

Ипак, тежња сваке интересне групације је да њен наратив постане доминантан и широко прихваћен као „исправан“. Он због тога мора да се уклопи у већ постојећи историјски, културни и друштвенополитички контекст: „уколико се надамо да ћемо утицати на људе, онда морамо да им омогућимо да виде да се оно што говоримо уклапа у њихову причу. Или, у најмању руку, да није толико далеко од њихове приче да би помислили како је оно што говоримо смијешно или да лажемо“.²²⁰

За овај извјештај од великог је значаја утврдити да ли је одређени оквир или архетип „добра“ и „зла“ постојао прије избијања сукоба на територији бивше Југославије. То значи да је битно утврдити да ли су западни медији који врше доминантан утицај на јавно мњење користили архетип „добра“ и „зла“ прије почетка сукоба у Словенији и Хрватској. То је био важан период у коме је превентивна дипломатија могла да спасе Балкан од крвавих грађанских ратова. Као што је раније било говора, догађаји уочи и током рата у Словенији и Хрватској поставили су параметре за касније ратове, а нарочито за рат у Босни и Херцеговини. Циљ ове анализе није био да суди јесу ли на формирање норме утицали сами медији или конкретни спољни фактори. Сврха ове анализе била је да установи да ли је наратив конструисан прије самог избијања рата.

3.1.1. Словенија и Хрватска (1991):

Извјештавање медија из Европске заједнице током напора превентивне дипломатије²²¹

У периоду који анализирамо, Европска заједница имала је 12 држава чланица, а најутицајније од њих биле су Француска, Њемачка и Велика Британија. Британска штампа била је

219 Kirk Hallahan, “Seven Models of Draming: Implications for Public Relations”, *Journal of Public Relations Research*, 11 (3), (1999): 205–242, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 5.

220 Christine MacNulty, “Truth, Perception, and Consequences”, *The Proteus Monograph Series*, vol. 1 (2), (2007): 6, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 5.

221 Сљедећи текст чини саставни дио анализе коју је извршио др Александар Митић у свом раду “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia” (оригинални назив: Изградња архетипа о „добру и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији). Рад се може пронаћи у Архиву Републике Српске.

подијељена на квалитетне дневне новине (*Тајмс*, *Фајненшиел тајмс* [Financial Times], *Гардијан*, *Индипендент*), за које се сматрало да имају утицаја на британску спољну политику и на таблоидне новине (*Дејли експрес* [Daily Express], *Дејли мејл* [Daily Mail], *Дејли мирор* [Daily Mirror]), које су имале већи тираж, али и мањи утицај на доношење државних одлука. *Економист*, један од најутицајнијих новинских магазина на свијету, такође има сједиште у Великој Британији. Ти листови су углавном били у власништву конзервативаца као што су Руперт Мердок, Роберт Максвел (Robert Maxwell) и Конрад Блек (Conrad Black), а повремено су и одражавале пристрасност својих власника. Поред тога, штампа је била слободна од државне контроле, чак и више него у другим европским земљама. Однос између медија и политичара резимиран је у поднаслову књиге Џејмса Маргаха, дугогодишњег репортера *Сандеј тајмса* (Sunday Times), који је гласио *Рат између Флит стрита и Даунинг стрита* (The War between Fleet Street and Downing Street). Као и у Сједињеним Државама, „квалитетна“ штампа у Великој Британији сматрала се независном, утицајном и дијелом процеса стварања спољне политике у влади.

Насупрот томе, штампа у Њемачкој била је под директним утицајем блиске прошлости те земље. Западноњемачка штампа се после Другог свјетског рата одлучно одвојила од прошлости нацистичке Њемачке и комунистичке Источне Њемачке, те је заузела либерално-демократски став. Након уједињења Њемачке 1990–91, наступио је кратак период идеализма, експериментисања и уздизања новинара у њемачким медијима.²²² Било је уобичајено величати национално самоопредјељење, исто као и жеља да се грађани Источне Њемачке „подуче“ вриједностима либералне демократије. Штампа у Њемачкој била је независна од владине контроле. Најутицајнији штампани медији били су *Франкфуртер алгемајне цајтунг* (Frankfurter Allgemeine Zeitung), *Ди Велт* (Die Welt) и *Дер Шпигел* (Der Spiegel).

Штампа у Француској важила је за битан фактор у француском процесу доношења одлука. До 1970-их, француска штампа је још била под макар индиректном контролом власти, али се од тада приближила рангу западних демократија по питању слободе штампе. Квалитетни француски дневни листови као што су *Ле Монд* (Le Monde), *Фигаро* (Figaro) и *Либерасјон* (Libération) имали су значајан утицај на доносиоце економских и политичких одлука.²²³ Међу тим новинама, *Ле Монд* је стекао репутацију за независност и страначку неопредијељеност. Поред тога, тај лист је и најтемељније покривао међународну политику са детаљним и високо аналитичким чланцима²²⁴.

3.1.1.1. Анализа садржаја

Анализа садржаја спроведена је на три штампана медија, а то су: *Економист* (Economist), *Тајмс* и *Ле Монд*. *Економист*, недјељник базиран у Лондону, један је од најутицајнијих медија на свијету, који се бави дубоким и високо аналитичним праћењем међународних односа. Он утиче не само на британску спољну политику већ и на спољну политику других земаља, као и на наднационална тијела Европске заједнице. *Тајмс* је можда и најутицајнији британски лист.

222 Peter J. Humphreys, *Media and Media Policy in Germany* (Oxford: Berg, 1994), 3–4.

223 Raymond Kuhn, *The Media in France* (London: Routledge, 1995), 32.

224 Ibid., 72.

Ле Монд је најнезависнији и најутицајнији дневни лист у Француској. Анализираћемо све текстове из та три листа који се тичу југословенске кризе у периоду од 25. децембра 1990. до 25. јуна 1991. године. Опредијелили смо се за тај временски оквир јер он представља период током кога је било покушаја превентивне дипломатије. Он почиње 25. децембра 1990. године – након словеначког референдума о независности, који је довео до одлуке да се независност прогласи у року од шест мјесеци уколико не дође до неког другог прихватљивог рјешења. Такође, то је период након проглашења хрватског Устава, који су хрватски Срби одбацили рекавши да је „дискриминаторан“. Период се завршава 25. јуна 1991. године, када су Словенија и Хрватска прогласиле независност, а насилан сукоб почео.

Анализа се фокусира на четири термина, а то су: „Србин“/“српски“ („Serb“/“Serbian“), „Србија“ („Serbia“), „Милошевић“ („Milosevic“) и „савезна војска“ („Federal Army“). Термин „Србин/српски“ се односи и на Србе у Србији и Србе у Хрватској/Босни. „Србија“ представља Републику Србију. „Милошевић“ се односи на предсједника Србије Слободана Милошевића. „Савезна војска“ се тиче Југословенске народне армије (ЈНА). Ти термини представљају главне присталице савезне Југославије: Србе (у Хрватској, Босни и Србији), Србију, Милошевића (у својству предсједника Србије) и ЈНА. Они би могли да укажу на позитивно или негативно извјештавање о присталицама југословенске опције и о Србима (с обзиром на то да је супротстављање Срба у Хрватској била главна препрека независности Хрватске).

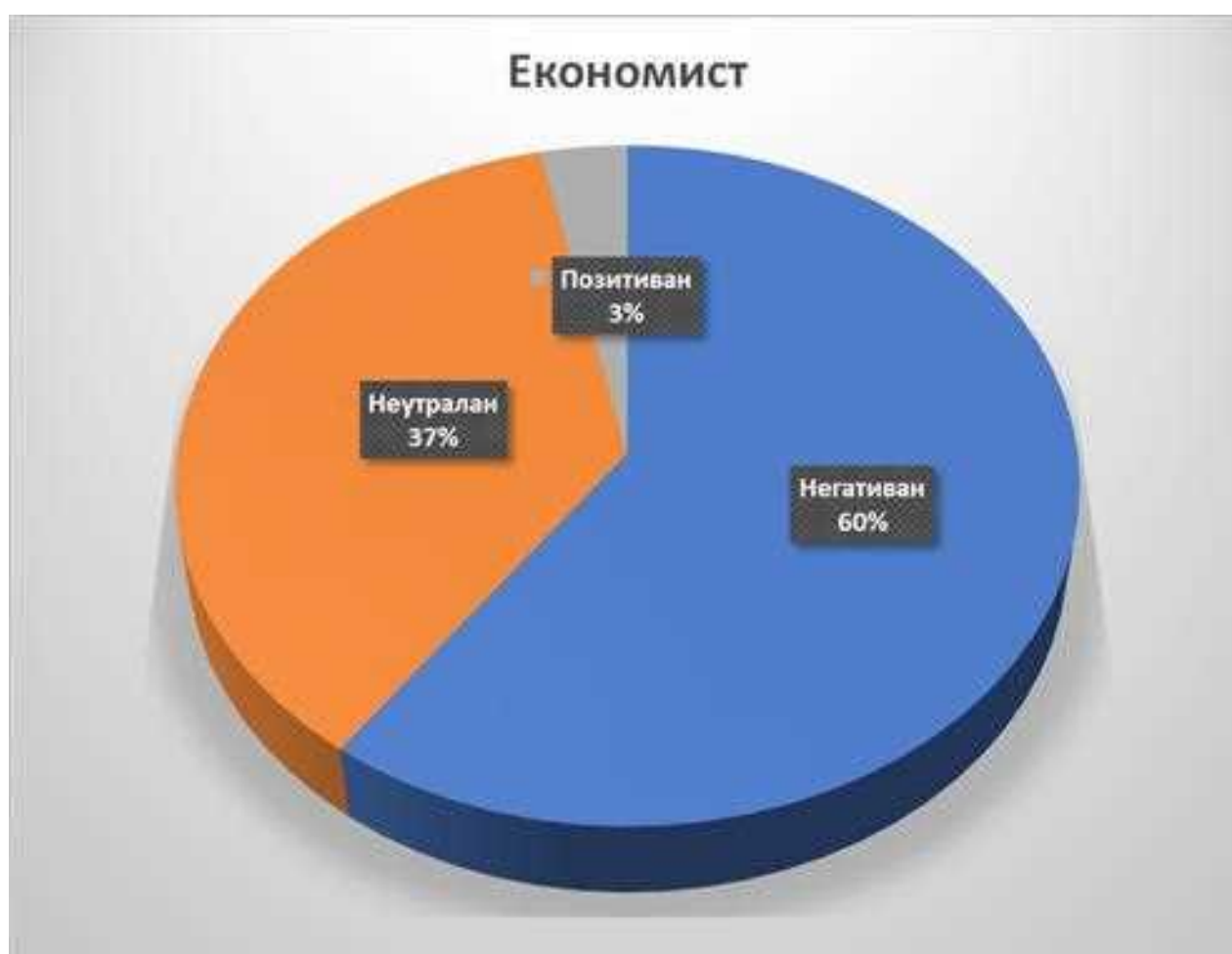
Сва терминологија сврстана је у три категорије засноване на концепту *афекта*: *негативан* афект означава да је наведени термин употребљен у негативној конотацији у контексту датог периода (1990–1991) и читалаштва (актера који граде политику) (односно, уколико је актер представљен тим термином био некооперативан, пријетећи, манипулативан, итд.). *Неутралан* афект значи да је термин употребљен у неутралној конотацији (односно, „рекао је“, „живе“, „лидер“, итд.). *Позитиван* афект значи да је термин употребљен у позитивној конотацији (рецимо за описивање разлога за извјесну акцију или актера на кога се односи, опис страхова тог актера, или његово страдање и сарадњу). Анализа садржаја биће фокусирана на конотацију у којој се користе сви од наведена четири термина у свим текстовима објављеним у наведена три листа у периоду од 25. децембра 1990. до 25. јуна 1991. године. Сваки пут када се један од та четири термина појави у неком чланку, биће му додијељена одредница „позитиван“, „негативан“ или „неутралан“ – у зависности од конотације термина. Израчунаће се укупан број појављивања сваког од та четири термина у све три конотације. Тај укупан број допустиће да се процијени у ком правцу су анализирани термини нагињали у извјештавању медија.

Економист

У *Економисту* је у периоду од 25. децембра 1990. до 25. јуна 1991. изашло 16 текстова о југословенској кризи. Сви текстови *Економиста* су били анализе или коментари. Опсег текстова био је широк и обухватао је све од српских избора и демонстрација до потеза Словеније и Хрватске ка независности, разговора о будућности федерације и могућих посљедица по туризам и економију.

Табела 1. Број референци у „Економисту“

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Број референци – „Србин/српски“	46	39	5
Број референци – „Милошевић“	40	10	0
Број референци – „Савезна војска“	20	9	0
Број референци – „Србија“	35	28	3
УКУПНО	141 (60%)	86 (36,6%)	8 (3,4%)

Графикон 1. Број референци у „Економисту“

Табела 2. Примјери референци у „Економисту“

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски“	„Србославија“, „понашање које их окреће против комшија“, „на њих се жале Муслимани и Хрвати у Босни“	„разговори између“, „живе у Хрватској“	„били су испровоцирани“, „покољ трећине Срба у Хрватској“
Примјер референци – „Милошевић“	„турбулентан“, „коцкар“, „комуниста“	„лидер највеће републике у држави“	
Примјер референци – „Савезна војска“	„направила лажни видео“, „једина комунистичка институција старе Југославије“	„најавила да ће одустати од мијешања у политику, али задржава право да очува актуелне границе Југославије“	
Примјер референци – „Србија“	„комунизам Србије преживљава на национализму“, „скупо плаћа окупацију Косова“, „границе Велике Србије“	„лидер Србије“, „савезник Србије“	„Србија није у толикој мјери полицијска држава као што се тврди“

Укупни збир сва четири термина (235 референци) показује да су снаге супротстављене отцјепљењу Хрватске и Словеније биле стављене у негативан контекст 141 пут (60% од укупног броја), у неутралан контекст 86 пута (36,6%), те 8 пута у позитиван контекст (3,4%).

Економист је од самог почетка Милошевића описивао као „импулсивног“. Србија се, по њиховим ријечима, залагала за „централизовану федерацију у којој доминира Србија“. Србија такође „скупо плаћа окупацију Косова“. Као резултат тога, *Економист* очекује проблеме на Косову, као и од стране Срба у Босни и Хрватској. С друге стране, хрватски и словеначки лидери „поново су показали вољу да сједну и разговарају“ о томе да Југославију претворе у тијело „које би личило на Европску заједницу“. Тежње Хрватске и Словеније ка независности су „подржане од стране македонске партије“.

У свом издању од 2. фебруара, *Економист* је писао о „српској кампањи да оцрни Хрватску оптужбама за побуну“ – односило се на видео-снимак тајном камером обавјештајне службе савезне армије, на коме хрватски министар одбране Мартин Шпегел планира операцију шверцовања оружја за Хрватску кроз мађарску границу, као и масакре против југословенске војске. Шпегел је тај снимак тад одбацио као монтажу, али је годинама касније признао да је био истинит. Без обзира на то, *Економист* је тврдио да „видео изгледа лажно, али у таквим свађама чињенице су мање битне од вјеровања“. Такође је поново поменуо страх Словеније и Хрватске од „Србославије“ – термина који су користили Хрвати и Словенци да опишу „Југославију под ђоном Србије“. Према *Економисту*, постојала су три разлога за овај страх: „српско преузимање Косова 1989. године“, „велика побједа Милошевића, турбулентног комунисте који Србију ставља на прво мјесто“ и „српски комунизам“ који држи „национализам

као своју идеологију“. С друге стране, *Економист* је хрватског председника Фрању Туђмана описао као „антикомунисту и хрватског патриоту“ и преносио хрватско-словеначки аргумент који је гласио „ми смо западњаци, они су источњаци“.

Економист је 3. марта упитао „када би независна Словенија требало да добије званично признање“ и „колико би јој се помоћи требало понудити да би постала одржива“. По мишљењу *Економиста*, савезна Југославија одговарала је Србима који су жељели „централизовану државу“, „централизовану економију“, „велику војску“ и „Србију као доминантну републику“. Помиње и да су Македонци и Муслимани били незадовољни Србима, а да Хрвати немају много повјерења у то да би могли да раде са Србима. Са позитивне стране за Југославију, *Економист* пише да „идеја Југославије има своје заслуге“.

Након низа демонстрација у Србији и сукоба између полиције и демонстраната 9. марта у Београду, *Економист* 16. марта пише да је Милошевићева прва реакција на протесте најзглед потврдила „најгоре страхове народа у Хрватској и Словенији“. Чак су и српски демократи описани као „снажно обојени национализмом“, а опозициони лидер Вук Драшковић ставља „Србију на прво мјесто“.

У издању од 15. маја, *Економист* сугерише како би Запад требало да одговори на југословенску кризу и тврди да „наметање јединства Југославији више није рјешење“. Уколико „српски став донекле омекша, можда је још могуће преговарати о лабавијој, али још увијек нетакнутој Југославији; уколико је тако, у реду, али ако неки дијелови мисле да могу боље да очувају своју новостечену слободу и изграде бољу будућност тако што ће се отцијепити, онда нека буде тако“. *Економист* сугерише да „Запад не би требало да се супротставља отцјепљењу Словеније и Хрватске“, исто као што се није противио ни независности Литваније и Естоније.

У том истом издању од 15. маја, нeredи Хрвата у Сплиту, који су довели до убиства регрута ЈНА, описани су као испровоцирани српским нападима на Хрвате у источној Хрватској и српском опсадом изолованог хрватског села сјеверно од Сплита. Срби су били „мањина“ у Хрватској, савезна војска била је „комунистичка институција“, а Хрватска је имала „демократски изабрану владу“.

Економист је 25. маја изнио тврдњу да „на Србију може да се свали кривица за већину скорашњих нeredа“, да „српска пропаганда подстиче страх и сулуде гласине“ међу Србима у Хрватској и да „Србе њихово понашање окреће против комшија“.

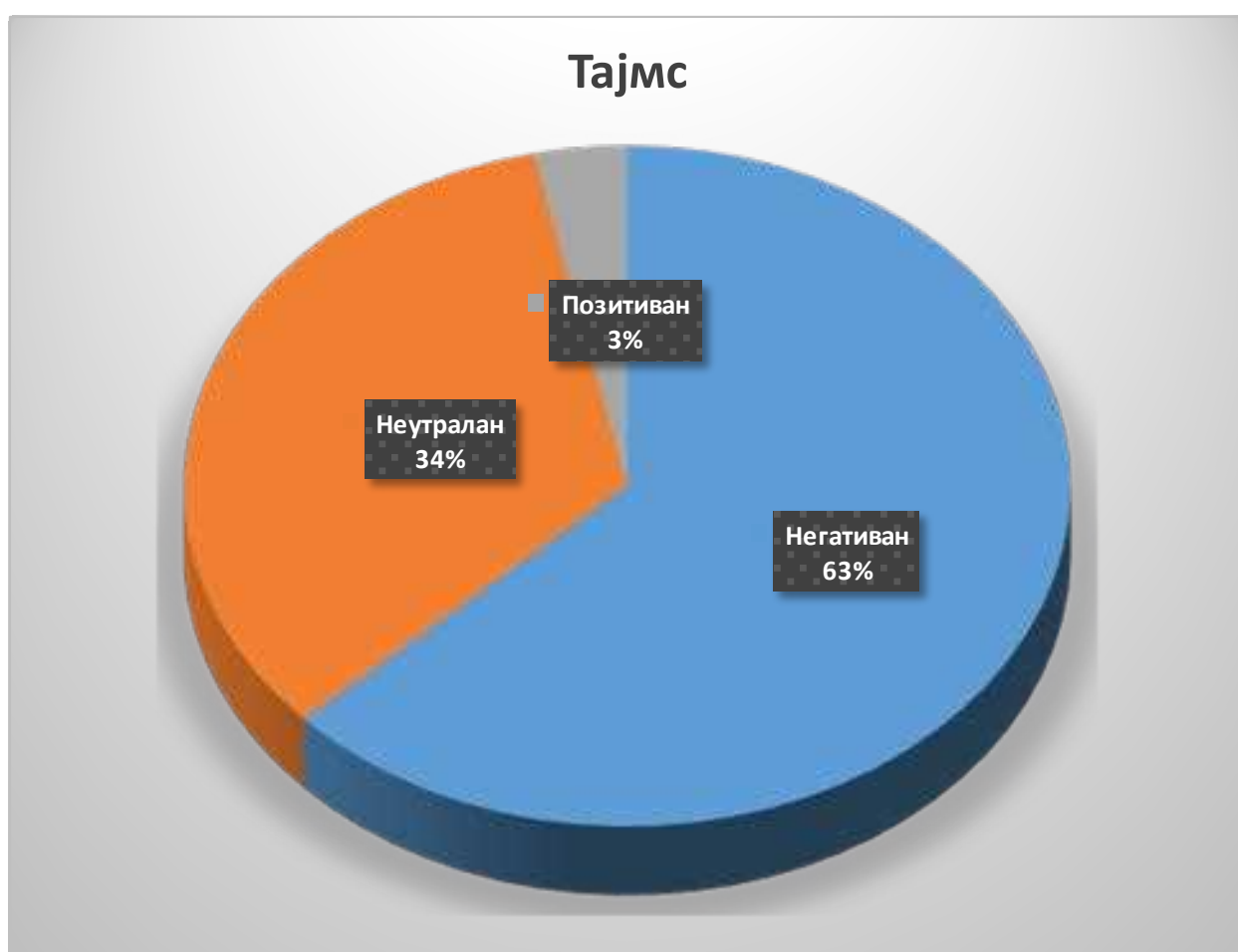
Тајмс

Анализирана су укупно 84 чланка из *Тајмса*.

Укупан број репортажа, анализа и коментара износио је око четвртине укупног броја (23 од 84). Опсег текстова је био широк. Већина их је била фокусирана на ситуацију у Хрватској и Србији, али многи су били концентрисани и на преговоре, савезну армију и Словенију.

Табела 3. Број референци у „Тајмсу“

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Број референци – „Србин/српски“	161	89	20
Број референци – „Милошевић“	108	22	0
Број референци – „Савезна војска“	98	40	1
Број референци – „Србија“	104	100	4
УКУПНО	471 (63%)	251 (33,6%)	25 (3,4%)

Графикон 2. Број референци у „Тајмсу“

Табела 4. Примјери референци у „Тајмсу“

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски“	„српска комунистичка власт“, „Срби повећавају притисак на Албанце“, „српски терористи“	„договор између Срба и Хрвата“, „спријечити сукоб између Срба и Хрвата“	„изгубио је посао зато што је Србин“, „двојица новинара српских новина <i>Вечерње новости</i> су пребијени“
Примјер референци – „Милошевић“	„вирулентни националиста“, „Милошевићев опресивни облик комунизма прикривен српским национализмом“, „Милошевићев сулуди бољшевизам“	„српски лидер“, „изјавио“	
Примјер референци – „Савезна војска“	„воде је комунистички генерали који се залажу за јаку централну улогу“, „воде зловну кампању против демократски изабране владе у Хрватској“, „интервенисала у Пакрацу након што је преувеличала ниво опасности тамо“	„повлачење војске“, „представници су се састали са војском“	„дјеловала је у складу са Уставом“, „издала саопштење које смирује страхове од тренутне интервенције“
Примјер референци – „Србија“	„Хрватској намеће Велику Србију“, „оптужена да изазива политичку нестабилност у Албанији“, „Србија је све више представљена као кривац“	„будући односи са Србијом“, „граница Србије“	„елегантни обучени провокатори Србије“

Укупни збир сва четири термина (747 референци) показује да су снаге супротстављене отцјепљењу Хрватске и Словеније биле стављене у негативан контекст 471 пут (63% од укупног броја), у неутралан контекст 251 пут (33,6%) и 25 пута у позитиван контекст (3,4%).

Помнији поглед на извјештавање *Тајмса* допуњује ове бројке. На почетку периода, *Тајмс* је писао да су Хрвати и Словенци усвојили вриједности централне Европе, док су Срби „беспоговорно Балканци“. Тврдили су да ће побједа „српских комуниста“ (референца на Социјалистичку партију Србије) на српским изборима довести до тензија са осталим републикама. У јануару, предсједник Хрватске Фрањо Туђман упозорава да би „војска могла да нападне док је свијет заокупљен Заливским ратом“ након „совјетске интервенције на Балтику“, недјељу дана прије тога, како би „повратила комунистички ред и централистичку

Југославију“ (18. јануар). С друге стране, Словенија и Хрватска су „избациле комунисте након демократских избора и од тада теже ка независности“ (22. јануар). *Тајмс* 23. јануара пише да је „хрватско руководство апеловало на смирен и договорен споразум“, док „има индикација да би југословенска војска, под доминацијом Срба, могла да копира совјетске напоре да преузме акцију против балтичких република, те да крене ка Словенцима и Хрватима“. Хрватска и Словенија, „двје републике које су географски, економски и психолошки најближе Западу, желе Југославију која је заснована на моделу Европске заједнице“ док Слободан Милошевић, „вирулентни националиста, а и даље комунистички лидер Србије, види опстанак федералног аранжмана као једини начин да одржи и прошири српску моћ“. Милошевићева жена је „догматски комуниста коју критичари упоређују са покојном Еленом Чаушеску“.

„Пропагандни ефекат“ видео-снимка југословенске армије о хрватском кријумчарењу оружја и планирању масакра над војском и српским противницима „био је тоталан у Србији“, док генерал Шпегел каже да је „извјештај био лажан“ (28. јануар), „тотална измишљотина“ налик на „употребу лажних доказа у Стаљиново доба“ (1. фебруар). Војска је „привржена одбрани комунизма“ и хапси министра одбране демократски изабране хрватске владе (1. фебруар). С друге стране, Шпегел, дугогодишњи генерал, тврди да је он „увијек био донекле либералан“ и упозорава да је генерал југословенске армије Благоје Аџић „екстремно опасан и бескрупулозан милитариста“, док је југословенска војска „окрутна, КГБ-овска, стаљинистичка организација“ (4. фебруар). Срби „су у Хрватској виђени као ‘Турци’ и нарочито омражени“ (30. јануар), док „Словенци и Хрвати откривају своје централноевропске квалификације који су им биле ускраћене током четири деценије комунистичке пропаганде која их је повезивала са Београдом“ (8. фебруар). Југословенски предсједник Борислав Јовић је „алатка оних који желе Хрватској да наметну Велику Србију“ и „Србин је непријатељски настројен према Хрватима“ (5. фебруар).

Словенци траже „миран развод“ (6. фебруар). Словенија, „попут Хрватске, релативно је просперитетна, побожно католичка и централноевропска република“, док су „Срби широм Хрватске под утицајем пропаганде која долази из комунистичке Србије“ (11. фебруар). У извјештају из Тиране, 4. марта, Србија је оптужена за „изазивање политичких нереда у Албанији“. Након демонстрација у Србији, *Тајмс* пише у уводнику да је „Милошевићева опресивна форма комунизма повезана са српским национализмом дошла до краја пута“ (12. март). „Комунистички демонстранти“ који су били за Милошевића „пребили су опозиционе шпијуне“ и „малтретирали британску телевизијску екипу и *Си-Ен-Ен*“ (12. март). Срби у Книну „прогласили су независност од Хрватске и дали Милошевићу разлог да нападне“, док Србија „притишће Албанце“, „шири пропаганду“ и „туче опозицију“. Милошевић је „одлучио да болест комунизма унесе у смрт Југославије“ (18. март). Након сукоба између локалне српске полиције у Крајини са хрватском полицијом, „Хрвати бјеже из већински српског Книна, центра српске побуне, након серије бомбашких експлозија које су оштетиле хрватске продавнице и имовину“ (4. април).

Хрватски демонстранти 9. априла критикују југословенске војне власти као „српске цигане“ и „црвену банду“, те су, као одговор на православни Васкрс, јајима гађали војне зграде говорећи да „шаљу Србима ускршња јаја“. Благоје Аџић, генерал који је привремено замијенио југословенског министра одбране Вељка Кадијевића „се сматра присталицом чврсте линије, који је познат по свом непријатељству према демократски изабраној националистичкој влади у Хрватској“ (23. април). *Тајмс* 30. априла пише да се сматра да је „војска сама изазвала сукоб да би имала изговор да демонстрира своју снагу“. У издању од 8. маја, Фрањо Туђман током посјете Лондону тврди да је сукоб у Југославији „борба између комунизма који покушава да пружи свој посљедњи отпор и западне цивилизације“. У истом броју, *Тајмс* тврди да је Туђман осликао „превише банализовану слику“, али да је „страх од Србије изазвао сепаратизам“ и да „што више Србија инсистира на одржавању чврсте федералне структуре у којој намјерава да доминира, то ће тежње Хрвата и Словенаца ка независности постајати снажније“. Такође, „западно финансирање, које је неопходно за југословенски економски опоравак, мора да буде снажно условљено сарадњом република са Марковићевим реформама“ (8. мај). У колумни 9. маја, Питер Милар (Peter Millar) цитира њемачки водич из 1837. године, који Београд описује као „турски“ и ружан, док су Љубљана и Загреб описани као градови са операма, црквама и универзитетима.

По Миларовом мишљењу, „Југославија је била лоша идеја“, а за Србе је рекао „Краљевина Јужних Словена је била Велика Србија о којој су сањали од када су добили аутономију од Османског царства и добили могућност за проширење на штету опадајућих царстава са друге стране“. Милар је тврдио да би требало „одмах да признамо независност Хрватске и Словеније и да признамо стање оружаних сукоба, па и рата са крњом Југославијом, коју бисмо могли поново да назовемо Великом Србијом“. У чланку о трговини оружјем са Југославијом, 10. маја, *Тајмс* описује типичног „члана нове хрватске силе: камуфлажна опрема из Њемачке, кациге од ојачане пластике из Француске, америчко или руско аутоматско наоружање и британске чизме“. Два мјесеца раније, *Тајмс* је одбацио видео-снимак југословенске војске који је показивао кријумчарење војне опреме у Хрватску.

Након суспензије америчке помоћи Југославији, 21. маја, словеначки министар спољних послова Димитриј Рупел истиче да он тај потез схвата као „протест против шовинистичке политике Срба“. *Тајмс* је закључио, на задовољство Словенаца и Хрвата, да се Србија све више посматра као кривац у пропасти да се створи нова форма Југославије након колапса старе федерације (21. мај).

Ле Мوند

Анализирано је укупно 79 чланака из *Ле Монда*.

Више од 25 процената чланака биле су анализе, коментари или прикази (21 од 79). Присутан је био широк спектар чланака: Србија, Словенија, Хрватска, савезна војска, Косово, историја, економија, политика Европске заједнице.

Табела 5. Број референци у „Ле Монду”

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Број референци – „Србин/српски“	154	126	18
Број референци – „Милошевић“	77	38	2
Број референци – „Савезна војска“	115	93	4
Број референци – „Србија“	108	73	6
УКУПНО	454 (55,8%)	330 (40,5%)	30 (3,7%)

Графикон 3. Број референци у „Ле Монду”

Табела 6. Примјери референци у „Ле Монду”

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски“	„Великосрпски шовинизам”, „хегемонистички тоталитаризам српске моћи”, „православни, оријентални и аутократски”	„Тензије између Срба и Хрвата”, „Српска енклава у Хрватској”	„Три Србина убијена”, „историја је Србима дала разлога за страх”
Примјер референци – „Милошевић“	„неомарксистички популиста који жели личну власт”, „изазивањем невоља жели да настави српску хегемонију у Југославији”, „жели да погорша тензије у другим републикама”	„предсједник Србије”, „састаће се”	„изјавио је да је спреман да прихвати платформу”
Примјер референци – „Савезна војска“	„догматска, комунистичка хегемонистичка сила”, „једина аутентична бољшевичка војска”, „закупљена одбраном социјализма”	„послате војне јединице”, „прорачунате мјере”	„допринијела смирењу”
Примјер референци – „Србија“	„последњи бастион популистичког, демагошког и централизованог неокомунизма”, „терористи увезени из Србије”, „репресија Србије над албанском мањином на Косову”	„дио Србије”, „представници Србије”	„Србија не жели бољшевизам или перestroјку, већ Европу”

Укупна бројка за ова четири израза заједно показује да су снаге супротстављене сецесијама Хрватске и Словеније 454 пута стављене у негативни контекст (55,8% од укупног броја спомињања термина), у неутралном контексту су 330 пута (40,5%), а у позитивном контексту 30 пута (3,7%).

Ле Монд је 25. децембра 1991. године написао да ће „комунисти задржати власт у Србији”. У јануару је доведена у питање аутентичност документарног филма војске (28. јануара). *Ле Монд* је писао да су хрватске власти вјеровале да ће филм служити „као инструмент војне репресије јер (некомунистичка) Хрватска жели независност од Београда” (1. фебруара). У фебруару је изабрана нова српска влада, али њене политике „одмах се квалификују као нејасне и конзервативне” (13. фебруара), а 22. фебруара *Ле Монд* је извијестио да међународна организација за људска права оптужује српске власти да „спровode у дјело чин принудне интеграције

косовске привреде”. *Ле Монд* је 6. марта извијестио о тврдњама хрватских власти да је „психо-за међу Србима у Хрватској увезена провокацијама из Србије”. У чланку о Косову од 11. марта пише се о „српској репресији на Косову” и цитира се албански лидер Адем Демаћи (Adem Demaçi), „косовски Нелсон Мандела”, који каже да је „Косово највећи затвор човјечанства”.

У неколико чланака *Ле Монд* је извјештавао о мартовским демонстрацијама у Београду. Милошевић је „окривљен за насиље” (13. марта), али је *Ле Монд* закључио да лидер опозиције Вук Драшковић „отјелотворује демократски национализам у Србији који се супротставља не-окомунистичком национализму Слободана Милошевића – јер, заправо, нема разлике по националном питању” (15. марта). У едиторијалу од 19. марта тврди се да су догађаји у Србији, „последњем бастиону популистичког, демагошког, централистичког неокомунизма”, дестабилизовали земљу. Милошевић „изазива побуну Албанаца” и „жели да погорша тензије у осталим републикама” (19. марта). У чланку који се бави историјском позадином југословенске кризе, *Ле Монд* је написао да су хрватске усташе из Другог свјетског рата (хрватски нацисти) покушале да се освете за „српски шовинизам” између два свјетска рата тако што су убили „на десетине хиљада Срба који би одбили да им се придруже” (20. марта). *Ле Монд* је 20. марта извијестио да „већина посматрача сматра да је српски председник чврсто одлучио да се успротиви демократском рјешавању југословенске кризе”. Заправо, Милошевић „не види друго рјешење за очување јединства федерације, већ да је подвргне хегемонији – истовремено и српској и комунистичкој” (22. марта). Послије периода затишја и преговора крајем марта, *Ле Монд* је написао да се у Загребу „каже да не треба вјеровати идеји да су се Срби одрекли свог пројекта Велике Србије којим би се од земље направила Србославија” (30. марта).

У чланку о сукобима Срба и Хрвата у националном парку Плитвице писало је о страховима Срба у Хрватској, али је чланак цитирао изјаву једног хрватског званичника који је рекао да су „Срби увијек профитирали од комунизма”, те да за дестабилизацију треба окривити Милошевића и његов „типично оријентални деспотизам” (3. априла). Чланак о мишљењу париског професора хрватског поријекла, објављен 11. априла, био је директан одговор на интервју са Вуком Драшковићем од 15. марта, у којем је аутор критиковао лидера српске опозиције рекавши да се „придружује пропаганди Милошевићеве комунистичке владе” тако што дискутује о страховима Срба у Хрватској. Након сукоба у Боровом Селу почетком маја, *Ле Монд* је цитирао Туђмана који је рекао да је убиство припадника хрватске полиције „дјело гомиле екстремиста у служби моћи Београда” (8. маја), те Туђмановог савјетника Дарка Бекића који је тврдио да су Срби ангажовали припаднике бивше румунске Секуритатее (тајне полиције која је била у служби Николајеа Чаушескуа) да се боре на њиховој страни (9. маја). Истог дана, едиторијал у *Ле Монду* тврди да је „практично јасно да је убиство 12 хрватских полицајаца операција коју су пажљиво испланирали српски националистички четници који су долазили из Београда, наоружани модерним пушкама, а можда су им чак помогли и плаћеници из бивше Секуритатее”.

У едиторијалу се такође тврдило да је Милошевић бранио тезу о „снажној, централизованој федерацији под српском доминацијом”. У чланку од 10. маја цитира се хрватски посланик који је рекао да је сукоб између Срба и Хрвата „сукоб између цивилизација” – „католичког, западног и

демократског свијета – оног Словеније и Хрватске – и православног, оријенталног и аутократског свијета – оног Срба”. *Ле Монд* је 11. маја објавио интервју са хрватским предсједником Туђманом, који је тврдио да „акција великосрпских елемената и четничких терориста у Хрватској има за циљ само да погорша ситуацију”. У интервјуу од 15. маја са Стипом Месићем, хрватским представником у савезном Предсједништву, аутор га је описао као „оптимистичног”, „шаливог” и да жели „дијалог” и „преговоре”. У чланку од 28. маја, у коме се износи мишљење једног српског новинара, тврди се да је за ублажавање тензија између Срба и Хрвата у Хрватској било потребно да се хрватски режим извини Србима због масакра у Другом свјетском рату, које су над њима починиле хрватске усташе, на исти начин на који се Хелмут Кол извинио Јеврејима.

У писму које је било одговор на ово мишљење, а које је написало неколико хрватских католичких свештеника, тврдило се да Хрвати то неће учинити све док се Срби не извине због својих „геноцида” над Хрватима, Муслиманима, Македонцима, Црногорцима, Албанцима, Њемцима и Мађарима (18. јуна). *Ле Монд* је 21. јула објавио анкете које су откриле да је свега 50 процената Хрвата подржавало сецесију (а не 94 процента како тврди хрватска влада) и да је 44 процената Словенаца подржавало сецесију (а не 88 процената колико тврди словеначка влада). Након тога забиљежено је да су се Европска заједница и Сједињене Државе успротивиле сецесијама (24. јуна), али су Хрватска и Словенија 25. јуна прогласиле независност.

Закључак

Бројеви откривени анализом садржаја су релативно константни: пројугословенске снаге су стављене претежно у негативан контекст (60%, 63%, 55,8%). Веома су ријетко стављене у позитиван контекст (3,4%, 3,4%, 3,7%). Према томе, за извјештаје *Економиста*, *Тајмса* и *Ле Монда* може се рећи да су пристрасни према Србима и савезној Југославији. Иако не указује сваки израз у негативном контексту на пристрасност (убиство је ипак убиство), када се посматра у цјелини, репортаже указују на антисрпску и антијугословенску пристрасност. Ово се односи на све термине.

Иако је пристрасност била константна током читавог периода, пристрасност према сваком термину понаособ достигла је врхунац у различито вријеме. За термин „војска” врхунац је био у јануару/фебруару, када су Хрвати и Словенци упозорили против „војне интервенције”. За термин „Милошевић” у марту, након демонстрација у Београду. За термине „Срби” и „Србија” врхунац је био у априлу, послје сукоба Срба и Хрвата у Крајини. Кулминација је била у мају и јуну, а доминирала је пристрасност према свим присталицама савезне Југославије. Занимљиво је примјетити да су чак и они о којима се у то вријеме писало у позитивном контексту (попут српске опозиције) добили позитивну пажњу на рачун другог пројугословенског термина (када су се ти актери супротстављали српској влади), а изгубили су је убрзо након тога (када су ти актери износили своја мишљења о југословенској кризи).

Препознати извори су у великој мјери били хрватски или словеначки политичари и званичници (Туђман, Месић, Кучан). Њихови коментари су се често узимали здраво за готово,

а неколико дана касније би се поновили у језгровитим пасусима (пасусима о позадини) као чињенице. Коментари српских званичника или војних званичника коришћени су када су некога или на нешто „упозоравали” – као што су коментари Срба у Хрватској када су користили милитаристички тон и коментари српске опозиције када је нападала Милошевића. Узроци југословенске кризе, према извјештавању штампе, могли би се сажети као разлика између Срба као присталица савезне Југославије и Хрвата/Словенаца као присталица конфедерације или сецесије.

Табела 7. Срби и Хрвати/Словенци, према штампи

	Срби	Хрвати/Словенци
Политичке разлике	Хегемонисти / централисти / иредентисти	Желе независност и слободу од хегемоније
Економске разлике	Желе централно планирану економију	Желе тржишну економију
Идеолошке разлике	Комунисти	Антикомунисти
Културолошке разлике	Милитаристи / некооперативни / тврди / оријентални / заостали	Отворени за преговоре / западно оријентисани / демократски / развијени
Историјски разлози	Српска хегемонија током међуратне и комунистичке ере	Жртве српске хегемоније током међуратне и комунистичке ере / почињени злочини виђени као резултат освете за српску хегемонију

Главни проблем југословенске кризе 1991. године био је супротстављање Срба животу у независној Хрватској. Према анализи, штампа је извјестила да Срби у Хрватској немају чега да се плаше, да је њихов страх резултат пропаганде која долази из Београда и да Срби желе да створе Велику Србију на рачун Хрвата.

Врло мало, готово ништа, није се говорило о новом хрватском уставу који је Хрватску из државе свих грађана који живе у Хрватској претворио у државу хрватског народа, чиме су Срби из конститутивног народа прешли у мањину. Никад се није споменула употреба исте националне химне и валуте које су се у Хрватској користиле током нацистичког усташког режима, нити што је нова застава била врло слична оној која се користила током Другог свјетског рата у Хрватској. Такође, није се причало ни о реторици приликом које се непрестано користио израз „независна Хрватска” (који подсјећа на Независну Државу Хрватску коју су водили нацисти). Хрватска реторика усмјерена на унутрашње устројавање (која је била много тврђа и више пријетећа) заборавила се. Врло мало се причало о историјским раз-

лозима за страхове Срба (масакри усташа, чак и када се спомену, били су или умањени или оповргнути). Ништа се није говорило о Туђмановом антисемитизму и његовим антисрпским писањима, о рехабилитацији злочинаца нацистичких Хрвата, о Србима који су били шиканирани, који су губили послове и домове, те о хиљадама српских избјеглица које су побјегле из Хрватске 1990. и 1991. године.

Неки креатор политике који се информисао из извјештаја у медијима ЕЗ могао је тако само да закључи да су захтјеви Срба неоправдани и да су резултат експанзионистичких циљева, а не страхова. Хрватски/словеначки захтјев за „конфедерацијом или сецесијом” прихваћен је као готова ствар – никада није доведен у питање. Иако су Словенија и Хрватска својим захтјевима Србији и остатку Југославије поставиле ултиматум, штампа Европске заједнице тврдила је да је на Србима да попусте или да се суоче са посљедицама. „Савезна” опција одбачена је од почетка. Опстанак федерације значио би побједу за „комунистичку”, „тоталитарну”, „хегемонистичку” Србију, „екстремистичке” Србе, „бољшевичку” савезну војску и „неокомунистичког популисту” Милошевића, а на штету „западне” „демократске” Словеније и Хрватске.

Ипак, управо ову „федерацију” Европска заједница чврсто је подржавала све до почетка напора превентивне дипломатије. Док су Совјетски Савез и Сједињене Државе све вријеме наставили да подржавају федерацију, Европска заједница је постепено слабила своју подршку. Европска заједница је тако постала неодлучна у вези са подршком економским реформама у Југославији – помоћ је била условна, критиковала се савезна војска и Србија, а хрватски и словеначки захтјеви почели су да се признају, па се чак и Европска заједница подијелила по том питању (прикривена подршка Њемачке, Данске и Италије). Резултат овога била је неодлучност и некохерентност политике коју је водила Европска заједница – ни сама није била сигурна коју опцију подржава. Није вршила притисак на Словенију и Хрватску да буду више попустљиве у вези са опцијом конфедерације, а није се бавила ни питањем могућих мјера за изградњу повјерења за српско становништво у Хрватској.

Тако су медији имали могућност да утичу на политику Европске заједнице. У ствари, политика није била ни чврста ни јасно дефинисана: Европска заједница је супротстављеним странама слала двосмислене, помијешане поруке, услед чега су ставови свих страна још више очврснули – актери превентивне дипломатије нису били кохерентни, употреба економских подстицаја Европске заједнице била је неадекватна и неправовремена, а притисак да се донесу мјере за изградњу повјерења био је врло слаб. Такође, напори Европске заједнице били су усмјерени на спречавање сукоба који је у то вријеме био на периферији њеног геостратешког интереса. Европска заједница је 1991. године била закупљена Заливским ратом, поновним уједињењем Њемачке, процесом распада Совјетског Савеза, преговорима из Мас-трихта и транзицијом у Источној Европи. Због тога су медији могли имати утицаја на напоре Европске заједнице у превентивној дипломатији.

С обзиром на то да Европска заједница у то вријеме није имала адекватне обавештајне податке, може се рећи да су медији били важан извор информација за креаторе политике

Европске заједнице.²²⁵ Међутим, извјештавање три веома утицајна штампана медија (из земаља које су традиционално подржавале савезну Југославију и Србију) указивала су на анτισрпску и антијугословенску пристрасност. Негативно извјештавање могло је допринијети постепеној промјени (слабљењу) подршке Европске заједнице савезној Југославији, а такође и неусклађености превентивне дипломатије Европске заједнице и неодлучности Европске заједнице о томе како формулисати адекватну стратегију – што је довело до неуспјеха Европске заједнице да спречи насилно рјешавање југословенске кризе.

У интервјуу са аутором, њемачки амбасадор у Европској унији Дитрих фон Кјав потврдио је да је утицај медија на политику Европске заједнице према Југославији 1991. године био „изузетно велик” и да су се „многе одлуке на почетку југословенске кризе направиле под притиском медија”. Фон Кјав је рекао да се лично противио распаду Југославије и да је „(њемачки министар спољних послова Ханс Дитрих) Геншер био сагласан са мном, али је морао да поступи супротно под јаким притиском медија”.

3.1.2. Босна и Херцеговина (1992):

Извјештавање америчких медија током напора превентивне дипломатије

Медији у Сједињеним Државама сматрају се једним од најслободнијих и најразвијенијих на свијету, због гаранција које пружа Први амандман. Дакле, моћ медија у Сједињеним Државама је веома јака. У периоду који смо анализирали, међу најмоћнијим штампаним медијима били су дневни листови *Њујорк тајмс*, *Вашингтон пост*, *Вол стрит џурнал*, *Лос Анђелес тајмс*, као и недјељници попут *Тајма*, *Њузвика* и *Њу рипаблика*. Уредничке политике ових листова имале су могућност да утичу на доносиоце одлука у Вашингтону.

3.1.2.1. Анализа садржаја

Анализа садржаја извршена је на часопису *Њујорк тајмс* и на комбинацији неколико недјељника и часописа (*Тајм*, *Њузвик*, *Њу рипаблик*, *Нешнал ревију* [National Review]). Анализираће се сви чланци у овим медијима који се односе на кризу у Југославији у периоду од 15. јануара 1992. године (признање Словеније и Хрватске од стране Европске заједнице) до 6. априла 1992. године (признање Босне од стране Европске заједнице / Сједињених Држава и почетак рата). Овај период се анализира зато што је америчка политика играла мању улогу у кризи прије него што се умијешала у босански случај, те зато што се мало писало о босанском проблему све до признања Хрватске и Словеније.

Анализа ће се фокусирати на четири појма: „Србин/српски”, „Србија”, „Милошевић” и „Савезна војска”. Термин „Србин/српски” односи се и на Србе у Србији и у Хрватској/Босни. „Србија” се односи на Републику Србију. „Милошевић” се односи на предсједника Србије Слободана Милошевића. „Савезна војска” се односи на Југословенску народну армију. Термини могу указивати на опсег извјештавања како о присталицама југословенске опције тако и о Србима.

225 Wolfgang Pohrt, “Decision on the Fate of Yugoslavia”, *Konkret*, September 9, 1991.

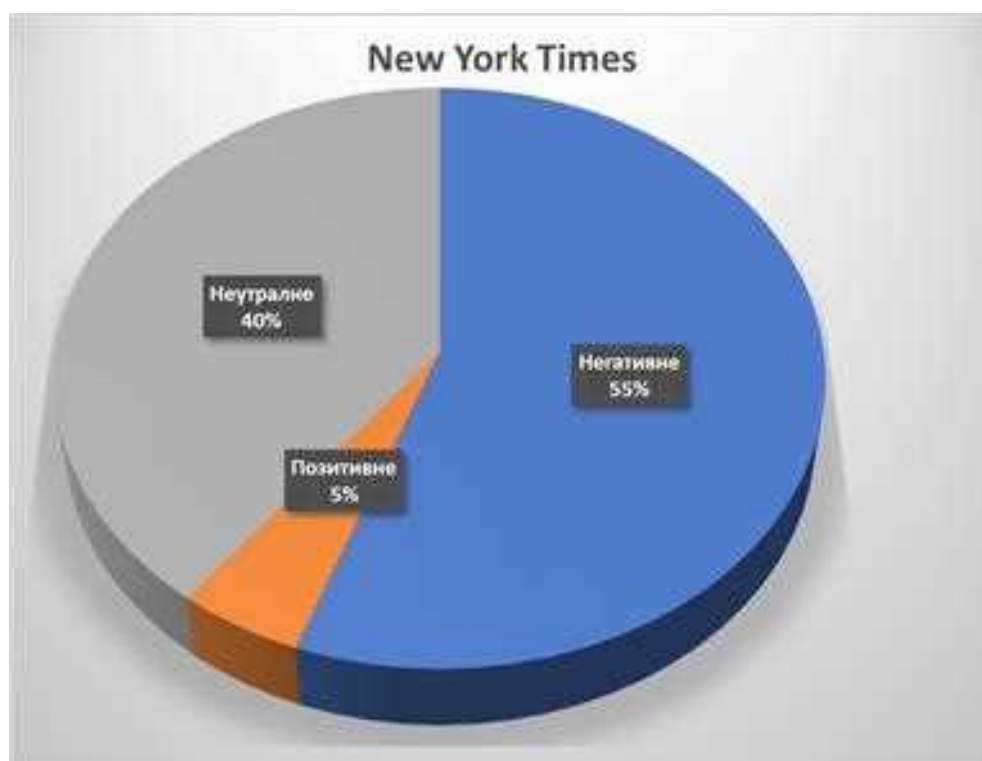
Сви појмови подијелиће се у три категорије, на основу концепта *афекта*: *негативни* афект указује на то да је тај израз коришћен у негативној конотацији у контексту времена (1992) и читалачке публике (креатори политике); на примјер, чинилац који се представља овим термином није сарађивао, пријетио је, манипулисао и тако даље. *Неутрални* афект указује на то да је термин коришћен у неутралној конотацији, на примјер, „рекао је”, „ужи-во”, „вођа” и тако даље. *Позитиван* афекат значи да је термин коришћен у позитивној конотацији; на примјер, објашњење разлога за дјело које је чинилац урадио представљен је термином починио, приказ страхова, патње, сарадње чиниоца. Анализа садржаја фокусираће се на конотацију у којој су сваки од ова четири појма коришћени у свим чланцима објављеним у медијима у периоду између 15. јануара 1992. и 6. априла 1992. године. Сваки пут када се један од четири појма појави у чланку, додаће му се вриједност *позитивног*, *негативног* или *неутралног* – у зависности од конотације израза. Израчунаће се укупан број употреба сваког од четири појма у свакој од три конотације. Овај број омогућиће процјену конотације коју је носио сваки анализирани појам у извјештавањима медија.

Њујорк тајмс

Њујорк тајмс је објавио 64 чланка о југословенској кризи у периоду од 15. јануара 1992. до 6. априла 1992.

Табела 8. Број референци у „Њујорк тајмсу”

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Број референци – „Србин/српски“	169	125	17
Број референци – „Милошевић“	29	6	1
Број референци – „Савезна војска“	37	28	4
Број референци – „Србија“	29	29	1
УКУПНО	264 (55,6%)	188 (39,6%)	23 (4,8%)

Графикон 4. Број референци у „Њујорк тајмсу“

Табела 9. Примјери референци у „Њујорк тајмсу“

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски“	„територија коју су окупирали Срби“, „нерегуларне српске снаге су убиле“, „мете српског национализма“	„живе у Хрватској“, „највеће српско подручје“, „разговори са српским лидерима“	„rekli да се плаше да ће поново бити жртве“
Примјер референци – „Милошевић“	„тврди комуниста“, „фашистички убица“, „у искушењу да потражи обновљену народну подршку ратом“	„одлучио да не подржи“, „инсистирао на томе“	„подржава снаге УН“
Примјер референци – „Савезна војска“	„преузеле су српске трупе“, „оптужени за гранатирање Осијека“, „подржали нерегуларне српске снаге“, „свргнули несрпске генерале“	„потписала савезна војска“, „рекао“, „повући се“, „ватрена снага војске“	„договорила“, „пуна сарадња“
Примјер референци – „Србија“	„прибјегла сили да би ријешила етнички и политички сукоб“, „насилно окончала аутономију Косова 1989.“	„план који је потписала Србија“, „српски председник“, „каже“, „оставља само Србију и Црну Гору“, „у Србији“	„ноћна мора Србије је хрватски фашизам“

Укупан број за четири израза заједно (475 референци) указује на то да су снаге супротстављене сецесији Босне и Херцеговине у негативни контекст стављене 264 пута (55,6% од укупног броја), у неутрални контекст 188 пута (39,5%) а у позитиван контекст 23 пута (4,8%).

Пажљивији поглед на *Њујорк тајмс* подржава ове бројке. Дан након што је Европска заједница признала Словенију и Хрватску, 16. јануара, *Њујорк тајмс* је објавио коментар мађарског министра иностраних послова Гезе Јесенског, који је тврдио да је признање требало да се догоди и раније, те да је неопходно да се без одлагања признају све сецесионистичке републике (од стране Европске заједнице, али и Сједињених Држава) јер би признање довело до стабилности у региону.

У уредничком коментару *Њујорк тајмса* од 16. фебруара тврдило се да би изолација Србије и признање Хрватске „подстакли мир”. Лист је појачао праћење босанске кризе на дан референдума, 1. марта. Објашњење босанске ситуације истакло је да се Муслимани и Хрвати плаше Југославије у којој доминирају Срби, док Срби желе да остану у истој држави као и Србија. Изетбеговић је представљен као једини југословенски лидер који никада није био комуниста. У чланку од 3. марта, Срби су постављали барикаде широм Сарајева због резултата босанског референдума о независности, који су бојкотовали. *Њујорк тајмс* је 4. марта објавио чланак датиран „27. фебруар”, у којем се приказују рушевине Вуковара у Хрватској, гдје се жестока битка водила пет мјесеци раније.

У чланку је писало да је већи дио разарања починила „југословенска војска под вођством Срба”. Срби у Босни су 7. марта постали „мањина”, за њих је речено да „пријете грађанским ратом”. У анализи југословенске кризе од 8. марта поновила се тврдња да српска „мањина” пријети ратом, али је такође писало да је и сама Србија пријетила Македонији (још једној држави коју Сједињене Државе нису признале) и да је српска влада уништила своју земљу како би подржала ратне напоре. Исти овај чланак пратиле су двије фотографије. На једној од њих показана су тројица наоружаних мушкараца које је лист описао као „наоружани Срби контролишу пут близу Сарајева”, а да нису идентификовали ожалашћене. Међутим, крст на фотографији јасно приказује ћирилични натпис на њему – била је то сахрана Николе Гардовића, Србина чије је убиство у Сарајеву изазвало гњев Срба. У издању од 9. марта аутор је написао да Србија пријети интервенцијом у Босни и Македонији, да је предсједник Србије Милошевић комуниста који је постао главни заговорник борбе против хрватске независности и да је у искушењу да обнови рат против Хрватске.

Након интензивног извјештавања *Њујорк тајмса* у првих десет дана марта, амерички државни секретар Џејмс Бејкер је 10. марта први пут наговјестио да би Сједињене Државе могле да признају сецесионистичке републике, укључујући и Босну. Истог дана, Милошевић је у извјештају из Београда приказан као комуниста, а српска опозиција као националистичка. Бејкер је, са своје стране, 11. марта ставио до знања да ће са ЕЗ радити на признавању сецесионистичких република.

Неколико дана касније, дошло је до продора у преговорима између три етничке групе у Босни. Сва тројица лидера потписали су такозвани Кутиљеров план, који је имао за циљ очување Босне као цјелине, уз истовремену подјелу земље на етничке кантоне. За *Њујорк тајмс*, то је био први и посљедњи пут да се спомиње Кутиљеров план. Његова судбина, укључујући и амерички утицај на Изетбеговићеву одлуку да накнадно опозове свој потпис и убије план, никада није постала позната читаоцима *Њујорк тајмса*. Међутим, лист је 27. марта објавио још један чланак у којем се критикује српска влада. Дугогодишњи комунистички дисидент Милован Ђилас критиковао је српско руководство. Дакле, позорница је постављена: према извјештавању *Њујорк тајмса*, Милошевић је био комуниста, националиста и фашиста који је напао Хрватску, наоружавао Србе на територији Босне и Херцеговине, пријетио Босни и Македонији, урушавао српску економију, крао из савезних резерви, а код куће су га критиковали комунисти, националисти и либерали. У сваком случају, америчка администрација је 28. марта објавила да планира да призна сецесионистичке републике чим то учини Европска заједница.

Почевши од почетка априла, напади српске „милиције” и „банде” пунили су чланке *Њујорк тајмса*. Ови напади покренути су како би се спријечило признање, наводи лист.

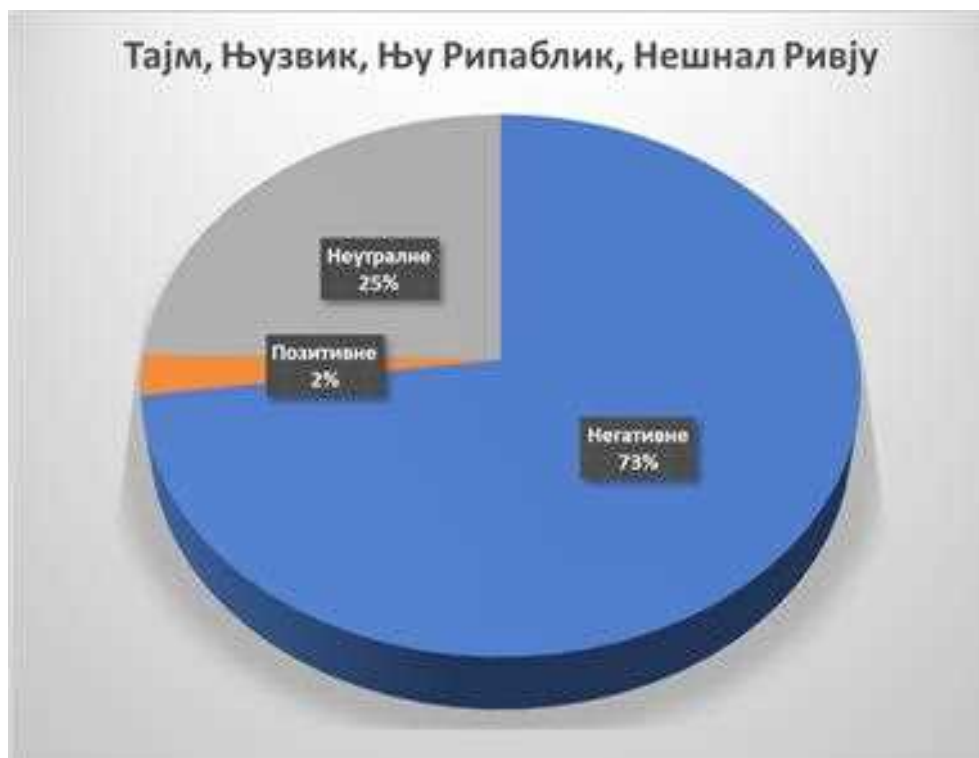
Европска заједница 6. априла признала је Босну као независну државу, што су учиниле и Сједињене Државе наредног дана.

Тајм, Њузвик, Њу рипаблик, Неинал ривју

Ова четири часописа објавила су укупно 11 чланака о југословенској кризи у периоду између 15. јануара 1992. и 6. априла 1992. године.

Табела 10. Број референци у „Тајму”, „Њузвику”, „Њу рипаблику”, „Неинал ривју”

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Број референци – „Србин/српски“	28	13	2
Број референци – „Милошевић“	10	4	0
Број референци – „Савезна војска“	11	2	0
Број референци – „Србија“	13	2	0
УКУПНО	62 (72,9%)	21 (24,7%)	2 (2,4%)

Графикон 5. Број референци у „Тајму”, „Њузвику”, „Њу Рипаблику”, „Нешнал ривјуу”

Табела 11. Примјери референци у „Тајму”, „Њузвику”, „Њу рипаблику”, „Нешнал ривјуу”

	Негативне	Неутралне	Позитивне
Примјер референци – „Србин/српски“	„фашистички српски демагог”, „српски војници су навијали док су се њихове гранате забијале у кровове Дубровника”, „крај српске агресије на Хрватску”	„српске организације су позвале” „разлике између Срба и Хрвата”	„страх међу Србима”
Примјер референци – „Милошевић“	„намјерно је побуђивао и манипулисао страховима”, „тврди комуниста”, „Милошевић и његови неокомунисти”	„рекао”, „дао политичку подршку”	
Примјер референци – „Савезна војска“	„мало људи је вјеровало у верзију коју је приказала војска”, „рат који само што није започела југословенска војска”	„позвала”, „повлачење војних јединица”	
Примјер референци – „Србија“	„у Србији је (национализам) остао уско у вези са тврдокорним лењинизмом”, „починила екстремна злостављања у провинцији Косово са већинским албанским становништвом”	„између Србије и Хрватске”, „колеге из Србије”	

Укупан број за четири израза заједно (85 референци) указује на то да су снаге супротстављене сецесији Босне и Херцеговине у негативни контекст стављене 62 пута (72,9% од укупног броја), у неутрални контекст 21 пут (24,7%) и у позитиван контекст два пута (2,4%).

Иако је већина анализираних чланака у великој мјери у сагласју са чланцима *Њујорк тајмса* (у погледу теме и презентације), издвајају се два чланка. *Њу Рипаблик* је 24. фебруара објавио анализу америчке политике у вези са југословенском кризом. Аутор Патрик Глин (Patrick Glynn) је у чланку тврдио да је америчка политика од почетка била погрешна и да је и даље таква јер су Сједињене Државе одбијале да признају сецесионистичке републике. Његов аргумент био је да је Србија недемократска, комунистичка, националистичка и насилна према Албанцима на Косову и другим народима на другим мјестима у бившој Југославији. С друге стране, Хрватска је била демократска и отворена за компромисе и преговоре.

Глин је одбацио америчке страхове да је могуће да ће се рат након признања прелити у Босну и тврдио је да је напор Њемачке да се признају Хрватска и Словенија донио стабилност у регион. Тврдио је да је та политика донијела „апсолутни губитак међународне моћи за Сједињене Државе”, те је предложио да је таква политика можда посљедица личних финансијских интереса неких америчких креатора политике, као што је замјеник државног секретара Лоренс Иглбергер, који је, према Глиновом излагању, имао акције у двјема великим југословенским фирмама и стога је можда био „склонији да Србима пружи више наклоности”.

Још један чланак који критикује америчку политику према Југославији појавио се седам дана касније, 2. марта, у *Нешнал ривјуу*. Бивши амерички предсједник Ричард Никсон (Richard Nixon) је у чланку критиковао Сједињене Државе због подршке централној „комунистичкој” влади и тврдио је да би подршку требало да дају „демократским” независним републикама.

Закључак

Бројеви који произлазе из анализе садржаја показују да су појмови који се односе на актере који су се противили отцјепљењу Босне и Херцеговине стављени у претежно негативан контекст (55,5 посто, 72,9 посто), а у позитиван контекст врло ријетко (4,8 посто и 2,4 посто). Може се рећи да су анализирани медији извјештавали на антисрпски и антијугословенски начин. Опет, негативне конотације превазилазиле су објективне негативне радње (попут убиства) и, у великој мјери, бавиле су се субјективним интерпретацијама. На крају крајева, упркос спорадичном насиљу, анализирани период обиљежило је одсуство отвореног рата (говори се о периоду током прекида ватре у Хрватској и прије избијања масовног насиља у Босни).

Извјештавање је слиједило образац који се појавио претходне године током превентивних напора Европске заједнице. Поново, сви пројугословенски и просрпски актери су један за другим оповргнути. На примјер, крајишки Срби критиковани су у јануару и фебруару, док су Срби, Милошевић и војска критиковани у марту и априлу. Милошевићу и српској влади дали су глас тек када су критиковали руководство крајишких Срба, док је српска опозиција добила глас само када је критиковала Милошевића.

Слично случају у Хрватској, рјешење за избјегавање рата у Босни било је проналажење начина да се задовоље захтјеви Срба, који су се противили животу у независној Босни. Ипак, никада се нису представили захтјеви Срба. Неки креатор политике Стејт департмента који је читао чланке које су писале анализиране медијске куће током времена када је америчка превентивна дипломатија вршила своје напоре био би обавијештен да су Срби „ирегуларци”, „побуњеници”, „милиције”, „банде”, „герилци”, а самим тим нису били „трупe” или „војници”, што су били термини резервисани за Муслимане и Хрвате. Срби су се сматрали „мањином” и у Хрватској и у Босни, што – тврдили су Срби – није било тачно, јер су у тим републикама били „конститутивни народ” и заправо су се борили против тога да их се третира и дефинише као „мањине”. Сама Србија је била „агресор”, „пријетила је Босни”, „пријетила Македонији”, „прибјегавала насиљу на Косову”, „крала савезне резерве”, па ју је било „добро изоловати”. Предсједник Србије Слободан Милошевић био је „комуниста”, али и „националиста” и „фашиста”.

С друге стране, Срби су се врло ријетко помињали као жртве. Предсједавајући босанског Предсједништва Алија Изетбеговић представљен је јавности као једини лидер у бившој Југославији „који никада није био комуниста”. Муслимани и Хрвати „страхују да остану у Југославији коју воде Срби”, док се уопште не спомиње страх Срба да живе у Босни коју воде Муслимани и Хрвати – Срби се не плаше, они само желе да живе у „истој држави као Срби”. Није било расправе о тачки гледишта Срба који живе на територији Босне и Херцеговине, која је произвела сљедећу дилему: „Ако Муслимани и Хрвати не желе да живе са Србима у мултиетничкој Југославији, зашто би Срби жељели да живе са Муслиманима и Хрватима у мултиетничкој Босни?” Стога се врло мало спомињало образложење српског противљења животу у независној Босни. Акценат се стављао на занемаривање српских тврдњи као нелегитимних, а сматрало се да су српски лидери агресивни и пријетња за читав регион.

Занимљив период у извјештавању медија био је период који је непосредно претходио промјени става Сједињених Држава о признавању сецесионистичких република (крај фебруара – почетак марта). Овај период започео је оштром критиком америчке политике према Југославији у *Њу рипублику*, у којој се тражило помјерање става о признању. Услиједио је период интензивног антисрпског извјештавања у *Њујорк тајмсу*, који је почео од референдума у Босни и завршио најавом промјене у америчкој политици. Од главног противника признања, Сједињене Државе су одједном постале његов главни заговорник.

Резултати анализе немају намјеру да докажу да је промјена америчке политике била резултат медијског извјештавања. Ипак, штампа је имала могућност да изврши утицај на америчку политику. У ствари, америчка превентивна дипломатија била је неповезана и није била јасно дефинисана: њена политика признавања се промијенила и изненада се преокренула, њен став према Србима из Босне и Херцеговине постао је непријатељски и имала је улогу у „убијању” Кутиљеровог компромисног плана. Амерички напор такође је био усмјерен на спречавање сукоба који је у то вријеме био на периферији њеног интереса. У ствари, Сједињене Државе су изгубиле геостратешки интерес на подручју Југославије на крају Заливског рата. Тако нестабилност у Југославији није директно угрожавала интересе Сједињених Држава.

С обзиром на то да се америчка политика промијенила и ускладила са медијском перцепцијом кризе, могуће је да је извјештавање медија имало одређени утицај на цјелокупну америчку стратегију – укључујући слабљење противљења признавању сецесионистичких држава, одбацивање значаја и легитимитета српских захтјева и стварање свеобухватне забуне око овакве политике. Стога су медији могли да допринесу неуспјеху Сједињених Држава да спријече насилно рјешење босанског проблема.²²⁶

3.2. Други дио: Анализа медијског садржаја: Догађаји који су претходили рату и сам рат у Сребреници (1992–1995)

Београдски независни Институт за политичке студије²²⁷ извршио је анализу новог медијског садржаја о догађајима који су претходили рату и о самом рату у Босни и Херцеговини (1991–1995). Ексклузивност ове студије лежи у чињеници да је током читавог периода који је претходио почетку рата и самог рата у БиХ анализирано 10.000 страница из примарних извора. Према нашим сазнањима, до сада не постоји релевантна анализа која је проучавала читав временски оквир који укључује период прије почетка рата и период самог рата у Сребреници.

Сљедеће истраживање је саставни дио студије.

3.2.1. Методологија истраживања

Наше истраживање има за циљ да пружи разумијевање слике о Србима у рату у БиХ коју су формирала два западна медија: *Њујорк тајмс* и *Гардијан*. Истовремено ћемо анализирати слику и других народа у БиХ. За ово смо се одлучили из неколико разлога.

- Прво, ови листови су неки од најутицајнијих западних медија.
- Други разлог је водећа позиција коју ове новине имају у погледу тиража и читалачке публике у својим земљама (*Њујорк тајмс* у Сједињеним Државама и *Гардијан* у Уједињеном Краљевству).
- Треће, избор ових медија обухвата англосаксонско говорно подручје земаља које су (ин)директно учествовале у рату у БиХ.
- Четврто, ове дневне новине су погодне за истраживање, јер су нам омогућиле приступ електронској архиви током читавог временског периода релевантног за ово истраживање, што није био случај са неким другим медијима које смо покушали да користимо у анализи (нпр. *Вашигтон пост*).

226 Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype.”

227 Институт за Политичке студије је истраживачка институција у Београду која је активна на пољу друштвених наука већ 50 година. Кроз пола вијека његовог дјеловања, Институт се развио у модерну и независну научну институцију чија су специјалност комплексна друштвена истраживања. За више детаља, види: <http://www.ips.ac.rs/en/>

- Коначно, дневни листови пружају садржај који је релативно лак за обраду – састоје се од писаног текста, одакле истраживачи могу сакупити материјал и анализирати га без употребе великих људских, материјалних или временских ресурса (за разлику од видео-медија попут *Си-Ен-Ен*-а или *Би-Би-Си*-ја [BBC]).

Треба нагласити да ово истраживање није покрило извјештаје медија из неких других земаља, чији би резултати значили много за дубље разумијевање начина на који су медији на међународном нивоу, тј. у земљама као што су, на примјер, Њемачка, Француска, Русија итд., извјештавали о Србима и догађајима који су претходили рату и догађајима током самог рата у БиХ. Главни разлог за то је недостатак финансијских средстава којим би се успоставила мрежа истраживача која би покрила друга језичка подручја, те временско ограничење пројекта. Такође треба напоменути да из истих разлога недостају и информације о томе како су локални и регионални медији пратили рат. Међутим, остаје препорука да се оваква врста истраживања спроведе у будућности као додатак овој студији.

Како би се дошло до прецизнијих резултата о томе каква је била слика о Србима прије и током рата у БиХ, коју су сликали *Њујорк тајмс* и *Гардијан*, основни услов био је приступ посебној бази података у којој се налазе сви чланци који покривају дефинисану тему. Студија обухвата временски оквир предратног периода и периода до краја сукоба. Дакле, главна база података укључује чланке објављене од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. године. Аутори овог истраживања немају претходних сазнања да је икад раније спроведено истраживање истог обима. Само ова чињеница доприноси ексклузивности и важности спроведеног истраживања. Међутим, истраживачи су се у исто вријеме суочили са одређеним изазовима које је требало превазићи. Конкретно, формиране су двије базе података (по једна за сваки дневни лист), које су укључивале скоро 10.000 страница које је било неопходно анализирати. Истраживачи процјењују да је анализирано преко 95% чланака који су покривали период прије и током рата у БиХ, а који су објављени у овим дневним новинама.

Након формирања базе података, истраживачи су примијенили методе анализе садржаја како би анализирали чланке. Имајући у виду обим испитиваног узорка, примијењена је компјутеризована квантитативна анализа садржаја. Софтвер који се тренутно најчешће примјењује за аутоматску анализу текста засновану на анализи одређених ријечи је ЛИВЦ (LIWC) (Linguistic Inquiry and Word Count – Лингвистичко истраживање и бројање ријечи), те је он и коришћен као алат и у овој анализи. Као и други рачунарски програми, ЛИВЦ има софтвер који обрађује текст упоређујући га са претходно дефинисаним рјечником. Програм врши правилну анализу текста и користи једну ријеч као јединицу анализе. Дизајниран је на такав начин да упоређује морфемски састав сваке појединачне јединице анализе у увезеном тексту са графемским саставом рјечника који је већ уграђен у базу података. Рјечник је састављен од графемских композиција, класификованих у категорије на начин да се један састав може повезати са једном или више категорија. Када програм у рјечнику пронађе графему која је у вези са графемским саставом увезеног текста, региструје категорију и графему која тој категорији припада.

Коначно, након што се цјелокупан текст обради на овај начин, програм израчунава проценат учесталости представљања сваке од унапријед дефинисаних категорија текста. Другим ријечима, исход анализе резултат је квантитативног мјерења учесталости сваке од категорија у дефинисаном узорку. Не упуштајући се даље у метод издвајања категорија, неопходно је напоменути да је валидност ЛИВЦ-а као инструмента за анализу текста до сада доказана више пута. Овај програм доказао се као користан за анализу лингвистичке производње у психолошким истраживањима, од клиничке до социјалне психологије. Заправо, на основу општих дескриптора текста и лингвистичких категорија, укупног броја ријечи у цијелом тексту, просјечног броја ријечи у реченици, учесталости употребе различитих ријечи итд., прикупљамо информације о томе како особе комуницирају кроз говор или текст, или, другим ријечима, о аспектима који нису у вези са самим садржајем текста. С друге стране, на основу категорија као што су негативне и позитивне емоције (страх, туга, бијес), прикупљамо информације о емоционалном тону. Такође, на основу категорија које одражавају когнитивне механизме (увиди, узрочно-посљедична веза, неслагање, преиспитивање) стичемо увид у заступљеност различитих мисаоних процеса који се одражавају у језику који се користи.

ЛИВЦ такође садржи категорије које одражавају друге психолошки важне процесе као што су социјални, перцептивни, биолошки и корелативни процеси. На крају, примјеном овог програма могуће је стећи увид у теме које су најзаступљеније у лингвистичкој продукцији једне особе, односно посао, разонода, кућа, новац, религија итд. У том смислу, ЛИВЦ је програм који производи широк спектар карактеристика вербалне производње. Први корак у квантитативној анализи био је дефинисање рјечника / кључних ријечи од интереса (то је основни корак текуће рачунарске анализе садржаја). Процес избора кључних ријечи биће детаљно објашњен у потпоглављу које се бави резултатима истраживања. Квалитативна анализа садржаја коришћена је само као допунска метода, гдје је то било могуће, као додатак резултатима квантитативне анализе.

То што смо подијелили базу података на два дијела, за сваки дневни лист појединачно, омогућило нам је да анализирамо „општу слику” Срба и других народа прије и током рата у БиХ (за сваке новине претражене су кључне ријечи у бази података, тј. за период између 1. јануара 1991. и 31. децембра 1995). Важно је напоменути да нам је ово пружило снажне резултате када су у питању тренутак настанка и учесталост употребе одређених израза, као што су „геноцид” и „етничко чишћење”, као и тренутак појаве и учесталости помињања Срба као етничке групе која је спроводила такве акције против других етничких група у БиХ, у поређењу са помињањем Хрвата и Муслимана. Такође, још један снажан податак у вези је са ратним чланцима на насловним странама у БиХ.

При анализи већине генерализација, истраживачи су истовремено базе у којима су садржани чланци из горе поменутих листова подијелили на више одјељака, како би могли доћи до конкретнијих закључака. Једна од великих база података односи се на чланке у чијим насловима се јављају ријечи „Сребреница“ или „заштићена зона УН“, а та база података створена је као таква како би истраживачи могли добити увид у слику о Србима која је конструисана у вези са

дешавањима у горе поменутој заштићеној зони УН. Том приликом ће се иницијално анализирати дефинисане кључне ријечи за текстове о Сребреници за период од 1. априла 1992. до 31. децембра 1995. Као и у случају Сарајева, овако широки обухват новинских чланака треба да допринесе што бољем разумијевању начина извјештавања о овом догађају и прије главних дешавања, а нарочито послјије, када се нагло појављује велики број текстова. Поред тога, ту базу је требало подробније објаснити, те су изграђена још три узорка, како би се утврдила учесталост помињања Срба као цивилних и/или војних жртава у поређењу са учесталосту помињања Муслимана као цивилних и/или војних жртава у вези са сљедећим конкретним дешавањима:

Кампања спаљене земље (април 1992 – март 1993), демилитаризација Сребренице (април и мај 1993. године) и пробој обруча, улазак снага Војске Републике Српске и посљедице (јул – август 1995). Разлози за одабир поменутих временских интервала су сљедећи. Током периода април 1992 – март 1993. године одиграо се напад муслиманских војних снага, при чему је извршено етничко чишћење на територији од 900 квадратних километара, а чији је резултат био око 2.000 убијених Срба.²²⁸ Период април и мај 1993. године је изабран јер је Резолуцијом 819 Савјета безбједности Уједињених нација Сребреница проглашена заштићеном зоном 16. априла 1993. године. Због тога је ова два мјесеца изузетно важно посебно анализирати. Период за јул и август 1995. одговара коначном нападу Војске Републике Српске на заштићене зоне УН (Сребреницу и Жепу) и њихово заузимање. Непосредно након пада Сребренице, у поменутих новинама појављује се велики број чланака који се фокусирају на извјештавање о ономе што се данас назива Масакр у Сребреници.

Сљедећа велика база података укључује само наслове текстова, као и све значајне фотографије и други визуелни садржај објављен између 1. јануара 1991. године и 31. децембра 1995. године. Треба напоменути да се ова база података неће анализирати због недостатка времена и потребе за ангажовањем одговарајућих стручњака, али ће постати доступна. Стога ћемо у нашој анализи представити само неке од најзначајнијих фотографија како бисмо илустровали наше закључке.

Међутим, прије него што прикажемо резултате, треба објаснити основни критеријум под којим смо бирали чланке. Имајући у виду циљ истраживања, одабрани чланци експлицитно говоре о Србима и њиховом односу према другим етничким групама, посебно према Муслиманима и Хрватима који су били на територији БиХ. Према томе, нису се анализирали чланци који нису експлицитно говорили о односима ове три групе, већ су се бавили односима између страних актера (нпр. подјела западних земаља у вези са ситуацијом у БиХ) или су се односили на друге земље бивше СФРЈ (нпр. нестабилна ситуација у Македонији или несташица горива у Србији због санкција). Чланци који су извјештавали о дејствима у које су укључени страни фактори и Срби (нпр. НАТО бомбардовање положаја Војске Републике Српске) такође су укључени у узорак за истраживање. Будући да односи између Хрвата и Муслимана/Бошњака нису предмет овог истраживања, чланци о текућем сукобу између Хрватске и БиХ нису укључени у узорак за истраживање.

228 Dušan Pavlović, *Battle for Srebrenica: War for Civilisation*, (Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2018), 286.

3.2.2. Анализа резултата

3.2.2.1. Поступак анализе података

Анализа огромне количине прикупљених података показала је да је неопходно извршити одређена прилагођавања како би се боље систематизовали сами подаци и како би се постигли најбољи могући резултати. Ово се прије свега односи на приступ о којем се говори у методолошком одјелу у вези са базама података Сарајево и Сребреница. Разлог за то је чињеница да је огроман број чланака испуњен разноврсним информацијама, односно да су новински чланци који покривају само једну тему прилично ријетки.

Као што је раније напоменуто, примарна анализа је била квантитативна, док се квалитативни приступ примјењивао само у одређеним случајевима, гдје је то било могуће и то првенствено као додатак квантитативној методи. У ту сврху формирана је база података кључних ријечи/фраза, која би била основа за квантитативну анализу садржаја. Састоји се од неколико тематских група:

- Срби као субјекти / извршиоци ратних дејстава: (снаге) (босанских) Срба муче / убијају / силују / туку / одбијају / нападају / претресају / јуришају / убијају / повлаче се / игноришу / опсједају / минирају / издржавају / заузимају / гранатирају и тако даље.
- Срби као страна против које су изведена ратна дејства (ово је обрнути редослијед ријечи из претходне тачке – на примјер, Србе су напали / напад на Србе)
- Карактеризација Срба: српске националистичке снаге / националистички Срби, уплашени Срби, српске нерегуларне снаге / герилци, српски цивили, српске снаге / војници / војска, српски прекршаји, које држе Срби, српски јуриш, српске жртве итд.
- Муслимани/Бошњаци као субјекти / извршиоци ратних дејстава: босанске / муслиманске (снаге) муче / убијају / силују / туку / одбијају / нападају / претресају / јуришају / убијају / повлаче се / игноришу / опсједају / минирају / издржавају / заузимају / гранатирају и тако даље.
- Муслимани/Бошњаци као страна против које су изведена ратна дејства (ово је обрнути редослијед ријечи из претходне тачке – на примјер, Муслимане су напали / напад на Муслимане)
- Карактеризација Муслимана/Бошњака: муслиманске националистичке снаге / националистички Муслимани, уплашени Муслимани, муслиманске нерегуларне снаге / герилци, муслимански цивили, муслиманске снаге / војници / војска, муслимански прекршаји, које држе Муслимани, муслимански јуриш, муслиманске жртве итд.
- (босански) Хрвати као субјекти / извршиоци ратних дејстава: (снаге) (босанских) Хрвата муче / убијају / силују / туку / одбијају / нападају / претресају / јуришају / убијају / повлаче се / игноришу / опсједају / минирају / издржавају / заузимају / гранатирају и тако даље.
- (босански) Хрвати као страна против које су изведена ратна дејства (ово је обрнути редослијед ријечи из претходне тачке – на примјер, Хрвате су напали / напад на Хрвате) итд.

- Карактеризација (босанских) Хрвата: хрватске националистичке снаге / националистички Хрвати, уплашени Хрвати, хрватске нерегуларне снаге / герилци, хрватски цивили, хрватске снаге / војници / војска, хрватски прекршаји, које држе Хрвати, хрватски јуриш, хрватске жртве итд.
- Карактеризација сукоба: етнички раздор, хорор, масакр, геноцид, етничко чишћење, ратни злочини (суђење/суд) и тако даље.
- Топоними и људи: Братунац, Кравица, Горажде, Сребреница, Сарајево, Мостар, Ратко Младић, Радован Караџић, Алија Изетбеговић, Насер Орић и тако даље.

Горе наведени изрази и фразе представљају тематске групе самог рјечника и илуструју основне осе анализе (с обзиром на то да ЛИВЦ тражи коријен ријечи, списак морфема на енглеском језику само би збунио читаоца). Треба напоменути да су истраживачи *пасус* текста дефинисали као ријеч анализе, а *тему* као садржајну јединицу анализе. Примијењен је индуктивни приступ – истраживачи нису имали унапријед дефинисане теме, већ су им дозволили да се „појаве” из сваког новинског чланка. Описано правило односи се на сваку квалитативну анализу текстова о одређеним догађајима. Поред налаза, истраживачи ће навести дијелове текста који најпрецизније илуструју дате теме.

3.2.2.2. Квантитативна анализа комплетне базе података састављене од чланака о БиХ објављених у периоду од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. године

Највећа база података која укључује све чланке који су важни за такозвану општу слику о Србима створену прије и током рата у БиХ (током периода од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. године) анализирана је искључиво квантитативном методом. Другим ријечима, истраживачи су примијенили рачунарску обраду анализе садржаја на нивоу једне ријечи (погледајте дио о методологији).

Извјештавање у медијима прије и током рата у БиХ анализирано је кроз општу структуру наратива – истраживачи су прво дефинисали главне актере и радње које су они предузели. Тачније, срж анализе односи се на димензију нападач–нападнути. Истовремено су дефинисана дејства, односно понашања која су карактеристична за ратне сукобе. На крају, негативни описи и епитети су незамјенљив аспект сваког ратног извјештавања, па су и они такође узети у обзир. С обзиром на горе наведено, квантитативна анализа се састоји од неколико димензија:

- откривање учесталости помињања сваке етничке групе као нападача,
- откривање учесталости помињања сваке етничке групе као жртве,
- описи сукоба, односно различитих радњи предузетих током рата,
- откривање учесталости помињања сваке етничке групе као покретача описаних радњи,
- откривање учесталости помињања сваке од етничких група у негативном контексту.

Имајући у виду разноликост ријечи које описују догађаје који су претходили рату и сам рат у БиХ, истраживачи су своју пажњу усредсредили на честе, односно описе који су се понављали – термин је морао да се понови најмање 100 пута на нивоу цјелокупне базе чланака у оба листа. Стога, иако анализирани појмови не представљају исцрпан списак свих могућих ријечи од интереса, описана листа пружа снажан увид у начин извјештавања о сукобу. Такође, појединачне тематске групе наведене у уводном дијелу, које нису обухваћене компјутеризованом анализом садржаја, предмет су касније квалитативне анализе.

Треба нагласити да ова врста обраде није без недостатака. На примјер, појединачне кључне ријечи су снажно контекстуализоване. То се, на примјер, види у реченицама попут: „Мале јединице српских наоружаних лица кретале су се јуче по граду како би се увјерили да је „очишћен” и да су војне јединице обезбиједиле мостове и брану на ријеци Дрини”. Реченица се мора прочитати у цјелини како би се разумјела употреба појма од интереса – (етничко) чишћење. Истраживачи су тако комбиновали рачунарску обраду података са визуелном претрагом појединачних појмова, како би дошли до прецизнијих закључака. Међутим, број појединачних појмова и недостатак материјала и људских ресурса унапријед су ограничили визуелну претрагу – неке кључне ријечи једноставно нису могле бити ручно истражене (нпр. појам *напад* у различитим лексичким облицима појављује се преко 2.500 пута само у *Њујорк тајмсу*). Ипак, истраживачи су издвојили неколико екстремних појмова, вођени ставом да уколико постоје правилности у случају најнегативнијих појмова, слична правилност може се претпоставити и у случају мање екстремних ријечи. Ако се примијети јасна асиметрија међу етничким групама у димензији нападач–нападнути, може се (мада само приближно) претпоставити, као додатни аргумент за овај приступ, да је страна која се претежно описује као нападач такође и иницијатор различитих радњи.

3.2.2.3. Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ - *Њујорк тајмс*

Што се тиче димензије нападач–нападнути, подаци указују да су Срби готово искључиво приказани као страна која напада, док су преостале етничке групе (посебно Бошњаци/Муслимани) приказане као нападнути.

Учесталост кључних ријечи приказана је у Табели 12.

Табела 12. Карактеризација улога различитих етничких група у сукобу

	Срби	Муслимани/ Бошњаци	Хрвати
Нападач			
<i>снага/е</i>	1502	265	257
<i>милиција (људи)</i>	153	13	140
<i>нерегуларна трупа/е</i>	59	0	1

**ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СТРАДАЊА СВИХ НАРОДА У СРЕБРЕНИЧКОЈ РЕГИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ**

<i>војска</i>	135	776	78
<i>војска</i>	204	45	2
<i>наоружан/и</i>	144	1	2
<i>борац/и</i>	120	44	29
Укупно	2317	1144	509
Жртва			
<i>бранилац/и</i>	2	60	5
<i>цивил/и</i>	63	120	11
<i>породица/е (такође укључује и термине као жена и дјеца)</i>	35	75	4
<i>избјеглице</i>	60	127	12
УКУПНО	160	382	32

С друге стране, кључне ријечи које се односе на опис сукоба кретале су се од типичних, односно стереотипних за било који савремени рат (нпр. убити, ранити), до израза специфичних за рат у БиХ (нпр. очистити).

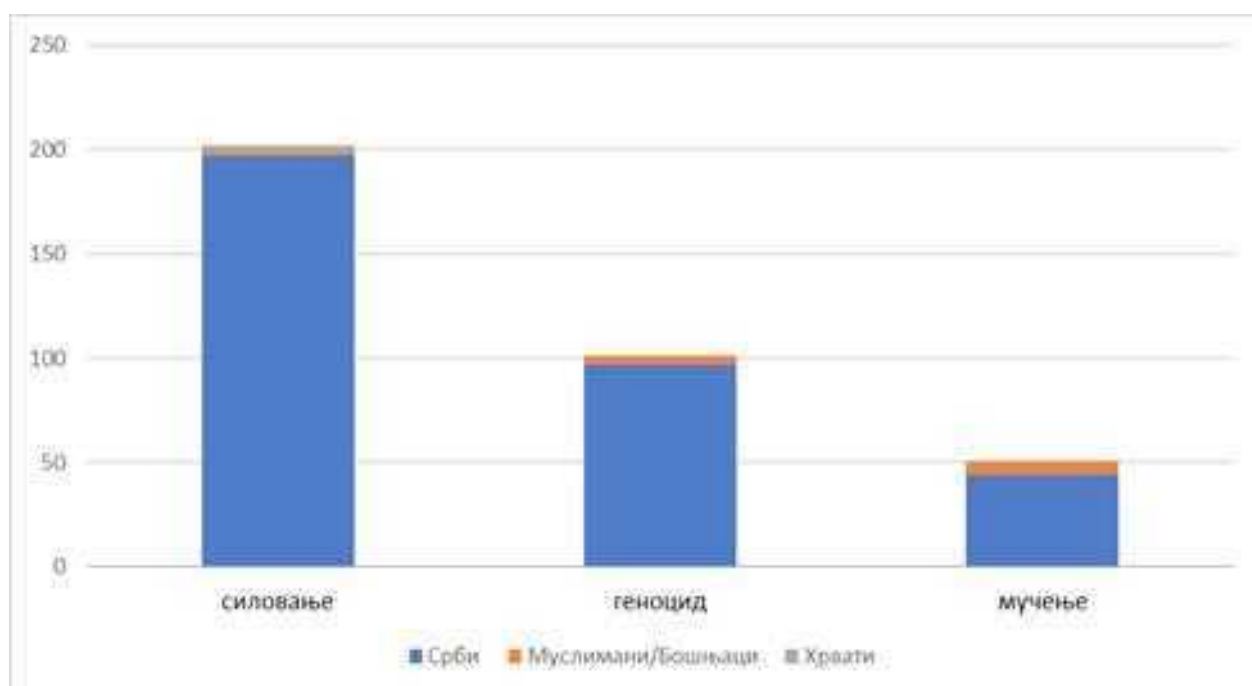
Учесталост кључних ријечи приказана је у Табели 13.

Табела 13. Описи ратних дејстава у БиХ

Термини	
<i>рањени/ранити</i>	796
<i>убијен (а/и/убити)</i>	1671
<i>нападнути/напасти</i>	2846
<i>опсада / под опсадом</i>	1109
<i>бомбардовани/бомбардовати</i>	1607
<i>тучен/тући</i>	158
<i>најурен/јуришати</i>	291
<i>силован/силовати</i>	227
<i>мучен/мучити</i>	57
<i>(етнички) очишћен / чистити</i>	577

<i>претресен/претрести</i>	219
<i>геноцид/ни</i>	103
<i>јуриш</i>	43
<i>масакр/масакриран</i>	119

Одабиром неколико појмова за визуелно претраживање, истраживачи су указали на снажну правилност описа – српска страна је, готово искључиво, покретач ратних активности (чак и најозбиљнијих).

Треба напоменути да је, када је ријеч о термину *геноцид*, он кориштен у готово свим случајевима као осуда српског народа. Тај термин се само четири пута споменуо у контексту апела српских дипломата међународној заједници да помогну у спречавању геноцида над Србима.

Употреба израза геноцид започела је 1991. године, када су српски званичници оптужили Хрвате: „На митингу у петак, жене су поновиле наводе и захтјеве господина Милошевића, који је оптужио хрватску владу да је прожета неофашистима који планирају геноцид над Србима у републици”.²²⁹ С друге стране, у чланцима који се директно односе на рат у БиХ, термин геноцид први пут се спомиње у извјештајима о патњама које су Срби проузроковали током опсаде Сарајева:

Један становник који има један од свега неколико телефона који још увијек функционише у централном дијелу града назвао је дом америчког дипломате у Београду, главном граду Србије, у 5.30 ујутру, и захтијевао помоћ.

229 Chuck Sudetic, “For Yugoslavia, Another Impasse” *The New York Times*, 14. фебруар 1991.

„Овдје грађанин Сарајева”, рекао је. „Да ли знате шта се догађа у Сарајеву? Ово је геноцид, ово је холокауст. Шта ћете ви урадити? Молим вас, учините нешто?” Док му је глас пуцао, човјек је неколико пута застајао док су се гранате забијале у сусједну зграду, бацајући облаке зидане прашине у ваздух. Наставио је: „Два мјесеца провели смо у подруму! Ове ноћи се пуца! Свака зграда је погођена снажном артиљеријом. Молим вас, господине, рано је, моја дјеца и супруга, желимо да спавамо“.²³⁰

На крају, учесталост негативних описа сваке етничке групе је додатни аргумент за карактеризацију извјештавања о рату у БиХ као представљања супротстављених страна.

Табела 14. Приказивање етничких група у негативном контексту

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
<i>националисти/национализам</i>	764	22	70
<i>тврдокорни</i>	54	20	2
<i>ратни злочинац / злочинци</i>	74	1	2
<i>милитант/и</i>	8	1	2

3.2.2.4. Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ - Гардијан

Што се тиче димензије нападач–нападнути, подаци потврђују анализу *Њујорк тајмса*. Срби су представљени као *нападачи*. За друге двије стране (посебно за Муслимане/Бошњаке) стоји супротна правилност. Они су представљени као *нападнути*.

Табела 15. Карактеризација улога различитих етничких група у сукобу

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
Етничка група као нападач			
<i>снага/е</i>	571	305	152
<i>милиција (људи)</i>	90	27	33
<i>нерегуларна трупа/е</i>	74	4	1
<i>војска</i>	140	339	90
<i>војска</i>	145	31	33
<i>наоружан/и</i>	50	7	3
<i>борац/и</i>	55	35	13
Укупно	1125	748	325

230 John F. Burns, “Bosnian, Desperate Over Shelling, Appeals to U.S. for an Air Attack” *The New York Times*, June 9, 1992.

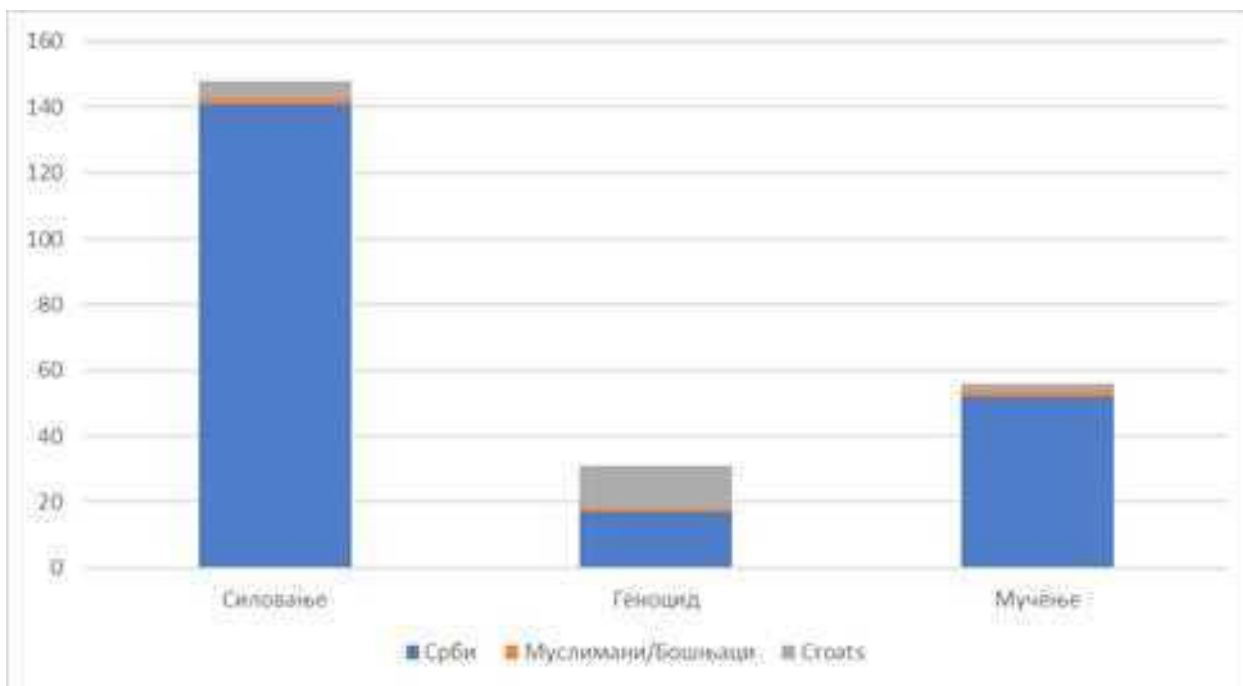
Етничка група као жртва/нападнути			
<i>бранилац/и</i>	2	23	3
<i>цивил/и</i>	29	69	10
<i>породица/е</i> (такође укључује и термине као <i>жена и дјеца</i>)	34	73	5
<i>избјеглице</i>	45	110	14
УКУПНО	110	275	32

С друге стране, кључне ријечи које се односе на сукобе показале су снажно присуство „општих” израза, али су такође показале и присуство описа специфичности које се односе на рат у БиХ.

Табела 16. Опис ратних дејстава у БиХ

Термини	
<i>рањени/ранити</i>	500
<i>убијен (а/и/убити)</i>	1175
<i>нападнути/напасти</i>	1305
<i>опсада / под опсадом</i>	873
<i>бомбардовани/бомбардовати</i>	1003
<i>тучен/тући</i>	104
<i>најурен/јуришати</i>	177
<i>силован/силовати</i>	197
<i>мучен/мучити</i>	80
<i>(етнички) очишћен / чистити</i>	570
<i>претресен/претрести</i>	204
<i>геноцид/ни</i>	134
<i>јуриш</i>	93
<i>масакр/масакриран</i>	167

Визуелним претраживањем одређених појмова истраживачи су потврдили поменућу правилност – српска страна је, готово искључиво, покретач ратних дејстава.

Треба напоменути да, када је ријеч о термину геноцид, његова употреба започиње 1991. године, као карактеризација Хрвата од стране српских медија (ријеч је о међусобном оптуживању): „Контролисани медији у обје републике производе реторику која згрушава крв. У Београду, Хрвати се описују као „геноцидални“, док Хрвати изгледа да нису у стању да спомену Србе без додавања ријечи терориста или злочинац”.²³¹ С друге стране, чланци који се директно односе на рат у БиХ (почетак извјештавања о сукобима након референдума о независности) први пут садрже овај појам у контексту извјештавања о потешкоћама српске стране да оправдају сецесионистичке тежње:

Док су српски потези у Босни – бојкот парламента и референдума, проглашења сецесије и проглашавање „аутономне републике”, наоружавање милиција – идентични предратним радњама српске мањине у Хрватској, босанским Србима недостаје оправдање на које су се позивали у Хрватској, да је „фашистичка” влада наклоњена „геноциду”.²³²

Генерално, употреба израза *геноцид* овдје се разликује у поређењу са употребом у *Њујорк тајмсу*. Најчешће је ријеч о врло општој употреби израза (није могуће директно закључити ко је починилац, а ко жртва) и (подједнако опште) стварању паралеле са Другим свјетским ратом. Такође, тај термин су користили руски лидери чак шест пута као карактеризацију напада НАТО-а на српске положаје 1995. године и два пута као оптужбу српских лидера против кампање страних медија и санкција против Србије.

Другим ријечима, у преко 60% случајева када се користио термин *геноцид*, није било могуће утврдити која је етничка група починила овај злочин и против кога током рата у БиХ. Међутим, највредније информације односе се на *извор* који говори о геноциду. Сви наводи у вези са геноцидним поступцима муслиманске/бошњачке и хрватске стране потичу искључи-

231 Ian Traynor, “Split Loyalties of Yugoslavia’s Partisan Heritage”, *The Guardian*, 8. мај 1991.

232 Ian Traynor, “Croatian Havoc May Save Bosnia from Bloodbath”, *The Guardian*, 5. март 1992.

во од изјава српских лидера. С друге стране, наводи да су Срби починили геноцид долазили су и са муслиманске/бошњачке стране и од читалаца и дописника *Гардијана*, као и од западних и међународних лидера.

На крају, потврђен је налаз да је српска страна приказана негативно, на различите начине:

Табела 17. Приказивање етничких група у негативном контексту

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
<i>националисти/национализам</i>	87	13	19
<i>тврдокорни</i>	35	3	3
<i>ратни злочинац / злочинци</i>	64	2	0
<i>милитант/и</i>	81	7	2

3.2.2.5. Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ - Закључак

Иако није исцрпна, квантитативна анализа опште слике о Србима довела је до формирања неколико изузетно чврстих закључака:

- *Њујорк тајмс* и *Гардијан* показали су висок ниво међусобних сличности;
- Српска страна је та која је досљедно представљена као нападач;
- Друге етничке групе, нарочито Муслимани/Бошњаци, представљене су као жртве, односно нападнута страна;
- Описи ратних активности били су детаљни и обухватили су различите изразе, од типичних за сваки модерни сукоб до специфичних везаних за рат у БиХ;
- Српска страна била је искључиви покретач ратних активности и починилац најтежих злочина;
- Српска страна досљедно је описивана у негативном контексту.

Такође, врло важна чињеница односи се на несклад у термину *војска*. Наиме, муслиманске снаге су се досљедно карактерисале на овај начин и то много чешће него српске снаге. Истраживачи сматрају да разлог лежи у чињеници да је бошњачка страна, са својим политичким и војним институцијама, дефинисана као једина легитимна (отуда и честа употреба израза *леgitимна* или *владина* као епитета којима се описивала). Супротно томе, српска страна није се дефинисала као легитимна – њене политичке институције обично су биле имале префикс само-и/или су биле написане под наводницима (нпр. *Никола Кољевић, замјеник председника „парламента” босанских Срба*, итд.), а војне институције су се дефинисале помоћу општих појмова.

Описани закључци могу се сажети у јасну и једноставну поруку. Извјештавање о рату у БиХ осликало је слику у којој су се сукобљене стране јасно разликовале. С једне стране

била је српска страна, као „лоши” нападач. С друге стране, Хрвати који живе на територији Босне и Херцеговине, а нарочито Бошњаци, приказани су као страна против које су почињене различита ратна дјела. Тако су ове двије етничке групе постале *де факто* „добра” страна, имајући у виду досљедно негативну карактеризацију Срба.

Ова несумњиво поједностављена слика поново је потврђена и поновљена кроз практично сваки новински чланак. С обзиром на то да је само *Гардијан* рату у БиХ посветио готово 2.000 наслова (стварни број је и већи, али с обзиром на лошу резолуцију неких скенираних чланака, они нису постали дио базе података), читаоцу постаје јасно колико је снажно, непрестано и дуготрајно поједностављено ово тумачење.

3.2.3. Критеријум за одабир чланака и проблема

Као што је већ било помена, да би проучили методе извјештавања масовних медија, истраживачи су се определијели да направе базу података у којој су садржани чланци из периода од 1. априла 1992. до 31. децембра 1995. године у чијим насловима се јављају ријечи „Сребреница“, „заштићена зона“ (у вези са Сребреницом) и „масакр“ (те извјештавање искључиво о Сребреници). Као што је раније речено, још три базе података изграђене су упоредно са изградњом велике сребреничке базе података (за више детаља, погледати потпоглавље Методологија истраживања). Резултат кориштења таквих критеријума за одабир текстова јесте мали број чланака, али овакав приступ нам је омогућио да спроведемо медијску анализу чланака који су се бавили искључиво Сребреницом.

Међутим, одабир конкретних временских оквира умјесто конкретних догађаја имао је извјестан број значајних посљедица:

- Постоје бројни чланци од изузетног значаја за анализу медијског извјештавања о Сребреници који су објављени изван очекиваног временског оквира јула–августа 1995. године. На примјер, у листу *Њујорк тајмс* у јулу и августу 1995. није објављен нити један чланак који задовољава дате параметре. Кључни чланци објављени су ван тог временског оквира. Исти случај јавља се и за базом података листа *Гардијан*. Само два чланка задовољавају критеријуме за избор текстова у сребреничку базу података:
- Тако широк временски оквир (април 1992 – мај 1993. и јул–август 1995) садржи далеко више чланака који нису извјештавали о дешавањима у Сребреници;
- Изостављен је велики број текстова који су поменули ту тему у склопу извјештавања о другим дешавањима, као и чланци из чијих наслова се лако може закључити да Сребреница није њихова основна тема;

Препознавши те потешкоће, истраживачи су постепено начинили узорке текстова:

- Изграђена је база података која садржи текстове везане за општу слику о Сребреници, која је већ дефинисана и остаје непромијењена (чланци који задовољавају критеријум појаве кључних ријечи у наслову);

- Изграђене су и базе података које садрже чланке објављене у задатом временском оквиру, у шта се убрајају сви текстови објављени у дефинисаним периодима без обзира на садржај;
- Из те три базе биће искључени текстови који су садржани у бази података о општој слици о Сребреници (чиме ће се избјећи преклапање текстова);
- Анализа „мјешовитих“ текстова из све три базе података бавиће се само оним дијеловима текста који се односе на дешавања у вези са Сребреницом, док остатак чланка неће бити подложен анализи (имајући у виду изузетно дуг временски период који је анализиран квалитативном анализом садржаја).

Захваљујући горе поменутиим корацима, истраживачи су били у могућности да дјелимично компензују описане потешкоће. Међутим, треба напоменути да представљена анализа није савршена, будући да извјесна количина информација неизбежно недостаје услед ограничене количине времена и људских ресурса којима су истраживачи располагали. Без обзира на то, комбинација сазнања из различитих база података, створених по различитим критеријумима, довољно надокнађује сазнања која недостају. Према томе, истраживачи сматрају да је поређење сазнања стратегија која допушта извлачење робусних закључака о праксама у извјештавању листова *Њујорк тајмс* и *Гардијан* што се тиче описивања догађаја у Сребреници и њеној околини. Такође треба напоменути да истраживачи нису раздвајали анализе, због обима и броја текстова, него су кохерентно представили извучене доминантне теме.

3.2.3.1. Сребреница: јул и август 1995.

Квалитативном анализом садржаја база података текстова у листовима *Њујорк тајмс* и *Гардијан* у јулу и августу 1995. издвојене су сљедеће тематске цјелине:

- напад српских снага на гарнизон мировних мисија УН који су сачињавали Холанђани и неприпремљеност међународних организација:

Мањи гарнизон припадника мировних снага УН на рубовима града Сребренице затражио је ваздушну подршку од НАТО-а, али ваздушни напад је отказан кад су се сукоби смирили, изјавили су званичници УН овдје. . . . „Ово је крајње неприхватљиво”, рекао је пуковник Кауард кад су га питали о ултиматуму. „Ми овдје имамо мандат и чврсто смо ријешени да га спроведемо и заштитимо безбједну зону у Сребреници“. Својом очевидном спремношћу да лансирају ваздушни напад и суоче се са Србима, иако су снаге босанских Срба држале 30 холандских војника као таоце, Уједињене нације наизглед су показале нову одлучност пред пријетњама Срба. . . . Многи западни челници кажу да је Уједињеним нацијама преостало још свега неколико недјеља да покажу да су способни за спровођење свог мандата да заштите одређена цивилна подручја, или ће се извјесно суочити са тешким повлачењем из Босне.

Сребреница, муслиманско подручје које је заштићено мандатом Уједињених нација, током протеклих неколико дана постала је мета интензивног артиљеријског и тенковског напада босанских Срба. Босански Срби су опколили енклаву, али нису успјели да дођу до центра града зато што је вод око 30–60 холандских војника постављен на једином улазу кроз брда која окружују град. . . . „Не сматрамо да је град на ивици пада”, изјавио је званичник Пентагона. „Под великим је притиском“.

„Увјерени смо да све ово има за циљ да узврати на офанзиву владе око Сарајева, осмишљено је да створи избјеглице, уплаши УН и дискредитује владу”, рекао је о босанској влади, која настоји да заштити Сребреницу и још двије муслиманске енклаве опкољене од стране српских снага у источној Босни. . . . Према ријечима званичника агенције у Сарајеву, и данас је било напада на припаднике мировних снага Уједињених нација у Жепа. Као и Сарајево, и Сребреница и Жепа, која се налази око 15 километара југозападно од Сребренице, 1993. године одређене су као заштићене зоне Уједињених нација за заштиту босанских Муслимана.

Генерални секретар Уједињених нација Бутрос Бутрос-Гали данас је у Грчкој репортерима потврдио своју чврсту ријешеност да одбрани заштићене зоне. „Мандат који нам је дат јесте да заштитимо енклаве”, рекао је он. „Спремни смо у случају да се јави потреба за кориштењем ваздушних снага у сарадњи са НАТО-ом“.

Портпарол Уједињених нација рекао је да се окршај у Сребреници, који је почео у четвртак, а од онда су босански Срби заузели југоисточни дио енклаве, данас наставио између босанских Срба и шачице лакше наоружаних војника босанске владе.

Цивили у граду провели су дан скривајући се у зградама како би се заштитили од гранатирања од стране босанских Срба, изјавили су хуманитарни званичници Уједињених нација. Званичници босанске владе рекли су да постоји већи број погинулих и рањених, те да босански Срби пале куће у околним подручјима док напредују.

Крис Џановски [Kris Janowski], портпарол високог комесара Уједињених нација за избјеглице, изјавио је да су цивили из околних подручја побјегли у Сребреницу, чиме су још више оптеретили могућности смјештаја и залихе основних намирница у том „безнадежно претрпаном“ граду.²³³

- Сребреница као илустрација мотивације српске стране:

Ово је у сваком случају територија у вези са којом Срби нису спремни ни на какав компромис. Они хоће три источне енклаве – Сребреницу, Жепу и Горажде – да би створили непрекинут дио српске територије која се граничи са самом Србијом. У замјену за то, како тврде, могли би препустити нешто западно од Сарајева.²³⁴

„Заузимањем Сребренице неутралисали би муслиманску пријетњу, ослободили људску снагу, и уклонили препреку свом дугогодишњем циљу да стекну пуну контролу над источном Босном”.²³⁵

Изгледа да трећа поента напада на Сребреницу јесте одлучност да се покаже да Срби желе разрјешење сукоба, било силом, било евентуалним преговорима. Не желе развучен рат који би на крају могао превагнути у корист Босне, јер влади у Сарајеву сад почиње пристизати оружје и новац. . . . Срби су такође јасно показали да су спремни да покушају присилити босанску владу на преговоре тако што ће је понизити на бојишту. У принципу, послали су поруку да би Жепа, Горажде и Бихаћ, муслиманска енклава у сјеверозападној Босни, могли поћи стопама Сребренице.²³⁶

Вођа босанских Срба Радован Караџић јуче је на то узвратио рекавши да ће било какав покушај поновног успостављања „заштићене зоне“ у Сребреници „значити рат са Србима“. „Нико нас неће натјерати да Сребреници вратимо статус заштићене зоне”, изјавио је он на телевизији босанских Срба. „Ово је рат, а ми смо једна од зараћених страна“. Додао је и да би босанска влада требало „под хитно да закаже састанак са нама да се договоримо како да окончамо овај рат”.²³⁷

233 Chris Hedges, “Serb Forces Fight Dutch UN Troops in Eastern Bosnia”, *The New York Times*, 11. jul 1995.

234 Roger Cohen, “Conflict in the Balkans: Strategy; As Usual, Serbs Call The Shots”, *The New York Times*, 12. jul 1995.

235 Ian Traynor, “Third Time Unlucky for Unsafe Srea”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

236 Cohen, “Conflict in the Balkans”.

237 Ian Black, “UN Insists That it Still Has a Role”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

- опис тешке ситуације у Сребреници чак и прије пада услед српске блокаде:
У муслиманским енклавама у источној Босни – Сребреница, Жепа и Горажде – међународни хуманитарни напори максимално су успорени због истих српских тактика блокаде.²³⁸
Јасуши Акаши [Yasushi Akashi], специјални представник генералног секретара у Босни, појачао је негативан утисак указавши на то да су босански Срби стално блокирали конвоје са хуманитарном помоћи, и прије него што су заузели Сребреницу.²³⁹
- истицање да је Сребреница било место на које су људи бјежали од етничког чишћења од стране Срба широм рата у БиХ, као и да је она била заштићена зона УН:
Сребреница, са својих 40.000 босанских Муслимана, била је симбол. Многе од њених становника Срби су пушкама истјерали из домова у околним селима која су „очишћена“ од муслиманског становништва недуго по почетку рата у Босни у априлу 1992.²⁴⁰
Највећи дио отприлике 42.000 становника градића који је прије рата имао десетину тог броја жртве су српских погрома 1992. године.²⁴¹
Та политика рођена је током сребреничке кризе почетком 1993, кад су Срби пријетили да ће прегазити енклаву. Тадашњи командант снага УН, француски генерал Филип Морион [Philippe Morillon], по повратку из Сребренице, како би најавио политику безбједног уточишта, рекао је: „Сребреница је спасена. Српски напад на Сребреницу представљаће напад на цијели свијет“.²⁴²
- карактеризација напада српских снага као намјерног оглушавања на пријетње, те кориштења свих могућих средстава за постизање побједе:
Након што су у недјељу заузеле висински терен на свега километар удаљености од града Сребренице, при чему су прегазили војне положаје УН и заробили око 30-ак холандских војника УН које сад држе као таоце, српски опсадници јуче су се оглушили о упозорења да ће им НАТО узвратити и наставили са гранатирањем енклаве у којој живи око 40.000 становника.²⁴³
- напад српских снага на холандске припаднике УН и њихово заробљавање:
АП додаје: Холандски припадници мировних снага у босанској енклави Сребреница јуче су се скривали у својим склоништима док су босански Срби засипали град артиљеријском ватром. Њихов камп у „заштићеној“ зони УН погодило је 10 граната, и оштећена је холандска осматрачница. Међу 450 холандских војника није било повријеђених.²⁴⁴
Говорећи о генералу Ратку Младићу, војном команданту босанских Срба који је умарширао у Сребреницу и заробио десетине хиљада муслиманских цивила и више од 400 холандских припадника мировних снага, члан француског Генералштаба генерал Филип Морион вечерас је изјавио „Морамо или прогласити рат Младићу или отићи одавде“.²⁴⁵
Срби су заробили 55 холандских припадника мировних снага откако је напад започео, укључујући и седморицу коју су заробили у четвртак навече. Статус преосталих холандских припадника мировних снага, који се и даље налазе у својој разореној бази Уједињених нација у старој „заштићеној зони“, није разјашњен.²⁴⁶

238 Ian Traynor, “Safe Havens’ Starve as UN Looks Away”, *The Guardian*, 3. jul 1995.

239 Jonathan Steele, “Refugees Face Food Crisis”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

240 Cohen, “Conflict in the Balkans”.

241 Ian Traynor, “Muslims Face New Ethnic Cleansing”, *The Guardian*, 12. jul 1995.

242 Traynor, “Safe Havens’ Starve”.

243 Ian Traynor i Julian Borger, “Serbs Defy UN Air Raid Threat”, *The Guardian*, 11. jul 1995.

244 Julian Borger, “New Bosnia Force Seeks a Free Hand”, *The Guardian*, 7. jul 1995.

245 Craig R. Whitney, “Conflict in the Balkans: In Paris; France Asks Allied Forces to Help Hold ‘Safe Areas’”, *The New York Times*, 14. jul 1995.

246 Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Fighting; Serb Forces Shell UN Peacekeepers at 2d ‘Safe’ Area”, *The New York Times*, 15. jul, 1995.

- опис ратних злочина:

Избјеглице из наводно заштићене, а сад освојене енклаве Сребреница провеле су дан стојећи на отвореном, под интензивним сунцем, просећи за храну, воду и лијекове од хуманитарних радника који су је и сами имали недовољно, и оплакујући судбине синова, очева и браће које су одвеле снаге босанских Срба.

Њихова свједочења о српској окрутности – пререзаним грклјанима и женама које су силоване прије него што су их заједно са дјецом натрпали у аутобусе ради масовне етничке депортације – било је немогуће потврдити, али она су оставила емотивни утисак на избјеглице. . . . 26-годишња Сабида Мехоновић рекла је да су јој српски војници одузели наушнице и бурму прије него што су јој дозволили да се укрца у аутобус за Тузлу. Она се стара за своја два дјетета, и још два чији родитељи су нестали током пометње у Сребреници у уторак навече. Муж јој је нестao, и она сматра да је погинуо. „Већина нас већ три дана и ноћи није имала гдје спавати и шта јести”, изјавила је кроз сузе госпођа Мехоновић, која је у осмом мјесецу трудноће. „Људи почињу губити разум, поготово дјеца која су гледала како им убијају очеве и браћу“.

По свједочењима избјеглица, Срби су након своје побједе убили на стотине мушкараца. Хиљаде су наводно одведене ради онога што Срби тврде да је предстојећа истрага за могуће ратне злочине, а неки су успјели и побјећи.

Више стотина избјеглица пронашло је склониште од јаког сунца у бетонској хали за авионе. Међу њима је и један од малобројних мушкараца који су изашли из Сребренице, 67-годишњи Мустафа Кошпић. Док је он приповиједао своју стравичну причу о дешавањима током вожње аутобусом од града Сребренице ка другим дијеловима енклаве, прије него што је становништво раздвојено по полу, људи су се скупили око њега, потврдно климајући главама и додајући властите детаље.

„Аутобуси су се зауставили ван Сребренице и Срби су извели младиће и дјевојке”, каже г. Кошпић. „Натјерали су нас да гледамо како кољу младиће и силују дјевојке. Гледали смо то. Гледао сам како их кољу“.

Саид Халилчевић, локални Муслиман који је већи дио четвртка и петка провео у разговору са избјеглицама, рекао је: „То се не може ријечима описати. Ти људи су преживјели невјероватне ужасе. Оно што се десило у Сребреници је чин апсолутног зла“.²⁴⁷

Док је на хиљаде муслиманских избјеглица из Сребренице премјештано из безусловног логора пред аеродромом овдје у сјевероисточној Босни, званичници Уједињених нација данас су изјавили да се за још око 20.000 сребреничких избјеглица не зна гдје су.

„Има око 20.000 несталих, и нисмо били у могућности да им уђемо у траг”, изјавио је Јури Шишајев, портпарол Уједињених нација у Тузли, око 70 километара сјевероисточно од Сребренице. „Већина их је мушкараца доби која је обухваћена војном обавезом, а Срби су исказали став да су ти мушкарци одведени ради истраге. Али имајући у виду начин на који су спровели акцију у Сребреници, мислим да постоји извјестан разлог да се страхује од најгорег“.²⁴⁸

„Четници су ушли у фабрику у четвртак навече”, изјавила је Ханифа Масановић, 26-годишња избјеглица из села Слатина, које она описује као три сата хода удаљено од Сребренице. Многи Муслимани и Хрвати војску босанских Срба зову четницима, што је назив којим су се служили српски борци у протеклим ратовима.

„Урлали су и пуцали у плафон”, рекла је гђа Масановић. „Одвели су неколико дјечака са собом, дјецу од вјероватно око 12 до 17 година. Касније смо чули вику извана. До-

247 Stephen Kinzer, “Conflict in the Balkans: The Refugees; Terrorized Human Tide Overwhelms Relief Camp”, *The New York Times*, 15. jul, 1995.

248 Stephen Kinzer, “Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnia Lets Refugees Leave Camp But 20,000 Others Are Missing”, *The New York Times*, 16. jul 1995.

шао је човјек у униформи Уједињених нација и рекао нам да се не бринемо, да је то вани полудјела жена. Говорио је нашим језиком, и било ми је очигледно да је четник“. „Нико се није усуђивао ништа да каже зато што смо страховали да ће нас све поубијати. У сриједу ујутро сам изашла ван да наспем воде. Поред славине сам видјела седам дјечака са пререзаним гркљанима, а двојицу објешену на дрвету“.

Друга избјеглица, 29-годишња Хава Муратовић, која каже да је поријеклом из села Коњевић Поље, испричала је готово идентичну причу, иако ниједна од њих није довољно добро познавала Поточаре да би препознала у којој фабрици су их држали.

„Четници су ушли у фабрику касно навече у уторак и одвели око 20 тинејџера“, изјавила је гђа Муратовић. „Знали смо да ће их поубијати, али шта смо ми ту могли? Идућег јутра сам видјела хрпу лешева поред славине за воду. Било их је око 10-ак, сви са пререзаним гркљанима. Поред славине је било и дрво, а са његових грана су висила још два тијела“.²⁴⁹

Након пада Сребренице прошле седмице, око 4.000 војника босанске владе пробило се кроз српску територију, како би у понедјељак стигли до града Тузле, који је под муслиманском контролом. Преживјели са тог путовања 50–60 километара изјавили су да још увијек нема трага око 11.000 мушкараца који су побјегли из Сребренице након што је заузета. Сматра се да босански Срби још неколико хиљада мушкараца из Сребренице држе у заробљеништву.²⁵⁰

Портпарол УНХЦР-а у Тузли Фернандо дел Мундо [Fernando del Mundo] изјавио је: „Људи говоре да су путем [из Сребренице] видјели на стотине проведених мушкараца, лешеве дуж пута, групе мушкараца на кољенима и са рукама везаним иза леђа. Постоји заједничка тема у тим причама. Наводи о погубљењима, инциденти силовања, пљачке, мушкарце раздвајају од жена и дјеце“, изјавио је г. Дел Мундо. Број људи који су нестали из Сребренице и даље је непознат.²⁵¹

Холандски министар одбране Јорис Ворхов изјавио је: „Избјеглице причају изузетно аутентичне приче са доста детаља. Нека је само двије трећине од тога истина, опет је ужасавајућа слика. Чули смо причу српског пара из Братунца који каже да је у школском дворишту погубљено 1.600 људи“, рекао је. Агенција УН за хуманитарну помоћ каже да су српске снаге прерушене у војнике УН измамиле из шуме око 30 бјегунаца из Сребренице, и на лицу мјеста их стријељали.²⁵²

- депортација становништва:

Ужаси српског „етничког чишћења“, које је изродило мрежу логора и развучене колоне избјеглица, вратили су се да прогањају Босну и остатак свијета кад је синоћ на хиљаде старца, жена и дјеце изгнано из Сребренице, аутобусима превезено на свега неколико километара удаљености од линије фронта, те присиљено да пређе преко непоузданих линија у потрази за уточиштем. Командант босанских Срба генерал Ратко Младић ушетао се у источнобосанску Муслиманску енклаву Сребреница да разгледа свој најновији плијен, а у стопу га је пратио низ камиона и аутобуса. Издао је наређење за моменталну депортацију десетина хиљада људи који су три године живјели под опсадом. Те евакуације представљају највећи талас етничког чишћења у Босни у протекле двије године.

Породице се раздвајају по полу, при чему се мушкарци, за које се сумња да су борци или „терористи“, приводе као ратни заробљеници. Сматра се да је синоћ на хиљаде младића и мушкараца приведено од стране Срба. Према портпаролу УН Александру Иванку [Alexander Ivanko], генерал Младић изјавио је да ће сви мушкарци доби преко

249 Stephen Kinzer, “Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnian Refugees’ Accounts Appear to Verify Atrocities”, *The New York Times*, 17. jul 1995.

250 Chris Hedges, “Bosnia Threatens U.N. Troops Unless NATO Jets Aid Defense”, *The New York Times*, 19. jul 1995.

251 Julian Borger, “More Atrocities Feared in Zepa Attack”, *The Guardian*, 17. jul 1995.

252 Ian Traynor, “Dutch Troops Tell of Atrocities”, *The Guardian*, 24. jul 1995.

16 година бити спроведени на исток у Братунац, који држе Срби, како би се спровела „истрага о ратним злочинима“.²⁵³

- стање бошњачких/муслиманских трупа након пада Сребренице:

Као војска духова, колона од око 5.000 босанских војника и цивила, који су се водили као нестали од пада енклаве Сребреница прошле седмице, јуче се истетурало из шумовитих брда сјеверне Босне, исцрпљени и слаби од очајничког петодневног марша до безбједног подручја преко територије коју држе Срби. Како кажу преживјели, у том покушају бијега из Сребренице било је на стотине погинулих који су страдали у српским засједама или од глади. Други, измучени халуцинацијама проузрокованим страхом и глађу, одлутали су у шуму и нестали. Тај подухват неке је гурнуо преко руба здраве памети. Један човјек починио је самоубиство ручном гранатом током марша, присјећа се преживјели: „Урлао је да жели да иде кући и извукао осигурач, поубијао је и оне који су стајали око њега“.²⁵⁴

- хуманитарна катастрофа у избјегличком кампу у близини Тузле:

Хиљаде плачних и збуњених жена, дјеце и старца протјераних из Сребренице јуче се искрцало из аутобуса на пропалој ваздухопловној бази у граду Тузли, у сјеверној Босни. Српске побуњенике оптужују за убиства и силовања, а Уједињене нације за равнодушност током пада енклаве. Шачица хуманитарних радника у Тузли није могла да изађе на крај са таласом избјеглица. Неки су дијелили флаширану воду, али није било хране, није било никаквих упутстава, и није било организације. Новопристигли су морали да се пробијају кроз уплакану, готово хистеричну гомилу, очајнички тражећи пријатеље и рођаке од којих су раздвојени током протјеривања. То протјеривање представља једну од највећих присилних сеоба у рату у Босни који траје већ 40 мјесеци. Кроз протекла 24 сата, око 15.000 цивила – све жене, дјеца и старци – „етнички је очишћено“ са нетом освојене територије. Срби захтијевају да се у избјегличке логоре на подручју Тузле данас пребаци још више од 20.000 лица.²⁵⁵

- карактеризација догађаја као наставка српске кампање етничког чишћења:

Данашњи напад српских снага одвио се пет дана након што су заробили Сребреницу, још једну претежно муслиманску заштићену зону око 15 километара сјеверно од Жепе, у склопу своје кампање „етничког чишћења“, која је почела кад је босанска влада, предвођена Муслиманима, прогласила независност у априлу 1992. године. Босански Срби од тад су кроз офанзивна дејства стекли контролу над око 70 посто територије државе.²⁵⁶

Ти извјештаји појавили су се након што су српске снаге, страхујући да не изазову бомбардовање од стране НАТО-а у случају напада на Горажде, преко викенда унаприједиле своју кампању да из Жепе протјерају хиљаде муслиманских цивила, те наставили са нападом на сјеверозападну енклаву Бихаћ.²⁵⁷

- одлазак УН из Сребренице усљед тежње ка реорганизацији снага и става да је Сребреница била војно неодбрањива:

„Одговор УН на дешавања у Сребреници највјероватније ће бити да повуку своје људе одатле, што ионако хоће да ураде. Могу се прегрупписати да би остварили јаче и орга-

253 Ian Traynor, “Serbs Bus Refugees to Front Line”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

254 Julian Borger, “Return of the ghosts of war”, *The Guardian*, 18. jul 1995.

255 Julian Borger, “Everything Was Burning. They Lined Us up and Took the Men Away. I Saw a Boy Shot through the Mouth”, *The Guardian*, 14. jul 1995.

256 Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Close In on 2d Bosnian ‘Safe Area’”, *The New York Times*, 17. jul 1995.

257 Traynor, “Dutch Troops Tell of Atrocities”.

низованије присуство, повући све изложене снаге из околних мјеста, и тиме ослободити пут за ширу употребу ваздушних снага“. То „прегруписање“ већ је отпочело.²⁵⁸

Морамо прихватити чињеницу да је прекасно да повратимо Сребреницу: ни у сновима се не може замислити да би уопште било могуће послати експедиционе снаге УН да марширају преко сто километара брдског терена, а камоли да неће упасти у проблеме ако уопште и стигну до одредишта. Није могуће превазићи проблем са одбраном линија за опскрбљивање и за себе и за избјеглице, које иду преко српске територије.²⁵⁹

- указивање на неуспјех УН у Сребреници, али и у БиХ уопштено:

Пад Сребренице довео је у питање будућност мисије Уједињених нација у Босни, данас су изјавили виши амерички и западноевропски званичници.

Заузимање те заштићене енклаве Уједињених нација од стране босанских Срба „доводи до питања хоће ли снаге УН бити у могућности да остану у Босни и спроводе своју хуманитарну мисију“, изјавио је секретар одбране Вилијам Ј. Пери [William J. Perry] у интервјуу за *Кејбл њуз нетворк*. . . . У Паризу, предсједник Жак Ширак [Jacques Chirac] далеко је бурније реаговао на напад босанских Срба на Сребреницу. Изјавио је да ће Француска послати војску у Сребреницу ако Уједињене нације затраже да се енклава поврати од босанских Срба.²⁶⁰

У данашњем обраћању репортерима у ружичњаку Бијеле куће, г. Клинтон је позвао снаге Уједињених нација „да се врате тамо и поново успоставе заштићену зону“ око Сребренице – изјава коју чак и званичници његове администрације сматрају грешком, пошто такво дејство није могуће, па причом о њему, како је рекао један од њих, „једино можемо испасти слаби и бескорисни“.²⁶¹

Српска офанзива против Сребренице довела је до даљих питања о дуговјечности мисије УН у Босни и представља најновије у дугом низу понижења од стране Срба откако су узели готово 400 припадника снага УН као таоце након НАТО-ових ваздушних напада у мају.²⁶²

Што се тиче измучене мисије УН у Босни, то што је покушај да одбрани Сребреницу био неуспјешан, без обзира на кориштење ваздушних снага НАТО-а, изазваће даље протесте да је дејство у Босни узалудно и појачати позиве на повлачење УН из Босне.²⁶³

Амбасадор Босне у УН Иван Мишић описао је пад Сребренице као „фаталан ударац међународној заједници и способности УН да спроведе властите одлуке и резолуције“. Такође је изразио бригу због изгледа да би УН могао поново постати саучесник у етничком чишћењу.²⁶⁴

Узгред, Срби су се питали да ли бисмо им ми из УН могли помоћи са малчице етничког чишћења – пошто вас се око 40.000 још мота по сребреничкој енклави. Тражили су од нас да вам рашчистимо једну улицу да се можете упутити у Тузлу у централној Босни. Фини смо вам направили велики логор за уточиште. Срби су чак и понудили да вам обезбиједе аутобусе да вас превезу у избјегличке кампове. Сад то организујемо.²⁶⁵

258 Traynor, “Muslims Face New Ethnic Cleansing”.

259 “Defending the Defensible”, *The Guardian*, 1. јул 1995.

260 Eric Schmitt, “Conflict in the Balkans: Reaction; U.S. and NATO Face Unhappy Choices for U.N. Force in the Balkans”, *The New York Times*, 12. јул 1995.

261 Raymond W. Apple Jr., “Conflict in the Balkans: In Washington; Clinton Is Scrambling to Find Way to Help U.N. in Bosnia”, *The New York Times*, 14. јул 1995.

262 Traynor i Borger, “Serbs Defy UN Air Raid Threat”.

263 Traynor, “Muslims Face New Ethnic Cleansing”.

264 Mark Tran, “UN ‘Determined to Stay in Bosnia’”, *The Guardian*, 12. јул 1995.

265 Maggie O’Kane, “Now Look You Lot, Just Pack It in and Die Quietly”, *The Guardian*, 13. јул 1995.

- осуда заузимања Сребренице и (француска) спремност на оштру акцију против српских снага:

Савјет безбједности УН синоћ је одржао хитну сједницу на којој су припремили нацрт резолуције која најоштрије осуђује српска дејства у Сребреници и захтијева хитно повлачење и повратак статуса заштићене зоне том граду. У Стразбуру, предсједник Француске Жак Ширак изјавио је да је Француска спремна да пружи политичку и војну подршку „ако је Савјет безбједности УН затражи“, али није разјаснио да ли ће то бити додатна подршка, поред француских трупа које је већ обећао Снагама за брзо реаговање.²⁶⁶

Портпарол одбране лабуриста Дејвид Кларк [David Clark] изразио је протест, рекавши да свијет не може сједити и гледати како босански Срби врше свој „запрепашћујући чин агресије који доводи у опасност животе хиљада недужних људи“ у Сребреници. Његов колега Робин Кук [Robin Cook] говорио је о „издаји“ од стране међународне заједнице и позвао на ултиматум – подржан пријетњама силом – који би захтијевао од босанских Срба да се повуку.²⁶⁷

- ширење сукоба на Жепу и њен пад:

Званичници Уједињених нација и босанске владе рекли су да улазак у енклаву Сребреница, подручја око 25 квадратних километара, дјелује као дио офанзиве босанских Срба са циљем заузимања три заштићене зоне на истоку у којима су уточиште пронашле хиљаде муслиманских избјеглица.

Ти званичници изјавили су да постоје индикације да се трупе босанских Срба окупљају сјеверно и јужно од Жепе, заштићене зоне у близини Сребренице, а вечерас је било извјештаја о окршајима тамо. Босанска престоница Сарајево, такође одређена као заштићена зона, данас је у више наврата гранатирана, а у вечерњим сатима се тресло од интензивног гранатирања.²⁶⁸

Током протеклих неколико дана, снаге босанских Срба отвориле су тешку артиљеријску ватру на густо насељена мјеста у Сребреници, Сарајеву и Жепи. Жртве су готово искључиво цивили, разнесени или онеспособљени док журе разореним улицама да напуне пластичну флашу за воду или купе кесу риже.²⁶⁹

Напад на Жепу пратио је исти шаблон као и ранији напад на Сребреницу. Генерал-потпуковник Гери Кауард [Gary Coward], портпарол Уједињених нација у Сарајеву, изјавио је да су босански Срби поставили ултиматум босанским снагама да положи оружје и предају се. Кад је он истекао у два сата послје поднева, босански Срби почели су гранатирати енклаву и приближили се са тенковима и пјешадијом.²⁷⁰

Око 1.000 избјеглица превезено је из Жепе са двадесет једним аутобусом, изјавио је портпарол високог комесара Уједињених нација за избјеглице. Сматра се да се у Жепи непосредно прије пада налазило 10.000 до 16.000 муслиманских избјеглица и трупа босанске владе. Босански Срби захтијевали су да се сви мушкарци од 16 до 55 година старости предају као ратни заробљеници. Поред тога, Срби су од бранилаца заштићене зоне тражили да се разоружају.

„Цивилном становништву дат је избор да оде или да остане“, данас је изјавио челник босанских Срба Радован Караџић. „Припадницима муслиманске војске биће додијељен статус ратних заробљеника и касније ће бити размијењени“.²⁷¹

266 Tran, “UN ‘Determined to Stay in Bosnia’”.

267 Michael White, “Action Call Unites MPs”, *The Guardian*, 13. јул 1995.

268 Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Overview; Bosnian Serbs Overrun Town Protected by U.N.”, *The New York Times*, 12. јул 1995.

269 Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: In Bosnia; Bosnian Serbs Open Drive On a 2d U.N. ‘Safe Area’”, *The New York Times*, 14. јул 1995.

270 Hedges, “Conflict in the Balkans: The Fighting; Serb Forces Shell U.N. Peacekeepers”.

271 Chris Hedges “Conflict in the Balkans: The Fighting; ‘Safe’ Town in Bosnia Falls to Serbs”, *The New York Times*, 26. јул 1995.

Кад генерал Младић заврши са иселавањем Муслимана из Сребренице, очекује се да ће деложирати и 16.000 становника из Жепа на југозападу, гдје је стационирано 100 украјинских војника УН.²⁷²

Напад на Жепу, око 15 километара југозападно од Сребренице у источној Босни, успиједио је након српског ултиматума за њену предају.

Срби су спалили околна села, гранатирани Жепу, те извели циљане нападе на положаје УН, као и на главну базу у том граду, гдје је смјештено 79 украјинских војника УН који су тамо стационирани. Очекује се да ће се 16.000 становника Жепа прикључити унесрећеним конвојима и избјегличким колонама које се тетурју преко линија фронта до безбједности, какве-такве, у Тузли и Кладњу. До јуче је већ пристигло око 20.000 избјеглица из Сребренице, изјавили су хуманитарни званичници, али у том источнбосанском градићу остало је свега двјестотињак људи, као и 300 холандских припадника снага УН.²⁷³

- злочин Срба у Поточарима:

Кроз ваздух су се проламали измучени крици док су босански Срби укрцавали првих 3.000 избјеглица, жена, дјеце и старијих лица у аутобусе у Поточарима, у данас освојеној бази Уједињених нација недалеко од Сребренице, која је освојена у уторак. Избјеглице су се искрцале код Кладња, удаљеног око 40 километара, одакле су били принуђени да пређу пјешке преко линија фронта посљедњих 10-ак километара до тог града под владином контролом и помоћи која се тамо налазила.

„Био је то ужасавајући приказ“, изјавио је Стефан Оберрајт [Stephan Oberreit] из „Доктора без граница“, који се својим колегама у Сребреници обратио радиом из Београда. „Чуло се вриштање, плач и паника. Нису знали гдје их воде“. . . . Избјеглице су у уторак побјегле из града Сребренице на сјевер према Поточарима након што је војска босанских Срба ушла у само средиште те заштићене зоне Уједињених нација, одлучни да заузму град без обзира на пријетњу од ваздушних напада од стране НАТО-а.

Данас око поднева, око 1.500 припадника војске босанских Срба запутило се у Поточаре са подршком тенкова. Без отпора су заузели базу Уједињених нација, након што су запријетили да ће у случају интервенције ратног ваздухопловства НАТО-а гранатирати избјеглице и погубити неке од припадника холандских мировних снага које држе као таоце.

Припадници холандских мировних снага у уторак навече пустили су на десетине рањених лица у своју базу у Поточарима, али највећи дио од 40.000 избјеглица „провело је ноћ без ичега, на њиви око базе“, изјавио је Рон Редмонд [Ron Redmond], портпарол високог комесара Уједињених нација за избјеглице у Женеви.²⁷⁴

Приче о заузимању Сребренице говоре о бруталности помијешаној са ситним милосрдним дјелима, што указује на то да се побуњеници труде да побољшају своју репутацију. Ипак, заједничка тема јесте ужас и хаос. „Четници (Срби) су дошли у седам ујутро. Давали су нам хљеб и воду, али само док су их камере снимале“, изјавила је Сахра Хусеиновић, жена од четрдесетак година која је протјерана из села Сућеска у сребреничкој енклави. „Али чим су се камере погасиле, четници су нас опколили и одвели у Поточаре. Тамо је све било спаљено. Све просторије у кућама биле су у пламену. Поређали су нас и одвели мушкарце, а неки људи су и стријелани. Видјела сам 13-годишњег дјечака који је упуцан кроз уста“.²⁷⁵

272 Traynor, “Serbs Bus Refugees”.

273 Martin Walker, Julian Borger i Ian Traynor, “Serbs Turn on Second Safe Haven”, *The Guardian*, 15. јул 1995.

274 Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Start Moving Muslims Out of Captured Territory”, *The New York Times*, 13. јул 1995.

275 Borger, “Everything Was Burning”.

- подсећање на хиљаде несталих након пада Сребренице:

Хиљадама лица протјераних из Сребренице и даље се не зна локација.²⁷⁶

Говорећи на конференцији за штампу у сјевернобосанском граду Тузли, пољски дипломата изјавио је да је из Сребренице нестало око 7.000 лица након што је 11. јула пала у руке српских снага.²⁷⁷

У складу са стандардном праксом, Међународни Црвени крст неће коментарисати стање људи, па чак ни рећи колико од 4.000 лица несталих након српске инвазије су пронашли.²⁷⁸

Званична процјена Уједињених нација износи да се 4.000 до 6.000 муслиманских мушкараца и даље води као нестало након напада на Сребреницу и Жењу.²⁷⁹

- опис пада Сребренице као масакра, ратног злочина, и тако даље:

Након што су босански Срби прошле седмице у Сребреници спровели сличан погром већих размјера, њихов челник Радован Караџић пориче да је ту било икаквог етничког чишћења.²⁸⁰

Ипак, конференција је сазвана – усред све стравичнијих извјештаја о широко распрострањеним злочицима након заузимања Сребренице – у циљу да се зауставе гнусна дјела Срба.²⁸¹

Холандски министар одбране Јорис Ворхов јуче је изјавио да сматра како су се у муслиманској енклави Сребреница, под заштитом УН, одиграли тешки ратни злочини откако су је снаге босанских Срба заузеле прије 11 дана. Холандској телевизији обратио се из Лондона, гдје је учествовао у међународном кризном састанку у вези са Босном. „Знамо да су се у Сребреници догодиле изузетно озбиљне ствари. Још увијек не располажемо потпуном сликом, али страхујем да има на стотине, ако не и на хиљаде погинулих. Сматрам да је дошло до тешких ратних злочина”.²⁸²

„Та дешавања захтијевају темељну истрагу”, изјавио је г. Мазовјецки. „Али могу да кажем да то што се догодило не може бити описано као [умјерено] кршење људских права, него као изузетно озбиљно кршење енормних размјера. Почињена су варварска дјела. Огромни бројеви избјеглица описују погубљења, силовања, сакаћења и присилно раздвајање породица”.²⁸³

Портпарол високог комесара УН за избјеглице у Зеници Панос Мумџис [Panos Moutzis] изјавио је: „Изгледа да нигдје није било таквих силовања и варварских дјела као у Сребреници”.²⁸⁴

- докази о масакру:

Физички докази били су суморни и убједљиви. На једној локацији која се види на скорашњим фотографијама тог подручја начињеним од стране америчког шпијунског сателита, видео сам нешто што личи на људску ногу у фази распадања која вири из недавно прекопане земље. На њивама гдје је земља недавно прекопавана разбацане су велике празне кутије за муницију. . . . По ријечима војске босанских Срба, сви Муслимани заробљени у том подручју бивају погубљени по кратком поступку. Подносећи

276 Ian Traynor, “Serbs’ War-War Mocks West’s Jaw-Jaw”, *The Guardian*, 21. jul 1995.

277 Ian Black, “UN Envoy Condemns ‘Barbaric’ Serbs”, *The Guardian*, 25. jul 1995.

278 Ian Black, “Horried Human Rights Envoy Quits”, *The Guardian*, 28. jul 1995.

279 David Rohde, “Witness Finds Evidence of Serb Killing Fields”, *The Guardian*, 19. avgust 1995.

280 Traynor, “Serbs’ War-War Mocks West’s Jaw-Jaw”.

281 Ian Traynor, “Focus on Gorazde Leaves Blurred Image”, *The Guardian*, July 22, 1995.

282 “Call for War Crimes Tribunal Inquiry into ‘Atrocities’”, *The Guardian*, 22. jul 1995.

283 Black, “UN Envoy Condemns ‘Barbaric’ Serbs”.

284 Julian Borger, “Guilt Is the Price of Surviving Zepa”, *The Guardian*, 28. jul 1995.

извјештај својим командантима у селу Нова Касаба, око 20 километара западно од Сребренице, један војник је рекао да се у брдима око Церске, недалеко од Жепе, још крије група од више од 300 Муслимана наоружаних са свега 50 пушака. Тај војник је рекао да је његова јединица заробила седам од тих Муслимана прошле суботе, а погубили су двојицу. „Сутра ћемо се вратити да похватамо читаву групу”, рекао је. „Само почнемо причати са њима и онда их упуцамо”. Током презентације доказа о постојању масовних гробница, амбасадорка Сједињених Држава у УН Медлин Олбрајт недавно је Савјету безбједности УН показала фотографије подручја Нове Касабе, које су начинили шпијунски авиони и сателити. Фотографије „прије” показују заробљенике на фудбалском игралишту и нетакнуту земљу на празној њиви на око километар удаљености одатле. Фотографије „послије”, начињене неколико дана касније, показују да више нема заробљеника, а на њивама имају три мјеста гдје је земља копана и која личе на масовне гробнице. Кад сам ове седмице отишла на ту локацију, јасно су се видјела три свјеже прекопана мјеста. На рубу најмање од тих наводних масовних гробница из земље је штрчало нешто што је личило на људску бедрену и кољеничну кост. Око стотињак метара удаљености од једног од гробова пронађене су руком писане биљешке са сједнице локалне управе у селу Поточари, у општини Сребреница, одржане 14. марта. Око десетак метара удаљености од тог истог гроба, пронађена је и школска диплома из 1982. године и фотографије наизглед муслиманске омладине из села Кравица, исто недалеко од Сребренице. Око пола километра од та три прекопана мјеста, пронађене су муслиманске молитвене бројанице, одјећа, рачуни и гласачки листићи из Сребренице. У близини та три прекопана мјеста виде се двије празне кутије за муницију, од којих свака наизглед држи више стотина метака. Преко пута једне од локација пронађена је шачица чахура за метке, али на самим гробовима није их било много. Око пола километра одатле, у близини малог потока, истоварене су двије хрпе свјеже земље. . . . Други навод о злодјелима босанских Срба тиче се села Братунац, око 15 километара сјеверозападно од Сребренице. У првих неколико дана након пада Сребренице, становници српске обале ријеке Дрине пријавили су да чују пуцњаву из правца Братунца. Како се прича, Србима који су у то вријеме прелазили у Братунац речено је да на локалном фудбалском стадиону стријељају Муслимане. У напуштеној згради у склопу стадиона видео сам хрпе измета на поду. Унутрашњи зидови били су изрешетани са више десетина рупа од метака, а под и један од зидова били су наизглед испрскани мрљама од крви.²⁸⁵

Џулијан Борџер [Julian Borger] додаје: Одлазећи истражитељ Уједињених нација за људска права Тадеуш Мазовјецки пронашао је „значајне посредне и непосредне доказе” злодјела – у шта се убрајају и масовна погубљења – почињена од стране војске босанских Срба након што су у јулу заузели муслиманску енклаву Сребреница. Јуче објављен, тај извјештај позива се на свједочења преживјелих који описују како су Срби на њивама стријељали на стотине, па можда и хиљаде муслиманских мушкараца и онда их покопали у масовне гробнице.²⁸⁶

- свједочења холандских припадника УН:

Холандске трупе гледале су како српска војска убија Муслимане након заузимања Сребренице, „заштићене зоне” Уједињених нација, изјавили су јуче холандски званичници у Загребу. Један холандски војник видео је како једног Муслимана воде у страну и пуцају му у главу из пушке, изјавио је врховни командант холандске војске Ханс Кози [Hans Couzy], након разговора са трупама које су се вратиле у сједиште УН из Сребренице. Друга два војника видјела су како девет Муслимана уводе у зграду ради испитивања, а онда су чули пуцњаву. Касније су видјели лешеве те деветорице са ранама од

285 Rohde, “Witness Finds Evidence of Serb Killing Fields”.

286 Jonathan Freedland, “Clinton Names New Us Bosnia Team and Sets It to Work”, *The Guardian*, 24. avgust 1995.

метака на леђима. Два официра видјела су девет или десет лешева остављених у кући, а други војници гледали су како Муслимане брутално туку и сакате. Други припадник мировних снага изјавио је да је видио камионске приколице пуне мушких лешева.²⁸⁷

Најдетаљније независне приче о злодјелима долазе од холандских припадника мировних снага УН који су се налазили у енклави кад је заузета. Холандски министар одбране Јорис Ворхов изјавио је да су се нагледали „ужасних ствари, али то што су наши војници видјели не објашњава нестанак хиљада људи“. Два холандска војника видјела су како деветорицу Муслимана уводе у зграду ради испитивања а онда су зачули пуцњаву. Касније су пронашли лешеве те деветорице са ранама од метака на леђима. „Чули смо причу српског пара из Братунца који каже да је у школском дворишту погубљено 1.600 људи“, изјавио је г. Ворхов. Један извјештај са границе са Србијом од прошле седмице наводи да је погубљено чак и до 4.000 заробљених Муслимана. Холандски војници ипак нису могли потврдити наводе да су бројне Муслиманке издвајане из депортационих конвоја које су Срби организовали и силоване од стране српских војника.²⁸⁸

Припадници холандских мировних трупа које су евакуисане из Сребренице у источној Босни данас су изјавили да су узурпаторске снаге босанских Срба погубиле најмање 10 муслиманских бранилаца и заробили 150 до 300 мушкараца доби од 16 до 60 година.

Од пада Сребренице, избјеглице које су прошле седмице пребачене у град Тузлу дочарале су стравичну слику силовања жена и масакрирања небројених стотина муслиманских мушкараца доби од 16 до 60 година од стране босанских Срба.

Ипак, врховни командант холандских копнених снага генерал-пуковник Ханс Кози изјавио је да холандске трупе нису свједочиле ниједном инциденту силовања, а упознати су са свега ограниченим бројем инцидената који би се могли окарактерисати као ратни злочини. У једном од тих инцидената, узурпаторска војска босанских Срба одвела је једног Муслимана, ставили су га пред зид и с леђа упуцали у главу. У другом, девет мушкараца погубљено је у кући, упуцани су у леђа у истој просторији. . . . Приче Холанђана који су пристигли преко викенда, испричане у низу интервјуа и конференција за штампу, наговјештавају да су погубљења којима су они свједочили далеко ограниче- нијег обима него што избјеглице описују.²⁸⁹

- оптуживање српских снага и челника за ратне злочине:

Вјерује се да босански Срби држе најмање 4.000 људи, а данас су у принципу прихватили да Црвеном крсту дозволе приступ заробљеницима, иако нису рекли кад ће то бити. Званичници Уједињених нација овдје изјављују да не знају да је већ било икаквих напора од стране истраживача из Хага, гдје је основан трибунал за суђење ратним злочинцима из бивше Југославије, да интервјуишу избјеглице.²⁹⁰

То је супротан подсјетник у седмици у којој су српске снаге починиле такве гнусне злочине против босанског народа. Наглашавају га потешкоће са којима се у Хагу суочава Међународни кривични суд за бившу Југославију – први суд за ратне злочине од Нирнберга – у склопу подизања оптужница против злочинаца одговорних за тренутна злодјела.²⁹¹

Како се може десити да се Шиман Севафиновиц [Szyman Sevafinowicz] појављује на суду да одговара за злочине које је наводно починио 1942. године а наши такозвани челници не раде ама баш ништа у вези са злочинима против човјечности Ратка Младића?²⁹²

287 Traynor, "Dutch Troops Tell of Atrocities".

288 Black, "UN Envoy Condemns 'Barbaric' Serbs".

289 Stephen Kinzer, "Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnian Refugees' Accounts".

290 Alan Cowell, "Conflict in the Balkans: The Refugees; Peacekeepers at Fallen Enclave Confirm Some Atrocities but Say They Saw No Rapes", *The New York Times*, 24. jul 1995.

291 "Justice without Time Limit", *The Guardian*, 14. jul 1995.

292 "Letters to the Editor – Sharing the Shame and the Blame for Bosnia", *The Guardian*, 14. jul 1995.

Као директан одраз тога што влада агресора и жртву третира као једнаке, ово је доктрина „моралне еквиваленције“ коју Комисија УН за ратне злочине, предвођена др Шерифом Бусанијем [Cherif Boussani], одбија, а није ни једина која српске националистичке криви за већину ратних злочина.²⁹³

Радован Караџић, челник босанских Срба, који је под истрагом УН суда у Хагу за ратне злочине, изјавио је да је 40.000 Муслимана који су напустили Сребреницу својевољно отишло.²⁹⁴

Холандски министар одбране Јорис Ворхов јуче је изјавио да сматра како су се у муслиманској енклави Сребреница, под заштитом УН, одиграли тешки ратни злочини откако су је снаге босанских Срба заузеле прије 11 дана. Холандској телевизији обратио се из Лондона, гдје је учествовао у међународном кризном састанку у вези са Босном. „Знамо да су се у Сребреници догодиле изузетно озбиљне ствари. Још увијек не располажемо потпуном сликом, али страхујем да има на стотине, ако не и на хиљаде погинулих. Сматрам да је дошло до тешких ратних злочина”.²⁹⁵

Међународни трибунал јуче је поднио оптужнице против челника босанских Срба Радована Караџића и Ратка Младића, уочи састанка Контакт групе са пет држава чланица, на којој ће се разматрати споразум којим ће санкције наметнуте Србији од стране Уједињених нација бити подигнуте у замјену за признање Босне.²⁹⁶

Интересантан је и податак да се појам „геноцид“ у *Гардијану* појављује 16 пута, при чему је 9 пута био коришћен за описивање српских дејстава у БиХ и у контексту оптуживања српских челника, док ниједном није употребљен за описивање дејстава Муслимана/Бошњака. На примјер:

Оно што се ове седмице одиграло у Сребреници ни по чему се не разликује од дешавања у небројеним другим босанским градовима прије двије и три године, осим што је у Сребреници присутан и значајан елемент саучесништва Уједињених нација. То произилази из непромијењене, промишљене тежње ка Великој Србији кроз геноцид и тероризам сваке врсте. Предсједник Милошевић је то испланирао прије него што је рат и почео, а генерал Младић то уредно спроводи у дјело.²⁹⁷

Челник босанских Срба Радован Караџић и његов војни командант Ратко Младић налазе се међу онима који су јуче у Хагу оптужени за геноцид и злочине против човјечности од стране трибунала УН за ратне злочине.²⁹⁸

У *Њујорк тајмсу*, термин „геноцид“ се у истом периоду помиње укупно шест пута и свих шест пута употребљен је да директно значи Србе као починиоце. На примјер:

Сенатор Хелмс, републиканац из Сјеверне Каролине и предсједавајући Комитета за спољне послове, изјавио је да Сједињене Државе Босанце треба да посматрају као „борце за слободу који учествују у рату за ослобођење своје земље“.

„Морамо им помоћи да се наоружају, обучити их и помоћи им да се одбране од српског геноцида”, изјавио је.²⁹⁹

Имајући у виду да ова база обухвата велики временски период, присутан је значајан број визуелних садржаја.

293 Ed Vulliamy, “For Whom Does the Bell Toll Now?” *The Guardian*, 15. jul 1995.

294 Ian Traynor, Martin Walker i Ian Black, “Us Set to Lift Bosnia Arms Ban”, *The Guardian*, 17. jul 1995.

295 “Call for War Crimes Tribunal Inquiry into ‘Atrocities’”, *The Guardian*, 22. jul 1995.

296 Ian Black i Martin Walker, “Serb Leaders Indicted for War Crimes”, *The Guardian*, 26. jul 1995.

297 “Letters to the Editor – Mujo and Sabra’s Words Reveal Our Failure in Bosnia”, *The Guardian*, 15. jul 1995.

298 Martin Woollacott, “Serbs in Control of Deserted Zepa Town, Says U.N.”, *The Guardian*, 26. jul 1995.

299 Adam Clymer, “Dole-Helms Bill Asks \$100 Million in Arms Aid for Bosnia”, *The New York Times*, 11. avgust 1995.

С тим у вези, издвојено је неколико типичних примјера.

Изнад се налази исјечак из *Њујорк тајмса*.³⁰⁰

Изнад се налази фотографија из *Њујорк тајмса*.³⁰¹

300 Hedges, "Serb Forces Fight Dutch U.N. Troops", *The New York Times*.

301 Kinzer, "Conflict in the Balkans: The Refugees; Terrorized Human Tide".

Изнад се налази фотографија из *Њујорк тајмса*.³⁰²

Изнад се налази фотографија из *Гардијана*.³⁰³

302 Hedges, "Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Start Moving Muslims".

303 Julian Borger, "Lonely Death in a Crowded Cornfield", *The Guardian*, 15. jul 1995.

Victor and vanquished... Ratko Mladic, the Bosnian Serb commander, speaks to Bosnian refugees who fled from Srebrenica to the Dutch UN base at Potocari

Изнад се налази фотографија из *Гардијана*.³⁰⁴

Letting down his defenses... A Dutch UN soldier returned from Bosnia weeps on the shoulder of an officer after arriving at the Sonterberg airbase in the Netherlands. The Dutch peacekeepers, who were held hostage when the Bosnian Serbs overran Srebrenica last week, deny that their defense of the enclave was inept

Изнад се налази фотографија из *Гардијана*.³⁰⁵

304 Steele, "Refugees Face Food Crisis".

305 John Palmer, "Dutch Tell EU of Rebel Atrocities", *The Guardian*, 18. jul 1995.

Срба слабо су одбрањена. Заузимањем Сребренице, неутралисали би муслиманску пријетњу, ослободили људску снагу, и уклонили препреку свом дугогодишњем циљу да стекну пуну контролу над источном Босном. Напад на Вишњицу дјеловао је као покушај Муслимана да Србима покваре ужитак у симболичном празнику у њиховом календару, Видовдану, који се обиљежава 28. јуна.³⁰⁷

Штавише, муслиманске снаге су наведене као нападачи холандских припадника УН свега у двије прилике, а и онда искључиво у контексту српских напада, при чему се напади тумаче као фрустрација изазвана неуспјехом УН да очува Сребреницу:

Ноћна мора за 400 припадника холандских снага у том цепу погоршана је непријатељством од стране снага босанске владе која се јуче борила да их одбрани. Након што су преко викенда убили једног холандског војника, владине снаге јуче су гранатирале холандска оклопна возила. „Узнемирили су возача и оклопни транспортер се откотрљао низ брдо. На оклопни транспортер који му је изашао у помоћ испаљена је противтенковска граната, али га је промашила”, изјавио је мајор Тоби Бриџ [Toby Bridge], портпарол УН. Изгледа да босанске снаге страхују да би УН могао напустити Сребреницу.³⁰⁸

Друга цјелина односи се на коначни напад српских јединица, који се тумачи као намјерно кршење резолуција УН, угрожавање припадника снага УН и употреба свих расположивих средстава зарад побједе. У овој целини доминирају описи српског напредовања и напада на холандске припаднике УН. Основни закључак који се може извући из тих различитих тема јесте лакоћа са којом су бошњачке снаге поражене (теме које се односе на неодбрањивост Сребренице од стране УН и опис муслиманских снага које су се пробиле су додатни аргумент). Испоставља се, дакле, да се прве двије цјелине могу посматрати као „двије стране исте медаље“ – док прва цјелина наглашава цивилну структуру Сребренице, друга указује на одсуство било какве озбиљније потешкоће за српске јединице.

Трећа цјелина односи се непосредно на пад Сребренице. Њом доминирају описи депортације цивила и хуманитарне катастрофе кроз коју су они пролазили, као и пријетње по сусједну Жепу. Директно се надовезујући на претходну, четврта цјелина односи се на описе злочина које су наводно починиле српске снаге у Сребреници и околини, приказане живо и детаљно. Упоредо са описима доминирају и теме које се односе на доказе обима злочина. Једина неусаглашена информација у читавој тој наративној структури – свједочења холандских припадника УН, врло брзо је поништена кроз практично исте текстове у којима је и наведена:

Међутим, холандски официри признали су да је могуће да је њихова слика о дешавањима ограничена услед тога што су им босански Срби ограничавали кретање и крали возила.

„Не знамо шта се дешавало тамо гдје нисмо имали очи и уши”, изјавио је холандски министар одбране Јорис Ворхов. . . . Ипак, холандски министар одбране, који је дошао у Загреб да тих 310 војника отпрати кући, инсистира да верзија официра не умањује могућност да су злочина починио.

„Ако су само двије трећине прича избјеглица тачне, опет је ужасавајућа слика”, г. Ворхов је рекао репортерима.

307 Traynor, “Third time unlucky for unsafe area”.

308 Traynor i Borger “Serbs defy UN air raid threat”.

„Оно што знамо са сигурношћу јесте да је више хиљада мушкараца и дјечака нестало“ од заузимања града, изјавио је.³⁰⁹

Описане четири целине имају заједнички циљ – приказивање заузимања Сребренице од стране Срба као непотребног, непропорционалног и насилничког чина. Другим ријечима, оне преносе увјерење да не постоји никакво оправдање за српска дејства. С тим у вези, пета цјелина односи се на теме које учвршћују наведени закључак. У то спада осуда улоге УН (зато што је дозволио да се овако нешто догоди), пријетње страних званичника усмјерене ка српској страни, као и оптужбе за ратни злочин, чиме се пад Сребренице ставља у контекст као (још један) примјер етничког чишћења. По мишљењу истраживача, двије од тих тема имају нарочито снажан ефекат – кратка и честа подсећања на хиљаде несталих након пада Сребренице (изостанак коначне бројке се тумачи као посљедица опште „пометње“), уз константно представљање Сребренице као масакра, погрома, ратног злочина и слично.

3.2.3.3. Сребреница: април и мај 1993. године

База објављених текстова објављених у периоду јул–август 1995. године нам је омогућила да лоцирамо и анализирамо дијелове текстова од значаја за извјештавање о демилитаризацији Сребренице и Резолуцију 819 Савјета безбједности Уједињених нација. Квалитативна анализа је омогућила издвајање врло робусних тема као што су:

- успостављање сигурних зона УН:

У нацрту извјештаја, група је препоручила разматрање цивилних „сигурних уточишта“ заштићених међународним снагама и јачу војну акцију, како би се осигурала испорука помоћи и утишала тешка артиљерија коју су српске снаге користиле за гранатирање опкољених градова.³¹⁰

Савјет безбједности гласао је вечерас са 15 гласова за и 0 против, чиме је опкољени муслимански град Сребреница у источној Босни проглашен „сигурним подручјем“ Уједињених нација. Земље чланице такође су се сложиле да пошаљу мировне снаге да заштите град и захтијевале су да се српске снаге које су га окруживале повуку.

Али остало је нејасно да ли ће се план показати ефикаснијим од осталих напора Уједињених нација да помогну муслиманским цивилима током једногодишњег босанског грађанског рата.

Ово је први пут да је Савјет безбједности прогласио сигурно подручје у земљи растрганој грађанским сукобима, иако су Сједињене Државе и њени савезници сами створили сигурно уточиште за Курде у сјеверном Ираку, забранивши ирачкој војсци да уђе под пријетњом напада; Савјет безбједности захтијевао је да све стране у босанском рату „третирају Сребреницу и околину као сигурно подручје које треба бити заштићено од било каквог оружаног напада или било ког другог непријатељског чина”.³¹¹

- значај формирања сигурних зона УН за смиривање ситуације у БиХ:

Остали војни службеници Уједињених нација давали су изјаве о догађајима у Сребреници који ситуацију нису представљали као потенцијалну катастрофу за снаге Уједињених нација, које нису имале ни приближно довољно наоружања и за десетине

309 Alan Cowell, “Conflict in the Balkans: The Refugees; Peacekeepers at Fallen Enclave Confirm Some Atrocities”.

310 Michael Gordon and Stephan Engelberg, “Experts Urge US to Intervene in Bosnia”, *The Guardian*, 12. april 1993.

311 Paul Lewis, “U.N. Agrees to Declare Bosnian Town a Safe Haven”, *The New York Times*, 17. april 1993.

хиљада муслиманских цивила у граду, већ као корак ка окончању рата. Генерал Морион рекао је на конференцији за новинаре у Сарајеву, главном граду Босне, да би операција Уједињених нација у Сребреници могла да се дуплира на неком другом мјесту, што би поставило основу за спровођење међународног мировног плана.

Покушај да се смире тензије

„Почећемо да спроводимо демилитаризацију коју смо постигли у Сребреници у цијелој Босни и Херцеговини“, рекао је.

Док је команда Уједињених нација покушала да ублажи тензије у Сребреници, команданти Уједињених нација на подручју средње Босне сјеверно и западно од Сарајева наставили су напоре да зауставе дивљачке борбе између Хрвата и Муслимана током прошле седмице.³¹²

Званичници Уједињених нација рекли су вечерас да је командант армије босанске владе пристао како на прекид ватре око опкољеног града Сребренице тако и на друге кораке у циљу претварања града у „сигурно подручје“, како би се Срби, нападачи на град, одвратили од битке до задњег.

Иако је споразум постигнут као одговор на захтјев Савјета безбједности Уједињених нација у петак, он укључује разоружавање муслиманских бранилаца опустошеног града и омогућава егзодус, што су циљеви које су дуго тражиле српске националистичке снаге.

Споразум је услиједио након четворочасовних разговора на сарајевском аеродрому, између мајора Сефера Халиловића, команданта армије босанске владе, и генерала Ратка Младића, команданта српских националистичких снага, које се боре за распарчавање Босне. То је био њихов први састанак откако је избио рат прије годину дана.

5.000 убијених у опсади

Након састанка са супротстављеним командантима у преуређеној теретној згради на аеродрому, двојица највиших генерала Уједињених нација у бившој Југославији, генерал потпуковник Ларс-Ерик Валгрен [Lars-Eric Wahlgren] из Шведске и генерал потпуковник Филип Морион из Француске, послали су званичника Уједињених нација да новинарима саопшти да су постигли „начелни споразум“ за спречавање даљег покоља у Сребреници и околним муслиманским селима у источној Босни.³¹³

Они су то представили као начин да се заустави пад Сребренице под српске снаге и да се спријечи масовна евакуација око 60.000 Муслимана који су тамо заробљени. Побједа Срба на том подручју постала би једно од највећих дјела „етничког чишћења“ у рату.³¹⁴

- иницијатива за успостављање нових сигурних зона УН:

„Рећи ћу предсједнику Изетбеговићу да је ово питање живота и смрти, и да оно што смо радили у Сребреници сада морамо учинити и у Жепи и Горажду“, рекао је генерал Морион прије почетка разговора. „Сачувао сам Сребреницу, а сачуваћу и Жепу“.

Сличним споразумом којем су посредовале Уједињене нације недавно се спријечило да босански Срби заузму Сребреницу, те се дозволила евакуација многих болесних и рањених из града. Критичари су рекли да је тај споразум заправо била предаја, јер је у Сребреници остала само мала заштитна снага канадских мировних снага.

Без посматрача у Жепи

312 John F. Burns, “Standoff for Muslim Enclave in Bosnia”, *The New York Times*, 23. april 1993.

313 John F. Burns, “Cease-Fire in Battered Muslim Town Seals a Key Victory for Serb Forces”, *The New York Times*, 18. april 1993.

314 Lewis, “U.N. Agrees to Declare Bosnian Town a Safe Haven”.

Будући да у Жепи нема независних посматрача, чак ни званичници Уједињених нација не знају колико су тамо услови постали лоши. У радио-емисији из Сарајева цитирали су се челници Жепе који су апеловали на генерала Мориона да схвати да је субота „сигурно наш посљедњи дан, осим ако не дођете и не спасите нас”.³¹⁵

Мисија Савјета безбједности УН, која се тек вратила из Босне, јуче је у Њујорку предложила да се опкољени главни град Сарајево и муслимански градови Тузла, Горажде и Жепа прогласе сигурним подручјима УН.³¹⁶

- улазак канадских војника у Сребреницу:

Портпарол УН Елизабет Болдвин [Elizabeth Baldwin] рекла је да је генерал Филип Морион, француски официр задужен за трупе УН у Босни, пошто је опстанак Сребренице био упитан, синоћ кренуо према граду у пратњи четири оклопна возила, фрустриран јер су Срби седмицама одбијали да дозволе УН да успостави војно присуство у једном од посљедњих несрпских џепова у источној Босни. Данас треба да му се придружи 150 канадских војника у покушају да стигну до Сребренице и у нади да ће заштитити 60.000 очајних муслиманских становника од српске офанзиве која је имала за циљ њихово протјеривање и заузимање града.³¹⁷

Контингент од 135 војника Уједињених нација из Канаде ушао је данас у муслиманску енклаву Сребреница како би успоставио „сигурно подручје” у складу са споразумом који су пред зору потписали лидери босанских Срба и Муслимана.

Поред „сигурног подручја”, споразум је укључивао моментални прекид ватре и 72-сатни рок да трупе Уједињених нација разоружају владин гарнизон у граду у источној Босни.

„Јуче смо спасили град”, рекао је овдје на прес-конференцији француски генерал потпоручник Филип Морион, командант трупа Уједињених нација у Босни.³¹⁸

- посљедице по српску страну уколико дође до напада на Сребреницу:

„Ако би се сутра десио напад на Сребреницу, то би био напад на цијели свијет, то је јасно”, рекао је.

У оквиру команде, неколико високих официра није се сложило са оцјеном генерала Мориона, а један је указао на оно што је назвао „основном контрадикцијом” између евентуалне окупације Сребренице од стране српских снага и мировног плана који су изнијели преговарачи Уједињених нација и Европске заједнице.

Тај план, који су прихватиле босанска влада и хрватски националисти у Босни, али су га одбили српски националистички лидери, одређује Сребреницу као дио будуће провинције која би била под муслиманском контролом.

„Сребреница је била симбол”, рекао је генерал Морион о мировном плану. „Да се тамо догодила трагедија, сви су знали да би читав мировни процес био угрожен. Сад кад је у Сребреници успостављен мир, сви се можемо надати да мировни процес може напредовати врло брзо и да се нећемо суочити ни са каквом новом кризом”.³¹⁹

За викенд су босански Срби одбацили нову мапу Босне коју су израдили међународни посредници, Сајрус Венс и Лорд Овен, а коју су Хрвати прихватили објеручке, а Муслимани невољно. Српска непопустљивост наговјестила је њихову одлучност да успоставе српску мини-државу – укључујући Сребреницу – на више од половине

315 Stephen Kinzer, “Conflict in the Balkans; Muslims and Serbs Back Bosnia Truce”, *The New York Times*, 9. мај 1993.

316 Foreign staff, “World Pressure Gets to Rebel Serbs At Last”, *The Guardian*, 30. април 1993.

317 David Fairhall i Ian Traynor, “British Jets Will Not Police Bosnia Air Ban”, *The Guardian*, April 8, 1993.

318 John F. Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’; Bosnians Call It ‘Surrender’”, *The New York Times* April 19, 1993.

319 Ibid.

територије Босне. Према Венс–Овеновом мировном плану, који подржавају сви велики међународни играчи, осим САД, Сребреница и већи дио источне Босне треба да припадну Муслиманима. Критичари Венс–Овеновог плана кажу да се он уклапа у српске и хрватске ратне циљеве прећутним признавањем расцјеп Босне по етничким линијама. Вјеродостојност плана, која је ионако ниска, могла би претрпјети крајњи ударац ако Срби заузму Сребреницу.³²⁰

Министарство одбране обећало је канадској влади да ће се, уколико нападну њихове трупе у Сребреници, британске снаге у служби УН, као и ваздухопловне снаге са сједиштем у Италији и на Јадрану користити против Срба.³²¹

- тешки услови живота у Сребреници:

Процјењује се да 50.000 људи, од којих су многи побјегли од српског „етничког чишћења” које се десило на другим мјестима у региону, пропадају у Сребреници, у једној од највећих несташница током једногодишњег босанског рата, коју су српске снаге опколиле још маја прошле године. Огромна већина је при крају памети и очајнички жели да оде, а посљедица њиховог одласка било би уступање града Србима, који су све више притискали како би преузели контролу над територијом.³²²

Након неколико седмица током којих су српске снаге ускраћивале приступ блокирањем путева, гранатирањем и пријетњама, УН су ове седмице успјеле довести два конвоја помоћи у Сребреницу, први ове године у граду у којем је око 11.000 људи ван памети након 11 мјесеци опсаде. Донедавно, у граду је наводно до 30 људи дневно умирало од глади.³²³

Суочени са глађу, становници Сребренице сведени су на животињску борбу за опстанак. Одсјечени од готово сваке помоћи готово годину дана, гладни људи из Сребренице кажу да већ дуго ризикују да умру у потрази за храном. Излазили су на непријатељску ватру или на поља пуна мина. Сада се отимају за оброке које бацају авиони Сједињених Држава, туку се, па чак и убијају због драгоцјених пакета. Током једне године рата, локалне власти кажу да је 2.000 људи убијено у борбама, а још 500 је умрло од глади. Ове бројке немогуће је утврдити у мочвари блата и избјеглица које просе а које данас испуњавају улице Сребренице. Сваког дана у град који је већ препун као нова кутија шибица стижу нове придошлице. Тридесет хиљада избјеглица нагурало се у град од 9.000, а још неколико хиљада налази се у удаљеним областима ближе српским линијама.³²⁴

Амбасадор Венецуеле Диего Ариа [Diego Arria], који је предводио шесточлану делегацију, рекао је да су услови у Сребреници и даље катастрофални. „Оно што осликава услове у граду су унакажени остаци... дјеце која су, када су убијена, играла фудбал, и који су и даље расути по том подручју”, рекао је он.³²⁵

Док су се агенције Уједињених нација припремале да још пет муслиманских енклава претворе у „сигурна подручја”, службеници за помоћ извијестили су да се у једином сигурном подручју које тренутно постоји – Сребреници – услови брзо распадају у безаконно насиље, чиме се поставља трагичан преседан за друге предложене сигурне зоне. Младе дјевојчице од 12 и 13 година проституишу се за цигарете у Сребреници, рекли су службеници за помоћ. Много је насиља, крађе и трговине на црно.³²⁶

320 Ian Traynor i John Palmer, “UN Plans Bosnia Rescue”, *The Guardian*, 6. april 1993.

321 Yigal Chazan, Ian Traynor i John Palmer, “Bosnian Serbs Set to Defy UN Sanctions”, *The Guardian*, 26. april 1993.

322 Ian Traynor, “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush”, *The Guardian*, 1. april 1993.

323 Ian Traynor, “UN Protests as Serbs Ban Aid to Besieged Town”, *The Guardian*, 2. april 1993.

324 Haris Nezirovic, “Hamid’s Hair and Clothes are Covered With Lice and He May Have Typhus. Spring Will Bring Still More Infection”, *The Guardian*, 8. april 1993.

325 Foreign Staff, “World Pressure Gets to Rebel Serbs”.

326 Ian Traynor, “Minimalist’ Bosnia Strategy Under Fire”, *The Guardian*, 25. maj 1993.

- „Голгота” цивила приликом евакуације:

Петоро дјеце и двије жене прегажени су насмрт јуче када су се хиљаде очајних Муслимана обрушиле на камионе Уједињених нација, да би избјегли глад и опсаду у Сребреници, граду у источној Босни. Као и у понедељак, када је шест очајних избјеглица изгубило живот у сличној евакуацији, око 2.000 жена, дјеце и старијих избјеглица укрцало се на 14 камиона УН који су их кроз српске опсадне линије водили до релативног уточишта Тузле на сјеверозападу. Једна дјевојчица видјела је своју рођаку како се гуши до смрти. „Кад смо отишли, људи су се гурали и неко је пао на њу, а онда је још више људи пало на њу”, каже она. „Није могла да устане јер је било толико људи, а након сат времена је умрла”. Хаос током евакуације био је такав да је високи комесар УН за избјеглице синоћ одложио даље планове за конвоје помоћи за Сребреницу, док се у граду не успостави веће присуство УН ради организовања помоћи. „Био је то општи хаос, хиљаде људи је тражило да се укрцају на камионе”, рекла је Елизабет Болдвин, портпарол УН у бившој Југославији. Многе жене и дјеца у камионима нису имали ципеле, а неки су плакали. Српски војници поред пута бацали су им грудве снијега да би им дали нешто за пиће.³²⁷

Рањене избјеглице из Сребренице вриштале су у агонији док су их на сигурно одвозили циновски бијели хеликоптери Уједињених нација, а урлике завијених, унакажених жртава гушили су звукови мотора и лопатица ротора. Британски и француски хеликоптери УН су из пакла једногодишње опсаде спасили жене, мушкарце и дјецу који су у рукама држали оно мало имовине што су имали. УН су град у источној Босни који су бранили Муслимани прогласиле „сигурним подручјем” заштићеним од напредовања побуњених српских снага. Хеликоптери УН јуче су из Сребренице евакуисали 354 тешко рањена лица, чиме су завршили хуманитарну ваздушну евакуацију у складу са споразумом о прекиду ватре. „Завршили смо ваздушну евакуацију људи који су раније према условима споразума идентификовани као тешко рањени или болесни”, рекао је портпарол Заштитних снага УН (УНПРОФОР). Неке од жртава имале су јако завијене патрљке који су остали након ампутација. Други су се трзали од бола при сваком покрету, док су их на носилима вадиле из хеликоптера и превозили у болницу како би им се пружила хитна помоћ. Неки су имали инфекције након импровизованих операција, понекад без анестезије, рекли су званичници УН. Неки су држали неколико комада резервне одјеће док су их доктори и мировне трупе УН односили на носилима или душецима.³²⁸

- приказивање разоружавања Муслимана као потпуног губитка безбједности:

Дипломате су се такође пожалиле да је сарајевски споразум предвиђао да Уједињене нације „демилитаризују” Сребреницу, што наизглед значи да ће помоћи у разоружавању муслиманских бранилаца града без разоружавања агресора који их окружују.³²⁹

Званичници Уједињених нација рекли су да браниоци Сребренице канадским војницима, који су служили у снагама Уједињених нација у Сребреници и којих је око 130, нису предали никакво оружје. Сребренички Муслимани морају да предају оружје до уторка.

„Уопште се нису разоружали”, рекао је г. Макмилан [McMillan].

„Они још увијек нису спремни да предају свој штит”, рекао је један западни дипломата. „Не вјерујем да ће предати своје оружје док не буду имали излаз”.³³⁰

Командант Фруер [Frewer] је рекао: „Српски команданти вјерују да у том подручју још увијек има наоружаних муслиманских бораца и да разоружавање зоне није завршено на њихово задовољство”.

327 Traynor, “UN Halts Aid Convoys”.

328 Laura Pitter, “Wounded Refugees Flown From Hell”, *The Guardian*, 20. april 1993.

329 Paul Lewis, “Struggle in the Balkans; U.N., With Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade”, *The New York Times*, 18. april 1993.

330 Chuck Sudetic, “U.N. Fliers Remove Trapped Bosnians”, *The New York Times*, 20. april 1993.

„Током дневних војних брифинга овдје, официри Уједињених нација и даље инсистирају на томе да је сама Сребреница „демилитаризована”. Али генерал Морион је признао да би се свим оружјем које је предато једва могао напунити један жељезнички транспортни контејнер. Изгледа да су многи муслимански борци отишли на околна брда или су се провукли кроз српске линије до Жепе, друге опкољене муслиманске енклаве удаљене око 50 километара јужно. Команда Уједињених нација рекла је да се то не коси са споразумом Уједињених нација, јер је споразумом предвиђено само да се разоружају сви муслимански борци „унутар Сребренице“.³³¹

Виши босански официр који је присуствовао преговорима рекао је да пакт није потписан зато што су босански команданти мислили да ће спасити Сребреницу, већ зато што је пружао наду за спречавање масакра над Муслиманима када босанска одбрана буде прегажена, за шта је официр рекао да је неизбјежно.

„Не заваравамо се”, рекао је. „Ово је предаја, јер нико неће хтјети да остане у Сребреници након што се наше снаге разоружају”.

„Ако Уједињене нације желе да се претварају да ће стављање једне чете канадских војника убиједити српске снаге да је Сребреница за њих изгубљена, онда у реду, нека се претварају. Али ми смо видјели превише српске агресије да бисмо се заваравали и мислили да су одустали од „етничког чишћења” источне Босне. Нису”.³³²

А план разоружавања муслиманских трупа у Сребреници оставља становнике града на милост и немилост Срба.

Раније у Паризу, министар спољних послова Алан Жупе [Alain Juppé] захтијевао је да акција Савјета безбједности одсијече Југославију од остатка свијета „у најкраћем могућем року”, додајући да Сребреница може пасти у било којем тренутку. То је заиста прекретница у овој драми.³³³

- дефинисање евакуације муслиманског становништва као чин етничког чишћења:

Команданти босанске војске зауставили су данас копнену евакуацију хиљада Муслимана из Сребренице, али су други дан заредом британски и француски хеликоптери превозили рањенике и болеснике из источне босанске енклаве.

Жене, дјеца, старци и рањеници премјештају се у Тузлу, коју и даље држе Муслимани. Али њени челници, који су седмицама говорили да имају простора да обезбиједи хитан смјештај за све сребреничке избјеглице и становнике, рекли су данас да ипак немају довољно мјеста. Залиха је мало, а ризици по здравље расту у источној Босни, рекли су званичници.

Сребреница је постала заштићена зона Уједињених нација како би се српске снаге спријечиле да је прегазе.

„Ако је Сребреница заиста заштићено подручје Уједињених нација, онда би људи тамо требало да имају могућности да остану”, рекао је Мехмед Суљикановић, портпарол II корпуса босанске војске, чије је сједиште овдје. „Неће бити евакуације цивила камионима. То би било етничко чишћење и учинило би ситуацију овдје ужасном. Довело би до још 20.000 до 30.000 избјеглица”.³³⁴

Јучерашњи конвој неколико сати су задржавале љутите муслиманске снаге на фронту источно од Тузле, јер виде УН евакуацију као сарадњу са српском војском.³³⁵

Рекао је да ће српска опсада и евакуација Сребренице посредством УН у источној Босни „живјети у главама људи кроз историју као тачка највећег ужаса и терора”.³³⁶

331 John F. Burns, “Tense U.N. Forces Hold Fast as Serbs Demand They Quit Enclave”, *The New York Times*, 27. april 1993.

332 Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’”.

333 Lewis, “Struggle in the Balkans; U.N., With Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade”.

334 Sudetic, “U.N. Fliers Remove Trapped Bosnians”.

335 Traynor, “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush”.

336 Ian Black, “Britain Opposes Intervention”, *The Guardian*, 7. april 1993.

Конвој помоћи УН такође је јуче стигао до Сребренице, али су муслиманске власти у граду спријечиле евакуацију избјеглица на камионима. Линдал Сахс [Lyndall Sachs], портпарол УНХЦР-а у Београду, рекла је да ће се конвој са девет камиона придржавати одлуке власти. Муслиманске власти нису рекле зашто су одлучиле да не дозволе да избјеглице, за које се процјењује да их је више од 30.000 заробљених у граду, напусте град. Овог мјесеца блокирали су неколико конвоја због бојазни да ће Сребреница пасти ако се њено становништво смањи.³³⁷

- потези српских снага као узрок за погоршање ситуације:

Али након опсаде и гранатирања града, и након што су у наредним седмицама блокирали приступ УН, Срби су дозволили да конвоји помоћи уђу у град само под условом да путују без војне пратње – кршећи резолуције Савјета безбједности УН о напору за помоћ – и да генерал Филип Морион, командант УН у Сребреници, напусти град.³³⁸

Али др Караџић рекао је да ће његове снаге наставити да заузимају села која окружују Сребреницу, чак и након што су обећали да неће ући у град.³³⁹

Снаге босанских Срба обиљежиле су јуче прву војну интервенцију Запада у бившој Југославији убијањем и сакаћењем бројних цивила у координисаним артиљеријским нападима на преостала упоришта Муслимана. У најгорем нападу на опкољену енклаву Сребреница у источној Босни, у протеклих неколико мјесеци више од 120 људи је изгубило живот или је рањено, рекли су званичници Уједињених нација; У Сребреници је најмање 56 људи убијено, а 73 рањено у жестоком бомбардовању центра града. Међу мртвима је било 15 дјеце, рекао је званичник УН у Сарајеву. То је био најгори напад на град откако је команда УН у Босни организовала заједничку кампању прије више од мјесец дана, како би осигурала безбједност енклаве.³⁴⁰

Када су официри Уједињених нација прошле седмице молили да им се дозволи да стационарају трупе у босанском граду Сребреница, добили су карактеристичан груб одговор најмоћнијег и најстрашнијег човјека у Босни. „Преко мог мртвог тијела”, рекао је генерал Ратко Младић, бивши официр југословенске војске, великосрпски националиста и војни заповједник босанских Срба. Генерал Младић је у понедјељак поново одбацио захтјеве УН. „Прекасно је”, рекао је кратко. Прекасно за УН или прекасно за Сребреницу? Неколико сати касније, људи генерала Младића почели су са једним од најтежих бомбардовања Сребренице откако су прошлог маја започели опсаду муслиманске енклаве. Током једног сата неселективног гранатирања, убијено је најмање 56 цивила а рањено још неколико десетина, а многи од њих били су дјеца. УН нису жељеле да уђу у Сребреницу када су убијани Срби, изјавио је генерал, па нису имали право да уђу ни сад.³⁴¹

- етничко чишћење као суштински циљ Срба:

Међу индикацијама да српски команданти нису одустали од планова за стицање контроле над градом били су и непрестани напади на Сребреницу током данашњих преговора у Сарајеву, главном граду Босне. Званичници Уједињених нација рекли су да је мали мировни контингент у Сребреници пријавио „интензивна гранатирања” која су се десила око времена за ручак и која су резултирала жртвама, укључујући смрт неколико цивила погођених у областима у близини центра града.

Један огорчени званичник Уједињених нација рекао је да се тим споразумом створила основа за „друго поглавље етничког чишћења”, српску националистичку тактику напада на муслиманске и хрватске енклаве и убијања или протјеривања њихових становника како би се створиле искључиво српске области.³⁴²

337 Pitter, “Wounded Refugees Flown From Hell”.

338 Traynor, “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush”.

339 Lewis, “Struggle in the Balkans; U.N., With Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade”.

340 Ian Traynor, “Serbs Step Up Barrage in Bosnia”, *The Guardian*, 13. april 1993.

341 Ian Traynor, “Ruthless War-Baby Leads Serbian Fight”, *The Guardian*, 14. april 1993.

342 Burns, “Cease-Fire in Battered Muslim Town Seals a Key Victory for Serb Forces”.

„Ово није одговор”, рекао је војни званичник Уједињених нација који је инсистирао на томе да остане анониман. Двомјесечни напор Уједињених нација о преговорима о заустављању напада Срба на Сребреницу назвао је срамним неуспјехом. „Срби су знали да спољни свијет неће представљати вјеродостојну војну пријетњу, и наставили су даље”, додао је он.³⁴³

Конзервативни војни командант босанских Срба забранио је Уједињеним нацијама да доносе храну и медицинску помоћ десетинама хиљада болесних и гладних Муслимана под опсадом у Сребреници, у источној Босни, како наводе званичници за међународну помоћ. Генерал Ратко Младић рекао је јуче званичницима Високог комесаријата Уједињених нација за избјеглице у Београду да само празни камиони УН могу ући у град који ратује, да изведу хиљаде Муслимана који очајнички желе да побјегну. Забрана помоћи сматра се транспарентним покушајем босанских Срба да искористе УН за „чишћење” Сребренице од несрба, што је дио њихове кампање за заузимање неколико посљедњих преосталих неспрских џепова у источној Босни.³⁴⁴

Српске снаге наставиле су кампању изгладњивања посљедњих Муслимана из источне Босне, спречавајући агенцију Уједињених нација за помоћ да пружи помоћ опкољеном муслиманском насељу Сребреница.³⁴⁵

Савјет безбједности УН, САД и друге „западне земље” осудиле су српску тактику „изгладни и бомбардуј”, али мало је шта наговјештавало да су Срби одустали од става да могу некажњено да заузму Сребреницу.³⁴⁶

Уз поменуте текстове, читаоцима је пружен и визуелни садржај везан за дешавања у Сребреници и њеној околини.

Слиједи неколико типичних примјера:

Изнад се налази фотографија из *Њујорк тајмса*.³⁴⁷

343 Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’; Bosnians Call It ‘Surrender’”.

344 Traynor, “UN Protests as Serbs Ban Aid to Besieged Town”.

345 Ian Traynor, “Serbian Leaders Reject Peace Plan” *The Guardian*, 3. april 1993.

346 Traynor i Palmer, “UN Plans Bosnia Rescue”.

347 Burns, “Tense U.N. Forces Hold Fast”.

Изнад се налази фотографија из *Њујорк тајмса*.³⁴⁸

3.2.3.4. Сребреница: април и мај 1993. године - Закључак

Упркос великој разноврсности новинских чланака, истраживачи су релативно јасно уочили одређен број основних оса око којих је структурисан наратив о Сребреници и њеној околини. Прецизније, извјештавање о будућој сигурној зони УН је базирано на односима између три главна актера: муслиманска страна, српска страна и УН. Поново, *Њујорк тајмс* и *Гардијан* су врло слични у описивању сваке од три стране.

Потези УН су јасни, одговорни и (најчешће) благовремени – „сигурна зона” се третира као прекретница у сукобу (кључ стабилизације ситуације у БиХ), док су страни и међународни челници јединствени у пријетњама (усмјереним према српској страни) уколико дође до угрожавања сигурних зона.

С друге стране, Муслимани су описани као очајничка страна – описи патњи и страдања муслиманских цивила доминирају; стање је поражавајуће и у Сребреници и у колонама евакуисаних цивила. Наизглед контрадикторне теме које се односе на одбијање опсежне евакуације цивила и разоружавања муслиманских снага непрестано су се уграђивале у општу слику кроз инсистирање на егзистенцијалној пријетњи по становништво, али и саму Сребреницу – српским снагама.

Српска страна је описивана једноставно и (доследно) негативно – српски цивили и жртве практично нису споменуте; српска страна је војна страна; страна која напада. Другим ријечима, српске снаге су, скоро искључиво, описиване као агресорске – њихове акције су водиле погоршању ситуације на терену, пошто је њихов једини циљ етничко чишћење. На примјер, само четири чланка листа *Гардијан* наводе муслиманску страну као нападача (од којих само један говори о страдању српских цивила од стране муслиманских снага):

³⁴⁸ Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’”.

Господин Јастржембски [Yastrzhembsky] је додао да Москва вјерује да притисак за обнављање широких војних операција долази нарочито од муслиманских јединица. Министарство је имало информацију да су Срби „испунили све обавезе” у вези са евакуацијом из Сребренице, али да су се „муслимански команданти умијешали”.³⁴⁹

Цивили би пратили босанске војнике који су нападали српска села у потрази за храном. Неки су умрли у покушају.³⁵⁰

Босански Муслимани су оптужили српске снаге да су јуче у зору покренули тенковски и артиљеријски напад на опкољену муслиманску енклаву Жепа и позвали на хитну акцију Уједињених нација уочи данашњег кључног гласања босанских Срба о Венс-Овеновом мировном плану. Срби су брзо одбацили оптужбу, рекавши да су једноставно одговорили на нападе Муслимана.³⁵¹

Пред крај љета, војни команданти у Сребреници су промијенили тактику, успостављајући серију муњевитих контраофанзива. Потиснули су Србе до ријеке Дрине која чини границу између Србије и Босне. Десетине српских села спаљено је до темеља, а Муслимани су поклали многе њихове становнике; Али само неколико дана након што су прве пошиљке хране стигле у Сребреницу, муслиманске снаге у граду покренуле су још једну разорну офанзиву, у којој су поново мета била погранична села босанских Срба. Срби су тврдили да је у једном нападу масакрирано више од 60 цивила.³⁵²

Примјери квазипсихолошких образложења понашања обогаћују слику о Србима као страни која није способна за компромис тј. за одустајање од рата:

Званичник Уједињених нација рекао је да му се чинило да су неки од српских команданата чак жељни обрачуна око Сребренице и да се чини да их не узнемирују упозорења да би поновни напад на град могао изазвати војну интервенцију Запада.

„Међу Србима влада право миленијумско расположење”, рекао је званичник. „Кажу да се свијет припрема да их разапне и да су они спремни за то, да се борити до краја”. Осврћући се на битку 1389. године, када је пораз средњовјековног српског краљевства од османских Турака запечатио 500 година турске владавине на Балкану, званичник је додао: „Сребреница би могла постати Косово поље 1993. године. Међу српским лидерима постоји стварни косовски комплекс”.³⁵³

Штавише, испоставља се да је период април–мај 1993. године концентрисан на црно-бијеле описе нападача (српска страна), нападнутог (муслиманско-бошњачка страна) и посматрача (УН) који чини кораке како би олакшао патњу нападнуте стране. Резолуција о демилитаризацији Сребренице – основни разлог одабира поменутог временског интервала – нема централну позицију у описима. О разоружавању се доминантно говори као о потезу који муслиманске снаге одбијају јер им пријети етничко чишћење. На примјер, термин „демилитаризација” се у новинама *Гардијан* помиње свега шест пута – четири пута је термин искоришћен уопштено, једном се односи на Жепу, а једини помен о демилитаризацији Сребренице јесте тврдња српских снага да се она не спроводи:

Заштитне снаге УН нису могле да доведу војне посматраче у Горажде, јер им Срби то неће дозволити, жалећи се да Муслимани нису поштовали договоре о демилитаризацији „сигурних подручја”, енклава Сребренице и Жепе.³⁵⁴

349 Jonathan Steele, “Muslims Accused of Breaking Truce” *The Guardian*, 7. april 1993.

350 Nezirovic, “Hamid’s Hair and Clothes are Covered with Lice”.

351 Ian Black i Mark Tran, “Fighting on Eve of Serb Vote”, *The Guardian*, 5. maj 1993.

352 Yigal Chazan i Haris Nezirovic, “Enclave That Finally Ran Out of Luck”, *The Guardian*, 17. april 1993.

353 John F. Burns, “Standoff for Muslim Enclave in Bosnia”.

354 Kurt Schork, “Shells Rain on Sarajevo”, *The Guardian*, 31. maj 1993.

3.2.3.5. Сребреница: период између априла 1992. и марта 1993. године

Као што је раније напоменуто, током периода април 1992 – март 1993. године био је извршен напад муслиманских војних снага, при чему је извршено етничко чишћење на територији централног Подриња, које покрива 900 квадратних километара, а чији је резултат био око 2.000 убијених Срба. Самим тим, истраживачи су концентрисали напоре ка анализи начина извјештавања о страдању српских цивила на том подручју – муслиманске и хрватске жртве нису биле предмет интересовања.

Можда најупечатљивији податак јесте мали број текстова посвећених српским жртвама (нпр. Подриње као топоним се уопште не помиње). Тако је претрага текстова у поменутом периоду показала да не постоји ниједан текст у *Њујорк тајмсу* који је посвећен првенствено српским жртвама у рејону Подриња. У случају новина *Гардијан*, ситуација је нешто „боља” – од 705 текстова објављених у овом периоду, два су посвећена страдању српске стране на поменутом подручју. Квалитативна анализа садржаја здружене базе текстова издвојила је следеће теме:

- опис злочина почињених над српским цивилима:

Два уредна реда од по 14 ковчега положена су поред прелијепе православне цркве у овом граду у источној Босни са већинским српским становништвом. Поред сваког ковчега, док су се муве окупљале, уплакана удовица и избезумљена породица интонирали су наизглед древну јадиковку. Кошуље, пешкири, чак и памучне блузе извезене цвијећем – спомен-обиљежја преминулима покривали су 28 једноставних дрвених крстова. Војници који су носили оружје тестирано у рату, а ручне бомбе им висе са појаса, мијешали су се са гомилом која се простирала до пола главне улице. Убице су свој задатак обавиле језивом свирепости због које чак ни доктори и прекаљени војници нису могли да задрже сузе. Дан прије него што смо стигли, лешеве су њежно положени на травњак испред болнице у оближњем селу Милићи – а тамо су донијети из оближњих српских села. Три леша пољубила је избезумљена старица – њени унуци, објаснила је. Као и многи други, били су искасапљени. Неки људи изгорјели су насмрт, други су имали дубоке посјекотине по грудима, ногама и труповима, у које су се нагурали црви. Многи од ових мушкараца, неки очигледно у шездесетим или седамдесетим годинама, али наизглед млађи, били су или кастрирани или грубо обрезани, било прије или после смрти; На Палама, Мирослав Тахољ је последња три мјесеца педантно састављао досијее о читавом низу убистава које су углавном починили Муслимани, како наводи, и Хрвати. Рекао је да су догађаји у Милићима само последњи у дугом низу сличних муслиманских активности. Показао је видео-записе и писане доказе који су укључивали још грозније облике смрти – укључујући одсијецање главе и силовање и убиство младих дјевојака пред њиховим родитељима. У једном случају, отац једне од дјевојака је потом извршио самоубиство.³⁵⁵

Муслиманске снаге у планинском пограничном региону источне Босне пале српска села и исељавају становнике док напредују према кључном српском упоришту унутар Босне, надомак границе са Србијом. Скоро 10.000 српских сељака пребјегло је преко ријеке Дрине у Србију у последње двије седмице, да би избјегло напредовање Муслимана према Братунцу, које пријети да олабави стисак Србије у региону. Према неким од оних који су побјегли, многи људи су убијени у муслиманском нападу; Док стоји поред пута на српској страни ријеке, Невенка Симић, стиснута заједно са три прија-

355 Paul Martin, “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk”, *The Guardian*, 30. septembar 1992.

теља, гледала је како Муслимани пале њен дом. Сматрала се срећном што је жива јер је посјетила рођаке у Србији на дан када је Бјеловац пао. Недељко Филиповић, који је са хиљадама српских сељана потражио уточиште у српском пограничном граду Љубовији, описао је како су он и његова породица побјегли чамцем и касније се вратили да сахране мртве. „Моја кућа је била близу обале ријеке, па смо ускочили у гумени чамац и кренули према другој страни”, рекао је. „Вратили смо се накратко и пронашли улице препуне лешева. Сви су убијени”. Међу жртвама био је и Недељков син. Искварио је након што му је метак велике брзине разнио раме. „Вукао сам га кроз поља кукуруза до гробља у Братунцу”, рекао је Недељко. Митра Илић, из оближњих Мандића, рекла је да су муслимански герилци напали њено село, убивши неколико чувара и запаливши куће прије него што су мјештанима наредили да напусте своје домове. „Пријетили су да ће нас докрајчити ако не кренемо”, рекла је.³⁵⁶

- српске жртве као последица контраофанзиве тј. одмазде муслиманског становништва: Неколико Муслимана овдје је рекло да им је речено да су одведени и стријељани Срби који бу били оптужени да су снајперисти. Градске власти потврдиле су да није било суђења. Према неколико различитих извјештаја Муслимана, напади на Србе који живе у граду били су чести прошлог лjeta, када су српски напади на град били најинтензивнији, а безброј невиних Срба умрло је у убиствима из освете. У дијеловима града у којима су се окупљали Срби, укључујући дио на западној обали Дрине који води на сјевер ка Рогатици, удаљеној 32 километра, читави окрузи су избрисани, а куће и радње уништени су и запаљени.³⁵⁷

Импровизоване српске гробове у Бајиној Башти на гробљу на брду надвисују источно-босанске планине, а њихове падине обиљежене су угљенисаним остацима српских домаћинстава и села. Једноставни дрвени крстови изгледају попут страшила, пресвучени према православном ритуалу кошуљама и марамама које припадају покојнику. Омиљене шоље несигурно стоје на блатњавим гробним хумкама. Десимир Митровић, градоначелник оближњих Склана, узвишено лута гробљем. Повремено се заустави поред гроба, прочита име на крсту и покаже руком према долини, лоцирајући изгорјели дом српске жртве. Бајина Башта, лијепи бањски град на српској страни ријеке Дрине, који чини границу са источном Босном, има поглед као са трибине на ратишта Склана у Босни на супротној обали. На почетку рата у Босни, стотине Муслимана који су живјели у Скланима или су убијени или протјерани из својих домова. У јануару се ситуација преокренула када су муслимански борци из сусједне енклаве Сребреница, 32 километра сјеверозападно, опустошили српска села у региону. Напредовали су све док нису могли камен убацити у Дрину, а њихови снајпери скидали су српске цивиле док су бјежали у Србију преко моста у Скланима. Појачања босанских Срба доведена су да зауставе офанзиву. Муслимани су брзо одвраћени, али су наставили са нападима дубоко у округ. . . Од Склана, ријека попут змије тече сјеверно до Братунца, другог српског упоришта, ближе Сребреници и у домету муслиманских минобацача који га гађају скоро сваки дан. Као што је случај и са Скланима, и Братунац је имао мјешовито становништво све до избијања рата, када су Муслимани протјерани. Сребренички борци сада се свете испуњавајући градско гробље стотинама српских гробова.³⁵⁸

Чини се да су 27. августа српске снаге у брдима изнад Горажда на југоисточној обали Дрине почеле да се повлаче, подижући опсаду за коју је описано да је проузроковала веће неимаштине и цивилне патње него у Сарајеву, главном граду Босне и Херцеговине. Да ли се ово десило како би се испоштовале обавезе преузете у Лондону или из

356 Yigal Chazan, “10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance”, *The Guardian*, 29. decembar 1992.

357 John F. Burns, “In Muslim Town, Serbs Pay the Price”, *The New York Times*, 9. mart 1993.

358 Yigal Chazan, “Serbian Casualties Grow as Muslims Take Their Revenge”, *The Guardian*, 18. mart 1993.

војне потребе, није јасно. Кемал Книјун, муслимански градоначелник Горажда, истакао је да је муслимански контранапад очистио опсадне снаге са брда.

Извјештаји сугеришу да је отприлике у исто вријеме неколико стотина српских становника Горажда, посебно са брда на југоисточној обали, који су фактички изгубили заштиту, кренуло у конвоју аутобуса, камиона и аутомобила да се креће на сјевер према граду Рогатица, који је под српском контролом, и који је удаљен око 16 километара. Срби кажу да су их на путу, близу села Кукавице, нападе муслиманске снаге.

„Отприлике 300 људи убијено је муслиманском митраљеском ватром на путу и ко зна да ли ће икада бити сахрањени”, рекао је Миломир Матовић у интервјуу за *Вечерње новости*, београдске дневне новине. „Изгубио сам свог 11-годишњег сина Далибора”.

Други Србин, Отас Косорић, рекао је у новинском интервјуу да је српска команда наредила српским становницима да напусте Горажде „након што су се српске трупе повукле послје конференције у Лондону”. Али рекао је да су многи српски цивили убијени прије него што су стигли на сигурно.³⁵⁹

Офанзива долази скоро осам мјесеци након што су српске трупе уз подршку југословенске војске упале у источну Босну и заузеле низ претежно муслиманских градова у низу муњевитих напада. Због недостатка оружја, Муслимани су побјегли у планине и покренули герилске нападе на српске положаје. Њихове засједе су се у посљедње вријеме показале све ефикаснијима, па Срби сад контролишу тек мало више територије од градова које су заузели на почетку рата. Подстакнути својим успјехом, Муслимани су постали охрабрени, па излажу српска упоришта попут Вишеграда и Фоче готово свакодневним минобацачким нападима и започињу серију напада на погранична села.³⁶⁰

- умањивање значаја српских жртви у односу на злочине које су српске снаге починиле: Службеници тенковске јединице позвали су новинаре да посјете српске заједнице које су уништиле босанске снаге, укључујући села у близини Братунца, у источној Босни, гдје су босански борци прошле седмице убили најмање 60 Срба, укључујући неке цивиле, а бар неке од њих су и мучили прије него што су умрли. Пријављена су и друга звјерства босанских и хрватских снага, али чини се да је њихов број био мали у односу на стотине, па и хиљаде инцидената за које су оптужене српске снаге.

Људи у тенковској јединици рекли су да су нерегуларне српске јединице зване четници и друге нерегуларне јединице српске војске одговорне за већину убиства и групних силовања које су починиле српске снаге, за која су и људи из тенковске јединице признали да су звјерства. Официри су јасно ставили до знања да се у категорију ових злочина не укључује опсада и бомбардовање Сарајева, које је господин Иглбургер уврстио међу најгоре од онога што он је назвао ратним злочинима.³⁶¹

- војне жртве као главни губитак српске стране: Српски команданти и војници одвели су новинаре на стрмо брдо. Кад је група стигла до гребена у сјенци, преовладавао је смрад mesa које се распадало. На малој чистини, коју су на рубовима чували проматрачи који су прекрили нос, два Србина су ископавала труле лешеве. Пара се дизала из њихових смрзнутих тијела. „Све су то српски цивили које су поклали Муслимани, масовне гробнице се налазе свуда по овом брду”, рекао је зворнички војни начелник мајор Винко Пандуровић. „Дошли смо овдје да свједочимо истини”. Како је крвава ексхумација текла, српска артиљерија гађала је сусједну муслиманску енклаву Церска, угнијездивши се иза околне долине. Српски војници у им-

359 John F. Burns, “Some Serbian Gunners Shell Their Own Sarajevo Homes”, *The New York Times*, 27. decembar 1992.

360 Chazan, “10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance”.

361 Roger Cohen, “Siege Is Resumed In Bosnian Town”, *The New York Times*, 9. septembar 1992.

провизованим земуницама нису могли да се одлуче да ли да посматрају своју одлазећу ватру или да свједоче језивом догађају редања ископаних тијела дуж гробена. „Можемо доказати да су ово Срби, јер су Муслимани које смо заробили то рекли”, тврдио је један војник. Ископано је осамнаест лешева, све мушкарци, углавном обучени у остатке униформе каки боје. Срби су тврдили да су жртве мучене прије него што су их Муслимани погубили. Једном су одрубили главу, другом су ноге биле везане жицом. Српски патолог рекао је да може потврдити само да су мртви већ два мјесеца. Како су умрли, рекао је, остало је нејасно. Кад су били сигурни да их команданти не чују, српски војници су признали да је одређен број тијела ипак припадао борцима. На другом гробном мјесту дуж гробена, Радован Мацуновић, из оближњег српског села, рекао је да су почетком новембра Муслимани кљештастим нападом заробили српске војнике и погубили их након жестоких борби. Бацајући поглед на четири унакажена тијела, нетом извађена из ледом прекривеног језерца, господин Мацуновић рекао је да је и његов брат међу онима који су погинули у бици. Дошао је ту да потражи његове остатке.³⁶²

На гробљу на периферији града, десетине свјеже ископаних гробова свједоче о великим губицима које су српске снаге претрпјеле на том подручју. „Турци свакодневно убијају наше дјечаке”, рекао је полицајац док су ожалошћене сељанке које су присуствовале посљедњој сахрани јецале.³⁶³

- жртве као мотив за даље нападе српских снага:

Стални прилив избјеглица које су у Сребреницу бјежале од српског напада на Коњевић Поље повећао се у суботу након напада на муслиманске жене, дјецу и старије људе у петак.

Они су се у четвртак окупили око британских оклопних транспортера у узалудној нади да ће безбједно изаћи из тог подручја, рекли су овдје званичници Уједињених нација.

Избјеглице су првобитно дошле из околине Церске и побјегле у шумовито подручје око Коњевић Поља, када су српске националистичке снаге заузеле Церску.

Срби тврде да је њихову офанзиву на источну Босну покренуло, како кажу, муслиманско убијање цивила.³⁶⁴

Када је актуелна криза у источној Босни избила прије пет седмица, нагласио је да Срби блокирају конвоје помоћи муслиманским енклавама јер су Муслимани наводно палили српска села и убијали српске цивиле. За викенд је рекао да Срби настављају опсаду јер су пронашли масовне српске гробнице.³⁶⁵

Имајући у виду недовољан број информација које су горе поменуте, истраживачи су анализирали и извјештавање о српским жртвама у осталим дијеловима БиХ. Као и у случају централног Подриња, текстови посвећени овој теми су ријетки, а неријетко их чине кратки, уопштени пасуси:

Раније ове седмице, у оближњем селу Теслић, које се налази на самој линији фронта, муслимански минобацачки напад усмртио је петорицу.³⁶⁶

Осамсто српских избјеглица из села надомак Зенице већ је потражило уточиште у спортској дворани на периферији Добоја. Избјеглице, углавном жене и дјеца, говоре о муслиманским и хрватским војницима који су их тјерали из њихових домова. Неки су

362 Yigal Chazan, “Serbs Dig Up Comrades’ Corpses As Muslims Flee Smouldering Enclaves”, *The Guardian*, 18. februar 1993.

363 Yigal Chazan, “Gorazde Fighters Bite Back at Serbs”, *The Guardian*, 28. septembar 1992.

364 Chuck Sudetic, “Serbs Overrun Muslim Enclave in Bosnia’s East”, *The New York Times*, 15. mart 1993.

365 Ian Traynor, “Maverick General Digs in Amid Death”, *The Guardian*, 16. mart 1993.

366 Yigal Chazan, “Finger of Phony Peace Points the Way to Heart of War”, *The Guardian*, 15. januar 1993.

рекли да су њихова села опкољена, а босанске снаге су им пријетиле да ће их побити ако остану. Деса Милошевић из Завидовића рекла је да су све куће у једном дијелу села спаљене. „Запалили су чак и дом једног Хрвата јер није желио да се придружи босанској војсци. Заробљени српски мушкарци били су присиљени да се придруже Муслиманима и послали су их на прву линију фронта. Њиховим супругама су рекли да ће ускоро родити муслиманску дјецу”.³⁶⁷

Набрајам сљедећа мјеста на муслиманској територији, на којима се држе, муче и у многим случајевима систематски убијају српски цивили. Најгори од њих су: Зеница, Коњиц, Брадина, Тарчин, Житомислић, Богодол, Глибодол, Тасовчићи, Улепци, Пребиловци, Губер, Дувно, Ливно, Тузла, Цазин, Травник, Славонски Брод, Бутуровић Поље, Челебић.³⁶⁸

Нема сумње и да су Муслимани масакрирали Србе у грозној борби различитих група која је избила широм великог дијела Босне и Херцеговине.³⁶⁹

У међувремену, у вијестима које стижу у Београд се наводи да су одвојене офанзиве муслиманских и хрватских снага у источној и сјеверној Босни током последњих дана проузроковале велике жртве међу Србима и пресјекле њихове линије комуникације. Копнени коридори који повезују Београд са српским војним командним центром на Палама, на периферији Сарајева, и сјеверозападним упориштем Бања Лука привремено су прекинути током викенда. Саобраћај на релацији између Београда и Пала био је обустављен скоро 24 сата након што су муслиманске трупе поставиле засједу на колони цивилних возила.³⁷⁰

Штавише, описи српских страдања су неријетко контекстуализовани текстом чија је основна карактеристика претјерана уопштеност и/или сумња у њихову кредибилност:

Упркос широко распрострањеним доказима да су српске снаге у Босни и Херцеговини присиле многе Хрвате и Муслимане да напусте своје домове, господин Карацић је инсистирао на томе да су избјеглице саме побјегле. Описао је овај процес као „етничку промјену”. „Сви они су хтјели да напусте подручја сукоба или подручја високе напетости”, рекао је он. Прије него што се обратио новинарима, господин Карацић је показао видео-снимак жртава мучења и раскомаданих тијела. Рекао је да су то српске жртве Хрвата и Муслимана.

„Знамо им имена и знамо мјеста гдје су умрли”, рекао је.³⁷¹

Срби су такође рекли да су нападачи опљачкали и спалили њихове домове, затим сакупили велики број преживјелих и присилили их да проведу три до пет дана у замраченом, влажном жељезничком тунелу готово без хране и воде.

Из извјештаја се није могло закључити шта је било са заробљеницима који су уклоњени из тунела Иван седло у близини села Брадина, који је дугачак један километар, 25 миља југозападно од Сарајева, али неколико Срба је рекло да су чули да су затвореници били смјештени у логоре у селима у том подручју под контролом Муслимана.

Већина од тога што су Срби рекли није се могло верификовати, иако је војна група Уједињених нација у Сарајеву рекла да је навод о људима који су држани у жељезничком тунелу потврђен када је влада под вођством Муслимана у Сарајеву, одговарајући на упите Уједињених нација, дала увјерења да су Срби уклоњени из тунела.

Из српских навода и онога што је речено официрима Уједињених нација остало је нејасно шта су муслимански и хрватски отмичари намјеравали да ураде са затворе-

367 Yigal Chazan, “Cleansing Identities in New Bosnia”, *The Guardian*, 1. avgust 1992.

368 “Letters to the Editor – Ethnic Cleansing Denied”, *The Guardian*, 30. jul 1992.

369 Kevin Myers, “Horror at the Holiday Inn”, *The Guardian*, 14. jul 1992.

370 Ian Traynor, Yigal Chazan i Hella Pick, “New Barrage Puts Peace Talks at Risk”, *The Guardian*, 15. septembar 1992.

371 Stephen Kinzer, “U.S. Worries Balkan War Could Spread; Serb Vows to Close Camps”, *The New York Times*, 22. avgust 1992.

ницима у тунелу прије интервенције Уједињених нација. Говорило се да су се међу заробљеницима налазили жене и дјеца и многи старији људи.

Није било јасно да ли би употребом тунела дошло до масакра да није било помоћи Уједињених нација, као што су се и плашили Срби који су пренијели те информације, као ни да ли је ико од оних који су били у тунелу умро како су Срби такође тврдили.³⁷²

Пријављене су и жестоке борбе дуж ријеке Дрине која раздваја Босну и Србију. У разговорима, Муслимани и Срби се понајвише не слажу о предложеним провинцијама у источној Босни дуж границе са Србијом.

Предсједник Југославије Добрица Ћосић пожалио се данас да су муслиманске снаге на босанској страни границе „убиле 200 људи”.³⁷³

Официр, који је говорио под условом анонимности, рекао је за *Ројтерс*: „Сребреница припада Србима... Очекујемо да [Муслимани] поново нападну. Када нас нападну, нећемо се зауставити док је не добијемо”.³⁷⁴

Ујутро долази новинар из Енглеске да се увјери да се затвореници не злостављају и да чује како им капетан говори да их враћају у Фочу, да је град Горажде одбио да учествује у размјени. Командант каже да је сигуран да су муслимански екстремисти масакрирали све Србе у Горажду, али, нема везе, неће бити повријеђени, само ће их послати назад у затвор. Доручак је топло млијеко и торта од пудинга.³⁷⁵

А у пропагандном рату оптужби и противтужби, српски лидери су такође тврдили да је 6.000 етничких Срба убијено у логорима које су основали Муслимани и Хрвати, а да је затворено још скоро 20.000 људи.³⁷⁶

„Српски званичници рекли су да су Муслимани из засједе нападали и убијали Србе који су бјежали у подручју Горажда. У једном инциденту, рекао је српски штаб, убијена је 21 српска жена и дијете. Ови наводи нису се могли потврдити”.³⁷⁷

Сличне тактике напада и повлачења усвојили су и Муслимани у региону Сребренице на сјеверу. Јединица Милојка Станојевића нападнута је из засједе на путу ка српској линији фронта. „Напали су нас с обје стране, прво гранатама, а затим ватром из аутоматског оружја”, рекао је. Такви напади сада су уобичајени, јер Муслимани стичу самопоуздање. Недавно су заузели једно од већих српских села. „Разбијају Сребреницу и масакрирају Србе”, рекао је господин Станојевић.³⁷⁸

На ово треба додати чињеницу да је убједљиво највећа пропорција текстова посвећена муслиманским/бошњачким жртвама (очекивано, ово важи и за област централног Подриња):

Али док су камиони УН са хуманитарном помоћи већ четврти дан заредом покушавали да преговарају о преласку преко Дрине, како би стигли до изгладњелих Муслимана на истоку, војни команданти у српском упоришту Зворник одвели су новинаре у сабласан обилазак подручја које су заузели. Пут до Каменице, јужно од Зворника, вијуга уз кривудава долину ријеке, пролазећи кроз засеке и салаше у којима је до прије седам дана живјело око 5.000 опкољених Муслимана. Сада су то тек нешто више од изгорјелих љуштура, препуних ратног крша. Протеклог викенда, док су се УН припремале да заједничким снагама пруже отпор српској блокади муслиманских енклава у источној

372 John F. Burns, “Serbs Say Muslim Slav and Croatian Gunmen Killed Civilians in 6 Villages”, *The New York Times*, 4. jun 1992.

373 David Binder, “Balkan Peace Talks Resume as War Drags On”, *The New York Times*, 24. januar 1993.

374 Mark Heinrich, “Muslims flee fallen town of Cerska”, *The Guardian*, 4. mart 1993.

375 Maggie O’Kane, “Cake, milk and captivity for Muslims of the new Bosnia”, *The Guardian*, 24. jul 1992.

376 Simon Tisdall, Hella Pick i Kurt Schork, “US edges towards Bosnia force”, *The Guardian*, 5. avgust 1992.

377 Ian Traynor i Yigal Chazan, “Panic wins struggle for power”, *The Guardian*, 3. septembar 1992.

378 Chazan, “Gorazde fighters bite back at Serbs”.

Босни, српске трупе су испразниле посљедње џепове отпора у Каменици. Њени очајни становници раније су били приморани да бјеже такозваним „хуманитарним” коридором који су успоставили Срби. УНХЦР је ту акцију осудио као „етничко чишћење”. „То је само једносмјерна улица”, рекао је високи званичник за помоћ. Знаци брзог егзодуса прожимају Каменицу. Ужурбано напуштен веш виси са балкона, а трагови стопала осликани су на свјеже обрађеним пољима. Због одсуства метака на фасадама зграда јасно је да је мало Муслимана пружио отпор. Куће су једноставно запаљене кад су Срби ушли. Неке су још тињале кад је група стигла у централну Каменицу, а тамо их је дочекала гомила просиједих Срба, од којих су неки још увијек пљачкали.³⁷⁹

Господин Халиловић је упозорио да су „хиљаде жена, дјеце и стараца” у опасности на том подручју, које је у посљедње двије седмице било под жестоким српским нападима, упркос свјетској осуди и покушајима агенција за помоћ да испоруче помоћ. Оближњу муслиманску енклаву Церска Срби су прегазили прошле седмице када су муслимански становници отишли за Сребреницу у посљедњем налету „етничког чишћења”. Међународне агенције за помоћ страхују да су Коњевић Поље и Сребреница сљедећи на српској листи за напад и да десетине хиљада Муслимана очајнички желе да побјегну из региона.³⁸⁰

Визуелни садржај у коме су приказана српска страдања у листу *Њујорк тајмс* у овом периоду у потпуности изостаје. С друге стране, *Гардијан* је пружио само географску информацију о мјесту муслиманских злочина – у питању су двије мапе које су пратиле једине текстове експлицитно посвећене страдању Срба у Средњем Подрињу.

Изнад се налази карта из *Гардијана*.³⁸¹

379 Chazan, "Serbs dig up comrades' corpses as Muslims flee smouldering enclaves".

380 Ian Traynor i John Palmer, "Bosnian Troops Ordered against Besieging Serbs", *The Guardian*, 9. mart 1993.

381 Chazan, "10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance".

Изнад се налази карта из *Гардијана*.³⁸²

3.2.3.6. Сребреница: период између априла 1992. и марта 1993. године - Закључак

Основни податак до којег су истраживачи дошли јесте несразмјерност у извјештавању о српским страдањима с једне и муслиманским и хрватским жртвама с друге стране. Српска страдања су описана сиромашније – број чланака је далеко мањи, пасуси су краћи и рјеђи, описи су мање детаљни итд.

Штавише, спомињање српских жртава у Средњем Подрињу се непрестано релативизује – жртве су најчешће војници, у питању је контраофанзива муслиманских страна (уколико српски цивили страдају, то је зато што су муслимански цивили страдали прије њих), Муслимани су прошли кроз далеко веће страхоте и слично.

У протеклом времену, Срби су били ти у које је био уперен прст оптужбе, а то је постајало све увјерљивије због чињенице да држе више од половине територије Босне. Ипак, и господин Тахол и господин Карацић, бивши психијатар, инсистирају на томе да су Срби у најгорем случају криви за повремена хладнокрвна убиства на бојном пољу и за присилно протјеривање Муслимана из њихових домова, „само када дјелују у сврху своје безбједности”. У Власеници и у толико других дијелова ове ратне зоне, истина је већ мјесецима озбиљна жртва. Ипак, очигледно је да су обје стране изгубиле икакво поштовање за своје комшије.³⁸³

382 Martin, “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk”.

383 Martin, “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk”.

Пасуси попут горе поменутог просто нису довољно заступљени у новинским чланцима. У овакву слику се свакако уклапају и штура извјештавања о српском страдању у осталим дијеловима БиХ.

Међутим, истраживачи су увидјели још једну правилност од огромног значаја за разумијевање извјештавања о српском страдању између 1. априла 1992. и 31. марта 1993. године. Свака тврдња о српским страдањима долази скоро искључиво од стране самих Срба. Ово је директно супротно извјештавању о муслиманским жртвама, гдје свједочења и/или изјаве муслиманских цивила, челника и слично, потврђују различити страни и међународни актери. Извјештаји о српским страдањима, дакле, у себи имају имплицитну димензију спекулативности (у појединим случајевима, директно се дискредитују тврдње српске стране).

Општи закључак који се може извући јесте недовољна „снага” у извјештавању о српским жртвама. Изузеци у којима се експлицитно описују страдања српских цивила бивају релативизовани и потиснути количином информација о страдању муслиманског становништва на подручју Средњег Подриња, али и широм БиХ.

3.2.3.7. Сребреница: општа слика

У периоду од 1. априла 1992. до 31. децембра 1995. године, у новинама *Њујорк тајмс* објављено је укупно 5 текстова у којима се Сребреница експлицитно помиње у наслову, од чега се један од њих налази на насловној страни. У случају новина *Гардијан*, базу чине четири текста, од којих су три била на насловној страни.

Имајући у виду велики временски распон, текстови су посвећени различитим темама које су у том тренутку биле актуелне. Тако су текстови објављени 1993. године усмјерени прије свега на опис ситуације у Сребреници, процес демилитаризације и почетак сукоба на овим просторима, док се текстови објављени 1995. године баве оним што је данас познато као Масакр у Сребреници. Уважавајући речено, квалитативна анализа је подијељена у двије временске цјелине.

Квалитативна анализа текстова објављених 1993. године је издвојила следеће издвојене теме:

- опис почетка ратних дешавања у Сребреници:

Рат је у Сребреницу дошао 19. априла 1992. године, када је милиција из саме Србије стигла у подручје претежно муслиманског становништва и затражила да се Муслимани предају са свим оружјем које су имали.

За разлику од Муслимана у оближњим градовима који су предали оружје и који су моментално протјерани, Сребреница је узвратила ударац, пуцајући на 13 српских милиционера, рекли су хоспитализовани мушкарци овдје.

Срби су одговорили тако што су два дана касније прегазили Сребреницу, рекли су. „Ишли су околу и убијали људе”, рекао је г. Хабибовић.

Око 80 процената од 7.000 првобитних становника града побјегло је у шуму, рекао је он. „Ја сам остао да браним свој дом”.

Мјесец дана касније, муслимански тинејџер је убио команданта локалне српске милиције и лидера Српске демократске странке. Овај младић није знао да ли је вођа стран-

ке мртав, рекао је господин Мухић. „Тако, да би био сигуран да је завршио посао, бацио је ручну бомбу у аутомобил па и сам погинуо у експлозији”.

Срби су се тог дана осветили муслиманском становништву, рекао је господин Мухић. Држали су Сребреницу још само неколико дана прије него што су Муслимани поново заузели град, рекли су рањеници.

Срби су ипак у потпуности преокренули успјехе Муслимана и истиснули око 50.000 Муслимана у Сребреницу.³⁸⁴

- спремност бошњачког/муслиманског становништва на даљу борбу за Сребреницу:

У задимљеном склоништу испод главне болнице овдје, рањени и осакаћени муслимански војници, који су ваздухом превезени из Сребренице, зарекли су се данас да ће наставити борбу за одбрану својих домова која траје већ годину дана.

„Сигурно се враћам чим оздравим”, рекао је Мурадиф Хабибовић из свог кревета. „Чак и овакав, вратићу се”. Подигао је обје руке које су биле превијене и на којима су му недостајали прсти.

„Сребреница је моја земља, мој дом”, рекао је господин Хабибовић (52), радник дрвне индустрије. „Не занима ме ко је тамо, Срби, Хрвати, Муслимани, све док не нападају. Све док нас пусте да живимо”.

Поред њега, у дугачком низу нових дрвених кревета које су обезбиједиле међународне агенције за помоћ, Синан Мухић, који је изгубио ногу у српском нападу гранатирања, био је једнако одлучан да се врати, али плашио се онога што ће тамо затећи.

„Био је то лијеп град”, рекао је господин Мухић (58), директор дрвне компаније. „Али сада је настао хаос. Постао је један велики гроб”.³⁸⁵

- опис хуманитарне катастрофе у Сребреници:

Стотине рањеника остало је у граду у којем су четири доктора, нема струје, нема хране и лијекова. Град је опкољен од 18. априла 1992. Није било мјеста за 13. човјека на хеликоптеру господина Мурића. Док су једног старца на фудбалском игралишту укрцавали на хеликоптер, он је вриснуо: „Бог ће вас казнити за ово”. Хеликоптер је полетио послје 12 минута на земљи. „Памтићу га како вришти до краја живота”, рекао је господин Мурић. У Сребреници 20.000 избјеглица из удаљених села и градова очајнички жели пронаћи простор за заштиту. Многи кампују на снијегу у главној улици гдје за гријање пале гуме и пластичне корпе из супермаркета. Када је хеликоптер отишао, прелетио је преко болнице у којој је Јасмина Јакуб, стара 20 година, умрла прошлог четвртка након 50 сати порођаја, пошто је родила мртву бебу од преко 4 килограма. Њена беба је окренула леђа порођајном каналу док је пролазила кроз 15 километара снијега. Није било бензина за вожњу до болнице. Када је родила у раним сатима трећег дана, изгубила је превише крви и нису имали крви да јој дају, а ионако нису имали ни струје за трансфузију. Дан раније, човјек који је побјегао из села Власница чекао је испред операционе сале, док је др Никанович металном тестером покушавао да ампутира ногу његове ћерке. „Има само пет година. Не могу да уђем”, рекао је њен отац Незири Бектић, која је ушла у собу да узме његову мајицу. Умрла је на столу од шока док је др Никанович пилао. Није било анестетика за бол. На улицама Сребренице пси су подивљали од глади. „Једном сам их видио како нападају леш”, рекао је Себад Ћатић, који има 25 година и који је побјегао из града са још петорицом мушкараца тако што је 10 дана ходао преко планина. „Било је можда 10 паса и почели су да комадају леш на улици па смо побили све псе. Не сјећам се тачно када је то било. Десио се пуно пута. Ако је велика породица и неко из породице погине од

384 Chuck Sudetic, “Wounded Muslims Vow to Return to Srebrenica”, *The New York Times*, 21. април 1993.

385 Ibid.

бомби, онда ће га сахранити. Ако нема породице, неће га сахранити. Људи су преслаби од глади”. Два брата господина Ћаде, Сенад и Недад, обојица убијени гранатама, сахрањена су у предњој башти. „Нико више не ризикује да оде на гробље. Превише сахрана је гранатирано”.³⁸⁶

Доктор Недрет Мујкановић је само асистирао током операција, прије него што је седам ноћи ходао кроз километре непријатељске територије коју су држали Срби и 5. августа ушао у болницу у опкољеном муслиманском граду Сребреници.

До тренутка када се др Мујкановић, по струци патолог, вратио овдје хеликоптером Уједињених нација у сриједу увече са посљедњим сребреничким рањеницима, његово хируршко искуство износило је 1.390 операција, укључујући 100 ампутација изведених без анестетика и четири царска реза које је научио како да изводи тако што је читао из уцбеника. . . . „Нисмо имали крви ни плазме за трансфузију. Није било могуће узети крв од других људи, јер нисмо имали начина да урадимо лабораторијске тестове за одређивање крвне групе и РХ фактора”.

Др Мујкановић је процијенио да је током његових девет мјесеци у Сребреници умрло око 10 до 15 процената од 4.000 пацијената који су доведени у градску болницу. Сви дијабетичари и срчани болесници којима су били потребни посебни лијекови су умрли, рекао је. . . . Др Мујкановић је рекао да је између децембра и почетка марта око 20 до 30 људи свакодневно умирало од упале плућа и других болести које је дуготрајна глад још више погоршала. . . . Др Мујкановић је рекао да је изненадни српски напад на двориште испред сребреничке школе препуне избјеглица, 12. априла у 14 часова, резултирао најгорим покољем којег је видео током читавог рата.

„Људи су сједили испред школе”, рекао је. „Дјеца су играла фудбал и друге игре. За мање од једног минута, седам ракета из вишецјевног ракетног бацача пало је на површину приближно величине половине фудбалског терена”.

Др Мујкановић је рекао да је 36 људи одмах погинуло, а 102 је тешко рањено.³⁸⁷

- напади српских снага на Сребреницу:

Саопштено је да су десетине хиљада заробљених цивила синоћ у паници у босанској муслиманској енклави Сребреница у источној Босни док су се српске снаге које их окружују спремале за оно што би могла бити коначна офанзива за заузимање града. Званичници Уједињених нација, радници хуманитарне помоћи, босански медији и радио-аматери у Сребреници извјештавају о стезању српске омче око града који је под опсадом 11 мјесеци и који вјероватно неће издржати још дуго. „Муслиманске снаге имају мало оружја и још мање муниције. Сребреница ће пасти”, рекао је војни извор УН који је у редовном контакту с градом. Босански радио је рекао да су Срби извели жесток артиљеријски и пјешадијски напад, заузели удаљена села и пришли на нешто више од километра од планинског града. Извори из УН рекли су да се Сребреница Србима налазила у домету малокалибарског оружја и да су шансе бранитеља града врло мале. . . . Неселективно српско гранатирање центра града у понедјељак је усмртило најмање 56 људи у ономе што су званичници УН оцијенили неопростивим злочиним.³⁸⁸

- различити ставови западних званичника по питању ситуације у Сребреници:

Упркос покољу, Џон Мејџор јуче је био на челу групе британских званичника која је инсистирала да још није право вријеме за бомбардовање снага босанских Срба или за наоружавање њихових муслиманских непријатеља и да би требало користити јачи

386 Maggie O’Kane, “No Anaesthetic for the Pain of Srebrenica”, *The Guardian*, 17. mart 1993.

387 Chuck Sudetic, “Conflict in the Balkans; A View of the Bosnia War From the Srebrenica Hospital’s O.R.”, *The New York Times*, 24. april 1993.

388 Ian Traynor, Ian Black i Stephen Bates, “Mass panic as Serb noose tightens on Srebrenica”, *The Guardian*, 16. april 1993.

економски притисак да би Београд и његови савезници зауставили убиства. Премијер је одговарао на питања у Доњем дому, док је специјални изасланик предсједника Била Клинтона у бившој Југославији обавијестио министра одбране Малкома Рифкајнда и министра спољних послова Дагласа Хога [Douglas Hogg] да Вашингтон активно разматра војне могућности ако друга средства не донесу резултате. Упитан да ли се слаже да треба смањити испоруке оружја за Босну, а не повећати, господин Мејџор је одговорио: „Дијелим изражено мишљење... о потреби да се смањи и не повећава испорука оружја”. Рекао је да жели да „прошири и продуби” постојеће санкције УН уз помоћ до сада невољних Руса. Господин Мејџор је такође одбацио критику – коју је ове седмице гласно изнијела лејди Тачер – да његова влада не чини довољно да оконча сукоб. Обраћајући се вођи лабуриста Џону Смиту [John Smith], рекао је: „Дозволите ми да кажем... да ни он ни било ко други нема монопол над бригом или грижом савјести по овом питању”. Господин Смит је рекао раније: „Нема ни стварне дозволе ни препреке за Србе и њихово досадашње варварско понашање... постоји заиста дубока подјела око чињенице да је покољ у Сребреници свакодневна ствар. Требало би да има више хитности за разлику од овог лежерног дипломатског темпа”.³⁸⁹

- значај Сребренице и посљедице њеног пада:

Сребреница је једно од посљедњих муслиманских уточишта у источној Босни, подручју које Срби прижељкују, у којем су сви већи градови прије рата имали муслиманску већину. Пад града био би тежак ударац за босанску владу, акутна срамота за посредовање и помоћ Уједињених нација у Босни и вјероватно финална препрека за шепатујући међународни мировни план за Босну. Мапа Босне коју су израдили посредници Сајрус Венс [Cyrus Vance] и Лорд Овен [Owen], Сребреницу, као и велики дио источне Босне под српском контролом, додјељује Муслиманима.³⁹⁰

- непоштовање резолуције УН од стране Срба:

Представник Венецуеле у Уједињеним нацијама, Диего Ариа, који предводи мисију Савјета безбједности, рекао је да је Сребреница далеко од тога да буде „безбједно подручје” какво Савјет жели да буде, иако тамо још траје прекид ватре.

Рекао је да српске националистичке снаге ефикасно контролишу Сребреницу и да су прекршиле обећање одбијањем да дозволе тиму страних дописника који су пратили мисију да уђу у град. Такође су прекинули испоруку воде и електричне енергије, стварајући ризик од епидемије, рекао је господин Ариа.

Срби такође нису испунили захтјев Савјета безбједности да повуку своје снаге које опкољавају град, рекао је он, и не дозвољавају докторима да уђу у град, укључујући француску групу за медицинску помоћ „Доктори без граница“.

„Заиста смо веома шокирани; то је отворено противљење међународној заједници”, рекао је господин Ариа на конференцији за новинаре на фудбалском терену у босанском пограничном граду Зворнику, који се налази на десет минута лета хеликоптером од Сребренице, гдје је слетио кад је напустио град.

Замјеник пакистанског представника Уједињених нација Шер Афган Кан [Sher Afgan Khan] рекао је: „Потврдили су се наши најгори страхови. Срби учвршћују своје позиције. Јасно је да немају намјеру да се повуку”.³⁹¹

- спремност српске стране на најтеже могуће злочине:

Мисија Савјета безбједности Уједињених нација посјетила је данас опкољену муслиманску енклаву Сребреница у Босни и описала је последице као „отворени затвор”

389 Ibid.

390 Ibid.

391 Paul Lewis, “U.N. Visitors Say Srebrenica Is ‘an Open Jail’”, *The New York Times*, 26. april 1993.

у којем су српске снаге планирале успорени геноцид. . . . Необичан тим Савјета безбједности, који чине представници Уједињених нација или њихови замјеници из Француске, Русије, Новог Зеланда и Мађарске, у посјети је Босни и Херцеговини под условима резолуције коју је Савјет усвојио 16. априла. Савјет безбједности позвао је и српске снаге и босанске бранитеље у граду да Сребреницу учине „сигурним подручјем” укидањем опсаде енклаве и омогућавањем слободног приступа.

Резолуција је усвојена када су српске снаге биле на ивици да прегазе Сребреницу и протјерају десетине хиљада муслимана у нечему што би могао бити један од највећих чинова „етничког чишћења” током грађанског рата који траје већ једну годину.³⁹²

С друге стране, квалитативна анализа текстова објављених 1995. године је издвојила неколико значајних цјелина:

- пад Сребренице:

Поподне 10. јула, војници војске босанских Срба започели су јуриш на Сребреницу, град уточишта који су створиле Уједињене нације, гдје је више од 40.000 људи потпуно склониште од рата. Званичник Уједињених нација у граду погрбио се над рачунаром и упутио очајничку молбу својим вођама у Женеви:

„Хитно хитно хитно. ВБС улази у град Сребреницу. Да ли ће неко одмах ово зауставити и спасити ове људе. Хиљаде њих се окупљају око болнице. Молим вас помозите”.

Нико није помогао. Док се западни савез подизао, град у источној Босни је прегажен.³⁹³

- карактеризација пада као масакра и/или геноцида и његов опис:

Оно што је услиједило у градовима и пољима око Сребренице западни званичници и групе за људска права описују као најгори ратни злочин у Европи од Другог свјетског рата: по кратком поступку убијено је можда 6.000 људи. . . . Овдје су били докази, господин Шатак је касније рекао о „директним дјелима геноцида”.³⁹⁴

Човјек и други Босанци описали су како је војни главешина босанских Срба, генерал Ратко Младић, затвореницима наизмјенично обећавао безбједност и пријетио, у једном тренутку обећавајући да ће 1.000 Муслимана умријети за сваког Србина убијеног из његовог родног града. Муслимани су митраљезом убијани у групама 20–25, према ријечима једног преживјелог. Поље са масовним гробницама лежи на око километар од некадашње источnobосанске енклаве, а амерички званичници су га описали као слично масовним гробницама откривеним у близини Вуковара у ранијој фази југословенског рата.³⁹⁵

Један човјек је описао како је држао рођака за руку док су хици одзвањали, како је неповријеђен пао испод тијела свог рођака и тако лежао међу мртвима више од девет сати прије него што је побјегао у шуму. „Овај човјек је процијенио да је број погубљених у хиљадама. Други су изнијели слично свједочење”, каже се у извјештају. . . . У једном случају, холандски војник „видио је како жртву, човјек обучен у цивилну одјећу, насилно одводе из велике групе расељених лица. Након кратког времена, холандски војник је чуо вриску и отишао да истражи. Тада је видио како неидентификовани војник ВБС (Војска босанских Срба) пуца у главу човјеку којег је видио да га одводе”. Извјештај УН потврђује свједочење очевидаца које је *Гардијан* објавио непосредно након пада Сребренице, у којем се описују убиства поред потока у близини фабричког насеља Поточари. У извјештају стоји да постоје „значајни докази” да је на том под-

392 Ibid.

393 “Massacre in Bosnia; Srebrenica: The Days of Slaughter”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

394 Ibid.

395 Mark Tran, “Spy pictures ‘show Bosnia massacre’”, *The Guardian*, 11. avgust 1995.

ручју погубљен „непознати број” муслиманских мушкараца. Истражитељи УН нису пронашли свједочења о силовању из прве руке, али су прикупили бројне извјештаје о томе како су из избјегличких аутобуса босански војници изводили младе муслиманске жене и нису их враћали.³⁹⁶

- докази масакра:

Постоје „увјерљиви докази” да су босански Срби након пада Сребренице масакрирали до 2.700 муслиманских мушкараца војног доба, рекле су јуче САД Савјету безбједности УН. Представница Вашингтона у Уједињеним нацијама, Медлин Олбрајт, показала је ваздушне фотографије Савјета безбједности са подручја са свјеже раскопаном земљом. Парцела се налазила на отприлике 800 метара од фудбалског стадиона у Сребреници, гдје је био велики број Муслимана, када су опсадне српске снаге заузеле сигурно подручје које су УН одредиле у јулу. Међународни црвени крст рекао је да о најмање 6.000 не зна ништа. Госпођа Олбрајт је рекла: „Оно што је очигледно јесте да постоје убједљиви докази да су се на том подручју десила звјерства над незаштићеним цивилима изван подручја ратишта, те да су ту били присутни и важни босански Срби”. Тврдње о масовним убиствима стигле су док је Савјет безбједности разматрао резолуцију којом се захтијева моментални приступ подручјима под контролом Срба око Сребренице и Жепе. Русија, традиционални савезник Срба, није оспорила доказе. Фотографије снимљене шпијунским сателитима и авионима У-2 приказују дугачак кривудава пут поред фудбалског игралишта, са површинама које су свјеже ископане. Сlike терена снимљене неколико дана раније нису показале такве поремећаје земље. На фотографијама се виде трагови тешких возила који воде до поља, а ових трагова није било прије него што је земља ископана. Амерички извјештај о наводном масакру у великој мјери се ослања на једног Босанца, старог 63 године, који је преживио убиства када је пао и био заштићен лешевима.³⁹⁷

Истрага Уједињених нација открила је да су војници босански Срби у великој мјери починили кршења људских права након пада муслиманске енклаве Сребреница прошлог мјесеца, укључујући масовна погубљења и премлаћивања. Повјерљив извјештај УН, који је јуче процурио до Гардијана, подржава раније наводе штампе и Владе Сједињених Држава о масовним убиствима. Аутори извјештаја кажу да је прерано за процјену колико је људи побијено, и понављају међународне захтјеве за приступ подручју Сребренице, како би се омогућила даља истрага. Међународни комитет Црвеног крста (МКЦК) рекао је јуче да се у источној Босни најмање 6.000 људи воде као нестали. Амерички званичници вјерују да се до 12.000 људи воде као нестали, а кажу да би 2.700 могло бити сахрањено у масовној гробници у близини села Касаба, које се налази неколико километара сјеверозападно од Сребренице. Америчка влада објавила је у четвртак фотографије Касабе из ваздуха, на којима се виде подручја свјеже ископане земље и трагови механичких копака. УН и МКЦК су опрезно реаговале на тврдњу о масовној гробници, тврдећи да је неопходно испитивање локације из прве руке прије доношења закључака. У извјештају УН, међутим, утврђено је да су „пад Сребренице пратила значајна кршења људских права”. У извјештају се наводи свједочење четворице људи који су преживјели масовна погубљења у селу Каракај. Ти извјештаји „укључују мушкарце који су одвођени у малим групама из спортске хале у Каракају на оближњи терен ради погубљења”. . . . Истражитељи УН такође су чули свједочења холандских мировних снага који су били свједоци пучњава и премлаћивања муслиманских цивила у близини базе УН Сребреница у Поточарима.³⁹⁸

396 Julian Borger, Ian Traynor i Hella Pick, “UN confirms Bosnian massacre”, *The Guardian*, 12. avgust 1995.

397 Tran, “Spy pictures ‘show Bosnia massacre’”.

398 Borger, Traynor i Pick, “UN confirms Bosnian massacre”.

Тог дана, Џон Шатак, помоћник државног секретара за људска права, боравио је у Тузли и интервјуисао је бијесне и запрепашћене избјеглице – између осталих, господина Авдића, тинејџера, и господина Суљића, столара инвалида. Његово извјештавање помогло је ЦИА да направи искорак.

До 2. августа, „пристигло нам је довољно информација које су нам омогућиле да се фокусирамо” на мјеста гдје су почињена убиства, рекао је обавјештајни званичник. Аналитичар Балканске радне групе ЦИА цијелу ноћ је остао будан и гледао хиљаде слика, све док није повезао људе на пољима са сликама свјеже ископаних гробова.³⁹⁹

- истицање америчких званичника да Срби желе да прикрију масакр:

Власти босанских Срба су у више наврата блокирале покушаје за добијање приступа подручју Сребренице. Срби су у јулу дозволили истражитељима МКЦК-а да посјеђују заточене Муслимане, али су они тамо пронашли само 200 мушкараца.⁴⁰⁰

Амерички званичници изјавили су данас да сумњају да су војници босански Срби можда покушали да униште доказе да су у јулу убили хиљаде муслиманских мушкараца ухапшених у и око града Сребренице.

Срби се сумњиче да су тијела посипали нагризајућим хемикалијама и да су разбацали лешеве који су закопани у масовне гробнице, рекли су званичници.

Сумње су се први пут појавиле почетком августа, након што су стручњаци ЦИА анализирали слике подручја снимљене извиђачким сателитима и авионима У-2 у јулу. Аналитичари су пронашли слике за које се чинило да су масовне гробнице на двије локације изван Сребренице, а које су описали људи који су преживјели масакр.

Главни делегат Сједињених Држава при Уједињеним нацијама, Медлин К. Олбрајт, 10. августа је показала одабране фотографије двије локације на затвореном засједању Савјета безбједности Уједињених нација. Тада је рекла, „И даље ћемо гледати да видимо да ли ће босански Срби покушати да уклоне доказе о ономе што су учинили”.⁴⁰¹

- указивање на неуспјех западне дипломатије и међународних организација:

Реконструкција пада Сребренице и масакри који су уследили, засновани на извјештајима преживјелих, документима НАТО-а и Уједињених нација и интервјуима у Босни, Србији, Вашингтону и Њујорку, остављају мало сумње у то шта се догодило. Питање српске одговорности ће засигурно прогонити босанске мировне преговоре који треба да почну у сриједу у бази ваздушних снага у Охају.

Улога странаца који су се заклели да ће заштитити град, али нису – Уједињене нације, НАТО и Сједињене Државе – није толико значајна. Али масакр хиљада људи који су наводно били под међународном заштитом многи званичници сматрају најнижом тачком западне политике на Балкану, временом немогућности, ако не и попустљивости.⁴⁰²

- разлози неуспјешне одбране Сребренице:

Пуковник Тон Кареманс [Ton Karremans], холандски командант мировних снага, упозорио је у мају више официре Уједињених нација на знакове да се Срби припремају за освајање енклаве, саопштило је холандско Министарство одбране. Ништа се није урадило као одговор на ову поруку, рекли су званичници Уједињених нација.

„У јуну смо имали назнаке да се Срби можда окупљају око енклаве”, рекао је амерички обавјештајни званичник. „Али нисмо знали колики је обим акције”.

399 “Massacre in Bosnia; Srebrenica”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

400 Borger, Traynor i Pick, “UN confirms Bosnian massacre”.

401 Tim Weiner, “U.S. Says Serbs May Have Tried to Destroy Massacre Evidence”, *The New York Times*, 30. oktobar 1995.

402 “Massacre in Bosnia; Srebrenica”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

Како се српски напад наставио 7. јула, холандски мировњаци тражили су од високих званичника Уједињених нација да позову НАТО авионе против нападачке артиљерије и оклопа. Захтјев су одбили званичници Уједињених нација у Сарајеву. Напад су сматрали пуким „испитивањем”. И нису хтјели да поткопају напоре за стварање мира Карла Билта [Carl Bildt], европског преговарача, који је управо стигао у регион. . . . Након што су НАТО-ови ратни авиони бомбардовали тенк, Срби су пријетили да ће убити 32 холандска мировњака, које су узели као таоце након што су заузели осматрачнице батаљона. Ову тактику већ су користили, уз бруталну ефикасност, у мају и јуну, када су терорисали НАТО да заустави ваздушне ударе узевши за таоце 400 других мировњака.⁴⁰³

Издвојене теме су међусобно снажно испреплетане и чине једну кохерентну цјелину. Штавише, најбољи примјер ове правилности јесте текст у новинама *Њујорк тајмс* од 29. октобра 1995. године. У њему је направљена детаљна ретроперспективна анализа догађаја, због чега представља свеобухватан и сликовит приказ монолитног наратива о паду Сребренице:

Док је генерал Младић упућивао пријетње, 15.000 људи – углавном мушкараца, укључујући и локалне војнике – окупило се на периферији Сребренице, не желећи да свој живот повјере ни Уједињеним нацијама ни Србима. Сигурност се налази удаљена три дана пјешачења кроз територију коју држе Срби. Дуги поход почео је нешто прије поноћи. Преостале избјеглице, чак 25.000 људи нагураних у холандски камп у Поточарима, ухватила је паника. Неке жене су српски војници отели и силовали, рекли су свједоци. У ноћи 11. овог мјесеца, војници Уједињених нација чули су вриске и пуцње. Касније су пронашли тијела најмање девет мушкараца, погођених у потиљак.

Генерал Младић стигао је у Поточаре у сриједу 12. јула ујутро, са видео-екипом и конвојем од 40 камиона и аутобуса. Његови војници наредили су избјеглицама да се укрцају, одвајајући мушкарце од жена. Миротворци су стајали поред.

„Без панике, молим вас”, рекао је генерал уз осмијех, пружајући дјетету слаткиш, у видео-клипу емитованом широм свијета. „Не бојте се. Нико вам неће наудити”.

Још један снимак који је настао истог дана, али никад није подијељен са свјетским мрежама, показао је нешто више застрашујућу сцену. У њему српски војник виче на мушке избјеглице: „Хајде, постројите се, један по један! Хајде! Брже брже! Идемо, идемо, идемо!”

Један свједок који је тог дана забиљежио страх у граду била је Кристина Шмит, медицинска сестра рођена у Њемачкој, која је предводила сребренички тим француске групе „Доктори без граница”. Своје свједочење послала је путем радија у канцеларију своје организације у Београду, која га је пренијела свјетској штампи.

„Сви би требало да осјете насиље на лицима војника ВБС, који људе трпају у аутобусе попут животиња”, написала је у свом дневнику за 12. јул, а навод се односи на Војску босанских Срба. „Свако ко је могао зауставити овај масовни егзодус требало би да буде присиљен да осјети панику и очај људи”.

„Отац са својом једногодишњом бебом долази ми, уплакан, у пратњи ВБС”, наставила је. „Нема никога ко би се бринуо о његовој беби а ВБС га је одабрала за...? Ужасан је то приказ – морам да узмем бебу из његове руке – записујем његово име и осјећам да више никада неће видјети своје дијете”. Хурем Суљић, 55-годишњи столар инвалид са увенулом десном ногом, мислио је да ће га Срби пустити да уђе у један од аутобуса који су жене, дјецу и старије особе одвезли на сигурно у ваздухопловну базу Уједињених нација у Тузли, која је удаљена око 80 километара. Али када су он и његова

403 Ibid.

супруга, ћерка, снаха и седмогодишња унука пришли аутобусима кроз пролаз који су оформиле холандске мировне снаге, уграбио га је српски војник. Одвео га је у дјелимично завршену кућу препуну људи које су Срби извукли из редова.

Око 7 сати навече појавио се генерал Младић. „Добар дан, комшије”, рекао је срдечно. Људи су тражили да знају зашто су затворени. Генерал је рекао да ће их размијенити за заробљене српске војнике које је држала босанска влада.

Мушкарце су извели напоље, провели поред мировњака Уједињених нација и поново укрцали у аутобусе. Отишли су у Братунац, на граници са Србијом. Тамо су смјештени у оронули магацин, око 15 метара дугачак и 8 метара широк, са земљаним подом. Стигло је још неколико аутобуса са мушкарцима, све док није угурано око 400 мушкараца.

Један српски војник почео је да им освјетљава лица батеријском лампом. „Освјетљавао би својом лампом, а затим би одабрао једну особу и наредио му да изађе”, рекао је господин Суљић. „Чинило се да је бирао млађе и јаче мушкарце”.

Вриштање – „специфичан звук, попут звука када закољете животињу” – чуло се изван складишта, рекао је господин Суљић. Рекао је да су извели и претукли 40 мушкараца. Десет су вратили назад. Ујутро су петорица била мртва.

Тог јутра, 13. истог мјесеца, затвореници су чули да се приближавају возила. Српски војник тражио је 10 добровољаца из групе. Нико се није огласио; људи су били убијеђени да ће их натјерати да сахрањују тијела оних које су насмрт претукли, рекао је господин Суљић. Тада су Срби за тај задатак изабрали 10 људи. Изашли су напоље. Нису се вратили.

Касније током дана, господин Суљић чуо је да је стигло још возила. Поново су тражили 10 волонтера. Опет су возила отишла, а десеторица се нису вратила.

Рано увече, генерал Младић се поново појавио. „Викали смо на њега: ‘Зашто нас држите овдје, зашто нас убијате?’”, присјећа се господин Суљић. Српски војсковођа је одговорио да му је требало неко вријеме да постигне договор о размјени заробљеника, али да је то договорено.

Мушкарце су извели напоље и укрцали у аутобусе. Господин Суљић видео је генерала Младића како војницима издаје наређења. Кад је већ пао мрак, аутобуси су кренули према Зворнику, такође на граници са Србијом. Непосредно прије Каракаја, аутобуси су скренули лијево и зауставили се у школи, вјероватно у близини града који се зове Крижевићи.

Мушкарци су одведени у фискултурну салу. Убрзо је дошло друго возило и још мушкараца је нагурано у салу. Стално су долазили – можда укупно 2.500, рекао је господин Суљић.

Око подне 14. истог мјесеца поново је дошао генерал Младић. Рекао је мушкарцима да није успио да постигне договор са њиховом владом о размјени за српске затворенике. Отишао је, а војници су у групама почели да изводе мушкарце из сале, и стављали им повезе преко очију док су их изводили. Господина Суљића извели су када је већ била ноћ. Био је посљедњи од 25 или 30 људи који су се укрцали у његов камион.

Камион се полако кретао земљаним путем. Господин Суљић рекао је да је гурнуо повез и видео поље испуњено тијелима. Иза кривине још тијела. Тада се камион зауставио. Мушкарцима је наређено да изађу.

Ставили су их у редове по четворо. Српски војници су почели пуцати с леђа. Мушкарци су пали на господина Суљића, који је избјегао да га погоде. Док је лежао на травнатом пољу испод лешева, непрестано су долазили камиони, сваки са још 25 или 30 људи. Изводили су мушкарце, постројавали их и стријељали. Господин Суљић рекао је да је све то јасно видео под пуним мјесецем.

Генерал Младић се вратио, стао са стране док су војници пуцали на нови камион људи и отишао, рекао је господин Суљић. Доведено је и убијено још група мушкараца. На

крају, господин Суљић рекао је да је чуо како неки Срби говоре: „Све је готово; нико није остао”.

Тада је видео како раде тешке машине. Били су то ровокопачи, а копали су велике гробове. . . . Генерал Младић је дошао 13. истог мјесеца. „Знате да није пријатно ратовати са Србијом”, господин Хусеиновић цитирао је генерала.

Тада је српски командант наредио заробљеницима да пођу на марш, у колони дугој око 500 метара, према Братунцу. У Кравици, близу села господина Хусеиновића, људи су стрпани у пољопривредно складиште. Тада су Срби почели да пуцају кроз прозоре, из аутоматских пушака, и из ракетних бацача.

Они су се „играли са нама”, рекао је. Пуцали би неко вријеме, а онда стали. Кад би чули стењање, вратили би се и пуцали још. Један човјек, у делиријуму, непрестано је дозивао пријатеља. Српски војник безобразно је викао о човјековој „турској мајци” и пуцао у њега. Други човјек молио је за воду. Србин је непристојно повикао о Муслиманима и пуцао у њега.

„Неки од нас су викали: ‘Зашто нас једноставно све не побијете?’”, рекао је господин Хусеиновић. У соби је видео око 20 тијела; сакрио се испод два. Чуо је како српски војник говори: „Овдје су сви мртви”.

Сљедећег јутра, 14. тог мјесеца, Срби су ушли у складиште и рекли да свако ко није рањен треба да изађе и прикључи се Војсци босанских Срба. Неки су заиста и изашли. Ушли су у камионе. Срби су тада рекли да рањени треба да изађу и да ће их пребацити у болницу. Неки су изашли.

„Чуо сам пуцњаву”, рекао је господин Хусеиновић. „Чуо сам вриску. Потом тишину. Све су их побили”.

Нико тачно није сигуран колико је људи страдало на пољима и у шумама око Сребренице. Амерички обавештајни аналитичари процјењују да је број између 5.000 и 8.000.⁴⁰⁴

На крају, визуелним садржајем наглашавају се страдања у Сребреници (треба напоменути да база *Гардијана* није имала визуелне садржаје):

Изнад се налази слика из чланка у *Њујорк тајмсу*.⁴⁰⁵

404 “Massacre in Bosnia; Srebrenica”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

405 Sudetic, “Wounded Muslims”.

Изнад се налазе визуелни садржаји из чланка *Њујорк тајмса*⁴⁰⁶.

3.2.3.8. Сребреница: општа слика - Закључак

Иако малобројни, текстови који су извјештавали искључиво о Сребреници су пружили снажну основу за неколико закључака.

Прво, муслиманска/бошњачка страна је приказана као бранилац – свака војна акција је приказана у контексту одбране од српских снага. Описи тешке хуманитарне ситуације додатно поткрепљују овакву карактеризацију.

Друго, српска страна, као нападач, приказана је изразито негативно – снаге ВРС не поштују резолуције, примирја и договоре, основни циљ им је етничко чишћење (и геноцид) и слично.

Треће, дефинисање српске стране као нападача, уз негативну карактеризацију, имплицира да је муслиманска/бошњачка страна позитивна. Другим ријечима, слика је црно-бијела – постоји лош нападач (српска страна) и добра жртва (муслиманска/бошњачка страна). Малобројне различите информације у текстовима су моментално образложене. На примјер, спречавање евакуације од стране муслиманских снага је објашњено страхом да ће тај потез олакшати пад Сребренице:

⁴⁰⁶ "Massacre in Bosnia; Srebrenica", *The New York Times*, October 29, 1995.

Конвој помоћи УН стигао је јуче у Сребреницу у нади да ће евакуисати рањене и очајне цивиле, али муслиманске снаге су спрјечиле евакуацију, инсистирајући да ће одласком цивила град постати још лакши за контролу за Србе који намјеравају додати Сребреницу на листу градова у источној Босни које су прегазили у протеклих годину дана. Вјерује се да је тамо заробљено око 500 рањених, а пет их свакодневно умире због недостатка медицинске помоћи.⁴⁰⁷

Такође, преиспитивање разлога због кога се страни званичници баве Сребреницом и доказа о наводном масакру изолован је случај који је брзо оповргнут даљим текстовима:

Објављивање доказа који указују на масакр долази у тренутку када САД и Њемачку критикују Британија и Француска због попустљивог става према Хрватској након њене офанзиве на побуњене Србе у њеним границама у региону Крајине. Званичници УН описују егзодус десетина хиљада крајишких Срба као једну од највећих хуманитарних катастрофа у рату. Америчке оптужбе терет етничког чишћења у његовом најекстремнијем облику – у овом случају у Босни – пребацују натраг на Србе. Портпароли УН у бившој Југославији изразили су сумњу да се шпијунске фотографије и други докази – које они сматрају недовољним за доказивање постојања масовних гробница у Сребреници – сада представљају како би се скренула пажња са хрватског протјеривања крајишких Срба. Прошлог мјесеца, главни истражитељ УН за људска права у бившој Југославији Тадеуш Мазовјецки поднио је оставку у знак протеста због, како је описао, западног напуштања десетина хиљада муслиманских цивила у Сребреници и Жепи. Господин Мазовјецки рекао је да његови напори да упозори свијет на ратне злочине над муслиманским цивилима поткопавају други у УН који умањују обим звјерстава. Али званичници УН кажу да не могу да верификују извјештаје о масакрима јер им није дозвољен приступ тим подручјима.⁴⁰⁸

Четврто, страни актери су описани као пасивни посматрачи. Оваква карактеризација додатно учвршћује поменуте описе нападача и нападнутог. Читаоцу се, дакле, нуди једно и искључиво тумачење – суштински разлог пада Сребренице и каснијих злочина јесте неспремност западних и међународних актера да искористе силу против „лоших момака” тј. ВРС.

Анализирани начин извјештавања о дешавањима у Сребреници се може свести на двије комплементарне поруке – постоје јасни докази о злочину српских снага, које морају сносити одговорност:

САД вјерују да већ постоје докази за изношење конкретних оптужби за злочине. Амерички званичници јуче су лидере босанских Срба, Радована Караџића и генерала Ратка Младића, описали као ратне злочинце и крвожедне убице.⁴⁰⁹

Описана двострука порука ће чинити срж практично свих подсјећања на пад Сребренице.

4. Општи закључак

Истраживачи су пошли од једне јасне претпоставке – извјештавање о догађајима који су претходили рату и оних током самог рата у БиХ било је пристрано ако се потенцирала патња једне етничке групе на штету друге и/или ако се једна страна досљедно приказивала као нападач, злочинац и агресор.

407 Traynor, Black i Bates, "Mass panic as Serb noose tightens on Srebrenica".

408 Tran, "Spy pictures 'show Bosnia massacre'".

409 Borger, Traynor i Pick, "UN confirms Bosnian massacre".

Ова једноставна и здраворазумска претпоставка морала се конкретизовати кроз хипотезе које се могу провјерити:

- српска страна се претежно приказивала као нападач у поређењу са хрватском и бошњачком/муслиманском страном,
- српска страна се претежно приказивала као агресор у поређењу са хрватском и бошњачком/муслиманском страном,
- српска страна се претежно приказивала у негативном контексту (употреба негативних епитета) у поређењу са хрватском и бошњачком/муслиманском страном.

Имајући у виду да су сукоби у БиХ медијски опширно испраћени, истраживачи су морали примијенити строг критеријум одабира у методологији. С тим у вези, изабрана су два дневна листа која представљају водеће новинске агенције на англосаксонском говорном подручју (*Њујорк тајмс* и *Гардијан*). Оправдање за утицај и избор ових дневних новина је и чињеница да је *Њујорк тајмс* примио преко 120 „Пулицерових“ (Pulitzer) награда, што је више него што имају било које друге дневне новине, док је *Гардијан* четири пута освајао „Бритиш прес“ (British Press) награду (сваке године додјељује се најбољем британском листу). Дневне новине и недјељници из других земаља нису се разматрали због ограничених људских ресурса и временских ограничења.

Исто важи и за медије чији је основни формат аудио-визуелно извјештавање. С обзиром на то, истраживачи су кренули у израду базе података свих чланака који се односе на извјештаје о српској страни прије и током рата у БиХ. Овако дефинисан критеријум за одабир чланака (изричито помињање односа између Срба и других етничких група у БиХ и специфичних дјела предузетих против Срба у БиХ) пружио нам је потребну флексибилност у формирању базе података – одабрани текстови били су врло различитих формата и садржаја (нпр. од писама читалаца, преко извјештаја са терена, до рекапитулација критичара). Такође, комбинација квалитативне (тематске) и квантитативне (компјутеризоване) анализе омогућила је формулисање врло прецизних закључака о томе како се манифестује пристрасност медија.

У исто вријеме, овај критеријум за узорковање уродио је плодом, те је формирана база података чији опсег, колико истраживачи знају, до сада није пријављен. Ова анализа се истиче јер се њени закључци заснивају на анализи свих чланака у вези с догађајима који су довели до рата и који су се десили током самог рата у БиХ, а који су објављени у поменутиим дневним новинама које су биле предмет истраживања. Истраживачи су имали само четири мјесеца да у потпуности заврше овај задатак, који је укључивао формирање базе података и извођење саме анализе, што је био врло отежавајући фактор. Упркос томе, број анализираних чланака дозволио је да се донесу снажни закључци и јасне смјернице за даља истраживања медија. Треба нагласити и да би истраживање медија из других страних земаља (Француске, Њемачке, Русије итд.) значајно допринијело разумијевању како се о догађајима који су довели до рата тако и о самом рату извјештавало на глобалном нивоу.

На крају, треба нагласити да су све три наведене хипотезе потврђене, како анализом цјелокупне базе чланака, тако и тематским групама које су се кретале од конкретних исто-

ријских догађаја до одређених временских интервала од историјског значаја. У сваком случају, резултате истраживања не треба тумачити као коначне одговоре. Разлог томе је чињеница да се формирана база чланака односи само на догађаје који су довели до рата и који су се десили током самог рата у БиХ, са нагласком искључиво на слици која се формирала о Србима током тог периода.

Треба напоменути да истраживачи из објективних разлога (лоша резолуција скенираних текстова, уништене и/или нестале странице итд.) нису могли да издвоје одређени број чланака, што значи да има простора за додатно обогаћивање ове базе података. Било како било, истраживачи вјерују да је њихов подухват у цјелини изведен компетентно и да ће добијени резултати послужити као основа за будућа истраживања.

Листа акронима

Акроним	Дефиниција
ABC	Американ бродкастинг компани (American Broadcasting Company)
АОЛ	Америка онлајн (America Online)
АП	Асошијејтед прес (Associated Press)
AT&T	Американ телефоун енд телегаф (American Telephone and Telegraph)
AWACS	Ваздухопловни систем за упозорења и навођење (Airborne Warning and Control System)
BBC	Бритиш бродкастинг корпорација (British Broadcasting Corporation)
БиХ	Босна и Херцеговина
b.m.	bez mjesta
БНД	Савезна обавјештајна служба (Bundesnachrichtendienst)
BskyB	Бритиш скај бродкастинг (British Sky Broadcasting)
ВБС	војска босанских Срба
ДНК	Дезоксирибонуклеинска киселина
ЕЗ	Европска заједница
ITN	Индипендент телевизион њуз (Independent Television News)
ITV	Индипендент телевизион (Independent Television)
ИРА	Ирска републиканска армија
КГБ	Комитет државне безбједности Совјетског Савеза (Komitet

	Gosudarstvennoy Bezopasnosti)
ЛИВЦ / LIWC	Лингвистичко истраживање и бројање ријечи (Linguistic Inquiry and Word Count)
LM	Често се спекулише да овај акроним стоји као ознака за <i>Лижр магазин</i> (Leisure Magazine), <i>Лижр мантли</i> (Leisure Monthly) или псеудоним Лојд Манграм (Lloyd Mangram)
МА	Магистар
MGM	Метро Голдвин Мејер (Metro-Goldwyn-Mayer)
MGM/UA	Метро Голдвин Мејер / Јунајтед артистс (Metro-Goldwyn-Mayer/United Artists)
МКЦК	Међународни комитет Црвеног крста
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
ММФ	Међународни монетарни фонд
НАТО	Организација сјеверноатлантског споразума (North Atlantic Treaty Organization)
NIOD	Низоземски институт за ратну документацију (Nederlands Instituut Voor Oorlogsdocumentatie)
NHC	Норвешки хелсиншки комитет (Norwegian Helsinki Committee)
NBC	Нешнал бродкастинг компани (National Broadcasting Company)
ПЛО	Палестинска ослободилачка организација (Palestine Liberation Organization)
РАНД	Рисрч енд девелопмент (Research and development)
САД	Сједињене Америчке Државе
SAS	Скенинејвијан ерлајнс (Scandinavian Airlines)
СД	Безбједносна служба (Sicherheitsdienst)
СС	Заштитни одред (Schutzstaffel)

СССР	Савез Совјетских Социјалистичких Република
ТБС / TBS	Тарнер бродкастинг систем (Turner Broadcasting System)
ТВ	Телевизија
TV	Телевижн (Television)
ВРС	Војска Републике Српске
ВТБС / WTBS	Тарнер бродкастинг систем (Turner Broadcasting System)
УН	Уједињене нације
УНХЦР	Високи комесаријат Организације уједињених нација за из- бјеглице
USA	Сједињене Америчке Државе (United States of America)
УНПРОФОР	Снаге заштите Организације уједињених нација (United Nations Protection Force)
UPI	Јунајтед прес интернешнал (United Press International)
УСАИД	Агенција САД за међународни развој (United States Agency for International Development)
ФОИА	Закон о праву на приступ информацијама (Freedom of Information Act)
ЦИА	Централна обавјештајна агенција (Central Intelligence Agency) CNN Кејбл њуз нетворк (Cable News Network)

Библиографија

- Mitić, Aleksandar. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Изградња архетипа о „добру и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији]". Npublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Mitić, Aleksandar. "Integration of techniques of online media into the strategic projects of communications [Интеграција техника онлајн медија у стратешке комуникационе пројекте]". Doktorska disertacija, Beograd, Srbija, 2016. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Изградња архетипа о „добру и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији]". Npublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Mitić, Aleksandar i Siniša Atlagić. "From 'Twitter Revolution' Euphoria to 'Fake News' Panic: Why National Security Needs a Comprehensive Strategic Communication Context [Од еуфорије „Твитер револуције до панике због „лажних вијести“: Зашто национална безбједност треба свеобухватан контекст стратешке комуникације]". U *Impact of Changes in Operation Environment in Preparation and Execution (Design) of Operations – Proceedings from the International Scientific Symposium* [Утицај промјена у оперативном окружењу на припрему и извођење операција – Зборник радова са Међународног научног симпозијума]. Vojna akademija, Škola nacionalne odbrane, Beograd, 2017. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Изградња архетипа о „добру и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији]". Npublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Hallahan, Kirk. "Seven Models of Framing: Implications for Public Relations [Седам модела фрејминга: Импликације за односе с јавношћу]". U *Journal of Public Relations Research* 11, br.3 (1999): 205–242. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Изградња архетипа о „добру и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији]". Npublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- MacNulty, Christine. "Truth, Perception, and Consequences [Истина, перцепција и посљедице]". U *The Proteus Monograph Series* 1, br.2 (2007). Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities

- in Former Yugoslavia [Изградња архетипа о „добру и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији]”. Nepublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Stojadinović, Miša i Miloš Jevtić. “Media Content Analysis during the Events that Led to War and the War Itself in Srebrenica (1991-1995) [Анализа медијских садржаја из периода догађаја који су довели до рата и периода самог рата у Сребреници (1991-1992)]”. Institut za političke studije, Beograd, 2020. Cijela studija zajedno sa bazama podataka je dostupna u Bazi Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.
- Vojinović, Miloš. “Sejao sam priče o bombardovanju Jugoslavije”. Politika, 1. mart 2020. godine. <http://www.politika.rs/scc/clanak/448963/Sejao-sam-price-o-bombardovanju-Jugoslavije>
- Achter, Paul J. “McCarthyism [Макартизам]”. U Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/McCarthyism>
- Apple, Raymond. W., Jr. “Conflict in the Balkans: In Washington; Clinton Is Scrambling to Find Way to Help U.N. in Bosnia [Сукоб на Балкану: у Вашингтону; Клинтон настоји да пронађе начин да помогне УН у Босни]”. *The New York Times*, 14. jul 1995. godine.
- Baum, Philipp. “The First Victim of Austerity? The Impact of the Worldwide ‘Neoliberal Turn’ On the Breakdown of the Yugoslav Federation [Прва жртва строгаће? Утицај свјетског „неолибералног заокрета“ на слом југословенске федерације]” (Esej napisan za ljetnji semestar, Antropologija, Seminar: The Western Balkans as a Contact/Conflict Zone: Comparative Ethnologies of Conflict, Ethnonationalism and Europeanisation [Семинар: Западни Балкан као зона контакта/конфликта: Компаративна етнологија конфликта, етно-национализма и европеизације]). Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2016, 1.
- Beal, Amy C. *New Music, New Allies: American Experimental Music in West Germany from the Zero Hour to Reunification* [Нова музика, нови савезници: Америчка експериментална музика у Западној Њемачкој од нултог часа до уједињења]. Prvo izdanje. b.m. [bez mjesta]: University of California Press, 2006.
- Beham, Mira. *Ratni doboši: Mediji, rat i politika*. Beograd: Miona, 1997. (Originalno djelo objavljeno 1996. godine).
- Binder, David. “Balkan Peace Talks Resume as War Drags on [Мировни преговори на Балкану се настављају док се рат и даље развлачи]”. *The New York Times*, 24. januar 1993. godine.
- Binder, David. “Why the Balkans [Зашто Балкан]?” *Wilson Center*, 1. mart 2000. godine. <https://www.wilsoncenter.org/publication/196-why-the-balkans>
- Biographic Sketch of General Reinhard Gehlen* [Биографски приказ генерала Рајхарда Гелена]. Deklasifikovan 2001, 2005. godine. Central Intelligence Agency. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GEHLEN,%20REINHARD%20%20%20VOL.%201_0001.pdf

- Black, Ian. "Britain Opposes Intervention [Британија се противи интервенцији]". *The Guardian*, 7. april 1993. godine.
- Black, Ian. "UN Insists That It Still Has a Role [УН инсистира да још увијек има улогу]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Black, Ian. "UN Envoy Condemns 'Barbaric' Serbs [Изасланик УН осудио „варварске“ Србе]". *The Guardian*, 25. jul 1995. godine.
- Black, Ian. "Horried Human Rights Envoy Quits [Ужаснути изасланик за људска права дао отказ]". *The Guardian*, 28. jul 1995. godine.
- Black, Ian i Mark Tran. "Fighting on Eve of Serb Vote [Борбе уочи српског гласања]". *The Guardian*, 5. maj 1993. godine.
- Black, Ian i Martin Walker. "Serb Leaders Indicted for War Crimes [Српски лидери оптужени за ратне злочине]". *The Guardian*, 26. jul 1995. godine.
- Bohlen, Celestine. "Yugoslavia Fails to Fill Presidency [Југославија није успјела изабрати Предсједништво]". *The New York Times*, 18. maj 1991. godine. <https://www.nytimes.com/1991/05/18/world/yugoslavia-fails-to-fill-presidency.html>
- Bohlen, Celestine. "New Crisis Grips Yugoslavia Over Rotation of Leadership [Нова криза захватила Југославију због ротације власти]". *The New York Times*, 16. maj 1991. godine. <https://www.nytimes.com/1991/05/16/world/new-crisis-grips-yugoslavia-over-rotation-of-leadership.html>
- Borger, Julian. "New Bosnia Force Seeks a Free Hand [Нове босанске снаге траже одријешене руке]". *The Guardian*, 7. jul 1995. godine.
- Borger, Julian. "'Everything Was Burning. They Lined Us up and Took the Men Away. I Saw a Boy Shot through the Mouth' [„Све је горело. Постројили су нас и одвели мушкарце. Видио сам момка којем је пуцано кроз уста“]". *The Guardian*, 14. jul 1995. godine.
- Borger, Julian. "Lonely Death in a Crowded Cornfield [Усамљена смрт у препуном пољу кукуруза]". *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- Borger, Julian. "More Atrocities Feared in Zepa Attack [Страхује се од још звјерстава у нападу на Жепу]". *The Guardian*, 17. jul 1995. godine.
- Borger, Julian. "Return of the Ghosts of War [Повратак духова рата]". *The Guardian*, 18. jul 1995. godine.
- Borger, Julian. "Guilt Is the Price of Surviving Zepa [Кривица је цијена преживљавања Жепе]". *The Guardian*, 28. jul 1995. godine.
- Borger, Julian, Ian Traynor i Hella Pick. "UN Confirms Bosnian Massacre [УН потврдиле маскар у Босни]". *The Guardian*, 12. avgust 1995. godine.
- Breitman, Richard i Norman J. W. Goda. *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War* [Хитлерова сјенка: Нацистички ратни злочинци, Обавјештајна служба САД и Хладни рат]. b.m.: National Archives, 2010.

- Brock, Peter. *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* [Медисјко чишћење, прљаво извјештавање. Новинарство и трагедија у Југославији]. Los Angeles: GM Books, 2005.
- Browne, Malcolm W. "Croats in Yugoslavia Charge Discrimination [Хрвати у Југославији оптужују за дискриминацију]". *The New York Times*, 28. septembar 1976. godine.
- Burns, John F. "Serbs Say Muslim Slav and Croatian Gunmen Killed Civilians in 6 Villages [Срби тврде да су муслимански Славени и Хрвати поубијали цивиле у 6 села]". *The New York Times*, 4. jun 1992. godine.
- Burns, John F. "Bosnian, Desperate over Shelling, Appeals to U.S. for an Air Attack [Босанци, очајни због гранатирања, моле С.А.Д. да изведе ваздушни напад]". *The New York Times*, 9. jun 1992. godine.
- Burns, John F. "Some Serbian Gunners Shell Their Own Sarajevo Homes [Неки српски стријелци гранатирају своје домове у Сарајеву]". *The New York Times*, 27. decembar 1992. godine.
- Burns, John F. "In Muslim Town, Serbs Pay the Price [У муслиманском граду, Срби плаћају цијену]". *The New York Times*, 9. mart 1993. godine.
- Burns, John F. "Cease-Fire in Battered Muslim Town Seals a Key Victory for Serb Forces [Прекид ватре у измученом босанском граду запечатио је кључну побједу српских снага]". *The New York Times*, 18. april 1993. godine.
- Burns, John F. "Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is 'Saved'; Bosnians Call It 'Surrender' [Борба на балкану; УН каже да је енклава „спаешена“; Босанци то зову „предајом“]". *The New York Times*, 19. april 1993. godine.
- Burns, John F. "Standoff for Muslim Enclave in Bosnia [Обрачун за муслиманску енклаву у Босни]". *The New York Times*, 23. april 1993. godine.
- Burns, John F. "Tense U.N. Forces Hold Fast as Serbs Demand They Quit Enclave [Напете снаге УН држе се чврсто док Срби захтијевају да одустану од енклаве]". *The New York Times*, 27. april 1993.
- "Call for War Crimes Tribunal Inquiry into 'Atrocities' [Захтјева се да ратни трибунал истражи звјерства]". *The Guardian*, 22. jul 1995. godine.
- Central Intelligence Agency. "Prospects for Post-Tito Yugoslavia [Предвиђања за Југославију након Тита]". *National Intelligence Estimate* [Процјена националне обавјештајне службе]. 25. septembar 1979. godine.
- Central Intelligence Agency. "Yugoslavia – Trends in Ethnic Nationalism [Југославија – Кретања етничког национализма]". *An Intelligence Assessment* [Обавјештајна процјена]. Septembar 1983. godine.
- Central Intelligence Agency. "Yugoslavia Transformed [Трансформисана Југославија]". *National Intelligence Estimate* [Процјена националне обавјештајне службе]. 18. oktobar 1990. godine.

- Chazan, Yigal. "Cleansing Identities in New Bosnia [Прочишћавање идентитета у новој Босни]". *The Guardian*, 1. avgust 1992. godine.
- Chazan, Yigal. "Gorazde Fighters Bite Back at Serbs [Борци из Горажда узвраћају ударац Србима]". *The Guardian*, 28. septembar 1992. godine.
- Chazan, Yigal. "10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance [10.000 српских сељака бјеже пред смртоносним муслиманским напредовањем]". *The Guardian*, 29. decembar 1992. godine.
- Chazan, Yigal. "Finger of Phony Peace Points the Way to the Heart of War [Прст лажног мира уперен је у срце рата]". *The Guardian*, 15. januar 1993. godine.
- Chazan, Yigal. "Serbs Dig up Comrades' Corpses as Muslims Flee Smouldering Enclaves [Срби откопавају тијела сабораца док Муслимани бјеже из енклаве у пламену]". *The Guardian*, 18. februar 1993. godine.
- Chazan, Yigal. "Serbian Casualties Grow as Muslims Take Their Revenge [Број српских жртава расте како се Муслимани свете]". *The Guardian*, 18. mart 1993. godine.
- Chazan, Yigal i Haris Nezirovic. "Enclave That Finally Ran Out of Luck [Енклава којој је коначно понестало среће]". *The Guardian*, 17. april 1993. godine.
- Chazan, Yigal, Ian Traynor i John Palmer. "Bosnian Serbs Set to Defy UN Sanctions [Босански Срби одлучни да пркосе санкцијама УН]". *The Guardian*, 26. april 1993. godine.
- Chossudovsky, Michael. *The Globalization of Poverty and the New World Order* [Глобализација сиромаштва и нови свјетски поредак]. Drugo izdanje b.m.: Global Research, 2003.
- Chougule, Pratik. "Bush's ambivalent Yugoslavia policy shaped transatlantic relations for decade [Бушова анбивалентна политика према Југославији обликовала је трансатлантске односе кроз цијелу деценију]". *Atlantic Sentinel*, 7. decembar 2018. godine.
- CIA National Foreign Assessment Center. *Yugoslav Émigré Extremists* [Југословенски емигрантски екстремисти]. 29. мај 1980. godine.
- CIA Office of National Estimates. *Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem* [Југославија – Усташе и проблем хрватског сепаратизма] (službeni memorandum). 27. septembar 1972. godine.
- Clymer, Adam. "Dole-Helms Bill Asks \$100 Million in Arms Aid for Bosnia [Закон Доле-Хелмс тражи 100 милиона долара у оружју за помоћ Босни]". *The New York Times*, 11. avgust 1995. godine.
- Cohen, Roger. "Siege Is Resumed in Bosnian Town [Опсада у босанском граду се наставља]". *The New York Times*, 9. septembar 1992. godine.
- Cohen, Roger. "Conflict in the Balkans: Strategy; As Usual, Serbs Call the Shots [Сукоб на балкану: Стратегија; Као и обично, Срби одлучују]". *The New York Times*, 12. jul 1995. godine.

- Coleman, Peter. "The Encounter Group [Групна терапија]". *The Washington Post*, 17. septembar 1989. godine. https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/09/17/the-encounter-group/db4fd5d2-0984-46c7-9854-7f19cd3bfa68/?utm_term=.f29e266d850d
- Congress for Cultural Freedom, June 1950-December 1955* [Конгрес за културну слободу, јун 1950 – децембар 1955.]. London: William Clowes and Sons Limited, 1956. <http://nla.gov.au/nla.obj-50112553>
- Corwin, Phillip. *The Srebrenica Massacre: Evidence, Context, Politics* [Масакр у Сребреници: Докази, контекст, политика]. b.m.: Alphabet Soup, 2011.
- Cottin, Heather i Alvin Dorfman. "War Propaganda Aimed at Jewish Opinion [Ратна пропаганда усмјерена ка јеврејском мишљењу]". U *NATO in the Balkans: Voices of Opposition* [НАТО на Балкану: Гласови опозиције], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.
- Cowell, Alan. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Peacekeepers at Fallen Enclave Confirm Some Atrocities but Say They Saw No Rapes [Сукоб на балкану: Избјеглице; Припадници мировних снага у палој енклави потврђују да је било неких звјерстава али нису свједочили силовањима]". *The New York Times*, 24. jul 1995.
- "Defending the Defensible [Брањење одбрањивог]". *The Guardian*, 13. jul 1995.
- Deichmann, Thomas. "The Picture that Fooled the World [Слика која је преварила свијет]". U *NATO in the Balkans: Voices of Opposition* [НАТО на Балкану: Гласови опозиције], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.
- Democracy Now* [Демократија сад]! 2003. "'The crazies are back': Bush Sr.'s CIA briefer discusses how Wolfowitz & allies falsely led the U.S. to War [„Будале су се вратиле“: Цијин информатор Буша Старијег дискутује о томе како су Волфовиц и савезници навели САД на рат]". Amy Goodman, producent. Epizoda emitovana 17. septembra 2003. godine. https://www.democracynow.org/2003/9/17/the_crazies_are_back_bush_sr
- "Dodging Armageddon: The Third World War That Almost Was, 1950 [Избјегавање армагедона: Трећи свјетски рат који се замало десио, 1950. година]". *Cryptologic Quarterly*, 24. februar 1998. godine. https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/Dodging_Armageddon.pdf
- Downing, Jack. Predgovor za *Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49* [Стварање обајештајног партнерства: ЦИА и поријекло БНД-а, 1945-1949. године], priredio Kevin C. Ruffner. Tom 1, ix-x. CIA History Staff, Center for the Study of Intelligence, European Division, Directorate of Operations [Istoričari Centralne obavještajne agencije, Centar za proučavanje obavještajnih podataka, Evropski odsjek, Uprava za operacije], 1999. Objavu odobrila Centralna obavještajna agencija 2002. godine.
- Dr. Schneider's Reply to Recent Policy Guidance Letters* [Др Шнајдеров одговор на скорашња писма с упутствима]. 12. oktobar 1999. godine. Deklasifikovan 2005. godine. National

Security Archive [Архив националне безбједности]. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/doc97.pdf>

Dudić, Darko. “Declassified British Papers: Serbs Were Right about Srebrenica Provocations [Де-класификовани британски документи: Срби су били у праву у вези са провокацијама из Сребренице]”. *Britić*, 6. januar 2020. godine. <https://www.britic.co.uk/2020/01/06/declassified-british-papers-serbs-were-right-about-srebrenica-provocations/>

“Dutch Media Report [Низоземски медијски извјештај]”. Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

“Excerpts from Pentagon’s plan: ‘Prevent the re-emergence of a new rival’ [Дијелови Пентагоновог плана: „Спријечити појаву новог ривала“]. *The New York Times*, 8. mart 1992. godine. <https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/excerpts-from-pentagon-s-plan-prevent-the-re-emergence-of-a-new-rival.html>

“Ex-Foreign Minister Genscher, Architect of German Unity, Dies at 89 [Бивши министар вањских послова Геншер, творац њемачког јединства, преминуо у 89. години]”. *Reuters*, 1. april 2016. godine. <https://www.reuters.com/article/us-germany-genscher/ex-foreign-minister-genscher-architect-of-german-unity-dies-at-89-idUSKCN0WY4AV>

Fairhall, David i Ian Traynor. “British Jets Will Not Police Bosnia Air Ban [Британски авиони неће одржавати ред током босанске забране летења]”. *The Guardian*, 8. april 1993.

Feinstein, Tamara, priredila. “The CIA and Nazi War Criminals [ЦИА и нацистички ратни злочинци]”. National Security Archive Electronic Briefing Book No. 146 [Електронска информативна књига Архива националне безбједности, бр. 146], 4. februar 2005. godine. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/index.htm#5>

Foreign Staff. “World Pressure Gets to Rebel Serbs at Last [Свјетски притисак напокон допро до побуњених срба]”. *The Guardian*, 30. april 1993.

Ford, Hal. *Intelligence Report – Yugoslavia: The Outworn Structure* [Обавјештајни извјештај – Југославија: Застарјела структура] (službeni memorandum). Central Intelligence Agency, 20. novembar 1970. godine. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5077054e993247d4d82b6ab3>

Freedland, Jonathan. “Clinton Names New Us Bosnia Team and Sets It to Work [Клинтон именовao и активирао нови тим за Босну]”. *The Guardian*, 24. avgust 1995. godine.

Frontline [Прва линија]. “War behind closed doors [Рат иза затворених врата]”. Michael Kirk, producent. Epizoda emitovana 20. feburara 2003. godine. Arlington: PBS, 2003. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/iraq/etc/synopsis.html>

Galbraith, Peter W. “How the Srebrenica Massacre Cover-up Was Exposed [Како је разоткривено за-ташкавање масакра у Сребреници]”. *Reuters*, 10. jul 2015. godine (ažurirano 14. aprila 2017. godine). <https://www.thedailybeast.com/how-the-srebrenica-massacre-cover-up-was-exposed>

- Gordon, Michael i Stephan Engelberg. "Experts Urge US to Intervene in Bosnia [Стручњаци позивају САД да интервенише у Босни]". *The Guardian*, 12. april 1993. godine.
- Hedges, Chris. "Serb Forces Fight Dutch U.N. Troops in Eastern Bosnia [Српске снаге боре се са низоземским снагама УН у Источној Босни]". *The New York Times*, 11. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Overview; Bosnian Serbs Overrun Town Protected by U.N. [Сукоб на Балкану: Преглед; Босански Срби прегазили град под заштитом УН]". *The New York Times*, 12. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Start Moving Muslims Out of Captured Territory [Сукоб на Балкану: Преглед: Срби почели селити муслимане са окупираних територија]". *The New York Times*, 13. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: In Bosnia; Bosnian Serbs Open Drive on a 2d U.N. 'Safe Area' [Сукоб на Балкану: У Босни: Босански Срби започели погод на 2. „заштићену зону“ УН]". *The New York Times*, 14. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Fighting; Serb Forces Shell U.N. Peacekeepers at 2d 'Safe' Area [Сукоб на Балкану: Борбе; Српске снаге гранатирале припаднике УН мировних снага у 2. „заштићеној“ зони]". *The New York Times*, 15. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Close in on 2d Bosnian 'Safe Area' [Сукоб на Балкану: Преглед: Срби се приближавају другој босанској „заштићеној“ зони]". *The New York Times*, 17. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Bosnia Threatens U.N. Troops Unless NATO Jets Aid Defense [Босна пријети УН војницима уколико им НАТО не помогне у одбрани]". *The New York Times*, 19. jul 1995. godine.
- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Fighting; 'Safe' Town in Bosnia Falls to Serbs [Сукоб на Балкану: Борбе; „Заштићени“ град у Босни пао пред Србима]". *The New York Times*, 26. jul 1995. godine.
- Heinrich, Mark. "Muslims Flee Fallen Town of Cerska [Муслимани бјеже из палог града Церске]". *The Guardian*, 4. mart 1993. godine.
- Hochgeschwender, Michael. "The Intellectual as Propagandist: Der Monat, the Congress for Cultural Freedom and the Process of Westernization in Germany [Интелектуално као пропагандно: Дер монат, Конгрес за културну слободу и процес западњачења у Њемачкој]". Rad predstavljen na Konferenciji The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective [Амерички утицај на Западну Европу: Американизација и западњачење у трансатлантској перспективи], German Historical Institute [Њемачки историјски институт], Washington, D.C., Sjedinjene Američke Države, 25-27. mart 1999. godine, 2-3.
- Hochgeschwender, Michael. "The Cultural Front of the Cold War: the Congress for Cultural Freedom as an Experiment in Transnational Warfare [Културни фронт Хладног рата: Конгрес за културну слободу као експеримент у транснационалном ратовању]". *Ricerche Di Storia Politica* 6, no.1 (mart 2003): 35-60.

- Hoffman, David. "Baker Urges Yugoslavs to Keep Unity [Бејкер позива Југословене да одрже јединство]". *The Washington Post*, 22. jun 1991. godine.
- Humphreys, Peter J. *Media and Media Policy in Germany* [Медији и медијска политика у Немачкој]. Oxford: Berg, 1994.
- Johnstone, Diana. *Fools' crusade: Yugoslavia, NATO and Western delusions* [Сулуди крсташки рат: Југославија, НАТО и западњачке заблуде]. London: Pluto Press, 2002.
- "Justice without Time Limit [Правда без временског ограничења]". *The Guardian*, 14. jul 1995. godine.
- Kenney, George i Michael J. Dugan. "Operation Balkan Storm: Here's a Plan [Операција балканска олуја: Ево плана]". *The New York Times*, 29. novembar 1992. godine. <https://www.nytimes.com/1992/11/29/opinion/operation-balkan-storm-here-s-a-plan.html>
- Kinzer, Stephen. "Europe, Backing Germans, Accepts Yugoslav Breakup [Европа, подржавајући Њемце, прихвата распад Југославије]". *The New York Times*, 16. januar 1992. godine.
- Kinzer, Stephen. "U.S. Worries Balkan War Could Spread; Serb Vows to Close Camps [САД забринуте да би се рат на Балкану могао проширити; Срби обећали да ће затворити логоре]". *The New York Times*, 22. avgust 1992. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans; Muslims and Serbs Back Bosnia Truce [Сукоб на Балкану; Муслимани и Срби подржали примирје у Босни]". *The New York Times*, 9. maj 1993. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Terrorized Human Tide Overwhelms Relief Camp [Сукоб на Балкану: Избјеглице; Плима измрцварених људи преплавила прихватни центар]". *The New York Times*, 15. jul 1995. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnia Lets Refugees Leave Camp but 20,000 Others Are Missing [Сукоб на Балкану: Босна допустила избјеглицама да напусте центар, али још 20,000 људи се води као нестало]". *The New York Times*, 16. jul 1995. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnian Refugees' Accounts Appear to Verify Atrocities [Сукоб на Балкану: Избјеглице; Изјаве босанских избјеглица наизглед потврђују звјерства]". *The New York Times*, 17. jul 1995. godine.
- Koch, Christopher, režiser. *Blacklist: Hollywood on Trial* [Црна листа: Холивуд на суђењу]. New York: American Movie Classics, 1996.
- Kuhn, Raymond. *The Media in France* [Медији у Француској]. London: Routledge, 1995.
- Lapaque, Sébastien. "Le Miel, de Slobodan Despot [Мед, аутора Слободана Деспота]". *Le Figaro*, 22. januar 2014. godine. <https://www.lefigaro.fr/livres/2014/01/22/03005-20140122ARTFIG00275--le-miel-de-slobodan-despot.php>
- "Letters to the Editor – Ethnic Cleansing Denied [Писма уреднику – Пориче се етничко чишћење]". *The Guardian*, 30. jul 1992. godine.

- “Letters to the Editor – Mujo and Sabra’s Words Reveal Our Failure in Bosnia [Писма уреднику – Мујине и Сабрине ријечи откривају колико нисмо успјели у Босни]”. *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- “Letters to the Editor – Sharing the Shame and the Blame for Bosnia [Писма уреднику – Дијељење срамоте и кривице због Босне]”. *The Guardian*, 14. jul 1995. godine.
- Lewis, Paul. “U.N. Agrees to Declare Bosnian Town a Safe Haven [УН пристале да прогласе босански град заштићеним подручјем]”. *The New York Times*, 17. april 1993. godine.
- Lewis, Paul. “Struggle in the Balkans; U.N., with Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade [Борба на Балкану: УН, уз суздржану Русију, притегнуо санкције Београду]”. *The New York Times*, 18. april 1993. godine.
- Lewis, Paul. “U.N. Visitors Say Srebrenica Is ‘an Open Jail’ [УН посјетиоци граду кажу да је Сребреница „отворени затвор“]”. *The New York Times*, 26. april 1993. godine.
- Martin, Paul. “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk [Српски сељаци оплакују искасапљене мушкарце]”. *The Guardian*, 30. septembar 1992. godine.
- “Massacre in Bosnia; Srebrenica: The Days of Slaughter [Маскар у Босни; Сребреница: Дани покоља]”. *The New York Times*, 29. oktobar 1995. godine.
- McChesney, Robert. “The Global Media Giants: We Are the World [Глобални медијски гиганти: Ми смо свијет]”. *Fair*, 1. novembar 1997. godine.
- McChesney, Robert W. “The New Global Media [Нови глобални медији]”. *The Nation*, 11. novembar 1999. godine.
- “Melanie Phillips on Why She Left the Left [Мелани Филипс о разлозима зашто је напустила лјевицу]”. YouTube video snimak, 2:31. Postavila “Speakers Action Group”, 15. marta 2018. godine. <https://www.youtube.com/watch?v=tRSDW20krGU>
- Merlino, Jacques. *Les Verites yugoslaves ne sont pas toutes bonnes a dire* [Истине о Југославији нису све за причу]. Paris: Editions AlbinMichel S.A., 1993. Citirano u Sara Flounders, “Bosnia Tragedy: The Unknown Role of the Pentagon: War Propaganda Aimed at Jewish Opinion [Трагедија Босне: Незнана улога Пентагона: Ратна пропаганда усмјерена ка јеврејском мишљењу]”. U *NATO in the Balkans: Voices of opposition* [НАТО на Балкану: Гласови опозиције], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.
- Mizuguchi, Yasunari, (japanski novinar i foto-reporter), Transkript intervju sa Yasunari Mizuguchijem za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija). *Vidik*. Emisija emitovana sredinom 1992. Godine. Ustupio Marinko Učur.
- Myers, Kevin. “Horror at the Holiday Inn [Хорор у Холидеј ину]”. *The Guardian*, 14. jul 1992. godine.
- “[Najava javnog sastanka i poziv na marš protiv situacije u Srebrenici, Žepi i Goraždu]”. *The Guardian*, July 20, 1995. godine.

- “Neuhausen behielt seinen Kopf [Hoјхаузен није изгубио главу]”. *Der Spiegel*, 17. novembar 1949. godine. <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-44438973.html>
- “News at Ten [Вијести у десет]”. *ITV*, 27. jun 1991. Godine. Citirano u Christina Balis, “The Lost Hour of Europe? An Autopsy of the Failed Yugoslav Experiment [Изгубљени сат Европе? Аутопсија пропалог југословенског експеримента]”. *The SAIS European Journal*. <http://sais-journal.herokuapp.com/posts/the-lost-hour-of-europe>
- Nezirovic, Haris. ““Hamid’s Hair and Clothes Are Covered with Lice and He May Have Typhus. Spring Will Bring Still More Infection’ [Хамидова коса и одјећа врве од вашки, те можда има и тифус. Прољеће ће донијети још више инфекција]”. *The Guardian*, 8. april 1993. godine.
- Norris, Floyd. “Time Inc. and Warner to Merge, Creating Largest Media Company [Корпорација Тајм и Ворнер спајају, стварајући тако највећу медијску кућу]”. *The New York Times*, 5. mart 1989. godine.
- O’Kane, Maggie. “Cake, Milk and Captivity for Muslims of the New Bosnia [Торта, млијеко и заточеништво за Муслимане нове Босне]”. *The Guardian*, 24. jul 1992. godine.
- O’Kane, Maggie. “No Anaesthetic for the Pain of Srebrenica [Без анестетика за бол Сребренице]”. *The Guardian*, 17. mart 1993. godine.
- O’Kane, Maggie. “Now Look You Lot, Just Pack It in and Die Quietly [Слушајте сад сви, умукните и умрите у тишини]”. *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Oshinsky, David M. “Cranky Integrity on the Left [Нестални интегритет Љевице]”. *The New York Times*, 27. avgust, 1989. godine, <https://www.nytimes.com/1989/08/27/books/cranky-integrity-on-the-left.html>
- Palmer, John. “Dutch Tell EU of Rebel Atrocities [Низоземци причају ЕУ о звјерствима побуњеника]”. *The Guardian*, 18. jul 1995. godine.
- Pavlović, Dušan. *Battle for Srebrenica: War for Civilisation* [Борба за Сребреницу: Рат за цивилизацију]. Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2018.
- Pitter, Laura. “Wounded Refugees Flown from Hell [Рањене избјеглице ваздушним путем пребачене из пакла]”. *The Guardian*, 20. april 1993. godine.
- Pohrt, Wolfgang. “Decision on the Fate of Yugoslavia [Одлука о судбини Југославије]”. *Konkret*, 9. septembar 1991. godine.
- Questionnaire [Upitnik]. Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Rohde, David. “Witness Finds Evidence of Serb Killing Fields [Свједок пронашао доказе српских поља за убијање]”. *The Guardian*, 19. avgust 1995. godine.
- “Rupert Murdoch: Scandal and Reorganization [Руперт Мурдок: Скандал и реорганизација]”. U Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Rupert-Murdoch/Scandal-and-reorganization>

- Santos Pereira, Carlos. (istoričar i novinar portugalskih dnevnih novina *Diario De Noticias*), Transkript intervju sa Carlos Santos Pereirom za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija). *Vidik*. Emisija emitovana sredinom 1993. godine. Ustupio Marinko Učur.
- Saylor, Robert. *Strategy Research Project: Yugoslavia: Implications of an Unjust War* [Стратешки истраживачки пројекат: Југославија: Импликације неправедног рата] (izvještaj). U.S. Army War College [Ратни колеџ Војске Сједињених Америчких Држава], Carlisle, 15. mart 2008. godine.
- Schmitt, Eric. "Conflict in the Balkans: Reaction; U.S. and NATO Face Unhappy Choices for U.N. Force in the Balkans [Сукоб на балкану: Реакција: САД и НАТО суочени са несрећним изборима за снаге УН на Балкану]". *The New York Times*, 12. jul 1995. godine.
- Schork, Kurt. "Shells Rain on Sarajevo [Гранате пљуште по Сарајеву]". *The Guardian*, 31. maj 1993. godine.
- Security Information, Biographic Report, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem* [Безбједносне информације, Биографски извјештај, Амин ел Хусеини, Велики муфтија Јерусалима]. 19. novembar 1951. godine. Central Intelligence Agency. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/HUSSEINI%2C%20AMIN%20EL%20%20%20VOL.4_0160.pdf
- Soille, Siri. "Norwegian Film Revives Srebrenica Genocide Row [Норвешки филм оживљава колону геноцида у Сребреници]". *Balkan Insight*, 21. septembar 2011. Godine. <https://balkaninsight.com/2011/09/21/norwegian-film-revives-srebrenica-genocide-row/>
- Steele, Jonathan. "Muslims Accused of Breaking Truce [Муслимани оптужени за кршење примирја]". *The Guardian*, 7. april 1993. godine.
- Steele, Jonathan. "Refugees Face Food Crisis [Избјеглице суочене са несташицом кризе]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Sudetic, Chuck. "For Yugoslavia, Another Impasse [За Југославију, још једна мртва тачка]". *The New York Times*, 14. februar 1991. godine.
- Sudetic, Chuck. "Serbs Overrun Muslim Enclave in Bosnia's East [Срби прегазили муслиманску енклаву у источном дијелу Босне]". *The New York Times*, 15. mart 1993. godine.
- Sudetic, Chuck. "U.N. Fliers Remove Trapped Bosnians [Летјелице УН извукле заробљене Босанце]". *The New York Times*, 20. april 1993. godine.
- Sudetic, Chuck. "Wounded Muslims Vow to Return to Srebrenica [Рањени Муслимани завјетују се да ће се вратити у Сребреницу]". *The New York Times*, 21. april 1993. godine.
- Sudetic, Chuck. "Conflict in the Balkans; A View of the Bosnia War from the Srebrenica Hospital's O.R. [Сукоб на Балкану: Поглед на рат у Босни из операционе сале болнице у Сребреници]". *The New York Times*, 24. april 1993. godine.
- Tedstrom, John E. *Beyond Consolidation: U.S. Government International Broadcasting in the Post-Cold War Era* [Друга страна консолидације: Међународна радиодифузија Владе САД у времену након Хладног рата]. Santa Monica: Rand, 1994.

“Ted Turner”. U Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ted-Turner>

Tefft, Bruce. “The Muslim Brotherhood Threat to the Middle East, Israel and the World [Пријетња коју Муслиманско братство представља за Блиски исток, Израел и свијет]”. *The Mackenzie Institute*, 26. februar 2013. godine. <https://mackenzieinstitute.com/2013/02/the-muslim-brotherhood-threat-to-the-middle-east-israel-and-the-world/>

“The MacNeil/Lehrer NewsHour [Макнил/Лефервијести]”. 1993-05-17, NewsHour Productions, American Archive of Public Broadcasting (GBH and the Library of Congress) [Амерички архив јавне радиодифузије (ГБХ и Библиотека Конгреса)], Boston, MA and Washington, D.C. Pristupljeno 8. decembra 2020. godine. <http://americanarchive.org/catalog/cpb-aacip-507-jw86h4dm2w>.

The National Archives online: PREM 19 – Records of the Prime Minister’s Office: Correspondence and Papers, 1979-1997 [Национални архив онлајн: ПРЕМ 19 – Списи Премијеровог кабинета: Кореспонденције и документи, 1979-1997]. YUGOSLAVIA [Југославија]. Internal situation: UK/Yugoslavia relations; part 46 [Интерна ситуација: Односи између Уједињеног краљевства и Југославије; дио 46]. Pristupljeno 17. novembra 2020. godine. <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C17071119> (zadnji put pristupljeno)

Timeline of the Cold War [Хладни рат, временска линија]. Harry S. Truman Presidential Library [Предсједничка библиотека Хери С. Труман], https://www.trumanlibrary.gov/public/TrumanCIA_Timeline.pdf

Tisdall, Simon, Hella Pick i Kurt Schork. “US Edges Towards Bosnia Force [САД нагиње ка босанским снагама]”. *The Guardian*, 5. avgust 1992. godine.

Tran, Mark. “UN ‘Determined to Stay in Bosnia’ [УН одлучне да остану у Босни]”. *The Guardian*, 12. july 1995. godine.

Tran, Mark. “Spy Pictures ‘Show Bosnia Massacre’ [Шпијунске слике „приказују масакр у Босни“]”. *The Guardian*, 11. avgust 1995. godine.

Traynor, Ian. “Split Loyalties of Yugoslavia’s Partisan Heritage [Подијељене оданости југословенског партизанског наслеђа]”. *The Guardian*, 8. maj 1991. godine.

Traynor, Ian. “Croatian Havoc May Save Bosnia from Bloodbath [Хрватско разарање можда спаси Босну од крвопролића]”. *The Guardian*, 5. mart 1992. godine.

Traynor, Ian. “Maverick General Digs in Amid Death [Генерал Маверик копа по смрти]”. *The Guardian*, 16. mart 1993. godine.

Traynor, Ian. “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush [УН зауставиле конвоје са помоћи док Босанци гину у општем лому]”. *The Guardian*, 1. april 1993. godine.

Traynor, Ian. “UN Protests as Serbs Ban Aid to Besieged Town [УН протестује јер срби бране пролаз помоћи до опкољеног града]”. *The Guardian*, 2. april 1993. godine.

Traynor, Ian. “Serbian Leaders Reject Peace Plan [Српски лидери одбили мировни план]”. *The Guardian*, 3. april 1993. godine.

- Traynor, Ian. "Serbs Step up Barrage in Bosnia [Срби појачали гранатирање у Босни]". *The Guardian*, 13. april 1993. godine.
- Traynor, Ian. "Ruthless War-Baby Leads Serbian Fight [Безобзирно дијете рата води српску борбу]". *The Guardian*, 14. april 1993. godine.
- Traynor, Ian. "'Minimalist' Bosnia Strategy under Fire [„Минималистичка“ стратегија у Босни под нападом]". *The Guardian*, 25. maj 1993. godine.
- Traynor, Ian. "'Safe Havens' Starve as UN Looks Away [„Заштићена подручја“ скапавају док УН склања поглед]". *The Guardian*, 3. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. "Muslims Face New Ethnic Cleansing [Муслимани суочени с новим етничким чишћењем]". *The Guardian*, 12. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. "Serbs Bus Refugees to Front Line [Срби аутобусима пребацили избјеглице на линију фронта]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. "Third Time Unlucky for Unsafe Area [Трећи пут несрећан за незаштићено подручје]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. "Serbs' War-War Mocks West's Jaw-Jaw [Српски рат-рат се руга западној чељустима-чељустима]". *The Guardian*, 21. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. "Focus on Gorazde Leaves Blurred Image [Фокус на Горажде резултира мутном сликом]". *The Guardian*, 22. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. "Dutch Troops Tell of Atrocities [Припадници Низоземских снага причају о звјерствима]". *The Guardian*, 24. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian i Yigal Chazan. "Panic Wins Struggle for Power [Паника побиједила у борби за моћ]". *The Guardian*, 3. septembar 1992. godine.
- Traynor, Ian, Yigal Chazan i Hella Pick. "New Barrage Puts Peace Talks at Risk [Ново бомбардовање угрозило мировне преговоре]". *The Guardian*, 15. septembar 1992. godine.
- Traynor, Ian i John Palmer. "Bosnian Troops Ordered against Besieging Serbs [Босанским трупама наређено да не околљавају Србе]". *The Guardian*, 9. mart 1993. godine.
- Traynor, Ian i John Palmer. "UN Plans Bosnia Rescue [УН планира спасење Босне]". *The Guardian*, 6. april 1993. godine.
- Traynor, Ian, Ian Black i Stephen Bates. "Mass Panic as Serb Noose Tightens on Srebrenica [Масовна паника настала како се српска омча стеже око Сребренице]". *The Guardian*, 16. april 1993. godine.
- Traynor, Ian i Julian Borger. "Serbs Defy UN Air Raid Threat [Срби пркосе УН пријетњама ваздушним нападом]". *The Guardian*, 11. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian, Martin Walker i Ian Black. "US Set to Lift Bosnia Arms Ban [САД одлучне да укину ембарго на оружје у Босни]". *The Guardian*, 17. jul 1995. godine.

- Tyler, Patrick E. "U.S. strategy plan calls for insuring no rivals develop [Стратешки план САД захтијева да се осигура да се неће развити ривали]". *The New York Times*, 8. mart 1992. godine.
- "United States: The Red Scare [Сједињене Америчке Државе: Црвена гроза]". U *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/United-States/The-Red-Scare#ref613189>
- Vulliamy, Ed. "For Whom Does the Bell Toll Now [За кога сада звоно звони?]" *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- Walker, Martin, Julian Borger i Ian Traynor. "Serbs Turn on Second Safe Haven [Срби се окренули против другог заштићеног подручја]". *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- Weiner, Tim. "U.S. Says Serbs May Have Tried to Destroy Massacre Evidence [УН каже да су Срби потенцијално покушали уништити доказе масакра]". *The New York Times*, 30. oktobar 1995. godine.
- West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia* [Црно јагње и сиви соко: Путовање кроз Југославију]. New York: Penguin Books, 1994. Citirano u Peter Brock. *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* [Медисјко чишћење, прљаво извјештавање. Новинарство и трагедија у Југославији]. Los Angeles: GM Books, 2005.
- White, Michael. "Action Call Unites MPs [Позив на акцију ујединио посланике]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Whitney, Craig R. "Conflict in the Balkans: In Paris; France Asks Allied Forces to Help Hold 'Safe Areas' [Сукоб на Балкану: У Паризу; Француска тражи од савезника да помогну у одржању „сигурних подручја“]". *The New York Times*, 14. jul 1995. godine.
- Williams, Carol J. i Danica Kirika. "Mesic Resigns Presidency, Says Yugoslavia No Longer Exists [Месић дао оставку на Предсједништво, изјавио да Југославија више не постоји]". *Los Angeles Times*, 6. decembar, 1991. godine. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-06-mn-633-story.html>
- Wilson, Gary. "The Dayton Accords Reshape Europe [Дејтонски споразум мијења облик Европе]". U *NATO in the Balkans: Voices of Opposition* [НАТО на Балкану: Гласови опозиције], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.
- Woodward, Susan L. *Making Sense out of the Chaos: Reporting the War in Bosnia, Panel Discussion* [Разумијевање хаоса: Извјештавање о рату у Босни, панел дискусија]. School of Communication, American University [Школа комуникације, Амерички универзитет], Washington D.C., 5. oktobar 1993. godine.
- Woodward, Susan L. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* [Балканска трагедија: Хаос и распад након Хладног рата]. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype

in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia”. Nепublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

Woodward, Susan L. “The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia [Политичка економија етно-национализма у Југославији]”. U *The Socialist Register 2003 – Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism* [Социјалистички регистар 2003 – Идентитети у сукобу: Раса, религија и етно-национализам], uredili Colin Leys i Leo Panitch. Tom 39. London: Merlin Press, 2009.

Woollacott, Martin. “Serbs in Control of Deserted Zepa Town, Says U.N. [Срби имају контролу над напуштеним градом Жепа, изјавио УН]” *The Guardian*, 26. jul 1995. godine.

Yugoslavia: An Intelligence Appraisal (in response to NSSM 129) [Југославија. Обавјештајна процјена (као одговор на НССМ 129)]. 27. jul 1971. godine. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r01095a001300010006-1>

Zaccaria, Giuseppe. “Serbianness [Српство]”. *Aspenia*, no.8.

ПОГЛАВЉЕ 11

Генерални закључци

Овај Извјештај одражава закључке *Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године*, чији је рад властима Република Српска – мада је исти независан од ње – и чији је мандат разматрање кључних питања у вези са устаљеним перцепцијама о Сребреници током у периоду рата 1992-1995. године у Босни и Херцеговини. Комисија је независна с обзиром на то да не одражава заједнички подухват било које одређене институције, било владине, академске, правне, нити било којег другог облика невладине организације. Чланови су одабрани на основу њиховог посебног стручног знања из релевантних дисциплина, те су искључиво одговорни за свој допринос цјелокупном Извјештају. У том циљу, међународни чланови радили су независно, индивидуално или са својим тимовима, како би испитали доступне чињенице у вези са догађајима који су се десили у сребреничкој регији за вријеме ратних година. Тражили су се сви могући начини да се дође до података и информација како би се сакупили релевантни материјале, упркос чињеници да неки путеви истраге нису били отворени. Без обзира на то, сваки од чланова уложио је највеће напоре у свом настојању да припреми свеобухватну анализу чињеница релевантних за мандат Комисије.

Мултидисциплинарни састав Комисије, условио је различите приступе и методологије истраживања. Поред објављених извора и литературе у великом дијелу кориштени су документи представљени у МКСЈ током различитих судских поступака. Приликом реконструкција догађаја везаних за 11. јули 1995. године, у највећем обиму кориштени су примарни извори, док су секундарни извори кориштени само у оним случајевима када су недостајали примарни. Под примарни изворима сматрају се само они документи који су настали током или непосредно након догађаја о којима је писано. У том случају најрелевантнији су извори које су сачиниле стране у сукобу, документи органа војне или цивилне безбједности или иностране организације, попут УН-а и других, које су посматрале сукоб и чији су представници располагали информацијама са терена. Током писања Извјештаја кориштени су и други релевантни извори, као базе података и слично.

Анализа медијских садржаја Комисије извршена је у складу са међународним научним стандардима и организована је као квантитативна анализу која се бавила временским оквиром од 1991. до 1995. године, то јест периодом прије почетка сукоба у Босни и Херцеговини

и периодом рата. Тим за анализу медијских садржаја анализирао је 10.000 страница из двију водећих новина, Њујорк Тајмса (The New York Times) и Гардијана (The Guardian). Њихов налаз сведочи о мање-више једностраном тумачењу ратних догађаја приказаних у овим утицајним западним медијима.

Поред тога, предсједник Комисије, у име свих чланова, у циљу што објективнијег истраживања страдања свих народа у наведеном периоду издао је упуство да се одређеним институцијама, на нивоу БиХ и ентитета, пошаљу званични захтјеви за приступ информација од значаја за истраживање Комисије, а то су Министарство унутрашњих послова Федерације Босне и Херцеговине (МУП ФБиХ), Федерални завод за пензијско и инвалидско осигурање, Институт за нестала лица Босне и Херцеговине, Обавјештајно безбједносна агенција Босне и Херцеговине, Федерално министарство за питање бораца и инвалида Одбрамбено-ослободилачког рата, Министарство одбране Босне и Херцеговине, Меморијални центар Поточари, Министарство унутрашњих послова Тузланског кантона (МУП Тузланског кантона), Институт за истраживање злочина против човјечности и међународног права Универзитета у Сарајеву. МУП ФБиХ у одговору је навело да је поступајући по захтјеву затражило тражене информације од надлежне организационе јединице Управе, Центра за истраживање ратних злочина, који су доставили обавјештење да су кроз извршене провјере утврдили да не располажу траженим подацима. МУП Тузланског кантона у одговору нас је упутио на Институт за нестала лица Босне и Херцеговине, којем је званичан захтјев већ био послат и на чији одговор се још чека. Федерални завод за пензијско и инвалидско осигурање, Министарство одбране Босне и Херцеговине и Меморијални центар Поточари одбили су да нам омогуће приступ, изјаснивши се да не спада под њихову надлежност да донесу одлуку о приступу траженим информацијама, односно да објаве информације по захтјеву физичког и правног лица. И даље се чека на званичне одговоре, као што је већ поменуто, Института за нестала лица, затим Обавјештајно безбједносне агенције и Федералног министарства за питање бораца и инвалида Одбрамбено – ослободилачког рата.

На жалост, ово је увелико отежало рад Комисије нарочито када је у питању истраживање страдања муслиманског/Бошњачког становништва. Упркос горе наведеном, Комисија је организовала теренско истраживање, те фотографисање спомен обиљежја страдалог муслиманског/Бошњачког становништва у периоду 1992-1995. године. У складу са тим су учињени додатни напори те је урађен теренски рад фотографисања спомен обиљежја, турбета, хајр чесми и сличних меморијала на локацијама које су биле познате. Све фотографије се налазе у прилогу Извјештаја. Значајну помоћ у свом истраживању Комисија је имала од Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Владе Републике Српске кроз обезбјеђивање све своје расположиве документације и грађе што нам је увелико помогло у доласку до информација о страдању муслиманског/Бошњачког и српског становништва у овој регији. Комбинујући све горе наведене методе и начине истраживања, Комисија је успјела да сагледа и истражи основне аспекте и контекст трагичних догађаја те да у мјери могућег обради и расвијетли кључне догађаје и дешавања у предметном периоду у овој регији. Наравно, Коми-

сија је свјесна да би за истраживање сваког појединачног догађаја и жртве било неопходно много година систематског истраживања, те много већег броја стручњака и у том смислу охрабрује све научне институције и организације као и појединце из научне заједнице да и на основу резултата до којих је дошла Комисија предузима објективна и стручна истраживања, а све у циљу доласка до тачних чињеница о овим трагичним догађајима које би требало да допринесу бољем узајамном разумијевању и повјерењу а у коначници и будућем помирењу.

Историјски контекст

Средње Подриње је област која се налази на истоку Републике Српске и Босне и Херцеговине. Обухвата подручје од око 1700 км² и простире се на територији пет општина: Сребреница, Братунац, Милићи, Власеница и Зворник. Према попису из 1971. године на овом подручју живјела су 147.703 становника, од тога 79.782 (или 54%) били су Муслимани, а 65.938 (или 44,64%) Срби. Пред само избијање сукоба у Босни и Херцеговини 1991. године у средњем Подрињу је живјело 185.714 становника, 115.558 (62,22%) Муслимани, 66.055 (35,56%) Срби, остало Хрвати, Југословени и друге мањине. Сребреница и средње Подриње не представљају засебан политички, социјални економски и културолошки простор те га зато ни временски ни просторно није било могуће посматрати засебно, већ у оквиру ширих историјских чинилаца.

Босна се први пут помиње у дјелу византијског цара Константина VII Порфирогенита из 10. вијека као територијална област која се налазила у саставу, како он наводи „крштене Србије“ (српско становништво крштено као православци). У наредна два вијека на овом подручју су се смјењивале власти различитих историјских фактора од Самуиловог царства, Византије, српске државе формиране на територији данашње Црне Горе, да би крајем 12. вијека јединствен српски етнички простор био подјељен на двије државе Рашку и Босну што је остало као историјска константа до периода османске окупације средином 15. вијека.

У овом периоду простор средњег Подриња се развијао под утицајем Сребренице која се у изворима појављује под овим именом у 14. вијеку. Сребреница је током периода развитка средњовјековне Босне била најзначајнији привредни центар у земљи који је владару давао приходе три пута веће од било којег другог привредног мјеста у земљи.

Османска окупација средњовјековне босанске државе донијела је двије важне и међусобно зависне друштвене промјене. Биле су то промјене у феудалном систему и вјерској структури становништва. Према османским схватањима својина, сва земља је била у власништву суверена који ју је додјеливао на коришћење спахијама у замјену за вршење војне службе. Истовремено у османском царству су биле признате религије проистекле из Библије, али су за разлику од припадника муслиманске вјере, Јевреји и припадници хришћанских конфесија имали према шеријату другоразредни друштвени статус и били су изложени низу дискриминационих мјера, данашњим рјечником речено, њихова политичка права зависила

су од конкретне одулке носиоца муслиманске власти. Како је османска власт имала повје­рења само у муслиманске спахије то је условило прелазак на ислам старих посједника земље који су након окупације примљени у османску службу што је представљало почетак процеса исламизације. Овај процес је највећи замах имао у периоду прве половине 16. вијека када је дошло до кључне промјене у вјерском саставу становништва који је имао и социјалне посље­дице. Обзиром на обим процеса који се одвијао у релативно кратком временском периоду, закључујемо да је вршен под егзистенцијалним притиском на становништво.

У овом периоду средиште средњег Подриња помјерено је из Сребренице у Зворник, док је сама Сребреница због постепеног уништења рударске производње претварана у оријен­талну варош без политичког и економског значаја. Њена судбина била је запечаћена током Бечког рата (1683-1699) када су се из ње повукле османске трупе и приликом повлачења у потпуности спалиле град. Генерално узев, подручје средњег Подриња је за Османлије имао значај само у оним периодима када се налазио непосредно на граници царства, у периоду освајања током друге половине 15. вијека и у периоду 19. вијека.

Поред ових чинилаца, на самом Балкану се почетком 19. вијека рађају многи нацио­нални покрети који теже националном и социјалном ослобођењу и формирању националне државе. Овај процес започет је Српском револуцијом 1804. године која је резултовала ст­варањем Кнежевине Србије која је до 1878. године номинално била у зависном положају у односу на Османско царство, а од 1878. и формалноправно независна држава. Она је већ тридесетих година 19. вијека ликвидирала феудалне односе на својој територији, што је по­ред неоспорног националног заноса представљало још један важан фактор у формирању на­ционалних политика у осталим земљама Османског царства у којима су Срби чинили већину становништва. Једна од ових области биле су и Босна и Херцеговина. Све већи притисак на српско сељаштво, као и све јаснија национална идеја учинили су да се на овом простору то­ком 19. вијека подигне неколико устанака против османске власти. Најзначајнији од њих био је устанак 1875-1878. који је био саставни дио велике источне кризе окончане на Берлинском конгресу великих сила. На овом конгресу Србија и Црна Гора су добиле међународно при­знање, а Босна и Херцеговина су повјерене на управу Аустро-Угарској Монархији.

Босна и Херцеговина су биле својеврсни *corpus separatum* унутар двојног система упра­вљања државом над којом је власт имало Заједничко министарство финансија Аустро-Угар­ске монархије. Основна идеја министра финансија Бењамина Калаја, који је практично као колонијални управитељ управљао БиХ (1882-1903), била је да се ове земље што више изолују од младих српских држава Србије и Црне Горе, те да се у њима обликује један јединствен босански/бошњачки идентитет. За реализацију ове замисли најподеснији сарадник били су остаци муслиманског беговата, који су, с обзиром на то да муслиманско становништво није било већина у земљи, могли задржати друштвени и политички примат преко власништва над земљом. Зато у БиХ и није спроведена аграрна реформа што је омогућило да до краја аустро-угарске управе ове покрајине остану у феудалном друштвеном уређењу. Све ово је наилазило на отпор српских политичких елита.

Поред овога, нови господар у БиХ вршио је колонизацију подручја на граници са Србијом, насељававши их римокатоличким становништвом из остатка Монархије, и тако разбио подручје са релативном српском већином. Упоредо са колонизацијом римокатоличког становништва, одиграло се и организовано напуштање БиХ од стране муслиманског становништва, које није жељело да живи под влашћу римокатоличке монархије, него се одселило у оне дијелове Балканског полуострва који су се још увијек налазили под контролом Османског Царства.

Оваква аустроугарска политика која је подразумевала и измјену националне структуре становништва уз границу са Србијом, пун израз је нашла у периоду Првог свјетског рата. Још од 1906. године у војним круговима Аустроугарске Монархије одлучено је да будући напад на Србију мора ићи преко Дрине, иако је овај правац неупоредиво неповољнији у односу на онај преко Саве и Дунава. Оваквом одлуком требало је предуприједити могући српски устанак у БиХ и искористити ситуацију у којој би се нашло становништво у моменту кад Подриње постане зона непосредних војних операција за прогон српског становништва. Управо тако се и десило.

Мјесец дана након атентата у Сарајеву у којем је убијен аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд, Аустро-Угарска је 28. јула 1914. године објавила рат Краљевини Србији. Иако су представници Аустро-Угарске тврдили да је Краљевина Србија одговорна за атентат, ова премиса никад није доказана. Аустро-Угарска је Сарајевски атентат представљала као узрок рата, док је он само искоришћен као повод за напад на Краљевину Србију. Убрзо након објаве рата аустроугарске власти почеле су да узимају за таоце угледне Србе широм Босне и Херцеговине. Међу првим ухапшенима био је сребренички свештеник Драго Урошевић, који је интерниран у логор Арад.

Велики број, подрињских Срба током Првог свјетског рата завршио је у логорима широм Аустро-Угарске монархије попут Добоја, Арада и Нежидера. За подрињске Срба посебно је тешко остао упамћен логор Шопроњек, данашњи Некенмаркт, у аустријској покрајини Бургенланд. У овај логор су углавном упућивана жена и дјеца из источне Босне, као и из Херцеговине. Према подацима којима располажемо од 1.056 уморених Срба у овом логору, чак 435 била су дјеца до 6 година старости.

Првог децембра 1918. након побједе сила Антанте у Првом свјетском рату, основана је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

У периоду између два свјетска рата, када је ријеч о простору БиХ, обиљежила је аграрна реформа којом су коначно развлашћени остаци османског беговата на овим просторима, али су политичке традиције муслимана сада надограђене панисламским идејама. Са друге стране, најважније питање од којег је у великој мјери зависила судбина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС)/Југославије било је хрватско питање. Носилац хрватског национализма у овом периоду била је Хрватска сељачка странка (ХСС). Представници аграрном реформом развлашћеног османског беговата, окупљени углавном у Југословенску муслиманску организацију, након смрти њеног оснивача и дугогодишњег предсједника Мехмеда Спаха, почели су

прилазити ХСС како би у новој хрватској држави повратили економски и политички положај и готово по правилу су чинили њено десно оријентисано крило. Овако смо добили својеврсну фузију двије идеологије које су остварење својих циљева видјеле у нестанку Краљевине СХС/Југославије.

Краљевина Југославија нападнута је 6. априла 1941. године од стране Њемачке и њених савезника, који су убрзо након војног слома и капитулације на њеној територији формирали окупационе зоне. Независна Држава Хрватска основана је од усташке терористичке организације 10. априла 1941. године, као нацистичка марионетска држава, и обухватала је територију данашње Хрватске (без дијела Далмације, коју су усташе римским уговорима од 18. маја предали Италији), Босне и Херцеговине и Срема. Настанак нове хрватске државе, у историјским условима новог поретка предвођеног нацистичком Њемачком, схваћен је као прилика да се једном заувјек ријеши српско питање у Хрватској. На самом почетку Србима је забрањено коришћење националног писма, преименована им је вјера, ограничено кретање, а уз ово су донесени и расни закони којима су Срби могли бити осуђени за најтежа дјела само на бази претпоставке, да би, након неколико мјесеци – колико је било потребно да се формирају средишњи и локални дио власти – отпочела и кампања физичког уништења српског народа. Важно је знати да су исту судбину на овом простору имали Јевреји и Роми, у складу са нацистичком идеологијом и политиком.

Како су територије Босне и Херцеговине ушла у састав НДХ то се и код муслиманских првака јавила идеја о њеном аутономном статусу у оквиру којег би били анулирани резултати друштвених процеса из периода Краљевине СХС/Југославије, а истовремено реафирмисани друштвени односи из предјугословенског периода чиме би поново добили статус владајућег слоја у земљи. На основу овако формулисаних интереса, али и због већ стеченог одијума према Србима као носиоцима југословенства, већина муслиманске политичке елите ставила се на располагање новој држави, у којој су постали дио хрватског политичког народа католичке, протестантске и муслиманске вјере. Нешто касније, кад је постало јасно да муслимани у НДХ неће добити аутономију, дио муслиманских политичара тражио је аутономију БиХ под протекторатом Трећег Рајха, што ће довести до стварања 13. СС брдске дивизије Ханцар (ханцар – нож, бодеж).

У овом периоду Срби у Сребреници, као и у средњем Подрињу, имали су исту судбину као и Срби у остатку НДХ током геноцида који је извршен над њима. Сребренички срез је непосредно пред избијање Другог свјетског рата имао подједнак број српског и муслиманског становништва. Власт у подрињским срезovima преузели су локални муслимани, који су организовали масовна убијања и прогоне Срба. У првих мјесец дана владавине НДХ у архијерејском намјесништву власеничко-сребреничком убијено је шест свештеника Српске православне цркве. Само у јулу и августу 1941. године убијено је око 110 сребреничких Срба.

У августу 1941. године избио је устанак српског народа на подручју средњег Подриња са циљем да се спријечи геноцид који су спроводиле власти НДХ. Током јесени и зиме 1941. дошло је до подјеле међу устаницима по идеолошкој основи. Монархисти су дјеловали као

Југословенска војска у Отаџбини и називани су четницима, док су се они који су се борили под вођством Комунистичке партије Југославије називали партизанима.

Јануара 1942. године почела је велика њемачко-усташко-домобранска офанзива на устаничко подручје. Нејединствене устаничке снаге, подијељене и завађене међу собом нису биле у могућности да се одупру далеко јачем противнику. Услиједило је ново велико страдање Срба у Подрињу и сребреничком срезу. У овом периоду десиле су се и прве четничке одмазде у средњем Подрињу у којима је страдало и муслиманско цивилно становништво. Четничке одмазде над муслиманским становништвом дешавале су се углавном након великих страдања српског становништва. Велики злочини четника над муслиманима почињени су у регији горњег Подриња, посебно у Фочи.

Април 1942. године црним словима уписан је у историји подрињских Срба. Након повлачења њемачке 342. дивизије, која је послана на источни фронт, на територију источне Босне дошла је злогласна усташка „Црна Легија“ Јуре Францетића, састављена од великог броја локалних муслимана, која је започела са системским уништењем Срба у Средњем Подрињу. Српско становништво покушало је спас да нађе у Србији, те је бјежало према ријеци Дрини, међутим многи су били похватани и немилосрдно убијани баш на обалама ове ријеке. Према процјенама Земаљске комисије за утврђивање злочина на простору БиХ, само у априлу и мају убијено је између 4 и 6 хиљада подрињских Срба.

На иницијативу Хајнриха Химлера, командата Гестапоа и СС јединица, као и идејног творца Холокауста, и јерусалимског муфтије Мухамеда Амина ел-Хусеинија 1943. основана је 13. СС брдска Ханцар дивизија, састављена од муслиманских младића из Босне и Херцеговине. Кључну улогу у регрутовању борачког кадра међу муслиманским младићима имали су чланови удружења улема у БиХ, Ел хидаје и њихова омладинска секција Млади муслимани који су баштинили идеје панисламске организације Муслиманска браћа. Официрски кадар се доминантно састојао од Њемаца, док су борачки кадар чинили доминантно муслимани из БиХ, док је број Хрвата и фолксдојчера био мали. Након проведене обуке у окупираној Француској и Њемачкој, која је трајала до фебруара 1944, ова јединица је враћена на територију Југославије. Међу бројним подацима о различитим врстама ангажовања европских муслимана на страни Њемачке у Другом свјетском рату наводи да су у укупном броју муслиманских војника у Вехрмахту, од 35.000 до 40.000 чинили „славенски муслимани” из Босне и Херцеговине и Санцака те да су с 23.000 до 26.000 људи били најбројнија муслиманска група и у јединицама Вафен-СС-а надмашивши бројношћу и совјетске муслимане.

У периоду од марта до октобра 1944. Ханцар дивизија извршила је велике злочине над Србима, Јеврејима и Ромима са простора сјеверне и источне Босне. Посебно су се истакли у монструозном убијању мирног цивилног становништва, жена, дјеце, као и старих и немоћних лица. Комисија за утврђивање ратних злочина пописала је 1.803 имена убијених у Босни и Херцеговини од стране ове дивизије, без срезова Бијељина и Брчко. Процјене за наведена два среза која су једно вријеме били и сједишта Ханцар дивизије, крећу се око 5.000 убијених Срба.

Босна и Херцеговина су области које су на југословенском простору имале највећи број страдалих у Другом свјетском рату. Узроци страдања нису само били ограничени на бојно поље већ је велики број људи страдао у Холокаусту и геноциду који је над Србима и Ромима спроводила Независна држава Хрватска. Гледано процентуално од укупног броја страдалих у Босни и Херцеговини 74,40% је чинио српски народ, а затим су ту муслимани са 15,18%, Јевреји 5,27%, Хрвати 3,55%, Роми 1,66% и остали народи 1,12%. У складу са поменутиим сличне проценте страдања запажамо и у сребреничкој регији гдје такође предњачи број српских жртава у проценту 70,97%.

Како се приближавао крај Другог свјетског рата Комунистичка партија Југославије је довршавала процес конституисања власти. Како су се главни штаб и руководство поменути партије налазили управо на територији Босне и Херцеговине управо су на том простору ударени и темељи нове југословенске државе. У том периоду се Босна и Херцеговина, као и остале федералне јединице комунистичке Југославије, развијала као интегрисан дио јединствене државе која је била под командом КПЈ. Статус федералне јединице БиХ је добила 1945. године, након расправе у самој Партији, јер је један дио вођства сматрао да због српске већине треба да буде покрајина унутар Републике Србије. Тај процес, који се одвијао по совјетском узору, завршен је усвајањем Устава 1946. године који је грађанима Југославије обећавао равноправност без обзира на расу, националну припадност, језик, вјероисповјест, образовање и друштвени положај. Ситуација са пропагирањем националне једнакости била је најизраженија у Босни и Херцеговини јер је она била једина република у којој ни један народ није имао апсолутну већину. Управо због тога комунисти су покушавали да је представе као републику која није била ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, а истовремено је требала бити република свих њих на крилима идеологије југословенства.

Значајан догађај у овом раздобљу био је југословенско-совјетски разлаз, то јесте раскол Тита и Стаљина 1948. године, који је довео до заокрета у политици југословенског лидера Јосипа Броза Тита која је убрзо довела до југословенске политике несврставања са циљем неутралног положаја у свјетским догађајима. Несврставање је у суштини био логичан пут нове политике југословенског лидера која је била пројектована ка земљама Трећег свијета јер се управо ту осликавао југословенски значај и доминација. Нова политика се одразила можда највише на Босну и Херцеговину. Наиме, са тим потезом је Тито хтио себе да стави на чело земаља Трећег свијета и тако оствари утицај у свјетској политици. За своје ојачавање у Покрету несврстаних, гдје су доминирале исламске земље, Тито је искористио босанскохерцеговачке муслимане. Односно, посредством њихове улоге у Југославији градио је имиџ, а у каснијем периоду ће постати јасно да су и они ситуацију у којој су се нашли поприлично добро искористили. У том периоду све чешће приликом дочека државника из несврстаних држава почео се појављивати реџис-ул-улема, највиши исламски представник земље. Поред тога се готово у свим државним и партијским руководствома повећао број муслимана, а та улога коју су добили у унутрашњој и спољашњој политици босанскохерцеговачким муслиманима дала је импулс колективног самопоуздања. Од тог периода је муслиманска вјерска припадност постала препорука свакоме ко се надао напредовању у дипломатији па је забиљежено да су

средином седамдесетих година 20. вијека истакнутији муслимани из Босне и Херцеговине у својству дипломата боравили у више арапских држава. Јасно је да су сви они били чланови Савеза комуниста који су се у складу са идеологијом партије требали одрећи религије, али то нису чинили јер је једино важно за југословенску политику било то да су они муслимани. Из истих разлога, у том раздобљу је за савезног премијера изабран Џемал Биједић што је на одређен начин означило почетак периода уздицања Муслимана у Босни и Херцеговини и њихово јаче позиционирање истовремено у Југославији и Босни и Херцеговини.

Све то заједно резултирало је почетком отварања националних питања у оквирима комунистичког руководства у Босни и Херцеговини. Поменуто је да је положај муслимана већ био нагло побољшан, а у складу са тим мијењан је и унапређиван положај властите националне идентификације. Тај процес се може најбоље пратити кроз пописе становништва гдје су се муслимани најприје изјашњавали као Срби или Хрвати, потом као „неопредијељени муслимани“, затим „неопредијељени Југословени“, да би од 1971. године религијска одредница „муслиман“ почела да се односи и на етничку припадност. Прецизније, муслиманска религија постала је национална одредница што је потврдио и Устав СФРЈ из 1974. године по којем се одредница „муслиман“ у смислу етничке припадности писала великим почетним словом „М“ чиме су они постали један од званично признатих југословенских народа. Тих година је све видљивија била криза југословенског идентитета, јер поред свог труда Савеза комуниста тај идентитет није био јасно одређен и представљао је једну врсту конгломерата неусаглашених елемената и система. О томе свједоче ставови Алије Изетбеговића уочљиви у његовој Исламској декларацији, која је изашла убрзо након признавања муслимаске нације, гдје закључује да друштво Босне и Херцеговине може опстати једино као исламско, а држава једино ако је у њој већински муслимански народ.

Важно је напоменути да према попису 1971. Срби по први пут, откада се организују савремени пописи нису били већински народ у БиХ, него то постају Муслимани са 39,6%. Оно што је трајно промијенило националну структуру у Босни и Херцеговини поред кључних дешавања за вријеме геноцида у НДХ јесте то што је у периоду 1945-1948. под руководством централних комунистичких власти извршен процес колонизације Војводине, односно пресељавања углавном сеоског становништва са простора Босанске Крајине и Херцеговине на плодне оранице у Банату које су милом или силом напустиле фолксдојчерске и мађарске породице. Из Босне и Херцеговине пресељено је тада око 100.000 Срба.

Промјена демографске слике настављена је и у следећем периоду. Педесетих и шездесетих година 20. вијека из Босне и Херцеговине је одлазило у просјеку 16 хиљада становника годишње. Приликом уставних реформи у Југославији до половине седамдесетих година републикама су дате, како су то неки сматрали, карактеристике држава, а то је посебно негативно утицало на Србе, који су живјели колико у Србији толико и у Босни и Херцеговини, Хрватској и Црној Гори. Дијељење Југославије унутрашњим републичким, као парадржавним, границама доживјели су као прекидање свога територијално-етничког континуитета, а и могућност понављања нових страдања, са јасном слутњом да ће тим процесом, прије или

касније, бити одвојени међународно признатим државним границама и наћи се у позицији угрожене националне мањине. Изаавало је то и талас егзодуса који је тако добио на новом замаху посебно међу националном елитом, која је, с једне стране, била најобразованија и најбоље препознавала политичке трендове, а с друге, професионално најквалификованија и утолико најпокретљивија. Већина тих унутрашњих југословенских миграната из БиХ били су Срби који су одлазили живјети у Србију. У сред таквих дешавања као и у процесу покушаја формирања „босанско-херцеговачког“ идентитета Сарајево постаје једна врста агресивне средине према изражавању другачијих идентитетских мишљења прије свега у односу постојања српског и хрватског идентитета на овим просторима.

Из свега наведено јасно је видљиво да је „Југославија“ за муслиманске, као и словенске и хрватске елите, био један такорећи пролазни историјски параван за изградњу властитих националних држава. И док су сви они, под крилима југословенске идеологије, темељно радили на изградњи својих националних интереса и у крајњој линији држава, Срби су покушавали немогуће – да изграде и сачувају заједничку државу Југославију.

Предратне године и почетак оружаног сукоба

Ради потпунијег разумијевања теме истраживања, потребно је разумјети да се ребреничка регија састоји од пет општина (Сребреница, Братунац, Зворник, Милићи и Власеница), од којих су неке биле у саставу енклаве Сребреница, а на неке је вршен напад из поменуте енклаве. Дакле, ребреничка регија не представља географски појам, већ геостратешки термин који се користи за боље разумијевање ратних дешавања јер ако ову регију посматрамо у том контексту јасно је да је иста представљала једну цјелину у којој су поменуте општине добрим дијелом биле концентрисане једна ка другој.

Националне тензије на простору средњег Подриња, посебно на подручјима Сребренице и Братунца, током осамдесетих година 20. вијека биле су изразито високе. Поједини београдски листови су у неколико наврата 1989. године писали о угрожености српског народа на подручју Сребренице и Братунца, те о присилном исељавању Срба са тог подручја. У писму 14 српских бораца из Другог свјетског рата, које су упутили Предсједништву ЦК СК Босне и Херцеговине стајало је како у њиховим селима ништа није изграђено од Другог свјетског рата, те да су Срби приморани да своју дјецу школују у Љубовији или Бајиној Башти, сусједним општинама преко ријеке Дрине у Србији.

Због изразито високих тензија међу Муслиманима и Србима јуна 1990. године донесена је одлука од стране југословенских органа о измјештању наоружања територијалне одбране са подручја општине Сребреница и Братунац. Око 1.300 пушака и других материјално-техничких средстава из општине Сребреница и одређена количина из општине Братунац измјештено је у касарне Југословенске народне армије и Територијалне одбране на другим подручјима Босне и Херцеговине.

Након што су националне странке у Босни и Херцеговини основане на нивоу републике, у другој половини 1990. године започело је оснивање странака и на нивоу самих општина. У Сребреници су 19. августа 1990. одржане оснивачке скупштине Странке демократске акције (СДА) и Српске демократске странке (СДС). Тог дана у Глогови (општина Братунац) и Поточарима (општина Сребреница) каменицама су нападнути аутобуси у којима су се налазили Срби, који су се упутили на оснивачку скупштину СДС-а. Све ово је условило да у појединим селима општина Братунац и Сребреница освану барикада и наоружане сеоске страже, без обзира да ли су села већински била српска или муслиманска.

Средином 1990. основана је прва паравојна муслиманска организација у Подрињу, у Устиколини, код Фоче. Припадници те екстремне групе заклели су се на „Кур’ан да ће се, у име Алаха, борити за одбрану вјере“. Почетком 1991. основана је Патриотска лига, најорганизованија и најмасовнија муслиманска паравојна формација, практично војна формација СДА, која је своју идеологију темељила на постулатима Муслиманског братства. Један од војних огранака Патриотске лиге биле су и Зелене беретке основане у Сарајеву 31. марта 1991. године. У рад и дјеловање Патриотске лиге били су укључени и чланови СДА из Сребренице, предсједник Скупштине општине Бесим Ибишевић, народни посланик у скупштини БиХ Ибран Мустафић, као и начелник Станице јавне безбједности Сребренице Хамед Салиховић.

Посљедњи покушај да се криза у Босни и Херцеговини ријеши на миран начин дошао је од стране португалског амбасадора при Европској заједници Жозеа Кутиљера, који је током фебруара и марта 1992. водио преговоре са све три националне заједнице у БиХ. Након пет рунди преговора, 18. марта 1992, лидери три националне странке, СДА, ХДЗ и СДС, потписали су изјаву о принципима нових уставних рјешења за БиХ (Кутиљеров план), према којој је БиХ требала да остане у тадашњим границама као једна држава с три конститутивне јединице, од којих би свака припадала једном од три народа. Према понуђеним картама, Муслиманима би припале 42 општине и 44% површине, Хрватима 20 општина и 12% површине, а Србима 37 општина и 44% површине. Изван националне заједнице, односно ван општина гдје су били већина, остало је живјети 18% Муслимана, 59% Хрвата и 50% Срба. Свега седам дана након потписивања споразума представници ХДЗ и СДА одлучили су да одбаце Кутиљеров план те да покрену механизме за стварање унитарне Босне и Херцеговине. Одлуком Предсједника Предсједништва Алије Изетбеговића од 3. априла 1992, а упркос противљењу српског члана предсједништва, наређена је мобилизација јединица ТО свих општина и града Сарајево, гдје је уједно интегрисана Патриотска лига и Зелене беретке.

У складу са овом одлуком, већ сљедећег дана (4. априла) започела је мобилизација муслиманског становништва на територији општине Зворник. Истог дана муслиманске снаге ТО преузеле су контролу над градом док се Кризни штаб Српске општине Зворник повукао у Каракај, 3 километра сјеверноисточно од Зворника. Борбе у општини Зворник између муслиманских територијалаца, у основи припадника Патриотске лиге, са једне стране и Југословенске народне армије и српских територијалаца са друге стране започеле су 9. априла 1992. године. Значајне снаге муслиманских територијалаца налазиле су се на Кула граду, предграђу

Зворника и средњовјековној тврђави, која доминира изнад града. Са ове доминантне позиција, муслимански снајпери су држали град под сталном опсадом, те је борба за Кула град постала и битка за Зворник. Пред борбама које су односиле жртве на обје стране, масовно су избјегли цивили, и Муслимани и Срби.

У истом периоду док су трајале борбе у околини Зворника, на територији Сребренице, припадници муслиманске територијалне одбране основали су низ ратних станица полиције састављених искључиво од муслимана. Дописник ТАНЈУГ-а извјестио је 18. априла 1992. да су почеле жестоке борбе на територији општине Сребреница између Југословенске народне армије и српских територијалаца са једне и муслиманских снага ТО са друге стране. Из засједе у селу Поточари, под командом Насера Орића, једна група муслиманских војника 20. априла убила је пет припадника ЈНА. Тих дана цивилиних жртава било је и међу Србима и међу Муслиманима у Сребреници.

Крајем априла Југословенска народна армија потпомогнута српским територијалцима успјела је да савлада муслимански отпор на Кула Граду и да успостави пуну контролу над општином Зворник. Током ове операције у селу Снагову страдало је, како наводе одређени муслимански извори, 36 становника овог муслиманског села.

Почетком маја интензивирале су се нападачке активности муслиманских оружаних снага на подручју општине Сребреница. На православни празник Ђурђевдан, 6. маја 1992. нападнуто је српско село Бљечева у општини Братунац, као и село Гниона у општини Сребреница, које су муслимански територијалци спалили, а том приликом убили су пет цивила српске националности. Сљедећег дана у непосредној околини градског језгра Сребренице убијено је 10 цивила српске националности, а 8. маја из засједе убијен посланик у Скупштини БиХ адвокат Горан Зекић. Убиство Горана Зекића, првог Србина Подриња, покренуло је низ реакција широм Сребреница и Братунца. Истог дана када је убијен Зекић започео је масовни егзодус Срба из урбаног дијела Сребренице, а већ сљедећег дана у град су ушле муслиманске јединице под командом Насера Орића, које су преузеле контролу над градом те углавном протјерале и убиле малобројне преостале Србе.

Као одговор за убиство Горана Зекића и оно што се догађало у Сребреници и њеној околини, Мирослав Дeroњић 9. маја 1992. године наредио је напад на село Глогову, најјаче и највеће СДА упорште на територији општине Братунац. У нападу на село, страдале су 64 особе муслиманске националности, међу којима је било и цивила. Пред Хашким трибуналом Мирослав Дeroњић је због овог напада осуђен на казну од 10 година затвора.

Током маја, јуна и јула 1992. године још увијек нису постојали јасно дефинисани фронтови између зараћених страна, те из тог разлога долази до већих страдања цивилног становништва и са једне и са друге стране.

Могло би се рећи да су поједина села била утврђене тачке које су се браниле, углавном властитим средствима, тј сеоским стражама, наоружаним углавном пјешадијским оружјем, док су путне комуникације припадале оној војној сили која се у том тренутку њом кретала.

У овом периоду страдали су српски цивили и сеоске страже у селима Међа (убијено је њих седам, а 10 их је одведено у заробљеништво), Жутица (осам), Рупово Брдо (осам), Лозница (10), Ратковићи (18), Брежани (19), Крњићи (18), Загони (14), Залазје (45). Муслиманска села су такође у овим борбама страдала, тако да је у Заклопачи страдало (68 цивила и припадника сеоских стража), Нова Касаба (29), Дрињача (35), Доњи Грбавци (69).

Важно је напоменути да су на територији општине Зворник до 29. јула 1992. дјеловале српске паравојне јединице „Жуте осе“ и „Пиварски“, којима се приписују убиства најмање 352 Муслимана, од којих су готово сви били војно способни мушкарци. Овим паравојним јединицама нису била страна ни убиства Срба, у колико би се супроставили њиховом науму. Какав је био карактер и природа ових јединица између осталог говори и чињеница да су Министра за информације у Влади Српске републике Босне и Херцеговине, Велибора Остојића, заробили на једном пункту који су држали на улазу у град и злостављали. Послије овог догађаја, специјално обучене јединице МУП-а са Пала су 29-30. јула 1992. извршиле хапшење и протјеривање свих припадника ових јединица са територији Српске републике БиХ. На судовима у Србији и Републици Српској, велики број чланова ових јединица, због злочина над муслиманским цивилима, осуђен је на вишегодишње казне затвора.

Од лjeta 1992. муслиманске јединице територијалне одбране из Сребренице, започеле су систематичну кампању етничког чишћења српских села у околини Сребренице, са циљем заузимања Братунца и пресјецања Републике Српске на два дијела. Током лjeta и јесени 1992. већина снага Војске Републике Српске била је ангажована на пробоју коридора у Посавини, којом је окончана физичка и економска блокада више од милион људи у Босанској Крајини и Републици Српској Крајини, као и борбама у Херцеговини, којом је сломљен покушај хрватске војске да овлада истом. У условима када се ВРС још увијек бавила организовањем и формирањем Дринског корпуса, који је накнадно формиран од јединица других корпуса и неких новоформираних јединица на овим просторима (наредба о оснивању ДК донесена је у јулу 1992. године али је он своје функционисање и борбену улогу почео остваривати тек у новембру 1992.) муслиманске снаге из Сребренице, извршиле су низ систематичних напада и злочина на простору Сребреничке регије.

Једно од већих српских села у Сребреници, Подравање, нападнуто је 24. септембра. Тада је убијен 31 цивил и припадник сеоских стража, неколико их је заробљено, а село је спаљено. Српско село Факовићи у општини Братунац, спаљено је 5. октобра, а убијено је 28 цивила и припадника сеоских стража, од чега 12 жена. Свега неколико дана касније (8. октобра) у општини Зворник, у селима Шетићи и Малешићи, убијено је 14 цивила и припадника сеоских стража српске националности. Велики напад муслиманских снага из Сребренице на српска села Бјеловац, Сикирићи и Лозница у општини Братунац одиграо се 14. децембра 1992. године. У овом нападу убијена су 62 лица српске националности, док су многи Срби, углавном жена и дјеца одведена у заробљеништво. Једна група жена и дјеце, њих 17, размијењена је 6. фебруара 1993. године.

На велики хришћански празник Божић 7. јануара 1993. године муслиманске јединице из Сребренице започеле су опсежан напад на српска села у општини Братунац, посебно циљајући село Кравицу, и села која гравитирају мјесној заједници Кравица (Јежестица, Кајић, Шиљковић, Оправдићи, Поповићи, Мандићи, Бађевићи, Оћеновићи, Русићи, Долови и Јасиковача). Према процјенама напад је изводило између три и четири хиљаде муслиманских војника, док је у одбрани било свега неколико стотина мјештана Кравице и сусједних села. Том приликом прогнан је сав српски живаљ, док су села била разрушена, попаљена и опљачкана. У нападу је убијен 51 цивил и припадник сеоских стража. Један дио Срба је заробљен и одведен у Сребреницу.

У истом налету и у склопу велике офанзиве која се изводила према општини Братунац, муслиманске снаге су 16. јануара 1993. године извршиле напад на Склане. Српско цивилно становништво на овом подручју било је у окружењу са три стране, те је под притиском протјерано у Србију, прецизније у правцу Бајине Баште, јединим путем, преко моста на ријеци Дрини, који се налазио под константном снајперском ватром муслиманских снага. Они који нису могли да пређу мосту, покушали су да препливају ријеку. У нападу је убијено 57 цивила и припадника сеоских стража, док су најмлађе жртве били петогодишњи Александар Димитријевић и његов дванаестогодишњи брат Радисав Димитријевић, који су страдали од снајперске ватре.

Нападом на Склане од стране муслиманских снага са сједиштем у Сребреници чије су акције биле координисане од стране војног и политичког врха из Сарајева, заокружена је територија муслиманске енклаве Сребреница, етнички најчистијег подручја у ратној Босни и Херцеговини. У овом периоду енклава је доживјела и свој највећи обим од око 900 км², те је обухватала дијелове пет општина (Сребреница, Братунац, Власеница, Зворник, Милићи). До овог периода муслиманске јединице су на читавом простору средњег Подриња и сребреничке регије извршиле комплетно етничко чишћење у којем је убијено нешто мање од 2.000 цивила, војника и припадника сеоских стража српске националности, а више од 150 различитих насеља је уништено. Муслиманске оружане снаге (АРБиХ) су на овом подручју очигледно починиле бруталне и систематске злочине за које је њихова Врховна команда у Сарајеву знала.

Након напада на Кравицу, а посебно на Склане, и систематског масакра и уништења српског цивилног становништва у средњем Подрињу, Војска Републике Српске покренула је велику контраофанзиву према муслиманским јединицама са сједиштем у Сребреници. За свега неколико седмица, муслиманске снаге су биле у потпуности поражене, и сведене само на градско језгро у Сребреници, док је дио муслиманских снага остао одвојен и у војном упоришту Жепа, јужно од Сребренице. Током контраофанзиве српских снага, у саму Сребреницу повукао се и значајан број муслиманских цивила и бораца из других подрињских општина које су се налазиле под контролом ВРС. Уже градско језгро Сребренице, у којој су се налазиле муслиманске снаге, гранатирано је од стране ВРС, што је условило жртвама и међу муслиманским цивилима.

Половином марта 1993. године, посредством међународне заједнице започели су преговори о формирању демилитаризоване зоне и енклаве Сребреница, која би се нашла под заштитом снага Уједињених нација. Упоредо са преговорима, у Сребреницу је ушао конвој УНХЦР и довезао велике количине хуманитарне помоћи. Истовремено је почела евакуација цивилног муслиманског становништва према Тузли, која је трајала до 2. априла 1993. године, када су снаге под командом Насера Орића, насилно онемогућиле евакуацију, иако је међу цивилима постојала велика жеља да се пребаце у Тузлу, на подручје које је тада контролисала Армија Босне и Херцеговине. Власти Републике Српске су, као знак добро воље, одобриле да се рањеници муслиманских снага из Сребренице евакуишу хеликоптером. Делегација Републике Српске, која се налазила на преговорима у Њујорку, обавијестила је Савјет Безбједности УН-а да се на ратишту око Сребренице обустављају све војне активности те да српска страна гарантује ваздушни и копнени коридор за пружање хуманитарне помоћи.

Савјет безбједности УН-а је 16. априла 1993. донио резолуцију 819. у којој стоји да се одмах прекину сви оружани напади на Сребреницу, те да се снаге ВРС повуку са подручја око Сребренице. Истог дана Главни Штаб ВРС поступио је према резолуцији, а два дана касније постигнут је Споразум о демилитаризацији Сребренице и Жепа, који су потписали представници ВРС, АРБиХ и УН-а који су били гарант провођења овог споразума односно и демилитаризације енклава Сребреница и Жепа.

Муслиманске снаге у Сребреници ни у једном тренутку нису дозволиле да буду разоружане, него су на демилитаризовану зону гледали као на уточиште за реорганизацију својих војних потенцијала из којег би у будуће могли да врше дејства по дубини Војске Републике Српске, о чему свједочи документ у којем Насер Орић, командант 8. оперативне групе, 25. маја 1994. године тражи од надређених да и његови борци, узму учешће у „ослобађању земље“ тако што би изводили борбена дејства у „позадини агресора“. Од лjeta 1994. интензивирале су се борбена дејства 8. оперативне групе из заштићене зоне по дубини ВРС, па је тако 12. јула извршен артиљеријски напад на гробље у Братунцу, током помена за убијене Србе на том подручју. Напади су се наставили и током октобра, новембра, децембра, а посебно су интензивни постали током прољећа и лjeta 1995. године.

Према новој шеми реорганизације Армије БиХ 8. ОГ Сребреница преименована је 12. јануара 1995. године, и устројена као 28. дивизија са сједиштем у Сребреници. Према борбеним извјештајима 28. дивизије, које је упутила команди 2. Корпуса Армије БиХ имали су преко 30 извиђачко-диверзантских акција из заштићених зона Сребреница и Жепа на територији Републике Српске; само током неколико дана, почев од 22. јуна до 27. јуна 1995. године, припадници ове јединице извршили су три већа напада из заштићене и демилитаризоване зоне Сребреница и при томе убиле најмање 47 војника и цивила српске националности. Од средине марта 1993. па до средине лjeta 1995. године припадници 8. ОГ, односно 28. дивизије убили су око 450 српских цивила и војника на подручју око Сребренице. Сви ови напади извршени су у складу са ратним настојањима и директивама Генералштаба Армије БиХ, а половином 1995. године били су дио великог плана о офанзиви и пробоју блокаде око Сарајева.

ва. Према муслиманским и другим изворима, до овог периода муслиманска страна је у овој регији имала око 2.100 погинулих, од којих је, како је наведено у званичној монографији 28. Дивизије Армије Републике БиХ, 1.800 било војника.

Због све агресивнијег дјеловања припадника 28. дивизије и реалне опасности да се остваре њихови војно-политички планови о пресијецању Републике Српске у средњем Подрињу, команда ВРС је 2. јула издала припремно наређење које је упућено свим јединицама ДК изузев приштапских јединица, у „циљу припреме за предстојећа дејства“. За ово наређење до сада су бројни појединци тврдили да је то припремно наређење за извођење „Криваје 95“, што је само дјелимично тачно, јер оно то није било у моменту издавања, него је постало тек након издавања Заповјести за активна дејства б/д Оп. Бр. 1, које је Команда ДК издала истог дана, под шифрованим називом „Криваја – 95“.

У 04.30 часова 6. јула 1995. године, снаге ВРС кренуле су са извођењем акције кодног назива „Криваја 95“ којом је било предвиђено раздвајање званично демилитаризованих зона Сребреница и Жепа. Главни циљ је био свести дејство муслиманских снага на градско подручје и на тај начин зауставити ИДГ (извиђачко-диверзантске групе) муслиманске 28. дивизије и њихова дејства у дубини територије Републике Српске. Команда Дринског корпуса није намјеравала да заузме град Сребреницу, а није могла ни да очекује да ће 28. дивизија напустити одбрану града и своје породице и кренути у пробој из окружења.

Како први дан операције Криваја није донио очекиване резултате команда Дринског корпуса је приступила реорганизацији снага на фронту и 8. јула започеле изнова операцују. Генерал Крстић, тада још увек начелник Штаба корпуса, телеграмом је 9. јула обавијестио Главни Штаб ВРС, да је „ближи задатак“ извршен, и да ће веома брзо бити извршен и следеће задатак, а тиме и оперативни циљ „Криваје 95“. Тим телеграмом, по форми и хитности очигледно ванредним, генерал Крстић извештава да је уочио неочекиване промијене на терену, да му се отварају могућности да уђе у саму варош, и очито је да очекује мишљење и евентуално сагласност. Генерал Здравко Толимир помоћник команданта ГШ ВРС за обавјештајно безбједносне послове, је као одговор пренио сагласност врховног Команданта Радована Карацића на нову одлуку команде ДК, да уђе у град.

Послије сламања контраофанзиве снага 28. дивизије, све снаге Дринског корпуса ангажоване у извођењу „Криваје 95“, практично су извршиле постављени задатак у духу заповјести команданта Дринског корпуса. Овим је основни циљ борбених дејстава акције „Криваја 95“ био остварен. У пријеподневним сатима 11. јула, начелник штаба Дринског корпуса, генерал-мајор Радислав Крстић, усмено је издао задатке потчињеним јединицама продужење напада ка граду, са задатком да се уђе у град Сребреницу.

До 11.00 часова 11. јула, девет припадника јединица 28. дивизије АРБиХ-а у Сребреници смртно су страдала док их је 30 рањено, што је износило мање од 1% укупног особља дивизије. Имајући у виду изузетно низак број жртава и довољно материјално техничких средстава, као и подршку Холандског батаљона УНПРОФОР-а, 28. дивизија није претрпјела

пораз, и била је у стању да брани Сребреницу. Узевши у обзир огромну предност коју снаге у одбрани имају у односу на снаге које нападају, до пада Сребренице не би дошло тако брзо да су јединице Армије Босне и Херцеговине одлучиле да бране град. Суочивши се са непосредним нападом ВРС, припадници Армије Босне и Херцеговине нису ни покушали да успоставе било какав ефикасан систем одбране. Нису покушали да употребе своју тешку артиљерију, која им је била доступна у случају напада, без обзира на то што је била под контролом УНПРОФОР-а. У оваквим условима Главни штаб ВРС-а одлучио је да би припадници ВРС требало да уђу у Сребреницу, што су и урадили до 14.00 часова 11. јула.

На основу наређења команде 28. дивизије, предвече 11. јула, све активно и резервно војно особље 28. дивизије, сребреничка полиција, и сви борбено способни мушкарци из Цивилне заштите и радне обавезе, окупили су се на договореној локацији у Шушњарима. Међу њима је било и неколицина жена, које су имале примјерен статус бораца војске или цивилне одбране, док је било и оних које су као цивили кренуле са члановима породице, односно припадницима активног или резервног састава 28. дивизије. Према извјештају 28. дивизије дана 1. јуна 1995, 28. дивизија бројила је 5.846 активног особља. Полиција Сребренице бројила је 137 полицајаца. Радна обавеза имала је 1.309 чланова особља, а Цивилна одбрана 939. Укупно, број наоружаних мушкараца и жена поријеклом из енклаве Сребренице, укључујући оне на служењу војног рока (регруте), износио је 9.591. Поред тога, било је 2.552 војника из других општина. Међу њима је вјероватно био и одређен број регрута на служењу војног рока који нису још досегли старосну границу за регрутацију од 16 година.

Сви стационирани војни обвезници активног и резервног састава 28. дивизије у Шушњарима примили су наређење да изврше борбену операцију пробоја према Тузли и формирали су борбени поредак који се запутио према Тузли кроз територију под контролом ВРС-а. Рута кретања је препоручена од стране Извиђачке патроле 284. бригаде, која је утврдила ту руту 15 дана раније. У колони се налазило око 12.500 људи. Мањи дио војника је био у униформи. Већина је била у цивилној одјећи. Након прегледа формације бригада, 28. дивизија је започела са покретом.

Перспектива из угла криминалистичке истраге

Дешавања у Сребреници у јулу 1995. године по свом значају, тежини и посљедицама заслужују посебну пажњу. Анализа тих догађаја чини окосницу Извјештаја. Ријеч је о реконструкцији догађаја на основу доступних извора. У Извјештају, посебан значај дат је аспектима криминалистичке истраге.

За сповођење криминалистичке истраге пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију (МКСЈ) у предмету Сребреница био је задужен истражни тим којег је именovalo Тужилаштво овог Трибунала. Тим је имао изузетно сложен задатак. Истрага је започела крајем јула 1995. године. Постоје увјерљиви разлози да се рад тима посматра критички.

Истражни тим је располагао са врло ограниченим бројем људи, посебно у првим годинама након окончања рата у Босни и Херцеговини. Тек 1998. године, како вођа истражног тима Жан-Рене Руез (Jean-Rene Ruez) наводи, у ствари је формиран тим, који би се условно могао назвати „истражним тимом“. У криминалистичкој истрази проток времена увијек има негативне импликације на прикупљање материјалих доказа, и свакако и личних, првенствено у виду свједочења особа које су учествовале у тим догађајима.

Прије елаборације кључних аспеката истраге неопходно је сагледати чиме се бавио истражни тим Тужилаштва МКСЈ, односно који је био њихов мандат. Истрага се није односила на узроке и дешавања прије 11. јула 1995. године. Поред тога, у складу са међународним хуманитарним правом истрага се није односила на војне операције или судбину бораца већ на судбину оних који нису борци, без обзира да ли су првобитно били припадници војске или не, односно на оне који више нису били у позицији да се боре. Међутим, значајан број учесника у колони страдао је у борбама, од нагазних мина, у међусобним обрачунима и починивши самоубиства. Позиција тих особа не може се изједначити са судбином заробљених. Они су били у позицији да се боре, или су се *de facto* борили са српским снагама које су, у војном смислу, имале значајну тактичку надмоћ на терену, иако су располагали са знатно мањим бројем бораца у односу на бошњачку страну. Истражни тим Тужилаштва МКСЈ није имао у виду те круцијалне чињенице нити је то било предмет њихове истраге. Такав приступ довео је до недовољно и нетачно утврђеног чињеничног стања у вези са дешавањима у вези са Сребреницом у јулу 1995. године.

Први задатак истражног тима Тужилаштва МКСЈ био је да утврди шта се десило у Сребреници након уласка српских снага у енклаву. Очевици догађаја били су најпоузданији извор информација. Истражни тим није обављао детаљне интервјуе са тим особама, већ се у одабирању кључних свједока ослањао примарно на подршку бошњачке полиције и АИД-а, бошњачке обавештајне службе, односно служби безбједности једне од страна у сукобу.

Други задатак били су ексхумација гробница и прикупљање материјалних доказа. Значајан дио истраге односио се на проналажење и идентификацију несталих особа. Експерти судске медицине прегледају ексхумиране остатке како би утврдили могући узрок смрти. Утврђивање околности страдања, односно, да ли су те повреде настале као посљедица стријељања, у борби или под другим околностима, није надлежност нити стручност експерата судске медицине, већ оних који спроводе криминалистичку истрагу.

Трећи задатак у истрази био је пронаћи одговорне особе за извршена кривична дјела. У великој мјери истражни тим Тужилаштва МКСЈ прикупљао је информације у вези са извршиоцима из транскрипата радио комуникација које је пресрела Армија Републике БиХ током војне операције Војске Републике Српске под кодним називом „Криваја 95“. Након што је Тужилаштво МКСЈ поднијело званични захтјев, бошњачкој страни требало је неразумно дуго да достави прве транскрипте разговора и, у мањој мјери, аудио-снимке, док је остале доставила још касније. Наиме, захтјев је поднесен још 13. новембра 1996. године, док је бошњачка страна оговорила на њега тек у марту 1998. године.

Комисија није успјела утврдити разлоге касног достављања транскрипата, али можемо констатовати да је страна, учесница сукоба, била мотивисана да представи своју интерпретацију догађаја, и можемо претпоставити да постоји могућност да су садржаји транскрипата мијењани у складу са интересима једне стране у сукобу, у овом случају бошњачке. Истражни тим Тужилаштва МКСЈ није провјеравао аутентичност транскрипата, већ их је користио у истрази као извор високе поузданости. На основу тих транскрипата (и већ споменутих очевидаца), утврђивана је улога припадника на терену као и њихова одговорност као починилаца кривичних дјела за које су оптужени и касније осуђени од стране МКСЈ. На основу поступака пред МКСЈ створен је широко прихваћен дискурс о дешавањима у вези са падом Сребренице.

Енклава Сребреница имала је статус „заштићене зоне“ на основу Резолуције Савјета безбједности Уједињених нација 819 од 16. априла 1993. године. Резолуција је предвиђала демилитаризацију заштићене зоне, што у пракси никада није урађено.

Након дијелимичне демилитаризације, у енклави је наставила активно да дјелује 28. дивизија 2. корпуса Армије Републике БиХ. Након напуштања енклаве 11. јула, та формација кренула је у пробој у правцу Тузле, територије под контролом Армије Републике БиХ, око 80 километара удаљену од Сребренице. Састав колоне и дешавања у колони током пробоја је изузетно значајан аспект реконструкције догађаја. Такође, њихов значај је велики с обзиром на мандат истражног тима Тужилаштва МКСЈ и правац вођења истраге у предмету Сребреница. Истрага о дешавањима у колони није учињена, а на чему смо ми ставили тежиште у реконструкцији догађаја у и око Сребреницу у јулу 1995. године.

Прије елаборације природе колоне наводимо опште демографске показатеље у енклави Сребреница. Према званичним подацима Завода за статистику Босне и Херцеговине, на подручју општине Сребреница у јануару 1994. године укупан број становника износио је 37.255. Од тог броја, 9.791 било је локално становништво Сребренице, 10.756 локално становништво дислоцирано са својих огњишта у оквиру општине Сребреница, и 16.708 становништво прогнано из других општина у Подрињу. Број становника у енклави се смањивао услед иселавања због тешких околности и укупних друштвених неприлика. Званичних података нема, али можемо претпоставити да је број становника у енклави до јула 1995. износио око 35.500.

Након пада Сребренице 11. јула 1995. године, око 23.000 цивила окупило се на простору испред базе мировних снага Уједињених нација у Поточарима и одређени број њих у самој бази. Та група цивила, углавном жена, дјеце и старца евакуисана је на захтјев мировних снага Уједињених нација и представника цивилног становништва Сребренице. Евакуација је извршена 12. и 13. јула 1995. године, а људи су евакуисани у Кладањ, територију под контролом Армије Републике БиХ.

Поред цивилног становништва (жене, дјеца и старци) испред и у самој бази Уједињених нација у Поточарима нашао се одређени број војно-способних мушкараца који су затражили заштиту мировних снага. Евидентиран број према извјештају Уједињених нација износио је 239, док је 60 особа одбило дати имена. Велика већина тих лица се воде као нестала – прет-

поставља се да су их убиле српске снаге. За једну од тих особа смо успјели утврдити да је превезена у логор у Батковићу, и да је касније размијењена.

На основу тих показатеља можемо са великом вјероватноћом претпоставити, узимајући у обзир изјаве свједока, да је колона у пробоју ка Тузли бројала око 12.500 људи.

На основу анализираних докумената Армије Републике БиХ можемо закључити да је 28. дивизија 2. Корпуса Армије Републике БиХ до демилитаризације у априлу 1993. бројала између 10.900 и 11.500 људи. Процјењује се да је број број активних припадника дивизије након демилитаризације износио између 5.700 и 6.200 бораца.

Након демилитаризације људство које је смањено за готово 5.000 распоређено је у резервни састав који се активирао по потреби, што потврђују документи Армије Републике БиХ цитрани у Извјештају.

Након уласка ВРС у енклаву 11. јула 1995. године, становништво Сребренице се евакуише у двије велике колоне. Једну колону чинила је 28. дивизија 2. корпуса Армије Републике БиХ, у чијем саставу су се налазили припадници активног и резервног састава који су се по наредби Команде 28. дивизије јавили на мјесто окупљања у селима Шушњари и Јаглићи поред Сребренице. Другу колону чинило је цивилно становништво у којој су се налазиле жене, дјеца, старци, као и одређени број војно-способних мушкараца који су затражили заштиту припадника мировних снага Уједињених нација. Релевантни извори, првенствено документи војне и цивилне безбједности Републике Босне и Херцеговине и документи МКСЈ потврђују војни статус колоне као и да је иста вршила војну операцију пробоја из окружења.

Изјаве учесника у пробоју које су дате органима цивилне и војне безбједности БиХ, а које су цитиране у овом Извјештају, детаљно описују војну природу колоне, војни статус учесника, ланац командовања, борбени распоред, наоружање итд.

Очевици наводе да су припадници Војне полиције заједно са командантом 281. бригаде 28. дивизије Армије Републике БиХ Зулфом Турсуновићем спрјечавали војно-способне мушкарце и војнике да самовољно напуштају град 11. јула 1995. Такође, очевици догађаја у изјавама наводе да се на улицама Сребренице појавио војни курир са поруком из команде 28. дивизије Армије Републике БиХ, тј. од војног руководства енклаве, да се сви војно способни и наоружани мушкарци упуте кроз шуму у правцу села Шушњари на зборно мјесто, а цивили у ка бази Уједињених нација у селу Поточари.

Изјаве очевидаца потврђују формирање двије колоне, једне која се упутила у правцу базе Уједињених нација у Поточарима, и са друге стране војне колоне за чија су зборна мјеста за пробој одређена села Шушњари и Јаглићи. На зборном мјесту придружили су им се борци из сусједних села из околине Сребренице.

У ноћним часовима, око поноћи 11/12. јула 1995. године извршено је постројавање бригаде у саставу 28. дивизије Армије Републике БиХ у селу Шушњари. Непосредно прије постројавања, према изјавама учесника, план за пробој је сачињен у једној кући у том селу;

одређена је рута кретања као и распоред покрета бригада у саставу 28. дивизије Армије Републике БиХ у правцу Тузле.

У колони се налазило мушко, војно-способно становништво, припадници активног и резервног састава Армије Републике БиХ, којима је наређено да дођу на зборно мјесто ради пробоја ка Тузли. Очевици наводе да се радило у мушкрцима старости од 15 до 65 година. Такође, наводе да је у колони био мањи број жена. Поједине су биле припаднице 28. дивизије Армије Републике БиХ, а друге су кренуле кроз шуму са својим мужевима, браћом и рођацима, јер се нису хтјеле раздвајати од њих.

Војна колона била је слабо опремљена у смислу наоружања, а посебно униформи, пошто је само мањи број војника посједовао униформе. Највећи број њених учесника био је наоружан пјешадијским наоружањем, ловачким оружјем, те минско-експлозивним средствима. Одређени број учесника у колони није био наоружан.

Чело колоне је кренуло у пробој из окружења око 01.00 часова 12. јула 1995. године. У кратким временским интервалима у колони по један, кренуле су и остале бригаде. Колона је била неколико километара дуга. Према изјавама очевидаца, зачеље колоне кренуло је у пробој са подручја Равног Буљама 12. јула 1995. године око 12.00 часова.

Важан аспект реконструкције догађаја односи се на борбе које су се водиле дуж линије пробоја 28. дивизије Армије Републике БиХ. Посебно је значајно утврдити околности страдања учесника у пробоју. Из перспективе криминалистичке истраге, околности страдања током пробоја су изузетно значајне. Јако је битно утврдити начине страдања великог бора учесника у колони. Истражни тим Тужилаштва МКСЈ том аспекту није посветио пажњу. Припадници војне формације који су страдали у војним операцијама посматрани су од стране МКСЈ као особе које нису биле у позицији да се боре, што не одговара чињеничном стању.

Војну формацију, 28. дивизију Армије Републике БиХ чинило је 6 лаких пјешадијских бригада: 280, 281, 282, 283, 284, 285 бригада и 28. самостални брдски батаљон.

Снаге ВРС ангажоване у војној акцији “Криваја 95” (у документима се наводи назив Борбена активност „Криваја 95“, што говори о њеном мањем опсегу) сачињавале су јединице Дринског корпуса Војске Републике Српске, односно дијелови снага оних јединица које су се већ налазиле око енклаве Сребреница (Братуначка бригада, Милићка бригада и самостални батаљон Склани) као и снаге из других јединица Дринског корпуса Војске Републике (један ојачани батаљон из састава 1. Зворничке пјешадијске бригаде, један мјешовити батаљон који су заједнички формирали 1. бирчанска пјешадијска бригада и 2. романијска моторизована бригада, са четом из самосталног батаљона „Склани“, у резерви снаге еквивалента једног батаљона јачине 2-3 чете МУП-а, те једна чета из 1. Власеничке лаке пјешадијске бригаде, и снаге из додира еквивалента једног лаког батаљона из 1. Милићке и 1. Братуначке бригаде). Процјењује се да су укупне ангажоване српске снаге бројале око 4.000 бораца. У активним дејствима на правцима напада „Криваја 95“ било је ангажовано око 1.500 бораца ДК ВРС, а на тим правцима су се браниле снаге веће од двије бригаде са батаљоном у резерви, што

је укупно око 3.000 бораца, што значи да је однос био у корист 28. дивизије 1:2. Након што су снаге ВРС ушле у Сребреницу, главнина њихових снага запутила се према Жепи, што се такође значајно одразило на бројчано стање ВРС на овом подручју. Један дио људи враћен је на подручје Зворника тек када су напредујуће снаге 28. дивизије запријетиле својим дејствима да угрозе ту општину. Током читаве руте кретања 28. дивизије Армије Републике БиХ у пробоју водиле су се борбе између ње и српских снага. Борбе су се водиле на територији под контролом Војске Републике Српске која је дејствовала у правцу непријатељске војне формације која се кретала на територији под њеном контролом.

Жан-Рене Руез, шеф истражног тима МКСЈ саопштио је у својству сведока, током унакрсног испитивања од стране тужиоца Меклоски, на суђењу генералу Војске Републике Српске Ратку Младићу да 28. дивизија Армије Републике БиХ током пробоја готово и није имала губитке, већ да су страдали цивили. Он наводи да је 28. дивизија Армије Републике БиХ имала 6.000 наоружаних бораца и да је 6.000 бораца стигло у Тузлу. Ријеч је о очигледно погрешној констатацији и неутврђеном чињеничном стању. Изјаве учесника у пробоју, припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ потврђују да је таква тврдња нетачна.

Како је већ наведено, дана 11. јула 1995. године у послеподневним сатима до поноћи припадници 28. дивизије Армије Републике БиХ окупили су се на подручју села Шушњари и Јаглићи. Након постројавања по бригадама и наредбе Команде 28. дивизије Армије Републике БиХ, 12. јула 1995. око 01.00 часова, јединице на челу колоне крећу у пробој ка Тузли преко територије под контролом српских снага.

Имајући у виду да је зачеље колоне остало на локацији Шушњара/Јаглића све до поднева 12. јула 1995. године, у раним јутарњим часовима 12. јула 1995. године у сектору Равног Буљима Војска Републике Српске уочила је један дио колоне и отворила ватру. Према изјавама свједока у том артиљеријском нападу страдало је између 500 до 1.000 људи.

У касним поподневним часовима 12. јула 1995. године дио колоне 28. дивизије Армије Републике БиХ нападнут је у подручју села Шиљковићи. У том догађају 28. дивизија Армије Републике БиХ трпи велике губитке у људству. На основу претходног договора, село Каменица је одређено као мјесто окупљања 28. дивизије Армије Републике БиХ, односно мјесто на ком је одлучено да се сачека зачеље колоне.

У вечерњим часовима 12. јула 1995. године 28. дивизија Армије Републике БиХ се поново постројава по бригадама у у близини села Каменица. Исте вечери Војска Републике Српске започиње јак напад из артиљеријског и пјешадијског наоружања. Према изјавама очевидаца, припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ који су давали изјаве својим војним и цивилним службама безбједности, у том нападу страдало је између 2.000 и 3.000 људи. У вечерњим часовима 12. јула 1995. године Команда 28. дивизије Армије Републике БиХ доноси одлуку да припадници активног састава 28. дивизије крену у пробој путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. У складу са тим одлучено је да резервни састав 28. дивизије Армије БиХ остане на подручју Каменице, и да сачека активни састав да се врати по њих. У том дијелу ко-

лоне остала је и 282. бригада 28. дивизије Армије Републике БиХ под командом Ибре Дудића. Та одлука довела је до конфронтација и међусобних борби између припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ у којим је према изјавама очевидаца био значајан број страдалих.

У предвечерје и у вечерњим часовима 12. јула 1995. године Војска Републике Српске започела је интензивну војну акцију у подручју од села Мратинци до Коњевић Поља. Током ноћи 12/13. јула 1995. године водиле су се борбе између припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ који су мимо своје воље остављени на подручју Каменице. Свједоци наводе да је те ноћи на том дијелу руте страдало око 1.000 људи из колоне.

У раним јутарњим часовима 13. јула 1995. године, од 04.00 до 08.00 часова, припадници 28. дивизије Армије Републике БиХ прешли су преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. У изјавама очевидаца наводи се да је између 500 и 1.000 људи страдало током прелаза јединца 28. дивизије Армије Републике БиХ преко асфалтног пута.

Јединице 28. дивизије Армије Републике БиХ покушавале су прећи асфалтни пут на подручју села Сандићи када је дошло до борби са снагама ВРС. Иако је било договорено да ће се чело колоне вратити по задњи дио колоне, који је остао на подручју Каменице, то се није десило. Задњи дио колоне остао је у окружењу српских снага. Дана 13. јула 1995. у временском периоду од 09.00 до 15.00 часова, Војска Републике Српске је блокирала пут Нова Касаба – Коњевић Поље. Одређени број група људи из колоне предао се у селу Сандићи, а друге групе предале су се на подручју између Коњевић Поља и Нове Касабе.

Команда и одређени број јединица 28. дивизије Армије Републике БиХ успјели су прећи путну комуникацију Нова Касаба – Коњевић Поље 13. јула 1995. године у временском периоду од 04.00 до 08.00 часова. Дан раније, 12. јула 1995. на постројавању бригада у мјесту Каменица (Братуначка Каменица) договорено је да наредно постројавање буде на локалитету Удрч, које се налази око 13 до 15 километара након путне комуникације Нова Касаба - Коњевић Поље. Постројавање јединица на Удрчу почело је у јутарњим часовима 13. јула 1995. Велики дио колоне није успио прећи путну комуникацију и остали су у окружењу српских снага. Команда 28. дивизије Армије Републике БиХ донијела је одлуку да пошаље дио елитних снага да омогући прелаз јединица које су остале у окружењу. Између 15.00 и 16.00 часова 13. јула 1995. српске снаге започеле су артиљеријски напад на 28. дивизију Армије Републике БиХ на подручју Удрча. Команда 28. дивизије Армије Републике БиХ због ових или неких других нама непознатих разлога мијења одлуку да се дио снага врати по јединице у окружењу, те доноси наредбу да јединице заједно са Командом крену даље и пробој у правцу Тузле.

Дана 14. јула 1995. године око 07.00 часова одвијале су се тешке борбе на подручју села Липље. Истог дана, 14. јула 1995. године, 28. дивизија Армије Републике БиХ наставила је пробој у правцу села Снагово и Марчићи. Током 14. јула у временском периоду од 14.00 до 21.00 часова водиле су се борбе у селу Снагово и на подручју села Липље, као и на правцу према селу Марчићи. Исте вечери, 14. јула, водиле су интензивне борбе између 28. дивизије Армије Републике БиХ и Војске Републике Српске на подручју села Марчићи. У тим борбама

Војска Републике Српске, поред пјешадије, користила је и оклопна борбена возила. На тој локацији 28. дивизија Армије Републике БиХ је имала велике губитке у људству.

На подручју Крижевачких њива, села Парлог, Пандурице и Баљковица – која се налазе на врло краткој удаљености једна од друге – настављене су борбе. Током 15. јула 1995. на том подручју вођене су велике борбе између 28. дивизије Армије Републике БиХ и Војске Републике Српске. Припадници 28. дивизије Армије Републике БиХ нанијели су велике губитке Војсци Републике Српске. Том приликом су заплијенили неколико тенкова, прага и камиона са наоружањем и војном опремом. Тога дана борбе су се наставиле у вечерњим часовима и током ноћи 16. јула 1995. У међувремену остатак колоне 28. дивизије Армије Републике БиХ који је прешао путну комуникацију Нова Касаба – Коњевић Поље придружио се јединицама на челу. У раним јутарњим часовима око 04.00 и 05.00 часова, након интензивних борби и великих губитака на обје стране, 28. дивизија Армије Републике БиХ покушава да пробије посљедњу линију одбране Војске Републике Српске, те да се пробије на територију под контролом Армије Републике БиХ. Имајући у виду близину територије под контролом Армије Републике БиХ, снаге Армије Републике БиХ су дејствовале из правца Тузле по линијама Војске Републике Српске, пружајући подршку 28. дивизији Армије Републике БиХ која се пробијала кроз територију под контролом ВРС и озбиљно угрозила и линију фронта. У међувремену су вођени преговори између 28. и 24. дивизије Армије Републике БиХ и команде Зворничке бригаде ДК ВРС. Нешто прије 13.00 часова 16. јула 1995. године линија је пробијена и у међувремену је постигнут договор о пропуштању колоне. У временском периоду око 13.00 до вечерњих часова 28. дивизија Армије Републике БиХ прелази на територију под контролом бошњачке стране на Незуку. Наредног дана, 17. јула, колона 28. дивизије Армије Републике БиХ наставила је да прелази линију разграничења све до 18:00 часова.

Највећи број припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ прешао је на територију под контролом Армије Републике БиХ 16. и 17. јула 1995. године. Међутим, мање групе из колоне нису се успјеле у том периоду пребацити на територију под контролом Армије Републике БиХ. Мање групе војника су у наредним данима наставиле покушавати да се пробију. Одређени број њих је у томе успио, док су неки гинули у борбама, а неке је заробила ВРС и накнадно су размијењени. Постоји могућност да је било и примјера ситуационих убистава.

Групе припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ које су заостале за челом колоне у данима који су слиједили након великих оружаних сукоба од подручја Снагова, све до територије под контролом Армије Републике БиХ, наилазиле су на тијела страдалих у пробоју. Процјењујемо, на основу изјава очевидаца, да је од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до линије пробоја у близини Незука, територије под контролом Армије БиХ, страдало око 1.000 припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ.

Важан аспект за реконструкцију догађаја, односно за разумјевање шта се дешавало у колони током пробоја односи се на самоубиства, убиства других учесника у колони као и на припаднике 28. дивизије Армије Републике БиХ који су страдали у међусобним обрачунима

са другим учесницима у колони. Истаживањем дошли смо до сазнања, на основу свједочења учесника у пробоју, о двије шире локације на рути пробоја гдје су се наведени догађаји десили. Прва локација је прије путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Свједоци говоре о масовној паници која је настала на подручју Каменице, Сандића, Побуђа и Ћугума услед жестоког артиљеријског напада Војске Републике Српске у вечерњим часовима 12. јула 1995. године. Артиљеријски напад на подручју у коме се налазио велики број учесника у колони изазвао је колективну панику, страх и неконтролисано понашање. Очевици говоре о самоубиствима, убиствима других учесника у колони ручним бомбама и ватреним оружјем. Такође, услед настале хаотичне ситуације одређени број учесника у колони одлучује да се преда српским снагама које су биле стациониране дуж путне комуникације. У тим околностима долази до подјеле између оних који желе да се предају и оних који су се томе изричито противили. То је кулминирало међусобним обрачунима, од којих су се највећи десили у подручју Бокчиног Потока у близини села Сандићи и на подручју Ћугума, непосредно прије преласка преко путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. На тим локацијама одређени број учесника у колони се предао српским снагама које су их превезле као ратне зробљенике на фудбалско игралиште у Новој Касаби. То се дешавало 13. јула 1995. Док су се групе предавале, у шуми иза пута, чуле су се детонације и пуцање из аутоматског оружја. Борбе су се водиле између припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ.

Наредна локација на којој су се дешавала масовна самоубиства и убиства других учесника у колони јесте подручје послје путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Прецизније, локације о којима се овдје ради су подручја Крижевачких Њива, Баљковице и Пандурице, која се налазе у близини линија разграничења, односно линије пробоја. Интензивне борбе су се водиле у вечерњим часовима и током ноћи 15/16. јули 1995. У тим околностима долази до неконтролисаног понашања припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ, што је резултирало бројним самоубиствима и убиствима других учесника у колони. Полазећи од изјава свједока процјењујемо да је неколико стотина особа страдало извршавајући самоубиства, од руке других учесника у колони и у међусобним борбама дуж читаве линије пробоја.

У вези са реконструкцијом догађаја, кључна питања на која треба дати одговоре јесте колико је припадника Армије Републике БиХ заробљено и на којим локацијама. Наредно круцијално питање односи се на број ратних заробљеника који су убијени у масовним стијрељањима. Та два питања уско су повезана, јер одговор на друго питање зависи од првог. Заробљени учесници колоне су касније стријелјани, а око двије стотине њих су размијењени.

Да би добили одговоре на та питања морамо поћи од раније утврђених чињеница о приближном броју људи који су кренули у пробој. Демографском анализом и на основу изјава свједока утврдили смо да тај број износи око 12.500 људи. Примарно питање се односи на број страдалих у јулу 1995. године. Као референтни временски оквир узет је у обзир критични период од 11. до 19. јула 1995. године. Утврђивање времена страдања је од кључног значаја. Као валидан извор за ову анализу користили смо списак несталих особа ИЦМП-а у вези са дешавањима у јулу 1995. године, којег МКСЈ користи као званичан списак страдалих

Бошњака који су живјели на подручју енклаве Сребреница. Према том списку укупан број несталих/страдалих је 7.692. На том списку се налазе имена несталих/страдалих прије, током и након критичног периода од 11. до 19. јула 1995. године. Критични период смо дефинисали као вријеме од 11. јула, до 19. јула 1995. година до када се велика већина преживјелих учесника у колони пробила до територије под контролом Армије Републике БиХ. Линија фронта између Баљковице и Незука отворена је 16. јула 1995. године и највећи број припадника Армије Републике БиХ, који су се пробили у борбама, прешао је на територију под контролом Армије Републике БиХ током 16. и 17. јула 1995. У наредним данима мање групе пробијале су се до Незука, а одређени број припадника Армије Републике БиХ заробљен је током и након пробоја, односно преласка главнице 28. дивизије на муслиманску територију.

ИЦМП списак садржи податке о особама које су пријављене као нестале, датум и приближну локацију нестанка. У пракси, овај списак је сачињен на основу изјава родбине или блиских познаника који су задњи пут видјели нестале на одређеној локацији. Вријеме и мјесто пријављеног нестанка не може се узети као утврђено вријеме смрти и околности страдања, већ вријеме када је особа посљедњи пут виђена жива. На основу те методологије можемо рећи да су особе за које се зна да су страдале прије 11. јула 1995. године или које су посљедњи пут виђене живе после 19. јула 1995. године врло вјероватно страдале ван критичног периода. Таквим приступом анализирали смо податке садржане у ИЦМП списку и добили смо укупно 6.674 имена особа које су нестале или страдале у наведеном критичном периоду. Са великом вјероватноћом, узимајући у обзир минимална одступања, можемо закључити да је током критичног периода након 11. јула Сребренице пријављено као нестало 7.025 људи. Како би утврдили врло приближан број заробљених и стријељаних, сада кад имамо полазни број од приближно око 7.000 несталих/страдалих у критичном периоду, морамо сагледати процјене страдања у борбама, међусобним обрачунима и самоубиствима током пробоја.

Процјена броја учесника у колони који су страдали у борбеним дејствима, међусобним обрачунима са другим члановима колоне, као и починивши самоубиства неопходна је како би добили приближан број страдалих у тим околностима.

Руту страдања током пробоја подијелили смо на два доминанта дијела. Први се односи на простор од мјеста почетка пробоја у селима Шушњари и Јаглићи, све до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Други дио руте јесте од путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље до Незука, односно територије под контролом Армије Републике БиХ. Таква подјела током овог истраживања била је од великог значаја, пошто је било неопходно утврдити приближан број страдалих на оба дијела руте. То је врло битно и за утврђивање броја заробљених, а потом и стријељаних припадника Армије Републике БиХ. Подјела руте на два дијела има значај за процјену броја заробљених особа, пошто су се масовна заробљавања десила на првом дијелу руте, од Шушњара и Јаглића до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље. Наредно било је потреба истражити на којим су се тачно локацијама учесници колоне предавали. Утврђене су двије доминантне локације. Прва локација је село Сандићи које је удаљено око 25 километара од Сребренице. Наредна локација је подручје Нове Касабе, удаљено око 36 киломе-

тара од Сребренице. За утврђивање броја заробљених и касније стријељаних учесника у колони претходно је било потребно утврдити и приближан страдалих на оба дијела руте.

На основу процјене губитака базираних на изјавама преживјелих свједока у пробоју и извјештаја Армије Републике БиХ, можемо рећи да постоји велика вјероватноћа да је на првом дијелу руте од полазне локације у пробој, тј. села Шушњари и Јаглићи до путне комуникације Нова Касаба – Коњевић Поље страдало у борбама, међусобним обрачунима, самоубистивма и минским пољима између 3.000-4.000 људи. Највећи губици су били у подручју Бокчиног Потока, Каменичког Брда и подручја код Нове Касабе.

На другом дијелу руте, на основу анализираних изјава очевидаца, можемо рећи да је у борбама, укључујући и међусобна убиства, самоубиства и страдања у минским пољима, страдало око 1.000 људи. Процјењујемо да је током пробоја на цијелој рути страдало у борбама и међусобним обрачунима, укључујући самоубиства и страдања у минским пољима, између 4.000 и 5.000 људи.

Такође, у процјени броја заробљених и стријељаних морамо узети у обзир војно способне мушкарце који се нису прикључили колони већ су заштиту тражили од припадника мировних снага Уједињених нација у Поточарима. Ријеч је укупно 299 војно способних особа. Те особе су превезене 13. јула 1995. године у пријеподневним часовима у Основну школу Вук Караџић у Братунцу и већина је убијена у склопу масовних стријељања која су у наредним данима услиједила. Како смо већ раније навели, утврдили смо да је најмање једна особа превезена у логор „Батковић“ и да је касније размијењена.

Сада када имамо приближан број несталих/страдалих током критичног периода (око 7.000), и са друге стране процјене страдања у борбама и у другим околностима (укупно између 4.000-5.000 људи), можемо да вршимо процјену броја заробљених учесника у пробоју. На основу анализираних података процјењујемо да је минималан број заробљених између 1.500-2.000 а максималан између 2.500-3.000 заробљених припадника активног и резервног састава 28. дивизије. Како би утврдили број особа које су убијене у масовним стријељањима, полазимо од претпоставке да је укупан број заробљених учесника у пробоју једнак максималном броју стријељаних лица. Поред тога, мора се узети у обзир чињеница да одређени број заробљених лица није стријељан, већ да је касније размијењен.

Заробљавање учесника у пробоју одвијало се на двије локације. Прва локација је село Сандићи, друга локација је Нова Касаба. За процјене заробљених припадника Армије Републике БиХ у Сандићима на располагању су ограничени извори. То су примарно аероснимци подручја које је сачинио извиђачки авион У2 америчког ратног ваздухопловства дана 13. јула 1995. године у 14.00 часова. Аероснимци су анализирани од стране обавјештајног стручњака Кес Вибес у студији под насловом *Обавјештајне службе и рат у Босни 1992-1995: Улога обавјештајних и безбједносних служби*, која је саставни дио извјештаја холандске Владе о Сребреници, а којег је објавио Холандски институт за ратну документацију (НИОД). Такође, користили смо изјаве свједока, учесника у колони.

За процјену броја заробљених припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ у мјесту Нова Касаба такође смо користили аероснимке заробљеника на фудбалском игралишту у Новој Касаби, које је сачинио извиђачки авион У2 америчког ратног ваздухопловства. Такође смо користили и изјаве свједока, учесника у колони, као и изјаве свједока који су 13. јула 1995. године видјели број и локацију аутобуса у којима су превезени ратни заробљеници из Нове Касабе у Братунац.

Према тумачењима аероснимака сачињених 13. јула 1993. године у 14.00 часова, у Сандићима су се налазиле двије групе заробљеника на ливади, једна од 80 и друга од 320 заробљеника. Укупан број заробљеника по овом извору износи око 400. Поједини учесници колоне у пробоју су касније давали процјену/мишљење да се у Сандићима предало око 1.000 учесника колоне у пробоју.

Како се наводи у Вибесовој студији, процијењен је број заробљених на основу аероснимака Коњевић Поља, а он је обухватао двије групе људи на фудбалском игралишту, једне од приближно 100 људи и друге од приближно 500, што укупно износи 600 људи. Поједини учесници колоне у пробоју су касније давали процјену/мишљење да је број ратних заробљеника отприлике износио између 400 и 2.000 лица.

За процјену броја заробљених користили смо изворе о броју аутобуса са којима су ратни заробљеници превезени у Братунац. Заробљеници су превезени у вечерњим сатима 13. јула 1995. године. Према изјавама свједока возила су била паркирана са лијеве стране, једно иза другог, у двије улице у непосредној близини Основне школе „Вук Караџић“ у Братунцу. Тај простор смо физички измјерили и његова укупна дужина износи 280 метара. На основу дужине те руте можемо правити процјену максималног броја возила, тачније аутобуса и камиона у којима су довезени заробљеници. Аутобуси и камиони нису сви били исте величине. Процјењујемо да је максималан број возила који је могао физички да стане на том простору 30, имајући у виду да је просјечна дужина стандардних аутобуса од 11 до 14 метара. Дужина зглобног аутобуса је око 18 метара, а дужина мањих камиона не прелази дужину стандардних аутобуса.

С обзиром на извршену процјену броја и врсте возила (максимално 30, минимално 15-20 возила), можемо да претпоставимо да је просјечан број особа у возилу између 50-70, а максималан 100. Минималан број особа у аутобусу износио би 35-40. По тој процјени, број ратних заробљеника који су превезни возилима креће се између минималне процјене од 1.500 до 2.000 људи и максималне процјене, али никако не прелази максималну процјену страдалих у масовним стријељањима – која износи 2.500 до 3.000 особа. Током заробљавања, према пресуди МКСЈ (број предмета IT-05-88-T), вршена су ситуациона убиства док су се ратни заробљеници предавали.

Заробљени припадници 28. дивизије Армије Републике БиХ су, према изјавама очевидаца, по наређењу команде Војске Републике Српске 13. јула 1995. године у послеподневним и вечерњим часовима смјештени у објекте гдје су могли бити чувани и обезбјеђивани током ноћи, те затим пребачени на друге локације ради размјене. Међутим као што је већ речено, већина ратних заробљеника су у наредним данима постали жртве масовних стријељања.

Масовна убиства ратних заробљеника извршена су на више локација. Масовна убиства на подручју општине Братунац десила су се предвече 13. јула 1995. године, а у селу Кравица иста су испровоцирана инцидентом у којем је група заробљеника смјештена у објекту Земљорадничке задруге отела пушку једном стражару и убила га, а другог ранила. Након тога преостали стражари, око 12 њих, отворили су ватру из свог наоружања на више стотина ратних заробљеника од којих се само њих неколико спасило бијегом из објекта. Очигледно је да је на том подручју у току 13. или 14. јула 1995. године било и ситуационих убиства заробљених појединаца и/или група јер су, на примјер, у примарној гробници Церска пронађена и тијела жртава са лигатурама. Истовремено постоје и изјаве припадника војне колоне који су у каснијим разговорима изјавили да су на локалитету гдје је ексхумирана ова гробница видјели велики број тијела погинулих сабораца у борби.

Према изјави очевица, наредног дана, 14. јула 1995. године, заробљеници из Братунца су транспортовани према сјеверу ка Батковићу – како је било и очекивано. Међутим, ратни заробљеници бивају уз пут заустављени и смјештени на пет локација (Ораховац/школа у Грбавцу, брана Петковци, шљункара у Козлуку, Пилица и Војна економија Брањево), све смјештене поред самог регионалног пута Зворник-Бијељина, са којих су одвођени на мјеста гдје су касније убијени у склопу масовних стријељања. Масовна стријељања на свим локацијама и масовне гробнице налазе се у непосредној близини локалних путева. Са аспекта из угла криминалистичке истраге није било могуће извршити процјене броја стријеланих по локацијама (за више информација о тој анализи, видјети истраживање које је спровео тим за форензичко-антрополошка истраживања).

Након што је 28. дивизија Армије Републике БиХ 16. јула 1995. године пробила линију Војске Републике Српске, у наредна два дана већина њених преживјелих бораца успјела се пребацити на територију под контролом Армије Републике БиХ. Међутим, одређене мање групе остале су на територији под контролом Војске Републике Српске, јер нису успјеле да се пробију са осталим војницима. Поред тога, одређени број припадника 28. дивизије је након пада Сребренице границу са Републиком Србијом, преко ријеке Дрине. Један број њих је враћен на територију под контролом Срба. Те особе, заједно са осталима, одведене су као ратни заробљеници у логор „Батковић“ који се налазио на подручју општине Бијељина, док се у одређеним случајевима дешавало да ти заробљеници буду погубљени, углавном од непознатих појединаца или група. Такође, неки од војно способних мушкараца који су заштиту затражили од припадника мировних снага Уједињених нација у бази Поточари превезени су у логор „Батковић“, док су остали одвезени у Братунац. Према пресуди МКСЈ (број предмета IT-05-88-T) вршена су ситуациона убиства ратних заробљеника након пробоја.

Дана 26. јула 1995. године, заробљеници у Батковићу регистровани су од стране Међународног комитета Црвеног крста, којем нису наметнуте никаква ограничења у приступу кампу. Укупно око 185 заробљеника регистровани су као ратни заробљеници у кампу Батковић у другој половини јула 1995. године. Размјена ратних заробљеника из лгора „Батковић“ почела је у јулу 1995, а окончана је 24. децембра 1995. године, када је логор и затворен. Током

боравка ратних заробљеника у кампу Батковић ни један заробљеник није убијен нити злостављан. Према изјавама очевидаца, припадници Војске Републике Српске хумано су поступали према заробљеницима.

Процјена губитака до којих је дошло током пробоја важан је дио реконструкције догађаја. Процјењује се да је број становника у Сребреници у јулу 1995. године износио 35.500, од којег је 23.000 цивила затражило заштиту холандског батаљона Уједињених нација те је након тога и евакуисано. Процјењује се да је број учесника у колони током пробоја износио 12.500. Према базама података МКЦК и Тужилаштва МКСЈ укупан број несталих/страдалих особа у догађајима у вези са Сребреницом износи 7.692. Процјењује се да је број преживјелих становника енклаве око 27.800. У разним околностима, у борбама, у склопу масовних стријељања, међусобним обрачунима између припадника исте војске, починивши самоубиства и на друге начине страдало је око 21,6% становништва енклаве у којој је било смјештено становништво из више других општина Подриња. Највећи број страдалих је мушког пола (7.548 или 98,12%). Када је у питању старосна структура несталих учесника у колони, 89% исте чини је војно способно становништво у доби од 16 до 60. Ријеч је о старосној граници која одговара наредби војних власти из Сребренице да се на мјесто окупљања за пробој јаве мушкарци, односно војни обвезници од 16 до 60 година. Тек мали број у односу на укупан број несталих учесника у колони чине млађи од 16. година (80 особа или 1,04%). У колони у пробоју била је само 701 (9,11%) особа старија од 60. година.

Према времену нестанка извршили смо подјелу несталих у три групе: нестали у критичном периоду између 11. и 19. Јула 1995, нестали мимо овог периода у јулу 1995, и нестали код којих није назначен датум нестанка. На основу анализе података показало се да је највећи број учесника у колони пријављен као нестао за вријеме критичног периода између 11. и 19. јула 1995. године, укупно 6.674 (86,76%). Према подацима Тужилаштва МКСЈ, 70,1% од укупног броја несталих/страдалих током пробоја чинили су припадници Армије Републике БиХ. Тужилаштво МКСЈ није узело у обзир припаднике резервног састава у својој процјени. Процијењено је да минималан број заробљених и касније стријељаних износи између 1.500-2.000 људи, док максималан број износи између 2.500 и 3.000 људи. Што се тиче процјене страдалих у другим околностима (у борбама, међусобним обрачунима између припадника исте војске, починивши самоубиства, страдавши у минским пољима) минималан број износи око 4.000 људи, док максималан износи око 5.000. Током војне операције „Криваја 95“, приликом које је ВРС ушла у Сребреницу, борби и догађајима у вези са пробојем колоне, страдала су 7.692 активна и резервна припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ. У овај број урачунати су и војно способни мушкарци који су били у Поточарима 11. јула 1995, као и оне који су се *ad hoc* придружили овој војној формацији. ВРС је имала губитке од 53 човјека у војној операцији „Криваја 95“, не рачунајући већи број рањених и несталих, као и губитке у војној технологији и оклопном наоружању.

Један од кључних аспекта истраге у случају Сребренице укључује утврђивање идентитета страдалих. Међународна комисија за нестале особе (ИЦМП) врши идентификацију

жртва на основу ДНК. Тај списак несталих особа преузело је Тужилаштво МКСЈ као званичну листу жртва ратних злочина. Списак ИЦМП, односно списак Тужилаштва МКСЈ, коригован је 2009. године када су из њега су искључене особе које су можда и преживјеле догађаје у Сребенци и једна особа за коју је неоспорно утврђено да је жива. Напомињемо да је ажурирани списак објављен 2009. године, односно 14 година након сребреничке трагедије, што је био изузетно дуг временски период да се списак детаљно провјери и из њега искључе преживјеле особе.

Наведене чињенице указују на значајне пропусте у раду Тужилаштва МКСЈ. Да је вршена истрага по правилима струке и да су утврђене околности страдања, наведени пропусти се не би могли десити. Међутим, овај посао је повјерен ИЦМП, која се бави прелиминарном идентификацијом страдалих на основу ДНК анализе, а не утврђивањем узрока смрти. У суштини, ИЦМП је ДНК лабораторија, те њен мандат није укључивао сповођење истраге, што је и довело до непрецизног и нетачног утврђивања чињеничног стања у вези са догађајима из јула 1995. године.

Током овог истраживања извршили смо дјелимичну повјеру ажурираног списка Тужилаштва МКСЈ из 2009. године и том приликом смо утврдили да се на њему налази једна особа која се временски никако не може довести у контекст са догађајима који су услиједили након пада Сребренице, пошто је иста страдала 1993. Године. Поред тога, идентификовали смо двије особе чији су идентификациони подаци (име, презиме, име оца, датум рођења) идентични са особама које се воде у евиденцијама Агенције за идентификационе документе, евиденцију и размјену података БиХ. Те особе можемо сматрати потенцијалним преживјелима, што захтијева додатне провјере.

Такође, извршили смо дјелимичну провјеру списка страдалих Меморијалног центра Сребреница. Истраживањем смо утврдили укупно 36 имена индивидуа која се налазе на списку Меморијалног центра, а која се уједно појављују у евиденцијама Агенције за идентификационе документе, евиденцију и размјену података БиХ јер су им након окончања рата у Босни и Херцеговини издати лични документи. Упорјеђивали смо име, презиме, име оца и датум рођења. Подударања код тих 36 особа била су 100%. Поред тога, утврдили смо велико подударање у упоређиваним подацима код додатних 15 особа. Разлике су се углавном односиле на одступања у једном слову имена или презимена. Наведени подаци потврђују да су те особе вјероватно живе, те самим тим и да нису могле бити жртве ратних догађаја из јула 1995. године. Поред тога утврдили смо друге потенцијалне неправилности у списку које би требало даље испитати.

Дјелимичном провјером спискова утврдили смо да је 26 лица сахрањено у Меморијалном центру Сребреница, а да су страдали прије 1995. године, од чега је само једно лице страдало у мају 1995. године, остали 1992. и 1993. године.

Након пробоја на хиљаде остатака погинулих припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ остало је на површини бојишта, дуж отприлике 80 километара руте којом се колона

кретала. Како би се спријечило ширење заразних болести узрокованих распадањем лешева, по стандардној процедури, Војска Републике Српске је извршила асанацију бојишта. Наредбу за асанацију издао је генерал Ратко Младић, начелник Главног штаба Војске Републике Српске, дана 21. 07. 1995. године. Наредба је донесена одмах након што је већина припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ успјела прећи на територију под контролом Армије Републике БиХ.

Дрински корпус Војске Републике Српске такође је издао наредбу за асанацију бојишта свим потчињеним јединицама на нивоу корпуса. Подручје пробоја налазило се управо у зони одговорности Дринског корпуса. Окружни штаб Цивилне заштите у Зворнику 21. јула 1995. године издао је општинским јединицама Цивилне заштите наредбу за асанацију терена на подручју линије пробоја у зонама изван борбених дејстава.

Током истраживања нисмо успјели наћи извјештаје о извршеној асанацији, већ само наредбе. Међутим, изјаве очевидаца, учесника у пробоју потврђују асанацију терена не само након престанка борбених дејстава већ и у току, посебно на путној комуникацији Нова Касаба – Коњевић Поље, гдје је страдао велики број припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ. Други очевици догађаја свједоче о погибијама њихових сабораца током пробоја, наводећи њихова имена. Дјелимичном анализом за одређени број ових лица утврдили смо да су накнадно ексхумирана из примарних или секундарних гробница.

Истражни тим МКСЈ те изјаве и околности није истраживао, иако је то спадало под његов мандат. Посљедица несповођења истраге о околностима страдања јесте то да МКСЈ лица чији су остаци уклоњени током асанације наводе као жртве масовних стријељања, што не одговара чињеничном стању.

У нашој реконструкцији догађаја који су услиједили након уласка ВРС у Сребреницу 11. јула 1995. године, настојали смо да на објективан начин презентујемо чињенице које су до сада биле мање познате или непознате широј јавности. Ово истраживање треба да допринесе бољем разумијевању и откривању истине о трагичним догађајима у вези са Сребреницом.

Форензичко – антрополошка анализа

У реконструкцији догађаја у вези са Сребреницом 1995. године, из угла форензичке археологије, антропологије и патологије, важну тему представља питање броја страдалих. Из докумената у вези са падом Сребренице јасно је да није лако доћи до тачних података. Једна од главних институција која се већ дужи низ година бави овим питањем је Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ), основан 1993. године. Током свих година свог постојања, Међународни суд је процесуирао претежно Србе који су оптужени да су починили ратне злочине у Босни и Херцеговини, укључујући оптужнице за геноцид засноване од самог почетка на прихваћеном броју од скоро 8.000 убијених у склопу масовних стријељања. Демо-

графи МКСЈ детаљно су објаснили главне изворе кориштене за састављање списка несталих особа (7,692) у вези са догађајима у Сребреници, као и методологију која се користила како би се израчунао број жртава у вези са Сребреницом, те и однос између броја преминулих појединаца у и броја становника који су прије рата живјели у Сребреници. Међутим, неки научници оштро су критиковали примијењене методе, коначне резултате и тумачења експерата МКСЈ-а.

Када се ради о демографској структури страдалих у вези са падом Сребренице, потврђено је да су готово сви били Муслимани и мушкарци, претежно млади мушкарци. Нешто је нејасније колики удио у броју жртава су чинили припадници војске те колико су војне жртве допринијеле укупном броју страдалих жртава. Укупни број подударања између листи Армије Републике БиХ и Тужилаштва МКСЈ износи 5.371; ИЦМП је путем ДНК анализе идентификовала 3.438 особа из евиденције Армије Републике БиХ које се налазе и на листи Тужилаштва МКСЈ. Друго питање којем треба посветити пажњу јесте да ли су припадници активног заједно са припадницима резервног састава снага 28. дивизије Армије Републике БиХ, које су у јулу 1995. године покушале да дођу из Сребренице до Тузле, били укључени у војну акцију или су они били „мушкарци (који су) покушали да побјегну из подручја ходајући кроз шуму“, као што се наводи у многим извјештајима МКСЈ-а. Иако одређени документи указују на то да су неки појединци били „на задатку“, без обзира на природу ангажмана војног особља Армије Републике БиХ у Сребреници (службено или неслужбено) и квалитет њихове војне обуке и посједовање стандардне опреме (наоружање, обућа и униформе), остаје основно питање: како су они умрли, а посебно, да ли су сви убијени у склопу масовних стријељања као што је то општеприхваћено?

У резимеима извештаја МКСЈ-а почев од 2009. године, смрт свих особа идентификованих путем ДНК анализа у „масовним и другим гробницама у вези са Сребреницом“ приписана је масовним погубљењима у Кравици и другим мјестима, Ораховцу, на брани „Петковац“, у Козлуку и на Брањеву/Пилици; укупно 6,849 идентификованих жртава до 2013. године, а овај број укључује и такозване јединствене ДНК профиле у вези са Сребреницом, али који немају подударања са лицама на листама несталих. Анализирали смо ове везе и утврдили да је је укупан број случајева кој имају ДНК повезнице са појединцима пронађеним на двије или више локација 871. Од ових 871, једна ДНК веза између мјеста погубљења (мрље од крви на унутрашњем зиду складишта у Кравици) и секундарне масовне гробнице (случај остатака пронађених на Зеленом Јадру 2) указује на то да је та особа погубљена. Осим тога, у само 386 било је индикација да постоје директне везе између примарних и секундарних гробница, док је већина ДНК веза искључиво указивала на конекције између различитих секундарних гробница. Нажалост, ови резултати, засновани на генетској идентификацији, нису довољни за пружање поузданих форензичких доказа о броју погубљених особа.

Будући да су сви погубљени појединци у почетку били укопани у примарне гробнице, из угла форензичке археологије урађена је анализа „опљачканих“ примарних масовних гробница (из којих је већина тијела уклоњена и премјештена – из Глогове, Брањева, Петковаца,

Лажета и Козлука) као и непоремећених гробница. Ово је урађено како би се процијенио максималан број појединаца који су могли бити укопани у тим гробницама. Форензичка анализа показала је да, теоретски узевши, највећи број индивидуа које су могле да се налазе у примарним гробницама не прелази 3.715. Имајући у виду да би процјењени максимални број особа (3.715) сахрањених у свим примарним гробницама могао да се сматра тачним само у случају да су гробне јаме искориштене у потпуности – без празног простора између тијела (односно да су тијела уредно сложена једно на друго), вероватније је да је стварни број сахрањених у овим гробницама био знатно мањи од тога, о чему је писано у криминалистичкој анализи.

Укупни број преосталих индивидуа у примарним гробницама након пљачке као и оних у неопљачканим примарним гробницама износио је 1.772, па се, према нашој анализи, може очекивати да је из примарних у секундарне гробнице пресељено највише 1.943 особа и то под условом да је простор у примарним гробницама био у потпуности испуњен. Међутим, укупан број особа сахрањених и идентификованих у секундарним масовним гробницама, према ИЦМП-овој листи извјештаја о ДНК подударацима из 2013. године, био је 4.114 (или, према Јанс, 2013 – 4.213). Ово указује да је приближно 2.171 (а према Јанс, 2013 – 2.270) тијела пристигло у те гробнице из алтернативног контекста, а не од систематских погубљења.

Велики број тијела пронађен је изван контекста главних примарних и секундарних масовних гробница. Након темељне анализе, искључујући појединце који су умрли прије јула 1995. године и оне умрле у другим дијеловима БиХ, Србије или Хрватске, закључили смо да би конзервативна процјена броја особа пронађених као у виду површинских остатака могла бити већа од 756 идентификованих путем ДНК анализе, како је то представио МКСЈ 2013. године. Када се на тих 756 додају 162 особе у „подручју Побуђа“, 55 особа у „подручју Баљковице“ и 25 особа у „подручју Снагова“ добија се број од најмање 999 особа. Другу категорију представљају жртве пронађене у појединачним гробницама и у малим групним гробницама. До сада се зна за више од 30 таквих гробница, у којима се налази приближно између 170 и 200 особа. Наша сложена форензичка анализа показала је да треба укључити бар још осам индивидуалних гробница, у поређењу са 15 наведених у ажурираном извештају Тужилаштва из 2013. године, као и још најмање 25 особа из малих групних гробница. Заједно са површинским остацима, ове мале гробнице садрже најмање 1,047 индивидуа.

Према форензичкој анализи, најмањи процијењени број оних који нису страдали у склопу масовних погубљења, него током борби између Армије Републике БиХ и ВРС износи 3.218 индивидуа, с тим да је тај број можда и већи, о чему је писано у криминалистичкој анализи.

Једна од важних категорија жртава из догађаја у Сребреници током јула 1995. године повезана је са низом засједа и оружаних борби током војног пробоја Муслимана (више од десет хиљада људи било је у колони која се састојала дијелом од чланова активног и резервног састава 28. дивизије Армије Републике БиХ) који су напустили Сребреницу и намјеравали да стигну до Тузле. Многобројни документи описују дјеловање снага Војске Републике Српске

(ВРС) које су покушале да спријече муслиманске оружане снаге да стугну до Тузле. У неким документима наводе се губици ВРС, уз многе исказе очевидаца о ефектима гранатирања колоне и посљедичној смрти припадника 28. дивизије током пробоја. Међутим, суштински одговор на питање колико је људи убијено током борбе још увијек није познат. Постоји неколико форензичких индикација о везама између смрти тих људи и површинских налаза/случајева који су касније откривени на истом подручју.

Број појединаца који су нестали „у шуми“ на мјестима кроз која су пролазили војници муслиманских оружаних снага значајан је (Буљим, Бокчин Поток, Кравица, Мратинци, Каменица, Удрч, Снагово, Баљковица итд., што укључује и „шумовита“ подручја). Наравно, не мора нужно да значи да је мјесто нестанка уједно и мјесто на којем је особа страдала, међутим податак да је 3.000 људи нестало у близини борбених линија подстакао нас је да спроведемо просторне анализе, почев од једноставног мапирања откривених површинских случајева као основе, а затим додавањем још једног слоја географски реконструисане руте, односно тока пробоја 28. дивизије. Ово пружа просторни образац који показује да је већина површинских налаза откривена у директној линији пробоја и/или у његовој близини.

Информације о узроку смрти у патолошким извештајима донекле су ограничене због распаднутости меких ткива прије обдукције, па стога нису увијек биле корисне у покушајима да се направи разлика између борбеног и неборбеног статуса страдалих као и да се разабере начин или посебне околности страдања, чак и када постоје докази о повредама задобијем од ватреног оружја. Међутим, није неразумно претпоставити да присуство гелера или експлозивних повреда указује на то да је одређени број појединаца погинуо у борби. Анализа узрока смрти наведена у бази података која је 2015. године настала у склопу Идентификацијског пројекта „Подриње“, а која садржи евиденцију 5.450 идентификованих појединаца, показала је да је у 301 случају рана од експлозивног оружја наведена као могући узрок смрти. Највећа концентрација особа са експлозивним ранама утврђена је у секундарним гробницама дуж пута ка Чанчарима (од зворничке Каменице до Чанчара) – 122, затим у Липљу – 29 појединаца. Те гробнице, заједно са локалитетима са површинским остацима (57 појединаца), прате просторни образац линије пробоја и зона борбених дејстава, што сугерише да су ти појединци погинули у борбеној ситуацији.

Анализа стања очуваности и комплетности скелетних остатака у секундарним гробницама показала је да неке секундарне гробнице имају необично висок ниво тјелесне дезартикулације и разбацаности дијелова тела. Будући да су све гробнице имале сличне особине и начин настајања (локација и вијреме настанка, употреба тешке механизације за копање, пљачкање и премјештање тела, сличне археолошке методе ископавања итд.), очекиван је и уједначен ниво фрагментације тијела. Међутим, ниво фрагментације тјелесних остатака (изражен као квантитативни однос између комплетних или скоро комплетних тијела и неповезаних дијелова тијела) показао је да постоје значајне разлике међу гробницама. Упадљиво је да се здружене/помијешане кости на локацијама са највећом фрагментацијом и разбацаношћу остатака налазе углавном у Липљу, Чанчарима и Зеленом Јадру. Баш у тим гробницама

мogle су се наћи особе које су погинуле у борбеним дејствима од тешког наоружања. Степен дезартикулације у овим гробницама не одговара типичној дезартикулацији насталој услед машинског премјештања остатака у секундарне гробнице.

Поред јасних доказа који указују на то да површински налази, мале гробнице и неке од секундарних гробница садрже остатке особа страдалих у борбеним дејствима, постоје и додатни докази да су неке секундарне гробнице садржавале помијешане остатке особа страдалих у разним другим контекстима. Неколико примјера указује на то да су особе које су умрле прије или после догађаја у Сребреници из јула 1995. године и у другим контекстима, сахрањене заједно у истој масовној гробници. Такве су нпр. Бљечева 1 са тијелима из ратних догађаја из 1992. године и Залазје 1, у којем су се поред муслиманских жртава из 1995. године налазиле и српске жртве из 1992. године. Неколико секундарних гробница, као што су оне на путу Чанчари или у Зеленом Јадру, садрже дијелове тијела који су директно повезани са асанираним површинским остацима код Побуђа у близини Братунца или из подручја Баљковице, што указује на то да они нису били премјештени из примарних гробница, већ да се ради о особама које су највјероватније страдале током пробоја, те чији су њихови остаци асанирани са површине и закопани у те масовне гробнице. Коначно, неки посмртни остаци имају јединствене ДНК профиле који уопште нису у вези нити са једном несталом особом из Сребренице. Са друге стране, посмртни остаци готово 1.000 жртава са списка несталих из Сребренице никада нису пронађени.

Све ово отвара многа питања у вези са бројем људи убијених у склопу масовних стријељања, бројем погинулих у борбама и бројем умрлих у другим контекстима у љето 1995. године и прије тог времена. Истовремено, ово потврђује да је према наведеним форензичким истраживањима и налазима значајан број ексумираних из гробница страдао ван контекста масовних стријељања.

Међународни и локални трибунали и судови

Међународни кривични суд за бившу Југославију (у даљем тексту: МКСЈ), као тијело Организације уједињених нација (у даљем тексту: ОУН), основан је Резолуцијом 827 Савјета безбједности ОУН 25. маја 1993. године са задатком да суди починиоцима ратних злочина на подручју бивше Југославије. Непотребно је напомињати да је Савјет безбједности најважнији политички орган у Организацији уједињених нација, стога је и више него јасно да је од самог оснивања МКСЈ добио политички легитимитет, што може упућивати на одређене резерве у погледу његове независности и непристрасности као судског органа. У складу са тим, сазнања овог тијела, иако имају политички легитимитет, не представљају нужно чињеничну историју, нити би иста требало да утичу на садашња и будућа академска истраживања.

Ако се желе научити поуке из конфликта и злочина који су почињени и трагедије која се десила у сребреничкој регији током рата и искористити поуке на најбољи могући начин, у

сврху превенције, мора се и знати зашто и како се то догодило, односно шта је била мотивација и механизам злочина. На МКСЈ не би се требало аутоматски гледати као на безгрешан извор разумне историје и студију о злочину, нарочито због тога што није успио, или је одлучио да не испита детаљно везу између масовних убистава и постојања оружаног сукоба, а што је кључно за истрагу мотива и механизма злочина. Инцидент у Сребреници није се десио у одређеној тачки у времену, у „вакууму“. Напротив, он се одвијао кроз низ конгликата у Босни и Херцеговини и региону.

Темељи МКСЈ-а почивају првенствено у дугогодишњим напорима западних држава да успоставе и утврде систем међународног права. Систем западног међународног права, који се формирао током вијекова и вијекова, настао је како би се успоставила доктрина праведног рата. Прецизније, западне државе су осмислиле систем међународног права како би на тај начин покушале да унесу ред у конкурентске глобалне интересе моћних држава. Иако су механизми поменутог права обухватили неколико тема најважнија је била рат и вођење рата, а у мањој мјери трговинска и економска питања. Иако се процес развоја овог система може пратити од средине 19. вијека, он се нарочито интензивирао после завршетка Првог и Другог свјетског рата када су уложени додатни напори за контролу оружја и успостављање међународних мировних организација.

Међународно право зачето је као резултат настојања да се успоставе правила која ће осигурати да државе учествују у рату који се може оправдати и који је оправдан. Од тог полазишта међународно право је прерасло у огромно, сложено поље правила, прописа, статута и институција. Међутим, оно пати од двије главне препреке које су касније одиграле главну улогу у успостављању и раду МКСЈ-а. Прва препрека је чињеница да је међународни систем хаотичан, односно не постоји свеобухватна међународна организација која може примијенити одлуке међународних судова у већини околности. Друга препрека је то што велике силе могу примијенити одлуке у неким околностима употребом војне моћи, али то такође значи да обично нема супериорне силе која би приморала најјаче свјетске државе да се придржавају одлука међународног права. Због тога је управљање нормама међународног права често само по себи пристрасно. Наравно, то не значи да су оптужнице за ратне злочине увијек – или бар често – лажне и неутемељене, али могу бити изнијете на неправедан начин, без конкретних доказа, у духу ината и освете и из погрешних разлога. Са друге стране, неке оптужнице за ратне злочине нису подигнуте у случајевима када је за то постојао оправдан разлог јер су осумњичене земље превелике и премоћне.

Када се говори о томе да ли се међународно право односи на акцију и убиства у источним енклавама Сребреници и Жепи, најприје треба поменути државни суверенитет који је неповредљиви темељ међународног права. У пракси постоји више легалних и илегалних начина за подривање државног суверенитета, а његово кршење је норма која се практикује већ вијековима. Дакле, у теорији су Југославија, и касније Босна и Херцеговина, биле суверене државе, али околности око распада Југославије и појаве Босне и Херцеговине и других република, створиле су услове који су отворили врата за интервенцију страних сила.

Такође, командна одговорност, као компонента међународног права, била је главни фактор током рата у Босни и Херцеговини, нарочито када се ради о убиствима у Сребреници. Поставља се питање до ког нивоа су Радован Караџић и Ратко Младић били умијешани у само наређивање убистава као и да ли су за убиства сазнали прије или након што су се десила? Наравно, важан је број невиних стријељаних људи, али без обзира да ли је тај број 8.000 или 2.000, не оспорава се да је почињен ратни злочин и да је неко издавао наређења, а да су други починили злочин. Главни проблем је у томе што пристрасност (дијела свједока и судија који ће одредити исход сваког предмета), погрешна сјећања, гласине, инат, обећања о смањеним казнама итд. могу понекад отежати поступак сазнавања одговора на централна питања. Управо ови проблеми су мучили суђења пред МКСЈ-ом док је исти постојао, што је често отежавало повлачење директне линије са онима који су одговорни за убиства и доводило у питање командну одговорност, посебно због промјена које су захтијевале већу конкретност, а које је донио Протокол Женевске конвенције из 1977. Наравно, у многим предметима је било могуће повући ту директну линију, али у другим није, поготово из разлога што се командна одговорност односи не само на војне официре већ и на цивилне власти, које су имале мање директног контакта са војницима од војних официра. Поред тога, захтјев да надређени официри и званичници објаве правила ниже рангираном војном особљу заправо је отежало доказивање случаја везаног за Сребреницу, јер је било мало доказа који су упућивали на то да то јесте или није било учињено. Командна одговорност није била формална оптужба против огромног броја оптужених. Међутим, због недостатка директних доказа о кривици у многим, ако не и у већини предмета, командна одговорност је била основно, подразумемијевано образложење за осуђујућу пресуду.

Комбинација закона о људским правима, злочина против човјечности и геноцида, као и универзалне надлежности, имало је огроман значај за процесуирање убистава у Сребреници, не зато што они нису легитимни апарати за процесуирање злочина када се користе правилно, већ зато што су врло широки и омогућавају пуно слободног простора да се могу злоупотријебити и користити као „свеобухватне“ правне категорије. Међународни закон о људским правима и злочини против човјечности обухватају веома дугачке спискове злочина и прекршаја на основу којих се оптужнице могу подићи готово увијек у вријеме рата, па чак и мира. Поред тога, дефиниције геноцида су толико широке па се и оне могу примијенити у многим ратним ситуацијама. Што се тиче универзалне јурисдикције она је можда и најшира категорија од свих, јер омогућава скоро свакој држави и групи да води поступак. Сви ови апарати су злоупотријебљени у случају Сребренице пред МКСЈ-ом, , намјерно или ненамјерно. Односно, било је појединаца из све три етничке групе током рата који су избјегли кривично гоњење на основу ових критеријума, упркос чињеници да је постојао добар разлог да буду осуђени, док је, са друге стране, било особа које су осуђене, а које вјероватно није требало осудити. Основни проблем није у томе што Срби – или било која друга од осталих зараћених страна – није требало да одговарају за ратне злочине у Сребреници или на неком другом мјесту током рата у Босни и Херцеговини. Заправо, највећи проблем је неуједначеност и неправилност међународног правосудног система, коме је потребна реформа.

Још један од проблема је био што су приликом рада МКСЈ-а на судије снажно утицали западни медији. У том контексту муслиманска/бошњачка страна је приказана као бранилац – свака њихова војна акција је приказана у контексту одбране од српских снага. Описи тешке хуманитарне ситуације додатно поткрепљују овакву карактеризацију. Насупрот томе, српска страна, као нападач, приказана је изразито негативно – снаге ВРС не поштују резолуције, примирја и договоре, основни циљ им је етничко чишћење (и геноцид) и слично. Дефинисање српске стране као нападача, уз негативну карактеризацију, имплицира да је муслиманска/бошњачка страна позитивна. Другим ријечима, слика је црно-бијела – постоји лош нападач (српска страна) и добра жртва (муслиманска/бошњачка страна). Поред тога, страни актери су описани као пасивни посматрачи. Оваква карактеризација додатно учвршћује поменуте описе нападача и нападнутог. Читаоцу се, дакле, нуди једно и искључиво тумачење – суштински разлог пада Сребренице и каснијих злочина јесте неспремност западних и међународних актера да искористе силу против ВРС.

Такође, веома важна чињеница односи се на разлике код кориштења термина „војска“. Наиме, муслиманске снаге су досљедно бивале окарактерисане на овај начин, и то много чешће него српске снаге. Истраживачи сматрају да разлог за то лежи у чињеници да је бошњачка страна са својим политичким и војним институцијама дефинисана као једина легитимна (отуда и честа употреба израза легитимна или влада као епитет којим су описани). Супротно томе, српска страна није дефинисана као легитимна – њене политичке институције обично су биле самопрокламоване и/или написане под наводницима (нпр. Никола Кољевић, посланик „парламента“ босанских Срба, итд.), а војне институције бивале су дефинисане општим терминима.

Ова несумњиво поједностављена слика поново је потврђена и поновљена кроз практично сваки новински чланак. С обзиром на чињеницу да је само „Гардијан“ посветио скоро 2.000 наслова рату у Босни и Херцеговини, читаоцу постаје јасно колико је ово поједностављено тумачење снажно, непрестано и дуготрајно.

Пристрасност је била толико јака, чак у тој мјери да су се докази о супротном сматрали небитним. У многим предметима ништа се није десило чак и кад су други свједоци оповргли свједочење неких свједока, што би требало да буде довољно за побуђење разумне сумње. Такође је било специфичних случајева када су свједоцима, који су и сами оптужени за ратне злочине и који су се у својим суђењима бранили, биле понуђене умањене казне или чак имунитет од кривичног гоњења ако би судијама рекли оно што исти желе да чују. Такође, објашњења и пресуде поменутог суда, као и многи аргументи тужилаца били су богати описима сцена ужаса, разарања и хаоса, али су пружали врло мало доказа који оптужене појединце директно повезују са злочинима. На примјер, иако се „командна одговорност“ формално спомиње у врло мало предмета, у стварности то значи да се „командна одговорност“ подразумијевала у готово свим предметима, јер у оваквим околностима нису потребни јасни, конкретни докази, већ само оптужба да је оптужени „знао или требало да зна“. То свакако не значи да је свака одлука или пресуда коју је донио МКСЈ била погрешна, али значи да постоји довољан разлог да се рад овог тијела чешће описује као политички подухват него као спровођење правде.

Можда најочитивији примјер „политичког“ суђења био је онај са највишим званичницима, попут суђења Радовану Караџићу. Суд и његови тужиоци провели су много времена описујући грозне сцене, нарочито у вези са Сребреницом, али су изнијели врло мало доказа који су наводно повезивали Караџића са догађајима који су описани. И тужилаштво и одбрана су изводили свједоке, али се само вјеровало свједоцима тужилаштва. Није било шансе да се Караџић прогласи невиним. Програшен је кривим јер је био предсједник Републике Српске, па је, стога, „морао знати“ и „морао одобрити“. Ово би се подразумевало у већини демократија (посебно на Западу), гдје би шеф државе сигурно знао за такву кривичну акцију. Али овај модел се није могао примијенити у Републици Српској током ратних сукоба, што је чињеница коју ни судије ни тужиоци нису разумјели. Па ипак, проглашен је кривим за геноцид, злочине против човјечности и кршење закона и обичаја ратовања. Наравно, сваки од ових злочина је гнусан, али је такође врло широк и може бити „свеобухватан“ злочин, који се може користити када против оптужених има мало или нимало доказа. Уколико се њихово значење разводњава, то су такође злочини који се могу починити практично против било које војске која се икада борила у било којем рату. Поново, ствар није у томе да је сваки оптужени појединачно невин за легитимну кривицу за ратне злочине, већ су се у многим предметима одиграле исте слабости својствене универзалној надлежности, правди побједника и политичким мотивима. У превише случајева утврђивање кривице једноставно није одржано „изван разумне сумње“.

Како би наведене тврдње биле јасније неопходно се осврнути на предмете пред МКСЈ који су везани за сребреничку регију. Када је ријеч о злочинима над српским становништвом ове регије, пред МКСЈ је вођен поступак само против Насера Орића. Пресудом претресног вијећа из 2006. године Орић је неправоснажно осуђен на двије године затвора зато што није извршио своју дужност надређеног да предузме неопходне и разумне мјере да спријечи убиства која су се десила у периоду од 27. децембра 1992. до 20. марта 1993. године у складу са члановима 3 и 7 (3) Статута. Међутим, пресудом Жалбеног вијећа из 2008. године уважена је жалба одбране и Насер Орић је правоснажно ослобођен по свим тачкама оптужнице.

Дакле, једини предмет који је вођен пред МКСЈ за злочине над српским становништвом у сребреничкој регији је претходно поменути предмет против Насера Орића. С обзиром на све злочине које су његове јединице починила над српским цивилима, а у неке од њих је био и лично умијешан, чини се да нема смисла да је овај предмет након жалбеног поступка завршио ослобађајућом пресудом. Ова ослобађајућа пресуда није једини примјер такве врсте, па се може поменути улога хрватског генерала Анте Готовине у операцији Олуја 1995. године, који је такође пресудом Жалбеног вијећа ослобођен кривице.

За злочине над бошњачким становништвом на подручју сребреничке регије пред МКСЈ до сада је вођен поступак против 27 лица, од чега је њих 20 правоснажно осуђено на четири доживотне казне и 272 године затвора (с тим да треба имати у виду да су нека од ових лица оптужена и осуђена за злочине на подручју више општина у БиХ, а не само за злочине на подручју сребреничке регије).

Слична је ситуација и са Судом Босне и Херцеговине (у даљем тексту: Суд БиХ) који је процесуирао већи број предмета, односно 137 лица за злочине који се доводе у територијалну везу са сребреничком регијом. За злочине над српским становништвом ове регије процесуирано је десет лица. Сва оптужена лица теретила су се за ратне злочине против цивилног становништва и/или ратне злочине против ратних заробљеника. Конкретно, за ратни злочин против цивилног становништва према КЗ СФРЈ (члан 142) оптужена су четири лица, за ратне злочине против цивилног становништва према КЗ БиХ (члан 173) два лица, за ратне злочине против ратних заробљеника према КЗ СФРЈ (члан 144) два лица и још два лица за ратни злочин против цивилног становништва и ратне злочине против ратних заробљеника према КЗ БиХ (члан 173. и 175). Поступак је окончан против девет оптужених те је њих троје правоснажно осуђено на 22 године затвора (једно лице за ратне злочине против цивилног становништва и ратне злочине против ратних заробљеника према КЗ БиХ, а два лица за ратне злочине против цивилног становништва према КЗ СФРЈ), пет оптужених је ослобођено кривице, а један оптужени је преминуо током поступка. Против једног лица поступак је у току.

За злочине над бошњачким становништвом на подручју сребреничке регије пред Судом БиХ оптужено је 127 лица. За кривично дјело геноцид према КЗ БиХ (члан 171) оптужено је 47 лица, за злочин против човјечности (ово дјело није било прописано у КЗ СФРЈ) према КЗ БиХ (члан 172) 64 лица, за ратни злочин против цивилног становништва према КЗ БиХ (члан 173) 12 лица и за ратни злочин против цивилног становништва према КЗ СФРЈ (члан 142) четири лица. Поступак је окончан против 65 лица, од чега је 35 правоснажно осуђено на 526 године затвора (13 лица за геноцид према КЗ СФРЈ, 16 лица за злочин против човјечности према КЗ БиХ и шест лица за ратни злочин против цивилног становништва према КЗ СФРЈ), 25 лица је ослобођено, а против пет лица поступак је обустављен због смрти оптужених. У току је поступак против 57 лица, док су предмети против још пет лица пренесени на друге судове.

Оптужнице за кривична дјела геноцид и злочини против човјечности потврђиване су искључиво за злочине над бошњачким становништвом. До сада још није подигнута ниједна оптужница за злочине над Србима у вези са кривичним дјелима геноцид и злочини против човјечности.

Правна перспектива

Према дефиницији УН-а, геноцид означава дјела почињена са намјером да се у потпуности или дјелимично уништи национална, етничка, расна или вјерска група као таква. Сам појам геноцид, кога је сковао Рафаел Лемкин, признат је од Генералне скупштине Уједињених нација 1948. године, а дефинисан је Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида 1951. године. Појам геноцид је потекао из времена извршења Холокауста током Другог свјетског рата, да би га касније, као најтежи облик злочина против човјечности, санкционисале Уједињене нације, Женевска конвенција и Међународни суд правде. Једном

скован, ретроактивно је брзо додијељен одређеним историјским догађајима, попут турског протјеривања Јермена током Првог свјетског рата или расељавања америчких Индијанаца са простора Сједињених Америчких Држава. Поред тога, данас велики број научника без дилеме говори и о геноциду над Србима у НДХ, на чијој територији је такође извршен Холокауст и геноцид над Ромима. Једноставније речено, то је термин који се повезује са намјерним процесом истребљења, и у том смислу, сам по себи не подлијеже појединачним преступницима осим ако нису дио споразума који његује такве планове. Чак и тада, било који манифест који промовише истребљење људске групе или њене културе без сумње би укључивао више појединаца.

Све радње које се не уклапају у ову дефиницију морају бити пресуђене као друге врсте ратних злочина. Сходно томе, појединачне епизоде насиља, као што су злочини или маскари, саме по себи не чине геноцид, без обзира на број жртава. То је посебно случај током оружаних сукоба када се масовно насиље сматра војном нужношћу. Јасно је да је злоупотреба етикете геноцид у политичке сврхе или сврхе подстицања међуетничке или било какве друге мржње несавјесна.

Када се говори о геноциду у контексту дешавања у сребреничкој регији и пресуда МКСЈ-а неоспорно треба критички посматрати чињеницу да је Трибунал имао сувише ограничен поглед на догађаје из јула 1995. године, иако нема назнака да судије нису поступале изузетно професионално и непристрасно. Међутим, МКСЈ није расправљао о разним мотивима попут оног да је и српска страна понудила размијену Сребренице и Жепе за територију под контролом Срба у и око Сарајева, није се осврнуо ни на константну војну пријетњу коју је представљала 28. дивизија Армије Републике Босне и Херцеговине која је била стационирана у Сребреници у тренутку демилитаризације од 1993. године. Уједно, ни о мотивацији за масакар није се довољно расправљало, већ је само приказано да је Војска Републике Српске слиједила јасну војну директиву да „очисти“ то подручје од војне пријетње оличене у хрватској и муслиманској офанзиви.

Наиме, чињеница је да је постојао план Војске Републике Српске да преузме контролу над територијом саме енклаве Сребреница, али логичан закључак је да је таква акција била од војног значаја из више разлога. Већ је речено да је то подручје било под контролом наоружаних бригада 28. дивизије Армије Републике Босне и Херцеговине чије је сједиште било у Сребреници, стога је јасно да су снаге Војске Републике Српске сматрале да требају да имају контролу над истим. Стално је постојала пријетња од наоружане 28. дивизије под командом Насера Орића, а јасно је да те трупе нису само постизале војне успјехе већ су починиле и ратне злочине над српским становништвом у њиховим селима. Управо су Директиве 7 и 7/1 ВРС донијете због пријетећих напада од стране хрватских и муслиманских снага. Најзад, анализирајући Директиве постаје јасно да је напад на енклаву био заснован на војној нужности, односно да је главни циљ био потпуно физичко одвајање Сребренице од Жепе чиме се требало спријечити појединачно комуницирање између ових енклава. Кориштени метод гранатирања како би цивили напустили то подручје прије него што се догоди велики напад

открива да није постојала намјера да се заробе и убију Муслимани. Да је уистину постојала демилитаризована енклава Сребреница под заштитом Уједињених нација, како је и требало бити, таква ситуација одговарала би руководству Војске Републике Српске, с обзиром на чињеницу да би им то омогућило распоређивање војника на неком другом фронту и засигурно не би планирали акцију заузимања Сребренице.

Поред тога, МКСЈ је сматрао да је у Сребреници, без обзира на њену малу величину, био смјештен значајан дио укупне муслиманске популације Босне и Херцеговине и да је постојала посебна намјера да се уништи заштићена група Муслимана као таква. Израз „значајан дио“ тумачи се тако да се на неоправдан начин разводњава његово оригинално значење. Према Рафаелу Лемкину и дефиницији геноцида, дјелимично уништење мора бити суштинске природе, у том смислу да утиче на цјелину, с обзиром на то да се Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида односи само на дјела која су масовних размјера. Правник који се међу првима бавио дефиницијом геноцида Нехемаја Робинсон такође је имао овакав став, објашњавајући да извршилац геноцида мора имати намјеру да уништи значајан број појединаца који су дио циљане групе. Тако да се слободно може констатовати да не постоји разлог зашто би се Конвенција тумачила на било који други начин. Ако имамо све ово у виду, услов из члана 2 Конвенције није испуњен јер број цивила и војника убијених у Сребреници није могао утицати на укупно муслиманско становништво у Босни и Херцеговини у смислу њиховог преживљавања.

Наиме, Војска Републике Српске је у неколико наврата саопштила своју одлуку о нападу и уништењу енклава, почев од 8. марта 1995. године, три мјесеца прије самог напада. Свијет је у тишини прихватио и очекивао војно уништење енклава Сребреница и Жепа, као што је детаљно описано у самом Извјештају. Стога, тих мјесеци Сребреница више није била симбол присуства Муслимана у том региону, али је постала симбол незаинтересованости свијета за њихово даље постојање. Јасно је да се у очима руководства Војске Републике Српске, као и остатка свијета, становништво Сребренице никако није могло сматрати репрезентативним или чак значајним дијелом муслиманског народа у Босни, а самим тиме није могла постојати ни намјера да се уништи значајан дио заштићене групе Муслимана. Свијет је поново открио своју савјест тек након откривања масакра. Међутим, Трибунал не може повезати напад на Сребреницу и исељавање муслиманског становништва са масакрима који су услиједили над заробљеним припадницима војне колоне и војно способним мушкарцима који су остали у Поточарима, јер такви планови за масакр нису постојали прије пада енклаве и формирања колоне.

Из правне перспективе, важно је разликовати војни напад на Сребреницу од масовних убиства која су услиједила након напада. Утврђено је да је ултиматум који је Младић објавио био у складу са једногодишњом праксом, уведеном већ у Директиви 4 донесеној у новембру 1992. године, гдје је наведено да се разоружају војно способни и наоружани мушкарци, а уколико не пристану, наређено је да их се уништи. Масовна погубљења након 12. јула лако се могу прихватити као стравична посљедица одбијања предаје. Тиме што се изузело разматрање мотива починилаца за убиство ових војно способних мушкараца, као што је по-

кушај елиминисања војне пријетње, како је одбрана тврдила, стандард вијећа Трибунала за утврђивање посебне намјере да се у цјелости или дјелимично униште Муслимани у Босни и Херцеговини био је непотпун.

Такође, проширивање значења одређених појмова по дефиницији, попут „дјелимично“, „значајан дио“ и „уништити“, такође наводи на погрешну примјену појма „геноцид“. У ствари, усвајањем тумачења геноцида које се не може и неће примијенити универзално, Вијеће је неодрживо проширило значење израза. У мјери у којој ово преломно откриће утиче на модерна тумачења геноцида, злочина против човјечности и ратних злочина, ово значи да би ограничавање налаза на злочине против човјечности – чиме би се одржале јасније разлике између ових група злочина – боље служило ауторитету Трибунала.

На крају, након темељне истраге Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године, закључује се да се у Сребреници није догодио нити појединачни злочин геноцида нити геноцид уопште. Иако Комисија не сматра убиства која су се догодила око Сребренице геноцидом, она у уважавању чињеницу да су хиљаде људи (углавном ратних заробљеника) убијене на најстрашнији начин и да одговорне за ове гнусне злочине треба казнити.

Налази Трибунала о геноциду неће издржати тест времена јер је Комисија увјерена да се злочини у Сребреници не могу сматрати геноцидом према одредби Члана VIa Римског статута у комбинацији са образложењем да се такво понашање мора догодити у контексту обрасца сличних поступака усмјерених против те групе или да је то понашање само по себи могло проузроковати такво уништење. У ширем смислу, од пресудног значаја за превенцију будућих геноцида је да се појам геноцида као злочина над злочинима не смије разводнити. Ако би се тај термин тако олако користио, као у случају догађаја у Сребреници током јула 1995. године, на крају би постао бесмислен. Ако се такво правно разумијевање оствари у будућности, наводи о геноциду постали би редовни сапутници сваке војске и заједнички за све сукобе и што је најважније носили би са собом мале посљедице.

Истовремено, оружани сукоби нису организовани спортови за гледаоце са јасним побједницима и губитницима. То су сложени догађаји са трајним психолошким импликацијама за све преживјеле. Више је него јасно да је становништво ове регије као и цијеле Босне и Херцеговине, без обзира на своју припадност, доживјело велику трагедију и нову трауму која се често надовезује на трауме из претходних ратова. Посљедице ратних страха су присутне код припадника свих страна у сукобу. Неопходно је изналазити начине да се те трауме адекватно третирају а друштву враћа узајамно повјерење и будуће помирење између осталог и кроз примјену ресторативне правде.

Основни циљ ресторативне правде је помирење – велико одступање од осветничког, казненог, ретрибутивног и стигматизијућег фокуса адверсаријалног модела правде. Модел америчких старосједилаца представљао је историјску перспективу, док јужноафрички и канадски процеси помирења представљају савремене примјере. У суштини, ресторативни процес/

процес помирења подразумијева преиспитивање рата у Босни и Херцеговини (1991-1995), као и свих ратова на Балкану (1991-2002), и требало би да укључује независну академску/правну анализу засновану на клиничком моделу АБВ, у којој „А” означава испитивање претходних (сличних) случајева или супротстављених варијабли које доводе до „Б”, одређено понашање (последњи ратови на Балкану) и „В”, настале последице услед „Б” – Дејтонски мировни споразум; МКСЈ; и МСП/МКС. У том циљу, фокус мора бити на самим „дјелима за која се оптужени терети“, а не на појединачним оптужницама са инхеретном пристрасношћу која се повезује са селективним пресуђивањем тужилаштва.

Крајњи циљ модела „ресторативне социјалне правде“ јесте сагледавање догађаја који се сматрају криминалним, да процијени судске поступке који су битни за спровођење правде (процедуралне наспрам дистрибутивне) и изложи редослијед догађаја који су се одвили (АБВ модел) тако да се може утврдити чињенично стање – које се затим може ширити без политичких, расних или вјерских пристрасности. Геополитичке, расне/етничке и/или вјерске пристрасности знатно се могу умањити усредсређивањем на догађаје за које се може подићи оптужница, а не само на појединачне оптуженике. Ово нуди бољу процјену правне етике, која је изостала током многих адверсаријалних поступака. Штавише, исход поступка ресторативне социјалне правде није поновно оптуживање или ослобађање од одговорности, већ представљање свих релевантних чињеница, укључујући и заједничке страхоте рата, посебно грађанских ратова. У складу с њим истрага треба да се прошири на спољне (посредничке) силе којима је сукоб смишљено погодовао тако што су често директно или индиректно погоршавали факторе који су продужавали трајање сукоба. Изнад свега, сви одрживи напори за обнављање социјалне правде морају да укључују све државе које су чиниле бившу Југославију.

Извјештај који се овдје подноси резултат је марљивог и интензивног рада независне Комисије, у трајању од отприлике године и по, а чији чланови су били објективни експерти, представници седам земаља, који су жарко жељели да дођу до историјских чињеница и чисто историјске истине. Нико од чланова Комисије није имао предрасуде ни према једној од страна из конфликта, нити је и један имао неке конкретне идеје у вези са природом и позадином конфликта.

Налази представљени у Извјештају ојачали су мишљење Комисије да је било њено право и дужност да поново истражи питања са различитих аспеката и да је научни приступ Комисије допринио бољем разумијевању догађаја, историјског и политичког контекста и јачине доказа предочених судовима.

До сада је било широко прихваћено тумачење да убиство 8.000 муслиманских мушкараца наликује геноцидним злочинима које су починили нацисти, систематски одвајавши Јевреје и друге мањине од остатка становништва, да би их потом убили. Налази Комисије показују да се злочин такве природе није догодио. Штавише, Комисија је утврдила да су муслиманске снаге 28. дивизије Армије Републике БиХ унутар Сребренице формирале војну колону са више од 12.000 припадника војске која се пробила кроз формације српске војске и

крнула према муслиманској територији. Напади на ову колону, који су проузроковали смрт приближно четири до пет хиљада припадника 28. дивизије Армије Републике БиХ, могу се сматрати легитимним војним акцијама. Међутим, погубљење 2.500-3.000 војних затвореника, укључујући неколико стотина мушких цивила из базе Поточари, поред неколико стотина размијењених војника, представља ратни злочин. Комисија не сумња у злочиначку природу ових убистава.

Међутим, не може се утврдити да су та убиства почињена са било којом другом намјером, осим да се елиминише војна пријетња у периоду након војног напада хрватских и муслиманских снага на српску територију (операција „Олуја“). Што се тиче постојања посебне намере да се уништи заштићена група, налази МКСЈ-а нису коначни. Комисија није успела да идентификује нити један случај у којем су судије МКСЈ-а расправљале о било којем другом мотиву за убиство, осим о геноциду. Вијећа МКСЈ-а нису ни једном расправљала о чињеници да су Срби претрпили геноцид који су починили Хрвати уз помоћ Муслимана током Другог свјетског рата и да су Срби у више од 150 насеља у и око сребреничке регије претрпили бруталне нападе и етничко чишћење од стране муслиманских снага у 1992. и 1993, па чак и 1995. години. Протумачила је масакре у сребреничкој регији као отворену поруку послату свим муслиманима у Босни да их чека иста судбина. Комисија је показала да нема доказа о таквој намјери.

Имајући у виду разноликост различитих контекста, постало је јасно да се не може дати тачан број различитих начина смрти; стога смо покушали да дамо што тачније процјене. Комисија сматра да се, у складу са свим чињеницама из њеног истраживања, појам „геноцид“ не може корисити за описивање тих трагичних догађаја.

Комисија је свјесна да су раније комисије дошле до другачијих закључака, међутим, само су чињенице биле те које су диктирале резултате Извјештаја који се овдје подноси, те се из тог разлога може констатовати да сви чланови коначне резултате сматрају чврстим, објективним, тачним са историјског аспекта, те прецизном анализом.

Комисија је уложила све напоре и енергију како би дошла до историјских чињеница. Чланови Комисије интензивно су радили на истраживању трагичних догађаја и аутентичној анализи истих.

Комисија се састојала од различитих експерата из више земаља који су представљали разне културе и менталитете. Природно је, из тог разлога, да су током њеног рада, чланови имали неке расправе и дилеме. Ипак, Извјештај су таквог какав јесте потписали сви њени чланови, који се у потпуности слажу са финалним закључцима истог. Извјештај представља циљ чланова Комисије да разоткрију чињенице иза конфликта у Сребреници и склоне параван који је сакривао неке од историјских детаља у вези са тим истим конфликтом. Извјештај је један пристојан и аутентичан документ без предрасуда у њему.

Завршни Извјештај Комисије требао би помоћи у суочавању с прошлости, доведе до јачања повјерења и толеранције међу народима Босне и Херцеговине и олакша коначно по-

мирење и суживот свих садашњих и будућих генерација. Комисија није имала за циљ да маргинализује или умањи патњу било којег народа; управо супротно, њени чланови изразили су своје најдубље поштовање и саосјећање са свим жртвама из свих културних и етничких група које су трагично изгубиле живот у разарањима током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Комисија је настојала да до истине дође објективним испитивањем чињеница у вези са догађајима из оружаног сукоба на овом подручју и примјеном неселективног поступка ресторативне правде, вјерујући да се само на тај начин може патња људи смјестити у контекст и на крају довести до помирења и дијалога.

Комисија се нада да ће након овог Извјештаја бити предузети конкретни кораци ка суочавању са прошлошћу, како страна у сукобу, тако и представника међународне заједнице, међународних организација и удружења жртава рата. Један од таквих корака могао би бити одавање почasti жртвама свих страна на мјестима њихових страдања од стране представника свих горе наведених. Истинско и недискриминаторно одавање почasti свим невиним жртвама од стране заједничких делегација горе наведених страна корак је који може допринијети заједничком суочавању са прошлошћу и бољем разумијевању универзалне истине о достојанству и вриједности сваког људског живота.

Комисија даље препоручује покретање отвореног дијалога између жртава свих зараћених страна, па чак и починилаца, гдје је то могуће, у сребреничкој регији и цијелој Босни и Херцеговини.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

Захтјеви за уступање информација

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Federal Pension and Disability Insurance Institute, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of Army of Bosnia and Herzegovina members from the pre-war municipalities of Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija, and Ključ that were killed during the war (1992-1995) in Bosnia and Herzegovina, based on whose deaths their families have a vested right to a family pension granted by the Federal Pension and Disability Insurance Institute.

Reason for requesting access to information is that the data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

A handwritten signature in blue ink, reading 'Gideon Greif'.

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Тре Ласенетових жртава 4, Бања Лука, тел: 051/247-472, факс: 051/247-397, E-mail: rciz@rciz.vladys.net www.rciz.org

Број: 08/4.01/773-75-163/18

Дана: 27.02.2020. године

**ФЕДЕРАЛНО МИНИСТАРСТВО ЗА ПИТАЊЕ БОРАЦА И ИНВАЛИДА
ОДБРАМБЕНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА
Хамдије Њемерлића 2, 71 000 Сарајево**

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01,

48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године:

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Граф.

Имајући у виду надлежности Федералног министарства за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Располагање податке о броју страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладов, Шековићи и Калесија (Осмаш).
- Списак страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладов, Шековићи и Калесија (Осмаш).

Споштовање,

ЗА ДИРЕКТОРА
г-р Мисирад Којић

[Одговор никада није стигао]

**Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995**

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the FB&H Ministry of the Internal Affairs, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- All data available on the number of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- List of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

Endow Est

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел. 051/247-472, факс: 051/247-997, E-mail: rcirz@rcirz.vladara.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-159/18

Дана: 27.02.2020. године

**МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА ФЕДЕРАЦИЈЕ БОСНЕ И
ХЕРЦЕГОВИНЕ**

Мехмед Спихе 7, 71000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01,

48/11) подносио захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предсједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гилсон Трајф.

Имајући у виду надлежности Министарства унутрашњих послова Федерације Босне и Херцеговине, обраћамо нам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Расположиве податке о броју страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладан, Шековићи и Калесија (Осмићи).
- Списак страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладан, Шековићи и Калесија (Осмићи).
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима Федерације Босне и Херцеговине, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

г-л ДИРЕКТОРА
г-р Милорад Којић

Bosna i Hercegovina
Federacija Bosne i Hercegovine
FEDERALNO MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
FEDERALNO MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA
FEDERALNA UPRAVA POLICIJE
SARAJEVO

Bosnia and Herzegovina
Federation of Bosnia and Herzegovina
FEDERATION MINISTRY OF INTERIOR
DIRECTORATE OF FEDERATION POLICE
SARAJEVO

PRIMLJENO	U J	ST	2020
DR. RED.	OPU	PRATOP	BRUJEDNOĆ
08/4.01/773-75-159/18			459/18

Broj: 08-45-1-653/20

Datum: 30.03.2020. godine

Na osnovu člana 14. i 19. Zakona o slobodi pristupa informacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“ broj: 32/01 i 48/11), (u daljem tekstu ZOSP: FBiH) i Rješenja Federalne uprave policije broj: 09-19/1-30-2-125 od 20.02.2020. godine, postupajući po pisanom zahtjevu Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženja nestalih lica, Ministarstva pravde RS-a iz Banjaluke (u daljnjem tekstu: podnosilac zahtjeva), službenica za informisanje Federalne uprave policije, d o n o s i

RJEŠENJE

Odobrava se pristup informacijama u cjelosti podnosiocu zahtjeva, kojim su tražene informacije o broju stradalih lica, prema godinama stradanja i statusu žrtve, spisak stradalih lica prema godinama stradanja i statusu žrtve u periodu 1992-1995. godine na područjima prijeratnih opština Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići i Kalesija (Osmaci), te izjave svjedoka preživjelih u proboju nakon napuštanja Srebrenice 11. jula 1995. godine, na putu Srebrenica-Tuzla, ili ka drugim prostorima Federacije BiH.

Obrazloženje

Dana 17.03.2020. godine Federalna uprava policije zaprimila je zahtjev podnosioca broj: 08/4.01/773-75-159/18 od 27.02.2020. godine, koji je sadržavao dovoljno podataka potrebnih za postupanje u smislu člana 11. stav 2. Zakona o slobodi pristupa informacijama u FBiH.

Postupajući po predmetnom zahtjevu, zatraženo je od nadležne organizacione jedinice Uprave, Centra za istraživanje ratnih zločina, postupanje po istom, koji su dostavili obavijest da su izvršenim provjerama kroz postojeće službene evidencije utvrdili da isti ne raspolažu sa traženim podacima. Dalje je navedeno da Centar za istraživanje ratnih zločina postupa isključivo po izdatim naredbama Tužilaštva BiH i drugih nadležnih tužilaštava u BiH i konstatovano je da Centar u svom radu nije zaprimio nijednu naredbu nadležnih tužilaštava u kojoj je bilo traženo prikupljanje gore navedenih traženih podataka, te da se takvi podaci pokušaju dobiti od Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH, Instituta za nestale osobe BiH i Instituta za istraživanje ratnih zločina.

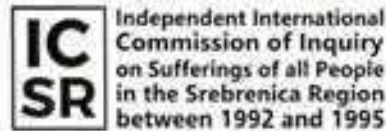
Na osnovu izloženog, odlučeno je kao u dispozitivu Rješenja.

Pouka o pravnom lijeku: Protiv ovog rješenja može se podnijeti prigovor zamjeniku direktora Federalne uprave policije u roku od 8 (osam) dana od dana prijema rješenja.

SLUŽBENICA ZA INFORMISANJE

Dostavljeno:
- podnosiocu zahtjeva (redovnom poštom)
- a/a

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Federal Pension and Disability Insurance Institute, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of Army of Bosnia and Herzegovina members from the pre-war municipalities of Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija, and Kladanj that were killed during the war (1992-1995) in Bosnia and Herzegovina, based on whose deaths their families have a vested right to a family pension granted by the Federal Pension and Disability Insurance Institute.

Reason for requesting access to information is that the data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Трг Јасеновачких жртва 4, Бања Лука, тел. 051/247-472, факс 051/247-397, E-mail: rcirz@rcirz.ladom.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-160/18

Дана: 27.02.2020. године

ФЕДЕРАЛНИ ЗАВОД ЗА ПЕНЗИЈСКО И ИНВАЛИДСКО ОСИГУРАЊЕ
Доживотна 2, 71000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација-

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01, 48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гилсон Трајф.

Имајући у виду надлежности Федералног завода за пензијско и инвалидско осигурање, обрађамо вам се са захтјевом да закључно са 31.12.2019. године:

- Списак припадника Армије Босне и Херцеговине из приједних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница, Калесија и Кладањ који су погинули током рата (1992-1995) у Босни и Херцеговини, а на основу чије су погибље њихове породице оствариле право на породичну пензију од стране Федералног завода за пензијско и инвалидско осигурање.

С поштовањем,

Д. ДИРЕКТОРА
мр Милорад Којић

88000 Mostar, Dubrovačka bb.
Tel. +387 36 445 670
Fax +387 36 445 693
e-mail: ured.direktora@fzmlopio.ba
71000 Sarajevo, Ložionička broj 2.
Tel. +387 33 723 125
Fax +387 33 723 200

Broj: FZ1/3-04-7-152-2/20
Sarajevo, 14.04.2020. godine

BOSNA I HERCEGOVINA
Republika Srpska
Ministarstvo pravde
Republički centar za istraživanje rata,
ratnih zločina i traženje nestalih lica

PREDMET: Obavijest, dostavlja se
Veza: Veš akt, broj: 08/4.01/773-75-160/18 od 27.02.2020. godine

Zahtjevom za pristup informacijama Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica od dana 27.02.2020. godine, od strane Federalnog zavoda za penzijsko i invalidsko osiguranje zatražen je spisak pripadnika Armije Bosne i Hercegovine iz prijeratnih opština: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija i Kladanj koji su poginuli tokom rata (1992-1995) u Bosni i Hercegovini i na osnovu čije su pogibe njihove porodice ostvarile pravo na porodičnu penziju od strane Federalnog zavoda za penzijsko i invalidsko osiguranje.

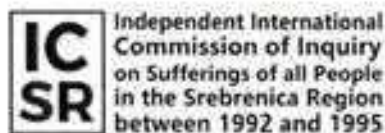
Članom 1. Zakona o slobodi pristupa informacijama („Službene novine FBiH“, broj 32/01 i 48/11) propisano je da osnovni cilj Zakona jeste utvrditi da informacije pod kontrolom javnog organa predstavljaju značajno javno dobro i da javni pristup informacijama potiče veću transparentnost i odgovornost javnih organa, što je neophodno za demokratski proces, te utvrditi da svaka fizička ili pravna osoba ima pravo pristupa ovim informacijama u najvećoj mogućoj mjeri, u skladu sa javnim interesom, te da javni organi imaju odgovarajuću obavez u prapocet informacije.

U predmetnom slučaju se ne radi o informacijama koje su nastale u okviru djelokruga rada Federalnog zavoda (dokumentacija iz postupaka javnih nabavki, podaci o plaćama službenika, izvještaji o radu, podaci o konkursnim procedurama i sl.), nego o informacijama koje su nastale u upravnim postupcima koji su se vodili po zahtjevima korisnika prava.

Nadalje, ukazujemo na odredbu člana 6 Zakona o matičnoj evidenciji osiguravnika i korisnika prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja (Službene novine FBiH, broj 52/11) kojom je propisano da se u matičnoj evidenciji vode podaci o osiguravnicima, osiguranim osobama i osobama kojima je penzijski staž utvrdjen rješenjem, odnosno kojima je vrijeme provedeno u radnom odnosu upisano u radnu knjižicu, kao i osobama osiguranim po međunarodnim ugovorima o socijalnom osiguranju obveznicima uplate doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje osobama koje su ostvarile prava iz penzijskog i invalidskoga osiguranja na način propisan Zakonom.

Imajući u vidu naprijed navedeno, ovim putem Vas obavještavamo da Federalni zavod za penzijsko i invalidsko osiguranje ne vodi evidenciju o licima poginulim za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992 - 1995. godine, odnosno ovaj Zavod nije zakonom obavezan da vodi evidenciju o poginulim licima iz kojih je ostvareno pravo na porodičnu penziju, iz kojih razloga jasno proizilazi da nismo u mogućnosti postupiti po Vašem traženju.

DIREKTOR
[Signature]
Mr. Zjod Kenedy

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Intelligence and Security Agency of Bosnia and Herzegovina, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995.

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Трг Јасеновачкиот артаво 4, Бања Лука, тел: 051/247-472, факс: 051/247-597, E-mail: rciz@rciz.vladan.net, www.rciz.org

Број: 08/4.01/773-75-162/18

Дана: 27.02.2020. године

ОБАВЕШТАЊНО БЕЗБЈЕДНОСНА АГЕНЦИЈА БИХ
Мехмеда Спахе 7, Сарајево 71 000

Предмет: Захтјев за уступање информација-

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 7.2.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са наменутим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини („Службени гласник Босне и Херцеговине“, број 28/00) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Обавјештајно Безбједносне Агенције БиХ, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или ка другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете

С поштовањем,

ЗА ДИРЕКТОРА
др Милош Којић

[Одговор никада није стигао]

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Ministry of Defence of Bosnia and Herzegovina, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- Number of members of the 8th Operations Group, subsequently the 28th Division of the 2nd Corps of the Army of Bosnia and Herzegovina, killed during the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995);
- List of members of the 8th Operations Group, subsequently the 28th Division of the 2nd Corps of the Army of Bosnia and Herzegovina, killed during the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995);
- Documentation concerning the breakthrough of the 28th Division of the Army of Bosnia and Herzegovina after its departure from the Srebrenica enclave on 11 July 1995;
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Trg Jасеновачких жртва 4, Београд, Република Српска, 051/247-472, факс 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz.vladrs.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-164/18
Дана: 27.02.2020. године

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
Хамлије Крешевљакочића 98, 71000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је добијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини („Службени гласник“ Босне и Херцеговине“, број 28/00) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предсједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гилсон Грајф.

Имајући у виду надлежности Министарства одбране БиХ, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите следеће информације:

- Број погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине током рата у Босни и Херцеговини (1992-1995)
- Списак погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине током рата у Босни и Херцеговини (1992-1995)
- Документација која се односи на пробој 28. дивизије АБиХ након напуштања енклаве Сребреница 11. јула 1995. године.
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
Министарство одбране

BOSNA I HERCEGOVINA
Ministarstvo odbrane-obrane

РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА,
РАТНИХ ЗЛОЧИНА И ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

ОПШТИНА	БРОЈ	ДАТУМ	ПРИЛОЖИ	ВРЕДНОСТ
08/11	04/11	23-2	5-14/15	

Број: УП-1-14-35-2-10-4/20
Сарајево, 31.03.2020. године

На основу члана 193. став 1. Закона о управном поступку („Службени гласник БиХ“, број 29/02) и у складу са чланом 14. став 3. Закона о слободи приступа информацијама у БиХ („Службени гласник БиХ“, број: 28/00, 45/06, 102/09, 62/11 и 100/13), а рјешавајући по захтјеву Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, доносим:

Р Ј Е Ш Е Њ Е

Не удовољава се захтјеву Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, за приступ информацијама које се односе на страдања свих народа у сребреничкој ретији у периоду 1992.-1995. године.

Образложење

Разматрајући запримљени захтјев за уступање информација Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, који се позивају на Закон о слободи приступа информацијама у БиХ, тражећи приступ информацијама које се односе на страдања свих народа у сребреничкој ретији у периоду 1992.-1995. године, а које су им потребне за рад Независне међународне комисије ради објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке ретије у периоду 1992.-1995. године.

Тражене су следеће информације:

1. Број погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ током рата у БиХ (1992.-1995.).
2. Списак погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ током рата у БиХ (1992.-1995.).
3. Документација која се односи на пробој 28. дивизије АБиХ након напуштања сиклаве Сребреница 11. јула 1995. године,
4. Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или ка другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а које се налазе у архивима које посједујете.

Разматрајући захтјев који се односи на горе наведено утврђено је следеће:

Поступајући по захтјеву, утврђено је да се ради о документацији чији је власник Министарство одбране БиХ на основу члана 70. став (3) Закона о добрани БиХ („Службени гласник БиХ“, број: 88/05).

Од дана ступања на снагу Закона о добрани Босне и Херцеговине најје сачињен никакав релевантни правни акт из члана 73. овог Закона, којим би се окончало располагање имовинским правима између пријављених ентитетских министарстава добране и Министарства одбране БиХ. На снази је члан 74. Закона о добрани БиХ, који забрањује било какво располагање имовином из члана 70. став (3) овог Закона, односно

Сарајево, Х. Крешевљаковића 98. тел. (+387 33) 286 683, фак. (+387 33) 28 66 85

у овом случају архивом, списима и другим документима чији ствараоци су пријашња ентитетска министарства и војске, а затечени су у војним објектима на дан 01.01.2006. године.

Чланом 16. Закона о архивској грађи и архиву Босне и Херцеговине („Службени гласник БиХ“, број:16/01), прописано је да је јавна архивска грађа доступна за коришћење 30 година од њеног настанка, и може се користити у научне, образовне, васпитне, културне, пословне и друге сврхе по истеку овог рока, ако захтјевом ствараоца није другачије одређено.

Закон о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини, у овом случају не може бити примјењен а да се не прекорне горе наведени закони.

Архивска грађа и документација из периода настанка 1992.-1995.године, ствараоца пријашњих ентитетских војски није припремљена за јавно коришћење и публиковање. Иста је доступна Међународном суду за ратне злочине починене на подручју бивше Југославије у Хагу (ИСТУ), Тужилаштву и Суду Босне и Херцеговине као доказни материјал у поступцима процесуирања ратног злочина и ентитетским министарствима у чијој надлежности је рјешавање статусних питања борачке популације по основу припадности.

У вези са напријед наведеним, ријешено је да се нису стекли законом прописани услови за коришћење документације из периода настанка 1992.-1995.године, ствараоца пријашњих ентитетских војски, у научне, образовне, васпитне, културне, пословне и друге сврхе, те је захтјев Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, за добијање одобрења за приступ наведеној грађи, преурањен.

На основу изложеног ријешено је као у диспозитиву.

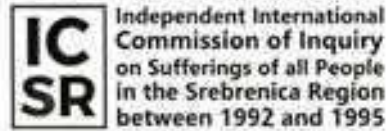
Правна поука: Против овог рјешења може се подијети жалба Жалбеном саопштењу Савета министара Босне и Херцеговине, Тре БиХ 1, Сарајево, у року од 15 дана по пријему овог рјешења.

Достављено:

- Република Српска
Министарство правде
Републички центар за истраживање рата,
Ратних злочина и тражење несталих лица
Тре Јасеновачких жртава број 4
78000 Бања Лука (уз достављању);
- Архива.

МИНИСТАР
др Сифет Почић

Date: 26 February 2020.

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Missing Persons Institute of Bosnia and Herzegovina, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of missing persons, name, date, and circumstances of disappearance included, whose disappearance is war-related (1992-1995) and happened in the municipalities of Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija, and Kladanj.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Трг Јасеновачких жртава 4, Београд, тел./551/247-472, факс/051/247-597, e-mail/rcirz@rcirz.vladanet.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-161/18
Дана: 27.02.2020. године

ИНСТИТУТ ЗА НЕСТАЛА ЛИЦА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
Хамлије Чемерлића 2/15, 71 000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштомали

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 7.2.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини (“Службени гласник Босне и Херцеговине број 28/00) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године:

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Института за нестала лица Босне и Херцеговине, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

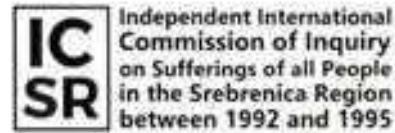
- Списак несталих лица, са именима, датумом и околностима нестанка, а која се односе на ратна дешавања (1992-1995) који су нестали у општинама Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница, Калесија и Кладан.

С поштовањем,

в.д. ДИРЕКТОРА

 ир Милорад Којић

[Одговор никада није стигао]

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Potočari Memorial Centre, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of 8382 persons, personal details, dates, circumstances, and other relevant information concerning their deaths included, who are classified in the Potočari Memorial Centre as victims of war-related events of July 1995.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Београд, Јасеновачких жртва 4, Бања Лука, тел. 051/247-472, факс 051/247-597 Е-маил: rccrz@ccrz.vladars.net www.rccrz.org

Број: 08/4.01/773-75-165/18

Дана: 27.02.2020. године

МЕМОРИЈАЛНИ ЦЕНТАР ПОТОЧАРИ
Потоцари бб, 75 430 Сребреница

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о приступу информацијама у РС („Службени гласник Републике Српске“ број 20/01) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутно председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гилеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Меморијалног центра Поточари, обраћамо вам се са захтевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Списак 8382 лица са генералијским подацима, датумом, околностима и осталим релевантним подацима о њиховом страдању који се у МЦ Поточари воде као жртве ратних дешавања у јулу 1995. године.

С поштовањем,

[illegible]

Broj: 02-02-3-238-1/20
Srebrenica, 16.03.2020. godine

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica
78000 Banja Luka
Bosna i Hercegovina

N/r Miloradu Kojiću, direktoru

PREDMET: ODGOVOR NA VAŠ ZAHTJEV BROJ 08/4.01/773-75-165/18

Podstawy:

Obavještavamo Vas da nismo u mogućnosti udovoljiti Vašem Zahtjevu broj 08/4.01/773-75-163/18 od 16.03.2020. godine. Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine nije dužan dostavljati informacije po osnovu Zakona o pristupu informacijama u Republici Srpskoj ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj 20/01).

Napominjemo da je Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine osnovan u skladu sa Zakonom o registraciji pravnih lica koja osnivaju institucije Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH", br. 33/02 i 37/03).

Imajući to u vidu, ova institucija ne potpada pod definiciju 'javnog organa', dužnog da objavi informacije po zahtjevu fizičkog ili pravnog lica u skladu sa Zakonom o pristupu informacijama u Republici Srpskoj ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj 20/01), na koji se pozivate u zahtjevu.

Osim navedenog, sam zahtjev je pogrešno naslovljen na "Memorijalni centar Potočari", te Vas upućujemo da u službenoj komunikaciji koristite službeni naziv institucije "Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine".

Na koncu, biću slobodan da Vam se u lično ime obratim i da Vas malo obrazujem. Gospodine Kojiću, ne postoje „ratna dešavanja u julu 1995. godine“. Sve relevantne činjenice u vezi sa genocidom nad Bošnjacima istočne Bosne u periodu između aprila 1992. godine i jula 1995. godine ustanovljene su mimo razumne sumnje pred nizom međunarodnih i domaćih sudova, na sudenijima vodećim i srednjerangiranim političkim i vojnim rukovodiocima bosanskih Srba. Genocidni karakter događaja iz jula 1995. godine takođe je nedvojbeno utvrđen. U to ime Vas upućujem na javno dostupne dokaze o tome, u formi dokumenata i svjedočanstava, korištene pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnim sudom pravde.

U zaključku, podsjećam Vas da je zakonski mandat Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, očuvanje sjećanja na žrtve genocida koji su počinile vojska i policija bosanskih Srba. U suprotnosti je sa slovom i duhom mandata koji nam je povjeren da na bilo koji način doprinosimo negiranju ili normalizaciji negiranja genocida. Tzv. komisija u čije ime se obraćate nije ništa drugo nego nastavak kampanje sistematskog i sistemskog negiranja genocida. Uvjeran sam da će skončati na isti način kao i tzv. „Istorijski projekt Srebrenica“, koji je također plaćen iz budžeta, odnosno narodnim pazama: pronevjerom, utajom i krivičnim gonjenjem.

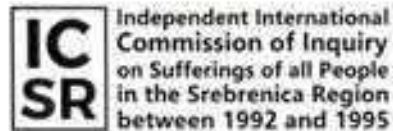
S poštovanjem,

Dž. Emir Suljagić

VD Direktora Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari

Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Tuzla Canton Ministry of the Internal Affairs, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- All data available on the number of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- List of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јосиповичевих жртава 4, Београд, тел. 051/247-472, факс 051/247-397, E-mail: rcirz@rcirz.vladanet.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-166/18

Дана: 27.02.2020. године

МУП ТУЗЛАНСКОГ КАНТОНА
Туралибегова 66, 75 000 Тузла

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутом Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“ број 32/01, 48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предсједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Едсон Грајф.

Имајући у виду надлежности МУП Тузланског Кантона, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Расположиве податке о броју страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладан, Шековићи и Калесија (Осмање).
- Списак страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладан, Шековићи и Калесија (Осмање).
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима Федерације Босне и Херцеговине, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједуете.

С поштовањем,

ЈА ДИРЕКТОРА
г-р Милош Којић

Bosna i Hercegovina
Federacija Bosne i Hercegovine
Tuzlanski kanton
Ministarstvo unutrašnjih poslova
Uprava policije
Tuzla

Broj: 08-06/3-1-03.2-3-1043/20/ KN
Datum: 15.04.2020. godine

POSREDOVANJE			
POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE
1	2	3	4
1	2	3	4
1	2	3	4
1	2	3	4

REPUBLIKA SRPSKA
MINISTARSTVO PRAVDE

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica

BRANKA LUKA

PREDMET: Obavijest, dostavlja se:-

V. E. Z. A : Vaš akt broj: 08/4.01/773-75-166/18 od 27.02.2020. godine

U vezi vašeg akta broj i datum veze, obavještavamo Vas da su službenici MUP TK-a postupajući po predmetima ratnih zločina, predmetne materijale dostavljali nadležnim tužilaštvima, te određen broj predmeta ustupili drugim policijskim agencijama. Također vas obavještavamo da se za podatke vezano za informacije tražene aktom veze obratite Institutu za nestale osobe BiH.

DOSTAVLJENO:

-Naslovu,

- a/a.

NAČELNIK UNIFORMISANE POLICIJE
GLAVNI INSPEKTOR

Nerres Siljegović

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

RECEIVED	
INDEPENDENT INTERNATIONAL COMMISSION OF INQUIRY ON SUFFERINGS OF ALL PEOPLE IN THE SREBRENICA REGION BETWEEN 1992 AND 1995	
DATE	26 FEB 2020
TIME	10:00
BY	107/13

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law, University of Sarajevo, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- Names of fatalities, by age and casualty status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H [Federation of Bosnia and Herzegovina], which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Трг Јасеновачких жртва 4, Бања Лука, тел: 051/247-472, факс: 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz-studies.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-167/18
Дана: 27.02.2020. године

УНИВЕРЗИТЕТ У САРАЈЕВУ
Институт за истраживање злочина против човјечности и међународног права
Универзитета у Сарајеву
Халида Назичића 4, 71 000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација-

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), о чијем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01),

48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Института за истраживање злочина против човјечности и међународног права Универзитета у Сарајеву, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Имена смртно страдалих лица по годинама и статусу страдања (војник-цивил), а која су страдала у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладањ, Шековићи и Калесија (Осмањ).
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другом просториона ФБиХ, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

д-р ДИРЕКТОРА
др Милорад Косић

[Одговор никада није стигао]

Прилог 2

Цивилне и војне жртве

2.1. Фотографије једног броја спомен обиљежја страдалог српског становништва прикупљене истраживањем Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа од 1992. до 1995. године

Спомен обиљежје у мјесту Кравица за 3267 страдала цивила и војника
у средњем Подрињу (регија Сребреница) 1992-1995. г.
и за 6469 жртава Геноцида 1941-1945. г.

Споменик страдалом цивилном и војном становништву мјеста Склани

Споменик страдалом цивилном и војном становништву мјеста Залазје

Споменик страдалом цивилном и војном становништву мјеста Брежани

Споменик страдалом цивилном и војном становништву мјеста Жежестица

Дио спомен гробља у Братунцу гдје је такође сахрањено страдало цивилно и војно становништво Српске националности.

Спомен соба у Сребреници страдалим Србима из овог града са фотографијама за један дио страдалих. Спомен соба се налази у просторији Православне Цркве пошто није одобрен ни један јавни простор за ову намјену у граду Сребреници.

Спомен соба у Братунцу страдалом Српским цивилима и војницима са фотографијама за један дио страдалих.

Прилог 2

Цивилне и војне жртве

2.1. Фотографије одређених спомен обиљежја страдалих Муслимана/Бошњака настале теренским истраживањем Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа од 1992. до 1995. године

Спомен плоча војницима и цивилима засеока Чанчари⁷

Спомен плоча погинулим шехидима (погинулим војницима) у селу Хрнчићи

Спомен плоча у знак сјећања на шехиде (погинуле војнике) села Бараковићи

Спомен плоча у знак сјећања на жртве рата 1992-1995. године у селу Бљечева

Спомен обиљежје у селу Доња Каменица

Спомен обиљежје шехидима (погинулим борцима) села Горња Каменица

Спомен обиљежје страдалим у селу Глогова

Спомен обиљежје жртвама „агресије и геноцида 1992.1995. године“ у селу Пољак

МЦ Поточари – Шехидско гробље. Иако су надгробни споменици на овом гробљу намијењени искључиво за шехиде (војнике погинуле за Ислам), на овом гробљу су, поред припадника 28. дивизије АРБиХ погинулих у борби, сахрањени и заробљени па стријељани припадници ове формације, те војно способни мушкарци заробљени у бази УН-а у Поточарима али могуће и мањи број цивила који се пробијао из окружења у оквиру 28. дивизије АРБиХ.

БИОГРАФИЈЕ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

ГИДЕОН ГРАЈФ

Стручњак је за историју холокауста и Другог свјетског рата, модерну јеврејску историју, историју концентрационих логора и логора за истребљење, посебно за Аушвиц, Мајданек и Јасеновац. Стекао је факултетску диплому и мастер диплому из јеврејске историје, историје Државе Израел, а докторирао је у пољу јеврејске модерне историје. Професор и ментор му је био корифеј историје Холокауста на територији Југославије, професор из Израела, Менахем Шелх. Током својих студија, као и по завршетку истих, био је аутор низа радио документа-раца и документарних филмова на тему Другог свјетског рата, Холокауст и слично. Профе-сор Грајф је био ангажован као професор, предавач и истраживач на универзитетима у Тел Авиву, Бечу, Остину, Мајамију и другдје. Дугогодишњи је руководиоца деска за Њемачку и Пољску у одјељењу за Европу Јад Вашема у Израелу, те уредник публикација, историчар, педагог, предавач и виши истраживач у овој свјетски познатој институцији. Кроз дуги низ година рада написао је и приредио велики број дјела и научних радова те књига, као што је на примјер *Плакали смо без суза*, књига која је била инспирација за награђивани филм *Саулов син*. Објављује своје радове и књиге на више свјетских језика. Учествовао је и ауторски био ангажован на припремама неколико енциклопедија Холокауста објављеним на више језика.

Тренутно је главни историчар и истраживач Института за образовање, документацију и истраживање Холокауста „Шем Олам” у Izraelu, виши историчар и истраживач у Фондацији за едукативне пројекте о холокаусту у Мајамију на Флориди, предавач на Универзитету у Тел Авиву, као и на другим академским центрима у Израелу, савјетник, преводилац и тумач у Државном музеју Аушвиц-Бирекенау у Пољској, члан Америчког међународног савјето-давног одбора за интервјуисање жртава при Фондацији Јеврејског центра Аушвиц из Њујор-ка, смештеној у Освјенћиму/Аушвицу у Пољској.

ЈУКИ ОСА

Јуки Оса је професорица политичких наука на Факултету постдипломских студија друштвене организације на Универзитету Рикјо у Токију. Од 2008. до 21. јуна 2021. године предсједница је јапанске хуманитарне невладине организације Асоцијације за помоћ из Јапана, основане 1979. године. Од јуна 2021. године је на позицији Предсједавајуће ове Асоцијације. Раније је, као шеф операција за ванредну помоћ, била ангажована у програмима Асоцијације за помоћ у Камбоџи, бившој Југославији, Мозамбику, на Косову, у Чеченији, Авганистану и тако даље. Била је представник на терену испред Удружења за помоћ у региону бивше Југославије између 1994. и 1995. године. Као члан Међународног покрета за забрану мина, водила је јапанску кампању за забрану мина током и након Отавског процеса. Била је истраживач за *Извјештај о надзирању мина* за Кину у периоду од 1998. до 2008. године. Била је члан Савјетодавне групе Централног фонда за реаговање на хитне ситуације Уједињених нација од 2012. до 2015. године и Јапанске националне комисије за УНЕСКО од 2013. до 2017. године. Од 2016. године члан је Управног одбора Института Уједињених нација за обуку и истраживање. Аутор је књига и чланака на тему Сребренице, људске безбједности, мина и противминског дјеловања, хуманитарне помоћи и помоћи у ванредним ситуацијама, цивилно-војних односа и тако даље. Стекла је докторат из људске безбједности на Факултету постдипломских студија Универзитета у Токију, а факултетску диплому и мастер диплому из политичких наука на Универзитету Васеда.

СТИВЕН МЕЈЕР

Донедавно је Стивен Мејер био председавајући Програма националне безбедности и професор студија националне безбедности на постдипломској школи Денијел Морган. Он је докторат из политичких наука стекао на Универзитету у Џорџтауну у Вашингтону, Дистрикт Колумбија, гдје се фокусирао на компаративне политичке системе. Велики дио његовог докторског рада био је бавио се централном и источном Европом и Русијом. Магистрирао је на Универзитету Фордхем у Њујорку, такође из политичких наука, а дипломирао политикологију и математику на Универзитету Висконсин у Медисону у Висконсину. Специјализовао се на Слободном универзитету у Амстердаму у Холандији и на Универзитету у Глазгову у Шкотској, са фокусом на европску политику. Поред тога, похађао је специјализовану обуку за нуклеарно оружје, балистичке ракетне системе и контролу наоружања у ваздухопловној бази Ванденбург у Калифорнији. Дуго година је радио у Централној обавештајној агенцији (ЦИА)

у разним својствима, али обично у онима која су имала везе са Европом и Русијом. Током ратова за сукцесију Југославије деведесетих година служио је као замјеник шефа Међу-агенцијских балканских оперативних снага које су се налазиле у седишту ЦИА, али је су имале представнике из више америчких владиних агенција и одсјека. Ратови на Балкану били су најважнији политички проблеми пред Клинтоновом администрацијом и Балканске оперативне снаге били су најважнији обавјештајни инструмент те администрације. Рад балканских оперативних снага није укључивао само дужности у Вашингтону већ је било потребно да он и други чланови раде неколико недјеља, чак и мјесеци, на терену широм региона Балкана од 1992. до 1995. године. Поред рада на Балкану, радио је и на питањима која се тичу НАТО-а, Њемачке, ЕУ и Русије. Након што је напустио Цију, неколико је година предавао на Националном универзитету одбране, постдипломском факултету Одсјека за одбрану. Док је био тамо, држао је предавања из националне безбједности, америчке спољне политике, руске и средњоевропске политике и заштите животне средине. Похађање националног универзитета одбране обавезно је за све више официре војске Сједињених држава, а који су предодређени за највише „заставне“ чинове или заједничке положаје. Национални универзитет одбране био је такође и домаћин цивилним дипломатама и званичницима Сједињених држава, као и многим страним војним официрима, дипломатама и званичницима. Он је такође објавио велики број чланака, те је дао свор допринос неколицини књига. Ради на књизи о неуспеху спољне политике Сједињених Држава након распада Совјетског Савеза и појаве мултиполарног политичког, економског и безбједносног свијета. Много путује и редовно држи предавања у Европи и Сједињеним Државама.

ЛОРЕНС ФРЕНЧ

Лоренс Арманд Френч одрастао је у француско-америчкој заједници у Њу Хемпширу, где је похађао локалне државне школе. Пријавио се у Марински корпус Сједињених држава, гдје је служио у 2. и 3. маринској дивизији у артиљеријским јединицама. Похађао је колеџ као ветеран инвалид након што је часно отпуштен. Стекао је факултетску диплому, мастер и докторат из социологије / социјалне психологије на Универзитету Њу Хемпшир-Дарам, други мастер из школске психологије на Универзитету Вестерн Њу Мексико, а други докторат из образовне психологије и мјерења / културне психологије на Универзитету Небраска-Линколн. Предавао је на Универзитету Западне Каролине, Универзитету Небраска-Омаха (Кампус Линколн), Универзитету Прери Вју Еи-енд-ем, Државном универзитету у Гремблингу; Универзитету Сент Томас (Канада) и Универзитету Вестерн Њу Мексико (пензионисан као професор емеритус психологије). Имао је два постдокторска ангажмана (правда мањина / клиничка психофармакологија), а „сарадник“ је Америчког удружења пси-

холога, Друштва за психолошко проучавање социјалних питања и квалификовани доктор / сарадник Међународног колеџа ординирајућих психолога. Он је лиценцирани клинички психолог, те има статус „доживотног члана“ у Америчком друштву за криминологију, Ветеранима страних ратова као и у организацијама Америчких ветерана инвалида. Добитник је државних награда за своја истраживања у вези са злоупотребом супстанци и социјалном правдом у вези са мањинским становништвом. Добио је стипендију Фулбрајта (Универзитет у Сарајеву, 2009-2010) и обавио двије турнеје као Фулбрајтов специјалиста (Република Српска – 2016; Аутономни аутохтони универзитет у Мексику – 2018). Има преко 300 академских и стручних публикација, укључујући 24 књиге/монографије. Тренутно је сарадник професор на студијама кривичних дисциплина на Универзитету Њу Хемпшир-Дарам. Живи у Њу Хемпширу са супругом Ненси.

РОЦЕР В. БАЈАРД

Роџер Бајард, официр реда Аустралије, доктор наука, сарадник Аустралијске академије здравствених и медицинских наука (који је дипломирао медицинске науке, стекао диплому доктора медицине, диплому инжењера природних наука, мастер диплому из медицинских педијатријских наука, диплому доктора наука, сарадник је Колеџа америчких патолога, Краљевског колеџа љекара Канаде, Краљевског колеџа патолога, почасни сарадник Краљевског колеџа патолога Аустралазије, Факултета за форензичку и судску медицину и Факултета природних наука), држи катедру патологије на Универзитету у Аделејду и виши је специјалиста за форензичку патологију у Одсеку за форензичке науке Јужне Аустралије у Аделејду у Аустралији. Добио је докторску лиценцу у Аустралији 1978. године (на Универзитету Тасманија), а затим је одрадио пет година клиничке праксе стекавши тако специјализацију из патологије. Додијељена му је аустралијска медаља за јавне услуге 2004. године због изванредних заслуга у педијатријској патологији, а постао је официр реда Аустралије 2013. године због изванредних заслуга у медицини и области форензичке патологије. Посебно се интересује за истраживања у пољу форензичке патологије и објавио је преко 1.000 поглавља и научних радова/кратких саопштења/писама у међународним часописима с међународно рецензијом, као и десет дјела. Такође му је додијељена медаља за хуманитарну рад у иностранству (са копчом за Индијски океан), медаља Краљевског колеџа патолога Аустралије и медаља за операције Аустралијске савезне полиције (са копчама за Кодор и Алијанс) за рад на идентификацији жртава катастрофе на Балију након бомбашких напада 2002. године и на Тајланду након цунамија 2004. године. Поред основних медицинских и других постдипломских квалификација, професор Бајард је доктор филозофије, доктор медицине и доктор наука.

МАРИЈА ЂУРИЋ

Марија Ђурић је професор анатомије на Медицинском факултету Универзитета у Београду. Она већ 24 године води лабораторију за антропологију. Од 1998. године употребљава своје антрополошке вјештине у мултидисциплинарним форензичким тимовима, радећи на ископавањима масовних гробница, антрополошкој анализи скелетних остатака и идентификацији жртава. Провела је преко 20 година на терену у Србији (Косово, Батајница, Перућац, Крагујевац, Оплењак, Рудница) истражујући ратне злочине. Повремено предаје форензичку антропологију на предавањима о управљању мјестима злочина који се организују за полицијске истражиоце и стручњаке за кривично право, држи предавања из биоантропологије за међународне студенте, те предавање за студенте докторских студија које обухватају форензичку антропологију. Сарађивала је са Међународним комитетом Црвеног крста, Некросерч интернешнелом, Одјељењем за судску медицину Медицинског факултета у Београду и локалним окружним судовима. Води научне пројекта који се баве биолошким профилом скелетних остатака, палеопатологијом, зубном антропологијом и старењем костију. Аутор је бројних изузетно утицајних научних радова и поглавља међународних књига из области биологије костију, биоархеологије и форензичке антропологије.

АДЕНРЕЛЕ ШИНАБА

Аденреле Шинаба је високи званичник Министарства унутрашњих послова Републике Нигерије са чином генерала. Своју изузетно успјешну каријеру је завршио релативно скоро редовним пензионисањем. Огромно искуство у каријери и стручно образовање и усавршавање у земљи и иностранству на престижним специјалистичким образовним институцијама, имало је за резултат да је г. Шинаба постао један од кључних професионалаца у овој области у својој земљи. Кроз сарадњу и међународне обуке од водећих свјетских безбједносних и полицијских агенција, нарочито у сфери борбе против тероризма, он постаје и један од кључних људи у борби против највеће терористичке организације у Африци, Боко Харам. Отворен рат за опстанак државе Нигерија, након неколико година је завршен побједом владиних снага. Командант антитерористичких полицијских снага у овом изузетно комплексном рату, је био г. Шинаба.

Током своје каријере, обављао је поред осталих и дужности службеника за заштиту података у Сједишту дивизијске полиције у Огбомошоу, 1995. године, комесара Полицијске

јединице за борбу против тероризма у Сједишту снага полиције, у Абуџи, 2008. године, комесара полиције у Команди полиције територије главног града, 2012. године. Своју изузетно богату и часну каријеру је завршио на мјесту команданта централне савезне Полицијске академије у Вудилу, у Каноу. Стручњак је за безбједност, криминалистику, антитероризам те терористичку организацију Боко Харам.

ЋУЗЕПЕ ЗАКАРИЈА

Ћузепе Закарија био је професионални новинар од 1975. године. Радио је за часописе *Ил Ђорнале* (1976-1978), *Ил месађеро* (1979-1980) и *Ла Стампа* (1981-2009). Од 2012. до 2017. године био је издавач и уредник за новинску агенцију *Итал интер медиа* у Београду. Као страни дописник *Ла Стампе*, више од двадесет година извјештавао је о главним догађајима у Европи и на Блиском Истоку. Као ратни дописник извјештавао је о Првом и Другом заљевском рату, афганистанској кризи, као и рату између Израела и Либана 2006. године, те о свим сукобима на Балкану (бивша Југославија). Интервјуисао је многе предсједнике и вође, попут Моамера Гадафија, Манделе, те свих главних политичара на Балкану, укључујући Слободана Милошевића – успјевши да добије од њега једини интервју дат страном новинару у периоду од више од једне деценије – 2000. године. Такође је извјештавао о југословенској кризи у Хрватској, Србији, Босни и на Косову, као и о кампањи НАТО-а из 1999. године. Написао је низ књига као што је *Ми, ратни злочинци*, књига о ратним злочинима у Босни за коју је добио Хемингвејеву награду.

ВАЛТЕР МАНОШЕК

Валтер Маношек је професор на катедри за политичке науке на Универзитету у Бечу. Аутор је три истраживачке књиге и пет приређених књига, око 100 научних чланака и аутор је једног документарног филма наслова *Ако је то тако, онда сам ја убица*, чија је свјетска премијеру одржана у оквиру филмског фестивала *Виенале* 2012. године и који је освојио награду Признање града Беча. Додјелене су му истраживачке стипендије у Јад Вашему у Израелу, у трајању од четири мјесеца, и Меморијалном музеју холокауста Сједињених Држава у Вашингтону, Дистрикт Колумбија, у трајању од седам мјесеци, за његов пројекат „Гето

заједница. Стратегије преживљавања аустријских Јевреја у гетима округа Лублин и Радом у Генералној влади, 1941-1945. године“. Даље, додијељена му је награда за карту од Међународне картографске асоцијације у категорији „дигитални производи“ за његов рад *Политика сјећања и транзиција јавних протора* на картографској изложби у Токију у јулу 2019. године, награда за демократију Фондације „Маргарета Лупак“ која је у суштини додијељена Одбору „Правда за жртве национал-социјалистичке војне правде“ те која је уручена у Парламенту Републике Аустрије 2016. године, као и награда за књигу мјесеца Универзитета у Бечу за његову књигу *Ако је то тако, онда сам ја убица* у мају 2015. године. Његова истраживања усредсређена су на националсоцијализам, Шоа, аустријски фашизам и политику сјећања.

МАРКУС ГОЛДБАХ

По завршетку студија права, започео своју каријеру у Академској канцеларији њемачког парламента. Између осталих тема, бавио се питањима легалности НАТО рата на Косову. Тренутно ради као адвокат са посебним интересовањем за међународне парнице, као и за случајеве у вези са међународним хуманитарним правом. Током своје каријере специјализовао се за случајеве у вези са државним тероризмом, као и Холокаустом и другим геноцидима. Више од десет година, Маркус Голдбах представља преживјеле жртве Холокауста из Европе, Израела и Сједињених Држава на суђењима некадашњим нацистичким починиоцима, као што је суђење „Лунебург“ против „књиговође из Аушвица“ Оскара Гренинга те други предмети у вези са концентрационим логорима Матхаузен, Штутхоф, Бухенвалд и осталим логорима и сателитским логорима. Заступао је такође и жртве Руанде у суђењу за геноцид против Хуту политичара Онесфореа Руабукомбеа.

